

**ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY**

ӘӨЖ94.574

ГРНТИ03.20 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.01>

Жұмағұлов Б.С.¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының директоры,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор*

Қазақ АКСР-ның құрылуының 100 жылдығына

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗАМАТ СОҒЫСЫНАН KEЙІНГІ МЕРЗІМДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ
ДАМУЫНЫҢ ТАРИХЫНАН (1920-1924 жж)**

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның 1920 - жылдардағы тарихының өзіндік ерекшелігі, азамат соғысынан кейінгі Кеңес өкіметінің алғашқы саяси, экономикалық, мәдени, тағы да басқа бағыттардағы бейбіт құрылымдарының жүзеге асыру барысындағы қиындықтар мен қайшылықтар туралы айтылады.

Осындай жағдайдағы Қазақстанда мемлекеттіліктің саяси - экономикалық, әлеуметтік, мәдени, т.б. салалардағы іргетасын қалауда елеулі жұмыстар атқарылғандығы, бірақ елдегі осы бағыттағы жұмыстар азамат соғысы аяқталғаннан кейінгі аса ауыр жағдайда өткендігі сөз болып, бұл жылдар шаруашылықтың толық күйреуі барысындағы орын алған қоғамның барлық саласын қамтыған қарама-қайшылықтардың терең шиеленісуінің себептеріне талдау жасалады.

Ресейдегі 1914-1920 жылдар аралығындағы бірінші дүниежүзілік соғыс, азаматтық тартыс елдің барлық саласына аса үлкен қирау, құлдырау, тоқырау, тұрғындарына күйзеліс, кедейшілік пен аштық әкелуінің себептеріне тоқталған.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, меншіктен айыру, күштеп ұжымдастыру, отырықшыландыру, аштық.

B.S. Zhumagulov¹

¹Director of the Institute of history and law, candidate of historical sciences, professor of Abay KazNPU

To the 100 anniversary of the Kazakh ASSR

**FROM THE HISTORY OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN AFTER THE
CIVIL WAR (1920-1924)**

Abstract

The article analyzes a new view of the history of economic development of Kazakhstan after the civil war. The purpose of the work is to identify problems, analyze the implementation of the social and economic policy of Soviet power.

In this article, there are new transformations in the political, economic and social life of Kazakhstan and the difficulties in its implementation. The ongoing work on restoration of peaceful life, destroyed economy and economy in Kazakhstan is indicated.

The reasons for the decline in economic life, destruction, poverty and hunger in Kazakhstan are indicated. As a result of hunger, cold and the accompanying diseases, the demographic situation in the nomadic and semi-nomadic regions of the republic deteriorated – the population of the rural population in many provinces decreased to 1/3, more than 700 000 people left Kazakhstan.

Key words: Soviet government, deprivation of property, forced collectivization, settlement, opposition of the people.

Жумагулов Б.С.¹

¹КазНПУ имени Абая, директор Института истории и права,
кандидат исторических наук, профессор

К 100 летию образования Казахской АССР

ИЗ ИСТОРИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА ПОСЛЕ ГРАЖДАНСКОЙ ВОЙНЫ (1920-1924)

Аннотация

В данной статье анализируется новый взгляд к истории экономического развития Казахстана после гражданской войны. Целью работы является выявление проблем и анализ реализации социально-экономической политики Советской власти. Отмечается особенности новых преобразований в политико-экономической и социальной жизни Казахстана и трудности при его осуществлении. Указывается проводимые работы по восстановлению мирной жизни, восстановлению разрушенного хозяйства и экономики в Казахстане.

Указываются причины спада хозяйственной жизни, разрушения, бедность и голод в Казахстане. В результате голода, холода и сопутствующих им болезней демографическая ситуация в кочевых и полукочевых районах республики ухудшилась - численность сельского населения во многих губерниях сократилась до 1/3, более 700 тысяч человек покинули пределы Казахстана.

Ключевые слова: Советское правительство, лишение собственности, насильственная коллективизация, оседлый образ жизни, голод.

Қазақстанның 1920 - жылдары мерзіміндегі тарихының өзіндік ерекшелігі мол. Отанымыздың бұл мерзімдегі өткені азамат соғысынан кейінгі Кеңес өкіметінің алғашқы саяси, экономикалық, мәдени, тағы да басқа бағыттардағы бейбіт құрылымдарымен байланысты болды. "... өз басым Қазан төңкерісінен кейінгі жылдар, - деп көрсетеді Н.Ә. Назарбаев, - біз үшін текке кеткен жоқ деген байлам жасадым. Материалдық өндіріс жүйесін түбірінен жаңарту, адамдардың білім деңгейінің күрт өсуі, қоғамның түрлі әлеуметтік топтарының арасындағы қатынастарды жақсарту ... - мұның бәрін өзіміздің тарихи жүгіміздің асылдарына жатқызған жөн"[1]. Осылардың ішіндегі ең маңыздысы – қазақ халқының тарихында тұңғыш рет дәуір тұрғыдағы шектеулері болғанымен РКФСР құрамындағы Қазақ Кеңестік Автономиялық Республикасының негізделуі, тарихи территориясының толыққа жуығының қалпына келтіріліп, оның құрамына берілуі болды. Ал бұл істің шешімін табуы, елінің еркіндігін қамтамасыз етуді басты мақсат еткен, алайда оған жетудің жолдары әртүрлі болған барша ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірлескен қимылдарының нәтижесінде болғандығы белгілі

Осындай жағдайдағы РКФСР құрамындағы Қазақстанда мемлекеттіліктің саяси- экономикалық, әлеуметтік, мәдени, т.б. салалардағы іргетасын қалауда елеулі жұмыстар атқарылды. Бүкіл елдегі, соның ішіндегі Қазақстандағы осы бағыттағы жұмыстар азамат соғысы аяқталғаннан кейінгі аса ауыр жағдайда өтті. Бұл жылдар шаруашылықтың толық күйреуі барысындағы орын алған қоғамның барлық саласын қамтыған қарама-қайшылықтардың терең шиеленісуімен айқындалды. Міне, осындай жағдайда Орталық Кеңес өкіметі социалистік жүйені сақтап қалып, одан ары нығайтуды күн тәртібіне қойды.

Негізгі міндет социализмнің артықшылығын, оның мақсаты қарапайым халықтың мүддесін іске асыруға арналғандығын дәлелдеу болды. Осы жоспарды орындауға мемлекеттің барлық күші жұмсалды. Аталған жолда коммунистердің көсеміне социализмнің саяси негізін сақтай отыра жағдайды орнықтырып, одан ары нығайту үшін пролетарлық биліктің бақылау, тіпті қатаң тәртіптік шараларын күшейтуге, шаруашылықты жүргізудің жаңа, социализмге сәйкес емес түрлерін таңдауына тура келді. Жедел шаралар қысқа мерзімде өз нәтижесін бере бастады. Атап айтқанда:

- азамат соғысы аяқталғаннан кейінгі уақыттағы бүкіл елдегі, сонымен бірге Қазақстандағы бүлінген, тоқтап, қираған шаруашылықтың түрлері қалпына келтірілді, жаңа өндіріс орындары, темір жол бөлімдері салынды, бұрынғы жол қатынасы, т.б. жұмыстары жандандырылды;

- 1920 жылдан басталған аштықтың зардаптарын жоюда жоспарлы жұмыстар атқарылды;

- жаңа экономикалық саясаттың нәтижесінде Қазақстанның халық шаруашылығы оңдалып, одан ары дамыды, оның өнімділігі артты. Осы қысқа мерзімде автономиялы республиканың экономикасы 1913 жылғы көрсеткіштен асты. Шаруашылықты ұйымдастыру саласындағы жұмыстар большевиктік партияның бағдарламасында болған тұрғындарға әлеуметтік, мәдени, т.б. шараларды іске асырумен қатар жүргізілді. Егерде осы айтылғандарға толығымен тоқтайтын болсақ: Ресейдегі 1914-1920 жылдар аралығындағы бірінші дүниежүзілік соғыс, азаматтық тартыс елдің барлық саласына аса үлкен қирау, құлдырау, тоқырау, тұрғындарына күйзеліс, кедейшілік пен аштық әкелді.

Азамат соғысында жеңіске жеткен кеңес өкіметінің алдында қысқа мерзімде бүлінген және тоқтап қалған шаруашылықты қалпына келтіру, одан ары дамыту, халықтың тұрмысын түзеу, жақсарту, осы арқылы олардың большевиктік жүйеге деген сенімін арттыру міндеті тұрды.

Бұл мақсатты іске асыруда мемлекеттің үлкен аймағы Қазақстанда да жоспарлы да жүйелі жұмыстар атқару қолға алынды. Айтылғандардың қатарындағы ең маңыздысы жер мәселесі болды. Мысалы: “20 - жылдардың басында В.И. Лениннің бастамасымен қазақ еңбекшілеріне патша үкіметі тарапынан қоныстандыру қорына, дворяндар мен капиталистер пайдалануына алынған барлық жерлер қайтарылып берілді. Жетісуда жер-су реформасы жүргізілді. Аталған барлық шаралардың орындалуы нәтижесінде қазақ және жергілікті басқа ұлт шаруалары миллиондаған жерлер алды”[2.128].

Қазақтарға бұрынғы жерлерін қайтару ісі Қазақ автономиялық кеңес өкіметі басшыларының да үнемі назарында болып, бұл шараны іске асыру мақсатында арнайы шешімдер шығарылды. Мысалы: Азамат соғысы аяқталысымен Қырғыз Орталық Атқару Комитетінің Декреті шығарылып, онда: “Қазіргі күнгі шаруа қоныстанушылар тарапынан қырғыздардан күшпен алынған, әзірге қоныстанушыларға бөлінбеген барлық жерлер -жыртылатын, шабындық, және тағы басқалары еңбекші қырғыз тұрғындарына қайтарылуға тиіс.

Шаруалардың пайдалануындағы егістік үшін тартып алынған жерлер олардан өнім алынғаннан және барлығы жиналғаннан кейін қайтарылуға жатады.

Ақпан революциясына дейін еңбекші қырғыз халқының пайдалануында болған, алайда қырғыздардың пайдалануынан заңсыз тұрғыда немесе күшпен басып алынған омарталық, шабындық, жайылымдық сулы жерлер және көш жолдары .. еңбекші қырғыз тұрғындарына қайтарылады”,[3] - деп көрсетілді.

Себебі осы мерзімде аталған мазмұндағы өтініштер жергілікті кеңес өкіметі орындарынан қабылдана бастады. Мысалы, Жетісудағы тарихи қазақ жерлерін қайтару туралы өтініш облыстық ревкомның төрағасы О.Жандосовтың атынан түсіп, онда: “ ... Толығымен, сонымен қатар мәңгілікке және шындығында да көшіп келген еуропалық, сонымен бірге жергілікті тұрғындардың арасындағы жерді пайдалану құқықтарын теңестіру, соңғы шаруашылықтарға қоныс аударушылардың артық жерлерін беру арқылы еңбек ережесі бойынша біріншілері мен екіншілерін тең дәрежеде жермен қамтамасыз ету.

... еңбек шартына сай бөлістен артық қалған қоныстанушы тұрғындардың жерлерін ... батрақтық, жалға алушыларға және қоныстанушыларға берілген жерлерді қырғыз шаруашылықтары арасында бөлу , ...

Қоныстанушылар басып алғандықтан ығыстырылған қырғыздардың жерлері егер де ол жерлер ... бұрын жерлері бар қоныстанушылар арасында бөлінсе сөзсіз қайтару”[4.66] - қажеттігі айтылған. Жергілікті кеңес орындары арқылы осы жерлердің заңды иелеріне қайтарылып берілгендігі белгілі. Атап айтқанда “Жетісу облыстық экономикалық кеңесінің 1921-1922 жылдардағы есебінен айқындалатынындай, аграрлық қайта құрулардың нәтижесінде Жетісуда ғана қазақ және қырғыз ауылдары мен айылдары, ұйғыр және дүңған қыстақтары еңбек шаруашылықтарын орналастыру қорына 1миллион десятинадан артық жер өтті”[5.418].

Кеңес өкіметі тарапынан 1920 жылдардың басынан Қазақстандағы өнеркәсіп орындарының жұмысын жандандыру, көлемін ұлғайту, қалпына келтіру, т.б. істер де қолға алынды. Осылардың қатарында ХХ ғасырдың басында шетел капиталистеріне берілген Қазақстандағы тау-кен кәсіпорындары қайтадан қайтарыла бастады. В.И. Лениннің “ұсынысы бойынша Урквартпен Риддер кен орындарын концессияға беру туралы келісім іске асырылмады. В.И. Ленин Петропавловск-Көкшетау темір жолын салуды жылдамдатуға ықпал жасады” [2.137].

Аталған бағыттағы: “Бірінші. Риддер, Зырян, Екібастұз, осы аудандағы барлық ұсақ кен орындары, бүкіл құрал-жабдықтарымен Қырғыз Промбюро қарамағына беріледі. ...

... Сегізінші. Барлық аталған шаралар жедел түрде Сібпромбюро және Қырғызпромбюро арасындағы келісім арқылы іске асырылсын. Орындалуы туралы ХШЖК (ВСНХ) төралқалығына хабардар етілсін” [6.243,244] - деген тарихи шешімнен Орталық Кеңес өкіметінің Қазақстанның тау-кен өндірісін нығайтуға ерекше назар аударғандығы айқындала түседі.

Қираған, өндірісті қалпына келтіру, тоқтап қалғанын жандандыру, жаңа кәсіпорындар салу, мамандармен қамтамасыз ету ісі одан ары жалғастырылды. Себебі, “Ұлттық республикалардың, соның ішінде Қазақстанның экономикасы аса ауыр жағдайда болды. Соғыс қимылдарын бастарынан өткізген өлкенің өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы және транспорты аса терең қирауға ұшырады. Жезқазған, Риддер, Зырян кен орындары, Спасск және Қарсақбай мыс қорыту зауыттары, Қарағанды, Екібастұз және Байқоңыр көмір өндірісі, Ембі мұнай өңдеу және жеңіл және тамақ өндірісі орындары қатардан шығарылды” [5.316].

Міне сондықтан да, бүкіл елдегі сияқты Қазақстанның өндіріс орындарын қалпына келтіру аса маңызға ие болды. Аталған бағыттағы атқарылған ұйымдастыру шараларының барысында “... 1920 жылдың соңына дейін Ембі мұнай өндірісі кәсіпорындарын қалпына келтірудің негізгі жұмыстары аяқталды, мұнай өңдеу зауыты, шеберханалар, мұнай қоймалары пайдалануға берілді. Осы уақытқа жүктерді өз мерзімінде тасымалдауды қамтамасыз ететін темір жолды қалпына келтіру де аса маңызға ие болды. Алайда бұл істердің қарқынды жүзеге асырылуына бастапқыда толық жағдай болмады. Сондықтан да: “Қазақстанда сол жылдарда жаңа өндіріс орындарын салуды бастауға мүмкіндіктің жоқтығынан Кеңес өкіметі партияның X съезінің шешіміне сай елдің неғұрлым дамыған аудандарынан жекелеген кәсіпорындарды шығысқа ауыстыра бастады. ... ҚазақАКСР-ның орталығы Орынборға 1920 жылы-ақ Мәскеу тоқыма фабрикасы (бұрынғы Гофман), ал Қостанайға - Коломенск жүн фабрикасы (бұрынғы Жучкова) ауыстырылды” [5.322].

Кеңестік билік азамат соғысы аяқталысымен осылармен қатар шет аймақтарда жаңа өндіріс орындарын салу, қирағандарын қалпына келтіру ісін қолға алды.

Мысалы: “1920 жылы Ресейден Қазақстанға тоқыма және көмір өндірісі кәсіпорындары келіп орналастырылды. Кадрлармен алмасу жедел қарқында іске асырылды - Орталыққа адамдар оқуға жіберілді, ал бұған керісінше Орталықтан мамандар келді. Қорытындысында 1920 жылдың соңына Қазақ АКСР-на енген облыстарда 6418 кәсіпорын қалпына келтіріліп, жұмыс істеді, оларда 38336 жұмысшы болды.

Егер де теміржолға келетін болсақ, олардың кейбіреулері азамат соғысының соңына дейін қалпына келтіріле бастады, ал 1920 жылы Лениннің жарлығымен мұнай-газ өндірісіне қызмет ету мақсатындағы жаңалары салына бастады.

... 20-жылдардың екінші жартысында соғысқа дейінгі деңгей қалпына келтірілді. Халық шаруашылығын ондандырудың міндеттері осы уақытта негізінен орындалды.

Қазақстанның индустриялық тұрғыдағы дамуының ерекшелігі мұндағы өндірістің жаңадан негізделуінде болды. Капиталдың негізі ауыр өндірісті дамытуға жұмсалды -83,6%, соның ішінде барлық қаржының түсті металлургияға - 44,5%, мұнай өндіруге - 20, көмір өндіруге -15,3, химия өндірісіне - 4,8, электр қуатын өндіруге - 8,5% жұмсалды” [7.52,83].

Өнеркәсіпті қалпына келтіріп, оның көлемін арттыру Қазақстандағы бүлінген транспортты жөндеумен қатар жүргізілді. Бұл істі Орталық Кеңес өкіметі үнемі бақылауында ұстады. Көрсетілген тұрғыдағы: “Ленин Түркістан республикасы Экономикалық Кеңесінің өкілі Сафоновпен Жетісу темір жолын салуға байланысты әңгіме өткізді.

... Н.П. Горбуновқа РКП (б) Орталық Комитеті Орта Азия бюросының төрағасы Я.Э. Рудзутактан Орта Азиядағы суландыру жұмыстары және Жетісу темір жолының құрылысы туралы анықтамалар алуды тапсырды” [8.702,703], - деген деген лениндік құжаттар осыған дәлел бола алады.

Елдің оңтүстік шығыс және шығыс аймақтарын арзан да қажетті электр қуатымен қамтамасыз ету мақсатымен осы іске қолайлы өзендері мол Қазақстанға су электр станцияларын салу лениндік шаруашылық саясаттың негізгі буынына айналды. Мысалы: “ ГОЭЛРО жоспары ... бойынша республикада Хайрузовск, Тұрғұсын және Үлбі гидроэлектростанцияларын салу жоспарланды. Станциялар тізімінде Өскемен ГЭС-нің екінші және үшінші кезектері және Верный ауданындағы гидроэлектростанциялар жүйесі болды.

... ГОЭЛРО жоспарында электростанциялар ғана емес, сонымен бірге халық шаруашылығының барлық салаларын дамыту жоспарланды. Онда Қарағанды мен Екібастұз көмірлері, Алтайдағы гидроэнергетиканы дамыту, Түркістан-Сібір темір жолын салу және т.б. қарастырылды”[5.323-324]. Бұл жоспарлардың Ленин қайтыс болғаннан кейін жүзеге асырылғандығы белгілі.

Орталық және жергілікті кеңестік билік тарапынан Қазақстандағы баяндалып отырған мерзімдегі қуаңшылық және азамат соғысы салдарынан болған аштықтың алдын алып, зардаптарын жоюда айтарлықтай жұмыстар атқарылды. Нақты сандарға тоқтайтын болсақ, жиырмасыншы жылдардың басында “Қазақстанда аштық тұрғындарының санының 2,5 миллионынан артық адам болған бес губернияны (Орал, Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Қостанай) қамтыды. ... Ашыққан Қазақстан еңбекшілеріне көмек беру ісі жалпы халықтыққа айналды”[5.443]. Осы аштық тек Қазақстан ғана емес елдің басқа да аудандарын қамтыды. Жағдайдың осылай күрделене түсуіне байланысты Ленин бастаған кеңес өкіметі қолда бар мүмкіндіктің барлығын аштықтың алдын алу шараларын жүзеге асыруға арнады. Мысалы, “1921 жылдың 18 шілдесінде БОАК-тың жанынан ашыққандарға көмек беруге арналған Орталық Комиссия құрылды. Оның төрағалығына БОАК Төрағасы М.И. Калинин тағайындалды. Азық-түлік мәселесі РКП(б) ОК Саяси бюросы, Халкомкеңінің, ЕҚК және РКФСР-дің және басқа да басқарушы органдарының күн тәртіптерінен түспеді. ...1920 жылдың желтоқсан айында басқа республикалардың ОК мүшелері мен халық комиссарларына, сонымен бірге Қазақ АКСР облыстарына жіберілген өзінің жазбасында ол “Малшыларға көмектесу керек. Шаруашылық соғыс әсерінен бүлінген ...” - деп жазды. 1920-1921 жылдардағы жұт әсерінен қалыптасқан ауыр жағдайға орай РКФСР Халкомкеңінің В.И. Ленин қол қойған ““Нақты ет салығы туралы” декреті (14 маусым 1921 ж.) қазақ шаруаларын ет салығынан босатты”[5.443]. Өйткені “Қазақстанның көпшілік аудандары етек жайған ашаршылық құрсауында қалды. Орал, Орынбор, Қостанай, Бөкей, Ақтөбе губернияларында себілген астық қатты құрғақшылықтан шықпай қалды, шыққандары жазғы ыстықта қурауға ұшырады. Мал өсірумен айналысатын көшпелі және жартылай көшпелі аудандардағы жайылымдар мен шабындықтар толықтай күйіп кетті. Оның үстіне 1920-1921 жылдардағы ұзаққа созылған қатал қыс Торғай уезінде малдың жаппай қырылуына әкеліп соқты. Шұбалаң, Майқара, Сарықопа және басқа болыстар да зардап шекті. Ашаршылық құрбандарының, аштан өлгендердің саны күн сайын көбейе берді.

... 1921 жылғы тамыздан бастап Орынбор, Ақтөбе, Бөкей, Орал және Қостанай губерниялары (Түркістан АКСР-і құрамындағы Сырдария және Жетісу губернияларын қоспағанда) және Адай уезінің тұрғындары аштыққа ұрынды.

... 1922 жылғы наурыз-сәуір айларында Қазақстанды қысқан ашаршылық мүлде асқына түсті. ҚазОАК-нің Төрағасы С.Меңдешовтың 1922 жылғы 8 шілдеде ҚазОАК-нің III сессиясында жасаған баяндамасында осы жылдың көктемінде алынған толық емес деректер бойынша Қазақстан бойынша аштыққа ұрынғандар саны 2832000 адамды құраған. Ал 1920 жылдың соңында республиканың барлық тұрғындарының саны 4781263 адам еді. Оның 50,3% - қазақтар, 31,2% - орыстар, 14,4% - украиндар болатын.

... 1922 жылғы 19-27 ақпанда Орынборда өткен екінші жалпықазақстандық өңірлік партия конференциясында Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің төрағасы С.Меңдешовтың “Қазақ АКСР-індегі ашаршылық және онымен күрес” деген тақырыпта баяндамасы тыңдалды. Конференция көрсеткендей, ашаршылық Семей және Ақмола губернияларын қоспағанда, республиканың барлық аймақтарын қамтыды. “Ашаршылықтың ғаламат болғандығы соншалық, жүрек жалғайтын түк таппаған аш-арықтар өлгендер мәйітін де талғажау етті. ... Бүкіл елге тараған зұлмат аштық Қазақ АКСР-нің шаруашылық-экономикалық өмірін дамытуда басты кедергі болды, ол кеңестік құрылыстың іргетасын шайқап қана қойған жоқ, сонымен бірге халықтың басым көпшілігін қайыршылыққа ұшыратты” деп жазылды конференция қарарында. Құжатта ашаршылықпен және оның салдарымен күресуге бағытталған бірқатар нақты шаралар белгіленді. Конференция ашыққандарға көмек көрсету жөніндегі комиссияның жұмысына партияның белсенді қызметкерлерін тарту қажеттігін атап көрсетті. Конференция делегаттары РКФСР көлік қызметкерлеріне арнап ашаршылықтан зардап шеккен аймақтарға тамақ өнімдері мен астықты үздіксіз жеткізу туралы үндеу қабылдады. “Дала өлкесіндегі қазақ халқына көмек көрсетуге назар аударылсын, - деп айтылды қарарда, - сол үшін аппарат қызметін қайта құру қажет.

Республиканың губерниялық және уездік атқару комитеттерінің жандарынан ашыққандарға көмек көрсету жөнінде арнаулы комиссия құрылды. Алғашқы комиссиялардың бірі Кеңестердің Торғай уездік атқару комитетінің жанынан 1921 жылдың көктемінде-ақ ұйымдастырылып, жұмысын бастады.

Ашыққан ауылдар мен болыстарға алғашқы көмекті ұйымдастыру үшін уездік атқару комитеті мүшелерінің барлығы дерлік елге жіберілді. 1921 жылдың көктемінде әр селолық кеңестің жанынан

көктемгі егіс жұмыстарын ойдағыдай өткізу үшін арнаулы комиссиялар құрылды, олар мүмкіндігінше қажетті астықпен қамтамасыз етілді.

Аштық жайлаған Торғай уезінің тұрғындарына губерниялық азық-түлік комитеті көмек ретінде 50000 пұт астық және көктемгі егіс жұмыстарын жүргізуге тұқым қорынан 500 пұт астық бөлді.

1921 жылдың екінші жартысында уездің (Қостанай уезі, - Б.Ж.) ауылдары мен селоларында 10 балалар үйі ашылды, онда 1000-ға жуық ашыққан балалар орналастырылды. Балалар үйі азық-түлік салығы есебінен тамақпен қамтамасыз етілді, отындық ағаш дайындау шаруашылық қаражатымен жүзеге асырылды. Осыған қоса барлық болыс орталықтарында ашыққандарды тегін тамақтандыратын асханалар жұмыс істеді. Ауқатты адамдардан өндіріліп алынған қосымша салық асханаларды азық-түлікпен қамтамасыз етті. 1921 жылы осындай шаралар Қазақстанның басқа аймақтарында да жүргізілді. Мысалы, Ойыл уездік атқару комитетінің 1921 жылғы 16 шілдедегі шешіміне сәйкес қараусыз, ашыққан қарттарды болыстардағы ауқатты адамдарға табыстады. Оларды тегін тамақтандырып, жатар жаймен қамтамасыз етуді міндеттеді.

... Қостанай уезінің болыстарында 1921 жылы алты балалар үйі жұмыс істеді, мыңнан астам бала жатын жаймен және тамақпен қамтамасыз етілді. Бөкей губерниясында 15 мың аш адамдар, мардымсыз болса да, азық-түлік пәегімен қамтамасыз етілді. Ақтөбе губерниясы Ойыл уездік атқару комитетінің 1921 жылғы 16 шілдедегі шешіміне сәйкес, ауқатты және күйлі адамдар ашыққандардың белгілі бір бөлегін жатын жаймен, тегін тамақпен қамтамасыз етуге міндеттелді”[9.185,187,188,189].

Аталған мерзімде Қазақстандағы аштыққа ұшыраған аудандарға нақты көмек Ресей Орталық ұйымдары тарапынан жүйелі түрде іске асырылып келді. Мысалы, сол уақыттағы ресми құжатта баяндалатынындай: “Әйел еңбеккерлердің 8 наурыз халықаралық күнін атап өтуге орай Ашыққандарға көмек (Помгол) Орталық Комитеті аштыққа ұшыраған өңірлерінің ашыққандарын, жұмыссыздарды, балалары бар жалғыз басты аналарды жұмысқа орналастыру мақсатында Губерниялық ашыққандарға көмек ұйымдарына миллиард рубль аударды”[10].

В.И. Ленин бастаған Орталық Кеңес үкіметі бұл мерзімде Қазақстандағы аштықтың алдын алуды барынша назарында ұстады. Ресей Федерациясының осындай жағдайға ұшыраған басқа өңірлерімен бірге Автономиялы республиканың аштық жайлаған аудандарына көмек көрсету негізгі күн тәртібіне айналды. Бұл туралы орталық мұрағат деректерінде баяндалатынындай: “Орынбор қаласы бойынша 42 балалар мекемесінің 37 қамқорлыққа алынған, ал Оралдағы 35 балалар үйінің 12 - не шефтік көмек көрсетіліп отыр.

8381 бала Ресейдің әр аймақтарына қоныс аударылған, солардың ішінде 700 бала Бұхараға жіберілді.

(1922 жыл көлемінде, - Б.Ж.) АРА ұйымы бойынша 1846 қосымша тамақтандыру орындары арқылы 434912 балаға, ... әлеуметтік шығу тектеріне қарамастан 520100 ересектерге тамақ ұйымдастырылды. Бұлармен қатар дәрі-дәрмектер, төсек жабдықтарына көмектер жасалды. Қостанай губерниясының 3 неғұрлым жаппа шеккен аудандарына 60 вагон азық-түлік жіберілді.

Бұлармен бірге аштыққа ұшыраған тұрғындар кооперативтерге біріктіріліп, олар тауарға айырбастау немесе ақшаға сатып алу арқылы азық-түлікті өздері дайындаумен айналысуда.

Кеңес өкіметі тарапынан астық өндіретін тұрғындарды тұқыммен қамтамасыз ету, күздік, жаздық егісті ұйымдастыруда үлкен жұмыстар атқарылды.

ҚКСР аштыққа ұшыраған губернияларына 475783 пұд күзгі, 4497718 пұт жазғы егіске арналған тұқым жеткізілді, олардың ішінде 76172 десятина жерге күзгі, 881052 десятина жерге жаздық егін салынды.

Жыл басынан жүйесіз қоныс аударуды реттеуге арналған шаралар қолданыла бастады. Қалалар мен темір жол станцияларына толып кеткен босқындардың 59629 басқа жерлерге жіберілді, ал қалғандары жабдықталған 53 арнайы орындарға орналастырылып, киіндіру іске асырылды. Олар тамақпен, киім және жатын орындарымен қамтамасыз етілді. Балалар 525 үйлерге және 9 балаларды қабылдау орындарына орналастырылды және оларды тамақтандыру, киіндіру жұмыстары атқарылды, осылармен қатар басқа да жағдайлар жасауға назар аударылды.

Балалар үйін босату үшін 18496 бала Федерацияның әр губернияларына эвакуация жасалынды. Қазіргі күні балалардың көпшілігі дачаларға және балалардың ауылшаруашылық-шаруашылықтық коммуналарға, кеңшарларға орналастырылды. ... Қырғыз республикасы губернияларға бөліп берілген 27 вагон ұн алды. Осындай мақсатпен біруақыттық азаматтық салық енгізілді, одан кейін БОАК жанындағы Ашыққандарға көмектесу Орталық Комитеті (ЦК Помгол) Қырғыз республикасы үшін 1 миллиард рубль ақша бөлді”[11].

Республикада уақыт өткен сайын аштықтың көлемін қысқарту, зардаптарын барынша жою мақсатындағы ұйымдастыру шараларының ауқымы да арта түсті. Мысалы, “1922 жылы Қаз АКСР-нің партия ұйымдары мен кеңес органдарының барлық күш-жігері ашаршылықпен күреске бағытталды. Ашыққан халыққа көмек көрсету жөніндегі Орталық комиссия мен жергілікті кеңес органдары жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде 1922 жылдың ортасына қарай 777192 адамды тегін тамақтандыру мүмкіндігі туды. Елдің орталық аудандарындағы ауыр жағдайларға қарамастан РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесі Қазақстандағы ашаршылық құрбандарына дәрі-дәрмек, азық-түлік, астық түрінде айтарлықтай көмек көрсетті.

1922 жылдың көктемгі тұқым себу жұмыстары қарсаңында Қазақстанның аудандары тегін көмек ретінде 907501 пұт тұқымдық астық алды. Олардың тұқым сепкен алқабы 957224 десятинаға жетті. Тұтас алғанда, алынған барлық тұқымдық астық 1922 жылдың өзінде-ақ Қазақстанда толығымен себіліп болды.

Қараусыз қалған балаларға ерекше назар аударылды. Балалардың тұрмысы мен өмірін жақсарту жөніндегі комиссия ашыққандарға көмек көрсететін республикалық Орталық Комиссияның балалар арасындағы аштықпен күрес жөніндегі арнаулы бөлімі болып қайта құрылды. Республиканың аштық жайлаған барлық губернияларында бөлімнің жергілікті органдары ұйымдастырылды. Осы ұйымдардың жұмысы нәтижесінде 1922 жылдың бірінші жартысында республиканың 5 губерниясында аш және қараусыз балаларды тамақпен және киіммен тегін қамтамасыз ететін 575 балалар үйі мен 9 станция пайда болды. Ресей Федерациясының жағдайы қанағаттанарлық деп есептелген ... губернияларына 18496 қараусыз қалған балалар мен жетім балаларды тиеген 16 әскери-санитарлық поезд жөнелтілді.

Толық емес деректер бойынша, тек 1922 жылы ғана ҚазОАК жанындағы Орталық балалар комиссиясына елдің әртүрлі аудандарынан 66790 пұт астық пен азық-түліктің басқа да түрлері, 161567 паяк, жарты миллион сомға жуық ақшалай көмек, 100 пұттан астам сабын, бірнеше мың метр мата, бірнеше жүздеген пар аяқ киім, көптеген дәрі-дәрмек берілді.

... Ашыққан халыққа көмек көрсету жөніндегі РКФСР Орталық Комиссиясы 1923 жылы Қазақстандағы көктемгі егіс жұмыстарының қажетіне 215 мың тұқымдық астық пен жұмыс көлігін сатып алу үшін 1441429 сом бөлді, мемлекеттік банк арқылы жекелеген аймақтарға 690 мың сом көлемінде тиімді жағдайда несие берілді. Тұтынушылардың Орталық одағының арнаулы қорынан Ақтөбе, Қостанай, Орынбор және Орал губернияларының кооперативтік ұйымдарына көмек ретінде 585 мың сом бөлінді.

Сондай-ақ республиканың тек мал өсірумен шұғылданатын және ашаршылықтан зардап шеккен аудандарына да айтарлықтай көмек ұйымдастырылды. Көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарға көмек көрсетілген кезде шаруашылық және тұрмыстық ерекшеліктері ескерілді. Олардың қажетін толық көлемінде қанағаттандыру үшін жылжымалы тамақтандыру пункттері жұмыс істеді. Осындай әр пунктке дербес дәрігер бекітіліп берілді. Бұған қоса, медициналық қызмет көрсететін, алып жүруге қолайлы палаталық пункттер жұмыстары іске асырылды. Мысалы, Қызыл Крест тарапынан 11 дәрігерлік тамақтандыру отряды ұйымдастырылып, жұмыс істеді, олар ашыққан көшпелі қазақ ауылдарына қызмет көрсетті. Осы отрядтар ашыққандарға өз асханалары арқылы 2000-нан астам азық-түлік паягын бөлді. Медициналық пункттері мен ауруханалары арқылы денсаулық сақтау бағытындағы қажетті көмектер атқарылды. Сонымен бірге ҚазАКСР-інің Ақмола және Семей губернияларының, Түркістан АКСР-інің Сырдария және Жетісу губернияларының тұрғындарына, ашаршылықтан зардап шеккен көшпелі және жартылай көшпелі аудандарға көмек ретінде 6927 ірі мүйізді қара мен ұсақ тұяқ берілді” [9.189-190].

Орталық Кеңес өкіметі Қаз АКСР-ғы аштықтың зардаптарын жоюда тағы да басқа нақты көмектер көрсете бастады. Мысалы: “1921-1922 жылдары Қазақстан азық-түлік салығынан ... босатылды.

... 1922 жылы Қазақстан 6,3 млрд рубльдің кредитін және Орталықтың әртүрлі пайыздық аударуларынан 5,3 млрд рубльдің көмегін алды. Мәскеу ақшалай көмектен басқа ҚАКСР-на 3307000 азық-түлік паяктарын бөлді. Олардың құрамына 43000 пұт астық, 255800 пұт жарма, 12000 пұт ет енді. Одан басқа Орталық Қазақстанға 3109473 пұд тұқымдық астық бөлінді” [12].

Осы айтылғандардың қатарында, “Қазақстанға негізгі көмек РКФСР-ден келді. Мәскеу, Рязань, Владимир, Курск және басқа губерниялары ... ҚазАКСР ашыққандарын қамқорлыққа алды. 1921 жылы және 1922 жылдың көктемінде РКФСР өкіметі Қазақстанның аштыққа ұшыраған губернияларына 4475 мың пұт астық, 183 мың пұт картофель, ондаған дәрігерлік-азықтық деп

аталатын отрядтар жіберді. Ресейдің орталық аудандары мен Сібір алғашында Қазақстаннан 17 мың, Түркістаннан 41 мың ашыққан адамдарды қабылдады. 225 мыңнан астам ашыққан және бақылаусыз қалған балалар 425 балалар үйі мен қабылдау орындарына орналастырылды. Ашыққандар үшін 173 тамақтандыру пункттері ашылды. 42 мың бас мал мен 225 миллион рубль таратылды.

... 1921 және әсіресе 1922 жылы В.И. Лениннің тапсырмасымен БХШК, ЭКОСО, Жер ісі және азық-түлік халкоматы Қазақстанға ауылшаруашылық машиналары мен құралдарын жіберді”[5.444-445, 457]

Аштықтың зардаптарын жою Қазақстанның республикалық орындары арқылы қарқынды сипат ала түсті. Мысалы: “ ... ҚОАК ашыққандарға көмектесудің ОК-нің нақты шараларының бірі Қаржы Халық Комиссариатымен бірге “Барлық күрес аштыққа қарсы” атты 30 млрд рубльдік республикалық ақшалай лотерея шығару іске асырылды.

... Аштыққа қарсы күресті қаржыландырудың басты көздерінің негізі ішкі мүмкіндіктер арқылы оның зардаптарын азайту жолындағы күрес қорын нығайтуға арналған әр түрлі құрылымдар, соның ішінде төтенше жалпы азаматтық салық, комиссиялық магазиндер арқылы сатылатын сәнді заттарға салық, сауда-өнеркәсіптік кәсіпорындар мен жеке өндірістік кәсіппен айналысатындарға салық, адамдар көп жиналатын қойылымдар мен көңілді жиындардан түсетін салық, 100 ден артық қойлары барларға салық салу, т.б. ске асырылды. Аштыққа ұшырағандар үшін “Көмек беру апталықтары” ұйымдастырылып, ол 1400 тамақ бөліктерін және 166 млн рубль ақша беруді қамтамасыз етті”[12].

Алғашқы мерзімнен-ақ Қазақстандағы аштықты қысқа мерзімде тоқтату, одан зардап шеккендерге нақты көмектер көрсету, әсіресе адам шығынын азайту автономиялық республиканың орталық саяси, атқару орындарының басты іс-қимылдарына айналды. Олардың мәжілістерінде республиканың аймақтарындағы аштық көлемін анықтап, шаралар қолдану, жергілікті өкімет орындарының істеріндегі кездесіп отырған кемшіліктерді жою мәселелері үнемі қаралды. Мысалы, осылардың қатарында, 1922 жылдың ақпанындағы РКП Қырғыз облыстық комитетінің отырысында Орал губерниясындағы істің жағдайы туралы мәселе талқыланып, Қырғыз Орталық Атқару Комитетінің саяси хатшысы М.Әуезовтың баяндамасында: “Аштық құлашын жая түсуде, АРА орталығы арқылы жіберілетін азық-түлік белгіленген жеріне үлкен кешігумен жеткізіледі. Аштыққа қарсы көмек органдары соңғы уақытта ғана дала тұрғындарына көмек көрсетудің негізгі әдістерін жасауға кірісті. Қырғыз қызметкерлерінің белсенділіктерін арттыруда үлкен жұмыстар атқарылуда. Басты назар тұқым дайындауға аударылуда,”[13] - делініп, жергілікті жерлердегі орын алып келген жауапсыздықтарды жоюдың жолдары көрсетілді.

Жетісу облысы кеңестік орындары аштықтың көлемін азайту, зардаптарын жою жолындағы көптеген ұйымдастыру шараларын қолға алды. Ең алдымен РКФСР-дың басқа аймақтарынан азық-түлік алуға, қосымша ақша қаражатын босату ісі ұйымдастырылды. Мысалы, Жетісу облыстық ревкомының төрағасы, қызыл кедейлер мен батрактар одағының төрағасы О.Жандосовтың 1921 жылғы 30 маусымдағы: “Толық анық емес мәліметтер негізінде жаңа астық өніміне дейін елеулі тұрғыдағы материалдық көмекке мұқтаж батрактардың саны облыс бойынша онбес мыңға жуық. Олардың қатарында қашқындар да бар.

Азық- түлік органдары оларды азықпен қамтамасыз ете алмайды. Ашыққан батрактарға астық өнімдерін алу үшін бір мезгілдік ақша қарызын беру керек. ... Қырғыз кедейлері Одағына мүше ашыққан батырактарды қамтамасыз ету үшін үш жүз миллионға дейін рубль қажет. Ерекше комиссия қорынан үш жүз миллион рубль алуға рұқсат берілуін сұраймыз” [4.67]-деген ұсынысы осы шаралардың қатарына жатады.

Аштыққа қарсы күрес Семей губерниялық кеңес ұйымдары тарапынан да белсенді тұрғыда жүргізілді. Губернияда ашыққандарға көмек ұйымдастыру комиссиясы құрылды. Аталған комиссияның жұмысы туралы баяндалған ресми құжатта “Ашыққандар мүддесіне сай 100 ден астам қойлары бар мал иелері анықталынып (1 ірі қара б, жылқы 8 бас, түйе 12 бас қойға есептеледі), Комиссия жұмыс істеген алғашқы айда 14-15 миллион рубль жиналды және біраз мөлшердегі аштыққа қарсы жиналған көмектер мен үлестер есебінен азық бөліктері дайындалды. Ашыққандарға көмек апталықтары ұйымдастырылды.

... Желтоқсан айында (жергілікті кеңес орындарына, - Б.Ж.) ашыққандарға көмекті уақытшалықтан тұрақты жағдайда ұйымдастыру туралы арнайы нұсқау жіберілді. Қалаларда 19 балалар үйлері ашылды, ондағы балалар саны 4534-ге жетті. Уездерде тағы да 61 балалар үйлері ашылып, оларға 6574 бала тартылу жоспарланды. Балалар үйін жабдықтауға Губкең халықшаруашылығы арқылы 5000 алтын рубльдік тауарлар мен шаруашылық заттары босатылды.

Губпрофсоветке 76000 аршын мануфактура өнімдері берілді. Балаларға арналған 250 төсектік жаңа аурухана ашылды. Аштыққа ұшырағандарды қолайлы аймақтарға көшіру 1921 жылдың 29 шілдесінен басталды және сандары анықталмаған жеке адамдардан басқа ұйымдасқан түрде санитарлық поездар арқылы 14198 адам жіберілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Жадымызда жатталсын, татулық дәйім сақталсын. //Егемен Қазақстан, 1998 жыл, 16 қаңтар
2. Баишев С.Б. В.И.Ленин и Советский Казахстан.-Алма-Ата, 1969, с.328
3. ҚРОММ, Қор 5, тіркеме 1, іс 18, пп.15,21
4. Джандосов У.: Документы и публицистика (1918-1937 гг.) В 2-х томах.Т.1. – Алматы: ТОО “Издательский дом Қазақстан”, 1999.-400 с.66
5. Бейсембаев С. Ленин и Казахстан (1897-1924.) Издательство “Казахстан”Алма-Ата-1968., с.535
6. В.И. Ленин Полн. собр. соч. Издание пятое. т.53.243,244
7. Кошанов А., Сабден О., Догалов А. Турар Рыскулов: государственная деятельность и экономические воззрения.-Алматы: Институт экономики МОН РК, Издательство “Арыс”2008, 52,83 бб
8. В.И. Ленин Полн. собр. соч. Издание пятое. т.45. 702,703
9. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4-том.-Алматы: “Атамұра”, 2010, 752 бет, суретті, карталы
10. ҚР Президенті мұрағаты, қор 139, тіркеме 1, іс 23,п.5
11. ҚР Президенті мұрағаты, қор 139, тіркеме 1, іс 444, п.п.11 арты,13 арты
12. Алексеенко А.Н., Жаксылыков А.Ф. Курс лекции по Истории Казахстана.
13. М.Әуезовтың өмірі мен шығармалық шежіресі. Алматы: Ғылым, 1997, 74 б.
14. ҚРОММ, Қор 30, тіркеме 1, іс 344, п. 29
15. Әлихан Бөкейхан. Шығармаларының 9 томдық толық жинағы. VII том (1917-1924), Астана, 2013, 520 б.
16. Халидуллин Г.Х. Политика советского государства в отношении казахских шаруа (1917-1940 гг.) - Алматы. НИЦ Ғылым, 2001, сс.34,35

References:

1. Let Nazarbayev N. A. be remembered in our memory, let peace be maintained. // Sovereign Kazakhstan, January 16, 1998
2. Baishev S. B. V. I. Lenin and Soviet Kazakhstan.- Alma-Ata, 1969, P. 328
3. Kromm, Fund 5, Trailer 1, case 18, PP.15,21
4. Zhandosov U.: documents and journalism (1918-1937).) In 2 volumes.Vol. 1. - Almaty: LLP “Independent House of Kazakhstan”, 1999-400 P. 66
5. Beisembayev S. Lenin and Kazakhstan (1897-1924.) “Kazakhstan”Alma-Ata-1968., с.535
6. V. I. Lenin Poln. sobriety. Soch. "I'm sorry," he said. Vol. 53. 243,244
7. Koshanov A., Sabden O., Dogalov A. Turar Ryskulov: state activity and economic recovery. - Almaty: Institute of economics of the Ministry of Education and Science Of The Republic of Kazakhstan, Arys publishing house 2008, op 52.83
8. V. I. Lenin Poln. sobriety. Soch. "I'm sorry," he said. Vol. 45. 702,703
- 9.history of Kazakhstan (from ancient times to the present day). In five volumes. Volume 4.- Almaty: "Atamura", 2010, 752 pages, illustrated, cartographic
10. archive of the president of the Republic of Kazakhstan, fund 139, Trailer 1, case 23, p. 5
11. archive of the president of the Republic of Kazakhstan, fund 139, Attachment 1, case 444, P. P. Art. 11, art. 13
12. Alekseenko A. N., Zhaksylykov A. F. course lectures on the history of Kazakhstan.
- 13.the life and creative Chronicle of M. Auezov. Almaty: Nauka publ., 1997, 74 P.
14. Kromm, Fund 30, Trailer 1, case 344, P. 29
15. Alikhan Bukeikhan. A complete 9-volume collection of his works. Volume VII (1917-1924), Astana, 2013, 520 P.
16. Khalidullin G. H. politics of the Soviet state in relation to the Kazakh peasantry (1917-1940).)- Almaty. Nits Nauka, 2001, SS.34,35

Б.С. Асанова¹

¹*т.ғ.к., дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының
аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы қ., Қазақстан*

ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНАН КЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАНДА КІТАПХАНА МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ БАРЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫ ЖАҚСARTУ ШАРАЛАРЫ (1946-1960)

Аңдатпа

Соғыстан кейінгі жылдары кітапхана қызметкерлері республика өміріндегі айтулы кезеңдерде: халық шаруашылығын қалпына келтіруде, тың және тыңайған жерлерді игеруде елеулі қызметтер атқарды. Олар саяси-идеологиялық жұмыстар, республика тұрғындарына мәдени-ағарту саласында да қызмет көрсетуде партияның және Кеңес органдарының белсенді көмекшісі болды. Осы жылдары халықтың мәдени жағынан үздіксіз өсуі, бұқараның еңбек және қоғамдық саяси белсенділігінің артуына тікелей олардың әсер еткендігі сөзсіз.

Мақалада соғыстан кейінгі жылдардағы (1946-1960) кітапханаларды жас мамандармен қамтамасыз етудің деңгейі, кітапхана мамандарын даярлау жолдары мен дамуы және кітапхана қызметкерлерінің кәсіби біліктілігін арттырудағы нәтижелері, кітапхана қызметкерлерін даярлайтын оқу орындарының ашылуы мен қызметі жан-жақты қарастырылады.

Осыған байланысты мақалада тақырып бойынша мұрағаттық және басқа да материалдар талданып, қарастырылған. Сондай-ақ, саяси-ағарту мекемелерінің қызметкерлерін даярлау бойынша партиялық және мемлекеттік органдардың идеологиялық саясатына талдау жасалынады. Жалпы, партия-кеңес органдары саяси-ағарту мекемелерінің қызметкерлерін даярлаудың курстық шаралар өткізудегі жетіспеушіліктеріне қарамай, кітапхана мамандарының қалыптасуына және тәрбиелеуде үлкен рөл атқарғандығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: аттестация, Коммунистік партия, курстар, кітапханалық білім, кітапхана мамандары, мәдени-ағарту мекемелері, оқу-үйі, орта арнаулы және жоғары оқу орындары, семинар.

*Assanova B.S.*¹

¹*candidate of historical sciences, senior teacher of Department of world history,
historiography and source study, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

THE PROCESS OF TRAINING AND DEVELOPMENT OF LIBRARY SPECIALISTS IN KAZAKHSTAN AFTER THE GREAT PATRIOTIC WAR (1946-1960)

Abstract

In the postwar period, the library staff played an important role in the restoration of the national economy and the development of virgin and fallow lands in the Republic.

They actively assisted the party and the Soviet government in political and ideological work, provided services for citizens in the cultural and educational sphere. Undoubtedly, these years had a direct impact on the continuous cultural growth of the population in enhancing employability and rising of socio-political activity.

The article comprehensively examines the level of young specialist staffing in libraries in the post-war years (1946-1960), the ways and development of training library personnel and its professional development efficiency and the opening and activities of educational institutions for librarians.

In this regard, archival and other materials on this topic are analyzed and reviewed. Also, the ideological policy of the party and state institutions for the training of employees of political and educational fields are examined.

Overall, the Soviet bodies played a significant role in the formation and education of library professionals despite of some shortages in this sphere.

Keywords: certification, the Communist Party, courses, library education, library specialists, cultural and educational institutions, secondary specialized and higher educational institutions, seminar.

Б.С. Асанова¹

*¹к.и.н., старший преподаватель кафедры всемирной истории,
историографии и источниковедения КазНУ имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан*

ПРОЦЕСС ПОДГОТОВКИ И МЕРЫ УЛУЧШЕНИЯ БИБЛИОТЕЧНЫХ СПЕЦИАЛИСТОВ В КАЗАХСТАНЕ ПОСЛЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1946-1960)

Аннотация

В послевоенный период в жизни республики сотрудники библиотеки сыграли важную роль в восстановлении народного хозяйства, освоение целинных и залежных земель.

Они стали активными помощниками партии и советской власти в политической и идеологической работе, оказании услуг населению республики в культурно-просветительской сфере. Несомненно, эти годы оказали непосредственное влияние на непрерывный культурный рост населения в повышении трудовой и общественно-политической активности.

В статье всесторонне рассматривается уровень обеспеченности библиотек молодыми специалистами в послевоенные годы (1946-1960), пути и развитие подготовки библиотечных кадров и результаты повышения профессиональной квалификации библиотечных работников, открытие и деятельность учебных заведений по подготовке библиотечных работников.

В связи с этим в статье анализируются и рассматриваются архивные и другие материалы по данной тематике. А также проанализировать идеологическую политику партийных и государственных органов по подготовке работников политико-просветительских учреждений.

В целом, показана, что партийные советские органы, несмотря на недостаток в проведении курсовых мероприятий по подготовке работников политико-просветительских учреждений, сыграла значительную роль в становлении и воспитании библиотечных специалистов.

Ключевые слова: аттестация, Коммунистическая партия, курсы, библиотечное образование, специалисты библиотеки, культурно-просветительские учреждения, средние специальные и высшие учебные заведения, семинар.

Ұлы Отан соғысынан кейін кітапхана білімін республикада қайта бастауға тура келді. Ең бас кезінде жаңа факультеттер құруда, оқу жұмысын ұйымдастыруда студенттерді оқыту үшін материалдық базаның жоқтығы үлкен мәселелер тудырды. 1946 жылдың жазында 1500 адамнан тұратын оқу-үйлерін басқарушылардың жарты айлық курсы, 3400 адамнан тұратын 3 айлық кітапхана қызметкерлерін қайта даярлау курстары, 140 адамнан тұратын 2 айлық оқу-үйі менгерушілерін қайта даярлау курстарын ашу міндеті қойылды [1].

Осыған орай, КСРО (Кенес Социалистік Республикалар Одағы) Халық Комиссарлары Кеңесі 1946 жылдың 2 ақпандағы, № 1315 жарлығына сай, ҚКСР (Қазақ кеңестік социалистік республикасы) мәдени-ағарту мекемелері ісінің комитетіне 1946 жылғы бюджетті қайта қарап, даярлық курстарын өткізуге кететін шығындарды бөлуді тапсырды:

- а) 150–дей шамада 2 ай мерзім ішінде кітапханашыларды даярлау;
- б) 300–дей шамасында оқу-үйін басқарушыларды жарты ай мерзім ішінде оқыту;
- в) 500–дей шамада оқу-үйін басқарушыларды жарты ай мерзімі ішінде дайындықтан өткізу;
- г) Облыстық Атқару Комитеті кітапханашыларды, клуб жұмысшыларын және оқу-үйін басқарушыларды қайта даярлықтан өткізіп, құрал-жабдықтармен қамтамасыз ету;
- д) ҚКСР мәдени-ағарту мекемелері ісінің комитетіне курс тыңдаушыларын саяси-ағарту мекемелерінің бос орындарына қызметпен қамтамасыз ету;

ж) даярлық курсына оқығандарға 50% жалақысын төлеу, ал қайта даярлау курсына оқығандардың еңбек ақысын жыл бойына сақтау, сырттан келгендерге 100 сом көлемінде ақшасын төлеу міндеттейді.

ҚКСР Министрлер Кеңесі осы курстарды ұйымдастыруды 1 маусымнан бастады. Әр облыстарда 561 адамға есептелінген оқу залдары меңгерушілерінің курстары өз жұмыстарын 15 шілде және 1 тамыз айларында бітірді. Курстарды –114 кітапханашылар мен 651 оқу-үйі меңгерушілері аяқтап шығады.

1946 жылдың ақпан айында ҚКСР Халық Комиссарлар Кеңесі „Алматы, Семей, Петропавлда 2 айлық кітапхана және қызыл отау меңгерушілерін даярлау курсы ашу“ туралы шешімін қабылдайды. Шешімде барлық облыс орталықтарында оқу-үйін басқарушыларды даярлау курстарын ашу белгіленді. Олар жұмысын 1946 жылдың 1–ші маусымынан бастап, курста барлығы 782 адам даярланып шығады. Соғыс жылдарында жабылып қалған бұрынғы Н. К. Крупская атындағы кітапхана техникумы негізінде ұйымдастырылған Алматы мәдени-ағарту техникумы жұмысын қайта бастады. Осы кезеңдегі кітапхана қызметкерлерінің мамандығын көтерудегі шаралардың түрі: семинарлар, мәжілістер болды. Тек, 1946–1947 жылдары 21,3 мың мәдени-ағарту қызметкерлерін қамтыған 1300 семинарлар, мәжілістер өтілді. Бірақта, кітапхана мамандарын даярлау күнделікті сұраныс пен талапқа сай болмай жатты [2, 38–39 п].

ҚКСР–ның Министрлер Кеңесі мәдени-ағарту жұмысындағы бөлімдерді мамандармен толықтыру барысында қысқа мерзімді курстар және семинарлар арқылы даярлау шараларын қабылдады. Қазіргі күнде облыс, аудан және қала бөлімдеріндегі мәдени-ағарту мекемелері толығымен толықтырылды. Орталық комитеттің коммунистік жастар одағы селолық жерлердегі кітапханаларға, оқу үйлеріне 750 комсомолдарды тұрақты жұмыстарға жібереді. Барлық республиканың қалалары мен облыстарында (Алматы, Шымкент, Ақмола, Қызылорда және Жамбыл) 10 күндік семинарлар өткізілінеді. 1946 жылғы 21 наурыз айындағы ҚКСР Министрлер Кеңесінің нұсқауымен кітапхана қызметкерлеріне 2 айлық курстар өткізілініп, 1946 жылғы маусым айынан бастап республиканың барлық облыстары бойынша 800 адамға есептелінген оқу-үйінің меңгерушілерін даярлаудың жарты айлық курс жұмыстары басталды. Ал, Республика өкіметі осы шаралардың іске асуына 352 мың сомнан аса қаржы бөледі.

Алматы қаласында кітапханашылардың мамандығын көтеру жақсы ұйымдастырылды. Бұл жерде 65 сағат бағдарламадан құрастырылған 2 үйірме құрылды. Барлық кітапхана қызметкерлері оқумен қамтамасыз етіліп, сабақтарды маманданған, тәжірибелі Мемлекеттік халықтық көпшілік кітапхана және кітап палатасы қызметкерлері өткізеді [3, 77, 81 п.].

1946 жылғы 27 қыркүйектегі ҚКСР–ның мәдени-ағарту мекемелер ісі комитеті өкімет жоспары бойынша 1100 адам шамасында республикада даярлық курстарын ұйымдастырды. Курс сабақтары 1–ші маусымында басталып, 15 шілде және 1 тамызда аяқталды. Алматы, Семей, Петропавл қалаларында жүргізілінген курстар бойынша 114–і кітапхана қызметкерлері, 561–і оқу-үйін басқарушылар аяқтап шығады. 1946 жылғы 1 қазан айындағы мәдени-ағарту мекемесінің ісі жөніндегі комитетінің есебі бойынша кітапхана қызметкерлерінің құрамы 814–ке жетті. Соның ішінде, жоғары біліммен 19, аяқталмаған жоғары біліммен 36, орта 115, аяқталмаған орта 179, төменгі 137, ал орта арнаулы біліммен 20 және жоғары біліммен 12 кітапхана қызметкерлері қызмет істеді. Бесжылдықтың аяғында кітапхана саласы бойынша қызметкерлер саны 2340 өсті. 1946 жылы Батыс Қазақстан облысында 10 оқу-үйлері, Ақтөбе облысында 10 оқу-үйлері, Жамбыл облысында 126 кітапханалар, оқу-үйлері жөндеуден өткізілді.

1946 жылғы қараша айында Республикадағы кітапхана мамандарын даярлаудың мүшкіл халін көріп, ҚКСР–ның мәдени-ағарту мекемелері жөніндегі комитеті, КСРО Жоғары Білім Бүрі Министрлігіне хат жолдайды. Хатта: «Ресей кітапхана институтын тәмамдаушылардан ҚКСР жылына үш адамнан жіберуін, жергілікті халық өкілдері үшін сол жоғары оқу орындарынан арнайы орын бөлуін, 1947 жылдың қаңтарынан С.М. Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университеті ішінен “кітапхана факультетін ашу” туралы ұсыныстарын білдіреді. Мұндай ұсыныстар кейін де бірнеше рет қайталанды, бірақ жауапсыз қалады. Төмендегі кестеден 1946 жылғы 20 қараша айындағы Халық Ағарту Комитетінің Республика бойынша мәдени-ағарту мекемелері қызметкерлерінің даярлау курстары бойынша өткізген шараларының санын және қай облыста қаншалықты даярлықтан өткізгендігін көруге болады (1 кесте).

Кесте 1 – Мәдени-ағарту мекемелері қызметкерлерінің даярлық курстары

Облыс атаулары	Кітапхана қызметкерлері курсы – 2 ай		Клуб қызметкерлері курсы –2 ай		Қызылұй меңгерушілері курсы – 1,5 ай		Оқу-үйлерін басқ. курсы – 1,5 ай	
	ж.б.	ор-уы	ж.б.	ор-уы	ж.б.	ор-уы	ж.б.	ор-уы
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Алматы	9	10	7	3	6	3	40	33
Ақмола	9	4	6	25	3	1	40	28
Ақтөбе	10	6	7	5	2	1	70	30
Ақтау	6	2	6	1	4	2	30	21
Шығ.Қазақстан	9	9	2	3	3	1	60	30
Солт.Қазақстан	10	13	8	3	4	2	60	35
Қарағанды	13	3	8	3	3	1	40	21
Қызылорда	7	5	7	14	3	1	40	40
Көкшетау	7	7	6	3	1	1	40	32
Қостанай	10	9	9	3	2	1	60	45
Павлодар	8	3	6	2	1	–	60	36
Семей	9	2	5	–	3	2	40	35
Солт.Қазақстан	8	9	5	2	1	1	60	36
Жамбыл	9	3	5	–	5	4	40	40
Оңт.Қазақстан	12	9	7	9	6	5	60	59
Талдықорған	9	–	6	–	4	4	60	40
Алматы	5	6	–	–	–	–	–	–
Барлығы:	150	114	100	76	50	31	800	561

Ескерту – ж.б. – жоспар барысы, ор-уы–орындалуы [4, 25 п.].

1946 жылдары мәдени-ағарту мекемелері әскерден келгендермен, офицерлермен және комсомолдармен толықтырылды. Жалпы, барлығы – 754 адамдар жұмысқа орналасты. 1946 жылы мәдениет техникумын бітірген 37 курсанттың, 14 ғана кітапхана мамандығын алып шықты. Комитеттің өткізген шаралар қорытындысы нәтижесінде мәдени-ағарту мекемелері қызметкерлерінің құрамы нығая түсті. Барлық мәдени-ағарту қызметкерлерінің құрамы 1573 құрады. Мамандардың біліктілігін көтеру мақсатында 1946 жылы 1135 қысқа мерзімді курстар және семинарлар өткізілініп, 19,873 мамандар даярланып шықты. Бірақта мамандарды даярлау, қайта даярлауда біраз кемшіліктер орын алып жатты. Мысалы, 1946 жылы Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қостанай облыстарында мамандарды қайта даярлау жоспарын орындай алмады. Қорытынды бойынша 800 адамның орнына 661 кітапхана мамандары даярланып шықты (2 кесте).

Кесте 2 – Мамандарды даярлаудағы курстардың облыстарда жүргізілінуі

Облыс аттары	Жоспар бойынша бөлінген адам	Орындалуы
1	2	3
Алматы	62	48
Ақмола	58	57
Ақтөбе	89	41
Ақтау	46	27
Шығыс Қазақстан	74	47
Батыс Қазақстан	82	51
Қарағанды	64	27
Көкшетау	54	42
Қостанай	81	57
Павлодар	75	41
Солтүстік Қазақстан	74	47
Семей	57	47

Оңтүстік Қазақстан	85	79
Талдықорған	79	47
Ескерту – берілген дерек мағлұматы [5, 30–34 п].		

Жергілікті партия-кеңес ұйымдары керекті көмек көрсете алмауынан және мамандарды даярлауды қадағаламауынан аудандық, қалалық және облыстық мәдени-ағарту бөлімдері Комитет тапсырысын орындай алмады. Қазақстан Компартиясы ОК 1946 жылғы 5 ақпан айында жарияланған қаулысы бойынша, мәдени-ағарту қызметкерлерін іріктеуде, толықтыруда орындалмады. Мысалы, Ақтөбе облысының Челкар қаласында қалалық кітапхана меңгерушісі 4 кластық қана білімі бар, үй шаруасындағы – Тухфатуллина тағайындалды. Алматы облысының Іле ауданындағы және Шығыс Қазақстан облысының Приуральск ауданындағы мәдени-ағарту жұмысының инспекторлары бір жыл ішінде (1946 ж.) 4 рет ауыстырылды. Көкшетау облысының Айыртау ауданында мәдени-ағарту жұмысы аудандық бөлімінің шешімсіз Камышинский ауылдық кеңесінің төрағасы кітапхана меңгерушісін екі рет ауыстырды. Жамбыл облысының Мерке, Луговой, Свердловск, және Қордай аудандарында бір жыл ішінде (1946 ж.) мәдени-ағарту жұмысының меңгерушілері 3 реттен ауыстырылды [6, 192 п.].

1948 жылғы маусым айындағы Облыстық кітапханалардағы мамандар мәселесі туралы, ҚКСР Министрлер Кеңесі жанындағы мәдени-ағарту мекемелері жөніндегі Комитеттің “Республикадағы кітапхана ісінің жағдайы” туралы баяндамасынан, Республика бойынша мамандардың ауыр халін байқауға болады. Егер, 1948 жылдың 1 шілдесінде облыстық кітапханаларда 126 қызметкерлер жұмыс жасаса, олардың арнайы жоғары кітапхана білімі барларының саны – 3 (2,5%), арнайы орта кітапхана білімі барлардың саны – 12 (9,5 %).

Партия басшылығының ұйымдастыруымен қала халқы селоларға көмектесуде күш салды. 1948 жылы Солтүстік Қазақстан облысының қала тұрғындарының көмегімен көптеген мәдениет мекемелері салынды. Соның арқасында қалада 5,5 мың кітапхана, 2,5 оқу-үйлері, 150 қызыл отауларға дейін көбейді. Кітапхана мамандарына тапшылықты жою үшін республикадағы жалғыз ағарту техникумы жеткіліксіз еді. Соған байланысты Комитет жоғарыда аталған баяндама, ұсыныстарында мынадай ұсыныс-тілектерін білдірген болатын:

1). 1949-1950 жылдары кітапхана қызметкерлерін жаппай арнайы институттар мен техникумдарда сырттай оқуға тарту;

2). 1949 жылы Қазақ Қыздар педагогикалық институтында кітапхана факультетін ашу;

3). Жамбыл қаласында кітапхана техникумын ұйымдастыру.

Бірақ бұл ұсыныстар да белгісіз себептермен жауапсыз қалдырылып келді [7, 34 п.].

Республикада кітапхана жүйелерінің тез өсуіне, Ресей мемлекеттік кітапхана институтын бітірген түлектерін Қазақстан еліне жұмысқа бағыттауы, елдегі кітапхана желісінің өрістеуіне, мамандардың сапасының жақсаруына, санының көбеюіне бірден-бір үлкен көмек болды [8]. Бірақта, кітапхана қызметкерлерінің ең төменгі еңбекақы алуы жалғаса берді. Олардың тұрмыс-жағдайларына көңіл бөлінбеді. Сондықтан, селолық мәдениет ошақтарында білікті мамандар келмеді. Селодағы мәдениет құрылысындағы жетіспеушіліктерге 1951 жылы болған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің V съезінде көңіл аударды. Съезд 5–7 жыл ішінде халық шаруашылығының барлық саласына мамандар даярлаудың келешектегі жоспарын өңдеді. Жоспар бойынша, совхоздарда, өндірістерде, оқу орындарында кітапханалар құрыла бастады [9].

1950 жылы Қазақстанға Ресей мемлекеттік мәдениет институтының кітапхана факультетін тәмамдаған 30 кітапхана ісінің түлектері келіп, олардың бәрі облыс кітапханаларының директорлары, әдістемешілері, библиографтары болып тағайындалды. Олар кітапхана қызметкерлерінің мамандығын көтеруде семинарлар өткізіп, ауыл кітапханаларында жұмыс істеуге, орта мектепті бітірген түлектерге қысқа мерзімді даярлау курстарын жүргізді. Бұл бастама кітапхана жұмысының бірте-бірте қалыпқа келуіне және тез дамуына үлкен әсер берді.

1950 жылы ҚКСР Жоғары Кеңесі Президиумының шешімі бойынша, он жыл бойы кітапхана саласында еңбек еткен кітапхана мамандарына “ҚКСР–на еңбегі сіңген кітапханашысы” деген құрметті атағын беру туралы жарлығы шығады. Бұның бәрі кітапхана мамандарының сапасының бірте-бірте жоғарылауына, санының артуына, кітапхана жұмысының жақсаруына, кітап қорының сапасының өсуіне мүмкіндік туғызды. Осы жыл республика кітапханаларында 636 әйел жұмыс жасаса, олардың 133 ғана қазақ ұлтынан болды. Бұл кезеңде Қазақстанда жұртшылықты тегіс

қамтитын тұрғылықты халыққа қызмет көрсетудің түрлері мен әдістерін құрудың бірыңғай орталық кітапхана жүйесі құрыла бастады. Бұл жұмыс сапасын жақсартып, оқырман құрамын көбейтті [10].

1950 жылы мәдени-ағарту мекемелер ісі комитетіне көпшілік кітапханаларға мамандар даярлау, оқитындарға 250 сом көлемінде стипендия, тәжірибе жүргізетін жетекшілерге 50 сом айына төлеп даярлауға рұқсат етілді. Осындай бастамалар арқасында 1950–1952 жылдар аралығында 280 адам даярланып шықты [11, 6 п.]. Мамандарды даярлауда Ресей, Ленинград, Харьков кітапхана институттары маңызды рөл атқарды. 1950–1953 жылдар ішінде осы институттардан жоғары кітапхана білімін аяқтаған 44 мамандар Қазақстан Республикасының әр облыстарына жіберіліп, оның 34 кітапхана меңгерушісі және аға кітапханашы лауазымымен кітапханаларда қызмет атқарды [12].

Соғыстан кейінгі 1946–1950 жылдар аралығында, республикада жаппай кітапханалар қалалық жерлерде төрт есеге, ауылдық жерлерде үш есеге өсті. Әрине, кітапханалар ауқымы кеңейгенмен ондағы кітапхана қызметкерлерінің жетіспеушілігі айқын көрініп отырды. Бұған себеп біріншіден, кітапхана қызметкерлерінің жеткіліксіз көлемде даярлануы және ауыр әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты мамандардың кітапхана қызметін тастап, басқа жұмыстарға ауысуы, екіншіден, 1940–1950 жылдардың басында кітапхана мамандары республикада әр түрлі қысқа мерзімді курстар мен жалғыз мәдени-ағарту техникумында даярлануы себеп болды. Арнайы кітапхана техникумдары мен педагогикалық институттар жанынан “Кітапхана бөлімдерін ашу” туралы үкімет қаулылары мен жобалары белгісіз себептермен жүзеге аспады. Бірақта, Республика бойынша 3, 6 айлық қысқа мерзімді курстар, семинарлар кітапхана қызметкерлерінің мамандығын көтеру жалғастырылып жатты [13, б. 9–11].

ҚКСР Министрлер Кеңесі, ҚКСР Министрлер Кеңесі жанындағы мәдени-ағарту мекемесінің ісі жөніндегі комитеттің және жергілікті органдардың ағарту мекемесінің ісі жөніндегі комитетке, облыстық, аудандық атқару комитеттеріне, ауыл және селолық еңбекшілердің депутаттарына, кітапхана ісіндегі жоғарғыдағы кемшіліктерді жойып, аудандардағы және селолардағы кітапханалардың жұмысын жақсартуда қажетті шараларды қолдануды міндеттеп, төмендегідей ұсыныстарды жасады:

– әр ауданда кітапханалар жүйелерінің дамуына және орналасуына, стационарлық, жылжымалы кітапханаларды ұйымдастыру немесе әр елді мекенде кітап беруді қамтамасыз ету;

– әр аудан кітапханаларында жылжымалы қорды және оқу залын құруға қажетті шараларды қолдану;

– кітапхана қызметкерлеріне мамандарды іріктеуді жақсарту;

– жүйелі түрде екі айлық қайта даярлау курсы мен және аудандардағы және село кітапханаларындағы кітапхана қызметкерлеріне айлық курстар өткізіп және жаңадан ашылатын село кітапханаларына кітапханашылар даярлау;

– 1952–1953 жылдар аралығында кітапхана қызметкерлеріне аттестация өткізу жоспарланды [14, 6 п.]. 1951 жылғы 21 қараша айындағы Қазақ Министрлер Кеңесі жанындағы мәдени-ағарту ісі комитетінің “Республикадағы кітапхана қызметкерлеріне аттестация өткізу” қаулысы кітапхана қызметкерлерінің құрамының сапасының жақсаруына және мамандығын көтеру іскерлігінің жоғары деңгейге көтерілуіне, тұрғылықты елдерге мәдени қызмет көрсетуге негізгі қадам болды [15, 186 п.].

Коммунистік партия және Кеңес өкіметі орта арнаулы оқу орындарында мамандарды даярлауда, соның ішінде, кітапхана ісіне көп көңіл бөлді. Соңғы жылдары комитет және ұйымдар мәдени-ағарту мекемелеріндегі мамандарды іріктеуде, тәрбиелеуде орналастыруда біршама жетістіктерге жетті. Кітапхана қызметкерлері құрамында төменгі білімі барлардың саны азайды. Егер, 1947 жылы білімі төмендердің саны 1,201 болса, ал 1951 жылы 288 адамға төмендеді. Мамандармен жұмыс жағдайының жақсаруына біршама шаралар істелінді. 1950-1951 оқу жылдарында Ақтөбе, Жамбыл қалаларында өкімет шешімі бойынша жыл сайын 120 адамға есептелінген екі мәдени-ағарту училищесі ашылды. Сонда да, ең күрделісі тек Қазақстанда ғана емес, барлық елде білімді мамандар мәселесі болды. 1953 жылы Одақ бойынша селолардағы кітапханашылардың 43,8 пайызының ғана бастауыш және жетіжылдық білімі ғана болса, 20 пайызының арнаулы орта білім, 1,3 пайызының жоғары білімі болды. Республикада кітапхана мамандарын 1 кітапхана техникумы, 2 мәдени-ағарту училищесі даярлап отырды [16, 38–39 п.].

1953 жылы ҚКСР Министрлер Кеңесі жанындағы мәдени-ағарту мекемесінің ісі бойынша Комитет жүйесінде 4462 кітапханалар және клуб мекемелерінде 6217 қызметкерлер қызмет атқарды. Білімдері бойынша: жоғары біліммен 185 адам, оның ішінде, арнаулы жоғары біліммен 55 адам, араларында бірде-бір қазақ болмады. Аяқталмаған жоғары біліммен 1732 адам, оның ішінде арнаулы

орта біліммен 3748 (7,8,9 кл.) адам, төменгі біліммен 377 адам, оның 3109 қазақтар, 2331 орыстар, 877 басқа да ұлт өкілдерінен болды. Осы жылы Мемлекеттік Халықтық және Республикалық балалар кітапханаларының қызметкерлеріне аттестация өткізілініп, олардың құрамында: 16 облыстық, 54 қалалық, 197 аудандық, 59 орталық, 126 балалар және 728 село кітапханаларының қызметкерлері болды. Аттестацияның өтілуі мемлекеттік көпшілік кітапханаларды білікті мамандармен толықтыруға мүмкіндік туғызды. Селолық жерлердегі қызмет атқарып жүрген кітапхана қызметкерлерінің 1128-нің жоғары білімі болмады, ал, орта арнаулы білімі барлардың кітапхана қызметкерлерінің саны – 45, жоғары оқу орнын бітірмегендер 21, орта білімі барлар 349, орта білімін толық аяқтамағандар 663 қызметкерлер болды [17].

50-ші жылдарға дейін республикада кітапханалар үшін жоғары білімді мамандар даярламады, тек қысқа мерзімді курстарды ұйымдастыру жұмысына және орта арнаулы оқу орындарының жүйелерін кеңейтуге негізгі көңіл бөлінген еді. Тек, 1955 жылдан бастап кітапхана қызметкерлерін даярлаудың жағдайы ілгерілей түсті. Бұған дәлел, осы жылы (1955 ж.) Көкшетауда кітапхана техникумы ашылса, 1956 жылы Қазақ қыздар педагогикалық институтында кітапхана бөлімі ашылып, кейін өз алдына жеке факультет болып қалыптасады. Осыған дейін Қазақстан үшін мамандар Ресей, Ленинград, Харьков институттарында даярланып келген болатын. Біртіндеп кітапханаларды мамандармен қамтамасыз ету деңгейі жақсара бастады [18]. Селолардағы мәдениет мекемелеріне арнап, ҚКСР Халық Комиссарлар Кеңесі жанындағы мәдени-ағарту мекемесі жөніндегі комитеті әр облыстарда комсомолдармен бірге селолық оқу-үйлеріне бағытталған қысқа мерзімді курстар өткізді. 3,6 айлық курстар, мәдени-ағарту мектептері құрылып, облыстық және аудандық мәдени-ағарту қызметкерлерінің семинарлары өтілді. Ресей қаласында мәдени-ағарту қызметкерлерінің мамандығын көтеру институты жұмыс істей бастады [19, 33 п.].

Көптеген жергілікті партия және кеңес органдары, ҚКСР-ның Мәдениет Министрлігі және оның органдары колхоздардағы мәдениет мекемелеріне басшылық жүргізуге өздерін шеттетті. Олар колхоз жүйелерінің тез өсуіне, ауыл шаруашылығының барлық салаларының жоғарылауына, мәдениет жұмысының көтерілуіне, мәдени-ағарту мекемелерінің, соның ішінде, кітапханалардың үлкен маңызды рөл атқарғандығын және атқаратындығын есептемеді. Осыларды ескере оырып, ҚКСР Министрлер Кеңесі және Қазақстанның Орталық Комитеті төмендегідей мәселелерді қарастырды:

1. Облыстық, қалалық және аудандық еңбекшілердің кеңес депутаттарының атқару комитеттеріне, облыстық, қалалық және аудандық партия комитеттеріне оқу-үйлеріне, кітапханаларға басшылықты жақсартып, оларды социалистік мәдениеттің ошағына айналдыру.

2. Облыстық, қалалық және аудандық партия комитеттеріне мәдени-ағарту мекемелерінің мамандарын нығайтуда, үгіт жұмыстарын жүргізуде тәжірибесі бар және білімі сәйкес келетін комсомолдарды, коммунистерді осы жұмысқа бағыттау және 1955–1956 жылдар аралығында кітапханаларды орта білімі бар мамандармен толықтыру.

3. Ауыл шаруашылық Министрлігі, ҚКСР Мәдениет Министрлігімен бірлесе отырып, жыл сайын кітапхана меңгерушілеріне даярлық курстарын өткізу.

4. ҚКСР Мәдениет Министрлігіне 1955–1956 оқу жылдарында Көкшетау және Лепсі педагогикалық училищелерінің базасынан кітапхана техникумын ұйымдастыру міндеттелінді [20].

КОКП ОК “Еліміздегі кітапхана ісінің жағдайы және оны жақсарту шаралары” (1959 ж.) қаулысына сай республикада кітапхана ісін жақсартуға арналған нақты шаралардың өңделуі, мамандар сапасының жақсаруына түрткі болды. Осы іс-шара негізінде кітапхана қызметкерлерінің көп бөлігі қайта даярлау курсынан өтіп, жұмысқа жоғары және арнаулы білімі бар жас мамандар бағытталынды. Жыл сайын республиканың мәдениет мекемелеріне 700–800 мамандар келіп жатты [21, 3 п.].

Кітапханатану-библиография пәндерін оқытуда ғылыми кеңестің шешімі мен институт дирекциясының бұйрығы бойынша құрылған “Кітапханатану және библиография” секциясы ұйымдастырылды. Бұл кезде кітапханатану секциясын – Әліпбек Жөкебайұлы Жөкебаев қоғамдық негізде басқарды. Секцияда кітапхана мен библиография мамандарынан жасақталған 10 оқытушы, оның ішінде екеуі штатта, 8 адам штаттан тыс жұмыс істеді.

1960 жылы Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институты күндізгі бөлімінің 1 курсына адам қабылдауды 25-тен 50-ге көбейтті. Ал 1961 жылдың 1 қыркүйегінде кітапхана бөлімінің негізінде “Кітапханатану және библиография” кафедрасы бар “Кітапхана” факультеті құрылды. Кейін ол “Кітапханатану және библиография” болып жеке дара кафедраларға бөлінді. “Кітапханатану” кафедрасының алғашқы меңгерушісі, әрі кітапхана факультетінің деканы, педагогика ғылымының

кандидаты, доцент – Әліпбек Жөкебайұлы Жөкебаев болды. Ал, “Библиография” кафедрасын доцент – Ермек Сейханұлы Айтбаев басқарды. Кітапхана факультетінде ұзақ жылдар бойы факультет деканы, тарих ғылымының кандидаты, доцент – Наталья Васильевна Горелова, библиография кафедрасында педагогика ғылымының кандидаты, доцент – Наталья Яковлевна Климочкина, Нина Никифоровна Смирнова, Тазабек Исаұлы Жұмасейітов, сондай-ақ Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының кітапхана бөлімінің алғашқы түлектері тарих ғылымының кандидаты, доцент – Сажид Шайқықызы Ахметова, Қалимаш Салуқызы Тазабекова, Мәриям Бейсембайқызы Исина, Шолпан Қайруллақызы Бахмағамбетова, Күләш Ғазизқызы Нұрахметовалардың ұстаздық қызметтерінде кітапханашы мамандарын даярлауға үлкен үлес қосты [22, б. 98–99].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Культурное строительство в Казахстане // Сб. док. и мат.: в. 2 т. –Алма–Ата: Казакстан, 1985. – Т. 2. – 283 с.*
2. *ҚРОММ 1876–қ., 1–т., 17–іс. – 38–39 п.*
3. *ҚРОММ 1876–қ., 1–т., 13–іс. – 77, 81п.*
4. *ҚРОММ 1781–қ., 1–т., 360–іс. – 25 п.*
5. *ҚРОММ 1876–қ., 1–т., 73– іс. – 30–34 п.*
6. *ҚРОММ 1876–қ., 1–т., 76–іс. – 192 п.*
7. *ҚРПМ 725–қ., 4–т., 1033–іс //Облыстарда және аудандардағы көпшілік-партиялық және мәдени-ағарту жұмыстарының жағдайы туралы тексерушілердің жауап баяндамалары, 1946 ж. – 34 п.*
8. *Коммунистическая партия Казахстана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. (1949, сентябрь). – Алма–Ата: Казахстан, 1986. – Т.4. – 405 с.*
9. *Культура и общественный прогресс / сост. А. Канапин, Е. Виленский, А. Дидковский. – Алма–Ата: Казахстан, 1974. – 160 с.*
10. *Рысбай К. Қазақстан Республикасының тарихы. – Алматы, 2005. – 368 б.*
11. *ҚРОММ 81–қ., 1–т., 37–іс. – 6 п.*
12. *Бахмагамбетова Ш.К. Подготовка библиотечных кадров в Казахстане в 1917–1975 годах: дис. ... к.и.н. – Алматы, 1982. – 173 с.*
13. *Сборник руководящих материалов по культурно–просветительной работе. – Алма–Ата, 1952. – С. 9–11.*
14. *ҚРОММ 81–қ., 1–т., 37–іс // Халық Атқару Комиссариаты. – 6 п.*
15. *ҚРПМ 725–қ., 4–т., 807–іс // Қостанай облысындағы саяси-көпшілік және мәдени-ағарту жұмыстарының жағдайының қанағаттанарлықсыздығы туралы анықтама баяндамалары, 1945 ж. – 186 п.*
16. *ҚРОММ 1876–қ., 1–т., 17–іс. – 38–39 п.*
17. *Библиотечное дело в Казахстане 1946–1975 / сост. Х.М. Абжанова, А.Р. Акимбекова // Сб. докум. – Алма–Ата, 1991. – 340 с.*
18. *Рысбай К. Қазақстан Республикасының тарихы. – Алматы, 2005. – 368 б.*
19. *ҚРОММ 1890–қ., 1–т., 72–іс. – 33 п.*
20. *Библиотечное дело в Казахстане 1946–1975 / сост. Н.С. Шакирова // Сб док. и мат. – Алма–Ата, 1991. – 342 с.*
21. *ҚРОММ 1890–қ., 1–т., 1434– іс. – 3 п.*
22. *Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтына 60 жыл. - Алматы, 2005. – Б. 98–99.*

References:

1. *cultural construction in Kazakhstan // SB. Doc. and Mat.: V. 2 Vol. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1985 Vol. 2. – 283 P.*
2. *Kromm-1876, t. 1, case 17. - 38-39 P.*
3. *Kromm 1876, P. 1, case 13. - 77, 81p.*
4. *Kromm-1781, Item 1, case 360. - 25 p.*
5. *Kromm 1876, P. 1, case 73. - 30-34 P.*
6. *Kromm 1876, P. 1, case 76. - 192 P.*
7. *KRPM 725–K., 4–T., case 1033 //response reports of inspectors on the state of majority–party and cultural-educational work in the regions and districts, 1946-34 p.*
8. *Communist Party of Kazakhstan in resolutions and decisions of congresses and plenums of the CCC. (1949, September). - Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. - Vol. 4 – - 405 P.*

9. *culture and public Progress / Forum. A. Kanapin, E. Vilensky, A. Didkovsky. - Alma-Ata: Kazakhstan, 1974. - 160 P.*
10. *Rysbay K. history of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2005. - 368 P.*
11. *Kromm-81, T-1, case 37. - 6 p.*
12. *Bakhmagambetova Sh. K.preparation of BiblioTech personnel in Kazakhstan in 1917-1975: dis. ... K. I. N.-Almaty, 1982. - 173 P.*
13. *collection of guiding materials for cultural and improving work. - Alma-Ata, 1952. - Pp. 9-11.*
14. *Kromm 81, T. 1, case 37 // people's Executive Commissariat. - 6 p.*
15. *KRPM 725-K., 4-vol., case 807 // reference reports on the unsatisfactory state of political and mass and cultural and educational work in Kostanay region, 1945-186 P.*
16. *Kromm-1876, P. 1, case 17. - 38-39 P.*
17. *Bibliotech business in Kazakhstan 1946-1975 / read more Kh. M. Abzhanova, A. R. Akimbekova // SB. dokum. - Alma-Ata, 1991. - 340 P.*
18. *Rysbay K. history of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2005. - 368 P.*
19. *Kromm 1890, P. 1, case 72. - 33 p.*
20. *Bibliotech business in Kazakhstan 1946-1975 / read more N. S. Shakirova // SB Doc. and Mat. - Alma-Ata, 1991 - - 342 P.*
21. *Kromm 1890, t. 1, case 1434. - 3 p.*
22. *60 years of the Kazakh state women's Pedagogical Institute. Almaty, 2005. - Pp. 98-99.*

ГРНТИ 03.20

ӘӘЖ 974.01 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.03>

Н.Д.Аманбекова¹ А.С.Адилбаева²

¹*Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университетінің PhD докторанты*

²*т.ғ.д., Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті*

XX ҒАСЫРДЫҢ І-ШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АЯГӨЗ БЕН РИДДЕР ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ ҚОҒАМДЫҚ ІС-ШАРАЛАР

Аңдатпа

Түркісіб құрылысы мен ірі өндіріс кәсіпорындарын, (білікті) жұмысшыларды кадрлармен қамтамасыз ету әр түрлі даярлау және қайта даярлау жолымен жүргізіледі. Мақалада Аягөз бен Риддер қалаларында орын алған саяси-қоғамдық іс-шаралардың орын алуы, ағарту саласынның жағдайы баяндалған.

Жалпы 1930 жылы Қазақ өлкесі бойынша қазақ тілінде шығатын газеттердің жалпы саны 14, ал олардың таралымы 133 мың болатын. Бұл, әрине, аз деп табылып, бұл мәселе Қазақ өлкелік партия комитетінің Пленумында арнайы қаралды. Сол Пленумда өлкедегі қазақ газеттерін шығару қажеттігі жөнінде мәселе шешімін тапты. Осы орайда Аякөз қаласындағы «Жаңа ауыл» мен Риддер қаласындағы «Жұмысшы» қазақ газеттерінде жарияланған өлкедегі әлеуметтік-мәдени жағдайлардың орын алғандығы туралы мақалада баяндалады. Газет еңбекшілерді коммунистік рухта тәрбиелеуде көп роль атқарды. Экономика мен мәдениетті көтеруде партияның идеясын насихаттады.

Түйін сөздер: қала, мектеп, газет, жұмысшы.

N.D.Amanbekova¹ A.S.Adilbaeva²

¹*PhD student of the Kazakh Innovative University of Humanities and Law*

²*d.h.s. of the Kazakh Innovative University of Humanities and Law*

PUBLIC EVENTS IN THE CITIES OF AYAGOZ AND RIDDER IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Abstract

Personnel of Turksib construction and large industrial enterprises, (skilled) workers are carried out through various training and retraining. The article describes the political and social events in the cities of Ayagoz and Ridder, the state of education.

In 1930, the total number of Kazakh-language newspapers in the Kazakh region was 14, and their circulation was 133 thousand. This, of course, was considered insignificant, and this issue was specially considered at the Plenum of the Kazakh Regional Party Committee. At the same Plenum, the issue of the need to publish Kazakh newspapers in the region was resolved.

In this regard, the article about the socio-cultural situation in the region, published in the Kazakh newspapers "Zhana Aul" in Ayakoz and "Zhumyssh" in Ridder. The newspaper played an important role in educating workers in the communist spirit. He propagated the idea of the party in the development of the economy and culture.

Keywords: city, school, newspaper, worker.

Н.Д.Аманбекова¹ А.С.Адильбаева²

*¹PhD докторант Қазақстанның инновациондығы гуманитарно-юридический университеті
²д.и.н. Қазақстанның инновациондығы гуманитарно-юридический университеті*

**ОБЩЕСТВЕННЫЕ СОБЫТИЯ В ГОРОДАХ АЯГОЗА И РИДДЕРА
В ПЕРВУЮ ПОЛОВИНУ XX ВЕКА**

Аннотация

Персонал турксибских строительных и крупных промышленных предприятий, (квалифицированные) работники осуществляются путем различной подготовки и переподготовки. В статье описываются политические и общественные события в городах Аягоз и Риддер, штат образования.

В 1930 году общее количество казахскоязычных газет в казахском регионе составляло 14, а их тираж - 133 тысячи. Это, конечно, считалось несущественным, и этот вопрос был специально рассмотрен на Пленуме Казахского обкома партии. На том же Пленуме был решен вопрос о необходимости издания казахстанских газет в регионе. В связи с этим появилась статья о социокультурной ситуации в регионе, опубликованная в казахстанских газетах «Жана аул» в Аягозе и «Жумысши» в Риддере. Газета сыграла важную роль в воспитании рабочих в духе коммунизма. Он пропагандировал идею партии в развитии экономики и культуры.

Ключевые слова: город, школа, газета, рабочий.

Өлкедегі индустрияландыру жылдары барысында жұмысшылар арасында мәдени-көпшілік шаралар жүргізіліп, олардың сауатын ашуда біршама жұмыстар атқарылды. Алғашында Түркісіб құрылысы мен ірі өндіріс орындарында керекті кәсіби мамандар даярлау бастапқы міндеттердің бірі болып табылады. Осы уақыттарда үш жылдық құрылыс курстары және аға жұмысшыларды дайындайтын курстар ашылған. Және де 100 адамға арналған жатақханасы бар құрылыс мектептері жұмыс істеп, онда 60 пайызға жуық қазақ жастары оқыған. Сонымен қатар, тек қана қазақ ұлт өкілдеріне арналған 9 айлық аға жұмысшылар дайындайтын курстар осы уақытта пайда болған еді[1]. Теміржол жұмысына тартылған жұмысшылардың 90 пайыздайы сауатсыз болғандықтан, жергілікті жерлерде 18-ге тарта сауатсыздықты жою орталықтары ашылып, бұдан 250 қазақ, 125-ке жуық орыс жұмысшылары сауат ашқан.

1929 жылдың күзінен бастап Ағарту бөлімі құрылады деп жоспарланып, Семейде Түркісіб қызметкерлері мен жұмысшыларының балаларына арналған жеті жылдық мектеп пен Жана Семейде бірінші баспалдақты оқу орнын ашу алға қойылды. Осы жылдары теміржол құрылысы бойына орналасқан Аяғөзде жұмысшылардың 120 баласы мектеп табалдырығын аттады. 1929 жылдың 17 маусымынан 1930 жылдың 1 мамырына дейін Түркісібтің Солтүстік бөлігінің құрылысында 30-ға жуық мәдени ұйым, 27 қызыл бұрыш, 153 мәдени қызметкері бар 3 клуб жұмыс атқарған. Клубтар мен қызыл бұрыштарда 10 жастар секциясы, 9 анықтама столы, 10450 кітап қоры бар 24 кітапхана болған. 16 радиоқондырғы және 8 тир жұмыс істеген. Саяси-тәрбиелік мақсатта 512 дәріс оқылып, 1800-ге тарта баяндамалар тыңдалған[2].

1930 жылы республика көлемінде округтер жойылып, аудандар тікелей өлкеге бағынатын болғандықтан және бесжылдықтың тұңғышы болған Түркісіб теміржолының дәл ортан белі болуы себепті «Жаңа ауыл» газеті Аягөзге көшірілді[3]. Газеттің редакторы Мұқсын Қордабаев, секретары Аитбаев болды. Газет еңбекшілерді коммунистік рухта тәрбиелеуде көп роль атқарды. Экономика мен мәдениетті көтеруде партияның идеясын насихаттады[4].

Сол басылымдардың бірінде Аякөз қаласындағы 1 кварталдың үлкендер мектебінде 19 адам хат танып, 13 адам сауатсыздығын жойып, қолдарына куәлік қағаздарын алды. Қазір 35 адам сауатсыздар мектебінде оқып жүр. Олар жақын арада бітіріп шықпақ деген О. Барлыбаеваның мақаламен таныстық[5].

Саяси-тәрбиелік бағытта БК(б)П Орталық Комитеті мен Қазақстан Совревкомның Қазақстанда өнер мен әдебиетті өркендету туралы шығарған қаулысы барлық қазақ еңбекшілерін, соның ішінде өндірістегі және колхоздар мен совхоздардағы мектеп оқушыларында жігерлендірді. Олардың күшейтіп, талабын арттырды.

Әсіресе, мектептегі оқушы жастардың талантына басшылық етіп, талаптарын өсіре беруде, мектеп ішіндегі әдебиет үйірмесінің үлкен маңызы бар. Үйірме жұмысының жақсы болуы үйірмені басқарушы адамға байланысты іс. Қазірдің өзінде-ақ әңгіме, өлең жазып жүрген оқушылардың аздықтөпті еңбектерін әдебиет үйірмесінде талқылап, оларға дұрыс бағыт беріліп отырса, жас таланттардың шығармашылық қабілеттері ұлғайып, барған сайын өрісі кеңейе береді. Сондықтан да мектеп жаңындағы әдебиет үйірмесінің жас таланттар үшін маңызы үлкен және бұл жұмыс қолға қойылса, мектеп коллективінде істеген көрнекті бір ісі болар еді. Осы бағытта мектеп дирекциясы мен ондағы әдебиетке жақындау оқытушылардың кейбіреуі бұл істі әлі де жөндеп ұйымдастырмай жүр. Оқушылардың бұл талаптарын еске алып, олардың тілектерін орындауда істелген іс өте шамалы еді. Аякөздегі 8 санды орталау қазақ мектебінде әдебиет үйірмесі ұйымдастырылды да бір-екі рет үйірме жұмысын өткізгеннен кейін жұмыс істемей қойды, жабылып қалды. Осының салдарынан, газеттерге өлең жазып жүретін Сейфуллин, Нұрғазымов сияқты бірнеше оқушылардың жазған өлеңдері үйірмеде тексерілмегендіктен және оны ешкім елемегендіктен сол күйінде пайдаланылмай қалып қойды. Осындай қолайсыздық жағдайларды қайта болдырмау барысында мектеп дирекциясымен, сол мектептегі комсомол ұйымы, мектептегі оқытушылар коллективі әдебиет үйірмесінің жұмысын қайта жаңғыртатын болсын деген қаулы да қабылданған болатын. Сөйтіп оқушы жастардың өсіп келе жатқан таланттарын жігерілете беруге толық басшылық ету керек. Бұл халық әдебиеті мен өнердің жас кадрларын баулып өсіруге үлкен көмек болады деген[6].

Халық шаруашылығының және еңбекшілердің материалдық әл-ауқатының өсуі негізінде жұмысшылардың, колхозшылардың, қызметшілердің мәдени-тұрмыс тірліктері де өсіп отыр. Партияның XVIII съезі еңбекшілерді мәдени-тұрмыс керегімен қанағаттандыру, барлық мәдениет жұмысын ондау жөнінде аса маңызды міндет болған.

Гүлденген республиканың еңбекшілері мәдениетті демалу үшін жағдай жасау мәселесі ерекше болып келді. Демек, еңбекшілер отырған орнында, тұрған үйінде, жүрген көшелерінде мәдениетті болуы болуы керек, өздерінің әл-ауқатты болуын және мәдениетті тұрмыс - тұрмыс халінің көркем болуын көздейді. Еңбекшілердің осы тілектеріне, орынды талаптарына сәйкес Қазақстан қалалары еңбекшілерінің қабілеттері көтеріліп отыр. Қалаларды көркейту жөнінде қоғам бастама бастап отыр.

Жасыратыны жоқ, Аякөз қаласы жазғы уақытта шаң болып кетеді, күзге салым және жазғы тұрым аяқ алып жүре алмастай лас болып жатады, көшелер тазартылмайды, әр түрлі тастандылар, лас заттар қалай болса солай шашылып жатады. Осы келеңсіздіктермен күресу барысында республикамыздың қалаларындағы басталған қоғам аттанысына Аякөз қаласының еңбекшілері де қатысты. Бірер айдың ішінде көлемі 2 гектар мәдени парк салынып, үй маңдарына 25 мың түп ағаш, көшелерге жалпы ұзындығы 6 км тротуар және 6 км тас жол жасалынды. 1940 жылдың апрель айының 6-сы күні парк орнататын жерде түрлі дайындық жұмыстары басталып, онда темір жол жұмысшы-қызметшілерінің әйелдері белсене жұмыс істеді. Мысалы, кондуктор-резерві жұмысшы-қызметшілерінің әйелдері-10 адам, темір жолдың 3 дистанциясының әйелдері- 10 адам, 2 бөлім жұмысшы-қызметшілерінің әйелдері - 10 адам, қатынас бөлімінен - 7 адам өте жақсы жұмыс істеді. Олар алғашқы жұмыс күнінде еңбектің стахановшы әдісін көрсете білді.

Кезекті парк салу жұмысы 12 апрель күні болды. Бұл күнгі жұмысқа 1000 адамнан артық адамның қатысатыны, ол күні істелетін жұмыстардың ішінде ағаш отырғызу үшін мыңнан артық шұңқыр қазылмақ жоспарға еңгізілген болатын.

Бірақ бұл сияқты игілікті жұмысқа қала орталығындағы мекемелердің басшылары, партия, комсомол, профсоюз ұйымдары сол уақытта салақ қарап, көпшілік мекемелер мен ұйымдардың бұл мәнді жұмыстан хабарлары да жоқ болатын. Апрельдің 6 күні қатысуға қажетті адамнан әлдеқайда кем қатысқандығы, демек, мекемелердің басшылары, партия, комсомол, профсоюз ұйымдары алғашқы күнгі жұмысқа өз адамдарын ұйымдастырмады, оларды жұмыс басына алып бара алмағандығы баяндалған. Ендігі жерде Аякөз қаласы еңбекшілерінің игілігі үшін, олардың мәдениетті тұрмысы үшін жасалғалы отырған зор маңызды жұмысқа әрбір саналы азамат ат салысуы керек, республика еңбекшілері бастап отырған қоғам аттанысына түгелдей қатысып, Аякөзді мәдениетті қалаға айналдыру керек екендігі Жаңа ауыл газетінде халықты еңбекке шақырғандығы айтылған[7].

Шығыс Қазақстан облыстық «Дидар» газетінің алғашқы бастауы болып саналатын, Риддерде 1931 жылдан шыға бастаған «Жұмысшы» газетінің дүниеге келуіне сол кездегі ең алғашқы қазақ жұмысшы табының шығыстағы Риддер қаласындағы ірі өндіріс орындарында ең көп шоғырлануы тікелей әсер етті деуге негіз бар. Мұрағаттан Риддер комбинатына жергілікті ұлт өкілдерін қабылдау (коренизация) саясатының да болғанын, өлкелік партия комитетінің Риддерде қазақ газетін ашу қажеттігі жөніндегі арнайы шешім қабылдағанын айғақтайтын құжаттарды кездестіруге болады[8]. 1937 жылы сол Риддерде жеке қазақ активін жинап, жиналыс өткізгені үшін «халық жауы» ретінде атылып кеткен газеттің алғашқы редакторы Мақсұт Тайшыбаев өз заманында қазақ жұмысшыларының сол өңірдегі жолбасшысына айналған, қоғамдық-саяси істерге белсене араласқан талантты журналист, жазушы болған адам.

Кеңес кезіндегі ірі өндіріс орталығы Риддер қаласына қазақтар көптеп келіп қоныстанып жатты. Алғашқы ұлттық жұмысшы табы қалыптасып, Одаққа әйгілі жарыс жеңімпаздары шыға бастады. Осының барлығы қалаға ұлт тілінде шығатын ақпарат құралының қажеттілігін туғызды.

Жалпы 1930 жылы Қазақ өлкесі бойынша қазақ тілінде шығатын газеттердің жалпы саны 14, ал олардың таралымы 133 мың болатын. Бұл, әрине, аз деп табылып, бұл мәселе Қазақ өлкелік партия комитетінің Пленумында арнайы қаралды. Сол Пленумда Риддерде де қазақ газетін шығару қажеттігі жөнінде мәселе шешімін тапты. Өлкелік партия комитетінің Үгіт-насихат және баспасөз бөлімі бұдан бұрынырақ 1928 жылы қазанда білімді газет қызметкерлерін даярлау туралы мәселе қарады. Олардың саны аз, барларының білімі саяз екенін көрсете келіп, нақты шаралар белгілеп, арнаулы қаулы қабылдады[9;20]. Бұл қаулы қалың елдің ішінде жүрген сауатты интеллигенцияға, оқып жүрген жастар мен көзі ашық шаруа адамдарына қозғау салды. Оларды баспасөз төңірегіне топтастырды.

Сонымен, өлкелік партия комитеті бұған дейін де аударма жұмысымен айналысып, «Қолхоздардың ішкі тәртібі», «Ауыл шаруашылығы артелінің үлгілі уставы» сияқты кітапшаларды қазақшалаған, шағын мақала, өлеңдер жазып, басылымдармен байланыста болып жүрген Ақмола қаласы прокурорының көмекшісі Мақсұт Тайшыбаевты Алматыға шақыртып алады. «Газет жұмысына жіберілетін болғандықтан Тайшыбаевты шұғыл түрде өлкелік партия комитетінің қарамағына жіберіңіз. Щипков» деген шақыртумен 1931 жылғы шілдеде келген Мақсұтты Өлкелік комитет «Еңбекші қазақ» газеті партия секторы бөлімінің меңгерушілігіне тағайындайды. Сол жерде екі айдай «сынақтан» өткізіп алған соң Өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекиннің қолымен «Тайшыбаев жолдас Риддердегі қазақ газетінің редакторы болып тағайындалсын»[10] деген бұйрық шығарылды. Сонымен республиканың Шығыс өңірінде тұңғыш ашылмақ қазақ газетінің алғашқы редакторы 1931 жылғы 1-қыркүйекте еліміздегі аса ірі өндіріс өңірінің бірінен саналатын Риддерге келіп, қыруар дайындық жұмыстарын жүргізе отырып, сол жылғы 24-қазанда «Жұмысшы» аталған қазақ газетінің бірінші санын жарыққа шығарады. «Жұмысшы» алғашында қалалық «Риддерский рабочий» газетінің бес күнде екі рет шығатын қазақша беті ретінде жарық көріп жүрді де, жаңа жылдан бастап жеке шаңырақ көтерді. «Қазақ совет баспасөзінің тарихында жаңа бетбұрыс тудыру, оған қалың бұқараны жұмылдыру, олардың ішінентілішілер, жазушылар шығару үлкен күрес, айтыс-талас үстінде жүзеге асырылды»[11]. Дайын тұрған ешқандай базасы жоқ, не бір тілшісі жоқ, «газет шығарасың» деген партия тапсырмасымен соқа басы келген М. Тайшыбаевқа да бұл шаруаның оңай болмағандығы аян.

Енді «Жұмысшы» газетінде жарияланған мақалалардың бірнешеуіне тоқтала кетейік.

Риддер руднигінің 3-ші және 4-ші горизонттарының жеке стахановшылары өткен сентябрь айының планын орындауда істің тамаша үлгісін көрсетті. Октябрь мерекесі алдындағы социалистік жарыстың нәтижесін қорытындылай келгенде, бірсыпыра жұмысшылар өздерінің өндірістік планын

асырып орындады. Осы горизонттарда крепельшик болып істейтін Владимиров жолдас сентябрь айында 17 смена жұмыс істеп, 376 сом еңбек ақы жаратып, планын 185 процент етіп орындады.

Крепельшик Оспанов жолдас сентябрьде жұмыстың қарқынын үдетті. 1177 сом еңбек ақы тауып, крепельшиктердің ең алдыңғы қатарынан орын алды. Ол 29 смена жұмыс істеп, сентябрьдегі өндірістік планын 164 процент етіп орындады. Және стахановтық жұмыс әдісін өндірісте кеңінен қолдана білді. Сондай-ақ бұл горизонттардың аткачка жұмысындағы стахановшыларда тиісті планын артық орындаумен аяқтады. Аткачик болып істейтін Захаров жолдас 25 сменада 574 сом еңбек ақы жаратып айлық планын 225 процент етіп орындап шықты. Аткачик Довродеев 26 сменада 863 сом еңбек ақы жаратты. План 164 процент орындады. Рудникте бірнеше жылдан бері істеп келе жатқан мамандығы зор аткачик Мақұлбеков жолдас сентябрьде 600 сом жаратты. 18 смена жұмыс істеп, 160 процент орындады.

Стахановтық жұмыс қарқынын үдету тек бұл горизонттарда ғана емес, Риддер руднигінің басқа да горизонттарындағы жұмысшылар сентябрь айында көрнекті жұмыс істеді. 6-ші, 7-ші горизонттарды крепельшик болып істейтін Катигин жолдас 152 процент орындап, 926 сом еңбек ақы жаратты. Әсіресе, 8-ші горизонттың бұрғышысы Тайжанов жолдас еңбектің тамаша шыңына шығып, 24 сменаның ішінде 195 процент етіп өзіне берілген сентябрьдегі өндірістік планын өте жаңа қарқынмен орындап шықты. Сөйтіп, 2095 сом еңбек ақы тапты. Бұрғышы Әбішев жолдас өндірістік планын орындауда үздіксіз озық шықты. 25 смена жұмыс істеп 1029 сом еңбек ақы жаратты. План 142 процент орындалды. Бұлардан басқада көптеген жұмысшылар табысты болды, деп мақала авторы Рахимов көрсеткендей стахановшылардың қатары күннен күнге көбейгендігі баяндалған[12].

Миллиондаған халықтың өскен мәдени тілектері күн санап қанағаттандырылып келеді. Халықтың мәдениеті қаулап өскен сайын тілегі де сондай артып отыр. мұнымен қатар, мәдениетіне сәйкес еңбек ақыда анағұрлым артты. Еңбек ақы артқан сайын адамдардың тілегі де арта түседі.

Совет саудасы дәл осы қаулап өскен халықтың тілегіне сәйкестелініп отыр. Жылдан жылға сауда орындарындағы қайталамалы қор ана құрлым артты. Көпшілік арасында асханалардың да жұмыстары жақсарды. Тамақтың сапасы санына сәйкес бірдей өсіп келеді. Магазиндерде ассортименттердің де түрі көбейді.

Мыңдаған совет сауда орындарының бірі болып, Риддердегі "Алтайполиметалл" комбинатының жабдықтау бөлімі, "Риддер құрылыс" тресінің жабдықтау бөлімінің жұмыстары және осы сияқты қаланың, селолардың ішіндегі сауда жұмысы өткен жылғылармен салыстырғанда анағұрлым артқандығы айтылған.

"Алтайполиметалл" комбинатына қарайтын жұмысшы жабдықтау бөлімі 1938 жылдың айлық планын асыра орындады. План бойынша 11 айда қала ішінде 24282 мың сомның саудасын істемек болса, 26407 мың 1 жүз сомның саудасын істеді. Селолардағы сауда бөлімдерінде 2130 мың сом саудасының орнына, 21944 мың сомның саудасын істеді.

Үлбіндегі "Риддер құрылыс" тресіне қарайтын жұмысшы жабдықтау бөлімінде 11 айлық план орындалды. План бойынша 11650 мың сомның саудасын істеу керек еді, оның орнына 12971 мың сомның аваротын істеді.

Сауда орындарындағы коллективтер сауда жұмысын жақсартты, әсіресе октябрь алдындағы социалистік жарыста жұмыстарын көрнекті істеді. Мысалы, "АПИМ" жұмысшы жабдықтау бөлімі 1867 мың сомның орнына 3064 мың сом, Үлбі бір миллион сомның орнына 1125 мың сомның аваротын істеді және тағы басқаларда октябрь және Сталиндік Конституцияның 2 жылдық алдындағы жарыста жұмыстарын жандандырды. Бұл октябрь-ноябрь айларында жалғыз сауда орындары емес, барлық кәсіпорындарда социалистік жарысты қызу жүргізді. Социалистік жарыстың қызу жүргендігінің нәтижесінде пландарын асыра орындады. Дегенмен де болып отырған кемшілікті жасыруға болмайды, сауда орындары саудагерлермен күресуде жұмысты жүргізе алмай отыр. Саудагерлермен күресу үшін сатып алушылардың конференцияларын жыл басынан бері бір ретте өткізбеді, қалың бұқараның сауда жұмысын неғұрлым жақсарту беру үшін халықтың пікірін алмады, көпшіліктен қол үзіп отыр. ҚКБП-ның 2-ші съезінің қаулысында және ҚКБП қалалық комитетінің бюро қаулысында сауда орындарына не істеу керек екендігі ашық көрсетілді. Сатып алушылардың конференцияларын өткізіп, халықтың пікірін алу дегендей қатты тапсырылған болатын, бірақ бұл орындалмай отыр. Ендігі міндет: Сауда орындарындағы коллективтер совет саудасы неғұрлым алға баса беру үшін ҚКБП-ның 2-ші съезінің қаулысында және ҚКБП қалалық комитетінің сауда жұмысы туралы бюро қаулысын бұлжытпай орындау үшін іске большевиктерше кіріссін, деген алдыға қойылған міндеттермен аяқталды[13].

Жұмысшылардың мәдениетін, олардың денсаулықтарын жақсарту мақсатын көздеп жыл сайын курорттарға, демалыс үйіне жүздеген еңбекшілерді жіберіп отырады.

Профсоюздардың орталық советі Риддер комбинатындағы цехтарда істейтін жұмысшылардың тұрмысын жақсарту үшін жүздеген, мыңдаған сом қаржы бөлді. Өткен 1937 жыл орталық курорттарда болу үшін 80 путевка берілді. Жергілікті орындардағы курорттарға 273 путевкамен жұмысшылар жіберілген болса, 1938 жылдың 10 айында орталық курорттарға 112 адам, жергілікті курорттарға 219 адам жіберілді.

Біріккен кен завод комитеті өзінің қарамағындағы "Горнак" демалыс үйіне кәсіпорындарындағы істеп жүрген жұмысшы, қызметшілерден өткен 1937 жылы 593 кісі жіберсе, 1938 жылдың 10 айында "Горнак" демалыс үйіне жіберілген жұмысшылар 783 адам, балалар тамақтанатын үйлерге 1937 жылы 352 адам жіберілсе, 1938 жылдың 10 айында 309 адам жіберілді.

Жұмысшылардың мәдениеті артқан сайын еңбек өніміде артады. Еңбек ақысыда көбейеді. Социалистік жарысты қыздырып, стахановшылар күн санап жаңа әдістерді қолданып отыр. Өткен жылдың еңбек өніміне қарағанда 1938 жылдың 8 айында 56 процнет еңбек өнімі артты, еңбек ақы 47 процент өсті[14].

1937 жылға қарағанда стахановшылардың қатары анағұрлым өсті. Риддер комбинаты бойынша октябрьдің біріне стахановшылардың саны 2041, еңбекшілердің саны 2547 адамға жетті. мұндай өсушілік тек стахановшылар қозғалысының мейлінше өрістеп құлаш сермеуінің нәтижесінде болды.

Еңбекшілердің денсаулығын сақтау жұмысына да айрықша көңіл бөлінді. Денсаулық сақтау жұмысы аса маңызды іс - өйткені дүниедегі капиталдардың ішінде адамнан артық ешнәрсе жоқ. 1937 жылға қарағанда 1938 жылы емделу орындарындағы адамдардың тамағына босатылған қаржы көп өсіп отыр. Емделу орындарындағы адамдардың тамақтарына 1938 жылдың үш кварталында 47000 сом ақша босатылды[15].

Кеңес өкіметі кезінде жарыққа шыққан қазақ тіліндегі басылымдар, өз уақытындағы мәдениет ұйытқысына айналған бірден-бір баспасөз құралы еді. Газет беттерінде жарық көрген әдеби көркем шығармалар, сауат ашуы жағдайлары, қазақ халқының тұрмыс деңгейлері жарияланған.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. ШҚО ҚЗТҚО 74-қ., 1-т.,9-іс, 368-п.
2. ШҚО ҚЗТҚО 74-қ., 1-т.,9-іс, 360-п.
3. ШҚО ҚЗТҚО1155-қ., 1-т., 4-іс,472-п.
4. Қажыгұлов Қ. Өткен тарихты еске алсаң, бүгінгіге жол сілтейді // Ертіс өңірі 2008 №37, 13 қыркүйек
5. Жаңа ауыл. 1940 жыл 22 март №32
6. Жұматаев Б. Әдебиет үйірмесі жұмыс істесін // Жаңа ауыл 1940 жыл №32 Б. 2
7. Оралбаев М. Аягөзді гүлденген қалаға айналдырамыз // Жаңа ауыл 1940 10 апрель №40 Б. 1
8. ШҚО ММ 130-қ., 17-т., 17-іс, 30-п.
9. Қасымов А. Тарихи жол. Шығыс Қазақстан облыстық «Дидар» газетінің даму жолдары. – Өскемен, шығыс ақпарат» баспасы, 2011.
10. ШҚО ММ 130-қ., 17-т., 17-іс, 30-п.
11. ШҚО ҚЗТҚО 74-қ, 1-т., 33-іс, 367-п.
12. Жұмысшы 1938 жыл 12 октябрь. №128 Б. 1
13. Совет саудасы халықтың тілегін толық қамтамасыз етеді // Жұмысшы 1938 жыл 9 декабрь №154 Б. 1
14. Еңбекшілердің денсаулығын жақсатудың ісі // Жұмысшы 1938 жыл 7 ноябрь №140 Б. 3
15. Әбилденев Б. Мәдениеті өскен өскен Риддер // Жұмысшы 1938 жыл 7 ноябрь №140 Б. 3

References:

1. p. 74, P.1,case 9, p. 368, P.
2. p. 74, P.1,case 9, p. 360, P.
3. East Kazakhstan region KZD1155, t. 1, Case 4,p.472.
4. Kazhygulov K. If you remember the history of the past, you are guided by the present // Irtysh region 2008 No. 37, September 13
5. New Village. March 22, 1940 No. 32
6. Zhumataev B. Let The Literary Circle work // Zhana auyl 1940 No. 32 P. 2
7. Oralbayev M. Turning Ayagoz into a prosperous city // New Village 1940 April 10 No. 40 P. 1

8. state institution of East Kazakhstan region, P. 130, P. 17, case 17, p.30.
9. Kasymov A. historical path. Ways of development of the East Kazakhstan regional newspaper "Didar". Ust-Kamenogorsk, shygys akparat publishing house, 2011.
10. state institution of East Kazakhstan region, P. 130, P. 17, case 17, p.30.
11. p.74, P. 1, case 33, p. 367, P.
12. worker October 12, 1938. No. 128 P. 1
13. Soviet trade fully ensures the wishes of the people // worker December 9, 1938 No. 154 P. 1
14. the business of improving the health of workers // worker November 7, 1938 No. 140 P. 3
15. Abildenov B. culture grew up Ridder // worker November 7, 1938 No. 140 P. 3

ГРНТИ 03.20.01

ӘӨЖ 1147 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.04>

Джолдыбаева У.М.¹ Абикенова К.Е.²

¹ ал-Фараби ат. ҚазҰУ доценті, т.ғ.к.

² ал-Фараби ат. ҚазҰУ доценті, т.ғ.к.

ЖЕТИСУ ОБЛЫСЫНДА БІЛІМ БЕРУ ОШАҚТАРЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУЫ (XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ - XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)

Аңдатпа

Мақалада Жетісу аймағындағы білім беру ошақтарының ұйымдастырылуы мәселесі қарастырылады. Аймақ аумағына қоныс аударылып келген орыс келімсектері мен өзге де қоныстанушылары жайында айтыла отырып олардың қоныстануымен халық санының артуына қатысты мәліметтер беріледі. Сонымен қатар қоныстанушыларға Патшалық Ресей тарапынан ұйымдастырылған білім беру ошақтары туралы деректер келтіріледі. Сол кезеңде өлкеде ұйымдастырылған білім беру ошақтарының жай-күйі, онда білім алушылардың әлеуметтік құрамына қатысты мәселелер қарастырылады.

Тірек сөздер: отарлау, білім беру, шаруа мигранттары, келімсектер, Жетісу, діни мектептер.

Dzholdybaeva U.M.¹ Abikenova K.E.²

¹Associate Professor of al-Farabi KazNU, Candidate of History,
Almaty

¹Associate Professor of al-Farabi KazNU, Candidate of History,
Almaty

ORGANIZATION OF EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN ZHETYSU REGION (LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)

Abstract

The article considers the issue of organization of educational institutions in the Semirechye region. Information on Russians and other migrants who have moved to the region is given regarding the increase in the population with their resettlement. In this regard, the settlers were told about the educational institutions organized by the Tsarist Russia. In the region, the state of organized educational institutions is noted, in which questions are identified regarding the social composition of people who is studying.

Keywords: colonization, literacy, peasant settlers, Semirechye, religious schools.

Джолдыбаева У.М.¹ Абикенова К.Е.²

¹ доцент КазНУ им аль-Фараби, к.и.н., доцент

² доцент КазНУ им аль-Фараби, к.и.н., доцент

ОРГАНИЗАЦИЯ УЧЕБНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВЕКА)

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы организации образовательных учреждений Семиреченского региона. приводятся сведения, Так же приводятся сведения о русских и других переселенцах, переселившихся на территорию региона, касающиеся увеличения численности населения с их расселением. В связи с этим известно об учебных заведениях, организованных царской Россией для переселенцев. В регионе отмечается состояние организованных образовательных учреждений, в которых обозначены вопросы, касающиеся социального состава обучающихся.

Ключевые слова: колонизация, грамотность, крестьяне-переселенцы, Семиречье, приходские школы.

Республикамыздың басқа аймақтарымен салыстырғанда Жетісу облысы өзінің әсем табиғаты, әдемі табиғи ортасымен және соған орай халық тығыз қоныстанған өлке ретінде танымал. Десек те, облыс аймағы халқының құрамының өзгеруі мен халық тығыздығының артуы Патшалық Ресейдің отарлау саясатынан кейін арта түскені белгілі. Ол әсіресе ХІХ ғасырдың соңында Патшалық Ресейдің қазақ жерін толығымен мемлекет меншігіне өткізіп, Жетісу сынды шұрайлы аймаққа орыс келімсектерін жаппай ендіруден басталды. Мұндай орыс келімсектерінің келуі өлкені нағыз отаршылдар ортасына айналдырып, меншікті мекені бола бастады. Бұл туралы қазақ зиялысы Телжан Шонанұлы: «Ресейдің қол астына кіргеннен бергі қазақ жерінің тарихы – колония тарихы. Колония тарихы – бірте-бірте қазақ жерін сырттан келіп иемденудің тарихы, талаудың тарихы... – деп, одан ары қазақ жерін еріксіз отарлаудың салдарының ауыр тұстарын былай деп: ...қазақ жерін отарлаушылардың ұстанған саясаты, қолданған ебі, тұтынған әдісі, жасаған зорлығы – қазақ тұрмысын көп өзгеріске ұшыратты», - деп тұжырымдайды [1, 179 б.].

Жетісу облысы осылай отарлана отырып, олар аймаққа шоғырланған орыс шаруаларының саяси-әлеуметтік, мәдени мәселелерін де шешіп отырды. Олардың қатарында оқу-ағарту саласы да орын алып, Түркістан өлкесінің әкімшілігі мектепте білім беру жұмыстарын ұйымдастыруға кірісті. Аймақтың барлық жерлерінде шіркеулік және қалалық училищелер, сондай-ақ бастауыш сауаттылық мектептері қатарына кіретін бастауыш мектептер ашылды.

Мәселен, құжаттық деректерге көз жүгіртсек, 1895 жылы петерборлық сауаттылық комитеті Еркін экономикалық қоғам жанындағы Жетісу облысындағы «қалалық, министрлік, шіркеу-приход, қоғамдық бастауыш мектептердің» жай-күйіне өзіндік әлеуметтік зерттеу жүргізеді. Сауалнамаға училищенің ашылу күні, оның пайда болуы мен дамуы туралы, оқушылар, олардың жыныс-жас құрамы, ұлты, діни сенімі, тектік-топтық шығу тегі туралы, оқушылар сабақтарда қанша бөлімшеге бөлінеді, оқу ақысы алынады ма, училищенің өз ғимараты бар ма немесе жалданады ма, училище жанында кітапхана немесе кітап сату қоймасы бар ма, училищенің толық курсы аяқтаушылардың алған білімі бар ма, жергілікті халықты оқытудың қажеттілігі қандай деген санаттағы мәселелерді енгізеді. Осы негізде арнайы сауалнамалар сауат ашу мекемелеріне жіберіліп, толтырылған және бұл сауалнама Жетісудың орыс ауылдарындағы мектептік білім беру ісінің бейнесін көруге мүмкіндік береді. Мәселен, олардың қатарынан Пішпек уезінде ірі ескі орыс ауылдары орналасқан Пішпек қаласы мен Ақсу болыстығы көрсетілген [2].

Атап айтсақ, Пішпек уезінде алғашқы приход мектебі 1870 жылы 9 ақпанда Токмақ қаласында ашылады. 1879 жылы 1 шілдеде Токмақ приход ерлер училищесінің орнына екі училище – екі класты приход ер және сыныптас әйел училищесі ашылды, бірақ сол 1879 жылы ерлердің приход училищесі қаржылық пайымдаулар бойынша болжамды екі училищенің орнына ұлдар мен қыздарды бірлесіп оқыту үшін приход училищесі болып қайта құрылды. 1891 жылы жергілікті саудагерлердің көмегімен әйелдер училищесі ашылып, училищеге жаңа ағаш ғимарат салуға айтарлықтай қаражат бөлінеді. Бірақ ғимараттың құрылысы ұзақ уақытқа созылғандықтан, 1894 жылдың 20 қарашасында училище жеке ғимаратқа ауыстырылды. 1895 жылдың 1 қаңтарына училищеге 7 жастан 16 жасқа дейінгі 66 оқушы білім алады, олардың ішінде орыстардан 58 адам, татар – 3, дүнген – 2 болды және олар әр түрлі топтардан шыққан: шаруалардан – 1 оқушы, көпестерден – 4, сарбаздардан – 2, казак сословиясынан – 5, діншілерден – 1, дворяндардан – 3. Оқушылар сабақтарда 6 бөлімшеге (топқа) бөлінді, оның ішінде 1 – сыныпта 4 бөлімше, 2-сыныпта екі бөлімше болды. Оқу ақысы алынбады.

Сонымен бірге Пішпек қалалық ерлер училищесінің сауалнамасынан оқушылардың кәсіби дайындығына бағытталған пәндер қандай да бір қолөнер түрі, қолөнер, бау-бақша, ауыл шаруашылығы сабақтары берілген жоқ. Орыс тілі мен жазуға ерекше назар аударылды. Көп еңбек оқуға және оқудың саналы болуына жұмсалды. Бір қызығы, кейбір заттарды кәсіби педагог-

псаломщик оқытқан жоқ, жылына 75 рубль төлеумен жалданып жұмыс істейтін офицер – гимнастикадан сабақ берген. Сонымен бірге сауалнамада мынадай сауал да бар: «училищенің толық курсы аяқтаушылар алған біліммен қанағаттана ма?» және оған мынадай жауап жазылған: «бітірушілердің кейбіреулері мұғалім семинарларына түсуге ниет білдіргенімен, бірақ қаражаттың жетіспеушілігі бойынша қалағанына жете алмайды», – деп көрсетілген [2, 161-162, 164 шп.]. Ал училищенің жанында 1880 жылы Пішпек приход училищесінің оқу құралдарынан құрылған оқулықтарды сату қоймасы болды. Қала тұрғындары газеттер мен журналдарға жазыла алмаған, өйткені басылымдар Пішпек халықтың негізгі бөлігінен қарағанда қоныс аударушыларға көптеп таратылып отырған.

Ал ескі қоныс болып келетін Ақсу болыстығында 1880 жылы негізі қаланған шіркеулік-приходтық мектебі құрылып, ол 1895 жылы приходтық училище болып қайта құрылады. Бұған дейін Ақсу болыстығында оқу мекемесі болмаған. Соған орай шаруалар өз балаларының сауатын ашу үшін сауаты бар әскерилерге беріп, аз да болсын білім беруге тырысқан. Болса да мұндай «мұғалімдер» бастапқы сауат ашуға үйретіп, жалпылама Құдайға құлшылық жасауды меңгерткен. Ал бұл ашылған приходтық училищенің ғимараты барлық Ақсу шаруаларының ортақ қаржысына салынады. Ал училищені қажетті заттармен қамту үшін шаруалар жылына 400 сом қаржы жинап отырған. Бірақ білім алушы шәкірттерден оқу ақысы алынбаған.

1895 жылы шіркеу-приход мектебінде 22 оқушы білім алған. Негізінен шіркеу-приход мектептері Түркістан епархиалдық училищелік Кеңесіне бағынышты болды, соған қарамастан, мектеп ғимараты Ақсу болыстығының шаруа қоғамына тиесілі еді. Мұнда оқытылатын басты пән Құдайдың заңы болды. Училищеде рухани мазмұндағы аздаған кітабы бар кітапхана да болған. Ал бұл училищеге келген сауалнамада көз салсақ, 1884 жылға дейін ауыл тұрғындары арасында кітап оқуға деген қызығушылық аз болған, өйткені шаруалар арасында сауатты адамдардың аз екендігі байқалады. Газеттер мен журналдарға қоныстанушы-шаруалардан аспай жатса, ал кітаптар бар болған күннің өзінде рухани мазмұнда еді. 1898 жылғы зерттеу кезінде де шаруалар қолындағы кітаптардың мазмұны рухани сипатта болғандықтан енді шаруаларды жаппай газеттер мен журналдарға жазу ұйымдастырылған. Мәселен олардың қатарында болыстық өз атынан: «Ауылдық хабаршы», «Қызыл крест», «Облыстық ведомостар» басылымдарына жазылса, ал шаруалар: «Свет», «Вокруг света», «Отана», «Звезда», «Паломник», «Пчеловодный листок», «Воскресный день» сынды жалпы саны 11 газет-журналдарға жазылған [3].

Осылайша, Пішпек қаласының бастауыш училищелері мен Пішпек уезінің Ақсу болыстығындағы сауалнамалардың мәліметтері округте өзіндік шаруашылық-мәдени орталықтары болып табылатын ескі орыс ауылдарына мектеп ісін қою туралы түсінік жасауға мүмкіндік береді. 1000 және одан да көп адамға жеткен қоныс аударушы шаруалардың блғашқы сауат ашу мен діни бағытта болды. Бұл сауалнамалық деректер мектептердің мөлшерінің аздығын, мектептерде оқытудың төмен деңгейі туралы түсінік береді және сол тұстағы шаруалардың мінез-құлқы мен жергілікті халық арасындағы қатынасын көрсетеді.

Сонымен қатар XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Жетісу халқының көбюіне өзге де ұлттардың қоныс тебуі әсер етті. Ауылдық аймақтарда қазақ халқымен қатар диханшылыққа бейім келген ұйғыр мен дүнген ұлттары басым болды. Ал Жетісудағы Верный, Қапал, Лепсі қалаларында негізінен орыс, өзбек және татар халықтары қоныс тепті. Нәтижесінде Жетісу облысында халық көп ұлтты болып, халық саны 1 млн. астам адамды құрады, оның 70% - дан астамын - қазақтар, 17% - на жуығын орыс шаруалары құрады. Ресейдің ішкі аудандарынан жаппай қоныс аударған шаруалар есебінен тек 1905 жылы Жетісу қаласының халқы 25 мың адамға көбейгендігі байқалады.

Халық санының бұлай көбеюі болса да оқу-ағарту мекемелерін көбірек қажет етті. Бұл ең алдымен, облыстық орталық Верный қаласы, Қапал, Жаркент, Лепсі, Пішпек, Пржевальск қалаларында айқын көрініс берді. Ауылдық елді-мекендермен салыстырғанда қалалық аймақтарда білім беру ісі біршама дамығандығы байқалды. Ал қалалардағы жұмыс істеп тұрған оқу орындары келесі типтерге бөлінді: орта оқу орындары, қалалық және приход училищелері, Халық Ағарту министрлігінің орыс-туземдік мектептері, шіркеу мектептері, мектептер және мамандандырылған ауыл шаруашылық мектептері, жерге орналастыру және егіншілік Бас басқармасының негізіндегі - ормандық мектептер [3, 5-6 сс.].

Бастауыш оқу орындарының ең көп саны Верный қаласында шоғырланды. 1910 жылы мұнда 8 сыныптық оқу орны, 4 екі сыныпты училище, 5 екі сыныпты әйелдер училищесі, 3 Кіші Алматы әйелдер сыныптарының училищесі, Кіші Алматы шіркеу-приход мектебі, Верныйда дүнген

училищесі жұмыс істеді. Сондай-ақ Жетісу облысы халық училищелерінің инспекторлығы ведомствосына бағынатын 6 училище болып, оның біреуі үш сыныпты, қалғандары 2-сыныпты білім берді. Ондағы жалпы оқушылар саны-868 ер баланы құраған.

Сонымен қатар Жетісуда конфессиялық мектептер жүйесі де болған. Олар қалалар мен қоныс аударушы ауылдарда, негізінен орыс халқы шоғырланған жерлерде орын тепті. Олар Жетісу епархиясының қарамағында болды. 1905 жылы Верныйда үш шіркеу мектебі жұмыс істеді: Покровка - екі класты, Троицкая - екі класты және шіркеулік бір сыныпты. Шіркеу мектептерінде балаларды православие шіркеуі діни-рухани тәрбиеге бағыттап, соған басым назар аударды. Әсіресе балаларға адамгершілік тәрбие беру мақсатында "Мәсіхтің өсиеттері", адамдарға бауырлас христиан махаббатын, олардың мұқтаждықтарына қайырымдылықты және тірі әлемге жанашырлықты өмірге енгізу болды. Бір мезгілде ата-аналар мен тәрбиешілерге деген махаббат пен аса үлкен құрмет қажеттілігі түсіндіріліп отырды [4]. Эстетикалық тәрбие беру мақсатында, әсіресе Рождестволық демалыс кезінде әдеби-музыкалық кештер жиі ұйымдастырылып отырған.

Мұрағат деректерінде облыс бойынша шіркеу-приход мектептерінің жалпы мәліметтері сақталған. Олардың барлығы 19 болды, онда 447 ұл және 379 қыз бала білім алып, 826 баланы құрады. Мектептерде ер балаларға арналған қолөнер кластары болған жоқ, тек қыз балалар білім алатын шіркеу-приход мектептерінде қолөнермен айналысты. Оқушылар қолөнер сабақтарында тоқу, пішу және тігу, кесте тігуді меңгерді. Ал Лепсі шіркеу-приход мектебінде шағын үлгілі омарта болды және онда ара шаруашылығы бойынша қысқаша мәліметтер оқытылды [5].

1912 жылы екі уезд бір аудан құрамына кіріктіру туралы мәселе көтеріліп, халық училищелері бір инспекциясының қарамағына өтті. 1914 жылдың 1 қаңтарында төмен мектептерді бақылауға мақсатында облыс 3 ауданға бөлінді. Біріншісінің құрамына Верный және Жаркент уездері кірді. Инспектордың келу орны болып Верный қаласы тағайындалды. Екінші ауданның құрамына Пішпек және Пржеваль уездері кірді, ал Қапал және Лепсі уездері үшінші ауданды құрды.

Бұрын қалалық деп аталатын оқу орындары жоғары бастауыш училищелер деп өзгертіліп, бірақ олардың саны бұрынғысынша 9-ды құрады. Ал білім алушы оқушылар саны 1135 адамды құрады, оның 1075 ұл және 60 қыздан тұрды. Ал әлеметтік құрамы бойынша: 113 дворян мен шенеуніктердің балалары, 12 – рухани атақғы барлардың балары, 439 – қалалық сословия өкілдерінің, 347 – ауылдық сословия өкілдерінің, тек 196 қазақ және басқа да сословиелерден – 28 оқушы білім алған.

Осы тұста Лепсі уездік қаласының да оқу орындарын ерекше назар алуға болады. Мәселен, 1912 жылы мұнда екі класты орыс-қазақ училищесі жұмыс жасаған. Сондай-ақ ерлер мен әйелдер білім алатын бір және үш сыныпты жоғары бастауыш училищесі болған. 1915 жыла аталған жоғары бастауыш училищесінде кітапхана ұйымдастырылып, ол мұғалім және оқушылар үшін арнайы екі бағытта жұмыс жүргізген. Сондықтан училище ауыл мектептерінің мұғалімдері үшін тұрақты педагогикалық курстар жүргізуге мүмкіндік алған [6].

Жетісу облысында бастауыш білім берудің тағы бір нысаны – ауыл шаруашылық мектептері болды. Облыста жұмыс істеп тұрған 4 ауыл шаруашылығы мектебі 1899 жылдың 1 шілдесіне дейін Дала генерал-губернаторында тұрған Агрономдық қарамағында болды. Облыс Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына өткен кезде бұл мектептер Түркістан өлкесінің егіншілік және Мемлекеттік мүлік басқармасының құрамына өткізіледі. Сол Басқармаға және Верный бау-бақша училищесі де бағынады. 1900 жылдың 1 қаңтарына училищеде жалпы саны 19 тәрбиеленуші болды.

Училище оқу үйі үшін жалдамалы үйлер алып, оған 360 рубль төлеп отырды. Ал білім алушылар бағбандық бойынша арнайы пәндерден және балабақшада тәжірибелік жұмыстардан басқа жалпы білім беретін пәндер бойынша білім алды, бау-бақша жанындағы жібек құрттарын тамақтандырды және тәжірибелі шебердің басшылығымен ағаш ұстасынан қолөнер кәсібін меңгерді. Олар өз қолдарымен құрал-жабдықтарын сақтайтын қойма, алдын-ала дайындалған жылыжай қабырғалары және т.б жер өңдеу ісіне байланысты құралдарды дайындаумен айналысты. Ал училищеге қатысты кейбір мәселелерді шешу үшін облыстың вице-губернаторының төрағалық етуімен комиссия құрылды, ол оқытушылар мен училище меңгерушісінің қолда бар құрамынан педагогикалық кеңес ұйымдастыру, жұмыс жүргізу үшін бұқаралық-ақпарат құралдарын ұлғайту және мұғалімдерге Мемлекеттік қызмет құқығын беру және училищені тездетіп қайта құру туралы өтініш беру қажеттігін мойындады.

Осы тұста Верный ерлер және әйелдер гимназиясы мектепте білім беру ісінің дамуына өз үлесін қосты. Гимназияда 1900 жылдың 1 қаңтарына дейін 40 тәрбиеленуші болған, оның ішінде 26 адам православиелік және 20 адам мұсылман, сословия бойынша – 18 бала дворян мен шенеунік балары, 2

– рухани атақтылардың, 20 қазақ баласы болды. 1914 жылдың 1 қаңтарына дейін гимназияда 361 оқушы оқыды. Оның кейбір оқушылары Қазан, Томск, Петербург, Мәскеу және Ресейдің басқа жоғары оқу орындарында оқуын жалғастыруға мүмкіндік алған. 1914 жылғы қаңтарға әйелдер гимназиясында 575 оқушы болды, олар сыныптар бойынша бөлінді; кіші дайындық мектебінде – 52 оқушы, жоғары сыныпта – 50, бірінші сыныпта – 80, екінші сыныпта – 50, үшінші сыныпта – 51, төртінші сыныпта – 93, бесінші сыныпта – 49, алтыншы сыныпта – 52, жетінші сыныпта – 65, сегізінші сыныпта – 32 оқушы болды [7].

Ал жалпы гимназиялық курстың құрамына келесі пәндер кірді: құдай заңы, орыс тілі, шіркеуславяндық және мінәжат ету, математика (арифметика, алгебра, геометрия), физика, география, тарих (жалпы және орыс), жаратылыстану тарихы, француз тілі, неміс тілі, педагогика (дидактика және әдістеме), таза бейнелеу, сурет салу, қолөнер. Сонымен қатар, оқушылар гимнастикадан, бірлескен хор би және музыка сабақтарына қатысты.

Верныйда ерлер мен әйелдер гимназиялары үшін жарық және жақсы жабдықталған тас ғимараттар салынды. 1904 жылдың қаңтарынан бастап қытай үкіметінің өтініші бойынша ерлер гимназиясының дайындау бөлімінде орыс тілі мен арифметикасын меңгерге 10 қытай ұлтының балалары білім алды.

1899 жылы Верный әйел прогимназиясы гимназия болып қайта құрылды, онда 229 оқушы болды, оның ішінде дворяндар мен шенеуніктердің балаларынан 167, рухани атағы барлардан – 17, көпестер мен мешандардан – 34, казактардан – 7, шаруалардан – 3, сарбаздардан – 1 оқушы білім алған [8].

Көріп отырғанымыздай, өлкеге сырттан келіп қоныстанушылар есебінен халық саны артқанына қарамастан оқу мекемелері аздық етті және оларда негізінен ауқаттылар мен діни шенділер, әскери шенеуліктер, түрлі сатыдағы дворяндардың балалары білім алғандығы байқалады. Жалпы алғанда, қоныс аударушы халықтардың басым бөлігі өте сауатсыз, сауаттыларының өзі екі сыныпты юлімі бар немесе діни білімді меңгергендерден құралды. Ал ауылдық діни училищелер негізінен халық ағарту министрлігінің есебінен емес, шаруалардың өз есебінен ұсталынғанымен, оларда барлық ауыл балалары білім алуға мүмкіндіктері болмады. Дегенмен де, Жетісу аймағындағы білім ошақтары басқа облыстармен салыстырғанда басым болғандығы оларда жалпы пәндемен қатар діни білім және ауылшаруашылық мектептері жұмыс жасағандығын көреміз. Аз да болса халық сауаты ашылып, аз қамтылса да жергілікті басылымдардан өлке туралы саяси, мәдени хат-хабарлар алуына мүмкіндіктер туғандығын байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шонанұлы Т. *Жер тағдыры – ел тағдыры.* – Алматы: Санат, 1994. – 224 б.
2. РФ Орталық мемлекеттік тарихи мұрағаты. 91-қор, 3-тізбе, 159,160,161,162,164 пп.
3. Мийманбаева Ф.Н. *Социально-экономические отношения в киргизском и казахском хозяйствах Семиречья в начале XX в. (по материалам комиссии П. П. Румянцева): автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02.* - Фрунзе, 1990. - 22 с.
4. Васильев В.А. *Семиреченская область как колония и роль в ней Чуйской долины. Пг., 1915.* – С.70-71.
5. Тажипбаев Т.Т. *Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. Алма-Ата, 1962.* - С.54.
6. *Обзор Семиреченской области за 1899 год. Верный, 1900.* – С.78.
7. Галиев В.З. *Школьное образование в Семиречье в н. XX века.// Роль архива в современном обществе (материалы международной научно-практической конференции). 17 мая 2013.* – Алматы, 2013 г. – С.158.
8. *Обзор Семиреченской области за 1913 год. Верный, 1914.* – С.106-107.

References:

1. Shonanovich T. *The Fate of the land – the fate of the country.* Almaty: Sanat publ., 1994. - 224 P.
2. *Central State Historical Archive of the Russian Federation. Fund 91, list 3, pp 159,160,161,162,164.*
3. *Miymanbayeva F. N. socio-economic relations in Kyrgyzstan and Kazakh farms at the beginning of The xx V. (materials of the Commission P. P. Rumyantseva): abstract dis. ... candidate of historical sciences: 07.00.02.* - Frunze, 1990. - 22 p.
4. *Vasiliev V. A. Semirechenskaya region as a colony and its role in the Chuysky Valley. PG., 1915.* - pp. 70-71.

5. Tazhibaev T. T. *Prosveshchenie and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century.* Alma-Ata, 1962. - P. 54.

6. *review of the Semirechensk region in 1899. Verny, 1900. - P. 78.*

7. Galiev V. Z. *school education in Semirechye in N. XX century.// The role of the archive in the modern society (material of the international scientific and practical conference). May 17, 2013-Almaty, 2013-p.158.*

8. *review of the Semirechensk region for 1913. Verny, 1914. - Pp. 106-107.*

УДК 94 (574)

МРНТИ 03.20.23. <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.05>

Е.А. Жалмагамбетов¹ Э.Ж. Әзіретбергенова²

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің оқытушысы
Алматы қаласы, Қазақстан*

*²т.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН БІЛІМ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ҚЫЗЫЛОРДАЛЫҚ КЕЗЕҢНІҢ ОРНЫ

Аңдатпа

Қазақстанның білім беру жүйесінің дамуындағы кезеңдердің ішінде Қызылордалық кезең ерекше орын алмақ. Қызылорда қаласына орталықтың көшуі өлкедегі саяси және қоғамдық өмірге жаңа серпіліс берді. Басқа өңірлерден Қызылорда қаласына білім іздеп жастар келе бастады. Астаналық мәртебені иемденгеннен кейін Қызылорда қаласында жаңадан білім ошақтары ашыла бастады. Орынбор қаласынан Қазақ ағарту институты, медициналық училищелер көшіп келді. Қалада бірінші және екінші санаттағы білім беретін мектептер ашылды. Алыс жерлерде тұратын адамдар үшін арнайы интернаттар ашыла бастады. Интернаттардың жұмыстарын арнайы комиссиялар үнемі қадағалап жүрді. Қазақ әдебиетіне зор үлесін қосқан Ғабиден Мұстафин Қызылорда қаласына 1925 жылы келіп, осы жерде білім алды. Сонымен қатар білім беру жүйесінде С. Мұқанов, А. Кенжин және басқа да қазақ интеллигенция өкілдері қызмет атқарды.

Кілт сөздер: Қызылорда, Қазақстан, Білім беру, Мектеп, Қазақ АКСР

Е.А. Jalmagambetov¹ E.Zh. Aziretbergenova²

*¹ teacher of the Kazakh National Pedagogical University named after Abaya
Almaty, Kazakhstan*

*² candidate of historical sciences, senior lecturer,
Kazakh National Pedagogical University named after Abaya
Almaty, Kazakhstan*

THE ROLE OF THE KYZYLORDA PERIOD IN THE DEVELOPMENT OF THE EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN

Abstract

The Kyzylorda period in the development of the education system of Kazakhstan occupies a special place. The center's move to the city of Kyzylorda gave a new impetus to the political and public life of the region. Young people seeking education started coming to the city of Kyzylorda from other regions. After assigning the status of the capital in the city of Kyzylorda began to open up new educational institutions. The Kazakh Institute of education and medical schools moved from Orenburg. The city has opened educational schools of the first and second categories. Special boarding schools were opened for people living in remote areas. The work of boarding schools was constantly monitored by special commissions. In 1925, the famous

writer Gabiden Mustafin worked and studied in the city of Kyzylorda. Also, S. Mukanov, A. Kenzhin and other representatives of the Kazakh intelligentsia worked in the education system.

Keywords: Kyzylorda, Kazakhstan, education System, School, Kazakh AKSR

Е.А. Жалмагамбетов¹ Э.Ж. Әзіретбергенова²

¹ *преподаватель Казахского национального педагогического университета им. Абая Алматы, Казахстан*

² *кандидат исторических наук, старший преподаватель, Казахский национальный педагогический университет им. Абая Алматы, Казахстан*

РОЛЬ КЫЗЫЛОРДИНСКОГО ПЕРИОДА В РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Кызылординский период в развития системы образования Казахстана занимает особое место. Переезд центра в город Кызылорда дал новый импульс политической и общественной жизни региона. Из других регионов в город Кызылорда начали приезжать молодые люди, ищущие образование. После присвоения статуса столицы в городе Кызылорде начали открываться новые образовательные учреждения. Из Оренбурга переехали Казахский институт просвещения, медицинские училища. В городе открыты образовательные школы первой и второй категорий. Для людей, проживающих в отдаленных районах, начали открываться специальные интернаты. За работой интернатов постоянно следили специальные комиссии. 1925 году известный литератор Габиден Мустафин работал и учился в городе Кызылорда. Также в системе образования работали С. Муканов, А. Кенжин и другие представители казахской интеллигенции.

Ключевые слова: Кызылорда, Казахстан, Система образоваия, Школа, Казахская АКСР

1925 жылдың басына дейін Ақмешіт қаласында орта білім беретін 3 мектеп қызмет істеген. Жалпы Перовск қаласында 687 оқушы болған. Соның ішінде 170 оқушы қазақ, 517 оқушы басқа ұлт өкілдерінен құралған еді. XX ғасырдың басында республика қалаларында қазақ тұрғындары аз мекен еткен еді.

Сонымен қатар жергілікті қазақ тұрғындары өздерінің балаларын молдаларға немесе медреселерге оқуға жіберіп тұратын. Осыған байланысты Ақмешіт қаласындағы орта білім беретін мектептерде қазақ балаларының саны орыс ұлты оқушыларына қарағанда көп болмады. Төмендегі кесте бойынша Перовск-Ақмешіт-Қызылорда қаласында 1925 жылға дейін қызмет көрсеткен білім беру мекемелері, онда оқыған оқушылар саны және қызметкерлері көрсетілген. Төмендегі беріліп отырған 1 кестедегі мәліметтерге қарасақ қала бойынша білім беретін мекемелердің барлығы орта білім алуға арналғандығын көруге болады.

Кесте 1 – 1925 жылдың басындағы Қызылорда қаласындағы мектептердегі оқушылар мен қызметкерлерінің саны

Мекеме түрі	Саны	Орналасуы	Оқушылар		Қызметкерлер		Техникалық қызметкерлер
			Қазақ	басқа ұлттар	қазақ	басқа ұлттар	
1	2	3	4	5	6	7	8
Бірінші санаттағы мектеп	9	Перовск Қаласында	170	517	10	18	6
Бірінші санаттағы мектеп	32	Перовск уезі бойынша	1569	358	35	11	31
Өнер мектебі	1	Перовск	5	70	-	5	1

Мұражай	1	Перовск	-	-	-	1	-
Кітапхана	1	Перовск	-	-	-	2	1
Барлығы	44		1744	945	45	37	39

Көрсетілген кестедегі мәліметтерге жүгінсек қаладағы мектептерде оқитын оқушылардың көп бөлігі басқа ұлттардың өкілдерінен құралған еді. Ал уезд бойынша ұлттық үлес салмақ керісінше болды. Қала тұрғындарының құрамы негізінен еуропалық ұлттар және жергілікті қазақ халқынан құралды. Қаладағы жалпы білім беретін мекемелермен қатар арнайы денсаулығы нашар немесе әлеуметтік жағынан жағдайы төмен балаларға арналған мекемелер жұмыс істеді.

Қызылорда қаласында денсаулығы нашар және денсаулығының туа біткен ақаулықтары бар балаларға бейімделген арнайы балабақша жұмыс істеді. Балабақшада арнайы дәрігер қызмет көрсетті және бұл дәрігер балалардың денсаулығын тексеріп, қажет жағдайда ем беріп отырды. Балабақшада балалар төрт сағаттан алты сағатқа дейін болатын. Бұл мекемеде елуден алпыс балдырғандарға дейін емделуге мүмкіндік алды. Балабақшаның негізгі штаты 5 қызметкерден тұрды [1, 21п]. Балабақшада шалдыққан дертіне байланысты балаларға арнайы ем беріп отырды. Балабақшада балалар күніне бес мезгіл тегін тамақ ішуге мүмкіндік алды. Әсіресе жұқпалы немесе қатты ауруға шалдыққан балалардың тамақтануы жақсы жолға қойылды. Балабақшаға балаларды ата-аналары өздері алып келіп, кешкі уақытта қайтадан алып кететін. Балабақша қызметкерлері орталықта тұратын балаларды үйлеріне дейін жеткізіп тұратын.

Қызылорда қаласы мектептеріндегі басты мәселе – оқу үдерісінен тыс мезгілде оқушылардың уақытын үнемді өткізу еді. Қалалық білім басқармасының ұсынысымен барлық мектептердің жанынан арнайы үйірмелер құрылды. Бұл құрылған клубтар мен үйірмелерде оқушылар арасында жарыстар ұйымдастырылып, сабақтан тыс уақытта кітап, газеттерді оқытып отырды. Мектептерде үйірмелерге арнайы аптасына бір күн қарастырылып, оқушыларды сабақтарынан босататын. Сабақ кестесі бойынша өткізілетін сабақтар келесі күнге ауыстырылатын. Мектеп кестесін даярлағанда клуб күнін мектеп бағдарламасына енгізіп отырды. Қызылорда қаласында мектептер жанында құрылған клубтар өз бастамасын 1925 жылдан алады. Осы жылы қалада өлкелік деңгейде жұмыс істейтін пионерлердің орталық бюросы құрылған еді. Бюроның қолдауымен қаладағы клубтардың жұмысы жандана бастады. Клубтың негізгі міндеті мектеп ішінде немесе мектептен тыс уақытта оқушылардың дүниетанымдық талпынысын күшейту болды. Сонымен қатар оқушы мектептегі сабағынан тыс уақытында клубтарда қосымша сабақтар оқи алды. Клубтың жетекшілері мектептің мұғалімдері болған. Мұғалімдер оқушылардың талпынысын қолдап отырды. 1926 жылдан бастап Қызылорда қаласында орналасқан барлық мектептерде клуб күні енгізілді. Ал ауылдық жерлерде бұл шараларға аптасына 1 немесе 2 сағат бөліп отырды [2, 6п]. Мектептегі клуб күні әр кезде әртүрлі өтетін. Мәселен мектеп басшылығы мен жастар ұйымының белсенділері оқушылармен бірге мұражайларға, кітапханаларға, қалаға жақын орналасқан әскери казармаларға, балалар үйіне, фабрика немесе шағын зауыттарға экскурсиямен барып тұратын. Мектептегі клуб күнінің екі түрі болған. Бірінші мектеп ішіндегі жұмыс. Екіншісі мектептен тыс, сыныппен бірге серуендер мен экскурсияларға шығу болды. Мектеп ішіндегі үйірмелерде ер балалар мен қыздар театрландырылған көріністер қойып, кей уақыттарда қойылымның сценариясын өздері жазып отырған. Сонымен қатар балалар мен қыздарға арналған бөлек үйірмелер жұмыс істеді. Мәселен, ұлдар өз үйірмелерінде радио және басқада техникалық құрылғылармен танысатын болса, қыздар тоқыма және басқада колөнерлік жұмыстармен шұғылданған.

Қызылорда қаласында балалар мен жасөспірімдерге арналған мектептермен қатар ересек адамдарға арналған білім ордалары болды. Бұл кеңес үкіметінің сауатсыздықпен күресу мақсатында құрылған мектептері еді. Кеңес одағындағы сауатсыздықпен күресуі шараларымен қатар үгіт-насихаттық жұмыстар жүрді. Әсіресе бұл үрдіс Қазақстан мен Орталық Азия мемлекеттерінде қарқында жүрді. Сауаттылық ашу кезінде большевиктік идеология ересек адамдардың санасына егіліп отырды. Сондықтан қазақ жерінде кеңес билігін нық орнату үшін ересек адамдарға арналған мектептерде идеологиялық мақсатта үгіт-насихат жүргізіліп отырған. Оған дәлел ретінде, шала сауатты немесе сауатсыз ересектер үшін арнайы шығарылған бағдарламаларда сабақ кезінде В.И. Ленинның еңбектерін оқуға ұсынды [3]. Сонымен қатар сабақ барысында жергілікті немесе республикалық газеттерді оқытып, олардағы мақалаға түсіндірмелер жүргізіп отырған. Әсіресе кеңес үкіметінің жағымды және оның жүргізіп отырған саясатының оң жақтары туралы әңгімелер айтылып отырды. Ал, мектептердегі өткізетін бағдарламаның ішінен есеп шығару тәсілдерін үйретіп және жеңіл әдеби кітаптарды оқытып, дәріс берген. Сауатсыздықты жою мектептерінде партия өкілдері

мен мемлекеттік қызметкерлер дәріс оқып тұрды. Күнделікті сабақта мұғалімдер ересек тәлімгерлерге газет пен кітаптармен жұмыс жасауды үйретіп отырды. Мысалы, тәлімгерлерге кітапты оқудан бұрын, оның атын, беттерін, баспасына, қай жерде және қашан шыққанына назар аударуға үйретті. Ал газет және журналмен жұмыс жасағанда оның атына, басқармасына, жазылу бәсіне, мекен-жайына және баспасына мән беруге кеңес берді.

Қала басшылығы тарапынан мектептердегі оқылатын бағдарламалармен қатар оқушылардың санитарлық-гигиеналық жағдайы қадағаланып отырылды. Ақмешіт қаласындағы №2 интернат оқушыларының жағдайын мысалға келтіруге болады. Интернат оқушыларының жеткіліксіз тамақтануының салдарынан анемиялық ауруларға, ұйықтайтын орындардың нашарлығынан оқушылар арасында көз ауруларына шалдыққандары анықталды. Қаражат тапшылығынан балаларды моншаларға шомылдырмаған, соның есесінен оқушылар арасында биттеу фактілері тіркелді. Жасөспірімдерді моншада шомылдырудың орнына Сырдарияға апарып жуындырған. Берілетін сабындардың саны шектеулі болғандықтан интернат оқушыларының біраз бөлігі сабынсыз қалып отырды. Жалпы интернатта жастары 7-15 аралығында болған 45 оқушыдан осындай фактілер анықталған еді [4, 3п]. Төсек орындары да өз уақытысында жуылып тұрмаған. Себебі суды қайнататын ағаштардың тапшылығы байқалды. Оқушылар лас төсектерде ұйықтауға мәжбүр болды. Балаларға қажетті медициналық көмек бекітілген тәртіп бойынша жүргізілмеді. Себебі қалалық аурухана дәрігерлерінің жүктемесі көп болғандықтан оқушылар толық қараудан өтуге мүмкіндік алмады. Жетімдер үйінің орналасқан ғимараты гигиеналық талаптарға сәйкес келмеді. Терезелер қажетті әйнектермен жабықталмаған, есіктердің көп бөлігі сынық болған, қоқыс лақтыратын жерлер жиналмаған және толып кеткен. Оқушылар көшелерден ағаш жинап, жиналған отындарды тамақ әзірлеуге пайдаланды.

Интернаттарды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін интернат ауласында арнайы егіс алқаптары егілді. Мәселен, қалалық №2 интернат пен жетімдер үйінде 7 пұт картошка, 8 пұт бидай, 1,5 пұт сұлу егілді. Сонымен қатар жергілікті халықтың күшімен 20 пұт бидай, 18 пұт арпа, 10 пұт картошка және 5 пұт сұлу отырғызылды [5, 21п]. Жеміс-жидектермен қамтамасыз ету ісі кенжеленіп қалды. Жергілікті білім беру басқармасының жоспарында көкөністер егу жұмыстарын ұйымдастыру болды.

1923 жылдың 1 қыркүйек айында Ақмешіт қаласында қазақ және орыс балаларына арналған 7 жылдық екі мектеп, бір жетімдер үйі (қазақтар үшін арналған), орыстар және басқа ұлттарға арналған екінші жетімдер үйі, 1 санаттағы еуропалық халықтарға арналған мектеп, татар мектебі және бірінші санаттағы яхудей мектебі, бір кәсіби мектеп, өнер мектебі, қалалық кітапхана жұмыс істеп тұрды. 1923 жылдың 1 желтоқсанында қала бойынша қаражаттың тапшылығынан мектептер саны азайды. Нәтижесінде қала бойынша 7 жылдық екі мектеп, 1 татар мектебі және екі жетімдер үйі қалды [6, 8п].

Білім беру мекемелеріндегі қаражаттың тапшылығынан оқу үдерісі дұрыс жүргізілмеді. Оқулықтар жетіспеді, қалам және қағаздар болмады. Бірақ сабақтар өз кестесімен жүргізіліп тұрды. Мұғалімдердің күші және ынтасы арқасында сабақтар толық өткізілді. Қалалық жетімдер үйінде оқушылары арасында өзін-өзі басқару тәжірибесі енгізілді. Қалалық №1 жетімдер үйінде балаларға арналған ұсталық шеберханалар ашылды. Жетімдер үйінің балалары қалалық мектептерге білім алуға жіберілді.

1924 жылы интернаттардың типтік бағдарламасы бойынша мұғалімдерге күніне өтілетін айлық сағат мөлшері 16 сағаттан аспауы тиіс еді. Оның 4 сағаты оқу-тәрбие ісіне, 2 сағаты үйірмелік жұмысқа, 6 сағаты кезекшілікке, 4 сағаты мектептегі жұмыстарға бөлінді. Ал түнгі кезекшіліктегі 8 сағат төленбеді. Өйткені қалалық бюджет тарапынан кезекшілікке төленетін қаражат қарастырылмады [6, 182п]. Жетімдер үйінде балаларға арналған арнайы көркем фильмдер көрсетіліп тұрды. Балалардың арасында жартылай және төл жетімдер болған. Қабылданған тәртіп бойынша балаларға арнайы айына 1200 пұт ұн, 150 пұт жарма және 300 пұт ет берілуі тиіс болды [7, 60п].

Қазақ, татар, өзбек және еуропалық ұлттардың балалары оқитын мектептерде сабақтар ана тілінде жүргізілді. Сонымен қатар төрт топта орыс тілдері оқытылды. Мектептерде оқытылатын пәндер Мемлекеттік оқыту кеңесінің ұсынған бағдарламасы бойынша жүргізілді. Әр триместрге арнайы өндірістік бағдарлама жасалып тұрды [7, 75п]. Осы бағдарлама бойынша әр мектеп өздігінше календарлық (жұмыс) жоспарын бекітті. Ал татар мектептерінде кейбір топтарға арналған бағдарламалар Татар республикасының білім беру халық комиссариаты ұсынған оқу жоспары бойынша жасалды. Қала мектептерінде уездік дене шынықтыру кеңесінің басшылығымен дене шынықтыру сабақтары өткізіліп тұрды. 9 жылдық мектептерде қосымша әскери ісі сабағы

жүргізілген. Балаларға эстетикалық тәрбие беру мақсатында әдеби кештер, ән сабағы және спектаклдер қойылды.

Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының білім беру жүйесі иерархиясының бірінші сатысында жоғары оқу орындары тұрды. Ол бірінші және екінші курстік бағдарламадан құралған білім жүйесінің бөлігі еді. Жоғары оқу орнына оқуға түсі үшін азаматтар мақсатты жолдама алуға тиіс еді. Қабылдау емтиханы арқылы да үміткерлер оқуға түсуге мүмкіндік алды. Жоғары оқу орындарынан кейін екінші сатыда техникумдар тұрды. Оларда оқу мерзімі үш немесе төрт жылды құрады. Техникумдармен бір қатарда үш жылдық екінші сатыдағы мектептер болды. Мектепті бітірген талапкер техникумдарға түсуге құқылы болды. Мектепті бітірмеген азамат техникумдарға түсе алмады. Техникумдардың ішінде жергілікті қазақ тұрғындарына арналған дайындық курстар, фабрикалық білім беру курстары және жұмысшылар факультеттері болды. Мектептердің қатарына үш немесе төрт жылдық арнайы кәсіби мектептер, үш жылдық бірінші санаттағы интернат мектептері (13 пен 15 жас аралығындағы балалар үшін), шаруа жастарына арналған мектептер (14–17 жас аралығында) кірді. Білім жүйесінің ең төменгі сатысында балабақшалар, мектеп жасына дейінгі дайындық курстар болды. Білім жүйесінде арнайы партиялық мектептер мен партия қызметкерлерін даярлайтын курстар болды [8, 202п]. Бұл курстар мен мектептер партия қызметкерлерінің төменгі буындарын оқытты. Курстарды бітірген адамдар жоғарғы оқу орындарына түсуге мүмкіндік алған. Мектептегі оқу жүйесін халық ағарту комиссариаты бақылап, бағдарламалар бекітіп тұрды. Олардың жүзеге асырылуын жергілікті білім басқармасына жүктеді. Жоғары оқу орындары мен мектептерде оқылатын курстарды мәжілістер арқылы бекітті. Оқытушылыққа жергілікті мұғалімдер мен басқа өңірлерден шақырылған үміткерлер қабылданды. Оқулықтар мен курстар даярлауда жергілікті білім беру басқармасы жастық ерекшеліктерді ескеріп, балалардың психологиялық күйін бақылып отырған.

Қазақстан Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасының орталық қаласын Орынбордан Ақмешіт қаласына көшірілгеннен кейін, Қызылорда қаласындағы білім беру ісі қолға алына басталды. Аспандияр Кенжиннің комиссиясы көшірілетін мемлекеттік қызметкерлердің балаларына арналған қосымша мектептерді салу үшін құрылыс жұмыстарын бастады. Сонымен қатар Қызылорда қаласында қызмет істеген Халық комиссарлар кеңесі жанынан құрылған құрылыс комитеті мен оның құрылыс бюросы қосымша қаражат есебінен қалада жаңадан мектептерді тұрғызу іс-шараларымен айналасты. Бірақ осыған қарамастан қаладағы білім беру ісі кенжеленіп отырды. Мәселен, 1925 жылы Аспандияр Кенжиннің комиссиясы құрамында жасақталған арнайы топтың жұмысы нәтижесінде қаладағы мектеп салу ісі және олардың жағдайын түзеуге байланысты халық комиссарлар кеңесіне ұсыныс берді. Қалада жұмыс істеп келген үш білім мекемесі «Ақжол», «В.И. Ленин» және «А. Байтұрсынов» атындағы интернаттарындағы жағдай туралы мәселе қозғалды. Бірінші, «Ақжол» атындағы интернат Қызылорда қаласынан 3 шақырым жерде орналасқан болатын. Интернатта 8-15 жас аралығындағы 51 ер бала оқыған. Бұл интернаттың іші санитарлық-гигиеналық талаптарға сәйкес келмеді. Балалардың дәріс алатын және ұйықтайтын бөлмелері тар, әрі лас болған. Медициналық бақылау әлсіз жүргізілген. Балаларда аяқ киім болмаған. Үстіне киетін киімдерден тек қана бір костюм болды. Төсек орындары лас, оларды жуатын сабындар мен арнайы химиялық тазалағыш заттар мүлдем болмады. Балалар азанғы асқа қанты бар бір шыны шай және бір тілім нан (3 айда әр балаға белгіленген норма бойынша 1,5 кг қант), түскі асқа 100 грамм еті қосылған сорпа, кешкі асқа ет қосылған сорпа немесе ботқа берілген. Бірақ жалпы алғанда тамақтану мәселесі қанағаттанарлық дәрежеде болған. Бұл республиканың интернаттарында қабылданған нормаларға сәйкес келетін. «Ақжол» интернатындағы қызметкерлер саны талаптарға сәйкес болмады. Оның басты себепкері қаржыландырудың нашарлығы және қажетті кадрлардың жетіспеушілігінен болды. Мәселен, интернаттың меңгерушісі жүктемесіне қосымша тәрбие жұмыстары мен шаруашылық ісі жүктелді. Сонымен қатар уездік комсомолдық ұйымдар балаларға саяси басшылық жасап отырды. Интернатты барлық тәлімгерлері пионерлік ұйымға мүшелікке қабылданған еді.

«В.И. Ленин» атындағы интернатта 123 балалар тұрған. Олардың барлығы 8-16 жас аралығындағы ер балалардан құралды. Интернаттың орналасқан ғимараты техникалық жағынан өте нашар күй кешкі. Интернаттағы балалар ұйықтайтын бөлмелеріндегі терезелерінің әйнектері сынық болды. Интернат қабырғасында орналасқан бөлмелердегі температура үнемі төмен градууста тіркеліп тұрды. Санитарлық бақылау болмаған. Тамақ ішетін ыдыс-аяқтардың жетіспеушілігінен балалар екі ауысым тамақтанды. Балалардың көп бөлігі қышыма ауруына шалдыққан еді.

«В.И. Ленин» атындағы интернатында оқитын балаларға аяқ киім, сыртқы киімдер толық жетіспеді. Матрас, төсек орындар жеткілікті болғанымен, олардың тазалық дәрежесі сын көтермеген. Ішкі киімдердің азшылығынан, балалар екі ауысымда оқуға мәжбүр болды. Интернаттың қызметкерлері екі тәрбиешіден және интернат меңгерушісінен тұрды. Интернат меңгерушісі өзінің тікелей қызметімен қатар мұғалімдік қызмет атқарды. Бұл интернаттағы білім беру ісінің кенжеленуіне соқты. Интернаттың екі оқушысы пионерлік ұйымға, ал қалған балалар комсомол ұйымының мүшелігінде болатын.

«Ахмет Байтұрсынов» атындағы интернат-мектепте 63 балалар оқыған. Жоғарыдағы екі интернат сияқты бұл интернатта да киім-кешекпен және басқа да қажетті тұрмыстық заттармен қамтылу дәрежесі төмен болды. «Ақжол» интернатындағы жағдай сияқты ыдыс-аяқтар аз болды. Санитарлық бақылау нашар, әрі қажетті дәрігерлік көмек өз уақытысында көрсетілмеген. «А. Байтұрсынов» атындағы интернаттағы қызметкерлер саны бір адамнан тұрды. Интернаттың меңгерушісі өзінің қызметімен қатар тәрбиешінің, мұғалімнің және шаруашылық бөлім жұмыстарын атқарып жүрді. «Ахмет Байтұрсынов» атындағы мектеп-интернаттында оқушылар тек қана төсек-орындармен және сүлгілермен жақсы қамтылған еді.

Интернаттардағы жағдайды түзету үшін Қазақстан Халық комиссарлар кеңесінің жанынан арнайы комиссия құрылды. Екі айдың ішінде тіркелген кемшіліктерді жоюға уақыт берілді. Бұл комиссияға орталықты көшірумен айналысқан А. Кенжиннің комиссиясымен тығыз жұмыс істеуді тапсырды. Бірінші кезекте интернаттардағы қалыптасқан санитарлық жағдайларды түзетуді қолға алуды ұсынды [10, 4-6п].

1924 жылы интернаттардағы жағдай бұдан да ауыр халде болған. Мәселен, 1924 жылдың 28 желтоқсан күні губерниялық білім басқармасының жетекші маманы А. Шпедт, прокурордың көмекшісі А. Құрмаев және Ақмешіт уезінің әскери комитетінің басшысымен бірге «А.В. Луначарский» атындағы интернатқа тексеріспен келді. Тексеріс нәтижесі комиссияның мүшелерін қатты таң қалдырды. Сол уақытта интернатта 29 ер, 23 қыз балалар білім алды. Олар 4 жастан 14 жасқа дейінгі балалардан тұрған еді. Интернат қызметкерлері тарапынан балаларға қажетті деңгейде көңіл бөлінбеген. Балалар азанда жуынбайтын, венерологиялық ауруға шалдыққан балалар да тіркелген еді. Медициналық көмек қажетті деңгейде мүлдем көрсетілмеген болатын. Күнделікті тамақтануы сын көтермеді. Май және қант берілмеді. Балалардың таңғы асы бір тілім қара нан және қантсыз шайдан тұрды. Түскі асқа бір кесе майы қосылған сорпа, кешкі асқа балаларға тек қана қайнаған су берілетін.

Тамақтың азшылығынан интернатта тұратын оқушылар көшеге шығып, өздері ақша табатын. Сол тапқан ақшаға нан, бидай сатып алып, азық ретінде қолданатын. Балалардың үстіндегі киімдері кір, кей жерлері жыртық болған. Кейбір балалар қажетті киімдерсіз жүрген. Интернат қабырғасындағы тәрбиеленушілерінің біраз бөлігі аяқ киімнің тапшылығынан мектепке бара алмаған. Интернат оқушылары көшелерде теңселіп, бақылаусыз жүрген. Қалалық балалар комиссиясы арнайы адамдарды жүктеп, қараусыз жүрген балалардың тізімін жасауға тапсырды. Олардың білім алатын интернаттарын анықтап, интернат директорларына қатысты жазалау шараларын қолдануды тапсырды. Ал балаларды интернаттарға апарып, оларды қажетті заттармен қамтамасыз ету үшін білім басқармасы қаражат бөлуді ұйғарды. Сонымен қатар, интернат балаларының көпшілігі сабақ уақытысында сыныптарда болмай, көшелерде ойнап, қараусыз жүрген.

Қараусыз қалған балалар көшедегі байлаулы немесе бос жүрген үй жануарларды жетектеп, солармен ойнап жүрген болатын. Мұндай жағдайлар Қызылорда қаласының орталық көшелерінде жиі тіркеліп тұратын. Мектеп-интернат қызметкерлері мұндай фактілерді білгенімен, қажетті дәрежеде мән бермеді. Білім беру басқармасы осы мәселені ескеріп арнайы комиссияларды жасақтады. Құрылған комиссиялардың басты мақсаты интернат қызметкерлерінің жұмысын тексеру және жоғарыда тіркелген жағдайлардың алдын алып тұру болатын. Қызылорда қаласына астананың көшіп келуімен қатар Қазақстанның өңірлерінен және басқа қалаларынан сан алуан кәсіптегі адамдардың ағылып келуі байқалды. Қараусыз жүрген балалардың көпшілігі қылмыстық немесе заңсыз кәсіппен айналысатын адамдардың ықпалы түсіп қалуы мүмкін еді. Қаланың қарбалас тыныс-тіршілігінде қараусыз жүрген балаларға ешкім мән бермеді. Сол себепті білім басқармасы мен үкіметтің тапсырысымен арнайы комиссия жұмыс істеп, тікелей өз басқармаларына бағынды.

Интернаттардағы тазалық және гигиеналық нормаларды сақтау өте нашар болған. Сонымен қатар балалардың үстіндегі киімдері арнайы химиялық заттармен тазаланбады. Интернат ішіндегі бөлмелердің тазалығы сын көтермеді. Интернаттың оқу ғимараттары күрделі жөндеуден өтпегендігі

анықталды. Интернат балаларының жағдайы нашар болу себептері интернат меңгерушісінің өз қызметіне немқұрайлықпен қарауы болды.

Қызылорда қаласында «А.В. Луначарский» атындағы жетім балалар үйі жұмыс істеді. Бұл интернат Қызылорда қаласының орталығында орналасқан болатын. Интернаттың ғимараты шағын, әрі ескі болды. 63 оқушы төрт бөлмеге жайғастырылды [9, 11-12п]. Ер және қыз балалар бөлек орналастырылды. Орындардың жетіспеушілігінен бір төсекке 3 немесе 4 баладан жатқызылды. Санитарлық нормалар дұрыс сақталынбады. Көптеген балалар дәрігерлік қараудан өтпеген еді. Дәрігерлік тексеріс апталығында «А.В. Луначарский» атындағы жетім балалар үйінде мерездің жабық түрімен ауыратын бір бала анықталды.

Қазақстан орталық қаласы Орынбордан Ақмешіт қаласына көшіп келгеннен кейін, қалаға республикалық маңызы бар білім беру мекемелері де көшіп келді. Көшіп келген оқу мекемелерінің ішінде Қазақ халық ағарту институты болатын. Қазақ халық ағарту институтының студенттері айына 16 сом 38 тиын стипендия алып отырды. Пәтерде тұратын студенттерге айына қосымша 8 сом беріліп отырған [11, 3п]. Қазақ халық ағарту институтының оқытушылары айына төмендегідей жалақы алып отырған: Қазақ халық ағарту институтының директоры – 225 сом, оқытушылары – 261 сом, оқу бөлімінің меңгерушісі – 250 сом, делбеші – 45 сом, Қазинпрос техникалық қызметкерлері – 45 сом.

Қызылорда қаласының астаналық кезеңінде білім беру жүйесінде белгілі мемлекеттік және қоғам қайраткерлері қызмет істеді. Солардың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Асфандияр Кенжин, Илияс Жансүгіров, Ғаббас Тоғжанов, Ахмет Жұбанов, Ораз Жандосов, Смағұл Сәдуақасов, Әбдірахман Байділдин және т.б. Білім беру саласының дамуына қазақ интеллигенциясының қосқан үлесінің бағасы жоқ. Олар өздерінің негізгі жұмыстарымен қатар мектептер мен институтта сабақ беруге уақыт тауып отырған. Қызылорда қаласына жастар арнайы өз ісінің майталмандарынан білім алу үшін оқу іздеп келді. Шағын қаланың дамуында мұндай серпіліс Қызылордаға қатты әсер етті. Бұл әсер әрине оң динамикалық түрде жүрде. Қаладағы орын алған оң өзгерістер халықтың білім алуына зор мүмкіндіктерге жол ашты.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві 82 – қор, 1 – тізбе, 405 – іс, 21 – парақ.*
- 2 *Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві 82 – қор, 1 – тізбе, 542 – іс, 6 – парақ.*
- 3 *Eresek cala savattlar mektebinin praqram "ondiris pen avldaqlarga". –Кзыл-Орда, 1928. – 17 б.*
- 4 *Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві. 242 – қор, 1 – тізбе, 16 – іс, 3 – парақ.*
- 5 *Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві. 242 – қор, 1 – тізбе, 16 – іс, 21 – парақ.*
- 6 *Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві. 242 – қор, 1 – тізбе, 63 – іс, 8 – парақ.*
- 7 *Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві. 147 – қор, 1 – тізбе, 167 – іс, 60 – парақ.*
- 8 *Қазақстан Республикасының Президентінің Мұрағаты. 141 – қор, 1 – тізбе, 340 – іс, 202 – парақ.*
- 9 *Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві. 74 – қор, 1 – тізбе, 18 – іс, 4-5-6-11-12 – парақ.*
- 10 *Оңтүстік Қазақстан орталық мемлекеттік архиві 233 – қор, 1 – тізбе, 18 – іс, 4-6 – парақ.*
- 11 *Қызылорда Облысының мемлекеттік архиві 4 – қор, 1 – тізбе, 7 – іс, 3 – парақ.*

References:

- 1 *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan fund 82, list 1, case 405, sheet 21.*
- 2 *Central State Archive of the Republic of Kazakhstan fund 82, list 1, case 542, Parak 6.*
- 3 *Eresek cala savattlar mektebinin praqram "ondiris pen avldaqlarga". - Kzyl-Orda, 1928. - 17 p.*
- 4 *Central State Archive of South Kazakhstan. Fund 242, list 1, case 16, sheet 3.*
- 5 *Central State Archive of South Kazakhstan. Fund 242, list 1, case 16, sheet 21.*
- 6 *Central State Archive of South Kazakhstan. Fund 242, list 1, case 63, sheet 8.*
- 7 *Central State Archive of South Kazakhstan. Fund 147, list 1, case 167, sheet 60.*
- 8 *Archive Of The President Of The Republic Of Kazakhstan. Fund 141, list 1, case 340, sheet 202.*
- 9 *Central State Archive of South Kazakhstan. Fund 74, list 1, case 18, sheet 4-5-6-11-12.*
- 10 *Central State Archive of South Kazakhstan fund 233, list 1, case 18, sheet 4-6.*
- 11 *state archive of Kyzylorda region Fund 4, List 1, Case 7, sheet 3.*

ГРНТИ 03.20

ӘОЖ 94(574)«1927-XXI»:316.7 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.06>

Ш.Т. Нұрман¹

*¹т.ғ.к., доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
Тарих және құқық институты,
Алматы, Қазақстан*

**«КЕҢЕСТІК БІРЕГЕЙЛІККЕ» БАҒЫТ АЛУ:
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАРИХ ОҚУЛЫҚТАРЫ МӘСЕЛЕСІНЕ**

Аңдатпа

Мақалада автор кеңестік кезеңдегі тарих оқулықтарының жасалу проблемасын, атап айтқанда 1920-1930-шы жылдардағы жағдайын тарихнамалық және кеңестік билік орындарының қаулы-нұсқаулары материалдары негізінде қарастырады. Автор өз зерттеуі нәтижесінде Қазақстанда кеңестік билік орнаған жылдардан бастау алатын тарих оқулықтарындағы кеңестік бірегейліктің қалыптасуға бағыт алуының ерекшеліктерін анықтап, дәйектейді. Қазақстандағы көріністерін талдауға алады. XX ғасыр басындағы қазақстандық қоғам қайраткерлері мен ғалымдарының отандық тарихы бойынша оқулықтар мен бағдарламалар жасаудағы үлесі қарастырылады. Мақалада 30-жылдардағы кеңестік тарих ғылымындағы өзгерістер талқыланады. Кеңестік тарихи тұжырымдаманың қалыптасуы ұлттық тарихқа әсер еткені туралы қорытынды беріледі.

Түйін сөздер: тарих оқулықтары, кеңестік бірегейлік, кеңестік кезең, Қазақстан.

Nurman Sholpan¹

*¹Candidate of Historical Sciences and Associate Professor of the
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

**COURSE ON «SOVIET IDENTITY»:
TO THE PROBLEMS ABOUT HISTORY TEXTBOOKS**

Abstract

In the article, the author considers the problem of development of history textbooks in the Soviet period, in particular, the situation in 1920-1930 on the basis of materials of historiography and decrees of the Soviet authorities. The author identifies and substantiates the intricacies of the formation of uniform Soviet identity in history textbooks, which dates back to the years of Soviet rule in Kazakhstan. Thus, analyses relevant cases from Kazakhstan. Moreover, the contribution of Kazakhstani public figures and scientists of the early twentieth century in the development of textbooks and programs on domestic history is investigated. The article discusses the changes in Soviet historical science in the 1930s. It is concluded that the formation of the Soviet historical concept had an impact on national history.

Key words: history textbooks, Soviet identity, Soviet period, Kazakhstan.

Ш.Т. Нурман¹

*¹К.и.н., доцент, Института истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан*

**КУРС НА «СОВЕТСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ»:
К ВОПРОСУ ОБ УЧЕБНИКАХ ПО ИСТОРИИ**

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы создания учебников истории в первые годы становления советской власти, в частности, в 1920-1930-е годы, на основе историографических и источниковедческих материалов, такие как постановления и методические указания властных структур. Автор в результате своего исследования выявляет и аргументирует особенности формирования курса на советскую идентичность в учебниках истории. Анализируется специфика подготовки учебников по истории в Казахстане. Рассматривается вклад казахстанских общественных деятелей-ученых в разработку учебников и программ по отечественной истории начала XX века. Также автором исследуются изменения в советской исторической науке в 30-е гг. Дается заключение о том, что формирование советской исторической концепции повлияло на национальную историю.

Ключевые слова: учебники истории, советская идентичность, советский период, Казахстан.

Тарих оқулықтарын тарихи жадыны қалыптастырудың тиімді құралы ретінде зерттеу тарихнаманың қолданыстағы бағыттарының біріне айналды. Бұл бағыттың зерттеушілері тарих оқулығын қоғамда қалыптасқан идеялар мен стереотиптерді бағалауға мүмкіндік беретін әлеуметтік-мәдени құбылыстың көрсеткіші деп қабылдай бастады. Әрине, тарих оқулықтары отандық тарихнамадағы озық білімге негізделеді деген аксиоманы есепке алып қарастыратын болсақ.

Сонымен, оқулықтар білім берудің құрылымдық элементі ретінде күрделі және көп функциялы мәдени және саяси құбылыс ретінде пайда болады. Ал тарих оқулықтарының мазмұны жаңа өскелең ұрпақтарға елдің мәдени және тарихи дәстүрлерін игеруге, мемлекеттік тұтастық идеясын қабылдауға және өздерін сол елдің азаматтары ретінде «Менін» тануына көмектеседі.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақыттың өзінде мектептің тарих оқулығын жазу дүркін-дүркін дискуссия туғызып, оқулықтардың бірнеше нұсқалары жарық көрді және бұл жұмыс әлі жалғасуда. Атап айтар болсақ, Қазақстан мектептерінде тарихи білім беру процесінің жаңаруы 1991 жылдан басталды. Бұл жаңару процесі бұрынғы КСРО құрамындағы барлық республикаларға тән болды. Қазіргі уақытта посткеңестік елдерде К.Маркс моделіндегі және москвалық интерпретациядағы тарихтан бас тартып «оңтүстік» рухындағы «деколонизация» тарихнамасы айтарлықтай дамыды дейді Марк Ферро [1,11].

Осы 90-шы жылдары мектеп оқулықтарына қатысты ұстаздар арасында негізінен екі бағыт қалыптасты. Бірі, тарихты оқытуды түбегейлі өзгерту керек деген ұстаздар. Олар тарихты жаңа ұстанымдар мен жаңа оқулықтар бойынша оқытуды жақтады. Келесі бағыттағы ұстаздар, қолданыстағы шамалы өзгертулері бар оқулықтарды әрі қарай қолдануға жарамды деп санады. Бұл ұстаздардың сүйенген аргументі - жаңа тарих оқулықтарын дереу жазып, жариялау мүмкін емес. Дегенмен, марксизм-ленинизм рухында жазылған «дәстүрлі» оқулықтар негізінде оқыту да мүмкін болмай қалды. Жаңа құндылықтар, жаңа ұғымдар пайда болды. Сондықтан, посткеңестік кезеңдегі алғашқы оқулықтарға КСРО-ның құлауы, Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі туралы тақырыптар енді. Басқаша айтқанда, «мектептегі тарихи білім беру жүйесіндегі өзгерістер, мектептегі тарихи білім берудің жаңа құрылымына көшуді қамтамасыз ететін және тарихи курстарды зерттеудің әр түрлі логикасын ескеретін, Қазақстан тарихының заманауи оқулығын жасауды талап етті» [2,65].

Бұл кезеңдегі оқулықтардың өзіндік мазмұндық ерекшелігі қалыптаса бастады. Зерттеушілер сондай ерекшеліктер қатарында маңызды деп мыналарды көрсетеді. Біріншіден, 1992 жылдан бастап қазақстандық оқулықтар этноцентристік бағытта болды және ұлттық тарихты көрсетуге басты назарын аударды.

Екінші бір ерекшелігі, оқушыларды тарихшылардың альтернативті көзқарастарымен және тұжырымдамаларымен тарихнамалық анықтамалар және дерек мәтіндерін бру арқылы таныстырды. Кейбір оқулық авторлары дерек мәтіндерін иллюстрациялар ретінде емес, өздік жұмыс тапсырмалары ретінде жариялай басты [3].

Жалпы алғанда, оқулықтар жазу және практикада сынау - бірнеше кезеңнен тұратын ұзақ процесс. 1990-шы жылдардың аяғынан бастап Қазақстан Республикасында «жаңа буын» деп аталатын оқулықтар жасала бастады десек, ол осы уақытқа дейін созылып келеді. Әлі күнге дейін Қазақстан тарихы бойынша оқулықтарды тестілеу жүріп жатқаны маман еместерге де аян. Олардың әлсіз және күшті жақтарын, дамуының негізгі бағыттарын анықтауға қазір мүмкіндік бар.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі 2004 жылғы 24 мамырдағы №454 бұйрығымен барлық деңгейдегі білім беру ұйымдары үшін оқулықтарды дайындауды және басып шығаруды ұйымдастыру жөніндегі нұсқаулық жариялады. Осыған байланысты, 2004/2005 оқу жылынан бастап балама оқулықтар орта мектептердің оқу процесінде қолданылады. Сонымен,

еліміздің тарихшылары мен ұстаздары тарих оқулықтарын жасау теориясымен бетпе-бет келіп, олардың сапасын бағалау әдістемесін қалыптастыру үстінде. Оқулықтың мазмұнына қатысты сапалық талаптары:

- нақты материалды ашып көрсететін сипаттамалық және теориялық материалдардың дұрыс арақатынасы;

- оқу материалын баяндау әдісі;

- қосымша мәтіннің оқулық материалын оқушылардың терең әрі кең түрде меңгеруіне әдістемелік, танымдық және ақпараттық тұрғыдан қызмет етуі;

- ескертулер, түсіндірмелер, жаңа сөздер, соңғы ашылулар туралы ақпараттар, тақырыптағы технологиялар, оқушылардың нақты өміріне жақын жағдайлар туралы түсіндірменің болуы. Сондықтан, оқулықтардың әдемі дизайны, түрлі-түсті және сапалы қағазға басылуы жеткілікті емес, олардың мазмұны мен әдістемелік аппараты аса маңызды.

«Балаларына өз тарихын қандай түрде айтатыны ... бізге сол қоғамның өзі туралы не ойлайтынын және уақыт өткен сайын оның жағдайы қалай өзгертінін білуге мүмкіндік береді» [1, 9].

Тарих оқулықтары мазмұнындағы басты мәселе, әрине кеңестік кезең тарихына, нақтырақ айтсақ, кеңестік тарихнамаға қандай қарым-қатынастамыз соған байланысты. Посткеңестік елдерде тарихты оқыту ұлтшылдық тұрғыдан үйрету жолымен жүруде, олар жас ұрпақтарға автохтонизм, тілдік сабақтастық туралы, ата-бабалар ерлігі туралы, этникалық біргеілік туралы айтады, ал Ресейді «колонизатор» деп айыптайды деп сынға алады. «Тарихтың бұрмалануына қарсы күрес жөніндегі комиссия» туралы және «жаңа буын оқулықтары» туралы қоғамдағы 1990-шы жж. бастау алған науқан кезеңі белгілі. Сондай кеңестік билік жетістіктерін «теріске шығару» жайлы мақалалардың бірінде бұрынғы кеңестік 12 республикадағы мектеп тарих оқулықтарының мазмұнын талдап, оның негізгі нәтижелері жарияланды [4]. Сонымен қатар, мемлекеттік жастардың кадрлар резервін даярлау қорының грантымен қаржыландырылған «Еуразиялық монитордың» 2009 жылдың көктемінде «Кеңестік және посткеңестік кеңестіктің тарихындағы жаңа тәуелсіз мемлекеттерді қабылдау» жобасы аясында жүргізген зерттеуі тарихтың жаңа ұлттық нұсқаларын қоғамдық қабылдау дәрежесін бағалау мақсатында жүргізілді. Жоба аясындағы сауалнама бұрынғы КСРО-ның, Түркіменстанды қоспағанда, 14 елін қамтиды. Әр елден кем дегенде 1000 адамнан сұхбат алынады, олардың ішінде жасы 18-ден 30 жасқа дейінгі кем дегенде 30 шақты жас адам қатыстырылады. Барлығы 16 554 адамнан жауап алынады. Осы жобалар аясында алынған материалдардың негізінде тарихшылар тобы Сыртқы саясаттың ұлттық зертханасының қолдауымен ғылыми баяндама дайындайды [5]. Мұндай көлемді зерттеу алғаш рет жүргізілгенін атап өткен жөн.

Осы зерттеу қорытындысы бойынша, посткеңестік мемлекеттер ХХ ғасыр тарихындағы 11 оқиғаға қарым-қатынасына қарай үш топқа бөлінеді:

- кеңестік мифтен түбегейлі қол үзген елдер (Грузия, Литва, Эстония, Латвия),

- бұл мәселеге байланысты диаметралды көзқарастағы елдер (Әзірбайжан, Армения, Беларусь, Молдова, Украина, Ресей)

- жақтаушылық бағытты сақтаған дерлік елдер (Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан) [4].

Аталмыш зерттеушілер, Ресей және кеңестік тарихтың өздері негізгі деп есептеген бірнеше мәселелеріне қатысты жүргізген сараптамаларының қорытындысын ұсынады. Солардың ішінде, Қазақстандағы тарих оқулықтарындағы жағдай туралы талдауларына шолу түрінде тоқталып өтсек.

Посткеңестік тәуелсіз мемлекеттердегі тарихтың кеңестік нұсқасымен сабақтастықты сақтауының немесе о сабақтастықты үзуінің айқын көрсеткіші В.И. Ленинге деген қарым-қатынасы болып табылады деп түсіндіре келе, мынадай сараптама қорытындысын береді. Ленинді жағымды бағалайтындар саны Қырғызстанда - 73%, Өзбекстанда - 69%, Қазақстанда - 59% құрады. Ақпан революциясы талданған барлық мектеп оқулықтарында оң бағаланады. Атап айтқанда, ол ұлттық қозғалыстарға серпін берді. 14 мемлекеттің ішінде Ақпан революциясына жағымды баға беретіндерді Қазақстан бастайды 33%, теріс баға берудің ең жоғары көрсеткіші Грузияда 43%.

Көп ұлтты Ресей империясындағы барлық халықтардың өздерінің ұлттық экономикасы мен мәдениетін дамытуға құқықтары мен мүмкіндіктері болды деп ойлайтын тұрғындары 50%-дан жоғары Қырғызстан, Армения, Ресей, Өзбекстан елдері қатарында 5-орында Қазақстан 43%-дық көрсеткішпен тұр. Тарихтың кеңестік және жаңа ұлттық нұсқаларында Ресей империясының «халықтар түрмесі» тезисі орыс емес барлық халықтардың ұлттық езгіден зардап шекті деген тарихи құрылғысының іргетасына жатады. Бұл тезис заманауи мектеп оқулықтарында кеңестік басылымдарға қарағанда анағұрлым кең және эмоционалдықы қызумен көрсетіледі.

Большевиктер өкімет басына келгеннен кейін және 1930-шы жылдардың соңына дейінгі аралық – елдегі саяси жағдайдың және мемлекеттік тәртіптің өзгеруіне тікелей байланысты тарихнамалық дәстүрлерді түбегейлі қайта құру, тарих ғылымында жаңа бағыттардың пайда болу кезеңі еді. 1920-1930 жылдардағы тарихнамалық жағдайдың ерекшелігі мынада: *тарихты зерделеу тәсілдері білім беру жүйесін, ең алдымен тарихи білім беруді өзгерту процесінде пайда болды*. Яғни, елдегі саяси жағдайдың өзгеруі туғызған тарихнамадағы жаңа тәсілдер мен тұжырымдар мектеп тарихы оқулықтарын жасау арқылы көрінді. В.И. Ленин де, И.В. Сталин де бұл процесті мұқият қадағалады және белсенді қатысты. Билік жалпы идеологиялық, теориялық және әдістемелік нұсқаулармен шектелмеді, нақты тарихи мәселелерді шешуге дайын «рецепттерді» де ұсынды. Бірқатар зерттеушілер И.В. Сталин жаңа кеңестік тарихтың моноконцепциясының негізгі жасаушыларының бірі болғандығын дәйектеп те жүр. Сол себепті мектеп тарихы оқулығының мазмұны саяси күрес құбылысы ретінде әрекет еткені сөзсіз.

Нақты фактілерге жүгінек, 1920-1930-жылдардың басында КСРО-да мектептегі тарихи білім беруді қайта құру өзекті мәселеге айналды. Қазақстанда Ж. Аймауытов алғашқылардың бірі болып 1924 жылы Орынборда басылып шыққан «Тәрбие жетекшісі» кітапшасында мектептегі тарих пәнінің мақсат-мүдделері туралы мәселе көтерді. Ж.Аймауытов тарих пәнін оқытудың мән-мазмұнына ерекше тоқталады. Тарихты 4-сыныптан бастап оқытуды ұсына отырып, қандай тарихты оқыту керек дегенге «Дүние жүзі тарихы», «КСРО тарихтарынан» бұрын алдымен балалардың күнделікті өміріне, тұрмыс-тіршілігіне байланысты өз жұртының тарихын оқудан бастаған дұрыс дейді [6, 212].

Большевиктер Бүкілодақтық Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1931 жылғы 5 қыркүйектегі «Бастауыш және орта мектеп туралы» қаулысына сәйкес тарихты жеке пән ретінде оқыту туралы шешім қабылдады. Бұл кеңестік биліктің тарих оқулықтарын жасауының бірінші кезеңі еді. 1930 жылдары тарих ғылымы мен тарихи білім беру жүйесін реформалау бойынша ауқымды науқан басталды. Алайда, жалпы білім беру жүйесінде ол әлі де өз орнын таба алмады. Бастауыш мектеп бағдарламаларында тек үзінді тарихи материалдар мен қоршаған қоғамдық-саяси өмірдің нақты фактілері және жұмысшылар мен шаруалардың революциялық күресінің кейбір оқиғалары ғана енді. Ал кеңес мектептерінде ұлт республикаларының тарихын оқыту туралы ол кезде ешқандай шешім қабылданбаған болатын.

Тіпті, Бүкілодақтық Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1932 жылғы 25 тамыздағы «Бастауыш және орта мектептердегі оқу бағдарламалары мен режимдері туралы» қаулысында айтылған жүйелі тарих курсы болған жоқ. Дегенмен, бұл қаулыда «қоғамтану, әдебиет, тіл, география және тарих пәндерінің оқу программаларына КСРО халықтарының ұлттық мәдениетінен, көркем өнерінен, сондай-ақ тарихи дамуынан, КСРО-ның өлкетану материалдарынан (табиғат ерекшеліктері, өнеркәсібі, ауыл шаруашылығы, әлеуметтік-экономикалық дамуы т.б.) негізгі білім беретін материалдарды енгізу қажет» деп көрсеткен болатын [6, 213]. Дегенмен, КСРО тарихының курсы оқулықтарының бір нұсқасына жазған рецензиясында Н. Бухарин: «КСРО халықтары туралы материал аз, бірақ ескі оқулықтардан айырмашылығы материал кітапқа енгізілген; Меніңше, кітап көлемінің біршама ұлғайту арқылы (ондағы мәтін тек 159 бет), бұл материалды көбейту керек» деген кемшілігін көрсетеді [7].

Ал, 1930 жылдардың ортасында КСРО-да идеологиялық көзқарастар өзгеріп, кеңестік патриотизм басты құндылық болып жарияланды. И.В. Сталин патриоттық тәрбие отандық тарихты зерттеумен тікелей байланысты екенін түсінді.

КСРО-да тарихи білім беруді қайта құрудың маңызды кезеңі КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен Бүкілодақтық большевиктер Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің 1934 жылғы 15 мамырдағы «КСРО мектептерінде азаматтық тарихты оқыту туралы» қаулысының қабылдануы болды. Бұл кеңестік билік партиясы мен үкіметінің бірлескен құжаты тарих білімі мен ғылымының ұйымдастырушылық құрылымында, оның проблемалық-тақырыптық құрылымында және тарихи ұғымдарды қалыптастыруда реформалық роль атқарды.

Қаулыда кеңестік мектепте азаматтық тарихты жүргізудің тұтас әдістемелік жүйесі ұсынылды. Оның негізгі құрылымын былайша көрсетуге болады: 1) тарихи материалдарды хронологиялық ретпен баяндау; 2) оқушыларға нақты фактілер мен оқиғалар туралы қызықты етіп, көрнекі және түсінікті тілмен жеткізу және тарихи тұлғалар жайлы сипаттамаларды қосып отыру; 3) тарихи процестердің заңдылықтарын марксистік-лениндік таным негізіне келтіре отырып тарихи фактілер мен құбылыстарды талдау және жалпылау.

1934 жылы Қазақ АКСР Халық Ағарту Комиссариатының алқасы профессор С.Ж. Асфендияров құрастырған «Қазақ тарихы программасын» бекітті. Ол орта мектептің 6-7 сыныптарында оқытуға арналған 24 сағаттық бағдарлама болды. Көп ұзамай Асфендияровтың оқулығы да жарыққа шықты. Дегенмен, ол жылдары қазақ тарихы мектептерде оқытылмай қалады [6, 213].

1936 жылы 26 қаңтарда КСРО ХКК және БКП(б) Орталық комитеті «Тарих оқулықтары туралы» жаңа қаулы қабылдады, оған сәйкес Орталық Комитеттің хатшысы А.А. Ждановтың басшылығымен оқулықтарды жетілдіріліп, қажет болған жағдайда оларға өзгертулер енгізу бойынша комиссия құрылды. Комиссияға жеке оқулықтарды қарау тобын ұйымдастыру, сонымен қатар түбегейлі өзгертілуге жататын оқулықтардың орнына байқау жариялау құқығы берілді [8].

Тарих оқулықтарының ішінде проф. А.В. Шестаков бастаған авторлар командасы құрған 3-ші және 4-ші сыныптарға арналған КСРО тарихының элементарлық курсы бойынша оқулық жеңді және 1937 жылы А.А. Ждановтың конкурстық комиссиясы оны бекітті. Алғашында бұл оқулық мектепке арналған КСРО тарихы курсының тұжырымдамасын әзірлеуде оң рөл атқарды, бірақ бұл оқулық бастауыш сыныпқа емес орта мектептерде қолданылды [9].

Ізденушілер 1917-1930 жж. аяғында тарихи білім саласындағы мемлекеттік саясатты зерттеу арқылы оны жүзеге асырудың бірнеше кезеңдерін бөліп көрсетеді:

1) либералды академиялық ғылымның негіздерінің дәйекті түрде жойылуы және «қызыл профессураны» оның орнына алып келу (1920 жылдардың соңына дейін);

2) белгілі тарихшылар мен олардың ғылыми мектептерін сынға алу науқаны, мысалы, М.Н. Покровский және оның мектебі (1930 жылдардың басы);

3) тарихтың кеңестік моноконцепциясының қалыптасуы, оның барысында «барлық тарихшылар бірыңғай марксистік платформада біріктірілді» [10]. Бұл кезеңдер білім беру жүйесін ұйымдастыру формасына былай әсер етті: бірінші кезеңде - революцияға дейінгі мектептің жойылуы және ескі тарих оқулықтарын пайдаланудан бас тарту; екінші кезеңде - идеологиялық мәселелерді шешуге қабілетсіз деп танып 1923 жылы мектептің тарих курсынан бас тарту және оны қоғамтану пәнімен ауыстыру; үшінші кезеңде - білім берудің пәндік жүйесін қалпына келтіру, 30-жылдардың басында азаматтық тарихты жүйелі курсын енгізу.

1936 жылдың сәуір-мамыр айларындағы БКП(б) Қазақ өлкелік комитетінің қаулысымен қазақ халқы мен Қазақстанның тарихы туралы 15 баспа табақ көлемінде оқулық құрастыру туралы шешім қабылданды [11]. Оқулық ерте кезеңнен бастап сталиндік дәуірге дейінгі уақытты қамтитын ЖОО оқулығы ретінде жоспарланады. Бұл оқулықты жасау С.Ж. Асфендияров бастаған топ құрамында Т. Рысқұлов, С. Сейфуллин, Б. Алманов, И. Кабулов, Т. Жүргенов және т.б. көрсетіледі. Сонымен қатар, бұл оқулыққа авторлар ретінде М.П. Вяткин, А.П. Чулошников, А.Н. Бернштам, Н.Т. Тимофеев, Е.Г. Федоров, П.П. Иванов, Г. Бузурбаев, В.Ф. Шахматов, А.Х. Марғұлан, А.Ф. Якунин және т.б. тартылғаны туралы деректер бар [12, 13].

Сонымен, қорыта келіп кеңестік биліктің алғашқы жылдарында тарих оқулығын жасауға ерекше көңіл бөлініп, кеңестік идеологияның негізін жасаушылардың өзі тікелей қатысқанын көріп отырмыз. Ал ұлттық тарих оқулықтарын жасау ісі қолға алына бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ферро М. *Как рассказывают историю детям в разных странах мира: Пер. с фр.* - М.: Высшая школа, 1992. - 351 с.

2. Абдуғұлова Б.К. *Учебники по истории Казахстана // Преподавание истории и обществознания в школе. 2001., № 9. — С. 65–69.*

3. Зуева Л.И. *Дискуссии вокруг школьного образования и казахстанские учебники по национальной истории // Вестник Карагандинского государственного университета. Серия История. Философия 2016 // <http://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/1063/Zuyeva-4-3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>*

4. Филиппов А.В. *Школьная история и общественное мнение в постсоветских странах / <https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnaya-istoriya-i-obschestvennoe-mnenie-v-postsovetskih-stranah>*

5. *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств / Под ред. А.А. Данилова, А.В. Филиппова. М., 2009.*

6. Тұрлығұл Т. *Қазақстан тарихы пәнінің негізін қалаушы. //Ермұқан Бекмаханов және тарихи шындық/ ғылыми-публицистикалық еңбектер, естеліктер – Павлодар, 2015 – 376 б.*

7. Рецензия Н.И. Бухарина на учебник, подготовленный Московским Государственным Педагогическим Институтом имени А.С. Бубнова. 23 октября 1936 г. РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 120. Д.

361. Л. 9-13. Қараңыз: Лукашин А. Как в 1930-е годы писали и утверждали учебники по истории. // <https://rg.ru/2016/09/13/rodina-uchebniki-istorii.html>

8. Постановление СНК СССР И ЦК ВКП(б) "Об учебниках истории" 26 января 1936 г. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 163. Д. 1092. Л. 36. Қараңыз: Лукашин А. Как в 1930-е годы писали и утверждали учебники по истории. // <https://rg.ru/2016/09/13/rodina-uchebniki-istorii.html>

9. Аллабердина Г.И. Становление и развитие школьного исторического образования в СССР и Российской Федерации. Автореф. на соиск.канд.ист.наук. М., 2003. <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-shkolnogo-istoricheskogo-obrazovaniya-v-sssr-i-rossiiskoi-federatsii>

10. Фукс А.Н. Школьные учебники по отечественной истории как историографический феномен: конец XVII в. - 1930-е гг. Автореф. на соиск.канд.ист.наук. М., 2011 // <https://www.dissercat.com/content/shkolnye-uchebniki-po-otechestvennoi-istorii-kak-istoriograficheskii-fenomen-konets-khvi>

11. ҚР Президенті архиві. Қ. 141, Т. 1, 10606-іс, 257, 315 Пн.

12. Козыбаев И.М. Историческая наука Казахстана (40-80-е годы XX века). – А., 1992. – 152 с.

References:

1. Ferro M. how to tell the history of children in different countries of the world: per. from Fr. Moscow: Higher School, 1992. - 351 P.

2. Abdugulova B. K. textbooks on history of Kazakhstan // teaching history and society in school. 2001., No. 9. - pp. 65-69.

3. Zueva L. I. discussion around school education and Kazakh textbooks on National History // Bulletin of Karaganda State University. Series History. Philosophy 2016 // <http://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/1063/Zuyeva-4-3.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

4. Filippov A.V. school history and public opinion in post-Soviet countries / <https://cyberleninka.ru/article/n/shkolnaya-istoriya-i-obschestvennoe-mnenie-v-postsovetskih-stranah>

5. disclosure of the General History of Russia and the peoples of post-Soviet countries in school textbooks of new independent states / Ed. A. A. Danilova, A. V. Filippova. Moscow, 2009.

6. Turlygul T. is the founder of the subject of history of Kazakhstan. // Yermukan Bekmakhanov and historical truth / scientific and journalistic works, memoirs-Pavlodar, 2015-376 P.

7. review by N. I. Bukharina on a textbook prepared by the Moscow State Pedagogical Institute named after A. S. Bubnova. October 23, 1936. F. 17. Op. 120. d. 361. L. 9-13. see: Lukashin A. As in the 1930s, textbooks on history were written and approved. // <https://rg.ru/2016/09/13/rodina-uchebniki-istorii.html>

8. Postanovization of the SNK of the USSR and the CC of the CPSU(B) "on textbooks of history" on January 26, 1936. // РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 163. д. 1092. Л. 36. see: Lukashin A. As in the 1930s, textbooks on history were written and approved. // <https://rg.ru/2016/09/13/rodina-uchebniki-istorii.html>

9. Allaberdina G. I. establishment and development of school historical education in the USSR and the Russian Federation. Abstract. "no," he said. Kand. East. nook. Moscow, 2003. <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-i-razvitie-shkolnogo-istoricheskogo-obrazovaniya-v-sssr-i-rossiiskoi-federatsii>

10. Fuchs A. N. school textbooks on domestic history as a historical phenomenon: konets XVII V.-1930 - GG. Abstract. "no," he said. Kand. East. nook. Moscow, 2011 // <https://www.dissercat.com/content/shkolnye-uchebniki-po-otechestvennoi-istorii-kak-istoriograficheskii-fenomen-konets-khvi>

11. archive of the president of the Republic of Kazakhstan. 141, Vol. 1, case 10606, pp. 257, 315.

12. Kozybaev I. M. historical science of Kazakhstan (40-80 years of XX century). - А., 1992 -- 152 P.

УДК 314.148

ГРНТИ 03.20 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.07>

Нурушева Г.К.¹

¹ докторант 3 курса Костанайский государственный университет имени А.Байтурсынова
г. Костанай, Казахстан

**УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ ГОРОДОВ МОСКВЫ И ЛЕНИНГРАДА В ИСТОРИИ
ПОДГОТОВКИ КАЗАХСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД**

Аннотация

В данной статье рассматриваются учебные заведения городов Москвы и Ленинграда в истории подготовки казахских специалистов в советский период, особенности обучения казахских специалистов в советских высших учебных заведениях. Автор на основе архивных материалов наглядно продемонстрировал организацию и развитие национального образования и подготовке новых идеологически выдержанных кадров. В статье приведены фактажные сведения о казахских абитуриентах в советских высших учебных заведениях в городах Москва и Ленинград.

Ключевые слова: национальная политика, специалист, высшее образование, национальное меньшинство, высшее учебное заведение, национальное отделение.

Нурушева Г.К.¹

*¹ 3 курс докторанты А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Қостанай қ., Қазақстан*

**КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚ МАМАНДАРЫН ДАЯРЛАУ ТАРИХЫНДАҒЫ МӘСКЕУ
ЖӘНЕ ЛЕНИНГРАД ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ОҚУ ОРЫНДАРЫ**

Аннотация

Бұл мақалада Мәскеу және Ленинград қалаларының оқу орындары кеңес кезеңінде казак мамандарын даярлау тарихында, кеңес жоғары оқу орындарында казак мамандарын оқыту ерекшеліктері қарастырылады. Автор мұрағаттық материалдар негізінде ұлттық білім беруді ұйымдастыру мен дамытуды және жаңа идеологиялық ұстанымды кадрларды дайындауды көрнекі түрде көрсетті. Мақалада Мәскеу және Ленинград қалаларындағы кеңестік жоғары оқу орындарындағы казак талапкерлері туралы фактілі мәліметтер берілген.

Түйінді сөздер: ұлттық саясат, маман, жоғары білім, ұлттық азшылық, жоғары оқу орны, Ұлттық бөлім.

Nurusheva, G.¹

*1 Doctoral student 3 courses Kostanay state University named A. Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan*

**EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF MOSCOW AND LENINGRAD IN THE HISTORY OF
TRAINING KAZAKH SPECIALISTS IN THE SOVIET PERIOD**

Abstract

This article examines the educational institutions of the cities of Moscow and Leningrad in the history of training Kazakh specialists in the Soviet period, the features of training Kazakh specialists in Soviet higher educational institutions. The author on the basis of archival materials clearly demonstrated the organization and development of national education and training of new ideologically Mature personnel. The article provides factual information about Kazakh applicants to Soviet higher educational institutions in the cities of Moscow and Leningrad.

Keywords: national policy, specialist, higher education, national minority, higher education institution, national Department.

С периода 20-х годов XX века проводилась целенаправленная политика обучения казахской молодежи в центральных советских вузах в городах Москва и Ленинград. Очевидно, подготовка специалистов проводилась по востребованным профессиям, поэтому в соответствующих вузах выделялись квоты для обучения казахской молодежи. Вероятно, наряду с этой категорией казахских студентов обучались молодые люди, которые поступали вне квоты. Во время поступления в вузы казахские абитуриенты, равно как и представители других национальных гостей, согласно доминирующим принципам идеологии, должны были соответствовать определенным социальным критериям. Определенная часть казахской молодежи обучалась на рабочем факультете национальных

меньшинств Советского Востока при Ленинградском Восточном институте имени А.С.Енукидзе. Фактажные сведения о соответствующих категориях студентов выразительно прослеживается в различного рода анкетах из нескольких пунктов. Подавляющее большинство студентов являлись мужчинами. Годы рождения варьируется с 1910 до 1915 гг. Большинство поступавших в вузы на период обучения являлись холостыми.

В качестве исследования автором выбраны несколько десятков личных дел, по аналитике которых возможны резюмирующие заключения, например, Утепов Сабит, 1914 года рождения. Утепов Сабит родился в городе Алматы. В метрике «социальное положение» зафиксирован как батрак, по профессии его родители относились к категории батраков. В период гражданской войны Утепов Сабит состоял в партизанском отряде. Таким образом, по идеологической платформе Утепов Сабит являлся близким социалистической идеологии. С 1928 года состоит членом ВЛКСМ. До поступления в вуз работал в качестве вожатого [1,Л.7]. Его семья являлась неполной, она состояла из отца и старшей сестры. К моменту поступления в вуз, Сабит Утепов окончил школу-коммуну, впоследствии Казахский педагогический техникум. До поступления в институт С. Утепов работал незначительное время, всего лишь один месяц. Он рано лишился родителей и находился в детском доме. В 1931 году в возрасте 17 лет он получил право обучаться на рабочем факультете. С.Утепов ходатайствовал о принятии его в вуз «как национала» по представлению Казнаркомпроса. Документы С.Утепова подписаны заведующим культпроподотдела Казкрайкома ВКП (б) С.Садвакасова и секретарем пропаганды Леписовым [1,Л.8]. Утепов обучался в течение одного года с сентября 1931 по октябрь 1932 года на 1 курсе, выбыл со второго курса [1,Л.3]. Следует отметить, примечание в документе за №179 от 20 октября 1932 года, отправленного в Учебный комбинат Промкооперации. Согласно этому документу по постановлению Президиума ЦИК Союза СССР от 17 сентября 1932 года и постановлению Президиума учебного комитета от 25 сентября 1932 года на курсах национальных меньшинств Советского Востока в Ленинграде могли в дальнейшем обучаться только те студенты, которые фиксировались как «не имеющие своего государственного устройства». Таким образом, ряд студентов ранее обучавшихся на курсах национальных меньшинств Советского Востока, не принадлежавших к указанным национальностям, не имели права дальнейшего обучения в вузах. Утепов Сабит, будучи казахом по национальности, не имел права на обучение на курсах с предоставлением ему общежития и зачисления стипендии [1, Л.4]. К сожалению, здоровье многих студентов оказалось подорванным. В сентябре 1932 года студент Утепов Сабит ходатайствовал о предоставлении ему путевки в дом отдыха по объективным причинам [1,Л.5].

Периодически в вузе проводилась работа, направленная на изучение социального положения учащихся, так состоялось заседание Казахского бюро Всесоюзного центрального совета профессиональных союзов с 7 по 16 мая 1923 года, на котором рассматривалась проблема охраны труда и улучшения быта [2,Л.19]. С докладом о бюджетном состоянии рабочих выступил товарищ Нестеров, с докладом о положении учащихся в вузах выступил товарищ Худзик. Согласно докладу были выявлены негативные аспекты материального положения студентов, поэтому члены заседания приняли постановление, которое учитывало «тяжелые материальные положения пролетарской части студенчества».

Таким образом, акцентировалось внимание на статусность именно выходцев из пролетарских групп населения. Казахское главное управление профессионального образования обязывалось провести работу по уточнению количества стипендий республики в вузах. Руководители соответствующей организации обязывались уточнить и согласовать размеры стипендий с соответствующими структурами отдела образования. Таким образом, Казглавпрофобр совместно с Культотделом Казбюро в течение ограниченного срока в 1923-1924 гг. обязывались уточнить количество стипендий в вузах республики. Уже к 1 августу 1923 года стипендиальной комиссии поручалось пересмотреть стипендиальный вопрос вузов и установить персонально их количество. При этом персональное установление стипендиатов следовало проводить с учетом классового принципа. С целью улучшения материального положения студентов актуализировалась необходимость разработки плана по изысканию средств. Казглавпрофобр вменялось провести через КЦИК вопрос о покрытии задолженности хозорганами стипендии.

Персональный доклад о рабфаке изложил товарищ Маркевич. По итогам этого доклада были приняты ряд постановлений. В частности соответствующим структурам в лице культотдела Казбюро, Казглавпрофобр, декана рабфака, представителя студенческого комитета поручалось рассмотреть вопрос о хозяйственной работе рабфака, предложить возбуждение ходатайства перед КЦИК об

установлении льгот студентам за коммунальные услуги. Рассмотреть вопрос об увеличении оплаты труда преподавателей рабфака. Поручалось культотделу Казбюро, Казглавпрофобру, декану рабфака и Казнаркомпросу организовать курсы по подготовке рабочих. Специально рассматривался вопрос по формулировке «очистке рабфака с которым выступил Мастерков». По итогам этого доклада появилась рекомендация о пересмотре всех материалов по исключению из рабфака. Комиссии поручалось рассмотреть заявление о неправильном исключении. По окончании так называемых чисток следовало заслушать полный отчет с указанием данных о причинах исключения [2,Л.20]. С обширным докладом по вопросу «о краевом совещании» рабпроса выступил Маркович. Подобные совещания о рабпросах состоялись с 5 по 10 августа 1923 года. На совещании присутствовали представители губпросов Акмолинского, Актюбинского, Уральского, Оренбургского, Букеевского. Отсутствовал представитель Костанайского губпроса. Совещание одновременно принимало участие в Краевом съезде по народному образованию. На этом совещании было выработано положение о взаимоотношениях рабпроса с Наркомпроса республики, рассмотрены бюджеты текущего периода, тарифно-экономические вопросы, обсуждалась проблема заключения коллективного договора между рабпросом и Наркомпроса республики и тарифных соглашений губпросов с губоно. Те губернии, бюджеты которых не гарантируют исполнение коллективных договоров, должны финансироваться центром. На совещании выяснилось, что жалование работникам просвещения выплачивается со значительным опозданием, при этом в Костанайской губернии уездным работникам платили меньше, чем городским [2,Л.31]. По результатам совещания постановили принять меры по заключению коллективных договоров и тарифных соглашений.

Наряду с мужчинами на рабфаке обучались девушки. В 1930 году поступила Сансызбаева Марзия. Марзия 1912 года рождения, по социальному положению являлась выходцем из семьи бедняков. Ее родители фиксировались, как крестьяне мелкоотводники [3,Л.1]. В качестве студентки она состояла до октября 1931 года. В дальнейшем она оказалась в положении, поэтому по факту выхода в декрет она приняла решение вернуться в республику. Следует отметить примечательный факт из ее биографии. По причине отсутствия финансовых средств она обратилась в ректорат с просьбой о финансовой помощи. С учетом сложившейся ситуации ректор выделил ей 50% материальной помощи, апеллируя к эпизоду «... что она являлась нашей студенткой» [3,Л.2].

В составе девушек-студенток указанного института числилась Достова Рабига. Рабига родилась в 1909 году. В 1932 году поступила в институт. Ее отец работал железнодорожником, мама сторожем [4,Л.9]. До поступления в вуз Рабига состояла в аульном активе. В 1931 году Рабигу зачислили в институт. Рабига Достова являлась уроженкой Казалинского района, современной Кызылординской области, получала стипендию 50 рублей [4,Л.10]. В сентябре 1935 года по приказу №68 по курсам национальных меньшинств Советского Востока ЦИК СССР ее исключили из списка слушателей как не вернувшуюся из отпуска в срок [4, Л.1]. Следует отметить, заявление в 6-е отделение милиции за подписью Клочач о необходимости продления срока паспорта Достовой Рабиги за №433183 по факту того, что она являлась студенткой курсов, до окончания которых ей следовало проживать в Ленинграде [4,Л.2]. Летом 1932 года она получала стипендию в размере 20 рублей в месяц. Впоследствии заместитель ВЦИК и заведующий отделом национальностей Нурмаков ходатайствовал о принятии на рабфак Рабиги Достовой.

На Северном факультете обучался Касенов Раимбек, 1911 года рождения. Раимбек был выходцем из бедняцкой семьи. До 1928 года работал секретарем аула Кизитарского района. Таким образом, на момент поступления он имел опыт идеолога партийной работы. Поэтому он командировался на курсы по линии Райисполкома. С 1929 года он состоял членом ВЛКСМ. Базовое образование ограничивалось уровнем аульной школы. Он относился к социальной семье батраков. Согласно метрике в ауле он работал первоначально агитатором, затем в Райкоме партии. На момент поступления в вуз у него было 2 детей. Он имел душевой земельный надел, и определенное количество скота: 2 лошади, 2 коровы, 1 жеребенок. Других источников дохода помимо указанных средств он не имел [5,Л.1].

Касенов Раимбек командировался в Ленинградский рабфак в счет квот предоставленных республике по разверстке НКП РСФСР. Будучи студентом рабфака, 1 октября 1932 года второкурсник Касенов Раимбек ходатайствовал перед ректоратом о переводе в Ленинградский областной Коммунистический университет. Свое решение он мотивировал уважительной причиной реорганизации вуза. По постановлению Президиума ЦИК от 17 сентября 1932 года и постановлению Президиума учетного комитета от 25 сентября 1932 года на курсах национальных меньшинств

Советского Востока в Ленинграде могли обучаться только студенты, которые фиксировались по критерию «не имеющие своего государственного устройства» [5,Л.9]. Поэтому пункту ряд студентов, ранее обучавшихся на курсах и не принадлежавших к указанным национальностям, не имели права на обучение. В том числе и Касенов Раимбек.

Поэтому в своем ходатайстве на имя ректора, отписался так: «Я, как казахстанец, не буду иметь права, продолжать учиться на курсах, чтобы мне в этом году не отстать от учебы, прошу Вас дать мне перевод в другое учебное заведение». Поэтому республиканские структуры также ходатайствовали о переводе Касенова Раимбека в другой вуз с предоставлением ему общежития и зачислением стипендии. Итак, решение Р.Касенова оправдывалось необходимостью продолжения обучения в одном из центральных вузов с целью получения квалифицированного образования. 27 октября 1932 года он получил справку №1823 от Наркомпроса Казахской АССР, согласно которой подписана его статусность. Он состоял студентом Рабфака при Ленинградском Восточном институте имени А.С.Енукидзе с сентября 1930 года до реорганизации рабфака в институт нацмен Советского Востока, то есть до 1 января 1932 года, где был зачислен на 1 курс. Товарищ Касенов Раимбек осенью 1931 года был переведен на 2 курс Рабфака. Выбыл со 2 курса Института Нацмен Советского Востока [5, Л.8].

На Северном факультете в 1929 году обучался Касимов Калкаман Смагулович. Касимов родился в 1913 году в Кош-Агачском аймаке. По социальному происхождению являлся батраком. С 9 лет работал пастухом у баев. Его мама являлась членом союза СРАН. В юности он состоял на комсомольской работе в сельском штабе. По семейному положению являлся холостым. В вуз был командирован от организации Совнарпроса. В город Ленинград он прибыл в августе 1931 года. Согласно документации он поступил на рабфак. До поступления на рабфак он окончил учительские курсы Кош-Агачского аймака, урочища Ак-карал [6,Л.4].

Асылбаев Ильяс являлся выходцем из Семипалатинского уезда. Он родился в 1906 году, на момент поступления в вуз был женат. По социальному положению зафиксирован в качестве бедняка. Работал рабочим, его родители были уроженцами аула №4. Ильяс до поступления в вуз 5 лет проработал в колхозном хозяйстве. Первоначальное образование ограничивалось уровнем аульской школы. Работал председателем Волисполкома, председателем УКОМа, постоянным хлебным инспектором. На обучение в вуз командировался обкомом ВКП (б) [7,Л.6]. С июня месяца 1932 года он обучался на курсах партийного актива. С 1933 года вступил в партию ВКП (б). На период обучения в вузе получал стипендию [7,Л.7].

Аскарлов Борамбай родился в 1905 году. Уроженец населенного пункта Баян-аул. По социальному происхождению зафиксирован как батрак. Его родители работали чернорабочими, впоследствии вступили в колхоз. С 1924 года он состоял членом профсоюза. Примечательно отметить тот факт, что он служил два года в так называемой «старой армии». До поступления в вуз работал несколько месяцев партийным работником – организатором [8,Л.1]. Он имел низшее образование, закончил аульскую школу. На курсы обучения командировался Наркомпросом Узбекской ССР. Его заработная плата в колхозе составляла 45 рублей. До 1928 года он работал секретарем аула Кизитарского района. На момент поступления в вуз имел семью и двух детей в возрасте 10 и 12 лет [8,Л.2]. В связи с реорганизацией вуза Аскарлов Борамбай ходатайствовал о переводе в Коммунистический вуз имени Сталина в 1932 году. Следует отметить, что Аскарлов Борамбай пользовался доверием в партийных и научных кругах [8,Л.5]. Например, ректор института Тохтыбаев и секретарь Санджеев официально командировали его от института нацмен Советского Востока в Москву в Комитет по заведыванию учеными и учебными учреждениями ЦК СССР по служебным делам [8,Л.6]. На примере Б.Аскарлова логично резюмировать вывод о наличии определенной части студентов в данном вузе, которые положительно зарекомендовали себя в качестве дисциплинированных и исполнительных студентов, что являлось важным в подготовке кадровых резервов на перспективу. Следует отметить, что студенты вуза на период командировки в свой альма-матер финансировались в объеме 47 рублей.

На рабочем факультете института Советского Востока обучался Джумагазиев Сабыр. Он родился в 1907 году. Уроженец Актюбинской области. По семейному положению фиксировался как женатый. По социальному происхождению был выходцем из семьи-батраков. Его родители фиксируются в качестве дехканов, впоследствии вступили в совхоз, были членами профсоюза по линии Совторга. С.Джумагазиев служил в Красной Армии. Состоял членом СХЛР. Образование имел низшее [9,Л.9]. В 1929 году вступил в партию. До поступления в вуз работал счетоводом.

Командировался в институт организацией УЗ НКЛ района аула №8 Актюбинской области. Его зарплата до поступления составляла 45 рублей [9,Л.10]. С 1 сентября 1931 года по 15 ноября 1932 года состоял студентом института Нацмен Советского Востока. В дальнейшем он был вынужден покинуть курсы советского партийного актива в связи с реорганизацией. Поэтому Джумагазиев Сабыр вынужден был ходатайствовать о переводе в другой с предоставлением общежития и стипендии [9,Л.6].

Досов Мамырбек родился в 1910 году. Был выходцем из многодетной семьи, в которой количество детей составляло 8 человек. По социальному положению числится как бедняк. Он и его родители занимались земледелием. До поступления в вуз обучался в местной школе на протяжении 3 лет. Однако, по собственному признанию, не получил должных знаний по причине отсутствия финансовых средств. Являлся уроженцем Петропавловского округа. Командировался на курсы учебным комитетом. Впоследствии получил перевод в Москву [10,Л.1].

Досмухамедова Балкия, 1911 года рождения. До поступления в вуз работала в женской организации, впоследствии работала пионервожатой. Образование низшее. Обучалась 3 года в школе, но не закончила по болезни. Была уроженкой поселка Введенка Костанайского округа. Ее родители занимались земледелием. Сама Балкия фиксируется по профессии механизация. В сентябре 1929 года поступила на рабфак Восточного факультета [11,Л.1]. Характерно, что декан рабфака товарищ Лозовский запрашивал секретаря комитета В.Смирнова о его мнении на предмет обучения Б.Досмухамедовой. В.Смирнов представил ей положительную характеристику. Характерно отметить, что Смольнинский райком пытался исключить ее из рядов ВЛКСМ по причине ее социального происхождения [11,Л.3]. Действительно Досмухамедова Балкия была из зажиточной семьи, которая по социальному статусу относилась к разряду кулаков. Досмухамедова Балкия не скрывала своего социального происхождения, однако, к моменту поступления в вуз Балкия находилась замужем, муж являлся коммунистом [11,Л.4]. Поэтому на данный период времени она не несла ответственности за свою семью.

Впоследствии ее восстановили в качестве студентки института. В 1931 году она ходатайствовала о предоставлении ей декретного отпуска. Будучи студенткой Б.Досмухамедова получала стипендию 50 рублей в месяц. В 1931 году она обучалась на 3 курсе рабфака при Ленинградском Восточном институте. В связи с реорганизацией вуза она ходатайствовала о переводе ее в другой институт [11,Л.11].

В отрасли народного хозяйства и культурного строительства из нацменьшинств. Совет Народных комиссаров РСФСР постановил:

1. Осуществление всех мероприятий по укомплектованию профтехнических учебных заведений контингентами из нацменьшинств, установление разверсток и брони по отдельным учебным заведениям, развертывание подготовительных курсов, специальных учебных заведений, возложить непосредственно на ведомства и организации, в ведении которых находятся эти учебные заведения. Обязать эти ведомства выделить в секторах кадров специальных работников для руководства делом подготовки кадров из нацменьшинств. Обязать эти ведомства выделить в секторах кадров специальных работников для руководства делом подготовки кадров из нацменьшинств.

2. Возложить на Комитет по просвещению национальных меньшинств РСФСР при Наркомпросе РСФСР контроль за осуществлением и согласование разрабатываемых ведомствами и организациями, в ведении которых имеются профтехнические учебные заведения, мероприятий по укомплектованию этих учебных заведений контингентами из нацменьшинств.

3. Предложить Наркомпросу РСФСР увеличить штат Комитета по просвещению национальных меньшинств при Наркомпросе РСФСР на 3 человека. Подписано заместителем председателя совета народных комиссаров РСФСР Д.Лебедь. Управляющий делами совета народных комиссаров и экономического совета РСФСР И.Герасимов [12,Л.1].

Итак, по окончании гражданской войны в ракурсе осуществления стратегической программы подготовки национальных кадров казахские уроженцы отправлялись в центральные города государства в частности в Ленинград для обучения на различных факультетах в вузах этого города. Таким образом, соблюдалась партийная иерархия в процессе подготовки и отправки абитуриентов в вузы. Все студенты делегировались на обучение в вуз по линии государственных структур.

Список использованных источников:

1. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.532. Л.3,4,5,7,8.

2. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.6508. Оп.3. Д.44. Л.19,20,31.
3. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.456. Л.1,10б, 2,3.
4. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.176. Л.1,2,3,4,5,6,7,9,10.
5. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.232. Л.1,2,3,4,5,6,7,8,9,12.
6. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.280. Л.1,2,3,4,5.
7. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.267. Л.6,7.
8. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.70. Л.1,2,3,4,5,6,7,8,10.
9. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.152. Л.4,5,6,7,8,9,10.
10. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.165. Л.1,2,3,6,7,8,9.
11. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.4363. Оп.1. Д.159. Л.1,2,3,4,5,6,7,8,9,11,14,15.
12. Центральный государственный архив Санкт-Петербурга. Ф.7179. Оп.23. Д.61. Л.1.

References:

1. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 532. L. 3,4,5,7,8.
2. Central state archive of St. Petersburg. F. 6508. Op.3. D. 44. L. 19,20,31.
3. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 456. L. 1,1, 2,3.
4. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 176. L. 1,2,3,4,5,6,7,9,10.
5. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 232. L. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,12.
6. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 280. L. 1,2,3,4,5.
7. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 267. L. 6,7.
8. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 70. L. 1,2,3,4,5,6,7,8,10.
9. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 152. L. 4,5,6,7,8,9,10.
10. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 165. L. 1,2,3,6,7,8,9.
11. Central state archive of St. Petersburg. F. 4363. Op.1. D. 159. L. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,11,14,15.
12. Central state archive of St. Petersburg. F. 7179. Op.23. D. 61. L. 1.

ГРНТИ 03.20

УДК 93/94 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.08>

Садыков Тілеген Садықұлы¹ Набиев Саят Талғатұлы²

¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультетінің деканы, т.ғ.д., профессор,

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті,
Еуразиялық зерттеулер кафедрасының докторанты
nabiev-92@mail.ru

XX ғ. 20-30 жж. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН КЕҢЕСТІК ЭКОНОМИКАЛЫҚ РЕФОРМАЛАРДЫҢ ӘСЕРІ МЕН САЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада XX ғ. 20-30 жж. Қазақ қоғамында жүргізілген кеңестік экономикалық реформалардың асығыс және жүйесіз жүргізілуінің нәтижесінде қазақ тарихындағы орны толмас қасірет орын алдығы жайында жазылады. Автор кеңестік биліктің 1928-1933 жж. жоспар бойынша қазақ шаруаларын отырықшыландыруға және ұжым орталықтарына орналастыру нәтижесінде қазақ халқында жаппай демографиялық ахуал орын алғандығын және мал санының күрт азаяуы және ұлттық мәдени-рухани құндылықтарының күйреуіне әкеліп соққандығын негізгі деректер арқылы көрсете білген.

Кілт сөздер: Кеңес өкіметі, партия, ұжымдастыру, көтеріліс, ашаршылық, Ұлт зиялылары, шаңырақ, шаруа, әкімшілік, Ресей.

Sadykov T. S.¹ Nabiyev S.²

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Professor of the Faculty of History

THE INFLUENCE AND CONSEQUENCES OF SOVIET ECONOMIC REFORMS CARRIED OUT IN KAZAKH SOCIETY IN THE 20-30s. TWENTIETH CENTURY

Abstract

This article describes the events that took place in Kazakh history as a result of a hasty and unsystematic implementation of Soviet economic reforms in Kazakhstani society in the 20-30 years of the twentieth century. The author with the help of basic materials was able to highlight that as a result of bringing Soviet peasants to a sedentary lifestyle by the Soviet government in 1928-1933. led to a massive deterioration in the demographic state of the Kazakh people, to a sharp reduction in the number of livestock and the destruction of national cultural and spiritual values.

Keywords: Soviet power, party, collectivization, rebellion, famine, national intelligentsia, peasant, administration, Russia.

Садықов Т. С.¹ Набиев С. Т.²

¹*Профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева,
доктор исторических наук*

²*Докторант 3 курса исторического факультета Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева*

ВЛИЯНИЕ И ПОСЛЕДСТВИЯ СОВЕТСКИХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ, ПРОВОДИМЫХ В КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ В 20-30 ГГ. XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье описаны события, имевшие место быть в казахской истории, в результате поспешного и бессистемного проведения советских экономических реформ в казахстанском обществе в 20-30 годах XX века. Автор с помощью основных материалов смог осветить, что в результате приведения к оседлому образу жизни казахских крестьян советской властью в 1928-1933 гг. привело к массовому ухудшению демографического состояния казахского народа, к резкому сокращению поголовья скота и разрушению национальных культурно-духовных ценностей.

Ключевые слова: Советская власть, партия, коллективизация, восстание, голод, национальная интеллигенция, крестьянин, администрация, Россия.

Қазақстанда кеңес билігі орнағанан кейін, бірінші кезекте өз шешімін табуға тиіс мәселелер тұрды. Қазақ бұқарасының тұрмыс жағдайының түбегейлі өзгеруі сол мәселелердің тура шешілуіне тікелей тәуелді болды. Олар жерді пайдаланудағы бұрынғы әділетсіздікті жою, жергілікті халыққа жақын, түсінікті және оған қызмет ететін мемлекеттік аппаратты құру, жаңа қоғам құрудың әдістері мен жолдары (ұжымдастыру, индустрияландыру, мәдени революция т.б.) сияқты мәселелер өзекжарды болды.

1923 жылдың 17-22 наурыз аралығында Орынборда өткен Қазақ партия ұйымы III конференциясында Қазақстандағы партиялық және мемлекеттік жұмыста негізінен ұлттық факторларға көңіл бөлініп, ал тапаралық қатнастардың назардан тыс қалып қойғандығын баса көрсетті. Конференция барысында Е.М. Ярославский, А. И. Вайнштейн және басқалар ұсынған күресі әдісі қызу айтыс тудырып, олар ұстанған бағытқа С. Сәдуақасов, Ы. Мұстамбаев, Темірәлиев, Х.Нұрмұхамедов сияқты жергілікті кеңес және партия қайреткерлері үзілді- кесілді қарсы шықты.

Қазақстанда кеңес және партия жұмысының әлеуметтік базасын талқылау барысында Смағұл Сәдуақасов баяндама тыңдалғаннан кейінгі кешінде «база» деген сөздің оның ұйқысын кашырғандығын, осы сөзді теріс оқығанда «азаб» сөзі болып шығатындығын, сол сяқты «база» деген ұғымды қанша көп қайталағанмен, егер ол қазақ кедейлерінің ауыр халін көтеруге бағытталған нақты шаралармен толықтырылмаса, шынымен де оның қазақ бұқарасы үшін «азабқа» айналуы толық мүмкін екендігіне көңіл аударды [1, 5 б.].

Кешегі отар болған шаруалар бұрынғы бай жер иелерінің қонысына орналасуға көп жағдайда батылдық білдіре алмады. Сондықтан бұл шараға арнайы заңдық шешім қажет екенін өмірдің өзі

талап етті. Сондықтан жерге орналастыру 1923 жылдан бастап Қазақстан республикасының жер заңы бойынша жүргізілді. Жерге орналастыру мен отырықшыландыру жұмыстары 1924 жылы 17 сәуірде Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитеті бекіткен "Қазақ АКСР-нің отырықшылыққа айналатын көшпелі, жартылай көшпелі халқын жаппай жерге орналастыру туралы Ережесі" шыққаннан кейін жаңа серпін алды. Ел ішіне шыққан қазақтың мемлекеттік қайраткерлері С.Мендешов, О.Жандосов, Ә.Жәнкелдин, С.Сейфуллин және тағы басқалары көшпелі халықтың дәстүрлі шаруашылығынан бас тартып отырықшылық күйге өтуінің экономикалық маңызының көп артықшылықтары бар екендігін түсіндірумен айналысты. Мұндай мақсатпен шалғайда жатқан қазақ ауылдарын аралай жүріп олар отырықшылыққа көшіру шараларына басшылық жасап, тисінше жәрдемдерін беріп отырды.

Оның үстіне 1925 жылы өткен Қазақ өлкелік V партия конференциясында егіншілікке қолайлы аймақтарға халықты ақылмен орналастырудың ауыл шаруашылығы үшін өте маңызды екендігіне назар аударылып, кезек күттірмейтін басым мақсаттардың бірі екендігі атап өтілген болатын. Осы жиынның шешімімен жер алдымен жергілікті халыққа беріліп, басқа ұлт өкілдерін одан артылған жерлерге қоныстандырылуы анық айтылды. Конференцияның қазақ халқының пайдасына шешілген шешіміне оған қатысушылар бірауыздан қолдау танытқан болатын. Әрине мұндай ұлт пайдасына шешілген партконференцияның қарарын жоғарғы жақ қолдамады, оның үстіне жергілікті халыққа үстемдігін жүргізіп қалған казактар қарсылықтарын танытты [1, 5 б.]

1927 жылы қарашада болған VI Өлкелік партия конференциясында жер мәселесі негізгі мәселенің бірі ретінде қайта қаралып, орталық билік саясаты мақұлданды.

Кеңес мемлекетінің аграрлық саясатында көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарды жалпы ауыл шаруашылығын ұжымдастыру негізінде отырықшыландыру көзделгенді. Жалпы отырықшыландыру науқанын іске асыруда арнайы басқару және үйлестіру құрылымдары болғанын айту қажет. Олар алдын ала әр аймақтағы шаруашылық сипатын анықтады. Отырықшыландыру барысында ұжымдастыру негізінде ондай шаруашылықтарға 100 үй (шаңырақ) қамтылуы жоспарланды. Бұл негізінен 20 шақырым шеңбердегі қазақ қыстауларында отырған шаруалар болатын. Олар біріккен ұжымдарға қатысты егіншілік және жайылымдық жер көлемі де анықталатын болды. Алайда көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығы аудандарында егіншілікпен айналысатын аудандарға қарағанда ұжымдық шаруашылық құруға қажетті материалдық-техникалық база болған жоқ немесе да әлде қайда төмен болды. Шынында да көшпелі шаруаларды отырықшыландырмай ұжымдық шаруашылыққа біріктіру мүмкін емес еді. Қазақ шаруа қожалықтарын отырықшыландыру мақсатында 1928-33 жылдары бекітілген жоспарға сай 190 млн. гектар жер пайдалануға бөлінді және оны іске асыру үшін қаражат көзі де қарастырылған болатын. РСФСР ХалҚомы 1932 жылы Қазақстанның көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылықтарын отырықшыландырудың айрықша маңызын ескеріп, бұған 30.950 мың сом қаржы босатты. Ал мұның өзі тым аз болатын. Оның үстіне бұл кезде ашаршылық пен босқындықтан қазақ ауылдары күйзеліске ұшыраған еді [2, 23 б.].

Қазақстан өлкелік партия комитетінің бюросы 1929 жылы 6 қарашада қазақ шаруаларын отырықшылыққа көшіру туралы арнайы қаулы қабылдады. "Қазақ шаруашылығының артта қалған жартылай көшпелі, ішінара тұтас көшпелі шаруашылық түрлері ауыл шаруашылығын өркендетуге үлкен бөгет болуда" деп көрсетілді қаулыда. Ал мұның өзі шындыққа сай келмейтін еді. Себебі экономикалық негізі жоқ күштеп ұжымдастыру қарсаңында қазақ шаруаларын бір мезгілде отырықшыландыруды қоса жүргізудің сылтауы болатын. Отырықшыландыру жоспары бойынша (мұны ұжымдастыру жоспары деп қарау керек) 1933 жылға дейін Қазақстандағы барлық шаруа қожалықтарының 81,3 пайызын ұжымға біріктіру белгіленді.

1927 жылы желтоқсанда өткен партияның он бесінші сиезі ауыл шаруашылығын ұжымдастыру, кеңестік экономиканың жаңалығы ретінде бағаланып келген болатын. Ақиқатында, бұл сиездің шешімдерінде ұжымдық шаруашылықтарды құрып қана қоймай, кооперацияның өзге тұстарын да қатарластыра дамытуға бағыт сілтеген еді. Аталған сиездің көңілге қонымды, сол уақыттағы қазақ шаруашылықтарының ерекшеліктерін ескере отырып қабылдаған дұрыс шешімінің бірі байларды үстем тап өкілі ретінде революциялық жолмен емес, эволюциялық әдістермен жоюдың көрсетілгені болатын. Мұның барлығы кеңестік экономиканың орнығуы жолында атқарылатын міндеттердің бірі ретінде аталып өтті. Өкінішке орай, сиезде көтерілген және шешімі қабылданған шаралардың ішінде ұжымдастыруға баса мән беріліп, партия басшыларының назары соған ауып кетті. Соңы күштеуге ұласқан ұжымдастырудың нәтижесінде 1930 жылы ауыл шаруашылығына тиімді аудандарында жеке қожалықтарды ұжымдастыру 10 % құраса, ал, Қазақстанда 64 % - ға жетті.

Ұжымдастыру Қазақстанда өте тез қарқынмен жүргізілді. 1929 жылдың 1 қазанынан 1930 жылдың 1 қаңтары аралығында 100 мың кедей және орташалардың шаруашылықтары ұжымдастырылды. Саяси және экономикалық сипаттағы ұжымдастыру науқанын тез арада жүргізу үшін шаруашылықтарды жаппай ірілендіру басталды. Кулактар мен байларды тап ретінде жерлерінен қуып, ұсақ шаруалар шаруашылықтарын бір-біріне қосып, ірілендіріп, ұжымдастырды және егіндік жерлердің мөлшерін кеңейтті. [3,156 б.]

Ұжымдастырудың аса науқаншылдықпен жүргізілуіне қарамастан жергілікті партия басшылығы 1929 жылдың соңына таман күштеу саясатына білек сыбана кірісті. Қазақтың жеке қожалықтарын ұжымға кіргізуде көптеген әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Ұжымға бірігуге құлықты болмаған қазақ шаруаларын қорқытып-үркіту, зорлықтың күшімен бір шаруашылыққа енгізу етек алды. Ұжымдастыру науқанында күштеудің орын алуының нәтижесінде орташа және дәулетті шаруалардың малын тартып алумен жалғасса, жалғыз күн көрісі алдындағы малына қарап отырған кедей шаруашылықтардың да малдары ортаға түсті. Қазақ шаруаларының наразылықтарына қарамастан жергілікті билік өкілдері ұжымдастыруды ұрандатып іске асыра бастады. Мұндай күштеуді басшылыққа алған шараның соңы ұжымға алынған малдың иесіз, қараусыз қалуына соқтырып малдың шығынға ұшырауына әкелді. Салдарынан 1929 ж. қаңтардағы дерекке жүгінсек ел ішіндегі 47 млн. бас малдың 1934 жылғы қаңтарда 4,5 млн. ғана қалды [4, 56 б.].

Жергілікті халықтың дәстүрлі шаруашылығының ерекшеліктерін есепке алмай асығыс жүргізілген ұжымдастырудың аяғы қазақ халқына орны толмас қасіреттер алып келді. Ғасырлар бойы қалыптасқан үрдіс ырғағынан жаңылыс тапқан қазақ шаруашылығы шығынға ұшыраумен қатар, адам шығыны да орын алды. Көшпелі халықтың рухани дамуы да тоқырауға ұшырады. Жергілікті партия басшылығы әкімшілдік-әміршілдік жүйеге иек артып, ұжымдастырудың шаруашылықтарға тигізер пайдасын есепке алмады. Нәтижесінде өрескел заң бұзушылықтар жаппай етек алды.

Науқанға айналған ұжымдастыру саясатымен көшпелі қазақты отырықшылыққа көшіру қабат жүргізілді. Ол көрсетілген мерзімнен бұрын қазақты отырықшылыққа көшіруді мақсат тұтты және осы межеге жетуде екі жол таңдап алынды. Алдымен жеке қожалықтарды бір жерге бір жерге шоғырландыру, сосын ортаға түскен малды етке өткізу болса, келесі жол қазақы киіз үйлерден қатар тізіп ұжымшар жасау болды. Сөйтіп, өзіндік ерекшелігі бар, шаруашылығы мүлде басқа Ресейдің ұжымдастыру әдісі қазақ ауылдарына күшпен таңылды. Бұл дәстүрлі қазақ шаруашылығын күшпен отырықшы халыққа айналдырудың сталиндық озық үлгісіне айналды.

Көп өтпей-ақ мұндай жолмен ауыл шаруашылығын реформалаудың қате екендігі айқындала бастады. Партия басшылығының алдына қойған мақсаттарының ешқайсысы да орындалмады. Өрескел қателіктерге бой алдырған және зорлықтың күшімен іске асырылған ұжымдастырудың соңы қазақ халқының босуына, аштыққа ұрынуына әкелді

Тап күресін қолдан ұжымдастырудың басы қазақтың байларының мал-мүлкін тәркілеуден басталғаны белгілі. Бүгінгі нарықтық заманның көзімен қарасақ, сол уақыттағы қазақ байлары ауылдардағы жалғыз жұмыс беруші рөлінде еді. Байлардың шаруашылығына жасалған қиянат әрине алдымен қазақ кедейлеріне берілген алғашқы соққы болды. Бай шаруашылықтардың қасақана күйретілуі ықылым заманнан көшпелі шаруашылыққа бейімделген қазақ ауылдарын тығырыққа тіреді және ашаршылық қасіретіне жол ашып берді. Бұл кеңестік саясаттың ақыры 1931-33 жылдардағы қазақ даласын жаппай қамтыған, орны толмас адам шығынына әкелген аштық нәубетіне ұрындырды.

Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф.И.Голощекин 1929 ж. 13 ақпанда өткен партия мәжілісінде ауыл шаруашылығын ұжымдастыру барысында өзіне мол өкілеттік берілетін шешім қабылдады. Нәтижесінде құзыреттілігі кеңейтілген бірінші хатшы жоспарды орындау барысында әкімшілдік-әміршілдік жүйенің барлық әдістерін пайдасына жаратты.

Қазақ даласында болып жатқан қасіретті жағдайларды есепке алмастан бірінші хатшы көшпелі қазақтың астық өткізуіне нұсқау берді. Бұның дәлелі бидай өткізу салығынан екі жылға босатылған оңтүстік аймақтағы Талас пен Созақ өңірлеріндегі көшпелі қазақтардан астық жинаудың жүргізілуі. Тіпті жоғарыдан түскен мал басының етке өткізілетін саны қазақтың шаруа қожалықтарындағы мал басы санынан асып кеткен. Атап айтсақ, Балқаш ауданындағы малдың саны 173 мыңдай болса, ет салығына өткізілуі тиіс малдың саны 300 мыңды құраған. Аталған ауданның үш жылда етке өткізілетін мал басының саны 160 мыңнан 1,5 млн. дейін өскен, яғни 10 есеге артқан [5, 166 б.].

Ауыл шаруашылығында жүргізілген ұжымдастыру науқанын бірінші хатшы Ф.И.Голощекин сталиндік тәсілді басшылыққа алған кулактарды тап ретінде жою күресін басшылыққа ала отырып

жүргізді. Күштеп жүргізілген кеңестік азық-түлік саясаты жергілікті халықтың арасында үрей туғызумен қатар, кеңес билігіне деген ашық қарсылықтардың тууына себеп болды. Халықтың партияның саясатына бағынбағандарын 107 баппен қудалау, соттау, түрмеге отырғызу етек алды. Халықты қорқытып-үркітуге, ату жасасын қолдануға заңдық негіз жасаған заңдар 1932-1933 жылдары қабылданған еді [7, 44 б.].

Қарулы күшке сүйенген партия белсенділері жоғарыдан түскен пәрменді жарлықты орындау кезінде өз халқына еш аяушылық танытпады. Оның ішінде, Қазақ өлкелік паркомының жанынан құрылған байларды тап ретінде жоюдың тәртібін, жоспарын дайындаған комиссия мүшелері ерекше белсенділік көрсетті. Аталған комиссияның шешімімен 1930 ж. ақпанында қазақтың бай қожалықтарын мал-мүлкін тәркілеп, өздерін жер аударатын тұруға қолайсыз 9 аудан айқындалды. Бұл жерлерге отбасы мүшелерімен бірге 24 мыңдай байлар белгіленді және де жер аударылған отбасылардан құралатын ауылдардағы шаңырақтың саны елу үйден аспауы тиіс болды. Күшпен жүргізілген кеңестік экономикалық реформалардың нәтижесінде негізгі күнкөріс құралы малдан жұрдай болған, халықтың барымта, ұрлық жасауға, өткен-кеткенді тонауға, кеңес үкіметіне қарсы жан-кешті де аяусыз бас көтерулерге, аштықтан-ашық наразылықтарға итермеледі.

ППОГПУ-дың саяси құпия бөлімінің 1931 жылғы 1 желтоқсандағы мәліметтері бойынша, 1929-31 жылдар аралығында республикада 372 рет шаруалардың бұқаралық бас көтерулеріне әкелді. ОГПУ органдары жылдарға шаққанда 1929 жылы 54 шаруалардың бұқаралық бас көтеруі болды деп көрсетсе, ал 1930 жылы мұндай мәлімет 241 көтерілісті, 1931 жылы 77 көтерілісті қамтыды [4, 292 б.]. Бір сөзбен айтқанда көтерілісшілердің осы жылдардағы бас көтерулерінде 196 топ тіркелген, оларға 5468 адам қатынаскан.

1920-30 жылдардағы реформалардың салдарларының тағы бірі - сан мыңдаған қазақтың туған жерін тастап көшуі. 1930 жылдың көктемінен бастап нағыз бұқаралық сипат алған Қазақстан жеріндегі жаппай босулар республиканың шығыс және оңтүстік аудандарында да аса өткір көрінді. Қазақстанның Қаржы халық комиссариатының 1931 жылдың 9 тамызында республика Өлкелік партия комитетіне жолдаған мәліметіне қарағанда 1931 жылдың 5 тамызына дейін Қазақстанның тек 27 ауданынан ғана (қалған 47 ауданның мәліметтерін есептемеген) Орта азия жеріндегі көрші республикаларға және Қытайға көптеген қазақ шаруалар қожалықтары көшіп кеткен [5, 21 б.].

Қорыта айтқанда, XX ғ. 20-30 жж. қазақ қоғамында жүргізілген кеңестік экономикалық реформалардың жүйесіз, жергілікті ерекшелікті есепке алмай асығыстықпен жүргізілуі әрі күштеу әдістерінің кең етек алуы ұлтымыздың ауыр қасіретке ұшырауына әкеп соқтырды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Омарбеков Т. Атабаев Қ. «Кооперативтендіру сабақтары.// Лениншіл жас, 1988-№31, 3-4 тамыз; 13-14 желтоқсан, №76 ;
- 2 Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті.-Алматы: Санат, 1997.- 320 б.
- 3 Қойгелдиев М. Омарбеков Т. Тарих тағылымы не дейді?- Алматы: Санат, 1992.- 320 б
- 4 Омарбеков Т. Тарихпен өрілген тағдыр. -Астана: "Ана тіл - Ата тарих" баспа-зерттеу орталығы ЖШС., - 2007, 460 б.
- 5 Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в1931-33 гг. Сборник документов и материалов. Алматы: Фонд XXI век, 1998.263 с.
- 6 Қожамжарова Д. 20-жылдардағы қазақ ауылының шындығы. //Қазақ тарихы. 1994.- № 5.- 20-21 б.
- 7 Бекмағанбетов Ө.Ж. Бағаналы хандығы (мақала). Вопросы истории Казахстана. Исследования молодых ученых. -Алматы, 2000. - 47 б.

References:

- 1 Omarbekov T. Atabayev K. "lessons of Cooperatives.// Leninshil Zhas, 1988-No. 31, August 3-4; December 13-14, No. 76 ;
- 2 Omarbekov T. the tragedy of Kazakhstan in the 20-30 years. - Almaty: Sanat publ., 1997. - 320 P.
- 3 Koigeldiev M. Omarbekov T. What does history say?- Almaty: Sanat, 1992. - 320 P
- 4 omarbekov T. fate intertwined with history. - Astana: Publishing and Research Center" Ana til - Ata tarikh " LLP.,- 2007, 460 P.
- 5 Violent collectivization and hunger in Kazakhstan in 1931-33. "I don't know," he said. Almaty: Foundation XXI Vek, 1998.263 P.

6 Kozhamzharova D. realities of the Kazakh village of the 20s. // Kazakh history. 1994. - No. 5. pp. 20-21.

7 Bekmaganbetov O. zh. column Khanate (article). Questions of history of Kazakhstan. Research of young scientists. - Almaty, 2000. - 47 p.

УДК 94 (574+25): 352 "18"

МРНТИ 03.20.01 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.09>

Тургумбаева А.С.¹

*¹PhD докторант II курса специальности 6D020300-Научная история,
Института «Истории и права» КазНПУ им.Абая
г.Алматы, Казахстан*

ОРГАНИЗАЦИЯ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ РАБОТ ПЕРЕД ВЫБОРАМИ ГЛАСНЫХ В ВЕРНЕНСКУЮ ГОРОДСКУЮ ДУМУ В 1877 ГОДУ

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс организации работы «Комиссии учреждённой для составления списков избирателей» при введении Городового положения от 16 июня 1870 года. Основу статьи составили уникальные материалы и документы, сохранившиеся в Центральном Архиве Республики Казахстан, благодаря которым, была восстановлена история работы и впервые дана оценка работе Комиссии, которая провела важную предварительную работу для организации первых выборов гласных в Верненскую городскую Думу в 1877 году. Восстановлены события, имевшие важное значение при сборе и уточнении списков избирателей, а также, процедуры подготовки электората-горожан к предстоящим выборам. В результате исторического исследования, получены уникальные данные, явившиеся первым опытом и опорным материалом для организации предвыборных работ всех последующих избирательных компаний в Верненскую Городскую Думу.

Ключевые слова и понятия: Городовое положение, особая комиссия, областное присутствие, списки избирателей, гласные, городская дума, вопросный листок, городские пределы, перепись домовладельцев, арендное право.

A.S. Turgumbayeva¹

*¹PhD doctoral student of the II rd course, 6D020300-Science of the History
of the Institute of History and lawer, at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

ORGANIZATION OF PREPARATORY WORKS BEFORE THE ELECTION OF VOWELS TO THE VERNENSKY CITY DUMA IN 1877

Abstract

This article deals with the process of organization of the work of the «Commission established to draw up lists of voters» in the introduction of the Town Regulations of 16 June 1870. The basis of the article was formed by unique materials and documents preserved in the Central Archive of the Republic of Kazakhstan, thanks to which the history of the work was restored and the work of the Commission was evaluated for the first time, which conducted an important preliminary works for the organization of the first election of vowels to the Vernensky City Duma in 1877. Events that were important in collecting and refining voter lists, as well as procedures for preparing the electorate-citizens for the upcoming elections have been restored. As a result of the historical study, unique data were obtained, which was the first experience and

supporting material to organizing pre-election work of all subsequent polling companies to the Vernensky City Duma.

Key words and concepts: City status, special commission, regional presence, voter lists, vowels, city council, question sheet, city limits, homeowners' census, rental law.

А.С.Тургумбаева¹

*¹6D020300-Ғылыми тарих мамандығының II курс PhD докторанты
Абай атындағы ҚазҰПУ, «Тарих және құқық» Институты
Алматы қ., Қазақстан*

1877 ЖЫЛҒЫ ВЕРНЫЙ ҚАЛАЛЫҚ ДУМАСЫНЫҢ ӨКІЛДЕРІН САЙЛАУ АЛДЫНДАҒЫ ДАЙЫНДЫҚ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Аңдатпа

Осы мақалада 1870 жылғы 16 маусымда қабылданған Қала Ережесін ендіру кезіндегі «Сайлаушылардың тізімдерін дайындау үшін құрылған Комиссияның» жұмысын ұйымдастыру үдерісі қарастырылады. Мақаланың негізіне арқау болған Қазақстан Республикасының Орталық Архивінде сақталған, сирек материалдар мен құжаттардың негізінде Комиссия жұмысының тарихы қалпына келтіріліп, 1877 жылғы Верный қалалық Думасының өкілдерін бірінші рет сайлауын ұйымдастырудың алдын ала дайындық жұмыстарының жүргізілуіне алғаш рет баға берілді. Сайлаушылар тізімін жинау мен нақтылауда, сонымен қатар, электоратты-қала тұрғындарын алда келе жатқан сайлауға дайындау үрдісін көрсететін маңызы зор оқиғалар желісі қалпына келтірілген. Тарихи зерттеу нәтижесінде, Верный қалалық Думасына кейінгі барлық сайлау науқандарының ұйымдастырылуына арқау материалдар мен алғашқы тәжірибе болған, бірегей деректер алынды.

Түйін сөздер мен мағыналар: Қала ережесі, ерекше комиссия, облыстық присутствие (маслихат), сайлаушылар тізімдері, өкілдер, қалалық дума, сұрақ парағы, қала шегі, үй иелерін санау, арендалық құқық.

В результате проведённых административных реформ, в частности Временного Положения 1867 года, в политико-административную структуру Туркестанского края, были включены города-как центры военно-административных единиц. Город Верный-как крупный областной центр, вмещал в себя областные, уездные и городские учреждения, военные части и полицейские структуры. [1; 283, 286, 287, 289] Политический статус и вопросы управления города Верного, описаны нами в статье «Город» в административных реформах Российской империи 1867-1868 гг. [2; 124-125] Многие вопросы по городскому строительству, ведению городского хозяйства, культурной и образовательной жизни решались только после длительных согласований, часть претензий оставалась без ответов. Это состояние было одинаково для всех городов Российской империи, так как Городовое положение принятое в 1785 г., не отвечало требованиям времени. По повелению императора Александра II началась подготовка новой редакции «законоположения о городском общественном управлении и хозяйстве». Она длилась целых 8 лет и в результате, горожане получили «право ведения городского хозяйства» [3; 1]. Комиссии работавшие в российских городах, настояли о включении «избирательного права» для представителей всех сословий. Так, 16 июня 1870 года Городовое положение было принято уже с принципом «всесословности». Данное положение вводили не одновременно и не во всех городах. Например: в городах Степного края-Семипалатинске, Тобольске и Томске его начали тут же внедрять. Во всех остальных городах и посадах губерний, «управляемых по общему учреждению» (в том числе и в городах Семиреченской области-А.Т.), рекомендовано «ввести настоящее положение, соображаясь с местными обстоятельствами, по усмотрению Министра Внутренних Дел». [3; 2]

В 1877 году в г. Верном учреждается Комиссия по введению Городового положения, результатом работы и журналов «Особой комиссии», явилось представление Генерал-Губернатору Туркестанского края. Приказ генерал-лейтенанта Г.А.Колпаковского о введении «в непродолжительном времени в г. Верном «Городовое положение /изд.1870г./» был основан на подготовленных материалах Комиссии и имел целью установление определённых правил в местных условиях. Г.А.Колпаковский введение «Городового положения» в г. Верном, признал «делом

совершенно необходимым и вполне неотложным». На основании Приказа Генерал-губернатора Туркестанского края, Военный губернатор Семиреченской области 12 августа 1877 года, издаёт приказ по г. Верный за №94: 1. О применении Высочайше утверждённого «Городового положения» от 16-го июня 1870 г. (с изменениями оговорёнными в последующих статьях) к городу Верный Семиреченской области (без включения в пределы города Больше-Алматинской станицы). 2. В приказе изменены ключевые фигуры, указанные в «Городовом Положении»: вместо губернских, внесён список чиновников применительно к «Областному военному правлению», т.е. тех кто будет отвечать за внедрение «Городового Положения» в г. Верном. Вместо «Губернского Присутствия по городским делам» учреждается «Областное Присутствие по городским делам». Областное присутствие должно состоять из: Председателя-Военного губернатора Семиреченской области, его помощника, Начальника хозяйственного отделения «Областного правления» (вместо Председателя Губернской земской управы), Начальника судебного отделения Областного Правления (вместо Прокурора Окружного суда,) Уездного Судьи (вместо Представителя Судебно-мирового института), Уездного казначея (как представителя финансового ведомства) и «Городского Головы». Также, при рассмотрении «пререканий между городским управлением и посторонним установлением или ведомством», в присутствии приглашается начальник (с правом голоса) того «особого управления, которого касается это пререкание». 3. Туркестанский генерал-губернатор, во всех случаях указанных Городовым положением, заменяет Министра внутренних дел и «все проекты, требующие утверждения в законодательном порядке, вносит через Военного министра». 4. Выборы в гласные «Городской Думы» должны производиться в трёх избирательных собраниях. 5. При введении Городового положения в действие, в основу составляемого списка избирателей, «по неустановлению городского оценочного сбора, берутся показания владельцев... о «стоимости их недвижимых имуществ, которые должны быть доставлены в установленный срок, под опасением потери голоса при выборе гласных». 6. Обязанности «Городской Управы» и «Городской Думы» (при введении городского положения), относительно составления списков избирателей (26-29 ст.ст. Гор. пол.), возлагаются на «Особую комиссию» по назначению Военного губернатора. 7. «Областное присутствие по городским делам», учреждается в составе и соответствии со 2-м пунктом этих правил, для разбора жалоб за нарушения установленного порядка выборов.

Согласно 6-му пункту правил, Военный губернатор Семиреченской области назначает членов «Особой комиссии». Работу возглавил помощник военного губернатора Семиреченской области, генерал-майор П.Эйлер. В состав комиссии вошли: судьи 1-го участка коллежский ассесор Н.А.Аристов, начальник отделения майор В. Монастырский, Правитель канцелярии военного губернатора Семиреченской области по Кульджинским делам титулярный советник Н.Н.Пантусов, чиновники особых поручений, состоящие при военном губернаторе: коллежские секретари Н.А.Михайлов и В.К.Фон-Герн, и.д. младший инженер П.М.Зенков, «Городничий» г. Верного майор М.П.Пунин и старший помощник начальника Верненского уезда штабс-ротмистр А.И.Троицкий.[4;4]. Таким образом сформированная «Комиссия для составления списков избирателей» начала свою работу незамедлительно, с целью завершить её «в самом непродолжительном времени». По протоколу заседания комиссии от 13 августа 1877 года, заслушан приказ Военного губернатора, обсуждены семь вопросов требующих скорейшего решения, по которым были приняты постановления: 1) Члены Комиссии согласные лично опросить домовладельцев по «Вопросным листкам избирателя» (в прилагаемой к протоколу форме), т.е. гг. Н.А.Аристов, В.Монастырский, Н.Н.Пантусов, М.П.Пунин, П.М.Зенков, Н.А.Михайлов и А.И.Троицкий, могут пригласить к себе из города помощников. Означенным членам Комиссии, по соглашению между собой, нужно определить, в каком именно участке каждый из них, должен «произвести перепись домовладельцев и владельцев незастроенных городских мест». [4;5] Для руководства при переписи, членов комиссии, снабдить начальными списками владельцев домов и незастроенных городских мест, «планами переписных участков». Списки потребовать от Начальника Верненского уезда, а составление планов поручить члену комиссии П.М.Зенкову. 2) «Собрание сведений по вопросным листкам произвести в один день, именно 21 августа». Об этой дате необходимо предупредить всех домовладельцев города и татарской слободки, чтобы в это время горожане были дома или оставили вместо себя такое лицо, которое могло бы дать члену комиссии ответы по форме. 3) Так как, в числе домовладельцев находятся и лица состоящие на службе, разрешено взять у них ответы в любом учреждении г. Верного, где они находились по службе, но домовладельцы в конце ответов должны удостоверить их своей подписью, а все листки возвратить в

комиссию к 20 августа. 4) Попросить начальника Верненского уезда, «доставить в комиссию опись лиц, содержащих в пределах городской черты «заведение»... по-свидетельству, из тех кто проживает в городе в течении 2-х лет до сегодняшнего дня [4;5об], тех, кто оплачивал в казну города установленный сбор, указанный в ст. 37 приложения ст. 464 «Устава о Пошлинах» (по Пред. 1868г)» [4;6]. 5) 12 августа за N94 Военный губернатор поручил: отпечатать отдельными листами «Приказ военного губернатора» и отослать городничему г.Верного, для «вывешивания на торговых площадках», в целях оповещения горожан о введении Городового положения и деятельности Комиссии. Кроме того в этих же целях, велел «составить и перевести на туземный язык объявление о предполагаемом введении Городового положения», отослать Городничему чтобы он распорядился «наклеить их на торговых площадях в татарской слободке». 6) Расходы на составление списков избирателей были «отнесены на счёт сумм г.Верного» для этого разрешено: «потребовать от Начальника Верненского уезда присылки авансом пятидесяти рублей (50 р.)». По получении этих денег «записать в депозит Областного правления и расход их производить ... по журналу Комиссии или разрешению её Председателя». [4;6] 7) Просить г. Военного губернатора, 21 августа выделить в распоряжение Комиссии 20 человек из казаков, для оказания содействия, при производстве переписи домовладельцев членами комиссии. [4;6об]

К этому протоколу был приложен «Вопросный листок для избирателей гласных в Верненскую городскую Думу». Листок включал следующие 8 вопросов: 1) Имя, отчество и фамилия? 2) сколько лет от рождения? 3) подданство? 4) к какому состоянию принадлежит? 5) каким недвижимым имуществом владеет в городских пределах на праве собственности (земля и строение). 6) сколько это имущество стоит? 7) какое торговое или промышленное заведение содержит по свидетельству купеческому в городских пределах? 8) какой уплачивался в пользу города в течении 2-х лет сбор в свидетельстве купеческого или промыслового на мелочный торг или прикащикьего первого разряда, или с билетов на содержание промышленных заведений? [4;19] Ответы домовладельцев-это ожидаемый, главный информационный материал, поэтому, вопросы были тщательно отобраны и напечатаны по-принятой комиссией форме, на типографском листке. От заполнения домовладельцами листков опроса, зависела точность будущих списков избирателей гласных.

Дальнейшая работа комиссии была посвящена выполнению постановлений заседания. Так, первый рапорт за N1, был отправлен Военному губернатору Семиреченской области 13 августа 1877 г., П.Эйлер рапортовал: журналом комиссии определено, что «расходы по-составлению «списков избирателей» и назначение членов комиссии «отнести на счёт городских сумм». Представляя постановление на усмотрение Военного губернатора, просил распорядиться «об ассигновании и отправке авансом 50 руб.» [4;8]

Председатель комиссии 16 августа отправляет следующее письмо за N2 начальнику Верненского уезда, где, согласно постановления, запрашивает два списка к 17 числу, т.е. на следующий день: 1) списки лиц, содержащих в пределах городской черты недвижимое имущество, за последние 2 года согласно «Устава о Пошлинах» [4;9]; 2) списки владельцев домов и проживающих городских лиц г. Верного [4;9об]. Интересно отношение к выполнению постановлений Особой комиссии. Помощник начальника Верненского уезда штаб-ротмистр Абрамов, предоставляет рапорт в комиссию за N292 тот же день-16 августа 1877 г. Во время отсутствия Начальника уезда, он отчитался о выполнении и предоставил «списки домовладельцев г. Верного, а также, списки домовладельцев Татарской слободки г.Верного».[4;10] С этого исторического момента в комиссии началось формирование списков избирателей.

Следующим необходимым действием было, уточнение количества домовладельцев, работающих в учреждениях и состоящих на действительной службе в военных частях. 17 августа Комиссия рассылает по всем учреждениям и военным частям города письма такого содержания: «Командиру 12 Туркестанского линейного батальона. Препровождая при сём 8 экземпляров вопросных листков, имеет честь просить распоряжения Ваше Высокоблагородие, о передаче для дачи ответов тем из подведомых вам офицеров и классных чиновников которые имеют в г. Верном (но не в станице Больше Алматинской) недвижимую собственность, и по выполнении ответов не оставить возвратить присланные вам списки обратно в Комиссию не позже 20-го числа месяца. Ответы на листках, должны быть удостоверены подписью домовладельца. Письмо подписал: генерал майор П.Эйлер, точность копии проверял: секретарь В.Монастырский [4;13] В этот день, письма такого содержания, но с определённым количеством бланков, получили все командиры нижеследующих подразделений и учреждений: Семиреченское областное правление за N3 (8 экз.), управляющей почтовой части

Семиреченской области за N4 (10 экз.), командир 11 Туркестанского линейного батальона за N7, 10 экз.; командир Верненской крепостной артиллерии за N8 (5 экз.); командир 70 Верненского летучего батальона за N9 (7 экз.); командир 2 конного полка Семиреченского казачьего войска за N10 (5 экз.); командир 1 батареи 2 Туркестанской артиллерийской бригады за N11 (5 экз.); командир 2 батареи 2 Туркестанской артиллерийской бригады за N12 (5 экз.); Верненский уездный казначей за N13 (3 экз.); Верненский уездный начальник за N14 (5 экз.); начальник штаба войск Семиреченской области за N15 (5 экз.) вопросных бланков. [4;13об] г.Верный. Прямо с этого дня, постепенно начали поступать ответные письма с заполненными, либо пустыми бланками опросных листов избирателей. Каждый адресат отчитался о проверке своих кадров, на предмет: являются ли чиновники или военнослужащие владельцами недвижимости в пределах г.Верного.

После того, как ситуация с владельцами собственности прояснилась, для ознакомления и работы с полученной информацией, председатель комиссии созвал комиссию таким образом: «г. генерал-майор П.Эйлер свидетельствуя своё почтение ниже поименованным лицам просит их пожаловать 19-го числа сего августа в 7 часов по полудню в его квартиру, для присутствия в заседании Комиссии, образованной для избрания гласных в Верненскую городскую Думу. Приглашение было представлено: Н.А.Аристову, М.П.Пунину, Н.А.Михайлову, В.К.фон-Герну, П.М.Зенкову. Прочитав приглашение, каждый из них подписался о прочтении напротив своей фамилии лично.[4;14] Заседание комиссии состоявшееся 19 августа решило главные и спорные вопросы. Так, протокол заседания состоявшегося в этот день [4;15], раскрывает как были решены поставленные перед комиссией проблемы, а именно: а) распределение между членами комиссии участков города для производства переписи домовладельцев; б) отбор ответов по вопросным листкам, проект которых был утверждён на предыдущем заседании; в) решить проблему выдвинутую одним из членов комиссии, и ответить на вопрос: «следует-ли признавать имеющим избирательные права при выборе гласных, тех лиц, которые пользуются на арендном праве участком земли в городской черте?». По завершении заседания постановили: а) участки для переписи распределить между следующими членами комиссии: г.Н.А.Аристовым, В.Монастырским, М.П.Пуниным, Н.Н.Пантусовым, А.И.Троицким, П.М.Зенковым, Н.А.Михайловым и В.К.фон Герном. Причём каждому из них был выдан «план участка» вырезанный из общего плана, составленного Павлом Матвеевичем Зенковым [4;15]. Господа Чемякин, Штольц и Чистопольский взяли переписать оставшиеся нераспределённые участки (за исключением «Татарской», «Солдатской» и «Калмыцкой» слобод города). Комиссия уполномочила секретаря комиссии, передать всем этим лицам с разрешения председателя, нужное количество вопросных листков по-количеству домовладельцев участков. в) вопрос об «арендаторах земли» разрешен отрицательно, на основании п.3, ст.17 «Городового положения». [4;10]

В этот же день, комиссия отправляет городничему г. Верного за N16: 17 экземпляров по Приказу, просит распорядиться о немедленной наклейке этих копий на «видных местах» [4;17]. Ему же дополнительно присылают 50 экземпляров объявления и вопросные листы, которые нужно немедленно наклеить на торговых площадях и других видных местах города и татарской слободки. [4;18] Военному губернатору Семиреченской области г.-м. П. Эйлер рапортует 19 августа за N17: «журналом комиссии определено: произвести 21 августа через посредство членов комиссии и приглашённых в помощь лиц, перепись домовладельцев г.Верного и Татарской слободки». Для содействия членам комиссии [4;16], просит губернатора об отправке в распоряжение комиссии «20-ти казаков ... 21 августа, к 9-ти часам утра». [4;6об] Это ещё одна важная часть работы, проведённая, на основе заседания работы комиссии.

Вообще, комиссия собиралась в полном и дополнительном составе несколько раз. Протокола заседаний, дают возможность глубже рассмотреть её деятельность. Каждый раз члены комиссии оповещались по вышеуказанной форме приглашения самого председателя, а заседания проходили как в его квартире, так и в здании Областного правления. Также, число приглашённых и тех лиц, кто подписывался рядом со своей фамилией на листах приглашений иногда менялись. В результате проделанной работы по переписи и опросам населения, комиссия принимает решение, собраться для работы с собранным материалом.[4;32] Председатель комиссии, созывает на 21-е число Н.А.Аристова, М.П.Пунина, Н.А.Михайлова, В.К.фон-Герна и П.М.Зенкова в 7 ½ часов вечера на заседание, в здание Областного правления [4;29], а 23 августа к 7 часам по полудни приглашает в свою квартиру кроме вышеуказанных, дополнительно Н.Н.Пантусова и А.И.Троицкого. [4;32] Протокол заседания от 23 августа 1877 года, повествует о том, что комиссия рассматривала

собранные вопросные листки, с отобранными по ним ответами лиц, «имеющих право быть избирателями». Затем обсуждению Комиссии были представлены следующие вопросы: «1) так как добытые переписью данные, за исключением участка Николая Александровича Аристова, не были приведены в систему, для облегчения работы при составлении списка избирателей, составить отдельные списки по каждому участку особо, и в утвердительном случае-какую форму, по возможности не сложную, принять для этих списков.? 2) какую установить форму для общего избирательного списка? 3) каким способом собрать списки торговцев имеющих право быть избирателями?» После обсуждения постановили: «1) члены комиссии и другие лица производившие перепись домовладельцев [4;33], должны составить, за свой участок избирателей по прилагаемой к сему протоколу форме и передать их в комиссию в возможно непродолжительном времени /не позже 3 дней/; 2) составление одного общего списка избирателей, по прилагаемой форме а также и алфавитного, поручить секретарю комиссии разрешив ему для облегчения труда нанять на счёт городских сумм одного или 2 писцов; 3) список торговцев имеющих право быть избирателями, поручить составить, согласно желаниа, представителю Верненского торгового сословия и вместе с тем члену Комиссии Павлу Матвеевичу Зенкову». Интересно то, что данное постановление подписали только: П. Эйллер, Н.Пантусов, В.Монастырский и Н.Михайлов.

Обсудили и табличную форму для оформления общего списка. По-решению, он должен быть непременно в трёх графах: одна для имущественной платёжной величины, другая для пошлин, третья по итогам этих сумм. Суммы эти, по мнению членов Комиссии выражают избирательную величину лица, видимо речь шла о «правовой весомости лица», с наибольшим вкладом в казну города. О тех купцах которые, не имея недвижимости платят лишь пошлины в городской доход, было постановлено: взять полные сведения в Уездном управлении. Документ скреплён подписью П.Зенкова. [4;33об] Первоначальная форма, разработанная для обязательного заполнения была в таком виде:

Список

лиц имеющих право участия в избирательных собраниях города Верного, по владению недвижимой собственности на участках городской земли

№	Фамилии, имена, отчества и звания	Род недвижимого имущества	1% показанной собственном его стоимости	Примечание
1	Полумисков, Арвин, Михайлов, Леонтьевы мещане. Они же платят в городской доход с торговых документов на лестницы	Два дома и две лестницы, находящиеся в не арендованном владении	20 рублей	Имеет дом ещё в городе с коего проценты составляет 10 р.
		Итого:	30 руб	

Нарисовал и удостоверил эту форму секретарь комиссии В. Монастырский [4;34] Далее форма таблицы была дополнена ещё одной графой по «Сумме платимых в городской доход сборов» [4;35]. Таким образом, этот список должен был включать необходимые сведения, по которым было бы видно право на участие на выборах, каждого внесённого человека в этот список.

Работа по составлению списков избирателей членами комиссии велась тщательно, в то же время приглашались ответственные лица для уточнения сведений. Например: председатель комиссии П.Эйлер 2 сентября 1877 г. за N19 пишет: «Милостивый государь Владимир Карлович! Прошу Вас принять участие в работе по составлению общего списка избирателей гласных в Верненскую городскую думу. Занятия эти могут в послеобеденное время производиться в зале Общего присутствия Областного правления, в часы по соглашению с Секретарём Комиссии у которого находятся все данные нужные для составления списков. Примите уверение в совершении моём к вам поручении». [4;36] В целях дальнейшей доработки списков, путём оповещения городничего г.Верного, комиссия получила разрешение на привлечение помощи «Мещанского старосты». 19 сентября за N20 городничему г. Верного, председатель Комиссии генерал майор П.Эйлер пишет: «Препровождая при этом 50 экземпляров вопросных листов прошу Ваше Высокоблагородие передать их «Мещанскому старосте» г. Верного и предложить ему отобрать по ним ответы от тех домовладельцев мещан, которые не были записаны комиссией, производившею перепись домовладельцев. [4;37-37об] Мещанский староста Губанов получив пятьдесят экземпляров, листы с

выполненными ответами должен был возвратить в недельный срок. [4;39] Помощник городничего прапорщик Черемисинов «представил в комиссию, 14 вопросных листов с подлежащей припиской и возвратить оставшиеся сентября 30 дня 1877 года». [4; 39об]

Наконец 22 сентября, на заседании были выслушаны составленные секретарём Комиссии «списки избирателей гласных» и обсуждались вопросы, «о порядке опубликования означенных списков», «о заказе нужного при производстве баллотировки ящика и шаров к нему». Обсуждение вывело окончательные цифры и постановило: «1. Всех избирателей, согласно заслушанных списков, оказывается-1000 ч. Из них 1-го разряда -31 ч., второго-171 ч., и третьего-798 ч. ... Печатание и расходы на бумагу отнести на счёт городских сумм». Список каждого разряда решено отпечатать отдельно в количестве-50 экземпляров и после печати отправить городничему г. Верного, для того чтобы он распорядился приклеить их на видных местах для ознакомления населения. [4;38] 2. Составить и отослать к городничему г. Верного, одновременно с избирательными списками, объявление о том, «что лица не помеченные в списках, но имеющие избирательные права, могут обращаться со своими словесными заявлениями о занесении их в списки в Областное правление к «Секретарю комиссии», ежедневно от 10-ти до 1-го часа утра, в течение 2-х недель со времени, которое будет указано в объявлении. Жалобы на неправильное включение избирателей в тот или другой разряд должны подаваться в «Областное присутствие по городским делам» в течение того же 2-х недельного срока». 3. Цену заявленную черновым мастером «на изготовление необходимого на выборах ящики и 600 шаров, в девять рублей, утвердить, и расход этот отнести на счёт городских сумм». [4;38об]

На следующий день 23 сентября, комиссия посылает в Типографию Семиреченского областного правления текст объявления с письмом за N21, где от имени комиссии П.Эйлер просит: «отпечатать 100 экземпляров означенного списка» и за эту работу о сумме «денег по расчёту уведомить комиссию» [4;43] Объявление действительно было отпечатано в количестве 100 экземпляров. Мы приводим текст объявления в неизменённом виде:

Объявление

Комиссия учреждённая для составления Списков избирателей гласных в г. Верненскую Городскую Думу, публикуя во всеобщее сведение списки избирателей III разряда извещает, что жалобы на неправильное внесение как в этот список, так и в ранее опубликованные I и II разрядов, а также и просьбы о внесении в избирательные списки лиц не попавших в оные, но имеющих избирательные права, т.е. владеющих в пределах городской черты недвижимую собственностью или платящих в городской доход сбор со свидетельством купеческих и промыслового на мелочный торг могут быть на основании ст. 27 Городового положения приносимы в Комиссию (в здании Областного Правления ежедневно от 10-ти до 2 ч. утра) в течении двухнедельного срока от нижеписанных чисел. О дне назначенном для выборов гласных Думы последует особое извещение. Октября 19 (19 вычеркнуто два раза) дня 1877 г. г.Верный. Председатель Комиссии Генерал майор П. Эйлер. Секретарь В.Монастырский». [4;42]

В целях перепроверки напечатанного списка избирателей и их данных, Председатель комиссии, снова созывает членов комиссии на «6 октября сего года в 7 ½ часов вечера в здание Областного Правления» [4;41]. Чтобы оповестить самих избирателей о том, что они состоят в списке избирателей, 17 октября отправляют письмо Городничему г.Верного с просьбой: распорядиться наклеить «55 списков избирателей ... на видимых местах у гостиного двора, на торговых площадях и вообще где бывает стечение народа как в городе так и в станице Больше Алматинской и Татарской слободки». [4; 40] По Городовому Положению 1870 года: «Всякий городской обыватель, к какому бы состоянию он ни принадлежал, имеет право голоса в избрании гласных: 1) если он русский подданный; 2) если ему не менее двадцати пяти лет от рождения; 3) если он, при этих двух условиях, владеет (ст.4), на праве собственности, недвижимым имуществом, оплачивает сбор в пользу города, содержит заведение по свидетельству, прожив в городе в течение двух лет перед производством выборов, уплачивает установленный сбор со свидетельств или билетов на содержание промышленных заведений, указанных в статье 37 Положения о пошлинах за право торговли (Уст. Пошл., ст. 464, прил., по прод. 1868 г.). 4) Если на нём не числится недоимок по городским сборам». [3;19] Данное положение защищало избирательное право городских жителей, в то же время, конкретно были прописаны случаи, когда избиратели лишались права голоса, например: «подвергшийся суду за преступления и проступки, влекущие за собою лишение или ограничение

прав состояния, или же исключение из службы, а равно за проступки, предусмотренные в статьях 169-177 устава о наказаниях, , и так несколько пунктов» (ст. 18, п.1-5). [3;20] По всей видимости эта работа была проведена для морально-психологической подготовки электората-т.е. горожан (предполагаемых избирателей и лиц не попавших в эти списки) ко дню выборов.

Все подготовительные мероприятия потребовали определённых трат. Поэтому 27 октября председатель Г.М.Эйлер рапортуя Военному Губернатору Семиреченской области, о недостаточности выделенной суммы 50 рублей, просит распорядиться отнести на расходы ещё двести рублей.[4 ;57] Этот запрос оказался настолько уместным, что уже 28 октября Комиссия рассматривала представленный счёт Типографии Семиреченского Областного Правления. Вся сумма за печать, набор, бумагу и за работу: 1. Опросных листков для избирателей гласных в Верненскую городскую Думу-22 руб. 50 коп. 2. Объявлений-о переписи домовладельцев и публикации Избирательных списков трёх разрядов-10 руб. 50 коп. и 3. Списков избирателей 1-го, 2-го и 3-го разрядов-106 руб. 75 коп. Члены комиссии приняли сумму расходов на 139 руб. 75 коп. и распорядились выдать эти деньги по-принадлежности, под чем и расписались лично. [4;56]

В заключении, можно отметить о серьёзности и ответственности проведённой работы членами Комиссии, которая дала возможность составить список из числа горожан, для определения их избирательного права при «первых выборах гласных» в «Верненскую Городскую Думу». Для составления «удовлетворяющего» списка, списки избирателей составлялись в рамках «Городового положения 1870 года» и согласно предписаниям Туркестанского генерал-губернатора. Коренное население было представлено в списках, исключительно если подпадали под требования положений. Казахи были причислены к жителям, имеющим избирательное право, в рамках своих кочевий и волостей согласно Временным положениям 1867-1868 гг., что означает то, что они не обладали «всесловным правом» на участие на первых городских выборах, проходивших в главном административном центре Семиреченской области в г.Верном.

Список использованной литературы:

1. *Временное Положение об управлении Семиреченской и Сыр-Дарьинской областями 1867 года //Материалы по истории политического строя Казахстана. Том I.-Алматы.-1960.*
2. *Тургумбаева А.С. «Город» в административных реформах Российской империи 1867-1868 гг.// Материалы Республиканской научно-практической конференции XII Касымбаевские чтения «Актуальные проблемы новой истории Казахстана: современные подходы и взгляды». 26 дек. 2019 г.*
3. *Новое Городовое Положение. Высочайше утверждённое 16-го июня 1870 г.-Москва. -1871 г.*
4. *ЦГА РК, Ф.48, Оп. 2, Д.1.*

References:

1. *Provisional Regulation on the Administration of the Semirechensk and Syr-Darya regions of 1867 //Materials on the history of the political system of Kazakhstan. Volume I.-Almaty.-1960.*
2. *Turgumbaeva A. S. "The city" in the administrative reforms of the Russian Empire in 1867-1868. // Materials of the Republican scientific and Practical conference XII Kasymbaev readings "Actual problems of the new history of Kazakhstan: modern approaches and views". 26 Dec. two thousand nineteen*
3. *New City Status. Most highly approved on June 16, 1870-Moscow. -1871.*
4. *CGA RK, F. 48, Op. 2, D. 1.*

ӘӘЖ 574.94/2

МРНТИ 03.20.21<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.10>

Zh.Zh. Kumganbayev¹ T.K. Mekebayev²

*¹PhD, Senior lecturer of al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan*

*²PhD, Associate Professor of al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan*

**KAZAKH INTELLIGENTSIA IN THE EARLY XX-TH CENTURY
AND THE NATIONAL IDEA**

Abstract

In XXth century the Muslim movement Turk and Muslim peoples against the colonialist yoke of imperial power had democratic character based on the national, cultural and political demands. It was the ideology of the movement of Turk and Islamic Defenders parties. The formation of the Muslim movement was caused by intolerable and colonizing burdens, poor sociopolitical situation of Turk and other Muslim nations under Russian colony. The colonial policy the imperial power aimed at Russification of all spheres of social life led to the crisis and stalemate life of Muslim nations under the empire. This angered the Muslims and encouraged them to fight for independence. And also by assessing the connection between the Turkic consolidation and the current political situation, movements of direction and ideas aimed at uniting the Turkic peoples are determined. The main purpose of this study is to analyze the activities of representatives of the national intelligentsia and the revival of national ideologies. The activity of representatives of the national intelligentsia in the early XX-th century in the formation of the national idea was considered in the article.

Keywords: national intelligentsia, Kazakh intelligentsia, independence of Kazakhstan, Kazakh nation, Alashorda

Ж.Ж. Құмганбаев¹ Т.Қ. Мекебаев²

*¹PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Алматы, Қазақстан*

*²т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті,
Алматы, Қазақстан*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛЫРЫ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Аңдатпа

Берілген мақалада XX ғасырдың басында патша өкіметіне қарсы оппозицияда болған саяси партиялардың бағдарламалары, іс әрекеттері, жолдары, өздерінің көздеген мүдделері, зиялы қауым өкілдеріне тән өркениеттік деңгейдегі мәдениеттері қарастырылып, Алаш қозғалысының қызметінде ұлттық мемлекеттілік идеясының қалыптасуына шолу жасалады. сонымен қатар Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы және Түркістан мұхтариятындағы зиялылардың ұлттық тәуелсіздікті сақтау жолындағы күресіне қатысты материалдардың мазмұны да талданады. Сонымен қатар XX ғасыр басындағы түркі консолидациясы мен қалыптасқан саяси ахуал арасындағы байланыстарға баға беру арқылы, түбі бір түркі елдерінің басын қосуы тиіс болған бағыттар мен идеяларды анықталады. Зерттеудің негізгі мақсаты ұлт зиялы қауымы өкілдерінің ұлттық мемлекеттілікті қалыптастыру мәселесіндегі қызметі және ұлттық идеологияны қайта жаңғыртудағы іс-әрекеттеріне талдау жүргізу. XX ғасырдың басында ұлт зиялылары қазақтың ұлттық идеясын қалыптастыру міндетін өз мойнына алып, ұлттық бірігу мүддесін ұсынуы мақалада жалпы қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлт зиялылары, Қазақ зиялылары, Қазақстанның тәуелсіздігі, қазақ ұлты, Алашорда

Құмганбаев Ж.Ж.¹ Мекебаев Т.Қ.²

*¹PhD, старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

*²к.и.н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

КАЗАХСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются программы политических партии, выступавших против царского правительства, а также деятельность и цели представителей национальной интеллигенции и формирование идеи национальной государственности в деятельности движения Алаш. Основной

целью исследования является глубокий анализ деятельности представителей национальной интеллигенции в формировании государственности и возрождения национальной идеологии. Также в статье рассматривается роль представителей национальной интеллигенции в возрождении национальной идеи и национального объединения. А также путем оценки связи между тюркской консолидацией и сложившейся политической ситуацией определяются движения направления и идеи направленные на объединение тюркских народов. Основная цель данного исследования провести анализ деятельности представителей национальной интеллигенции и возрождение национальной идеологии. Деятельность представителей национальной интеллигенции в начале XX века в формировании национальной идеи рассмотрена в статье.

Ключевые слова: национальная интеллигенция, казахская интеллигенция, независимость Казахстана, казахская нация, Алашорда

Introduction

Suerly the purpose of Kazakh intelligence of XXth century was independence of nation. The rise of Kazakh intelligence ideas was affected by the ideas of Russian revolution I in 1905 and Islamic views. Above mentioned Russian revolution I held in 1905-1907 years enforced the national movement in Kazakh steppe. The article of Bokeikhanov "The modern types of national movements in the republic" published in 1910 indicates that movements accelerated since 1905 there were formed two political directions: the first direction followed the western type of social development, and the second followed the Islamic and national unity of Muslims. In XX-th Century the Muslim movement Turk and Muslim peoples against the colonialist yoke of imperial power had democratic character based on the national, cultural and political demands. It was the ideology of the movement of Turk and Islamic Defenders parties. The formation of the Muslim movement was caused by intolerable and colonizing burdens, poor socio-political situation of Turk and other Muslim nations under Russian colony. The colonial policy the imperial power aimed at Russification of all spheres of social life led to the crisis and stalemate life of Muslim nations under the empire. This angered the Muslims and encouraged them to fight for freedom. It is clear that at the beginning of XX-th century in the history of Turkic nations with the awaken national awareness was led a struggle against colonial policy of tsarist regime based on the national, cultural and political requirements.

National struggle for independence led by other Turkic nations and especially struggle of Kazakh nation left a different mark in the political history of Russian empire. Kazakh intelligence took an active intelligence of XX-th century was, independence of nation. The rise of Kazakh intelligence ideas was affected by the ideas of Russian revolution Islamic views and I in 1905. Above-mentioned Russian revolution I held in 1905-1907 years enforced the national movement in Kazakh steppe. The article of Bokeikhanov "The modern types of national movements in the republic" published in 1910 indicates that movements accelerated since 1905 there were formed two political directions: the first direction followed the western type of social development, and the second followed the Islamic and national unity of Muslims (Kara, 2004, pp.21-22).

The main part

The Independence was not given easily to the Kazakh people, our brave ancestors fought years for it. We all know that we were a colony of Tsarist Russia and the Soviet Empire. Also, it is known, that starting VI century up to 1758, 360 years they fought for their homeland with whitish Kalmyks. Therefore, for the sake of freedom in a new era for the national state and for our independence to be stable we will sacrifice not only our property, but also our lives. Only people like that having such concepts can protect their independence. How descendants can forget works and deeds of their ancestors for the freedom of their people (Kumganbayev, 2012, p.61).

Before discussing this subject, it is useful to give information about Kazakh intelligence; surely there were not plenty of them because there were no specific institutions except the courses and colleges for preparation of teachers at that time. Kazakh specialists studied in Russia but for tsarist authority it was convenient to keep Kazakhs in ignorance. The end of XIX century and the beginning of XX century for Kazakh youth Kazan, Moscow, St. Petersburg, Orenburg, Omsk and Warsaw were the biggest centers of science. In these cities were divided scholarships for 3-4 Kazakh students per year. For instance, between 1877-1917 years 37 Kazakh students studied at Kazan University, 20 of them graduated from this university. According to the list suggested by G.Akhmedov which based on archives and reliable facts before Kazan Revolution period approximately 120 students graduated from the universities. Among them were Alikhan

Bokeikhanov, Mukhamedzhan Tinishbayev, Bakhitzhan Karatayev, Baktigherey Kulmanov, Barlybek Syrtanov, Zhahansha Dosmukhamedov, Mustafa Shokhai, Zhakhip Akbayev, Sanzhar Asfandiyarov, Saduakas Shalimbekov, Khalel Dosmukhamedov and others. These students not only finished their studies but also formed a group of intelligence which followed the idea of nation and independence from Russia.

While there were intestine wars in Russia, the national elite was not just sitting idly to have an independent state. Based on it, there was alashorda government formed, headed by Alikhan Bukeyhanov, but unfortunately in 1917 with the Bolsheviks coming to power alashorda was declined. At that time, due to the Moscow policy Kazakh intelligent siya split into two groups. If at one side there were Alikhan Bukeikhanov, Ahmet Baitursynov, Mustafa Chokai (Koigeldiev, 2008, pp.146-147), than at the other there were Turar Ryskulov, Saken Seifullin, Seytkali Mendeshov (Konyratbayev, 2011, pp.83-85). The second side was the servants of the Soviet regime, but both directions honestly served their ideas and plans for the sake of foundation of the Kazakh government. Therefore, we have great respect for the intelligent of both sides. A member of the second side Turar Ryskulov intended to achieve goals through Communist Party (Ryskulov, 2007, pp.276-285), (Maimakov, 2005, pp. 22-23).

Despite the fact that on their way, there are many obstacles, they achieved great success. Following this system, they have contributed a lot to the development of Kazakh autonomy in 1920, created and based on the Bolshevik system and worked on renaming it to the Kazakh Soviet Socialist Republic in 1936. At first glance, the goals of the alashorda and Turar and Saken were different, but they were not. Information from the work of SabitMukanov "School of Life" can state that. In consideration of these events, the reader may question where to attribute ideas of freedom of Mustafa Chokai, or did they belong to the third side. Of course, as we know, Mustafa Chokai, when fighting for freedom created Turkestan autonomy, so ideas of Chokai were not under the Soviet system, and he fought for the creation of a single state for Turkestan people. It says here that the struggle for the independence of the head of alashorda Alikhan Bukeyhanov and Mustafa Chokai were not conducted with the Bolsheviks, however, the direction of Chokai was attributed to the first side. In addition, the Soviet regime prevailed, Turkestan autonomy created by Chokai failed, then Alikhan and Mustafa began to forward the ideas about independence together, and further on Chokai continued to work in Europe. On the way of execution of his ideas, he began his fight peacefully through publication of his own articles in foreign journals, in the Turkish magazine "New Turkistan" (Yeni Turkistan, 2005) and in the French magazine "Yash Turkistan" (Yas Turkistan, 2006), (Yach Turkestan). The struggle for independence of Mustafa Chokai lasted until 1939. After alashorda heads saw the international situation, with regard to geostrategic situation, the idea of Turkestan Union of Mustafa Chokai prevailed. In the future, making it a respected idea, Chokai never stopped fighting for independence against the Soviet power. So, Mustafa Chokai is the last of alashorda fought for the freedom of his people. The history of Kazakhstan's independence will become even deeper with Mustafa Chokai.

Before discussing this subject, it is useful to give information about Kazakh intelligence; surely there were not plenty of them because there were no specific institutions except the courses and colleges for preparation of teachers at that time. Kazakh specialists studied in Russia but for tsarist authority it was convenient to keep Kazakhs in ignorance. The end of XIX century and the beginning of XX century for Kazakh youth Kazan, Moscow, St. Petersburg, Orenburg, Omsk and Warsaw were the biggest centers of science. In these cities were divided scholarships for 3-4 Kazakh students per year (Koigeldiyev, 2008, p.109). For instance, between 1877-1917 years 37 Kazakh students studied at Kazan University, 20 of them graduated from this university. According to the list suggested by G.Akhmedov which based on archives and reliable facts before Kazan Revolution period approximately 120 students graduated from the universities. Among them were Alikhan Bokeikhanov, Mukhamedzhan Tinishbayev, Bakhitzhan Karatayev, Baktigherey Kulmanov, Barlybek Syrtanov, Zhahansha Dosmukhamedov, Mustafa Shokhai, Zhakhip Akbayev, Sanzhar Asfandiyarov, Saduakas Shalimbekov, Khalel Dosmukhamedov and others. These students not only finished their studies but also formed a group of intelligence which followed the idea of nation and independence from Russia.

Historian M.Koigeldiyev notes like the following: "Therefore after Russian revolution I period, after researching the situation Kazakh educated youths' first conclusion is "for Kazakh people the way out of backwardness is the western model of development through Russia, in other words, open the doors to bourgeois relations" (Koigeldiyev, 1994, p.384).

Being in Russia Kazakh intelligence supporting cadet party's idea took aim to be independent national autonomy through parliamentary and constitutional government possessing republican status in the future. However, this problem remained just like an idea. Because, since 1905 year leaders of cadet party suggested

to be a single equality and cultural autonomy so that to maintain the integrity of Russia. Outlying districts' supporters of cadet party didn't support this suggestion. Followers of Kazakh branch party were against the idea of cultural autonomy once and for all. A.Bokeikhanov appealed against cadet party's program and idea about autonomy, land and quit the party. In his article called "Why I quit the Cadet Party?" he explains like this: "Cadet Party supports the idea property in land" (Galikhan, 1918). If our Kazakh people become owners of land, they'll sell the land like Bashkir people and after several years will have nothing. Cadet Party is against of national autonomy. But we all, Alash people tried to be national autonomy state. Kazakh intelligence was against of the policy of Bolshevik Party, which came up with the idea to have power and establish socialism through revolution. Therefore, their idea about building the national democratic state would come true; they established the party "Alash". It is clear that the idea to build autonomy was the result of long years' political struggle and persistent seeking of ideas of Kazakh intelligence. Kazakh intelligence's struggle for national freedom had a new juridical meaning. Russian bureaucrats of colonization mechanism also understood the situation. For example, the data on this document would be a fact for this situation: "ZH. Akbayev in his letter to one earl wrote: "...is that true that you are president of Karakalinsk republic?... (KP OMM, p.27). " it means that ZH. Akbayev advocates the idea to build a democratic republic. Regarding to this, in September 1917 there were assigned two tendencies in societal development of Turkistan. Parliamentary control system as being the main idea of Cadet Party's program attracted the attention of Kazakh intellectuals. Kazakh literate people pined their hope on Parliamentary control and established its future with Kazakh statehood idea. In 1905 December regarding to this mission in Ural was founded cadet party's branch for Kazakh society leading by A.Bokeikhanov.

First one is the beginning of preparation of national powers to declare the Federation of Turkistan. The latter the effort of Bolsheviks to seize power by ignoring the local nation's diligence to the autonomy. In 1917, 25 October armed revolt in Petrograd struck the hope of national independence of February revolution democratic reforms.

Turkic nation didn't accept the October revolution, because national autonomy under soviet base meant the masked type of keeping the Russian colonization. To express it with the words of M.Shokai, "Political unfitness of Russian democracy" formed the tight situation in Turkistan. M.Chokai pointed out that he and M.Tinishbayev have been in a Turkistan government as representatives of Kazakh nation with the purpose of persuading participants of assembly to accept Turkistan as general autonomy of Kazakh and Uzbek nations.

Between the 30th of August and 7th September of 1918 in Orenburg and Samara M.Chokai, the head of Bashkir state Z.velidi and A/Bokeikhanov, A.Baitursynov, M.Dulatov and M.Tinishbayev from the alash side hold meetings in order to determine the direction after the pressure of the Bolsheviks. Thereby all executives of Alashorda, Bashkir and Turkistan governments come together in these meetings. Consequently, in the course of these meetings, heads of aforementioned three governments made a decision to establish "South-west Autonomic Muslim Regions Union". The comprehensive works toward building of Union of alashorda and Turkistan autonomies which began in the Assembly of Sirdariya Kazakhs widely continued by addition of Bashkir government executives. The direction which was determined during meetings of Alashorda, Turkistan and Bashkir Government executives formed the basis for ideological struggle against the Bolsheviks which M.Chokai waged in Europe.

In March of 1917 Ukraine was formed as: Ukraine Public Republic, in 22 April Republic of Transcaucasia Federation, 20 November Northern Caucasian Interim Administration, 23 November in Ufa as "Idele - Ural" Muslims Autonomy, 26 December Crimea - Turkish Republic. However, they couldn't help Turkistan ward. Common Kazakh Congress held in Orenburg on 5 -13 December, forming of National Soviet and M.Shokai's being a member of this soviet was big assistance for Turkistan autonomy.

M. Shokai in his work written abroad "In Turkistan" wrote about formation of Alashorda autonomy and he also supported the union of Alashorda and Turkistan. Another view of this ideology; being member of Turkistan autonomic government M.Shokai was elected a member of Alashorda government as well. It seems, M. Shokai has become a member of first program preparation committee for Alash Party because of this point of view. But because of stressful period of time he was quitted from the stuff of the committee

Alash action was the biggest step for National Independence Revolution. It took his high level at XX century and helped not only recognize the nation themselves but also raised this problem up to state extent and problems like; independence, democratic state, nation's peace, relation between religion and state has become a daily routine of XX century. In this way we took our independence.

In the early XX century near February Revolution and period of Soviet government Kazakh intelligence raised the problem of independence and struggled for this. Activated problem of National Autonomy by

Kazakh intellectuals was the demand of that time. Action of Kazakh intelligence for national state and their try for reconstruction of national independence built the road nowadays' independence through reviewing the history of our national ideology.

M.Shokai arrived to Orenburg on business trip to meet with Kazakh intellectuals to discuss the problems regarding to October revolution. Kazakh intelligence during the meeting with M.Shokai, connected the struggle for independence not only with Turkistan, but also with Kazakh regions, Bashkir, Tatar nations uprising and it was taken common decision to refuse Bolsheviks and keep faithfulness to constituent assembly (Esmagambetov, 2008, p.124). In 1917, 27 November by the resolution of the general meeting Turkistan autonomy was declared.

In this resolution was written: "Long live, Turkistan! Turkistan Muslims' extraordinary meeting, regarding to the local nations' demand and according to the rules of Russian revolution and remaining in Russian federation, declares Turkistan territorial autonomy" (Kara, 2004, p.23). Assembly also declared the protection of minority nations' rights in Turkistan (Turkestan v nachale XX veka: k istorii istokov natsionalnoi nezavisimosti, 2000, p.83).

So, the state formed in 28 November called "Turkistan autonomy". Two government bodies were determined in assembly; constitution and executive bodies of autonomy and bodies leading the nation until Turkistan Constituent

Assembly gets together. They are: Turkistan interim committee and Turkistan public assembly.

Soviet historian D. L. Golinkov wrote that: "Kokand autonomic revolution spread all over and neighbour regions of Turkistan. Bukhara's ruler Seid Alimkhan supported this counterrevolution and quitted the Soviet Russia. Rulers of Khiva Empire did the same"(Golinkov, 1917-1925, p.51). The author, because of his ideological position, distorts the truth sides of history. In fact Bukhara ruler was enemy to Zhadits (Kazakh alphabet comprised by Arabic letters) and didn't help Turkistan ward and refused to receive Turkistan interim committee's emissaries when they asked them for help. In March of 1917 Ukraine was formed as: Ukraine Public Republic, in 22 April Republic of Transcaucasia Federation, 20 November Northern Caucasian Interim Administration, 23 November in Ufa as "Idele - Ural" Muslims Autonomy, 26 December Crimea - Turkish Republic. However, they couldn't help Turkistan ward.

Common Kazakh Congress held in Orenburg on 5 -13 December, forming of National Soviet and M.Chokai's being a member of this soviet was big assistance for Turkistan autonomy.

M. Chokai in his work written abroad "In Turkistan" wrote about formation of Alashorda autonomy and he also supported the union of Alashorda and Turkistan. Another view of this ideology; being member of Turkistan autonomic government M.Shokai was elected a member of Alashorda government as well. It seems, M. Shokai has become a member of first program preparation committee for Alash Party because of this point of view. But because of stressful period of time he was quitted from the stuff of the committee (Kenzhetayev, 1998, p.77). In fact, oppositional political program of Party against the Tsarist Empire, their actions, ways of solution, protection of their own interests, civilization culture belonging to intelligence at that time is the good example and lesson for today's and future generation.

Alash action was the biggest step for National Independence Revolution. It took his high level at XX century and helped not only recognize the nation themselves but also raised this problem up to state extent and problems like; independence, democratic state, nation's peace, relation between religion and state has become a daily routine of XX century. In this way we took our independence.

In the early XX century near February Revolution and period of Soviet government Kazakh intelligence raised the problem of independence and struggled for this. Activated problem of National Autonomy by Kazakh intellectuals was the demand of that time. Action of Kazakh intelligence for national state and their try for reconstruction of national independence built the road nowadays' independence through reviewing the history of our national ideology.

Conclusion

It is clear that Kazakhstan built its road to independence in the end of XX century. It is very important to know work and point of view of Kazakh intelligence about solving the important problems according to necessary state structures like: territory, national language, national state ideology, mentality, forming of national ideology and democracy. In conclusion, it is significant that Kazakh intelligence, especially work of Alash figures impacted the structure and future of Kazakhstan Republic in the early of XX century. Alash leaders' invaluable work is reconstruction of ways to independence of nation not through bloodshed and breaking everything but on the contrary by democratic, civilization ideological tactics.

References:

1. "Yas Turkistan" dan secilmis makaleler (1929-1939). No.1. 1938. Pp. 117.
2. "Turkistan v nachale XX veka:k istorii istokov natsionalnoi nezavisimosty". 2000. Tashkent.
3. "Yeni Turkistan" dan secilmis makaleler (1927-1931). 2005. Istanbul.
4. "Yas Turkistan" dan secilmis makaleler. 2006. Istanbul.
5. Turar Ryskulov shigarmalarynyn tolyk zhinagy. 2007. Almaty.
6. Kenzhetayev, B.A. Kazanskіe uchebnie zavedeniya i protses formirovaniya kazanskoi intelligentsii v seredine nachala XXvv. 1998. Kazan.
7. Golinkov, D.L. (1917-1925). Krushenie antisovetskogo podpilya v SSSR . 2011. Moscow.
8. Amanzholova D.A. Alash istoricheskii smysl demokraticeskogo vybora. 2013. Almaty.
9. Galihan. Men kadet partiasynan nege shiktim. Saryarka. No.29. 1968. Pp. 41-77.
10. Esmagamбетov, K.L. Alem tanygan tulga. 2008. Almaty.
11. Kara, A. Mustafa Shokai. Omiri, kuresi. Shygarmashylygy. 2004. Almaty.
12. Konyratbayev O.M. (1919-1920). Musilman burosy egemendyk ideiasynyn zharshysy. 2007. Almaty.
13. КР ОММ 64 кор, 1 тизбе, б5832 ис, 27 парак.
14. Kumganbayev, Zh. Arsin basinda Cagdas kazak edebiyatinin temeli atilirken olusan siyasi durum. Hese Oyku. 2012. Ankara. P. 61-65.
15. Koigeldiev, M. Bokeihanov A. shigarmalari. 1994. Almaty.
16. Koigeldiev, M. Alash kozgalysy. 2008. Almaty.
17. Mukanov, S. Omir mekteby. 1970. Almaty.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Яс Түркістан" дан сечилмис макалелер (1929-1939). №1. 1938. 117 бет.
2. "Түркістан XX ғасырдың басында: ұлттық тәуелсіздіктің шығу тарихына". 2000. Ташкент.
3. "Ени Түркістан" дан сечилмис макалелер (1927-1931). 2005. Стамбул.
4. "Яс Түркістан" дан сечилмис макалелер, 2006. Стамбул.
5. Тұрар Рысқұлов шигармаларының толық жинағы. 2007. Алматы.
6. Кенжетәев, Б.А. қазан оқу орындары және XXV ғ. басындағы қазан зиялыларының қалыптасу процестері. Казань.
7. Голинков Д. Л. (1917-1925). КСРО-да кеңеске қарсы жер асты апаты, 2011. Мәскеу.
8. Д. А. Аманжолова Алаш демократиялық таңдаудың тарихи мәні. 2013. Алматы.
9. Галихан. Ерлер кадет партиясынан неге шиктим. Сарыарқа. №29. 1968. Б.41-77.
10. Есмағамбетов К. Л. Әлем таныған тулга. 2008. Алматы.
11. Қара, Мұстафа Шоқай. Омири, куреси. Шығармашылығы. 2004. Алматы.
12. Қоңыратбаев О.М. (1919-1920). Музильман боросы егеменді идеясының жаршысы. 2007. Алматы.
13. КР ОММ 64 кор, 1 тизбе, в5832 ис, 27 парак.
14. Құмғанбаев, ж. Арсин басинда Кагдас казак эдебиянин темели атилиркен олусан сияши дурум. Хесе Ойку, 2012. Анкара. С. 61-65.
15. Қойгелдиев, М.Бөкейханов, А. шигармалари, 1994. Алматы.
16. Қойгелдиев, М. Алаш козгалысы. 2008. Алматы.
17. Мұқанов С. Өмір мектебі. 1970. Алматы.

ГРНТИ 03.20.07

УДК 94(73) <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.11>

Тілеубаев Ш.Б.¹

¹тарих ғылымдарының кандидаты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан; e-mail: Shamek_09@mail.ru

1916 ЖЫЛҒЫ КӨТЕРІЛІСТІҢ СИПАТЫ ЖӨНІНДЕГІ ШІКІРТАЛАСТАР (1920-1930 жж.)

Аңдатпа

Аталған мақалада 1916 жылғы көтерілістің сипаты, шығу себептері мен салдарына, көтеріліс тұсындағы зиялылардың ұстанымы мен қызметіне, т.б. мәселелеріне байланысты 1920-1930

жылдардағы пікірталастар қарастырылады. Оның ішінде Қазақ өлкелік партия комитетінің ұйымдастыруымен 1931 жылы көтерілістің 15 жылдығына орай Қазақстанда Ф. Голощекин атындағы Комвузда өткен пікірталастағы көзқарастар мен ұстанымдар талдауға алынады.

Кілтті сөздер: 1916 жыл, көтеріліс, пікірталас, баяндамашы, революция, Орта Азия, Қазақстан.

Tleubaev Sh.B.¹

*¹Candidat of historical sciences, Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan; e-mail: Shamek_09@mail.ru*

DISCUSSIONS ABOUT THE NATURE OF THE UPRISING IN 1916 (1920-1930)

Abstract

This article discusses the discussions of 1920-1930 about the nature, causes and consequences of the 1916 uprising. It also analyzes the activities and positions of the national intelligentsia during the uprising, in particular the discussion held in the Komvuz of name Goloshchekin in the 1931 which was organized by the Kazakh Regional Committee of the party on the anniversary of the 15 th anniversary of the uprising.

Key words: 1916, uprising, discussion, presenter, revolution, Central Asia, Kazakhstan.

Тлеубаев Ш.Б.¹

*¹к.и.н., Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
г. Алматы, Казахстан; e-mail: Shamek_09@mail.ru*

ДИСКУССИИ О ХАРАКТЕРЕ ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА (1920-1930 гг.)

Аннотация

В данной статье рассматриваются дискуссии 1920-1930 годов о характере, причинах и последствиях восстания 1916 года. Также анализируется деятельность и позиции национальной интеллигенции в период восстания, в частности дискуссия прошедшей в Комвузе имени Ф. Голощекина 1931 году, который был организован Казахским краевым комитетом партии к юбилею 15-летия восстания.

Ключевые слова: 1916 год, восстание, дискуссия, докладчик, революция, Средняя Азия, Казахстан.

Қазақ халқының ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрестерінің бірі 1916 жыл ұлт-азаттық көтеріліс болып табылады. Советтік тарихнама тұсында бұл проблеманың идеологиялық конъюнктураға байланысты бұрмалауға ұшырағаны белгілі. Ал бұрмалауға советтік билік орнағаннан кейін көп уақыт өтпей-ақ 1930 жылдары басталған еді.

Көтерілістің сипатын, шығу себептері мен салдарын, т.б., мәселелерін зерттеу 1920-жылдары-ақ белсенді жүргізіле бастады. Осы кезеңде бұл тақырыпқа байланысты бірқатар еңбектер жарық көрді. Алғашқылардың бірі болып қалам тартқан Тұрар Рысқұлов болатын. Ол 1924 жылы жазған мақаласында: «Бұл қатыгездікпен басып-жанышталған жүздеген және мыңдаған қаналған халық бұқарасының отарлық қанауға қарсы көтерілісі» деп оның шығу себептері мен салдарларына, сипатына тоқтала отырып, көтерілістің отаршыл жүйе тарапынан аса қатыгездікпен басып-жаншылғанын атап айтады [1].

А. Миклашевскийдің 1924 жылы «Былое» журналында жарық көрген «Социальное движение 1916 года в Туркестане» деген мақаласында «1916 жылғы көтеріліс сипаты жағынан ұлттық күрес түрінде патша әкімшілігіне қарсы» бағытталған деген қисынды пікір білдіреді [2].

Г.И. Бройдо өзінің «Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году» атты еңбегінде «...көтеріліс жоғарғы патша әкімшілігінің арандатуымен қырғыздарды жойып, жерін тазарту арқылы үкіметтің отарлауын одан ары жалғастыру үшін жасалған әрекет...» - деп бағалайды [3]. Ф. Божко өзінің «Восстание 1916 года в бывший Туркестане» деген шағын еңбегінде «Қырғыздар мен түркімендердің бай-манаптары, ру көсемдері, кедейлердің ықпалымен халық арасына өздерінің беделін көтеру үшін көтеріліске басшылық жасады»-деген пікір айтқан еді [4]. Бірақ ол көтеріліске

халықтың мүлiктiк жағдайына қарамай шыққанын, мұндай азаттық күреске халықтың әлеуметтік жiктелiске қарамастан мүдделi болғанын ескермейдi.

Онымен салыстырғанда И. Чеканинскийдiң 1926 жылы жарық көрген 1916 жылғы Жетiсудағы көтерiлiске байланысты еңбегiнiң маңызы зор деуге болады. Зерттеушi көтерiлiстiң шығуы себептерiн, сипатын, салдарын жан-жақты ашып көрсетiп, оның әлеуметтік экономикалық, саяси, рухани мәселелерiне мүмкiндiгiнше жақсы тоқталуға тырысқанын байқатады [5].

А.В. Шестаков пен Ә.Бөкейхановтың «1916 жылғы көтерiлiстiң он жылдығына (1916 – 1926)» атты мақаласында атты мақаласында көтерiлiстiң өзегiнде жер мәселесi жатқанын сипаттай келе: «...Ресейде жердiң бәрi байлардың, алпауыттардың қолында болған. Жерсiз мұжық алпауыттардың қолындағы жердi тартып алмақ болып неше қабат бас көтерген. Алпауыттың өзiн айдап, өлтiрiп, жерiн тартып алып, отарын жағып жiбере бастаған. Мiне, осы қауiп-қатерден байларды, алпауыттарды сақтап алып қалмақшы болған, патша өкiметi iшкi Ресейдегi мұжықты қазақ-қырғыз жерiне қойдай айдаған... Бұл сықылды қозғалысты қорлықтағы өзге жұрттар құлағына сырға қылып таққаны оң болды. Жер үстiнде бай мен жарлы табының тартысы күн санап өрттей дулап келедi. Өрт қиырға жайылып барады. 1916-шы жылғы қазақ-қырғыздың көтерiлiсi осындай өрттiң тамызғысы болып шығады. Алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мiнбейдi, бұғаудан босамайды, ер құлдықтан, әйелi күндiктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды!» - деп көрсетiп, азаттық алу үшiн атқа қонып алға ұмтылып шықпаса бостандыққа жету мүмкiн еместiгiн айтқан болатын [6]. Алаш зиялыларының бiрi М. Дулатов «Еңбекшi қазақ» газетiнде көтерiлiстiң он жылдығына орай жазған мақаласында қазақ даласындағы 1916 жылдың мәселелерiне тоқтала келiп: «... "Сайланған сары әскер" қарсылық қылған елдерге лек-легiмен аттанып, қазақ-қырғыз даласын қызыл қанға бояуға кiрiсiп едi. Он айға жетпей патша өкiметi құламаса, Ресейдегi ұлы төңкерiс болмаса, не болар едi?!» - деген сұрақ қояды [7, 5 б.].

Қ.Сарымолдаев: «қазақтардың жерден ығыстырылуы, су пайдаланудағы келеңсiз құбылыстар, көш жолдарының бұзылуы т.б. әр қазақтың шаруашылығына әсер етiп, оларды бұл қанаудан құтылуға ойландырып көтерiлiстiң шығуына алып келдi» деген орынды ой айтады [8, 70 б.].

Т.Жүргенов 1926 жылы «Еңбекшi қазақ» газетiнде жариялаған «1916 жылғы қазақ көтерiлiсiнде қала мен ауыл арасындағы наразылық» атты мақаласында: «...1916 жылғы қазақ көтерiлiсi – ұлт /бөлек ел/ көтерiлiсi едi. Өйткенi жоғарыда айтылған наразылықты тудырған үкiмет озбырлығы, капитал құлдығы бүкiл қазақ елiне батты, бүкiл қазақ елi зорлық көрдi.» - деп атап көрсетедi [9].

А.В. Шестаков 1916 жылғы оқиғаларға байланысты «Кейбiр жағдайларда көтерiлiстi манаптардың, хандардың басқаруы феодалдық-рулық қатынастың күнi өткендiктен қозғалысты артқа тартты» деп таптық тұрғыдан баға беруге тырысады [10, 12-14 бб.]. Оның айтқан ойымен келiсе беруге болмас, өйткенi көтерiлiске шыққан халықтың ауқатты топ өкiлдерi де, қарапайым шаруалары да отарлық қанаудан құтылуға мүдделiлiк танытқан болатын.

1920-шы және 30-шы жылдардың басындағы зерттеу еңбектерде 16 жылғы көтерiлiстi ұлтаралық қақтығыс ретiнде қарастыру да ашық байқалды. Мәселен, 1916 жылғы көтерiлiс тарихынан құнды еңбектер жазып қалдырған қайраткер Т. Рысқұлов: «...16 жылғы оқиғалар кей жерлерде шиеленiскен сипат алып, жергiлiктi халықтың ашу-ызасы оқиғаға кiнәлiлерге ғана емес, өлкеге қоныстандырылған шаруа бұқарасына да қарсы бағытталды»-деп көрсетедi [11, 71 б.]. Қырғыз халқының қайраткерi Ж. Абдрахманов мақаласында «көтерiлiс орыстарға қарсы бағытталды» деген пiкiр айтты [12, 27 б.].

1916 жылғы көтерiлiске байланысты жасалып жатқан мұндай тұжырым кеңестiк жүйенiң ресми идеологиясына әрине, ұнай қойған жоқ. Сондықтан-да, бұл бағыттағы пiкiрлердi шектеу мақсатында болса керек, 1931 жылы БК(б)П-ның Ортаазия Бюросы мен Революцияның Орта Азиялық ғылыми зерттеу институтының насихат бөлiмiнiң даярлауымен Орта Азиядағы 1916 жылғы көтерiлiстiң тарихын қай бағытта жазу керектiгi айқындалған тезистерi жарық көрдi. Онда: «Орта Азия республикаларындағы социалистiк құрылыстың жетiстiктерi ресей пролетариатының басшылығы мен қолдауына сүйенген еңбекшi бұқараның – империалистермен, феодалдармен, жергiлiктi буржуазиямен, байлармен, кулактармен жүргiзген ұзақ әрi табанды революциялық күресiнiң нәтижесiнде келдi. 1916 жылғы көтерiлiс бұл жолдағы маңызды кезең болды.»-деп атап өтiлiп оның алғышарттары, сипаты мен қозғаушы күштерi, т.б. мәселелерi ендiгi уақытта қалай баяндалуы қажет екенi негiзделiп, большевиктiк идеологияға сәйкес келетiндей «бағыттары» көрсетiлген болатын [13, 9 б.].

Осы көрсетiлген «бағыттар арнасында» 1931 жылы көтерiлiстiң 15 жылдығына орай Қазақстанда Ф. Голощекин атындағы Комвузда пiкiрталас өттi. Ол пiкiрталас өзiнiң қарама-қайшылықты, күрделi ерекшелiктерiмен сипатталады. Онда көтерiлiстiң шығу себептерi, сипаты, маңызына, көтерiлiс

тұсындағы зиялылардың ұстанымы мен көзқарасына, қызметіне, т.б., мәселелерге қатысты С. Меңдешев, И. Қабылов, І. Құрамысов, Ж. Арыстанов, Тәжібаев, Д. Смирнов, Савинский, Слесарев, Павлов, т.б., баяндамалар жасап, қызу пікір талас болады. Біздің қолымызға осы пікірталастың ҚР Президенті архивінің қорында сақталған 20, 24 тамыздағы және 7 қазандағы стенограммалық нұсқасы түскен еді. Енді осы пікірталаста айтылған мәселелерді талдауға алып көрелік.

Бұл пікірталаста негізгі баяндаманы Сейітқали Меңдешев, қосымша баяндаманы Ильяс Қабылов жасайды. С. Меңдешев баяндамасында қара жұмысқа алынғандардың кейінгі тағдыры белгісіз, олар туралы деректер тапшы екендігін, сонымен қатар жергілікті материалдардың зерттелмей жатқанын айта келіп көтерілістің сипатына тоқталып: «Міне сол себепті, 1916 жылғы қазақтардың көтерілісін патшалық Ресейдің империялистік отаршылдық саясатына қарсы болған ұлт-азаттық қозғалысқа жатқызғанымыз жөн. Осы көзқарас тұрғысынан алғанда көтерілісті Ресейде туындап келе жатқан революцияның құрамдас бөлігі болды деп есептеуге болады.

1916 жылғы оқиғаларды бағалау барысында ұлы-державалық шовинистік және ұлтшылдық пікірлер үстем болып отыр. Шовинистер 1916 жылғы көтерілісті қазақ бұқарасының қараңғы, санасыз бөлігінің өздерін ренжіткендерге, жергілікті үстем тап өкілдеріне қарсы көтерілісі ретінде қарастырып және жалпы революциялық күрес үшін оның ешбір маңызы болмады деп көрсетті. Шовинистердің берген бағасы осындай. Жергілікті ұлтшылдар керісінше – 1916 жылғы көтерілісті пролетарлық революцияға қарама-қарсы қояды, өйткені, пролетарлық революцияның ешбір азат ету мақсаты болмаған, ешбір ұлтты азат ету де мақсаты да жоқ, ал 1916 жылғы көтеріліс – бұл таза ұлт-азаттық қозғалыс деді. Ауытқушылардың бағасы осылай. Екеуі де дұрыс емес. Бұның бәрін бүгіндері түбірімен жоққа шығару қажет, осы мәселе бойынша пікір таласта жолдастар өз ойларын айтуға тиіс. Бұл бағалаулар 1916 жылды большевиктердің бағалауымен ешбір сорпасы да қосылмайды. Мен 1916 жылғы оқиғаларды қалай қарастыру керектігі туралы айтқанмын. Бұл ұлт-азаттық қозғалыс – бұл пісіп жетілген революцияның құрамдас бөлігі. Бұл көтеріліс Ресей империализмінің дағдарысы кезеңінде пайда болды»-деп бағалайды [14, 2-5 п.].

Қосымша баяндамашы Қазақстанда большевизмді белсенді насихаттаушы маркстіл жастардың бірі Ильяс Қабылов көтерілістің сипатына байланысты: «1916 жылғы көтеріліс, өз кезегінде, Қазақстандағы Қазан төңкерісінің дайындығы болды.... 1916 жылғы көтеріліс жеңіске жетудің осы жолындағы басты репетициясы болды. 1916 жылы Қазақстандағы бүкіл ұлт-азаттық күрестің тарихында алғаш рет еңбекші бұқараның барлығы дерлік ресей патшалағы мен империализміне және олардың қанау жүйесіне, жергілікті сатқын ортағасырлық байлар мен олардың идеологтары алашордашыларға қарсы жаппай көтерілді. 1916 жылғы көтеріліс жеңіске жетпеді, бірақ Қазақстандық қазан төңкерісінің жеңісіне және қазақ еңбекшілерінің капитализмді аттап өтіп, социалистік даму жолына түсуіне дайындық жасады»- деген береді [14, 18 п.].

Пікірталасқа қатысқандардың бірі Ж. Арыстанов: «Міне сондықтан да 1916 жылғы көтерілісті, біріншіден, ұлт-азаттық күрес деп есептеймін, екіншіден, ол ортағасырдың қалдықтарын және ортағасырдың ең бір қиырдағысының қалдықтарына қарсы бағытталған көтеріліс – сондықтан ол буржуазиялық-демократиялық, үшіншіден, ішкі таптық қайшылықтарға ие болғандықтан, бұл қозғалыс буржуазиялық-демократиялықтан пролетарлық революцияға ұласуға тиісті еді» -деген пікір айтады [14, 24 п.].

Бұл баяндамашылардың да, олардан кейін жарыссөзге қатысқан басқалардың пікірлерінен де ұлт-азаттық көтерілістің сипатын, алаш зиялылары мен көтеріліске жетекшілік жасаған ауқатты топ өкілдерін біржақты бағалауға басымдық берілуі сол кезеңде мықтап үстемдік ала бастаған кеңестік идеологияның тар таптық ұстанымын байқау қиын емес.

Пікірталасқа қатысқан Слесарев болса көтерілістің кейбір аймақтық ерекшеліктеріне тоқтала келіп, Жетісудағы көтеріліске қатысты: «Если взять вторую сторону оценки восстания, то характер восстания в отдельных местах, хотя он и носил националистический характер, имеет известную разницу. В Тургайской области, где имели места репрессии со стороны правительства, восстание шло против представителей царской власти. Там, где царская власть действовала при помощи крестьян колонизаторов, - это восстание выражалось в форме противодействия против самого крестьянства, и эта форма была ужасна» - деп айта келе Куропаткиннің мәліметіне жүгіне отырып, екі жақтан да қасап-қырғын болғанын ашық айтады [14, 35 п.].

Ең бір қызығы, Жетісулік орыс тұрғындары жағынан шамамен 3 мың адам қаза болса, ал қазақ тұрғындарынан 30 мың адам қаза тапқан. Егер де уездегі осы жағдайдың неге ұрындырғанына тоқталар болсақ әр учаскеден көшіп кеткені немесе хабар – ошарсыз кеткені бар түгін саны жалпы,

шамамен 150 мыңға жеткен. Міне осы бөліктегі қазақтар үшін көтерілістің нәтижесі сұмдық болды, Қытайға бағыт алған қазақтар жан жағынан тонау мен қырғынға ұшырап, тіпті кері де қуылды. «Это было ужасное истребление, напоминавшее истребление калмыков.» -деп көтеріліске бірге шыққан бауырлас қазақ және қырғыз халықтары мен келіссек орыстардың арасында ұлтаралық шиеленістің орын алғанына көңіл бөліп, көтерілістің асқан қатыгездікпен басып-жаншылғанын айтып оны «қалмақтардың жойылып кетуімен» салыстыра отырып, сонымен қатар көтеріліс барысында өлкеде ұлтаралық қақтығыстың орын алғанын ашық мойындайды [14, 32 п., 43 п.].

Келесі сөз алған баяндамашы Павлов: «Бұл өзгідегі және жартылай отарлықтағы Шығыс халықтарының буржуазиялық-демократиялық, ұлт-азаттық қозғалысының өрістеп келе жатқан толқыны. Бұл қозғалыс ішкі тәртіптермен де ушыға түсті...» - деп 1916 жылғы қозғалыс шамамен 1905 жылы басталған отарлық өзгіден қаналған Шығыс халықтарының ұлт-қозғалысымен ортақ, ниеттес болған, ішкі тәртіптермен шиеленіскен қозғалыс екендігіне көңіл бөледі [14, 44 п.].

Одан кейін сөз алған Тәжібаев: «1916 жылғы көтерілістің шынайы пайдасы – еңбекшілердің өздерінің таптық мүддесін ұғынуға қол жеткізгендігінде...»-деп үстемдік еткен таптық мүдде сарынында сөйлейді [14, 70 п.].

1931 жылдың 7 қазанында болған пікірталаста жарыссөзге қатысып 1916 жылғы көтерілістің сипаты мен қозғаушы күштері туралы баяндама жасаған Д. Смирнов бастапқы баяндамашылар мен қосымша сөйлегендердің пікірлеріне, жалпы көтерілістің сипатына тоқтала келе: «Бұл көтеріліс өзінің сипаты мен мақсаты жағынан патшаға қарсы ұлттық революциялық соғыс болды, және де негізінен басым түрде шаруалардың ұлттық соғысы деуге болады, өйткені ұлттық буржуазия мен интеллигенция орыс империализмінің қызметшісі болып, сатқындық көрсеткен еді.

Екіншіден, 1916 жылғы көтеріліс империализм мен пролетарлық революция дәуіріндегі азаматтық және ұлт-азаттық соғыстың бір бөлігі болды. Сондықтан, субъективті жағынан да, объективті жағынан да бұл қозғалыс шын мәнінде терең прогресстік және революциялық болды...» - деп 1916 жылғы көтеріліске «революциялық» сипат беріп, көтерілісті қолдамаған ұлт зиялыларын таптық партиялық ұстаным тұрғысынан айыптай сөйлейді. Бұл «көсемсөзшінің» пікірінің дұрыс еместігін бүгінгі таңдағы тың зерттеулер көрсетіп отыр белгілі [14, 62-72 пп.].

Дискуссия материалдарында 16 жылғы көтеріліс ұлтаралық қайшылықтар көрінісі емес, басым түрде әлеуметтік-таптық мүдделер қақтығысы ретінде, соған сәйкес Октябрь социалистік революциясына қоғамды даярлаушы фактор есебінде қарастырылды.

1930-шы жылдары 16 жылғы көтерілісті ұлтаралық қақтығыс ретінде, түркістан халықтарының орыс отаршыларына қарсы бағытталған азаттық жолындағы ұлттық қозғалысы тұрғысынан қарастырған авторлардан, әрине М. Шоқайды ерекше атаған жөн. Ол «1916 жылғы көтерілістер, «Қоқан автономиясы» және «басмашылар әрекеттерімен» қосылып, орыс тепкісіне қарсы бағытталған ұлттық қозғалыс тарихымыздың ең маңызды құбылыстарының бірінен саналады. ...«16-жылғы қозғалыс жалпы алғанда ұлттық қозғалыс еді» деп жауап беруге болады. Онда таптық күрестің елесі де жоқ еді.»-дей келіп «...нағыз большевиктердің өздері де 16-жылғы көтерілісті қанша зерттесе де, Түркістан халқы арасынан таптық күрестің елесін де таба алмаған болатын. ...осы көтерілісті зерттеген орыстың нағыз большевиктерінің өздеріде бұл қозғалыстың Ресейге және орыстыққа қарсы жалпы халықтық сипатта өрістегенін теріске шығара алмаған еді»-деп көрсетеді [15, 192-193 бб.].

Қорыта келе айтарымыз, түркістан халықтарының, оның ішінде қазақ халқының 1916 жылғы көтерілісі большевиктердің 1917 жылы жасаған Қазан төңкерісіне еш қатысы да және онда ешқандай таптық сипатта жоқ еді. Бұл көтеріліс Ресей империясының өлкеде жүргізген отаршылдық саясатының салдарынан әбден қаналып, езілген елдің ішінен буырқанып қайнап шыққан-ды.

Бұл түркістандықтардың өздерін ұлт ретінде сезініп, отаршыл орыс империясы тарапынан төнген қауіпке қарсы тұрып елдік мүдделерін қорғауға даяр екендігін көрсеткен және сол тарихи кезеңде ұлттық бірегейлігін сақтау жолындағы күресі болатын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Рыскулов Т. Из истории борьбы за освобождение Востока (Востание туземцев Туркестана против царизма в 1916 году) // Новый Восток. – 1924. - Т. 6. – С. 267.

2 Миклашевский А. Социальное движение 1916 года в Туркестане // Былое. – 1924. - № 27-28. – С. 255.

- 3 Бройдо Г.И. Материалы к истории восстания киргиз в 1916 году // *Новый Восток*. – 1924. – Кн. 6. – С. 434.
- 4 Божко Ф. Восстание 1916 года в бывший Туркестане. К 10 – летию восстания. – Ташкент, 1926. – С. 11.
- 5 Чеканинский И. Восстание киргиз-казаков и кара-киргиз Джетысуйском (Семиреченском) крае в июле-сентябре 1916 года. – Кзыл-Орда: Издание Общество Изучения Казахстана, 1926. – С. 135.
- 6 Қыр баласы. (Ә.Бөкейхановтың бүркеніш есімі – Ш.Т.) Шестаков. 1916 жылғы көтерілістің он жылдығына. 1916 – 1926. – М., 1926.
- 7 Дулатов М. 1916 жыл // *Еңбекші қазақ*. – 1926. - № 145.
- 8 Сарымолдаев К. Мое воспоминание о восстании казаков Меркенского района в 1916 году // *Красный Казахстан*. – 1926. - № 2-3.
- 9 Жүргенов Т. 1916 жылғы қазақ көтерілісінде қала мен ауыл арасындағы наразылық // *Еңбекші Қазақ*. – 1926, сентябрь – 30.
- 10 Шестаков А.В. Спорные вопросы восстания в Средней Азии в 1916 году // *Коммунистическая мысль*. – 1927. - № 4.
- 11 Рыскулов Т. Восстание туземцев в 1916 году: в 2 ч. – Кзыл-Орда: Издание комиссии при КазЦИК-е, 1927.
- 12 Абдрахманов Ю. Незабываемая годовщина // *Советская Азия*. – 1931. - № 5.
- 13 Восстание 1916 года в Средней Азии // *Тез. кулпропа Средазбюро ЦК ВКП(б) и САНИИР к 15-й годовщине восстания*. – Ташкент, 1931. - С. 11.
- 14 Қазақстан Республикасы Президентінің архиві. - 811-қ., 20-т., 752-іс,
- 15 1916 жылғы ұлттық қозғалыс туралы большевиктердің өтірігі // *Шоқай М. Таңдамалы шығармалар: 3 т.* – Алматы: Қайнар, 2007. – Т. 1.

References:

- 1 Ryskulov T. from the history of the struggle for liberation of the East (the east of native Turkestan against Tsarism in 1916) // *Novy Vostok*. – 1924. - VOL. 6. - P.267.
- 2 Miklashevsky A. social movement of 1916 in Turkestan // *Byloe*. – 1924. - No. 27-28. - P. 255.
- 3 Broido G. I. material on the history of the east of Kyrgyzstan in 1916 // *Novy Vostok*. - 1924. - KN. 6. - p. 434.
- 4 Bozhko F. The Rise of 1916 in the former Turkestan. By the 10th anniversary of the resurrection. - Tashkent, 1926. - P. 11.
- 5 Chekaninsky I. Vosstaniya Kirgiz-Kazakov and Kara-Kirgiz Jetyusuyskom (Semirechenskom) Krai in July-September 1916. - Kzyl-Orda: The Study Of The Society Of Kazakhstan, 1926. – P. 135.
- 6 the child of FAC. (Pseudonym of A. Bukeikhanov – sh.t.) Shestakov. To the tenth anniversary of the uprising of 1916. 1916-1926. - Moscow, 1926.
- 7 Dulatov M. 1916 // *Enbekshi Kazak*. – 1926. - № 145.
- 8 Sarymoldaev K. My memory of the Cossacks ' ascension to Merken district in 1916 // *Red Kazakhstan*. – 1926. - № 2-3.
- 9 Zhurgenov T. protest between the city and the village in the Kazakh uprising of 1916 // *Enbekshi Kazak*. – 1926, September-30.
- 10 Shestakov A.V. interesting issues of the East in Middle Asia in 1916 // *communist thought*. – 1927. - № 4.
- 11 Ryskulov T. The ascent of the natives in 1916: in 2 hours-Kzyl-Orda: Publication of the commission at KAZTSIK-e, 1927.
- 12 Abdrakhmanov Yu.unknown godovshchina // *Soviet Asia*. – 1931. - № 5.
- 13 Sunrise of 1916 in Middle Asia // *fast. kulpropa Sredazburo CC CPC (B) and Sanir to the 15th anniversary of the resurrection*. - Tashkent, 1931. - P. 11.
- 14 archive of the president of the Republic of Kazakhstan. -811-STR., 20, case 752,
- 15 Bolshevik lies about the national movement of 1916 // *Shokai M. Selected Works: 3 Vol.* - Almaty: Kainar, 2007. - Vol. 1.

ЖАЛПЫ ТАРИХ ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ GENERAL HISTORY

IRSTI 03.09.25

УДК 11.974 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.12>

Zhumagulov K.T.¹, Sadykova R.O.²

¹*Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, historiography and source studies, Academician, Director of the Scientific-Research Center on World History Studies, Al-Farabi Kazakh National University*

e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²*Candidate of historical sciences, Associate Professor of the Department of World History, historiography and source studies, Al-Farabi Kazakh National University*

e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

THE HUNS AND THE GREAT MIGRATION IN EUROPE

Abstract

The IV-VII centuries entered the history of Eurasia and Europe as the era of the Great Migration. The current isolation of the Great Migration as a transitional historical period is especially important. It allows not only an investigation of the specific history of the Great Migration as it mostly is in the historical literature but also proves that the Great Migration was a turning point in world history. It started with the Huns' union of tribes from the depths of Central Asia and culminated with the invasion of the west of the European continent. Since that time we have seen the synthesis and the integration of social relationships, cultures and traditions of tribes and peoples in the Eurasian space.

Keywords: the Great Migration, Huns, Roman Empire, civilization.

Қ.Т. Жұмағұлов¹, Р.О. Садықова²

¹*т.ғ.д., Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының профессоры, академик, Дүниежүзі тарихын зерттеу бойынша Республикалық ғылыми-зерттеу орталығының директоры, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті*

e-mail: kalkaman.zhumagulov@kaznu.kz

²*т.ғ.к., Дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті*

e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

ЕУРОПАДАҒЫ ҒҰНДАР ЖӘНЕ ХАЛЫҚТАРДЫҢ ҰЛЫ ҚОНЫС АУДАРУЫ

Аңдатпа

IV-VII ғасырлар Еуразия, Еуропаның тарихына Ұлы қоныс аудару кезеңі ретінде енді. Ұлы қоныс аудару кезеңінің қазіргі уақытта өтпелі тарихи кезең ретінде бөлі көрсету ерекше маңыздылыққа ие. Ол Ұлы қоныс аудару дүниежүзі тарихындағы бетбұрыстық дәуір болғандығын дәлелдейді. Бұл қоныс аудару үдерісін ғұндар Орталық Азияның аумағынан еуропалық құрлықтың батысына қарай қозғалысы арқылы негізін қалағандығын дәлелдей түседі.

Кілт сөздер: Ұлы қоныс аудару, ғұндар, Рим империясы, өркениет.

Жумагулов К.Т.¹, Садыкова Р.О.²

¹д.и.н., профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения, академик,
директор РНИЦ по изучению Всемирной истории, КазНУ им. аль-Фараби
e-mail: kalkaman.zhmagulov@kaznu.kz

²к.и.н., и.о. ассоциированный профессор кафедры всемирной истории,
историографии и источниковедения, КазНУ им. аль-Фараби
e-mail: raikhan.sadykova@gmail.com

ГУННЫ И ВЕЛИКОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАРОДОВ В ЕВРОПЕ

Аннотация

IV-VII вв. вошли в историю Евразии, Европы как эпоха Великого переселения народов. Выделение Великого переселения народов в качестве переходной исторической эпохи в настоящее время представляет особую важность. Оно позволяет не только исследовать конкретную историю Великого переселения, какой она в основном и является в исторической литературе. Она доказывает что Великое переселение народов явилось переломным этапом во всемирной истории, начало которому положил именно гуннский союз племен своим продвижением из глубин Центральной Азии на запад европейского континента.

Ключевые слова: Великое переселение народов, гунны, Римская империя, цивилизация.

Introduction

The Great Migration of peoples in IV-VII centuries was a turning point in world history. It was started by the Hun's tribal alliance and their movement from the depths of Central Asia to Europe. We now have some opportunities to study the history of the belief system of the Great Migrations. At the turn of classical antiquity and during the Middle Ages there was a move, not only of tribes and nations. In addition, knowledge and understanding of the various tribes and peoples "came to life" and intensified.

These four centuries correspond to the peak of migration, when the Huns captured almost the entire continent, and radically changed its political, ethnic and cultural character. This is the period of the death of ancient foundations and orders, and the formation of new social relationships and a new civilization - a civilization of the middle ages.

At the same time, we had to pay an attention that even before the European resettlement and the migration of the Huns took place comment can be made about the Germans. The earliest ancient source on the middle and northern European regions are the messages of Pytheas from Massalia (IV c. BC), Greek author, and a student of Aristotle. Pytheas first stressed the difference between the Celts and the Scythians (Skythen) and gave evidence of the lands and their inhabitants, who were later called the Germans [1].

The ancestral home of the tribes, who later called themselves "Germans" ("Germani"), includes south Scandinavia, Denmark and what is now North Germany and Baltic Sea area. In V.BC, their southern advance went as far as the Harz Mountains and the River Saale, a tributary of the Elbe. This was when the Germans came into conflict with the Celts [2].

Subsequently, from the beginning of our era, Germanic tribal unions were in constant flux, and the tribes were involved in clashes with the Roman Empire. This can be thought of as the most important and defining period of the Great Migration. The apogee of this migration was the Huns' movement from east to west across the Eurasian continent.

The objective of this article is to show that the Great Migration of peoples resulting from the Hun invasion was a turning point in world history.

The research methods reported in this paper are based on the use of rare sources written in Latin, Greek, Early German and Scandinavian. Among the valuable sources of the period, in addition to the chronicles and related materials, are the archives which hold the papal correspondence, which, unfortunately, has not been the subject of a proper analysis, certainly not in the case of researchers in Soviet Russia.

Thus, in a letter to Emperor Marcian of the Eastern Roman Empire (450-457 AD) on April 23, 451 AD, Pope Leo I the Great (440-461 AD) made it clear that the consent of the two Christian emperors of the East and the West would be needed to resist the encroachments of the heretical Barbarian invaders ("nam inter

principes Christianos spiritu dei confirmante concordiam gemina per totum mundum fiducia roboratur, quia profectus caritatis et fidei utrorumque armorum potentiam insuperabilem facit, ut propitiato per unam confessionem deo simul et haeretica falsitae et barbara destruat hostilitas...” [3].

In Soviet historiography, the history of the Huns in Europe has been little studied, except for a brief consideration of some characteristics [4].

In European science to the general Hun's history devoted the works of several authors as Weber [5] and Pirenne [6].

In Kazakh historiography, the Huns have been the subject of a number of publications of Professor Zhumagulov [7].

Attila and the migration of Hun tribes

Since ancient times, the Huns (Hunnoi) had inhabited Central Asia. They belonged to the Turkic tribes. As far back as IV.BC, the Chinese called the Huns their most serious opponents. Hun chieftains made real progress in the wars with the Han Empire.

In the first century AD, the migration of the Hun tribes took place into the territory of Kazakhstan and other regions of western Central Asia. In the middle of IV BC, the Huns invaded the land between the Volga and the Don. Having conquered the Alans in the Northern Caucasus, and subordinated the kingdom of Bosphorus, they crossed the Don, and crushed the multi-tribal power of the Ostrogothic King Ermanarih in South-Eastern Europe (375 AD). This year was the beginning of a series of movements that led to the Great Migrations in Eurasia and Europe.

In 376 AD the Visigoths, pressed by the Huns, crossed the Danube and with the permission of the Roman government settled within the Roman province of Moesia with the obligation of providing military service and obedience, since the Huns were repeatedly attacking the Balkan provinces of the Eastern Roman Empire. The relationship of the Huns with the Western Roman Empire was initially on a different basis. So, Hun hired detachments were some of the army of Rome, especially after 420 AD. The empire used them, in particular, to deal now and then with mutinies on the part of the Franks and Burgundians who settled on the Rhine, as well as the Bacaudae – peasants of north-western Gaul - who tried to secede from Rome. In the late 440s the situation changed. The Huns' ruler Attila (born ca. 395 AD, died. 453 AD) started to interfere in the internal affairs of the Western Roman Empire. Attila ruled from 434 AD till 453 AD.

The greatest territorial expansion and the greatest power of the Hun Empire in the West was when the centre of their activities reached Pannonia under the leadership of Attila. Greek and Latin sources indicate that Attila was of royal lineage, a line which for generations had ruled the Huns [8]. Attila was a great statesman who had done great deeds. He was a wise ruler, a skilled diplomat, and a fair judge. With good reason he should be considered a prominent figure in the first millennium AD.

The Hun land under Attila's control consisted of four areas: the northern border of the kingdom which stretched from the Hun's homeland to the west of Germany. In the south, both Roman Empires (the Eastern Roman and the Western Roman Empire) were paying tribute to Atilla. In terms of its territory and influence, Attila's empire covered geographically almost all the four corners of the known world, from east to west and from north to south (ancient Turkic: tört bulun, Kazakh “dȳnienin tort buryshy”). The Hun territory ran from east to west - from Altai, Central Asia and the Caucasus to the Danube and the Rhine. The Hun's Union in Central Asia contributed to the later emergence of the Kazakh nation and other Turkic peoples [9].

By accumulating and concentrating power, the Hun ruler organized an invasion of Western Europe, in order to expand the territory of his state. The struggle against the Huns united the Roman Empire and the Visigoths, and other unions of Celtic and Germanic tribes. Old arguments and struggles were forgotten. The united army of Rome, the Visigoth kingdom and other tribal alliances of the West were headed by patrician Flavius Aetius. However, Flavius Aetius was involved in the struggle for power in Rome at this time and was forced to flee to the Huns from whom he received support. He returned in 433 AD to Italy with the Hun army, where he again took top positions in the state and was given command of the armed forces of the Roman Empire.

In April 451 AD in the cities of Gaul - Metz, Tongeren, Speyer, and Reims – were razed to the ground while a strong panic involved Paris too. The inhabitants of ancient Lutetia would have liked to have run. Legend explains the salvation of the city as a result of the extraordinarily brave behaviour of a woman - St. Genovefae (Genevieve) [Heilige Genevea], who later became known as the patroness of Paris. From “The Life of St. Genovefae” we learn: “At that time the king of the Huns, Attila, began to ravage the province of Gaul. Because Parisians feared his cruelty and anger, they decided to send the women and children and some

belongings to a safe place. St. Genoveya then appeared and persuaded the women not to leave the city in which they were born and had grown up, in the hour of danger. Moreover, she said that they had to prepare themselves and their men to defence the city. They should ask God for help and salvation. The Holy Mother listened and decided to stay in the city and rely on God's mercy. So, the saint persuaded them not to leave Paris and stay, asking God for help, to save them from the imminent danger [10].

However, Attila did not reach Paris. Instead, the Huns rushed to Orleans, and began their assault. It should be noted that it was protected by stone bridges and high defensive towers over the Loire. How was Orleans able to withstand the onslaught of such a formidable enemy? The Roman army and the forces of the Visigoth kingdom arrived in time to lift the siege of Orleans. This, of course, complicated the city's capture. It is possible that Attila, doubting its rapid capture, raised the siege. Perhaps Attila turned to Oracle because Hun soothsayers advised him not to continue the siege. Perhaps, Attila sought a more convenient open space in which to fight... and a decisive place (General) came in the form of a battle at Catalaunia (Latin Campi Catalaunici) in Champagne (France).

In the evaluation of the largest battle, a number of Western history scholars, both modern and contemporary, drew on information from the chroniclers of the early Middle Ages, and used them uncritically. The objective evaluation of historical reality is always difficult. A Belgian historian - Pirenn concluded that Attila, getting through the Rhine in the spring of 451 AD, devastated everything up to the Loire. Aetius stopped him with the help of the Germans near Troyes. The Franks, Burgundians and Visigoths and others were good allies. The military art of the Romans and German bravery decided everything here... Attila's death in 453 AD resulted in the collapse of Hun power, and thereby saved the West“ [6, p. 162].

In assessing the history of the Huns, Western historiographic tradition is largely influenced by Russian and Soviet historiography, including the post-Soviet literature.

The situation in Gaul, in our opinion, can be explained by too many large-scale marches by Attila, and the inability within the vast territory involved, restraining the mass of tribes and entities that were not related socially or ethnically with the Huns, under the unified leadership. Indeed, the Hun forces after “The Battle of the Nations” of 451 AD were by no means exhausted [11]. Evidence of this is the fact that literally the following year, Attila undertook a new advance into the heart of the Roman Empire - Italy.

Immediately after returning from the Gallic march of 451, Attila resumed requirements to the Eastern Roman Empire for the payment of tribute in former scale, as it was earlier in the times of the emperor Theodosius. Otherwise, Attila threatened war. This fact also shows that the strength and fighting ardour of the Huns was far from exhausted. On the contrary, their ruler still fought both Roman Empires at the same time. In the spring of 452 AD, he gathered an efficient army and began to organize a new march, not just anywhere, but to the heart of the Roman Empire – Italy. With regard to this outcome, apparently Byzantine diplomacy played a role, and through complex intrigues managed to send Attila against the West, and thereby averted the impending threat.

In this invasion, the Hun troops seized cities such as Aquileia, Concordia, Altin, Patavy (now Padua), Vitsetiya (now Vicenza), Verona, Brixenn (now Brescia), Bergamo, Milan and Ticinus (now Pavia). Those cities which resisted were ruined; preferred to surrender, before the onslaught of the Huns.

If Attila, standing in front of the walls of Rome, was stopped by the Pope, the same cannot be said of the other characters of the time of Genseric, king of the Vandals. Three years later, in 455 AD, the same Leo I could not hold him. Vandals looted and destroyed, and stripped its population of everything; hence the concept of “vandalism” - the mass destruction of cultural and material values, brutality and senseless cruelty. After 14 days plunder of Rome, Genseric left the city with his troops. There is evidence that the king of the Vandals brought out thousands of prisoners and Roman artisans. As Procopius Caesarea in particular, wrote Genseric “...loading huge amounts of gold on the ships and other royal treasures, sailed to Carthage, taking out of the palace, copper, and everything else. He robbed the temple of Jupiter Capitoline and took half of its roof off. That roof was made of the best copper and covered with a thick layer of gold, representing a majestic and amazing sight. They say one of Genseric’s ships with statues was lost and the vandals, with all the rest, entered safely the harbour of Carthage” [12].

Having returned to Pannonia, the Hun ruler started preparing a new march, but this time against the Eastern Roman Empire. Jordanes wrote, “Attila returned to their encampment, and as if feeling the stand-off and the termination of war to be a burden, sent ambassadors to Marcian, Emperor of the Eastern Empire, stating his intention to rob the province, because he had not been paid tribute as promised by the late Emperor Theodosius ...” (Reversus itaque Attila in sedes suas, et quasi otii penitens graviterque ferens a

bello cessare, ad Orientis principem Marcianum legatos dirigit, provinciarum testans vastationem, quod sibi promissum a Theodosio quondam imperatore minime persolveretur ...) [13].

The last few months of the life the King of the Huns was spent preparing a military campaign in the East. But a new war with the Byzantine Empire did not happen. In the spring of 453 AD, the ruler of the Hun Empire, Attila, died.

The Hun invasion in the mid V c. - 451-452 AD - objectively shattered the Western Roman Empire, bringing about its decline. This event happened very soon after, i.e. in 476, when the last Western Roman Emperor, Romulus Augustulus, was deposed by the leader of the German Odoacer mercenaries – the son of Edeco (Edikon) – who held a high position during Attila’s reign.

Attila and his time left an indelible mark in the history of Eurasia, which has been preserved not only in historical works, chronicles and epic creations. Reading and analyzing rare historical data in Latin, early German and Scandinavian languages, we were able to establish that at least 18 and the works of German and Scandinavian heroic epic sagas reflect the great deeds of the Huns and their ruler (in which he called Attila, Etzel, Atzel, Atli) [14].

Conclusion

Here we would like to say something about the period of world history relating to the turn of antiquity into the Middle Ages, which involves the history of Eurasia and Kazakhstan. In Russian and Soviet historiography, 476 AD is generally accepted as the passing from the ancient history era to the beginning of the Middle Ages. This date appeared in Soviet historiography, and remains in the current Russian Federation, and of course, the CIS countries. It is just a conditional date, the year of deposition of the last Western Roman Emperor, rather than the year of a major historical event. The background had been founded a century earlier, with the tumultuous events of the Great Migration in Europe after 375 AD, when the Hun invasion of Europe rocked the entire Eurasian continent, having far-reaching consequences in terms of globality and scale. It contributed to the transition from one era to another, from one civilization to another. This was an epochal event, common to all the countries of Europe and Asia. Therefore, we can date the beginning of medieval history on a global basis for good reason, including, in relation to the history of Kazakhstan, from the second half of the IV century (375 AD) - the turning point of the Great Migration in Eurasia. Such an approach to the question of the end of the history of antiquity and the beginning of medieval history was marked in particular in a number of professor Zhumagulov’s reports published in Kazakhstan and abroad, and is included in the sample programme on the history of the Middle Ages, developed and published by the Department of World History, Historiography and Source Studies of Al-Farabi Kazakh National University for all the humanities specialties of the universities of the Republic of Kazakhstan.

After the collapse of the Hun Empire numerous tribes that are mentioned in a number of early medieval sources were left to roam in the European steppes. Among these nomadic ethnic groups, the Avars stood out.

Archaeological data confirm the historical continuity of the Avar Khaganate during the VI-VII centuries AD and the Hun Empire, in terms of its multi-tribal development of international relations from the East (the Altai region of Central Asia, Iran) - to the West (the Byzantine Empire, the German union tribal entities and kingdoms) [15].

Subsequently, the mass migration of Slavic tribes, and furthermore, their resettlement in the territories of the Byzantine Empire, was one of the final stages of the Great Migration in Eurasia and Europe.

References:

1. *Pytheas von Marseille, Über das Weltmeer. / Die Fragmente/. Übers und erl. von D. Stichtenoth. Köln-graz, 1959.*
2. *Жумагулов К.Т. Проблемы истории германских племен (с древнейших времен до начала средних веков). – Алматы, Қазақ университеті, 2002, с. 22-75*
3. *"Leo Magnus", Epistulae 39, 41, in "Acta conciliorum oecumenicorum", ed. E. Schwartz. Berolini-Lipsiae, 1932. T. 2, Vol. 4, pp. 41-43.*
4. *Удальцова З. Италия и Византия в VI веке. Москва: Издательство АН СССР, 1959.*
5. *Weber L. "Die Katalaunische Geisterschlacht", in: "Archiv für Religionswissenschaft". Bd. 33.1936), pp. 162-166.*
6. *Henri Pirenne. "Mahomet und Karl der Grosse". (Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters). Frankfurt-Main-Hamburg, 1963.*
7. *Жумагулов К.Т. Каталаунская битва // Отан тарихы, № 2 (2011). -С.11-25.*

8. Priscus Panites. *Historia Byzantina fragmenta*, 15, in "Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)", ed. C. Müllerus. Paris: Didot, 1851, Vol. IV.
9. Kalkaman T. Zhumagulov, Raikhan O. Sadykova, "Actual issues of research and teaching of Hun's history", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 89 (2013): 309.
10. Vita St. Genovefae, ed. Künstle C. (Leipzig, 1910), cap.9.
11. This view is supported by several modern western researchers. See Fehr H., Rummel Ph., *Die Völkerwanderung*. (Stuttgart, Theiss Verl., 2011), 88-90.
12. Procopius Caesariensis. *Opera Omnia*, ed. J. Haury, G. Wirth. BV-De bello Vandalico, Leipzig, 1962-1965, I, V, 4-6.
13. Jordanes. "Romana et Getica. Monumenta Germaniae Historica", in "Auctores Antiquissimi", ed. Th. Mommsen. Berolini: Weidmannos, 1882, T. V, 225.
14. Karl Simrock, *Das Nibelungenlied. Aus dem Mittelhochdeutschen*. Köln; Anakonda, 2005.
15. Жумагулов К.Т. Аварский каганат в европейской истории раннего средневековья // *Материалы научно-практической конференции и круглого стола, проведенных кафедрой всемирной истории и международных отношений в 2011-2012 гг. // Караганда 2012г. С. 14-19.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пифеас фон Марсель, *Über das Weltmeer. / Die Fragmente/*. Übers und erl. фон Д. Стихтенот. Кельн-Грац, 1959.
2. Жұмағұлов к.т. герман тайпалары тарихының мәселелері (ежелгі дәуірден орта ғасырдың басына дейін). – Алматы, Қазақ университеті, 2002, 22-75 беттер
3. "Лев Магнус", Эпистулалар 39, 41," *Acta conciliorum oecumenicorum*", ред.Е. Шварц. Berolini-Lipsiae, 1932. Т.2, Т. 4, б. 41-43.
4. Удальцова З. VI ғасырдағы Италия мен Византия. МО.: АН СССР баспасы, 1959.
5. Вебер Л. "Каталаунисче Геистерсхлахт", "Архив Фюр Дінсвиссенсшафт". Bd. 33.1936), pp. 162-166.
6. Анри Пирен. "Магомет және Карл дер Гросс". (Untergang der Antike am Mittelmeer und Aufstieg des germanischen Mittelalters). Франфурт-Майн-Гамбург, 1963.
7. Жұмағұлов Қ.Т. Каталаун шайқасы // *Отан тарихы*, № 2 (2011). -С. 11-25.
8. Приск Панитес. *Historia Byzantina fragmenta*, 15, "Fragmenta Historicorum Graecorum (FHG)", ред.к. Мюллерус. Париж: Дидо, 1851, IV Том.
9. Қалқаман Т.Жұмағұлов, Райхан о. Садықова, "ғұндар тарихын зерттеу мен оқытудың өзекті мәселелері", *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 89 (2013): 309.
10. Vita St. Genovefae, ред. Künstle C. (Лейпциг, 1910), cap.9.
11. Бұл көзқарасты бірнеше заманауи батыс зерттеушілері қолдайды. Fehr H, Rummel Ph Қараңыз., *Die Völkerwanderung*. (Штутгарт, Theiss Verl., 2011), 88-90.
12. Кесарияның Прокопиясы. "Омния" операсы, ред. Дж.Хаури, Вирта Қаласы. BV-De bello Vandalico, Лейпциг, 1962-1965, I, V, 4-6.
13. Иордан. "Romana et Getica. Monumenta Germaniae Historica", "Auctores Antiquissimi", ред. Т. Моммзена. Berolini: Weidmannos, 1882, T. V, 225.
14. Карл Симрок, *Das Nibelungenlied. Aus dem Mittelhochdeutschen*. Кельн; Анаконда, 2005.
15. Жумагулов к. т. ерте орта ғасырлардың еуропалық тарихындағы Авар қағанаты // 2011-2012 жж. дүниежүзілік тарих және халықаралық қатынастар кафедрасы өткізген ғылыми-практикалық конференция мен дөңгелек үстел материалдары. // *Қарағанды 2012 ж. 14-19 беттер.*

ГРНТИ 03.09.55 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.13>

UDC 355.331.5/.97(574) «1943-1945»

Muratuly Dastan¹ Panto Dmitry² Smanova Aigul³

¹Ph.D. doctoral student of the faculty of history of ENU named after L. N. Gumilev (Nursultan, Kazakhstan).

²Doctor Ph.D., Professor (hc), chief specialist of the Scientific Department of the Museum of world war II in Gdansk (Poland).

³candidate of history, associate Professor in the Department of history of Kazakhstan Kazakh state teacher training University (Almaty, Kazakhstan).

SOME HISTORICAL AND POLITICAL BACKGROUND AND REASONS FOR THE CREATION OF THE 1ST POLISH INFANTRY DIVISION NAMED AFTER TADEUSZ KOSCIUSZKO IN 1943-1945

Abstract

In this research article addresses the issue from the point of view of the Soviet government a "betrayal" of the Polish General Anders, and it was his decision to evacuate the entire Polish army in the Soviet Union, particularly from Kazakhstan and Central Asia in Iran. Some historical and political reasons for the creation of the 1st Polish infantry division named after Tadeusz Kosciuszko are investigated.

Keywords: world war II, USSR, Poland, Anders Army, General Sigmund Berling, 1st Polish infantry division named after Tadeusz Kosciuszko, 1st army of the Polish Army.

Мұратұлы Дастан¹ Панто Дмитрий² Сманова Айгуль³

¹*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ тарих факультетінің Ph.D. докторанты
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан).*

²*Ph.D. доктор, профессор (hc), Гданьсктегі Екінші дүниежүзілік соғыс музейі
Ғылыми бөлімінің бас маманы
(Польша).*

³*т.ғ.к., ҚызПУ Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
(Алматы, Қазақстан).*

1943-1945 ЖЖ. ТАДЕУШ КОСТИУШКО АТЫНДАҒЫ БІРІНШІ ПОЛЯК ЖАЯУ ӘСКЕР ДИВИЗИЯСЫ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ КЕЙБІР ТАРИХИ-САЯСИ АЛҒЫШАРТТАРЫ МЕН СЕБЕПТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада кеңес үкіметінің көзқарасы бойынша поляк генералы В.Андерстің «сатқындығы», дәлірек айтқанда, оның барлық поляк армиясын Кеңес Одағы территориясынан, нақты атап өтсек, Қазақстан және Орталық Азия аумағынан Иранға эвакуациялау туралы шешімі қарастырылды. Тадеуш Костюшко атындағы 1-ші жаяу әскер дивизиясы құрылуының кейбір тарихи және саяси себептері зерттелді.

Кілт сөздері: Екінші дүниежүзілік соғыс, КСРО, Польша, Андерс Армиясы, генерал Зыгмунд Берлинг, Тадеуш Костюшко атындағы 1-ші жаяу әскер дивизиясы, Поляк Әскерінің 1-ші армиясы.

Муратулы Дастан¹ Панто Дмитрий² Сманова Айгуль³

¹*Ph.D. докторант исторического факультета ЕНУ имени Л.Н. Гумилева
(Нур-Султан, Казахстан).*

²*доктор Ph.D., профессор (hc), главный специалист Научного отдела Музея Второй мировой войны в Гданьске (Польша).*

³*к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана ЖенПУ
(Алматы, Казахстан).*

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ПРИЧИНЫ СОЗДАНИЯ ПЕРВОЙ ПОЛЬСКОЙ ПЕХОТНОЙ ДИВИЗИИ ИМЕНИ ТАДЕУША КОСТИУШКО В 1943-1945 гг.

Аннотация

В данной научной статье рассматривается вопрос, с точки зрения советского правительства «предательство» польского генерала Андерса, а именно его решение об эвакуации всей польской армии с территории Советского Союза, в частности с территории Казахстана и Центральной Азии в Иран. Исследуются некоторые исторические и политические причины создания 1-ой польской пехотной дивизии имени Тадеуша Костюшко.

Ключевые слова: Вторая мировая война, СССР, Польша, Армия Андерса, генерал Зыгмунд Берлинг, 1-ая польская пехотная дивизия имени Тадеуша Костюшко, 1-ая армию Войска Польского.

The second world war is one of the most significant historical events and tragedies of the XX century. Despite the fact that today, the theme of the largest war of the last century is one of the most relevant and widely studied among historians around the world, it has a lot of white spots. One of them is the Soviet-Polish relations in the context of the Second world war and the great Patriotic war.

Soviet-Polish relations are ambiguous, there are dualistic opinions of historians and the public at large on this topic. One of the most important areas of Soviet-Polish relations is the military Alliance between the two countries during the Second world war.

In historiography, several Polish military formations are known: the home Army, the Ludowa Guard, the Anders Army and the 1st Polish infantry division named after Tadeusz Kosciuszko, then reformed into the 1st army of the Polish Army. Of all these armies, Kazakhstan and Central Asia are directly related to two military formations that were formed in different years of world war II, the army under the command of Vladislav Anders in 1941-42 and the army under the command of Polish Colonel and General Zygmunt Berling in 1943-1945. In order to try to reveal some historical and political background and reasons for the creation of the 1st Polish infantry division named after Tadeusz Kosciuszko in the USSR in 1943-1945. in the historical context, it is necessary to start in chronological order with the formation of the Army of Anders.

14 August 1941 was signed military agreement between representatives the USSR and Polish emigrant governments (PEG), about fix stated in too costly 4 agreement Sikorsky-May from 30 July 1941. On Soviet territory it was supposed to create a Polish army to participate in the battles together with the Soviet troops. During the war, the army had to obey the Supreme command of the USSR, but everything related to the personnel and internal organization was under the jurisdiction of the Supreme command of Poland. In matters of provision and sanitation of personnel Polish units were equated to the soldiers of the red Army [1].

Conscription was subject to soldiers and officers of The Polish Army, who were in prison camps. From the former Eastern territories of Poland – the areas of Western Ukraine and Western Belarus occupied by the Soviet troops, young people of the appropriate age were called from among those convicted and exiled administratively in 1939-1941, as well as poles who were evacuated in 1941 and sent to the construction battalions and combat units of the red Army. Anders ' army was formed quickly: already on August 29, 1941, it numbered 8.5 thousand people, and on October 28-41, 5 thousand soldiers and 4 thousand. officers released from Soviet camps [2, 7].

It should be noted that most of the Polish soldiers and officers of the army of Anders were negative to the USSR as a whole and considered cooperation unpromising. Some of them were not afraid to say out loud that after the end of the war, Western Ukraine and Belarus would become Polish again. The facts of unworthy behavior of soldiers of Anders army in the Soviet territory are known. Cases of robberies and robberies of the population of local collective farms, forcible withdrawal of cattle and food are recorded.

1942 further revealed the fragility of the Soviet-Polish Union. The Soviet Union began to experience a sharp shortage of food, as many agricultural areas were occupied. The financial situation of the Polish army deteriorated sharply. The conversation of I. V. Stalin and V. Anders on March 18, shows that the Soviet Union could not fully provide the Polish part of the food and decipiat. Anders ' army was expensive, but it was understaffed and did not participate in any battles. Knowing about these difficulties, V. Sikorsky in November 1941 proposed to transfer Polish pilots to England and another 20-25 thousand troops to replenish Polish units in the middle East and in England [3]. Then, at the suggestion of W. Churchill, the Prime Minister of Poland proposed to Stalin to withdraw the entire army of Anders in Iran, while guaranteeing participation in hostilities when it is ready. But the Secretary – General noted that the purpose of creating Polish units was to help the red Army on the Eastern front-the most difficult part of the military operations. He said in a sharp form that this proposal Sikorsky comes from the UK, which Polish hands decided to ensure their interests in the middle East.

The General tried to have the I. V. Stalin at least a minimum provide for each soldier, as even the grain rations were not enough for everyone. The Soviet leader invited the servicemen to work in collective farms. To this Anders replied that his army was a professional military, and the regulations did not allow it, especially since the collective farms were starving no less. General not saw another exit, except as to leave in the USSR 44 thousand soldiers (on the day army averaged about 80 thousand), on which could point to food, and rest send in Iran. "Perhaps one day we will be able to organize a unit on the territory of Iran, which

together with those who remain in the USSR, would go to the front." 5th division 3. Berlinga Anders army was ready to stay and fight with the Soviet troops. V. Anders in a letter to V. Sikorsky on February 4, 1942 called it a disgrace for the Polish army: "the Desire of one division will undermine the morale of the entire army." V. Sikorsky replied: in any case, the army is not divided, and until it is ready, do not throw into battle [3].

There were political differences between the Prime Minister and the commander of the Polish army in the USSR. Behind them were different forces-supporters of the Union with the USSR in the fight against Germany and its opponents. V. Anders insisted on the withdrawal of the entire contingent of troops to the middle East, V. Sikorsky assumed half of the army to be transported to the UK, where it could receive weapons and reinforcements. He gave a categorical order to leave some of the soldiers and officers on Soviet territory. The Prime Minister understood that the Soviet government would perceive abrupt steps as a violation of the military agreement and could break off relations.

Eventually V. Anders declared that "the Polish government contrary to the agreement between the USSR and Poland does not consider possible to use on the Soviet-German front the Polish armies formed in the USSR" [4], and made the decision to evacuate actually all army without the consent of the Soviet and Polish government. As a result, about 80 thousand soldiers left the Soviet Union, 12 thousand of them, including pilots, sailors, tankers, were sent to England, the rest – to Iran. On Soviet territory remained only a few officers and soldiers led by Colonel 3. Beurling.

In the USSR, the withdrawal of Anders ' army was regarded as a retreat from allied duties. The British Prime Minister W. Churchill and PEG had a different opinion. During the discussion of the future actions of the army on August 22, 1942, W. Churchill in Cairo said to W. Anders that he admits: the Russians will not be disposed to allow the departure of Polish officers because of fears that they may tell how they were treated. The General replied: "in Russia there is no justice and honesty, and there is not a single person whose word can be trusted" [5]. U. Churchill, however, warned: "Nothing good can happen if you cause hostility from the Russians."

In the Polish emigrant press, for example in the " Worker Polski " of February 1, 1943, the departure of Anders's army beyond the Soviet borders was explained by the fact that the troops and the command did not wait for Soviet weapons and, seeking as soon as possible to take part in the defeat of the Nazis, decided that together with the British.

The Soviet-Polish military agreement of August 14, 1941, was most likely doomed to failure in advance. From the beginning, there was a lack of understanding between the two commands. Anti-Soviet sentiment prevailed in Anders ' army. The soldiers had no desire to liberate, as they imagined, a hostile country. Many of them experienced all the hardships of staying in Soviet camps, including V. Anders himself. The General, who took part in the hostilities against the USSR in 1939, had already formed a negative position towards the Soviet state as a whole. The army command and soldiers were closer to the position of the right-wing forces of the PEG: "Since Russia will be extremely weakened and Germany crushed, Poland will be the most powerful state in this part of the world" [6]. The centuries-old habit of poles to look at Russia as an invader and exploiter who uses Polish resources for his own purposes was also manifested here.

However, the fact that Anders ' army was understaffed cannot be considered the main reason for its non-participation in the fighting, especially since the ready division 3. Berlinga was already eager for battle. For comparison, we give only a small fragment from the memoirs of G. K. Zhukov, who told how factory workers had to be removed directly while working to repel the German attacks on Leningrad in 1942. Here and speech not resisted about some "complete set" [7]. What was Anders ' army doing at the time? It is worth remembering the Warsaw uprising of 1944-the poles selflessly fought in the absence of artillery, aircraft and tanks.

The Eastern front of the battles represented the most intense part of the military operations of the Second world war. And for the USSR in the difficult year 1942, any human resources were important here, the need for reinforcements was felt many times stronger than in the middle East, where the Anglo-American forces operated. Of course, if it were necessary to liberate not Soviet, but Polish land, Anders ' army would enter the battle as the divisions formed. The General decided that Poland could be liberated from the other side – from the Middle East, together with the Anglo-American allies: to act against Hitler, but not together with the Soviet Union. And although the majority of the PEG members to the end stood for the implementation of the military agreement, the opinion of V. Anders was decisive.

The military agreement complicated the issue of the joint border of the USSR and Poland. Stalin and the Soviet government constantly insisted on the legality of the Curzon line – on the accession of Western

Ukraine and Belarus to the Soviet Union. It also reduced the desire of the poles to act in conjunction with the red Army. It seems that even if fully staffed, hardly the soldiers would have fought with great enthusiasm – at that time, the command of the Polish army was just stalling. They expected either the Soviet Union to liberate its territory from German troops on its own, or a German victory, or that the PEG would be able to obtain Stalin's permission to transfer the entire army to Iran.

It should be noted that the conclusion of the Sikorsky-Maysky agreement was not supported by all political forces of the Polish emigration (for example, K. Sosnkovsky's group resigned from the government after July 30, 1941 in protest). The President V. rachkevich initially considered cooperation with the Soviet Union exclusively as a necessary step.

The collapse of the military agreement of August 14, 1941 was predetermined by political reasons. Soon became apparent and logical consequences. The Soviet government's distrust of its Polish partners increased. In the relations of the USSR and the PEG, the tension grew more and more. Both sides came to the conclusion of the futility and futility of the Sikorsky-Maysky agreement as a whole. After reports of the death of Polish officers in Katyn in 1943, the Soviet government annulled the Treaty. The main reason is the divergence of interests of the two governments, which began to prevail over common goals, as well as accumulated mutual grievances and unresolved problems.

As a result, on may 6, 1943, the state defense Committee of the USSR issued resolution No. 3294 "on the formation of the 1st Polish infantry division named after Tadeusz Kosciuszko". The formation command a division began 14 on may 1943 year in Seletskikh military camps under Ryazan.

Colonel Zygmunt Berling (former head of the Anders Army military camp in Krasnovodsk) was appointed the first division commander; Karol Sverchevsky and Boleslav Kenevich were appointed Deputy division commanders; Osta Stets was appointed chief of staff; and Alexander Zavadsky was appointed Deputy commander. From 20 November 1943 to 27 September 1945, the division commander was a Soviet Colonel, (from 13-March 1944, major General and simultaneously Brigadier General, and from 1-August 1945, major General of the Polish armed forces) Wojciech Bevziuk.

The units were armed with Soviet weapons, as the USSR provided military equipment, equipment and was responsible for the logistics of the Polish division. Training was carried out according to the statutes of the red Army. The personnel were dressed in the Polish military uniform of the 1939 model, but with their own insignia (the pyastovsky eagle was approved as a cockade) [8].

The provision of food for the division's personnel corresponded to the norms established for the Soviet guards rifle division [9].

In the autumn of 1943, Soviet troops began the liberation of Eastern Belarus from the Germans. The red Army was approaching the borders of Poland. In the current situation, the Supreme commander-in-Chief, General Sosnkovsky, sent a Directive to the commander of the home Army, General Komarovsky, on September 5, 1943. It provided for three options for the behavior of the AK, depending on the development of military and political events:

"Option 1: Russia undertakes to restore the borders of 1939. this obligation the allies provide with their guarantees. Mixed inter-Union commissions and allied military units appear in the territories of Poland covered by military operations. In the occupied areas, the administration is carried out by representatives of the Polish Government. Berling's military formations are disbanded or reassigned to the Polish command.

2-option: Russia retains its aggressive and imperialist goals. And with Berling's divisions, the Communist Polish government penetrates into the territory of Poland, forms the political situation, the population is subjected to repression and persecution.

3-option: in the outside world, Russia does not put forward claims to the borders, pretends to accept the American formula for solving these problems after the war, however, by introducing Burling troops, penetrates into Polish territory, carries out repression and persecution, but does not allow any inter-allied Commission or units, changes the political situation, organizes elections and plebiscites" [10, 198-199].

Taking into account all the above mentioned materials written in this study, we believe that the main reason for the creation of the 1st Polish infantry division named after Tadeusz Kosciuszko is that the government of the Soviet Union had to look before the world community as a liberator of Europe and in this particular case of the Polish state. Without the participation of the Polish armed forces in the liberation of Polish territories by the red Army from Hitler's expansion, some members of the world community could regard it and present it as the occupation of Poland by the Soviet Union.

In order to avoid this coincidence, the USSR government took a decision to return to the necessity of Polish-Soviet military Alliance for the liberation of Poland and the border area, then use the Pro-Soviet

Polish army to establish Pro-Soviet government and to exert external influence on the domestic policy situation in Poland.

References:

- 1) Заец С.В. Советско-польский военный союз (1941-1942). // Вестник Поморского университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. 2009. №6. С. 22-27.
- 2) Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. М., 1982. С. 280.
- 3) Парсаданова В. С. Армия Андерса на территории СССР / /Новая и новейшая история. 1988.№5. С. 183.
- 4) Русским архив. Великая Отечественная. С. 42.
- 5) Секретная переписка Рузвельта и Черчилля в период войны. М., 1995. С. 291.
- 6) История дипломатии. Т. 4. М., 1975. С. 422; Парсаданова В.С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны. С. 7.
- 7) Жуков Г.К. Воспоминания и размышления: в 3 т. Т. 2. М., 1995. С. 184.
- 8) Память о совместной борьбе. О советско-польском боевом братстве в годы борьбы с немецким фашизмом. / сост. Г. Лобарев, Л. Грот; под общ. ред. В. Светлова. – М., Политиздат; Варшава, изд-во национальной обороны ПНР. 1989. стр.41.
- 9) А. Сгибнев. Жолнежи в Сельцах. К 40-летию начала формирования 1-й польской пехотной дивизии им. Т. Костюшко // «Красная звезда», № 109 (18096) от 13 мая 1983. стр.3.
- 10) М. Ю. ВОВК. Армия Крайова на территории СССР во время Второй мировой войны. // Научный потенциал: работы молодых ученых. 2005. - №2. Стр. 195-201.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Заец С.В. Кеңес-поляк әскери одағы (1941-1942). // Помор университетінің хабаршысы. Серия: гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар. 2009. №6. С. 22-27.
- 2) Парсаданова б.з. д. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік-поляк қатынастары. М., 1982. 280 б.
- 3) Парсаданова В.С. КСРО аумағындағы Андерс армиясы / /жаңа және жаңа тарих. 1988.№5. 183 б.
- 4) орыс мұрағаты. Ұлы Отан Соғысы Басталды. Б.42.
- 5) соғыс кезіндегі Рузвельт пен Черчилльдің құпия хат-хабарлары. М., 1995. 291 Б.
- 6) дипломатия тарихы. Т. 4. М., 1975. Б. 422; Парсаданова В. С. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кеңестік-поляк қатынастары. С. 7.
- 7) Жуков Г. К. естеліктер мен ойлар: 3 Т. Т. 2. М., 1995. 184 б.
- 8) бірлескен күрес туралы естелік. Неміс фашизмімен күрес жылдарындағы кеңестік-поляк жауынгерлік бауырластығы туралы. / сост. Г. Лобарев, Л. Грот; жалпы ред. в. Светлова. -М., Политиздат; Варшава, ПНР Ұлттық қорғаныс баспасы. 1989. 41-бет.
- 9) А.Флекснев. Ауылдардағы Жолнежи. 1-ші поляк жаяу әскер дивизиясының құрылуының басталуының 40 жылдығына. Т. Костюшко // "Қызыл Жұлдыз", № 109 (18096) 13 мамыр 1983. 3-бет.
- 10) м. Ю. ВОВК. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде КСРО-дағы Крайовтың әскері. // Ғылыми әлеует: жас ғалымдардың жұмыстары. 2005. - №2. 195-201 бет.

ГРНТИ 03.09.03

ӘӨЖ 94 (20) <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.14>

Рустамбекова М. Е.¹ Оспанова Алия Абдужапаровна²

¹*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., доцент м.а.*

²*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, доцент м.а.*

**XX ҒАСЫРДЫҢ СОҢҒЫ ОН ЖЫЛДЫҒЫНДАҒЫ БАЛҚАН АУМАҒЫНДАҒЫ
ДАҒДАРЫСТЫҢ САЯСИ, ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДІНИ-КОНФЕССИЯЛЫҚ
БАСТАУЛАРЫ**

Аңдатпа

Мақалада әлемдік деңгейде қақтығыстардың «ошағы» болған бұрынғы Югославияның ыдырау алғышарттары қарастырылды, атап айтар болсақ XX ғасырдың соңғы он жылдығындағы Балқан аумағындағы діни-конфессиялық, этникалық, саяси қарама-қайшылықтардың бастауы, аумақтағы қарсылықтың хронологиялық, географиялық т.б. ерекшелік сипаттары сараланды. Сонымен қатар мақалада 1991-1992 жылы Кеңес Үкіметінің ыдырауынан Шығыс Еуропадағы социалистік мемлекеттер де өз тәуелсіздіктерін алуы, атап айтқанда экономикалық саладағы тәуелсіздікті алу жағдайы қарастырылады. Зерттеуде Югославия құрамындағы республикалардың жеке-жеке тәуелсіз мемлекет екенін Батыс елдерінің мойындауы немесе мойындамауы Югославия аумағындағы дағдарыстың алғышарты бола алмауы талданған. КСРО мен Югославия ыдырағаннан кейінгі дәуірлік жүйелік өзгерістер қоғамдағы саяси, әлеуметтік және рухани бағыттар мен үміттердің түбегейлі өзгеруін алдын ала белгіледі. Сонымен қатар, халықтардың тарихи санасы (басқа қоғамдық салалар сияқты, оның ішінде этникалық өзін-өзі сәйкестендіру) жалпы трансформациялық процестерге тартылды, бұл оның дамуында соңғы онжылдықтардағы бұрынғы республикалардың қоғамдық-саяси эволюциясының белгілі сәйкессіздігі мен сәйкессіздігін көрсетеді.

Кілтті сөздер: қақтығыс, дағдарыс, ыдырау, конфессия, ұлтаралық, «суық соғыс».

Rustambekova M. E.¹ Ospanova Alia Abduzhaparovna²

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor

²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD Doctor, acting Associate Professor

THE POLITICAL, ETHNIC AND RELIGIOUS ORIGINS OF THE CRISIS IN THE BALKANS IN THE LAST DECADE OF THE TWENTIETH CENTURY

The article discusses the prerequisites for the collapse of the former Yugoslavia, which was the "center" of conflicts at the global level, in particular, the onset of religious, ethnic, political conflicts in the Balkans in the last decade of the twentieth century, chronological and geographical conflicts. Specific characteristics are differentiated. The article also examines the situation in which the socialist states of Eastern Europe gained independence from the collapse of the Soviet government in 1991-1992, in particular, in the economic sphere.

The epochal systemic changes that followed the collapse of the USSR and Yugoslavia predetermined a radical change in political, social and spiritual orientations and expectations in society. At the same time, the historical consciousness of peoples (like no other sphere of public, including ethnic self-identification) was involved in general transformational processes, reflecting in its development the well-known inconsistency and inconsistency of the socio-political evolution of the former republics in recent decades.

Keywords: conflict, crisis, collapse, denomination, interethnic, "cold war".

Рустамбекова М. Е.¹ Оспанова Алия Абдужапаровна²

¹Международный казахско-турецкий Университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, к.п.н., и.о.доцент

²Международный казахско-турецкий Университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, PhD доктор, и.о.доцент

ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ЭТНИЧЕСКИЕ И РЕЛИГИОЗНЫЕ ИСТОКИ КРИЗИСА НА БАЛКАНАХ В ПОСЛЕДНЕЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ XX ВЕКА

В статье рассматриваются предпосылки для распада бывшей Югославии, которая была «очагом» конфликтов на глобальном уровне, в частности, начала религиозных, этнических, политических конфликтов на Балканах в последнее десятилетие XX века, хронологических и географических конфликтов. Специфические характеристики дифференцированы. В статье также рассматривается ситуация, в которой социалистические государства Восточной Европы обрели независимость от распада Советского правительства в 1991-1992 гг., в частности, в экономической сфере.

Эпохальные системные изменения, последовавшие за распадом СССР и Югославии, предопределили радикальную смену политических, социальных и духовных ориентиров и ожиданий

в обществе. При этом историческое сознание народов (как никакая другая сфера общественной, в том числе этнической самоидентификации) оказалось вовлеченным во всеобщие преобразовательные процессы, отразив в своем развитии известную непоследовательность и противоречивость общественно-политической эволюции бывших республик в последние десятилетия.

Ключевые слова: конфликт, кризис, распад, конфессия, межэтническая, «холодная война».

Балқан елдері әр кезеңдерде ерекше геосаяси аймақ болып табылған. Еуропалық-азиялық коммуникация зонасының маңызды аймағында және дағдарысты сауда жолдарының түйісінде орналасқан Балқан аймағы өзінің географиялық жағдайына байланысты алып империялар мен күйреген ірі мемлекеттердің арасындағы мүддеге айналды, әрі терең қызығушылықтар тудырды. Ежелгі Греция мен Рим, Византия, Болгар патшалығы, Османдар және Губсбургтер империялары-Балқан аймағын көптеген саяси, этникалық, конфессиялық және т.б. қақтығыстар толқынын тудыруға ұмтылды.

Нәтижесінде қайсы елдің, қайсы діннің немесе қандай конфессияның жеңгенін анық айту қиын, дегенменде Балқан аймағында түрлі кезеңдерде католиктік, православ, ислам діннің өзара ашық және жасырын қақтығыстары болғанын байқай аламыз.

Балқан аймағында өмір сүретін халықтар аңыздарға толған конструкциялардың (естелік аңыз әңгімелердің) кең ауқымды түрлерін бүгінгі ұрпаққа дейін жеткізіп келеді. Мұндай аңыз естеліктер саяси, экономикалық және әлеуметтік жаңашылдықтарға қарамастан қазірге дейін көптеген халықтың есінде сақталып, бізге дейін жеткені таң қаларлық. Осы аталғандардың барлығы Балқан аймағындағы тарихи қайшылықтардың күрделелілігін дәлелдей түсетін айғақ болар. Дәл осы ерекшеліктер Балқан аймағын саяси, экономика, мәдениет саласындағы бейбітшілік процесінің жарылуы мүмкін аумаққа айналдырды.

Балқан аймағы Екінші Дүние Жүзілік соғыс кезеңінде өзінің біртұтас мемлекет емес екендігін анық көрсетті. Екінші дүние жүзілік соғыс жылдарында Балқан аймағының халықтары өзінің діни және ағымдық-конфессиялық айырмашылықтарына қарай тарап кетті. Сондықтан Екінші Дүние Жүзілік соғыс Балқан аймағының этникалық және діни қарама-қайшылықтарының одан да тереңде жатқанын көрсетті[1].

Соңғы екі жүз жылдықта Балқан аймағы ғаламшардың ең «тұрақсыз» деген атағына ие болуда. Осы территорияда әрдайым ұлттық қақтығыстар мен қарама-қайшылықтардың өрті тұтануда. ХХ ғасырда Балқан елдері Антанта мен Үштік одақ құрамындағы ұлы державалар әскери-саяси блоктарының күрес объектісіне айналған. Аталмыш күрес аймаққа «Еуропаның жарылғыш заттары көмілген алаңы» атауының берілуіне себеп болды. Балқан аймағында Бірінші дүние жүзілік соғыс пайда болды. Сондай-ақ Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін Батыс елдері мен Кеңес одағы блогына қарайтын елдердің арасындағы Балқан аумағы үшін күрес «суық соғыстың» пайда болуына түрткі болды.

Ұзақ уақыттан берін Балқан көптеген елдердің қызығушылығы мен мүддесі тоғысқан аймаққа айналуға. Косово дағдарысының бастапқы кезеңдерінде әлемдік держава өкілдері аймақтағы ушыққан қақтығыстарды бейбітшіл жолмен қадағалауға ұмтылды, дегенмен де келіссөздер ешқандай нәтиже берген жоқ. Нәтижесінде 2008 жылдың 17 ақпанында Косово билік өкілдері бір жақты (яғни ешкіммен келіспей, өз қалауымен деген сөз) түрде Косовоны тәуелсіз мемлекет деп жариялады. «Осы сәттен бастап Косово-тәуелсіз, суверенитетті мемлекет», - бірінші болып премьер Хашим Тачи жариялады. Премьер-министрдің осы сөздерін көптеген бұқаралық ақпарат көздері де жариялады[2].

Косово дағдарысы кезеңінде және қақтығыстар басылғаннан кейін әлемдік қауымдастық екі күресуші лагерге ажыратылды:

- біреулері тәуелсіз мемлекетті (Косово мемлекетін) мойындаса;

- екіншілері бұл шешіммен мүлде келіскен жоқ, елдің бөліктерге ажыратылуын «дұрыс» деп санамады.

Осындай талас-тартысқа, дау-дамайға толы тарихы бар Балқан аумағы ХХ ғасырдың соңғы онжылдығына енді. Даниэль Г: «1991 жылы бастау алған соғыс анық-Югославия Социалистік Федеративті Республикасына емес, Югославияның тарихи өзіндік санасына, яғни біртұтастығына қарсы бағытталды»-деген тұжырым береді[3, 47 б]. Югославия халықтары өздерінің этникалық туысқандықтарына қарамастан бір мемлекет ретінде өмір сүруден бас тартты. Елдегі әрбір халық өзінің ұлттық жағынан өзін танытуды қалады, осының барлығы аймақтағы қақтығыстың себебі де, нәтижесіне де айналды.

Бұрынғы Югославия аумағындағы әрбір ұлт XIX ғасырдың абсолютті принципі: «бір ұлт-бір территория-бір ұлт-бір мемлекет» ұранын тәжірибе жүзіне шығаруға ұмтылды. Дегенмен де әрбір ұлт өзін таныту мотивінен басқа да жеке ұмтылыстарының болғандығын байқай аламыз. «Коммунистік режимнің ыдырауынан кейін тәуелсіздік алған әрбір мемлекеттер өзінің стратегиялық, әскери-саяси және экономикалық жағдайын жақсартуға ұмтылысынан кейін күрес пен талас-тартыстың оты одан әрі ушыға түсті», - дейді С. И. Данченко[4,16 б].

90 жылдары бастау алған бұрынғы Югославия аумағындағы күрес, талас-тартыстар өзінің саяси, этникалық, географиялық және хронологиялық ерекшелігіне орай XX ғасырдың басындағы іспеттес «Жаңа Балқан соғысына» айнала қойған жоқ. Бірақ бұл таластың арты кең аумақтық және ғаламдық сипатқа ие болды, өйткені бұл күреске көптеген қарсылас мемлекеттер өз мүддесін алға қойды (оның ішінде ислам мемлекеттері де). Бұрынғы Югославия құрамындағы мұрагер мемлекеттердің арасындағы этнос аралық және этноаумақтық дағдарыс тек саяси-аумақты, «югославиялық» масштабта емес, сондай-ақ шекаралық аймақтарды жанамалай өзіне тарта отырып, оңтүстік-еуропалық сипатқа да ие болды.

1991-1992 жылы Кеңес Үкіметінің ыдырауынан Шығыс Еуропадағы социалистік мемлекеттер де өз тәуелсіздіктерін алды (экономикалық саладағы тәуелсіздігін айтып отырмыз). Югославия құрамындағы республикалардың жеке-жеке тәуелсіз мемлекет екенін Батыс елдерінің мойындауы немесе мойындамауы Югославия аумағындағы дағдарыстың алғышарты бола алмады. Югославия және басқа да бұрынғы социалистік құрылымнан капитализмге өткен, өз тәуелсіздігіне қол жеткізген мемлекеттердің ішіндегі этникалық мәселелерге араласып, әрбір ұлттың әкімшілік-саяси басқару режимін оңтайландыру мәселелері дәл сол кезде, яғни 1990 жылдары ешкімді алаңдатқан да жоқ.

Югославияның ыдырауы және біртұтас мемлекет ретінде өмір сүре алмау себептерін әрбір ғалым әртүрлі түсінеді, Е. Гуськов[5]: Югославия дағдарысын түрлі Еуропаның тарихи-географиялық аумақтарына жататын халықтардың бір мемлекетке бірігуінен десе, П. Искендеров[6]: бұл тарихи дағдарыстың басты себебі дін мен өркениеттің ғаламдық қақтығысынан деп тұжырымдайды.

Косово дағдарысы-бұрынғы Югославия Федеративті Республикасы мен Еуропалық континент аумағындағы ең қауіпті қақтығыс ошағы ретінде тарихта қалары белгілі. Қақтығыс бұрынғы Югославияның тұрғындары албандар мен сербтердің арасында ушығып, бұл елдің қайғылы оқиғасында түрлі астарларда, әрі түрлі рольдерде қандай да бір қатысы болған барлық елдердің қазіргі дүние саяси тарихына қосылары сөзсіз.

Косово дағдарысынан кейін бүкіл әлемдік тарихтағы саяси қарым-қатынастың жаңа беттері ашылды дегенге қосыламын, өйткені дәл осы дағдарыстан кейін халықаралық қақтығыстарды шешуде экономикасы дамыған елдер күш пайдалану тәсілдерін қолданысқа енгізу арқылы тәуелсіз, суверинетті мемлекеттердің мүдделерін таптау арқылы, ішкі істеріне араласу «дөрекі» саясаты іске асырылды.

Суық соғыс жылдарында бүкіл әлемде екі қақтығысушы күш болғанын білеміз, ол АҚШ мен КСРО болатын. Сол Суық соғыстың аяқталуынан кейін «Әркім өзі үшін және әркім басқа барлық мемлекеттерге қарсы» принципі бойынша ұлттық және мемлекеттік мүддені қорғаудың күрделірек, «прогрессивті», көпвекторлы және көпдәрежелі формасына өтті.

Балқан дағдарысының сипаты төңірегіндегі ғылыми және саяси пікір-таластар-бұл азаматтық соғысты саяси жүйенің әлеуметтік-экономикалық даму жолындағы күрес деп санайды. Кейбір ғалымдар мен саясаткерлер бұл қақтығысты этнос аралық қақтығыс Югославия аумағында өмір сүрген әрбір ұлттың өзін-өзі таныту, өзін-өзі білдіруге деген ұмтылысы, сондай-ақ сол ұлттардың өзіндік санасының, мәдени салт-дәстүрлерінің, дәни ұстанымдары мен аумақтық идентификациясы әртүрлі болуына байланысты қақтығыстар туындады деп санайды. Кейбір ғалымдар, мысалы С.А. Романенко:аумақтағы қақтығыстың басты себебі Ұлы державалардың сол территориядағы стратегиялық мүддесін нығайту мақсатында күресінен туындады деп санайды[7,138 б].

Батыс аналитигі Whitlock С: XX ғасырдың 90-жылдары болған соғыс тоталитарлық мемлекеттің ыдырауының нәтижелік көрінісі және сол ыдырау сәтінде И. Броз Тито барлық күш-қуатты сепаратизм мен ұлтшылдыққа қарсы жұмсады деп есептейді[8]. Керісінше Броз Тито ұйымдастырған саяси жүйе ұлттық өзін-өзі анықтау іспеттес табиғи процесті ушықтырды, сондай-ақ дәстүрлі (демократиялық) саяси идеологияны қалыптастыруға кері әсер етті, тарихы тереңге тартылған, осы уақытқа дейін біртұтас өмір сүріп келген ұлттардың арасында саяси экстремизм мен бір-біріне деген «теріс», «жек көру» сезімдерін тудыруға дәл сол Броз Титоның саяси жүйесі түрті болды деген тұжырымдаманы ұстанатындар да жоқ емес.

XX ғасырдың 80 жылдардың соңынан бастап-ақ бұрынғы Югославия территориясында ұлттар арасында қарама-қайшылықтар мен қақтығыстардың оты тұтана бастаған болатын. аталмыш тақырып бойынша жазылған еңбектер мен сол кезеңдердегі бұқаралық ақпарат құралдарындағы мәліметтерді саралай отырып, Югославия аумағындағы қақтығыстың себептері 4 кезеңнен өткендігін байқай аламыз, оларға:

- көп ұлтты мемлекеттің дағдарысы;
- этнотерриториялды федерацияның ыдырауы;
- мұрагер-мемлекеттер арасындағы соғыс, нәтижесінде ұлттардың өзін анықтау әскери жолдармен шешілгендігін де атап өтуіміз керек;
- уақытша бейбітшіл келісімдерге келу. Осы аталған кезеңдерді өкінішке орай біріктіріп қарастырады, Балқан елдеріндегі социалзстік құрылыстан кейінгі трансформация ретінде немесе бірінен кейін бірі жүріп өтетін кең көлемдегі әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістер ретінде қарастырады.

Югославияның ыдырауы, бірнеше мемлекеттерге ажыратылуы сол аймақтағы дағдарысты мүлдем жойып тастаған жоқ, одан әрі қарай да оңтүстік славян саяси-этникалық қауымдастық шеңберінде (серб-албан қарым-қатынастарынан бөлек) халықтар арасында қақтығыстар мен түсініспеушіліктердің қайталанғандығы баршамызға мәлім. Бұл түсінікпеушіліктер тек оңтүстік славян қауымдастығы шеңберінде ғана емес, бүкіл әлемнің түпкір-түпкірінен уақыт-уақытымен көрініс беретінін де ескере кетуіміз абзал.

КСРО-ның ыдырауы, Варшава келісім шарты ұйымының таралуы-осы аталған саяси оқиғалар Югославияның бір мемлекет ретінде өмір сүруін тоқтатуына түрткі болды, балқан мемлекеттері арасындағы күш тепе-теңдігінің өзгеруіне алып келді, осы аймақтағы бұрыннан келе жатқан ұлтаралық және мемлекетаралық қарама-қайшылықтардың өршуіне түрткі болды. Социалистік құрылыс ыдырағанан кейін аймақта туындаған әлеуметтік дағдарыс, Балқан аймағындағы соғыс, әсіресе Косово мен Метохиядағы қақтығыстар-осы аталғандардың барлығы Косово дағдарысының алғышаттарына айналды[9,118 б].

Сонымен, қорытындылайтын болсақ, Балқан аймағы бүкіл еуропалық тарих шеңберінде әрдайым «жарылғыш» ролді ойнаған. Қазіргі таңда да Балқан аймағы Еуразия құрылығының болашағын анықтаушы бір факторы болып табылады. Балқан мәселелері-еуропалық саясат пен дипломатияның қақтығысқа толы нүктесі, екі әлем соғысының және екі балқан соғысының нәтижесі, жалпыеуропалық немесе ғаламдық масштабқа ие болған бірнеше Балқан дағдарысының нәтижесі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Генри И. Сокрытие геноцида в Косово. Преступление против Бога и человечества. - М.: Косово поле, 2007. - 209 с.*
2. *Паклин Н., Михалев П. Одностороннее решение Приштины о независимости Косово провоцирует новые конфликты.// Российская газета. - 18 февраля 2008. - № 32. 2*
3. *Даниэль Г. Секретные армии НАТО: Операция "Гладио" и терроризм в Западной Европе. - М.: Кучково поле, 2012. - 412 с.*
4. *Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса. - М.: Русское право, 2001 г. - 714 с. 16*
5. *Гуськова Е.Ю, Гунин Л. Косово и Метохия: анализ событий. - М.: Самиздат, 2008. - № 5.*
6. *Искендеров П. Сербия, Черногория и албанский вопрос в начале XX века. - СПб.:Алетейя, 2013. - 472 с.*
7. *Романенко С.А. Югославия, Россия и «славянская идея». - М.: Институт права и публичной политики, 2002. - С. 138.*
8. *Whitlock C. Despite its troubles, Kosovo offers model for nation-builders; In newest country, improvements come slowly but steadily. // Washington Post. - 1 December, 2009. - № 278.*
9. *Рубинский Ю. Политика западноевропейских держав в отношении косовского конфликта. // Косово. Международные аспекты кризиса. - 1999. - № 12. - С. 106-118*

References:

1. *Henry I. genocide in Kosovo. The emergence of the opposite God and man. Moscow: Kosovo pole, 2007. - 209 P.*
2. *Paklin N., Mikhalev P. one of the most important decisions of Pristina on the independence of Kosovo provokes new conflicts. // Rossiyskaya Gazeta. - February 18, 2008. - No. 32. 2*

3. Daniel G. secret armies of NATO: Operation Gladio and terrorism in the Western Europe. Moscow: kuchkovo pole, 2012. - 412 P.
4. Guskova E. Yu. history of the Yugoslav crisis. Moscow: Russkoe pravo, 2001-714 P. 16
5. Guskova E. Yu., Gunin L. Kosovo and metochia: analysis of events. Moscow: Samizdat Publ., 2008. - No. 5.
6. Iskenderov P. Serbia, Montenegro and Albania issues at the beginning of the XX century. "No," I said.: Alethea, 2013. - 472 P.
7. Romanenko S. A. Yugoslavia, Russia and "Slavyansk idea". Moscow: Institute of rights and Public Policy, 2002. - P. 138.
8. Whitlock C. Despite its troubles, Kosovo offers model for nation-builders; In newest country, improvements come slowly but steadily. // Washington Post. - 1 December, 2009. - № 278.
9. Rubinsky Yu. politics of the Zapadno-European powers in relation to the Kosovo conflict. // Kosovo. International aspects of the crisis. - 1999. - No. 12. - pp. 106-118

ГРНТИ 03.09.31

УДК 94 «19» <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.15>

Сутеева Х.А.¹ Ермуканов Е.Н.²

¹д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая
²к.и.н., доцент кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая

**СТРАТЕГИЯ И ТАКТИКА ДЕЯТЕЛЕЙ ТУРКЕСТАНСКОЙ АДМИНИСТРАЦИИ –
К.П. КАУФМАНА, Г.А. КОЛПАКОВСКОГО И АЗИАТСКОГО ДЕПАРТАМЕНТА МИД
РОССИИ ПО ОТНОШЕНИЮ К «ИЛИЙСКОМУ КРИЗИСУ» В РУССКО-КИТАЙСКИХ
ОТНОШЕНИЯХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В.**

Аннотация

В данной статье на основе русских архивных документов, взятых из фондов Архива Внешней Политики России (АВПР), Центрального Государственного Архива (ЦГА) РК и, впервые введенной в научный оборот, рассматриваются причины возникновения «Илийского кризиса» в русско-китайских отношениях второй половины XIX, стратегия и тактика, которой придерживались деятели туркестанской администрации и Азиатский департамент МИД России по отношению к этому событию.

Ключевые слова: Джунгарское ханство, государство ходжей в Восточном Туркестане, наместничество Синьцзян, «Илийский вопрос», дунгано-уйгурское национально-освободительное движение, Илийский султанат, временная оккупация, Санкт-Петербургский договор.

Сутеева Х.А.¹ Ермуканов Е.Н.²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих және құқық институты,
Әлем тарихы кафедрасының т.ғ.д., профессоры
Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих және құқық институты,
Әлем тарихы кафедрасының меңгерушісі, т.ғ.к., доцент

**XIX ҒАСЫРДЫҢ II ЖАРТЫСЫНДАҒЫ ОРЫС-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫНДА
«ІЛЕ ДАҒДАРЫСЫНЫҢ» ПАЙДА БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОСЫ ОҚИҒАҒА ҚАТЫСТЫ
РЕСЕЙДІҢ СЫРТҚЫ ІСТЕР МИНИСТРЛІГІНІҢ (СИМ) АЗИЯЛЫҚ ДЕПАРТАМЕНТІНІҢ
ЖӘНЕ ТҮРКІСТАН ӘКІМШІЛІГІ К.П. КАУФМАН МЕН Г.А. КОЛПАКОВСКИЙДІҢ
ҰСТАНҒАН СТРАТЕГИЯСЫ МЕН ТАКТИКАСЫ**

Аңдатпа

Бұл мақалада Ресейдің сыртқы саясат мұрағаты(АВПР), ҚР Орталық мемлекеттік мұрағаты(ЦГА) қорларынан алынған және ғылыми айналымға алғаш енгізілген орыс мұрағаттық құжаттары негізінде XIX ғасырдың екінші жартысында орыс-қытай қатынастарында «Іле дағдарысының» пайда болу себептері және осы оқиғаға қатысты Ресейдің Сыртқы Істер Министрлігінің (СИМ) Азиялық департаментінің және Түркістан әкімшілігінің ұстанған стратегиясы мен тактикасы қарастырылады.

Тірек сөздер: Жоңғар хандығы, Шығыс Түркістандағы қожалар мемлекеті, Шыңжан наместничествосы, «Іле дағдарысы», дүнген-ұйғыр ұлт-азаттық қозғалысы, Іле сұлтанаты, уақытша оккупация, Санкт-Петербург келісімі.

Suteeva H.A. ¹ Ermukanov E.N. ²

*¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History,
Kazakh National Pedagogical University Abay*

*² candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History,
Kazakh National Pedagogical University Abay*

**STRATEGY AND TACTICS OF FIGURES OF THE TURKESTAN ADMINISTRATION –
K.P. KAUFMAN, G.A. KOLPAKOVSKY AND THE ASIAN DEPARTMENT OF THE RUSSIAN
FOREIGN MINISTRY IN RELATION TO THE «ILI CRISIS» IN RUSSIAN-CHINESE
RELATIONS OF THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY**

Abstract

In this article, on the basis of Russian archival documents taken from the archives of the Foreign Policy of Russia(AVPR), the Central State Archives(TSGA) of Kazakhstan and, first introduced in the scientific revolution, discusses the causes of "the ili crisis" in Russian-Chinese relations in the second half of XIX, the strategy and tactics followed by the figures of the Turkestan administration and the Asian Department of the MFA of Russia in relation to this event.

Keywords: Jungar khanate, Khoja state in East Turkestan, Xinjiang Viceroyalty, "ili question", Dungan-Uyghur national liberation movement, ili Sultanate, temporary occupation, St. Petersburg Treaty.

Временное занятие Россией в 1871-1881 годах Илийского края – части «Новой территории» Цинской империи – Синьцзяна, деятельность русской военной администрации в крае и возвращение его Китаю в 1881 году по Санкт-Петербургскому договору, явилось важным событием в истории русско-китайских отношений. Это один из интересных, сложных и острых эпизодов периода новой истории, ознаменовавшем, наряду с важнейшими событиями последней трети XIX века, конец домонополистической стадии капитализма.

Поэтому объективное, всестороннее исследование в целом политики России в Западном крае Китая во второй половине XIX в. и в частности стратегии и тактики, которой придерживались Туркестанский генерал губернатор К.П.Кауфман и Военный губернатор Семиреченской области Г.А. Колпаковский и Азиатский департамент МИД России по отношению к событиям в Западном Китае в 60-80 гг. XIX в., в период «Илийского кризиса» (т. е. временного занятия Илийского края русскими войсками в 1871-1881 гг.) является одной из важных задач современной исторической науки Республики Казахстан.

По поводу «Илийского вопроса» (т.е. причин временного занятия Илийского края русскими войсками, политике России в занятом крае, оценке этой политики, значения этого события для судьбы жителей края) до сих пор ведутся споры, существуют различные точки зрения.

Актуальность исследования обуславливается необходимостью разоблачений искажений китайскими и некоторыми западными историками политики России в Илийском крае в указанный период. Впервые в отечественной литературе данный вопрос изучается на основе русских обширных архивных документов, взятых из фондов Архива Внешней Политики России(АВПР), Центрального Государственного Архива(ЦГА) КазССР.

В 1757-1759 гг. независимые суверенные государства. Джунгарское ханство и государство ходжей в Восточном Туркестане были завоеваны Китаем. В 1760 году было образовано наместничество Синьцзян, которое стало оплотом цинского владычества в этом регионе. В

результате переселенческой политики Китая сюда были переселены уйгуры, дунгане. Цинские власти установили здесь жестокий колониальный режим. По мнению русского дореволюционного военного историка Д.А.Федорова «...под лапами китайского дракона убивался дух предприимчивости, стремление к возрождению, к усовершенствованию – все обрекалось мертвящему застою и удерживалось в рабском повиновении престолу» [1,63 с.]. В целом, как признавали сами историки КНР (Фань-Вэнь-Лань, Шан Юэ и др.) население Синьцзяна страдало от гнета Цинской империи значительно больше, чем национальные меньшинства внутреннего Китая.

Тайпинское восстание, бушевавшее в Китае, нарушило связи между Китаем и его колонией. В связи с финансовым кризисом перестали поступать дотации от центрального правительства для содержания воинских гарнизонов в Синьцзяне. Это привело к увеличению налогового бремени в крае, так как административный аппарат стал содержаться за счет местного населения. Также усилилось вымогательство, взяточничество маньчжурских чиновников, безраздельно грабивших народ. Усиление политического, экономического и национального гнета в стране привело к восстанию 1864 года.

В результате дунгано-уйгурского национально-освободительного движения Синьцзян отпал от власти цинского правительства и на его территории образовались самостоятельные мусульманские государства, значительными из которых были: Илийский султанат и уйгурское государство Йэтишар, в которых хотя и временно, была воссоздана национальная государственность уйгур. В Илийском султанате была установлена деспотическая власть таранчинского султана Абель-огля. Население не получило облегчения после освобождения от власти маньчжуро-китайцев, просто изменились эксплуататоры.

События, происходившие в Синьцзяне, существенным образом затронули политические и экономические интересы России, занятой в это время укреплением своих среднеазиатских владений.

Военный губернатор Семиреченской области Г.А. Колпаковский в записке в Генштаб докладывал, что «восстания самым могущественным образом затрагивают интересы России как в экономическом, так еще более в торговом отношении» [2,80 с.].

В экономическом отношении восстание 1864 года невыгодно отозвалось на состоянии русско-китайской торговли. Туркестанский генерал губернатор К.П.Кауфман доносил директору Азиатского департамента П.К.Стремоухову, что восстания уничтожили нашу торговлю с Китаем в Кульдже и Чугучаке, где существовали наши фактории и консульства [3,33 л.].

Азиатский департамент - один из трёх департаментов Министерства иностранных дел Российской империи. Создан 19 апреля (1 мая) 1819 вместо Департамента азиатских дел Коллегии иностранных дел. 22 апреля 1819 года статс-секретарь Министерства иностранных дел К. В. Нессельроде определил назначение департамента в своём предписании, где говорилось, что департамент «имеет главным предметом своим дела азиатских народов, России подвластных, а равно и тех, с коими сие государство находится в торговых и других каких-либо отношениях». В связи с развитием отношений между Российской империей и среднеазиатскими государствами одновременно с учреждением Азиатского департамента был также создан Азиатский комитет, который занимался торговыми и другими делами на границах Оренбургского края. В его состав вошли военный министр, министр иностранных дел и министр финансов. Два других департамента: департамент внутренних сношений (с 2 февраля 1897 — Второй департамент), департамент хозяйственных и счётных дел (с 22 мая 1868 — департамент личного состава и хозяйственных дел). Поначалу Азиатский департамент состоял из двух отделений с очень небольшим количеством чиновников. Каждое из отделений департамента подразделялось на два стола. Первое отделение занималось а) делами турецкими, б) делами грузинскими, персидскими и делами горских народностей. Специализацией второго отделения были а) дела кочевых народов Астраханской, Кавказской и частично Саратовской губерний, а также дела киргиз-кайсаков (казахских племён), б) дела всех других азиатских народов и дела, имеющие отношение к работникам департамента [4,151с.].

В политическом отношении восстания, происходившие в Синьцзяне, повлияли на подданных Российской империи. Об устремлении киргиз (так называли казахов в царской России – Х.А.) из русских пределов при первых успехах восстания на помощь своим единоверцам и об их едва сдерживании русскими военными отрядами, докладывал К.П.Кауфман П.К. П.К.Стремоухову [2,21 с.].

Бессилие Китая, неспособность ему самому справиться с восстанием в Джунгарии вынудило илийского цзянцзюня (т.е. генерал-губернатора - Х.А.) обратиться за помощью к России.

Просьба илийского цзянцзюня предоставлялась удобным поводом пограничным царским генералам для вооруженного вмешательства в илийские дела, так как им нужна была политика захватов, потому что в ней можно было бы выслужиться, сделать себе карьеру, прославиться подвигами.

Царская пограничная военщина, мечтавшая о военных чинах и карьере, с самого начала восстания в Синьцзяне была склонна к подавлению его русскими войсками. Г.А.Колпаковский считал, что вооруженное вмешательство в западно-китайские дела приведет не только к подавлению там восстания и оккупации этого края, что избавило бы правительство от расходов на содержание фактории в них, покровительствовало бы внешней торговле, а вооруженным вмешательством во внутренние дела Китая, Россия распространила бы свое влияние на весь Западный Китай и тогда судьба его находилась бы в руках русских [2,98 с.]. К.П.Кауфман считал, что для «пресечения зла в самом корне» надо занять Кульджу и изгнать оттуда беспокойного таранчинского султана с тем, чтобы сдать город китайцам [3,36 л.].

Руководство Азиатского департамента в своем отношении к К.П.Кауфману от 19 ноября 1870 г. запретило прямо вмешиваться в борьбу между маньчжурами и дунганями в Синьцзяне [3,37 л.].

В политике России по отношению к событиям в западных провинциях Китая можно выделить 2 периода.

1 период – с 1864 по 1871 годы. С начала восстания в Синьцзяне, Россия заняла политику невмешательства и ожидало исхода событий. Когда цинское правительство обратилось за вооруженной помощью к России в деле подавления восстания ей было отказано. С момента образования самостоятельных государств в этом районе в результате восстания 1864 года Россия, верная своим прежним договорам с Китаем не признало официально эти государства, хотя поддерживала с ними торговые взаимоотношения. Россия не верила в долговечность и прочность этих государств, а также была заинтересована в сохранении здесь власти Цинской империи, с которой была связана определенными договорными отношениями и почти 200-летним мирным соседством. Именно поэтому она отклонила предложение Англии признать государство Якуб-бека – Йэтишар.

2-й период – с 1871 года. Изменение политической ситуации в Синьцзяне заставило русское правительство отказаться от прежней политики невмешательства и перейти к активным действиям, заняв Илийский край своими войсками.

Политическими причинами, которые вынудили Россию занять Илийский край, были: бессилие правительства Китая своими силами подавить восстание, стремление предотвратить захват этого края кашгарским правителем Якуб-беком, за спиной которого стояла Англия, пресечь влияние восстаний на своих среднеазиатских подданных. Царизм хотел оказать помощь Китаю в восстановлении его власти в отпавших от него западных провинциях, так как хотел иметь на своих границах, ослабленный восстаниями Китай, а не самостоятельные мусульманские государства. Указывая на враждебные России действия Якуб-бека К.П.Кауфман писал П.К.Стремоухову, что «Якуб-бек может стать опасным в Кульдже, если мы допустим овладеть ею». Подчеркивая, что Россия не может в будущем ждать мирного и дружественного соседства от Якуб-бека, он убеждал Петербург дать разрешение относительно ввода войск на территорию Кульджи [5,256 с.].

Экономическими причинами занятия края были: стремление восстановить торговые отношения с Китаем и собственно Илийским краем, прерванных событиями дунгано-уйгурского восстания и последующими событиями. Об экономических целях занятия края русскими войсками в докладе по Главному штабу от 2 июня 1870 года «По вопросу о предстоящем образе действий в отношении Западного Китая и Кашгара» говорилось, что этим «будет установлено спокойствие на русских границах и обеспечено торговле в соседних владениях такое положение дел, которое содействовало бы достоинству и материальным выгодам государства [3,72 с.].

Немаловажную роль сыграли также стратегические соображения.

Россия с самого начала подчеркивала временность занятия края. Она предполагала его вернуть сразу после занятия цинскому правительству. Но отсутствие в данный момент у Китая возможности реально удерживать край под своей властью, заставило Россию удержать край за собой с 1871 по 1881 годы.

Военные действия по занятию края продолжались с 12 по 22 июня 1871 года. Порядок, сохранявшийся в русских войсках и великодушное отношение к побежденным произвели на местное население глубокое впечатление. Гуманность в поведении русских войск при занятии Илийского края

единодушно отмечали все дореволюционные авторы: Д.Я.Федоров, А.И.Макшеев и др., очевидцы событий [1, 2 с.; 6,210 с.].

О взятии г. Суйдуна русскими войсками автор одной китайской записки докладывал богдыхану так: «войско, посланное небом, спасло жизнь людей. Семиреченский цзяньцзюнь упокаивал всеми мерами находившихся в Суйдуне маньчжуров, китайцев, как военных, так и граждан, равно и китайских мусульман, не причинив вреда никому: даже ни одной травке, ни одному деревцу, ни одной курице, ни одной собаке не нанесено было никакого вреда и ущерба ни на волос - все это заслуга распоряжения Семиреченского цзяньцзюня» [7,180 с.]. О вступлении русских войск в Или китайский сановник Лю-цунь-хань так докладывал богдыхану: «К счастью небо не допустило прекратиться человеческому роду и ныне великого русского госуларства предводитель Семиреченский цзяньцзюнь с войском, проникнутый человеколюбием и истиной успокоил Вселенную. Иностранное владение спасло народ от огня и воды, а народ не без радости и восторга покорился» [7,190 с.].

В течение 10-летнего управления краем русская военная администрация провела ряд мероприятий, способствующих развитию края.

Был упразднен султанат. Введено временное русское управление. «Гражданскому строю, введенному там (т.е. в Илийском крае – Х.С.) был придан характер временный» - писал о способе управления Илийским краем директор Азиатского департамента Н.К.Гирс русскому посланнику в Пекине А.Е. Влангали [8,15 л.]. В основу этого управления была положена забота о сохранении порядка в стране при полном невмешательстве в сферы обычного права населения. Было провозглашено выборное народное управление. В судебной практике в период русского управления были уничтожены жестокие варварские и грубые формы наказания, но введены новые, как: предание военно-полевому суду, ссылка в Сибирь и т.д.

Административная политика царизма в Илийском крае преследовала следующие цели: система выборного народного управления была необходима русским властям для создания видимости самоуправления, в занятом русскими войсками Илийском крае; для противопоставления цинской системе управления, так и управлению в султанате с режимом султана Абиль-оглы как более демократической, для привлечения на свою сторону феодальной верхушки и глав мусульманского духовенства, как опоры царизма в занятом крае. Тем не менее, не идеализируя административную политику царизма, не затушевывая его в целом колонизаторскую организацию власти в Илийском крае, надо отметить, что установление в нем новой русской администрации объективно сыграло положительную роль в жизни местного некутайского населения. Дело в том, что режим управления, установленный царизмом в союзе с местной эксплуататорской верхушкой, каковы ни были его цели, все-таки обеспечивал местному населению безопасность и создавал некоторые условия для нормального развития производительных сил края. Хотя организация власти была колониальной, выборы были формальными, но тем не менее даже такое ограниченное участие народа в управлении страной, даже в пределах волости, выражавшееся в выборах сельских старшин, казиев и волостных управителей было шагом вперед по сравнению с цинским управлением в Илийском крае и с режимом султаната. Впервые в истории уйгурского народа, та его часть, которая проживала в Илийском крае, получила некоторые демократические права: быть избранными и избирать. Этот шаг помимо воли царских властей способствовал росту национального самосознания народа, способствовал тому, что в дальнейшем народ Илийского края связал свою последующую судьбу с Россией.

В своей экономической политике русские власти, главным образом, сперва обеспечили мирную обстановку в крае, что способствовало развитию сельского хозяйства, промышленного производства и торговли.

Сделана попытка завести пароходное сообщение на Или. Все эти мероприятия способствовали росту промышленного производства. Соответственно росло и количество обслуживающего персонала этих предприятий, что способствовало распаду натурального хозяйства и было прогрессивным явлением. В результате позитивной экономической деятельности России в крае произошло некоторое оживление экономической жизни края, что привело к подъему благосостояния населения. Оживление переживала и торговля, для развития которой были предприняты ряд мер: до 1875 г. торговля в крае была освобождена от всяких сборов и пошлин за право торговли промысла, был запрещен ввоз в край европейских, турецких и других товаров, практиковалось конвоирование торговых караванов, построены заезжие дома и т.д. В период русского управления краем увеличилось население административного центра края – Кульджи. Она становится центром

промышленного производства, торговли, благоустраивается: было построено шоссе, проведен телеграф, устроено почтовое дело, открыта больница и т.д.

После подавления восстания в Восточном Туркестане, цинская армия вплотную подошла к границе Илийского края. Пользуясь острыми противоречиями между Россией и Англией, цинское правительство все более настоятельно требовало от России возвращения занятого ею Илийского края.

По поводу возвращения или оставления за Россию, занятого в 1871 году Илийского края, существовали в Российском государстве различные мнения.

Реально, политически перспективно мыслящие деятели России, действительно считали, что Кульджу надо вернуть, но выговорить за это от цинского правительства ряд уступок. Сторонником передачи Кульджи Китаю был и туркестанский генерал губернатор К.П.Кауфман, по мнению которого, это было бы единственным и верным способом сохранения добрых отношений с Китаем [9,4 л.].

По Санкт-Петербургскому договору 1881 г. Россия вернула Илийский край Китаю, оставив для поселения выходцев из края его западную часть, получила ряд торговых льгот и 9 млн. контрибуции. Этот договор был уступкою со стороны России. Военный губернатор Семиреченской области Г.А. Колпаковский считал, что по этому договору Россия получила льготы и ожидал развития торговли на основе соответствующих статей трактата [9,27 л. л.].

На основе 3-й статьи Санкт-Петербургского договора произошло переселение жителей Илийского края в Семиречье.

Так завершилась передача временно занятого в 1871 году русскими войсками Илийского края Китаю и переселение илийского населения в пределы Российской Империи. «Илийский вопрос» был решен мирным путем.

Список использованной литературы

1. Федоров Д.Я. Опыт военно-статистического описания Илийского края. - Ташкент: Штаб Туркестанского военного округа. 1903. Ч.1.
2. Серебренников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. - Ташкент: Штаб Туркестанского военного округа. 1914. - Т.20. Ч.2. - 350 с.
3. Архив. Внешней Политики России (АВПР). Ф. СПб. Главный архив 1-9. 1871. Опись 8. Дело 10.
4. Азиатский департамент Министерства иностранных дел // История отечественного востоковедения до середины XIX века / Г. Ф. Ким, П. М. Шаститко. — М.: «Наука», 1990. - 435 с.
5. Серебренников А.Г. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. - Ташкент: Штаб Туркестанского военного округа. 1914. - Т.19. Ч.2. - 300 с.
6. Макшеев А.И. Исторический обзор Туркестана и наступательное движение в него русских. - СПб: Военная типография. 189. - 376 с.
7. Васильев В.П. Две китайские записки о падении Кульджи и занятии ее русскими войсками // Русский вестник. 1871. №5. - С.130-192.
8. Центральный Государственный Архив (ЦГА) РК. Фонд 21. Канцелярия военного губернатора Семиреченской области по кульджинским делам. Дело 1-а.
9. АВПР. Ф. СПб. Главный архив 1-7. 1882. Дело 2.

References

1. Fedorov D. Ya. Experience of the military-statistical description of the Ili region. - Tashkent: Headquarters of the Turkestan Military District. 1903. Part 1.
2. Serebrennikov A. G. Turkestan region. A collection of materials for the history of its conquest. - Tashkent: Headquarters of the Turkestan Military District. 1914. - Vol. 20. Ch. 2. - 350 p.
3. Archive. Foreign Policy of Russia (AVPR). F. St. Petersburg. Main Archive 1-9. 1871. Inventory 8. Delo 10.
4. Asiatic department of the Ministry of Foreign Affairs // History of Russian Oriental Studies to the middle of the XIX century / G. F. Kim, P. M. Shastitko. - M.: "Science", 1990. - 435 p.
5. Serebrennikov A. G. Turkestan region. A collection of materials for the history of its conquest. - Tashkent: Headquarters of the Turkestan Military District. 1914. - Vol. 19. Ch. 2. - 300 p.
6. Maksheev A. I. Historical review of Turkestan and the offensive movement of the Russians in it. - St. Petersburg: Military printing house. 189 - - 376 p.
- Russian Russian Bulletin 7. Vasiliev V. P. Two Chinese notes on the fall of Kuldzhi and its occupation by Russian troops. 1871. No. 5. - p. 130-192.

8. Central State Archive (CGA) of the Republic of Kazakhstan. Fund 21. Office of the military governor of the Semirechensk region for Kuldzhinsky affairs. Case 1-a.

9. AVPR. F. SPb. Main Archive 1-7. 1882. Case 2.

УДК 94(47).05(436)

ГРНТИ 03.09.03 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.16>

ГРАЖДАНЕ АВСТРО-ВЕНГРИИ В ГОРОДАХ ЗАПАДНОЙ СИБИРИ (1900-1917 гг.): ПРИЧИНЫ ПРЕБЫВАНИЯ И РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ

Г.Д. Сугирбаева¹ Б.К. Исабек² Ы.К. Омарбаев³

¹Доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.и.н.

²Доцент Южно-Казахстанского государственного педагогического университета, к.и.н.

³Руководитель службы РГУ «Қоғамдық келісім» при Президенте РК

Аннотация

История появления граждан Австро-Венгрии на территории Российской империи имеет тесную связь с развитием капиталистических отношений в 1880-1890-х гг. Австро-венгерские переселенцы внесли заметный вклад в социально-экономическое и культурное развитие дореволюционной России в целом и ее отдельных регионов в частности.

В статье рассматриваются причины пребывания граждан Австро-Венгрии в городах Западной Сибири, а также их влияние на общественно-экономическое положение данного региона. Австро-венгерские переселенцы, как и выходцы из других европейских стран, выступали в данном регионе в качестве своеобразных трансляторов нового предпринимательского опыта, передовых технологий, западной культуры. Потомки иммигрантов из австро-венгерских земель стали частью многонационального состава Западной Сибири.

Ключевые слова: Австро-Венгрия, Западная Сибирь, паспортная система, миграция, граждане, заключенные.

АВСТРО-ВЕНГРИЯНЫҢ АЗАМАТТАРЫ БАТЫС СІБІР ҚАЛАЛАРЫНДА (1900-1917 жж.): БОЛУ СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ҚОҒАМДАҒЫ РӨЛІ

Г.Д. Сугирбаева Б.Қ. Исабек Ы.Қ. Омарбаев

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің доценті, т.ғ.к.

ҚР Президенті жанындағы «Қоғамдық келісім» РММ қызмет басшысы

Аңдатпа

Австро-Венгрия азаматтарының Ресей империясы аумағында пайда болуы 1880-1890 жылдардағы капиталистік қатынастардың дамуымен тығыз байланысты. Австро-венгриялық қоныс аударушылар революцияға дейінгі Ресейдің және оның жекелеген өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық және мәдени дамуына елеулі үлес қосты.

Мақалада Австро-Венгрия азаматтарының Батыс Сібір қалаларында болу себептері, сондай-ақ, олардың осы аймақтың қоғамдық-экономикалық ахуалына ықпалы қарастырылады. Австро-венгриялық қоныс аударушылар, басқа еуропалық елдерден Ресейге келушілер секілді жаңа кәсіпкерлік тәжірибе, озық технология, батыс мәдениетінің өзіне тән тасымалдаушылары ретінде аймақ өмірінде орнын айқындады. Австро-Венгр жерлерінен келген иммигранттардың ұрпақтары, Батыс Сібірдің көпұлтты құрамының бөлігіне айналды.

Түйін сөздер: Австрия-Венгрия, Батыс Сібір, паспорт жүйесі, көші-қон, азаматтар, тұтқындар.

CITIZENS OF AUSTRIA-HUNGARY IN THE CITIES OF WESTERN SIBERIA (1900-1917.): THE REASONS OF STAY AND ROLE IN SOCIETY

G.D. Sugirbaeva¹ B.K. Isabek² Y.K. Omarbayev³

¹PhD., associate Professor of the South Kazakhstan state pedagogical University,

²PhD., associate Professor of the South Kazakhstan state pedagogical University,

³Head of the service of RSI "Kogamdyk kelisim" under the President of the Republic of Kazakhstan

Abstract

The history of the appearance of Austro-Hungarian citizens on the territory of the Russian Empire has a close connection with the development of capitalist relations in the 1880s and 1890s. Austro-Hungarian immigrants made a significant contribution to the socio-economic and cultural development of pre-revolutionary Russia in General and its individual regions in particular.

The article discusses the reasons of stay citizens of Austria-Hungary in the cities of Western Siberia, as well as their impact on the socio-economic situation of this region. Austro-Hungarian settlers, as well as people from other European countries, acted in this region as a kind of translators of new business experience, advanced technologies, and Western culture. Descendants of immigrants from the Austro-Hungarian lands became part of the multi-ethnic composition of Western Siberia.

Key words: Austria-Hungary, Western Siberia, passport system, migration, citizens, prisoners.

Введение

В начале XX века граждане Австро-Венгрии по разным причинам оказывались в городах Западной Сибири Российской империи. Причины их пребывания можно рассматривать по двум аспектам:

- 1) экономический
- 2) военный

Экономический аспект заключался в том, что Россия испытывала трудности в освоении обширной территории Сибири. Как известно, в начале 20 века в России усилился процесс развития капитализма. Развитие капиталистических отношений осуществлялось с помощью иностранного капиталовложения. В этом вопросе предприниматели Австро-Венгрии внесли огромный вклад в развитие и упрочение капиталистических отношений в городах Западной Сибири. Возникла необходимость в зарубежных высококвалифицированных специалистах. Для привлечения иностранных граждан, царская администрация создала благоприятные условия. Особые условия были созданы для предпринимателей и специалистов в области промышленности, так как развивающейся экономике России не хватало специалистов именно этой сферы. Эти изменения облегчили процесс иммиграции по направлению в России. Свобода передвижения послужила началом как внутренней, так и внешней миграции граждан. Увеличилось число иностранных мигрантов, прибывающих в города Западной Сибири. Среди них особо выделяются граждане Австро-Венгрии. Доля граждан Австро-Венгрии занимала второе место, после Германии, прибывших в дореволюционную Россию, их число составила 21 % от общего количества иммигрантов [1. с. 44].

В данное время их правовой статус и социальное положение представляют большой интерес в исторической науке. Этот вопрос является одним из наименее изученных проблем в истории постсоветских стран. Рассмотрев архивные материалы, мы пытаемся повысить актуальность данной проблемы.

Результаты

В начале XX в. был завершен процесс вхождения Российской империи в эпоху капиталистических отношений. Увеличилось число иммигрантов из европейских стран в Россию. Активно проводилась разработка минеральных ресурсов, что послужило резкой скачке в развитии рыночных отношений. Были установлены новые правоотношения и свободное передвижение местного населения внутри страны. Иностранцам был разрешен въезд в империю для создания предприятий или проведения научных исследований. Пребывающие в России иностранцы пользовались религиозной свободой и гражданскими правами, могли «вступать во всякие договоры,

обязательства и условия», заключать различные сделки, имели право приобретать, владеть и распоряжаться движимым и недвижимым имуществом, открывать собственные предприятия, пользоваться судебной защитой и т.д. Они имели право поступать на военную и гражданскую службу (за исключением ряда должностей). Императорский указ от 7 июня 1860 г. полностью уравнивал иностранцев в правах с российскими подданными в социально-экономической сфере [2, с. 211].

В зависимости от профессии, которыми владели иммигранты из Австро-Венгрии, они были расселены в различные регионы Российской империи. Большинство из них были адаптированы к сельскому хозяйству, поэтому, переехали в европейскую часть России. Самой крупной по численности социальной группой среди австро-венгерских иммигрантов являлись колонисты – чехи и немцы. Австрийские немцы отдельными семьями и группами селились в многочисленных немецких селениях – в Северном Причерноморье, Крыму, Юго-Западном крае, Среднем Поволжье и на Северном Кавказе. А те, кто освоил промышленную отрасль, переехали в города Западной Сибири [3, с. 88].

Развитие капитализма породило несколько проблем в экономике страны. Российская империя не имела материального и технического потенциала в добыче своих природных ресурсов, следовательно, иностранные капиталисты активно участвовали в изучении и добыче богатых полезных ископаемых Западной Сибири.

В конце XIX века этот процесс активизировался с французскими и австрийскими инвесторами. Например, в 1896 году царское правительство предложило одному инвестору из Франции освоить Зырянские рудники [4, с. 187]. Представители промышленной сферы Австро-Венгрии участвовали в этом процессе. В 1904 году предприниматель из Австро-Венгрии Бурпи Таксис, пользуясь своим положением в обществе, выиграл аукцион на добычу 70% рудников Алтайских гор [4, с. 187]. Бурпи Таксис имел право трудоустроить специалистов на работу, и увольнять желаемых людей. Таким образом, иностранным капиталистам были даны большие права на территории Российской империи. На это были свои причины. В конце XIX-го века политические отношения между Россией и Австро-Венгрии были на высоком уровне. Кроме того, российская паспортная система позволяла иностранным предпринимателям свободно передвигаться внутри страны. По этой причине гражданам Австро-Венгрии, Германии и Франции было разрешено проживать в крупных городах Западной Сибири с видом на жительство.

С 1902 по 1918 годы граждане Австро-Венгрии жили в Западной Сибири городах Семипалатинск, Омск, Петропавл и т.д., их пребывание в основном было связано с поиском работы. В 1904 году гражданин Австро-Венгрии, Джозеф Найл жил в Семипалатинске с видом на жительство на один год [5. Л. 4]. Он, как и любой гражданин Австро-Венгрии, работал на предприятии Бурпи Таксиса. Джозеф Наиль работал инженером на шахте Риддер в Алтайских горах, временный вид на жительство ему был выдан Семипалатинской губернией. Таким образом, анализируя вышеуказанные данные, можно сделать вывод, что одной из первых причин, по которой граждане Австро-Венгрии прибывали в Западную Сибирь, является поиск заработка.

Вторая причина приезда граждан Австро-Венгрии в города Западной Сибири связана с ходом Первой мировой войны. Как известно, в первой мировой войне Россия и Австро-Венгрия воевали друг с другом. Они смогли вернуться на родину только после окончания первой мировой войны.

Правовой статус и роль в обществе. Свободное передвижение иностранцев на территории Российской империи тесно связано с паспортными правилами обеих стран. В конце XIX века в паспортной политике Австро-Венгрии и Российской империи произошел ряд правовых изменений. Основное внимание было уделено смягчению миграционной политики. В 1867 году Австро-Венгрия приняла «Основной закон Всеобщей декларации прав человека», согласно которому, граждане страны пользовались правом свободной эмиграции [2, с. 33]. Усиление миграции повлияло на правила новой паспортной системы, введенной в России в 1894 году. В 1894 году в России был принят Указ «О виде на жительство» [2, с. 33]. Как правило, иностранцам было предоставлено свободное передвижение внутри империи. В рамках закона им разрешалось передвигаться на территории России сроком от одного до трех лет, однако, необходимо было зарегистрироваться по месту жительства. Согласно архивным данным, большинство граждан Австро-Венгрии брали временный вид на жительство сроком на один год. Им были предоставлены специальные пропускные билеты для поездок в любую часть Российской империи. Местная полиция уполномочивалась раз в месяц проверять билеты. После однолетнего пребывания, был также рассмотрен порядок продления.

Кроме того, власти Российской империи обратили внимание на то, что граждане Германии и Австрии не подвергались юридическому притеснению, т.к. предприниматели этих стран внесли огромные инвестиции, а во-вторых, это были профессиональные специалисты в различных сферах. Их пребывание в стране было эффективным с экономической точки зрения. Многие австро-венгерские мигранты хотели остаться в городах Западной Сибири и по истечении срока продлевали вид на жительство. Например, согласно Всероссийской переписи, проведенной в 1897 году, в 1897 году из Австро-Венгерской империи было 107 000 мигрантов на территории всей империи. Из них 14 000 человек родились в России [3. с. 35]. Это означало, что мигранты оставались на постоянное жительство. Согласно данным статистического управления Западно-Сибирской губернии в 1909 году, в городах губернии проживало около 8714 граждан Австро-Венгрии [3. с. 48].

Граждане Австро-Венгрии оказываясь в России, почему предпочитали жить в Западной Сибири? В их глазах Западная Сибирь имела большой потенциал для развития труда, капитала и предпринимательства. Мигранты из Австро-Венгрии внесли значительный вклад в развитие сельского хозяйства и промышленности данного региона. Например, в 1908 году австрийский гражданин по имени Розали Куливи открыл магазин часов в Петропавловске [5. Л. 11.].

Питер Курт, который жил в Уральске в 1911-1914 годах, открыл частную поликлинику [6. Л. 4.]. Их вклад в общество был огромным. Другое отличие в том, что австро-венгерские мигранты смогли быстро адаптироваться к новой земле и обществу. Граждане с чешским и польским происхождением стали ближе к российскому обществу. Среди австро-венгерских граждан было много немецких, чешских и польских национальностей.

Первая мировая война и судьба граждан Австро-Венгрии. Первая мировая война, начавшаяся в 1914 году, не приостановила процесс въезда австро-венгерских граждан в Западную Сибирь России. В 1914-1918 гг. австро-венгерские заключенные были поселены в городах Западной Сибири: Петропавловск, Павлодар и Семипалатинск. Согласно архивным данным, их социальное положение и правовой статус особо не ущемлялись. Это обстоятельство сыграло определенную роль в политико-идеологических факторах. Подавляющее большинство австро-венгерских воинов захваченных во время первой мировой войны, по национальности были чехи и словаки, им была оказана особая забота, они встречались с пропагандой на российской стороне для призыва к войне.

Самоуправление городов Сибири сделали все возможное для приема и расквартирования военнопленных и потратили на это значительную часть своего бюджета. Военное ведомство, наоборот, мало заботилось о положении военнопленных и не возвратило городам положенный им квартирный оклад» [7. с. 121]. Большую работу проводили власти края по медицинскому обслуживанию военнопленных. Эта проблема была в высшей степени сложной ввиду слабой материальной базы имеющихся в регионе лечебных учреждений. Тем не менее, документы того времени свидетельствуют о том, что власти всех уровней пытались в меру своих возможностей решать сложные проблемы оказания медицинской помощи военнопленным. Прежде всего, властям Западной Сибири пришлось принимать срочные меры по локализации эпидемии сыпного тифа среди пленных, вспыхнувшая в конце 1914 г. в городе Новониколаевск [8. с. 68]. С этой целью ремонтировались и дезинфицировались помещения, где находились больные. Для недопущения в регион новых партий больных пленных, прибывавших из Европейской России, в Челябинске по рекомендации военно-санитарной инспекции, был организован «изоляционный лагерь» [8. с. 68]. Здесь размещались все пленные с подозрением на болезнь. Кроме того, такие «лагеря» были созданы на главных станциях Омской железной дороги – в городах Курган, Петропавловск, Омск [8. с. 69]. В пунктах назначения проводился вторичный осмотр пленных, и всех с повышенной температурой изолировали «до выяснения состояния здоровья». Все больные тифом в Новониколаевске были переведены в особый лазарет в военном городке, а помещения, где были случаи заболевания тифом, отделялись от других заборами [8. с. 68]. Перечисленные меры помогли справиться с эпидемией сыпного тифа и взять ситуацию под контроль.

Медицинскую помощь военнопленные получали преимущественно в городских больницах и только в военных лазаретах крупных городов. Возможности городских больниц были весьма ограничены. Так, Ново-Николаевск имел всего одну больницу на 40 кроватей, а вследствие приема военнопленных число пациентов было увеличено до 127 человек. Более того, пришлось открыть еще и специальное заразное отделение для военнопленных [9. с. 87].

Петропавловск, имевший больницу, рассчитанную на 60 кроватей, вынужден был увеличить их число в 3 раза, чтобы хоть как-то помочь пленным. Подобная ситуация складывалась в Усть-

Каменогорске, Тюмени и Омске [10]. Немногочисленные больницы не справлялись с наплывом пациентов.

Летом 1915 г. основная часть пленных, преимущественно славян, была переведена властями в сельскую местность и расквартирована в деревнях и казачьих станицах. Но постоянно прибывавшие эшелоны с военнопленными сводили к нулю все ухищрения властей. Казарм для пленных по-прежнему не хватало [10].

Одновременно с прибытием пленных, в городах Западной Сибири началась концентрация солдат запасных частей русской армии. Призванные из деревень запасники перед отправкой на фронт распределялись по полкам и дружинам, командиры которых спешно пытались превратить вчерашних крестьян в солдат (11. с. 61). Командование военного округа решило разместить тысячи солдат и сотни офицеров этих частей в городах. Но оказалось, что пригодных зданий нет. Изыскивать необходимые помещения опять-таки должны были городские власти. Это драматизировало и без того напряженную ситуацию. Солдаты русской армии и военнопленные, случалось, по очереди жили в одних и тех же казармах. Например, в здании Омского цирка периодически размещали то пленных, то солдат запасных батальонов. На одни и те же бараки Омского концентрационного лагеря претендовали и войска, и пленные. Так, 23 октября 1915 г. части 3-й Сибирской стрелковой бригады заняли помещение 2-го Омского лагеря военнопленных (12. с. 157). По поводу размещения солдат завязалась длительная переписка между командиром бригады и заведующим военнопленными Омского округа, генералом Плавским. Командующий войсками Омского военного округа мог только очередной раз просить городские власти найти как можно скорее места для русских солдат и, тем самым, освободить занятые ими бараки лагерями военнопленных (12. с. 157).

В итоге, условия существования пленных в Сибири были весьма тяжелы. Правда, необходимо подчеркнуть, что положение пленных первой мировой войны не имело ничего общего с тем, что пришлось испытать пленным второй мировой. Гагская конвенция 1907 г. провозгласила принципы гуманного обращения с военнопленными. В октябре 1914 г. Николай II утвердил «Положение о военнопленных», где говорилось о том, что с военнопленными, «как с законными защитниками своего отечества, надлежит обращаться человеколюбиво» (13. с. 183).

Острая нехватка рабочих рук в Сибири позволяла пленным из Австро-Венгрии использовать свои профессиональные знания и иногда даже выбирать место работы. Режим в концентрационных лагерях не был чрезмерно строгим. Пленные могли в течение дня работать либо на казенных предприятиях, либо в частных мастерских. Это до некоторой степени сближало положение пленного мастера и русского наемного рабочего. Например, 6 января 1917 г. Акмолинский губернатор потребовал у начальника Омского жандармского управления объяснений, почему пленные австрийцы и немцы, направленные на работы по возведению здания Управления Омской железной дороги, 16 декабря 1916 г. бежали (11. с. 172). Жандармский начальник объяснил, что пленные не бежали, а самовольно оставили работы и вернулись в лагерь. Причиной было их недовольство низкой оплатой труда.

Таким образом, власти Западной Сибири в годы войны смогли разместить и обустроить в соответствии с международными гуманитарными соглашениями десятки тысяч военнопленных. При этом огромное внимание было уделено организации медицинского обслуживания пленных. Местные органы власти не акцентировали внимание на ограничении прав и свобод заключенных. Эта ситуация продолжилась с начала и до конца войны. Использование военнопленных в качестве рабочей силы, в определенной степени помогло смягчить ситуацию с нехваткой трудовых ресурсов в регионе. Наиболее лояльно русские власти относились в это время к военнопленным славянского происхождения. Жители региона доброжелательно воспринимали пленных всех национальностей. Революционные события 1917 г. привели к тому, что часть военнопленных стала принимать достаточно активное участие в российском политическом процессе.

Заключение

Анализируя жизнь граждан Австро-Венгрии в Западной Сибири в первой половине 20 века можно сделать вывод о том, любая развивающаяся страна в начале своего развития требует инвестиционного вклада из развитых стран. Далекий край Российской империи, Западная Сибирь, в начале XX века испытывал именно такой период развития. С помощью высококвалифицированных людей Австро-Венгрии, города Западной Сибири вошли в фазу капиталистических отношений. Этот

период можно охарактеризовать как культурно-экономическую интеграцию. Даже, во время войны эта тенденция продолжилась.

Список использованной литературы:

1. Птицын А.Н. Структура австро-венгерской иммиграции в Российской империи // Гуманитарные и юридические исследования. 2015. № 4. С. 44-49.
2. Байбурин. А.К. К предыстории советского паспорта // Неприкосновенный запас. 2009. № 2 (64). С. 33-48.
3. Ерёмин. И.А. Военнопленные первой мировой войны в Западной Сибири // Известия Томского политехнического университета. 2007. № 1. (310). С. 31-38.
4. Тимофеева А.А. История предпринимательства в России: учебное пособие. М.: Флинта, 2011.
5. ЦГА РК. Ф. 25. Оп. 1. Кн. 2. Д. 17. Л. 11.
6. ЦГА РК. Фонд 25. Кн. 2. Описание 1. Дело 15. Лист. 4.
7. История и этнография немцев в Сибири. Омск, 2009. С. 142.
8. Головин Н.Н. Военные усилия России в мировой войне. М.: Кучково поле, 2001.
9. Интернационалисты: Участие трудящихся стран Центральной и Юго Восточной Европы в борьбе за власть Советов в России. 1917–1920 гг. М.: Наука, 1987. 450 с.
10. Кушнир Е.Н. Изменения повседневной жизни городского населения Западной Сибири в годы первой мировой войны. newlocalhistory.com/content/kushnir-en-omsk-izmeneniya-povsednevnoy-zhizni-gorodskogo-naseleniya-zapadnoy-sibiri-v-gody. 2011.
11. Россия и Центральная Азия. Сборник документов. Караганды, 2005. 226 с.
12. Греков. Н.В. Германские и австрийские пленные в Сибири (1914–1917). Омск, 1997. С. 160.
13. Кривогуз. И.М. Германские военнопленные-интернационалисты в России в 1917–1920 гг. М., 1960.

References:

1. Ptityn A. N. The structure of Austro-Hungarian immigration in the Russian Empire. 2015. No. 4. pp. 44-49.
2. Baiburin. A. K. To the prehistory of the Soviet passport // Inviolable reserve. 2009. No. 2 (64). pp. 33-48.
3. Eremin. I. A. Pows of the First World War in Western Siberia / / Izvestiya Tomsk Polytechnic University. 2007. No. 1. (310). pp. 31-38.
4. Timofeeva A. A. History of entrepreneurship in Russia: textbook. Moscow: Flinta, 2011.
5. CGA RK. F. 25. Op. 1. Book 2. D. 17. L. 11.
6. CSA RK. Fund 25. Book 2. Inventory 1. Case 15. Sheet. 4.
7. History and ethnography of the Germans in Siberia. Omsk, 2009. p. 142.
8. Golovin N. N. Russian military efforts in the World War. Moscow: Kuchkovo Pole, 2001.
9. Internationalists: Participation of the working people of Central and South-Eastern Europe in the struggle for Soviet Power in Russia. 1917-1920. Moscow: Nauka, 1987. 450 p.
10. Kushnir E. N. Changes in the daily life of the urban population of Western Siberia during the First World War. newlocalhistory.com/content/kushnir-en-omsk-izmeneniya-povsednevnoy-zhizni-gorodskogo-naseleniya-zapadnoy-sibiri-v-gody. 2011.
11. Russia and Central Asia. Collection of documents. Karaganda, 2005. 226 p.
12. Grekov. N. V. German and Austrian prisoners in Siberia (1914-1917). Omsk, 1997. p. 160.
13. Krivoguz. I. M. German prisoners of war-internationalists in Russia in 1917-1920. M., 1960.

ӘӘЖ 94.05

МРНТИ 03.09.03 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.17>

Джумадуллаева А. Н.¹ Зұлтыхарова Э. Ө.²

¹т.ғ.к., доцент, Қ.А.Ясауи ат.Халықаралы қазақ-түрік университеті

²т.ғ.к., доцент, Қ.А.Ясауи ат.Халықаралы қазақ-түрік университеті

СЕЛЬЖУҚ ИМПЕРИЯСЫНДАҒЫ ІШКІ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТ – ЕЛДЕГІ ДАҒДАРЫСТЫҢ АЛҒЫШАРТЫ РЕТІНДЕ (ХІ ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН ХІІ Ғ. БАСЫ)

Андамна

Мақалада Селжұқ мемлекетінің негізін оғыздардың қынық руынан шыққан Селжұқ қалағандығы және сонымен қатар Сельжұқ империясындағы ішкі әлеуметтік саясат-елдегі дағдарыстың алғышарты ретінде (ХІ ғасырдың соңы мен ХІІ ғ. басы) қарастырылады.

Аталған мемлекет адам атымен аталған еді. Селжұқ әкесі Дукактан кейін әскер басы болып, оғыз жабғулармен келісе алмай 935 жылы өзіне қарасты ру тайпаларымен бірге Жент қаласына қоныс аударып, орналасты. Жент қаласының тұрғындары сол кезеңде Ислам дінін қабылдап біткен еді. Жент қаласының тұрғындары сол кезеңде Ислам дінін қабылдап біткен еді. Сондықтан Жент айналасына қоныс тепкен Селжұқ мұсылмандықты тез арада қабылдап алды. Ол қысқа мерзімде өзіне қарасты әскер бірліктерін жинап, қуаттана бастады. Сонымен қатар оғыздардан бөлініп шыққан басқада бірлесітк тайпаларды қоса бастады. өз кезеңінде ол ұлы Арсланды жіберіп, Саманұлдарына Қарахандықтарды қирату үшін көмекке аттандырады да Мауеранахрға орнығады. Мемлекеттің тірегі болып отырған армияны жер үлесімен (икта), жалақымен, сыйлықтармен, азық-түлікпен, қару-жарақпен, киім-кешекпен, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету үшін сұлтан үкіметі қандай шығындарға болса да барды. Икта системасының армияда кең таралуы халық жасақтарының орнына маманданған тұрақты жалдамалы армия құруға мүмкіндік берді

Кіліт сөзі: Мемлекет, сұлтан, соғыс, міндет, экономика, динар, заң, халық, форма, сауда, қару-жарақ.

Dzhumadullaeva A.¹² Zulpykharova E.

*¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor*

*²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor*

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE SELJUK EMPIRE AND THE BEGINNING OF THE POLITICAL CRISIS

Abstract

The article considers the fact that the Seljuk state was founded by the Oghuz Seljuks, as well as the internal social policy of the Seljuk empire as a prerequisite for a crisis in the country (late XI and early XII centuries). The Seljuks combined the fragmented political landscape of the eastern Islamic world and played a key role in first and second crusades. Strongly Persianized in culture and language, the Seljuks also played an important role in the development of the Turkic-Persian tradition, even exporting Persian culture to Anatolia. The resettlement of Turkic tribes in the northwestern peripheral parts of the empire with the military strategic goal of repelling the invasions of neighboring states led to the gradual Turkization of these territories. Sultans handed out nobles and ordinary warriors to the nobility - *ikta*, which made it possible for the sultan to maintain power. At the end of the XI century, large conquests ended, bringing the nobility new lands and military booty, which led to a change in the political situation in the country. Know began to strive to turn their possessions into legally hereditary, and their power over the *Rayyats* - into unlimited; the owners of large *Lenas* raised rebellions, seeking independence (Khorazm in the 1st half of the XII century).

To provide the army with land (ICT), wages, gifts, food, weapons, uniforms, medicines, the Sultan's government went to any expense. The widespread use of ICT in the army has allowed the creation of a stable mercenary army, specializing in the change of people's squads

Keywords: State, Sultan, war, task, economy, Dinar, law, people, form, trade, weapons.

Джумадуллаева А.Н.¹ Зултыхарова Э.У.²

¹к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ясави

²к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ясави

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬДЖУКСКОЙ ИМПЕРИИ И НАЧАЛО ПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Аннотация

В статье рассматривается тот факт, что сельджукское государство было основано сельджуками племени огуз, а также внутренняя социальная политика империи сельджуков как предпосылка кризиса в стране (конец XI и начало XII вв.). Сельджуки объединили расколотый политический ландшафт восточного исламского мира и сыграли ключевую роль в первом и втором крестовых походах. Сильно персианизированные в культуре и языке, сельджуки также играли важную роль в развитии тюрко-персидской традиции, даже экспортируя персидскую культуру в Анатолию. Расселение тюркских племен в северо-западных периферийных частях империи с военно-стратегической целью отражения вторжений соседних государств привело к постепенной тюркизации этих территорий. Султаны раздавали знати и рядовым воинам военные лены — икта, что давало возможность султану удерживать власть. В конце XI века завершились большие завоевания, приносившие знати новые земли и военную добычу, что привело к изменению политической ситуации в стране. Знать начала стремиться превратить свои владения в юридически наследственные, а свою власть над райятами — в неограниченную; владетели крупных ленов поднимали мятежи, добиваясь независимости (Хорезм в 1-й половине XII века). Для обеспечения армии землей (ИКТ), заработной платой, подарками, продовольствием, вооружением, обмундированием, медикаментами правительство султана пошло на какие-либо расходы. Широкое распространение системы ИКТ в армии позволило создать стабильную наемную армию, специализирующуюся на смене народных дружин

Ключевое слово: Государство, султан, война, задача, экономика, динар, закон, народ, форма, торговля, оружие.

Мемлекеттің өмір сүруі қаржы-салық жүйесіне тікелей тәуелді болатын. Мемлекеттің қазынасын реттеу үшін сұлтан үкіметі қыруар ісгер атқарды. Мәлікшах сұлтан тұсында империяның жылдық табысы 215 млн. динарға дейін өсірілді. Мемлекеттің қазынасының негізгі бөлігі басқару аппаратына, армияның жалақысы мен азық-түлік, қару-жарағына жұмсалды. Мысалы, армияға жыл сайын 700 мың алтын динар тек жалақы ретінде берілсе, сұлтан сарайының қажетін өтеу үшін жылына 20 мың алтын динар бөлінді. Мемлекет дін басыларының қажетіне деп жыл сайын 300 мың динар бөлуге мәжбүр болды. Мемлекеттің тірегі болып отырған армияны жер үлесімен (икта), жалақымен, сыйлықтармен, азық-түлікпен, қару-жарақпен, киім-кешекпен, дәрі-дәрмекпен қамтамасыз ету үшін сұлтан үкіметі қандай шығындарға болса да барды. Икта системасының армияда кең таралуы халық жасақтарының орнына маманданған тұрақты жалдамалы армия құруға мүмкіндік берді. Мәлікшах сұлтан тұсында селжұқ армиясы негізінен мынандай екі топқа жіктелді: 1. «Лашкар-и иджара хор» және 2. «Джарида-йи икта-ат». Әскерлердің алғашқы категориясы мемлекет қазынасынан жалақы алып қазмет етсе, екінші категориясы икта системасы бойынша жер үлесін алып қызмет етті. Сұлтанның жеке гвардиясында (мамлюк корпусында) - 15 мың атты аламан, сондай-ақ, сарай күзетінде - 2 мың атты гулям қызмет етті. Селжұқтардың армиясы - түркілерден, парсылардан, арабтардан, күрдтерден, кавказдықтардан жасақталды. Армия тек түріктердің соғыс киімдерін киюге міндетті болды. Ерекше көзге түскен сардарларға Мәлікшах сұлтан ірі икта жерлерін меншікке беріп отырды, мысалы, Ақсұңқарға-Алеппо (Халеп), Бозан батырға-Ар-Рухи, Шақырмас батырға - Мосул, Ұранқұс батырға-Йеменді береді. Селжұқ империясы құрылған кезде салық жинаудың принципі туралы біршама толқыныс болғаны рас. Отырықшы елден салықты қалай жинау, көшпелілерден салықты қалай алу керек деген мәселені дұрыс шешу үшін үкімет бұл мәселені кең тұрғыда зерттейді. Империяның негізгі халқы отырықшылар болған соң, көп нәрсені өзгертпей, мұсылман тұрғындары үшін бұрыннан түсінікті салық түрлерін қалдырып, ал көшпелілер үшін ондық салық системасына біраз өзгерістер енгізу туралы шешім қабылданады. Мұсылман тұрғындардан салықтың атаулары да сол қалпында қалдырылады. Негізгі салықтың түрі-харадж және ушр салығы болды. Мемлекеттік салық оның түрі мен жиналуын қамтамасыз ету, есеп-қисап мәселесі арнайы мемлекеттік орган - диван-и истифаның құзырында болды. Бұл органның басшысы - мустауфи деп аталды. Салықтар дер көзінде төленбесе мустауфи оның иесінің мүлкі мен жерін тартып алып, басқаға беруге құқылы болды. Салықтарды тікелей жинау ісімен салықшылар - амилдер айналысты. Негізгі салық - харадж

бен ушр феодалдардан да, шаруалардан да алынды. Салық - райиат деп аталды, оны төлеуші адамды мемлекет азаматы деп санады, әрі оны ұры қарыдан қорғау мемлекеттің міндеті деп есептелінді. Райиатты дер көзінде төлеп тұрған адам салықшыға - амилге келіп, өзін басбұзарлардан қорғауын талап ете алатын. Бұл туралы барлық жарияланған сұлтанжарлықтары мен заң ережелерінде арнайы айтылды. Мұсылман духовенствосы-сейіттер, имамдар, шейхтер, құран көшірушілер ешқандай салық төлеген жоқ. Селжұқтар сондай-ақ, бүкіл аббас әулеттерін салықтан мүлдем босатады, сондай-ақ, көңілдерін аулау үшін жергілікті ірі әулеттің екілдері де салықтан мүлдем босатылды немесе тек ішінара төледі. Селжұқтар мемлекетінде харадж салығына негізгі үш түрі салынды: мисаха-харадж (яғни, тіркеуге алынып өлшенген жер көлемінен төленетін салық), мукасама-харадж (өнімнің санынан алынатын салық), сондай-ақ, муката-а-харадж (жер үлесін иелену құқы үшін төленетін салық).

Халық шариғатта көрсетілген ресми салықпен қатар (русум), төтенше жағдайларда төленетін салықтарды да (авариз) дер көзінде, еш қарсылықсыз төлеуге міндетті болды. Салықтар заттай да (махсулат), ақшалай формада да (нагд) төлене беретін. Салықты осы екеуін араластыра отырып төлеуге де рұқсат берілді. Көшпелілер салық ретінде армияға әскери жылқылар мен мал өнімдерін (арқан, киіз үй, текемет, алаша, жүн, тері, саба, торсық) беруге міндетті болды. Ірі шайқастар мен алыс жорықтар көзінде соңғы дәуірде көшпелілердің әскери жасақ беруі салығын өтегендік деп есептелінді. Салық төлеуге қабілетті адамдарды мемлекет қорғап-қолдап отырса, ал төлеуден бас тартқан немесе салық төлеуге шамасы жоқтарды қатаң жазалап отырды. Оларды зорлап түрліше мемлекет жұмыстарына жекті. Мұндай адамдарды - бар-зигары асбаб-и хасс деп атады. Шаруалардың салықтары - мемлекетке, шенеунікке, феодалға, дін мекемесіне, әскерге төлейтін салықтар болып бірнеше топқа жіктелді. Негізгі салықтар-харадж, хукук-и дивани және т.б. салықтарға қосымша ретінде шаруалар жоғарыдағы мекемелердің барлығына арнап салалық салықтар бөледі. Хиссас-и дивани салығы - шенеунік үшін, - нал-баха назул салығы - қонақ салығы, улуфе салығы - әскердің жем-шөбі үшін төленеді. Мемлекетте ірі салық аймақтары, салық аудандары, салық округтеріне жіктелініп, әрқайсысынан алынатын салықтың түрі мен мөлшері белгіленді. Селжұқ үкіметі қалаларда сауданы, қолөнерді дамытуға мүдделі болды. Бұл дәуірде Орта Азияда, Батыс Иранда, Солтүстік Ауғанстанда қалалар мен қала халқының саны күрт есіп, үлкен урбанизация процесі жүріп жатты. Қалалардың саны да, сапасы да өсті. Қала салу мәдениеті, жаңа құрылыс үлгісі, сәулет өнері дамыды. Қала мәдениеттің, өркениеттің, сауда мен қолөнердің орталығы болды. Қала халқының этникалық құрамы да жыл өске сайын ала-құла бола түсті. Шығыс қалаларына тән сипат селжұқ қалаларында да сақталды, қалаларда өздік ерекшеліктер әрдайым байқалып тұрды. Қала қолөнер мен сауданың дамыған орталығы ғана емес сондай-ақ, отырықшы әлем мен көшпелі әлемді байланыстыруші орталық болды. Қалада отырықшы экономика мен көшпелі экономиканың товар алмасуы іске асырылды. Мемлекетті экономикалық жағдайының дәрежесі тек қалада ғана айқыны көрініп тұрды. Селжұқ империясында жүздеген ірі қалалар, мыңдаған орта кіші қалалар бар еді. Ірі қалалардың қатарына - Мерв, Бағдат, Герат Исфахан, Нишапур, Термез, Хульбук, Турган, Шаш, Елек, Бұқара Самарқанд, Рей, Пайкент, Гиждуван, Вабкент, Варахши, Кермен Суза және т.б. жататын. Сол дәуірдегі Мерв қаласында 150.000 адам тұратын/134/ ірі қалалардың барлығында қолөнер ісі үлкейіп қарқынмен дамыды, олардың барлығында көптеген атақты базарлар жұмыс істеді. Ағаш шеберлерінің өнімдері, түрлі үй жихаздары ыдыс-аяқ, киім-кешек, кілем тоқу, мата тоқу, арба жасау, зергерлік бұйымдар, әшекей заттар, қағаз өндіру, темір балқыту, қару-жарақ жасау, ақша соғу жоғары сапаларға жетеді. Селжұқ мемлекетінің товарлары сол дәуірдегі бүкіл әлемге жақсы таныс болды. Керуендер алыс елдің товарларын селжұққа жеткізсе, ал селжұқ товарларын құрлық, су жолдары арқылы алыс елдерге жеткізетін. Селжұқ дәуірінде әсіресе күнделікті шаруашылыққа қажеті еңбек құралдарын, транспорт түрлерін дамыту ерекше қолға алынды. Шам лампасы, соқа, күрек, кетпен, балта, шынжыр, арба шот, ине, тырма жасаушылардың өз мектептері болды. Селжұқ шеберлері жасаған форфор бұйымдар әлі күнге дейін мәдениеттанушылар тарапынан жоғары бағасына алып жатқаны рас. Бұл дәуірдің тамаша туындылары мен жәдігерлері қазіргі таңда әлем мұражайларында сақталуда.

Товарға несиеге беру арқылы сауда жасау да онша жағымды іс-әрекет деп есептелмеді. Селжұқ территориясындағы саудада сол кездегі барлық ақша түрлері - валюталар айналып жүрді. Бірақ ақшаларды тек арнайы орындарда ғана айырбастауға мүмкіндік берілетін еді (саррафтар). Мысалы, XI ғ. ортасындағы Исфаханның орталық базарында ресми рұқсаты бар 200 ақша ауыстырушылар - саррафтар жұмыс істеді. Базарларды басқаратын адамдарды ресми өкімет орындары тағайындап

отырды, оларды - зуама-йи асвак деп атайтын. Селжұқ мемлекетінің экнономикасында, әлеуметтік-этникалық жүйесінде көшпелілердің, көшпелілер шаруашылықтарының алатын орны ерекше болды. Мемлекетті құрған тек ретінде түрік оғыздары басқаларға қарағанда жеңілдіктерді пайдаланды. Отырықшы өмір салтына өткен оғыз көшпелілері дәстүрлі шаруашылықтарын тастап, егіншілікпен, саудамен, құрылыспен, қолөнерімен табысты түрде шұғылдана бастады. Егінші оғыздар көбіне арпа, бұдай, күріш, бау-бақша өсірумен айналысты. Оғыз көшпелілерінің дені жаңа қоныстарында әртүрлі ата кәсіптерімен-малшаруашылығымен шұғылданды. Төрт түлік малдан жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі өсірді. Олар мал өнімдерін қалаларға молынан шығарып отырды. Саудада өнімдер айырбас немесе нақты ақшаға сату дәстүрі енеді. Бірақ, оғыз тайпаларының қару асынуға жарамды ер-азаматтарының дені селжұқ армиясында қызмет етуді ратты. Қарапайым көшпелі азаматтар армияда аламан міндетін атқарса, көшпелілердің бекзадалары армияда әскери қолбасшылық етті, түрліше мемлекеттік қызметтерге тартылды. Селжұқ мемлекетінің өмір сүруінің өзі оғыз көшпелілерінің әлеуметтік-экономикалық жағдайының тұрақты болуымен тығыз байланысты екенін сұлтан үкіметі ешқашанда естерінен шығарған жоқ./136/. Кез-келген империя сынды Селжұқ империясы да мәңгі біртұтас мемлекет болып қала алмайтын еді. Түрлі этностардан, мәдениеттерден, өмір салттарынан, экономикалық аймақтардан тұратын Селжұқ империясында да ішкі қайшылықтар өсе келе ХІ ғ. соңында сепаратистік қозғалыстар үдей түседі. Ұлы билеушілер Мәлік шах сұлтан мен Низам ал-Мульк уәзірдің бір мезгілде қайтыс болуынан соң мемлекеттің ішкі саяси өмірінде дағдарыс дәуірі басталады. Мәлікшах тұсындағы темірдей тәртіптің арқасында селжұқ армиясы тәуелсіздікке ұмтылған кез-келген әрекетті қарудың күшімен тиып тастап отыратын. Мысалы, Мәлікшах сұлтан 1081-1085 жылдары үлкен күшпен өз ағасы Текештің көтерілісін басқын болса, ал 1007-1085 жылдары Кавурдид Рукн ад-Дин сұлтаншах көтерілісін жусатады. Сепаратистік қозғалыстар Орта Азияда, Ауғанстанда, Иракта, Иранда, Сирияда бір сәтте толастамады. Орталық билік орындарында алауыздық өрті тұтана бастап еді. Ұлы уәзір Низам ал-Мульктің даңқын көре алмаған, иран бекзадаларының өкілі, селжұқ мемлекетінде қазына басы болған Тадже ал-Мульк Абу-л-Танаим мемлекетті ыдырату үшін аса белсенділік танытқан тыңшы болды. Түрлі әдістермен ханша Тарқан қатынның сеніміне ие болған ол астыртын әрекеттердің, зұлымдықтардың асқан шебері болды. Низам ал-Мульк уәзір мемлекеттің келешегінен қауіптеніп, Мәлікшахқа өз мұрагері ретінде екінші әйелінен туылған, біршама қабілетті Беркеарықты жариялауды ұсынған кезде, Таж ал-Мульк оған қарсы әрекеттеніп, Тарқан қатынды араға салып, оның жас ақымақтау баласы Махмұдты келесі сұлтан деп жариялатып жібереді. Мұндай әрекеттердің болмай қоймайтынын болжаған Низам ал-Мульк уәзір орталық мемлекеттік аппаратты барынша күшейтуге тырысады. Ол өз маңына ақылды да сенімді адамдарды - қаржы диванының бастығы Абу Сайд Мұхамедті, мемлекеттік хатшылықтың бастығы - Камас ад-Дин Абу Рида Фазлаллахты топтайды. Уәзір өз маңында 20 мың түрік гулямынан тұратын ерекше гвардия ұстайды. Сарайдағы арам пиғылды топтар Низам ал-Мулькті у беріп өлтіруге әрекет жасайды. 1092 жылы сұлтан Мәлікшах Бағдат халифасының шақыруымен барған сапарында құпия қайтыс болады. Дұшпандар шиитерден шыққан Аламут исмаилттерінен кісі өлтіруші жалдап сол жылы ұлы уәзір Низам ал-Мулькті де өлтірткізеді. Орталық биліктің әлсірегенін түсінеген шиит исламистері Иранда, Аламутта көтерілістер ұйымдастырады. Олардың жетекшілері Хасан ас-Саббах Низам ал-Мулькті өлтіруді тікелей ұйымдастырған адам еді. Исламистердің тыңшылары мен баскесерлері барлық жерлерде селжұқ династиясының өкілдеріне қарсы қастандық әрекеттерін жасай бастайды. Селжұқ армиясы исламистерді Аламутта, Иранда қанша рет жазалауға тырысқанымен де сарайдағы тыңшылар іске асыртпауға тырысады. Осылайша, ХІ ғ. соңы ХІІ ғ. басында Ұлы Селжұқ империясының ыдырайтыны айқындала түскен еді. Империяны біріктіруші күштерден гөрі, оны ыдыратушы күштер бел ала бастаған еді. Селжұқ династиясының өз ішінде де алауыздық өршіп, әулеттің әр аймақтарында билік жүргізіп отырған өкілдері өз иеліктерін жеке мемлекет деп жариялау үшін күрес жүргізіп жатқан еді. Кіші Азияда Коний немесе Рум сұлтанаты (1077-1307), Сирияда сирия селжұқтарының ұлысы (1078-1117), Керменде (1041-1187) кавурдидтер әулеті, Хорезмде Ануштегіндер әулеті (1097-1221) жеке мемлекет болып құрыла бастаған еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маркарян С.А. *Некоторые сведения армянских историков XI—XII вв. о тюрках-сельджуках // Вестник обществ. наук АН АрмССР, 1981 №12; Шенгелия Н. Н. Грузинские историки XI—XII вв. о сельджуках // Тюркологический сборник, 1973г. М., 1975.*

2. Латын-грек тілінде жазылған автордың еңбектері өте көп болуына байланысты оларды тексте жеке-жеке қарастырамыз.

3. Якубовский А.Ю. Махмуд Газневи. К вопросу происхождения и характере Газневидского государства. Фердовсий, СГ.ст. Л. 1934.

4. История Востока. Т. 2. (Восток в средние века). М., 1999, с. 222-225.

5. Беляев Е.А. Арабы, ислам и арабский халифат в раннесредневековье. М., 1965.

6. История Византии. В 3-томах. Том 3, М., Наука, 1967.

References:

1. Markaryan S. A. Some stories of Armenian history XI-XIII.v. O. turkakh-seljukakh // - Vestnik Nauk an Armssr, 19816 N12; Shengeliyan. N. Georgian histories XI-XII V. V. O seldzhukakh // - Turkological sbornik, 1973g. m., 1975.

2. due to the large number of works of the author written in Latin-Greek, we will consider them separately in the text.

3. Yakubovsky A. Y. Mahmud Gaznevi. On the question of the characteristics and characteristics of the Gaznevid state. Ferdovsky, SG.St. L. 1934.

4. History Of Vostok. Vol. 2. (Vostok in the Middle Ages). Moscow, 1999, pp. 222-225.

5. Belyaev E. A. Arabi, Islam and the Arab Caliphate in raneesrednevekovo. Moscow, 1965.

6. History Of Byzantium. In 3 volumes. Vol. 3, Moscow, Nauka Publ., 1967.

УДК: 94 (65) «18»

МРНТИ 03.09.31 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.18>

P.N.Nuskabai ¹

¹PhD., al-Farabi Kazakh National University, Department of World History, Historiography and Source Studies

MAIN FEATURES OF FRENCH COLONIAL POLICY IN ALGER

Abstract

In this article, we investigated the history of Algeria in the period of colonial expansion of France. Explored the main aspects of this problem, characterized by various stages of social, economic and cultural development of colonial Algeria. The coexistence of the indigenous Algerian people and the European population in the years of French colonial rule is one of the most important factors that determined the whole course of modern history of Algeria. In this research work investigated the main features of the colonial policy of France in the nineteenth century, the impact of colonization on Algerian society, economic, social and political structure of Algeria during the French and European domination, and the liberation war in Algeria, the collapse of colonial rule and independence.

Key words: Algeria, France, colonization policy, land tenure, confiscation.

П.Н. Нұсқабай¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің, дүние жүзі тарихы, PhD., тарихнама және деректану кафедрасы

ФРАНЦИЯНЫҢ АЛЖИРГЕ БАҒЫТТАЛҒАН ОТАРЛАУ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Мақалада Францияның бағытталған отаршылдық өктемдігі кезеңіндегі тарихы зерттелді. Бірқатар мәселерге байланысты, яғни Алжир отарлығының мәдени, экономикалық, әлеуметтік дамуының түрлі кезеңдері сипатталып, оның негізгі аспектілері зерттелді. Француздық отаршылдық өктемдігінің барлық жылдар бойындағы еуропалық халықтар мен алжирлық байырғы халықтардың қатар өмір сүруі Алжирдің жаңа және қазіргі заман тарихындағы барлық бағытын анықтайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады. Ғылыми мақалада XIX ғасырдағы Франция

отаршылдығы саясатының негізгі белгілері, алжир қоғамының отаршылдыққа әсері, Алжирдің француздық және европалық өктемдік кезеңіндегі экономикалық, әлеуметтік және саяси құрылымы, сондай-ақ Алжирдегі азаттық соғыс, отаршылдық өктемдіктің күйреуі мен тәуелсіздікке қол жеткізуі.

Кілт сөздер: Алжир, Франция, отарлау саясаты, жериелену, конфискация.

П.Н.Нускабай¹

¹ *PhD., КазНУ имени аль-Фараби, кафедра Всемирной истории, историографии и источниковедения*

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ФРАНЦУЗСКИЙ КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В АЛЖИРЕ

Аннотация

В статье была исследована история Алжира в период колониальной экспансии Франции. Изучены основные аспекты по данной проблеме, охарактеризованы различные этапы социального, экономического и культурного развития колониального Алжира. Сосуществование коренного алжирского народа и европейского населения в течении всех лет французского колониального господства является одним из важнейших факторов, определивших весь ход новой и новейшей истории Алжира.

В статье исследуются основные черты колониальной политики Франции в XIX веке, воздействие колонизации на алжирское общество, экономическое, социальное и политическое устройство Алжира в период французского и европейского господства, а также освободительная война в Алжире, крах колониального господства и обретение независимости.

Ключевые слова: Алжир, Франция, колониальная политика, землевладение, конфискация.

Основные черты Французский колониальной политики в Алжире.

В данной статье исследуется колониальная политика Франции в Алжире. Изучение колониальных империй является неотъемлемой частью всемирно-исторического процесса. Становление и развитие колониальной политики Франции связано с ее ролью в системе международных отношений, с ее экономической и политической историей. История французского колониализма насчитывает более четырех веков. Специфика «французского» Алжира заключается в его особом характере колонии переходного типа. Сосуществование коренного алжирского народа и европейского населения в течении всех лет французского колониального господства является одним из важнейших факторов, определивших весь ход новой и новейшей истории Алжира.

В системе африканских колоний Франции, Алжир занимал очень важное место благодаря географической близости к метрополии, выгодному стратегическому положению в центре Магриба. Алжир являлся придатком экономики Франции, военной базой, полигоном армии и административной школой воспитания чиновничьих кадров для остальных колониальных владений. Ни в одном из этих владений колониальный режим не казался столь прочным и уверенным, как в Алжире. Колониальный опыт оказал огромное влияние на страны Европы, их экономическое и социальное развитие, а так же на внутреннюю и внешнюю политику.

Своеобразие взаимоотношений Алжира и Франции, как представителей различных геополитических фигур, которые имели долгую и общую историю, по-прежнему привлекает внимание исследователей. Необходимо отметить, что дискуссии о той роли, которую сыграл французский колониализм в истории алжирского народа, не прекращаются вплоть до настоящего времени. Все еще существуют неразрешенные вопросы, касающиеся разнообразных социальных, политических и экономических трансформаций, которые произошли в Алжире в период колониальной зависимости.

Колониальное завоевание Алжира сопровождалось политикой земельного грабежа в целях создания материальной основы французской колонизации. По законам 1840, 1843-1844 и 1846 гг. было конфискованы земли администрации, собственность тех алжирцев, которые участвовали в восстании и территории, права на которые не подтверждались официальными документами. Только в столице Алжира таким образом были конфискованы три четверти всей территории.

Официальный земельный грабёж Алжира создал благоприятную обстановку для различных территориальных спекуляций. Французские скупщики чаще всего не обращали внимание на то, что родовые владения традиционно являлись неделимыми. Большинство алжирцев считало, что

французское господство не способно надолго удержать власть, они охотно продавали участки земель, которые во многих случаях попросту не существовали или находились в распоряжении целого рода [1, с. 99]. Французские власти и суды обычно узаконивали практически все сомнительные сделки и аферы, так как видели «в распадении общинно-родового быта залог дальнейшего бессилия покоренного населения», и потому что боялись «нарушить интересы колонистов и тем самым притормозить процесс быстрой колонизации Алжира» [1, с. 114].

В 1863 году, французское правительство, которое опасалось последствий чрезмерно быстрого обезземеливания населения, подрыва позиций феодальной аристократии, объявило Алжир «арабским королевством». Сенат Франции провозгласил алжирские племена «несменяемыми владельцами их земель» [2, с. 69]. В тоже время племена были разделены на «дуары», а после их оседания своего рода сельские районы, с целью более точно сосчитать ресурсы и богатства, учредить частную собственность. Это должно было привести к уничтожению племенной сплоченности и окончательному подрыву коллективной собственности.

Однако заинтересованность крупных французских компаний хозяйственном освоении Алжира на деле сводила на нет решения сената. Земельный грабеж продолжался, а режим Третьей республики, который установился в 1870 году, узаконил этот грабеж, придав ему более широкий размах [3, с. 83].

После подавления восстания арабских и кабилских племен в 1871-1872 гг. было конфисковано 500 тыс. гектаров, а также отменялась неотчуждаемость земель хабус - религиозных учреждений. Эти территории, а коллективные земли в принудительном порядке делились на мелкие наделы и становились объектом торговли. В результате всех этих манипуляций большая часть земель Алжира перешла в так называемый «фонд колонизации».

Параллельно с официальной колонизацией, то есть поощряемой французской властью, все более широкий размах стала приобретать «свободная» частная колонизация. По приблизительным подсчетам историков и экономистов в результате колонизации у коренных жителей Алжира осталось не более 47% всей территории страны.

Но как бы ни значительны были масштабы территориального захвата Алжира, главным результатом французской колонизации следует признать переселенческую политику. Поселенцы составили прочную опору колониального режима, тем самым придав надежность экономической экспансии французского капитализма в Алжире. Последствия укоренения европейцев в Алжире сыграло роль и в политическом, культурном и этническом отношении. До французского завоевания в стране практически не было европейцев.

После высадки в Алжире французской армии количество европейцев стало увеличиваться. Изначально это были в основном различные авантюристы, которые надеялись разбогатеть за счет разграбления алжирского населения. Вслед ними хлынул поток обнищавших и разорившихся горожан и крестьян из Франции, Испании и различных мелких островов. В 1841-1851 гг. было создано 126 центров колонизации, колонисты бесплатно получали земельные наделы при условии обязательной их обработки и постоянного поселения в Алжире. Из-за нехватки французов, желающих селиться в Алжире на таких условиях, стали всячески поощрять иммиграцию в Алжир других европейцев [4, с. 124].

В результате всех этих последовательных "нашествий" различной разноязыкой массы европейцев, их число в Алжире возрастало быстрыми темпами. Между ними существовал своеобразный раздел, они подразделились как по районам проживания, так и родом деятельности. Французы, в основном военные и различные административные деятели преимущественно поселялись в Центральной части страны, вокруг столицы Алжира. Испанцы, сосредоточились в основном на западе, ближе к городу Оран, становились преимущественно средними и мелкими садоводами, зеленщиками и рыбаками, а в городах -ремесленниками и торговцами.

Основная масса европейского населения была относительно бедной. В целом европейцы довольно долго чувствовали себя в Алжире мягко говоря неуютно. Большинство из них гибли от рук алжирцев, от болезней и лишений. В образованном ими разностороннем обществе, с разными традициями, обычаями, языком, существовал лишь единственный фактор для сплочения, это было стремление сохранить, удержать свою власть в еще не окончательно завоеванном Алжире [5, с.44].

Лишь после окончательного поражения эмира Абд аль-Кадира, колонисты уверовали в прочность своих позиций в Алжире. В 1848-1849 гг. в Алжире было создано 50 колонизационных центров для парижских рабочих. Тем самым власти Франции старались переселить в Алжир как можно больше безработных или революционно настроенных граждан Парижа. И хотя каждому

переселенцу гарантировалось по 10 гектаров земли и комфортная жизнь в «центрах колонизации», по прибытию они находили лишь недостроенные бараки, неудивительно, лишь половина из них осталась в стране, остальные либо погибли от болезней, либо уехали обратно.

Это положение укрепилось после уравнивания французов Алжира и Франции в политических правах. В 1870г. в ряды европейцев были включены алжирские евреи, подавляющее большинство которых проживало в стране еще до прихода в Магриб арабов. После издания в 1889 г. декрета об автоматическом предоставлении французского гражданства всем алжирским европейцам, родившимся в Алжире и достигшим 20 лет, стало весьма трудно учитывать точное соотношение между французами и другими европейцами. Иммигранты из Европы старались быстрее оформить французское гражданство, стремясь воспользоваться соответствующими преимуществами.

Иммиграция основной массы европейцев в Алжир была вызвана не жадной наживы, а скорее всего экономическими и социальными причинами, то есть разорением, обнищанием или же политическими обстоятельствами. Например переселение парижских рабочих в 1848 г., высылка республиканцев в 1851 г., вынужденное бегство уроженцев из Эльзас-Лотарингии. По этой причине европейцы Алжира, в отличие от французов в других колониях образовали довольно многочисленную и социально разнородную группу населения. Произошло смешение различных народностей, с их своеобразным и самобытным укладом, языком, обычаями культурой. Но и именно многочисленность и длительность проживания в стране этого европейского меньшинства породила у него совершенно превратное представление о подлинной ситуации в Алжире. Лозунг, о том, что Алжир теперь является полноправной собственностью Франции [6, с.113] глубоко и прочно укоренился сознании европейских колонизаторов.

В дальнейшем рост европейской иммиграции был связан с освоением новых земель, строительством дорог и городских центров, развитием торговых отношений и зарождением промышленности. Власть начинает регулировать приток эмигрантов в интересах колонизации, после 1860 г. земли из фонда бесплатно не раздаются, а лишь продаются. Помимо этого, на ход иммиграции начинают влиять два фактора, во-первых, это потребность развивающейся Франции в рабочей силе, во-вторых применение колонистами наемного труда алжирцев. Эти факторы постепенно начинают тормозить характер иммиграции.

Европейское меньшинство как особая группа населения Алжира сформировалось примерно в начале XXвека. Европейцы практически не смешивались с коренным населением Алжира [6, с.114]. Европейское население Алжира превратилось в так называемых «неофранцузов», юридически считаясь французами, в действительности сохраняли свои национальные черты.

«Неофранцузы» достаточно быстро осознали свою самобытность и значение для колониальной администрации. Себя они считали «новой европейской расой» [7, с.56]. Длительное проживание в Северной Африке сказалось на их внешности, образе жизни, быте и нравах и образе жизни. Даже их французский язык был смешан с испанским, арабским и другими языками. Однако желание «неофранцузов» по-своему управлять Алжиром и даже сепаративная нацеленность в их среде имела свои границы. Европейцы в Алжире постоянно опасались разграбленного, оскорбленного, но так и полностью не подчиненного алжирского населения. Колонизаторы Алжира постоянно нуждались в защиту французской армии и полиции. Их господство в Алжире гарантировалось лишь военной мощью метрополии.

Политические позиции европейцев Алжира значительно разъединялись, что обуславливалось их социальным статусом. Изначально власть находилась в руках французских аристократов и военных, а затем постепенно главенство стало переходить в руки так именуемых сеньоров колонизации. К ним относились крупные землевладельцы, владельцы судов, различные предприниматели и торговцы [7, с.136]. Менее обеспеченное европейское население часто выражало свое негодование гнетом «сеньоров» колонизации, но тем не менее они постоянно объединялись, чтобы совместными усилиями противостоять коренному населению Алжира.

Завоевание и колонизация Алжира целиком изменило традиционное устройство алжирского общества. Прежний привилегированный класс совершенно утратил свое былое могущество, влияние и социальный статус. В постоянной обстановке практически не прекращающихся сражений, восстаний, набегов и погромов они либо погибли, либо эмигрировали. Большинству оставшихся пришлось пойти работать к европейским колонизаторам.

Прежде, до французского завоевания, городское население традиционно делилось по религиозно-этническому признаку. Но после захвата французами городов и богатейших районов, все

горожане, турки, арабы, евреи и другие, оказались в одинаковой ситуации. Они будто превратились в иностранцев в своей собственной стране. Кроме этого происходило обезземеливание, разорение крестьянства в деревнях, что привело к застою и обнищанию. В такой ситуации большинству населения деревень приходилось обращаться к европейским колонистам в поисках работы. Городские ремесленники, которые класс столкнулись с массовым поступлением дешевых и первосортных товаров их фабрик метрополии, переживали полное разложение системы труда.

Колонизация преподнесла много новшеств для Алжира. После ее начала алжирцы получили возможность ознакомиться с новейшими достижениями науки и техники европейцев, открыли для себя новые возможности, такие как экспорт своей продукции за границу, получение образования во Франции.

Все это способствовало развитию и модернизации экономики страны и приобщению ее коренного населения к достижениям мировой цивилизации, оформлению новых социальных структур, новых классов и социальных слоев в алжиро-мусульманской среде [8, с. 88].

Несмотря на земельный грабеж и оттеснение коренных алжирцев в малопродуктивные районы, общая площадь обрабатываемых земель в Алжире за 1830-1930 гг. удвоилась благодаря общему прогрессу агротехники применению новейших методов ведения хозяйства. А от этого выиграли не только европейцы, но и алжирцы: наиболее состоятельные- непосредственно, остальные-косвенно.

Как отмечает алжирский историк и социолог Абд аль-Кадир Джеглуд, в толка, сфере культуры возникли учитель, журналист, адвокат, врач, человек театра и нетрадиционного т.е. мусульманский богослов нетрадиционного толка, придерживающийся проникавших в Алжир из Египта идей реформации ислама. С 1880-х годов появляются первые сочинения алжирцев на французском языке, в 1883 г. - первая алжирская газета на французском языке [9, с.113].

На формировании новой алжирской интеллигенции современного типа особенно благотворно сказалось то обстоятельство, что общественное и культурное общество Франции стало постепенно вливаться в жизнь Алжира. Французскими учеными были хорошо изучены история, быт, нравы и обычаи страны, французские писатели, художники и композиторы подолгу жили в Алжире и посвящали ему свои произведения. Можно сказать, что противоречивость влияния колониальной политики оставалось одним главных проблем. Происходило неизбежное столкновение двух совершенно разнородных культур [9, с.134].

По мере развития экономики и втягивания все большего числа коренных жителей в современное производство или просто современную жизнь, в городах, контакты между европейцами и алжирцами становились все чаще и более многообразнее. Это неизбежно вело к распространению среди алжирцев французского языка как средства общения и французской культуры как базы хотя бы минимального взаимопонимания с иностранцами [10, с.88]. Говорить, читать, писать на французском языке было условием не только социального и политического успеха, но и являлось средством включения в современную жизнь и для получения работы. К французскому никогда не обращались только из из-за какой-либо отсталости арабского языка. Большинству алжирцев приходилось овладевать чужим для них языком самостоятельно, так как школьное образование на французском языке было частичным, ограничивалось рядом районов, было доступно только некоторым классам населения.

Заметную роль в этом процессе играла все более усиливавшаяся эмиграция алжирцев во Францию в поисках работы, наметившаяся еще до первой мировой войны. Количество уезжавших и возвращавшихся постоянно колебалось, постепенно все больше и больше алжирцев стало оставаться во Франции на постоянное местожительство [11, с.78]. Основная их часть была сконцентрирована в промышленном районе Парижа, остальные в районах Марселя, Лиона и других крупных городах. Алжирцы в основном работали в металлургической, химической, строительной и горной промышленности.

Таким образом, возник и развивался мощный социальный феномен формирование значительной части национального алжирского пролетариата за пределами страны, непосредственно в метрополии. Огромное количество алжирцев за долгий период колонизации побывало на французской земле, в качестве солдат, работников, обучающихся и т.п. [12, с.86].

Дело не только в том, что на чужбине алжирцы быстрее овладевали французским языком и приобщались к индустриальной цивилизации, получали квалификацию для работы в промышленности, в то время как в Алжире у них было меньше шансов. Гораздо важнее то, что постоянные миграции алжирцев во Францию и обратно стали каналом воздействия на алжирское

общество политической культуры Франции. Алжирцы получили возможность напрямую познакомиться с влиянием различных политических течений, революционными движениями, сумели получить представление об организации и классовой борьбе. И после возвращения на родину, алжирцы имели возможность распространять среди населения полученные знания и опыт, которые они приобретали за границей [11, с.89].

В этом случае налицо позитивный аспект социального влияния более высокоорганизованного общества. Эмиграция, естественно, постояннно питала корни двуязычия и создавала своего рода культурный дуализм. Однако знание французского языка и даже длительное пребывание во Франции не означали офранцузивания алжирцев. Национально-религиозная обособленность эмигрантов, особенно рабочих, в целом сохранялась.

Список использованной литературы:

1. *Вирабов А.Г. Очерки экономического и социального развития Алжира. – Москва.: Наука, 1981. -205с.*
2. *Куропаткин А.Н. Алжирия. – СПб.,1877. - 310с.*
3. *Ланда Р.Г. Борьба алжирского народа против европейской колонизации 1830-1918.-М.: Наука, 1976.-306 с.*
4. *Ланда Р.Г. История Алжира XX век. М.: Институт Востоковедение РАН.1999. – 309с.*
5. *Эгрето М. Алжирская нация существует. – М.: Иностранная литература. 1958.- 197 с.*
6. *Мельянцев В.А. Экономический рост стан Магриба. – М.: Наука, 1984. -216.*
7. *Поспелова Н.Г. Алжир.- М.: Соцэкгиз, 1959. -106 с.*
8. *Шевелев В.Н. Алжир: история, культура. – Ростов-на Дону: РГУ, 1986. – 128с.*
9. *Кирей Н.И. Алжир и Франция 1962-1971. Проблемы экономических и политических отношений. – М.: Наука, 1990. - 205с.*
10. *Егоров И.А. Социально-экономическая структура Алжира. – М.: Наука, 1976.-256 с.*
11. *Куприн А.И. Франция и страны Магриба. – М.: Наука, 1976.-306 с.*

References:

1. *Virabov A. G. Essays on the economic and social development of Algeria. - Moscow.: Nauka, 1981. - 205s.*
2. *Kuropatkin A. N. Alzhiriya. - St. Petersburg, 1877. - 310s.*
3. *Landa R. G. The struggle of the Algerian people against European colonization 1830-1918. - Moscow: Nauka, 1976. -306 p.*
4. *Landa R. G. History of Algeria XX century. M.: Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. 1999. - 309s.*
5. *Egreto M. The Algerian nation exists. - M.: Foreign literature. 1958. - 197 p.*
6. *Melyantsev V. A. Economic growth of the Maghreb camp. - M.: Nauka, 1984. -216.*
7. *Pospelova N. G. Algeria. - M.: Sotsekgiz, 1959. -106 p.*
8. *Shevelev V. N. Algeria: history, culture. - Rostov-on-Don: RSU, 1986. - 128s.*
9. *Kirei N. I. Algeria and France 1962-1971. Problems of economic and political relations. - M.: Nauka, 1990. - 205s.*
10. *Egorov I. A. Socio-economic structure of Algeria. - M.: Nauka, 1976. -256 p.*
11. *Kuprin A. I. France and the Maghreb countries. - M.: Nauka, 1976. -306 p.*

**САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY**

УДК 327

МРНТИ 11.25.31 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.19>

Айтжанов Д.А.¹, Нурсултанова Л.Н.²

*¹докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, aitzhanov@list.ru,*

*²д.и.н., профессор кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, 2012nura@bk.ru*

СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ США И «ТАЛИБАН»: НАЧАЛО ДИАЛОГА

Аннотация

В данной статье авторы анализируют ситуацию в Афганистане: становление диалога с Талибаном и подписание соглашения о перемирии, сроках вывода американских военных, экономической ситуации и затяжном политическом кризисе. Затрагивается роль России, Китая, Ирана и Пакистана в решении данного вопроса. Позиции России и Китая по Афганистану схожи: это укрепление национальной армии, правоохранительных органов, а также соблюдения прав и свобод человека. Иран опасается, что Пакистан будет иметь возможность вмешиваться во внутреннюю политику Афганистана, поэтому предпринимает шаги по установлению сотрудничества с «Талибан». Основная цель Пакистана в Афганистане - дальнейшее усиление своего влияния в этой стране и недопущения сильного сближения с Индией.

Ключевые слова: США, Афганистан, Талибан, соглашение, Катар, политический кризис, экономическая ситуация.

Д.А.Айтжанов¹, Л.Н.Нурсултанова²

*¹Аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, aitzhanov@list.ru,*

*²т.ғ.д., аймақтану кафедрасының профессоры, халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан, 2012nura@bk.ru*

АҚШ ПЕН «ТАЛИБАН» АРАСЫНДАҒЫ КЕЛІСІМ: ДИАЛОГТЫҢ БАСТАЛУЫ

Аңдатпа

Авторлар бұл мақалада Ауғанстандағы жағдайды талдайды: талибанмен диалог орнату және бітім жасау туралы келісімге қол қою, АҚШ әскерінің шығарылу уақыты, экономикалық жағдай және ұзаққа созылған саяси дағдарыс жайында сөз қояды. Бұл мәселені шешудегі Ресей, Қытай, Иран және Пәкістанның рөлі туралы айтылады. Ресей мен Қытайдың Ауғанстанға қатысты ұстанымдары ұқсас: екі тарап та ұлттық армияны, құқық қорғау органдарын нығайтуды көздейді, сондай-ақ адамның құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге шақырады. Иранға келсек, ол Пәкістан Ауғанстанның ішкі саясатына араласуы мүмкін деп сескенеді, сондықтан талибандармен

ынтымақтастық орнатуды қолға ала бастады. Пәкістанның Ауғанстандағы басты мақсаты - осы елдегі ықпалын одан әрі нығайту және Үндістанмен жақындасудың алдын алу.

Кілт сөздер: АҚШ, Ауғанстан, Талибан, келісім, Катар, саяси дағдарыс, экономикалық жағдай.

D.A.Aitzhanov¹, L.N.Nursultanova²

*¹PhD Student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan, aitzhanov@list.ru,*

*²Professor, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan, 2012nura@bk.ru*

AGREEMENT BETWEEN THE US AND THE TALIBAN: START A DIALOGUE

Abstract

The authors of the article analyze the situation in Afghanistan: establishing dialogue with Taliban and signing an agreement on a ceasefire, timing of withdrawal of the US military, the economic situation and the protracted political crisis. The role of Russia, China, Iran and Pakistan in addressing this issue is touched. The positions of Russia and China on Afghanistan are similar: strengthening of national army, law enforcement agencies, as well as respect for human rights and freedoms. Iran fears that Pakistan will be able to intervene in Afghanistan's domestic policy and is therefore taking steps to establish cooperation with the Taliban. The main goal of Pakistan in Afghanistan is to further strengthen its influence in this country and prevent a strong rapprochement with India.

Key words: The United States, Afghanistan, Taliban, agreement, Qatar, political crisis, economic situation.

В момент начала распространения по всему миру COVID-2019, для большинства людей осталось незамеченным состоявшееся, скажем так историческое событие - 29 февраля т.г. в столице Катара - Дохе между правительством США и движением «Талибан» подписано соглашение о выводе из Афганистана американских войск. Этим соглашением официально завершилось длившееся почти двадцать лет противостояние между США и радикальным движением «Талибан».

Соглашение подписали спецпредставитель США по Афганистану Залмай Халилзад и лидер талибов мулла Абдул Гани Барадар. Также на церемонии подписания соглашения присутствовал государственный секретарь США Майк Помпео. За подписанием документа наблюдали представители из порядка 30 стран, в том числе и России.

Одним из пунктов договоренностей между США и талибами является установление межафганского диалога с участием движения «Талибан» и нынешнего правительства Афганистана. До этого США должны освободить 5 тысяч пленных талибов, а движение «Талибан» - 1 тысячу пленных. При этом президент Афганистана Ашраф Гани, который не присутствовал в Дохе, заявил, что Кабул не брал на себя обязательств по освобождению пленных талибов, и «этот вопрос может стать частью межафганских переговоров, но никак не их условием» [1].

В тексте соглашения отмечается, что «США, их союзники по коалиции завершат вывод остальных сил из Афганистана в течение 14 месяцев после объявления этой общей декларации и заключения соглашения между США и «Талибаном». В течение 135 дней домой отправятся 5 тыс. военнослужащих [2].

Это событие ждали многие, как в США, так и в самом Афганистане. Не секрет, что почти за 20 лет присутствия американских войск на афганской земле, от этой затяжной военной операции стали проигрывать все стороны конфликта. Как американцы, так и талибы, где если первые теряют своих военнослужащих и огромные средства налогоплательщиков, а вторые уже не имеют былого авторитета и контроля над всеми местными группировками, использующими оружие против правительства.

Последние годы некоторые неофициальные источники, а в последующем за ними уже и многие мировые СМИ распространяли время от времени информацию о якобы готовящемся соглашении

между тремя сторонами, где как становится ясно, основным инициатором является Белый дом. Это и не удивительно, ведь одним из прошлых предвыборных обещаний Дональда Трампа было завершение военной операции в Афганистане и возвращение всех американцев домой. Теперь подошли уже новые президентские выборы, и главе США нужно переизбираться. Поэтому Трамп ускорил тайные переговоры, которые начались при посредничестве правительства Катара, и соответственно местом была выбрана Доха. Еще с самого начала эти переговорные процессы официально не афишировались сторонами. К примеру, в самом начале их проведения, в июле 2018 года, первый заместитель помощника госсекретаря США по делам Южной и Центральной Азии Элис Уэллс прибыла в Доху для встречи с вице-премьером – министром обороны Катара Халидом бен Мухаммедом аль-Аттия.

Согласно обнародованной информации, «два официальных лица обсудили вопросы мирного процесса в Афганистане и пообещали и впредь прилагать все усилия для борьбы с терроризмом и укрепления регионального мира и стабильности». Кроме того, Э.Уэллс от лица США выразила признательность Катару за его постоянную поддержку установлению мира в Афганистане.

Однако, основной же целью ее визита было отнюдь не встреча с представителем правительства Катара, а предварительные переговоры с членами движения «Талибан», которые имеют в Дохе свое представительство. К слову они отказались от комментариев по поводу встречи с представителями США, а Э.Уэллс ограничилась коротким высказыванием о том, что «США изучают все возможности для продвижения мирного процесса в тесной консультации с афганским правительством» [3].

Стоит отметить существенную роль самого Катара, имеющего влияние на «Талибан». Доха внесла достаточный вклад в проведении переговоров между «Талибаном» и Белым домом. Основная заинтересованность Катара в данном процессе заключается в получении лояльности со стороны США, в том числе и в плане давления на соседние Саудовскую Аравию и Объединённые Арабские Эмираты с целью снятия с Катара экономической блокады.

Следующий этап переговоров прошел также в Дохе, в начале марта 2019 г. Правда, назвать их результативными сложно. Во время этих переговоров удалось достигнуть определенного прогресса, однако соглашение, в котором должны быть указаны временные рамки вывода иностранных войск из Афганистана, так и не было подписано.

Во время последнего раунда переговоров, завершившимися подписанием соглашения, которые длились 16 дней, США попытались получить от талибов гарантии того, что вооруженные группировки больше не будут использовать Афганистан в качестве площадки для проведения новых атак боевиков. Представлявший США на переговорах спецпредставитель Залмай Халилзад сообщил, что стороны достигли прогресса в обсуждении условий вывода войск из Афганистана. По словам спецпредставителя, «очевидно, что все участники хотят окончания войны» [4].

Теперь, когда уже подписано долгожданное историческое соглашение, главное - не нарушать утвержденные договоренности всеми сторонами, подписавшими декларацию. Да, мирный процесс начался, но это не означает полное решение всех имеющихся проблем. Хотя лично для Трампа подписанное соглашение является серьезным политическим бонусом и одной из крупных его внешнеполитических побед перед выборами. Обещание перед своими избирателями он выполнил.

Главный вопрос теперь, сможет ли «Талибан» соблюдать условия соглашения? То, что нынешнее правительство Афганистана без помощи США и их военных не смогут долго удерживать контроль над афганскими провинциями не сомневаются даже они сами. Сейчас для Вашингтона самое главное, это удерживать хрупкий, но все же мир в Афганистане, хотя бы до завершения выборов президента США. Ну а для талибов данное соглашение дает шанс для начала продвинуть своих сторонников в парламент Афганистана, которых у них сейчас нет в законодательном собрании страны.

На последних парламентских выборах в 2018 г., движение «Талибан» отвергло предложение президента Афганистана Ашрафа Гани принять участие в выборах в парламент и региональные советы. Тогда талибы заявили, что в стране невозможно провести свободные и честные выборы из-за присутствия иностранных военных.

Хотя сразу это им конечно вряд ли удастся, как уже говорилось, для начала им надо вернуть свой авторитет среди определенной части населения страны. Афганистан - многонациональное государство, его население состоит из различных народов. В стране по крайней мере 14 этнических групп, из них половина населения - пуштуны, а также таджики, хазарейцы и узбеки, а с ними любой политической силе придется считаться.

Еще есть «Аль-Каида», с которой «Талибы» обещали в Дохе больше не сотрудничать и террористическая организация «ИГИЛ», где между ними идет противостояние. Помимо их на территории Афганистана действуют еще 18 отдельных террористических организаций. Вряд ли все они будут готовы добровольно сложить оружие, поэтому заверения талибов в Дохе о полном прекращении огня - еще не гарант наступления мира.

За последние сорок лет, во время советской и американской оккупации, увеличился экономический разрыв между относительно современным городом и традиционно консервативным селом. Если талибы придут к власти в Кабуле, возможен возврат к законам шариата, как было уже в конце 1990-х. Но с принятием новой конституции страны, произошло распределение власти, теперь женщинам предоставили больше прав, а девушкам позволили ходить в школу и учиться. Теперь все эти достижения рискуют оказаться под вопросом. Афганское общество за последние двадцать лет изменилось: появились некоторые права у женщин, молодежь обучается за рубежом, открываются кинотеатры. Это и ставит под сомнение, что мирное сосуществование двух политических сил – нынешней светской власти в Кабуле и радикального «Талибана» вызывает определенные сомнения, но надежда остается.

Сам процесс мирного урегулирования в Афганистане сдерживает еще и неблагоприятная экономическая ситуация. Более половины жителей 16-миллионного Афганистана живет за чертой бедности. В экономике за последние 6 лет наблюдается застой, валюта стремительно обесценивается, банковский сектор развит слабо, практически никто не оформляет кредиты. Нестабильность отпугивает иностранных инвесторов, несмотря на обилие полезных ископаемых в недрах Афганистана. Стоимость залежей золота, железа, меди, алюминия, хрома, серы оценивают в сумму более триллиона долларов. До 90% афганцев проживает в сельской местности. Из-за засухи в 2018 г. производство пшеницы снизилось на 24%. Участники конфликта, которые захотят сложить оружие и вернуться к мирной жизни, рискуют остаться не у дел.

Есть риск, что тысячи человек окажутся вовлеченными в преступную деятельность. Отдельной проблемой остается незаконное производство и торговля наркотиками. Афганские фермеры продолжают зарабатывать на жизнь, выращивая мак, из которого производят опиум. В 2018 г. оборот от продаж опиума в Афганистане составил более 600 млн долл., а годом ранее – свыше миллиарда. В стране процветает контрабанда и незаконная торговля оружием. На афганском черном рынке можно купить стрелковое и легкое оружие на любой вкус. К сожалению, послевоенный Афганистан ждет туманное будущее [5].

Период, который отведен для вывода войск США и НАТО из Афганистана, станет проверкой «Талибана» на исполнение своих обязательств по соглашению. Самое главное, чтобы после своего ухода, США не оставили политический и военный вакуум, который могут заполнить другие иностранные силы, враждебные по отношению к США и их союзникам.

Конечно, нет гарантии того, что подписанное в Дохе соглашение принесет в Афганистан полноценный мир, однако, с прагматичной точки зрения, уже не было смысла затягивать эту кампанию. Движение «Талибан» пользуется поддержкой почти у половины населения Афганистана, и это факт. Поэтому, каких-то лет пять назад никто бы и предположить не смог, что США сядут за стол переговоров с талибами, а после еще и подпишут с ними соглашение о перемирии, это просто казалось чем-то невозможным. Но нынешние реалии таковы, международная военная коалиция не смогла достичь всех поставленных перед ней целей. Конфликт затянулся на долгие годы, обещанной молниеносной и быстрой победы 43-м президентом США Дж.Бушем над «Аль-Каидой» и «Талибан» так и не случилось. А вот потери среди американских военных увеличиваются: с октября 2001 г. по 31 октября 2019 г. боевые потери ВС США составили 1901 человек убитыми и 20 664 ранеными. При этом афганская национальная армия несет также тяжелые потери, только с 2015 г. они превысили 30 тыс. убитыми. Потери среди мирного населения по состоянию на октябрь 2018 г., составили более 139 000 афганцев, по большей части погибших во время военных операций. Беженцами из Афганистана по причине боевых действий стало 2,6 млн. человек, из которых 1,3 млн. проживает в Пакистане и около миллиона в Иране [6].

Кроме американских военных, по двустороннему соглашению между НАТО и правительством Афганистана в стране присутствуют около 12 тысяч военнослужащих блока, в функции которых входит только обучение и консультирование афганских силовых структур.

Помимо США и их союзников, долгожданному наступлению мира в Афганистане, надеется и Россия. В какой-то мере Москва должна только выиграть от ухода американцев из этой исламской республики, но при этом есть опасение, что с завершением их миссии вооруженные группировки

оппозиционных Кабулу сил будут пытаться пробираться в соседние с Афганистаном страны - Узбекистан, Таджикистан и Туркменистан. Ну и конечно с вероятной дестабилизацией региона, Москва опасается увеличения наркотрафика на свою территорию.

Политика Пекина в Афганистане не сильно заметна, но при этом активна. Одновременно переговоры с «Талибан» вели не только американцы, но и китайцы. Летом 2019 г. появилась информация о переговорах в Пекине, на которых присутствовал лидер талибов мулла Абдул Гани Барадар. Официальный Пекин эту информацию не подтвердил, но и не опроверг. Главная цель Китая - защитить миллиарды долларов, которые его компании инвестировали в регион в рамках инициативы «Один пояс, один путь», а в случае дестабилизации ситуации, это будет сделать нелегко. Ну и конечно, Китай хотел бы участвовать в разработке афганских месторождений полезных ископаемых в будущем. И последнее, Китаю крайне нежелателен экспорт террористов на свою территорию, в особенности в Синьцзянь в случае ухудшения ситуации в Афганистане. Вот и приходится вести переговоры у себя с пока еще радикальным движением.

К ситуации в Афганистане проявляет интерес также Пакистан. Цель Исламабада в Афганистане не изменилась. Пакистан считает, что дружественное афганское правительство имеет важное значение для его «стратегической глубины» по отношению к его конкуренту - Индии. Это подвигло Пакистан на поддержку «Талибана» даже после его свержения и несмотря на возможную международную реакцию.

Соседний шиитский Иран поддерживает вывод войск США из Афганистана, даже если это приведет к усилению «Талибана», с которыми у них в период их правления были довольно натянутые отношения. Тегеран осознал, что талибы и их сторонники в Пакистане останутся в Афганистане основными действующими лицами. И если Иран хочет оставаться значимым игроком в Афганистане и минимизировать влияние Пакистана, он должен поддерживать отношения с талибами.

Становление диалога и мира в Афганистане зависит не только от «Талибана». В Кабуле до сих пор не определились с победителем прошлогодних президентских выборов. Избранным главой Афганистана считает себя как Ашраф Гани, так и его главный политический соперник на прошедших выборах, бывший глава правительства Абдулла Абдулла, который также считает себя победителем гонки.

Во время своего визита 23 марта т.г. в Афганистан госсекретарь США Майк Помпео дал четко понять, что для соблюдения подписанного соглашения в Дохе, властям в Кабуле нужно скорее определиться с победителем президентских выборов и завершить политический кризис в стране [7].

Таким образом, подписанное соглашение с талибами учитывает баланс интересов и достижение компромиссов. Его можно считать лишь началом длинного пути к миру. При этом можно спрогнозировать, что его выполнение натолкнется на серьезное идеологическое противодействие со стороны оппозиционных сил внутри страны. Политическим силам Афганистана как никогда нужен компромисс для создания в ближайшем будущем коалиционного правительства.

Список использованной литературы:

1. Jennifer Hansler, CNN, «US and Taliban sign historic agreement», [электронный ресурс] February 29, 2020 URL: <https://edition.cnn.com/2020/02/29/politics/us-taliban-deal-signing/index.html> (дата обращения: 26.03.2020)
2. Каспрук В. «США и «Талибан» подписали историческое соглашение в отношении Афганистана», Информационно-аналитический еженедельник «Зеркало недели» [электронный ресурс] 28 февраля - 6 марта 2020 г. Выпуск №1284 URL: <https://zn.ua/international/dohavorilis-346775.html> (дата обращения: 28.03.2020)
3. Huunghivietnga.com.vn, «В Катаре прошли тайные переговоры США и Талибана». [электронный ресурс] 30 июля 2018 г. URL: <http://huunghivietnga.com.vn/news/v-iapand-mnlkhyiz-paykshd-mdndhvlvlnsh-okha-z-pavizbaka> (дата обращения: 31.03.2020)
4. «Голос Америки», «США продолжают переговоры с талибами в конце марта» [электронный ресурс] 12 Марта 2019 г. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-end-talib-talk-no-peace-deal-yet/4825972.html> (дата обращения: 31.03.2020)
5. Кухалейшвили Г. «Афганский мир: Последствия сделки Трампа с Талибаном». Информационное агентство 112.ua [электронный ресурс] 02 марта 2020 г. URL: <https://112.ua/statji/afganskiy-mir-posledstviya-sdelki-trampa-s-talibanom-527552.html> (дата обращения: 02.04.2020)

6. Сетевое издание «Военное обозрение», «Страшные итоги присутствия США и НАТО в Афганистане», [электронный ресурс] 10 ноября 2018 г. URL: <https://topwar.ru/149567-strashnye-itogi-prisutstvija-ssha-i-nato-v-afganistane.html> (дата обращения: 03.04.2020)

7. «Голос Америки», «Помпео прибыл в Афганистан на фоне политического кризиса» [электронный ресурс] 23 марта 2020 г. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/pompeo-in-afghanistan-amid-political-crisis-peace-talks/5341024.html> (дата обращения: 03.04.2020)

References:

1. Jennifer Hansler, CNN, "US and Taliban sign historic agreement", [electronic resource] February 29, 2020 URL: <https://edition.cnn.com/2020/02/29/politics/us-taliban-deal-signing/index.html> (accessed: 26.03.2020)

2. Kaspruk V. "The United States and the Taliban signed a historic agreement on Afghanistan", Information and analytical weekly "Mirror of the Week" [electronic resource] February 28 - March 6, 2020. Issue #1284 URL: https://zn.ua/international/dohavorilis-346775_.html (accessed: 28.03.2020)

3. Huunghivietnga.com.vn, "Secret US-Taliban talks held in Qatar." [electronic resource] July 30, 2018. URL: <http://huunghivietnga.com.vn/news/v-iapand-mnlkhyiz-paykshd-mdndhvlvlnsh-okha-z-payizbaka> (accessed: 31.03.2020)

4. "Voice of America", "The United States will continue negotiations with the Taliban at the end of March" [electronic resource] 12 March 2019 URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/us-end-talib-talk-no-peace-deal-yet/4825972.html> (accessed: 31.03.2020)

5. Kuhaleishvili G. "The Afghan world: The consequences of the Trump deal with the Taliban". Information Agency 112.ua [electronic resource] 02 March 2020. URL: <https://112.ua/statji/afganskiy-mir-posledstviya-sdelki-trampa-s-talibanom-527552.html> (accessed: 02.04.2020)

6. Online publication "Military Review", "Terrible results of the US and NATO presence in Afghanistan", [electronic resource] November 10, 2018. URL: <https://topwar.ru/149567-strashnye-itogi-prisutstvija-ssha-i-nato-v-afganistane.html> (accessed: 03.04.2020)

7. "Voice of America", "Pompeo arrived in Afghanistan amid the political crisis" [electronic resource] March 23, 2020 URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/pompeo-in-afghanistan-amid-political-crisis-peace-talks/5341024.html> (accessed: 03.04.2020)

УДК 327

МРНТИ 11.25.91 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.20>

Amirbek A.A.¹ Tazhibayev R.²

PhD, Scientific Researcher, Ankara Hacı Bayram Veli University,

² Acting Associate Professor, Department of International Relations,
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

KAZAKISTAN DIŞ POLİTİKASINDA ENTEGRASYON SÜRECİ VE AVRASYACILIK

İki kutuplu dünya düzeninin yıkılmasıyla bağımsızlığını kazanan Kazakistan Cumhuriyeti birçok ekonomik ve ulusal güvenlik sorunlarıyla karşılaşmıştır. Bağımsızlığını aldığı ilk günden itibaren bu sorunlarını entegrasyon hareketleriyle çözmeye gayret etmiştir. Kazakistan bir taraftan bölgede kendi dış politika amaçlarını uygulamak için bazı örgütlerin kurulmasına ön ayak olmuştur, diğer taraftan ise Rusya ile Çin'i eşit terazide tutmaya dayalı kurulan örgütlere aktif olarak katılmıştır. Böylece Kazakistan'ın bağımsız devlet olarak ayakta kalmak için uyguladığı dengeli çok yönlü dış politikası bölgesel entegrasyon hareketlerine de aksetmiştir. Araştır-mada Kazakistan dış politikasında entegrasyon süreci incelenecektir ve ulusal güvenlik bağlamında önemli bazı sorunlar ele alınacaktır.

Keywords: Dış Politika, Entegrasyon, Avrasyacılık, Aktör, Diplomasi, Milli Güvenlik, Avrasya Ekonomik Birliği.

Амирбек А.А.¹ Тәжібаев Р.И.²

¹PhD, Ғылыми зерттеуші, Анкара Хаджы Байрам Вели университеті,

² PhD, доцент м.а., Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ЕУРАЗИЯШЫЛДЫҚ АҒЫМЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕУРАЗИЯДАҒЫ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа

Әлемнің биполярлы жүйесі күйрегеннен кейін Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялады және экономикалық әрі қауіпсіздік салаларына қатыс-ты көптеген белестерді бағындырды. Еліміз бұл белестердің басым бөлігін Еу-разиядағы түрлі интеграциялық ұйымдармен ынтымақтасу әрі оларға басшы-лық жасау арқылы бағындырды. Еуразиядағы интеграциялық үдерістердің Қазақстан Республикасының дамуы мен өркендеуіне қосқан үлесі орасан. Зерттеуде Еуразияшылдық ағымы және Қазақстан Республикасының интегра-циялық үдерістердегі рөлі талданды.

Түйін сөздер: Сыртқы саясат, интеграция, Еуразияшылдық, актор, дипломатия, ұлттық қауіпсіздік, Еуразиялық экономикалық одақ.

Amirbek A.A.¹ Tazhibayev R.²

PhD, Scientific Researcher, Ankara Haci Bayram Veli University

² Acting Associate Professor, Department of International Relations,

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EURASIANISM AND THE ROLE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN INTEGRATION PROCESSES IN EURASIA

Abstract

The Republic of Kazakhstan declared independence after the collapse of the bipolar world order and faced many problems in the sphere of economy and security. Since the first day of independence, the country has been solving these problems within the framework of integration processes in Eurasia. Kazakhstan pursues a constructive, balanced, multi-vector foreign policy, and maintains active cooperation with various integration organizations. The research will analyze the role of the Republic of Kazakhstan in integration processes, as well as the Eurasianism concept.

Keywords: Foreign Policy, Integration, Eurasianism, Actor, Diplomacy, National Security, Eurasian Economic Union.

Амирбек А.А.¹ Тәжібаев Р.И.²

¹PhD, Научный исследователь, Анкара Хаджы Байрам Вели университет,

²PhD, и.о. доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави

ЕВРАЗИЙСТВО И РОЛЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССАХ В ЕВРАЗИИ

Аннотация

Республика Казахстан, провозгласила независимость после развала бипо-лярного миропорядка и столкнулась со многими проблемами в сфере экономики и безопасности. С первого дня независимости страна стремится решать эти проблемы в рамках интеграционных процессов в Евразий. Казахстан проводит конструктивную, сбалансированную, многовекторную внешнюю политику, и поддерживает активное сотрудничество с разными интеграционными организациями. В исследовании будет проанализирован роль Республики Казахстан в интеграционных процессах, а также Евразийское течение.

Ключевые слова: Внешняя политика, интеграция, Евразийство, актор, дипло-матия, национальная безопасность, Евразийский экономический союз.

Günümüzde her devlet diğer devletlerle birlikte dostça ilişkiler geliştirerek yaşaması zaruridir. Böyle ilişkilerin kurulması uluslararası politikanın en önemli prensibi olmaya başlamıştır. Çünkü XXI. asırda devletler geçmiş asırlara nazaran birbirlerine daha fazla bağımlı ve daha fazla kenetlenmiş vaziyettedir. Bundan dolayı bir devlette vuku bulabilecek her türlü çalkantılar ister istemez diğer komşu devletleri de etkileyecektir. Bunun farkında olan dünya devletleri kendi aralarındaki uyuş-mazlıkları veya bölgesel sorunları entegrasyon hareketleriyle uluslararası işbirliği çerçevesinde bir araya gelerek çözmeye gayret etmektedirler. Bundan dolayı dünyanın her alanında bölgesel işbirliği ve entegrasyon hareketlerine başvurduklarına tanık olmaktadır.

Diğer taraftan entegrasyon hareketlerine dayalı uluslararası işbirliğinin yönü ve amacı ne kadar çeşitli olursa olsun, tüm entegrasyon hareketlerinin merkezinde devletlerin siyasi amaçlarının ve çıkarlarının olduğu da göz ardı edilemez. Bu bağlamda uygulamaya baktığımız zaman devletler yalnız başına sağlayamadıkları ulusal güvenlik ve çıkarlarını, aynı amacı ve çıkarı paylaşan diğer devletlerle birleşerek sağlamaya çalışmaktadırlar. Yani artık entegrasyon hareketleri uluslararası politikanın ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Kazakistan'ın dış politikası açısından entegrasyon sürecine baktığımız zaman ise hem ekonomik amaçlara ulaşmada hem de güvenlik sorunları çözmeye önemli rol oynadığını görmekteyiz. Nitekim Kazakistan bağımsızlık aldığı ilk günden itibaren dış politikasını "önce istikrar ve ekonomi sonra siyaset" stratejisine göre oluşturmuş ve istikrarlılık ile ekonomik gelişimine dış çevreden gelebilecek her türlü tehditlerden korunmak için güvenliğe dayalı entegrasyon hareketlerine katılmaya özen göstermiştir.

Ayrıca Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bölgede siyasi bir boşluk oluşmuş ve bunun doğal bir sonucu olarak bölgesel istikrarlılık ile güvenliği tehdit eden birçok faktörler ortaya çıkmıştır. Bunlar sırasıyla su tüketimi ve bölgesel nehirleri kullanma, elektrik ihtiyaçlarını temin etme, ulaştırma ve iletişim bağlantısını yeniden yapılandırma, bölge devletleri transit olarak kullanma, komşu devletlerin sınır problemlerini çözme, bölge devletlerin ekonomik yönden gelişim düzeyinin farklılığı, gümrük meseleleri, vize ve sınırı geçme izninin zorlaşması, ulaşım altyapısının gelişmemiş olması, bazı bölge devletlerin ekonomisinin zayıflığı nedeniyle halkın çok fakir yaşaması ve uyuşturuculuğun, terörizm ve köktendinci hareketlerin yaygınlaşması, tarım üretimin ve sanayinin çökmüş olması, bölgede beyin göçünün devamlı yaşanması ve bir sürü ekolojik meseleleridir. Tüm bu sorunlar Kazakistan ve çevresindeki komşu ülkelerin el ele vererek, işbirliği ve entegrasyonla çözülmesi gereken sorunlardı. Nitekim Kazakistan'ın inisiyatifi ile kurulan örgütlerin tamamının ya ekonomik ya da güvenlik amacına dönük kurulmuş ve yukarıda sıralanmış olduğumuz sorunları çözmeye adanmış söyleyebiliriz.

Bağımsızlığını aldığı günden itibaren zengin petrol ve doğal gaz yataklarıyla büyük güçlerin dikkatini çeken Kazakistan, her şeyden önce daha yeni aldığı bağımsızlığını güçlendirmek için birtakım güvenlik endişeleri yaşamıştır. Her şeyden önce ülkede hala azımsanamayacak derecede Rus nüfusunun olması ve Rusya'nın 1993 sonrası "Yakın çevre politikası" gereği eski Sovyet alanını kendi kontrolünde tutma düşüncesi Kazakistan'ın bağımsız devlet olarak gelişimini engelleyen etkenlerdi. Diğer taraftan gün geçtikçe güçlenmeye gayret eden Çin'in de bölge üzerinde nüfuz etme hesaplarının olması Kazakistan'ı belli ölçüde zor durumda bırakmıştır. Tüm bunlara ek olarak SSCB'nin yıkılmasıyla Washington merkezli tek kutuplu dünya düzenini kurmaya talip ABD'nin de bölgeye aktif oyuncu olarak katılımı Kazakistan'ın da bir parçası olduğu Avrasya bölgesindeki rekabetin daha fazla yaşanmasına neden olmuştur. Ancak Kazakistan bölgede oluşan homojen kargaşaya rağmen ülke güvenliğini sağlama sorunlarının üstesinden gelmeyi başarmaktadır. Dengeli bir dış politika ve bölgesel istikrarlılığı hedef alan entegrasyon girişimleriyle bağımsızlığını koruyarak, güçlendirebilmiştir. Çok yönlü dış politikayı Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in kişisel isteği olarak değil, ama ülkenin bulunduğu coğrafi konumu ile jeopolitik gerçeklikten kaynaklanmıştır. Nitekim, Kazakistan Cumhurbaşkanı Kasımjormart Tokayev "Kazakistan'ın dengeli ve çok yönlü dış politika dışında bir yolu seçerek tek bir ülkeye ya da bölgeye takılıp kalması durumunu ulusal çıkara yönelik ciddi bir darbe" şeklinde nitelendirmiştir ve böyle bir şeyin kabul edilemez olduğunu beyan etmiştir [1]. Bu bağlamda, çevresinde bulunduğu ülkeler ile dünyanın ileri gelen siyasi ve iktisadi güçleriyle dostça ve dengeli ilişkilerin geliştirilmesi önem kazanırken, başlıca amacın bir ulusun varlığıyla ilişkilendirdiğimiz ulusal güvenliğin sağlanması olmuştur.

Bu çerçevede, bağımsızlığını ilan ettiği günden bu yana ulusal güvenliğini koruma kaygısıyla hareket eden Kazakistan, öncelikle, eski Sovyet sahasında kurulan ilk bölgesel örgüt olan BDT çatısı altında, toprak bütünlüğü ve sınırlarının dokunulmazlığını daha sonra BDT'nin askeri örgütlenmesi olan Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü ile herhangi bir saldırı halinde örgüte üye ülkelerin desteğini teminat altına alırken, aynı zamanda birçok mevcut uluslararası örgüte üyeliğini kabul ettirmiştir. Burada, BDT'nin etkinleştirilmesi ve

işlevselleştirilmesi çabalarıyla doğrudan bağlantılı olarak gördüğümüz Avrasyacılık fikrinin dış siyasi platformda bilhassa Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbaev tarafından yeniden gündeme taşınmasının ve gündemde tutulmasının dikkat çekici olduğunun altını çizmek gerekmektedir.

1. Orta Asya'nın Jeopolitik Konumu ve Kazakistan'ın Milli Güvenliği

Dış politika ile ilgili olarak bir devletin durumunun tanımlanmasında göz önünde bulundurulmuş en önemli öğelerin biri, ülkenin coğrafik konumu ya da jeopolitik yapısı olduğuna kuşku yoktur. Coğrafya, devletin dış davranışını etkileyen değişmez ve sürekli öğelerin başında gelmektedir. Modern teknoloji, coğrafik özelliklerin siyasal ve ekonomik önemini bir ölçüde değiştirmekle birlikte, jeopolitik nedenlerin dış politikaya getirdiği sınırlamalar büyük ölçüde var olmaya devam etmektedir [2].

Jeopolitiği, coğrafyanın politikaya yönelmesi şeklindeki kelime anlamını ve günümüze kadar geçirdiği gelişmeyi, bu gelişmeler sonucu benimsenen unsurlarını ve sınırlarını dikkate alarak söyle açıklayabiliriz: Dünya coğrafyasını, coğrafi yapı ve evrensel değerleri ile inceleyerek, dünya, bölge ve ülke çapında güç ve politik dü-zeyde hareket tarzı araştırması yapar. Jeopolitik, dış politikanın belirlenmesi ama-cıyla, bir ulusun, uluslar arası toplumun veya bölgenin gücünün değerlendirilmesini yapan, etkisi altında kalan o günkü dünya güç merkezini, bölgedeki güçleri inceleyen, değerlendiren bir bilimdir [3].

Soğuk savaşın sona ermesiyle ortaya çıkan uluslararası konjonktürün değiş-mesi, diğer bir ifadeyle çift kutuplu yapıya dayalı soğuk savaş dengesinin ortadan kalkması, Doğu-Batı istikametindeki Rimland kuşağının kuzey-güney geçiş ve bağlantı yolları üzerinde yayılan geniş jeopolitik ve jeoekonomik boşluk alanların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Soğuk Savaşın sona ermesiyle önemi artan jeo-politiğin, Zbigniew Brzezinski'nin ifadesiyle Avrasya üzerinde küresel öncelik müca-delenin sürdürüleceği bir satranç oyunu oynanmaya başlanmış ve bu oyunun temel aktörü olarak bölgede ABD hegemonyası karşıtı üzerine harekete geçen Çin, Rusya ve İran gibi devletler ön plana çıkmışlardır, Orta Asya devletleri de bu oyunun sahnesini oluşturmuşlardır [4].

Orta Asya'nın yeni jeopolitik rolünü belirleyen ekonomik ilginin dışında enerji ve yakıt kaynakları, her şeyden önce de Kazakistan petrolü ve Türkmenistan doğalgazı vardır. Orta Asya'nın petrol ve doğal gaz taşınan bölgelerinden güney ve doğu yönlerinde boru hatlarının inşası kaçınılmaz olarak ciddi jeoekonomik ve jeostratejik sonuçlara yol açacaktır. Orta Asya'nın jeopolitik açıdan Doğuyu Batıya bağlayan bir köprü konumunda olması dış ülkelerin dikkatini çekmesiyle beraber, Orta Asya devletlerinin güvenlik konularını ve sorunlarını da beraberinde getire-cektir.

Orta Asya'daki güvenlik ve barış koşulları dört ayrı jeopolitik asamadan oluşmaktadır: a) Ulusal; b) Bölgesel, bölge sınırları içerisinde yer alan bütün devletlerin istikrarı ve politik gelişmeler; c) Alt bölge, Orta Asya devletlerinin komşu ülkelerle barışçıl ilişkileri; d) Küresel bilim ve teknoloji de yaşanan son gelişmelerin bilgisi doğrultusunda oluşan çok kutuplu dünya [4].

Orta Asya bölgesinde oluşan güçlü devletlerin rekabetine dayalı yeni jeopolitik alan olmasıyla Kazakistan'ın milli güvenliği nasıl şekillenmiştir. Bu bağlamda Kazakistan'ın milli güvenlik sorunları ve bu sorunların iç politikaya nasıl yansıdığını araştırmak önemlidir. Resmi ağızlarından açıkça ifade edilmese bile, Rus azınlık soru-nu, Çin'in uzun vadede kalabalık nüfusunu barındıracak bir coğrafyaya gereksinim duyacağı meselesi ve ABD'nin Orta Asya politikası, daha genel bir çerçevede bölgede büyük güçler arasında stratejik değere sahip kaynaklar üzerinde kontrol sağlamaya yönelik politikaları, Kazakistan'ın toprak bütünlüğüne ve milli güven-liğine yönelik duyulan endişelerin başını çekmektedir.

Milli güvenliğin Kazakistan'ın bağımsız bir devlet olarak gelişmesinin başlıca koşullarından biri olduğu 1999 tarihli Milli Güvenlik Yasasında belirtilmiştir [5]. Söz konusu yasada, milli güvenliğin ne anlama geldiği ve ne tür unsurlar içerdiği ele alınmıştır. Yasaya göre, Kazakistan Cumhuriyetinin “milli güvenliği, ülkenin ulusal çıkarlarının gerçek ve potansiyel tehditlerden korunmuşluk halini” ifade etmektedir. Kazakistan Cumhuriyetinin ulusal çıkarları, “Kazakistan cumhuriyetinin siyasi, ikti-sadi, sosyal ve diğer ihtiyaçlarının uyumudur; vatandaşların Anayasal haklarını, Kazakistan toplumunun değerlerini, devletin asli kurumlarını korumayı temin etmesi bunların gerçekleştirilmesi durumuna bağlıdır” şeklinde tanımlanmaktadır. Ulusal çıkarları oluşturan unsurlar, söz konusu yasanın 3. maddesinde 10 ayrı başlık, eşliğinde yer almıştır. Bu unsurlar gerek kendi içlerinde gerekse birbirleriyle bağlı olarak ülke güvenliği ve devletin varlığı açısından büyük anlam ifade etmekte, zira, söz konusu çıkarlar devleti oluşturan temel unsurlarla ilgili çıkarları kapsamaktadır. Kazakistan'a karşı güç kullanılması ve saldırıda bulunulması halleri yanı sıra zor kullanarak Anayasal düzenin, ülkenin üniter yapısının, toprak bütünlüğünün değiştirilmesine ve sınırların dokunulmazlığı ilkesine yönelik faaliyetlerin olabileceği göz ardı edilmekte ve nitekim bu hususlar Ulusal güvenliği tehdit eden unsurlar olarak Ulusal Güvenlik Yasasının beşinci maddesinde yer

almaktadırlar. Bu çerçevede, asıl/nihai hedef devletin güvenliği olduğundan, devletin güvenliğini sağlanması açısından önemli bir araç olarak güç faktörü devreye girmektedir. Kazakistan yönetimi, öncelikle, ulusal gücün önemli ve ayrılmaz bir unsurunu teşkil eden iktisadi gücünü artırma gereği doğrultusunda açık pazar ekonomisini ısrarla savunarak ülkeye önemli ölçüde yabancı yatırım çekmeyi ve ülkeyi iktisadi düzluğe çıkarmayı hedef belirlemiştir. İktisadi olanaklarını geliştirmesi, sadece halkının refah düzeyini arttırmak değil aynı zamanda devletin kapasitesinin artırılması ve milli güvenliğinin sağlanması bağlamında da önem kazanmıştır.

Öte yandan, hangi durumlarda ulusal çıkarların korunması amacıyla askeri gücün kullanılabileceği konusu 2000'de kabul edilen Askeri Doktrinde ele alınmakta, böylece, ulusal çıkarların tehdit edilmesi ve ülkeye saldırı halinde askeri gücün kullanılacağı ve tüm ulusal kaynakların seferber edilebileceği Askeri Doktrin ile ortaya konulmaktadır. 2000 tarihli Kazak Askeri Doktrininde askeri çatışmalar üçe ayrılarak tanımlanmaktadır. Buna göre, düşük yoğunluktaki çatışmalar, ülke içinde siyasi istikrarsızlık yaratma, etnik ve dini uyuşmazlıkları körükleme, devleti siyasi açıdan tavize zorlama, ayrılıkçı fikirleri yayma amaçlı olabilmektedir. Kazakistan'a yönelik orta yoğunluktaki çatışmalar ise, ülkenin savunma ve iktisadi potansiyeline yönelik; toprağın belirli bir kesimini işgal etme veya kontrol altına alma; devleti önemli siyasi, iktisadi ve diğer tavizler vermeye zorlama amaçlı çatışmalardır. Orta yoğunluktaki çatışmalar, güçlü iktisadi ve askeri potansiyeli olmayan devletler arasındaki askeri çatışmalardır. Yüksek yoğunluktaki çatışmalar ise, köklü askeri-siyasi amaçlar taşımaktadırlar ve askeri-iktisadi açıdan güçlü devletlerarası çatışmalardır.

2. Avrasyacılık ve Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Avrasyacılık Fikri

Avrasyacı yaklaşımın düşünce dünyasına XX. yüzyılın başında girdiğini söylemek mümkündür. Avrasyacı düşüncenin ortaya çıkmasının en büyük sebebi Rusya İmparatorluğu üzerine yapılan İmparatorluğun Batılı mı yoksa Doğulu mu olduğu tartışmalarıdır. Avrasyacılık, çeşitli bilim dalları ile ilgilenilmesi ve bu bilim dallarında yapılan çalışmaların disiplinler arası bir yapıya kavuşturulması sonucu Avrasya coğrafyası üzerine odaklanan analizlerle birlikte ortaya çıkan bir düşünce tarzıdır.

Bu analizler yapılırken Batı Avrupa ile Rusya İmparatorluğu arasındaki farklar karşılaştırmalı bir şekilde ortaya konulmuştur. Avrasyacı düşüncenin bilimsel ve entelektüel bir yapıya kavuşturulması için yapılan çalışmalar XX. yüzyılın başında ortaya çıkmasına karşın, SSCB'nin döneminde resmi politikaya aykırı olarak görüldüğünden dolayı pek fazla tartışılmamıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra eski SSCB coğrafyasında tekrar kültürel, ekonomik ve politik bir yaklaşım olarak gündeme gelen Avrasyacı düşünce, küresel, siyasal ve ekonomik yapı içerisinde diğer bir deyimle uluslararası ilişkiler sistemi içerisinde jeoekonomik ve jeopolitik bir yaklaşım tarzına dönüşmekte ve özellikle Rusya Federasyonu, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan'da dış politikanın belirlenmesinde bir düşünce tarzı ve toplumsal kimlik olarak etkili olmaktadır.

Avrasyacılığı kuramsal bir yapı içerisinde teoriye çeviren akademisyen ve yazarlar, SSCB kurulduktan sonra komünizm rejimiyle ters düşmelerinden dolayı çalışmalarını bu ülke toprakları dışında sürdürmek zorunda kalan aydınlardır. Dolayısıyla Avrasyacılık 1917 sosyalist devrimi neticesinde ülkeden kaçan entelektüel Rus göçmenler tarafından oluşturulan ideolojik, toplumsal, politik bir harekettir. *Nikolay Trubetskoy (1890-1938), Peter Savitski (1895-1968), Georgyi Vernadski'yi (1887-1973)* Klasik Avrasyacılık kuramının kurucuları olarak görebiliriz. Trubetskoi, Savitski ve Vernadski Rusya İmparatorluğunun dünya üzerinde özel bir coğrafya ve kültürel alan olduğunu ve bunun Avrasya olarak adlandırıldığını belirtmişlerdir. Bu değerlendirme yapılırken Batı ile Rusya İmparatorluğu yani diğer adıyla Avrasya'nın farklılığı sürekli olarak vurgulanmıştır. Bu farklılık dile getirilirken özellikle kültürel yapının, ulus anlayışının ve devlet örgütlenmesinin Batıdan farklılığı ön plana çıkarılmıştır.

Sovyet döneminde genel eğilim Avrasyacılığa karşı bir nitelik arz ederken (aslında SSCB'nin tam bir Avrasya imparatorluğu olduğunu savunan görüşler de mevcut) Sovyet düşünürlerinden Tatar kökenli Lev Gumilyov da Avrasyacılık düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur. Gumilyov "*Süper etnos*" olarak tanımladığı Slav, Türk ve Moğol halklarının birleşiminden oluşan Avrasya'da, İngiliz ve Fransızlara göre Türk ve Moğol halklarının Rusya'nın daha yakın dostları olduğunu savunmuştur. Gumilyov Avrupa merkeziliğine karşı çıkmakta ve her Avrupalının hayallerini diğer kültürleri ortadan kaldırarak kendi kültürünü evrensel kılmaya olduğunu iddia etmektedir. Gumilyov, Rusya'nın Batıyla ittifak yerine Avrasya Birliği'ni tercih etmesi gerektiğini belirterek, söz konusu birliğin geleneksel olarak Katolik Avrupa'ya, Müslüman Güney'e ve Çin'e karşı olduğunu vurgulamıştır. Gumilyov'un daha 1950'li ve 60'lı yıllarda yaptığı çalışmalarında ortaya koyduğu bu görüşleri 1990'larda yeni Rusya'da çok yankı yapmış ve yeni Rus jeopolitik yaklaşımlarından Yeni Avrasyacılığın düşünsel kaynaklarından birini oluşturmuştur.

Avrasyacı düşünce, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra sadece kültürel ve entelektüel eylem olarak değil, siyasal bir olgu ve uluslararası ilişkiler sistemini analiz eden bir dış politika perspektifi olarak eski Sovyet Cumhuriyetlerinde ortaya çıkmıştır. Neo-Avrasyacı düşüncenin merkezinde yine Rusya'nın olduğu görülmektedir. Neo-Avrasyacıları, Klasik Avrasyacılar gibi kültürel ve coğrafi bütünsellikten hareket etmekle birlikte, Avrasyacı düşünceyi jeostratejik ve jeopolitik bir unsur olarak Rus dış politikasına ve uluslararası ilişkiler sistemi içerisine bir olgu ve kuramsal yapı olarak yerleştirmeye çalışmaktadırlar. Neo-Avrasyacı düşüncesinin Rusya ve diğer bazı BDT ülkelerinde teorik ve siyasal bir olgu olduğu görülmektedir.

Rusya'da yeni Avrasyacı düşüncenin en önemli temsilcilerinden bir tanesi merkezi Moskova'da bulunan "*Uluslararası Avrasya Hareketinin*" Başkanı Aleksandr Dugin'dir. Dugin'in teorik düzeyde Rusya'nın entelektüel ve siyasal hayatına etkileri olurken, bunu en çok pratiğe dönüştürmeye çalışan kişi bir dönem Rusya Federasyonu Başbakanlığı ve Dışişleri bakanlığı yapan Yevgeni Primakov'dur. Kazakistan'da Oljas Süleymenov, Kırgızistan'da ise Cengiz Aytmatov gibi entelektüeller Avrasyacı düşünce yapısının Orta Asya coğrafyasında yerleşmesi için çaba sarf ederek bunu siyasal platforma taşımışlardır.

Neo-Avrasyacılar kendilerini sosyal, felsefi, bilimsel, jeopolitik ve kültürel bir hareket olarak 1980'li yılların sonunda doğan ve günümüzde Rus jeopolitiğinde, devlet yapısı içerisinde, siyasal partilerde ve askeri kurum içerisinde destek bulan bir yapılanma olarak tanımlamaktadırlar. Neo-Avrasyacılar için uluslararası ilişkiler sisteminde SSCB sonrası oluşan jeopolitik ve jeoekonomik boşluk Atlantik ve Batı Avrupa eksenli liberalizm tarafından kontrol edilmektedir. Tüm dünya üzerinde ABD'nin siyasal ve kültürel hegemonyasının vasıtalarının teknolojik ve ekonomik olduğunu, bunun gerek uluslararası ilişkiler sisteminin geneline gerekse Avrasya coğrafyası için büyük tehdit oluşturduğu ortaya konurken bunun için Avrasyacı düşüncenin hayata geçirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Neo-Avrasyacılık, Avrasyacı geleneğe sadık kalarak Rusya'nın özgün bir kimlik ve jeopolitik konuma sahip olduğunu kabul ederek, ABD hegemonyasına karşı bir tavır içindedir. Neo-Avrasyacılar uluslararası sistemin çok kutuplu model şeklinde yapılanması gerektiğini savunurlar ve Rusya'nın öncelik vermesi gereken alanlar içerisinde "yakın çevre" birincil önem arz ettiğini de vurgularlar.

Neo-Avrasyacılık akımının en köklü versiyonu ise filozof Aleksandr Dugin'in çalışmaları ekseninde geliştirilmiştir. Dugin, BDT ekseninde AB benzeri bir stratejik entegrasyona gidilmesi, bu entegrasyonun *Moskova – Tahran - Yeni Delhi - Pekin* ekseninde geliştirilmesi, Rusya'nın sıcak denizlere çıkışını barış ve dostluk ilişkileri çerçevesinde gerçekleştirmek, Batı ekseninde Avrupa ülkeleriyle ilişkilere öncelik vermek ve Pasifik'te Japonya ile aktif işbirliği gibi hususlar olarak belirtmektedir. Neo-Avrasyacılık, klasik Avrasyacılığın esas kavramlarını kendisi için teorik temel olarak almakla birlikte klasiklerdeki Roma-Germen medeniyetine karşı yapılan tenkitler ABD düşmanlığına dönerken, bu düşmanlık Dugin'in düşüncelerinin de özünü oluşturmuştur. Roma-Germen kelimesi Neo-Avrasyacılıkta yer almazken Atlantis kültürü, Anglosakson dünyası gibi kavramlar sıklıkla kullanılmaktadır.

"*Uluslararası Avrasya Hareketi*" Başkanı olan Alexander Dugin'e göre, Avrasya olarak tanımlanan alanın merkezinde bugünkü *Bağımsız Devletler Topluluğu* (BDT) coğrafyası vardır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra stratejik bir boşluk yaşanmış ve Batı Avrupa ile Atlantikçi düşünce merkezlerine paralel sosyal, ekonomik ve siyasal düşünce yapıları bu alanda etkili olmuştur [6].

Dugin, günümüz Avrasya coğrafyasında yaşanan problemlerin kaynağının temel sebebinin bu paralel düşünce yapıları olduğunu belirtirken, günümüz Rusya'sında ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki yabancı düşmanlığının, eşitsiz gelir dağılımı gibi problemlerin temelinde yine Avrasya kaynaklı olmayan ve arka planında Protestan ahlakın liberal ekonomik modeli ve onun ürettiği tutunum ideolojilerinin yattığını iddia etmektedir. Klasik Avrasyacılar gibi Neo-Avrasyacılar Batıyla aynı toplumsal ve siyasal geçmişe sahip olmadıklarını belirterek, Avrasya kimliği çevresinde entegrasyonun sağlanmasını önermektedirler. Böyle bir entegrasyon düşüncesi ileri sürülürken, Avrasya'nın özel koşulları ön plana çıkarılarak Avrasya halkları arasındaki ortak yönlerden hareketle "biz" duygusuyla ortak bir Avrasya ulusu yaratılmaya çalışılmaktadır. Ancak aynı zamanda, bugün yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik problemlerin aslında Batı kökenli düşüncelerin benimsenmesinden kaynaklandığı için "Atlantik ve Batı" ötekileştirilmektedir. Bu noktada Avrasyacılığı benimseyenler, sadece içsel bir olgudan hareketle değil, aynı zamanda "öteki" vasıtasıyla da "Avrasya Ulusunu" inşa etmeye çalışmaktadırlar şeklinde bir sonuca da varabiliriz.

BDT çerçevesinde bir entegrasyon sürecinin sürekli sekteye uğraması, Rusya'nın Avrasya Birliğini kurmak için daha farklı ve dar bölgesel örgütlenmelerin kurulmasına öncülük etmesine neden olmuştur. Rusya öncülüğünde gerçekleştirilen bu proje "*Avrasya Ekonomik Topluluğu*" (AvET) ile ekonomik, "*Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü*" (KGAÖ) ile de askeri boyutta uluslararası ilişkiler sistemi içerisinde pratik anlamda kendisine yer bulmaktadır. Avrasyacılığı, tam anlamıyla bir sağ düşünce veya sol düşünce

tarzı olarak algılamak doğru olmayacaktır. Avrasyacılığы manevi değerleri de ön plana çıkararak ve büyük Avrasya coğrafyasında Ortodoks Hıristiyanlığının, İslam'ın ve Şaman kültürünün bir diyalogu ve işbirliği olarak tanımlayabiliriz. Avrasya derinliğinde bir ekonomik ve siyasi birliğin oluşması için sosyal yanı güçlü ve sol düşüncenin Avrasya toplumunun değerleri ile birleşmesiyle bir entegre yapı oluşturulabilir. Bu noktada Kıta Avrupa'sı, Türkiye, İran, Çin ve Latin Amerika küresel anlamda Avrasyacılığın değer kazanması için önemli Rimland alanları olarak görülmektedirler.

Avrasyacı yaklaşım unsurlarının resmi politikada zirveye çıktığı zaman Yevgeni Primakov'un önce Dışişleri ve ardından da Başbakan olduğu Ocak 1996-Mayıs 1999 dönemidir. Bu dönemde dış politikaya egemen olan *Primakov Doktrini*, özünde Rusya'nın sadece bir gücün kontrolü altındaki tek kutuplu uluslararası düzenine karşı önleyici rolü üzerine kurulmuştur. Primakov'un çeşitli konuşma, mülakat, makale ve basın konferanslarında Soğuk Savaş sonrası dönemi dünyasını ABD, Rusya (BDT ülkeleriyle birlikte), Avrupa Birliği, Çin, Japonya, ASEAN ve Latin Amerika olarak sınıflandırmıştır. Primakov'un dünya görüşü içinde fiili egemen rolüne rağmen ABD tek süper güç olarak kabul edilmemektedir. Primakov'un çok kutuplu sistem modelinde ABD'nin uluslararası gücünü sulandırma çabası vardır. Model Rusya-Çin stratejik işbirliğine İran'ın da ortak alınarak karşı kutup oluşturmayı öngörmektedir. Primakov bu işbirliğinin Körfezde ve Tayvan boğazında ABD'ye meydan okuyabileceğini savunmuştur. Orta Asya ve Kafkasya'nın Rusya'nın etki alanında kalmasını isteyen Primakov, BDT ülkelerinin Rusya'ya entegre olmasını, Beyaz Rusya ile ittifakı desteklemiş ve Rusya'nın eski Sovyet mekânında güç kullanmasını savunmuştur.

Vladimir Putin yönetimin 1999'dan 11 Eylül 2001'e kadarki dönemde dış politikasında Avrasyacı yaklaşımın ciddi bir ağırlık noktası olduğu görülmektedir. Ancak, 11 Eylül'den sonra belli alanlarda ABD ile işbirliği sürecine giren Putin yönetimin bu retoriğin önemli ölçüde geri plana ittiği veya en azından sık-sık kullanılmamaya dikkat ettiği görülmüştür. Fakat Rusya'daki Neo-Avrasyacı entelektüeller tek kutuplu dünya, ABD hegemonyasına karşıtlık benzeri unsurlara sıkça yer verdiği görülmektedir.

Diğer taraftan Sovyet sonrası ülkelerde Avrasya kavramına ve bu coğrafyada entegrasyon fikrine yönelik en çok resmî ilginin Kazakistan'da görüldüğü söylenebilir. Ülkenin coğrafi konumu (Avrasya'nın neredeyse merkezi) ve nüfus yapısı itibarıyla bu anlaşılabilir bir durumdur. Diğer taraftan, ulaşım ve komüni-kasyon hatlarının yanı sıra ekonomik ve hammadde açısından Rusya ile mevcut olan karşılıklı bağımlılığın da başta Kazakistan'ın Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev olmak üzere ülkenin diğer yöneticilerini kuzey komşu ile yakın entegrasyon politikaları izlemeye sevk ettiği düşünülebilir. Tabii ki, buradaki saikler içinde, eskiden tevarüs eden sosyo-kültürel yakınlık ve ülke elitleri arasındaki temas-lar da önemli rol oynamaktadır.

Fakat Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in P.Savitski, G.Vernad-ski gibi klasik Avrasyacıların ve L.Gumilev'in düşüncelerini iyi bildiği beyan edilse de, ileri sürdüğü Avrasyacılık fikirlerinin Avrasyacılık akımının teorik arka planından esinlenmesinden ziyade pratik amaçları içerdiği sezilebilir; mevzubahis dönemde yapılan açıklamalar ve verilen demeçlerden de bu görülebilir. Kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Elbaşı niteliği ile söz konusu düşüncelerini dile getirmekte süreklilik kaydetmesi, onu Neo-Avrasyacı diğer düşünürlerden farklı kılmaktadır. Belki de bu sebeptendir ki, Neo- Avrasyacılığın etkin isimlerinden A.Dugin, daha önce Nazarbayev'in projesini pragmatik ekonomik "Avrasyacılık" olarak nite-lese de [7], daha sonra onu epey metheden ayrıca bir kitap neşretmekten dahi geri durmamıştır [8].

Genel olarak söylenirse Nursultan Nazarbayev liderliğindeki Kazakistan yöne-timi sovyetlerin çöküşünün başından beri Rusya Federasyonu ve yakın çevre ülkeleriyle ilişkilerin koparılmaması, aksine daha da geliştirilmesi istikametinde bir politika izlenmesinin taraftarlarıdır. Başlangıçta BDT üyeleri arasında ekonomik entegrasyon fikri başat rolü oynamıştır [9]. Önümüzdeki süreçte Kazakistan'ın dış politikasına Avrasyacılık akımının daha fazla etkili olacağı tahmin edilmektedir.

Kaynaklar:

1. TOKAYEV Kasımjomart, "Vremiya lagernogo mişleniya v mirovoy politike uşlo v proşloye", *İnterviyu Murata Laumulina s bivşim Ministrom inostrannih del Kasımjomartom Tokayevim (Uluslararası politikadaki katı ve baskıcı yapı geride kaldı, Murat Laumulin'in Dış işleri eski bakanı Kasımjomart Tokayev ile yapılan mülakatı)*, 01.03.2004, <http://www.nomad.su/?a=10-200403010042>, Son erişim 24.03.2020
2. GÖNLÜBOL Mehmet, "Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar", Ankara, Atilla Kitabevi yayınları, 1993, s. 95-96
3. İLHAN Suat, "Jeopolitik duyarlılık", İstanbul, Ötüken yayınları, 2003, s. 15

4. ÖZDAĞ Ümit, EROL Mehmet Seyfettin, "XXI. yüzyılda Türk dünyası jeopolitiği", Ankara, ASAM yayınları, 2003, s. 186-187
5. "Zakon o nacionalnoi bezopasnosti Respubliki Kazakhstan" (Kazakistan Cumhuriyetinin milli güvenlik yasaşı), 26.06.1998, <http://old.internews.kz/rus/law/law/law2100.htm>, Son erişim 24.03.2020
6. Aleksandr Dugin, Rus jeopolitiği: Avrasyacı yaklaşım, çev. Vugar İvanov, İstan-bul, Küre yayınları, 2003, s. 239-245
7. DUGİN Aleksandr, Osnovy geopolitiki: geopoliticheskoe budushee Rossii: mislit prostranstvom (Jeopolitiğin esasları: Rusya'nın jeopolitik geleceği: mekânla düşünmek), Moskova, Arktogeya yayınları, 2000, s. 159
8. DUGİN Aleksandr, Evraziiskaia missiya Nursultana Nazarbaeva (Nursultan Nazarbayev'in Avrasyacı misyonu), Moskova, ROF Evraziia yayınları, 2004.
9. Mikhail Alexandrov, "Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet Era 1922-1997", London, Greenwood Pres, 1999, s. 155-202

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қасымжомарт, "бейбітшілік саясатына лагерлік ойлау уақыты өтіп кетті", Мұрат Лаумулиннің сұхбатын шетелдердің Сыртқы істер министрі дель Қасымжомарт Тоқаев (халықаралық саясаттағы қатаң және репрессивті құрылым артта қалды, Мұрат Лаумулиннің бұрынғы Сыртқы істер министрі Қасымжомарт Тоқаевпен сұхбаты), 01.03.2004, <http://www.nomad.su/?a=10-200403010042>. соңғы қол жетімділік 24.03.2020
2. ГЮНЛЮБОЛ Мехмет, "халықаралық саясат, принциптер-тұжырымдамалар-институттар", Анкара, Атилла кітап дүкенінің басылымдары, 1993, 95-96 бет
3. Илхан Суат, "геосаяси сезімталдық", Стамбул, Эвтүкен басылымдары, 2003, б. 15
4. Өздаг үміт, Эрол Мехмет Сейфеттин, "XXI. ғасырдағы түркі әлемінің геосаясаты", Анкара, асама басылымдары, 2003, 186-187 беттер
5. "Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы" Заң (Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы Заң), 26.06.1998, <http://old.internews.kz/rus/law/law/law2100.htm>, соңғы қол 24.03.2020
6. Александр Дугин, Ресей геосаясаты: Еуразиялық көзқарас, ептілік. Вугар Иванов, Костан-бул, Глобус басылымдары, 2003, б. 239-245
7. Дугин Александр, негізгі геосаясат:геосаяси болашақ Ресей: мислит кеңістігі (геосаясат негіздері: Ресейдің геосаяси болашағы: кеңістікпен ойлау), Мәскеу, Арктогеяның басылымдары, 2000, 159 бет
8. Дугин Александр, Нұрсұлтан Назарбаевтың Еуразиялық миссиясы (Нұрсұлтан Назарбаевтың Еуразиялық миссиясы), Мәскеу, Еуразия РОФ басылымдары, 2004.
9. Михаил Александров, "Uneasy Alliance: Relations Between Russia and Kazakhstan in the post-Soviet Era 1922-1997", Лондон, Greenwood Pres, 1999, Б. 155-202

УДК 327.7

МРНТИ 11.25.91 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.21>

А.К. Алькеев¹, А.Н. Жолдасбекова²

¹докторант, факультета международных отношений ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

²к.п.н., профессор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан, (E-mail: Alkeev.anuar@mail.ru¹, eic.astana@gmail.com²)

ПРАКТИКА МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАХСТАНА В СФЕРЕ ВОЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, БОРЬБЫ С ТЕРРОРИЗМОМ И НАРКОТРАФИКОМ

Аннотация

В статье рассматриваются межгосударственные взаимоотношения по вопросу противодействия терроризму, наркотрафику и укреплению региональной безопасности. Статья раскрывает механизмы двусторонних и многосторонних инициатив, в том числе деятельности ОДКБ, ШОС, СВМДА как образцовых механизмов в обеспечении региональной безопасности.

Вместе с тем, в статье обозначены основные угрозы региональной безопасности, в борьбе с которыми необходимо тесное сотрудничество государств и сплочение усилий региональных игроков.

Ключевые слова: меморандум о сотрудничестве в военно-технической сфере, меморандум о взаимопонимании между оборонными ведомствами, «Объединенный Кибер Халифат», «Национальная стратегия по контролю за наркотиками», Центрально-азиатский региональный информационный координационный центр по борьбе с наркобизнесом.

А.К. Алькеев¹, А.Н. Жолдасбекова²

¹*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің халықаралық қатынастар факультетінің докторанты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан,
²саяси ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ-нің профессоры,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ӘСКЕРИ ҚАУІПСІЗДІК, ТЕРРОРИЗМ ЖӘНЕ ЕСІРТКІ САУДАСЫМЕН ҚАРСЫ КҮРЕСУ САЛАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада терроризмге, есірткі саудасына қарсы тұру және аймақтық қауіпсіздікті нығайту мәселелері бойынша мемлекетаралық қатынастары талқыланады. Мақалада екіжақты және көпжақты бастамалардың, соның ішінде ҰҚШҰ, ШЫҰ, АӨСШК-нің қызметі аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің үлгілі тетіктері ретінде көрсетілген.

Сонымен бірге, мақалада аймақтық қауіпсіздікке төнетін негізгі қауіп-қатерлер, оған қарсы күресу мемлекеттер арасындағы тығыз ынтымақтастық пен аймақтық ойыншылардың күш-жігерін біріктіруді талап етеді.

Түйін сөздер: әскери-техникалық саладағы ынтымақтастық туралы меморандум, қорғаныс бөлмелері арасындағы өзара түсіністік туралы меморандум, «Біріккен кибер халифаты», «Есірткіні бақылаудың ұлттық стратегиясы», Есірткі бизнесіне қарсы күрес жөніндегі Орталық Азия аймақтық ақпараттық үйлестіру орталығы.

A.Alkeyev¹, A.Zholdasbekova²

¹*PhD student, International Relations Faculty, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan,*

²*Candidate of political science, professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

PRACTICE OF KAZAKHSTAN IN INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF MILITARY SECURITY, FIGHT AGAINST TERRORISM AND DRUG TRAFFICKING

Abstract

The article discusses interstate relations on the issue of countering terrorism, drug trafficking and strengthening regional security. The article reveals mechanisms of bilateral and multilateral initiatives, including the activities of the CSTO, SCO, and CICA as exemplary mechanisms in ensuring regional security. At the same time, the article outlines main challenges to regional security, the fight against which requires close cooperation between states and unity of efforts of regional players.

Keywords: memorandum of cooperation in the military-technical sphere, memorandum of understanding between the defense departments, “United Cyber Caliphate”, “National Drug Control Strategy”, Central Asian Regional Information Coordination Center for Combating Drug Trafficking.

Введение. На сегодняшний день актуальными проблемами Азиатского региона являются рост традиционных и нетрадиционных угроз. К традиционным угрозам мы относим милитаризацию в регионах и вызовы военной безопасности. Для контроля над этой ситуацией важно военно-техническое сотрудничество стран, особенности которой показаны в статье. К нетрадиционным же угрозам относится рост экстремистской и террористической активности и наркотрафика.

Целью написания статьи является попытка рассмотреть и проанализировать усилия изучаемых нами стран в сфере укрепления региональной безопасности и стабильности с использованием комплексного подхода.

Исходя из вышеуказанных целей, в ходе написания статьи были поставлены следующие **задачи**:

1. Рассмотреть особенности двустороннего военно-технического сотрудничества изучаемых стран и инициативы по укреплению военной безопасности;
2. Рассмотреть нормативно-правовые условия сотрудничества в области военно-технического взаимодействия, в сфере антиэкстремисткой и антитеррористической деятельности и в области борьбы с наркотрафиком;
3. Проанализировать значение региональных инициатив и раскрыть роль региональных механизмов в лице ОДКБ, СВМДА в обеспечении региональной безопасности.

Сотрудничество Казахстана в сфере военной и региональной безопасности.

В последние годы вопросы обеспечения военной и региональной безопасности и борьба с вызовами стабильному и безопасному обществу становятся актуальными во взаимном сотрудничестве наших стран.

Для начала рассмотрим примеры сотрудничества Казахстана с развитыми государствами Азии, не являющимися членами ОДКБ и ШОС, непосредственно в области обороны и безопасности. Чтобы сделать оценку такого сотрудничества, надо обратиться к предыдущим событиям: 10 октября 2010 года был совершен визит тогдашнего Министра обороны Республики Казахстан Адильбека Джаксыбекова в Республику Корея. В ходе визита, глава оборонного ведомства Казахстана встретился с Министром национальной обороны Республики Корея Тэ Енг Кимом. Участниками встречи было объявлено, что основным вкладом в установление взаимодействия между вооруженными силами стран станет помощь со стороны Южной Кореи в развитие казахстанских военно-морских сил, а также обучение казахстанских военнослужащих в военных учебных заведениях Кореи.

Так, например, военно-промышленный комплекс фирмы «Самсунг Талес» заключил сделку с государственной компанией «Казахстан инжиниринг» по созданию для казахстанских вооруженных сил 120-миллиметровой самоходной гаубицы;

Во-вторых, казахстанская сторона проявила интерес к развитию сотрудничества с «Самсунг Талес» в области модернизации танков, совершенствовании электронных систем управления войсками, наблюдения и разведки;

В-третьих, главы двух оборонных ведомств рассмотрели вопрос о создании на Каспийском море многопрофильной верфи по строительству военных и гражданских судов.

По результатам данного визита был подписан Меморандум о сотрудничестве в военно-технической сфере и Меморандум о взаимопонимании между оборонными ведомствами [1]. При этом Министрами обороны обоих государств, как одно из приоритетных направлений сотрудничества в военной области, было отмечено сотрудничество Военно-морских сил государств. [2]

В дальнейшем, данная тема стала основной в ходе встречи представителей вооруженных сил государств от 9 ноября 2015 года. Со стороны Кореи в Казахстан прибыл главнокомандующий Военно-морскими силами Республики Корея адмирал Джон Хо Соб, а Казахстан представлял первый заместитель министра обороны РК Сакен Жасузаков. На данной встрече, помимо прочего, обсуждались пути укрепления сотрудничества в военно-морской сфере государств, а также современное состояние взаимодействия в данной сфере [3].

В прошлом же 2019 году произошла встреча начальника Департамента международного сотрудничества Министерства обороны РК подполковника Олжаса Хусаинова с военным атташе при Посольстве Республики Корея в РК, капитаном 2 ранга Кис Су О, в ходе которого стороны выразили взаимную заинтересованность в дальнейшем укреплении военного взаимодействия и был подписан План военного сотрудничества между оборонными ведомствами [4].

Вместе с тем, кроме военной безопасности между нашими странами сохраняется сотрудничество и по вопросам международной и региональной безопасности. Рассмотрение данного вопроса проходит не только в рамках глобальных институтов безопасности или отдельных региональных организаций, но и детально изучается на экспертно-исследовательском уровне. Так, экспертами обеих стран данная проблематика в последние годы, выносится на обсуждение в рамках специальных экспертных семинаров, конференций и т.д. В 2015 году под эгидой Казахстанского института

стратегических исследований при Президенте РК (далее - КИСИ) в сотрудничестве с Посольством Республики Корея в РК был проведен казахстанско-корейский экспертный семинар. На данном мероприятии экспертами из Казахстана и Кореи были обсуждены актуальные вопросы региональной безопасности, а также основные направления двусторонних отношений. В семинаре приняли участие ведущие эксперты исследовательских центров Казахстана и Южной Кореи, представители Посольства Республики Корея в РК и научные сотрудники КИСИ [5].

Несомненно, 2019 год в отношениях Казахстана и Южной Кореи стал особо прорывным во многих аспектах международного сотрудничества, в том числе и в сфере двустороннего сотрудничества по вопросам глобальной и региональной безопасности. В частности, 21 апреля 2019 года Президент Республики Корея Мун Чжэ Ин прибыл в Нур-Султан, совершив свой первый государственный визит в нашу страну. В ходе переговоров, Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев обсудил с южнокорейским лидером текущее состояние, перспективы целого комплекса приоритетов двусторонних отношений, а также актуальную региональную и международную повестку. Были отмечены совместные усилия по обеспечению глобальной ядерной безопасности, вопросы безопасности Корейского полуострова и было принято Совместное заявление между РК и Республикой Корея. В Совместном заявлении отмечено, что наши страны будут продолжать двустороннее последовательное сотрудничество в деле укрепления мира и безопасности на региональном и международном уровне, укреплять усилия по ядерному разоружению Корейского полуострова и нераспространению оружия массового уничтожения в мире [6].

Вместе с тем, Главы двух государств приветствовали подписание меморандума между Министерством цифрового развития, оборонной и аэрокосмической промышленности Казахстана и Министерством науки и информационно-коммуникационных технологий Кореи по сотрудничеству в области 4-й промышленной революции и в сфере совместного исследования и использования космического пространства в невоенных мирных целях.

Кроме того, у нас действует Совместный комитет между Казахстаном и Корея по военно-техническому сотрудничеству, первое заседание которого прошло 27-28 февраля 2019 года в городе Нур-Султан. Во время вышеуказанного визита стороны положительно оценили его первоначальную деятельность.

Сотрудничество в сфере борьбы с экстремизмом и терроризмом. Прежде чем анализировать двусторонние отношения в сфере борьбы с терроризмом необходимо сделать обзор вызовов, угрожающих безопасности изучаемых нами стран. Необходимо отметить, что проблематика терроризма на протяжении прошлых десятилетий в Южной Корее была тесно связана с опасениями руководства страны со стороны северокорейской угрозы.

Так, до недавнего времени проблему международного терроризма на Корейском полуострове увязывали в основном с пособничеством Северной Кореи финансированию транснационального терроризма. Не последнюю роль в этих обвинениях сыграла позиция администрации Президента США Рональда Рейгана. До 1988 года руководство КНДР подозревалось в участии в ряде международных заговоров.

Во - первых, ее обвинили в причастности к взрыву рейса 858 южнокорейской компании Kogean Air и гибели на ее борту 115 человек;

Во - вторых обвинения в планировании и проведении Рангунского теракта 1983 года. В итоге, исходя из этих подозрений, США включили КНДР в список стран «поддерживающих терроризм», однако в 2008 году, при правительстве Дж.Буша-младшего, этот «ярлык» с КНДР был снят. Поводом к такому шагу стала публикация в 2007 году доклада Госдепартамента США о борьбе с террористической угрозой, в котором утверждалось, что КНДР с 1987 года не замечена в поддержке терроризма.

Естественной реакцией со стороны Северной Кореи стало посланное Заявление о том, что КНДР не поддерживает и в будущем не будет поддерживать терроризм [7]. Однако, в 2017 году Д.Трамп обвинил КНДР в угрозе ядерным разрушением миру и в поддержке актов международного терроризма, в том числе на зарубежной территории. Вслед за этим последовало возвращение КНДР в «черный список» и введение новых санкций в отношении Пхеньяна [8].

На наш взгляд, данная неоднозначная политика США в отношении КНДР, напрямую зависит от «податливости» руководителей Северной Корею в ядерном вопросе.

Следует отметить, что в начале того же 2017 года, Национальное собрание Южной Кореи само обратилось к Конгрессу США с просьбой включить КНДР в список стран, поддерживающих

терроризм. Просьба парламентариев была оформлена в письме председателя комитета Парламента РК по обороне Ким Ен У, главе комитета по вооруженным силам в Конгрессе США Джону Маккейну. На тот момент, южнокорейские парламентарии обвинили руководство КНДР в пособничестве убийству Ким Чен Нама, сводного брата Ким Чен Ына и назвали это убийство «терроризмом под руководством властей» [9].

В то же время, в последние годы в Республике Корея меняются действующие лица транснационального терроризма. Все более остро поднимаются вопросы противостояния такой террористической организации как ИГИЛ. Так, в 2015 году ИГИЛ в своем печатном издании «Дабиг» причислил Южную Корею в качестве врага, участвующего в глобальной антитеррористической коалиции. В этом же году были совершены террористические атаки в сети на граждан Республики Корея, в результате чего «Объединенный Кибер Халифат» получил персональные данные 20 граждан и призвал в своем видео - обращении к их убийству [10].

В начале того же 2015 года, в Южной Корее стали читать лекции против ИГИЛ для учащихся начальных, средних и старших классов, направленные на информирование учеников об опасности данной организации, а также на защиту граждан, оказавшихся за рубежом. Правительство решило ввести данную программу после того как в январе 2015 года семнадцатилетний житель Кореи попытался присоединиться к ИГИЛ [11].

В июне следующего 2016 года, Национальная разведывательная служба Южной Кореи сообщила, что ИГИЛ выпустила список потенциальных целей для терактов, в который включила 77 авиабаз США и НАТО в 21 стране, а также связанных с этими объектами важных лиц. В вышеуказанном списке оказались четыре военных объекта, находящихся в Корее, с точными координатами и спутниковыми снимками Google Maps баз ВВС США в Осане (провинция Кёнгидо) и Кунсане (провинция Чолла-Пукто) [12]. Это заставило принять усиленные меры безопасности совместно с американской стороной.

Тем самым, учитывая обстановку в стране, принимается новый Антитеррористический закон Южной Кореи, первый проект которого был выдвинут в начале 2000-х годов, после террористических атак в США в 2001 году. В результате 2 марта 2016 года Парламент РК принял данный закон, несмотря на долгую дискуссию [13].

В самой Республике данный проект вызывает весьма противоречивые мнения, по причине того, что Национальное Агентство разведки получает право на сбор личных данных лиц, подозреваемых в терроризме. Многие оппозиционеры высказывали мнение, что данный пункт идет в разрез с обеспечением прав человека и опасались стать жертвами государственного шпионажа. Однако, на фоне нагнетания информационной истерии, связанной с угрозами со стороны ИГИЛ и Северной Кореи, особенно после проведения ею ядерного испытания в сентябре 2016 года, данный закон вступил в силу. К тому же он предусматривает создание Центра противодействия терроризму при руководстве Премьер-министра страны. Таким образом, мы видим, как проблема терроризма становится для Южной Кореи все более актуальной.

В свою очередь. Казахстан также стал страной, которую проблема экстремизма и терроризма, начиная с 2011 годов, затронула напрямую. 5 июня 2016 года на территории города Актобе была совершена террористическая атака группой радикалов, в ходе которой погибло максимальное количество людей и составило 25 убитых. В свою очередь, Корея осудила действия террористов в Казахстане. Также представитель министерства иностранных дел Чо Ин Гук в своем выступлении от имени Правительства Республики Корея выразил соболезнования семьям казахстанских погибших в результате террористической атаки, а также объявил о поддержке усилий правительства Казахстана в борьбе с международным терроризмом [14].

В очередной раз Корейская сторона подтвердила свое согласие углублять двусторонние отношения в сфере региональной безопасности и укрепления сотрудничества в отражении современных угроз во время вышеописанного визита Президента Мун Чжэ Ина 21-23 апреля 2019 года в Нур-Султан. Стороны еще раз отметили важность межстранового сотрудничества в борьбе с новыми вызовами и высоко оценили роль платформы Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (далее, СВМДА) в углублении сотрудничества по вопросам Азиатской безопасности.

Политика стран по борьбе с наркотрафиком и его предупреждению. Другой проблемой безопасности, которая тесно связана с транснациональным терроризмом, и которой также озабочен сейчас Казахстан, стала проблема наркотрафика. Для Казахстана данная проблема является актуальной, по двум параметрам.

Во-первых, территория страны находится в непосредственной близости от Афганистана – основного очага распространения наркотиков в регионе. Республика становится транзитным путем для незаконного оборота наркотиков из соседних государств, которые в итоге поступают в Россию и другие ближние страны. Так, за один 2016 год в страну было ввезено более 35 тонн наркотических средств, из которых около 160 килограммов героина и около 300 килограммов гашиша. При этом, основными путями проникновения сюда незаконных наркотических средств являются так называемые «южный» (через Таджикистан, Узбекистан, Кыргызстан) и «северный» (Иран, Кавказ, Каспий) пути [15].

Во-вторых, считается, что на территории Кызылординской, Жамбылской (Чуйская долина) и Алматинской областей также засеваются участки под возделывание наркотосодержащих растений. Только за первую половину 2019 года при помощи вертолетной техники было обнаружено 23 плантации «Индийской конопли». Ежегодно в Казахстане с июня по октябрь проводится масштабная операция «Кокнар». Как сообщают в МВД РК, «только за три месяца этой операции в 2019 году было изъято более 16 тонн наркотиков, из них 8,7 кг героина, 4 тонны марихуаны и 198 кг гашиша, а на посевах конопли было уничтожено 10 тонн наркотосодержащих растений» [16].

В этом плане в рамках региональных структур безопасности также выработалась собственная система взаимодействия. В частности, в рамках ОДКБ проводятся операции под названием «Канал». Кроме того, в противодействии наркотикам Казахстан участвует не только в региональных структурах безопасности, но и активно поддерживает реализацию инициатив ООН.

В частности, Казахстан неоднократно являлся членом Комиссии ООН по наркотическим средствам. В этом вопросе, политика Казахстана в решении проблемы распространения транснационального терроризма, как и борьбы с распространением наркотиков основана на позиции взаимного сотрудничества государств.

При этом, наша страна старается играть активную и законотворческую роль в решении данных проблем. На сегодняшний момент, Казахстан присоединился ко всем международным документам по борьбе с наркоманией. Кроме того, у нас в стране находится Центрально-азиатский региональный информационный координационный центр по борьбе с наркобизнесом (далее, ЦАРИКЦ) [17].

Что касается ситуации в Корее, то необходимо заметить, что благодаря активной политике Правительства Республики Корея по борьбе с наркотиками в стране относительно низкий уровень угрозы от этой опасности. Однако, для Южной Кореи, как и для Казахстана актуальной становится опасность превращения в транзитное государство на пути наркотрафика. Территория Кореи используется наркоторговцами как перевалочный пункт при перевозке запрещенных препаратов из стран Юго-Восточной Азии в Японию и США. Известен случай, когда власти Кореи обнаружили 91 кг метамfetамина на борту китайского судна, который отправлялся из Пекина в Пусан. Контрабанда была спрятана в контейнере с пищевой продукцией. В конечном итоге контейнер должен был направляться в Филиппины. В 2002 году произошел другой случай. Тогда 137 кг марихуаны из Южной Африки и Свазиленда, направлявшиеся в Японию, были обнаружены на территории Южной Кореи. В вышеуказанных случаях агентства по контролю над наркотиками приняли меры и установили контакты с соответствующими странами для совместного расследования [18].

В 1999 году в стране был принят правительственный план противодействия распространению и потреблению наркотических веществ – «Национальная стратегия по контролю за наркотиками». Также Правительство Кореи финансирует неправительственную организацию по медикаментозному лечению наркомании – Корейскую Ассоциацию по борьбе со злоупотреблением наркотическими веществами [19].

Институционализация двусторонних отношений в сфере предупреждения и борьбы с региональными угрозами.

Позиция Казахстана по обеспечению региональной безопасности и вопросов борьбы с международным терроризмом определяется ее участием в таких региональных структурах как Антитеррористический центр СНГ (далее, АТЦ СНГ), Шанхайской Организации Сотрудничества (далее, ШОС), Организации Договора Коллективной Безопасности (далее, ОДКБ). То есть большую роль по решению данных проблем страна отводит межгосударственным и глобальным форумам сотрудничества. Так, в рамках данных организаций сложилась практика проведения регулярных антитеррористических учений.

К примеру, в СНГ в рамках Договора о сотрудничестве в борьбе с терроризмом от 1999 г. проводились следующие антитеррористические учения: «Юг-Антитеррор-2002»; «Каспий-

Антитеррор-2005»; «Байконур-Антитеррор-2007»; «Жетысу-Антитеррор-2014» и др. В рамках такой организации как ШОС Казахстан стал участником следующих антитеррористических учений: «Мирная миссия-2010»; «Иссык-Куль-Антитеррор-2007»; «Тянь-Шань-2006» и многие другие. Другая организация, посредством которой РК ведет активную антитеррористическую деятельность, это ОДКБ. ОДКБ также имеет свой механизм противоборства с террористическими угрозами. В частности, регулярными стали операции под названием «Рубеж» [20].

По словам Первого Президента Республики Казахстан - Елбасы Нурсултана Назарбаева: «Сегодня самый большой вызов – это терроризм, как известно. А с терроризмом тоже в одиночку ни одна страна бороться не может, поэтому, когда наши страны и спецслужбы между собой сотрудничают в рамках ОДКБ, мы имеем возможность больше выявлять, больше находить и друг другу давать информацию для того, чтобы предотвратить какие-то возможные неприятности от этого», – сказал Нурсултан Назарбаев [21].

СВМДА. В целях повышения эффективности механизмов превентивной дипломатии в Азии перспективным является сотрудничество Казахстана и Южной Кореи через такую структуру Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии.

Идея о создании данной организации инициирована Республикой Казахстан еще в 1992 году. Выступая с площадки 47-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН 5 октября 1992 года, Н.А. Назарбаев высказал идею создать эффективную и приемлемую структуру по обеспечению мира и безопасности в Азии. [22]. Первое совещание СВМДА состоялось в 2002 году, а Республика Корея становится полноправным членом данной организации в 2006 году.

Необходимо отметить, что Республика Корея выдвигала аналогичную инициативу в рамках региона Северо-восточной Азии, еще в начале 1990-х годов. Так, в начале 1990-годов в Сеуле состоялся 26-й съезд «Экономический совет бассейна Тихого океана (ЭСБТ). В своем выступлении, занимавший на тот момент пост министра иностранных дел Южной Кореи Хан Сын Джу отметил, что Корея будет принимать активное участие в многостороннем диалоге безопасности в Северо-Восточной Азии. (далее, СВА). Министр высказал намерение создать новую организацию по вопросам безопасности СВА, сравнимую по функциям и задачам с Организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе. Однако на данный момент в регионе СВА все еще не сформировалась организация, занимающаяся исключительно вопросами региональной безопасности. В частности, вопросам предупреждения региональных угроз посредством АТЭС начали придавать значение недавно, поскольку организация изначально предназначена была решать вопросы экономического сотрудничества.

Также необходимо отметить, что в вопросах обеспечения безопасности Южная Корея продолжает оставаться верной сотрудничеству с США. К примеру, сложилась стабильная практика проведения совместных военных учений государств, что вызывает большое недовольство со стороны Северной Кореи.

В своем первом выступлении, после вступления Республики Корея в СВМДА в 2006 году, заместитель Министра Иностранных Дел РК Шин Гак Су отметил следующее: «сегодня мы сталкиваемся с множеством проблем угрожающих безопасности и Азиатский регион в данном случае не исключение. Поэтому СВМДА становится площадкой для согласованного диалога и сотрудничества в данной сфере» [23]. Министр подчеркнул, что многие международные проблемы взаимосвязаны, и странам необходимо делиться персональным опытом в решении данных вопросов.

К тому же, в рамках этой же площадки, Южная Корея стремится решать Северокорейскую проблематику. Так, 28 апреля 2016 года на встрече министров иностранных дел, Министр Иностранных Дел Кореи Юн Бёнсе призвал СВМДА сыграть «особую роль» в недопущении разработки в Северной Корее ядерного оружия. В свою очередь, Н.А. Назарбаев на Пятом заседании Astana Club 12 ноября 2019 года, предложил использовать площадку СВМДА для детального обсуждения вопросов формирования каталога мер доверия между Пхеньяном и Сеулом и стабилизации ситуации на Корейском полуострове [24].

В Заключении будет справедливым выделить несколько положений, исходя из вышеизложенного анализа в статье:

1. Проблемы и вопросы региональной безопасности и противодействия современным угрозам является несомненным приоритетом в отношениях между нашими государствами из числа основных интересов;

2. На наш взгляд, успех в глобальной борьбе с такими проблемами, как терроризм, экстремизм и наркотрафик требует переплетения национальных, региональных и международных стратегий в области безопасности;

3. Актуальной для внешней политики Казахстана в Азиатском направлении и наиболее приоритетной для Республики Кореи является проблема демилитаризации Корейского полуострова. При этом, для Южной Кореи важнейшими являются задачи по противодействию угроз исходящих со стороны Северной Кореи;

4. Наши страны, будучи участниками СВМДА, должны занимать активную совместную позицию в противодействии терроризму, наркотрафику и военным угрозам, которые могут дестабилизировать ситуацию во всем Азиатском регионе;

5. Для Республики Казахстан в деле укрепления Азиатской безопасности и нейтрализации региональных угроз подходит роль медиатора – посредника для разрешения кризисных явлений и снижения конфликтогенного потенциала в межкорейских отношениях. В этом направлении большое значение имеет опыт Казахстана в разрешении кризисных ситуаций в рамках ОБСЕ и Астанинского процесса Межсирийских переговоров.

На сегодняшний день, в г.Нур-Султан состоялось 14 раундов переговоров и планируется провести 15 раунд.

Бесспорно, что это не только успех Казахстанской дипломатии, как посредника, но и общее достижение всех участников переговорного процесса.

Список использованной литературы:

1 Южная Корея поставит Казахстану самоходную гаубицу [Электрон. ресурс]. - 2010. - URL:https://www.kt.kz/rus/state/juzhnaja_koreja_postavit_kazahstanu_samohodnuju_gaubicu_1153525567.html (дата обращения 19.12.2019)

2 Позитивное развитие казахстанско-корейских отношений [Электрон. ресурс]. - 2010. - URL:<http://notad.su/?a=5-201010040032> (дата обращения 19.12.2019)

3 Представители ВС Казахстана и Южной Кореи обсудили сотрудничество в военно-морской сфере [Электрон. ресурс]. - 2015. - URL: http://www.inform.kz/ru/predstaviteli-vs-kazahstana-i-yuzhnoy-korei-obsudili-sotrudnichestvo-v-voenno-morskoj-sfere-foto_a2837347 (дата обращения 20.12.2019)

4 Казахстан и Корея подписали план военного сотрудничества [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL: <https://kazpravda.kz/news/politika/kazahstan-i-koreya-podpisali-plan-voennogo-sotrudnichestva> (дата обращения 20.12.2019)

5 Деятельность посла. Участие в казахстанско-корейском экспертном семинаре [Электрон. ресурс]. - 2015. - URL:<http://overseas.mofa.go.kr/kz> (дата обращения 22.12.2019)

6 Кайрат Жандыбаев. Обновленное сотрудничество: о чем договорились Президенты Казахстана и Кореи [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL:<https://strategy2050.kz/ru/news/53031/> (дата обращения 25.12.2019)

7 Ань Чжэн. Почему США вновь одели на Северную Корею «шапку поддержки терроризма»? [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL:<https://inosmi.ru/politic/20171204/240911028.html> (дата обращения 27.12.2019)

8 США вернули Северную Корею в список стран-спонсоров терроризма [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL:<https://www.dw.com/ru> (дата обращения 29.12.2019)

9 Южная Корея просит внести КНДР в список «террористических государств» [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL:https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201702240639-f576.htm (дата обращения 29.12.2019)

10 South Korea Confronts Islamist Terror [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL: <http://dailycaller.com/2016/08/04/south-korea-confronts-islamist-terror/> (дата обращения 30.12.2019)

11 Kim Rahn S. Korean schools to start anti-ISIS lessons [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL: <http://www.koreatimesus.com/s-korean-schools-to-start-anti-isis-lessons/> (дата обращения 30.12.2019)

12 Брайан Пэдден. ИГИЛ угрожает военным базам США в Южной Корее [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL:<https://www.golos-ameriki.ru/a/south-korea-islamic-state/3383591.html> (дата обращения 30.12.2019)

13 S. Korea lawmakers OK anti-terror bill after filibuster ends // The Seattle Times [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL:<http://www.seattletimes.com/nation-world/south-korean-lawmakers-end-filibuster-over-anti-terror-bill/> (дата обращения 3.01.2020)

14 Korea condemns deadly terrorist attack in Kazakhstan // *The Korea Herald* [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL:<http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20160609000776> (дата обращения 3.01.2020)

15 Изменился маршрут поставки наркотиков в Казахстан – МВД РК [Электрон. ресурс]. - 2016. - URL:<http://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/izmenilsya-marshrut-postavki-narkotikov-v-kazahstan-mvd-rk/> (дата обращения 3.01.2020)

16 Более 16 тонн наркотиков изъято казахстанскими полицейскими за три месяца [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/bole-16-tonn-narkotikov-izyato-kazakhstanskimi-politseyskimi-za-tri-mesyatsa/> (дата обращения 4.01.2020)

17 Ренат Садыров. Казахстан ратифицировал все ключевые международные документы по борьбе с наркоманией [Электрон. ресурс]. - 2018. - URL: <https://24.kz/ru/news/social/item/249044-26-iyunya-mezhdunarodnyj-den-borby-so-zloupotrebleniem-narkotikami> (дата обращения 5.01.2020)

18 ByungIn Cho. Drug Control Policy in Korea // *International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy* [Электрон. ресурс]. - 2014. URL: <http://icclr.law.ubc.ca/sites/icclr.law.ubc.ca/files/publications/pdfs/Dr.Chos%20paper%20Drug%20Control%20Policy.pdf> (дата обращения 6.01.2020)

19 Мировой опыт в борьбе с наркотиками [Электрон. ресурс]. - 2014. - URL: <https://ria.ru/20140626/1013636752.html> (дата обращения 7.01.2020)

20 Какенова Г.М., Сомжурек Б.Ж., Алиева С.К., Турунтаева А.А., Болысбекова М.К. Проблема терроризма: генезис и современное состояние. - Ч.1. – Аст.: ТОО «Мастер ПО», 2015. – 81 с.

21 Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев: ОДКБ после развала СССР создавался как договор о коллективной безопасности. Организация ничего общего не имела с идеологическими противостояниями времен холодной войны [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL: https://odkbcsto.org/25years/news/prezident_kazahstana_nursultan_nazarbaev_odkb_posle_razvala_sssr_s_ozdavalsya_kak_dogovor_o_kollekti/ (дата обращения 8.01.2020).

22 Выступление Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева на 47-й сессии ГА ООН [Электрон. ресурс]. - 2017. - URL: http://www.scica.kz/page.php?page_id=364&lang=2&parent_id=835 (дата обращения 8.01.2020)

23. Statement by H.E. Mr. Shin Kak-soo, Vice Minister for Foreign Affairs of the Republic of Korea OH [Электрон. ресурс] - 2017. - URL: http://www.s-cica.kz/page.php?page_id=108&lang=1 (дата обращения 9.01.2020)

24. Назарбаев предложил площадку для переговоров КНДР и Южной Кореи [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL: <https://ru.sputniknews.kz/politics/20191112/12012706/nazarbaev-peregovory-kndr-korea.html> (дата обращения 9.01.2020)

References:

1 South Korea will supply Kazakhstan with a self-propelled howitzer [Electron. resource]. - 2010. - URL:https://www.kt.kz/rus/state/juzhnaja_koreja_postavit_kazahstanu_samohodnuju_gaubicu_1153525567.html (accessed 19.12.2019)

2 Positive development of Kazakh-Korean relations [Electron. resource]. - 2010. - URL:<http://nomad.su/?a=5-201010040032> (accessed 19.12.2019)

3 Representatives of the Armed Forces of Kazakhstan and South Korea discussed cooperation in the naval sphere [Electron. resource]. - 2015. - URL: http://www.inform.kz/ru/predstaviteli-vs-kazahstana-i-yuzhnoy-korei-obsudili-sotrudnichestvo-v-voenno-morskoy-sfere-foto_a2837347 (accessed 20.12.2019)

4 Kazakhstan and Korea signed a military cooperation plan [Electron. resource]. - 2019. - URL: <https://kazpravda.kz/news/politika/kazahstan-i-koreya-podpisali-plan-voennogo-sotrudnichestva> (accessed 20.12.2019)

5 Activities of the Ambassador. Participation in the Kazakh-Korean expert seminar [Electron. resource]. - 2015. - URL:<http://overseas.mofa.go.kr/kz> (accessed 22.12.2019)

6 Kairat Zhandybayev. Updated cooperation: what the Presidents of Kazakhstan and Korea agreed on [Electron. resource]. - 2019. - URL:<https://strategy2050.kz/ru/news/53031/> (accessed 25.12.2019)

7 An Zheng. Why did the United States once again put a "terrorist support cap" on North Korea? [Electron. resource]. - 2017. - URL:<https://inosmi.ru/politic/20171204/240911028.html> (accessed 27.12.2019)

8 The United States returned North Korea to the list of countries-sponsors of terrorism [Electron. resource]. - 2017. - URL:<https://www.dw.com/ru> (accessed 29.12.2019)

- 9 South Korea requests that the DPRK be included in the list of "terrorist States [Electron. resource]. - 2017. - URL: https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201702240639-f576.htm (accessed 29.12.2019)
- 10 South Korea Confronts Islamist Terror [Electron. resource]. - 2016. - URL: <http://dailycaller.com/2016/08/04/south-korea-confronts-islamist-terror/> (accessed 30.12.2019)
- 11 Kim Rahn S. Korean schools to start anti-ISIS lessons [Electron. resource]. - 2016. - URL: <http://www.koreatimesus.com/s-korean-schools-to-start-anti-isis-lessons/> (accessed 30.12.2019)
- 12 Brian Padden. ISIS threatens US Military Bases in South Korea [Electron. resource]. - 2016. - URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/south-korea-islamic-state/3383591.html> (accessed 30.12.2019)
- 13 S. Korea lawmakers OK anti-terror bill after filibuster ends // The Seattle Times [Electron. resource]. - 2016. - URL: <http://www.seattletimes.com/nation-world/south-korean-lawmakers-end-filibuster-over-anti-terror-bill/> (accessed 3.01.2020)
- 14 Korea condemns deadly terrorist attack in Kazakhstan // The Korea Herald [Electron. resource]. - 2016. - URL: <http://www.koreaherald.com/view.php?ud=20160609000776> (accessed 3.01.2020)
- 15 The route of drug supply to Kazakhstan has changed – The Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan [Electron. resource]. - 2016. - URL: <http://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/izmenilsya-marshrut-postavki-narkotikov-v-kazahstan--mvd-rk/> (accessed 3.01.2020)
- 16 More than 16 tons of drugs were seized by the Kazakh police in three months [Electron. resource]. - 2019. - URL: <https://strategy2050.kz/ru/news/bolee-16-tonn-narkotikov-izyato-kazahstanskimi-politseyskimi-za-tri-mesyatsa/> (accessed 4.01.2020)
- 17 Renat Sadyrov. Kazakhstan has ratified all the key international instruments on combating drug addiction [Electron. resource]. - 2018. - URL: <https://24.kz/ru/news/social/item/249044-26-iyunya-mezhdunarodnyj-den-borby-so-zloupotrebleniem-narkotikami> (accessed 5.01.2020)
- 18 ByungIn Cho. Drug Control Policy in Korea // International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy [Electron. resource]. - 2014. URL: <http://icclr.law.ubc.ca/sites/icclr.law.ubc.ca/files/publications/pdfs/Dr.Chos%20paper%20Drug%20Control%20Policy.pdf> (accessed 6.01.2020)
- 19 World experience in the fight against drugs [Electron. resource]. - 2014. - URL: <https://ria.ru/20140626/1013636752.html> (accessed 7.01.2020)
- 20 Kakenova G. M., Somzhurek B. Zh., Alieva S. K., Turuntayeva A. A., Bolysbekova M. K. The problem of terrorism: genesis and current state. - Part 1. - Ast.: Master PO LLP, 2015. - 81 p.
- 21 President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev: After the collapse of the USSR, the CSTO was created as a collective security treaty. The organization had nothing in common with the ideological confrontations of the Cold War [Electron. resource]. - 2017. - URL: https://odkbcsto.org/25years/news/prezident_kazahstana_nursultan_nazarbaev_odkb_posle_razvala_ssr_so_zdavalysya_kak_dogovor_o_kollekti/ (accessed 8.01.2020).
- 22 Speech of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev at the 47th session of the UN General Assembly [Electron. resource]. - 2017. - URL: http://www.scica.kz/page.php?page_id=364&lang=2&parent_id=835 (accessed 8.01.2020)
23. Statement by H. E. Mr. Shin Kak-soo, Vice Minister for Foreign Affairs of the Republic of Korea ON [Electron. resource] - 2017. - URL: http://www.s-cica.kz/page.php?page_id=108&lang=1 (accessed 9.01.2020)
24. Nazarbayev proposed a platform for negotiations between the DPRK and South Korea [Electron. resource]. - 2019. - URL: <https://ru.sputniknews.kz/politics/20191112/12012706/nazarbaev-peregovory-kndr-korea.html> (accessed 9.01.2020)

ГРНТИ 03.01.17

ӘӘЖ 930.003 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.22>

**«БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» ЖОБАСЫ МЕН ЕРКІН ЭКОНОМИКАЛЫҚ АЙМАҚТАР
«ҚЫТАЙ АРМАНЫН» ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ**

Арзыкулов А.А.¹ Шарыпказы Н.² Оразбекова А.Р.³

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

³Тұран университеті

Аңдатпа

Мақалада авторлар ҚХР-ның бүгінгі даму барысында алға ұстап отырған «Қытай арманы» саясатын жүзеге асырудың амалдарының бірі ретіндегі «Бір белдеу-бір жол» жобасын жүзеге асыру, сол арқылы жаңа еркін экономикалық аудандар құру жағдайына тоқталады. Өте кең ауқым мен әлеуетті қамтитын «Бір белдеу-бір жол» стратегиясы осы мақсатты жүзеге асыру үшін үшін таптырмас құрал болып табылады. Жаңа белдеу бойында құрылатын еркін экономикалық аймақтар ҚХР экономикасы үшін өте тиімді жағдай туғызып, қытайлық «жұмсақ күшті» де жүргізуге үлкен мүмкіндіктер береді. Авторлар сондай-ақ аталған шаралардың көрші аймақтарға, әсіресе Қазақстан Республикасына ықпалы мен әсеріне талдау жасайды.

Түйін сөздер: «бір белдеу-бір жол», еркін экономикалық аймақтар, «қытай арманы», «жаңа норма», «жұмсақ күш».

A. A. Arzykulov¹ Sharypkazy N.² Orazbekova A. R.³

¹Al-Farabi Kazakh National university

²Al-Farabi Kazakh National university

³Turan University

ONE BELT-ONE WAY PROJECT AND FREE ECONOMIC ZONES AS TOOLS TO REALIZE THE "CHINESE DREAM"

Abstract

In the article, the authors salute the promotion of the project "One Belt-One Way" and the creation of free economic zones along it as one of the opportunities to implement the policy "Chinese Dream" promoted by the PRC. The huge expanses and potentials covered by the One Belt-One Way strategy can be just right for this purpose. Free economic zones created along the new route will be very beneficial to the Chinese economy, will also serve to promote Chinese "soft power." The authors also analyze the effects and risks of this event on neighboring regions, especially on the Republic of Kazakhstan.

Keywords: "One belt-one way," free economic zones, "Chinese dream," new norm", "soft power."

Арзыкулов А.А.¹ Шарыпказы Н.² Оразбекова А.Р.³

¹КазНУ имени Аль-Фараби

²КазНУ имени Аль-Фараби

³Университет Туран

ПРОЕКТ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ» И СВОБОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗОНЫ КАК ИНСТРУМЕНТЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ «КИТАЙСКОЙ МЕЧТЫ»

Аннотация

В статье авторы рассматривают продвижение проекта «Один пояс-один путь» и создание вдоль нее свободных экономических зон как одну из возможностей осуществления политики «китайская мечта» пропагандируемая КНР. Охватываемый огромные просторы и потенциалы стратегия «Один пояс-один путь» может как раз подходит для этой цели. Свободные экономические зоны, создаваемые вдоль нового маршрута будут очень выгодны для китайской экономики, также послужат для продвижения китайской «мягкой силы». Авторы также анализируют влияния и риски данных мероприятия на соседние регионы, особенно на Республику Казахстан.

Ключевые слова: «Один пояс-один путь», свободные экономические зоны, «китайская мечта», «новая норма», «мягкая сила».

ҚХР билігіндегі «бесінші буын» өкілдері саналатын Си Цзиньпин бастаған ҚХР басшылығы халықаралық аренада қытайлық мүдделерді кеңейтуге белсенді қолдау көрсетіп, Қытайға негізгі рөл беретін ортақ жобаларды құрудың бастамашысы болып отыр. Олардың алдына қойып отырған «Қытай арманын» жүзеге асыру болашаққа арналған теориялық міндеттер мен жоспарларға толы және ол әлі де практика жүзінде іске асырылады. ҚХР-ның қазіргі басшылығының ең өзекті және орасан зор идеяларының бірі «Бір белдеу- бір жол» стратегиясы болып табылады [1].

«Бір белдеу-бір жол» - бұл Қытай үкіметінің «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «XXI ғасырдың теңіз Жібек жолы» секілді екі ірі жобаның дамуы мен өзара әрекеттестігін білдіретін бастамасының бірі. Екі жоба да еуразиялық елдердің интеграциясын дамытуға бағытталған.

«Жібек жолының Экономикалық белдеуін» (ЖЖЭБ) қалыптастыру идеясын ҚХР төрағасы Си Цзиньпин алғаш рет Қазақстанға мемлекеттік сапары кезінде Астанадағы Назарбаев Университетінде 2013 жылдың қыркүйек айында ұсынды. Қытай мен орталықазиялық елдердің жалпы стратегиялық мақсаты бір – ол тұрақты даму және экономикалық өркендеу. Қытай көшбасшысы «практикалық өзара іс-қимылды жан-жақты нығайту» және «саяси диалогтың, географиялық жақындықтың және экономикалық өзара толықтырудың артықшылықтарын ынтымақтастық, тұрақты өсу, өзара пайда мен жалпы ұтыстың негізінде мүдделердің ортақтығын құру артықшылықтарына айырбастау» қажеттігін атап өтті. Осыған байланысты Си Цзиньпин еуразиялық кеңістікте ынтымақтастықтың жаңа үлгілерін пайдалануға, ортақ күш-жігермен «Жібек жолының экономикалық белдеуін» қалыптастыруға шақырды және осы үшін қажетті негізгі шараларды ұсынды. Ең алдымен, өңірлік экономикалық интеграцияны ілгерілету мақсатында мемлекеттердің саяси өзара іс-қимылын күшейту қажеттігін атап өтті.

«Бір белдеу-бір жол» жобасы әртүрлі елдер мен мәдениеттердің аумағы арқылы өтетіндігін және интеграция үдерісі табысты болуы үшін саяси ерік қажеттігі ескерілуі тиіс. Бірыңғай қатынас желісінің құрылысын жеделдету қажет, бұл Тынық мұхиттан Балтық теңізіне дейінгі көлік магистралін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұл бөлік негізгі бөлігі болып табылады. Дәл осы қажетті көлік инфрақұрылымының болуы сауда ынтымақтастығын толық көлемде іске асыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жобаның басты артықшылықтарының бірі - ол көбінесе дамыған емес аймақтарды қамтып, инвестиция тартуға қызмет етеді.

Өңірдегі экономикалық дамудың жылдамдығы мен сапасын арттыру мақсатында түрлі кедергілерді жою бағдарламасын әзірлеп, сауда байланыстарын және инвестициялық ынтымақтастықты нығайту қажет. Сондай-ақ, бұл үшін маңызды аспектілердің бірі – «Жібек жолының экономикалық белдеуінің» дамуына қарай капитал қозғалысының жылдамдығын арттыру үшін банктік қызмет көрсету жүйесін қалыптастыру. Ағымдағы және күрделі операциялар бойынша есептеулерде ұлттық валюталарды қолдануды кеңейту: бұл ақша шығындарын азайтады, елдердің қаржы жүйелерін қорғайды, сондай-ақ өңірлік экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырады. «Өңірлік ынтымақтастықты дамытуға қажетті әлеуметтік базаны қамтамасыз ету» үшін гуманитарлық ынтымақтастықты нығайту, халықтар арасындағы өзара түсіністік пен достыққа ықпал ету қажет.

Қытайдың еркін сауда аймағындағы ашық есік саясаты 11 аймағында ғана жүргізіліп келген еді. XIX съезд баяндамасында ол бүкіл елге таратылатынына уәде берілді. Баяндамада айтылғандай: Қытайдың ашық есік саясаты жабылмайды, керісінше кең таралады. «Бір белдеу- бір жол» бастамасын іске асыруға баса назар аудара отырып, сыртқы сауданы кеңейту, шаруашылық қызметтің жаңа түрлерін және сауда саласындағы жаңа модельдерді шығару есебінен Қытайды толыққанды сауда державасына айналдыру жұмысын қарқынды жылжыту керек. Сыртқы әлемге ашықтықты кеңейту және нарыққа қолжетімділікті молайту, шетел инвесторларының заңды құқықтары мен мүдделерін қорғау керек. Қытай жеріндегі барлық кәсіпорындарға тең құқықтық қатынасты қамтамасыз ету керек.

2015 жылдың наурыз айында ҚХР Мемлекеттік кеңесінің тапсырмасы бойынша даму және реформалар істері жөніндегі мемлекеттік комитет, сыртқы істер министрлігі және Қытай сауда министрлігі «XXI ғасырдың Жібек жолы мен Теңіз Жібек жолының экономикалық белдеуін бірлесіп құру жөніндегі тамаша перспективалар мен практикалық іс-қимылдар» атты құжатты жариялаған еді. Құжат «Бір белдеу-бір жол» тұжырымдамасын іске асыруға ықпал етуге бағытталған, онда «Қытайдың сыртқы әлемге ашықтығын кеңейтуге және Азия, Еуропа және Африка елдерімен өзара тиімді ынтымақтастықты нығайту қажеттілігі» көрсетілген [2].

Құжатта жобаны іске асыру жөніндегі ұсыныстар жалпы сипатқа ие болды, ал елдер ынтымақтастығының басымдықтары ретінде Си Цзиньпин бұрын ұсынған бес тармақ атап өтілді: саяси үйлестіру, инфрақұрылымның өзара байланысы, сауданы ырықтандыру (либерализация), капиталдың еркін қозғалысы және халықтар арасындағы өзара түсіністікті нығайту. «Бір белдеу және бір жол» құрылысының негізгі қағидаттары БҰҰ Жарғысының қағидаттары мен мақсаттарын және бейбіт қатар өмір сүрудің бес қағидаттарын қатаң сақтау болып табылады.

«Бір белдеу- бір жолды» дамыту жоспары шынымен әсерлі көрінеді. «Жібек жолының экономикалық белдеуінің» негізгі бағыттары:

- Қытайдан Орталық Азия, Ресей арқылы Еуропаға (Балтық теңізіне дейін);
- Қытайдан Орталық Азия мен Батыс Азия арқылы Парсы шығанағы мен Жерорта теңізіне дейін;
- Қытайдан Оңтүстік-Шығыс Азияға, Оңтүстік Азияға, Үнді мұхитына дейін.

«XXI ғасырдағы Теңіз Жібек жолының» негізгі бағыттары:

- Оңтүстік Қытай теңізі арқылы Қытай теңіз порттарынан Үнді мұхитына және Еуропаға дейін;
- Қытай порттарынан Оңтүстік Қытай теңізі арқылы Тынық мұхитының оңтүстігіне дейін.

Көрсетілген бағыттарда экономикалық ынтымақтастықтың халықаралық дәліздерін қалыптастыру жоспарлануда: «Қытай-Моңғолия-Ресей», «Қытай-Орталық Азия-Батыс Азия», «Қытай-Үндіқытай», «Қытай-Пәкістан» және «Бангладеш-Үндістан-Мьянма-Қытай» дәліздері.

Құжатта инфрақұрылымды дамыту, өнеркәсіп салаларына инвестиция салу, табиғи ресурстарды игеру, сауда-экономикалық және қаржылық ынтымақтастық, гуманитарлық алмасу, қоршаған ортаны қорғау және теңіздегі өзара іс-қимыл саласындағы міндеттер белгіленген.

Өңірдегі ынтымақтастықты кеңейтудің негізгі аспектісі ретінде Шанхай Ынтымақтастық Ұйымы (ШЫҰ), Қытай-АСЕАН («10+1» форматы), Азия-Тынық мұхиты экономикалық ынтымақтастығы (АТЭЫ), «Азия-Еуропа» форумы (АСФ), Азиядағы ынтымақтастық жөніндегі Диалог, Азиядағы өзара іс-қимыл және сенім шаралары жөніндегі кеңес, қытай-араб ынтымақтастығы форумы, Қытай – Парсы шығанағы араб мемлекеттері арасындағы Ынтымақтастық Кеңесі, Орталық Азия өңірлік экономикалық ынтымақтастығы (ОАӨЭЫ) қарастырылған.

Осылайша, «Жібек жолының экономикалық белдеуі» жобасына қатысты бөлігінде, ежелгі уақытта Қытайдан тауар келген тарихи бағыт бойындағы Еуразия кеңістігіндегі ҚХР сыртқы экономикалық қызметін жандандыру бағдарламасы туралы сөз болып отыр. Қытай саясаттанушылары «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құру идеясы ҚХР үшін жаңа идея болып табылмайтынын атап өтті. Соңғы онжылдықтарда елдің көптеген басшылары көне «Жібек жолын» қалпына келтіруге шақырды, алайда Си Цзиньпин бұл бастаманы ресми деңгейге алғаш рет ұсынды [3].

«Бір белдеу - бір жол» іс жүзінде жүзеге асырылған жағдайда, Қытай Халықаралық экономикалық жүйедегі өз рөлін күшейтеді. Сонымен қатар Еуразия арқылы сауда бағытын ашу ҚХР-ға оңтүстік Қытай теңізі мен Малакка бұғаздары арқылы өтетін көлік жолдарына тәуелділікті айтарлықтай төмендетуге мүмкіндік береді. «Бір белдеу - бір жол» Азия-Тынық мұхиты өңіріндегі АҚШ-тың әсерін айналып өтуге және АТА-дан тыс көпжақты ынтымақтастықта Қытайдың маңызын айтарлықтай күшейтуге бағытталған белгілі баламалы жоба болып табылады [4].

Көптеген қытайлық сарапшылар пікірінде жобаны іске асырудағы барлық негізгі артықшылықтар мен проблемалардан басқа ЖЖЭБ пайда болуы ҚХР басшылығының Шанхай Ынтымақтастық Ұйымының (ШЫҰ) «тиімсіз және сөзсіз» [5] деген наразылығымен байланысты деген пікір бар. Қытай тарапы «тиімсіз» және «сөзсіз емес» деп пайымдай отырып, ШЫҰ Банкін және ұйым шеңберінде еркін сауда аймағын (ЕСА) құру туралы шешімдердің созылуын білдіреді. Бұл тұрғыда ҚХР сарапшылары атап өткендей, «Жібек жолының экономикалық белдеуін» құру – Қытайдың даму стратегиясын жүзеге асыруға, ШЫҰ аясында экономикалық ықпалдасуға көмектеседі, Қытайға және одан әрі нарықтарға қолжетімділікті кеңейтуге көмектесетін стратегия болып табылады.

ЖЖЭБ тұжырымдамасы ҚХР сыртқы экономикалық стратегиясына күшті әсер етеді. Егер бұрын Қытай өңірдегі өз қызметін жекелеген, басым инфрақұрылымдық жобаларда және коммуникациялардың жекелеген учаскелерінде нақты дамытатын болса, бүгінде ҚХР-ның аймақтағы саясаты жүйелі стратегиялық және кешенді тәсілді пайдаланады. Бірақ, іс жүзінде бұдан бұрын да, ең алдымен, қытай тауарларын, қызметтер мен капиталдарды Орталық Азия мемлекеттеріне, Ресейге, Таяу және Орта Шығыс мемлекеттеріне, сондай-ақ Еуропаға жылжыту үшін неғұрлым қолайлы жағдай жасау туралы айтылып келген болатын.

«Бір белдеу–бір жол» жобасын қаржылай қолдауға келетін болсақ, қазіргі уақытта Қытай Екі институтты — Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (АИИБ) және Жібек жолы қорын (ЖЖҚ) құруды аяқтады. Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (АИИБ) құру идеясын ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Азия-Тынық мұхиты өңіріндегі қаржылық өзара іс-қимылды ынталандыру, инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру, сондай-ақ интеграциялық процестерді кеңейту мақсатында 2013 жылғы қазанда ұсынған болатын. 2014 жылдың қазан айында Бейжіңде 22 ел өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойды. 2015 жылғы маусымда АИИБ құру туралы келісімге қол қойылды. Салым көлемі бойынша ең ірі бестік қатарын Қытай, Үндістан, Ресей, Германия және Корея Республикасы құрады. Қазіргі уақытта құрылтайшы елдер саны 57-ге жетті, банктің штаб-пәтері Бейжіңде орналасқан.

Жібек жолы қоры 2014 жылдың желтоқсанында Бейжіңде тіркелді. Жалпы капитал 40 млрд. Алайда оның қалыптасуы бірнеше кезеңге созылды. Бүгінгі таңда ЖЖҚ қоры 10 млрд долларға жетті. ҚХР алтын-валюта резервтерінен (65%), Қытай инвестициялық корпорациясынан (15%), Қытайдың экспорттық-импорттық банкінен (15 %) және Қытайдың мемлекеттік даму банкінен (5%) бөлінген.

Ұйым қызметінің негізгі міндеті ретінде «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «Теңіз Жібек жолы» бойында орналасқан елдерде ірі ауқымды жобаларды инвестициялау ұсынған. Қаражат инфрақұрылымға, пайдалы қазбалардың кен орындарын игеруге, сондай-ақ Қытай жоғары технология өнімдерін өткізуді қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс.

ЖЖЭБ-нің инфрақұрылымдық-көліктік құрамдас бөлігі бүгінде ҚХР-ның әріптес елдермен өзара іс-қимылының барынша жанданып келе жатқан саласын білдіреді. Бұл бағытта белгілі бір нәтижелерге қол жеткізілді. Теміржол қатынасы бойынша ЖЖЭБ оңтүстік бағыты арқылы Қытай жүк пойызын Чжэцзян провинциясынан (Шығыс Қытай) Тегеран (Иран) қаласы арқылы жіберген. Жүк пойызы 19 күнде 10,4 мың шақырымды бағындырды. ҚХР Иранды Қытайдан Еуропаға жүк жеткізу жолындағы негізгі пункттерінің бірі ретінде қарастырады.

Орталық Азия мен Ресей аумағында ЖЖЭБ жобасын жүзеге асыруға келетін болсақ, сарапшылардың пайымдауынша, Қытай келесі қағидаттарды ұстануы қажет:

- Ресеймен белсенді дипломатиялық диалог пен берік қарым-қатынасты қолдау;

- Орталық Азия елдерімен экономикалық ынтымақтастықты нығайту, гуманитарлық байланыстарды кеңейту;

- бүгінде халықаралық үлкен әсері бар қуатты өңірлік ұйым болып табылатын ШЫҰ базасын және оның шеңберінде ЖЖЭБ жобасын іске асыру үшін көпжақты тетіктерді пайдалану [6].

Қытай зерттеушілері қазіргі кезеңде ЖЖЭБ жобасын іске асыру мемлекеттік егемендікті ішінара шектеу, ұлттық мүдделерді және саяси жүйенің ерекшеліктерін қамтамасыз ету мәселелерімен бетпе-бет келеді деп санайды. Сондықтан да олар ЖЖЭБ-ны қалыптастыру – ұзақ әрі күрделі үдеріс, сондықтан да Қытай тауар айналымы мен инвестициялар жүйесін оңайлатуға, ғылыми-технологияны нығайтуға және Орталық Азия елдерімен еркін сауда аймағын құруға бағытталған келесі шараларға баса назар аударуы тиіс деп ойлайды:

– ұлттық және аймақтық даму стратегиясын үйлестіру, ішкі және халықаралық дамуда ортақтық іздеу;

- Шыңжан - Ұйғыр автономиялық ауданының ҚХР үшін де, Орталық Азия аймағы үшін де экономикалық дамуын жеделдету;

- ЖЖЭБ жобасын іске асыру барысында негізгі орын алатын Ресеймен байланысты нығайту;

- өзара іс-қимылдың негізгі салаларының бірі болып табылатын энергетика саласындағы ынтымақтастық.

Орталық Азия кеңістігінде ЖЖЭБ бастамасын іске асыру перспективаларын талдау және жалпы өңірдегі көпжақты өзара іс-қимыл контекстінде Қазақстанның ғылыми қауымдастығының сараптамалық бағалаулары үлкен қызығушылық тудырады. Зерттеушілер ЖЖЭБ жобасын Қытайдың шекаралас елдерге (ең алдымен Орталық Азияға) бағытталған жаңа геосаяси тұжырымдамасының маңызды құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Қазақстан зерттеушілерінің ойынша, осы тұжырымдаманың негізінде «ЖЖЭБ өтетін елдердің өнеркәсіптік әлеуетін дамытуға қамқорлық емес, ең алдымен Қытайдың батыс өңірлерінің қарқынды дамуы және оларды көлік-логистикалық, сыртқы экономикалық, ал болашақта Орталық Азияның қаржы орталығына айналдыру» жатыр. Сондай-ақ, ҚХР экономиканы инвестициялау бойынша мүмкіндігінен басқа, маңызды мәдени айырмашылықтарға байланысты топтастырушы идея тұрғысынан аймақ мемлекеттеріне ешнәрсе ұсынбайды. Мұндай пікірлер орталықазиялық сарапшылар арасында жиі кездеседі.

Жалпы алғанда, Қытай ұсынған тұжырымдама – перспективалы жоба, бірақ ҚХР-ның өңірлерді дамытудағы ұлттық мүддесі туралы да ұмытпағанымыз жөн. ЖЖЭБ едәуір бөлігі ҚХР-ның Батыс провинциялары арқылы өтеді.

Ресей және қытай ғалымдары Еуразиялық экономикалық одақ пен ЖЖЭБ-ның түйісу идеологиясын ұзақ мерзімді және стратегиялық маңызды ретінде бағалайды, қазіргі бірлескен екіжақты жобаларды Ресей мен Қытайдың ұзақ мерзімді мүдделерді үйлестіруге және бірыңғай экономикалық кеңістік салуға ортақ ұмтылысының басты нүктесі ретінде қарастырады.

Қазіргі уақытта ЖЖЭБ көлік маршруттарын дамыту Қиыр Шығыстағы Транссібір мен Байкал-Амур магистралының шығыс бөлігінің жобасына тікелей тартуды көздемейді, бірақ Қытай осы аймаққа ЖЖЭБ кеңейтуді талқылауға дайын. Бұл үшін Қиыр Шығыстың инвестициялық тартымдылығын арттыру, сондай-ақ жүк көлік желілерін жаңғырту, артық жүк тарифтерін төмендету, жүктерді кедендік ресімдеуді жеңілдету, тауар құрамдарының жылдамдығын арттыру маңызды. Мұны Қытай тарапымен ортақ көлік жүйесін құру арқылы жүзеге асыруға болады, оның шеңберінде Транссібір мен Байкал-Амур магистралын жаңғырту жүргізіледі [7].

Басты күш-жігерді сауда-инвестициялық өзара іс-қимылды, екіжақты сауданы, өңірлік көлік-логистикалық жүйені дамыту мен жетілдіруге, сондай-ақ бірлескен жобаларды, оның ішінде экономикалық ынтымақтастықтың трансшекаралық аймақтарын іске асыру үшін инфрақұрылым құруға шоғырландырған жөн. Мысалы, ЖЖЭБ жобасына біріктірілген Қытай «Ресей және Орталық Азия елдерімен мұнай-газ саласындағы өзара іс-қимыл жоспарын» жүзеге асыру экономикалық және саяси жағынан Еуропалық экономикалық одаққа мүше елдер мен Қытайға да тиімді.

Еуропалық экономикалық одақ пен ЖЖЭБ арасындағы өзара іс-қимыл перспективаларын ашатын өзекті бағыт азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты бірлескен жобалар болып табылады. Бұл жобаларды жүзеге асыру үшін тиісті табиғи жағдайлар да, ғылыми база да бар. Нақ осы ауыл шаруашылығы өндірісі мен ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу саласында Орталық Азия мемлекеттері экономиканың нақты және бәсекеге қабілетті секторын дамыту міндетін іске асыра алады [8].

Сондай-ақ ЕЭО пен ЖЖЭБ арасында ынтымақтастықты кеңейтуге мүмкіндік беретін тағы бір бағыт – Ресей мен Орталық Азия өңіріндегі ірі су және экологиялық жобалар. Бұдан басқа, дәл осы экология саласында ғылыми-техникалық ынтымақтастық тетігін құру және өндіріске ғылыми-техникалық жетістіктерді енгізу үшін перспективалар ашылууда.

Осылайша, Жібек жолы – әлемдік аренада маңызды рөл атқаратын күшті, тұрақты, дамушы Қытайдың символы. Сондықтан Жібек жолын жаңғырту – бұл қытай ұлтының қайта жаңғыруының бір бөлігі, демек, «Қытай арманының» бір бөлігі саналады.

Қазіргі уақытта ҚХР-нан тыс жерде «Қытай арманының» тұжырымдамасы Африка мен Латын Америкасының бірқатар елдерінде белсенді енгізілуде, «Бір белдеу - бір жол» бастамасын іске асыру тұжырымдаманы Еуразия құрлығында да таратуға мүмкіндік береді. Қытай үкіметінің мәлімдемесіне сәйкес, «Бір белдеу - бір жол» «Қытай арманы» сияқты мақсаттарды көздейді: өзара тиімді ынтымақтастық, дауларды бейбіт жолмен шешу, елдер арасындағы әріптестік, үйлесімді қатынастарды дамыту негізінде Азиядағы жан-жақты және тұрақты Қауіпсіздікке жәрдемдесу.

Елдер арасындағы мәдени алмасуларды дамыту, бұл өз кезегінде түрлі өркениеттердің бірлескен дамуына ықпал ететін болады. «Бір белдеу - бір жол» бастамасының негізгі қағидаттары өзара пайда, бірлесіп даму және жобаны іске асыру шегіндегі елді мекендейтін барлық халықтардың мүдделерін сақтау деп аталады.

Болжамдарға сәйкес, 2025 жылға қарай Қытай мен жаңа Жібек жолының белдеуі бойында орналасқан елдер арасындағы сауданың жылдық көлемі \$ 2,5 трлн құрайды, бұл әрбір ел үшін өте маңызды. Сондықтан Қытай бүкіл әлемде өзінің серіктестік қатынастарын, сондай-ақ Орталық Азиядағы әскери және қауіпсіздік жөніндегі жобаларды дамытуға ұмтылады. Бейжің лаңкестікке қарсы, сондай-ақ есірткіге қарсы шараларды қабылдауды, бүкіл аймақ аумағында қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатында Ауғанстанда және Пәкістанда тұрақсыздық қаупін төмендетіп, Шыңжаңда қауіпсіздікті қамтамасыз етуді жалғастырады.

Қазіргі уақытта қандай позиция шындыққа сәйкес келетінін айту қиын. Тек бастаманы жүзеге асыру барысында ғана, ондағы «Қытай арманының» орнының бар-жоғына көз жеткізуге болады.

Елдің экономикалық әл-ауқаттылыққа қол жеткізуден көшбасшылық позицияларды жеңіп алуға көшуіне сәйкес келетін сыртқы саясаттағы ҚХР-ның негізгі ұлттық мүдделері ретінде мыналарды атауға болады:

- елдің өсіп келе жатқан ұлттық қуатына сәйкес келетін неғұрлым белсенді сыртқы саясат;

- Қытайдың барлық көріністерінде әлемдік саясаттың белсенді қатысушысы ретінде рөлін арттыру;
- Қытайдың экономикалық жобалар, бітімгершілік пен әскери базалар түрінде тікелей қатысуын кеңейту;
- ЖЖЭБ құру арқылы институттар мен түрлі форматты әріптестік құру тәжірибесін алу;
- ЖЖЭБ жүріп өтетін елдермен (Орталық, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия бағыты бойынша) берік әріптестік байланыстар орнату үшін артық құрылыс қуаттарының экспортын пайдалану);
- АҚШ-пен қарым-қатынастардың жаңа түрін белгілеу. Сауда айналымын сақтай отырып, АҚШ - пен шектелген конфронтация мүмкіндігін жіберу.

«Қытай арманы» халықаралық сахнада «біріншіден, Қытайдың басқа елдермен ынтымақтастық құруына негіз болатын тұжырымдама ретінде және екіншіден, басқа елдер үшін Қытайдың дамуын өзінің игілігі үшін пайдалануға мүмкіндік ретінде» қолданылады. Алайда, қазіргі күнге дейін «Қытай арманы» тұжырымдамасы нақты формальды шеңберден артық немесе кем емес. Осы себепті бүгінгі күні оның дербес мәні бар ма немесе қандай да бір нысанда ҚХР-ның жаңа сыртқы саяси тұғырнамасына интеграцияланатын болады ма, түсініксіз. Іс жүзінде, «Қытай арманы» Қытай көшбасшылары жағдайға байланысты қытай қоғамының түрлі топтарына немесе сыртқы әлемге бет бұра отырып әрекет ететін Ұлттық құралға айналады [9].

ҚХР-ға өз гегемониясын орнатуға ұмтылуда деп ара-тұра айып тағатын әлемдік қауымдастықты тыныштандыру мақсатында елдің саяси көшбасшылары Қытайдың бейбітшілік сүйетін ел екендігін үнемі атап отырады. Айталық, 2013 жылғы 28 қаңтарда өткен ҚКП ОК Саяси Бюро мүшелерінің отырысында төраға Си Цзиньпин: «қытай ұлты – бейбітшілік сүйгіш. Жаңа кезеңнен бастап соғыстарды жою және бейбітшілікті орнату қытай халқының ең терең тілегі болады», - деп айтып өтті [10].

Әлеммен «Қытай арманын» орындау табыстылығы екі факторға байланысты: біріншіден, Қытай әлемнің мүмкіндіктерін өз мүмкіндіктерімен атқара ала ма, ал Қытайдың мүмкіндігі бүкіл әлем үшін мүмкіндік жасай ала ма? Екіншіден, басқа елдердің «Қытай арманына» қарым-қатынасына байланысты: олар оны сеніммен және түсіністікпен немесе күмәнмен қарсы алады, немесе оны қолдайды.

Реформаларды тереңдетуге басшылық ету жөніндегі орталық басқару тобында Си Цзиньпиннің «қытай арманының» көрінісін сипаттайтын және «жаңа норма» деп аталатын тұжырымдамасы мақұлданды. Бұл термин алғаш 2014жылдың мамыр айында пайдаланылды.

Си Цзиньпиннің сөйлеуі, баспасөздегі түсініктемелер, түрлі пікірлер «жаңа норманың» мәнін көрсетеді. Тұжырымдама бойынша экономикалық салада капитал салымдарының тиімділігін арттыру және энергия сыйымдылығын азайту басталды. Сыртқы нарықтарға шетелдік инвестицияларды тарту аяқталады. Ішкі нарықтың сұраныстарын қанағаттандыру, қала мен ауыл халқының өмір сүру жағдайы жақсарады.

Қытайлық ғылым жетістіктеріне негізделген сапалы және бәсекеге қабілетті тауарларды өндіру, дербес қаржы жүйесін құру және Қытайдың сауда мүдделерін қамтамасыз ету уақыты басталады.

«Жаңа норманың» стратегиясын ұсынғаннан кейін оның халықаралық қаржы саласындағы іске асырылуы, Қытай ұлттық валютасы- юаньның әлемдік қаржы нарығынан шығуы байқалады. Нәтижесінде 2015 жылы юань әлемдегі көлемі жағынан екінші сауда қаржыландыру валютасы болды. Қытай 33 елмен банк-валюталық келісімге қол қойған.

Стратегиялық тұжырымдамалар «бір белдеу-бір жол», «жаңа норма» - «қытай арманының» ауқымды бөлігі болып табылады. Осы ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламаның арқасында қытай ұлты өз жоспары бойынша дамитындығына күмән келтірмейді.

«Қытай арманының» таралуының бір құралы – қытай мәдениеті. Қазіргі уақытта қытай мәдениеті өнімдерінің халықаралық бәсекеге қабілеттілігін көтеру көзделуде. 2010 жылы қытай мәдениетінің «жұмсақ күшін» зерттеу және игеру орталығы зерттеу жүргізді, ол бойынша әлемдік мәдени нарықта АҚШ 43%, ЕО-34%, ал Қытай бар болғаны 4% иеленетіндігін [11].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Выступление председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев Университете // Газета "Жэньминь жибао" онлайн. 7 сентября, 2013. URL: <http://russian.people.com.cn/95197/8392674.html>*
2. *Прекрасные перспективы и практические действия по совместному созданию "Экономического пояса Шёлкового пути" и "Морского Шёлкового пути XXI века". Издано с санкции Госсовета КНР. Пекин: Март, 2015. Изд. литературы на иностранных языках. 6-7 -б.*

3. Ван Шучунь, Вань Цинсун. Проекты "Экономический пояс Шёлкового пути" и ЕАЭС: конкуренты или партнеры? // *Обозреватель*. 10/2014. 58-59 -б.
4. Лю Бо. Соглашение о Транстихоокеанском партнерстве и контрмеры Китая // *Проблемы Дальнего Востока*. № 6, 2014. 63-б.
5. Чэн Хунцзэ. "Экономический пояс Шёлкового пути" и "Морской Шёлковый путь XXI века" с точки зрения экспертов КНР. URL: <http://oaji.net/articles/2015/245-1439538260.pdf>. 2015.
6. Сайт Фонда Шёлкового пути. URL: <http://www.silkroadfund.com.cn/cnweb/19854/19858/index.html>
7. Кокарев К.А. О российско-китайском сотрудничестве в реализации трансконтинентальных проектов // *Сайт РИСИ*. 5 февраля, 2016. URL: <http://riss.ru/analytics/26249>
8. Экономический пояс Шёлкового пути открывает новые возможности для Казахстана // *Сайт Службы Центральных Коммуникаций при Президенте РК*. 18 июля, 2015. URL: <http://ortcom.kz/ru/news/ekonomicheskii-poyas-shelkovogoputi-otkroet-novie-vozmojnosti-dlya-kazahstana-ekspert.6838>
9. Михневич С.В. Мудрец помогает Поднебесной: развитие сети Институтов Конфуция как инструмент реализации политики «мягкой силы» КНР в Большой Восточной Азии // *Вестник международных организаций*. № 1. Режим доступа: <https://iorj.hse.ru/2015-10-1/147908972.html>
10. Михеев В.В., Швыдко В.Г. (ред.) *Транстихоокеанская безопасность: иерархия силы и ответственности*. М.: ИМЭМО РАН, 2016. 129-б.
11. *Китайская мечта и мир / под ред. Хуан Хуагуана и Луань Цзяньчжана*. – Пекин: Издательство литературы на иностранных языках, 2014. 194-б.

References:

1. Presentation of the chairman of the people's Republic of China Xi Jinping at Nazarbayev University // newspaper "Zhenmin zhibao" online. September 7, 2013. URL: <http://russian.people.com.cn/95197/8392674.html>
2. preliminary prospects and practical activities for the joint creation of the Economic Belt of the Silk Road and the Maritime Silk Road of the XXI century. The sanctions of the State Council of the people's Republic of China have been removed. Beijing: March, 2015. *Izd. literature in foreign languages*. Article 6-7.
3. Wang Shuchun, Wang Qingsun. Projects "economic pole of Silk Road" and the EEU: competitors or partners? // *Reveller*. 10/2014. pp. 58-59.
4. Liu Bo. Agreement on Trans-Caucasian cooperation and counter-terrorism China // *problems of the further east*. No. 6, 2014. P. 63.
5. Cheng Hongze. "Economic point of the Silk Road" and "Maritime Silk Road of the XXI century" are the points of reference of experts of the people's Republic of China. URL: <http://oaji.net/articles/2015/245-1439538260.pdf>. 2015.
6. the site is in the background of Silk Road. URL: <http://www.silkroadfund.com.cn/cnweb/19854/19858/index.html>
7. Kokarev K. A. on Russian-Chinese cooperation in the implementation of Transcontinental projects // *RISI website*. 5 February, 2016. URL: <http://riss.ru/analytics/26249>
8. The Silk Road economy will open new opportunities for Kazakhstan // *website of the central communications service under the president of the Republic of Kazakhstan*. July 18, 2015. URL: <http://ortcom.kz/ru/news/ekonomicheskii-poyas-shelkovogoputi-otkroet-novie-vozmojnosti-dlya-kazahstana-ekspert.6838>
9. Mikhnevich S. V. Mudrets helps to raise the question: the development of the Confucian Institute as an instrument for the implementation of the Chinese policy "meat seal" in Greater Eastern Asia // *Bulletin of international organizations*. # 1. Access mode: <https://iorj.hse.ru/2015-10-1/147908972.html>
10. Mikheev V. V., Shvydko V. G. (Ed.) *Trans-religious security: hierarchy of power and responsibility*. Moscow: IMEMO ran, 2016. p. 129.
11. *the Chinese Dream and the world / Ed. Juan Huaguana and Luan Jianjiang*. - Beijing: publishing literature in foreign languages, 2014. p.194.

УДК: 323.1

МРНТИ 03.01.17 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.23>

ОСОБЕННОСТИ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКО-ЦЕННОСТНОГО СОДЕРЖАНИЯ ПОЛИТИКИ МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ

Акпаева Э.Р.¹

*¹к.полит.н., доцент кафедры международных отношений и регионоведение,
зам. декана факультета международных отношений КазУМОиМЯ им. Абылай хана,
epakraeva@mail.ru*

Аннотация

В статье подробно раскрываются особенности и проблемы регулирования процесса формирования и развития межнационального согласия в контексте с государственной политикой Казахстана. Показано, что регулирование формирования межнационального согласия казахстанцев следует рассматривать как национальный и политический процесс, в ходе которого должно учитываться влияние как внешних, так и внутренних факторов развития личности каждого из них. В статье также отмечается, что в процессе модернизации казахстанского общества регулирование межнационального согласия между ними выступает как важнейшее средство реализации идей и принципов национальной политики Республики Казахстан.

Практика Казахстана показывает, что только тот субъект регулирования межнационального согласия, который хорошо знает требования комплексного подхода, умеет руководствоваться ими в своей воспитательной деятельности, способен эффективно осуществлять регулирование процессом формирования и развития межнационального согласия. При этом необходимо всестороннее изучение особенностей различных социальных групп людей, национальностей и умелого учета выявленных особенностей в работе с ними.

Ключевые слова: межнациональное согласие, модернизация, национальная политика, воспитание, культура межнационального согласия.

ҰЛТАРАЛЫҚ КЕЛІСІМ САЯСАТЫНЫҢ САЯСИ-ҚҰНДЫЛЫҚ МАЗМҰНЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Э.Р. Акпаева¹

*¹с.ғ.к., доцент, халықаралық қатынастар және аймақтану кафедрасы, халықаралық қатынастар
факультеті деканының орынбасары Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және
Әлем Тілдері Университеті
epakraeva@mail.ru*

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның мемлекеттік саясаты контекстінде ұлтаралық келісімді қалыптастыру және дамыту үдерістерімен реттеу ерекшеліктері мен мәселелері егжей-тегжейлі ашылады. Қазақстандықтардың ұлтаралық келісімді қалыптастыруды реттеуді ұлттық және саяси үдерісті қарастыру керек, оның барысында олардың әрқайсысының сыртқы және ішкі даму факторларының әсері ескерілуі тиіс.

Мақалада қазақстандық қоғамды жаңғырту процесінде олардың арасындағы ұлтаралық келісімді реттеу Қазақстан Республикасы Ұлттық саясатының идеялары мен қағидаттарын іске асырудың маңызды құралы ретінде көрініс табады.

Қазақстанның тәжірибесі көрсеткендей, кешенді тәсіл талаптарын жақсы білетін, оларды өзінің тәрбие қызметінде басшылыққа ала алатын, ұлтаралық келісімді қалыптастыру және дамыту процесін реттеуді тиімді жүзеге асыра алатын ұлтаралық келісімді реттеу субъектісі ғана. Бұл ретте адамдардың, ұлттардың әртүрлі әлеуметтік топтарының ерекшеліктерін жан-жақты зерделеу және олармен жұмыс істеу кезінде анықталған ерекшеліктерді шебер есепке алу қажет.

Түйінді сөздер: ұлтаралық келісім, жаңғырту, ұлттық саясат, тәрбие, ұлтаралық келісім мәдениеті.

Акраева Е.Р.¹

¹*Candidate of Political Sciences, associate professor «International relations and regional studies»
department teacher, Deputy Dean of the faculty of international relations, Kazakh University of
International Relations and World Languages named after Abylai Khan
eakpaeva@mail.ru*

FEATURES AND PROBLEMS OF THE POLITICAL AND VALUE CONTENT OF THE POLICY OF INTERETHNIC HARMONY

Abstract

The article reveals in more detail the features and problems of regulation of the processes of formation and development of interethnic harmony in the context of state policy of Kazakhstan. It is shown that the regulation of the formation of interethnic consent of Kazakhstan should be considered as a national and political process, during which the influence of both external and internal factors of personal development of each of them should be taken into account.

The article also notes that in the process of modernization of the Kazakh society, the regulation of interethnic harmony between them acts as the most important means of implementing the ideas and principles of the national policy of the Republic of Kazakhstan.

The practice of Kazakhstan shows that only the subject of regulation of interethnic harmony, which is well aware of the requirements of an integrated approach, is able to be guided by them in their educational activities, is able to effectively regulate the process of formation and development of interethnic harmony. At the same time, a comprehensive study of the characteristics of different social groups of people, nationalities and skillful account of the identified features in working with them is necessary.

Key words: interethnic harmony, modernization, national policy, education, culture of interethnic harmony.

Чем дальше продвигаешься по пути осмысления межнационального согласия как политического явления, тем все более сущность политики межнационального согласия и ее политическо-ценностное содержание перемещается в центр исследования, перенося акцент на аналогическое рассмотрение данного политического феномена. В связи с этим следует подчеркнуть, что самостоятельность каждой национальности Казахстана определяется различием их исторического, политического развития как в плане социально-экономическом, так и с точки зрения их государственного определения.

Важно уяснить, что игнорирование подобной национальной вариативности, богатства форм развития народов, отсутствие уважения к историко-культурным традициям и запросам национальностей приводят к деформациям в межнациональном общении. Наоборот, учет подобных особенностей, взаимоуважение и внимание к интересам и потребностям различных народов, составляющие основу гуманистической традиции общения, согласия, должны стать фундаментом политики межнационального согласия как конкретное выражение развития его субъектов и субъектного характера отношений между различными народами, национальными группами и их представителями.

Также необходимо отметить, что политологический анализ развития межнационального согласия в Казахстане дает возможность для создания политической модели этого явления и сделать практически воспринимаемыми его функционирование и развитие как результат осуществления государственной политики. Политологический подход к определению функционирования и развития межнационального согласия казахстанцев базируется на его свойстве отражать достигнутый уровень реализации индивидом или группой, или народом в процессе согласия выработанных казахстанским обществом обязательных нормативных требований, стандартов поведения, его способности интегрировать прошлый общеказахстанский, общечеловеческий опыт и актуальный процесс межнационального согласия, в рамках которого только и происходит самореализация субъектов согласия. С позиций прошлого межнациональное согласие выступает как продукт культуры межнационального общения, воплощенный в ценностях казахстанского общества; с позиции будущего - это предпосылка межнационального согласия, поскольку любое согласие начинается с освоения культурного наследия, социально-политического опыта; с позиций настоящего

межнациональное согласие есть само общеказахстанское согласие во всем его богатстве и разнообразия.

Следует подчеркнуть, что обеспечение функционирования межнационального согласия-важнейшее условие развития Казахстана, осуществление стратегических задач государственной политики. В целях реализации этих задач необходимо создать системы показателей межнационального согласия.

Задача создания системы показателей реально функционирующего межнационального согласия отдельной личности или этносоциальной группы или национальности Казахстана предполагает выделение их объективных оснований и разработку самих показателей и основных его структурных компонентов, для чего необходима информация. Во-первых, об усвоении социокультурных, нравственно-политических знаний и, во-вторых, о воплощении этих знаний в различных сферах и видах межнационального согласия.

Сегодня мы осмысливаем пройденный нами путь, познаем себя, оцениваем свои деяния и состояние межнационального согласия в Казахстане. Поэтому новое видение Казахстана, целостность которого рассматривается как многообразие и взаимозависимость судеб разных национальностей, дает новый импульс их развитию, вносит новые коррективы в формировании национального и общеказахстанского сознания [1, с. 41-42] и в определении межнационального согласия казахстанцев.

В связи с этим следует сказать, что рассмотрение различных модусов, уровней, типов межнационального согласия в Казахстане ставит перед исследователем задачу составления подробного «политического портрета» казахстанцев, выступающих носителями данных модусов, уровней, типов согласия, с целью прогнозирования их возможного поведения в различных ситуациях и выработки оптимальных путей развития межнационального согласия населения.

Изучение миграционных процессов в Казахстане имеет большое значение для выявления функционирования и развития межнационального согласия казахстанцев. Отрадно, что правительство Казахстана уделяет большое внимание регулированию миграционных процессов и проведению эффективной национальной, этнодемографической политики. Достаточно указать на то, что люди всех национальностей, прибывшие, переселившиеся на новые места в Казахстане, сплочаются в единые многонациональные коллективы. Их совместный труд - есть не только проявление общения, но и важнейший фактор функционирования и развития межнационального согласия. Сейчас бок о бок на заводах, комбинатах и фабриках, рудниках и стройках, в кооперативных и фермерских хозяйствах, в учебных заведениях и научных учреждениях Казахстана трудятся и живут представители различных национальностей.

Следует сказать, что результаты нашего исследования фиксируют значительную степень благожелательности, дружелюбности по отношению к представителям других национальностей, проживающих в Казахстане.

Таким образом, политологический анализ общего состояния функционирования и развития межнационального согласия в Казахстане, свидетельствует, что сфера политики межнационального согласия пока не отображает всей полноты того конкретного содержания, которое свойственно его развитой форме. Политика межнационального согласия как высшая форма проявления взаимодействий национальностей предполагает такое отношение к другому человеку - другой национальности, другой социально-этнической общности, при котором добровольно считаются не только со своими национальными целями и желаниями, но и со стремлениями, запросами других народов. Условие дружественного отношения - признание за другими народами право на самостоятельность, уважение их свободы, этнической и личной неповторимости, способность понять и добровольно принять их собственные цели.

Реальное состояние функционирования и развития межнационального согласия в Казахстане, рассмотренное через соотношение его объективных и субъективных характеристик позволяет представлять существующие формы межнационального согласия в нашей стране как формы, основанные на национальных, общеказахстанских, общечеловеческих достижениях, ценностях во всеобщем масштабе, что в дальнейшем анализе приводит к постановке вопроса о наличествующей политике многоязычия в развитии межнационального согласия.

Исследование влияния политики многоязычия и государственного языка на укрепление межнационального согласия в Казахстане. Наши исследования показали, что данная политика и

развитие государственного языка имеет большое научное и практическое значение для совершенствования межнациональных отношений.

В связи с этим следует подчеркнуть, что с приобретением суверенитета и независимости Казахстана и актуализацией проблем национально-культурного развития остро встал вопрос о развитии и использования казахского языка как государственного и русского как официального, и языков национальных меньшинств на территории страны с учетом интересов проживающих на ней народов.

Совершенно справедливо Валерий Вишниченко в своей статье «Страна, свободная от этнических и религиозных конфликтов» отмечает: «В целом языковая политика является одним из наиболее важных аспектов политики Казахстана в области гармоничного межнационального сосуществования» [2].

На наш взгляд, современному этапу языкового общения населения Казахстана и областей соответствует разнообразие типов функционального взаимодействия национальных языков и языка государственного, официального. Межнациональное согласие в данной языковой области жизни отвергает как великодержавную, так и местнонационалистическую крайность. Верная линия-это линия согласия между языками, паритетное двуязычие, многоязычия, призванный удовлетворять потребности разноязычного населения в общении и согласии. Под данным термином подразумевают более или менее одинаковое владение двумя и более языками или употребление в речевой деятельности двух и более языков.

Политологический анализ языковой ситуации показывает, что государственный язык в Казахстане получает постепенно широкое распространение, что делает его посредником не только в межнациональном общении, согласии, но и в значительной степени во внутринациональном общении, согласии.

Президент Н.А.Назарбаев отмечает: «Государственный язык-это основной фактор единства народа. Наше общество, интеллигенция должны быть выше мелких, злобных и популистских рассуждений о невнимании государства к развитию казахского языка. Я это слышу. Особенно если это просто пустые слова, за которыми нет никаких конкретных дел, а вся ответственность при этом взваливается на государство.

При этом развитие государственного языка не должно вести к дискриминации – из-за того, что кто-то им пока не владеет. Нарушения конституционных прав наших граждан недопустимы, их должны немедленно пересекать правоохранительные органы. Сегодня мы все видим, какой интерес рождается у подрастающего поколения казахстанцев к овладению государственным языком» [3]. Итак, конкретные исследования политики многоязычия Республики Казахстан убеждают нас в том, что почти каждая национальная группа имеет тягу к своим историческим корням, своему языку. В связи с этим следует заметить, что представители всех национальностей более или менее единодушны в своем стремлении иметь возможность изучать родной язык в школе (в том числе вечером, воскресном), создавать свои культурные общества.

Идеальный подход к поддержанию этнического многообразия, на наш взгляд, в необходимости позаботиться, чтобы национальные меньшинства страны получили возможность для реализации национально-культурных и языковых запросов, особенно в сфере образования, языкового общения, народного творчества, а так же для создания очагов национальной культуры, использования средств массовой информации, удовлетворения религиозных потребностей и т.д. Реализация этих требований в жизнь напрямую связана с восстановлением, возрождением на добровольной основе национально-территориальных советов, что имело бы одним из своих следствий расширение сферы использования родного языка во внутринациональном общении, и в общественной жизни, по крайней мере, тех национальностей, которые проживают компактно в сельской местности и городских поселках Казахстана.

Надо отметить, что уровень владения несколькими языками у казахстанцев в основном определяется фактором образованности. Следовательно, в результате развития системы образования, при подготовки кадров, особенно высшей квалификации, были созданы условия для развития современной языковой ситуации, определяющим фактором которой является доля лиц, владеющих двумя и многими языками.

Таким образом, языковая ситуация в Казахстане по своей структуре является многоязычной. Например, сегодня, численность людей в Казахстане владеющими двумя языками около 90% населения, а тремя языками-более 50% [4, с. 48].

Из проведенного нами исследования, можно сделать вывод, что политика многоязычия и развитие государственного языка в Казахстане -это объективная реальность, которую нельзя оспаривать. Другой вопрос, как оно проявляется в языковой жизни республики. Для Казахстана реальное владение двумя и более языками означает, что как казахскому, так и родному языку страны возвращаются его "извечные права". Однако возвращение этих прав только в законодательном порядке, регулирование общественно-политических отношений в области развития и употребления казахского и других национальных языков, которыми пользуется население страны, при помощи только правовых норм, безусловно, частичная мера. Правовое регулирование должно быть пронизано гуманизмом, казахстанским содержанием, о чем свидетельствуют и результаты исследования, осуществляется при помощи / и в первую очередь / нравственно-политическими нормами, правилами, опирающимися на общеказахстанские, общечеловеческие ценности, составляющие основу любого национального, человеческого общежития-равенство, свобода, уважение, доброжелательность, терпимость, достоинство, дружба, братство и, т.д. Это означает, что достижение политики реального многоязычия требует проведения целого комплекса мер, направленных на поднятие престижа, осознание нравственно-политической ценности государственного, национального языков как фактора культурно-политического творчества. На это нацелено выполнение долгосрочных программ, разработанных в стране. Повышение культуры межнационального согласия в области функционирования государственного языка, языка официального и национальных, иностранных языков будет способствовать совершенствованию социально-политической, духовной жизни общества, более цивилизованному общению, согласию и в итоге – взаимному сближению народов, а не их разобщению. Это ставит задачу поиска оптимальных путей совершенствования межнациональных отношений и регулирование процессами межнационального согласия в Казахстане на качественно новые основания.

Список использованной литературы:

- 1. Баймурзаева В. Х. Национальные и общеказахстанские ценности: состояние и перспективы // Analytic.-2006, №6. -С.39-43.*
- 2. Вишниченко В. Страна, свободная от этнических и религиозных конфликтов // Казахстанская правда.-2010, 2 марта.*
- 3. Назарбаев Н.А. Национальное единство-наш стратегический выбор // Казахстанская правда.-2009,27 октября.*
- 4. Казахстанский опыт межнационального и межконфессионального согласия: предложения для ОБСЕ. Материалы международной конференции. - Алматы: КИСИ, 2009. - 160 с.*

References:

- 1. Baimurzayeva V. Kh. National and all-Kazakh values: state and prospects // Analytical.-2006, No. 6. - p. 39-43.*
- 2. Vishnichenko V. Strana, svobodnaya ot etnicheskikh i religicheskikh konfliktii // Kazakhstanskaya pravda.-2010, March 2.*
- 3. Nazarbayev N. A. National unity-our strategic choice // Kazakhstanskaya pravda. -2009.27 October.*
- 4. Kazakhstan's experience of interethnic and interfaith harmony: proposals for the OSCE. Materials of the international conference. - Almaty: KISI, 2009. - 160 p.*

УДК 323.28

МРНТИ 11.25.41 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.24>

G.K.Atabayeva¹, G.O.Abdikerova²

*¹al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

²al-Farabi Kazakh National University

**TRUST IN THE SYSTEM OF SOCIAL CAPITAL OF KAZAKHSTAN SOCIETY:
THEORETICAL ANALYSIS**

Abstract

The study of social capital is aimed at improving the basic conditions of socialization, which determine the main vectors in forming of a competitive nation, such as education, health, culture and social security. Trust between people plays a key role in the functioning of horizontal and vertical social relations.

The purpose of this paper is the study of trust as a sociological phenomenon and an indicator of measuring the quality of social ties in Kazakhstani society. Many scholars considered trust as social capital and the basis for building social relations. Simply put, social capital is the number of people who can willingly help you with solving various problems. And the vast majority of people have problems with low level of trust in each other; distrust of social and state institutions is widely developed in Kazakhstani society. Why is there a very weak level of trust in almost everything in our society? If in the studies of foreign scientists the conceptual foundations of social capital, the strategy for the interaction of social groups, various models of civil society are clearly indicated, in Kazakhstani science there is gradually an interest in studying this phenomenon, its conceptual designation in sociological knowledge, as well as the definition of the sociocultural model of civil society.

Key words: modernization, social capital, trust, solidarity, civic socialization, group identity.

Г.К.Атабаева, Г.О.Абдикерова

*Әл Фараби ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан*

**ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК КАПИТАЛЫ ЖҮЙЕСІНІҢ САЯСАТЫ:
ТЕОРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ**

Аңдатпа

Әлеуметтік капиталды зерттеу білім, денсаулық сақтау, мәдениет және әлеуметтік қамсыздандыру сияқты бәсекеге қабілетті ұлт қалыптастырудың негізгі бағыттарын айқындайтын әлеуметтенудің негізгі жағдайларын жақсартуға бағытталған. Көлденең және тік әлеуметтік қатынастардың жұмысында адамдар арасындағы сенімділік маңызды рөл атқарады.

Бұл жұмыстың мақсаты - сенімділікті әлеуметтік құбылыс және қазақстандық қоғамдағы әлеуметтік байланыстардың сапасын өлшеу көрсеткіші ретінде зерттеу. Көптеген ғалымдар сенімді әлеуметтік капитал және әлеуметтік қатынастарды құру негізі ретінде қарастырды. Қарапайым тілмен айтқанда, әлеуметтік капитал - бұл сіздердің әр түрлі мәселелерді шешуге дайын түрде көмектесетін адамдар саны. Адамдардың басым көпшілігінде бір-біріне деген сенімнің төмендігі проблемалары бар; Қоғамдық және мемлекеттік институттарға сенімсіздік қазақстандық қоғамда кеңінен дамыған. Неліктен біздің қоғамда барлық дерлікке деген сенім өте төмен? Егер шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде әлеуметтік капиталдың тұжырымдамалық негіздері, әлеуметтік топтардың өзара әрекеттесу стратегиялары, азаматтық қоғамның әртүрлі модельдері нақты көрсетілген болса, қазақстандық ғылымда біртіндеп осы құбылысты, оның әлеуметтанулық білімдегі тұжырымдамалық белгіленуін, сонымен қатар азаматтық қоғамның әлеуметтік-мәдени моделін анықтауға деген қызығушылық байқалады.

Түйін сөздер: модернизация, әлеуметтік капитал, сенім, ынтымақтастық, азаматтық әлеуметтену, топтық сәйкестік.

Г.К.Атабаева, Г.О.Абдикерова

*КазНУ им. аль-Фараби
г.Алматы, Казахстан*

**ДОВЕРИЕ В СИСТЕМЕ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

Аннотация

Исследование социального капитала направлено на улучшение базовых условий социализации, которые определяют основные векторы формирования конкурентоспособной нации, такие как

образование, здравоохранение, культура и социальное обеспечение. Доверие между людьми играет ключевую роль в функционировании горизонтальных и вертикальных общественных отношений.

Целью данной работы является изучение доверия как социологического феномена и индикатора измерения качества социальных связей в казахстанском обществе. Многие ученые рассматривали доверие как социальный капитал и основу для построения социальных отношений. Проще говоря, социальный капитал - это количество людей, которые могут охотно помочь вам в решении различных проблем. И у подавляющего большинства людей проблемы с низким уровнем доверия друг к другу; Недоверие к общественным и государственным институтам широко развито в казахстанском обществе. Почему в нашем обществе очень низкий уровень доверия почти ко всему? Если в исследованиях зарубежных ученых четко обозначены концептуальные основы социального капитала, стратегии взаимодействия социальных групп, различные модели гражданского общества, то в казахстанской науке постепенно возникает интерес к изучению этого явления, его концептуальному обозначению в социологическом знании, а также определение социокультурной модели гражданского общества.

Ключевые слова: модернизация, социальный капитал, доверие, солидарность, гражданская социализация, групповая идентичность.

Introduction

The term 'social capital' has received much attention in scientists' researches. According to foreign scientists point of view (D. Coleman, P. Bourdieu, R. Putnam, F. Fukuyama, D. Taylor, N. Luman, J. Habermas) social capital is defined as a group resource, value, public good, group identity and the trust. In scientific terms, studying the concept of the classics of postmodern sociology contributes to the enrichment of sociological science in Kazakhstan with new conceptual approaches and helps to understand the development trends of universal civilization. The modernization of public consciousness, the formation of solidarity in society, the relationship of trust cooperation is an important aspect of the study. The possibility of a specific interpretation depending on the sphere of research is also determined by the main feature of social capital as a concept characterizing the quality of social ties in society. The manifestation of social capital in the relationships of individuals actualizes the study of trust, which is its integral element and quality indicator. Types of trust are characterized by the quality of social ties. The study of trust in the social capital system of modern society arises, firstly, by the need to study it as an independent social phenomenon; secondly, as a structural element of interpersonal and institutional social relations of a particular society.

Numerous works have been devoted to the study of trust in society. For example the study of trust is represented by the names of such scientists as E. Giddens, R. Darendorf, T. Parsons, A. Seligman, F. Tennis, F. Fukuyama, P. Shtompka, who consider it as a complex social phenomenon. The sociological spectrum of the study of trust in sociology is quite wide, and each of the scientists who have contributed to the development of this direction analyzes trust in the context of a particular social problem for which trust is the central category.

T. Parsons considers trust as the basis of social consensus and the stability of the social order; trust is an important category in the theory of P. Shtompka; Robert Putnam proposed a new structure of social capital, where trust plays an important role and involves the issue of civic engagement in the scientific discussion. Russian scientists are particularly interested in the issues of trust and reciprocity in human relations. Numerous studies by scientists indicate a low level of trust in interpersonal relations in Russian society. According to Russian scientists N.M. Lebedeva, A.N. Tatarko, countries with stable democracies, such as Sweden, the USA, Japan and China have a rather high level of trust. In Kazakhstan, trust problems are studied in the works of R.S. Salykzhanova, K.E. Dzhamankulova, etc. However, the lack of research on this problem in Kazakhstan is explained by the fact that "social capital" is a relatively new concept, and at this stage it is considered the main prerogative of developed post-industrial states with a developed civil society.

This paper examines types and levels of trust in Kazakhstan society. Trust is a multidimensional social phenomenon, plays an important role in the economic, political, social life of modern society, in the social interactions of citizens, and acts as an indicator of social well-being and quality of life. Unfortunately, today the level of trust is falling in society: trust in individuals, organizations, systems, as well as social, economic, political institutions.

The tasks of the problem under study are closely related to the analysis of the content of methodological approaches and the determination of their attitude to them, as well as the justification of the resource

potential of social capital. The grouping of conceptual approaches to the study of social capital by types of definitions will be the main result of the study.

In a scientific perspective, the study of sociological concepts of scientists of foreign countries regarding social capital contributes to the development of sociological science in Kazakhstan. In economic terms, social capital expands the information space for labor market entities, contributes to the creation of civilized market relations; in social terms - the formation of civic identity and civil society; expansion of trust and development of social cooperation.

Methods

The purpose of this paper is the study of trust as a sociological phenomenon and an indicator of measuring the quality of social ties in Kazakhstani society. The problem of the well-being of the nation is the main priority of the policy of our state, since the solution of such a problem as building a competitive national economy must begin with building a solidary civil society. Trust is the basis for creating a civilized market economy and civil society based on the values of well-being and solidarity of all citizens.

The prominent American political scientist R. Putnam believed that the development of interpersonal trust "is facilitated by the presence of horizontal organizations controlled at the local level; if the country is governed by a powerful, hierarchical, centralized bureaucratic apparatus, this is likely to undermine such confidence." As shown by the German sociologist N. Luhmann, traditional society reproduces itself through the opposition "friends" / "strangers", and modern society through communication and trust. This same factor, one can suppose following D. Gambetta's research, became the basis for the formation of mafia-like social groups around state power (neopatrimonial regime, etc.). Consequently, it is precisely the weak legal capacity and competitiveness of our political and social institutions that is the main reason that Kazakhstan is began to trust mainly only kinship and friendly ties. The growing number of poor people in society creates distrust and social danger.

Interpersonal trust should be in balance (mutual compensation in the case of a low level of each of them) with institutional trust (trust in socio-political institutions). This is not in Kazakhstan, which is the main sign of a serious crisis of the basic social institutions of our society, the state. In such an amorphous state, various imaginary authorities, sources of false information, and trolls in social networks often bring down trust in people. It got to the point of absurdity - those people who good-naturedly (ақ көңіл) believe and trust people, we are considered idiots. First of all, we note that trust is the backbone of the "mechanisms" that ensure the integration and stability of society. Trust between people plays a key role in the functioning of horizontal and vertical social relations. Many scholars considered trust as social capital and the basis for building social relations. Simply put, social capital is the number of people who can willingly help you with solving various problems, lend money. And the vast majority of Kazakhstanis have problems with this; otherwise they would not have plunged into bank loans. According to various studies, neither power nor legitimate violence can ensure a social order on a long-term basis. This is only possible due to the high level of trust within society. Sociologists distinguish two types of trust. The first is built on an interpersonal level; the second is trust in abstract (money as an instrument of exchange, means of legitimizing political power) and expert systems (systems of technical performance, professional expertise). In other words, trust extends to interpersonal, political, economic relations, as well as institutions, organizations and the social order as a whole. For example, trust can be expressed in the government, pension system, national currency, etc. These two types of trust create a unique unified system of trust in society. In another way it is called "basic trust." And when it is at a very low level, people, as in our society, resort to quasi-trusting relationships (bribes, nepotism, blat, "roof"). Serious increase in emigration, "flight" of capital, self-isolation in the family or a narrow group is other signs of distrust at a basic level. At the level of vertical political relations, distrust manifests itself in the form of absenteeism (refusal to participate in elections), a reduction in the social base of government support, and protests against public policy. Confidence in abstract systems creates a sense of reliability of everyday relationships. Interpersonal trust minimizes the threat of "loss of personal meaning." These two types of trust complement each other. During the appearance of the "distrust syndrome" to the political regime, economic and social institutions, interpersonal trust appear for a person as a kind of alternative way out, an "outlet". As we are doing with this, you probably cannot say.

Ramazan Salykzhanov, assistant professor of sociology at the Eurasian National University, said the Astana Akimat has a basis for allegations about a millionth inhabitant. The fact that the message about the millionth inhabitant of the capital aroused skepticism of the public, the scientist explains as "a decrease in trust in the authorities." According to scientist's point of view, over the past six months the level of public trust in the authorities has slightly decreased. There are discrepancies in the interpretation of the authorities

and the public regarding the unrest in connection with the "land issue" in the country and about the events in Aktobe. The authorities threw this news into the information space in order to raise their credibility, but after sweating unrest, the people took the message crumpled. (Радио Азаттық, 06 июля 2016г., Мәди Бекмағанбетов).

Conclusion

Since the main objective of the present work is the study of trust as a sociological phenomenon and an indicator of measuring the quality of social ties in Kazakhstani society, there is gradually interest in studying this phenomenon, its conceptual designation in sociological knowledge, as well as the definition of the sociocultural model of civil society.

We found that many scholars considered trust as social capital and the basis for building social relations. Simply put, social capital is the number of people who can willingly help you with solving various problems. And the vast majority of people have problems with low level of trust in each other; distrust of social and state institutions is widely developed in Kazakhstani society.

References:

1. Giddens A. *The consequences of modernity*. Stanford: Stanford univ. press, 1990;
2. Parsons T. *About social systems*. М., 2002;
3. Darendorf R. *Trails from Utopia*. М., 2002;
4. Tennis F. *Community and society: Basic concepts of pure sociology*. - СПб.: Вл. Дәл, 2002;
5. *Trust: sociological theory // Sociological Review*. 2002. Т. 2. No. 3;
6. Durkheim, Emile. "Individual and Collective Representations" - New York: Free Press. 1974. - Pp. 1-34.
7. Bourdieu P. *Forms of capital / trans. from English M.S. Dobryakova // Economic Sociology*. - 2002. - Т. 3. - No. 5. - P. 60-74.
8. Putnam R. D. *Bowling Alone: America's Declining Social Capital // Journal of Democracy*. 1995. vol. 6. N1. R. 67.
9. Putnam R. *For democracy to work. Civic traditions in modern Italy*. - М., 1996. S. 224

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гидденс а. қазіргі заманның салдары. Стэнфорд: Стэнфорд университеті. баспасөз, 1990;
2. Парсонс т. әлеуметтік жүйелер туралы. М., 2002;
3. Дарендорф Р. утопиядан шыққан жолдар. М., 2002;
4. Теннис Ф. қауымдастық және қоғам: таза әлеуметтанудың негізгі түсініктері. - СПб.: Әл. Дал, 2002;
5. Сенім: социологиялық теория // социологиялық шолу. 2002. Т. 2. № 3;
6. Дюркгейм, Эмиль. "Жеке және ұжымдық қойылымдар" - Нью-Йорк: еркін баспасөз, 1974. - Б.1-34.
7. Бурди п. капитал формалары / ағылшын тілінен аударған М. С. Добрякова // Экономикалық әлеуметтану. - 2002. - Т. - № 5. - Б.60-74.
8. Putnam R. D. боулинг жалғыз: Американың әлеуметтік капиталының төмендеуі // Democracy журналы. 1995. vol. 6. N1. R. 67.
9. Патнам р. демократияның жұмыс істеуі үшін. Қазіргі Италиядағы азаматтық дәстүрлер. - М., 1996. 224 б.

ӘОЖ 94 (574)

МРНТИ 03.29 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.25>

М.Алтысбес¹, Т. Еришева²

¹*т.ғ.д., профессор, Л.Н. Гумилев Еуразиялық ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

²*PhD докторант, Л.Н. Гумилев Еуразиялық ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ҰЛТТЫҚ ҰЖЫМДЫҚ ЖАДЫ ФЕНОМЕНІ ТҮРҒЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ПЕРСОНАЛИСТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақ халқының тарихи жадысында ерекше орын алатын санатына – тарихи тұлғалар, яғни елін сыртқы жаудан қорғаған қайсар батырлар, елінің қамын жеген данагөй хандар мен билердің бейнесі жақсы сақталған. Оларды қазіргі заман ұғымымен ұлт, мемлекет, саясат және қоғам қайраткерлері деп атаймыз. Халық ғасырлар бойы олардың ерліктерін дәріптеп, ұрпақтар сабақтастығы арқылы есте сақталуына мән беріп, тарихи сананың тәрбие құралына айналдырды. Осылай Ұлы Даланың ірі қайраткер тұлғаларының данқты есімін аңызға айналдырып, жыраулардың эпостық жыр, толғау, дастандарында бейнеленіп, баяндалатын тарихи сипаттағы негізгі кейіпкерлері ретінде танылды. Мақаланың мақсаты тарихи жады феномені тарихи тұлғаларды есте сақтау құбылысы тұрғысында қарастырылады.

Түйін сөздер: тарих, жады, ұлт, ғылым, тарихнама, сана, таным.

M. Alpysbes¹, T. Yerisheva²

*¹ Professor. Doctor of History. ENU named after L.N. Gumileva
city, Nur-Sultan, Kazakhstan*

*² PhD doctoral candidate, ENU named after L.N. Gumileva
city, Nur-Sultan, Kazakhstan*

VISION OF THE PHENOMENON OF THE NATIONAL COLLECTIVE MEMORY IN THE CONTEXT OF HISTORICAL PERSONALISM

Abstract

In the historical memory of the Kazakh people, the image of historical figures - fair rulers - the khans, heroic batyrs guarding their country from enemies, and wise bias who cared for their people are well preserved. In modern science they are called national, state, political and public figures. Through the centuries, people have kept their memory from generation to generation, and historical memory has become a tool of such an archive. The main historical characters were presented and described in epic poems, historical legends, legends, making up a set of names and generations of prominent personalities of the legendary country of the Great Steppe. The purpose of the article is to consider the phenomenon of historical memory as a specific phenomenon of memorizing historical figures.

Key words: history, memory, nationality, science, historiography, consciousness, cognition

M. Алтысбес¹, Т. Еришева²

*¹ профессор, д.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

*² PhD докторант, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан., Казахстан*

ВЗГЛЯД НА ФЕНОМЕН НАЦИОНАЛЬНОЙ КОЛЛЕКТИВНОЙ ПАМЯТИ В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСОНАЛИСТИКИ

Аннотация

В исторической памяти казахского народа хорошо сохранился образ исторических личностей – справедливых правителей – ханов, героических батыров, охраняющих свою страну от врагов, и мудрых биев, заботившихся о своем народе. В современной науке их называют национальными, государственными, политическими и общественными деятелями. Сквозь века люди хранили память о них от поколения к поколению, а историческая память стала инструментом такого архива. Главные исторические персонажи были представлены и описаны в эпических поэмах, исторических

преданиях, легендах, составляя свод имен и поколений выдающихся личностей легендарной страны Великой степи. Цель статьи - рассмотреть феномен исторической памяти как специфическое явление запоминания исторических фигур.

Ключевые слова: история, память, народность, наука, историография, сознание, познание.

Қоғамдық-тарихи процес барысын толық ұғыну үшін, және қандай да бір ірі тарихи оқиғаның себептерін түсіндіру үшін, қоғамдық дамудың жалпы әрі бастапқы алғышарттарын біліп қана қоймай, елдің өзіндік даму жолын, оқиғаларға қатысқан тарихи қайраткерлердің, тарихи тұлғалардың рөлін айту керек. Ескі заманның тарихы қашан да болмасын жалпылама сөйлетіліп, баяндалады, бергі уақыттың ғана тарихы әлдеқайда толымды да, толық баяндалуы мүмкін, өйткені ескі замандарда тарих хаттап баяндайтын жазушылар көп болған жоқ, мұрағаттар сақталған жоқ, әрбір адамның аты жөні мен оның өмірбаянын, туған өлген жылдарын тіркеуге алып отыратын құжаттар болған жоқ, немесе сақталған жоқ. Бірақ, сол бар және сақталған мәліметтердің өзі біршама тарихи бейнесін көз алдына елестетіп әкелуге мүмкіндік береді, ең басты сұрақтарға жауап табуға қызмет етеді. Сондықтан, тарих ғылымы үшін ұжымдық тарихи жады мен тарихи сана табиғаты мәселесінің тыңғылықты зерттелуі нәтижелі болмақ.

Өткен тарихымызда өшпес із қалдырған, өз замандарында елеулі тарихи оқиғалардың басы-қасында болған шоқтығы биік тұлғалар болды. XVIII ғасыр тарихы қазақ халқының шежірелік тарихи санасында ең басты тұлғалардың бірі – қазақ ханы Абылай есімімен сөйлетіледі. Одан әрі әз-Тәуке, Салқам Жәңгір, Еңсегей бойлы ер Есім заманы деп XVII ғасыр тарихы, ал XVI ғасыр тарихы қазақ халқы үшін әйгілі Шығай, Хакназар, Тәуекел, Қасым хандардың заманы ретінде айтылып, жырланады. Осының өзі түсінбеген адамға жұтаң, қораш көрінуі мүмкін. Берідегі кезең Кенесары заманы, зар-заман ақындарының заманы ретінде белгілі. Мысалы, XVIII ғасыр тарихы қазақ халқының атақты тарихи тұлғалары жасаған заман, ол кезеңде Бұқар жырау, Қаз дауысты Қазыбек би, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Олжабай батыр, Малайсары тархан, Баян батыр және тағы басқа есімі халыққа танымал тарихи тұлғалардың заманы. Бұл тұлғалар туралы баяндау, әңгімелерді есте сақтау, тіпті жырлап айту халыққа тән болған. Әңгіме, жыр, аңыз, шежірелер халықтың тарихи жады құралдары болған. Халық үшін тарихи тұлға бейнесі әдетте бір тарихи дәуір келбетін елестетеді.

Тарихшы Х. Әбжанов мынадай пікір білдіреді: «Қазақтар әріден келе жатқан дәстүрді жалғастыра отырып, кәсіби қоғамдық ғылымдар толық қалыптаспаған уақыттың өзінде тарихты жоғалтпаудың, жүйелеудің, насихаттаудың ұтымды екі үлгісін түзді. Біріншісі – болған істі, өткен күн оқиғаларын қаз-қалпында баяндау. «Қыз Жібек», «Ер Едіге», «Қобыланды батыр» жырлары осының айғақ дәлелі. Бірінші үлгінің арғы нұсқасын байырғы түркі жазуынан байқау қиын емес. Күлтегін ескерткішінің мәтіні – тұнып тұрған тарих, тарихты баяндау... Екінші үлгі – шежіре тарқату» [1, 3 б.]. Ұзақ уақыт бойы ұлы далада жалпы тарихты, оның ішінде тұлғалар есімін ел жадында ұстаудың өзіндік үлгісі қалыптасты. Тарихтағы тұлғалар рөлі мәселесіне қызығушылық ұрпақтар үшін әр кез өзекті, маңызды болды.

Әлем тарихындағы айтулы аса ірі оқиғалар – ұлт-азаттық қозғалыстар, революциялар, соғыстар негізінен халықтың танымал, көрнекті тұлғаларының қызметімен тығыз байланысты. Бұл оқиғалардың басталуында, дамуында және аяқталуында әрбір жеке адам қаншалықты рөл атқарғанын анықтау қажет. Тұлғалар тарихын зерттегенде алдымен халық жадындағы деректерге жүгіну арқылы белгілі бір тұлғаның портретін жасаймыз. Сондықтан бұл сұрақ теориялық, практикалық және саяси жағынан қызығушылық тудырады.

Тарихи процестің дамуына көптеген факторлар ықпал етеді, оның ішінде қоғамдық қызметпен айналысатын адамның рөлі ерекше. Тарихтағы тұлға рөлін тарихнамада бейнелеу ежелгі дәуірден-ақ қалыптасқан, грек ғалымы Фукидид алдымен биографиялық баяндау тәсілін көрсетті, артынан көптеген грек-рим-византиялық тарихшылар да бұл дәстүрді жалғастырды. Шығыстық және мұсылмандық, араб-парсылық және түркілік тарихнамада да бұл дәстүр жақсы дамыды. Еуропалық тарихнамада да, философиялық ойшылдардың еңбектерінде де айтылады, мысалы, Г. Гегель, Г.В. Плеханов, Л.Н. Толстой, К. Маркс сынды және басқа да әйгілі философтар, ойшылдар қарастырды. Г.В. Плеханов тарихты адамдар жасайтынын еңбектерінде атап өткен [2].

Әрбір жеке тұлғаның тарихи оқиғалардағы атқарған рөлін, қоғамдық өмірдің қандай да бір саласындағы ықпалын – бұл жалпы тарихи процеске жасаған ықпалы деп санауға болады. Француз жазушысы Ж. Леметр барлық адамдар тарихты жасауға қатысады деп есептейді [3, 74 б.].

Ағылшын философы Т. Карлейль тарихтағы тұлғалардың рөлін өзінің ең танымал «Қаһармандар мен тарихтағы қаһармандық» еңбегінде қарастырды. Карлейльдің айтуынша, әлем тарихы бұл - ұлы тұлғалардың өмірбаяны.

Саясат саласында да қоғам тағдырын анықтайтын күш – халық. Халық бұқарасын тарихи дамудың негізгі күші ретінде мойындау тарихтағы тұлға рөлін, олардың тарихи оқиғалар барысына ықпалын жоққа шығармайды. Халық бұқарасы тарихи оқиғаларға белсендірек қатысқан сайын, осы бұқараны басқарған көсемдердің, көрнекті тұлғалардың рөлі туралы мәселе өзекті бола түседі. Түрлі қоғамдардағы, түрлі дәуірлер мен кезеңдердегі тарихи процестегі жеке тұлғаның рөлі туралы мәселе әр заманда әртүрлі ойшылдар мен ғалымдарды толғандырды және бұл мәселе қазіргі кезге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Тарихи процеске ерекше әсер ететін, оның жойқын қозғаушы күші ретінде де жеке тұлғаны таниды. Ойшылдардың бір тобы ондай маңызды қызметті қоғамдағы игі-жақсыларға, бетке шығар элитаға береді. Маркстіл ғалымдар болса тарихтың қозғаушы күші бұқара халық деп есептейді. Халық өндірісті дамытады, мәдени-рухани құндылықтарды өмірге әкеледі, есте қалатындай үлкен қатпар-қатпар тарихи оқиғаларға, өзгерісті құбылыстарға қатынасады. Жоғарыда айтылған жеке тұлғалар мен элита қашан да халық арасынан шығады.

Келесі бір тұжырым жасаушылардың өкілдері, бұқара халықтың қоғамда ешқандай әрекетшіл, жасампаздық рөлі жоқ деп дәлелдейді. Осыдан барып халық бар болғаны тобыр ғана, бір жеке тұлға сияқты биік дәрежеге көтеріле алмайды деген пікір қалыптастырған. Ойшыл Ф. Ницше халық «формасы жоқ материал, ол өзін өңдейтін шеберін күтіп жатқан тас сияқты» дейді. Халықтың басында рухы биік, ақыл-парасаты толысқан, көсем дәрежесіне көтерілген ұлы тұлға тұруға тиісті. Мұндай тұлғаның мүддесі қоғамның қажеттілігімен сәйкес келе бермейді. Сондықтан жеке тұлға мен қоғам арасындағы қайшылықтан конфликт туады. Екі арадағы күресте тек күшті әрі қуатты, және қайраты зор қажырлы тұлға ғана жеңіске жетеді. Осындай тұжырым тарихтың қозғаушы күші жеке тұлға деген түсінік қалыптастырды [4, 151 б.].

Кейбір тұлғалар өзінің бейнесін халықтың ұжымдық тарихи жадында қалдыруға талпынған. Еуропадағы беделді бай-шонжар, феодалдар өздерінің өмір тарихын және өз ата-бабаларының тарихын жазып, өздерінің жадыда мәңгілікке қалуына мән берген екен. М. Блок былай деп жазады: «Басқыншы Вильгельм, германдық IV Генрих, II Конрад сияқты құрметке бөленуге ешқандай құқықтары жоқ тұлғалардың өзі ерліктерін баяндайтын діни қызметкерлерді тапты. XI ғ. беделді бароны анжуйлық граф Фульк ле Решен одан бетерін жасады: ол өз тарихын және өз руының тарихын өзі жазды (немесе жазуға бұйрық берді): осы әлемнің ұлылары өздерінің жадыда қалуына үлкен маңыздылық берген!» [5, 143 с.].

Жер бетіндегі халықтардың кейбіреуінде ғана патшалар сияқты, ерекше тұқымның қайдан шығып кімнен таралғанын дәріптейтін болса, біздің халықта бұл дүниеге келген әрбір азаматтың шыққан тегі таратылады. Шежіре халықтың шығу тегін, жүріп өткен жолын, аса маңызды тарихи оқиғаларды жадыда сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отырудың көне замандардан қалыптасқан жолы [6, 98 б.].

Ел тарихын әйгілі тұлғалар арқылы зерделеу – қазақтың дәстүрлі таным-түсінігінде ертеден қалыптасқан үрдіс. Қазақтың қария сөздерінде, шежірелік зердесінде тарих ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегі арқылы танылып отырады. Қоғамның саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани ахуалы ұдайы жеке тұлғалар болмысы арқылы көрініс табады. Содан да болу керек, қазақтың дәстүрлі философиялық пайымдауында өмірді өзгертуден бұрын, алдымен, адам санасын шындауға көбірек мән беріледі. Дәл сол сияқты шежірелік дәстүрде де қоғам дамуының жалпы ахуалынан бұрын, алдымен адам туралы мағлұмат беру басты нысана болып отырады.

Сахара төсінде әр кез-кезенде туындаған тарих туралы еңбектердің баршасы ұдайы жеке тұлғалардың өмір дерегін негізге алу арқылы жазылған. Әрідегі Түрік қағанатының (VI-VIII ғғ.) баһадүрлеріне орнатылған тас ұстындардағы рун жазбаларынан бастап, одан берідегі Рашид-ад-дин, Әмір Темір, Захираддин Бабыр, Дулат Мұхаммед Хайдар, Әбілғазы Баһадүр-хан, Ұлықбек, Жалайыр Қадырғали би, Өтеміс қажы, Шәкәрім қажы, Құрбанғали Халид, Мұхамеджан Тынышбай сияқты тарихшылардың бәрі де жеке тұлғалар өмірі арқылы тарихты зерделеген, қоғам дамуының үрдістеріне ден қойған. Қазақтың шежірелік зердесінде адам – тарихтың негізгі тұлғасы, ал адам сапасы – тарихтың қозғаушы күші [7, 3 б.]. Сондықтан тарихи тұлғалардың жарқын бейнесі ауызша дәстүр негізінде жадыда жатталды.

Адамзат қоғамының дамуы нәтижесінде тарих сахнасына тарихи оқиғаларда орасан рөл атқаратын тарихи тұлғалар дүниеге келеді. Тарихтағы ірі оқиғалардың символына белгілі бір тұлғалар айналады. Мысалы, Қазақ хандығының құрылуы Керей және Жәнібек хандардың есімімен тығыз байланысты. Әрине, тарихта есімі қалған кез-келген тұлға өзіндік дара, қайталанбас қасиеттерімен ерекшеленеді.

Тұлғалар бейнесінің ұжымдық жадыда мәңгіге қалуының бірнеше ерекшеліктерін айқындауға болады: алдыңғы буынның қаһармандығын жадыда жаңғырту арқылы кейінгі буынды ерлік рухында тәрбиелеу; әр елде халық басынан өткерген оқиғаларды белгілі бір тұлғаның өмір жолы мен қызметімен байланыстырып тарихты баяндау дәстүрінің қалыптасуы; өткеннен сабақ алуға ұмтылу, ата-бабаларымыздың жасаған қателіктерін болдырмау; жеке адамдардың жадысының негізінде жалпы халықтық жадының қорланып, тарихқа айналуы. Көрнекті ғалым М.Блок «...Әйтсе де ұжымдық зияткерлік қордағы тарихтың рөлі басым болды деп айтуға болады» [5, 141 с.] деп жазған болатын.

Қазіргі зерттеушілер қоғам мен тұлға өзара ықпалдасатынын атап көрсетеді. Тұлғаның тарихи рөлі орасан зор болады, немесе мүлде сезілмеуі де мүмкін. Тарихи тұлғаның жасаған іс-әрекеттерін түсіну үшін бұл тұлғаның қалыптасу процесін тарихи-биографиялық әдіс негізінде зерттеу қажет. Тарихи-биографиялық әдіс зерттелінетін тұлғаның өмір тарихын жан-жақты зерттеуге жағдай жасайды. Тұлғаның өмірбаянын қалпына келтіруде алдымен тарихи қайраткердің қалдырған «ізіне», яғни қызметінің нәтижелеріне сүйенеміз. Бұл әдісті қолдануда деректердің ерекше корпусын – жеке басқа қатысты құжаттарды (замандастарының куәлігін, мемуарларды және естеліктерді) пайдаланамыз.

Егер өткенді ұмытсақ, егер адамның жадында бұрынғы оқиғалар мен іс-әрекеттер сақталмаса, ғылымда да, техникада да ілгері баспай, адам ойы мен мәдениеті дамымайтын еді. Қай заманда, қай қоғамда болмасын, өз тарихына құрметпен қарау, тарихи тұлғаларды қадірлеу қоғам мәдениеті мен өркениеттілігінің басты өлшемі болған және болып қалады [8, 1 б.].

Тарихи тұлғаларды жадыда сақтаудың белгілі бір механизмдері болды. Мысалы, белгілі бір жерді немесе елдімекенді жеке кісі есімімен атап, ғасырлар бойы аталмыш тұлғаның халық жадысынан өшпеуіне ықпал етті. Қоғамның тарихи жадысында тұлғамен және оқиғамен байланысты нақты қандай да бір жерлер ерекше мәнге ие. Бұл – сол тұлғаның дүниеге келген не дүниеден өткен мекені немесе белгілі тарихи тұлға қатысқан ірі тарихи оқиға болған жер.

Қазақ хандары, батырлары, олардың өмірлері мен ерліктері туралы ұжымдық тарихи жадыда сақталған тарихи жырлар, батырлық эпостар, аңыз-әңгімелер бар. Сондай-ақ, олардың ұрпақтары асыл бабасының жәдігерлерін де ескерткіш ретінде сақтауға тырысқан. Халық өткен заманның әрбір кезеңін, әрбір тарихи қайраткерін, олардың жеке дара мінездерін, қабілетін жан-жақты сипаттап жырмен жеткізгенін байқаймыз. Герман халықтарының тарихын терең қарастырсақ, біз оларда өз батырларының ерліктерін өлеңмен мадақтау дәстүрінің болғанын көреміз. Құрлықтағы германдықтарда, Британияда және скандинавиялықтарда жауынгерлік жырдың екі жанры болды: бірі ең ежелгі, мифтік кейіпкерлерге арналды, басқасы тірі немесе жақын арада қайтыс болған көсемдерді дәріптеді [5, 151 с.].

Эпос өзі таралған жерлерде қиялға ерекше қатты ықпал етті, өйткені көру арқылы қабылданатын кітапқа қарағанда, ол ауызша сөйлеудің барлық ықпалын және қайырмалар мен тіпті бүтін шумақтарды қайталау жолымен «көкейге қондырудың» өзіндік әдісін қолданды [5, 153 с.].

Ауызша мәдениет ортасында өскен адам үшін оның жады әлбетте сенімді есте сақтау құралы бола алады. Адамның жеке ой қызметі мен сананың жетілу дәрежесінің арқасында мұндай реттеуші қабілет ерекше тарихи мұрағат ретінде өз жадында ұзақ тарихи дәуірлердің оқиғалары, атақты тұлғалары мен олардың қажетті өмір тәжірибесі туралы тарихи деректер осындай дәстүрлі қоғамның ұжымдық тарихи санасында сақтала береді.

Нақты айтқанда адам санасы өткен замандағы тарихи тұлғалардың өмір тәжірибесін, тарихи оқиғалар тағылымын ой елегінен өткізу, сұрыптау арқылы, сақтайды [9, 60 б.].

Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций, Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр [12].

Қорыта айтқанда, халық жадында тарихи процесте белгілі рөл атқарған тұлғалар бейнесі мәңгілік сақталды. Осындай дара тұлғаларсыз қазақ тарихын елестету мүмкін емес. Әр кезеңде ізі қалған тарихи тұлғаларды дала заңы, дәстүрі бойынша халық жадыға жаттап, пір тұтып, олардың ерлігін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізді. Ұлттық тарихтың көрнекті тұлғаларын есте сақтау, ұлықтау және ұрпақ жадында жаңғырту тәуелсіз Қазақстанда өз жалғасын табуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан: Тарих, тіл, ұлт. – Астана, 2007. – 272 б.
2. Плеханов Г.В. К вопросу о роли личности в истории. // История России. – 2009. – № 12. – с. 25- 36.
3. Малышев И.В. Роль личности и народных масс в истории, – М., 2009. – 289 с.
4. Күзембайұлы А. Тарих теориясы және методологиясы. Оқу құралы. – Қостанай, 2014. - 190 б.
5. Блок М. Апология истории или ремесло историка; пер. Е. М. Лысенко, авт. примеч., отв. ред. А. Я. Гуревич. - М. : Наука, 1973. - 230 с.
6. Еңсенов Қ.А. Қазақ халқының тарихи жады және ауызша тарих айту дәстүрі. -Ақселеу Сейдімбек: ғылыми мұрасы және тәуелсіздік (ауызша тарих мәселелері). Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2012. – 400 б.
7. Елтұтқа: Ел тарихының әйгілі тұлғалары. /М. Жолдасбекұлы, Қ. Салғараұлы, А. Сейдімбек. – Астана : Күлтегін, 2001 . - 357 б.
8. Досаев М. Тарихи тұлғалар тұғырын тапса екен // Арқа ажары. – 1994. – 6 қазан. – 1 б.
9. Алтысбес М.А. Ауызша дәстүрдегі, шежіредегі түсіндіру құрылымдары және естелік айту. - Ақселеу Сейдімбек: ғылыми мұрасы және тәуелсіздік (ауызша тарих мәселелері). Халықаралық ғылыми-теориялық конференция. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы, 2012. – 400 б.
10. Ибраев Ш. Абылай қызметінің тарихи тағылымы. – «Тарихи тұлға тағылымы» атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды: ҚарМТУ баспасы, 2013. – 384 б.
11. Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 бет.
12. Мемлекет басшысының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy> (қараған уақыты 10.01.2019)

References:

1. Kazakhstan: history, language, nation. - Astana, 2007. - 272 P.
2. Plekhanov G. V. on the role of personality in history. // History Of Russia. – 2009. - No. 12. - p. 25 - 36.
3. Malyshev I. V. The Role of personality and the people's mass in history, Moscow, 2009. - 289 P.
4. Kuzembayuly A. theory and methodology of history. Training manual. - Kostanay, 2014. - 190 P.
5. Block M. apology of history or remeslo history; per. E. M. Lysenko, auth. "no," I said."no," I said. Ed. A. Ya. Gurevich. Moscow: Nauka publ., 1973. - 230 P.
6. Yensenov K. A. historical memory of the Kazakh people and traditions of oral history. - Akseleu Seidimbek: scientific heritage and independence (problems of oral history). International scientific and theoretical conference. - Astana: L. N. Gumilyov ENU publishing house, 2012. - 400 P.
7. Eltut: famous figures of the country's history. "I Don't Know," He Said. - Astana: Kultegin, 2001 . - 357 P.
8. Dossaev M. If historical figures find a pedestal // Arka Azhary. - 1994. - October 6. - 1 p.
9. Alpsbes M. A. explanatory structures in oral tradition, genealogy and commemoration. - Akseleu Seidimbek: scientific heritage and independence (problems of oral history). International scientific and theoretical conference. - Astana: L. N. Gumilyov ENU publishing house, 2012. - 400 P.
10. Ibraev Sh. historical teaching of Abylai's activity. -Materials of the Republican scientific and practical conference" tarikh Tulga tagylymy". Karaganda: karstu publishing house, 2013. - 384 P.
11. Kozybaev M. tied the enemy to the flag of shaptym. Almaty: Kazakhstan, 1994. - 192 pages.
12. article of the head of state "seven facets of the Great Steppe". [Electron. resource]. 2016. - URL: <https://www.akorda.kz/kz/events/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy> (review time 10.01.2019)

ГРНТИ 03.01.17

УДК 327.82 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.26>

Аскербек А.А.¹

*¹Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, РК*

ЦВЕТНЫЕ РЕВОЛЮЦИИ ПОСЛЕ РАСПАДА СССР

Аннотация

События по смене политических режимов конца 2003 года в Грузии, в 2004 году в Украине и в 2005 году в Кыргызстане называют «цветными» революциями. Они привели к последующим событиям: российско-грузинской войне и уголовным обвинениям в отношении президента Грузии Михаила Саакашвили; к концу политической карьеры революционного лидера Украины Виктора Ющенко, краху режима Виктора Януковича и гибридной войне Украины с Россией. А в Кыргызстане - к постоянной политической нестабильности. И в настоящий момент времени важна переоценка «цветных» революций, как важного урока для самих этих стран и для международного сообщества в целом.

В интерпретации самих цветных революций доминировали 2 общих подхода. С одной стороны, звучит критика агрессивного экспорта западных демократических стандартов на постсоветское пространство, спонсируемого США. С другой стороны, сторонники событий воспринимают их как спонтанные и подлинно демократические восстания, которые способствовали свержению авторитарных режимов и инициированные про-демократические изменения.

Ключевые слова: Цветные революции, постсоветские страны, смена политического режима

Аскербек А.А.¹

*¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
"Халықаралық қатынастар" кафедрасының докторанты
Нур-Султан, Қазақстан*

КСРО ҮДЫРАҒАННАН КЕЙІНГІ ТҮРЛІ-ТҮСТІ РЕВОЛЮЦИЯЛАР

Аннотация

2003 жылдың соңындағы Грузиядағы, 2004 жылы Украинада және 2005 жылы Кыргызстанда саяси режимдерді ауыстыру жөніндегі оқиғалар "түрлі-түсті" революциялар деп аталады. Олар келесі оқиғаларға әкелді: Ресей-Грузия соғысы және Грузия президенті Михаил Саакашвилиге қатысты қылмыстық айыптаулар; Украинаның революциялық көшбасшысы Виктор Ющенко, Виктор Януковичтің режимнің крахы және Украинаның Ресеймен гибриді соғысы. Ал Кыргызстанда тұрақты саяси тұрақсыздық. Қазіргі уақытта "түрлі-түсті" революцияларды осы елдердің өздері үшін және жалпы халықаралық қоғамдастық үшін маңызды сабақ ретінде қайта бағалау маңызды.

Түрлі-түсті революцияларды интерпретациялауда 2 жалпы тәсіл басым болды. Бір жағынан, АҚШ-тың демеушілік жасайтын посткеңестік кеңістікке батыстық демократиялық стандарттардың агрессивті экспортының сыны естіледі. Екінші жағынан, оқиғалардың жақтастары оларды авторитарлық режимдерді құлатуға және бастамашылық жасаған демократиялық өзгерістер ықпал еткен кездейсоқ және шынайы демократиялық көтерілістер ретінде қабылдайды.

Түйінді сөздер: түрлі-түсті революциялар, посткеңестік елдер, саяси режимді ауыстыру

Askerbek A.¹

*¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov
Nur-Sultan, Kazakhstan*

COLOR REVOLUTIONS AFTER DECAY OF THE USSR

Abstract

The events of the change of political regimes of the end of 2003 in Georgia, in 2004 in Ukraine and in 2005 in Kyrgyzstan are called “color” revolutions. They led to subsequent events: the Russian-Georgian war and criminal charges against Georgian President Micheil Saakashvili; towards the end of the political career of the revolutionary leader of Ukraine Viktor Yushchenko, the collapse of the regime of Viktor Yanukovich and the hybrid war between Ukraine and Russia. And in Kyrgyzstan - to constant political instability. And at the moment, the reassessment of “color” revolutions is important, as an important lesson for these countries themselves and for the international community as a whole.

The interpretation of the color revolutions themselves was dominated by two General approaches. On the one hand, there is criticism of the aggressive export of Western democratic standards to the post-Soviet space, sponsored by the United States. On the other hand, supporters of the events perceive them as spontaneous and truly democratic uprisings that contributed to the overthrow of autocratic regimes and initiated Pro-democratic changes.

Key words: Color revolutions, post-Soviet countries, change of political regime

Введение

«Революция роз» в Грузии, «Оранжевая революция» в Украине и «Революция тюльпанов» в Кыргызстане позволили многим исследователям в области политических наук сформировать на гипотезу о демократической волне, распространяющейся в бывшем Восточном блоке на постсоветском пространстве [1, с. 213]. Это развитие событий в сочетании с разочарованием революционными политическими элитами, политической радикализацией и авторитарными тенденциями в Грузии, Украине и Кыргызстане заставили многих наблюдателей сомневаться в революционном и даже в демократическом характере событий, прошедших в Тбилиси, Киеве и Бишкеке.

В интерпретации самих цветных революций доминировали 2 общих подхода. С одной стороны, звучит критика агрессивного экспорта западных демократических стандартов на постсоветское пространство, спонсируемого США. С другой стороны, сторонники событий воспринимают их как спонтанные и подлинно демократические восстания, которые способствовали свержению авторитарных режимов и инициированные про-демократические изменения.

Обзор литературы

Аналитики посткоммунистических перемен в Восточной Европе, часто видели в них скорее рекомбинацию политических структур и институтов, чем создание с нуля качественно новой политической системы [2, с. 135]. Так Т. Карозерс считает, что Грузия в 2003 году, Украина в 2004 году и Кыргызстан в 2005 году являют собой примеры этой тенденции [3, с. 55]. Исходя из его наблюдений, идеал в виде демократической трансформации политического режима, достигнутой в результате революционного прорыва и последующего пути демократической консолидации, в реальности так и не будет достигнут. Анализ политических событий всех 3-х постсоветских государств выявил *«хаотическую реорганизацию политической реальности, одновременно сочетающую в себе про- и антидемократические тенденции со сдвигом в сторону авторитарных форм»*. Что в итоге для Грузии, Украины, и Кыргызстана породило бесчисленные политические трудности [4, с. 20].

Новый политический порядок, введенный в указанных постсоветских государствах после падения СССР, по сути, не являлся прямой демократией. Это была компиляция на основе трех параллельных процессов, ведущих к более или менее демократическим решениям, которые в настоящее время продолжают существовать в бывших странах Восточного блока, это:

1) Введение (не всегда гибко) широкого спектра западных демократических институтов вместо институциональных рамок советской эпохи.

2) Ссылка (иногда чрезмерно идеалистическая) на политические традиции советского стиля управления, которые помогали подчеркнуть независимость от иностранного влияния.

3) Адаптация к новой политической среде - социальных и психологических механизмов и практик, привитых еще при коммунистическом правлении.

Таким образом, развитие новых политических систем было основано на сочетании существующих политических традиций и копирования западных институциональных решений с

адаптацией к политической практике коммунистического государства [5, с. 154]. В контексте самих цветных революций это означает, что политические системы Грузии, Украины и Киргизии после 1991 года были сочетанием из: идеализированной памяти о суверенном прошлом, политической практики коммунистических времен и не всегда удачного внедрения западных институциональных решений.

Таким образом, постсоветская политическая реальность не является абсолютным разрывом с прошлым. Это, по сути, новая реальность, основанная на комбинации из западных стандартов, местных традиций и советского наследия.

При этом каждом случае существует набор из индивидуальных особенностей присущих каждому государству, это:

- проблема территориальной целостности в случае с Грузией;
- олигархическая структура элит в Украине;
- исторически сложившаяся клановость в Кыргызстане [6, с.117].

В целом каждая цветная революция была случаем смены режима, который вопреки ожиданиям представлял собой не системное изменение, а перестановку политических элит. В каждом случае обществом было продемонстрировано радикальное непослушание по отношению к правящему посткоммунистическому режиму. Однако после смены режима новые политические элиты придерживались существующих правил политической игры и адаптировались к существующей политической реальности, а не меняли ее. Это было возможно, потому что:

1) Место граждан в процессе принятия решений заняли другие политические субъекты, узурпировавшие роль политического суверена (президентские элиты в Грузии, олигархи в Украине, кланы в Кыргызстане).

2) Демократические институты были лишь фасадом, прикрывающем постсоветские механизмы, способствующие тогдашнему образу мышления (центральное положение президентских элит в Грузии, первостепенное значение равновесия между олигархами в Украине и между кланами в Кыргызстане).

3) Идеализированная память о независимости, смешанная с амбициями гражданского общества в условиях его медленного формирования. В каждом случае после всего лишь одного срока полномочий, все президенты 3-х рассматриваемых государств были раскритикованы за то, что они предали идеалы цветных революций.

Интерпретации цветных революций

В дискуссиях о цветных революциях чаще всего доминировали две общие интерпретации. Первая связана с эйфорической реакцией на гражданскую мобилизацию против авторитарных режимов. С этой точки зрения гражданское общество Грузии, Украины и Кыргызстана выступило против посткоммунистических авторитарных правителей. Другая интерпретация тесно связана с обвинениями в адрес западных стран (в первую очередь США) в экспорте революций в постсоветские государства, чтобы противостоять интересам Российской Федерации. С этой точки зрения события на самом деле были вдохновлены Западом, и в основном это констатация государственного переворота, спонсируемого США, цель которого - оттеснить сферу российского влияния. Такие радикальные различия в политических повествованиях свидетельствуют о первостепенной важности проблемы для двух вышеупомянутых геополитических лагерей на постсоветском пространстве.

Обе точки зрения имеют обоснованное право на существование. С одной стороны, сложно отрицать спонтанную природу действий грузин, идущих к зданию Парламента в Тбилиси, или роль оранжевого палаточного городка, разбитого посреди зимы в центре Киева, или киргизский народ, захвативший президентский дворец в Бишкеке. Однако массовая мобилизация не определяет демократический или гражданский характер последующих событий.

Трудно игнорировать тот факт, что революционные организации были поддержаны институтами, пропагандирующими западные стандарты демократии. Очевидно, что эти институты являются стратегически важной частью американской «мягкой силы». Однако также трудно согласиться с мнением о том, что Фонда Сороса или поддержки USAID было достаточно для мобилизации значительной части грузинского, украинского и киргизского обществ, а также для свержения режимов. При ближайшем рассмотрении создается впечатление, что оба подхода имеют право на существование.

В каждом конкретном случае цветной революции и без того сложные внутренние факторы совпали с не менее сложными событиями постсоветского пространства. В случае каждой цветной революции можно определить как минимум три общих элемента - фона для событий.

Во-первых, с 1991 года постсоветское пространство испытывало политическую конкуренцию между США и Российской Федерацией, наряду с растущим присутствием КНР и разным уровнем активности ЕС, Турции и Ирана. Российско-американское соперничество в европейской части бывшего Советского Союза или китайская экономическая экспансия в Центральной Азии стали естественным элементом политического фона для функционирования всего Восточного блока. Таким образом, не стоит удивляться факту совпадения интересов этих субъектов и политических изменений в государствах региона.

Во-вторых, постсоветское пространство слишком часто рассматривается как русифицированное или вестернизированное, европейское или азиатское. На самом деле постсоветское пространство - это амальгама, уникальное сочетание местных традиций, постсоветского наследия и западных идей. В каждом государстве региона баланс между данными составляющими несколько отличается, что приводит к множеству различных политических систем. Однако все они имеют общие корни, которые отличают их от любых других политических реалий и делают бесполезным сравнение их с американскими, азиатскими или европейскими стандартами.

В-третьих, все режимы постсоветского пространства должны были пересмотреть свои позиции в контексте мира после «холодной войны». Поскольку их потенциал для решения внутренних проблем, в частности экономических, зависит от их соответствия новой международной экономической реальности в контексте глобализации, где одним из наиболее ценных активов является доверие международных учреждений и организаций.

В результате большинство из них пытались структурировать свои институты таким образом, чтобы они наилучшим образом отражали ожидания международного сообщества. Однако принятый официальный порядок не всегда отражал функционирование новых режимов или реальные потребности государств, которые они представляли. Иногда это означало, что демократизация воспринималась как менее важная, чем формальное соответствие с быстро глобализирующейся экономикой. Фактически, как постсоветские страны, так и международные институты часто были удовлетворены подобными «фасадными» изменениями, скрывающими сложность нерешенных проблем, оставленных прежней коммунистической системой.

Эти 3 элемента сделали постсоветское пространство сложным и трудным для понимания иностранцами, которые в значительной степени держались в стороне в течение сорока лет, прошедших между окончанием второй мировой войны и распадом СССР. Если объединить этот факт с динамикой экономических изменений и демократической эйфорией 90-х, то легко понять, почему, с одной стороны, остальной мир искал простые и доступные ярлыки, чтобы справиться с изменениями на постсоветском пространстве, с другой стороны, политические представители постсоветских государств были удовлетворены этими ярлыками. Прямая революционная интерпретация событий в Грузии, Украине и Кыргызстане не только узаконила новые режимы в сфере международных отношений, но и дала легкие и полезные объяснения международных событий, как их противникам, так и сторонникам.

Наконец, нельзя забывать о новых правящих элитах трех республик. М. Саакашвили, В. Ющенко вместе с К. Бакиевым сосредоточились на реорганизации инструментов власти в соответствии с их интересами. Их противники внутри и за пределами своих стран выдвигали многочисленные обвинения в эксплуатации революционных лозунгов для захвата власти и прекращения политической конкуренции. М. Саакашвили официально обвиняют в коррупции, В. Ющенко не смог выполнить ни одно из своих политических обещаний, К. Бакиеву после попытки монополизировать политическую власть в Кыргызстане пришлось бежать из страны и укрываться в Беларуси. Однако революционный имидж, даже не поддерживаемый революционными изменениями, помог новым режимам безупречно установить контакты с международной средой и расширить иностранную финансовую помощь, которая оказалась жизненно важной для расширения их экономики. Тот факт, что только Грузия смогла использовать его эффективно, является предметом еще одной дискуссии. Цветные революции в Грузии, Украине и Кыргызстане раскрыли скрытые механизмы государственной и олигархической модели капитализма на постсоветском пространстве.

Цветные революции также показали, что возможность получения иностранной финансовой поддержки имеет решающее значение для политической стабильности. Молодые оппозиционные

политики в Грузии в лице М. Саакашвили, западноукраинские политические и деловые элиты в лице В. Ющенко и южные кланы Кыргызстана во главе с К. Бакиевым боролись за общественные активы, доступные только правящей элите.

Называть революциями события в Грузии, Украине и Кыргызстане, было удобно в качестве объяснение для каждого актора, заинтересованного в продвижении своих собственных интересов на постсоветском пространстве, в то время как результаты были революционными исключительно в самом названии. Революционная интерпретация была полезна как для западных сторонников перемен (для расширения зоны влияния), так и для пророссийских антагонистов режима (поскольку это дало удобное объяснение их провала в регионе из-за западной экспансия) и для новых политических элит (они были единственными, кто смог заполнить политическую пустоту, оставшуюся после краха посткоммунистов).

Тем не менее, все как, оказалось, упустили из виду последний элемент головоломки – гражданское общество, которое оставаясь без какого-либо внимания. Как показывает современная история, последствия хоть и не были быстрыми, но в конечном итоге оказались неизбежными.

Выводы и дальнейшие перспективы

Политические изменения в Грузии, Украине и Кыргызстане раскрывают все еще активные геополитические и экономические процессы, которые сильно влияют на реальность постсоветского пространства, хотя их редко замечают иностранные наблюдатели. Новые правящие элиты развивали свои позиции на основе революционной социальной мобилизации. Несмотря на конфликт с Россией, Грузия зарекомендовала себя в качестве важного западного союзника на Кавказе. Сегодня это одно из самых благоприятных для бизнеса государств в регионе.

Конфликт между Россией и Украиной показывает, что социальная несогласованность между украинскими политиками и украинским обществом привела к неспособности Киева быстро и адекватно отреагировать на аннексию Крыма, и теперь крайне сложно дать прогноз, когда этот спор будет урегулирован.

Революция тюльпанов раскрыла глубокую раздробленность кыргызского общества. Первоначально К. Бакиеву удалось заручиться поддержкой иностранных держав, но он оказался не в состоянии сбалансировать интересы кланов и требования общества. Его правление не пережило один президентский срок и закончилось политическим хаосом и этническими столкновениями.

Демократические революции в Грузии, на Украине и в Кыргызстане продемонстрировали сложную реальность постсоветского пространства. В краткосрочной перспективе для Запада это был успех, для России это стало поводом для легитимизации авторитарного поворота.

Таким образом, интерпретация событий как революций оказалась полезной для международных участников, вовлеченных в постсоветскую политику, а также для новых постреволюционных режимов. Однако в долгосрочной перспективе последствия для общества, от которого отказались политики, могут быть гораздо важнее, чем результат политического соревнования между Западом и Российской Федерацией. Чем больше времени проходит с момента трех цветных революций, тем более спорными и неоднозначными кажутся их результаты и долгосрочные последствия.

Демократический образ протестов все еще только трансформируется в демократические перемены. В течении нескольких лет демократические идеалы исчезли, а революционеры консолидировали свои силы и выбрали авторитарный путь. В результате чего М. Саакашвили у себя на родине обвинен судом в злоупотреблении властью, и чтобы избежать уголовного преследования он выехал из Грузии. В. Ющенко проиграл В. Януковичу и запомнится в политической истории Украины как пример полного политического провала. К. Бакиев сам был свергнут очередным восстанием и вынужден был бежать из своей страны.

Грузия сделала шаг назад в контроле над собственной территорией. Политика Украины впала в смятение, поскольку страна подверглась нападению извне, и ее режим не смог договориться со своими гражданами. Кыргызстан пережил еще одну серию всплесков этнического и политического насилия и является примером хронического политического, социального и экономического кризиса. Видение демократических цветных революций было полезно в краткосрочной перспективе. Новые правящие элиты пришли к власти, а Запад и Россия реорганизовали свои зоны влияния. Государственные институты, не получив поддержки, оказались слишком слабыми, чтобы противостоять растущим вызовам в области экономики и безопасности. Грузия и Украина

столкнулись с военной угрозой России - на этот раз сильнее, чем когда-либо. Кыргызстан рухнул в нестабильность.

Аннексия Крыма и война в Восточной Украине, потеря Грузией Южной Осетии и Абхазии, зависимость Кыргызстана от российской помощи доказывают, что было слишком рано для объявления победы четвертой демократической волны. Без получения гражданской поддержки, которая была потрачена впустую после 2003 года в Тбилиси, 2004 года в Киеве и 2005 года в Бишкеке, Грузии, режимы Украины и Кыргызстана часто не могут убедить даже своих собственных граждан поддерживать их. В долгосрочной перспективе это может превратить рассматриваемые страны в полностью зависимых от геополитического соперничества таких игроков, как: Россия, США, ЕС и КНР.

Список использованной литературы

1. Авиуцкий В. Бархатные революции // Арманд Колин, Париж, 2006, - с.388.
2. Станишкис Я. Посткоммунизм. Попытка описания // Слово, Образ, Территория, Гданьск. 2005, - с.421.
3. Каротерс Т. Обратная реакция на продвижение демократии // Форрейн Эффейрс, № 2., 2006, - с.294.
4. Каротерс Т. Парадигма конца переходного периода // Журнал демократии, № 13. 2002, - с.160.
5. Бодио Т. Психологические условия системной трансформации в Польше // Общество и политика. Основы политических наук, К.А. Войташич, В. Якубовский (ред.), Aspra-JR, Варшава, 2012, -с.247.
6. Козловский К. Цветные революции // Полтекст, Варшава. Цветные революции на постсоветском пространстве: иллюзия и реальность постсоветского пространства. 151 № 4 (12) 2016, - с.355.

References:

1. Avutsky V. velvet revolutions // Armand Colin, Paris, 2006, p. 388.
2. Stanishkis YA. Post-Comunism. "I don't know," he said. 2005, p. 421.
3. Carothers T. reaction to the promotion of democracy // Forrain Effeurs, No. 2, 2006, p. 294.
4. Caroters T. Paradigm at the end of the transition period // Journal of democracy, No. 13. 2002, p.160.
5. Bodio T. Psychological conditions of systematic transformation in Poland // society and politics. Fundamentals of political science, K. A. Voitashchik, V. Yakubovsky (Ed.), Aspra-Jr., Warsaw, 2012, - p. 247.
6. Kozlovsky K. Tsvetnye revolutionsii / / Poltex, Warsaw. Color revolutions in post-Soviet space: illusion and reality in post-Soviet space. 151 No. 4 (12) 2016, - p.355.

ӘӨЖ 327

МРНТИ 11.01.29 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.27>

Байсұлтанова К. Ш.¹ Қалдыбай А.²

¹*Саяси ғылымдарының кандидаты, Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-нің профессоры
Алматы, Қазақстан*

²*Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ-нің «Шығыстану» мамандығының магистранты
Алматы, Қазақстан*

**ОҢТҮСТІК КОРЕЯНЫҢ ИМИДЖДІК СТРАТЕГИЯСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ
АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Бұл мақала Оңтүстік Кореяның халықаралық имиджін қалыптастыруда ақпараттық коммуникациялық технологияларды қолданудың ерекшеліктерін анықтауға арналған. Авторлар Корей Республикасының әлемге танымал болуына ақпараттық коммуникация оң әсер етті деген пікір айтады. Оңтүстік Кореяның имидждік стратегиясын қалыптастыруда АКТ-ды рөлі мен оны

қолданудың негізгі факторларды саралаған. Қазіргі замандағы халықаралық қатынастардағы имидждік стратегияны зерттеуге арналған «ақпараттық саясат», «ақпараттық коммуникациялық технологиялар», «имидж» сияқты түрлі категориялық тұжырымдарды саралай отырып, Оңтүстік Кореяның имидждік стратегиясының ерекшелігін концептуалдық және идеологиялық негізін ашуға талпыныс жасауға тырысқан.

Кілттік сөздер: ақпараттық саясат, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, имидж, ақпараттық кеңістік, ел брендингі, мемлекет, саясат.

Baissultanova Kulipa Charipkanovna¹ Kaldybai Ardak²

*¹candidate of political Sciences, professor of Kazakh Ablai khan university of international Relations and world languages
Almaty, Kazakhstan*

*²Master of the specialty "Oriental Studies" of Kazakh Ablai khan university of international Relations and world languages
Almaty, Kazakhstan*

FEATURES OF THE APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN SHAPING THE IMAGE STRATEGY OF SOUTH KOREA

Abstract

This article is devoted to identifying the features of the application of information and communication technology (ICT) in the formation of the international image of South Korea. The authors argue that information communication has had a positive effect on enhancing the image of the Republic of Korea throughout the world. They analyzed the role of ICT and key factors in its use in shaping the image strategy of South Korea. They also tried to reveal the conceptual and ideological foundations of the image strategy of South Korea, analyzing such concepts as “information policy”, “information technology”, and “image”.

Key words: information policy, information and communication technologies, image, information space, country branding, state, politics.

Байсултанова Кулипа Чарипкановна¹ Калдыбай Ардак²

*¹Кандидат политических наук, профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана
г.Алматы, Казахстан*

*²Магистрант специальности «Востоковедение» КазУМОиМЯ имени Абылай хана
г.Алматы, Казахстан*

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖЕВОЙ СТРАТЕГИИ ЮЖНОЙ КОРЕИ

Аннотация

Данная статья посвящена выявлению особенностей применения информационно-коммуникационных технологии (ИКТ) в формировании международного имиджа Южной Кореи. Авторы утверждают, что информационная коммуникация положительно сказалась на повышению имиджа Республики Корея во всем мире. Они проанализировали роль ИКТ и ключевые факторы в ее использовании в формировании имиджевой стратегии Южной Кореи. Также стремились раскрыть концептуальные и идеологические основы имиджевой стратегии Южной Кореи, анализируя такие понятия, как «информационная политика», «информационные технологии», «имидж».

Ключевые слова: информационная политика, информационно-коммуникационные технологии, имидж, информационное пространство, брендинг страны, государство, политика.

Қазіргі әлемде ақпарат стратегиялық ресурсқа айналғанды тәжірибеден байқалып отырғандығы мәлім. Кез келген мемлекеттің экономикалық және саяси потенциалы ұлттық ақпараттық инфрақұрылымның даму деңгейіне байланысты. Қазіргі заманда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) мемлекеттің мүддесін іске асыруда және мемлекеттің даму бағытын

анықтайтын фактор ретінде халықаралық қатынастар жүйесінде нақты орнын алып отыр. АКТ қолдану әлем елдерінің ішкі әлеуметтік-саяси салаларын дамытуға өз әсерін тигізіп отыр, сонымен қатар АКТ-дың қарқынды дамуы мемлекеттің сыртқы саясатында, әсіресе елдің имидждік саясатында жаңа ресурс ретінде оңтайлы пайдаланып келеді.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, ақпараттық технологиялар елдің бәсекелестік артықшылықтарын тартымды етіп көрсетуде үлкен рөл атқараып келеді. Инновациялық технологиялар негізінде оның шексіз мүмкіндіктерін пайдалану арқылы мемлекеттің имидждік стратегиясын қамтамасыз етуге болады.

Бүгінгі таңда Оңтүстік Корея ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бойынша жетекші рөл атқаратын әлемдегі ең дамыған елдердің бірі болып табылады. Үкімет ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (АКТ) даму деңгейін арттыру саясатын қабылдағаннан кейін Корея әлемдік АКТ нарығындағы негізгі ойыншылардың бірі болды.

Мақалада ақпараттық қоғам теориясы (D. Bell, M. Castells, IS Melyukhin), ақпараттық кеңістік, ақпараттық саясат (VD Popov), ел брендингі (S. Anholt, U. Olins) «имидж», «елдің имиджі» сияқты ұғымдарға сүйенеді. Мемлекеттің имиджін қалыптастыруда пайдаланылатын түрлі механизмдердің сипаттамасын, сондай-ақ заманауи әлемдегі ақпарат пен имидж саясатының даму үрдістерін және үлгілерін анықтауға назар аударылды.

Мақалада тарихи, салыстыру әдістерімен қатар, шетелдік және оңтүстік корейлік ғалымдардың еңбектеріне контенттік талдау әдісі пайдаланылды.

Соңғы жылдары мемлекеттің бейнесі мен имиджінің мәселелері ғылыми қоғамдастықпен де, саяси элитамен де белсенді талқылануда. Мемлекеттің имиджі туралы айтатын болсақ, зерттеушілер оған қатысты бірнеше нұсқаларды ұсынады және бұл ұғымды түрлі кеңістіктерде зерттейді. Мысалы, ресейлік зерттеуші А. П. Панкрухин мемлекет имиджінің тұжырымдамасын аумақтық маркетинг шеңберінде қарастырады [1]. Оның пікірінше, аумақтардың маркетингі аумақтың имиджін қалыптастыру мен жақсартуды, оның беделінің, іскерлік және әлеуметтік бәсекеге қабілеттілігінің өсуін, халықаралық және мемлекеттік бағдарламалардың аумағында және одан тыс жерлерде жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге арналған.

Зерттеуші Э. А. Галумов өз тарапынан мемлекеттің имиджін белгілі бір кеңістік пен уақытта бар халықаралық маңызы бар ұлттық құндылық ретінде сезінеді [2].

Әлемдік нарықта жетекші позиция алуға, қолайлы қоғамдық пікір қалыптастыруға ұмтылу елдің оң имиджін қалыптастыру проблемасын бірінші кезекке қояды және мемлекеттің басымдықтары жүйесіндегі жетекші орындардың біріне объективті түрде кіреді. Осыған байланысты елдің имиджі оның экономикалық, саяси және әлеуметтік-мәдени болашағын алдын ала айқындайтын негізгі ресурстардың бірі мәртебесіне ие болады.

Имидж белгілі бір ақпараттық-коммуникативтік қызметтің нәтижесі болып табылатындықтан, осы міндетті шешудің табысы әр түрлі құрылымдардың өзара іс-қимылын және оның оң түзету технологияларын игеруді болжайды.

Ал ақпараттық-коммуникативтік қызметтің өзі әлемдегі әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі қозғаушы күші болып табылады және әртүрлі жалпы мемлекеттік міндеттерді шешу үшін пайдаланылады. Екінші жағынан, дамыған елдердегі АКТ-ның экономикалық табыстары негізінен үш аспектіде, атап айтқанда кез келген пайдаланушыға кез келген контентке барлық жерде, әрқашан және кез келген терминалда, құрылғыда қол жеткізуді қамтамасыз ету есебінен ақпараттық-коммуникациялық процестерге барлық субъектілердің тартылуында сақталады.

«АКТ дамыту индексі» Халықаралық Электр байланысы одағының зерттеу нәтижелері бойынша халықтың ІТ-технологияларға қол жеткізуі және осы технологияларды практикалық қолдану дағдыларын иелену тұрғысынан неғұрлым озық елдер Финляндия, Дания, Ұлыбритания, Канада, АҚШ, Оңтүстік Корея, Австрия, Эстония және Сингапур болып табылады.

Қазақстан посткеңестік кеңістіктің басқа елдерімен қатар рейтингтің ортасында тұр және сарапшылар Интернеттің енуінің салыстырмалы түрде төмен деңгейі бар аймақ ретінде бағалайды, бұл бірінші кезекте оның жоғары құнына байланысты [3].

Егер Оңтүстік Кореяның тәжірибесіне қарасақ, Оңтүстік Кореяда «э-үкіметті» құру тәжірибесін зерделеумен «э-үкіметті» дамытуда үш негізгі кезең бар деп болжауға мүмкіндік беретінін атап өту қажет. Біріншісі - коммуникацияны немесе инфрақұрылымды құру, екіншісі - контентті немесе қосымшаларды әзірлеу, ал үшіншісі - жүйелер немесе интеграция. Оңтүстік Кореяда барлық кезеңдер 2007 жылы аяқталды, атап айтқанда, кең жолақты түрлендіргіш желі (Broadband Conversion Network)

аяқталды және барлық жерде технологиялар одан әрі дамуға алып келеді (4-кезең). АКТ саласындағы бұл жаңа әзірлемелер мемлекеттік басқару көшбасшылары үшін АКТ дамыту үрдістерінде қарастырылады. Көп жағдайда, әрбір Үкімет азаматтары үшін бірыңғай қызметті қамтамасыз ету мақсатында 3 кезеңге жеткен жөн. Оңтүстік Корея үкіметі халықтың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыруға және АКТ-ны мәдениет пен білім беру жүйесіне енгізуге негізгі назар аудара отырып, «электрондық демократия» моделін қалыптастыру мақсатын қойды.

Сонымен қатар, интеграцияланған желіде дамыған Оңтүстік Корея үкіметінің басты веб-сайтын атап өту керек және ол азаматтарға ұлттық және жергілікті деңгейлерде кез келген ақпаратты табуға мүмкіндік береді. Қуатты іздеу жүйесі, сондай-ақ қажетті қызметтері мен жаңалықтары бар веб-сайттардың нәтижелерін көрсететін санаттаудың озық функциясы жұмыс істейді. Әрбір азамат мемлекеттік қызметтерді пайдалана алады, сондай-ақ оларды өздерінің жеке қажеттіліктеріне мемлекет порталында көшіріп алу үшін қолжетімді «Iphone» және «Android» үшін мобильді қосымшалар арқылы реттей алады. Еңбек заңнамасы туралы ақпаратпен қатар, «Jobcast» веб-порталындағы Кореядағы жұмыс орындары туралы мәліметтер ұсынылады.

Бүгінгі таңда Оңтүстік Корея үкіметі мемлекеттік қызметтерді айқындауға ұмтылады, оларды көрсету кезінде орналасқан жерін анықтауға және нақты уақыт режимінде негізделген мобильді құрылғылардың ерекшеліктері пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ, жедел және тиімді қауіпсіздік және тіршілік әрекетін қорғау жүйесі әзірленуде: балалар, қылмыс пен зілзала жоғалған жағдайда, бейнебақылау камералары мен сенсорлық датчиктер көмегімен; ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы және балық өнімдерін қадағалау негізінде қазіргі заманғы дабыл беру желілерін, сондай-ақ ауруханалармен байланыс, штрих-кодтар, чиптер және т. б. қолдану негізінде аурулармен күрес жөніндегі желілер құрылуда [4].

Ең алдымен, электрондық үкімет құру идеясының өзі Оңтүстік Корея Республикасының үкіметтік топтарына тиесілі екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар жекелеген бағдарламалар түріндегі үкіметтік қадамдарды үш белгілі бір кезеңге бөлуге болады: біріншісі-1987-1995 жылдар; екіншісі-1995-2005 жылдар; үшіншісі-2005 жыл және қазіргі уақытқа дейін жалғасып келеді.

Мәселен, өткен ғасырдың 80-ші жылдарының соңында «Базалық ұлттық ақпараттық жүйе» (National Basic Information System — NBIS) алғашқы флагмандық жобаны іс жүзінде іске асыруға ойластырылған. Бұл бағдарламаның басты мақсаты дәстүрлі жұмыс орындарын компьютерлендіру және түрлі мемлекеттік кеңселер мен үкіметтік құрылымдардың жұмысын автоматтандыру, қағаз жұмысын қысқарту, ұлттық стратегияны және ақпараттық технологияларды дамыту саясатын әзірлеуге ел Президентінің тікелей белсенді қатысуымен капиталды қажетсінетін, ғылыми және технологиялық жобаларға бағдарлау, яғни NBIS жобасы ұлттық деңгейде жаппай компьютерлендіруді және елдің үдемелі экономикалық өсуіне тікелей жауапты мемлекеттік ұйымдарға тікелей байланыстыра отырып, АКТ-ның (бұдан әрі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар – АКТ) бірінші кезектегі дамуын білдіреді.

Бұл ретте бірінші жоспар бес негізгі стратегиялық және фундаменталды бағандарға сүйенді, атап айтқанда автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді құруды түспалдады:

- ел аумағында тұратын халық туралы деректерді өңдеу, барлық көлік құралдары мен жылжымайтын мүлікті есепке алу негізінде дербестендірілген ақпаратты басқару;
- қорғаныс секторы;
- мемлекеттік қауіпсіздік;
- қаржылық және банктік секторлар;
- Білім және ғылым секторы.

Жоғарыда аталған ақпараттық жүйелерді іс жүзінде іске асыра отырып, Корея үкіметі e-Government саласында әлемдегі көшбасшы позицияларды кейіннен «басып алу» үшін берік іргетасты құрды. Мәселен, бағдарламаның соңына қарай, яғни 1995 жылғы желтоқсандағы жағдай бойынша Мемлекеттік басқарудың бірыңғай жүйесі үшін бағдарламалық қосымшалар мен деректер базасын құру аяқталды. Бұл мемлекеттік және үкіметтік мекемелер арқылы корей халқына нақты қызмет көрсету үшін Базис болды, олар сол кезде деректердің серверлік базасына тікелей және қорғалған қолжетімділікке ие болды.

Міне, сондықтан осы алғашқы табысты жоба «нағыз» электрондық үкіметті құрудың алғы жолына айналды, өйткені NBIS жобасының мазмұны тоқсаныншы жылдардың басында Оңтүстік Корея үкіметімен түзетіліп, одан әрі жаңа тармақтармен толықтырылды. 1994 жылдың сәуір айында жалпы атауы «Ұлттық ақпараттық супер-магистраль» (National Information SuperHighway) атты жаңа

инновациялық жоба орындалуға қабылданды, ол 1995 жылы өзінің алғашқы жұмыс атауын қысқартылған КИ бүгінгі күні белгілі «Корей ақпараттық инфрақұрылымы» (Korea Information Infrastructure) деп өзгертті.

Іс жүзінде КИ осы елде нақты-виртуалды электрондық үкіметті құру жолында негіз қалаушы және толыққанды кезең деп санауға болады, өйткені бұл бағдарлама бүкіл ел бойынша бірыңғай және барлық жерде қазіргі заманғы ақпараттық инфрақұрылым құруды тұспалдайды. Осы бағдарламаны іске асыру барысында негізгі мақсат: Интернет желісін пайдалану арқылы тек жекелеген топтар немесе мемлекеттік билік органдары ғана емес, ел халқының барлық жіктері үшін кең ауқымды қызмет көрсету болып табылады. Әрине, бұл кезең Оңтүстік Корея Республикасының дамушы индустриялық экономикадан дамыған мемлекеттің экономикасына көшуіне жан-жақты ықпал етті. Бұл бағдарламаға 11 үлкен жоба енгізілді. Олардың әрқайсысының мәні төменде қысқаша сипатталатын болады. КИ-ді жүзеге асыру үшін уақыт кезеңі алдымен 1995-2015 жылдар ішінде анықталды. Алайда 2000 жылы ел Үкіметі осы жобаның аяқталу мерзімін бұрын он жылға жылжытуға, яғни бұл кезеңді 2005 жылдың аяқталуына дейін аяқтауға батыл шешім қабылдады, бұл негізінен 2004 жылдың өзінде ойдағыдай орындалды.

Кореяның мемлекеттік құрылымдары тарапынан осы кезеңде инвестициялаудың стратегиялық басым бағыттары белгіленді. Олар мыналар:

- корей қоғамы қызметінің негізгі салаларын толық компьютерлендіру;

- Интернетке кеңжолақты қатынауды қамтамасыз ету үшін оптикалық талшық негізінде жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық желілер мен қазіргі заманғы байланыс желілерін салу және пайдалану.

Нақты 11 бастамаға келетін болсақ, Оңтүстік Кореяда олар шартты түрде төрт жеке бөлікке бөлінді, бірақ олар бір-бірін өзара толықтырады. Бұл: ашық және тиімді үкімет (G2G), жалпы инфрақұрылым (G2G), барлық мемлекеттік қызметтердің сапалы жұмысы (G2C) және бизнесті жүргізуді жақсарту (G2B). Бірінші бағыт мыналарды әзірлеу мен енгізуді қамтиды:

- 1) қаржы секторындағы үкіметтік ақпараттық жүйе;
- 2) білім беру секторындағы ұлттық ақпараттық жүйе;
- 3) кадр саясатын қолдау және кадр шешімдерін қабылдау жүйесі;
- 4) жергілікті жерлерде жергілікті электрондық басқару жүйелері.

Екінші:

- 5) қағазсыз негізде құжат айналымын және іс жүргізуді электрондық басқару жүйесі;
- 6) цифрлық қолтаңба және электрондық мөр;
- 7) барлық деңгейлерде үкіметтік ақпараттық жүйелерді біріктіру.

Үшінші:

- 8) электрондық үкімет порталын құру (www.egov.go.kr);
- 9) әлеуметтік сақтандыру бойынша біріктірілген қызметтер;
- 10) үйдегі салық қызметі (HTS).

Ақырында, төртінші бағыт:

- 11) электрондық мемлекеттік сатып алу және тендерлер жүйесі.

Осылайша, КИ бағдарламасы өзінің технологиялық мәні бойынша жалпы ұлттық деңгейде екі қазіргі заманғы жоғары жылдамдықты ақпараттық желіні құруды және толық ауқымды өнеркәсіптік пайдалануды көздейді. Бірінші ақпараттық желі ең алдымен барлық мемлекеттік секторды, атап айтқанда барлық орталық және жергілікті билік органдарын, түрлі қоғамдық ұйымдарды, жоғары оқу орындарын, кітапханалар мен мектептерді, сондай-ақ басқа да бірқатар мемлекеттік құрылымдарды қоса алғанда білім беру жүйесін бір-бірімен біріктірді. Мысалы, 2000 жылы ел мектептерінің 100% кең жолақты қатынау (КЖҚ) арқылы Интернетке қосылды, ал бір жылдан кейін мұндай Интернет-қатынау Кореядағы барлық мектептер үшін тегін болды [5].

Сонымен қатар ғасыр басында оңтүстіккореялық мемлекеттік кәсіпорындар Интернет арқылы сатып алу операцияларының шамамен 50% - ын жүзеге асырды. Одан әрі, корей Үкіметінің қаулысына сәйкес, 2002 жылдан бастап барлық мемлекеттік сатып алулар тек қана Интернет желісі арқылы жүргізіледі. Оңтүстік корейлік желілердегі электрондық сауда көлемі 2001 жылы 80 млрд.доллардан асты. Осы жылдың ақпан айында Ұлттық желіде 2 250-ден астам сауда сайты болды. Егер 2001 жылдың ортасында корейлердің 9% - ы жаһандық желі арқылы биржалық мәмілелерді жүзеге асырса, бір жылдан аз уақыт өткен соң халықтың 25% - ы электрондық банкинг қызметін пайдаланды. Сонымен қатар, 2001 жылдың жазында корей үй шаруашылықтарының 68% жеке

компьютері, оның 11% - дан астамы өз иелігінде болған. Осы уақытта мобильді байланыс пен мобильді интернет кең дамыды [6].

Мысалы, жылдамдықты арттыру негізінен үш бағыт бойынша жүзеге асырылды. Алдымен бұл кабельдік теледидар желілері болды. Одан кейін КЖҚ негізгі түрі ADSL (ағылш. Asymmetric Digital Subscriber Line) пайда болды. 2001 жылдың басында Оңтүстік Кореядағы ADSL абоненттерінің саны 3 млн. адамға жетті. Осы жылдың маусым айында ADSL үлесіне барлық абоненттердің 56%-ы келді, ал 2005 жылдың өзінде ADSL-технологиясының үлесі жоғары жылдамдықты қосылу нарығының 71% - дан астамына жетті. Үшінші бағыт жергілікті желілерді (LAN) енгізу болды.

Осылайша, КІІ бағдарламасын орындау шеңберінде электрондық үкіметті құру бойынша екінші кезеңді іске асыру нәтижесінде Кореяның 144 ірі қалалары мен 190 ұсақ елді мекендері оптоалшық бойынша бірыңғай ұлттық инфрақұрылымға қосылды. Сонымен қатар, екінші кезең басталғаннан бастап бес жыл ішінде Оңтүстік Кореяда электрондық үкімет құру жолымен мемлекеттік инвестиция көлемі 437 млрд. вон құрағанын атап өту керек.

Үшінші (ағымдағы) кезең. Бұл кезең бірқатар реформаларды іске асыруды білдіреді. Бұл кезеңде корей Үкіметінің e-Government жетілдіру жөніндегі бағдарламасы 31 жобаны немесе бастаманы қамтыды. Бұл ретте билік өкілдері интеграцияланған және байланысты қызметтер спектрін кеңейтуге, әсіресе күнделікті практикаға әртүрлі мобильді қосымшаларды мүмкіндігінше көп енгізу есебінен үлкен назар аударды.

Осы шешімді жүзеге асыруға жәрдемдесу үшін, мысалы, 2003 жылдың үшінші тоқсанында бүкіл ел бойынша үшінші буын (3G) мобильді желілерін коммерциялық пайдалану басталды, ал төртінші буын (4G) ұтқыр байланыстың тестілік жерсеріктік желісі бір жылдан бұрын іске қосылды. Бұдан әрі 4G стандартының Mobile WiMAX Mobile 2006 жылы Оңтүстік Кореяда алғаш рет пайдаланылды, ал осы ұялы байланыс стандартына толық көшу 2010 жылы елде жүзеге асырылды.

Өткен жылы Оңтүстік Кореяда келесі буындағы толыққанды мобильді желіні (5G) ашу жоспарлануда, оны 2017 жылы тәжірибелік пайдалануды бастап, ал 2020 жылға қарай толық өтуді аяқтау жоспарланып отыр, бұл үшін осы елдің үкіметі жаңа буын желісін дамытуға 1,6 триллион вон (шамамен бір жарым миллиард доллар) бөлуді жоспарлап отыр [8].

Қазіргі үшінші кезеңде жүзеге асырылып жатқан реформаларға келер болсақ, олардың негізгі төртеуін атауға болады.

Бірінші бағыт. Реформалар Үкіметтің өзіне қатысты болды, ол кезде ол қағаз құжат айналымынан толық бас тартып, олардың электрондық баламаларымен жұмысты жолға қоюға, сондай-ақ оқшауланған жұмыстан интеграцияланған жұмысқа көшуге тиіс. Ол үшін қызметтік кеңселер арасындағы тиімді байланыстарды ұйымдастыру, оларда пайдаланылатын мемлекеттік құрылымдардағы жұмыс процестерін жетілдіру жолымен ақпарат алмасудың ауқымы мен көлемін кеңейту, сондай-ақ жаңа, неғұрлым жетілдірілген әзірлеу қажет болды.

Екінші бағыт. Кореяда жүргізіліп жатқан реформа мемлекеттік қызметтерге, ең алдымен, бұрын болған бірнешеуінің орнына бірыңғай байланыс орталығын құру есебінен іске асырылған. Енді мемлекеттік органдармен қарым-қатынас клиенттің мемлекеттік басқару органдарында жеке қатысу қажеттілігінсіз жүзеге асырылады, бұл ретте халық үшін де, бизнес өкілдері үшін де нақты уақыт ауқымында онлайн дербес деректерді қорғау бойынша сенімді жұмыс режимін қамтамасыз етеді.

Үшінші реформа ақпараттық ресурстарды басқару жүйесін қозғап, билік органдарының жекелеген департаменттерінің деңгейінде ресурстарды басқарудан бүкіл Үкімет деңгейінде ресурстарды басқаруға көшуі тиіс, бұл ретте ақпараттық қауіпсіздіктің жеткілікті жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Төртінші. Жоғарыда аталған мақсаттарды іске асыру үшін бірыңғай стандарттарды әзірлеу және одан әрі ағымдағы заңнамалық базаны жетілдіру бойынша қажетті іс-шараларды жүргізу, сондай-ақ Оңтүстік Кореяның барлық азаматтарының нақты қажеттіліктеріне сәйкес іс жүзінде құқықтық реттеуді жүзеге асыру қажет болды. Бұл тұрақты процесс екенін нақты түсіну керек, себебі жетілу шегі жоқ.

Корейлердің өздері e-Government жобасын табысты іске асырудың төрт негізгі факторын бөледі. Олар:

- ел басшылығының саяси ерік-жігері, соның ішінде ең жоғарғы деңгейде, соның ішінде тікелей президентті алға қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу;

- ұйымдастыру сипатындағы тұрақты іс-шаралар, қабылданған шешімдердің мониторингі және ағымдағы күн мен болашақ барлық халықтың өзекті қажеттіліктеріне сәйкес оларды түзету;

- нормативтік-құқықтық базаны үнемі жетілдіру;
- АКТ-ның соңғы жетістіктерін тәжірибеге жаппай енгізу және әлеуетті құру.

Екінші. Ұйымдастыру сипатындағы іс-шаралар арасында мәлімделген электрондық жобаларды іске асыруды қамтамасыз ету үшін әртүрлі үкіметтік ведомстволар мен құрылымдар арасындағы кросс-платформалық өзара іс-қимылды қамтамасыз ету жөніндегі бірыңғай үкіметтік тәсілді, корей қоғамын ақпараттандыру жөніндегі жалпы стратегияның жаңа ережелерін әзірлеу жөніндегі кеңейтілген кеңестерді өткізу, Оңтүстік Корея Президенті жанынан e-Government жөніндегі арнайы комитет құру, премьер-министрдің басшылығымен іс жүзінде орындауға қабылданған шараларды жүзеге асыру жөніндегі комитет, осы комитеттердің бизнес-орталарды қоса алғанда, мемлекеттік емес сектордың өкілдерінен құрылған кеңесу кеңесімен тығыз өзара іс-қимылы.

E-Government бойынша іске асырылатын барлық жобалардың негізгі үйлестірушісі Оңтүстік Кореяның Ақпарат және коммуникациялар министрлігі мынадай мемлекеттік құрылымдар мен агенттіктердің қолдауымен әрекет етеді: ақпараттық қоғам мәселелері жөніндегі ұлттық агенттік (NIA), Оңтүстік Корея Интернет қауіпсіздігі жөніндегі агенттігі (KISA), Корея Республикасының Ақпараттық технологиялар өндірісін дамыту жөніндегі ұлттық агенттігі (NIPA), электроника және телекоммуникациялар зерттеу институты (ETRI) және электрондық үкімет қызметін техникалық қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік агенттік (NCIA).

Үшінші. Нормативтік-құқықтық актілердің арасында Оңтүстік Кореядағы ақпараттық желілер туралы негіз қалаушы заң 1986 жылы қабылданғанын, ал 1995 жылы ақпараттандыруды жүргізу туралы, 1999 жылы электрондық цифрлық қолтаңба туралы, 2000 жылы цифрлық тосқауыл туралы, 2001 жылы электрондық үкімет туралы, 2005 жылы электрондық өтініш беру туралы заңдар қабылданғанын атап өткен жөн.

Қорытындылай келе, Қазақстанның алдында мықты стратегиялық имидж қалыптастыру міндеті тұр. Осыған байланысты, біздің республикамыз имидждік саясатты іске асыру жөніндегі Оңтүстік Кореяның тәжірибесін алған орынды, өйткені ол әлемдік қоғамдастық алдында өзінің оң бейнесін құру мақсатында мемлекеттің имиджін қалыптастыруға және басқаруға бағытталған практикалық қызметті білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Панкрухин А.П. *Маркетинг территорий*. - М.: Изд-во РАГС, - 2002. - 328 с.
2. Галумов Э.А. *Международный имидж России: стратегия формирования*. - М.: Известия, 2003. - 450 с.
3. *Рейтинг стран мира по уровню развития Интернета (2016)*. [Электронный ресурс] – <http://gtmarket.ru/ratings/internet-development/info>
4. *Цифровой лик Южной Кореи* // [Электронный ресурс] – <http://www.comprice.ru/articles/detail.php?ID=41312>
5. *e-Government в Республике Корея: этапы развития* // <https://digital.report/e-government-v-respublike-koreya-etapyi-razvitiya-poleznyiy-opyt-dlya-uspeshnogo-vnedreniya-v-belarusi/>
6. Anholt–GMI. *NationBrands Index* // [Электронный ресурс] – www.anholt.com
7. Мелихов А. *Республика Корея в поисках сказки. Корейцы в русских зеркалах: опыт исследования*. – СПб: Лимбус Пресс, -2011.- 486 с.
8. Полосина Е.В. *«Корейская волна» в стратегии национального брендинга Южной Кореи \ В сб. Межкультурные взаимодействия в условиях глобализации: опыт России и Кореи*. – «Скифия Принт», - 2012. – 448 с.

References:

- 1.Pankrukhin A. P. *Marketing territory*. Moscow: izd-Vo rags publ., 2002. - 328 P.
2. Galumov E. A. *international image of Russia: formation strategy*. Moscow: Izvestia publ., 2003. - 450 P.
3. *rating of the world countries on the level of internet development (2016)*. [Electronic resource] – <http://gtmarket.ru/ratings/internet-development/info>
4. *Digital face of South Korea* / [electronic resource] – <http://www.comprice.ru/articles/detail.php?ID=41312>
5. *e-Government in the Republic of Korea: stages of development* // <https://digital.report/e-government-v-respublike-koreya-etapyi-razvitiya-poleznyiy-opyt-dlya-uspeshnogo-vnedreniya-v-belarusi/>
6. Anholt–GMI. *NationBrands Index* // [electronic resource] – www.anholt.com

7. Melikhov A. *Republic of Korea in search of fairy tales. Koreans in Russian mirrors: experience of research.* - SPB: Limbus Press, -2011. - 486 P.

8. Polosina E. V. "Korean Wave" in the strategy of national branding of South Korea \ SB. *International cooperation under the conditions of globalization: experience of Russia and Korea.* - "Scythian print", - 2012. - 448 P.

УДК 341.1

МРНТИ 11.25.47 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.28>

Берістенова А.А.¹ Турунтаева А.А.²

¹*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты,*

²*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, т.ғ.к.,
Нұр-султан қ., Қазақстан*

ҚХР ЖӘНЕ ЕО ЖҰМСАҚ КҮШ СЯСАТЫНДАҒЫ БІЛІМ БЕРУ САЛАСЫ: САЛЫСТЫРМАЛЫ АНАЛИЗ

Аннотация

Соңғы жылдары «жұмсақ күш» бірқатар мемлекеттердің сыртқы саяси арсеналының ажырамас бөлігі болып табылады. Мақсатқа жетудің тиімді түрлі құралдарын қоса алғанда, «жұмсақ күш» саясаты білім беру саласын да қамтиды. Көпполярлы әлемнің қазіргі жағдайында барлық ірі мемлекеттер, сондай-ақ олардың бірлестіктері білім беруді өздерінің ықпал ету құралы ретінде қолдануға тырысады. Мақалада Қытай мен Еуропалық Одақтың мысалында білім беру арқылы «жұмсақ күш» саясатын жүргізуде екі елдің қолданатын тетіктері зерттеледі.

Түйін сөздер: «жұмсақ күш», білім беру, ҚХР, ЕО, жариялық дипломатия, сыртқы саясат

Beristenova A.A.¹ Turuntayeva A.A.²

¹*Master Student of the Department of International Relations,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

²*C.h.s., Docent of the International Relations Department, L.N. Gumilyov ENU,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

EDUCATION WITHIN THE SOFT POWER OF CHINA AND THE EU: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

“Soft power” in recent decades is an integral part of the foreign policy arsenal of a number of states. Including various tools, “soft power” as one of the most effective tools used to achieve goals, includes education. In the current conditions of a multipolar world, all large states, as well as their associations, seek to use education as a means of influence on their counterparties. The examples of China and the European Union examines and analyzes the mechanisms used by actors in pursuing a policy of “soft power” through education.

Keywords: soft power, education, China, EU, public diplomacy, foreign policy

Берістенова А.А.¹ Турунтаева А.А.²

¹*Магистрант кафедры международных отношений, Евразийского
Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

²Доцент кафедры международных отношений ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, к.и.н.,
г. Нур-Султан, Казахстан

ОБРАЗОВАНИЕ В ПОЛИТИКЕ МЯГКОЙ СИЛЫ КИТАЯ И ЕС: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

«Мягкая сила» в последние десятилетия является неотъемлемой частью внешнеполитического арсенала целого ряда государств. Включая в себя различный инструментарий, «мягкая сила» в качестве одного из наиболее эффективных инструментов, применяемых для достижения поставленных целей, включает в себя образование. В нынешних условиях многополярного мира все крупные государства, а также их объединения стремятся задействовать образование в качестве средства влияния и воздействия на своих контрагентов. В статье на примере Китая и Европейского союза рассматриваются и анализируются механизмы, используемые акторами при проведении политики «мягкой силы» через образование.

Ключевые слова: мягкая сила, образование, КНР, ЕС, публичная дипломатия, внешняя политика

Қазіргі әлемде білім беру қосарлы рөл ойнайды. Бір жағынан, ол білім берудің дәстүрлі институты ретінде әрекет етуді жалғастыруда. Екінші жағынан, ол идеологиялық әсер етудің күшті құралына айнауда. Бүгінгі таңда әлемнің барлық дамыған (және дамушы) мемлекеттері білім беруді өздерінің сыртқы саяси мақсаттарына жетудің тиімді құралы ретінде қарастыратындықтарын толық сеніммен айтуға болады. Осы аспектіде білім беру саласы қазіргі саясаттануда және саяси дискурстағы «жұмсақ күштің» негізгі элементіне айналып отыр. Осылайша, әлемдік саясаттағы жетекші рөлдерді иеленетін ірі халықаралық субъектілер - Қытай мен Еуропалық Одақ білім беруді «жұмсақ күш» құралы ретінде қалай қолданатындығын талдау өте маңызды болып табылады.

Қытай.

Батыс авторларының пікірінше, «жұмсақ күш» категориясы бүгінде қытай саясаттану дискурсында жиі кездеседі, дегенмен 2000-шы жылдардың басына дейін ҚХР «жұмсақ күш» құралдарын іс жүзінде мүлдем қолданбаған. 1999 жылы Қытай басшылығы ауысып, билік басына елдің аймақтық держава мәртебесінен бас тартып, жаңа сыртқы саяси доктринасын жариялаған (төртінші) буын өкілдері келді. Қытайдың жаңа саяси доктринасы аймақтық емес, ұлы держава мәртебесін алуға бағытталды, яғни Қытай бұдан былай болып жатқан жағдайларға жай ғана жауап беруші емес, өзі сол халықаралық қатынастар жүйесін қалыптастырушы ролін атқаруы тиіс болды. Осы сәттен бастап «жұмсақ күш» түсінігі ҚХР сыртқы саяси құралдарына белсенді қосылды [1].

Дәл осы кезең ішінде Қытайда білім беру жүйесінде үлкен өзгерістер орын алады. 1995 жылдан бастап елде «211» жалпыұлттық бағдарламасы іске асырылады. Бұл бағдарламаға сәйкес «100 басты университеттердегі білім беру, ғылыми-зерттеу және экономикалық қызмет сапасы жоғары халықаралық стандарттарға сәйкес келуі керек, ал оқу орындарының өздері әлемнің жетекші университеттерінің қатарына енуі тиіс болды» [2]. 1999 жылы КҚК Орталық Комитеті мен ҚХР Мемлекеттік кеңесі университет студенттерінің санын жыл сайын 10% -ға көбейту туралы шешім қабылдады. Сонымен бірге жоғары оқу орындарының саны едәуір өсті: 1999 жылы республикада 1942 жоғары оқу орны болды. Сол 1999 жылы Қытайда елде әлемдік деңгейдегі университеттер құруға бағытталған жаңа «985» бағдарламасы жүзеге асырыла бастады. Нәтижесінде Қытайдың ішінде білім деңгейі де айтарлықтай өсе бастады. Салыстыратын болсақ, егер 1982 жылы Қытай провинцияларының басшыларының тек 20% -ы колледж деңгейіндегі оқу орындарында білім алса, 2002 жылы бұл көрсеткіш 98% болды ... олардың үштен екісі магистр немесе Ph.D дәрежелеріне ие болды. Осылайша, 2000 жылдардың басында Қытай білім беру жүйесінің жаңа даму деңгейіне шықты. Білім беру реформасындағы жаңа мүмкіндіктер мен айқын жетістіктер Қытайға білім беруді жаңартылған сыртқы саясат стратегиясы аясында халықаралық қызмет құралдарының тізіміне қосуға мүмкіндік берді. Зерттеуші Д.М. Ковба атап қткендей, қытайлық «жұмсақ күш» түсінігінің басты ерекшелігі - «тартымды саяси идеологияны және саяси құндылықтарды насихаттауға қарсы» оның мәдениеткебағытталған болуында. Мұның себебі, Қытайдың көзқарасы бойынша, демократиялық және еркіндік идеяларымен салыстырғанда әлсіздігі мен төмен тартымдылығы есебінен АҚШ-тың гегемониясына басқа идеологиялық сипаттамаларға қарсы тұрудың еш мәні жоқтығында [3].

Нәтижесінде Қытайдың «жұмсақ күшінің» негізгі мазмұны нақты идеологиялық байланыссыз мәдени-гуманитарлық ынтымақтастыққа негізделді. Басқаша айтқанда, Қытай «жұмсақ күштің» көмегімен өзінің саяси жобасын (коммунистік идеологияны) алға тартуға тырыспайды, бірақ басқа мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау принципін жариялай отырып, өзінің оң имиджін және тартымдылығын қалыптастыруға тырысады.

Сонымен, Қытай үшін қазіргі кезеңдегі «жұмсақ күш» саясатын жүзеге асырудың маңызды құралдарының бірі - білім беру болып табылады. Осы бағыттағы ҚХР стратегиясының негізгі элементтерін бөліп көрсетіп, оларды талдаған жөн:

- академиялық ұтқырлықты дамыту;
- Қытай және шетелдік студенттерге гранттар беру;
- бірлескен білім беру бағдарламаларын іске асыру;
- әр түрлі деңгейдегі кадрларды даярлауға көмек;
- Қытай университеттерінің әлемдік білім рейтингіне енуі;
- халықаралық, соның ішінде білім беру ұйымдарын құру;
- шетелде оқу орындарын құру (Конфуций институттары);
- шетелде оқу орындарын салуға көмек көрсету;
- шетелдегі білім беру ұйымдарын техникалық жарактандыру.

Әрине, бұл аталған элементтердің барлығын Қытай бірденен және барлық геосаяси бағыттарда жүзеге асырмайды. Біріншіден, ҚХР өзі үшін стратегиялық маңызды өңірлерді басшылыққа алады, олардың ішінде Оңтүстік-Шығыс және Орталық Азия, Африка, Ресей және Латын Америкасы елдерін бөліп көрсету керек. Қытай тиісті қаржы ресурстарын бөліп, студенттердің ұтқырлық бағдарламаларын белсенді түрде дамытуда. Сонымен қатар студенттерге оқу ақысы төленіп қана қоймайды, сонымен қатар оқу деңгейіне байланысты ай сайын 1200-2000 юань (\$ 200,330) көлемінде шәкіртақы қарастырылған. Сарапшылардың пікірінше, бүгінде Қытайдың студенттердің ұтқырлығын дамытуға байланысты шығындарының көлемі жылына 100 миллион долларды құрайды. Сонымен қатар, Қытай әлемде қытай тілін шетелдік білім беру бағдарламасы ретінде үйренуге жыл сайын шамамен 25 миллион доллар қаражат бөледі. Қытайлық зерттеуші Р. Янг «Қытай білім саласындағы халықаралық алмасуды және ынтымақтастықты стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу үшін алға жылжытатындығын айтады. Шынында да, Қытай өзінің әлемдік ықпалын кеңейту үшін «жұмсақ күшін» шебер қолданады. Конфуцийшілдікке шақырумен жоғары білімді ұштастырудың тиімді стратегиясы - Қытайдың айқын артықшылығы болып табылады. Қытай моделіндегі «Жұмсақ күштегі» конфуцианизмнің рөлі туралы он жетінші партия съезінен кейін ҚКП ОК-нің қоғаммен байланыс бөлімінің қызметкері Лю Юншан, оны ресми түрде құрамдас бөлігі деп жариялағанын атап өткен жөн. Қытайдың «жұмсақ күш» саясатын екі элементке: социализмнің негізгі құндылықтары мен дәстүрлі қытай мәдениетінің құндылықтарына, ең алдымен конфуцийшілдікке негізделуі керек деп атап өтті [4].

2016 жылғы ақпанда Қытайдың Білім министрлігі ұлттық білім беру жүйесі арқылы патриоттық тәрбиені күшейту туралы жаңа нұсқаулық шығарды. Құжаттың соңына қарай директивада барлық отандық студенттерді «халықтардың елшілері» етіп тағайындау арқылы «Отанды» дамыту туралы білімді тарату мақсатында отандық және шетелдік студенттер мен мамандарды біріктіретін желі құру ұсынылады. Алайда, кейбір батыстық авторлардың, социологиялық зерттеулердің негізінде, «жұмсақ күшті» мұндай пайдалану әрдайым тиімді бола бермейді деген тұжырымға келгенін атап өткен жөн, өйткені шетелдегі қытай студенттерінің өздері де белгілі бір идеологиялық әсерге ие. Сонымен қатар, шетелде оқып жатқан қытай студенттері мен Қытай билігі арасында шынайы байланыс болмауы сияқты маңызды факторды атап өткен жөн. Бұл жағдайда студенттерге бүгінгі таңдағы әсер, мысалы, Қытай Білім министрлігінің 2016 жылғы актісі сияқты тек арнайы директивалық актілер арқылы жүзеге асырылады. Академиялық ұтқырлық бағдарламаларын дамыту нәтижесінде 2014 жылға қарай Қытай әлемдегі үшінші ірі білім беру орталығына айналды, сол кезде мұндай бағдарламаларға шетелдік студенттердің жалпы санының шамамен 8% қатысты, ал бүгінде ол өзінің алдына 2020 жылға қарай 500 000 халықаралық студенттерді тарту атты ұлттық мақсат қояды. Осылайша, Қытай бір жағынан білімінің қол жетімділігін, екінші жағынан оның жоғары сапасын дәріптейді. Халықаралық академиялық алмасуды ұйымдастыруға және білім беру саласындағы ынтымақтастықты дамытуға қатысатын ең ірі қытай ұйымы елдің білім беру саласындағы халықаралық алмасу бойынша Қытай қауымдастығы болып табылады, оның елдің барлық ірі қалаларында филиалдары бар [5]. Қазіргі уақытта Қытай білім беру саласындағы халықаралық алмасу

қауымдастығының бастамасымен CUCAS (China's University And College Admission System) онлайн ақпараттық платформасын құрып, жұмыс істейді. Бұл жүйе Қытайдағы жоғары оқу орындары мен колледждерге шетелдік студенттердің өтініш беру алаңы болып табылады. Жүйенің миссиясы: «Біз Қытай университеттеріне түсетін студенттер үшін тезірек, жеңілірек және үнемді тәсіл табуға тырысамыз». Платформа оқу бағдарламасын таңдаудан бастап қажетті құжаттар пакетін толтыруға дейінгі кеңес беру қызметтерін ұсынады. Әрине осындай ақпараттық технологияларды қолдану бұл білім беру жүйесінің және тұтастай Қытайдың имиджіне оң әсер етеді. Білім беруді интернационалдандыруға деген ұмтылыс соңғы жылдары Қытайдың шетелдік жоғары оқу орындарымен белсенді ынтымақтастық орнатып, шетелде өз университеттерінің филиалдарын құрып жатқандығында да көрініс тапты.

Еуропалық Одақ.

Соңғы кезеңдерде жариялық дипломатия ЕО стратегиясы мен стратегиялық құжаттарында үлкен маңыздылыққа ие болды. 2014-2020 жж. арналған үшінші елдермен серіктестік құралын анықтайтын бағдарламада «жариялық дипломатия» термині кемінде үш рет айтылады. Құжатта терминнің анықтамасы арнайы берілмегеніне қарамастан, онда білімді тарату және оның құндылықтары мен мүдделерін алға тарта отырып, Еуропалық Одақтың мойындалу деңгейін жоғарылату жөніндегі іс-шаралар туралы айтылады [6].

Білімнің Еуропалық «жұмсақ күш» құралы ретінде айтпас бұрын, Еуропалық Одақтың өзі бұл терминді қалай түсінетінін және оған қандай мазмұн беретінін нақтылау қажет деп санаймыз. Солардың ішіндегі ең көп көрініс тапқандарының бірі - Ф.Дючен тұжырымдаған «азаматтық күш» ұғымы. Ф.Дюченнің идеялары «... әскери күш рөлінің төмендеуінің және әлемдік саясаттағы әсер етудің жаңа факторларының пайда болуының ұзақ уақытқа созылған тенденциясын дәл көрсетті». Ф.Дюченнің айтуы бойынша, Еуропада оның әсерін қамтамасыз етудің әскери емес, тек азаматтық тәсілдеріне негізделген «жаңа күш орталығы» болуға барлық мүмкіндіктері бар [7].

Осылайша, Еуропа 1970-ші жылдары ақ әлемдік аренада өзінің орнын қалпына келтіре алатын «жұмсақ күш» әлеуетін толықтай түсіне алды. Алайда, XX ғасырдың екінші жартысында, қырғи қабақ соғыс және жалпы еуропалық прото-мемлекет құрылымдары мен тетіктерінің болмауы жағдайында мұндай ұғымдар таза теориялық мәнге ғана ие болды. КСРО ыдырағаннан және Еуропалық Одақ шеңберіндегі өзінің бірыңғай саяси еуропалық кеңістіктің белсенді құрылысының басталуынан кейін, әлемде өзінің айрықша мүдделеріне қол жеткізу үшін Еуропа «жұмсақ күшті» қолдану идеясына қайта оралды. Еуропалық Одақта «жұмсақ күш» әлеуетін іске асыру үшін көптеген «платформалар» бар. Олардың бірі ретінде білім беруді қамтитын ұйымдастырушылық және бағдарламалық платформаларды атауға болады: Leonardo Da Vinci, Erasmus, Sokrates және т.б. EUNIC (Еуропалық Одақтың Ұлттық Мәдениет Институты) - шетелде білім беру бағдарламаларын іске асыратын Еуропалық Одақ елдерінің мәдени мекемелерінің одағы. Мәселен, Гете институты (Германия), Сервантес институты (Испания), Британдық кеңес (Ұлыбритания) сияқты әлемге әйгілі мәдени ұйымдар Қауымдастық мүшелері болып табылады. Қауымдастықтың мақсаты - Еуропа мемлекеттерін үшінші елдерге таныстыру, еуропалық тілдерді насихаттау [8].

Білім беру саласында ЕО саясаты Еуропалық Одақтың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған, ал Еуропалық Одақтың кеңеюі және жаһандандудың күшеюі білім беру жүйесінің интернационализациясына себеп болды. Білім беру саласындағы қатынастарды дамыту үшін халықаралық ынтымақтастықпен айналысатын ұйымдар мен қорлар құрылды. Бұл білім беру сапасын жақсартуға, әлеуметтік келісім мен азаматтық ұстанымды қалыптастыруға өз септігін тигізді. Айта кету керек, Еуропалық Одақ бірнеше онжылдық ішінде «жұмсақ күш» үшін тиімді құрал болып табылатын білім беру саласындағы жаһандық бастамаларды жүзеге асырып келеді. Әрине, олардың ішіндегі ең маңыздысы - бүгінгі таңда Эразмус + форматында жүзеге асырылатын Эразмус бағдарламасы. Біріншіден, Эразмус Еуропалық Одаққа мүше елдердің «еуропаландыру» процесінде шешуші рөл атқарды. Эразмус бағдарламасы 1987 жылы құрылды. Келесі бағдарламаларды атап өту қажет: Эразмус (1987-1995), Сократ - Эразмус (1995-2000), Сократ II - Эразмус (2000-2007), Үздіксіз білім беру бағдарламасы (2007-2013) және Эразмус + »(2013-2020).

Болон үдерісін талдаусыз ЕО «жұмсақ күшін» қарастыруға болмайды. Болон процесінің көмегімен Еуропа соңғы жылдары ұлттық білім беру жүйесін реформалауға, оларды идеяларына сәйкес қайта құруға ғана емес, сонымен бірге Болон құжаттарында нақты көрсетілгендей, оның құндылықтарын насихаттауға тырысатыны анық. Қазіргі кезеңде ЕО білім беруді «жұмсақ күш» құралы ретінде белсенді қолданады. Сонымен бірге, осы тұрғыдан алғанда Еуропалық Одақтың

ықпал ету саласы үнемі кеңеюде. Егер 90-жылдары ЕО білім беру «жұмсақ күші» туралы тек Еуропаның өзінде ғана және бұрынғы кеңестік республикаларға қатысты айту мүмкін болса, бүгінде ол Азия аймағына және Латын Америкасы елдеріне таралады. ЕО бүгінде өзінің «жұмсақ күш» стратегиясын толық жүзеге асыра алмаған жалғыз аймақ - Солтүстік Америка, атап айтқанда АҚШ. Мұның себептері ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап тарихи дамып келе жатқан дәстүрлі күшті АҚШ-тың Еуропаға әсер етуі, сондай-ақ мұндай саясатты Құрама Штаттар ішінде жүзеге асырудың қиындығы.

Қытай мен ЕО-ның білім беруді пайдалану аясындағы жұмсақ күш саясатын салыстыра отырып, келесідей қорытындылар жасауға болады. Талданған модельдердің екеуі - қытайлық және еуропалық - бүгінде көптеген бағыттар бойынша әлі де даму үстінде болып табылады. Егер Еуропалық Одақ бірнеше жылдан бері жаһандық білім беру бастамаларын халықаралық академиялық ұтқырлық бағдарламалары және Болон процесі форматындағы «жұмсақ күш» құралы ретінде сәтті қолданса, онда Қытай мәдени-ұлттық компонентке назар аудару арқылы желілік модель құруға, бүкіл әлем бойынша білім беру орталықтарын, Конфуцзы институттарын құруға баса назар аударуда.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Goldstein, A. *The Diplomatic Face of China's Grand Strategy: A Rising Power's Emerging Choice* // *The China Quarterly*, 2001, No. 168, p. 836.
2. Кузнецова В.В., Машикина О.А. *Высшая школа КНР: успехи, проблемы, решения* // *Экономика образования*. – 2009. – № 2. – С. 67.
3. Ковба Д.М. «Мягкая сила» в китайской политической науке и практике. Режим доступа: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/46754/1/klo_2017_223.pdf
4. Sayama, O. *China's Approach to Soft Power. Seeking a Balance between Nationalism, Legitimacy and International Influence*. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. London, 2016. - P. 5.
5. *Образование в Китайской народной республике (Education in the People's Republic of China)* // Жэньминь жибао онлайн. Режим доступа: <http://russian.people.com.cn/other/jiaoyu.html>
6. *Partnership Instrument. First Multi-Annual Indicative Programme for the Period 2014-2017* / *Europa.eu*. Mode of access: http://ec.europa.eu/dgs/fpi/documents/pi_mip_annex_en.pdf
7. Bull, H. *Civilian Power Europe: a Contradiction in Terms* // *Journal of Common Market Studies*, 1982, Vol. 21, No. 1-2, p. 149.
8. Хауер-Тюкаркина О.М. Роль «мягкой силы» в условиях глобального экономического кризиса (на примере ЕС) // *Конфликтология/Nota Bene*. – 2015. – № 4 (5). – С. 371.

References:

1. Goldstein, A. *The Diplomatic Face of China's Grand Strategy: a Rising Power's Emerging Choice* // *the China Quarterly*, 2001, No. 168, p. 836.
2. Kuznetsova V. V., Mashkina O. A. *Higher School of the PRC: success, problems, solutions* // *economics of Education*. – 2009. - No. 2 -- P. 67.
3. cowboy D. M. "Myagka power" in the Chinese political science and practice. Access mode: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/46754/1/klo_2017_223.pdf
4. Sayama, O. *China's Approach to Soft Power. Seeking a Balance between Nationalism, Legitimacy and International Influence*. Royal United Services Institute for Defence and Security Studies. London, 2016. - P. 5.
5. *Education in the Chinese people's Republic of China* // *Renmin zhibao online*. Access mode: <http://russian.people.com.cn/other/jiaoyu.html>
6. *Partnership Instrument. First Multi-Annual Indicative Programme for the Period 2014-2017* / *Europa.eu*. Mode of access: http://ec.europa.eu/dgs/fpi/documents/pi_mip_annex_en.pdf
7. Bull, H. *Civilian Power Europe: a Contradiction in Terms* // *Journal of Common Market Studies*, 1982, Vol. 21, No. 1-2, p. 149.
8. Hauer-Тюкаркина О. М. *The Role of "meatballs" in the context of the global economic crisis (on the example of the EU)* // *Conflictology/Nota Bene*. – 2015. – № 4 (5). - P. 371.

ГРНТИ 03.20

УДК 94(574):316.43 «1970-е гг.» <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.29>

Далаева Т.Т.¹

¹к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана им.ак. Т.С.Садыкова
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
Республика Казахстан, г.Алматы, E-mail: tenliktd@mail.ru

РИТУАЛЬНО-ПАРТИСИПАТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ПРАЗДНИКА ПОЗДНЕГО СОЦИАЛИЗМА (НА МАТЕРИАЛАХ «АЧПОЛИМЕТАЛЛ» КОМБИНАТА)

Аннотация

В статье на основе архивных материалов Кентауского регионального государственного архива (КРГА) и документов Южно-Казахстанского областного комитета коммунистической партии Казахстана из фондов Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ) исследуется механизм организации и использования производственного праздника в идентификационных процессах у рабочих «Ачполиметалл» комбината в начале 1970-х гг. Нарастающие процессы отчуждения в советском обществе в период позднего социализма отразились на производительности труда на комбинате. Практика подготовки республиканских и общесоюзных рекордов и последующее чествование производственных бригад приводила к «раздвоенному сознанию» среди трудящихся, что влияло на отношение их к труду. Уровень производительности труда и себестоимость производимой продукции получили тенденцию снижения и из-за ненадежного качества нового самоходного оборудования и фактического отсутствия должной ремонтной базы на предприятии. Постепенно росли значительные простои и аварийность оборудования, нарушение технологической дисциплины, сверхплановые потери металлов, снижение качества выпускаемой продукции. Одним из способов повышения производительности труда и стало проведение производственных праздников.

Организация производственных праздников, анализ форм и способов праздничного ритуала для конструирования общего социального пространства, формирующего условия для общей идентичности коллектива в советское время явились объектом изучения в данной статье, предметом ее являются собственно ритуально-партиципативные функции праздника и их влияние на конструирование профессиональной идентичности рабочих бригад «Ачполиметалл» комбината.

Ключевые слова: социокультурная идентичность, производственный праздник, партиципация, Кентау, «Ачполиметалл», 1970-е гг., поздний социализм

Далаева Т.Т.¹

¹т.ғ.к., академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы
кафедрасының доценті, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы қаласы, Қазақстан, E-mail: tenliktd@mail.ru

КЕЙІНГІ СОЦИАЛИЗМ КЕЗЕҢІНДЕГІ ӨНДІРІСТІК МЕРЕКЕСІНІҢ РИТУАЛДЫҚ-ҚАТЫСУШЫЛЫҚ ФУНКЦИЯЛАРЫ («АЧПОЛИМЕТАЛЛ» КОМБИНАТЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аңдатпа

Мақалада 1970 жылдардың басында «Ачполиметалл» комбинатындағы жұмысшыларды бірегейлік процесінде өндірістік мерекені ұйымдастыру және пайдалану механизмі туралы Кентау регионалдық мемлекеттік архивінің (КОМА) мұрағаттық материалдары және Ресейдің мемлекеттік әлеуметтік-саяси тарихы архивінің (РМЭСТА) Қазақстан Коммунистік партиясының Оңтүстік Қазақстан облыстық комитетінің документтері негізінде қарастырылған. Кейінгі социализм кезеңіндегі кеңестік қоғамдағы иеліктен кетудің өсіп келе жатқан үрдістері зауыттағы еңбек өнімділігінде көрініс тапты. Республикалық және бүкілодақтық жоғары көрсеткіштертерді (жазбаларды) дайындау тәжірибесі және өндірістік ұжымдардың құрметке ие болуы «сананың бөлінуіне» әкеліп, жұмысшылар арасында олардың «жұмысқа деген көзқарасына» әсер етті. Жаңа

өздігінен жүретін қондырғылардың сенімсіз сапасы және кәсіпорында жөндеу базасының нақты болмауы салдарынан еңбек өнімділігі мен өндіріс құны төмендеді. Жабдықтардың едәуір тоқтап қалуы және істен шығуы, технологиялық тәртіпті бұзу, жоспардан тыс металл шығындары, өнім сапасының төмендеуі біртіндеп өсті. Еңбек өнімділігін арттырудың бір әдісі өндірістік мерекелерді өткізу болды.

Осы мақаланың зерттеу объектісі Кеңес дәуірінде ұжымдық бірегейліктің жағдайын жасайтын ортақ әлеуметтік кеңістікті құру үшін мерекелік рәсімнің нысандары мен әдістерін талдау арқылы, өндірістік мерекелерді ұйымдастыру болса, мерекенің нақты ритуалдық-қатысушылық функциялары және «Ачполиметалл» комбинатының еңбек ұжымдарының кәсіби бірегейлігін құруға әсері оның мәнісі болып табылады.

Кілт сөздер: әлеуметтік-мәдени бірегейлік, өндірістік мереке, қатысу, Кентау, «Ачполиметалл», 1970 жж., кейінгі социализм.

Dalayeva Tenlik¹

*¹Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty, E-mail: tenliktd@mail.ru*

RITUAL PARTISIPATIVE FUNCTIONS OF THE INDUSTRIAL HOLIDAY OF LATE SOCIALISM (ON MATERIALS "ACHPOLIMETALL" COMBINE)

Abstract

The article, based on archival materials of the Kentau Regional State Archive (KRSA) and documents of the South Kazakhstan regional committee of the Communist Party of Kazakhstan from the funds of the Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH), explores the organization and use of the industrial holiday in the identification processes of workers at the Achpolimetal combine in the early 1970s. The growing processes of alienation in Soviet society during the period of late socialism were reflected in labor productivity at the plant. The practice of preparing republican and all-union records and the subsequent honoring of production teams led to a "divided consciousness" among the working people, which influenced their attitude to work. The level of labor productivity and the cost of production have tended to decrease due to the unreliable quality of new self-propelled equipment and the actual lack of a proper repair base at the enterprise. Significant downtime and breakdown of equipment, violation of technological discipline, over-planned metal losses, and a decrease in the quality of products gradually increased. One of the ways to increase labor productivity was the holding of industrial holidays.

The organization of industrial holidays, the analysis of the forms and methods of the holiday ritual for constructing a common social space that creates the conditions for a collective identity in the Soviet era were the object of study in this article, its subject is the actual ritual-participatory functions of the holiday and their influence on the construction of the professional identity of work teams of "Achpolimetal" combine.

Key words: sociocultural identity, industrial holiday, partisipation, Kentau, "Achpolimetal", 1970s, late socialism

Моногород Кентау имеет свою историю и славные трудовые традиции, которые и обусловили характер идентичности его населения в советское время. Ачисайский полиметаллический комбинат относился к числу флагманов предприятий союзного значения, по мере его расширения и открытия новых производственных подразделений (шахт, обогатительных фабрик, лабораторий, вспомогательных цехов и др.) стали строиться и рабочие поселки – Ачисай, Кантаги, Байылдыр, Миргалимсай. С 1955 года Кентау получил статус города, который с окрестными рабочими поселками был объединен единым производственным коллективом «Ачполиметалл» комбината. Государственная программа развития моногородов Республики Казахстана 2012-2020 годы [1] была нацелена на возрождение их в экономическом и социально-культурном плане. Реализация программы возрождения невозможна без поддержки в лице жителей г. Кентау и его окрестностей. Определенным основанием для запуска механизма консолидации общества является понимание ключевых характеристик идентичности населения, ее исторических форм и проявлений.

Выявление особенностей менталитета и истоков характерных черт идентичности населения этого региона в исторической перспективе представляют собой значительный интерес для

исследователей. В частности, изучение процесса формирования профессиональной идентичности трудящихся Ачисайского (Ачисайского – в транскрипции советского времени) полиметаллического комбината относится к XX веку, в период становления и развития данного промышленного комплекса.

Статья подготовлена в рамках исследовательского проекта научно-исследовательского центра «Айтылган тарих» по теме «Социокультурная идентичность в устных рассказах жителей моногородов Казахстана: Кентау (1927 – XXIV.)» в рамках государственной программы «История и культура Великой степи» (2018-2020 гг.). Данный проект имеет важное социальное значение: применение его результатов в практике разработки рекомендаций для осуществления политики консолидации общества в Республике Казахстан на примере специфики существования моногородов будет способствовать формированию единой казахстанской идентичности населения.

В этой статье на основе архивных материалов Кентауского регионального государственного архива (КРГА) и документов Южно-Казахстанского областного комитета коммунистической партии Казахстана из фондов Российского государственного архива социально-политической истории (РГАСПИ) исследуется механизм организации и использования производственного праздника в идентификационных процессах у рабочих «Ачполиметалл» комбината в начале 1970-х гг.

Методика исследования основана на компаративном анализе состояния и тенденций развития изучения проблем идентичности населения путем сочетания социально-антропологических методов с традиционным сравнительно-историческим методом. Теоретическую основу для подготовки данной публикации составил междисциплинарный подход, который позволил наиболее точно исследовать материал с позиций современных научных знаний, раскрывая интегративные аспекты формирования идентичности.

Нарастающие процессы отчуждения в советском обществе в период позднего социализма получили свое отражение и на производительности труда на комбинате. В частности, изучение практик организации социалистического соревнования в 1965- нач. 1980-х гг., социокультурных норм отношения к труду на материалах «Ачполиметалл» комбината показало, что «труженики предприятия в начале VIII пятилетки еще активно проявляли свою заинтересованность в осуществлении производственных рекордов, сохраняли свой энтузиазм и гордились своим комбинатом, а уже к концу 1970-х – нач. 1980-х гг. чаще вовлекались в соревнование формально» [2, с. 114.]. Причиной подобных явлений вероятно было в формате двойного подчинения хозяйственных объектов в советском государстве (когда планы производства определялись и контролировались партийными органами по одним нормам показателей, и исполнялись производственными объединениями – по другим, вследствие чего и возникало несоответствие информации по производственным вопросам на этих двух уровнях. В частности, в справке о перспективном развитии промышленных предприятий города Кентау на 1966-1970 гг. были поставлены следующие плановые показатели: «1. по Ачисайскому полиметаллическому комбинату. ... предусматривается увеличить объем добычи руды в 1967 году до 5350 тыс. тонн. ... *Увеличение мощности комбината произойдет не за счет строительства дополнительных рудников, а за счет форсирования горно-капитальных и подготовительных работ*» [3, Л. 5.]. Это из документов Кентауского горкома КПК. А в протоколе собрания Чимкентского областного и городского партактива 11 января 1971 г. в выступлении С. Мауленкулова, на тот момент главный инженер комбината, встречаем такие сведения: «Говоря об успехах в истекшей пятилетке, не могу не сказать и о наших трудностях, с которыми мы встречались. В минувшей пятилетке мы не сумели разрешить основную задачу, определяющую перспективу комбината – это ввод в эксплуатацию первой очереди рудника «Глубокого», баритового комплекса Кентауской обогатительной фабрики. Строительство рудника «Глубокого» было начато в 1961 году. Срок ввода полного комплекса по календарному графику Гипроцветмета определялся в 7 лет. С начала строительства прошло 10 лет, а по темпам строительства до окончания ввода нужна еще одна пятилетка. Нельзя считать нормальным, когда промышленные объекты, имеющие важное народнохозяйственное значение, строятся 10 и более лет, при чем в городе, где имеются такие солидные строительные организации, как трест «Миргалимсайсвиноцстрой» и «Миргалимсайское шахтостроительное управление. Основной причиной низкого темпа строительства рудника «Глубокого» является отвлечение этими организациями сил и средств на другие всевозможные мелкие объекты ради освоения общего объема капвложений. С другой стороны, видимо, в последнее время слабо стали требовать со строительных организаций за срыв срока ввода объектов.

Ачисайский полиметаллический комбинат является одним из основных поставщиков сырья Чимкентскому свинцовому заводу. От устойчивой работы комбината в текущей пятилетке во многом зависит и работа Чимкентского свинцового завода. *В настоящее время запасы рудника «Верхнего» в основном отрабатываются, и, если не будут приняты срочные меры по вводу в эксплуатацию рудника «Глубокого». То комбинат не сможет не только увеличить объем выпускаемой продукции, но и удержаться на достигнутом уровне.»* [4, Л. 112-114.].

Очевидно, что в партийном документе отрицалось: «Увеличение мощности комбината произойдет не за счет строительства дополнительных рудников», а в выступлении главного инженера, который в том же году станет директором комбината, сделан акцент на необходимости «ввода в эксплуатацию рудника». Подобные практики не могли положительно повлиять на рост производственной мощности.

К числу поощрительных мероприятий, целью которых было стимулирование роста производительности труда на предприятиях в советской республике, можно отнести и различного рода пропагандистскую и агитаторскую работу партийных структур. Из выступления в прениях на X Пленуме обкома 7 мая 1970 г. первого секретаря Кентауского горкома КПК т. Тлеубергенова И.: «... с 1967 года на предприятиях, в учреждениях города возродилась замечательная традиция первых лет советской власти – проведение «ленинских пятниц», графики которых ежеквартально утверждаются на бюро горкома КП Казахстана. Перед трудящимися регулярно выступают работники горкома партии и горисполкома, руководители предприятий и учреждений по вопросам внутренней и внешней политики нашего правительства.» [5, Л. 168.].

Социалистическое соревнование в СССР отражало в своем содержании не только экономическое значение, но и идеологический смысл, поэтому поощрение победителей осуществлялось различного рода наградами: государственными премиями, орденами и медалями, почетными знаками, почетными грамотами. Из протокола собрания Чимкентского областного и городского партактива 11 января 1971 г.: Из доклада Ливенцова В.А., первого секретаря обкома партии «Об итогах декабрьского (1970 г.) Пленума ЦК КПСС и задачах областной партийной организации»: «на Ачисайском полиметаллическом комбинате 60 процентов руды Миргалимсайского месторождения добывается высокопроизводительным самоходным оборудованием. Группе работников этого комбината (директору т. Логинову В.И., главному инженеру т. Мауленкулову С., начальнику участка т. Щербинину В.Ф. и бывшему главному инженеру комбината т. Ишуку В.Н.) присуждена Государственная премия СССР 1970 года за разработку и внедрение новой технологии добычи руд с комплексной механизацией процессов горных работ и использования самоходного оборудования» [4, Л. 15.]. В своем выступлении Т. Мауленкулов С. на этом же собрании Чимкентского областного и городского партактива 11 января 1971 г. перечислил имена бригадиров, в чьих коллективах рабочие добились рекордных показателей: «Продолжая совершенствовать новую технологию добычи руды, горняки комбината в 1970 году достигли рекордной производительности труда. В бригадах Кенжетова К.- 240, Кульпеисова Б. – 208, Хамидуллина А.- 205, Занина А.- 183 тонн на одного в смену». [4. 112.].

Практика подготовки республиканских и общесоюзных рекордов и последующее чествование производственных бригад приводила к «раздвоенному сознанию» среди трудящихся, что влияло на отношение их к труду. Пример подобных практик можно прочесть в исследовании антрополога С. Соколовского, имевшего опыт работы журналиста в середине 1980-х гг. на Кузбассе: «... я, как раз, писал очерк об очередном «подвиге» одной из проходческих бригад на ... шахте, очерк назывался «Быстрые метры». Существовал тогда на шахтах Кузбасса такой способ выполнения плана; вся шахта подготавливала «подвиг» для одной бригады с какими-нибудь героем соцтруда во главе, а затем в течении пары недель подчищала и исправляла допущенные при сверхбыстрой проходке огрехи, но зато за пару смен эта бригада проходила сразу столько метров, что можно было не только отчитаться за выполнение плана, но и ходить в героях, получать ордена и красоваться на доске почета» [6, с. 5.]. Уровень производительности труда и себестоимость производимой продукции получили тенденцию снижения и из-за ненадежного качества нового самоходного оборудования и фактического отсутствия должной ремонтной базы на предприятии. Постепенно росли значительные простои и аварийность оборудования, нарушение технологической дисциплины, сверхплановые потери металлов, снижение качества выпускаемой продукции. Одним из способов повышения производительности труда и стало проведение производственных праздников.

Формирование профессиональной идентичности трудящихся комбината «Ачполиметалл» в 1970-е гг. происходило и через организацию праздничных ритуалов, связанных с чествованием тружеников предприятия; в частности, придавалось особое значение формам и способам проведения праздничного ритуала для конструирования общего социального пространства, формирующего условия для общей идентичности коллектива в советское время. Особый интерес представляют документы отдела культуры исполкома Кентауского городского совета народных депутатов, отчеты по организации и проведению праздников и массовых мероприятий за 1970-е гг., планы и сценарии проведения праздничных ритуалов в здании Лектория г. Кентау, ознакомиться с которыми можно в Кентауском региональном государственном архиве.

Праздник как способ формирования общей профессиональной идентичности для участников трудового коллектива «Ачполиметалл» комбината был основан на реализации его ритуально-партиципативной функции. Исследование феномена организации и проведения праздников занимаются исследователи разных направлений, философы, культурологи, социологи, этнографы, историки. Для нас особый интерес представляют подходы и анализ практик проведения праздника с точки зрения культурологов, антропологов и социологов.

Суть праздника в интерпретации М.М.Бахтина заключена в следующем: «Празднество (всякое) - это очень важная первичная форма человеческой культуры. ... празднество всегда имело существенное и глубокое смысловое, мирозерцательное содержание. Никакое «упражнение» в организации и усовершенствовании общественно-трудового процесса, никакая «игра в труд» и никакой отдых или передышка в труде сами по себе никогда не могут стать праздничными. Чтобы они стали праздничными, к ним должно присоединиться что-то из иной сферы бытия, из сферы духовно-идеологической. Они должны получить санкцию не из мира средств и необходимых условий, а из мира высших целей человеческого существования, то есть из мира идеалов. Без этого нет и не может быть никакой праздничности».[7, с.13-14.].

Участие в проведении праздника и приобщение к общественным ценностям через утвержденный и принятый идеологический дискурс создавали условную реальность для всех акторов данного ритуала. Среди основных форм праздничных ритуалов чествования тружеников, получивших распространение в 1970-х гг. в Кентау, следует назвать такие как, проведение вечера - портрета производственных бригад, вечера чествования участников всесоюзных трудовых вахт, вечеров чествования ветеранов производства.

Одним из первых таких ритуалов стало проведение вечера - портрета проходческой бригады А.Г. Занина 24 марта 1972 года в клубе «Дружба» профсоюзного комитета Ащисайского ордена Октябрьской революции полиметаллического комбината совместно с администрацией, партийной и профсоюзной организациями рудника «Миргалимсай». (Если обратиться к вышеприведенным сведениям из выступления С.Мауленкулова, то следует обратить внимание, что производственные показатели этой бригады в 1970 г. были на 4- месте).

В сценарии вечера-портрета были определены основные символы и знаки, характеризующие идентичность трудового коллектива. Из сценария: «В фойе Лектория – стенд с фотографиями членов бригады, с краткими выдержками из их биографий. Оформление сцены: На заднике – изображение серпа и молота, гвоздик /копия открытки для пригласительных билетов на вечер, по кругу надпись: «Вечер – портрет бригады проходчиков р-ка [рудника] «Миргалимсай» А.Занина». По бокам сцены: /слева/ значок ударника коммунистического труда. /справа/ Человек будущего *России* – рабочий!»[8, Л. 67.]. Следует обратить внимание на тот факт, что в оформлении сцены в качестве принадлежности в государственном значении обозначена Россия, которая на тот момент является отдельной союзной республикой. Таким образом, в эти годы в семиотическом коммуникативном пространстве моногорода Кентау, реализующего общесоюзные производственные задачи, наблюдаем соотношение его больше с союзным центром, чем с своей Казахской республикой. *Россия* же олицетворяет Советский Союз в представлении разработчиков сценария, представленного в отчетных документах отдела культуры г.Кентау.

К элементам конструирования советского социокультурной идентичности трудового коллектива следует отнести ритуал вноса Красного Знамени коллектива рудника «Миргалимсай» под звуки марша в исполнении духового оркестра. Право вноса знамени было дано самой бригаде: бригадиру – Александру Занину; звеньевым – Махсугу Сагитову, Виктору Моисееву, Николаю Бегаеву; членам бригады - Михаилу Рогачеву, Совету Балымбекову, Файзулле Мухамеджанову, Виктору Агееву, Камиллю Файзуллину, Николаю Россопуло, Геннадию Кропотову, Шаукату Шайхутдинову,

Анатолию Варнакину, Виктору Гревцову. Примечательно, что все члены бригады были представлены в едином выходе, целостно. Далее, для знакомства с самой бригадой был использован паспорт, отражающий антропологические характеристики: диктором были зачитаны такие сведения, как биографические данные бригады Александра Григорьевича Занина («год рождения, место рождения – рудник «Миргалимсай» Ачисайского ордена Октябрьской революции полиметаллического комбината); национальность – многонациональна (в составе бригады – русские, казахи, татары, украинцы, греки); возраст (самому молодому – 29 лет)» [8, Л. 69-70.]. Для наглядного знакомства с бригадой был показан киноочерк «Горняцкая слава» Турахана Алимбетова и Николая Тучкова, которым в конце вечера тоже, как и всей бригаде были вручены в память сувениры. Партиципация означает участие и вовлечение в общий процесс всех присутствующих, так как посторонних здесь нет.

В числе обязательных участников праздничного ритуала руководители комбината, рудника. Ведущий вечера – директор рудника «Миргалимсай» т. Нурумов М.Е. Значение проведения подобных мероприятий для формирования профессиональной идентичности трудящихся г.Кентау озвучил на вечере главный инженер комбината, лауреат Ленинской премии Израиль Самойлович Коган: «Проведение вечера-портрета бригады Александра Григорьевича Занина – это первый опыт по пропаганде трудовых успехов, методов работы лучших наших бригад. Хотелось бы пожелать, чтобы подобные вечера вошли у нас в традицию, чтобы, возможно был разработан ритуал чествования бригад, смен, участков, предприятий – победителей социалистического соревнования» [8, Л.75.].

В праздничном концерте приняли участие преподаватели музыкальной школы г.Кентау, ученики школ, участники художественной самодеятельности клуба «Дружба», один из чествуемых – Н. Россопуло. Были исполнены песни и танцы народов с учетом национального состава бригады. При подготовке сценария была проведена анкета с целью выяснить любимых писателей, поэтов, композиторов, любимых занятий- хобби членов бригады. Не забыты были и их семьи. «Из выступления на вечере: здесь сейчас хорошо был освещен трудовой путь многих членов бригады. Бригада – это одна семья, одно целое. От труда одного человека зависит успех дела всей бригады. Но, готовясь к сегодняшнему вечеру, мы интересовались не только трудом, нас волновали и другие вопросы, например, такие как товарищи относятся к воспитанию детей, как они ведут себя в быту». [8, Л.74.]. На таком празднике нет посторонних. Праздник – мероприятие всегда коллективное.

В моделировании идентификационных ролей участников вечера, как членов бригады, руководителей комбината и рудника, исполнителей музыкальных номеров и зрителей, очевидное внимание было уделено на создание родственной праздничной атмосферы и с акцентом на труде чествуемых. [9, с. 400.].

Аналогичным по содержанию было проведение следующего вечера – портрета очистной бригады рудника «Западный» тов. Адырхаева Мурата Асламбековича. Также в оформлении – в фойе использованы портреты членов бригады, новым элементом было размещение сведений о социалистических обязательствах, итогах выполнения плана, схемах выполнения очистных работ, что напрямую указывало на профессиональную составляющую характеристику смыслового содержания данного мероприятия. Также был представлен паспорт бригады: «место рождения бригады – рудник «Западный» Ачисайского ордена Октябрьской революции полиметаллического комбината. Год рождения – 1965.

Национальность – интернациональная. В составе бригады русские, казахи, осетины, татары, узбеки, украинцы, немцы, поляки. Средний возраст – 35 лет». [8, Л.80-81.].

В момент праздничного ритуала, как отмечает Юдин Г.: «Переходы между профанным и сакральным означают переходы между разными состояниями. Эти переходы между состояниями отмечаются некоторым разрывом нашей обычной жизни. В этом разрыве и возникают ритуалы, которые мы опознаем как праздники, ритуалы, прерывающие обычный ход жизни. Для того чтобы праздник состоялся, нам необходимо пересечь границу между профанным и сакральным и оказаться в состоянии, которое в теории сакрального называется состоянием переходным, или лиминальным, — состояние, в котором мы как будто уже покинули предыдущую фазу, стандартное, привычное нам профанное состояние, но еще не перешли в другое состояние. И мы отмечаем этот переход.

Этот переход может происходить только совместно. В этом переходе мы должны соучаствовать с другими людьми. Они должны заверять, подтверждать этот переход и в результате этого перехода испытывать общую с нами эмоцию. Эта общая эмоция проистекает из того, что мы вместе переходим границу сакрального. Мы как бы сливаемся с ними воедино, образуем социальное единство, и нами

овладевает коллективное чувство именно потому, что мы вместе переходим границу сакрального» [10].

Характеризуя смысловое содержание партисипативных функций проведения производственных праздничных ритуалов в период позднего социализма, можно говорить о задаче формирования общесоюзной идентичности с целью сохранения определенного «воображаемого» ценностного статуса рабочих «Ачполиметалл» комбината, труд которых теперь должен демонстрировать повышение производительности.

Список использованной литературы:

1. Программа развития моногородов на 2012-2020 гг. // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000683>.
2. Далаева Т.Т. Проблемы организации социалистического соревнования на комбинате «Ачполиметалл» в 1965 – нач. 1980-х гг. // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Исторические и социально-политические науки» - 2019. - № 2 (61). С. 108 – 114.
3. Справка о перспективном развитии промышленных предприятий города Кентау на 1966-1970 гг. // ГАОПИТО (Государственный архив общественно-политической истории Туркестанской области). Ф. 1492. Оп.1. Д. 622. Л. 5.
4. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 17. Оп.139. Д. 2028.Л. 112-114.
5. РГАСПИ. Ф. 17. Оп.106. Д. 1694.Л. 168.
6. Соколовский С. Теории вещей и этнографии материальности // Российская антропология и «онтологический поворот»/отв.ред.С.В.Соколовский. Москва: ИЭА РАН, 2017. – 404 с. – С. 3-30.
7. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. – 2-е изд. - М., 1990. – 543 с.
8. Кентауский региональный государственный архив (КРГА). Ф. 9. Оп.2. Св.5. Д. 36 б.
9. Далаева Т.Т. Праздник в практике формирования профессиональной идентичности трудящихся Ащисайского полиметаллического комбината в 1970-е гг. // Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия народов Евразии: материалы международного XV Евразийского форума – Астана, ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, 2018. – 512 с. 398 – 401 с.
10. Юдин Г. Праздник в теории сакрального // Лекция от 15.04.2015. // <https://postnauka.ru/video/45956> (дата обращения: 15.02.2020.).

References:

1. Program of development of single-industry towns for 2012-2020. / / <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000683>
2. Dalaeva T. T. Problems of the organization of socialist competition at the "Achpolimetal" combine in 1965-early 1980s. // Vestnik KazNPU im. Abaya. Series "Historical and socio-political Sciences" - 2019. - № 2 (61). Pp. 108 – 114.
3. Help on future development of the industrial enterprises of the city Kentau for 1966-1970 // GUAPITO (State archive of socio-political history of the Turkestan region). F. 1492. Op.1. D. 622. L. 5.
4. RGASPI (Russian State Archive of Socio-Political History). F. 17. Op. 139. d. 2028. L. 112-114.
5. RGASPI. F. 17. Op. 106. D. 1694. L. 168.
6. Sokolovsky S. Theories of things and ethnography of materiality // Russian Anthropology and the "Ontological turn" /ed. by S. V. Sokolovsky. Moscow: IEA RAS, 2017. - 404 p. - p. 3-30.
7. Bakhtin M. M. Creativity of Francois Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance. - 2nd ed. - M., 1990. - 543 p.
8. Kentau Regional State Archive (KRGGA). F. 9. Op. 2. Sv. 5. D. 36 b.
9. Dalaeva T. T. Holiday in the practice of forming the professional identity of workers of the Aschisai Polymetallic Combine in the 1970s. // Actual issues of studying the historical and cultural heritage of the peoples of Eurasia: materials of the International XV Eurasian Forum-Astana, L. N. Gumilyov ENU, 2018. - 512 p. 398-401 p.
10. Yudin G. Holiday in the theory of the sacred / / Lecture of 15.04.2015. // <https://postnauka.ru/video/45956> (accessed: 15.02.2020.).

ГРНТИ 03.01.11

ӘӘЖ 930.08 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.30>

Ермұқанов Е.Н.¹ Сүтеева Х.А.²

¹ *Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Тарих және құқық институтының
Әлем тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.*

² *Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Тарих және құқық институтының
Әлем тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.*

РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ АЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҢ БӘСЕКЕЛІК ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада рухани жаңғыру аясындағы ұлттың бәсекелік қабілеттілігінің мәселелері көтеріледі. Жеке адам, тұтас халық бәсекеге қабілетті болу үшін цифрлық технологияны, шетел тілдерін білуі, мәдени және конфессияаралық келісімді ұстануы шарт. Бұл бағытта елімізде атқарылып жатқан іс-шараларға барынша талдау жасалады. Бәсекеге қабілетті елдер қатарынан көріну мақсатындағы жүзеге асырылып жатқан жұмыстар кең көлемде сараланады.

Кілт сөздер: рухани жаңғыру, бәсекелік қабілет, үш тілде білім беру, цифрлы Қазақстан, конфессияаралық келісім.

Ermukanov E.N.¹ Suteeva H.A.²

¹ *candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History,
Kazakh National Pedagogical University Abay*

² *Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History,
Kazakh National Pedagogical University Abay*

PRECONDITIONS FOR THE COMPETITIVENESS OF THE NATION IN THE FRAMEWORK OF SPIRITUAL MODERNIZATION

Abstract

The article raises the problems of the nation's competitiveness in the framework of the modernization of spiritual education. In order for a person and the entire nation to be competitive, it is necessary to know digital technologies, foreign languages, and adhere to cultural and interfaith harmony. In this direction, an analysis of the activities carried out in the country is being carried out. The work carried out with a view to becoming one of the most competitive countries will be widely differentiated.

Key words: spiritual modernization, competitive ability, trilingual education, Digital Kazakhstan, interfaith harmony.

Ермұқанов Е.Н.¹ Сүтеева Х.А.²

¹*к.и.н., доцент кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая*
²*д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая*

ПРЕДПОСЫЛКИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ НАЦИИ В РАМКАХ ДУХОВНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ

Аннотация

В статье поднимаются проблемы конкурентоспособности нации в рамках модернизации духовного образования. Для того, чтобы человек, весь народ был конкурентоспособным, необходимо знать цифровые технологии, иностранные языки, придерживаться культурного и межконфессионального согласия. В этом направлении проводится анализ проводимых в стране мероприятий. Широко дифференцированы работы, осуществляемые с целью появления в рядах конкурентоспособных стран.

Ключевые слова: рухани жаңғыру, конкурентная способность, трехязычное образование, Цифровой Казахстан, межконфессиональное согласие.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2004 жылғы «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, бәсекеге қабілетті экономика үшін, бәсекеге қабілетті халық үшін» және 2017 жылғы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдаулары мен үстіміздегі жылғы сәуірдегі «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында Қазақстан қоғамының бәсекелік қабілеттілігінің аса өзектілігіне баса назар аударта келе, «қазіргі таңда жеке адам ғана емес, тұтас халықтың өзі бәсекелік қабілетін арттырса ғана табысқа жетуге мүмкіндік алады»[1] деген ой тастайды.

Елбасы «бәсекелік қабілет дегеніміз- ұлттың аймақтық немесе жаһандық нарықта бағасы, я болмаса сапасы жөнінен өзгелерден ұтымды дүние ұсына алуы. Бұл материалдық өнім ғана емес, сонымен бірге, білім, қызмет, зияткерлік өнім немесе сапалы еңбек ресурстары болуы мүмкін» дей келе, бәсекеге қабілеттіліктің маңызына ерекше көңіл бөлген.

Келешекте ұлттың табысты болуы оның табиғи байлығымен емес, адамдарының бәсекелік қабілетімен бағаланатыны айқын. Осы орайда әрбір қазақстандық, сол арқылы тұтас ұлт ХХІ ғасырға лайықты қасиеттерге ие болуы керек. Мысалы, компьютерлік сауаттылық, шет тілдерін білу, мәдени және конфессияаралық келісім сияқты факторлар әркімнің алға басуына сөзсіз қажетті алғышарттардың санатында.

Ұлттың бәсекелелік қабілеті ең алдымен оның білімділік деңгейімен айқындалады. Яғни адами капитал сапасын жақсарту үшін білім беру жүйесінің моделі өзгеруге тиіс. Оқыту бағдарламалары сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағытталуы қажет.

Бұл бағытта елімізде 2016 жылдан қолға алынған жаңартылған оқу мазмұнына көшу орта білім беру жүйесінде басталып та кетті. Елбасының 2018 жылғы Жолдауында орта білім беру мекемелерінің барлығы толықтай оған 2021 жылы көшетіндігін атап көрсетті.

Білім берудің жаңа сапасы ең алдымен оқу бағдарламаларының бірыңғай стандарттарын енгізумен тығыз байланысты. Жаңа бағдарламалар, оқулықтар мен маман кадрлар білім берудің барлық деңгейлерінде оқыту сапасын көтеруге бағытталып отыр. Әсіресе, жас буынды жаңа ІТ технологияны меңгеруге дайындауда маңызы ерекше.

Ұлттың бәсекелік қабілеті ең алдымен оның көп тілділігімен айқындалады.

Үкімет елімізде үш тілді білім беруге кезең-кезеңмен көшуді қолға алып отыр. Үш тілде білім беру бүгінгі уақыттың да талабы. Бүгінде әлемде 90% ақпарат ағылшын тілінде жарық көреді. Оның көлемі жыл сайын артып келеді. Жалпы әлем елдерінің 70% астамы көптілділікті ұстанады. Алайда ағылшын тілі осының ішінде өмірдің қай-қай саласы болмасын басымдыққа ие болып отыр.

Елімізде үш тілде білім беру тәжірибесі 2007 жылы 33 мектепте бастау алған. Толық көптілді білім беру моделі 1992 жылдан бері «Білім» инновация лицейінде (бұрынғы қазақ-түрік лицейі), 2008 жылдан Назарбаев зияткерлік мектептерінде жүзеге асырылып келеді. Білім беруді және ғылымды дамытудың 2015- 2020 жылдарға арналған бағдарламасына сәйкес үш тілде оқыту эксперименталды мектептердің тәжірибесі бойынша (10-11 сыныптарында кейбір пәндерді ағылшын тілінде оқыту) 2019 жылдан бастап енгізіледі[2]. Оған дейін арнайы орталықтарда білім беретін мұғалімдерді дайындап, білікті мамандардың жетіспеушілігін шешу қолға алынды.

Үш тілділікке көшуде шағын жинақталған мектептерде жүзеге асыру оңайға түспесі анық. Өйткені мұндай мектептердің материалдық-техникалық базасы әлі де сын көтермейді. Оның үстіне тілдерді үйрететін лингвафон және жаратылыстану пәндерін оқытатын кабинеттерімен жабдықталуы әлі де шешімін таба қойған жоқ. Қазақстанда барлық мектептердің 40% астамын құрайтын шағын жинақталған мектептерді ірі елді мекендердегі мектептерге шоғырландыру немесе басқа да шараларын қолға алмай бұл мәселе өткір күйінде қала бермек.

Үш тілде білім беру жоғары оқу орындарында әрбір пән бойынша ағылшын тілінде оқытатын мамандар даярлауға да тікелей байланысты.

Қазіргі таңда 42 жоғары оқу орнында үш тілде мамандар даярланғанымен орта білім беру жүйесіндегі кадрларды арнайы курстардан өткізуді жалғастыра беру өте өзекті.

Тұтас ұлттың бәсекелік қабілеттілігін арттырудағы маңызды мәселе-тікелей адами капиталдың сапасы болмақ.

Адами капитал дегеніміз адамның бойындағы білімі, қабілеті, тәжірибесі, іскерлігі, бүгінгі бәсекелестік замандағы оның адамилығы мен кәсіби құндылығы саналады. Яғни білімді адамның мәртебесі артпақ.

Қазіргі жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексіне негізделіп ұлттың бәсекелік қабілеттілігінің рейтингісі дайындалады. Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі жаһандық зерттеулер мен әлем елдерінің экономикалық бәсекеге қабілеттілік көрсеткіші бойынша онымен қоса жүретін рейтингіде 2016 жылы Қазақстан 53 орынды иеленді (2015 жылы-42 орын, 2014 жылы-50 орын).

Жаһандық бәсекеге қабілеттілік индексі әртүрлі экономикалық даму деңгейінде дамыған әлем мемлекеттерінің ұлттық бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын 114 көрсеткіш ішінен Қазақстан 40 көрсеткіш бойынша өсім, 65 көрсеткіш бойынша азаю байқалса, 9 көрсеткіш бойынша өзгеріссіз қалған[2]. Адам Дамуының Индексі (АДИ) бойынша адами капитал 1) халықтың сауаттылығы және біліммен қамтылуымен; 2) өмір жасағының ұзақтығымен; 3) жан басына шаққандағы табысымен өлшенетіні белгілі. Ал осы АДИ деңгейі бойынша Қазақстан жоғары елдердің қатарында[3,28-б.].

Жалпы мұндай индекс экономикалық даму және бәсекелестік жолында кедергілерді жоюды мақсат тұтқан мемлекеттер үшін экономикалық саясат пен тұрақты экономикалық прогресске жету бағдарында қолданылуы керек деп болжанады.

Қоғамның бәсекелік қабілеттілігін айқындауда «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының алар орны ерекше. Бұл мәселе алғаш ҚР Президентінің 2017 жылғы 31 қаңтардағы «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты жолдауында[4] жеделдетілген технологиялық жаңғыртылу басымдығына көшуімізді айқындап берді.

Цифрлы технология біздің өмірімізге тәуелсіздігіміздің бастапқы жылдары-ақ батыл енгізіле бастады. Ең алдымен, мектептерді жаппай компьютерлендіру қолға алынды. Компьютерлер кеңседе де, үйде де негізгі ақпараттық құрал ретінде пайдаланыла бастады, ақпаратпен орындалатын кез келген жұмыс компьютер көмегімен жүзеге асырылатын болды. Ақпаратты сақтау да, тасымалдау да жолға қойылды. Сымсыз телефондар, желілік телеарна-осы бағдарламаның жемісі. Жаңа дамып келе жатқан жасанды интеллект белгілі бір алгоритм жоқ жерде пайдалануға жол ашады.

2011 жылдың 18 қаңтарында Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен ұлттық жерсеріктік «Отан TV» телерадиохабар тарату желісі іске қосылған болатын. Бүгінде ұлттық оператор қызметін пайдаланатын отбасылар саны миллионнан асады.

Президенттің Жолдауында елімізде үлкен экономикалық және технологиялық дүмпу болуы тиістігі баса айтылды. Ал ол үшін, ең алдымен, тағы сол IT саласына басымдық беріледі.

2017 жылғы Жолдауда елімізде «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жеделдету белгіленді. Ақпараттық технологиялар қарыштап дамып бара жатқан мына заманда IT саласын дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарынан көріну қиын. Өйткені, өркениетті елдердің барлығы осы цифрлы жүйеге көшіп, өнеркәсібінің дамуын және халқының әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартып келеді.

Жолдауда Елбасы: «Біз цифрлы технологияны қолдану арқылы құрылатын жаңа индустрияларды өркендетуге тиіспіз. Бұл –маңызды кешенді міндет. Елде 3D-принтинг, онлайн-сауда, мобильді банкинг, цифрлы қызмет көрсету секілді денсаулық сақтау, білім беру ісінде қолданылатын және де басқа перспективалы салаларды дамыту керек. Бұл индустриялар қазірдің өзінде дамыған елдердің экономикаларының құрылымын өзгертіп, дәстүрлі салаларға жаңа сапа дарытты», [4]-деп нақты бағдар берді.

«Цифрлы Қазақстан» тек бір ғана IT саласын ғана емес, қоғамдағы өзге де салаларды дамытуға бағытталған. Бағдарлама ЖЖӨ-дегі IT- секторының үлесін 2020 жылға дейін 5 пайызға жеткізуді жоспарлап отыр. IT- секторында 150 мың жаңа жұмыс орны ашылады. Еңбек өнімділігі 37 пайызға жеткізіледі. Халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру да басты міндет, ол 85 пайызға дейін жеткізілетін болады.

«Цифрлы Қазақстан» бағдарламасын жүзеге асыруда 4 бағыт бар. Бірінші бағыт- ауыл-аймақты кең жолақты интернетпен қамтамасыз етіп, Қазақстанның транзиттік әлеуетін арттыру. Екінші бағыт- экономиканың салаларына (көлік және логистика, денсаулық сақтау, білім беру, ауыл шарушылығы және электронды сауда) цифрлы технологияны ендіру. Үшіншісі- мемлекеттік органдар жұмысының сапасын арттыру және төртінші бағыт- IT-мамандарды дайындау[4].

Цифрлы технологияның халқымыздың жартысы ауылда тұрып, сол жерде нәпақасын айырып отырған ауыл шарушылығы саласына да берері көп. Әлемге әйгілі «Microsoft» компаниясының кожайыны Билл Гейтс ойлап тапқан «Оракул» деген компьютерлік бағдарлама ауылшаруашылық

жерлерінің хал-ахуалын санаулы ғана уақыт ішінде талдаудан өткізіп, қандай жағдайда екенін айтып бере алады. Дәл қазір Қазақстанда егістік пен жайылымның көбі жекенің қолында және пайдаланылмай жатқаны белгілі. Ал аталған бағдарлама сол жер иелерінің кім екенін, жерді қанша уақыттан бері пайдаланбай жатқанын анықтай алады. Демек, «Цифрлы Қазақстан бағдарламасы аясында Билл Гейтстің «Оракулы» да елімізде кең қолданысқа енуі әбден мүмкін.

Цифрлы технология бұдан бөлек денсаулық сақтау және білім беру салаларында да қолданыста. Оны жетілдіру мақсатында Қазақстан мектептерінде электронды күнделік қолданысқа енгізілді. Сонымен қатар, педагогтар да атқарған жұмыстарының есебі мен жоспарларын қағаз күйінде емес, электронды үлгіде тапсыра алады.

Жалпы мұның бәрі халықтың бақуатты өмір сүруі үшін жасалып жатқан шаралар. Тұрғындардың әл-ауқаты артып, еңсесі тік көтерілгенде ғана Қазақстан дамыған өркениетті елдердің қатарына, яғни алдыңғы отыздыққа қосыла алады. Ал, бұл мақсатқа жету үшін еліміз Үшінші жаңғыруды еңсеруі тиіс. Алдағы кезде замана көшінен қалғысы келмеген әрбір азамат, мамандар, ғалымдар мен студенттер ұялы байланыс, телекоммуникация, сандық ТВ, кеңжолақты интернет, ақпараттық технологиялар, Е-үкімет, Е-сауда, интерактивті жарнама және әлеуметтік медиа саласындағы өзекті тақырыптардан тыс қалуына болмайды.

Ұлттың бәсекелік қабілеттілігін дамытуда мәдени және конфессияаралық келісімнің де алар орны ерекше.

Дініміздің үлкен жанашыры Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен Астанада 2003 жылдан бері өтіп келе жатқан Әлемдік және дәстүрлі діндер жетекшілерінің бес Съезі соның айқын көрінісі. Съездерге қатысқан әлемдік және ұлттық діндердің жетекшілерімен қатар белгілі саясаткерлер, мемлекет пен беделді халықаралық ұйымдардың басшылары рухани келісім мен дінаралық төзімділікті орнатуда Қазақстаннан алатын тәжірибе мен үлгінің мол екендігін атап өтті. Діндер мен мәдениеттер арасындағы жаһандық диалогты ілгерілетудегі Астана Съезінің үлесі Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясының резолюцияларында да атап көрсетілді.

Қазақстандағы дін саласындағы мемлекеттік саясат келесі қағидаттарға сүйенеді:

- мемлекет пен оның институттарының зайырлы, конфессиялық бейтарап саясаты;
- адам мен азаматтың дінге көзқарасына, діни немесе зайырлы бірлестіктерге қатыстылығына карамастан олардың құқықтары мен бостандықтары тең;
- діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігі;
- халықтың түрлі топтарының этномәдени дәстүрлеріне, менталитет ерекшеліктеріне деген құрмет;

- ар-ождан мен дін бостандығы саласында тек конституциялық құрылым негіздерін, адам мен азаматтардың денсаулығын, құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қажет ететін жағдайлардан өзге шектеулер қойылмайды;

- мемлекеттік билік пен басқарудың барлық деңгейлерінде ар-ождан мен дін бостандығы саласындағы саясатты ашық жүргізу.

Қазіргі таңда Қазақстанда 8 жоғары (соның ішінде 2 ислам, 1 католик, 1 лютерандық, 4 протестанттық), 6 арнайы орта және 3 жалпы білім беретін діни оқу орындары бар. Сондай-ақ жаңа мешіттер, шіркеулер, синагогалар салынуда. Халық арасында дінге сенетін адамдар қатары көбейіп келеді. Діндер арасында халықтың 90%-дан астамын құрайтын мұсылмандар мен христиандарының саны басым[5].

Бүгінде қазақ халқының өзге діни сенімдерге құрметі, толеранттылығы мен түсінушілігі бірігу факторына, еліміздегі қоғамдық тұрақтылық пен мемлекеттік дамуды қамтамасыз етудің басты шартына айналды. Қазақ елі әлемге конфессияаралық келісім моделін қалыптастырушы мемлекет ретінде танылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» // Егемен Қазақстан. 12 сәуір, 2017.
2. Нұрқатова Ләззат. Бәсекеге қабілеттілік-басты өлшем // Айқын, 19 мамыр 2017.
3. Амангелді Айталы. Адами капитал деген не? // Ақиқат, №5, мамыр, 2017
4. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: Жаһандық бәсекеге қабілеттілік». Астана: Елорда, 2017.
5. Смағұлов Е. Конфессияаралық келісімнің Қазақстандық тәжірибесі. /http://kazislam.kz., 31.08.2013.

References:

1. "bolashakka bagdar: Ruhani zhangyru" by the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev // sovereign Kazakhstan. April 12, 2017.
2. Nurkatova Lyazzat. Competitiveness is the main criterion // clear, May 19, 2017.
3. Let's Say Amangeldy. What is human capital? // Truth, No. 5, May 2017
4. address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. "Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness". Astana: Capital, 2017.
5. Smagulov E. Kazakhstan experience of Interfaith Harmony. /http://Kazislam.kz, 31.08.2013.

FTAMP 03.09.55

ӘӘЖ 94. 651<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.31>

К.Б.Жанатаева¹

*¹аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, Қарасай батыр көшесі, 95 а*

МЫСЫРДЫҢ АЙМАҚТЫҚ ҰЙЫМДАРДАҒЫ САЯСАТЫ: МЫСЫР ФАКТОРЫ

Аңдатпа

Египеттің осы уақытқа дейін араб әлемінің ынтымақтастығын, саяси бірлігін әрі халықаралық сахнада өзіне бауырлас мемлекеттердің мақсатмүдделері мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бар күш-жігерін жұмсап келгендігі барша әлемге аян. Бауырлас араб елдері мен қатынасын қайта қалпына келтіру Египет үшін өте маңызды. 1979 жылғы КэмпДэвид келісімінен кейін араб елдерінің тарапынан окшауландыру саясатына ұшыраған Мысыр жаңа үкімет келген соң аймақтық көшбасшылығын қайта қайтаруды көздей отырып, достық сипатта өз қатынастарын біртіндеп жандандыра түсті. Сондайақ Египет Араб Республикасы Таяу Шығыс аймағындағы жағдайды да ұтымды пайдалана білді. Египеттің араб елдерімен қатынасына екі жақта мүдделі еді. Бір аймақта орналасқан бауырлас мемлекеттер ің ұзақ мерзімде бірінсізбірі өмір сүруі де мүмкін емес болатын. Бұл аймақтағы елдер әлеуметтік-экономикалық және де мәдени дамуы жағынан бірібіріне тәуелді екені сөзсіз.

Түйін сөздер: Мысыр, араб елдері, Араб Елдері Лигасы, Ислам Конференция Ұйымы, Парсы Шығанағы Араб Елдерінің Ынтымақтастық Кеңесі, Араб Ынтымақтастығы Кеңесі, сыртқы саясат

К.В. Zhanatayeva¹

*¹senior lecturer, Kazakh national university named after Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

EGYPT POLICY IN REGIONAL ORGANIZATIONS: EGYPTIAN FACTOR

Abstract

Egypt is still one of the most important parts of the Arab world, political unity and solidarity. The whole world knows that all efforts has been made to ensure the interests and security of fraternal states in the international arena. Restoring fraternal Arab relations is very important for Egypt. Egypt, which was subjected to a policy of Arab isolation following the conclusion of the Camp David agreement in 1979, gradually strengthened its friendships, seeking to restore regional leadership after the advent of a new government. The Arab Republic of Egypt also took advantage of the situation in the Middle East. Egypt was interested in bilateral relations with Arab countries. The fraternal states located in one region could not live long without each other. The countries of the region undoubtedly depend on each other in terms of socio-economic and cultural development.

Keywords: Egypt, Arab countries, League of Arab countries, Organization of the Islamic Conference, Gulf Cooperation Council, Arab Cooperation Council, foreign policy

К.Б.Жанатаева¹

¹старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ПОЛИТИКА ЕГИПТА В РЕГИОНАЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЯХ: ЕГИПЕТСКИЙ ФАКТОР

Аннотация

До сих пор Египет является одной из важнейших частей арабского мира, политического единства и солидарности. Всему миру известно, что были предприняты все усилия для обеспечения интересов и безопасности братских государств на международной арене. Восстановление братских арабских отношений очень важно для Египта. Египет, который подвергся политике арабской изоляции после заключения соглашения в Кэмп-Дэвиде в 1979 году, постепенно укреплял свои дружеские отношения, стремясь восстановить региональное лидерство после прихода нового правительства. Арабская Республика Египет также воспользовалась ситуацией на Ближнем Востоке. Египет был заинтересован в двусторонних отношениях с арабскими странами. Братские государства, расположенные в одном регионе, не могли долго жить друг без друга. Страны региона, несомненно, зависят друг от друга с точки зрения социально-экономического и культурного развития.

Ключевые слова: Египет, арабские страны, Лига Арабских стран, Организация исламской Конференции, Совет сотрудничества стран Персидского залива, Совет арабского сотрудничества, внешняя политика.

1. Кіріспе. 1979 жылы 26 наурызда Египеттің Вашингтонда Израильмен бейбіт бітімге қол қою араб әлемі тарапынан наразылық тудырды. Әсіресе, таяушығыс шиеленісіне қатысы бар Палестинаны Азат ету ұйымы, Сирия, Ливан және Иордания сынды араб елдері Мысырдың бұл келісімін қатты сынға алды. Судан, Оман және Сомали елдерінен басқа араб әлемі Каирмен дипломатиялық қатынасын үзген еді. Кейіннен Судан да келісімді айыптаушылар қатарына қосылды. 1979 жылы 27 наурызда араб елдерінің экономика және сыртқы істер министрлері қатысқан Бағдатта өткен конференцияда Египетті Араб Елдері Лигасы (АЕЛ) мүшелігі қатарынан шығарып, оның штаб-пәтерін Каирден Туниске ауыстыру туралы шешім қабылданды. Оның жаңа хатшысы болып тунистік Шедли Қлиби тағайындалды.

Бұл шешімді араб елдері Египеттің өзі ұсынған ұсынысы бойынша, яғни 1950 жылы қабылданған шешімге сүйене отырып, жүзеге асырған еді. Онда араб елдері Израильмен сепараттық келісім немесе келіссөзге қол қоймауы, ал бұндай қадамға барған кез-келген араб елі Лига қатарынан шығарылатыны айтылған [1]. Сонымен қатар Египет Ислам Конференция Ұйымы мүшелігінен де (ИКҰ) шығарылды.

Египет геосаяси жағынан араб әлемінің нақ ортасында болғандықтан, араб елдерінің оқшауландыруы оның шекарасының қауіпсіздігіне нұқсан келтіріп, әлеуметтік-экономикалық күшінің өсуі үшін мүмкіншіліктерін шектеді.

Египеттің Израильге қарсы күрес бойынша одақтастар қатарынан шығуы, оның Таяу Шығыстағы жетекшілік ету позициясының жоғалуына әкелді. Мысыр елі басшысының бұл саяси қадамы қымбатқа түсті. Әнуар ас-Садат 1981 жылы 6 қазанда жыл сайын өткізілетін әскери шеруде экстремистер қолынан қаза тапты.

2. Әдістеме. Зерттеу барысында Әнуар ас-Садаттың билігінен кейінгі саясаттың шынайы бағасын бағамдауда, әрі Мысырдың аймақтық ұйымдардағы негізгі көздеген саясатын объективті тұрғыда көрсету үшін тарихи-салыстырмалы, дәуірлеу әдісі (диахрониялық әдіс), тарихи-сипаттамалық әдістері қолданылды.

3. Нәтижелер. 1981 жылы қарашада өткен жалпы халықтық референдумда ел президенті болып сайланған Хосни Мұбарак үкімет басына келген соң, жағдай біртіндеп өзгере бастады. Жаңа басшы ең алдымен, аймақ елдерімен белсенді өзара әрекет жасай отырып, Египетті араб елдерінің «аясына» қайта қайтаруды көздеді. Ол араб елдерін Египеттің экономикалық дамуының қажеттілігін өтейтін қаржы қоры ретінде өзіне тартуға ұмтылды. Өйткені Садат билігінің соңғы жылдарында Египеттің араб әлеміндегі, Таяу және Орта Шығыстағы беделі мен ықпалы төмендеп кеткен болатын. Кезінде орыстың ғалымы және дипломаты В. П. Лукин тұжырымдағандай, Египет араб әлеміндегі жалғыз орталық екеніне қарамастан, оның аймақтық саясаты елді тығырыққа тірелтті [2,157].

Елдің сыртқы саяси бағытын сараптай келе, Х. Мұбарак бірінші орынға Египеттің ұлттық мүддесін, екінші орынға араб елдерінің, ал үшінші орынға мұсылман әлемінің мүдделерін қойды. Біртіндеп араб әлеміне деген жақындастық байқала бастады. Мұбарак 1982 жылы Израильдің Ливанға басқыншылығын тоқтатуды талап етті. Ол 1982 жылы қыркүйекте болған Сабр мен Шатилдегі қанды төгістен кейін, өзінің Тель-Авиивтегі елшілігін шақыртып алды. Израиль әскерлері Ливан территориясынан толық шығарылғаннан кейін ғана елшілікті қайтаратындығын жариялады. Египет Ливанның барлық саяси күштерін сыртқы қауіп алдында бірігіп, ел тәуелсіздігі үшін жұмыла күресуге шақырды [3,7]. Х. Мұбарак ортақ позиция ұстану мақсатында барлық араб елдерінің қатысуымен конференция өткізуді ұсынды.

Хосни Мұбарак өз елінің мүддесіне жауап беретін саяси бағытты өте сақтықпен жүргізді. Оған бір жағынан, жыл сайын берілетін көмектен айырылып қалмау үшін американдық әкімшілігімен тығыз байланысты сақтау керек болса, екінші жағынан араб елдерінің қатарына Египетті қайта қайтару мәселесін жылдамырақ шешу керек болды. Оқшаулау саясатынан шығу жолдарын іздеген Египет басшысына араб әлеміне қастық ретінде қабылданбайтын және өз ұлттық егемендігіне де нұқсан келмейтін бағыттарды қатар алып жүруге тура келді. Осылайша жаңа президент тұсында ұлттық және аймақтық мәселелерді шешудің әдістері мен қадамдары өзгерді. ЕАР президентінің көмекшісі Мұстафа әл-Феки айтпақшы «Өз ізашарларына қарағанда Мұбарак бірқалыпты және салиқалы саясат ұстанды» [4].

Хосни Мұбарак араб елдерімен дипломатиялық қатынасты қайта қалпына келтіруді барынша жариялаған жоқ. Ең алдымен, ол БАҚ-дағы араб елдеріне қарсы жайлаған мақалаларға тыйым салды. Егер Садат тұсында Египет араб әлемінсіз де жақсы өмір сүре алады десе, Мұбарак «Египеттің Израильмен дипломатиялық қатынас орнатуы араб әлеміне есіктің жабылғандығы емес» деп түсіндірді. Каирде АЕЛ штаб-пәтерін елге қайта қайтару қажеттілігі туралы идея біртіндеп насихаттала бастады.

4. Талқылау. 1982 жылы қыркүйек айында Мароккода Фес қаласында өткен бүкіл араб мемлекеттерінің бас қосуында Хосни Мұбарак араб бірлігін құруға келісті. Сонымен бірге Х.Мұбарак араб әлемімен қатар, әлемдік қауымдастық істеріне де белсене араласуға шешім қабылдады. Ол көптеген дүниежүзілік экономикалық форумдарға қатысып, Франция және Германия сияқты Еуропаның жетекшілерімен де тығыз байланыс орнатты.

Әсіресе Палестина мәселесін реттеу қатынасында жағдай едәуір өзгерді. Египет басшылығы Палестинадағы араб халқының құқықтарын қанағаттандыру үшін күш салды. Садат пен Бегин ұстанған тұжырымдардан бас тарта отырып, Мұбарак Палестина автономиясын құруға белсене кірісті. Египеттің сыртқы саясатында әсіресе, араб елдеріне қатысты «реинтеграция» саяси бағытында «күт және байқа» тактикасы жүргізілді. Бұл қадам Египет үкіметіне елеулі табыстар әкелді.

Египет президентінің нақты сыртқы саяси бағыты елдің инвестициялық жүйесінің жақсаруына үлкен септігін тигізді. 1983 жылы желтоқсанда Х. Мұбарак мұнай өндіруші елдеріне (Сауд Арабиясы, Ирақ, Кувейт, Оман және БАӘ) сапар жасады. Құрамына 24 адам кірген өкілдік жаңа сауда келісімдеріне қол қойды. Сондай-ақ Ливан және Иордания елдерімен де сауда келісімі орнатылды. 80-шы жылдардың ортасына қарай Египет Парсы Шығанағы елдерімен жақындаса түсті. 1985 жылы сұлтан Құбстың билікке келгеніне 15 жыл толған мереке кезінде Египет президенті Оманды Сауд Арабиясы, Кувейт, БАӘ, Қатар және Бахрейн елдерінің жетекшілерімен кездесті.

1986 жылы қаңтарда Х. Мұбарак БАӘ, Кувейт және Оманға ресми сапар жасады. Кездесу барысында Парсы Шығанағы Араб Елдерінің Ынтымақтастық Кеңесі (ПШАЕЫК) мүшелерімен қаржы-экономика саласында ынтымақтастықты жандандыру қажеттілігі қарастырылды. Каирде Мұбарактың қабылдауымен қырыққа жуық саудиялық бизнесмендер қатысқан арнайы семинар өтті. Оқшаулау саясатын қарамағанның өзінде 1987 жылы ПШАЕЫК елдерінің инвестициясы 1,2 млрд. ег. фунтын (оның ішінде Кувейт 714 млн.ег.ф., Сауд Арабиясы 264 млн.ег.ф., БАӘ 101,6 млн.ег.ф) құрады [5]. 1986 жылдың аяғына қарай Египет пен ПШАЕЫК арасында соғыс өндірісі мәселесі бойынша қатынастар жанданды. 1986 жылы желтоқсан айында Каирге Сауд Арабиясының әскери өкілдері келді. Бір жағынан бұл көрсеткіштер араб елдерінің Египетке қойған экономикалық блокадасы қатаң сипатта болмағандығын көрсетті.

ЕАР-ның аймақтық ұйымға мүшелікті қайта қалпына келтіру барысында қол жеткізген ірі жетістігі араб-израиль шиеленісінде жетекші рөл атқаратын Иорданиямен 1984 жылы қазанда

дипломатиялық қатынас орнатуы болды. Өйткені Египет басшылығы Иордания және Марокко елдерінің көмегі арқылы АЕЛ-ға мүшелігін қайта қайтаруға үміттенген болатын.

1983 жылы 9 сәуірде Каирге сауда қатынасын қайта қалыптастыру бойынша келіссөздер орнату үшін Иордания өкілдері келді. Екі жақ бірқатар мәселелерде келісімге келе отырып, 15 сәуірде жаңа египет-иордан сауда келіссөзіне қол қойды [6]. Ол бойынша Египет ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп өнімдеріне кедендік салық алынып тасталды. Инвестиция, байланыс және транспорт салаларында біріккен жобалар даярланды.

80-шы жылдардың бірінші жартысында Каир араб әлемі сахнасында белсенділік танытқанымен мүшелікті қайтару үмітіне қол жеткізе алмады. Египет пен Иордания Кэмп-Дэвид үлгісі шеңберінде палестина мәселесін реттестіру мақсатында және бейбіт процесті қайта қалпына келтіру үшін көптеген күш жұмсады. Екі ел басшылығы Иордан корольдігі шекарасында палестинаның автономды мемлекетін құруды ұсынды. Бірақ бұл ұсыныс араб елдері тарапынан қолдау тапқан жоқ. 1984 жылы 30 қаңтарда Иорданияға Египеттің сыртқы істер министрі Исмаат Абд әл-Мажидтің сапары барысында екі ел арасындағы стратегиялық ынтымақтастық туралы келіссөзге қол қойылды. Оның негізінде қажеттілік туындаған жағдайда әскери көмек көрсету қарастырылды. Каир мен Амманның стратегиялық серіктестікті орнатуға талпынуы екі елдің 1985 жылы 7-11 сәуір аралығында қарулы күштер жаттығуларын өткізгенінен байқалды. Бұл Египеттің сыртқы саяси бағытындағы тағы да бір жетістігі еді.

Иордания мен Египет арасындағы экономикалық байланыс айтарлықтай нәтиже берген жоқ. Екі ел өкілдерінің 1989 жылғы 30 қаңтардағы және 1990 жылғы 15 шілдедегі кездесуінде тауар айналымын 250 млн. долларға, одан кейін 350 млн. долларға дейін көбейту туралы шешім қабылданды. Шындығында Иорданиядағы мысыр экспорты 1988 жылы 28,8 млн. долларды, ал ЕАР-ғы Иордания экспорты 1988 жылы 21,4 млн. долларды құрады [7]. Осылайша ЕАР-дың араб елдерімен қатынасын реттестіруі Араб ынтымақтығы кеңесінің құрылуына әкелді. 1989 жылы 16 ақпанда Бағдадта өткен конференцияда Египет, Ирақ, Иордания және Йемен елдерінің басшылары Араб ынтымақтастығы Кеңесін (АЫК) құру туралы мәлімдеді. Кеңестің біріккен мәлімдемесінде бұл жаңа ұйым АЕЛ шеңберінде әрекет ететіндігі жарияланды. Жаңа ұйымның мақсаты Кеңеске мүше елдердің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейін көтеру, олардың арасындағы ынтымақтастықты жандандыру және бір-бірінің ішкі ісіне араласудан бас тарту болды. Сонымен бірге Кеңес өз алдына саяси және соғыс міндеттерін қоймайтындығын атап өтті [8,176].

Төрт мемлекет басшылары одақты құру ең алдымен экономикалық сипатқа ие екендігін атап көрсетті. Кеңестің мүшелері бірлескен экономикалық жоспарлар даярлау, тарифтерді азайту және ішкі рыноктарды біріктіру міндеттерін алға қойды. Сондай-ақ АЫК заңында жалпыарабтық қауіпсіздікті нығайту қажеттілігі туралы да айтылды.

Египеттің ұйымдағы белсенді мемлекет Ирақпен өзара байланысы жалпы арабтық істерге де қатысты өрбіді. Екі ел басшылары ұзақ жылдар бойы араб әлеміндегі жетекшілікке бәсекелес тудырғаны құпия емес еді. Бұл екі ел арасындағы қатынастың толыққанды жүргізілуіне кедергі келтірді. Садаттың Израильмен бейбіт бітімге қол қоюы Египет-Ирақ қатынасын тіпті нашарлатып жіберді. Бірақ Каир мен Бағдадтың арасындағы қатынас 1980-1988 жылдардағы иран-ирақ соғысы кезінде өзгерді. Парсы Шығанағы елдерімен қоса, Египет бұл соғыста Ирақты қолдап, оған қаржылай және әскери көмек көрсетті. Бағдад пен Каирдің арасындағы ресми байланыстың жоқтығына байланысты Египет президенті 1983-1986 жылдары Ираққа барды. Соғыс жылдарындағы екі елдің арасындағы қатынас негізінен әскери көмек саласында дамыды. Соғыс жылдары Ираққа көптеген соғыс техникалары сатылған болатын.

1984 жылы шілде-қыркүйек айларында минадан 19 сауда кемесі жарылуына байланысты Египет Иран мен Ливияны Қызыл теңіз бен Суэц каналындағы теңіз жолдарына мина қойды деп айыптады. Бұған жауап ретінде 1985 жылы шілдеде Муаммар Каддафи Ливияда жұмыс істейтін 100 мың египет азаматтарын еліне қайтарды. Жауап ретінде Мысырда Ливияға қатысты осындай шараны қолданды [9]. Екі ел қатынасы одан әрі ушыға түсті. 1985 жылы желтоқсанда Египет Мальтада өзінің ұшағын лаңкесшілердің жаулап алуына байланысты Ливиямен шекараға қарулы күштерін топтастырды. Екі бауырлас елдердің бұл шиеленісі араб елдері бейбіт түрде араласпағанда үлкен қауіпке айналатыны сөзсіз еді.

Уақыт өте, Таяу Шығыста қалыптасқан шиеленісті жағдайда, көптеген араб елдерінің басшылары Египетті арабтардан оқшауландыруға тек Израиль мүдделі екенін түсіне бастады. ЙАР президенті Али Абдалла Салех өзінің сұхбатында, «қазіргі Египет Кэмп-Дэвид үшін жауап

бермейтіндіктен», ЕАР-ның АЕЛ-ға мүшелігін қайта қайтару туралы ұсынысты қолдайтындығын жариялады [10,20].

Египет басшылығы үшін ИКҰ-ға мүшелікті қайтаруының маңызы зор болды. 1985 жылы қарашада Каирде Мұхаммед (ғ.с.с) сүннеттері мен тұрмыстық мәселелері бойынша ІҮ дүниежүзілік конференция өткізілді. Осы конференциядан кейін египет президенті салиқалы мұсылман басшысы ретінде танылып, 1987 жылы қаңтарда Кувейтте өткен мұсылман елдерінің мемлекет басшыларының конференциясына қаттысуға шақырылды. Бұл конференцияға Мұбарактың қатысуы, оны мұсылман елдерімен етене жақындастыра түсті. 11 қарашада Амманда өткен жалпыарабтық саммитте АЕЛ мүшелеріне жеке тәртіп бойынша ЕАР-мен ресми түрде қатынастарын қалпына келтіруге рұқсат етілген қарар қабылданды. Көп ұзамай 1987 жылдың аяғында Сауд Арабиясын қосқанда тоғыз араб елдерімен дипломатиялық қатынас қалпына келтірілді. Қалған сегіз елді БАӘ, Ирак, Кувейт, Марокко, ЙАР, Бахрейн, Мавритания және Қатар құрады. Осындай араб елдерінің жаппай Египетпен қатынасын қайта орнатуы бір жағынан, Иран қауіпіне байланысты болғаны сөзсіз. Иранның шығанақтағы араб елдеріне қауіп төндіруінен туындаған шиеленісті жағдайды әлсірету мақсатында Мұбарак 1988 жылы қаңтарда Парсы Шығанағының бірқатар елдерін аралады. Өзінің ресми сапары барысында ол Шығанаққа төнген кез-келген агрессия Египетке төнген қауіп деп түсіндірді [11]. 1988 жылдың басына қарай Египет АЕЛ-ге мүше 21 мемлекеттің 14-мен толық дипломатиялық қатынас орнатты.

Негізінен, АЫК-нің және сондай-ақ бір уақытта Арабтық Мағриб Одағының (АМО) құрылуы араб елдерінің сыртқы күштер алдында ғана емес, экономикалық салада терең өзара әрекет етуі үшін де бірігуге ұмтылғандығын айтады.

1989 жылы 17 ақпанда Солтүстік Африка елдері басшыларының Марракеште өткен екінші кездесуінде АМО құрылғандығы жарияланды. Одақ құрамына Алжир, Ливия, Мавритания, Марокко және Тунис елдері кірді. Нәтижесінде одақты құру туралы келісімге, оның құрылуы туралы декларацияға және үлкен мағриб комиссиясы жұмыстарының қорытындысы бойынша резолюцияға қол қойылды.

1989 жылы 22-26 мамырда Касабланкада өткен араб елдері басшыларының төтенше кездесуінде АЕЛ-ға Египетті қайта қайтару туралы шешім қабылданғаннан кейін Каирмен дипломатиялық қатынасын қалпына келтірмеген төрт араб елі қалды. Кездесу шешіміне қайшылықты түрде қарсы болған Алжир, Ливан, Ливия және Сирия елдері әлі де болса египет-израиль келісімін үзуді талап етті.

Сирия және Ливия сынды араб елдерінің басшылары өз елдерін араб әлемінің мүдделері мен қауіпсіздігін қорғайтын жетекші араб елдері ретінде таныта отырып, Каирден Кэмп-Дэвид келісімін үзуді талап етті. Өз кезегінде, Мысыр бұл елдерді иран-ирак соғысында араб позициясын ұстанбайтындығы үшін айыптады. Әрі Израильмен бір тақтайға отырғыза отырып, Сирияны Ливандағы шиеленісті жағдайды сақтап отырғаны үшін ашық айыптады.

80-шы жылдардың аяғына дейін Димашық Каирмен қатынасын жөндеуден бас тартып, Египетке қатысты оқшаулау саясатын алып тастау туралы жалпы арабтық шешімге қарсы шықты. Сирия Каирды жалпы араб мүддесін ғана емес, сонымен қатар 1973 жылғы соғыс кезінде кенеттен басқыншылығын тоқтата отырып, сатқындық жасады деп айыптаған болатын.

Бірақ екі жақта аймақтағы жағдайдың тұрақталуын қолдады. Сирия Египетті Батыс әлемімен байланысы және Дамаскке қатысты кейбір араб елдерінің қастандық саясаты үшін қажет етсе, Мысыр жағы палестина мәселесін реттестіруде «сирия картасын» пайдалануда қызығушылық танытты [12, 118].

1989 жылдың маусымына қарай Алжир Египет әкімшілігімен байланыс орнатты. 1989 жылы қыркүйекте Ливия президенті М.Каддафи 16 жылдан кейін Египетке сапарын жасады. Екі ел президенттерінің өзара сапарлары шиеленістің жұмсарғандығын көрсетті. Каир мен Триполи арасында азаматтық авиация ұшулары қайта қалпына келтіріліп, екі ел шекарасының ашылуы сауда және мәдени байланыстарды кеңейте түсті.

1990 жылы шілдеде 10 шақты жылдай шиеленісті қатынастан кейін Александрия қаласында Сирия мен Египет президенттерінің кездесуі өтті. Осыған дейін мамыр айында Х. Мұбарак Димашық қаласына ресми сапар жасап, стратегиялық маңызы зор египет-сирия қатынасының қалпына келтірілуіне жол ашты.

1990 жылы қазанда Араб Елдер Лигасы 11 жылдан кейін өзінің Каирдегі резиденциясына қайтарылды. Бір жылдан кейін 1991 жылы 15 мамырда Каир өкілі, доктор Ахмед Исмаат Абд әл-Мажид АЕЛ бас хатшысы болып тағайындалды. Араб елдерінің сыртқы істер министрлерінің кешкі

мәжілісінде АЕЛ-ның штаб-пәтерін Тунистен Каирге қайтару 31 қазанға дейін жүзеге асырылуы керектігін ұйғарды.

1991 жылы наурыздың аяғында он екі жылдық үзілістен кейін Каирде АЕЛ-ның пленарлық мәжілісі өтті. Оған ұйымның мүшелерінің барлығы, тіпті Ирақта қатысты. Онда жалпы арабтық мүддесін алға қоятын ұйым ретінде АЕЛ-ның беделін қайтару керектігі жарияланды. Бұл кездесу аяқталғаннан кейін Каирге Сирияның президенті Хафез Асад келді. Аймақтық екі жетекші мемлекеттің басшылары Таяу Шығыстағы бейбітшілік пен тұрақтылықты күшейту мақсатында араб елдерінің әрекеттерін үйлестіру жобаларын талқылады. Сондай-ақ аймақтағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша халықаралық конференция шақыру мәселесі қарастырылды.

5. Қорытынды. Садаттың Вашингтонның делдалдығы арқылы Израильмен бейбіт бітімге қол қойған саяси қадамына әлі күнге дейін әртүрлі баға беріледі. Бұл келісім Египет үшін де, жалпы араб әлемі үшін де жағымды және жағымсыз салдары болды. Егер кейбір ғалымдар, Кэмп-Дэвид шарты шындыққа негізделіп, бұл соғыс өртінің шиеленісті бейбіт жолмен шешуге бағытталған қадам, сондықтан да араб елдерінің египет басшылығын айыптауы саяси қателіктен туындаған деп көрсетеді. Керісінше кейбір ғалымдар Садаттың бұл қадамын ұлттық мүддені жалпыарабтық мүддеден жоғары қойды деп бағалайды.

Араб елдері арасындағы жоғарыда аталған және басқа да бірқатар шиеленісті мәселелер Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы мемлекет аралық қатынастардың дамуына кері әсерін тигізеді. Әрі аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде нұқсан келтірді. Арабаралық қақтығыстар мемлекет аралық қатынастарда үлкен тоқырауға ұшыратып, дипломатиялық қатынастардың үзіліуі мен жеке мемлекеттер арасындағы соғыс өртінің тұтануына әкелді. Араб елдері басшыларының жиі өзара келіспеушілігі Таяу Шығыс аймағындағы бейбітшілікке кері әсерін тигізетін факторлардың бірі болып саналды.

Араб елдері арасындағы тығыз ынтымақтастық тек барлық араб елдері тек араб бірлігі үшін әрекет еткенде ғана одан әрі кеңейтіле түседі. Бұндай араб әлемі арасындағы саяси диалог барлық араб елдері, саяси қозғалыстар және партиялар дерліктей түгел қатысқанда ғана шешімін тауып, қалыптасқан жағдайды өзгерте алатыны сөзсіз.

Ал бүгінгі таңда арабтар таяушығыстық шиеленісті тығырықтан шығуға мүмкіндік беретін біріккен ұстаным даярлай алмай отырғаны аян. Бірақ аймақтық қауіпсіздікке тек араб елдері жағы ғана жауап бермейтінін айта кеткен де жөн. Араб елдерінің бір-бірімен тығыз өзара әрекеті тек қана таяушығыс шиеленісін ғана шешіп қоймай, сонымен бірге араб әлеміндегі әлеуметтік-экономикалық мәселелерді ығыстыруда айтарлықтай пайда әкелетін Мысыр елі кезінде жақсы түсінген еді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1) *اجتماع قرار لرؤساء الدول والحكومات، القاهرة 1989.-заңнамалық құжат(1*
- 2) *Лукин В. П. Центры силы. Концепции и реальность.- М.: Международные отношения, 1983.- 157 с.-кітап*
- 3) *The Egyptian Point of View on International Issues. Egyptian Moves in International Arena. Arab Republic of Egypt. Ministry of Information Cairo. 1985.- 7 p.-құжат*
- 4) *Al-Ahram Weekly. Nevine Khalil. 11-17 October 2001. Issue № 555.-бюллетень*
- 5) *الأهرام 12/04/1987, газет-*
- 6) *Al-Ahram.- April, 15, 1983.-газет*
- 7) *Al-Ahram.- November, 28, 1990.-газет*
- 8) *Гусаров В.И. Экономическая независимость арабских стран.- М.: Международные отношения, 1993.- 176 с.-кітап.*
- 9) *Al-Ahram.-July, 30, 1984.-газет*
- 10) *Салех Али Абдалла. Набхасу маа аден мушкилята авдати саясин альф назих джануби// Аль-Анба.- 20.12. 1986.- 20 с.-газет мақаласы*
- 11) *يوليو. فكر مبارك السياسة الخارجية 1999.-бюллетень(11*
- 12) *Егорин А.З. Кризис в Персидском заливе и его влияние на Ближневосточную обстановку.- М.:Знание, 1990.- 118 с.-кітап*

References:

- 1989-legislative document (1 *اجتماع قرار لرؤساء الدول والحكومات، القاهرة*)
- 2) *Lukin V. P. Tsentralny. Concept and reality. Moscow: International Relations, 1983. - 157 P. - book*

- 3) *The Egyptian Point of View on International Issues. Egyptian Moves in International Arena. Arab Republic of Egypt. Ministry of Information Cairo. 1985.-7 p. - document*
- 4) *Al-Ahram Weekly. Nevine Khalil. 11-17 October 2001. Issue No. 555. - bulletin*
- 5) *الأهرام 12/04/1987, newspaper-*
- 6) *Al-Ahram.- April, 15,1983. - newspaper*
- 7) *Al-Ahram.-November, 28,1990. - newspaper*
- 8) *Gusarov V. I. economic independence of the Arab countries. Moscow: International Relations publ., 1993. - 176 P.-kitap.*
- 9) *Al-Ahram.- July 30, 1984. - newspaper*
- 10) *Saleh Ali Abdullah. Nabhasu Maa Aden mushkilyata avdati salyasin Alf Nazih Janubi // Al-Anba.- 20.12.1986. - 20 p. - newspaper article*
- 11) *فكر مبارك السياسة الخارجية . يوليو ١٩٩٩-bulletin(11*
- 12) *Yegorin A. Z. crisis in the Persian Gulf and its influence on the supply chain.Moscow: Znanie publ., 1990. - 118 P. - book*

ГРНТИ 03.09.03

ӘЖ 930. 21 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.32>

Зұлпыхарова Э. Ө.¹² Джумадуллаева А. Н.

¹*т.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи ат.Халықаралы қазақ-түрік университеті*

²*т.ғ.к., доцент Қ.А.Ясауи ат.Халықаралы қазақ-түрік университеті*

СЕЛЖҰҚ ИМПЕРИЯСЫ: ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТТЫҢ БАҒЫТТАРЫ

Андатпа

Мемлекеттік жүйелердің құлауы мен ұзаққа созылған ішкі соғыстардың, жаулап алу жорықтарының көзінде шаруашылық құрылымдары үлкен зардап шеккен болатын. Селжұқ империясының экономикалық жүйенің ерекшеліктері мен әлеуметтік саясаттың бағыттары мақала барысында талданған. Сонымен қатар Селжұқ империясы әскери күштің есебінен саяси жағынан негізделуі, ал экономиканы армия күшімен ретке келтіру мүмкін емес екендігін автор баяндаған. Селжұқ империясындағы күннен-күнге шиеленісе бастаған әлеуметтік мәселелерді шешу кезек күттірмейтін жайтқа айналғандығын негіздей келе автор барлық жерлерде шаруасы күйзеліп, аштыққа ұшыраған шаруалар мен қала халқы көтерілістер ұйымдастырып жатқандығы жөнінде мәліметтер келтірген. Сондай –ақ қалыптасқан жағдайдан шығу үшін, экономикалық жағдайды сауықтыру үшін селжұқ сұлтандары ең дұрыс тәсілді қолданғандығын атап өткен.

Кіліт сөзі: Селжұқ, империя, экономика, саясат, жүйе, шаруашылық, армия, сұлтан, әлем, жер.

Dzhumadullaeva A. ¹ Zulpykharova E. ²

¹*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor*

²*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor*

SOCIO-ECONOMIC SYSTEM OF THE SELJUK EMPIRE

Abstract

Another great difficulty in economic policy, the decline of previous state systems and protracted internal wars, campaigns of conquest were severely affected economic structures. The Seljuk Empire was politically based on the military, and the economy could not be regulated by the army. The solution of social problems, which will become more and more complex, has become relevant. The Seljuk sultans used the best method

to get out of the complicated situation and improve the economic situation. Seljuk rulers allocated large sums of money from the treasury for the construction of large canals, ponds and irrigation systems in all settlements. The main roads and bridges were reconstructed. The main trade routes were strictly controlled, the safety of the caravans was ensured, and thousands of caravanserais were built along all the main roads to facilitate their movement.

Keyword: Seljuk, Empire, economy, politics, system, economy, army, Sultan, peace, Land.

Зултыхарова Э. У.¹ Джумадуллаева А.Н.²

¹к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ясави

²к.и.н., доцент, Международный казахско-турецкий университет имени Ясави

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА СЕЛЬДЖУКСКОЙ ИМПЕРИИ

Аннотация

Еще одна большая трудность в экономической политике, упадок прежних государственных систем и затянувшихся внутренних войн, походов завоевания были сильно пострадали хозяйственные структуры. Империя Сельджуков была политически основана на военной силе, и экономика не могла регулироваться армией. Решение социальных проблем, которые становятся все более и более сложными, стало актуальным. Сельджукские султаны использовали лучший способ выйти из сложившейся ситуации и улучшить экономическую ситуацию. Правители сельджуков выделили крупные суммы денег из казны на строительство больших каналов, прудов и ирригационных систем во всех населенных пунктах. Основные дороги и мосты были реконструированы. Основные торговые пути строго контролировались, безопасность караванов была обеспечена, и тысячи караван-сараяв были построены вдоль всех основных дорог, чтобы облегчить их движение.

Ключевое слово: Сельджук, империя, экономика, политика, система, хозяйство, армия, султан, мир, Земля.

Селжұқ империясының әлеуметтік-экономикалық жүйесі де оның саяси-мемлекеттік құрылысы сынды өте күрделі болды. Мемлекеттің алғашқы экономикасы әр түрлі дәрежедегі, әр түрлі сипаттағы экономикалық аймақтардың жиынтығы іспетті еді. Сондықтан да, олардың барлығын бір экономикалық организмге біріктіру селжұқ әулеттері үшін өте көп күш-жігер жұмсауға тура келген іске айналады. Бұрын әртүрлі мемлекеттердің экономикалық жүйесінде, аграрлық жүйесінде, салық жүйесінде дамып келген аймақтардың экономикасын біртұтас империялық экономикалық жүйеге қосу аса қиынға түсті. Экономикалық саясаттағы тағы бір үлкен қиыншылық мынада жатты: бұрынғы мемлекеттік жүйелердің құлауы мен ұзаққа созылған ішкі соғыстардың, жаулап алу жорықтарының көзінде шаруашылық құрылымдары үлкен зардап шеккен болатын. Аграрлық жүйе, ирригациялық жүйелер, егін алқаптары, бау-бақша, жайылымдықтар, қалалардағы сауда мен қолөнер, ішкі жолдар мен көпірлер қатты қираған болатын.

Селжұқ империясы әскери күштің есебінен саяси жағынан негізделді, ал экономиканы армия күшімен ретке келтіру мүмкін емес еді. Күннен күнге шиеленісе бастаған әлеуметтік мәселелерді шешу кезек күттірмейтін жайтқа айналды. Барлық жерлерде шаруасы күйзеліп, аштыққа ұшыраған шаруалар мен қала халқы көтерілістер ұйымдастырып жатты. Қалыптасқан жағдайдан шығу, экономикалық жағдайды сауықтыру үшін селжұқ сұлтандары ең дұрыс тәсілді қолданды. 30-жылдардың өзінде Қорасанның қираған шаруашылығын қалпына келтіру үшін Тоғрыл бек барлық халықты бір жыл салықтар босатқан болатын. Исфахан қаласын алған кезде сұлтан бүкіл қдла халқынан үш жылға дейін салық алуға тиым салады. Тура осындай тәсілмен қимылдаған селжұқ билеушілері басып алынған жерлердің халықтарын салықтан ұзақ мерзімдерге босатып, оларға өз шаруашылықтарын қалпына келтіруге кең мүмкіндіктер берді. Қазіргі әлем тарихшылары селжұқтардың экономикалық саясаты сол дәуірдегі ең әділетті саясат болғандығын атап көрсетеді. Халықтың жер салығынан уақытша босатылып, артынан бұл салықтың барынша кемітілуі селжұқтарға деген олардың ынтықсын арттырады. Кейінгі жылдарда халық аз мөлшердегі салықтарын тез төлеп тастауға тырысатын. Салықтар дер кезінде, әрі ешқандай да зорлықсыз төленетін болады.

Сұлтанның арнайы бұйрығымен жергілікті өкімдер мен қала бектері сауда базарларын, дүкендерді, жолдар мен көпірлерді, каналдар мен тоғандарды, бау-бакша егін алқаптарын, диірмендерді тез қалпына келтіреді.

Селжұқ империясында бұрынғы аграрлық жүйе көп өзгерістерге түсті. Жер қоры қайта бөліске салынады. Отырықшылардың қолындағы көп жер үлестері қоныс аударып келген көшпелі оғыздардың және басқа түркі тайпаларының иелігіне өтеді. Орасан зор құнарлы аймақтар селжұқ сұлтандары мен оның әулеттерінің, мемлекет иеленушілерінің, дін басыларының, әскер басыларының иелігіне беріледі. Селжұқтар көп жерді жергілікті халықтардың бекзадаларына қайта бөліп береді. Селжұқ әулеттері бір жерлерді жеке өз меншіктеріне (милькдар) алса, енді бір жерлерді икта есебінен алып отырды. Селжұқтар отырықшы халықтың шаруаларының жеке меншік жерлерше көп тиіскен жоқ, шаруалар мильк және дииа үлестершсақтауға мүмкіндік алады. Империя құрамына енген жерлерде негізгі жер категориялары өзгеріске көп ұшыраған жоқ. Мысалы, бұрыннан бар категориялар -мемлекеттік фонд (ардал-мамлака, арази-йи дивани), - пайғамбар әулетіне тиесілі жер фонды (хасса), - жеке әулеттердің иелігіндегі жер фондылары (мильк), ең соңында вақтық жерлер. Бұл фондылар көп өзгеріске түспегенімен де, империяда жер меншігіне қатысты икта системасы бірте-бірте кең көлемде дамытыла бастайды. Икта системасы соңғы дәуірлерде Селжұқ империясының қоғамдық саяси және әлеуметтік-экономикалық өмірінде зор роль атқаратын болады. Икта жүйесі бойынша мемлекеттен жер үлесін алған адам оны өмір бойы жеке пайдалануға, тіпті мұраға қалдыруға құқық алады. Икта жүйесі негізінен мемлекетте тұрақты армияның құрылуымен кең көлемде дамып отырды. Мемлекет ірі әскер басыларын құнарлы жерлердегі икта меншігі арқылы қызықтырып, байлап-матап ұстады. Селжұқтардың икта системасы да халифат дәуірінде өмір сүрген икта формаларына негізделіп құрылды: - икта ал-истиклал (бұл иктаға ие болған адам тек өз иелігіне берілген жер үлесінен түскен пайдамен ғана күн көруге қақысы болды), - икта ал-иджара (бұл иктаның иесі өзіне берілген жер үлесін екінші біреуге арендаға беріп, ол үшін мемлекетке салық төлей алатын еді), -икта ат-тамлик (бұл иктаның иесі сол жердің меншік иесі деп саналды, яғни жеке меншіктегі жер ретінде мұрагерлік құқын пайдаланды), -икта ал-ирфак (өз иктасындағы жерді уақытша кепілге қойып, қарыз ақша алу құқын иеленді немесе жер үлесін уақытша ғана пайдалануға алды), -икта аш-шари (қала қарамақтарындағы жерді пайдалану құқы).

Сырдария дәуірінде оғыз тайпалары газневид сұлтаны Махмұдтан Амудариядан өтіп, Қарақұм мен Мерв аймақтарынан жайлау сұрап алған еді, ол үшін оғыздар газневид армиясына аламан беруге шарт жасасқан болатын. Көшпелілерді әскер қатарына тарту үшін оларға жайылымдар беру ісі де иктаның ерекше түрі болды. Әскери қызметі үшін берілген жер үлестері де икта системасы арқылы реттеліп отырды. Мысалы, әскери иктаның мынадай түрлері болды: -икта ат-и хашам, икта ал-аскарийа. Икта системасы Селжұқ армиясының агрожүйесін дамытуға зор рычаг болды, сұлтандар осы системаны барынша жетілдіре түсуге тырысып отырды. Империяның экономикалық ахуалын жақсарту мен одан әрі дамыту, шиеленіскен әлеуметтік мәселелерді шешу үшін селжұқ билеушілері ішкі саясатты барынша ойластырып жүргізуге тырысады. Ішкі экономикалық саясатты жүргізетін маман адамдар империяның барлық аймақтарынан жинастырылып, біртұтас басқару аппараттарына (дивандарға) қызметке алынды. Олардың табысты жұмыстар істеуі үшін әлеуметтік жағынан мүдделері үнемі қорғалып отырылды. XI ғ. 70-80 жылдары Селжұқ империясының шекаралары ұлан-ғайыр территорияларды, атап айтқанда Қашқардан- Жерорта теңізіне дейін, Қара теңізден Парсы шығанағына дейін, Кавказдан -Палестинаға дейін, Арал теңізінен Гератқа дейінгі жерлерді қамтыды. Осыншама территорияны бірыңғай саяси, экономикалық саясатпен басқару мүмкін емес еді. Сондықтан да, әр аймақтың өзіндік экономикалық, климаттық, этникалық ерекшеліктері қатаң ескеріліп отырылды.

Селжұқ билеушілері барлық отырықшы облыстарға ірі каналдар, тоғандар, суландыру жүйелерін жасауға қазынадан қомақты қаржы бөліп отырды. Негізгі транспорт жолдары менкөпірлер қайта салынды. Негізгі сауда жолдары қатаң бақылауға алынып, керуендердің қауіпсіздігі қамтамасыз етілді, әрі олардың жүріп-тұруын жеңілдету мақсатында ірі жолдардың барлығында мыңдаған керуен сарайлар тұрғызылды. Жетісудан-Румға, Мауреннахрдан-Иеменге, Сириядан-Гератқа, Керменнен-Фарсқа, Румнан-Сузаға баратын керуен жолдары үзіліссіз жұмыс істеп тұрды. Керуен жолдарын пайдаланғаны үшін салынатын салықтың түрлері мен мөлшері селжұқ дәуірінде ең аз мөлшерге дейін төмендетілді. Қашықтықты, уақытты өлшеп, белгілеп отыратын арнайы комиссиялар жұмыс істеді. Ұзындық, қашықтық өлшемі -фарсах жүйесі ретке келтірілді. Империялық мөні бар негізгі ірі қалаларда, жол тораптарында, әскери орталықтарда, әкімшілік орталықтарында, діни орталықтарда

ірі мемлекеттік жұмыстары барынша қарқынды жүргізілді. Негізгі ислам жәдігерлері-мешіттер, минереттер, медреселер қалпына келтірілді, не мүлдем жаңадан салынды. Ірі қалалардың көпшілігі тас қабырғалармен, орлармен қоршалынып, алынбайтын қамалдарға айналдырылды.

Низам ал-Мульк уәзірдің кеңесімен Мәлікшах сұлтан әсіресе құдіретінен айрылған буй билігі дәуірінде көп бүліншілікке ұшыраған аббасидтердің астанасы- Бағдат қаласында ірі құрылыстарды табыспен жүргізеді. Қала тас қабырғалармен қоршалып, төрт бұрышына төрт аса салтанатты қақпа орнатылады. Негізгі көшелер кеңейтіліп, көгалдандыру ісі атқарылады. Қаланың бір бөлігі мүлдем жаңадан салынып, оған селжұқтардың алғашқы сұлтаны -Тоғрыл бектің құрметіне «Тоғрыл қаласы» деген ат беріледі. Мәлікапах сұлтан Бағдат қаласында халифа сарайын, жаңа базар, монша салдыртты. «Джами ас-султан» атты мешіт тұрғызады. Бірақ, екіншіке орай, кейінірек селжұқ сұлтандарының қыруар қаржы жұмсап салдыртқан осы құрылыстары соңғы халифтердіңбұйрығымен түгелге дерлік тағылықпен қиратылады. Бұл XII ғ. соңындағы аббас халифаларының көзінде өздеріне көмектескен, буй күлдығынан құтқарған, Египет фатимидтері мен крестшілерден қорған болған селжұқтарды тез естен шығаруға тырысқан арам пиғылының нәтижесі болды.Селжұқтар Бағдат, Масул, Басра, Дамаск,Нишапур, Исфахан, Рей, Герат, Мерв, Амул, Балх және т.б. қалаларда ірі мұсылман діни оқу орындарын - медреселер ашты. Тоғрыл бек дәуірінен бері селжұқ династиялары исламның сунниттік ағымының ханафит бағытын жақтап отырды, бірақ өз империяларындағы шиитерді еш қуғын-сүргінге түсірген жоқ. Елде мұсылмандармен қатар иудаистер, христиандар, буддистер мен интуистер, сондай-ақ, исламды қабылдаудан бас тартқан көшпелі түркілер - азаттар еш қуғын көрмей, еркін жүріп, тұрды.Мәлікшах сұлтан жыл сайын көктемгі тасқыннан зардап шегетін Мерв облысы халқының өтініші бойынша атақты Мұрғап тоғанын салдыртады. Бұл тоғанның ұзындығы 12 фарсахқа дейін жететін, оның құрылысының алыптығы соншалық 100.000 мыңқұрылысшы жұмыс істеді.Астықтың өнімділігін қамтамасыз ету үшін сұлтан үкіметі бүкіл елде су ресурстары реттеп отыратын арнайы штаб құрады. Ол үшін ирригациялық жүйелерді жетілдіру, тазалау, жөндеп отыру үшін жыл сайын мемлекеттік қазынадан ақша бөлінді. Қалаларда ауыз су мәселесін шешу ісі де өте қиын болатын. Танаптардың көлемі жыл сайын өсіріліп, жерді тыңайту мақсатында ауыспалы егіншілік жүйесі дамытылды.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *История Востока. Том 2 - М., Издательская фирма«Восточная литература» РАН, 1999, - с.268.*
2. *Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и СредняяАзия в XI-XII в.в. М., 1991, с. 3.*
3. *Босворт К.Э. Мусульманские династии. М., 1971.*
4. *Хатиби С. Персидские документальные источники посоциально-экономической истории Хорасана XIII-XIVв.в. Ашхабад, 1985.*
5. *Гибб Х.А. Арабская литература. М., 1960.*
6. *Маркарян С.А. Некоторые сведения армянскихисториков XI—XIIв.в. о тюрках-сельджуках //Вестникобщественных наук АН АрмССР, 19816 N12; ШенгелияН. Н. Грузинские историки XI-XII в.в. о сельджуках //Тюркологический сборник, 1973г. М., 1975.*

References:

1. *History Of Vostok. Volume 2-M., publishing company "Vostochnaya Literatura" ran, 1999, p.268.*
2. *Agadzhanov S. G. State Seldzhukidov and Srednyaziya in XI-XII V. V. M., 1991, p. 3.*
3. *Bosworth K. E. Musulmansky dynasties. Moscow, 1971.*
4. *Khatibi S. Persian documentary sources of the socio-economic history of Khorasana XIII-XIV.V. Ashgabat, 1985.*
5. *Gibb H. A. Arabic literature. Moscow, 1960.*
6. *Markaryan S. A. Some stories of Armenian history XI-XIII.v. O. turkakh-seljukakh / / - Vestnik Nauk an Armsr, 19816 N12; Shengeliyan. N. Georgian histories XI-XII V. V. O seldzhukakh / / - Turkological sbornik, 1973g. m., 1975.*

УДК 323

ГРНТИ 11.15.81 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.33>

Л.Ю.Зайниева¹, А.А.Касымбекова²

*д.пол.н., профессор кафедры политологии и политических технологий
Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: zainieval@mail.ru;
магистрант Казахского национального университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: lina.kasymbekova.96@mail.ru*

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РОЛИ МЕДИАЦИИ В ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

Аннотация

Статья посвящена раскрытию некоторых аспектов значения медиации в жизни общества. В ней рассматриваются зарождение и становление медиации в мире, зарубежный и отечественный опыт ее осуществления, отличительные черты развития этого важного явления в ряде стран. При освещении опыта Республики Казахстан особо высвечена роль Ассамблеи народа Казахстана в развитии медиации. Сделана попытка найти точки соприкосновения ее деятельности и работы волонтеров, вовлечения в медиацию молодых людей.

Ключевые слова: медиация, медиатор, способ урегулирования споров, закон, Ассамблея народа Казахстана, волонтерство, молодежь.

Л.Ю.Зайниева¹, А.А.Касымбекова²

*¹саясаттану ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының профессоры,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: zainieval@mail.ru;*

*²әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің магистранты,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: lina.kasymbekova.96@mail.ru*

МЕДИАЦИЯНЫҢ ҚОҒАМ ӨМІРІНДЕГІ РӨЛІНІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала қоғам өміріндегі медиацияның мәнінің кейбір аспектілерін ашуға арналған. Мақалада әлемде медиацияның пайда болуы мен қалыптасуы, оны жүзеге асырудың шетелдік және отандық тәжірибесі, бірқатар елдерде осы маңызды құбылыстың дамуының ерекше белгілері қарастырылды. Қазақстан Республикасының тәжірибесінде медиацияны дамытудағы Қазақстан халқы Ассамблеясының рөлі ерекше көрсетілген. Медиацияның қызметі мен еріктілердің жұмысына жанасу нүктесін табуға, жастарды медиацияға тартуға әрекет жасалды.

Кілт сөздер: медиация, медиатор, дауларды реттеу әдісі, заң, Қазақстан халқы ассамблеясы, еріктілер, жастар.

L.Yu. Zayniyeva¹, A.A. Kassymbekova²

¹doctor of Political Science, professor of the Department of political science and political technologies

²al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zainieval@mail.ru;

master's degree in al-Farabi Kazakh National university,

Almaty, Kazakhstan, e-mail: lina.kasymbekova.96@mail.ru

SOME ASPECTS OF THE ROLE OF MEDIATION IN SOCIETY

Abstract

The article discusses some aspects of the significance of mediation in society. It examines the emergence and development of mediation in the world, foreign and domestic experience in its implementation, and the characteristics of the development of this important phenomenon in several countries. The role of the Assembly of the People of Kazakhstan in the development of mediation is highlighted in highlighting the experience of the Republic of Kazakhstan. An attempt has been made to find points of contact between her activities and the work of volunteers, and to involve young people in mediation.

Key words: mediation, mediator, modes of dispute resolution, law, Assembly of People of Kazakhstan, volunteering, youth.

В современных условиях практика медиации приобретает всё большую актуальность и имеет широкое применение в спорах и конфликтах разных сфер и уровней жизни общества. Усиление роли медиации происходит на фоне глобализационных процессов, которые способствуют выстраиванию новых множественных коммуникативных взаимосвязей различных акторов. С помощью медиации становится возможным лучше понять и совершенствовать подходы к изучению конфликтов. Обобщая различные формулировки понятия медиации, можно прийти к выводу, что это процесс, в котором стороны пытаются достичь мирного урегулирования спора через нейтральное третье лицо - медиатора. Медиация является универсальным инструментом, применимым практически при любых спорах. Использование медиации как способа урегулирования конфликтов имеет ряд преимуществ.

Поэтому с древних времён человек, выполняющий посредническую функцию, обладал особым авторитетом и уважением среди соплеменников или сограждан, что гарантировало определенную легитимность решений. Данная практика существовала как в Древней Греции и Древнем Риме, так и в других государствах.

История становления института медиации связана с возникновением процесса разрешения конфликтов без судебных разбирательств в 1960-е годы в странах с англо-саксонской правовой системой. После того, как первая практика программ медиации в США дала успешные результаты в 1970-х годах, во всём государстве стали запускаться соответствующие программы. Сегодня в США большую роль играют Национальный институт разрешения диспутов, исследующий новые технологии медиации, а также Американская арбитражная ассоциация. В 2001 году был принят Единообразный акт о медиации, который объединил более 2500 ранее существовавших законов, регулировавших посредническую деятельность в различных штатах.

На мировом уровне профильный закон был разработан и принят Комиссией ООН по международному торговому праву. В Евросоюзе действуют Европейский кодекс поведения, а также Европейская директива по некоторым аспектам медиации в гражданских и коммерческих вопросах. Европейский кодекс разработан инициативной группой практикующих медиаторов – представителей более 30 европейских организаций, имеющих дело с альтернативными способами разрешения споров при поддержке Еврокомиссии. Он был принят в Брюсселе в июне 2004 года. В 2008 году вступила в силу Европейская директива по некоторым вопросам медиации в гражданских и коммерческих вопросах.

В Австрии практика медиации началась в 1980-е годы с несовершеннолетних граждан как внесудебное разбирательство их дел в рамках судопроизводства, затем стала применяться ко всем категориям граждан. Австрия – одна из немногих стран, где специализация «медиатор» внесена в классификатор профессий. Медиация Германии гармонично встроена в систему правосудия. Посредники работают при судах, значительно снижая количество потенциальных судебных тяжб. В целом в западных странах можно выделить два основных подхода к медиации. В первом случае судья предлагает сторонам обратиться к услугам медиатора (так, например, принято в Австралии, Новой Зеландии, Канаде, различных штатах Америки). Второй подход – обязательные досудебные переговоры (Аргентина) [1]. Медиация внесена в закон о ювенальной юстиции в Испании (Каталония), Англии, Финляндии, Ирландии и Польше. Отдельные законы о медиации имеются в Норвегии, Швеции, Чешской Республике.

В России медиаторы руководствуются Федеральным законом «Об альтернативной процедуре урегулирования споров с участием посредника», который вступил в силу 1 января 2011 года. В стране создана Национальная организация медиаторов, существует большое количество различных центров медиации, соответствующих некоммерческих организаций, постоянно проходят профессиональные научно-практические конференции.

Природа медиации в Казахстане заложена в самой ментальности народа. Издавна формировалась культура разрешения споров путем обращения к умудренному опыту, уважаемому в обществе человеку. Следует отметить и суды биев, в рамках которых в казахской степи вершилось правосудие людьми, обладающими большим авторитетом. Впервые в суверенном Казахстане идея развития института медиации была обозначена в Концепции правовой политики, утвержденной Указом Первого Президента РК Н.А. Назарбаева от 20 сентября 2002 года. В 2011 году с принятием закона «О медиации» была создана в республике нормативно-правовая база для процедуры медиации.

Главными принципами в документе выступают добровольность, конфиденциальность, взаимоуважение, равноправие сторон, нейтральность и беспристрастность медиатора, прозрачность процедуры. Медиатором не может быть лицо, уполномоченное на выполнение государственных функций и приравненное к нему [2]. В Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан – 2050»: новый политический курс состоявшегося государства» Первый Президент РК Н.А.Назарбаев подчеркнул, что «в целях разгрузки судов следует продолжить развитие институтов внесудебного урегулирования споров» [3].

В стране действуют непрофессиональные и профессиональные медиаторы, число организаций которых растет. Если в 2014 году таких организаций было 90, то в 2019 году – 120. Среди них можно выделить наиболее крупные, имеющие наибольшее количество медиаторов в своих реестрах: Международный правозащитный центр, республиканский «Центр развития медиации», Союз профессиональных медиаторов «Келису», Казахстанский центр медиации, Единый центр медиации и миротворчества «Медиация», Ассоциация «Центр развития медиации» и др. [4].

Нельзя не отметить в развитии медиации в республике роль Ассамблеи народа Казахстана. Привлечение такой организации к медиации – это особенность республики по сравнению с другими странами. Учитывались содержание и принципы деятельности АНК, разветвленная структура и многочисленность ее звеньев, большое число активистов, многонациональный состав. Приведем некоторые компоненты Ассамблеи: этнокультурные объединения, молодежные организации при этнокультурных центрах, объединение молодежи «Жарасым», советы общественного согласия, советы матерей, Ассоциация предпринимателей, депутатские группы в Мажилисе Парламента РК и маслихатах, Научно-экспертный совет и научно-экспертные группы в регионах, Ассоциация кафедр АНК в учебных заведениях и др. Членов образований Ассамблеи характеризует стремление помогать людям в решении их проблем и трудностей, причем не только касательно межэтнических отношений, но и многих других вопросов жизнедеятельности граждан различных возрастов и профессий.

На XXIV сессии АНК 26 апреля 2016 года в речи «Независимость. Согласие. Нация единого будущего» ее Председатель Н.А.Назарбаев подчеркнул: «До 2011 года, когда был принят закон о медиации, никто не знал, как к ней подступиться. Ассамблея проявила инициативу, и вопрос сдвинулся с места. Развитие сети медиаторов снизило нагрузку на суды, усилило правовую культуру и правосознание в обществе» [5]. Создан Совет по медиации АНК. При региональных КГУ «Қоғамдық келісім», домах дружбы действуют 17 кабинетов медиации АНК, функционируют 437 диалоговых площадок при общественных приемных государственных учреждений, где медиаторы Ассамблеи приводят прием граждан на безвозмездной основе.

АНК способствует развитию категории общественных непрофессиональных медиаторов, всемерно им содействует. В 2017 году их действовало около трех тысяч. В 2019 году медиаторов именно Ассамблеи насчитывалось 597 человек. Если в 2017 году было зафиксировано к ним более 30 тысяч обращений, в 2018 году – свыше 33 тысяч, в первой половине 2019 года – более 16 тысяч, из которых по 50 % заключены медиативные соглашения, остальные вопросы разрешены на стадии консультаций [6].

Эффективной формой работы Ассамблеи, значительно активизирующей ее деятельность, является проведение Единого республиканского Дня медиации. Так, 3 августа 2018 года в ходе такой акции во всех областных центрах на базе домов дружбы с привлечением советов общественного согласия, советов матерей, научно-экспертных групп, представителей судов, адвокатов и медиаторов прошли заседания «круглых столов». В кабинетах медиации и в других общественных учреждениях переговоры провели прием граждан на безвозмездной основе. По итогам дня медиаторами были рассмотрены свыше пяти тысяч обращений граждан, заключено более 200 медиативных соглашений [7].

Развитие медиации тесно взаимосвязано с развитием многих процессов и структур, способствующих развитию общественной активности граждан. Например, с гражданским обществом. В августе 2019 года в Нур-Султане состоялась республиканская научно-практическая конференция «Роль медиации в модернизации гражданского общества». На ней представители судебных и правоохранительных органов, органов юстиции, партии «Нур Отан», профсоюзов, этнокультурных объединений, членов Научно-экспертной группы, советов общественного согласия и матерей столичной АНК, ученые обсудили меры по укреплению и дальнейшему развитию института медиации в обеспечении общественного согласия и общенационального единства. Выступающие называли медиацию полезным социальным инструментом, активно развивающимся в связи с актуальностью диалога между государством и обществом. Отмечалось, что в Казахстане медиация

выступает в двух ипостасях: как правовой институт и элемент судебной системы и как общественный институт, который обеспечивает не просто альтернативное решение споров, но, прежде всего, бесконфликтное развитие общества [8].

АНК придает большое значение вовлечению в медиацию представителей молодого поколения. Этому способствует, как указывалось выше, создание молодежных объединений в рамках АНК, а также активное участие Ассамблеи, ее различных звеньев в мероприятиях проведенного в республике в 2019 году Года молодежи. 2020 год объявлен в стране Годом волонтера. Это своеобразное продолжение Года молодежи, так как во многом его задачи направлены на продолжение работы с молодыми людьми, на повышение их активности в жизни страны, воспитание таких качеств, как ответственность, отзывчивость, стремление оказать помощь нуждающимся в поддержке гражданам. Такие качества получили особую актуальность в условиях сложной обстановки, связанной с пандемией коронавируса.

Анализ развития медиации, особенно через деятельность АНК, высвечивает еще одно позитивное явление: довольно тесную связь ее с волонтерством. Эта схожесть основывается вполне на реальной основе: в центре внимания волонтерства, как и медиации, лежат толерантность, стремление помочь людям, оказать всемерное содействие оказавшимся в трудных ситуациях. Исключительно ценно, что эта растущая взаимосвязь позволяет шире привлечь в медиацию и волонтерство молодых людей. Во многих случаях это происходит благодаря Ассамблеи.

В декабре 2019 года состоялась церемония закрытия Года молодежи и старта Года волонтера. Выступая на этом мероприятии, Президент РК Касым-Жомарт Токаев обратил внимание на бытующее мнение о том, что волонтерство – движение, зародившееся на Западе. «Сама суть добровольчества – делать что-то из благих намерений – соответствует нашим национальным традициям и ценностям, – подчеркнул он. – Волонтерство – не просто бесплатная работа, это показатель ответственности граждан и готовность менять мир к лучшему. ...Волонтерство – это системная и постоянная деятельность, если хотите, это зов души и образ жизни». Несколько позже на встрече с участниками Президентского молодежного кадрового резерва Касым-Жомарт Токаев призвал их принять самое активное непосредственное участие в реализации мероприятий в рамках Года волонтера. «Вы могли бы поделиться своими знаниями и опытом со студентами университетов, колледжей и учениками сельских школ, – сказал он. – Возможно, именно ваш пример воодушевит и вдохновит десятки юных ребят, мечтающих создать собственную историю успеха. Многие из вас могли бы начать реализацию общественно полезных инициатив вместе с коллегами в своей компании или организации». Отметив, что работы для волонтеров в Казахстане очень много, Президент обозначил волонтерство в качестве реальной возможности внести личный вклад в развитие страны.

В числе ключевых направлений в 2020 году Президент назвал заботу о людях, прежде всего, о нуждающихся в особой поддержке, помощь в домах престарелых, шефство над воспитанниками детских домов, медицинское, экологическое, образовательное волонтерство, сохранение материального и духовного культурно-исторического наследия. Следует специально выделить положение Президента о том, что необходимо активно привлекать волонтеров-юристов к работе по повышению правовой грамотности населения и оказанию консультационной помощи гражданам по правовым вопросам [9].

В рамках этого положения Президента представляет интерес первый съезд республиканского волонтерского движения «Ізгілік елшісі – Акселератор добра», состоявшийся в Алматы в феврале 2020 года. Вместе с представителями общественности в работе съезда приняли участие юристы и эксперты в области права. В выступлениях участников съезда отмечалось в качестве позитива участие в движении молодых юристов и студентов. Подчеркивалось, что для студентов такое участие будет и хорошей практикой. Помимо консультаций волонтеры намерены читать лекции. Не исключено, что при необходимости они будут защищать права граждан в суде. Во всех 17 регионах республики есть представители движения, которые координируют проекты по поддержке населения в правовых вопросах [10].

Центры волонтерского движения открываются в домах дружбы областных центров, в городах Алматы, Шымкенте и Нур-Султане. В январе 2020 года в столичном Доме дружбы прошел единый день открытых дверей центров волонтерского движения АНК. В нем активное участие приняли представители этнокультурных объединений, Совета общественного согласия, Совета матерей, молодежного крыла АНК г. Нур-Султана. По сути, это мероприятие стало открытием Года волонтера Ассамблеей народа Казахстана столицы страны и презентацией волонтерской деятельности.

На мероприятии озвучены четыре основных направления волонтерского движения Ассамблеи. Они сформулированы на основе положений, обозначенных в выступлениях Президента страны. В качестве первого зафиксировано социальное направление «Бірлік». Оно предусматривает организацию и участие волонтеров в общественно-массовых мероприятиях в рамках социальных программ, оказание помощи нуждающимся, лицам с ограниченными возможностями, жертвам стихийных бедствий и катастроф, а также восстановление исторических духовных и архитектурных ценностей. Второе направление – «Білім» - образовательное. Оно включает в себя организацию бесплатных уроков по разным предметам, преподавание языков при домах дружбы с бизнес-тренингами от ведущих специалистов, повышение цифровой грамотности, работу по профессиональной ориентации школьников, оказание помощи абитуриентам при поступлении в вузы, популяризацию института наставничества. Третье направление – спортивное – представлено следующими задачами: формирование гражданской позиции, патриотизма, развитие физической культуры и спорта. Четвертое направление – «Келісім» - предполагает медиацию: разрешение споров и конфликтов, помощь обществу в решении социальных задач [11].

Проблемами медиации в республике занимаются различные структуры. Среди них Ассамблея народа Казахстана, Верховный суд, Министерство информации и общественного развития, Министерство юстиции, местные органы. Но нет главного органа, который бы на основе нормативно-правовых положений осуществлял единую политику относительно их деятельности. Целесообразно создание республиканской ассоциации медиаторов, налаживание обмена опытом работы. Требуется разрешения проблема доступности услуг социально уязвимым слоям населения, поскольку их оплата ложится на инициатора досудебного урегулирования спора, в редких случаях – на обе стороны.

Эти и другие проблемы в развитии медиации актуальны не только для Казахстана, но и в целом для мирового сообщества. Необходимо, прежде всего, более глубокий и системный подход в изучении и совершенствовании медиации, увеличении популярности её практического применения через формирование доверия к институту медиации в социуме. Анализ показывает, что медиация имеет будущее. Ее развитие позволяет разгрузить суды различных инстанций, уменьшить социальную напряженность в обществе и усилить профилактику конфликтности в обществе.

Список использованной литературы:

1. Рахимзаде И. Медиация – сфера тонкая // *Казахстанская правда*, 7 февраля 2018.
2. О медиации. Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года // online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376#pos=3;-106.
3. *Казахстанская правда*, 15 декабря 2012.
4. Рахимзаде И. Медиация: от компромисса – к соглашению // *Казахстанская правда*, 5 августа 2019.
5. *Казахстанская правда*, 27 апреля 2016.
6. Рахимзаде И. Медиация: от компромисса – к соглашению // *Казахстанская правда*, 5 августа 2019.
7. Прокопенко Л. Путь к согласию, единству и благополучию // *Казахстанская правда*, 6 августа 2018.
8. Муканова А. Ценный труд медиатора // *Казахстанская правда*, 6 августа 2019.
9. Прилепская А., Муканова А. Зов души и образ жизни // *Казахстанская правда*, 11 декабря 2019; Магер Ю., Муканова А. От личных историй успеха – к достижениям на благо страны // *Казахстанская правда*, 16 января 2020.
10. Шулембаева Р. По зову души // *Казахстанская правда*, 25 февраля 2020.
11. Иржанов М. Время добрых дел // *Казахстанская правда*, 22 января 2020.

References:

1. Rakhimzade I. Mediation-a thin sphere // *Kazakhstanskaya pravda*, February 7, 2018.
2. About mediation. Law of the Republic of Kazakhstan of January 28, 2011 // online.zakon.kz/Document/?doc_id=30927376#pos=3;-106.
3. *Kazakhstanskaya Pravda*, December 15, 2012.
4. Rahimzade I. Mediation: from compromise to the agreement // *Kazakhstanskaya Pravda*, August 5, 2019.
5. *Kazakhstanskaya Pravda*, April 27, 2016.

6. Rahimzade I. Mediation: from compromise to the agreement // *Kazakhstanskaya Pravda*, August 5, 2019.
7. Prokopenko L. the Path to harmony, unity and well-being // *Kazakhstanskaya Pravda*, August 6, 2018.
8. Mukanova A. the Valuable work of the mediator // *Kazakhstanskaya Pravda*, August 6, 2019.
9. Prilepskaya A., Mukanova A. the call of the spirit and way of life // *Kazakhstanskaya Pravda*, 11 Dec 2019; Maher Y. A. Mukanova From personal success stories – to achievements for the good of the country // *Kazakhstanskaya pravda*, January 16, 2020.
10. Shulembayeva R. On the call of the soul // *Kazakhstanskaya Pravda*, February 25, 2020.
11. Irzhanov M. Vremya dobry delov // *Kazakhstanskaya Pravda*, January 22, 2020.

МРНТИ 11.25.91

УДК 930.004 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.34>

Е.А. Изтелеуова¹

*¹докторант кафедры регионоведения, факультет международных отношений,
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, elena4bob@gmail.com*

ВСТУПЛЕНИЕ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН В ЕАЭС: ОЖИДАНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация

В данной статье автор пытается проанализировать интеграционные процессы Республики Узбекистан. В ходе анализа были рассмотрены перспективы и угрозы, ожидающие Узбекистан при условии вступления в ЕАЭС. Также автор проанализировал исследования ведущих экспертов по вопросу присоединения Узбекистана к Союзу. В заключительной части статьи сформулированы выводы. Что с одной стороны, сторонники интеграции считают, что вступление республики в союз приведет к снижению таможенных пошлин на экспорт узбеков в российскую федерацию, откроет новые рынки для узбекской продукции, откроет транспортные возможности и так далее. Присоединение к ЕАЭС облегчит жизнь трудящимся-мигрантам, но также отразит слаборазвитый рынок труда, высокую безработицу и слабую экономику.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, интеграция, ЕАЭС, Ш.Мирзиёев, внешняя политика.

Е.А. Изтелеуова¹

*¹аймақтану кафедрасының докторанты, халықаралық қатынастар факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕАЭО-ҒА КІРУІ: КҮТУ ЖӘНЕ ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аннотация

Бұл мақалада автор Ўзбекстан Республикасының интеграциялық процестерін талдауға тырысады. Талдау Ўзбекстанның ЕАЭО-ға кіруі жағдайында күтіп отырған перспективалары мен қауіптерін зерттеді. Сонымен қатар автор Ўзбекстанның одаққа кіруі туралы жетекші сарапшылардың зерттеулеріне талдау жасады. Мақаланың соңғы бөлімінде қорытынды жасалады. Бір жағынан, интеграцияны жақтаушылар республиканың Одаққа енуі өзбекстандықтардың Ресей Федерациясына экспорты үшін кедендік бажды төмендетеді, өзбек өнімдерінің жаңа нарықтары ашылады, тасымалдау мүмкіндіктері ашылады және т.б. ЕАЭО-ға кіру еңбек мигранттарының өмірін жеңілдетеді, дегенмен бұл еңбек нарығының дамымағандығын, жұмыссыздықтың жоғары деңгейі

мен экономиканың әлсіздігін көрсетеді. Осы факторлардың барлығы еңбек пен мидың сарқылуына әкеледі.

Түйінді сөздер: Өзбекстан Республикасы, интеграция, ЕАЭО, Ш. Мирзиёев, сыртқы саясат.

Ye.A. Izteleuova¹

*¹PhD Student, Department of Regional Studies, Faculty of International Relations,
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan city, Kazakhstan*

UZBEKISTAN'S ACCESSION TO THE EAEU: EXPECTATIONS AND PROSPECTS

Abstract

In this article, the author tries to analyze the integration processes of the Republic of Uzbekistan. The prospects and threats that await Uzbekistan if it joins the EAEU were considered. The author also analyzed the studies of leading experts on the issue of Uzbekistan joining the Union. In the final part of the article, conclusions are drawn. On the one hand, adherents of integration argue that the republic's entry into the Union will reduce customs duties for Uzbek exports to the Russian Federation, new markets for Uzbek products will be opened, transportation opportunities will be opened, etc. Joining the EAEU will facilitate the life of labor migrants, although this indicates an undeveloped labor market, high unemployment and a weak economy in the country. All these factors lead to the drain of labor and brain.

Keywords: Republic of Uzbekistan, integration, EAEU, Sh. Mirziyoyev, foreign policy.

29 мая 2014 года в городе Астана на заседании Высшего Евразийского экономического совета был подписан Договор о Евразийском экономическом союзе. С 1 января 2015 года Договор вступил в силу. Евразийский Экономический союз (ЕАЭС) — это международная организация региональной экономической интеграции, в рамках которой обеспечивается свобода движения товаров, услуг, капитала и рабочей силы [1, 33с.]. На данный момент в Евразийском Экономическом союзе состоят такие государства как Казахстан, Россия, Кыргызстан, Армения, Беларусь. Союз имеет право осуществлять в пределах своей компетенции международную деятельность, направленную на решение стоящих перед ним задач, а также сотрудничать с государствами, различными международными организациями и интеграционными объединениями, совместно с государствами-членами заключать с ними международные договоры. Союз имеет право осуществлять в пределах своей компетенции международную деятельность, направленную на решение стоящих перед ним задач, а также сотрудничать с государствами, различными международными организациями и интеграционными объединениями, совместно с государствами-членами заключать с ними международные договоры по вопросам, отнесенным к его компетенции.

Несомненно, Союз был создан для повышения конкурентоспособности экономик и создания благоприятных условий для развития в интересах повышения жизненного уровня населения государств-членов. В соответствии с Договором о Союзе к 2025 году планируется запустить взаимовыгодную работу в области нефти, нефтепродуктов, газа, финансовый рынок и рынок транспортных услуг, а также ведется работа по развитию общего рынка труда.

В настоящее время ЕАЭС стирает границы и расширяет зону свободной торговли. Это бесспорно упростит процедуру перевозок, избавив импортные товары от таможенных пошлин.

Ряд стран является официальными претендентами по вступлению в ЕАЭС. Республика Узбекистан не является исключением, несмотря на то, что первый президент Узбекистана был категорически против вступления в ЕАЭС, так как И.Каримов видел потенциальную угрозу в лице Российской Федерации. К тому же внешняя политика республики не предполагала участие страны в международных организациях. Данная позиция в корне поменялась с приходом к власти нового президента Шавката Мирзиёева. На протяжении трех лет государство изучает вопрос о вступлении в ЕАЭС, при этом «взвешивая» все положительные и отрицательные стороны. Дискуссия о возможных форматах и графике присоединения Узбекистана к ЕАЭС официально была открыта после публикации «Концепции комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года» [2]. В конце января нынешнего года Ш. Мирзиёев выступил в парламенте страны. Он заявил о готовности вступления Узбекистана в ЕАЭС. Ш. Мирзиёев утверждает, что присоединение к

ЕАЭС ни коем образом не отразится на независимости страны. «С политической точки зрения знайте, что никто не отдаст нашу независимость», — сказал Мирзиеев, отметив, что о членстве Узбекистана в ЕАЭС станет известно после того, как страна станет наблюдателем в организации [3].

Необходимо подчеркнуть тот факт, что население страны увеличивается с каждым годом примерно на 700 тысяч человек. При этом государство не способно предоставить достойные рабочие места всему населению страны, что ведет к трудовой миграции. Однако, евразийская интеграция поможет упростить жизнь трудящихся-мигрантов из Узбекистана в странах, вошедших в ЕАЭС, решится вопрос с безработицей. Также будет упрощен экспорт узбекской сельхозпродукции, будет увеличиваться экспорт текстильной и автомобильной продукции в пространство ЕАЭС, несмотря на то, что у стран, граничащих с Узбекистаном имеется преимущество по географическому расположению. Следовательно увеличение экспорта узбекской продукции вызовет уменьшение издержек на транспорт, процедур торговли и транзита скоропортящихся продуктов и требования к маркировке и упаковке.

К тому же присоединение Узбекистана к ЕАЭС откроет доступ к технологическому, транзитно-транспортному и инвестиционному потенциалу Союза. Кроме того, местные животноводы будут иметь возможность приобрести более качественный и дешевый корм из стран-участников ЕАЭС. Это безусловно снизит себестоимость продукции и повысит конкурентоспособность отраслей животноводства. При условии снятия запретов на ввоз мясной продукции и мяса из стран-членов ЕАЭС, рынок Узбекистана станет более разнообразным, что повлечет за собой снижение цен на внутреннем рынке. Кроме всего прочего, с 2025 года на территории Союза запланировано создание единого рынка воздушного транспорта, после чего возникнет необходимость выработки равных тарифных условий использования авиационной инфраструктуры. Также, если Узбекистан получит доступ к недорогому дизельному топливу из Казахстана, то расходы страны на горючее сократятся до 20%. Это позволит автоперевозчикам экономить до 20 миллионов долларов в год [4]. У Узбекистана есть объективная потребность в налаживании более глубоких связей со странами ЕАЭС. И одновременно странам ЕАЭС интересен самый крупный в регионе ЦА узбекский рынок [5].

В противовес вышеизложенному не стоит забывать, что в случае вступления Узбекистана в Евразийский союз, стране будет необходимо отражать информационные вбросы из РФ, где нередко можно услышать заявления, которые ставят под сомнение суверенитет других членов ЕАЭС, например, создание наднационального парламента или призывы ввести единую валюту. Для эффективного развития и повышения конкурентоспособности страны-члены ЕАЭС обязаны придерживаться единой политики в сфере экономики. Для этого им приходится ждать одобрения со стороны России. Тем не менее, как показывает практика, в следствие объединения рынков стран ЦА и России, первые не получили той выгоды, на которую рассчитывали.

Между тем новости о присоединении Республики Узбекистан к ЕАЭС не оставили равнодушными и экспертов. Дискуссии о вступлении Узбекистана в ЕАЭС разделили экспертное сообщество на два лагеря.

Одни утверждают, что Узбекистану, прежде чем вступать в ЕАЭС, необходимо присоединиться к ВТО. Подобное мнение возникло после выступления министра торговли США, который «намекнул» на трудности для Узбекистана при вступлении в ВТО, в случае положительного решения о присоединении к ЕАЭС. Узбекистану можно было бы вести торговлю со странами-членами Союза на условиях ВТО. Так, тарифы по несельскохозяйственным товарам, которые члены ЕАЭС, вступившие в ВТО, обязаны соблюдать, составляют для России 6,7%, для Казахстана – 6%, для Кыргызстана – 6,7%. По сельскохозяйственной продукции также достаточно низкие: Россия – 11,2%, Казахстан – 10%, Кыргызстан – 12,8%. Это вполне должно устроить Узбекистан. Разница небольшая по сравнению с возможным отсутствием тарифов внутри ЕАЭС, и всегда можно добиться дальнейшего снижения тарифов путем переговоров [6].

Некоторые эксперты считают, что «втягивание» Россией Узбекистана в Союз носит отнюдь не экономический характер, так как с экономической точки зрения Узбекистан неинтересен России. В этой связи, явно имеется политический фактор. Россия пытается распространить свое геополитическое влияние на республику, тем самым вовлекая ее в свои военно-политические структуры, так как позиция России на мировой арене зависит от количества государств, на которые страна может положиться в своей внешней политике. В настоящее время Россия оказалась в неблагоприятном международном положении. Санкции со стороны США и ЕС, война в Сирии,

проблема Крыма, конфликт с Украиной. В политическом истеблишменте и СМИ России сильны и доминируют антизападные и даже антиукраинские настроения[7].

Также негативно может сказаться вступление в ЕАЭС на привлечение иностранных инвестиций, так как закрытость принятия решения вызовет настороженность среди инвесторов.

Другие эксперты убеждены, что "Общая ситуация такова, что интеграционные процессы в регионе неизбежны. С одной стороны, требуется определенная свобода действий для стран, с другой - фиксация определенных позиций для общего развития. В этом смысле альтернатив у Узбекистана немного. ЕС - в отличие от Украины или Молдовы - для этой страны не вариант, а Китай все-таки нацелен прежде всего на собственный проект, а не на развитие стран-участниц. В данном контексте ЕАЭС представляется вполне приемлемой площадкой. В любом случае, политическое решение за Ташкентом, который должен учесть все плюсы и постараться защитить необходимые отрасли", — подчеркнул Лукьянов в кулуарах X Азиатской конференции Международного дискуссионного клуба "Валдай" в Самарканде[8].

Эксперты утверждают, что для возможного присоединения Узбекистана к евразийской интеграции существуют три основные причины. Такие как: необходимость устранения барьеров, которые сейчас существуют в межгосударственных отношениях и мешают их развитию; важность решения социально-экономических проблем, связанных с миграцией; потребность в инвестициях и технологиях [9].

Профессор Казахстанско-немецкого университета Рустам Бурнашев **заявил, что «ЕАЭС в течение нескольких лет смог показать себя устойчивой международной организацией, с которой можно сотрудничать и надо считаться. В интеграционных процессах ЕАЭС есть и проблемы, которые связаны с тем, что экономики стран-участниц развиты неравномерно. Конечно, темпы роста ЕАЭС мешают антироссийские санкции Запада, которые, по его мнению, применяются ещё и затем, чтобы помешать интеграционным процессам в постсоветском пространстве, так как некоторые западные политики почему-то видят в ЕАЭС воссоздание СССР, - отметил он. - Но в общей сложности, как мы видим, даже в таких трудных условиях Россия, Казахстан, Армения, Беларусь и Кыргызстан смогли наладить сотрудничество в формате ЕАЭС, постепенно развивать экономические отношения, медленно, но продуктивно продолжать работу для формирования общего законодательства. Всё это делает сотрудничество с ЕАЭС интересным для других евразийских стран» [10].**

В тоже время профессор утверждает, что плюсы и минусы как в экономической, так и в политической сфере от вступления в Союз необходимо обнародовать и вынести на обсуждение.

По мнению исследователя Ю. Кофнер при вступлении в ЕАЭС экспорт Узбекистана на общий рынок Союза мог бы увеличиться на USD 800 млн., что равнозначно увеличению ВВП республики на 1,6%. В таком случае итоговый объем экспорта в страны-участницы ЕАЭС составлял бы почти 30% всего зарубежного экспорта страны. Условно, от вступления республики в ЕАЭС каждый узбекистанец стал бы богаче на USD 22,3[11].

Премьер-министр Республики Узбекистан также считает, что от вступления в ЕАЭС больше плюсов. Например, узбекские мигранты, которые работают в России (а это примерно 2,2 млн. граждан), каждый месяц оплачивают патент в размере 100 долларов. В год они тратят на патент около 1 тыс. долларов. В случае вступления в ЕАЭС, у людей, работающих в России, останется в распоряжении около 2 млрд. долларов [12]. Кроме того, у трудящихся будет возможность работать по долгосрочным трудовым договорам. А члены их семей смогут проживать в стране трудоустройства на временной или постоянной основе. Мигранты и члены их семей будут иметь право на обязательное медицинское страхование. А их дети будут получать образование и посещать дошкольные учреждения в странах ЕАЭС. Кроме всего прочего, практически все дипломы, полученные в Узбекистане, будут признаваться на территории всего ЕАЭС, а у граждан Узбекистана будет доступ к финансовым услугам банковской системы ЕАЭС.

В целом можно отметить, что Республика Узбекистан изучает вопрос евразийской интеграции на протяжении трех лет, и ни одна из сторон, будь то США или Россия, не могут повлиять на решение Президента по данному вопросу. Очевидно, что потребуется еще немалое количество времени, так как необходимо взвесить как выгоду, так и издержки для государства при вступлении в ЕАЭС. Для этого, как известно, была создана специальная экспертная группа. Правительством Узбекистана были рассмотрены исследования ведущих независимых консалтинговых компаний по этому вопросу и научно-исследовательских учреждений, предложения и заключения зарубежных и местных

специалистов. И по результатам проделанной аналитической работы было сделано заключение, что статус наблюдателя сегодня является для Узбекистана наиболее предпочтительным [13]. В свою очередь Ш. Мирзиеев не отказывается от вступления в ЕАЭС, однако в данный момент он предпочел повременить. И мы полностью поддерживаем его мудрое решение, так как новость об интеграции вызвала большой резонанс среди граждан Республики Узбекистан. Многие высказывались, что это решение было принято скоропалительно и без публичного обсуждения. Узбекские власти традиционно ведут себя очень осторожно по отношению к различным международным блокам и коалициям, и тем неожиданнее выглядит намерение изменить этому обычаю. Особенно когда речь идет о Евразийском экономическом союзе, организации, у которой есть много критиков и чьи достижения совсем не выглядят очевидными [14].

Мы полностью убеждены в том, что статус наблюдателя даст возможность Узбекистану всесторонне проработать членство республики, адаптировать свое законодательство и свои таможенные практики под стандарты ЕАЭС, просчитать экономические параметры интеграции, адаптировать институты управления Союза под членство Узбекистана. В любом случае, вне зависимости от сроков евразийской интеграции, Узбекистану предстоит очень большая и кропотливая работа.

С одной стороны, приверженцы интеграции утверждают, что вступление республики в Союз приведет к уменьшению таможенных пошлин для узбекского экспорта в РФ, будут открыты новые рынки сбыта узбекской продукции, открыты транспортные возможности и т.д. Присоединение к ЕАЭС облегчит жизнь трудовых мигрантов, хотя это указывает на неразвитый рынок труда, высокий уровень безработицы и слабую экономику в стране. Все эти факторы приводят к утечке рабочей силы и умов. С другой стороны, любая интеграция в мировые и региональные торгово-экономические системы несет в себе определенные риски для устойчивого развития из-за усиления зависимости от внешних факторов и вероятность усиления сырьевой направленности экономики Узбекистана [15].

В любом случае, мы убеждены в том, что правительство Узбекистана примет правильное решение во благо своей страны и граждан.

Список использованной литературы:

1. Евразийский экономический союз. Цифры и факты. Библиотека евразийской интеграции, 2018.- 33 с.
2. Концепция комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года, 2019.
3. Кари К. Накануне визита в Москву Мирзияев вспомнил о ЕАЭС. Станет ли Узбекистан членом союза? [электрон.ресурс]. -2020.- URL: <https://rus.azattyq.org/a/chaikhana-uzbekistan-eeu-ecopotu/30397416.html> (дата обращения: 10.02.2020)
4. Как возможное вступление Узбекистана в ЕАЭС отразится на экономике страны [электрон.ресурс]. -2020.- URL: <https://uz.sputniknews.ru/society/20200115/13222237/Kak-vozmojnoe-vstuplenie-Uzbekistana-v-EAES-otrazitsya-na-klyuchevykh-otraslyakh-ekonomiki.html> (дата обращения: 25.02.2020)
5. Зиядуллаев У. Развитие международных торгово-экономических связей Республики Узбекистан// Российский внешнеэкономический вестник.-7.-2018.-С.71
6. Петров Е. Узбекистан задумался о евразийском пути [электрон.ресурс]. -2019.- URL:<https://fergana.agency/articles/111417/?country=uz> (дата обращения: 14.02.2020)
7. Толипов Ф. Почему России не выгодно вступление Узбекистана в ЕАЭС и существует ли вызов независимости республики от этого шага [электрон.ресурс]. -2020.- URL: <https://podrobno.uz/cat/politic/pochemu-rossii-ne-vygodno-vstuplenie-uzbekistana-v-eaes-i-sushchestvuet-li-vyzov-nezavisimosti-respu/> (дата обращения: 23.03.2020)
8. Лукьянов: вступление в ЕАЭС выгодно Узбекистану, но неизбежен жесткий торг [электрон.ресурс]. -2019.- URL: <https://uz.sputniknews.ru/radio/20191111/12776453/Lukyanov-vstuplenie-v-EAES-vygodno-Uzbekistanu-no-neizbezhen-zhestkiy-torg.html> (дата обращения: 21.03.2020)
9. Лапенко М. "ВТО нельзя ЕАЭС": почему США заставляет расставать запястье [электрон.ресурс]. -2019.- URL: https://ia-centr.ru/experts/marina-lapenko/vto-nelzya-eaes-pochemu-ssha-zastavlyayetrasstavlyatzapryatye/?fbclid=IwAR2Hb7PzC2AiO2e_3h3rYkKL6svwfx1n_RRkHx__SFjtyurKsL0VzbPtU/ (дата обращения: 3.03.2020)

10. *Узбекистану пора в ЕАЭС и в ОДКБ [электрон.ресурс]. -2019.- URL: https://forbes.kz/finances/integration/uzbekistan_v_eaes/?utm_source=forbes&utm_medium=mlt_articles (дата обращения: 5.03.2020)*
11. *Кофнер Ю. Вступление в ЕАЭС повысило бы ВВП Узбекистана на 1,7% [электрон.ресурс]. - 2020.-URL: <http://eurasian-studies.org/archives/14440> (дата обращения: 27.03.2020)*
12. *Узбекистан видит своё преимущество во вступлении в ЕАЭС [электрон.ресурс]. -2020.- URL:<https://regnum.ru/news/polit/2861065.html> (дата обращения: 12.03.2020)*
13. *Узбекистан не готов вступить в Евразийский экономический союз, но активно рассматривает альтернативные варианты [электрон.ресурс]. -2020.-URL: https://tj.sputniknews.ru/novosti_uzbekistan/20200307/1030837392/Uzbekistan-nablyudatel-EAES.html (дата обращения: 7.03.2020)*
14. *Петров Е. Узбекистан задумался о евразийском пути [электрон.ресурс]. -2019.- URL:<https://fergana.agency/articles/111417/?country=uz> (дата обращения: 14.02.2020)*
15. *Интеграцию Узбекистана с ВТО, ЕАЭС и ЕС обсудили в Брюсселе [электрон.ресурс]. -2020.- URL:https://lenta.inform.kz/ru/integraciyu-uzbekistana-s-vto-eaes-i-es-obsudili-v-bryussele_a3617307 (дата обращения: 20.03.2020)*

References:

1. The Eurasian Economic Union. Facts and figures. Library of Eurasian Integration, 2018. - 33 p.
2. The concept of integrated socio-economic development of the Republic of Uzbekistan until 2030, 2019.
3. Kari K. On the eve of his visit to Moscow, Mirziyoyev recalled the EAEU. Will Uzbekistan become a member of the union? [electron.resource]. -2020. - URL: <https://rus.azattyq.org/a/chaikhana-uzbekistan-eeu-economy/30397416.html> (accessed: 10.02.2020)
4. How will Uzbekistan's possible accession to the EEU affect the country's economy [electron.resource]. -2020. - URL: <https://uz.sputniknews.ru/society/20200115/13222237/Kak-vozmognoe-vstuplenie-Uzbekistana-v-EAES-otrazitsya-na-klyuchevykh-otraslyakh-ekonomiki.html> (accessed: 25.02.2020)
5. Ziyadullaev U. Development of international trade and economic relations of the Republic of Uzbekistan/ / Russian Foreign Economic Bulletin.-7. -2018. - p. 71
6. Petrov E. Uzbekistan is thinking about the Eurasian way [electron.resource]. -2019.- URL:<https://fergana.agency/articles/111417/?country=uz> (accessed: 14.02.2020)
7. Tolipov F. Why Russia does not benefit from Uzbekistan's accession to the EEU and whether there is a challenge to the independence of the republic from this step [electron.resource]. -2020. - URL: <https://podrobno.uz/cat/politic/pochemu-rossii-ne-vygodno-vstuplenie-uzbekistana-v-eaes-i-sushchestvuet-li-vyzov-nezavisimosti-respu/> (accessed: 23.03.2020)
8. Lukyanov: Joining the EEU is beneficial for Uzbekistan, but tough bargaining is inevitable [electron.resource]. -2019. - URL: <https://uz.sputniknews.ru/radio/20191111/12776453/Lukyanov-vstuplenie-v-EAES-vygodno-Uzbekistanu-no-neizbezhn-zhestkiy-torg.html> (accessed: 21.03.2020)
9. Lapenko M. "The WTO and the EEU": why the US forces to place commas [electron.resource]. - 2019.- URL: https://ia-centr.ru/experts/marina-lapenko/vto-nelzya-eaes-pochemu-ssha-zastavlyaetrastavlyatzyatyatye/?fbclid=IwAR2Hb7PzC2AiO2e_3h3rYkKL6svwfx1n_RRkHx_SFrtjurKsL0BzbPtU/ (accessed: 3.03.2020)
10. It is time for Uzbekistan to join the EEU and the CSTO [electron.resource]. -2019. - URL: https://forbes.kz/finances/integration/uzbekistan_v_eaes/?utm_source=forbes&utm_medium=mlt_articles (accessed: 5.03.2020)
11. Kofner Yu. Joining the EEU would increase Uzbekistan's GDP by 1.7% [electron.resource]. -2020. - URL: <http://eurasian-studies.org/archives/14440> (accessed: 27.03.2020)
12. Uzbekistan sees its advantage in joining the EEU [electron.resource]. -2020.- URL:<https://regnum.ru/news/polit/2861065.html> (accessed 12.03.2020)
13. Uzbekistan is not ready to join the Eurasian Economic Union, but is actively considering alternative options [electron.resource]. -2020. - URL: https://tj.sputniknews.ru/novosti_uzbekistan/20200307/1030837392/Uzbekistan-nablyudatel-EAES.html (date of request: 7.03.2020)
14. Petrov E. Uzbekistan is thinking about the Eurasian way [electron.resource]. -2019.- URL:<https://fergana.agency/articles/111417/?country=uz> (accessed: 14.02.2020)

15. The integration of Uzbekistan with the WTO, the EAEU and the EU was discussed in Brussels [electron.resource]. -2020. - URL: https://lenta.inform.kz/ru/integraciya-uzbekistan-s-vto-eaes-i-es-obsudiliy-bryussele_a3617307 (accessed 20.03.2020)

ГРНТИ 03.01.17

УДК 327 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.35>

А.Т. Ибрагимова¹ Wu Chuke²

¹ докторант, Евразийский Национальный Университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

² Профессор Школы Социологии и Этнологии Университета Ming Zu,
г. Пекин, КНР

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ СПОРЫ КИТАЯ В ЮЖНО-КИТАЙСКОМ МОРЕ

Аннотация

Пекин на протяжении десятилетий ведет споры с несколькими странами Азиатско-Тихоокеанского региона по поводу территориальной принадлежности ряда островов в Южно-Китайском море, на шельфе которых были обнаружены значительные запасы углеводородов. Речь идет прежде всего об архипелаге Сиша (Парасельские острова), островах Наньша (Спратли) и Хуаньянь (риф Скарборо). В этот спор в той или иной степени вовлечены Вьетнам, Бруней, Малайзия и Филиппины.

США не являются стороной спора, но не признают претензии Китая и настаивают на своем праве «свободного судоходства» в регионе.

Ключевые слова: конфликт, Южно-китайское море, Китай, США, КНР, АТР.

А.Т. Ибрагимова¹ Wu Chuke²

¹ Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанті
Нур-Султан қ., Қазақстан

² Социология және этнология мектебінің профессоры, Мин Зу университеті,
Бейжің қаласы, Қытай

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ СПОРЫ КИТАЯ В ЮЖНО-КИТАЙСКОМ МОРЕ

Аңдатпа

Бейжің ондаған жылдар бойы Азия-Тынық мұхиты аймағының бірнеше елімен Оңтүстік Қытай теңізіндегі бірқатар аралдарға аумақтық иелік ету туралы дау-дамайға түсіп келді, олардың қасында көмірсутектердің айтарлықтай қорлары табылды. Біз ең алдымен Сиша архипелагы (Парасель аралдары), Нанша (Спратли) және Хуаньянь (Скарборо рифі) аралдары туралы айтамыз. Бұл пікірталасқа Вьетнам, Бруней, Малайзия және Филиппин қатысады. Америка Құрама Штаттары даудың тарабы емес, бірақ ол Қытайдың талаптарын мойындамайды және оның аймақтағы «тегін тасымалдау» құқығын талап етеді.

Түйінді сөздер: қақтығыс, Оңтүстік Қытай теңізі, Қытай, АҚШ, Қытай, Азия-Тынық мұхиты.

Ibragimova A.T.¹ Wu Chuke²

¹ PhD student, Eurasian National University named after L.N. Gumilyova,
Nur-Sultan, Kazakhstan

² Professor, School of Sociology and Ethnology, Ming Zu University,
Beijing, China

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ СПОРЫ КИТАЯ В ЮЖНО-КИТАЙСКОМ МОРЕ

Abstract

For decades, Beijing has been arguing with several countries of the Asia-Pacific region over the territorial ownership of a number of islands in the South China Sea, on the shelf of which significant hydrocarbon reserves were discovered. We are talking primarily about the Sisha archipelago (Paraselsky Islands), the Nansha (Spratly) and Huangyan (Scarborough Reef) islands. Vietnam, Brunei, Malaysia and the Philippines are involved in this debate to one degree or another. The United States is not a party to the dispute, but it does not recognize the claims of China and insists on its right to “free shipping” in the region.

Key words: conflict, South China Sea, China, USA, China, Asia-Pacific.

Сегодня Южно-Китайское море – один из самых взрывоопасных регионов планеты.

Территориальные споры в Южно-китайском море возникли вследствие того, что Японская империя по Сан-Францисскому мирному договору 1951 года отреклась от этих территорий, и данные острова и архипелаги в регионе заняли КНР, Тайвань, Вьетнам, Филиппины, Малайзия и Бруней [1]. Таким образом, расположенный на севере Южно-Китайской акватории архипелаг Сиша (Парасельские острова) достался КНР, а находящиеся южнее острова Наньша (Спратли) и Хуаньянь (риф Скарборо) контролировали целый ряд государств, выдвигающие взаимные территориальные претензии [2]. Вьетнам утверждает о том, что он результативно применял свою юрисдикцию по отношению к Парасельским островам, и островов Спратли с XVII века и имеет необходимые для обоснования собственных претензий документы. Филиппин обосновывают свои претензии в Южно-Китайской акватории географической близостью к островам Спратли [3]. Также Малайзия и Бруней согласно конвенции ООН «О морском праве» от 1982 года пытаются обосновать свои исключительные экономические зоны в Южно-китайском море. У Малайзии также существуют претензии на часть островов Наньша (Спратли). Но наибольшими территориальными претензиями в регионе обладает Китай: КНР претендует на территорию по «линии из девяти пунктов», т.е. около 80% акватории Южно-китайского моря согласно историческим картам, а также атласу КНР 1947 года, полностью включающий в территорию Китайской республики как Парасельские острова, так и острова Наньша (Спратли). Отсюда, претензии Китайской республики определяются «историческим» правом Китая, «испокон веков» владеющий этими территориями. Данные претензии таким же образом выдвигает и Тайвань (официальное название – Китайская республика) [2]. Отсюда, Китаем, Тайванем и Вьетнамом выдвигаются претензии на данные территории вследствие исторических прав, тогда как требования Малайзии, Филиппин и Брунея основываются согласно положений конвенции ООН.

Для Китая этот район стратегически важен, потому что, господствуя в центральной части Южно-Китайского моря, можно угрожать Филиппинам, Индонезии, Малайзии и, конечно, Ханюю, который является главным геополитическим противником Пекина в регионе.

Еще с середины XX века Китай претендует на всю центральную часть акватории Южно-Китайского моря. Парасельские острова и острова Спратли на самом деле всего лишь коралловые рифы, атоллы и даже заливаемые водой банки, глубиной до полутора метров. Но поскольку со второй половины XX века территориальные претензии выдвигаются даже за самые незначительные клочки земли, в Южно-Китайском море имеет место именно такая ситуация. Тот, кто будет контролировать эти рифы, будет контролировать и Южно-Китайское море, которое является очень удобным узлом морских перевозок [4].

В 2012 году противостояние имело определенную эскалацию и опять привлекло к себе внимание: Китайская республика установила контроль над островом Хуаньянь (риф Скарборо), на который Филиппины выдвигают претензии. В связи с этим, в начале 2013 года Филиппины при большой политической и дипломатической поддержке США подали на КНР жалобу в Гаагу, в Постоянную палату третейского суда. Но уже через месяц после этого шага Китайская республика заявила о непризнании ею будущего решения данного третейского суда. 12 июля 2016 года после длительного процесса рассмотрения, панелью международных экспертов, которая действовала под эгидой Постоянной палаты третейского суда в Гааге, было вынесено решение по делу № 2013-19 «Республика Филиппины против Китая». Третейский суд постановил, что территория, на которую претендует Китай, не являются островами, а рифами и скалами, вследствие чего никакой «исключительной зоны» вокруг этих объектов нельзя установить. Также не посчитали аргументами доводы Китайской республики в отношении «линии из девяти пунктов».

Китайское руководство отреагировало отрицательно. Согласно заявлению Дай Бинго, одного из советников Си Цзиньпина по внешней политике, «это решение лишь «кочек бумаги» [5]. Таким образом, руководство Китая заняло позицию четырех «нет»: «не соглашаться», «не участвовать», «не признавать», «не исполнять».

Одна из важных причин противостояния в последние годы – увеличивающаяся внешнеполитическая активность КНР, что, очень важно, по объективным данным связано с постоянным ростом его экономического и военного потенциала.

Хотя Парасельские острова и архипелаг Спратли малонаселены, эти участки суши и акватория Южно-Китайского моря вокруг, очень ценны вследствие содержания богатых полезных ископаемых. Согласно наиболее достоверной информации, приведенной Энергетическим управлением США, там содержится около 11 млрд. баррелей нефти и 538 млрд. кубометров газа [1].

Также значительное напряжение вызывается отловом морской рыбы. На акваторию Южно-Китайского моря приходится примерно 12% мировой добычи этого продукта [6]. Китаем рассматривается данная отрасль как стратегически важная: например, в 2015 году она составила около 3% ВВП государства, в отрасли рыболовства работают примерно 9 млн. рабочих, при том для большинства это является единственным вариантом трудоустройства. Значимость Южно-Китайского моря увеличивается и вследствие высоким уровнем загрязненности прибрежных и внутренних вод Китая промышленными отходами.

Но все же ресурсный потенциал Южно-Китайского моря не является главным источником территориальных споров. В данной акватории существует Малаккский пролив, через который ежегодный проходит 5,3 трлн. долларов (примерно 25% всей мировой торговли) торгового трафика [1]. Благодаря этому проливу происходит около 60% внешнеторговых операций Китая, в который входит и 80% импорта углеводородов. При этом Малаккский пролив очень узкий (наименьшая ширина – 2,5 км). Политическое и военное руководство Китая очень беспокоится, что вследствие какого-то спора пролив легко будет перекрыт флотом США. Обеспокоенность КНР подкрепляется активным обсуждением этого сценария, его плюсов и минусов, в американской экспертной среде и в кругах военно-политической элиты. Отсюда, контроль над территорией Южно-Китайского моря нужен Китаю для того, чтобы конкурирующие страны и США в качестве их союзников не перекрыли стратегически важные в экономической сфере для КНР пути и, вследствие чего, осуществить экономическую блокаду.

Китай как вторая по величине экономика мира представляет для Соединенных Штатов определенную опасность. Китай очень активно проникает в страны Африки, Латинской Америки. Со стороны США фактором сдерживания является выстраивание вокруг Китая пояса враждебно настроенных государств. Главная роль в этом процессе принадлежит двум странам – Японии, старому союзнику США, и Вьетнаму – новому союзнику Соединенных Штатов.

США умело пользуются территориальным спором и историческими противоречиями между главными соперниками, чтобы сдерживать Пекин. На современном этапе Южно-Китайское море занимает одно из центральных мест в ведомых США и Китаем глобальных геополитических проектах – формировании Индо-Тихоокеанского региона (ИТР) и реализации Инициативы пояса и пути (ИПП).

Сам факт возникновения проекта ИТР свидетельствует, что традиционный Азиатско-Тихоокеанский регион, основанный на сотрудничестве США и КНР, фактически перестал существовать. То, что акватория Южно-Китайского моря географически находится в эпицентре будущего ИТР, способно еще более значительно «раскачать» китайско-американские противоречия по всему спектру проблем, связанных с этой акваторией.

Говоря о противостоящей США китайской «Инициативе пояса и пути», важно подчеркнуть, что к акватории Южно-Китайского моря будут выходить экономический коридор Китай-Индокитай и участок Морского шелкового пути. Стремясь защитить свои инвестиции в эти глобальные проекты, Китай неизбежно будет формировать выгодную себе международную обстановку. Вероятным сценарием выглядит создание китаецентричной системы «общей безопасности». Первые признаки ее формирования – например, предложение Китая странам АСЕАН провести военно-морские маневры в Южно-Китайском море с их фиксацией в соответствии с принятыми международными практиками – уже есть.

Перспектива конкуренции американского и китайского проектов чревата большими потрясениями и формирует запрос стран региона на повышение эффективности международных

механизмов, способных амортизировать современные и перспективные противоречия Вашингтона и Пекина.

Таким образом, территориальные споры в Южно-китайской акватории – это конфликт, спровоцированный, главным образом, интересами сторон в экономической и геополитической области. Это противостояние оказывается очень важным в связи с постоянно возрастающими экономическими, политическими и, в первую очередь, военными возможностями Китая – государства, по несколько внешне- и внутриполитическим причинам претендующей на контроль над территорией Южно-китайского моря. Последствие того, что регион очень важен для международной экономики взаимозависимость стран Южно-китайской акватории и США, а также традиционный курс Китайской республики на мирное урегулирование конфликтов, вооруженное противостояние в регионе маловероятно. В настоящее время драйвером нестабильности в Южно-китайской акватории будет непредсказуемость внешней политики президента США Д. Трампа, которая направлена на сдерживание КНР с помощью постепенного ухудшения положения как в Южно-китайской акватории, так и в других важных для Китая вопросах.

Список использованной литературы:

1. Габуев А.Т. После судебного дня: как будет развиваться конфликт в Южно-Китайском море: Московский центр Карнеги. 2016. URL: <http://carnegie.ru/commentary/2016/07/27/ru-64182/j39i>
2. Why is the South China Sea contentious? // BBC News. 2016. 12 July. URL: <http://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-13748349>
3. Bader J.A. The U.S. and China's Nine-Dash Line: Ending the Ambiguity // Brookings. 2014. February 6. URL: <https://www.brookings.edu/opinions/the-u-s-and-chinas-nine-dash-line-ending-the-ambiguity/>
4. Болдырева О. Востоковед раскрыл планы США против Китая в Южно-Китайском море // <https://nsn.fm/policy/vostokoved-raskryl-plany-ssha-protiv-kitaya-v-uzhno-kitaiskom-more>
5. 戴秉国出席中美智库南海问题对话会开幕式并发表主旨演讲. 2016. URL: http://news.xinhuanet.com/2016-07/06/c_1119173439.htm
6. Greer A. The South China Sea Is Really a Fishery Dispute // The diplomat. 2016. July 20. URL: <http://thediplomat.com/2016/07/the-south-china-sea-is-really-a-fishery-dispute/>

References:

1. Gabuev A. T. After the Day of Judgment: how the conflict in the South China Sea will develop: Moscow Carnegie Center. 2016. URL: <http://carnegie.ru/commentary/2016/07/27/ru-64182/j39i>
2. Why is the South China Sea contentious? // BBC News. 2016. 12 July. URL: <http://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-13748349>
3. Bader J.A. The U.S. and China's Nine-Dash Line: Ending the Ambiguity // Brookings. 2014. February 6. URL: <https://www.brookings.edu/opinions/the-u-s-and-chinas-nine-dash-line-ending-the-ambiguity/>
4. Boldyreva O. Orientalist revealed the plans of the United States against China in the South China Sea. <https://nsn.fm/policy/vostokoved-raskryl-plany-ssha-protiv-kitaya-v-uzhno-kitaiskom-more>
5. 戴秉国出席中美智库南海问题对话会开幕式并发表主旨演讲. 2016. URL: http://news.xinhuanet.com/2016-07/06/c_1119173439.htm
6. Greer A. The South China Sea Is Really a Fishery Dispute // The diplomat. 2016. July 20. URL: <http://thediplomat.com/2016/07/the-south-china-sea-is-really-a-fishery-dispute/>

УДК 341.1

МРНТИ 11.25.47 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.36>

Конырашин К. Ф.¹ Оспанова А. Н.²

¹Магистрант кафедры Регионоведение, Евразийского
Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

²Профессор кафедры Регионоведение,

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Аннотация

Актуальность выбранной темы обусловлена теми процессами, которые происходят в Республике Армения после прихода во главу правительства Никола Пашиняна.

Ключевые слова: политика, отношения, приоритеты, партнерство, конфликт.

Коныршин К. Ф.¹ А.Н. Оспанова²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының магистранты

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры,
НурСултан, Қазақстан

АРМЕНИЯ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Аннотация

Таңдалған тақырыптың өзектілігі Никола Пашинянның үкімет басшылығына келгеннен кейін Армения Республикасында болып жатқан үдерістермен байланысты.

Түйін сөздер: саясат, қатынастар, басымдықтар, серіктестік, шиеленістер.

Коныршин К.Ф.¹ А.Н. Оспанова²

¹Master Student of the Department of Regional Studies,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan

²Professor of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan

FOREIGN POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

Abstract

The relevance of the chosen topic is due to the processes that are taking place in the Republic of Armenia after Nikol Pashinyan came to the head of the government.

Key words: politics, relations, priorities, partnership, conflict.

Внешняя политика Республики Армения направлена на укрепление безопасности страны, обеспечение благоприятных условий для развития государства, достойное представление и защиту интересов Армении и ее граждан за рубежом, повышение авторитета и роли страны в международных организациях, дальнейшее укрепление отношений партнерства с дружественными государствами, а также активное участие в разрешении глобальных и региональных проблем.

Цели внешней политики Армении направлены на эффективное представление позиций страны на внешнеполитической арене и обеспечение содействия международного сообщества.

Одна из основных задач внешней политики – мирное и справедливое решение карабахской проблемы на основе самоопределения народа Арцаха.

Справедливое урегулирование Карабахской проблемы предполагает реализацию следующих принципов:

- Основой урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта должно быть признание осуществления права народа Нагорного Карабаха на самоопределение,
- Нагорно-Карабахская Республика должна иметь контролируруемую армянской стороной надежную сухопутную связь с Арменией,
- Безопасность Нагорно-Карабахской Республики должна быть гарантирована на международной основе.

Согласие между всеми сторонами карабахского конфликта должно включать в один пакет как решение всех имеющихся проблем, так и механизмы, обеспечивающие реализацию этих решений.

Армения последовательна в стремлении к укреплению и углублению стратегического партнерства и союзнических взаимоотношений с Россией, основанных на традиционных узах дружбы двух народов.

Армения придает важное значение развитию и углублению дружественного партнерства и укреплению сотрудничества с США.

Одним из внешнеполитических приоритетов Армении является курс на европейскую перспективу и интеграцию в европейскую семью, базирующийся на общих ценностях и обязательствах, принятых в рамках сотрудничества с региональными структурами и организациями.

Армения придает большое значение отношениям с соседними государствами и всегда готова к здоровому и реалистичному диалогу, считая, что взаимовыгодные партнерские отношения, добрососедство и открытые границы являются основными составляющими развития Южно-Кавказского региона [1].

Новая внешняя политика Армении стремится также вывести из-под геополитического паата отношения с Беларусью и Казахстаном, которые, несмотря на общее членство в ЕАЭС, не смущались раньше открыто поддерживать Азербайджан в вопросе территориальной принадлежности Нагорного Карабаха. Однако и здесь желания улучшить отношения Армении и ее партнерам необходимо подкреплять конкретными действиями, которые позволили бы сторонам ощущать обоюдную значимость в том числе и в сугубо утилитаристском, материальном смысле, боясь таким образом потери стабильных и дорогих связей.

Поэтому новую политику Армении со странами постсоветского пространства, за исключением разве что Азербайджана, можно охарактеризовать термином «оптимистичный прагматизм», который предполагает стабильное улучшение отношений, исходящее не только от традиции сотрудничества в прошлом, но ориентирующееся также и на придание данным отношениям большей материальности и осязаемости.

Одновременно Армения старается придать динамизм и отношениям с Соединенными Штатами Америки, однако, пока текущий формат данных отношений вызывает двоякое впечатление. Ожидаемая многими, особенно сторонниками армянского евроатлантизма, встреча между президентом США Дональдом Трампом и премьер-министром Николом Пашиняном долгое время откладывалась по различным обстоятельствам и формально состоялась не в двустороннем формате, а на полях сессии ООН, проходившей в сентябре в Нью-Йорке. О визите президента США в Армению говорить вовсе не приходится, в противовес запланированному визиту президента России Владимира Путина в Армению в 2019 г. Стремления Пашиняна активизации официального армяно-американского сотрудничества пока упираются в стену внешнеполитических приоритетов Трампа, где Армения занимает далеко не первое место.

Если в случае с постсоветским пространством новую внешнюю политику Армении можно охарактеризовать через «оптимистичный прагматизм», то на западном направлении доминирует скорее идеалистический подход.

В вопросе Нагорного Карабаха позиция Армении пока не претерпела кардинальных изменений и в этом смысле достаточно последовательна и предсказуема: страна видит решение этно-территориального конфликта с Азербайджаном лишь дипломатическим путем в рамках переговорного процесса.

Резюмируя все вышеотмеченное, можно констатировать сохранение новыми властями Армении преемственности с предыдущими по линии баланса на международной арене. Тем не менее новая армянская внешнеполитическая комплементарность имеет разумные границы там, где начинаются национальные стратегические интересы республики, которыми последняя не должна жертвовать для достижения краткосрочных выгод [2].

Список использованной литературы:

1. *Официальный сайт министерства иностранных дел Республики Армения*
<https://www.mfa.am/ru/foreign-policy>

2. *Акоп Габриелян, кандидат политических наук, член Российской ассоциации политической науки. «Евразия.Эксперт» – информационно-аналитическое издание о Евразийском регионе.*
<https://eurasia.expert/novaya-vneshnyaya-politika-armenii-chto-izmenil-pashinyan/>

References:

1. Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia
<https://www.mfa.am/ru/foreign-policy>
2. Hakob Gabrielyan, Candidate of Political Sciences, member of the Russian Association of Political Science. "Eurasia.Expert" is an information and analytical publication about the Eurasian region.
<https://eurasia.expert/novaya-vneshnyaya-politika-armenii-chno-izmenil-pashinyan/>

ГРНТИ 03.01.17

УДК930.001 <https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-5461.37>

Канатбеккызы А.¹ Оспанова А.Н.² Шаикова А.Е.³

*¹Магистрант Кыргызско-китайского факультета,
Бишкекского гуманитарного университета имени К.Карасаева,
г. Бишкек, Кыргызстан,*

*²Профессор кафедры Регионоведения
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

*³Докторант кафедры Регионоведения
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

КЛЮЧЕВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ КНР НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Китайская Народная Республика (КНР) в 21-м веке занимает лидирующие позиции в мировой экономической системе, что показывает его уникальную систему управления и особенности внешнеполитической стратегии, которая имеет в политической арене весомую силу. Таким образом данная страна стала одной из важнейших игроков в военно-политической, социально-экономической сфере. Также нужно заметить, Китайская Народная Республика активно участвует в мировой и региональной политике, выстраивая уникальную линию для сотрудничества и достижения максимальных результатов.

Актуальность данной статьи заключается в том, что внешнеполитическая стратегия Китая, является уникальной и несет в себе ряд характерных особенностей, которые в свою очередь положительно влияют на политику и экономику государства. Также могу отметить, что внешнеполитическая стратегия КНР в Центрально-азиатском регионе имеет свои характерные особенности.

Ключевые слова: Китайская Народная Республика, внешнеполитическая стратегия, социально-экономическая сфера, военно-политическая сфера, Центрально-азиатский регион.

Канатбек кызы А.¹ Оспанова А.Н.² Шаикова Е.А.³

*¹К. Карасаев атындагы Бишкек гуманитарлык университетинин
Қыргыз-Қытай факультетинин магистранты,
Бишкек, Кыргызстан*

*²Л. Н. Гумилев атындагы Еуразия ұлттық университетинин аймақтану кафедрасының профессоры,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

*³Л. Н. Гумилев атындагы Еуразия ұлттық университетинин аймақтану кафедрасының докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚХР СЫРТҚЫ САЯСИ СТРАТЕГИЯСЫНЫҢ НЕГІЗГІ СИПАТТАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Қытай Халық Республикасы (ҚХР) 21 ғасырда әлемдік экономикалық жүйеде көшбасшы орынға ие, бұл оның бірегей басқару жүйесін және саяси аренада салмақты күші бар сыртқы саяси стратегияның ерекшеліктерін көрсетеді. Осылайша, бұл ел әскери-саяси, әлеуметтік-экономикалық саладағы ең маңызды ойыншылардың бірі болды. Сондай-ақ, Қытай Халық Республикасы ынтымақтастық пен ең жоғары нәтижелерге қол жеткізу үшін бірегей желі құра отырып, Әлемдік және өңірлік саясатқа белсенді қатысуда.

Бұл мақаланың өзектілігі Қытайдың сыртқы саяси стратегиясы бірегей болып табылады және өз кезегінде мемлекеттің саясаты мен экономикасына оң әсер ететін бірқатар сипатты ерекшеліктерге ие. Сондай-ақ, ҚХР-ның Орталық Азия өңіріндегі сыртқы саяси стратегиясы өзінің өзіндік ерекшеліктері бар екенін айта аламын.

Түйінді сөздер: Қытай Халық Республикасы, Сыртқы саяси стратегия, әлеуметтік-экономикалық сала, әскери-саяси сала, Орталық Азия өңірі.

A.Kanatbek kyzy¹ A.N.Ospanova² E.A. Shaikova³

¹Graduate student of the Kyrgyz-Chinese faculty of the Bishkek Humanitarian University named after K.Karasayev, Bishkek, Kyrgyzstan,

²Professor of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

³PhD Student of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

KEY CHARACTERISTICS OF THE PRC FOREIGN POLICY STRATEGY AT THE PRESENT STAGE

Abstract

The People's Republic of China (PRC) in the 21st century occupies a leading position in the world economic system, which shows its unique management system and the peculiarities of its foreign policy strategy, which has significant power in the political arena. Thus, this country has become one of the most important players in the military-political, socio-economic sphere. It should also be noted that the People's Republic of China is actively involved in world and regional politics, building a unique line for cooperation and achieving maximum results.

The relevance of this article lies in the fact that China's foreign policy strategy is unique and carries a number of characteristic features, which in turn positively affect the state's policy and economy. I can also note that China's foreign policy strategy in the Central Asian region has its own characteristics.

Key words: People's Republic of China, foreign policy strategy, socio-economic sphere, military-political sphere, Central Asian region.

Китайская Народная Республика за последние два десятилетия показывает динамичный рост экономики и укрепление политических позиций на международной арене. Таким образом китайское правительство показывает нам достаточно успешный опыт в модернизации социально-политической и экономической сфере, которое в свою очередь продемонстрировали мощь государства в региональных и международных плацдармах, это одна из основных особенностей современного Китая.

Китайская Народная Республика могущественная страна, которое занимает в мире третье место по размеру территории и первое по численности населения и его внешнеполитическая стратегия непосредственно имеет свою особенность для ведения уникальной политики на том или ином регионе мира [1. С.7].

Ведущий китайский специалист Чжао Хуашэн по вопросам в Центральной Азии и ШОС отмечает, что особенности китайской стратегии – это, охват и базовые характеристики внешнеполитического направления сформированы с учетом усиления внутренней и внешней политики в целом.

Внешнеполитическая стратегия Китая уникальна и имеет цели и инструменты для достижения поставленных задач.

- Главной целью внешнеполитической стратегии Китайской Народной Республики является стремление обеспечить благоприятный путь в международной арене для повышения динамики развития экономики и расширения политического влияния, а также правительство Китая стремится уменьшить угрозы в перифериях. Данный принцип был основной целью внешней политики Китайской Народной Республики с самого получения его суверенитета. Данный принцип был актуален и подтвержден в Белой книге 2006 г. по национальной безопасности, где было сказано, что Китай почти полностью связан с мировой экономикой и крупными странами мира. Китайская Народная Республика всегда стремилась к сотрудничеству с другими странами из-за необходимости расширения торговли в мировом масштабе, а также Правительство Китая стремилось к получению доступа к большим инвестициям и технологиям для удержания стабильных, динамичных роста экономики Китая и укрепление дипломатии на том или ином регионе [2. С.7].

- Вторая цель внешнеполитической стратегии Китайской Народной Республики стало формирование имиджа доброжелательной страны и надежного партнера в экономической и политической сфере деятельности. Также убедить мировое сообщество в том, что динамичный рост экономики и военная модернизация Китайской Народной Республики не представляется угрозой для других стран, а также для их интересов в экономике и политике. Данные внешнеполитические цели нашли свое отражение в концепции «мирного возвышения КНР» [3. С.7].

- Третья цель внешнеполитической стратегии Китайской Народной Республики стало устранение попыток сдерживания мощи и роста экономического потенциала. Внешняя политика Китайской Народной Республики направлена на убеждение других стран или групп государств, а также международных организаций не сдерживать внешнеполитическую стратегию «мирное возвышение Китая». Китайская Народная Республика ведет свою уникальную дипломатию в Центральной, Южной и Восточной Азии, которое нацелена на сотрудничество и налаживания прочных связей со странами региона и формирование окружения единым политическим курсом [4. С.7].

- Четвертой целью внешнеполитической стратегии Китайской Народной Республики является доступов к энергетическим ресурсам. На сегодняшний день Китайская Народная Республика вторая по потреблению нефти страна в мире. В современном мире все больше и больше приобретает значение Энергетического фактора во внешней политике страны. На данный момент оказывает существенное влияние на политику Пекина в Африке, на Ближнем Востоке и в Латинской Америке.

- И последней пятой внешнеполитической стратегией Китайской Народной Республики является изолирование Тайваня на международной арене [5. С.7].

Все выше перечисленные цели, стали фундаментом в процессе становления и образования внешнеполитического направления Китайской Народной Республики. Центрально-азиатский вектор внешнеполитического направления китайской политики делает все, чтобы достичь выше указанные цели.

Для достижения поставленных целей политика Пекина предпринимает и реализует ключевые особенности своей внешнеполитической стратегии, используя ряд механизмов и дипломатических инструментов управления, которые позволяют достичь желаемых результатов для страны в данных направлениях.

Китайская Народная Республика, во-первых, стремится повысить качество и расширяться за счет налаживания двусторонних отношений. Такой механизм позволит Китаю наладить отношения со стратегическими партнерами, а также установить с развивающимися и развитыми странами мира «стратегический диалог», а также наладить отношения с целыми регионами, что позволит Китайской экономической политике расширяться. По последним данным Китайская Народная Республика установила дружественные отношения со странами Латинской Америки и государствами Африки. Такая политика Китая как дружественная и открытая позволяет данной стране легко входить в ближний политический и экономический круг стран партнеров [6. С.7].

Последние десять лет Китайская Народная Республика изменила свои направления и осуществила реформы во внешней политике, а также осуществила изменения в отношении

региональных организаций. Китайская Народная Республика пересмотрела принцип неучастия в региональных блоках и организациях, а также предприняла действия по данному направлению. Вхождение и участие в региональных взаимодействиях позволило Китайской Народной Республике расширяться и усилить свое влияние на международной арене, а также достичь поставленных ранее целей. На сегодняшний день Китайская Народная Республика стало не только активно участвовать в региональных крупномасштабных проектах, но и стал одним из инициаторов создания подобных структур, но более расширенного и экономически стабильного блока.

Китайская Народная Республика во-вторых внешнеполитическую стратегию выстраивает по новым появившимся инициативам, которые требуют от руководства Китая более активные действия. В следующих направлениях: экономическая дипломатия, военная дипломатия и дипломатия лидеров КНР. Рассмотрим все выше указанные направления по отдельности [7. С.8].

Экономическая дипломатия Китайской Народной Республики очень уникальна и в себе содержит не только торговлю, но и активную инвестиционную деятельность. Также нельзя забывать о экономической помощи и создания зон с свободной торговлей и динамичным ростом экономики стран партнеров и участников организаций.

Китайская Народная Республика также имеет военную дипломатию, которое за период своего существования претерпела ряд углубленных изменений и трансформаций. На сегодняшний день Китайская Народная Республика участвует во множества мирных миссиях ООН, которые нередко вспыхивают на том или ином регионе мира. Также нельзя забывать о том, что КНР активно осуществляет сотрудничество с другими государствами мира в рамках военной политики.

Такое сотрудничество представляет собой совместные межгосударственный обмен, учения в военной области, а также участие Китайской Народной Республики в военных выставках и форумах, что дает странам увидеть военный потенциал стран участниц и партнеров.

На сегодняшний день Китайская Народная Республика установила военные отношения с рядом стран мира. Военные отношения Китая насчитывает около 150 стран из них в 107 стран были отправлены военные атташе, а также в Китайской Народной Республике аккредитованы 85 военных атташе из зарубежных стран мира.

В военной области главными партнера Китайской Народной Республики считается Российская Федерация и еще несколько стран из числа СНГ, а также Пакистан и Израиль. События, произошедшие в 1989 году на площади Тяньаньмэнь, вынудили странам Европейского союза наложить эмбарго на поставку военной техники в Китайскую Народную Республику, которое сократило спектр вооружения, доступных на тот момент военной техники, а также довольно таки ограничило поставки в последующем. Но на сегодняшний день правительство Китайской Народной Республики добилось отмены от европейских стран снятия эмбарго, однако были противники, которые не хотели снимать эмбарго, такими странами являются США и Великобритания. Также активно протестовали по поводу снятия эмбарго Япония и Тайвань.

Однако нельзя не отметить активное участие в дипломатической деятельности высокопоставленных лиц (чиновников) Китайской Народной Республики особенно «руководящий тандем» Китая Ху Цзинтао – Вэнь Цзябао. Данные высокопоставленные лица наносят визит во многие регионы и страны мира по продвижению стратегических интересов Китайской Народной Республики. По данным аналитиков лишь за первые месяцы 2009 года премьер Государственного совета Китайской Народной Республики Вэнь Цзябао посетил 4 страны в Европе [8. С.8].

Во взаимовыгодных отношениях между мировыми и региональными государствами Китайская Народная Республика придерживается внешнеполитической стратегии пассивности. Это политика пассивности благоприятно поддерживает китайские реформы и изменения, однако данная политика не только поддерживает, но и активно сдерживает Соединенные Штаты Америки и ряд других стран в попытках препятствия подъему Китайской Народной Республики.

Данная политика пассивности представляет перед собой стремление Китайской Народной Республики в налаживании стабильных взаимоотношений с великими державами. В таких отношениях Китайское руководство легко уступает по второстепенным вопросам, однако руководство Китайской Народной Республики в приоритетных вопросах и сферах имеет принцип неуступчивости [9. С.8].

Отношения с зарубежными странами Китайская Народная Республика ведет в плане уменьшения антикитайского настроения посредством расширения и налаживания партнерских отношений в области культуры, гуманитарной помощи, военной и экономической, а также политической сфере.

Для Китайской Народной Республики большое значение имеют регионы как: Юго-Восточная Азия, Африканский континент, Ближний Восток, Латинская Америка и Центральная Азия. Эти регионы имеют стратегическое значение для политики и экономики Китайской Народной Республики. Таким образом, в данных регионах Китай действует по принципу и стратегическому плану в том или ином регионе. Также данные местности, важны в том плане, что в Китайскую Народную Республику бесперебойно поставляются энергетические и минеральные ресурсы. Кроме этого Китай интересуется в Юго-Восточной Азии, Африканском континенте, Ближнем Востоке, Латинской Америке и Центральной Азии то, что геостратегическое влияние на международную арену, имеют колоссальные возможности и по этой же причине выше указанных регионах проводятся Китайская внешнеполитическая деятельность [10. С.8].

Как мы знаем, в обостряющейся борьбе за влияние в этих регионах Китайская Народная Республика увеличивает товарооборот, таким образом наращивает торговлю, инвестирует, дает экономическую помощь, а также сотрудничает со странами этих регионов в сфере военной и культурно-гуманитарной.

Китайская Народная Республика к сотрудничеству подходит с прагматической стороны. Пекин считает, что сотрудничество со странами Юго-Восточной Азии, Африки, Ближнего Востока и Латинской Америки не критикуется внутривластными системами, поэтому аналитики считают, что в данных регионах Китай сможет реализовать свою политическую и экономическую цель.

Внешиполитическая деятельность Китайской Народной Республики тесно переплетается с приоритетами внутреннего развития. По этой причине, приоритеты внешней политики Китайской Народной Республики рассматривается в Пекине в плане динамичного и устойчивого экономического роста и стабильность во внутренней политике Китая в целом. Также нельзя не отметить то, что единение Китайской Народной Республики под одним курсом, этот момент во многом определяет характер внешнеполитической деятельности, а также ее подходы и задачи в целом.

Список использованной литературы:

1. Чжао Хуашиэн. Теоретические и практические основы китайской дипломатии в Центральной Азии. // Казахстан в глобальных процессах. – 2008. - № 3. - С. 47. (дата обращения: 29.09.2019г.)
2. Гао Фан Чжунго тичжи гайгэдэ синюэ. [Размышления на тему реформы политической системы Китая.]. - Чжунцин, 2006. (дата обращения: 1.10.2019г.)
3. Доклад Ху Цзиньтао на 17-м съезде КПК «Высоко неся великое знамя социализма с китайской спецификой, бороться за новую победу в деле полного построения среднезажиточного общества». URL: russian.people.com.cn/31521/6290591.html. (дата обращения: 3.10.2019г.)
4. Китай в XXI веке: актуальные тенденции развития ключевых сфер жизни / Колл. авт. Под ред. А.С. Каукенова. – Алматы: Центр по изучению Китая при ИМЭП, 2008. - С. 76. (дата обращения: 3.10.2019г.)
5. Парамонов В., Строков А. Экономическое присутствие России и Китая в Центральной Азии. // Неконфликтное сотрудничество РФ и КНР в ЦА: ШОС, ЕвразЭС. Л. 2007.23 стр. [Электронный ресурс] // Режим доступа: https://www.studmed.ru/paramonov-vv-strokov-av-rossiya-i-kitay-v-centralnoy-azii-politika-ekonomika-bezopasnost_9f17f58bab2.html (дата обращения: 8.10.2019)
6. Лю Цзайци. Внешняя политика КНР и перспективы китайско-российских отношений / Лю Цзайци // Мировая экономика и международные отношения. - 2004. - № 9. - С. 84 - 90. (дата обращения: 10.10.2019)
7. Лю Цинцай. Современная внешняя политика Китая и китайско-российские отношения / Лю Цинцай // Проблемы Дальнего Востока, 2004 г., №5, С. 54 – 57. (дата обращения: 15.10.2019)
8. Чжан Дэгуан. XVI съезд КПК и стратегия развития Китая в новом веке [Электронный ресурс] / Чжан Дэгуан; Источник публикации - ИСПР РАН. - 17.03.2004. - Режим доступа: <http://www.stra.teg.ru> (дата обращения: 18.10.2019)
9. Савкович, Е.В. Новая политика Китая [Электронный ресурс] / Е.В. Савкович; Агентство политических новостей - Режим доступа: <http://www.blotter.ru>. (дата обращения: 22.10.2019)
10. Чжунго дули цзычжу дэ хэпин вайцзю чжэньцэ (Независимая мирная внешняя политика Китая) [Электронный ресурс] / Агентство Синьхуа - Режим доступа: <http://news.xinhuanet.com> - (пер. с кит. - авт. пер.) (дата обращения: 23.10.2019)

References:

1. Zhao Huasheng. *Theoretical and practical foundations of Chinese diplomacy in Central Asia. // Kazakhstan in global processes. - 2008. - No. 3. - p. 47. (accessed: 29.09.2019)*
2. Gao Fang *Zhongguo tizhi gaigede xinyue. [Reflections on the reform of the Chinese political system].- Zhongqing, 2006. (accessed: 1.10.2019)*
3. Hu Jintao's report at the 17th CCP Congress, " Carrying high the great banner of socialism with Chinese characteristics, fight for a new victory in the complete construction of a middle-class society." URL: [russian.people.com. cn/31521/6290591.html](http://russian.people.com.cn/31521/6290591.html). (accessed: 3.10.2019)
4. *China in the XXI century: current trends in the development of key spheres of life / Coll. auth. Ed. by A. S. Kaukenov. - Almaty: Center for the Study of China at the IMEP, 2008. 76. (accessed: 3.10.2019)*
5. Paramonov V., Stokov A. *The economic presence of Russia and China in Central Asia. // Non-conflict cooperation of the Russian Federation and China in Central Asia: SCO, EurAsEC. L. 2007.23 p. [Electronic resource] // Access mode: https://www.studmed.ru/paramonov-vv-stokov-av-rossiya-i-kitay-v-centralnoy-azii-politika-ekonomika-bezopasnost_9f17f58bab2.html (accessed: 8.10.2019)*
6. Liu Zaiqi. *Foreign Policy of the People's Republic of China and Prospects of Sino-Russian relations / Liu Zaiqi // World Economy and International Relations. - 2004. - No. 9. - pp. 84-90. (date of request: 10.10.2019)*
7. Liu Qingcai. *Modern foreign policy of China and Sino-Russian relations / Liu Qingcai // Problems of the Far East, 2004, No. 5, pp. 54-57. (accessed: 15.10.2019)*
8. Zhang Deguang. *XVI Congress of the CPC and China's development strategy in the new century [Electronic resource] / Zhang Deguang; Source publication - ISPR RAS. - 17.03.2004. - Access mode: <http://www.stra.teg.ru> (date accessed: 18.10.2019)*
9. Savkovic, E. V. *New policy of China [Electronic resource] / E. V. Savkovic; the Agency of political news - access Mode: <http://www.blotter.ru>. (date accessed: 22.10.2019)*
10. *Zhongguo duli zizhu de heping weijiao zhengce (Independent peaceful foreign policy of China) [Electronic resource] / Xinhua News Agency-Access mode: [http/ / news. xinhuanet. com](http://news.xinhuanet.com) - (translated from Chinese-author's translation) (accessed: 23.10.2019)*

ӘӨЖ 787.11
МРНТИ 04.41.21

Ж.Ж. Қиубек¹ Ж.Е. Нурбаев²

*¹Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, (kiyubek_zhzh@mail.ru)*

*²Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, (zhaslannurbayev@gmail.com)*

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ: НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И РОССИИ

Аннотация

В статье рассмотрены особенности применения цифровых технологий и виды информационных средств обучения в высшей школе двух стран. При использовании цифровых технологий в качестве необходимого дополнения к традиционному образованию в высшей школе требуется использовать образовательные сайты, поэтому приведены примеры данных сайтов. В ходе изучения данной темы авторы делают акцент на использование современных медиа ресурсов, которые позволяют сэкономить время, а также с помощью которых можно наглядно посмотреть на тот или иной процесс. Дистанционные и онлайн обучения, которые активно внедряются в учебный процесс отечественных вузов, является мировой тенденцией, когда каждый может получить определенный курс не выходя из дома. Кроме того, приведены примеры обучения в государственных и частных вузах страны, процесс которого невозможен без новейших технологий.

Ключевые слова: цифровые технологии, информатизация, электронный учебник, smart-дидактика, дистанционное обучение, Казахстан, Российская Федерация.

Ж.Ж. Қиубек¹ Ж.Е. Нурбаев²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, (kiyubek_zhzh@mail.ru)

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, (zhaslannurbayev@gmail.com)

ЖОҒАРҒЫ БІЛІМ БЕРУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ МЫСАЛЫНДА

Аңдатпа

Мақалада сандық технологиялардың қолданылу ерекшеліктері және блок-схема түріндегі оқытудың ақпараттық құралдарының түрлері қарастырылған. Жоғарғы мектепте дәстүрлі білімге қажетті қосымша ретінде сандық технологияларды пайдалану кезінде білім беру сайттарын пайдалану талап етілгендіктен осы сайттардың мысалдары келтірілген. Осы тақырыпты зерттеу барысында автор уақытты үнемдеуге мүмкіндік беретін қазіргі заманғы медиа ресурстарды пайдалануға, сондай-ақ сол немесе басқа процеске көрнекі түрде қарауға баса назар аударады. Сонымен қатар, соңғы жылдары белсенді енгізілген қашықтықтан және онлайн оқыту туралы толық ақпарат беріледі. Сонымен бірге, еліміздің мемлекеттік және жеке жоғары оқу орындарында оқыту мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: сандық технология, ақпараттандыру, электрондық оқулық, smart-дидактика, қашықтықтан оқыту, Қазақстан, Ресей Федерациясы.

Zh.Zh. Kiyubek¹ Zh.E. Nurbayev²

¹*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan (kiyubek_zhzh@mail.ru)*

²*Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan (zhaslannurbayev@gmail.com)*

FEATURES OF USING DIGITAL TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION: THE EXAMPLE OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION

Abstract

The article considers the features of digital technologies application and types of information training tools in the form of flowcharts. When using digital technologies as a necessary complement to traditional education in higher education, educational sites must be used, so examples of these sites are provided. In the course of studying this topic, the author focuses on the use of modern media resources that allow you to save time. It also provides full information about distance and online training, which has been actively implemented in recent years. In addition, there are examples of training in public and private universities in the country, the process of which is impossible without the latest technologies. It's also said about online education, the global trend to get a certain course without leaving home has often started to be practiced in our country.

Keywords: digital technology, informatization, electronic textbook, smart-didactics, distance learning, Kazakhstan, Russia.

Цифровые технологии активно входят во все сферы жизни. В современном обществе при постоянно изменяющихся социально-экономических условиях и использовании цифровых технологий изменились требования к высшей школе и выпускникам. Цифровые ресурсы, которые используются в ежедневной деятельности каждого человека, дают возможность преодолевать различные барьеры традиционного обучения: степень освоения изучаемой программы, методы и формы обучения, выбор определенного педагога. На сегодняшний день самые развитые страны мира перешли на новые уровни новых технологий. Это обусловлено важными тенденциями в таких сферах как информатизация, цифровизация. То есть сейчас мы находимся в эре больших данных, которая основана на этих технологиях. На данный момент, цифровые технологии позволяют

нам повышать объем и эффективность производств, а также способствуют реализовывать отдельный подход в различных сферах деятельности. Например, используя 3D-печать можно изготовить очень сложные проекты, а также, производить их в идентичных экземплярах. А когда-то это было невозможным, при старых технологиях. В сфере образования немаловажную роль сыграли новые возможности техники, благодаря цифровым технологиям процесс обучения стал непрерывным, например, life-long-learning обучения в течение жизни. Каждый человек может пройти индивидуальный курс, либо отдельный вид специализации по индивидуальному обучению, это advanced-learning technologies - технологии продвинутого обучения [1]. В современном мире эти термины еще не устарели, использование в обучении больших данных дают нам возможность автоматизации учебного процесса и визуализации отдельных видов конструкции. С помощью новых технологий мы имеем возможность вычислять до максимальной точности и в короткие сроки. Во всем мире цифровая технология используется во всех отраслях промышленности, науки, медицины, а также у нас есть возможность рассчитать расстояние между планетами, а также с точностью сказать вылет и приземление космических кораблей.

Независимо, в Казахстане ли это или в Российской Федерации, с использованием современных цифровых технологий обучения можно лично развивать обучающихся с учетом их психолого-физиологических способностей. Рассмотрим особенности электронного образования и цифровых технологий, состоящего из 6 модулей, а именно: сокращение времени при выработке технических навыков учащихся; увеличение количества тренировочных заданий; достижение оптимального темпа работы ученика; легко достигаемая уровневая дифференциация обучения; учащийся становится субъектом обучения, так как ему активно приходится работать на уроке; повышение мотивации учебной деятельности, а также электронное образование позволяет оптимизировать темп работы обучающихся и повышает мотивацию учебной деятельности с использованием информационных средств обучения [2].

В Казахстане и России при использовании цифровых технологий в качестве необходимого дополнения к традиционному образованию в высшей школе требуется использовать образовательных сайтов, имеющие большую базу учебных материалов, необходимых в работе преподавателям и студентам, позволяющих выполнять презентацию учебных материалов, проводить фронтальные опросы в группе, проводить занятия по темам вузовской программы.

Данные сайты осуществляют соревновательный режим и дополнительную мотивацию для обучения в лучших вузах. Причем все баллы, набранные студентами, поднимают рейтинг самого вуза. Примером такого качественного образовательного портала является Якласс. В целом, помимо Якласса, для общеобразовательной школы создано много образовательных ресурсов, таких как Фоксфорд, Учиру, Инфоурок, Мультиурок, 1С Образование и др., опыт работы с которыми нужно перенести на высшую школу [3]. Нельзя забывать, что электронное обучение не должно полностью заменять традиционное обучение, оно должно его дополнять, так как живого общения преподавателя с учащимися никто и ничто не заменит. Преподаватель, имея обратную связь с учеником, может по ходу преподавания перестраивать учебный материал, делая его более понятным и доступным.

Необходимо отметить, что государство Республики Казахстан внедряет цифровые технологии во все сферы, в сферы образования, промышленности, экономики, банковской сферы и т.д. В государственных структурах вводятся заместители руководителей по цифровому развитию. Облачные технологии (Cloud) дают возможность не только объединить информационные ресурсы и упростить пользование ими. Технология блокчейн активно начинает применяться в зарубежных вузах при подготовке выпускных квалификационных работ. Это позволяет преподавателям, работодателям в открытой информационной среде отслеживать продвижение студента в выполнении работы, оценить его перспективные возможности для привлечения на работу в компании. Блокчейн в образовании представляет собой открытую саморазвивающуюся систему, где в качестве параметра порядка выступает определенная цель (обеспечение качественной подготовки специалиста, выполнение проекта, развитие личности и т.д.), для выполнения которой реализуется диалогическое активное взаимодействие всех участников образовательного процесса с использованием облачного информационного пространства, позволяющее обеспечить достижение поставленной цели.

Сейчас, когда эра «электронных учебников» позади, важно понимать возможности, предоставляемые информационными технологиями для обоснования smart-дидактики, использования облачных и блокчейн-технологий для развития всей системы образования и формирования современных условий личностного и профессионального развития школьника, студента [4].

Отсутствие методологически обоснованного, апробированного в экспериментальной работе подхода к внедрению информационных технологий может не привести к желаемым успешным результатам.

По сравнению с Казахстаном, в РФ особое место цифровые технологии занимают в классификации методов профессионального воспитания. Это важно, прежде всего, тем, что без понимания природы воздействия на личность мощного информационного пространства, его закономерностей, принципов и методов построения работы с обучающимся невозможно строить политику, стратегию, программу такой работы в современной цифровой среде.

Именно отсутствие таких научно обоснованных подходов в Казахстане привело к тому, что формируется система доступа в Интернет всех образовательных организаций, а ресурсов для обучающихся, преподавателей очень мало. Сколько их необходимо, какие задачи они должны решать – к сожалению, все это оказывается в плену рынка образовательных услуг. Введение системы ограничений для пользователей и агрегаторов не является продуктивным, требуется формирование нравственно-волевой ориентации молодежи, являющейся важной составляющей личностной и профессиональной культуры (с самого раннего возраста, когда они берут в руки гаджет для игр).

На сегодняшний день российские вузы в большинстве своем используют двухкомпонентную информационно-образовательную среду. В ней совмещаются общедоступные ресурсы международных образовательных платформ с контентом собственных разработок. При этом наиболее часто используемыми платформами являются: Coursera; edX; XuetangX; Udacity; FutureLearn. Кроме этого, достаточно много крупных IT-компаний занимаются разработкой собственных платформ, имеющих как прямое и непосредственное отношение к образованию, так и опосредованное, специализированное. К таким разработчикам можно отнести: — Facebook, iTunes, eBay, Amazon, LinkedIn, Airbnb, Tencent;

По оценке Российской ассоциации электронных коммуникаций (РАЭК), уровень проникновения онлайн-технологий в российском образовании в целом составляет лишь 1,1%, а в Казахстане всего 0,7%. Глобально на долю e-learning приходится около 3% всего объема рынка образовательных услуг, по оценкам образовательного ресурса EduMarket. В российских вузах e-learning сегодня охватывает около 4% учащихся, в Казахстане 2%. По оценкам Tadviser, к 2021 году эта доля вырастет до 9% в обеих странах [5].

В новой парадигме обучения на протяжении всей жизни (lifelong learning) роль дистанционного направления усиливается. В России развивается и совершенствуется нормативно-правовая база, регулирующая электронное образование, онлайн-обучение получает дополнительное финансирование — в частности, в рамках приоритетного проекта «Современная цифровая образовательная среда» [6]. В его рамках до 2020 года планируется выделить российским вузам на онлайн-обучение и связанные с ним нужды гранты в размере 1 млрд руб. Деньги можно получить на создание ПО, технологической инфраструктуры, сервисов и интеграционных решений для развития онлайн-обучения. К 2025 году в России должно быть создано 3500 онлайн-курсов, 10 тыс. преподавателей должны научиться передавать свои знания онлайн [7].

Так же в Казахстане, почти все высшие учебные заведения оснащены современными технологиями: компьютерами, интерактивными досками, планшетными панелями. В каждом кабинете или аудитории проведен интернет для доступа к информационному контенту.

На современном этапе, в условиях тотального онлайн образования из-за пандемии коронавируса, в казахстанской высшей школе активно используются такие онлайн-ресурсы как: zoom, classroom, moodle, courser, canvas, arzamas, Microsoft Virtual Academy, hangouts и др. Большой сложностью для нас является отсутствие отечественных онлайн-платформ, которые способны обеспечить онлайн обучение в любом регионе страны. Это, в свою очередь, является определенным вызовом для государственной, цифровой безопасности.

Согласно планам, Министерства образования и науки Республики Казахстан к 2022 году образовательные организации должны создать 2000 онлайн курсов (к 2025 году этот показатель должно быть доведен до 3000) [8]. Такие требования означают перевод значительной части образовательной программы ведущих ОО в онлайн-формат. Многие казахстанские образовательные организации работают и в рамках западных образовательных платформ. Присутствуют и сугубо казахстанские платформы, наиболее важной из которых является Национальная платформа открытого образования. Таким образом, цифровые технологии это уже не только инструмент, но и новая среда существования человека. Цифровая образовательная среда дает принципиально новые возможности: перейти от обучения в классной комнате к обучению в любом месте и в любое время;

проектировать индивидуальный образовательный маршрут, тем самым удовлетворять образовательные потребности личности обучающегося; превратить обучающихся не только в активных потребителей электронных ресурсов, но и создателей новых ресурсов и др.

В заключении на основе изложенного необходимо отметить, что внедрение цифровых технологий очень важно для развития системы высшего и профессионального образования, однако необходимо наряду с этим формировать и научно обоснованный подход к их внедрению. Совершенствование подготовки, основанное на культурологическом подходе, позволит сформировать цифровую smart-дидактику, внедрить блокчейн-технологии, что должно стать основой стратегии развития современных образовательных организаций. Нашей стране нужны высокопрофессиональные кадры, поэтому задача отечественной науки состоит не только в переносе в наши условия лучших зарубежных практик, но и в разработке научно обоснованной опережающей образовательной стратегии, опирающейся на лучшие отечественные научные высшие школы и передовые цифровые технологии.

Список использованной литературы:

1 Применение информационно-коммуникационных технологий в образовании [Электронный ресурс]. URL: <http://window.edu.ru/resource/923/60923/files/book2.pdf>. (дата обращения: 25.03.2020).

2 Применение ИКТ в образовании // Система федеральных образовательных порталов «Информационно-коммуникационные технологии в образовании». Электронная библиотека. URL: http://www.ict.edu.ru/lib/index.php?a=elib&c=getForm&r=resNode&d=mod&id_node=315. (дата обращения: 25.03.2020).

3 Цифровое поколение: какие технологии внедряются в школах. <https://plus.rbc.ru/news/5ba168647a8aa962b46adc87> (дата обращения: 25.03.2020).

4 Карабельская И. В. Использование цифровых технологий в образовательном процессе высшей школы. педагогические науки. Вестник УГНТУ. Наука, образование, экономика. Серия экономика. № 1 (19), 2017. - С.127-131.

5 Стефанова Н.А., Рахманова Т.Э. Оценка эффективности цифровой экономики // Карельский научный журнал. 2017. Т. 6. № 4 (21). С. 301-304.

6 Распоряжение Правительства РФ от 28 июля 2017 года №1632-р. Об утверждении программы «Цифровая экономика Российской Федерации». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://base.garant.ru/71734878/> (дата обращения: 25.03.2020).

7 Послание Президента Федеральному Собранию. 1 декабря 2016 года // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/53379> (дата обращения: 26.03.2020).

8 Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/P1700000827> (дата обращения: 26.03.2020)

References:

1 Application of information and communication technologies in education [Electronic resource]. URL: <http://window.edu.ru/resource/923/60923/files/book2.pdf>. (accessed: 25.03.2020).

2 Application of ICT in education // System of federal educational portals "Information and communication technologies in education". Electronic library. URL: http://www.ict.edu.ru/lib/index.php?a=elib&c=getForm&r=resNode&d=mod&id_node=315. (accessed 25.03.2020).

3 Digital generation: what technologies are being implemented in schools. <https://plus.rbc.ru/news/5ba168647a8aa962b46adc87> (accessed: 25.03.2020).

4 Karabelskaya I. V. The use of digital technologies in the educational process of higher education. pedagogical sciences. USNTU Bulletin. Science, education, and economics. Economy series. No. 1 (19), 2017. - p. 127-131.

5 Stefanova N. A., Rakhmanova T. E. Evaluation of the effectiveness of the digital economy // Karelian Scientific Journal. 2017. Vol. 6. No. 4 (21). pp. 301-304.

6 Decree of the Government of the Russian Federation No. 1632-r of July 28, 2017. On the approval of the program "Digital Economy of the Russian Federation". [Electronic resource]. - Access mode: <http://base.garant.ru/71734878/> (date of address: 25.03.2020).

7 Message of the President to the Federal Assembly. December 1, 2016 // [Electronic resource]. - Access mode: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/53379> (accessed: 26.03.2020).

8 On the approval of the State Program "Digital Kazakhstan". [Electronic resource]. - Access mode: <https://egov.kz/cms/ru/law/list/P1700000827> (accessed: 26.03.2020)

УДК 327.82

Кокенов Р.С.¹

¹ Докторант кафедры «Международных отношений»
Евразийского национального университета им.Л.Н.Гумилева,
г.Нурсултан, Казахстан

НОВЕЙШАЯ ДИПЛОМАТИЯ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ НАУЧНОЙ ДИПЛОМАТИИ КАК СОСТАВЛЯЮЩИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Ввиду того, что современный мир находится в условиях глобализации, развитие стран мира сопровождается качественным ростом технологий, в области науки и техники, в связи с чем, наблюдается интернационализация научных разработок, наукоемкого производства, а также обостряется конкуренция между странами, по поводу распределения ресурсов, в плане новых разработок и развития в целом. Сотрудничество само по себе несет в себе потенциал взаимопомощи, совместного решения комплекса международных, научных проблем силами стран-участниц. По этой причине современное научное сотрудничество является последствием грамотно выстроенной научной дипломатии.

Научная дипломатия призвана способствовать развитию научного сотрудничества, она направлена на поддержание партнерских дипломатических взаимосвязей, которые с одной стороны могут использовать науку для сближения межгосударственных приоритетов, с другой стороны способствуют развитию самой науки.

Новейшая дипломатия взяла на вооружение научные подходы и активно решает с их помощью современные вызовы, встающие перед правительствами стран мира. В статье рассматривается работа международных организаций в обозначенной области исследования, приводится казахстанский опыт решения вопроса.

Ключевые понятия: внешняя политика, международные организации, научная дипломатия, научное сотрудничество.

Кокенов Р.С.¹

¹ Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
«Халықаралық қатынастар» кафедрасының докторанты,
Нұрсұлтан қ., Қазақстан

СОҢҒЫ ДИПЛОМАТИЯ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ДИПЛОМАТИЯНЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРАМДАС БӨЛІГІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қазіргі әлем жаһанданған әлемде болғандықтан, әлем елдерінің дамуы ғылым мен техника саласындағы технологияның сапалы өсуімен қатар жүреді, осыған байланысты ғылыми эзирлемелердің интернационализациясы, жоғары технологиялық өндіріс және жаңа эзирлемелер мен даму тұрғысынан ресурстарды бөлу бойынша елдер арасындағы бәсекелестік күшейе түсуде. Өзі ынтымақтастық күштердің мүше елдердің халықаралық, ғылыми мәселелерді әлеуетті өзара бірлескен шешім жиынтығы бар. Осы себепті қазіргі заманғы ғылыми ынтымақтастық жақсы жолға қойылған ғылыми дипломатияның нәтижесі болып табылады.

Ғылыми дипломатия ғылыми ынтымақтастықты дамытуға жәрдемдесуге шақырылады, ол бір жағынан ғылымды мемлекетаралық басымдықтарды жақындастыру үшін қолдана алатын, екінші жағынан ғылымның дамуына ықпал ететін серіктес дипломатиялық қатынастарды қолдауға бағытталған.

Соңғы дипломатия ғылыми көзқарастарды қабылдады және үкіметтер мен елдердің қазіргі проблемаларын белсенді шешуде. Мақалада халықаралық ұйымдардың тағайындалған зерттеу саласындағы жұмысы талқыланады, мәселені шешудегі қазақстандық тәжірибе келтірілген.

Түйінді сөздер: сыртқы саясат, халықаралық ұйымдар, ғылыми дипломатия, ғылыми ынтымақтастық.

Kokenov R. ¹

*¹ Candidate to PhD of the Department of "International relations"
L.N. Gumilov Eurasian national University,
Astana, Kazakhstan*

RECENT DIPLOMACY AND THE MAIN DIRECTIONS OF SCIENTIFIC DIPLOMACY AS COMPONENTS OF KAZAKHSTAN'S FOREIGN POLICY

Abstract

Due to the fact that the modern world is in the context of globalization, the development of the countries of the world is accompanied by a qualitative increase in technology in the field of science and technology, in connection with which, there is an internationalization of scientific developments, high-tech production, as well as competition between countries over the distribution of resources is intensifying, in terms of new developments and development in general. Cooperation in itself bears the potential of mutual assistance, joint solution of a set of international, scientific problems by the participating countries. For this reason, modern scientific cooperation is a consequence of well-built scientific diplomacy.

Scientific diplomacy is called upon to promote the development of scientific cooperation; it is aimed at maintaining partner diplomatic relations, which, on the one hand, can use science to bring together interstate priorities, and, on the other hand, contribute to the development of science itself.

The latest diplomacy has adopted scientific approaches and is actively solving modern challenges facing governments and countries. The article discusses the work of international organizations in the designated area of research, provides Kazakhstani experience in resolving the issue.

Key words: foreign policy, international organizations, scientific diplomacy, scientific cooperation.

Научные ценности – рациональность, объективность и универсальность активно внедряются в современные науки, в том числе и в дипломатические отношения и реализуются на практике, в области новейшей практической дипломатии.

Понятие научной дипломатии сравнительно недавно вошло в постоянный обиход и стало самостоятельным проявлением внешней политики государств.

Тем не менее, учитывая суть современного общественного мирового прогресса, стоит отметить, что глобальные процессы, происходящие во всем мире стоят на повестке дня научного сообщества: к ним можно отнести мировые процессы по охране труда и усовершенствованию человеческого капитала,

В настоящее время научная дипломатия, как направление реализуется согласно трем положениям, некоторые из которых тесно пересекаются с новейшей практической дипломатией:

-Выработка рекомендаций в целях международной политики: к ней можно отнести современные концепции развития дипломатии и труды политиков –классиков дипломатических отношений.

-Упрощение процесса международного сотрудничества: на основе принятых соглашений и решения общих задач.

-Использование научных альянсов в целях улучшения дипломатических отношений: научное сотрудничество и решение общих целей в рамках универсальных и региональных организаций.

Современные дипломатические отношения Республики Казахстан осуществляются на основе таких политико-правовых норм, как: Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года, Законов Республики Казахстан «О дипломатической службе Республики Казахстан», «О международных договорах Республики Казахстан», «О национальной безопасности Республики Казахстан», Указов Президента Республики Казахстан, таких как: «О Системе государственного планирования в Республике Казахстан», «Об утверждении Военной доктрины Республики Казахстан», «О мерах по реализации Послания Главы государства народу Казахстана от 14 декабря 2012 года «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства», «Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2014-2020 годы».

Республика Казахстан в период распада двухполярного мира оказалась в сложной геополитической обстановке, которая заключалась в том, что предстояло найти и сохранить политику паритета по ряду ключевых направлений, таких как:

-Укрепить и создать политику векторности и взаимных договоренностей с Российской Федерацией, Китаем и США, странами Центрально-Азиатского региона.

-Создать политику многовекторных отношений со всеми странами мира на основе культурного диалога, обмена мнениями, защиты окружающей среды, сохранении мира и международной безопасности.

В труде «Эра независимости» Лидера Нации Н.А.Назарбаева, в частности озвучено: «Я считал и считаю, что для современного, сильного, способного постоять за себя государства, каким стал Казахстан, глобальный выигрыш в международных делах связан с установкой на приобретение друзей, а не на поиск врагов» [1].

Казахстан занимал такую геостратегическую позицию вплоть до 1995 года, пока не выбрал политику «стратегических приоритетов».

Республика Казахстан осталась с наличием ядерного потенциала и запасом ресурсов, но с практически неразвитой промышленностью.

Правительству предстояла масштабная работа и взвешенные политические шаги.

По отношению к остальным странам Республика занимает двойное географическое положение, с одной стороны находится прямо в эпицентре Великого Шелкового пути, с другой стороны находится в центре интересов России и Китая.

У Казахстана имеются запасы полезных ресурсов и территории, которыми Китай не владеет, при численности населения - 1,4 млрд. человек, протяженностью территории: 9 596 961 кв.км. [2], в то время как население Казахстана составляет 18 653500 человек, для сравнения, и 2 724 900 кв.км. площади [3].

Главным интересом Казахстана, продолжают оставаться природные богатства, в целом 1.5 млрд. тонн полезных ископаемых. Мировое сообщество смотрит на республику, как на один из основных источников энергии в XXI веке.

Казахстан занимает одно из ведущих мест в мире по запасам нефти, газа, угля и урана.

Сельское хозяйство республики производит большое количество зерна на экспорт, руководство страны извлекает пользу из данных геополитических факторов.

Выводы напрашиваются сами собой, имея такую большую территорию необходимо приходиться к паритетным, взаимовыгодным отношениям с соседями.

Республика Казахстан реализует программу ТРАСЕКА, - возрождение Великого Шелкового пути, принимая участие в реконструкции дорог.

Обозначенные шаги приносят определенную прибыль, как в международных отношениях, так и в плане долгосрочного инвестирования.

Первоначальные шаги становления дипломатической стратегии республики были определены «Стратегией становления и развития Казахстана, как суверенного государства», работой Первого Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева. В стратегии в частности обозначено: будущее Казахстана зависит от того, насколько страна сыграет роль экономического, связующего звена между Россией, Китаем и мусульманским миром.

Таким образом, дипломатию Казахстана и ее развитие изначально определило географической положение, численность населения, уровень развития промышленной базы, историческое наследие.

Данные предпосылки развития, продолжают оказывать влияние на будущее Казахстана, и если первоначально мировое сообщество не оказывало республике пристального внимания, то в настоящее время ситуация изменилась.

Основная цель современной дипломатической стратегии развития республики, как и ранее: формировать благоприятную внешнюю среду и поддержку для стабильного развития страны на основе политических и экономических реформ.

К основным принципам внешней политики и дипломатической стратегии Казахстана в целом относят следующие принципы:

- 1.Взаимное уважение суверенитета стран и народов.
2. Стремление к равенству стран и народов.
- 3.Способность к маневрированию и принятию оптимальных быстрых решений.
- 4.Соблюдение прагматичности при выборе стратегических партнеров.

5. Сохранение безопасности государства на всех уровнях, по направлениям: политическая, экономическая, военная.

6. Создание баланса в функционировании глобальной, региональной и национальной безопасности.

7. Соблюдение принципов, принятых республикой, ввиду вступления в международные и региональные организации (ООН, ОБСЕ, ОИС, ШОС, СВМДА и другие) [4].

Среди основных направлений внешней дипломатии Казахстана:

1. Сотрудничество со странами СНГ, по линиям Россия, Украина, Беларусь, страны Средней Азии, в последнее время активно развивается по направлению евразийского экономического союза.

Среди стран участниц Евразийского экономического союза, созданного путем подписания соглашения в 2014 году, в Астане на сегодняшний день находятся многие ключевые игроки Содружества независимых государств.

Среди них: Армения, Белоруссия, Казахстан, Киргизия и Россия. Основа евразийской интеграции в свое время была заложена Евразийской доктриной Н.А. Назарбаева.

Основной документ, регулирующий работу ЕАЭС «Договор о Евразийском экономическом союзе» от 29.05.2014 г.

ЕАЭС по соглашению не является политическим объединением, и при создании ориентирована именно на решение вопросов экономического характера.

В основе функционирования организации - принципы суверенного равенства, равноправия и учета национальных интересов стран участниц [5].

ЕАЭС направлена на региональную экономическую интеграцию, она является гарантом проведения единой экономической политики между странами участницами.

ЕАЭС обеспечивает свободу продвижения экспорта и импорта, трудовых ресурсов, финансов, а также развитие экономик стран-участниц в едином экономическом пространстве.

О том, что ЕАЭС имеет перспективы, и потенциал для роста говорит уже одно то, что совокупный объем ее средств составляет 2,2 триллиона долларов.

2. Расширение азиатско-тихоокеанского сотрудничества: Пекин – Сеул -Токио.

На территории стран АТР развивается в ускоренном плане высокотехнологичное производство средств информационной связи в системе стран «Золотого треугольника».

3. Расширение рынков сбыта совместно с тюркскими странами, страны Арабского Востока, Турция, привлечение инвестирования.

Например, на повестке дня стоит вопрос о проведении очередного заседания казахстанско-пакистанской межправительственной комиссии [6].

4. Расширение европейского направления. Со странами Европы Республика также имеет многочисленную базу подписанных и реализованных соглашений, тем не менее, Германия остается ключевым локомотивом этих отношений.

Соглашение о расширенном партнерстве и сотрудничестве Казахстана и Европейского союза вступило в силу, этот шаг открывает новые перспективы взаимоотношений со странами Европы.

В частности Посол Казахстана в Бельгии А.Куспан по этому поводу отмечает: «Речь идет о переходе отношений на качественно иной уровень развития. Европейский союз и Казахстан стали перспективными равноправными партнерами, то, что сейчас соглашение вступило в силу, результат проводимой работы на протяжении 10 лет.

Казахстан – первая страна в Евразии, которая заключила с Евросоюзом подобное соглашение второго уровня.

Новое соглашение является диверсифицированным, то есть оно охватывает 29 сфер сотрудничества, среди которых: экономика и финансы, транспорт, энергетика, борьба с коррупцией» [7].

Соглашение с Европейским союзом касается таких направлений, как цифровизация, охрана кибербезопасности.

Среди новых сфер, отраженных в программном документе: создание космической безопасности, сотрудничество по энергетическому направлению, противодействие терроризму, сотрудничество по развитию государственной службы, вопросы изменения климата и экологической безопасности.

Еще одной важной сферой для казахстанцев является отмена визового режима.

Европейский союз является основным инвестором и торгово-экономическим партнером Казахстана, начиная с 2005 года республика привлекала практически 330 млрд. долларов инвестиции и почти половину из них из стран ЕС.

5. США являются одной из ведущих держав современной дипломатии, практически все теории «геостратегических императив», «международного и регионального развития» первоначально были созданы в США, начиная с 90-х годов активно брались на вооружение по всему миру.

Республика Казахстан продолжит укрепление стратегического партнерства с Соединенными Штатами Америки, направленного на развитие политического, торгово-экономического, инвестиционного, энергетического, научно-технического и гуманитарного сотрудничества, решение актуальных вопросов международной повестки дня [8].

6. Сотрудничество Казахстана с международными экономическими организациями, такими, как: Всемирный банк, Европейский банк развития и реконструкции, специализированными экономическими организациями ООН (ЮНКТАД, ЮНИДО и др.) и региональными организациями.

Казахстан сотрудничает с такими организациями, как ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, ЭКОСОС, МВФ, МБРР, ОЭС, ОДКБ, ШОС.

Верховный комиссар по правам человека М. Бачелет в своем выступлении на заседании Совета по правам человека отметила высокий уровень реформ республики: «В Казахстане я отмечаю планы Президента по значительным законодательным, политическим реформам для обеспечения большей гражданской и политической свободы, включая новый закон о мирных собраниях [9].

7. Партнерские соглашения с Организацией Объединенных наций. Одна из первых международных универсальных организаций, в которую вступила республика в 1992 году была ООН и ее дочерние организации.

Казахстан взял курс на разоружение, отказавшись от ядерного оружия.

В ООН ежегодно происходит празднование «Дня отказа от ядерного оружия Казахстаном».

На 2019-2020 годы Казахстан был единогласным голосованием назначен на пост непостоянного члена Совета Безопасности ООН. Среди основных планов, которые были заявлены на этот период, было урегулирование региональных конфликтов на территории Палестины.

На территории республики этот вопрос в частности неоднократно поднимался в том числе на Евразийском медиафоруме, на многочисленных диалоговых площадках которого неоднократно поднимались вопросы о урегулировании конфликтов в Афганистане, Ираке, Сирии.

Создание форума и его организация было инициированы Д.Н. Назарбаевой [10].

СБ ООН является единственным механизмом в области урегулирования международных споров и ситуаций разнообразными методами, представленными и закрепленными Уставом универсальной международной организации ООН, аналогов подобной структуре не существует [11].

Одной из ключевых проблем, которые стоят перед всем миром является эпидемия, о которой Генеральный Секретарь ООН высказался, как о мировой угрозе, которая усугубила положение людей по всему миру.

Государственные органы республики на регулярной основе разрабатывают стратегические шаги по развитию дипломатической стратегии Республики Казахстан, координируют работу Министерства иностранных дел с целью разработки и вынесения предложений руководству страны.

Список использованной литературы:

1. Назарбаев Н. Эра независимости. http://pushkinlibrary.kz/images/docs/Era%20of%20Independence_rus.pdf.
2. Население Китая. /Countrymeters//<https://countrymeters.info/ru/China>
3. Население Казахстана. /Countrymeters// <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan>].
4. Внешняя политика. Министерство иностранных дел. <http://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=ru>
5. Евразийская доктрина Н.А.Назарбаева.// <https://e-history.kz/media/upload/72/2013/08/27/909a62d2806ebc0f78e8126d9b291071.pdf>
6. О 9-м заседании казахстанско-пакистанской межправительственной комиссии.//<http://mfa.gov.kz/ru/content-view/9-4>
7. Магер Ю. Казахстан – Евросоюз: сотрудничество равноправных партнеров.// https://www.kazpravda.kz/interviews/view/kazahstan--evrosouz--sotrudnichestvo-ravnopravni-partnerov?fbclid=IwAR0ScR110FDzjCkifk_K4FTpRiP9MRqG2RkRmGc-apaVNFx1tRmbrs5vuxM
8. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2014-2020 годы.// <http://mfa.kz/ru/content-view/kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg>
9. Ministry of Foreign Affairs, Republic of Kazakhstan/ <https://www.facebook.com/KazakhstanMFA>
10. Нуртазина Р.А. «Национальная безопасность Республики Казахстан». Учебное пособие. Алматы.: Азия принт, 2013. - С.105.
11. Устав ООН, Глава IV “Мирное разрешение споров», ст.33, п.1.

References:

1. N. Nazarbayev *The era of independence.*

http://pushkinlibrary.kz/images/docs/Era%20of%20Independence_rus.pdf

2. *The population of China.* /Countrymeters//<https://countrymeters.info/ru/China>

3. *The population of Kazakhstan.* /Countrymeters// <https://countrymeters.info/ru/Kazakhstan>].

4. *Foreign policy.* Ministry of Foreign Affairs. <http://www.gov.kz/memleket/entities/mfa?lang=ru>

5. *The Eurasian doctrine of N. A. Nazarbayev.*// <https://e-history.kz/media/upload/72/2013/08/27/909a62d2806ebc0f78e8126d9b291071.pdf>

6. *About the 9th meeting of the Kazakhstan-Pakistan intergovernmental Commission.* // <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/9-4>

7. Mager Yu. *Kazakhstan – the European Union: cooperation of equal partners.*// https://www.kazpravda.kz/interviews/view/kazakhstan--evrosouz--sotrudnichestvo-ravnopravni-partnerov?fbclid=IwAR0ScR110FDzjCkifk_K4FTpRiP9MRqG2RkRmGc-apaVNFx1tRmbrs5vuxM

8. *The concept of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2014-2020.*// <http://mfa.kz/ru/content-view/kontseptsiya-vneshnoj-politiki-rk-na-2014-2020-gg>

9. Ministry of Foreign Affairs, Republic of Kazakhstan/ <https://www.facebook.com/KazakhstanMFA>

10. Nurtazina R. A. "National Security of the Republic of Kazakhstan". Training manual. Almaty.: Asia Print, 2013. - p. 105.

11. UN Charter, Chapter IV "Peaceful settlement of disputes", Article 33, paragraph 1.

ӘӨЖ 251

МРНТИ 03.41.21

А.Т. Қашқынбаева¹

*¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

ЭТНОСАРАЛЫҚ КОНФЛИКТІНІ РЕТТЕУДІҢ ТҮРЛІ ТӘСІЛДЕРІ: ӘЛЕМДІК МЫСАЛДАР НЕГІЗІНДЕ

Аңдатпа

Конфликт ұғымы адамзат баласына ежелден тән құбылыс. Конфликтілердің шығу тегін зерттейтін конфликтология пәнінде этносаралық конфликтілерді зерттеудің жалпыға ортақ әдіснамасы қалыптаспаған. Осы мәселені зерттеуші сарапшылардың арасында конфликтілерді реттеу мен алдын-алу бойынша қолданылатын тәсілдер төңірегінде ауызбіршілік жолға қойылмаған. Бұл этносаралық конфликтілерді шешудің тиімділігін төмендететіндігі сөзсіз. Мақалада этносаралық негізде ортаға шығатын конфликтілерді реттеуге бағытталған тәсілдерге талдау жасалынған. Сонымен қатар, ұсынылған тәсілдердің негіздемесін арттыру мақсатында әлемдік мысалдарға баға берілген.

Түйін сөздер: этносаралық конфликт, тәсілдер, факторлар, демографиялық ахуал, медиаторлар

А.Т. Kashkynbaeva¹

*¹doctoral student of L.N. Gumilyov Eurasian national University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

DIFFERENT APPROACHES TO RESOLVING INTER-ETHNIC CONFLICTS: BASED ON INTERNATIONAL EXAMPLES

Abstract

The concept of conflict is a phenomenon inherent in humanity since ancient times. In the subject of "conflictology", which studies the origin of conflicts, there is no General methodology for the study of inter-ethnic conflicts. There is no interaction between experts-researchers of this problem in the field of applied methods of regulation and prevention of conflict situations. This, of course, reduces the effectiveness of

resolving conflicts, including inter-ethnic ones. The article analyzes methods aimed at resolving conflicts that move to the inter-ethnic sphere. In addition, world examples are evaluated in order to increase the validity of the proposed methods.

Keywords: interethnic conflict, methods, factors, demographic situation, mediators

А.Т. Кашкинбаева¹

*¹докторант Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К УРЕГУЛИРОВАНИЮ МЕЖЭТНИЧЕСКИХ КОНФЛИКТОВ: НА ОСНОВЕ МИРОВЫХ ПРИМЕРОВ

Аннотация

Понятие конфликт - явление, присущее человечеству с древнейших времен. В предмете «конфликтология», изучающей происхождение конфликтов, не сформирована всеобщая методология исследования межэтнических конфликтов. Не налажено взаимодействие между экспертами-исследователями этой проблемы в области применяемых методов регулирования и профилактики конфликтных ситуаций. Это, безусловно, снижает эффективность решения конфликтов, в том числе и межэтнических. В статье сделан анализ методов, направленных на урегулирование конфликтов, переходящих на межэтническую сферу. Кроме того, дана оценка мировым примерам с целью повышения обоснованности предложенных методов.

Ключевые слова: межэтнический конфликт, способы, факторы, демографическая ситуация, медиаторы

«Конфликтіні реттеу» ұғымын талдамас бұрын оның мағыналық шегі мен шет тілдердегі баламаларын айқындап алуымыз қажет. Қазақ тіліндегі ғылыми терминологияның бір ізге түспеуі кесірінен ұғымдар мен түсініктерге түсіндірме беріп, олардың мағынасын айқындауда түрлі кедергілер туындап жатады. «Конфликт» сөзін «қақтығыс», «кикілжің» деп аудару арқылы біз оның мағыналық аясын шектеп, ғылыми дәлдіктен алшақ кетіп жатырмыз. Ал конфликтіні ауыздықтауға қатысты саналуан манипуляциялық әрекеттердің ағылшын, орыс тілдерінде ондаған түрлі атаулары бар және олар конфликтінің кезеңдеріне, қолданылатын тәсілдемелер мен әдістерге, қойылған мақсатқа байланысты әркелкі болып келеді. Ескертетін жағдай, бұл ұғымдардың ешқайсысы қатып қалған қағида емес және түрлі әдебиеттерде синоним ретінде пайдаланыла беруі әбден мүмкін. Ағылшын тілінде конфликтіні реттеу және шешудің төңірегіндегі әрекеттерді “regulation” (реттеу, орыс тіліндегі «регулирование» дегенге келеді), “management” (басқару), “resolution” (шешу), “settlement” (реттеу, орыс тіліндегі «урегулирование» дегенге келеді), “termination” (аяқтау), “transformation” (трансформация) деген терминдер қолданылады [1, б. 48].

Жоғарыдағы шаралардың барлығының түпкі мақсаты – тараптардың конфликт тарихын бірлесе сараптау арқылы оның туындау себептерін анықтап, тығырықтан шығудың лайықты, екі жаққа да тиімді жолдарын іздестіріп, оттың тұтануына негіз болған материалдық, процедуралық, психологиялық деңгейдегі жағдаяттар мен себептерді еңсеріп, өзара түсіністікке келуіне жәрдемдесу. Кікілжіңді толық аяқтау дегеніміз – оған түрткі болған себепті сылтаудан ажырату, себеп болған жайтты және оның салдарын түпкілікті жою [2, б. 28]. Яғни, ең идеалды жағдайда конфликтіні шешу «жеңіс-жеңіс» схемасы негізінде орындалып, тараптардың қажеттіліктері толық қанағаттандырылып, шынайы әріптестік қайта қалпына келуі керек.

Дегенмен, сарапшылар этностық кікілжіңдерді бұлайша толығымен аяқтау ешқашан мүмкін емес дейді. Тек күштеу әдістерін қолданып, проблеманы толығымен жойып жібергенде ғана конфликт физикалық тұрғыдан тыншуы ықтимал. Ал өркениетті жолмен шешілген кікілжіңдер бәрібір қайта тұтануы мүмкін. Мәселен, С.Волф Эфиопия мен Эритрея арасындағы бітім келісімін алға тартады. Екі жақ бейбіт уағдаластыққа қол жеткізгенімен, бұрынғы жаушылық пен дұрдараздық сақталып, кейін шекараны демаркациялау кезінде соғыс оты қайта тұтанды [3, б. 41].

Сондықтан, батыс ғалымдары өткен ғасырдың 60-жылдарынан бастап «конфликтіні басқару» (conflict management), яғни, іс жүзінде конфликтіні манипуляциялау, теориясының негізін қалады. Бұл концепцияны жақтаушылардың айтуынша, кікілжіңнің алдын алу не оны шешуден гөрі басқару

әдісі – шынайы өмірге ең жақын әдіс. Себебі, конфликтіні ушықтыру, деэскалациялау әдістері сияқты оның алдын алу, шешу, аяқтату – осының барлығы жалпы конфликтіні басқарудың құрамдас бөлігі ғана. Мәселен, кейде конфликтіні шешудің орнына оны одан сайын ушықтыру әдісі таңдалуы ғажап емес, бұл араласушы тараптардың мақсат-мүддесіне байланысты болмақ. Бір сөзбен айтқанда, «конфликтіні басқару дегеніміз – конфликтіні қолдау, аяқтату не басқа бір мақсаттарға жету үшін жүзеге асырылатын әрекет» [4, б. 57].

Яғни, реттеу, шешу не аяқтату шараларының барлығы – конфликтіні басқару әрекетінің аясында іске асырылатын, белгілі бір тактикалық мақсатты көздейтін әрекет десек, конфликтіні басқару конфликтіге қатысты іс-қимылдардың, процестер мен амалдардың жиынтық атауы болып шығады. Батыс конфликтология ғылымында «conflict management» термині институтталған ұғым болса, ТМД ғалымдары бұл атауды қолдануға аса құлықты болып отырған жоқ. Оның басты себептерінің бірін Ресей ғалымы Н.Косолапов атап өтті. Оның пікірінше, «конфликтіні басқару» теориясын бұрынғы КСРО аумағында қолдануға келмейді. Себебі, оған негізделген конфликтіні манипуляциялау ұғымы өте күшті де ықпалды бір тараптың әлсіз контрагенттерді – конфликтіге қатысушыларды жеке-дара билеп-төстей алуы дегенді білдіреді. Ал, посткеңестік кеңістікте мұндай аса ықпалды да пәрменді саяси күш жоқ, тіпті сондай рөлді атқара алады деген Ресейдің өзі кейде басқа бір күштердің шылауына түсіп қалып жатады [5, б. 34].

Концептуалдық айырмашылықтары көп болғанымен, іс жүзінде конфликтінің алдын алу, басқару және реттеу шаралары қатар қолға алынып жатуы мүмкін және алдын алу шарасы бір тараптан карағанда реттеу әдісіне ұқсаса, бір тараптан басқару әдісіне де жатқызылуы мүмкін [6, б. 22]. Мәселен, Югославия мемлекеті ыдырап жатқан тұста БҰҰ, оның соңынан НАТО, Македонияға шекараны бақылау миссиясын аттандырды.

Конфликтіні реттеу мүмкін болмаған жағдайда оны басқару әдісі қолданылуы мүмкін. Ол кикілжінді шешпесе де, оны әрі қарай ушықтырмай, бір деңгейде ұстауға, қарулы қақтығыстың салдарын азайтуға бағытталады. Мәселен, 1974 жылы Кипр аралына БҰҰ бітімгершілік миссиясын жіберді. Бұл шағын аралдағы түріктер мен гректер арасындағы қантөгісті тоқтатып, соғысты аяқтауға көмектесті. Дегенмен, конфликтінің түпкі мәселелері шешілмей сол күйінде қалды.

Конфликтіні басқару және реттеу әдістерінің және бір қыры – ол институтталған жұмыс шеңберін қалыптастырып, соның нәтижесінде жанжалдасушы тараптар келіспеушілікті бейбіт жолмен, компромисс арқылы шешудің қару қолданудан тиімді екенін түсінетіндей жағдай жасауды мақсат тұтады. Конфликтіні басқару әдісінің аясында, мәселен, ұрыс аймағында қалған халыққа гуманитарлық көмек жеткізу шарасы да ұйымдастырылады.

Конфликтіні реттеу мен шешу ұғымдарының арасында және бір үлкен айырмашылық бар, әрі бұл ағылшын тілі лексикасындағы ерекшелікке байланысты. Реттеу (settlement) дегеніміз – сырттан түсіріліп, ұрысушы тараптар соған амалсыз мойынсұнған шара болса, конфликтіні шешу (resolution) – тараптардың ерікті түрде өзара қол жеткізген келісімі. Әдетте бұл терминдер бір-бірінің орнына қолданыла береді [1, б. 49]. Олай болмаған күннің өзінде, дәстүрлі бейбіт реттеу шараларын мәжбүрлеу әдісі деп немесе керісінше, дипломатиялық келіссөздерде мәжбүрлеу әдісі мүлде қолданылмайды деп түсінбеу керек.

«Медиация, бітімгершілік, төрелік, сот төрелігі, және халықаралық ұйымдардың түрлі процедуралары тараптардың еркін шектеуге жол береді, ал бұл олардың арасындағы келіспеушілікті еңсеруге кедергі келтіреді. Бұл шектеу екі формада жүзеге асады: Біріншіден, тараптар үшінші жақтың конфликтіге араласуының құқықтық және саяси заңдылығын мойындауы керек. Екіншіден, төрелік және сот төрелігі шараларын қоспаған басқа барлық жағдайларда үшінші жақтың ұсыныстарын қолдауы қажет. Егер тараптар өз мәселелерін медиатордың араласуынсыз екеуара дипломатиялық келіссөздер арқылы шешуге тырысса, онда олар да өздеріне ыңғайлы шешімге қол жеткізу үшін ықпал ету әдістерін барынша қолданып бағады. Әдетте, үлкен конфликтілердің көпшілігінде үшінші жақтың араласуы және екіжақты дипломатия амалдары қатар жүріп жатады» [7, б. 111].

М.Эсманның айтуынша, конфликтіні басқарудағы басты мақсат – «тапшы ресурстар мен мүмкіндіктерді өзара бәсекеге түскен топтар арасында үлестіру» ал онда қолданылатын техника «ашық жаушылдық пен соғыстың алдын алу не оны бақылауға жұмылдырылады, екінші жағынан кең ауқымды қауымдық ынтымақтың саяси мәнін төмендетуге бағытталады» [1, б. 51].

«Басқару» ұғымы «конфликт» сөзінің табиғатымен үйлесіп тұр. Конфликтінің қоғамға екі түрлі кереғар ықпалын ескерер болсақ, «басқару» сөзі оның сипаттамасына сай келеді. Себебі, конфликті жасампаздық іс-әрекетке қозғау болумен қатар, екінші жағынан жүйені дезинтеграциялап, қолда бар

ресурстарды өзара күрес шараларына шығындауға жол береді. Демек, басқару арқылы оның екінші жағдайдағы ықпалын мейлінше азайтып, бірінші, жасампаздық қасиетін мүмкіндігінше қоғам игілігіне пайдалануға күш салған жөн.

Конфликтіні басқару және реттеу шараларының халықаралық қауымдастықтың, соның ішінде БҰҰ мен ЕҚЫҰ-ның, Еуроодақтың және басқа да аймақтық ұйымдардың, сондай-ақ, мемлекеттер мен үкіметтік емес ұйымдардың жұмыла әрекет етуінің арқасында ғана нәтиже бере алатыны айқын болды. Солтүстік Ирландияға қатысты бітім келісімі – АҚШ-тың, Израиль мен Палестина арасындағы Осло шарты Новегияның жылдар бойғы арағайындық әрекетінің жемісі. Егер Африка одағы араласпағанда, Бурунди көрші Руандада тағы бір геноцид ұйымдастырмасына кім кепіл еді? НАТО мен ЕО миссия жібермегенде Македониядағы македондар мен албандар арасындағы кикілжің ел ішінде және бір қанды қақтығысқа әкеліп соқтырған болар ма еді? Осындай сұрақтардың теориялық шешімдері әлі бір ізге қойылмаған.

Американ ғалымы У.Айрес «сәтті шешілген конфликт» ұғымына терең талдау жасаған. Оның айтуынша, конфликтіні шешудің нәтижелілігі оның қай кезеңде жүзеге асырылғанына байланысты болмақ. Эскалация жағдайындағы конфликт деэскалацияланғанда, келіссөздер барысында екі жаққа да ыңғайлы келісімге қол жеткізілсе, ал конфликтіні реттеу шаралары барысында ұзақ уақыт бейбітшілік орнаса, онда кикілжіңді сәтті шешілді деп санауға болады.

«Сәтті шешілген конфликтінің» үш ерекшелігі бар: конфликтінің қарқыны бәсеңдеуі керек, тараптар арасында екі жаққа да тиімді коммуникация қалыптасуы қажет әрі өзара уағдаға келуі керек. Осы үш өлшем бойынша нәтижеге қол жетсе, конфликтінің сәтті шешілгені. Ал тек бір-екеуі орындалса, онда жартылай сәтті деген сөз. Американ ғалымының айтуынша, 1973 жылы Израиль мен Египет әскери қақтығысты тоқтатуға қол жеткізді, ал қалған екі өлшем бойынша келісім тек арада бірнеше жыл өткен соң ғана мүмкін болды [8, б. 39].

Тәжірибелі, бейтарап, беделді медиатордың ойнайтын рөлі орасан зор екені осы мысалдардан байқалады. Дегенмен, бұдан кикілжіңге қатысушы тараптар ештеңеге қауқарсыз, өз бетінше жүрген ойыншылар деген ой тұмауы керек. Қанша жақсы ұйымдастырылса да, бәрібір жергілікті ойыншылардікімен салыстырғанда олардың мүмкіндігі шектеулі болмақ. Және бейбітшілікке деген ұмтылыс жергілікті жерде көбірек байқалуы тиіс.

Джон Бертон медиацияның бірнеше негізгі қағидаларына тоқталып өтеді. Біріншіден, конфликтінің түрлі қатысушы тараптары болады, олардың әрқайсысының конфликтіге араласудағы мүддесі және оны шешуге немесе ушықтыруға қатысты стратегиясы болады. Грекия мен Түркия арасындағы келісім Кипр мәселесін шеше алмайтыны сияқты Израиль мен Египет арасындағы уағдаластық Палестина дауын реттей алмайды.

Себебі, онда негізгі қатысушы тараптардың мүдделері мен талаптары назардан тыс қалып отыр. Сондықтан, кикілжіңді бір деңгейде шешуге асықпай, оны түрлі деңгейлерге бөліп қарастырғаннан кейін ғана арағайындық етудің тактикасын әзірлеген жөн. Екіншіден, медиациялық процестерге бір тараптың өкілі ретінде қатысатын адамның лауазымынан гөрі оның өз қауымдастығының талап-тілектерін түсіндірудегі қабілеті басты рөл ойнайды. Үшіншіден, келіссөзге қатысатын адамдар саны неғұрлым аз болғанда ғана әңгіме нәтижелі болады. Бертонның айтуынша, әр тараптан екі адамнан, ал бейтарап жақтан 4–6 кісі қатысса жеткілікті. Төртіншіден, кездесу соғысқа қатысы жоқ бейтарап аймақта, достық рәуіштегі тыныш орында (мәселен университетте) өткізілуі қажет және қатысушылардың отыратын орындарына үлкен мән берілуі керек [9].

Отыз жылға созылып, 3 мыңдай адамның өмірін жалмаған Солтүстік Ирландия кикілжіңі екі нәрсені дәлелдеді. Біріншіден, этностық конфликт тек кедей елдерде емес, бақуатты қоғамдарда да болады. Екіншіден, оған түрткі болған себептер тым тереңде жатқандықтан, қатысушы тараптардың мүдделері арасында тым үлкен алшақтық болғандықтан, эскалация жағдайына жеткен мұндай текетірістерді шешу қиынға соғады.

Ресейлік және қазақстандық этносаралық конфликт зерттеушілерінің назарынан тыс қалып отырған ерекше бір мәселе – демографиялық жағдайдың ықпалы. Батыс ғалымдары этностық топтар арасында не мемлекет пен этностық топ арасында билік, ресурс немесе мәртебе жолындағы талас кикілжіңге алып келгенде оның бейбіт жолмен өту-өтпеуі өңірдің демографиялық картинасына тікелей байланысты болады дейді. Қақтығысқа қатысы бар топтардың саны қанша (қарсыласушы ұлтпен және елдегі басқа ұлттармен салыстырғандағы үлес салмағы), олардың қоныстану реті қандай (қаншалық тығыз қоныстанған, анклавтар бар ма, шашырай қоныстанған болса аймақтардағы үлес салмағы қанша?), қоныстанып отырған жердің көлемі қандай (жалпы аумағы, үлес салмағы), бұл

аймақтар көпұлтты ма әлде бірұлтты ма? Осы критерийлер бойынша жағдайды бажайлау арқылы олардың талаптары талданып, тиісті әрекеттер қолға алынады [1, б. 53]. Осы демографиялық индикаторлар мен этностық топтардың талап-тілектері негізінде ол конфликтінің алдын алуға не басқаруға болатын-болмайтыны таразыланады. Олардың талап-тілектеріне және депривациялық көңіл-күйінің ауанына қарай өзін-өзі басқарудың аумақтық және аумақтық емес формалары, жергілікті не орталық билікті бөлісу, шекаралық институттар, адам құқықтарын және азшылықтар құқықтарын қорғау механизмдері қолданылуы мүмкін.

Шешенстандағы жағдайды демографиялық критерийлер тұрғысынан қарастырып көрейік. 2004 жылғы деректер бойынша Шешенстандағы 1 миллионға жуық халықтың 98 пайызы этникалық шешендер екен. Ал мұның алдындағы 1989 жылы өткізілген халық санағының қорытындылары бойынша, Шешенстан тұрғындарының саны 1 400 000 адам болған және олардың 23 пайызы этникалық орыстар болған. Демек, осы он бес жылдың ішінде республикадан орыс ұлтының өкілдері жаппай кете бастаған, бұл – аймақтағы этностық ахуалдың шиеленісіп, халыққа қауіп төне бастағанын білдірсе керек [1, б. 55]. Демографиялық ахуалды үкімет бақылаудан шығарып алған, соның кесірінен Ресейдің субъектісі іс жүзінде бірұлтты республикаға айналған. Осындай бірұлттылықтың арқасында аймақтағы бүлікшілер ислам халифатын құру, тәуелсіз мемлекет құру туралы ұсыныстарды батыл айта бастады. Ал Ресей үкіметі олардың қажеттіліктерін ескеріп, билікті бөлісу, азшылықтарды қорғау, жергілікті мәдени автономия, адам құқықтарын қорғау сияқты шараларды қолға алуы тиіс еді. Мәскеу шешен бүлігін институттандырудан қаймығып, күш қолдану арқылы басып тастау әдісін қолданды. Ал Финляндияның құрамындағы таза шведтер қоныстанған Ааланд аралдары ұлтаралық мәселені бейбіт реттеудің озық үлгісі бола алады. Аралға өзін-өзі басқаратын автономия құқығы берілген әрі шекаралық институттар қалыптасқан. Соның арқасында бұл арал соңғы бір ғасыр бойы ың-шыңсыз тіршілік кешіп келеді.

Дегенмен, этностық жанжалдарға территориялық тұрғыдан қарауға қатысты теориялық және тәжірибелік пікір қайшылықтары дүниежүзі ғалымдары мен саясаткерлері арасында әлі күнге дейін жалғасып келеді. Халықаралық құқық нормаларының басты қағидаларының бірі – ұлттың өз мемлекеттік құрылысын өзі шешу құқығының аясына сыйдырылатын мұндай сепаратистік қозғалыстар дүние жүзінің түкпір-түкпірінде үздіксіз жүріп жатыр. Ең бастысы – қазіргі тәуелсіз мемлекеттердің көпшілігі осы құқықты негізге ала отырып кезінде басқа бір мемлекеттердің құрамынан бөлініп шыққан. Жалпы қалыптасқан ұғым бойынша, өзінің өткенін белгілі бір аумақпен байланыстыратын этностық топтардың өз мемлекеттік құрылысын өзі шешу мәселесін көтеру ықтималдығы жоғары. Дж.Фирон мен Д.Лейтиннің тұжырымы бойынша, мұндай халықтар өз қажеттіліктері жеткілікті дәрежеде қанағаттандырылмаған жағдайда қарулы қақтығысқа баруға да жақын тұрады.

Жерге қатысты мұндай конфликтілер кезінде бейбіт келісімге келу қиынның қиыны әрі мемлекет те жерді беру арқылы концессияға баруға құлықты емес. Сондықтан, осы тақырып төңірегінде қызу пікірталас жүріп жатады. Батыс ғалымдарының арасында көпұлтты қауымдастықтарда жерге қатысты дауды шешудегі тиімді механизмдердің бірі – оларға сол аумақта белгілі бір деңгейде басқару еркіндігін беру десе, Ресей ғалымдарының арасында мұндай мемлекеттік құрылыс ақыр соңында сецессияға, мемлекеттің бөлшектенуіне алып келеді деген пікірлер басым. Осы диссертацияның үшінші тарауындағы талдауда біз ғалымдардың ТМД аумағындағы кикілжіндердің тұтануына себепкер болған негізгі жайттардың бірі – олардың өз автономиялық ауданы шеңберінде тәуелсіздікке ұмтылуы екенін талдап айтамыз. Яки, Б.Андерсонның тұжырымына сәйкес ұлт дегеніміз белгілі бер жағрафиялық аумақта мекендейтін, түрлі символдары мен тілдік, діни, мәдени, салттық бірегейлігі бар халық тобы десек, автономиялық құрылыс олардың даралану үдерісін тездетіп, олардың сол жерге эмоциялық-психологиялық тұрғыда жақындығын арттыра түседі. Т.Гардың айтуынша, «соңғы тарихи мәліметтер көрсеткеніндей, автономиялық келісімдер аймақтық конфликтілерді реттеуде оңтайлы әдіс бола алады» [10, б. 48].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *М.Ж. Сеңгірбай. Этносаралық қақтығыстардың алдын алу мен реттеудің технологиялары (посткеңестік мемлекеттер тәжірибесі). Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2012.*

2. *Еришов А. Личность и коллектив (межличностные конфликты в коллективе и их разрешение). – Ленинград, 1979. – 32.*

3. Wolff Stefan. *Ethnic conflict: a global perspective* - New York: Oxford University Press, 2006 -P.147.
4. Фельдман Д.М. *Политология конфликта*. – Москва, 1998. – С.139.
5. Косолапов Н. *Конфликты в СНГ: некоторые вопросы методологии исследования* // МЭИМО. – 1994. – №8-9. – С.61.
6. Cordell Karl, Wolff Stefan. *Ethnic conflict. Causes-Consequences-Responses*. Cambridge: Polity Press, 2009. – 304 p.
7. Yalem Ronald. *Controlled Communication and Conflict Resolution* // *Journal of Peace Research*. – 1971. – Vol. 8, No 3 /4. – P.264.
8. Esman Milton. *The Management of Communal Conflict* // *Public Policy*. – 1973. – Vol.21. – P.55.
9. Nordlinger Eric. *Conflict Regulation in Divided Societies* // *Harvard University Center for International Affairs*. – 1972. – Vol.29. – P.11.
10. Дятченко Л.Я. *Социальные технологии в управлении общественными процессами*. - Белгород: Центр социальных технологий, 1993. – С.73.

References:

1. M. Zh. Sengirbay. *Technologies of prevention and settlement of interethnic conflicts (experience of post-Soviet states)*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). - Almaty, 2012.
2. Yershov A. *personality and collective (interethnic conflicts in the collective and their resolution)*. Leningrad, 1979 – - 32.
3. Wolff Stefan. *Ethnic conflict: a global perspective* - New York: Oxford University Press, 2006-p.147.
4. Feldman D. M. *Politico in conflict*. Moscow, 1998. - P. 139.
5. Kosolapov N. *conflict in CIS: some issues of research methodology* // MEIMO. – 1994. - No. 8-9. - P. 61.
6. Cordell Karl, Wolff Stefan. *Ethnic conflict. Causes-Consequences-Responses*. Cambridge: Polity Press, 2009. - 304 P.
7. Yalem Ronald. *Controlled Communication and Conflict Resolution* // *Journal of Peace Research*. – 1971. – Vol. 8, No 3 /4. – P.264.
8. Esman Milton. *The Management of Communal Conflict* // *Public Policy*. – 1973. – Vol.21. – P.55.
9. Nordlinger Eric. *Conflict Regulation in Divided Societies* // *Harvard University Center for International Affairs*. – 1972. – Vol.29. – P.11.
10. Dyatchenko L. Ya. *social technologies in the management of public processes*. Belgorod: center of social technologies, 1993. - p. 73.

ӘӨЖ 316.351
МРНТИ 04.41.21

Н.И.Ляпбаева¹ А.С.Абдирайымова²

¹Ә.ғ.к., М.Тынышбаев атын. ҚазККА-ның ассистент профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

²т. ғ.к., М.Тынышбаев атын. ҚазККА-ның ассоц.профессоры,
Алматы қ., Қазақстан

КӘСІПКЕРЛІКТИҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Андатпа

Бұл мақалада әлеуметтік институт ретіндегі кәсіпкерліктің қалыптасу тарихына қысқаша шолу жасалады. Сонымен қатар, қазіргі экономикада кәсіпкерліктің алатын орны мен атқаратын ролі қарастырылады. Әр түрлі ғылыми әдебиеттерде кәсіпкерлікке берілген анықтамаларға кеңінен талдау жасалады. Сондай-ақ, елдің әлеуметтік және экономикалық әлеуетін арттырудағы кәсіпкерлік институтына жан-жақты сараптама жасалады.

Сонымен бірге, аталмыш мақалада Қазақстан қоғамының әлеуметтік құрылымындағы және экономикасындағы кәсіпкерліктің алатын орны мен атқаратын ролі де қарастырылады. Алыс-жақын шетелдік әдебиеттердегі кәсіпкерлік пен кәсіпкер ұғымдарына нақты талдаулар жасалады, олардың мәні мен мазмұны ашып көрсетілген. Әлеуметтік топ, әлеуметтік үдеріс ретіндегі кәсіпкерлер мен кәсіпкерліктің қалыптасу үрдістеріне сипаттама беріледі.

Түйін сөздер: кәсіпкер, кәсіпкерлік, экономика, жеке меншік, кәсіпкерлік тарихы, әлеуметтік институт, бизнесмен, әлеуметтік жік.

N.I.Lyapbayeva¹ A.S.Abdiraiymova²

¹*K. SOC.n., Ph. D assistant Professor of Kazatk.M. Tinishpaeva,
Almaty, Kazakhstan*

²*Ph. D., Assoc.Professor of Kazatk M. Tinishpaeva,
Almaty, Kazakhstan*

HISTORY OF BUSINESS FORMATION

Abstract

The article gives a brief overview of the history of entrepreneurship as a social institution. Besides, the role and place of entrepreneurship in the social structure and economy of Kazakhstan society are considered. Based on the sources of near and farabroad, are analyzed the concepts of “entrepreneurship” and “entrepreneur”, their essence and content are disclosed. Carried out a comprehensive analysis.

The Institute of Entrepreneurship in order to increase the socio-economic potential of the country, describes the trends in the formation of entrepreneurship and entrepreneurs as a social group, social process.

Keywords: entrepreneur, entrepreneurship, economics, private property, history of entrepreneurship, social institution, businessman, social layer.

Н.И.Ляпбаева¹ А.С.Абдирайымова²

¹*к.соц.н., ассистент профессора КазАТК им.М.Тынышпаева,
г. Алматы, Казахстан*

²*к.и.н., ассоц.профессор КазАТК им.М.Тынышпаева,
г. Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Аннотация

В статье дается краткий обзор истории предпринимательства как социального института. Кроме того, рассматривается роль и место предпринимательства в социальной структуре и экономике казахстанского общества. На основе источников ближнего и дальнего зарубежья проанализированы понятия «предпринимательство» и «предприниматель», раскрыты их сущность и содержание, также проведен комплексный анализ института предпринимательства для повышения социально-экономического потенциала страны, дается характеристика тенденций становления предпринимательства и предпринимателей как социальной группы, социального процесса.

Ключевые слова: предприниматель, предпринимательство, экономика, частная собственность, история предпринимательства, социальный институт, бизнесмен, социальный слой.

Бүгінгі таңда кәсіпкерлікті ғылыми тұрғыдан зерттеу мәселесі тек экономика саласының ғана емес, сонымен қатар басқа да әр түрлі ғылым саласы өкілдерін толғандырар проблемаға айналды, бұл мәселе төңірегінде қалам тербеген саясатшы, психолог, тарихшы, философ, әлеуметтанушы ғалымдардың да еңбегі баршылық. Соның ішінде бұл проблеманы зерттеудің әлеуметтану ғылымы үшін маңызы өте зор. Себебі, қоғамның әлеуметтік құрылымында пайда болған өзіне тән ерекшелігі бар кәсіпкерлер тобы, олардың кәсіпкерлік қызметі, жалпы кәсіпкерлік институты туралы зерттеу жүргізу бүгінгі күннің көкейтесті мәселерінің біріне айналды. Кәсіпкерлік мәселесіне қатысты тартымды да, әділ пікір білдірген алыс шетелдік зерттеуші-ғалымдар қатарында ең алдымен М.Вебердің, П.Друкердің, В.Зомбарттың, А.Смиттің, П.А.Сорокиннің, К.Татеисидің, Ф.Хайектің, П.Хизричтің, К.Ховардтың, А.Хоскингтің, Й.Шумпетердің және тағы басқалардың еңбектерін атауға болады.

Й.Шумпетер «Теория экономического развития» атты еңбегінде «инновация» ұғымына жаңа технологияларды, жаңа өнімдерді т.б. енгізу деген анықтама беріп, ал инноваторды кәсіпкерге теңейді.

Питер Друкер «Рынок: как выйти в лидеры» атты еңбегінде инновациялық пен кәсіпкерлікті АҚШ-тағы ұйымдар мен фирмалар қызметінің ажырамас құрамдас бөлігі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, жоғары технология, оның ішінде компьютерлік және телекоммуникациялық жүйелердің, роботты техниканың, биотехниканың, биоинженерияның барлық түрлері қоғамда кәсіпкерлік пен жаңашылдықтың (инновацияның) бейнесін қалыптастырып, қызметтің осы түрлерін таңдауға бейімдейді.

Кәсіпкерлікке ғылыми тұрғыдан жан-жақты баға берген қазақстандық бір топ зерттеушілердің де елеулі еңбектері бар. Мәселен, М.С.Аженов, Н.А.Аитов, Б.И.Бектұрғанова, Қ.Ғ.Ғабдуллина, М.С.Ізтілеуова, З.А.Нағайбаева, Ж.А.Нұрбекова және экономист ғалымдарымыз Т.Ә.Әшімбаев, А.Қ.Қошанов, Н.К.Мамыров, К.А.Сағадиев және тағы басқалардың бірқатар еңбектері жарияланды.

Қазіргі кезде біздің елімізде мемлекет меншігінің көп бөлігі жекешелендірілген, өнімнің 80% - дан артығын жеке сектор өндіреді, экономика көп салаға бөлініп, көпшілік халық психологиялық тұрғыдан нарыққа бейімделді.

Нарықтық экономика және демократиялық дамуға бағытталған Қазақстанның осыдан 28 жыл бұрынғы тарихи таңдауы қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік өмірінің барлық жақтарын реформалауға толық мүмкіндік берді.

Бұл ғылыми мақалада негізгі ұғым ретінде "кәсіпкерлік" және "кәсіпкер" терминдері көрініс табады. Сондай-ақ бұл терминнің әлде бір жағымды, батысқа тән реңкі бар. Бұл терминдерге батыс ғылыми әдебиетінде әртүрлі анықтамалар беріліп жүргені де белгілі.

Кәсіпкерлік тарихы орта ғасырдан бастау алады. Орта ғасырларда "кәсіпкер" термині ірі көлемді өндіріс немесе өндірістік жобалардың орындалуына жауап беретін, шерулер мен музыкалық көріністердің ұйымдастырушысы деген мағынада қолданылған. Сол кездің өзінде-ақ қолөнершілер, саудагерлер, көпестер пен миссионерлер кәсіпкерліктің бастаушысы ретінде қалыптаса бастады десе де болғандай.

Ал "кәсіпкерлік" деген ұғымының өзі XVIII ғасырда қалыптаса бастады, ол кезде кәсіпкер деп мемлекетпен бағасы алдын-ала келісе отырып, келісім шарт жасасатын адамды атаған. Ондай адам келісімінің шарттарын орындаудың қаржылық жауапкершілігін толық өз мойнына алады, бірақ егер ол жоспарланғаннан аз ақшамен жобаны жүзеге асыра алса, қалған ақшаны өзінде қалдыра алатын еді [1].

Әлеуметтік құбылыс және институт ретінде кәсіпкерлік адамзатқа көне замандардан бері белгілі. Түрлі кезеңдерде адамдар бұл терминге түрліше түсініктеме беріп келген:

1725 жыл - Ричард Кантильон: кәсіпкер - тәуекел жағдайында әрекет етуші адам; капитал ұсыну қызметінің кәсіпкерлік қызметтен айырмашылығы бар [2].

1795 жыл – Бодо: кәсіпшілік – істің жауапкершілігін мойнына алған адам; кім жоспарын құрып, ұйымдастырса, сол адам кәсіпорынға ие болады.

1803 жыл – Жан Батист Сэй: капитал кірісі кәсіпкерлік кірістен ерекшеленеді.

1876 жыл – Френсис Уокер: капитал ұсынып, сол үшін процент алатын адам мен ұйымдастырушылық қабілеті арқасында пайда табатын адамды бір-бірінен ажырата білу керек.

1934 жыл – Йозеф Шумпетер: кәсіпкер – жаңа технологияларды жасаушы жаңалық иесі.

1961 жыл – Дэвид Маккеланд: кәсіпкер – орынды тәуекелмен әрекет ететін жігерлі адам.

1964 жыл – Питер Друкер: кәсіпкер – кез-келген мүмкіндіктен мол пайда таба білетін адам.

1975 жыл – Альберт Шапиро: кәсіпкер – бастама көтеруші, әлеуметтік-экономикалық механизмдерді ұйымдастырушы адам. Нарық жағдайында әрекет ете отырып, ол орын алуы мүмкін сәтсіздіктер жауапкершілігін мойнына алады.

1980 жыл – Карл Веспер: кәсіпкер түсінігі экономист, психолог және басқа кәсіпкерлер мен саясаткерлердің әрқайсысында әртүрлі пікір тудырады.

1983 жыл – Гиффорд Пиншот: интрапренер және антрепренер. Интрапренер – бұл жаңа кәсіпорын құрушы кәсіпкер – антрепренерге карағанда, іс жүзінде бар, әрекет етуші, құрылып қойған кәсіпорын жағдайында іс-әрекет ететін антрепренер.

1985 жыл – Роберт Хизрич: кәсіпкерлік – ол бағасы бар әлдебір жаңа нәрсені жасау процесі, ал кәсіпкер – ол осыған барлық қажетті уақыты мен күшін жұмсап, бүкіл қаржылық, психологиялық

және әлеуметтік тұрғыдағы тәуекелді көтеретін, соның есесіне нәтижесінде мол ақша мен жетістіктер рахатына бөленетін адам [3].

“Кәсіпкер” – француз сөзі, сөзбе-сөз аударғанда “делдал” дегенді білдіреді. 18 ғасырда кәсіпкерліктің терминологиясында белгілі ағылшын экономисі Ричард Кантильон зор үлес қосты. Ол тұңғыш рет “кәсіпкер” және “кәсіпкерлік” ұғымдарын қазіргі біз қолданып жүрген мағынасында қолданды (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы). Сондықтан да ол “кәсіпкер” терминінің атасы болып табылады. Р.Кантильон “кәсіпкер” ретінде тәуекелмен іс-әрекет ететін адамдарды - саудагерлер, фермерлер, қол өнершілер және т.б. ұсақ меншік иелерін таныды. Жаңа кәсіпорынды ұйымдастырумен немесе жаңа идеяларды, жаңа өнім мен жаңа қызмет түрлеріне коммерциялық енгізумен байланысты қауіп-қатер тәуекелін мойнына алатын шаруашылық ретіндегі кәсіпкерлік туралы ұғым ең алғаш рет Р.Кантильонның “Коммерция табиғаты туралы очерк” атты кітабында пайда болды.

XVIII ғ. аяғында тәуелсіз, еркін фермерлер, фригольдерлер мен өмір бойғы жалгерлер өздерінің отбасыларымен бірге Англияда халықтың 30%-ға жуығын құраған, ал дүкеншілер мен ұсақ саудагерлерді қосқанда 40%-ды құраған сондықтан, XVI-XVIII ғғ. Англияны “дүкеншілер мен фермерлер елі” деп атаған екен. Сондай-ақ XVIII ғ. аяғында АҚШ-та тәуелсіз ұсақ фермерлер тобы 40%-ды қамтыса, қолөнершілер мен ұсақ саудагерлерді қосқанда халықтың жартысынан көбін құрады [4].

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында кәсіпкерлерді кәсіпорын жетекшілері – менеджерлермен ұқсастырып, негізінен, олардың іс-қызметінің экономикалық қырына ғана назар аударылды.

Белгілі француз экономисі (XVIII ғ. аяғы – XX ғ. басы) Жан Батист Сэй “Экономикалық экономия трактаты” кітабында кәсіпкерлік қызметтің анықтамасын өндірістің үш классикалық факторы - жер, капитал, еңбектің қосындысы деп айқындады. Сонымен бірге, ол ағылшын кәсіпкерлерінің талантын Англия өнеркәсібі дамуындағы факторлардың бірі болғандығын да атап көрсеткен [5].

Алайда, өкінішке орай, экономикалық ғылым классиктерінің барлығы да кәсіпкердің тұлғасына қызығушылық танытпады. Тек XIX-XX ғғ. тоғысында ғана кәсіпкерлік институтының маңызы мен ролі жете түсініле бастады. Сөйтіп, XX ғасырдың ортасында кәсіпкерлікті және жаңалық ашушы ретіндегі кәсіпкерді қазіргідей түсіну қалыптасты. Кәсіпкердің міндеті жаңалық ойлап табу арқылы, ал бұдан гөрі кеңірек мағынада – жаңа тауарлар өндірісі мен бұрынғы тауарларды (бірақ жаңа әдіспен) өндіруге жаңа технологиялық мүмкіндіктерді пайдалану арқылы, сондай-ақ жаңа шикізат көзін немесе даяр өнім нарығын ашу, өнеркәсіптің бұрынғы салаларын қайта құру және жаңа салалар құру арқылы өндіріс тәсіліне реформа жүргізу немесе төңкеріс жасау екендігіне мән беріле бастады.

Шығу тегі австриялық американдық экономисі Йозеф Шумпетер (1883-1950) кәсіпкер ретінде жаңа әдіс-тәсілдерді жүзеге асырушы қызметін атқаратын және өзі де соның белсенді бір элементі болып табылатын шаруашылық субъектілерін таныды. Шумпетердің пайымдауынша, “жаңа әдіс-тәсілдерді жүзеге асыру” түсінігі мынадай бес жағдайды қамтиды [6]:

1. Тұтынушыларға әлі белгісіз жаңа игілікті даярлау немесе қандайда бір игілікке жаңа сапа беру;
2. Іс жүзінде әлі белгісіз жаңа өндіріс тәсілін енгізу, оның негізінде ғылыми жаңалық ашу жатуы міндетті емес;
3. Жаңа тауар өткізу нарығын игеру, яғни ол нарықтың бұрыннан келе жатқанына қарамастан, өнеркәсіптің берілген саласы бұрын ол нарыққа шығарылмаған болу керек;
4. Бұрын болғанына немесе болса да назарға алынбай келгеніне және қол жеткізусіз болып көрінгеніне қарамастан жаңа шикізат немесе жартылай фабрикат көзін табу;
5. Сәйкес қайта құрулар жүргізу, мысалы, монополиялық жағдай тұрғызу немесе басқа кәсіпорынның монополиялық жағдайын бұзу.

И.С.Ожековтың кең танымал “Орыс тілінің сөздігінде” “кәсіпкер” сөзіне былай деп түсініктеме беріледі:

1. Өз кәсіпорны бар капиталист;
2. Іскер және құнтты (жинақы, үнемді) адам [7].

В.В.Лопатин, Л.Е.Лопатинаның “Кіші түсіндірме сөздігінде” “кәсіпкер” және “кәсіпкерлік” сөздеріне мынадай түсініктеме берілген: кәсіпкер-өнеркәсіп, сауда және т.б. кәсіпорындарының иесі; кіріс әкелетін қандай да бір істі ұйымдастыруға бел байлап кірісетін адам; кәсіпкерлік-кәсіпкердің қызметі.

Бұл ұғымға Үлкен экономикалық сөздікте берілетін түсініктеме көкейге қонады: "кәсіпкер"-кәсіпкерлік қызметпен айналысатын, кәсіпорын ұйымдастыруға қажетті қаржы-құрал іздестіріп, тәуекелге баратын адам".

Бірқатар отандық және Ресей басылымдарында кәсіпкерліктің мәні кіріс алумен, пайда табумен байланыстырылып қарастырылады. Ал, кейбір америка авторларының кәсіпкерлікке беретін сипаттамасы бұған қарағанда әлдеқайда мәндірек. Соның ішінде, М.Х.Мескон, М.Альберт, Ф.Хедоури кәсіпкерге былай деп сипаттама береді: кәсіпкер-жаңа ұйым құруда немесе жаңа идея, жаңа өнім, жаңа қызмет ұсынуда үлкен тәуекелге баратын адам [8].

XX ғ. ғалымдары мен зерттеушілері кәсіпкердің әлеуметтік және тұлғалық сипаттарына баса назар аударды. Бұл туралы Р.Хизрич, М.Питерс өз еңбектерінде бірқатар мысалдар келтіреді. Олардың бірі мынандай: "кәсіпкерлік - байлықты арттыруға бағытталған қарқынды үрдіс. Байлықты өз ақшасын, мүлкін, мансабын бәрінен де көбірек тәуекелге тігетін, өз ісін құруға уақытын аямайтын, сатып алушыларға жаңа тауарлармен қызмет түрлерін ұсынатын адамдар жасайды. Бұл тауарлардың немесе қызмет түрлерінің жаңа болуы міндетті емес, ең бастысы, кәсіпкердің оған жаңа сапа дарытып, құндылығын арттыра алуында, оған қажетті күш пен қаржы тауып, жұмылдыра білуінде.

Кеңес үкіметі жылдарында "кәсіпкерлік" ұғымы экономикалық сөздік қорынан алынып тасталған болатын. Ал, "кәсіпкерлік" термині жағымсыз, теріс мағынада қабылданып қолданылады. Әкімшіл-әміршіл жүйе оны өзіне тән өктемдікпен және теңгермешілдікпен күштеп тұншықтырып, жаншып тастады. Қоғамға, халыққа кәсіпкер бейнесін алыпсатар, пайдакүнем, қанаушы, халық игілігін талан-таражға салушы ретінде танытты. "Сондықтан, біздің отандастарымыздың көпшілігі кәсіпкерге әккі, қу, ебін тауып орналасып алған бұзақы деген көзқараспен қарады" [9].

Дарынды, іскер адамдардың қоғам тарапынан өз қабілеттері мен мүмкіндіктеріне сай лайықты мойындаушылыққа, мемлекет тарапынан қолдауға ие бола алмағандығы жасырын емес. Іс жүзінде кәсіпкерлікке Кеңес одағы жағдайында қатты тыйым салынды.

Енді, міне іскер адамдардың уақыты келіп, олар өздері туралы халық шаруашылығындағы құрылымдық қиғашықтарды жоюға, сол халық шаруашылығының инновациялық күш-қуатын арттыруға, біз түсіп кеткен "мәдениетті" ордан шығуға қажетті алғы шарттарды ұсынуға қомақты үлес қосуға қабілетті, әділ қажеттіліктен туған зор күш ретінде жар салуда. Өйткені кәсіпкерге таңылып келген оның табиғатының таза еместігі, ластығы туралы қалыптасқан түсінік-ұғымдарды шұғыл түрде бұзып, оның орнына өзіне лайықты бағасын беру қажеттілігі туған еді.

"Кәсіпкерлік" термині қазіргі таңда жинақталған түрде сапалық тұрғыдан әр текті құрылымдар қызметінің жиынтығын білдіреді және де бұл түсініктеме қарқындылық, күш-қуат және бұғып жатқан жаңа мүмкіндіктерді паш етіп тұрған оптимистік мәнде айтылып тұрғандығын айта кетуіміз керек. Сондықтан, бұрын бұл терминнен жеріп, бас тартқандар осыған бой ұсынып, ымыраға келіп үнсіз қалды. Өйткені, әлеуметтік-мәдени өркендеудің бастауында ынталы, бастамашыл, іскер, шығармашылықпен ойлайтын адам тұрғандығына өмір шындығы көз жеткізіп берді.

70-80-жылдардағы терең экономикалық дағдарыс бүкіл дүниежүзінде экономикалық өсу үлгілеріне, әлеуметтік және саяси институттарға, жалпы тұрмыс-тіршілік салтына өзгеріс енгізу қажеттілігін алға тартты. Әрбір ел осы үлкен қиындықтан шығар жол іздегенде, бәріне ортақ, бір мақсаттағы, шаруашылықтың қарқынмен дамуына және қоғамның гүлденуіне жеткізе алатын бірден-бір күш кәсіпкерлік екендігін мойындады. Өйткені, өмірдің өзі көрсетіп бергеніндей, барлық жағымсыз жәйттерге қарамастан, кәсіпкерліктің дамуы уақыт талабына сай және бұлтартпас қоғамдық үрдіс болып табылады.

Кәсіпкерлік - стандартқа сәйкес, қалыпты әрекет ететін нарықтық үрдіс агенттерінің қолы жете бермейтін қалдық кіріске бағытталған экономикалық мінез-құлықтың инновациялық үлгісі. Ал, бұдан да кең мағынада, кәсіпкерлік мінез-құлық-ұдайы өндіріс циклі аясында жүзеге асырылатын әлеуметтік мінез-құлықтың инновациялық түрлерінің бірі. Академик Л.Абалкин атап көрсеткендей, "қызметтің ерекше түрі ретіндегі және әлеуметтік-экономикалық құбылыс ретіндегі кәсіпкерлік-бұл абстрактылы ұғым емес. Ол қашанда ұлттық құндылықтар мен дәстүрлер жүйесіне кіріп, белгілі бір тарихи және әлеуметтік салада дамып отырады" [10].

Өзінің институционалды тұрақтылығына қол жеткізіп, заңдық тұрғыдан да қолдауға ие болған кәсіпкерлік күннен күнге мамандандырылып, өркениетті сипатқа ие болуда. Бұрындары қарапайым сауда ісінің өзі де қажет етіп тұратын көзсіз тәуекел мен есепсіз әрекет шараларын енді нарық мүмкіндіктерін ұтымды пайдаланып, оны үздіксіз дамыту рухы тықсыра бастағаны белгілі. Кәсіпкерлік рухы күннен күнге жаңа әлеуметтік кеңістіктерге таралып келеді. Біздің еліміз кәсіпкерлік

қызметтің халық шаруашылығының түрлі салаларында, ең алдымен, халық тұтынуына арналған тауар мен қызмет түрлерін өндіру саласында дамуына ерекше көңіл бөліп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хайек Ф. Дорога к рабству // *Новый мир*. - 1991. - №7-8. - С.77с.
2. Хизрич П.Р., Питерс М. *Предпринимательство, или как завести собственное дело и добиться успеха*. - М.: Прогресс, 1992. - 357с.
3. Ховард К. *Малое предпринимательство*. - М.: Инфра, 1998. - 168с.
4. Хоскинг А. *Курс предпринимательства*. - М.: Меж.отнош., 1993-349с.
5. Шумпетер И. *Теория экономического развития*. - М.: Прогресс, 1982. - 455с.
6. Абалкин Л.И. *Предпринимательство: его природа и роль в обновлении общества // Экономика и жизнь*. - 1991. - №29. - С.6.7.
7. Агеев А.И. *Предпринимательство: проблемы собственности и культуры*. - М., 1991. - 106с.
8. Барламов С.А. *Социальные источники предпринимательства // Социальные ориентиры изменяющегося общества*. - М., 1993. - 350 с.
9. Боконтаева Ж.К. *Фермеры как социально-профессиональная группа: Автореф. Дис. Кан.социол. наук*. - Алматы. 1998. - 27с.
10. Абалкин Л.И. *Предпринимательство: его природа и роль в обновлении общества // Экономика и жизнь*. - 1991. - №29. - С.7.

References:

1. Hayek F. The Road to rabstu // *Novy Mir*. - 1991. - No. 7-8. - P. 77s.
2. Khizrich P. R., Peters M. entrepreneurship, or as a serious business and success will be achieved. Moscow: Progress publ., 1992. - 357s.
3. Howard K. small entrepreneurship. Moscow: Infra publ., 1998. - 168s.
4. Hosking A. course entrepreneurship. - Moscow: Moscow. "what?", 1993-349s.
5. Schumpeter I. theory of economic development. Moscow: Progress publ., 1982. - 455s.
6. Abalkin L. I. Entrepreneurship: its place and role in the modernization of society // *economy and life*. - 1991. - No. 29. - P. 6. 7.
7. Ageev A. I. Entrepreneurship: problems of ownership and culture. Moscow, 1991. - 106с.
8. Barlamov S. A. Social sources of entrepreneurship // *social Orientals of changing society*. Moscow, 1993. - 350 P.
9. Bokontayeva zh. K. farmers as a social and professional group: abstract. Dis. Kan.sociol. nook. - Almaty. 1998. - 27s.
10. Abalkin L. I. Entrepreneurship: its place and role in the modernization of society // *economy and life*. - 1991. - No. 29. - p. 7.

ӘОК 327 (574)

ҒТАМР 03.09.55

Мадярбекова А.Б.¹, Ибраева А.Е.², Мукаш С.А.³

¹ *аймақтану кафедрасының 1-курс докторанты,*

e-mail: aiym_bakhytkali@gmail.com

² *аймақтану кафедрасының доценті,*

e-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com

³ *аймақтану кафедрасының аға оқытушы,*

e-mail: saltanat@inbox.ru

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЗІРБАЙЖАН КАСПИЙ ЖОБАСЫНДА

Аңдатпа

Қазақстан Республикасы мен Әзірбайжан Республикасы өздерінің қарым-қатынастарын бейбітшілік келісімшарттары мен келісімдер негізінде құруға ұмтылады.

Мемлекеттер өздерінің ұстанымдарының аймақтық және халықаралық сипаттағы өзекті мәселелерге жақын екендіктерінен ерекшеленеді.

Қазақстан мен Әзірбайжан Каспий маңы мемлекеттері бола отырып, Батыс пен Шығысты байланыстыратын табиғи көпір болып табылады.

Каспий теңізі бойынша көршілер бола отырып, біздің ынтымақтастығымыздың аса маңызды пункттері энергетикалық мәселелер, мұнай тасымалдау, Ауыл шаруашылығы және Каспий теңізін маңызды халықаралық көлік артериясы ретінде пайдалану жөніндегі байланыстар болып табылады.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Әзірбайжан, Каспий мемлекеттері, конвенция, энергетика.

Madyarbekova A.B.¹, Ibrayeva A.E.², Mukash S.A.³

¹1st year doctoral student of regional studies

e-mail: aiym_bakhytkali@gmail.com

²associate professor of regional studies, e-mail: aigerimibrayeva7@gmail.com

³lecturer of regional studies, e-mail: saltanat@inbox.ru

Eurasian National University after L.N.Gumilev

Kazakhstan, Nur-Sultan

KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN IN THE CASPIAN PROJECT

Abstract

The Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan strive to build their relations on the basis of peace treaties and agreements.

States differ in that their positions are close to topical issues of a regional and international nature.

Kazakhstan and Azerbaijan, being Caspian States, are a natural bridge connecting the West and the East.

As neighbors on the Caspian sea, the most important points of our cooperation are energy issues, oil transportation, agriculture and communications on the use of the Caspian sea as an important international transport artery.

Keyword: Kazakhstan, Azerbaijan, caspian countries, convention, energy.

Мадярбекова А.Б.¹, Ибраева А.Е.², Мукаш С.А.³

¹докторант 1-го курса кафедры регионоведение,

e-mail: aiym_bakhytkali@gmail.com

²доцент кафедры регионоведение,

e-mail: aiym_bakhytkali@gmail.com

³старший преподаватель кафедры регионоведение,

e-mail: saltanat@inbox.ru

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева,

Казахстан, г.Нур-Султан

КАЗАХСТАН И АЗЕРБАЙДЖАН В КАСПИЙСКОМ ПРОЕКТЕ

Аннотация

Республика Казахстан и Республика Азербайджан стремятся строить свои отношения на основе мирных договоров и соглашений.

Государства отличаются тем, что их позиции близки к актуальным проблемам регионального и международного характера.

Казахстан и Азербайджан, являются естественным мостом, связывающим Запад и Восток.

Важнейшими пунктами нашего сотрудничества являются энергетические вопросы, транспортировка нефти, сельское хозяйство и использование Каспийского моря в качестве важной международной транспортной артерии.

Ключевые слова: Казахстан, Азербайджан, каспийские государства, конвенция, энергетика.

Кіріспе

Зерттеудің пайдаланылатын аспектісіне байланысты бірнеше топқа бөлуге болатын зерттеулердің тұтас корпусы бар. Бірінші топқа халықаралық қатынастар теориясының мәселелеріне, қазіргі халықаралық саяси үдерістерді талдауға арналған жұмыстар жатады. Халықаралық қатынастарды зерттеудің классикалық шетелдік мектептері И. Валлерстайн, Р. Гилпин және т. б. Геосаяси аспектілермен және сыртқы саясат мәселелерімен айналысатын заманауи зерттеушілердің арасында американдық маман С. Хантингтон деп атап өтті. Классикалық дипломатияның теориялық негіздері ағылшын ғалымдары Г. Никольсон және Э. Сатоу еңбектерінде ұсынылған. Халықаралық проблематикамен айналысатын ресейлік саясаттану өкілдерінен М. Лебедева, А. Маныкин және т. б. атауға болады.

Жұмыстың екінші тобы өткен ғасырдың соңы — осы ғасырдың басында Әзірбайжан Республикасының сыртқы саясатын қалыптастыруға байланысты тұжырымдамалық мәселелерге арналған. Сыртқы саяси қызметтің аймақтық факторлары А. Аббасбейли, А. Гасанов сияқты ғалымдардың кітаптарында зерттелген.

Үшінші топқа Әзірбайжанның мемлекеттік егемендігінің қалыптасуында, сондай-ақ оның экономикалық дамуында энергетикалық фактордың рөлі талданатын зерттеулер жатады. Олардың арасында В. Шорохов, А. Байрамов, сынды жұмыстар бар. Бесінші топқа зерттеушілердің саяси және этносаяси қақтығыстарға, атап айтқанда Таулы-Қарабақ қақтығыстарына назарын аударған еңбектері кірді. Бұл мәселеге А. Большаков, В. Тишков, сияқты авторлар назар аударды.

Негізгі бөлімі

Каспий мәртебесі бойынша өзара қолайлы шешімдерді іздеу маңызды проблема болып отыр. Әзірше екіжақты және көпжақты деңгейдегі келіссөздер бізге қажетті нәтижелер берген жоқ. Каспий маңы елдері екі емес топқа бөлінді-біреуі (Әзірбайжан және Қазақстан) теңізді ұлттық секторларға бөлу принциптерін қорғайды, оларды Батыс елдері бір мағыналы қолдайды; екіншісі-Каспий теңіз қойнауларын бірлесіп пайдалану үшін әрекет ететін Ресейді, Иранды және Түркияға белгілі шектерде біріктіреді. Әзірбайжанның осы мәселе бойынша қатаң ұстанымын назарға ала отырып (Әзірбайжан шельфінің ұлттық тиесілілігі туралы мәселелердің басым бөлігі бойынша өзгеруі мүмкін деп үміттену қиын), сондай - ақ игеру жобалары, мысалы, Ресейдің "Лукойл" қоса алғанда, әлемнің жетекші мұнай компанияларының қатысуымен Каспий теңізінің әзірбайжандық шельфінің кен орындары жасалған және іске асырыла бастаған мән-жайлар біздің көзқарасымызға төтеп бере алмайтыны анық. Осыған байланысты біздің ұстанымымызға түзетулер енгізу керек, оны Әзірбайжанға жақындату керек. Әзірбайжандар, әсіресе, тиісті өтемақы алған жағдайда қозғалысқа бара алады. Баку Каспийде, мысалы, мұнай кен орындарын барлау және игеру саласы Әзірбайжан саясаты республиканың Еуропа, Орталық Азия арасындағы негізгі көлік буыны ретінде қалыптасуына бағытталған және Таяу Шығыс. Бұл Оңтүстік Кавказда сол немесе басқа да ауқымды көлік жүзеге асыратын негізгі геосаяси ойыншылар арасындағы теңгерімді сақтауға ұмтылу жобалары. Нәтижесінде Әзірбайжан бір мезгілде өзара бәсекелес екі жобаға қатысады – TRACECA және "Солтүстік–Оңтүстік" көлік және коммуникация министрлігі. Ұмтылу өзінің энергия ресурстарын экспорттау бағыттарын әртараптандыру, сондай-ақ өз транзиттік әлеует, сондай-ақ елдің баламалы жобаларға енгізілуіне әсер етеді [1].

Президент И. Әлиевтің Қазақстанға 2006 ж. маусымда жасаған жұмыс сапары кезінде Каспий теңізі мен Әзірбайжан аумағы арқылы Қазақстан мұнайын тасымалдауға қатысты екі негізгі құжатқа, Баку-Тбилиси-Джейхан мұнай құбыры қол қойылды. Баку-Тбилиси-Джейхан мұнай құбыры Әзірбайжан үшін теңдестірілген саясаттың өнімі болып табылады. Құбырға қатысу Қазақстанға өзінің көпвекторлы сыртқы саясатын әртараптандыруға көмектесті. Мұнай құбыры Каспий теңізіндегі Азери-Чираг-Гюнешли Әзірбайжан мұнай кен орнынан өтеді. Жоба сондай-ақ Қазақстан үшін тамаша мүмкіндік болып табылады, өйткені ол мұнайды Қашаған және басқа кен орындарынан Орталық Азияға жеткізуді ұсынады [2].

2006 ж. Н. Назарбаев Қазақстанның жобаға қосылуы туралы келісімге қол қойды. 2007 ж. "ҚазМұнайГаз" қазақстандық ұлттық компаниясы Өзара түсіністік және Транскаспий мұнай тасымалдау жүйесін құру туралы Меморандумға қол қойды. Бастапқы кезеңде жылына 25 млн.тонна мұнай тасымалдау, содан кейін 38 млн. тоннаға дейін ұлғайту жоспарланған. Жобаны жобалау, салу және пайдалануға беру 2010-2011 жж. Қашаған кен орнында өндіру басталуымен шектелуі тиіс, бірақ Қазақстан Даму қиындықтарына тап болды. Сонымен қатар, Ресей мен Иран тарапынан қарсы әрекет Транскаспий жобасына кедергі жасады. Алайда, Қазақстан 2008 ж. Каспий теңізі арқылы Баку-

Тбилиси-Джейхан құбыр желісі арқылы мұнай тасымалдай бастады, өйткені сол жылдың 24 маусымында Қазақстан Республикасы мен Әзірбайжан Республикасы арасындағы Баку - Тбилиси – Джейхан жүйесі арқылы Қазақстан Республикасынан Каспий теңізі және Әзірбайжан Республикасының аумағы арқылы халықаралық нарықтарға мұнай тасымалдауға қолдау көрсету және жәрдемдесу жөніндегі шарт күшіне енді [3].

2017 ж. Астана қаласында өткен Әзірбайжан-Қазақстан экономикалық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссиясының отырысында қазақстандық мұнай мен мұнай өнімдерін Әзірбайжан арқылы әлемдік нарықтарға жеткізу күн тәртібінің өзекті мәселесі болып отыр, өйткені көмірсутектерді Кавказ дәлізі арқылы тасымалдау қазіргі ынтымақтастықтың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. 2015 ж. Қазақстаннан Батуми (Грузия) портына Әзірбайжан аумағы арқылы 2,9 млн. тонна мұнай, мұнай өнімдері және сұйытылған газ тасымалданды. 2017 ж. алғашқы алты айында тиісті көрсеткіш 1,6 млн. тоннаны құрады. Тараптар энергетикалық жобалар тұрғысынан бірлескен мүмкіндіктерді зерттеуге, Каспий өңірінен әлемдік және еуропалық нарықтарға бағытталған мұнай және мұнай өнімдерін жеткізу саласындағы ынтымақтастықты кеңейтуге, сондай-ақ Батум мұнай терминалы арқылы Әзірбайжан шыққан сұйытылған мұнай газын тасымалдау мәселелерін қарастыруға келісті [4].

Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға Әзірбайжан, Қазақстан, Ресей, Иран және Түркіменістан Президенттері қол қойды. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін анықтау жөніндегі келіссөздер бес Каспий маңы мемлекеттері арасындағы теңізде ынтымақтастық мәселелерін шешу мақсатында 1992 ж. басталған болатын. Тараптар арасындағы келіспеушіліктердің негізгі себебі теңіз ресурстарына қол жеткізуді регламенттейтін халықаралық құжаттардың болмауы болып табылады. Бұл мәселеде Қазақстан, Ресей және Әзірбайжанда ұқсас позициялар болды, олар теңізді секторалдық бөлуді талап етті. Олар осы мәселе бойынша олардың өзара іс-қимылын реттейтін бірқатар келісімдерге қол қойды. Түркіменістан ұстанымы негізінен үш елдің ортақ пікірін бөліседі. Бірақ Ресей, Қазақстан және Әзірбайжан арасында, бір жағынан, екінші жағынан, Иран арасында келіспеушіліктер болды. Иран Каспий бассейнінің су беті мен түбінің тең бөлінуін қолдады.

1996 ж. бастап Каспий маңы мемлекеттері экологиялық қауіпсіздік мәселелерінен бастап балық аулау құқығы мен қауіпсіздік саласындағы ынтымақтастық мәселелерін талқылау үшін жоғары деңгейде тұрақты кездесулер өткізіп тұрады. Ақтау қаласында Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенцияны қабылдау әскери қауіпсіздікті, экологияны, энергетиканы, көлік пен туризмді қоса алғанда, түрлі салаларда мемлекеттер арасындағы ынтымақтастықтың көптеген перспективаларын құрайтын өңірдің барлық елдерін одан әрі дамыту үшін негіз болды. Конвенция Каспий маңы елдерінің барлық проблемаларын шешпейді. Бұл болашақ мәселесі. Атап айтқанда, жаңа екі жақты және үш жақты кездесулер форматында Әзірбайжан, Түркіменістан және Иран арасындағы Каспий теңізінің түбін бөлу мәселесі талқыланады.

Қазіргі кезде Қашағандағы қазақстандық мұнайдың үлкен көлемі Әзірбайжан арқылы 2018-2019 жж. жоспарланған өндірудің екінші кезеңінде екі мемлекет арасындағы көршілес және достық қарымқатынастар аясында БТД экономикалық факторларды, сондай-ақ қауіпсіздікті қамтамасыз етуді ескере отырып, Қазақстан үшін қолайлы балама бола алады деп күтілуде. Сондай-ақ, Баку мен Астана БТД - Транскаспий мұнай тасымалдау жүйесі - ТКНТС үшін Каспий бойынша Әзірбайжанға қазақстандық мұнайдың үлкен көлемін жеткізудің тиімділігіне ықпал ететін жобаны қарастыратынын атап өткен жөн. Мемлекеттік энергетикалық компаниялар Әзірбайжан - СОКАР және «Қазмұнайгаз» ТКНТС құрудың негізгі қағидаттары туралы келісімге қол қойды. Осы мақсатта жобаның бір бөлігі Каспий теңізінің қазақстандық жағалауында жаңа инфрақұрылым салу болып табылады. Атап айтқанда, Ескене - Құрық мұнай құбыры салынып, Құрық теңіз порты кеңейтіледі және Бакудің оңтүстігінде импортты қамтамасыз ететін жаңа объектілерге Каспий теңізі бойынша 700 км қашықтыққа мұнай тасымалдау үшін жүк көтергіштігі 60 мың тонна жаңа танкерлер сатып алынады. Орталық Азия энергетикалық ресурстарын Әзірбайжан аумағы бойынша әлемдік нарыққа жеткізу жөніндегі транскаспийлік әріптестік мұнаймен шектелмейді. Сондай-ақ, әңгіме «Оңтүстік газ дәлізін» құру жобасының бір бөлігі ретінде Орталық Азия газын тасымалдау мүмкіндігі туралы болып отыр [5].

Конвенция Каспий теңізіне, оның суын, түбін, жер қойнауын, Табиғи ресурстар мен әуе кеңістігін қоса алғанда, қатысты Тараптардың құқықтары мен міндеттерін реттейді. Қауіпсіздікті қамтамасыз ету, Каспий маңы мемлекеттерінің төтенше жағдайлар мен әскери іс-қимылдарының салдарын болдырмау мәселелеріне ерекше назар аударылды. Сондай-ақ, лидерлер Конвенцияның ережелерін іске асыру үшін "сыртқы істер министрліктерінің қамқорлығымен тұрақты бес жақты

консультациялардың арнайы тетігін" құруға уағдаласты. Конвенция қолайлы құқықтық база жасап қана қоймай, жаңа негізде жол ашады. Конвенция экологиялық проблемаларды шешуге ерекше көңіл бөледі. Әлемдік уылдырықтың шамамен 80% - ы Каспий теңізінен келеді. Осыған байланысты өңірде браконьерлердің қылмыстық топтары белсенді жұмыс істеуде. "Каспий теңізінің бірегей экологиялық жүйесін сақтау үшін биологиялық ресурстардың заңсыз кәсіпшілігіне қарсы күрес бойынша жеке құжат қабылдау қажет", - деді Қазақстан басшысы. Келісімнің басқа маңызды тармағы терроризмге қарсы күрестегі ынтымақтастық болып табылады. Жақын жерде тұрақсыз аймақтар бар: Таяу Шығыс және Ауғанстан. Сонымен қатар Каспийде теңіз мұнай-газ платформалары бар, және кез келген террористік акт барлық адамдар үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін [6].

Конвенцияның 7-бабына сәйкес теңіз беті жағалау сызығынан тыс созылатын 15 миль аймағын қоспағанда, жалпы пайдалануда қалады, оған қоса жағалау маңындағы елдердің толық бақылауымен ерекше балық аулау үшін әрқайсысы тағы да 10 миль. Сонымен қатар, Конвенция егжей-тегжейлі ойлауға және шекаралардың географиялық координаттарын қамтымауға немесе тіпті делимитация жүргізілуге тиіс қағидатты көрсетуге тиіс еді. Ымыраға келу мән-жайларға байланысты екі жақты, сондай-ақ үш жақты форматта шешілуі тиіс. Әзірбайжан, Иран және Түркіменістан орта модификацияланған желінің нұсқасын пайдаланатын болады. Бұл, мысалы, Иранға Әзірбайжанмен Каспий теңізінің оңтүстік бөлігін нақты делимитациялау туралы келіссөздер үшін ішкі саяси кедергілерді жоюға көмектеседі [7].

КСРО ыдырағаннан кейін Грузия ғана емес TRACECA белсенді қатысушысы, сондай-ақ мұнай құбыры сияқты бірқатар ірі энергетикалық жобаларды іске асырудың маңызды қатысушысы Баку-Тбилиси-Джейхан, Баку-Тбилиси-Эрзерум газ құбыры, Баку-Супса мұнай құбыры, Nabucco консервацияланған жобасы, бұл оған да әсер етті сыртқы саяси бағыт. Бүгінде Грузия Каспий мұнайын тасымалдау жөніндегі маңызды дәліз ретінде қарастырылуда, ол үшін қажетті инфрақұрылым бар. Атап өту жеткілікті Әзірбайжан мемлекеттік мұнай компаниясының меншігі болып табылатын және мұнай мен мұнай өнімдерін теңіз көлігіне ауыстырып тиеуге арналған Кулевадағы мұнай терминалы, Қазақстаннан темір жолмен түсетін, Түркіменістан мен Әзірбайжан. Басқа да маңызды осы контекстегі инфрақұрылымдық объект-Супса порты. Поти және мұнайды ауыстырып тиеуге маманданған, Баку-Супса мұнай құбыры бойынша түсетін Қалыптасқан жағдайда Ресей тарапы өңірде өздерінің көліктік-логистикалық ұстанымдарын сақтау жолдарын іздеуге мәжбүр. РТЖ "ААҚ", темір жолдарды бақылауға ие Армения мен Абхазия, өзге де тауарларды сатып алуға не орнатуға өз мүдделілігін жасырмайды одан әрі Оңтүстік Кавказда бірыңғай темір жол желісін құра отырып, Грузияның темір жол жүйесін бақылау нысандарын әзірлеу. Асқынғанға дейін 2008 жылы өзінің апогейіне жеткен Ресей мен Грузия арасындағы қақтығыс екі жақты қарым-қатынастардың күн тәртібінде бірлескен инфрақұрылымды қалпына келтіру және құрғақ бағдар бойынша поездар қозғалысын қалпына келтіру үшін ресейлік инвестициялар тарту Самтрелиа-Тбилиси-Ереван. Сондай-ақ, теңіз қатынасы саласында ынтымақтастық белсенді дамыды. Атап айтқанда, пайдаланудан басқа жұмыс істеп тұрған паром өткелдерінің (Поти-Кавказ, (Поти-Новороссийск және т. б.) кеме қатынасын жаңғырту бағдарламасын жүзеге асыру жоспарланды. Поти-Новороссийск-Бургас желілері, сондай-ақ Ресей және грузин көлік инфрақұрылымдарының тиелуін ескере отырып, жаңа желілерді қалыптастыру. Сонымен қатар, келешегі қаралды ынтымақтастық Ұйымы шеңберінде қара теңіз экономикалық ынтымақтастық (ОЧЭС) және жоба Қара теңіз панъеуропалық көлік ареала [8].

Еуропалық комиссия сондай-ақ Еуропалық Энергетикалық әртараптандыру үшін өте маңызды болып табылатын Транскаспий газ құбыры бойынша Түркіменістан түбінен Еуропаға газ құбырын салу мүмкіндігін құптады. ЕО Еуропалық энергетикалық қауіпсіздік үшін аса маңызды рөл атқара алатын Каспий өңірінің көмірсутектері мен ресурстарын жеткізу көздерін әртараптандыруға мүдделі. Мұнайдан басқа Еуропалық Одақ әсіресе Каспий газына мүдделі. Еуропалық Одақ аймақ елдерімен тығыз ынтымақтастықты дамыту бойынша бірқатар бағдарламаларға бастама жасады. Осындай қадамдардың бірі Орталық Азиядан Еуропаға көмірсутегін тасымалдауды әртараптандыру бойынша инвестициялық жобаларды әзірлеуге бағытталған INOGATE бағдарламасы болып табылады. Орталық Азия-Кавказ-Еуропа көлік маршрутын іске қосуға жәрдемдесуге бағытталған TRACECA тағы бір бағдарламасы [9].

Ақтау қаласында өткен "TransCaspian Fiber Optic (TCFO)-Каспий теңізі түбінен екі ел арасындағы талшықты – оптикалық байланыс желісі (ТОВЖ) құрылысының салтанатты рәсіміне қатысты, деп хабарлайды Министрлер кабинеті басшысының баспасөз қызметі. Жоба трансконтинентальды болып табылады және Еуропа мен Азия арасындағы цифрлық

телекоммуникациялық дәліз құрады. "Транстелеком" АҚ, KazTransCom және AzerTelecom Әзірбайжан байланыс операторы Каспий теңізінің түбіне ұзындығы 380-400 километрге жуық кәбілді төсеуді жүзеге асырады. ТОВЖ 2021 жылдың соңына қарай пайдалануға берілетін болады, ол сыйымдылығы 4-6 терабит/с кем емес деректерді беруге мүмкіндік береді [10].

14 ақпанда 2020 ж. Әзірбайжан Республикасының Президенті Ильхам Әлиев Мюнхенде Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевпен кездесті. Әрине, соңғы уақыттағы маңызды оқиға Каспий теңізінің заңды мәртебесін анықтау жөніндегі Конвенцияға қол қою болды. Каспийдегі болашақ ынтымақтастық барлық Каспий маңы елдеріне одан да көп дивидендтер әкеледі деп сенемін. 2019 ж. Каспий арқылы кабель құрылысы салынды. Бұл біздің елдерді одан әрі біріктіретін жоба. Сондықтан біз екіжақты қарым-қатынастарды үдемелі дамыту жолымен жүреміз. Біздің елдеріміз арасындағы достық және бауырластық қарым-қатынастар болашақта да нығая беретініне сенімдімін [11].

Қорытынды

Бүгінгі таңда Каспий өңірі өңірлік және халықаралық деңгейлерде халықаралық үдерістер тәуелді болатын оқиғалардың дамуы орын алған қазіргі заманғы саясаттың өзін-өзі қамтамасыз ететін өңірлік торабына айналып отыр. Каспий өңіріндегі қалыптасқан жағдай өңірлік және өңірлік емес мемлекеттердің мүдделері энергетикалық салада да, халықаралық қауіпсіздік саласында да тығыз байланысты. ХХІ ғасырда Каспий маңы мемлекеттерінің алдында көптеген проблемалар пайда болды, олардың ең маңызды бөлігі жаңа жолдарды іздестірумен және саяси және экономикалық дамудың тиімді тетіктерін әзірлеумен байланысты болды. Сондықтан Каспий өңірінде болып жатқан саяси және экономикалық үдерістерді жан-жақты талдау ерекше ғылыми қызығушылық тудырады.

Әзірбайжан Республикасының сыртқы саясатын және оның қалыптасуына әсер ететін өңірлік және жаһандық деңгейдегі геосаяси факторларды талдай отырып, автор Оңтүстік Кавказ мен Каспий теңізі аймағындағы ахуалды тұтастай зерттеген, ол өз кезегінде, жаһандық процестердің ықпалымен қалыптасатын, қазіргі әлемнің негізгі полюстері, ең алдымен Ресей мен оның одақтастары мен бір жағынан, АҚШ пен Еуропалық Одақтың арасындағы ынтымақтастық/бәсекелестіктің күрделі қарым-қатынасын қоса алғанда, - екінші жағынан, сондай - ақ ең алдымен өңірлік деңгейдегі екі ірі көрші державалардың-Түркия мен Иран саясатының әсері.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Давтян В. Транспортно-логистическая ситуация на Южном Кавказе: железнодорожные войны// *Мировая экономика и международные отношения*, 2017, том 61, № 7, с. 93–100.
2. Гусев Л.Ю. Қазақстанның саяси және экономикалық-энергетикалық дамуының негізгі бағыттары: мақалалар жинағы // *Директ-Медиа*, 2015 с. 101.
3. Официальный сайт МИД РК. Договорно-правовая база между РК и РА <http://mfa.gov.kz/ru/baku/content-view/dogovorno-pravovaa-baza-mezdu-respublikoj-kazahstan-i-azerbajdzanskoj-respublikoj> [Пайдалану күні: 30.03.2020]
4. Huseynov R. Azerbaijan – Kazakhstan relations: current situation and prospects // *The Politicon*, 2017, P. 140-160. DOI: 10.14746/pp. 2017.22.3.11.
5. Демеев А.Д. Теңіз жағалауы мемлекеттері арақатынасында Каспий теңізінің рөлі // *Хабаршы Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы 2019 №3 (62), С. 151-156.*
6. Countries bordering the caspian sea sign major treaty of cooperation at the caspian summit in Kazakhstan <http://www.brusselstimes.com/eu-affairs/12671/countries-bordering-the-caspian-sea-sign-major-treaty-of-cooperation-at-the-caspian-summit-in-kazakhstan> [Пайдалану күні: 31.03.2020]
7. *Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы Конвенция* (қ. Ақтау, 12 тамыз 2018 жылы) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32541888#pos=0;200 [Пайдалану күні: 31.03.2020]
8. Лунартелиани Г. ОӘК: қалыптасу мәселелері және негізгі қайшылықтар // *Білік*, 2012, № 5, 155-157 Б.
9. Черницына С.Ю. Геополитические особенности Каспийского региона <https://cyberleninka.ru/article/n/geopoliticheskie-osobennosti-kaspiyskogo-regiona> [Пайдалану күні: 02.04.2020]
10. Казахстан и Азербайджан проложат «цифровой коридор» по дну Каспия <https://ru.sputniknews.kz/economy/20191119/12071599/kazakhstan-iazerbaydzhan-tsifrovoy-koridor-kaspiy.html> [Пайдалану күні: 03.04.2020]
11. *Әзірбайжан Республикасы Президентінің ресми сайты*

Ильхам Алиев встретился в Мюнхене с президентом Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаевым <https://ru.president.az/articles/35804> [Пайдалану күні: 03.04.2020]

References:

1. Davtyan V. *Transport and logistics situation in the South Caucasus: Railway Wars// world economy and International Relations, 2017, Volume 61, No. 7, pp. 93-100.*
2. Gusev L. Yu. *main directions of political and economic-energy development of Kazakhstan: a collection of articles // Direct-Media, 2015 p. 101.*
3. *official website of mid RK. Agreement-legal base between Kazakhstan and RA <http://mfa.gov.kz/ru/baku/content-view/dogovorno-pravovaa-baza-mezdu-respublikoj-kazahstan-i-azerbajdzanskoj-respublikoj> [use date: 30.03.2020]*
4. Huseynov R. *Azerbaijan – Kazakhstan relations: current situation and prospects // The Politicon, 2017, P. 140-160. DOI: 10.14746/PP. 2017.22.3.11.*
5. Demeev A. D. *the role of the Caspian Sea in the relationship of coastal states // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University Series "history and political and Social Sciences" 2019 No. 3 (62), pp. 151-156.*
6. *Countries bordering the caspian sea sign major treaty of cooperation at the caspian summit in Kazakhstan <http://www.brusselstimes.com/eu-affairs/12671/countries-bordering-the-caspian-sea-sign-major-treaty-of-cooperation-at-the-caspian-summit-in-kazakhstan> [date of Use: 31.03.2020]*
7. *Convention on the legal status of the Caspian Sea (Aktau, August 12, 2018) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32541888#pos=0; 200 [Use date: 31.03.2020]*
8. Liparteliani G. *UMK: problems of formation and main contradictions // shaft, 2012, No. 5, pp. 155-157.*
9. Chernitsyn S. Yu. *geopolitical features of the Caspian region <https://cyberleninka.ru / article / n / geopoliticheskie-osobennosti-kaspiyskogo-regiona> [date of Use: 02.04.2020]*
10. *Kazakhstan and Azerbaijan produce "digital corridor" on the day of the Caspian Sea <https://ru.sputniknews.kz/economy/20191119/12071599/kazakhstan-iazerbaydzhan-tsifrovoy-koridor-kaspiy.html> [date of Use: 03.04.2020]*
11. *official website of the president of the Republic of Azerbaijan*
Ilham Aliyev met with President of the Republic of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev in Munich <https://ru.president.az/articles/35804> [date of Use: 03.04.2020]

ГРНТИ 03.01.17
ӘӨЖ 930:100

Молдадосова А. Қ.¹

*¹Қ.А.Ясауи атындағы Халқаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты,
E-mail: altinay-ru@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН МЕН ТҮРКИЯ АРАСЫНДАҒЫ САУДА ҚАТЫНАСТАРЫ

Аңдатпа

Түркия Республикасы еліміз тәуелсіздігін алғаш мойындаған түбі бір түркі тілдес ел. Қазіргі таңда екі ел арасында дипломатиялық, саяси-экономикалық, әлеуметтік салада жан-жақты қатынастар дамып келеді. Екі ел арасындағы ерекше назар аударатын саланың бірі экономикалық қатынастар. Мақалада экономикалық қатынастар ішіндегі сауда қатынастарына, импорт пен экспорттың үлесіне, негізгі тауарларға, Түркиямен сауда жасайтын түркі тілдес елдер арасындағы Қазақстанның үлесін анықтауға баса назар аударылады. Сонымен қатар Түркия Республикасы мен Қазақстан арасындағы сауда-экономикалық қатынастары ҚР статистика агенттігінің статистикалық жинақтарын мен түрлі түпдеректерді талдау негізінде жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Түркия Республикасы, сауда қатынастар, ынтымақтастық.

Moldadossova A.K.¹

¹PhD student of the international Kazakh-Turkish University named after A. Yasavi
E-mail: altinay-ru@mail.ru

TRADE RELATIONS BETWEEN KAZAKHSTAN AND TURKEY

Abstract

For the first time, the Republic of Turkey recognized the independence of our country as one of the Turkish-speaking countries. Currently, the two countries are developing comprehensive relations in the diplomatic, political, economic, and social spheres. One of the areas where special attention is paid to both sides is economic relations. The article focuses on trade relations within economic relations, the share of imports and exports, basic goods, and determining the share of Kazakhstan between the Turkish-speaking countries that trade with Turkey. In addition, trade and economic relations between the Republic of Turkey and Kazakhstan are comprehensively discussed based on the analysis of statistical collections Of the Agency of statistics of the Republic of Kazakhstan and various sources.

Keywords: Republic of Kazakhstan, Republic of Turkey, trade relations, cooperation.

Молдадосова А.Қ.¹

¹PhD докторант МКТУ им Х.А.Ясави
E-mail: altinay-ru@mail.ru

ТОРГОВЫЕ ОТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И ТУРЦИЕЙ

Аннотация

Среди тюркоязычных стран независимость Казахстана первой признала Турецкая Республика. В настоящее время между нашими странами всесторонне развиваются отношения в дипломатической, политическо-экономической и социальной сферах. Большой интерес вызывает экономические отношения между двумя государствами. В статье особое внимание уделяется таким направлениям экономики, как объём импорта и экспорта в торговле, основные товары, определении доли Казахстана среди тюркоязычных стран, ведущими торговлю с Турцией. Торгово-экономические отношения между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой всесторонне рассматривается на основе анализа данных Комитета по статистике РК и различных источников.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Турецкая Республика, торговые отношения, сотрудничество

Түркия Республикасы Қазақстан Республикасын тәуелсіздік алған уақыттан бастап, онымен саяси байланыстармен бірге экономикалық байланыстар орнатуға ынталы болды. Енді ғана тәуелсіздігін алып отырған жас мемлекеттің алпауыт мемлекеттердің жетегінде кетпеуі үшін бауырлас Түркия мемлекеті Қазақстанға экономикалық көмек көрсетуге дайын тұрды. Түркияның ҚР-дағы экономика және сауда бойынша атташесі Орта Азиядағы басқа мемлекеттермен салыстыра отырып, Қазақстанмен экономикалық байланыс жасаудағы артықшылықтарын негіздей келе «орта-азиялық аймақтағы басқа мемлекеттермен салыстырғанда Қазақстан түрік бизнесмендері үшін республиканың табиғи байлықтары, потенциалды мүмкіндіктері мен экономикалық жағдайы тұрғысынан тартымды болып отыр», - деп айтты[1]. Қазақстан үшін де Түркиямен ынтымақтастық орнату тиімді болды. Мұндай ынтымақтастық Қазақстанға әлемдік нарықта әлемдік бағамен шикізатын саудалауға, республикаға шетелдік инвестициялардың келуіне, кәсіпкерлікте жаңа тәжірибемен алмасуға, халық тұтынатын сапалы тауарларды, азық-түлік өнімдерін шығаратын өндіріс орындарын ашуға, ақыр аяғы қазақстандықтардың өмір сүру жағдайын жақсартуға мүмкіндік беретін. Сондықтан Түркия Республикасы да, Қазақстан Республикасы да бір-бірімен екіжақты экономикалық салада ынтымақтастықты дамытуға мүдделі болды. Олай болса екі ел арасындағы экономикалық ынтымақтастық шеңберіндегі сауда қатынастарын талдап көрейік.

ҚР мен ТР арасындағы экономикалық қатынастар саласындағы басым бағыттардың бірі екі ел арасындағы сауда қатынастары болды. Қазақстан тәуелсіздігін алғаннан кейін Түркия Республикасымен экономиканың сауда саласы бойынша қарым-қатынастар орнап, ол аз уақыт ішінде кең қанат жайды. Екі мемлекеттің арасындағы сауда қатынасы 1992 жылы ең алғаш рет жоғары көрсеткішке жетіп, ол 30 миллион АҚШ долларына тең болды. Өз кезегінде, Қазақстан Республикасы

мен Түркия Республикасы арасындағы экономикалық ынтымақтастық та өзінің салмағына қарай өзара сауда-саттықтың жетекші позициясына ие болуы орынды. Мысалы, 1992 жылы Қазақстан мен Түркия арасындағы тауар айналымы 29,3 млн. АҚШ доллары болды. Ал, 1993 жылы бұл көрсеткіш 111,5 млн-ға жетті. 1994 жылы тауар айналымы 136,3 млн АҚШ долларын құрады. [2]. Осыған жақын мәліметті ҚР Президенті мұрағаты құжаттарынан да көруге болады. Онда 1994 жылы ҚР мен ТР арасындағы сауда айналымы 136260 АҚШ долларын құраса, 1995 жылы 194678 АҚШ долларын, 1996 жылдың тоғыз айында 126442 АҚШ долларын құрайтыны көрсетілген[3]. Сауда айналымының импорт пен экспорт құрамы 1-кестеде берілген.

1-кесте. 1994-1996 жылдардағы ҚР мен ТР арасындағы сыртқы сауда айналымы

жылдар	Сыртқы сауда айналымы	Экспорт	Импорт
1994 ж.	136260	49097	87163
1995 ж.	194678	70810	123868
1996 жылдың 9 айы	126442	38339	88103

1995 жылы импортпен экспорттың жалпы көлемі 237,4 млн. АҚШ доллары болды. 1996 жылы Түркия мен Қазақстан арасында сауда айналымы 152,7 млн.долларға жетті. 1997 жылдың алты ай ішінде екі елдің тауар айналымының көлемі 119,11 млн. АҚШ долларын құрады, экспорт – 42,5 млн., ал импорт – 76,61 млн-ға жетті. 1998 жылы Қазақстан экспорты 180 млн доллар болды. Қазақстан Түркиямен тауар айналымы бойынша ТМД елдерінің арасынан Ресей мен Украинадан кейінгі үшінші орынды иеленді» [4]. Ал, 1999 жылы Қазақстанға Түркия Республикасынан әкелінген тауарлар экспортының жалпы сомасы 96 миллион АҚШ долларын құраған болса, 2000 жылы бұл көрсеткіш 116 миллион АҚШ долларына жетті. Ал, Қазақстаннан 1999 жылы Түрік еліне апарылған тауарлар экспортының жалпы сомасы 296 млн. АҚШ долларын құраған болса, 2000 жылы бұл көрсеткіш 346 млн. АҚШ долларына жетті. Жалпы, екі ел арасында 2000 жылғы сауда айналымы 400 млн. АҚШ долларды құрады. Түркия Республикасы сыртқы экономикалық байланыстар кеңесінің есептеріне қарағанда, екі ел арасындағы өзара сауда айналымының жалпы сомасы 2001 жылы 1 млрд. АҚШ долларынан асқан[5].

ҚР мен ТР арасындағы сыртқы сауда айналымының көрсеткіштерін талдай отырып, атап өтер жағдай екі елдің де статистикалық мәліметтері өзара сауданы өсу тенденциясымен көрсетеді. Алайда ТР статистикалық комитетінің мәліметіне сәйкес екі ел арасындағы сауда айналымы 1999 жылы 467 млн. АҚШ долларынан 392 млн. АҚШ долларына төмендесе, ал 2000 жылы тағы да 465 млн. АҚШ доллары көлеміне жетеді. Келесі 2001 жылы екі ел арасындағы сауда айналымы 210 млн. АҚШ долларына төмендеді. Ал өз кезегінде ҚР статистикалық мәліметтеріне сәйкес өзара сауданың қысқарғанын 1998 жылдан бастап 279 дан (1997 ж.) 206 млн. АҚШ долларына төмендегенін көрсетеді. Бұл төмендеу 1999 жылы да жалғасып, 142.2 млн. АҚШ долларын құраған[6]. Төменде Қазақстан мен Түркия статистика комитеттерінің салыстырмалы кестелерін бердік. Мұнда екі елдің статистика мәліметтерінің екі түрлі болуына екі елдегі статистикалық есептеудің екі түрлі жүргізілуі, өзіндік есептеу жүйесінің болуы ықтимал.

2-кесте. Қазақстан мен Түркия арасындағы сыртқы сауда
(ҚР статистика агенттігі мәліметтері бойынша)

жылдар	импорт	экспорт	Сауда көлемі млн. АҚШ долл.
1996	51,7	151,2	202,9
1998	94,3	202,4	296,7
1999	112,2	36,2	148,4
2000	142,6	64,3	206,9
2001	137,0	74,2	211,2
2002	173,7	97,4	271,1
2003	209,0	99,2	308,2
2007	959,0	934,4	1 893,4
2008	971,3	1 903,8	2 875,1

2009	570,9	791,8	1 362,7
2010	618,7	1 236,8	1 855,5
2011	729,3	2 574,4	3 303,7
2012	806,7	2 705,7	3 512,7
2013	926,1	2 603,1	3 529,2
2014	1 019,4	2 272,4	3 291,8
2015	741,9	1 275,6	2 017,5
2016	618,3	851,0	1 469,3
2017	729,6	1 150,6	1 880,2
2018	655,1	1 242,0	1 897,1

Атап өтерлік жағдай сол жылы Қазақстан экономикасы Ресейдегі (1998 ж. тамыз) дағдарыс салдарынан қиын жағдайға тап болды. Ал 2001-2002 жылдары екі ел арасындағы импорт пен экспорттың көлемі 1998 жылы жасалған сауда айналымының 45%-ын құрады. Сауданың бұлай түсуінің себебін Нихат Батмаздың пікірінше, біріншіден, Түркияның өз ішіндегі экономикалық дағдарыс пен девальвацияның салдарынан кәсіпкерлердің өндіріске көлемді қаражат салуға бейім еместігінде. Ал келесі бір себебі бұған дейін түрік мердігерлері жасаған мердігерлік жұмыстардың аяқталуы мен жаңа жобалардың қабылданбауы болды[7].

3-кесте. Қазақстан мен Түркия арасындағы сыртқы сауда

жылдар	экспорт	импорт	Сауда көлемі
1996	164 044	100 595	264 639
1998	214 307	253 668	467 975
1999	96 596	295 911	392 507
2000	118 701	346 376	465 077
2001	119 795	90 343	210 138
2002	160 153	203 852	364 005
2004	355 590	442 193	797 783
2006	696 823	993 728	1 690 051
2008	890 568	1 861 131	2 751 699
2009	633 417	959 455	1 592 872
2010	818 900	1 392 527	2 211 427
2011	947 822	1 995 115	2 942 937
2012	1 068 625	2 056 085	3 124 710
2013	1 039 420	1 760 114	2 799 534
2014	977 562	1 236 268	2 213 830
2015	750 027	1 109 831	1 859 858
2016	623 715	1 093 896	1 717 611
2017	746 244	1 463 158	2 209 402
2018	695 265	1 470 256	2 165 521

(Кесте ТР статистика комитетінің мәліметтері негізінде жасалған.
http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046)

Екі ел арасындағы сауда қарқыны 2002 жылдан бастап тұрақты түрде даму үсінде болып, 2008 жылы екі ел арасындағы сауда көлемі 2 751 699 АҚШ долларын құрады. 2009 жылы бұл көрсеткіш 1 592 872 АҚШ долларын құрап[8], алдыңғы жылмен салыстырғанда 42 пайызға төмендеген. Екі ел арасындағы сауданың төмендеуіне 2008-2009 жылдардағы дүниежүзілік экономикалық дағдарыстың ықпалы болды.

Дағдарысты құбылыстар, экономикалық даму қарқынының төмендеуі, сонымен бірге геосаяси қалыптасқан жағдай екі ел арасындағы сауда көлеміне айтарлықтай кері әсер етті. 2012 жылы екі ел арасындағы сыртқы сауда бұрын-соңды болмаған \$3,1 млрд. болғанмен, 2013 жылдан бастап сауда айналымы қысқарумен болды және ол үрдіс 2017 жылға дейін жалғасты. 2017 жыл қазақстандық

өнімдерге деген сұраныстың өсуіне байланысты сыртқы сауда көлемі өсті. Түркияның экономикалық өсуі (2017 жылы жылдық өсім 6,7%) Қазақстаннан шығарылатын импорттың өсуіне қолайлы болды. 2017 жылы өзара сауданың жалпы құны 28,65% өсіп, 2,209 млрд. АҚШ долларына жетті. Қазақстандық импорт 33,7% (1,463 млрд. АҚШ доллары), түрік тауарларын әкелу 19,7% (746 млн. АҚШ доллары) көтерілді[9].

ҚР мен Түркия арасындағы сауда айналымының соңғы жылдардағы динамикасын талдасақ 2013 жылмен 2017 жылдар аралығында Түркия мен ҚР арасында 3529-дан 1875 млн. АҚШ долларына немесе 68,09%-ға төмендесе, экспорт 2603-тен 1145 млн. АҚШ долларына немесе 56,02 %-ға төмендеген, ал импортта 926-дан 730 млн. АҚШ долларына немесе 21,17 %-ға төмендеді. Сауда балансының сальдосы 2013 пен 2017 жылдар аралығында 1677-ден 416 млн. АҚШ долларына төмендегенін көрсетті. **2015 жылғы Қазақстанның экспорт көлемінде белгілі бір төмендеу болғаны көрінеді.** Бұны түркиялық тарихшылар мұнай бағасының күрт түсуімен, мұнай экспортынан түсетін пайданың азаюына әкеп соғатынымен түсіндіреді[10].

ҚР мен Түркия арасындағы өңдеу өнеркәсібінің өнімдері 2013 жыл мен 2017 жыл аралығында 2313-тен 1586 млн. АҚШ долларына немесе 31,44%-ға төмендеді. Одан бөлек экспорттың 1408-ден 884 млн. АҚШ долларына немесе 39,22 %-ға төмендегені байқалса, импорт 503 тен 182 млн. АҚШ долларына немесе 63,82%-ға төмендеген[11].

4-кесте. ҚР мен ТР арасындағы өңдеу өнеркәсібі өнімдерінің саудасы (млн.АҚШ долл.)

Көрсеткіш	2013	2014	2015	2016	2017
Сауда айналымы	2313	2184	1638	1209	1586
экспорт	1408	1188	918	629	884
импорт	905	996	720	580	702
сальдо	503	193	198	48	182

2017 жылғы статистика мәліметтеріне сүйенетін болсақ Қазақстаннан Түркияға шығарылатын негізгі экспорт тауарларды мыс және мыстан жасалған катодтар - 401,3 млн. долл. (35%), өңделмеген мырыш - 244,3 млн. долл. (21,3%), өңделмеген мұнай - 180,1 млн. долл. (15,7%), табиғи газ - 110,8 млн. долл. (9,7%), өңделмеген алюминий - 90,2 млн. долл. (7,9%), кептірілген бұршақтұқымдас көкөністер - 39 млн. долл. (3,4%), бидай - 30,8 млн. долл. (2,7%), қоспасыз болаттың полуфабрикаттары - 10,3 млн. долл. (0,9%), сұйық кристалды құрылғылар, лазерлер - 5,8 млн. долл. (0,51%), зығыр тұқымдары - 5 млн. долл. (0,43%) құрады. Ал Түркиядан Қазақстанға келетін импорт тауарларды жинақтық құрылыс конструкциялары - **50,6 млн. долл. (6,9%), оқшауланған өткізгіштер, кабельдер - **27,4 млн. долл. (3,8%),** алюминий металлконструкциялары - **22,8 млн. долл. (3,1%),** қара металдан жасалған металлконструкциялар - **20,7 млн. долл. (2,8%),** нан өнеркәсібі үшін, дәнді дақылдар мен бұршақ тұқымдас өнімдерге арналған құрал-жабдықтар - **19,8 млн. долл. (2,7%),** жихаз және оның бөлшектері - **17,2 млн. долл. (2,4%),** кілемдер және еденге арналған мақта-мата бұйымдары - **16 млн. долл. (2,2%),** жейделер, кардигандар, трикотаж кеудешелер - **15,6 млн.долл. (2,1%)** құрады[12].**

Ағымдағы жылдың бірінші кварталының нәтижелеріне сәйкес Түркия мен Қазақстан арасындағы сауда айналымы 631,7 млн. АҚШ долларын құрап, алдыңғы жылдың осы кезеңімен салыстырғанда (412,9 млн.АҚШ доллары) 53%-ға көтерілді. 2016 жылғы Түркиямен сауда айналымы төмендегеннен бері екі ел сауда айналымында оң өзгеріс байқалды. Сауда айналымындағы негізгі үлесті экспорт құрап – 74,3% болса, 2019 жылдың үш айында ҚР-нан Түркияға 469,6 млн. АҚШ долларының тауарлары мен өнімдері экспортталды. Түркиядан келетін импорт көлемі өз кезегінде тек 25,7% болып, 162,1 млн. АҚШ долларын құрады[13]. 2018 жылдың қыркүйегіндегі Қазақстанның бірінші президенті Н.Назарбаевтың Түркияға сапары барысында екі ел арасындағы сауда айналымын 5 млрд. АҚШ долларына жеткізу жоспарланған болатын.

ҚР экспорты мен импортындағы негізгі сауда серіктестері ішінде Түркияның алатын орнын анықтау үшін 4-кестеден көріп отырғанымыздай екі ел арасындағы сауда айналымында 1997 жылы Түркия Қазақстан экспортында 4 орын да болып ең жоғары орында болса, қазіргі таңда Түркия Қазақстан экспортындағы сауда серіктестерінің алғашқы он елінің

қатарында. Дегенмен Қазақстанның экспорт пен импортында негізгі сауда серіктестері ішінде Түркия ешқашан 5%-дық деңгейге жетпеген[13].

5-кесте. ҚР экспорты мен импортындағы негізгі сауда серіктестері ішінде Түркияның алатын орны

уақыты	Жалпы экспорттағы үлесі	орыны	Жалпы импорттағы үлесі	орны
1997 жыл	4,1	4	1,6	14
1998 жыл	4,8	5	1,7	11
2008 жыл	2,7	10	2,6	8
2009 жыл	1,8	18	2	9
2013 жыл	3,1	9	1,9	11
2014 жыл	2,9	10	2,5	10
2015 жыл	2,8	8	2,4	8
2016 жыл	2,3	12	2,4	8
2017 жыл	2,4	9	2,5	6

Екі ел арасындағы өзара сауданың дамуын объективті талдау үшін Түркияның ТМД-ғы басқа түркітілдес елдермен саудасын салыстырмалы талдадық. Бұл Түркия сыртқы саудасындағы түркі мемлекеттері ішіндегі Қазақстанның алар орнын анықтап берері анық. Онда төмендеге кестелерге назар салып көрелік.

6-кесте. Түркия Республикасының экспорты

жылдар	Азербайжан	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан	Түркіменстан
2012	2 584 671	1 068 625	449 884	257 470	1 480 052
2013	2 960 371	1 039 420	562 526	388 336	1 957 484
2014	2 874 608	977 562	603 013	421 431	2 231 246
2015	1 898 520	750 027	488 580	294 702	1 857 843
2016	1 285 127	623 715	533 018	308 933	1 241 470
2017	1 356 999	746 244	680 104	343 600	1 037 980
2018	1 474 332	695 265	951 458	377 073	467 169

7-кесте. Түркия Республикасының импорты

жылдар	Азербайжан	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан	Түркіменстан
2012	339 936	2 056 085	813 287	45 226	303 507
2013	337 748	1 760 114	815 417	36 964	653 815
2014	291 283	1 236 268	780 707	65 648	623 326
2015	232 376	1 109 831	711 555	76 858	557 356
2016	278 131	1 093 896	709 292	101 067	422 492
2017	350 870	1 463 158	823 275	143 794	403 553
2018	378 734	1 470 256	795 545	47 342	260 995

Түркияның соңғы жылдардағы түркі тілдес елдермен сыртқы саудасын талдай отырып, 2015-2017 жылдары Түркия экспорты бойынша Қазақстан Азербайжан мен Түркіменстаннан кейінгі үшінші орында тұрса, 2018 жылы Түркіменстанға Түркия эспорты 50%-ға төмендеп, Қазақстан екінші орынға көтерілген[13].

2012-2018 жылдардағы Түркия сыртқы саудасындағы импортын талдай отырып, Қазақстан түркітілдес елдер арасында бірінші орында екенін көруге болады. Түркияға Қазақстаннан баратын импорт 2018 жылы Азербайжаннан 4 есеге, Өзбекстаннан 2 есеге, Қырғызстаннан 31 есеге, Түркіменстаннан 5 есеге артық болды. Түркияның түркі тілдес елдермен жалпы сауда айналымында Қазақстан 2016 жылдан бері бірінші орында келеді. Ол төмендегі кестеде көрсетілген.

8-кесте. Түркия Республикасының түркі мемлекеттермен сауда айналымы

жылдар	Азербайжан	Қазақстан	Өзбекстан	Қырғызстан	Түркіменстан
2012	2 584 671	3 124 710	1 263 171	302 696	1 783 559
2013	2 960 371	2 799 534	1 377 943	425 300	2 611 299
2014	2 874 608	2 213 830	1 383 720	487 079	2 854 572
2015	1 898 520	1 859 858	1 200 135	371 560	2 415 199
2016	1 285 127	1 717 611	1 242 310	410 000	1 663 962
2017	1 356 999	2 209 402	1 503 379	487 394	1 441 533
2018	1 474 332	2 165 521	1 747 003	424 415	728 164

Екі ел арасындағы сауда айналымына талдауымызды қортындылай келе Қазақстан Түркиямен сауда айналымында түркітілдес елдер арасында алдыңғы орынға шығып, негізінен Түркияның импортында шикізат өнімдері есебінен алдыңғы қатарда болып отыр. Көріп отырғанымыздай екі ел арасындағы сауда айналымы 2016 жылғы күрт төмендеуіне қарамастан қазіргі таңда қайта жанданып, қалпына келу үстінде. Сауда айналымы осы қарқында дамыса алдағы жылдары екі ел арасындағы сауда көлемі 5 млрд.АҚШ долларына жетері анық. Осылайша, Қазақстан Түркияның өңірдегі ең маңызды сауда-экономикалық әріптесіне айналды. Тараптар сауда қарым-қатынастарын одан ары кеңейтуге, сауда жасаудағы кедергілерді жойып, жаңа мүмкіндіктерді айқындауға тырысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. По мнению турецкой стороны, экономические связи Казахстана и Турции настолько прочны, что им не страшны политические перемены // *Панорама*. 1994. 15 октября.
2. Парубочая Е.Ф. *Казахстанско-турецкие отношения в постсоветский период*. / Дисс. канд. ист. наук. – Волгоград 2008. С.94.
3. ҚР Президентінің архиві. Қор №75-Н. Опись №1, Іс 2481, 145-бет.
4. *Казахстан-Турция: Приоритеты в деловом партнерстве*. // *Казахстанская правда* 16.06.1995.
5. TOBB – *Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği* (Түркияның тауар биржалары және сауда палаталарының одағы) “*Kazakistan / Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi*” Yayın No: Genel 308: BÖM: 34, - Ankara. 2000 y. s. 94
6. Somuncuoglu, Anar. “*Geçiş Döneminde Kazakistan Ekonomisi*.” *Avrasya Dosyası*, 2001. 43-s.
7. Batmaz Nihat, “*Gelişimi ve Üretim Yapısıyla Kazakistan Ekonomisinin Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Dönemde Karşılaştırmalı Bir Analizi*”, *Bağımsızlığının 10. Yıl Dönümünde Kazakistan Cumhuriyeti'nin Eğitim ve Ekonomik Meseleleri İlimi Uluslararası Kongresi*, - *Türkistan*. 2001.
8. *Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK)*. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046
9. Nevzat ŞİMŞEK, Cengizhan CANALTAY, Hayal Ayça ŞİMŞEK. *Türkiye ve Kazakistan'ın Ticari İlişkilerinin Mevcut Durumu ve Geleceğe Yönelik Beklentiler*//Nursultan Nazarbayev. *Büyük Bozkır'ın Manevi Dirilişi*. ANKARA – 2018
10. *Республика Турция. Страновой обзор*. Астана 2018. С.39.
11. *ВНЕШНЯЯ ТОРГОВЛЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН. АО «ЦЕНТР РАЗВИТИЯ ТОРГОВОЙ ПОЛИТИКИ»*. Астана 2018.103-104-с.
12. *Казахстанско-турецкие отношения в фазе активного роста: товарооборот между странами увеличился на 53% за год*.// *Zakon.kz*. <https://www.zakon.kz/4972615-kazahstansko-turetskie-otnosheniya-v.html>
13. *Внешнеэкономическая деятельность Республики Казахстан / статистический сборник/ Агентства Республики Казахстан по статистике*. Алматы; 1999 г. 388 с., *Қазақстан Республикасының сыртқы саудасы және бірлескен кәсіпкерлігі. Статистикалық жинақ (1999-2003) /Редакциясын басқарған Б.Қ.Тортаев./ Алматы, 2004, 226 бет., 2007-2011 жылдардағы Қазақстан Республикасының сыртқы саудасы / Статистикалық жинақ / Астана қаласы, 2012, Қазақстан Республикасының сыртқы саудасы 2011-2015 /Статистикалық жинақ / Астана қаласы, 2016, 261 бет., Қазақстан Республикасының сыртқы саудасы 2013-2017 / Статистикалық жинақ / Астана 2018, 244 бет.*

List of references:

1. in view of the Turkish side, economic relations between Kazakhstan and Turkey, it is clear that there are no terrible political transformations // Panorama. 1994. October 15.
2. Parubochaya E. F. Kazakhstan-Turkish relations in the post-Soviet period. / Diss. Kand. East. nook. Volgograd 2008. С.94.
3. archive of the president of the Republic of Kazakhstan. Fund No. 75-N. Opisi No. 1, case 2481, P.145.
4. Kazakhstan-Turkey: priorities in business partnership. // Kazakhstanskaya Pravda 16.06.1995.
5. TOBB – Union of Chambers and Commodity Exchanges of Turkey (Union of commodity exchanges and chambers of Commerce of Turkey) “evaluation of Kazakhstan / Agriculture and agricultural industry in terms of structure and relations with Turkey” publication no.: Genel 308: BÖM: 34, - Ankara. 2000 y. s. 94
6. Somuncuoglu, Anar. “Geçiş Döneminde Kazakistan Ekonomisi.” Avrasya Dosyası, 2001. 43-s.
7. Batmaz Nihat, “Gelişimi ve Üretim Yapısıyla Kazakistan Ekonomisinin Bağımsızlık Öncesi ve Sonrası Dönemde Karşılaştırmalı Bir Analizi”, Bağımsızlığının 10. Yıl Dönümünde Kazakistan Cumhuriyeti’nin Eğitim ve Ekonomik Meseleleri İlimi Uluslararası Kongresi, - Türkistan. 2001.
8. Türkiye İstatistik Kurumu Başkanlığı (TÜİK). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1046
9. Nevzat ŞİMŞEK, Cengizhan CANALTAY, Hayal Ayça ŞİMŞEK. Türkiye ve Kazakistan’ın Ticari İlişkilerinin Mevcut Durumu ve Geleceğe Yönelik Beklentiler//Nursultan Nazarbayev. Büyük Bozkır’ın Manevi Dirilişi. ANKARA – 2018
10. Republic Of Turkey. A strange review. Astana 2018. P. 39.
11. FOREIGN TRADE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. JSC "CENTER OF DEVELOPMENT OF TRADE POLICY". Astana 2018.103-104-P.
12. Kazakhstan-Turkey relations in the phase of active growth: the trade turnover between countries increased by 53% for the year.// Zakon.kz. <https://www.zakon.kz/4972615-kazahstansko-turetskie-otnosheniya-v.html>
13. external economic activity of the Republic of Kazakhstan/ statistical collection / agency of the Republic of Kazakhstan on statistics. Almaty; 1999 G. 388 P., foreign trade and joint entrepreneurship of the R

ГРНТИ 03.09.25
ӘӨЖ 94. 9\14

Мухажанова Т.Н.¹ Сабденова Г.Е.²

*¹ Әл фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих, археологи және этнология факультетінің аға оқытушысы т.ғ.к.*

*² Әл фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Тарих, археологи және этнология факультетінің доценті, т.ғ.к.*

АВАРЛАРДЫҢ ЕУРОПА АЙМАҒЫНДА ЖЕР ҮШІН КҮРЕСІ

Аңдатпа

Мақалада VI ғасырлардағы ертевизантиялық кезеңдегі аварлардың Византия империясымен елшілік қатынастарының барысын сипаттауға назар аударылған. Отандық тарихнамада алғаш рет авар-византия арасындағы қатынастарды жан-жақты сипаттайтын жазба деректерге талдау жүргізілді. Сонымен қатар авар-византия арасындағы саяси қарым-қатынастар мәселесіне түзетулер мен толықтырулар жасалынды. Император Юстинан және оның мұрагерлері тұсындағы екі мемлекет арасындағы одақ немесе қарсылас ретіндегі жағдайлар қорытындылап, тұжырымдалды.

Кілт сөздер: авар, Сирми, Сингидон, Панонния, Фессалоника.

Mukazhanova T.N.¹ Sabdenova G.²

¹*al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

²*al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: tolkynm3010@gmail.com*

AVARS FIGHT FOR LAND IN THE EUROPEAN REGION

Abstract

The article is devoted to the identification and description of the features of the diplomacy of the Early Byzantine government in the least studied period in science in the VI century. For the first time in historiography, a comprehensive analysis of these sources is given, describing not only the activities of emperors, but also the actions of their allies and opponents. The characteristic details of Byzantine-Avar relations in all the main areas of foreign policy of that time are corrected and refined. An original conclusion is made about the expedient and active politics of the late Justinian era and its successors.

Keywords: Avar, Sirmi, Singidon, Pannonia, Thessalonica

Мухажанова Т.Н.¹ Сабденова Г.Е.²

*к.и.н., ст. преподаватель Казахского Национального Университета имени аль-Фараби,
Факультет истории, археологии и этнологии*

*²к.и.н., доцент Казахского Национального Университета имени аль-Фараби
Факультет истории, археологии и этнологии*

БОРЬБА АВАРОВ ЗА ЗЕМЛЮ В ЕВРОПЕЙСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Статья посвящена выявлению и описанию особенностей дипломатии ранневизантийского правительства в наименее изученный в науке период VI в. Впервые в историографии дается комплексный анализ данных источников, описавших не только мероприятия императоров, но и действия их союзников и противников. Корректируются и уточняются характерные детали византийско-аварских отношений на всех основных направлениях внешней политики того времени. Делается оригинальный вывод о целесообразной и активной политике эпохи позднего Юстиниана и его приемников.

Ключевые слова: авар, Сирми, Сингидон, Панонния, Фессалоника.

Кіріспе:

Шығыс Еуропа аймағына тұрақтанған авар тайпалық бірлестігі VI-VIII ғасырларда айтулы оқиғалар мен саяси қақтығыстарды басынан кешірді. Авар қағанатының қалыптасуы мен саяси дамуы Баян қағанның атымен байланысты. Өзімізге белгілі дербес мемлекет құру үшін алдымен тұрақты мекен керек. Яғни, Баян қаған мемлекет және әскер басшысы ретінде басты мақсаты Шығыс Еуропа даласынан тұрақты мекенді иелену. Осы мақсатқа жету үшін сол кезеңде Саяси қатынастарды реттеуші және бақылаушы ол – Византия империясы болатын. Сондықтан тұрақты мекенге қолжеткізту үшін император Юстинианмен дипломатиялық қатынастар жасауға тырысады. Авар – Византия арасында бірнеше елшілік қатынастар болған. Дегенмен император Юстиниан аварлардың қоныстануына құнарсыз және жайылымға қолайсыз Скифия деп аталатын жерлерді ұсынған болатын. Әрине аварлар үшін көшпелі мал шаруашылығы негізгі күнкөріс көзі болғандықтан жайылым маңызды. Баян қаған қанаты қайтайған авар мемлекеті Еуропада өз орнын тапса, Батыс халқына үстемдігін батыл жүргізер еді деп түсініп, қалайда осы арманына қол жеткізуге күш салды.

565 ж. Авар – Византия арасында саяси қатынас шиеленісе түседі. Император II Юстин аварларға салық төлеуден бастартады. Сонымен империя мен авар арасында түсінбеушілік орын алып, соңы ашық әскери қимылдарға алып келеді [1]. Бір сөзбен айтқанда аварлар Еуропа даласында құнарлы жайылым жоқ, византиялықтар жылда төлеп отырған салықты аварларға төлеуден бастартты. Яғни барлық күнкөріс көздерінен айырады. Осындай жағдайлардан кейін аварлар ат басын батысқа бұрып, Дунай жерлеріне шабуыл жасауға бел буады. Көп ұзамай олар Тюрингияны

мекендеген австразиялық франктермен соғысады, нәтижесінде екі жақ арасында әскери одақ құрылады [2]. Түркі тарихында әскери одақ құруда, қарсыласушы жақтың жаудың екпінін тоқтату мақсатында қыз беру яғни – құдандаласу жолдары көп орын алғанын білеміз. Дәл осы саяси әдісті франк карольдігі аварларға қарсы ұстанған. Нәтижесінде Авар-Франк құдандаласқан әскери одағы құрылады. Византиялық тарихшы Менандрдың мәліметтері бойынша, Лангобард патшасы Албуин (Abboinus) гепид көсемі Конимунмен кектесіп, оның иеліктерін күйретуге тырысқан. Лангобардтар өз мақсатына жету үшін Баян қағанға елші жіберіп одақтасуын сұраған. Елшілер аварларға келгеннен кейін былай деген екен: «Лангобардтар гепид тайпаларымен күресіп шаршағандарын және бұл гепидтерге аварлардың қас дұшпаны, себебі римдіктер оларға көмектесетінін айтады». Сонымен қатар елшілер аварлар мен келісім жасаған Юстинианның шартын бұзған, салық төлеуден бас тартқан. Аварлар мен лангобардтар одақтасып гепидтерді күйретіп жеңімпаз боламыз және көп байлықты басып аламыз, сосын бірлесе жерді иемденеміз, осындай бақытты жағдайдан кейін оңай Скиф және Фракияны басып алып, әрі қарай еш қиындықсыз Рим жеріне Византияның өзіне дейін шапқыншылықтар жасауға болады деп жоспарын айтып, үгіттеген. Менандырдың хабарлауынша дегенмен Баян қаған елшілерді қабылдағаны мен оларды менсінбегендігі түрінде көрінген дейді. Қаған франктер дәлірек айтқанда лангобардтармен одақтасқанда ең бастысы өзіне яғни мемлекетке тиімді жағын іздестірген; «он то давал им знать, что не может заключить с ними союза, за то - что может, да не хочет». Одним словом, употребив против просителей всякого рода обмана, он дал им знать, наконец, будто насилу соглашается на их просьбы, но не иначе однако, как с условием, чтоб Лангобарды тотчас же выдали десятую часть всех находившихся у них четвероногих, и если они одевают неприятелей, то чтоб лангобарды уступили Аварам половину добычи и всю землю Гипедов» [3]. Авар қағаны Баян, лангобардтар одақтасуды сұрап келгенде мың құбылып, біресе одақтасқым келмейді, біресе одақтасам деп алдаған. Нәтижесінде Авар қағаны егер сендер менің шартымды орындасандар келісімді беремін деп, өз пайдасына шешуге тырысқан. Шарт бойынша лангобардтықтар барлық төрт аяқты малдың оннан бір бөлігін дереу берсін және түскен олжаны тең бөлісіп, ал гепидтердің қоныстанған жерді түгелімен аварларға берсін деген. Лангобардтар қағанның қойған талабына келісіп, аварлармен лангобардтар арасында шарт бекітілген. Сонымен, шарт бойынша авар әскері гепидтерге шабуыл жасап, жеңіске жетеді. Лангобардтар түскен олжаның тең жартысын және гепид жерін толық аварлардың еншісіне береді. лангобардтар бағындырған соғыс тұтқындарымен бірге 568 жылы Италия жеріне көшіпкетеді де, келісім бойынша гепид жері – Панонния аварлардың иелігіне қалдырады. Сонымен аварлардың соның ішінде Баян қағанның Еуропа даласына келгеннен алдарына қойған басты арманы орындалады. Ендігі жерде авар қағанаты яғни мемлекет деп атауға толық мүмкіншілік туды. 568 жылдан бастап авар тарихының жаңа парақтары басталады. Паноннияны түгел дерлік өздеріне бағындырды. Дегенмен осы аймақта византияның Сирми қаласы империяға тиесілі болғандықтан аварларға бағынбады. Гепидтер бірден Юстинге елші жіберген. Егер римдіктер көмектесе Сирми қаласы мен Драв өзені бойындағы елді мекенді беремін деп уәде береді. Бірақ Юстин гепид басшысы Конимундқа сенімсіздікпен қарап, қаланы өзіне алып қалып, оның ұсынысын шегеріп кейінге қалдырған екен.

Ендігі жерде 568 жылдары Баян қаған Панонниядағы византияның еншісіндегі Сирми қамалын қалай-да өзіне қаратуды ойластырды. Сирмиді өзіне қаратса Панонния түгелімен аварлардың тұрақты жері деп есептеді.

Сирми қаласы Сав өзеніндегі маңызды стратегиялық пункті болды (қазіргі Югославия жеріндегі Митравица қаласы). Бұл қала Византия империясының еншісінде қалғандықтан, авар қағаны императордан гепид қаласын беруін талап етеді. Сирми қаласы Шығыс Рим империясының Панонниялық көршілерін қарсы тұратын негізгі тірегі болғандықтан, авар қағаны жүргізген келіссөздер нәтижесіз болды. Жалпы тарихта Сирми қаласы үшін үш жылға созылған (579-582 жж.) соғыс болған. 580 ж. Авар қағаны Баян Тарғытқа (Таргитиге) императордан салықты жинап келуге жібереді, Менандрдың хабарлауынша 80 мың алтын беруі тиіс болған. Тарғыт (Таргити) салықтың ақшасына сауда жасап қағанға келеді, қаған дереу келісім шартты, варварлық жолмен бұзады [4].

Сонымен қаған әскери қимылдарын бастап, барлық жауынгерлерімен Сав өзенінің жағалауына келеді де, Сирми мен Сингидон қалаларының арасына көпір салмақшы болады. Қағанның бар ойы Сирми қаласын қалайда басып алу болды. Сингидон қаласын қорғаушы өзен кемелерін жүргізуде мол тәжірибелі римдіктер, оның жоспарын біліп қоймас үшін, жоғарғы Паноннияда, Истр өзенінде көптеген ауыр кемелерді жинап (олардан) кеме жасау өнерінің ережесіне ұқсамайтын қолда бар құралмен ұзын әскери кеме жасайды. Менандрдың хабарлауынша бұл кемелерге, ол көптеген ескекші

жауынгерлерін, ретсіз, варварларға тән, қалай болса солай отырғызып, бірден өзенге жіберіп, ал қағанның өзі, қалған әскерімен Сирми аралдарына тау жолдары арқылы Сав (Сая) өзенінің жағалауына келеді. Бұл аймақтағы қалалардағы римдіктер қағанның мезгілсіз келгеніне алаңдаушылық білдірді. Олар қайткен күнде қағанның ойын білуге тырысқан. Сиво есімді Сингидон әскер қолбасшысы, адамдарды жіберіп сұратқан екен! «...қағанның Сав өзенінің бойына, екі мемлекеттің арасында бейбітшілік пен достық қатынас уақытта келуіне не себеп болды екен деп сұратқан, бірден қағанға көпір салуға рұқсат бермеймін, себебі патшаның келісімі жоқ деп Сингидон әскер қолбасшысы сөйлеген екен». Авар қағаны оларға былайша жауап берген. Мен көпінді Римдіктерге қарсы жаман ниетпен салайын деп жатқан жоқпын; мен склавиндерге бара жатырмын, Сав өзенінен өтіп, рим жерінен жүріп, одан Истр арқылы оларға қарсы шығамын; рим императоры өзендерден алып өту үшін, көптеген кемелер дайындауда, рим халқына бейбітшілік пен еркіндікті қамтамасыз ету үшін осы жорықты жасағалы отырмын, бір жағынан склавиндер маған жыл сайынғы салықты төлегілері келмей, тіпті мен жіберген аварларды өлтіргендіктен Сая өзенінің бойына келіп отырмын деп қаған ақталады. Қаған Сивоға жолдаушыларын жіберіп, әрі қарай Истр өзенінен жүзіп өту үшін кеме дайындауы жайында рим императорына жіберген жолдаушыларын өткізуін, талап етеді. Мәліметтер бойынша тіпті Баян қаған бұл көпінді склавиндерге шабуыл жасау үшін ғана салам деп антта берген екен. Бірақ қағанның жауынгерлері аз болды, себебі аварлардың қозғалысы аяқ астынан басталған. Қаған риммен арадағы бейбіт келісімді сақтайтынын жариялаған, бірақ бастаған істі Склавиндерге қарсы көпір салуды тоқтатпаймыз деген. Егер римдіктер салынып жатқан көпірге бір оқ ататын болса, онда империяның өзі келіс сөзді бұзғаны деп қорқыта сөйлейді. Осы сөздер Сингидон римдіктерін үрейлендірді. Римдіктер Қағанның ант беруін талап етеді. Қаған авар заңдарына сүйене отырып қылышын көтеріп, егер сөзімде тұрмасам осы қару өзіме тисін: «...Қағанның берген атын сөзбе-сөз аударатын болсақ: «Бүкіл авар халқы мен Баянның өзі қылышпен өлтірілсін; аспан мен құдай жердегі және аспандағы аварлардың үстінен от жіберсін; олардың үстінен айналасындағы тау мен және жер құласын; егер көпінді «Римдіктерге қарсы жаман пиғылмен салатын болсам – Сай өзені арнасынан асып, олардың үстінен басын деген сияқты варварлардың дәстүріне сай қарғысты өзінің және халқының атынан» серт береді [5]. Енді қаған рим заңы бойынша сөз беремін деген. Рим дәстүрі бойынша ең құрметті қасиетті деп есептеп, оны бұзғандар құдайдың қарғысына қалады деп түсінген. Сол кезде Сингидонның архейі қағанға қасиетті кітапты беріп жіберген. Қаған өзінің ойын жасырып отырған ертоқымынан тұрып кітапты қолына алғанда жасанды қылықпен, қатты қорыққан сияқты құрметтеп олардың алдында қасиетті кітап сөзі бойынша ант береді. Осыдан кейін Сиво авар қағанның жолдаушыларын қабылдап астанаға Тибериге аттандырады. Сонымен елшілер императорға барғанша қаған бар күшімен тездетіп көпінді бітіруге тырысады. Авар елшілері императордан славяндарға қарсы, қаған әскерлерін Истрдан алып өту үшін кеме дайындауын сұрайды. Дегенмен император Тиберис Сирми қаласына азық-түлік қорды тасымалдауға кедергі келтіріп, аштыққа ұшыратып, жаулап алу үшін, көпінді салып жатқанын түсінді. Әйтседе, ол аварлар арасындағы бейбітшілікке үміт артып, алдын-ала қаланы қорғауға іс шараларды ұйымдастырмайды. Ол қағанның жоспарын түсінбеген болып, былай деген; мен өзім аварлардың славян жеріне шабуылын қолдаймын дейді. Қағанның құрылысты салуына кедергі келтірмек болып, бір адам арқылы аварлар үшін дәл осы уақыт қолайсыз болады, себебі түркілер Херсонда тұрақ орналастыруда, егер аварлар Истрдан өтсе, түркілер бірден біліп қояды. Сондықтан жорықты қоя тұру керек деген сияқты жалған мәліметпен, қағанды қорқытпақшы болған. Баян қаған пиғылынан бас тартсын деп, көп сыйлықтармен елшіні қағанға жібереді, бірақ Иллирия аймағындағы склавиндер елшілерді өлтіріп, мол олжаға қолжеткізеді. Көп ұзамай қағаннан Солах атты жолдаушы келеді, Менандр сөзін жалғастыра келе былай дейді; Солах император алдына келіп ашық арыс, ұялмастан былай деген: «Сав өзенінде көпір салынды. Сізге қағанның шын ниетін жасыру ақмақтық деп ойлаймын. Римдіктер Сирмиді қорғауға еш мүмкіншіліктері жоқ, себебі енді қалаға азық-түлік қоры өзен арқылы апарылмайды. Сондықтан римдіктер қаланы дүние мүлкімен, аварларға беруі тиіс» деген. «Және де авар қағаны империядан алып жатқан жылсайынғы алтын, күміс және жібек киімдердің бәрі керемет пайда бірақ бәрінен қымбаттысы игілікті - өмір. Қымбат сыйлықтар байланыс қарым – қатынас т.б. бәрі қағанның алдына қойған мақсатынан бас тартқызта алмайды, ол Сирмиді және «Сирми аралдарын иеленбей тынышталмайды. Ақиқат бойынша бұл жерлер «гепидтердің меншігі болған, оларды аварлар жеңгеннен кейін, бұл жерлер қағанның қоластына көшуі тиіс деп, қатты сөйлеп шындықты жайып салады». Одан кейін император қатты ашуланып, елшінің сөзі оны қобалжытты да былайша жауап берді: «...бұл жерде император авар

қағанның күшпен де, ақылмен де, батылдықпен де оларды жеңе алмайды. Себебі оның жексұрын екенін бүкіл әлемге белгілі, ол келісімді тіпті құдайдың өзін жек көріп, тіпті оның атынан серт берді. Бірақ құдайға сенбеушілік оған ешқандай пайда әкелмейді. Оған жақында қыздарымның біреуін беремін (менде олар екеу), Сирмиді өз еркімен бере алмаймын, оған ешқашан рим державасынан ештеме бере алмаймын» деп, сөйлеп болғаннан кейін, жолдаушыларды қайтарып, қаланы шамасы келгенше қорғауға кіріседі. Ол әскер қолбасшыларын және әскер шенеуніктерін жинап, біреулерін Иллирия аймағы арқылы, қалғанын Долматия арқылы Сирмиді қорғауға жібереді.

Рим қолбасшысы Феогид, Каси және Карвонари аралдарына келісімен аварлардың татуласу ұсынысын қабылдайды. Менандрдың хабарлауынша Баян бұл жерге атпен келіп, аттан түскен бойда оған арнап алтыннан жасалған тақ ұсынылып, ал оның үстінен тастармен әшекейленген матадан шатыр құрылған. Оның күзетшілері, қағанның денесінің және бетінің алдынан қалқандарымен қорғап тұрған, себебі римдіктер аяқ астынан атып жібермесін деп ойлаған. Баян Феогидтен біраз алыстау жерге отырып, онымен сөйлеседі. Унндық аудармашылар бейбіт келісімді түсіндірді. Баян қаған римдіктер Сирмиді беруі тиіс деп дәлелдеуге тырысады. Жақын арада қалаға нан тасу тоқтатылады дей келе, қаған не үшін қаланы алуға тырысқанын шамалап айтады. Яғни, авар жауынгерлерінің, дәл осы қаланың маңы арқылы рим жеріне өте алмайды деген сияқты сылтауын айтады. Феогид аварлар шегінбейінше соғысты тоқтатпаймыз дейді. Сөйтіп екі жақ еш келісімге келе алмайды. Феогид ешқандай келісім жасамаймыз, шайқасты кейінге қалдырудың қажеті жоқ, сондықтан ертең бастаймыз деп кетіп қалады.

Сонымен Менандр бойынша бұл шайқас 581 жылы басталады дейді [6]. Аварлар мен Римдер арасында шайқас үш күнге созылған. Далматиядағы көпір қозғалмасада ешқандай рим әскері көрінбеді. Осы көпірде авар әскері және оның басшысы Апсих өзен жағалауында болғандықтан келесі көпірге барады. Баян күшіне тағы басқалар келіп қосылады. Сирмидегі Шығыс Римдіктер аштықты басынан кешірді. Жейтін ештеме болмағандықтан жеркенішті заттармен тамақтануларына тура келеді. Сирмидің басшысы Саламон қаланы қорғауға тіпті ешқандай стратегиялық қабілеті болмады. Қала тұрғындары рим қолбасшыларын және Феогидтің әскері аз болды деп кемсітеді. Осы жағдайлар Тибериге жеткенде, ол былай деп хат жазып жібереді: “қала тұрғындары бір көйлектерін ғана алып қаладан шықсын қала аварларға берілсін деген”. Императордың бұл талабы орындалады. Сонымен қала аварларға беріледі. Яғни тарихта Тиберидің масқара келісімі деген атпен қалған бұл шарт негізінде византиялықтар аварлармен бейбіт келісімге қол қояды. Баян қаған Тибери императордан сонымен қатар соңғы үш жылдың салығын қоса төлеуін талап етеді. Себебі алдында аварлар рим жеріне шабуыл жасамау үшін төледіндер деген. Сонымен римдіктер, әр жыл үшін – 80 мың алтын төлеуге тиіс болды. Жалпы осы жағдайларға байланысты Менандр Протектор, төмендегі мәліметті келтіреді: «Таким-то образом великий владетель Уннов наконец успокоился». (Яғни, осындай жағдайларға байланысты Ұлы унн иесі тынышталады дейді). Нибур бойынша бұл жерде Унн тайпаның аты емес (sibiуар) Одигар деген ғун билеушісінің есімі дейді.

583 ж. мамырда Сирми қаласын алғаннан кейін жаугершілікті тоқтатады. Осы жылы авар қағаны Константинопольге елші жіберіп жыл сайынғы 80 мың алтынның үстінен 20 мың алтын төлеп тұрсын деп салықты көбейтеді. Император қағанның қойған талабынан бас тартады. Мұны естіген қаған, бірден әскерін жинастырып Сингидон қаласына шабуыл жасап 583 жылы жазда басып алады. Сингидон Сав өзенінің Дунайға құятын жерінде орналасқан, қазіргі Белград. Қаланы алар кезде аварлар мен империя арасында кескілескен шайқас болады, көптеген авар жауынгерлері қаза табады. Сол кездегі айту бойынша аварлар «Кадмова победа» (победы купленной дорогой ценой) яғни “ өте қымбатқа түскен жеңіс» деп баға берілген.

Авар қағаны рим иеліктерінің басқада қала-қамалдарын тонап, еш қиындықсыз жаулап алады. Айталық, Дунайдағы Огост өзенінің бойындағы қазіргі Болгария жеріндегі Август қамалын алады және қазіргі Югославия жерінде орналасқан жоғарғы Мөзияның негізгі қалаларының бірі Виминакиді алады, содан кейін Қара теңіз жағалауындағы Анхил қаласын және маңайындағы ауылдарын тонаушылыққа ұшыратады. Баян қаған үлкен құрылыстарды, ыстық бұлақтары бар моншаларды қиратпаған. Себебі моншаларда қағанның әйелдері жуынған. Ф. Симокаттаның хабарлауынша бұл моншаларға минералды сулардың денсаулыққа пайдалылығын аварлар білген [7]. Үздіксіз тонаушылықтардың нәтижесінде авар мен Византия арасында жаңа бейбіт келісімдер және төленетін салық үстінен, басқа жиырма мың алтын төлеу үшін, елшілікпен бірге императорға баруын сұрайды. Қаған мақұлдап Эльпидимен бірге аварлардың бетке ұстар Таргитиды елші ретінде императорларға

жібереді. Бұл екеуі императорға келіп, римдіктер сексен мың алтын үстінен, жыл сайын 20 мың алтын төлеп тұратын болып келіседі, егер төлемесе онда қайтадан соғыс басталады деді.

Сирми, Сингидон және Фессалоника сияқты Византия империясының маңызды стратегиялық қалаларына шабуылдар жасап, Шығыс Европадағы қарқынды жаугершілік соғыстарының барысында, авар қағанатының барлық әскери күшін паш етті.

Император Маврикий билігі тұсында (582-602 жж.) аварлар Фракиямен Иллириктің қалаларының ішіндегі ерекше көрікті Фессалоника қаласын алу үшін бірнеше-рет қоршауға алады [8].

Жазба деректер мен тарихи хроникалар бойынша шамамен 100 мың авар әскері Фессалоникаға 586 ж. дүйсенбі 23 қыркүйекте шабуылдарын бастаған. Дегенмен, аварлар дұрыс бағдар білмегендіктен түнде киелі Матрон қамалын қала екен деп шатастырып, сол жердің халқымен соғыста кідіріп қалған. Деректердің мәліметі бойынша бұл қуатты әскедің, бірінші күннен бастап кемшіліктері байқалды: азық-түліктің жетіспеушілігі; оның жекелеген контингенттарының арасында қарама-қайшылықтардың болуынан, славяндар қалалықтар жағына қашып кетеді. Варварлар қалаға теңіз жағынан кірмекші болады, ағаштан қайық жасап теңізге шығады, бірақ дауыл көтеріліп, оларды су алып кетеді. Аптаның соңында қаланы қоршаушылар арасында, тағыда ұрыс болып, олар бірін-бірі тонайды. Тағыда жаңадан келген славяндар қалалықтар жағына шығып кетеді. Жетінші күні аяқ астынан аварлар қаланы тастап кетеді деп сипаттап, аварлардың жаугершілігіне баға береді.

Деректер бойынша осы уақыттарда аварлар Фракияны және Дунай өңірін 583, 584, 587 жылдары тонаушылыққа ұшыратады. Император Маврикий билігінің тұсында, шамамен 587 жылы Византиялықтар парсылармен соғысып біткеннен кейін, әскери іс-қимылдарын Дунай аймағына жұмылдырады; шекара аймағындағы қорғаныс объектілерін қайта қалпына келтіре бастайды, өзеннің сол жақ жағалауындағы славяндарға қарсы жаугершілік экспедициялар ұйымдастырылады, бірақ осы кезеңдерде де аварлар Фракияны екі рет (592-600 жж.) тонаушылыққа ұшыратады және де 597 ж. Далмацияға шабуыл жасап, қырықтан астам қаланы басып алады.

595 ж. Аварлар славяндар мен одақтаса отырып, бавар тайпаларымен сосын франктер мен де күресуге мәжбүр болады. Сонымен авар қағанатының ат тұяғы тіпті Батыс Европа қазіргі германия жеріне дейін жетіп, өзіне қаратқан. Оны дәлелдейтін топонимикалық жер атауларын да айт кетуге болады. Мәселен, Бавария атауын аударғанда за аварами яғни аварлардың ізімен деген сияқты мағыналарды білдіреді. Дегенмен аварлардың басып алған жердің тым көптігі, түрлі халықтар мен этникалық топтарды басқару аварларға қиынға соғады. Нәтижесінде қағанат ішінде қақтығыстар орын алып, мемлекетті іштей күйзеліске ұшыратты. Онымен қоса 630 жылы жеңімпаз авар қағаны Баян қайтыс болады. Қаған қайтыс болысымен мемлекет ішінде билік үшін тартыс басталады, тартыс негізінен таза аварлықтар мен болгар-кутругурлар арасында орын алады. Соңында соғысқа айналады. Соғыс барысында кутругурлар жеңіліп 631 ж. Панониядан, Франктердің иеліктеріне қашады. Бастапқыда Франк королі Дагоберт кутругурлар тайпасына қоныстануға рұқсат береді, артынан келімсектер қауіпті болуы мүмкін деп, өлтіреді. Фредегордың мәлімдеуінше тоғыз мың кутругур мен болгарлардан жеті жүз адам ғана тірі қалған, олар бастапқыда Альцек княздықтарының басшылығымен қашады, ал одан кейін Италиядағы лангобардтарға қашып, ақыры Беневентин герцогтігінің аймағына қоныстанады. Павел Диаконның мәлімдеуінше, оның өмір сүрген уақытында (IX ғ.) болгар тайпалары латынша сөлейтін, бірақ өз тілдерінде білетін дейді [9].

VII ғ. Балқан жарты аралының шығысында орналасқан тайпалардың тағдыры, славян тарихында ерекше орын алады.

Авар қағаны дүние салғаннан кейін, ішкі тартыс және Само бастаған славян тайпаларының үлкен көтерілісі, болгар патшалығының құрылуына байланысты, Авар қағанаты әлсірей бастайды.

Эйнгард “Ұлы Карлдың өмірі” атты еңбегінде авар орталығы болған «Хринг» атты қамалдың тоналуы жайында мәліметтер келтіреді: “Ғұндардың барлық ақсүйектері, осы соғыста қаза табады, барлық атақ даңқтан аварлар айырылады [10]. Жылдар бойы жиналған барлық ақша, қымбат заттар, бұйымдардың барлығынан айырылады. Тіпті адам ескерткіші де сақталмады, франктер бұрын соңды соғыстарда осындай байлықты көрмеген еді. Осы уақытқа дейін франктер өте кедей болатын, бірақ енді олар хрингтен өте көп алтын мен күмісті және ұрыстар барысында көптеген бағалы, қымбат заттарды қолына түсіреді. Шындығын айтқанда аварлар басқа халықтардан әділетсіз жолмен тартып алғанын, франктер аварлардан әділетті жолмен тартып алды” дейі өзінше баға берген. Сонымен Хринг қиратылып, бүкіл авар жері тонаушылыққа ұшырайды. Стефан Лебек зерттеу жұмысында былай дейді: “ жаугершілік барысында Франктер өте үлкен он бес арбадан тұратын олжаны өз

елдеріне алып кетті, осы уақатқа дейін франктер кедей еді, енді олар байлыққа кемелденді дейді. Ұлы Карл Баварияның тәуелсіздігінен айырып, Германияға өзінің жасақтарын сайлайды.

Сен – Галлендік монах XI ғасырдың ортасында өмір сүріп “О деяниях императора Карла” атты еңбегін жазған. Онда аварлардың “Хринг” атты бекінісі жөнінде бірқатар тың мәліметтерді береді. Жалпы орта ғасырлық кей деректерде “Ринг” деп те айтылады. “Хринг” жүйесі аварлардың басқа халықтарды билеп төстеудің негізгі сүйеуші орталығы болды. Ринг (“шеңбер”) – қағанның қамалы, бекінісі немесе астанасы деп те айтуға болады. Хринг жүйесі Франк пен Славяндардың бірлесіп жасаған жорықтардан кейін жойылады. Негізінен Сен-Галленский Ұлы Карлмен славяндардың, аварларға қарсы біріккен жорықтарына қатысқан Адальберттің айтуларына сүйеніп жазады. Яғни онда былай делінеді: “Адальберт айтты Ғұн жері тоғыз шеңбермен қоршалған, тоғыз дуалмен бекітілген, әр шеңбер өте кең, шамамен Цюрих пен Констанцқа дейінгі жердей көлемді алып жатқан. Шеңбердің дуалдарын (қабырғасын) емен, қарағай, шамшат, ағаштарынан тұрғызды, ана шеті мен мына шетінің ені 20 фут болған және биіктігіде сондай мөлшерде: ортасы кесек тастармен және саз балшықтармен толтырылған: ал дуалдың үстінгі қабаты түгелдей шыммен жабылған”. Дуалдың маңайына бұталар өсірген. Бекіністердің ішінде, адам дауысы жететіндей қашықтықта бөлек аулалар мен ауылдар орналасқан. Бұл құрылысқа қарсы, дуалдарда өте үлкен емес қақпалары болған: бұл қақпада қорғаныстың жақын және алыс тұратын тұрғындарын тонауға шығатын болған. Екінші шеңберде, дәл осы бірінші сияқты салынатын болған, ені үшінші шеңберге дейін созылған, германдықтарша -20, италиянша – 40 миль болған, тоғыз шеңберде осылайша болған, бірақ шеңбер өзі ішіне қарай тарыла берген. Бір шеңбермен келесі шеңбер арасындағы қоныспен тұрақтар жан-жағынан белгі естілетін жерде орналасты. Ғұндар осы қорғандарында, екі жүз жыл тіпті оданда артық жылдар бойы, батыстың қазыналарын тасыды. Гот тайпалары мен славян тайпалары тыныштық пен бейбітшілікті бұзғаннан кейін, батыс дүниесі тіпті, толығымен тоналды. Мәліметтер бойынша Хринг немесе Ринг қағанның резиденциясы болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Агафий. *О царствовании Юстиниана* /Пер. и прим. М.В. Левченко. - М. - Л.: Наука, 1955. – 221 с
2. Менандр Протектор. *История* // *Византийские историки: Дексип Эвнаний Олимпиодор, Малх Патриций, Менандр, Кандид Ноннос и Феофан Византиец* /Пер. С. Дестуниса. - СПб.: Тип. Изд. Л. Демиса, 1860. - С. 313 - 470.
3. Дьяконов А. *Известия Иоанна Эфеского и сирийских хроник о славянах VI-VII веков* // *Вестник древней истории*. - 1946. - №1. - С. 20 - 22.
4. Иордан. *Гетика* / Пер. Е.Ч. Скржинской. – М.: Изд. Восточной литературы, 1960. – 434 с.
5. *Раннефеодальные государства на Балканах VI-XII вв.*/Отв. ред. Г.Г. Литаврин. – М.: Наука, 1985. – 354 с.
6. Плетнева С.А. *Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей*. - М.: Наука, 1982. - С. 13 - 61.
7. Дмитрёв, А.Д. *Движение скамаров* / А.Д. Дмитров // *Византийский Временник*. - 1952. - Т. 5
8. Феофилакт Симокатта. *История (Памятники средневековой истории народов центральной и восточной Европы)* /Пер. С.П. Кондратева. – М.: Академии Наук СССР, 1957. - 223 с.
9. Павел Диакон. *История лангобардов*. - СПб. : Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. - С. 49-50. – 320 с.
10. Эйнгард. *Жизнь Карла Великого*. М., 2013

List of references:

1. Agaphy. *About the reign of Justinian* /Thu. and prim. M. V. Levchenko. Moscow: Nauka publ., 1955. – 221 P.
2. Menander Protector. *History* / / *Byzantine histories: Dexip Eunapii Olimpiodor, Malch Patricius, Menander, Candide Nonnos and Theophan the Byzantines* /per. "What's The Matter?" "No," I said.: Type. Nodded. L. Demisa, 1860. - P. 313-470.
3. Diakonov A. *Izvestia of John of Ephesus and the Syrian Chronicle of the Slavs VI-VII vekov* // *Bulletin of ancient history*. - 1946. - No. 1. - p. 20-22.
4. Jordan. *Getics* / Per. "I Don't Know," He Said. - Moscow: Izd. East literature, 1960. - 434 P.
5. *Rannefeodal States on the Balkans VI-XII VV.*"No," I said. Ed. G. G. Litavrin. Moscow: Nauka publ., 1985. – 354 P.

6. Pletneva S. A. Kochevnik srednevekovya. Search for historical legislation. Moscow: Nauka Publ., 1982. - P. 13-61.
7. Dmitrev, A. D. move skamarov / A. D. Dmitrov // Byzantine Vremennik. - 1952. - Vol. 5
8. Theophylact Simokatta. History (memories of the middle history of the people of Central and Eastern Europe) /per. "I Don't Know," He Said. Moscow: Academy of Sciences of the USSR, 1957-223 P.
9. Paul The Deacon. History of the Lombards. "No," I said. : Izdatelsky House "Azbuka-classics", 2008. - pp. 49-50. – 320 P.
10. Eingard. Life Of Carla The Great. Moscow, 2013

ГРНТИ 03.01.20
ӘӨЖ 730.11

Мырзатаева З.Б.¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ Қазақстан тарихы кафедрасының
қауымдастырылған профессор м.а., т.ғ.к.,
Қазақстан, Алматы қ., E-mail: zabyra73@mail.ru*

ТАРИХИ ЖАД

Аңдатпа

Автор мақалада, тарихи жад ұғымына теориялық талдау жасайды. Сонымен байланысты тарих ғылымының әлеуметтік қызметінің – әлеуметтік жад қызметінің қоғам мен жеке тұлға арасындағы бірегейлікті ұйытушы ретіндегі орнын түрлі көзқарастар мен ғылыми тұжырымдар негізімен көрсетеді. Автор жұмыс мазмұнын ашуда отандық зиялы өкілдері Құрбанғали Халидтың, ұлт ұстазы, ағартушы А.Байтұрсынның және шетелдік көрнекті философ, әлеуметтанушы Морис Хальбвакс, Дж.Коллингвуд, Пьер Нора, мәдениеттанушы Ян Ассман т.б. ғалымдардың еңбектеріне сүйенеді. Ғалымдар еңбектеріндегі бүгінге дейін өзектілігін жоймаған мемлекеттік маңызы жоғары идеяларын жан жақты баяндайды.

Жұмыс ҚР БҒМ (ПЦФ)¹ «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» (2018-2020) атты мемлекеттік бағдарламасы аясында орындалды.

Кілт сөздер: тарихи жад, тарих, есте сақтау мәдениеті, бірегейлік, пәнаралық тоғыстағы зерттеу әдістері.

Myrzatayeva Zabira¹

*¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law.
Abay Kazakh National Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.*

HISTORICAL MEMORY

Abstract

This article discusses various approaches to understanding the term "historical memory", as well as the meaning of historical memory in modern Kazakhstan society. The growing interest in the past and the phenomenon of collective memory has led to a broader discussion as an important element of the interaction of individual and social consciousness with the past. In revealing the content of the problem, the author relies on the works of domestic and foreign scientists-philosophers, sociologists, historians and cultural scientists such as Kurbangali Khalid, A. Baitursynov and Maurice Halbwachs, John.Collingwood, Pierre Nora, Jan Assman, et al.

The work was carried out within the framework of the state program of the MES "History and culture of the great Steppe" (2018-2020).

¹ ПЦФ – проект целевого финансирования (арнайы қаржыландырылған жоба): «Ащысай-Кентау тұрғындарының әлеуметтік-мәдени бірегейлігі. 1927-XX ғ.б.»

Keywords: historical memory, history, remembering culture, identity, interdisciplinarity.

З.Мырзатаева¹

*¹к.и.н., и.о. ассоциированного профессора кафедры истории Казахстана
Казахского национального педагогического университета имени Абая,
город Алматы, Казахстан.*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ

Аннотация

В данной статье рассматриваются различные подходы к пониманию термина «историческая память», а также значение исторической памяти в современном казахстанском обществе. Рост интереса к прошлому и феномену коллективной памяти способствовал более широкому обсуждению как важного элемента взаимодействия индивидуального и общественного сознания с прошлым. В раскрытии содержания проблемы автор опирается на труды отечественных и зарубежных ученых-философов, социологов, историков и культурологов как Курбангали Халид, А. Байтурсынов и Морис Хальбвакс, Дж.Коллингвуд, Пьер Нора, Ян Ассман и др.

Работа выполнена в рамках государственной программы МОН РК «История и культура Великой Степи» (2018-2020).

Ключевые слова: историческая память, история, помнящая культура, идентичность, междисциплинарность.

Бүгінде тарихи жад - гуманитарлық ғылым салаларының өзекті жібіне, ортақ зерттеу нысанына айналды. Адамзат дамуының барлық кезеңінде тарихшылар жад мұрағатын басшылыққа алған. Кезкелген адам, қоғам, мемлекет алға ұмтылуда тарихи тәжірибеге сүйенеді. Мысалы жадта өткен өміріміздің барлық кезеңдері сақталады. Сондықтан да «Мен кімін?» және қайда барамын деген сауалға тарихи жад шеңберінде жауап айта аламыз. Сол сияқты ұлт, мемлекет те өткенін ұмытуға тиіс емес, басқаша жағдайда ұлт өзінің тарихи тамырынан айрылу, өзін-өзі тану қабілетінен айрылу қаупіне ұрынады. Ал бұл мемлекеттің болашағы жоқ дегенді білдіреді. «Жалпы, тарихи жад жол көрсетуші карта сияқты, - дейді тарихшы Линн Абрамс [1], - әрі қарай ол, - жад қоғамның қайдан шығып қайда бет алғанын көрсетуші құрал сияқты», - деген ойды айтады. Расында тарихи жад тек өткен өмірімізді тану үшін ғана емес, қазіргі және алдағы өмірімізді бағдарлау үшін де маңызды. Міне сондықтан тарихи жад мемлекеттік саясатқа айналуы тиіс. Тарихи жадты қалыптастыру аса күрделі процесс. Әсіресе посткеңестік қоғамнан шыққан елдер үшін оңай емес. Сол себепті қоғамда мемлекеттік бірегей тарихи сана қалыптастыруда мектеп, жоғары оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары тұтас жұмыла ат салысқанда жемісін бермек.

Аталған мәселеге арналған европалық көрнекті философ, әлеуметтанушы, тарихшы ғалымдардың тамаша ғылыми-теориялық зерттеулері бар. Алайда, ұлт зиялыларының қазіргі ғылымның жаңа сұраныстарына лайық теориялық тұжырымдарына тоқталғанды жөн көрдім. Қазақ қоғамы - өткенін жадта сақтау және оны келер ұрпаққа жеткізуде бай тәжірибесі бар халық. Халықтың ғасырлар бойғы қуанышы мен қайғысы ауыздан-ауызға шежірелер, тарихи әңгімелер, жырлар және дастандар жанрында жеткен. Ортағасырлық және жаңа заман тарихшылары жад мұрағатының бұл дереккөздерін (Мұхаммед Хайдар Дулати, Өтеміс қажы, Қадырғали Жалайыри, Шоқан Уәлиханов, Құрбанғали Халид, Мәжһүр-Жүсіп Көпейұлы, Әлкей Марғұлан және басқа да) өз еңбектерінде кеңінен пайдаланған.

Мысалы Құрбанғали Халид (1846-1913 жж.) «Тауарих хамса» еңбегін даярлағанда қоғамның жад мұрағатына ерекше басымдық бергенін, «бар күш-қайратымен оған жиырма жыл уақытын кетіргенін», - хабарлайды, ол, - «қазақтың бұрынғы ақын-жырауларының, шежірешілерінің данышпан билері мен ақсақалдарының қатары сиреп, елдің рухани әлемінің әлсіреп бара жатқанын» [2, 6], - айтып толғанады. Бұл, яғни, аға-буын өкілдерінің жад мұрасынан айрылу - тұтас ұлт мұрағатын жоғалтумен тең деген ойды білдіретін еді, сондай-ақ, келер ұрпақ санасындағы мемлекетшілдіктің әлсіреуіне алаңдаушылық білдіретінін байқатады.

Қазақтың тіл, тарих, әдебиет ж.б ғылымдарының өрісін кеңейтуде зор серпіліс жасаған Ахмет Байтұрсынов тарих ғылымының пәнаралық тоғыста жүргізілетін ерекшелігін, яғни оның басты өзегі

қарапайым адамдар өміріне арналу қажеттігін атап өткен. Ол: «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы тарих. Тарихтың қызметі - бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту. Тарихтың мақсаты – бүтін адам баласының өмірі нендей табиғат заңымен өзгеретінін білу. Тарихшылар халық басынан кешкен түрлі уақиғалардың мағлұматын сымға тартқандай сынға салып, мінсіз етіп, дұрыстап өткізеді» дейді. Сонымен қатар ол «Бүкіл адам баласы дүниеде қандай өмір шеккенін сөйлейтін тарих - «Жалпы тарих», мәдениет жүзінде жүрген жолдарын баяндайтын тарих - «Мәдениет тарихы», ал мәдениеттің түрлі тараулары - «Тарих тармақтары» деп аталады. Мәселен, «шаруа тарихы», «ғылым тарихы», «өнер тарихы», «дін тарихы», «даналық тарихы», «әдебиет тарихы» тағысын тағы сондай тарихтар» [3, 123], - деген ғылыми ойы, «күнделіктілік», «әлеуметтік тарих», «интеллектуалды тарих», «экономикалық тарих» сияқты европалық тарихи білім жүйесіндегі ғылыми парадигмалармен дәл келеді.

Қазіргі таңда ғылым мен білімнің ерекше қарқын алуына байланысты жадты жасанды немесе электронды жад құралдары алмастыра бастады. Неміс египтологы, тарихшы-мәдениеттанушысы Ян Ассманның айтқанындай қоғам мәдени революция ғасырына аяқ басты [4]. Мәдени тарих жөніндегі ғылымның жаңа концепциялары жасалынды. Естеліктерді, айтылған тарихи әңгімелерді ендігі таңда тек жадта немесе мәтінде ғана емес, электронды жадта сақтауға мүмкіндік туды.

Соған сәйкес жад қызметінің Қазақстанда да тарих ғылымы саласында өзіндік орны қалыптасып келеді. Аға-буын өкілдерінің жадтағы бай мұраларын «айтылған тарих»² құралымен жинау және сақтау технологиясы жүйеге түсті. Балалық шақтары советтік жүйенің аумалы-төкпелі кезеңіне сәкес аға ұрпақтың басым көпшілігінің бүгінде естелік жазу мүмкіндігі жоқ. Сондықтан олардың биографиялық тарихын өз аузынан жазып алу сондықтан да тарихшылардың міндетті ісіне айналғаны абзал. Осы тұрғыда Абай атындағы ҚазҰПУ жанындағы Айтылған тарих ғылыми зерттеу орталығы 2014-2020 жылдар аралығында «Халық тарих толқынында» (2014-2016), «Ұлы Дала тарихы мен мәдениеті» (2018-2020) атты мемлекеттік бағдарламалар және басқа да тапсырыстық жобалар аясында жүздеген тарихи сұхбат материалдарын ҚР ОМА-ның аудио және видео материалдардан тұратын қорға тапсырды, орталықтың қорында да тарихи сұхбат материалдары мен арнайы жер аударылған поляк азаматтарының 20-ға жуық (500 беттей) естелік материалдары сақталған. Сонымен қатар көрсетілген мерзім ішінде Айтылған тарих ғылыми зерттеу орталығы отызға жуық кітаптар [5] – монографиялар, ғылыми жинақтар, оқу құралдары мен деректі видеофильмдерін даярлап үлгерді.

Қоғамдық сана және әлеуметтік құрылымның дамуы мәселелеріне алғаш рет назар аударған француздық философ, әлеуметтанушы, әлеуметтік психолог Морис Хальбвакс (1877-1945) тарихи жад жөнінде терең теориялық талдаулар жасайды. Ол жадты әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырады. Яғни, өткен өмірді субъектінің қабылдауымен реконструкциялау қашан да қоғаммен тікелей байланыста болады деп көрсетеді де, әлеуметтік ортадан оқшау қалған индивидте жад болмайды деген тұжырым айтады. Сондықтан жад тек ұжымдық негізде қалыптасады. Морис Хальбвакс өз еңбегінде бұл тұжырымын көптеген мысалдармен бекітеді. Мысалы жадынан айрылған адам өткен өміріне куә болатын ортаны таппаса, ол өзінің кім екенін ешқашан білмеген болар еді, деген ойды білдіреді. Расында адамның жады әлеуметтік ұжымдық сипат алады. Сондай-ақ ғалым жадтың қалыптасуында географиялық, әлеуметтік шеңберіне басымдық береді. Мысалы үй - отбасы үшін, ауыл - шаруалар үшін, қала - қалалықтар үшін, ел - жерлестер үшін делінетін ауқымдық және әлеуметтік ұжымдық топтарға бөле отырып, адам жадында естеліктер соған сәйкес қалыптасатынын айтады [6]. Расында жад жеке адамға ғана тиесілі сияқты көрінгенімен ол әлеуметтік ұжымсыз, өзі өмір сүрген ортаның қатысынсыз қалыптасуы мүмкін емес екеніне көз жеткіземіз.

Бұдан қорытатынымыз жад шеңбері негізінде елді бірегейлікке, ынтымаққа үндейтін мемлекеттік маңызды құндылықтардың орын алатынын айтқымыз келеді. Жад шеңбері түрлі тарихи орындар, уақыт пен кеңістікте өткен тарихи оқиғалар жөнінде де ақпараттар бере алады. Міне сол арқылы қоғам санасында жадты сақтау мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы артпақ. Тарихи жад ұлттық және мемлекеттік бірегейлікті нығайтуда зор серпін беретін рухани құндылық. Тарихи жад – бірегейліктің кілті, онсыз біздің қоғамда орнымыз бос. Тарих ғылымында жаңа ой қорытудың қозғаушы күші оның методологиялық және методикалық құралдарына тікелей байланысты. Сол себепті әлем елдерінде гуманитарлық ғылымдардың зерттеу мүмкіндіктері ерекше артуда.

² Айтылған тарих ғылыми-зерттеу орталығы проф. М.Қойгелдиевтің жетекшілігімен 2012 жылы Абай университетінде ашылған.

Шынын айтар болсақ, тарих ғылымына деген ерекше қызығушылық, болашағына алаңдаушылық европа елдерінде жүйелі қалыптасқан. Неміс тарихшысы Карл Беккердің (1777 - 1806): «тарих тәжірибесіне сүйенбейтін қоғам болмайды. Біздің қоғам тарихсыз өзінің бірегейлігін жоғалтады деп ойлайды; алайда тарихсыз қоғам жоспар құруға қабілетсіз деп айту дұрысырақ болар еді» [7], - деген тарихтың негізінде жатқан жад құдіреттілігін шебер жеткізеді. Яғни тарихи тәжірибеге сүйенудің нәтижесінде өзін-өзі сақтау шараларының мүмкін екендігі көрсетілген. Сондай-ақ, Францияның президенті Миттеран 1982 жылы министрлер кеңесінің мәжілісінде: «тарихына қызығушылық танытпайтын халық ол – бірегейлігін жоғалтып жатқан халық» [7,15], - деген пікірін білдіреді. Сондықтан жад және тарих мемлекеттің ортақ игілігі үшін қызмет жасайтын рухани күштер.

Тарих не үшін қажет делінетін сұраққа жауаптың негізгі өзегі жад, есте сақтау қажеттілігі айтылады. Бұл сұраққа көрнекті тарихшы Дж.Коллингвуд «өзінді-өзің тану үшін қажет»³ [8, 14], - деген тура және нақты айта келе, кәсіби тарихи зерттеушіге қойылатын қатаң талаптарды шебер талдауға алады. Нәтижесінде тарихшының ең басты міндеті - шынайылықты іздеу және оны табу деген түйін жасайды. Дж.Коллингвуд өз еңбегінде жад пен тарих арасын жақындататын мынадай ғылыми теориялық ойларын білдіреді: «XVII ғасырдың басында Ф. Бэкон өзінің білім картасын поэзия, тарих, философия делінетін үлкен үш саладан тұратынын мәлімдейді. Бұл өз кезегінде адам бойындағы рухтың үш түрлі қасиетімен басқарылады: елес, жад, сана» [8, 57], - дейді де, - автор жадтың тарих саласында алатын орнын ерекше атайды, тарих ғылымының басты міндеті халыққа өткен өмірді әрдайым еске түсіріп отыру (жадта бекіту), өткенді ұмытуға жол бермеу деген тамаша ойларын айтады.

Соған сәйкес жад және тарихи білім арасындағы қайшылықтарға да өз сыни пікірін білдіреді. Ол бұл екі ұғымның егіз ұғымдар емес екенін былайша көрсетеді: «жад - ол небәрі өткен өмір тәжірибесінің нысаны болып табылатын нақ қазіргі ойлар ағымы. Тарихи білім - бұл қазіргі уақыт пен өткен өмір арасындағы тұңғықты өткен өмірдің ойлары аясында емес, өткен өмір ойларын қазіргі таңдағы ойлармен жаңғырту, толықтыру болып табылады» [8, 385], - деген жаңа ой айтады. Яғни Коллингвуд үшін жад ол тарихи білім емес. Жад өткен өмір, ал тарих өткенді қорытудан тұратын қазіргі таңдағы ғылыми ойлар, ғылыми тұжырымдар деп көрсетеді. Нақ осы тұжырымды француз ғалымы Морис Хальбвакс та қолдайды, ол үшін тарих жад емес, жалпыға ортақ жад болмайды, тек топтардан тұратын ұжымдық жад болады. Хальбвакстің пікірінше жад пен тарих арасында сабақтастық орнайды. Өткеннің ізі көмескі тарта бастаған жерден тарих басталады дейді. «История начинается, как правило, только в той точке, где кончается и распадается социальная память. Сфера деятельности историка начинается там, где прошлое перестает быть «обитаемым», то есть там, где на него уже не претендует коллективная память живых групп. Собственно прошлым является для истории то, что находится за гранью, до которой простирается мышление актуально присутствующих групп. Похоже, история должна ждать, пока не исчезнут старые группы, пока не угаснут их мысли и их память; чтобы заняться установлением общей картины и последовательности фактов, которые только она одна способна сохранить [4, 46]». Міне бұл келтірілген үзіндіден тарих ғылымының және тарихшының функциясы кез келген тарихи оқиғаның, өткен өмірдің картинасын қоғам санансынан өшірмеу, оны сол қалпында, болған күйінде қайта жасап, халыққа жеткізу делінетін ойды байқай аламыз. Сондай-ақ, Анналар мектебінің өкілі Марк Блок: «Мен «тарих – өткен өмір туралы ғылым» деген тұжырымды көп естимін. Меніңше бұл дұрыс емес, - «ибо, во-первых, сама мысль, что прошлое как таковое способно быть объектом науки, абсурдна. Как можно, без предварительного отсеивания, сделать предметом рационального познания феномены, имеющие между собой лишь то общее, что они не современны нам? Точно так же можно ли представить себе всеобъемлющую науку о вселенной в ее нынешнем состоянии?», - деп, жоғарыда айтылған ғалымдардың ойларын толықтыра түседі. Сондықтан бұдан қорытатынымыз тарих бүгінгі күннің еншісіне тиесілі ғылым саласы деуге негіз бар.

Ян Ассман жадтың тұтас мемлекетті сақтау, оның тұрғындары бірегейлігін нығайту, тарихи құндылықтарды болашаққа жеткізу сияқты идеялық және моральдық маңызы зор істерді атқаруда мықты қару бола алатынын тамаша ғылыми негізде баяндап берген. Ол жадты типіне қарай бірнеше түрге бөледі: миметикалық, заттай, коммуникативтік, мәдени. Соның ішіндегі коммуникативтік жад пен мәдени жад атаған екі үлкен категорияларға арнайы параграф арнаған. Коммуникативтік жад күні

³ Неміс философы Г.Люббенің (1926 ж.т., Аурих қ.): «идентичность - это ответ на вопрос о том, кто мы такие» деген фразасы Британ тарихшысы Дж.Коллингвудтың (1889 - 1943гг) пікіріне қатты ұқсайды.

кешегі тарихи оқиға куәгерлерінің көрсетулерімен, яғни, Айтылған тарих құралымен алынатын сұхбат, сауалнама негізімен жетеді десе, мәдени жад - тарих айту дәстүрі негізімен жинақталатын естеліктер (мифтер, аңыздар, би, дәстүр ж.б.) болып табылады дейді.

Европа мәдениетінде ежелден орын алған есте сақтау дәстүрі бар. «Нені ұмытпауға тиіспіз?» деген сұрақ оларда басты орын алды, ал бұл өз кезегінде бірегейліктің негізгі ұйытқысы болмақ. Өйткені қоғамның өзін-өзі тануы жағдайында «жадтың бір ортаға ұи» түсу процесі орын алатынына көз жеткіземіз. Есте сақтай білетін мәдениет «жадты, ортақтастықты құрушымен» істес бола алды. Әр халық өзін таңдаулы халық санайды, таңдаулы принципін «есте сақтау мәдениеті» принципі пайда болады.

Жад мәселесіне ерекше назар аударған француз тарихшысы Пьер Нора жоғарыдағы ойларға жаңа серпін берді. Ол алғаш рет жадты физикалық заттармен, яғни «места памяти» немесе тарихи естелік орындарымен байланыстағы жадтың жаңа феномендік қырын ашып көрсетті. Ол «естеліктер орны – бұл біздің ұлттық тарихымыздың бір сәті болып табылады» деген орынды ойды айтты [9]. Осылайша ол өз еңбектерінде тарихи естелік орындарын өткеніміздің күрделі кезеңдерін айқындап беретін объект дейді. Қашанда мемлекеттің өткен ізін сақтау, келер ұрпаққа мұра ету мәдениеті қалыптасқан европалық елдерде жадта сақтау дәстүрінің бұл саласы шынында айтарлықтай ерекше.

Египет халқы «Адамға екскерткіш орнату – оның рақымшылдығының көрінісі» дейді екен. Яғни сауапты іс дегені. Египет этика императивінің негізінде – «бір бірінді есте сақтау», яғни әлеуметтік жүйені үзбеу үшін (сабақтастық) «Есінде сақта!» делінетін түсініктер жатыр. Әрине бұл өркениеттің тамырындағы бұрыннан бар құндылық, мемлекеттілікті нығайту, тұтас ұлт ретінде бой түзеуде тәжірибесі мол (жасы үлкен) өркениеттерден сабақ алу артық болмас еді. Өмірде жоқтарға құрмет көрсету, оның соңындағылардың есте сақтау мәдениетімен өлшенеді. Жалпы қазақ қоғамының дәстүрінде ол мәдениет жоқ емес. Бар. Десек те қазақ қоғамында шейіт жандарға құрмет көрсету мәдениеті тек діни бағытта орын алған. Марқұмды жыл сайын еске алу (ас беру), оған апта сайын жұмада жеті нан пісіріп құран оқыту, күнделікті ас қайырғанда құран бағыштау ж.б. дәстүрде берік орын алған. Бұл жылдар бойы жалғасын табуы мүмкін, сосын ұмытыла бастауы мүмкін. Міне дәл осы сияқты елімізде мысалы «ескі қорым» деген атаумен келе жатқан зират орындары бар. Мысалы Ащысай-Кентау тұрғындарының әлеуметтік-мәдени бірегейлігі тақырыбы бойынша орындалған жоба бойынша аймақтағы бірнеше тарихи орындардың ескерусіз жатқанына куә болдық. Сол ескі қорымдарда қай тарихи кезеңнің құрбандары мерт болғанын анықтау мүмкін емес. Өңірде алапат аштық та жүріп өтті, атақты Созақ батырларының қанқұйлы көтерілісі де жүріп өтті.

Сондай-ақ, Ащысайға кіреберіс кең алқапты жазықта ағылшын қорғасын зауытының орны тұр. Ол жылдан-жылға ескіріп барады. Меніңше оған реставрация жасап, өңір оқушыларын сонда апарып, экскурсия жүргізу, өңірдің ерекше байлығына қызығып келген ХІХ ғасырдағы ағылшын кәсіпкерлерінің соңынан қалған із екенін айтып жеткізу орынды болар еді. Мұны жергілікті халық Тассарай деп атайды. 1929 ж. Созақ көтерілісі міне нақ осы төңіректе де жүрген. 400-ге жуық қазақ азаматтары жан тәсілім етті. Алайда, өкінішке орай батырлаға арналған естелік белгі көрінбейді.

Жобаның орындалу барысында өңірдегі этникалық бірегейліктің тамаша үлгісін көрсеткен польшалық әріптестеріміз отандық тарихнамаға зор үлес қосты. 1941-1945 жылдарда Ащысайға жер аударылып келген поляк азаматтарының балалары (қазір Польшада, қарт-ардагерлер) өз естеліктерімен бөлісіп, қазақ ауылдарындағы ауыр күнделікті өмірлері жөнінде құнды естелік-материалдарымен бөлісті⁴. Бүгінде олардың польшалық ұрпақтары сүйегі қазақ жерінде қалған ата бабаларының зиратына келіп тағзым етуді дәстүрге айналдырған⁵. Яғни осы жерде Польшаның көрнекті ақыны Адам Мицкевичтің «Если я забуду о них, ты, Боже на небе, забудь про меня!» марқұм адамдарға деген құрметтен туған ұлы сөзі еске оралады. Міне, олар акынның бұл өнегелі сөзін мықтап ұстана білетінін дәлелдеп отыр. Сол сияқты Ащысай шахтасына 1945 жылдары әскери тұтқын ретінде жапон азаматтарының еңбегі тартылған болатын. Өңірде олардың да зираты бар. Оны

⁴ Польшалық әріптестермен байланыс 2015 жылдан бері орнатылған (жауапты: Мырзатаева З.). 500 беттен тұратын 20 естелік мәтіні «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының қорында сақтаулы.

⁵ Қараңыз: Поляк азаматы Тадеуш Иснаский өзінің анасы Ванда Исанскаяның (тұрмысқа дейінгі фамилиясы Ванда Глуховская) естелік материалымен бөлісті, кітап түрінде жарық көрді. Кітапқа пікірін Польшаның апталық газетіне жариялады. Tadeusz Isansky Evidence about forgotten exiles // New Week newspaper (Poland, Helm - Lublin), 2019, September 18. // Review of the book “Wanda Isanska. My years in the Kazakh steppe. (Memoirs of a special settler) / Edited by Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan M.Koigeldiyev. Almaty, 2019. <https://www.nowytydzien.pl/swiadectwo-zapomnianych-zeslancow/>

жапон ғалымдары жыл сайын келіп, еске алуды жадтан шығармайды. Сондықтан халық жадында тек «ескі қорымдар» деген атпен сақталып келе жатқан зираттарға ерекше назар аудару сауапты іс болар еді деп ойлаймыз.

Жұмысын осыдан 30 жыл бұрын тоқтатқан Ащысай комбинатының рудниктері - Мырғалымсай, Хантағы, Қарасай, Сүлейменсай, Байжансай ж.б. қазіргі таңда үлкен үнгір-шахта қалпында ашық жатыр. Бұл өңір тұрғындарының өміріне қауіпсіз емес (улы газ шығатын терең шахталардан ағып жатқан суды халық пайдаланады, мал ішеді, штольнялардың аузы ашық). Совет Одағына, тіпті әлемге танылған қазба байлықтың ошағы ешкімге керексіз қалған. Оны қазіргі таңда естелік орнына айналдыру негізімен мұндағы кенші аталарымыздың қызметіне деген құрмет болу қажет сияқты. Мысалы, Британиядағы Оңтүстік Уэльс қаласындағы көмір шахтасы мен Корнуолл қаласындағы Гивор қалайы өндірген рудниктің ж.б осы сияқты орындары бүгінде өңір тұрғындарының тіпті, бүкіл Британ елінің мақтанышына - тамаша мұражай-ескерткіш⁶ орнына айналған. Халықтың мәдени жадына серпіліс беретін мұндай өнегелі тәжірибелер мемлекеттік бірегейліктің нығая түсуіне ықпал етері сөзсіз.

Қорыта айтқанда тарихи жад саласындағы соңғы зерттеулер мен теориялар жеке индивидтер мен қоғам арасындағы бірегейлікті қалыптастыру жолдарын қарастыруда. Бұл тұрғыда әсіресе, тарих ғылымының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер арасында алатын орны ерекше. Өйткені тарих ғылымы гуманитарлық білім саласында негізгі рөл атқарады. Яғни, тарих - моральдық және идеялық құндылықтарды қамтамасыз ететін бірден бір сала.

Алайда тарихи жадыны қалыптастыру процесі оңай шаруа емес. Қазіргі жастардың тарихи санасын қалыптастыруда мектептің рөлі басым, сол себепті тарих сабағының қызметінің сапалылығына назар аударған жөн. Тарихи жадты қалыптастыру қызметі жоғары оқу орындарында әрі қарай жалғасын табуы тиіс, сонда ғана студенттерде алдыңғы ұрпақ тәжірибесін түсіну және оны сақтау ынтасы артпақ.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Lynn Abrams *Oral history theory. Second edition. Routledge; 2 издание (4 апреля 2016 г.), 252.*
2. Халид Қ. Тауарих хамса. Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. - Алматы: Қазақстан, 1992. - 304 б.
3. Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы, «Әдебиет Әлемі», 2012. Т.9: XX ғасыр басындағы Алаш әдебиеттануы – 368 б.
4. Ассман Ян. *Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской. – М.: Язык славянской культуры, 2004. – 368 с. – (studia historica).*
5. Менің ғылымдағы өмірім. (Ғалымдармен 22 сұхбат) Ғылыми-көпшілік басылым – / М.Қ. Қойгелдиевтің редакторлығымен. – Алматы: «Ұлағат» баспасы, 2014. – 504 б; «Қазақстан қоғамының әлеуметтік тарихы (XX ғасыр. Тарих айту дәстүрі)». Ғылыми-зерттеу жинағы Алматы, / М.Қ. Қойгелдиевтің редакторлығымен. – Алматы: «Қаратау» баспасы, 2014. – 195;
- Ұжымдық еңбек. Құжатты фильм «АЛФАШҚЫ. Абай атындағы ҚазҰПУ-нің тарихы оны бітірушілердің естелігінде» Алматы, 2014 (30 минут).; Менің ғылымдағы өмірім. Қазақстанның ғылыми мектептері. Геология. Ұжымдық монография / М.Қ. Қойгелдиевтің редакторлығымен. – Алматы: Балауса баспасы, 2019. – 504 б.; Ащысай-Кентау тұрғындарының өміріндегі әлеуметтік-мәдени бірегейлік (1927 ж. – XXI ғ.б.). Естеліктер мен тарихи сұхбаттар жинағы / Құрастырушылар М.Қ. Қойгелдиев, Т. Исанский, З.Б. Мырзатаева/ М.Қ. Қойгелдиев редакторлығымен. – Алматы: Асаба баспасы, 2019 ж.б.
6. Haibwachs Maurice *Les cadres sociaux de la memoire/ Хальбвакс М. Социальные рамки памяти/ Пер. с фр. И вступ. статья С.Н. Зенкина. М.: Новое издательство, 2077 – 348 с.*
7. Про А. Двенадцать уроков по истории. М., 2000. (Издание РГГУ; перевод с франц.: Antoine Prost. *Douze leçons sur l'histoire. Paris, Éditions du Seuil, 1996).*
8. Р.Дж. Коллингвуд. *Идея истории автобиография, Москва 1980. 493 с.*
9. Франция-память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. -СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1999, с. 17-50.

References:

⁶ Tin Mining at Kenidjack Valley near Cape Cornwall - Cornish Mining History
<https://www.youtube.com/watch?v=DUM99D5TeN0>

1. Lynn Abrams *Oral history theory. Second edition. Routledge; 2 izdaniye (4 April 2016), 252.*
2. Khalid K. *Tovarih Hamsa. Translation. "I Don't Know," He Said. Almaty: Kazakhstan, 1992. - 304 P.*
3. *Classical Studies: multi-volume. Almaty, "literary world", 2012. Vol. 9: Alash literary criticism of the beginning of the XX century – 368 P.*
4. Assman Jan. *Cultural memory: a letter, a reminder of the past and political identity in high cultures of secrecy / per.with him. M. M. Sokolskoy. Moscow: linguistic Slavic culture, 2004. – 368 P. (studia historica).*
5. *my life in science.(22 interviews with scientists) Popular Science publication- / edited by M. K. Koigeldiev. - Almaty: ulagat publishing house, 2014. - 504 P.;* "social history of Kazakhstan's society (XX century. The tradition of telling history)". *Research collection Almaty, / edited by M. K. Koigeldiev. - Almaty: Karatau publishing house, 2014 – - 195;*
6. *Collective labor. The documentary film " the first.The history of Abai Kaznpu is in the memory of its graduates" Almaty, 2014 (30 minutes).; My life in science. Scientific schools of Kazakhstan. Geology. Collective monograph / edited by M. K. Koigeldiev. Almaty: Balausa publishing house, 2019. - 504 P.;* *socio-cultural identity in the life of residents of Ashchysai-Kentau (1927 – XXI century). Collection of memoirs and historical interviews / compilers Koigeldiev M. K., Isansky T., Myrzataeva Z. B./ edited by Koigeldiev M. K. - Almaty: Asaba publishing house, 2019.*
7. *Haibwachs Maurice Les cadres sociaux de la memoire / Halbwx M. social frames of memory / Thu.from Fr. And get up.article S. N. Zenkina. Moscow: Novoe izdatelstvo, 2077-348 P.*
8. *about A. to alternate the ages of history. Moscow, 2000. (Departure of RGGU; translation with Franz.: Antoine Prost. Douze leçons sur l'histoire. Paris, Éditions du Seuil, 1996).*
9. *R. J. Collingwood. The idea of history of autobiography, Moscow 1980. 493 P.*
10. *France-memory / P. Nora, M. Ozouf, J. De Puimège, M. Vinok. "No," I said.: Izd-Vo S.-peterb. in UN, 1999, pp. 17-50.*

МРНТИ 03.03.91

ӘӨЖ 112.02

¹Н. Мұқаметханұлы, ²Ж.С. Төрежанова

¹т.ғ.қ., профессор,

e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@mail.ru

²курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: janel_ya@mail.ru

«БІР БЕЛДЕУ – БІР ЖОЛ» ЖОБАСЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ЛОГИСТИКАЛЫҚ ТРАНСПОРТТЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанда логистикалық транспорттың қалыптасуы мен дамуы пайымдалған. Логистика және оның Қазақстанда қолдана бастауын ел тәуелсіздігінен кейінгі халықаралық қатынастарға байланыстырып қарастырады, әсіресе Қазақстан-Қытай арасындағы экономикалық байланыстарының дамуы, шекара бойындағы еркін экономикалық сауда аумақтың құрылуы, «Бір белдеу – бір жол» бастамасы мен «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясаттың жүзеге асуы аясында Қытай мен Қазақстан арасындағы транспорттық және логистикалық қатынастардың орнауы мен дамуын, оның келешектегі мүмкіндіктері мен екі ел арасындағы өзара транспорттық-логистикалық байланыстардың дамуы болшағын анықтау мәселесі зерттелген. Қазақстан-Қытай арасындағы экономикалық байланыстардың басым бірсаласы қатынас транспорт пен логистика болып табылады. Қазақстанның әлемдік транспорттық-экономикалық байланыстарының көкжиегі соңғы жылдары барынша кеңейіп, халықаралық тауар алмасудың бөлінбес бөлшегіне айналды. Транспорттық-логистикалық инфрақұрылымды дамыту күн тәртібіне қойылды. Қазақстан-Қытай қатынастарына да интеграциялық үдерістер үздіксіз дамып келеді. Мемлекеттер арасындағы экономикалық, мәдени байланыстардың дамуы негізінде дамып келе жатқан екі елдің транспорттық-логистикалық саладағы ынтымақтастығының қазіргі жағдайы мен болашақ даму беталысы жөнінде ғылыми болжам жасалады.

Түйін сөздер: Логистика, «Бір белдеу – бір жол», «Нұрлы жол», шекара еркін экономикалық аймақ, ынтымақтастық, болашақ.

¹N.Muhametkhanuly,²Z.S. Torezhanova

¹D.Sc. (History), professor,

e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@mail.ru

²2-year graduate student, Al-Farabi Kazakh National University

Kazakhstan, Almaty, e-mail: janel_ya@mail.ru

THE PROJECT "BELT AND ROAD", THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LOGISTICS TRANSPORT IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the formation and development of logistics transport in Kazakhstan. Logistics and its application in Kazakhstan are considered in connection with international relations after independence, especially in the context of the development of economic relations between Kazakhstan and China, the creation of a free economic zone along the border, the “One Belt - One Way” initiative and the new Nurly Zhol economic policy. . The current state and development of transport and logistics relations between China and Kazakhstan, its future potential and prospects for further development of transport between the two countries. Problem definitions studied. One of the priority areas of Kazakh-Chinese economic relations is transport and logistics. In recent years, the horizons of global socio-economic relations of Kazakhstan have expanded and become an integral part of the international community. The development of logistics infrastructure is on the agenda. The integration process in Kazakh-Chinese relations is constantly evolving. Based on the development of economic and cultural ties between the two countries, a scientific forecast is made of the current state and future development of cooperation between the two developing countries in the field of transport and logistics.

Key words: Logistics, One Belt One Road, trade and economic relations, transport infrastructure

¹Н. Мұқаметханұлы, ²Ж.С. Төрежанова

¹д.и.н., профессор,

e-mail: nabizhan.muhametkhanuly@mail.ru

²магистрант 2 курса, кафедра Китаеведения,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Казахстан, г. Алматы, e-mail: janel_ya@mail.ru

ПРОЕКТ «ОДИН ПОЯС – ОДИН ПУТЬ», ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛОГИСТИЧЕСКОГО ТРАНСПОРТА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье описывается становление и развитие логистического транспорта в Казахстане. Логистика и ее применение в Казахстане рассматриваются в связи с международными отношениями после обретения независимости, особенно в контексте развития экономических отношений между Казахстаном и Китаем, создания свободной экономической зоны вдоль границы, инициативы «Один пояс - один путь» и новой экономической политики «Нурлы жол». Текущее состояние и развитие транспортно-логистических отношений между Китаем и Казахстаном, его будущий потенциал и перспективы дальнейшего развития транспорта между двумя странами. Проблема определения изучены. Одним из приоритетных направлений казахстанско-китайских экономических отношений является транспорт и логистика. За последние годы горизонты глобальных социально-экономических связей Казахстана расширились и стали неотъемлемой частью международного сообщества. На повестке дня развитие логистической инфраструктуры. Процесс интеграции в казахстанско-китайских отношениях постоянно развивается. На основе развития экономических и культурных связей между двумя странами сделан научный прогноз современного состояния и будущего развития сотрудничества между двумя развивающимися странами в области транспорта и логистики.

Ключевые слова: Логистика, «Один пояс – один путь», торгово-экономические отношения, транспортная инфраструктура.

Қазіргі әлемдік интеграция үдерістері дәстүрлі керуен жолдарында заманауи транспорттық-логистикалық инфрақұрылымдардың қалыптасуына ықпал етуде. Соның көріністерін бірі - әлем елдерін жалғайтын теміржол және автокөлік магистральдарынан байқауға болады. Теміржол желісінің бір елден бірнеше елге тартылуы және энергетика қорларын тасымалдайтын құбырлардың тартылуы да соны аңғартады.

Логистика – өнеркәсіптік дамудың катализаторы, оны жетілдіру біздің ел үшін өте маңызды. Өйткені Қазақстанның геосаяси және геоэкономикалық орны, өзіндегі табиғи ресурстарды азиялық мемлекеттерден еуропалық мемлекеттерге тасымалдау арқылы өзінің транзиттік әлеуетін арттыруға мүмкіндік береді [1].

Қазақстан тәуелсіздік алғалы бері әлемдік транспорттық-экономикалық байланыстарын дамытып, халықаралық тауар алмасудың бөлінбес бөлшегіне айналды. Ел экономикасының өсуіне қарай экспорттық, импорттық және транзиттік тасымалдардың үлесі артты. Бұл автокөліктік және теміржол жүйесінің жұмыс жағдайын өзгертті. Сонымен транспорттық-логистикалық инфрақұрылымды дамыту күн тәртібіне қойылды. Жүк ағынын өткізудің оңтайлы жүйесін қамтамасыз етуге көмектесетін Шекара маңындағы транспорттық-экономикалық зоналар (ШТЭЗ) мен көлік дәліздерін құру мен дамытудың маңызы арта түсті. Сондықтан Қазақстанның логистикалық әлеуетін зерттеудің ғылыми-теориялық және практикалық маңызы ерекше деп санаймыз.

Транспорттық логистика – тасымалданатын жүктерді тиісті нүктеге қысқа уақытта аз шығынмен жеткізу болып табылады. Транспорттық логистиканың ерекшелігінің бірі - «дәл уақытында» (just-in-time, JIT) орындалуы болып табылады. Бұл жүйенің мақсат - дайын тауарды логистикалық тізбектер арқылы сұраныс нүктесіне жеткізу. Әдетте «логистиканың алты ережесін» айтылады: қажетті жүк, қажетті орында, қажетті кезде, керекті мөлшерде, қажетті сапада, аз шығындармен орындаудың жоғарғы мүмкіншілігі. Оның міндеттеріне мыналар жатады:

- транспорттық жүйелерді құру, оның ішінде транспорттық дәліздер мен желілер қамтылады;
- транспорттық-қоймалық үдерістің технологиялық бірыңғайлығын қамтамасыз ету;
- транспорттық үдерістерді қоймалық және өндірістік үдерістермен бірлесе жоспарлау;
- жүк жеткізудің оңтайлы маршрутын анықтау;
- транспорттың түрін таңдау және басқалар [2].

Заманауи жаһандық жағдайларда логистиканың мемлекеттің өнеркәсіптік дамуында шешуші рөл атқаратынын атап өтуіміз қажет. Көптеген елдерде логистиканың дамуына алдымен басымдылық берілген. Қазақстан Республикасында да бұл өнеркәсіптік секіріс елеулі экономикалық әсер әкелуі мүмкін:

- біріншіден, бұл қолданыстағы және жаңа кәсіпорындарға логистикалық қызмет көрсету. Бұған өндірісті шикізатпен қамтамасыз ету барысындағы дайын өнімді тұтынушыға жеткізудегі, алыс қашықтарға жетуге жолы қиын аумақтарға тасымалдауды жеделдетуді, оңайлатуды және арзандатуын жатқызуға болады;

- екіншіден, Қазақстан территориясы арқылы транзит тарту логистикасы;

- үшіншіден, ел экономикасындағы инвестициялық үдерістерді белсендіретін логистика, яғни логистиканың сыртқы ықпалы, дамыған логистикалық жүйенің арқасында серіктестердің Қазақстан территориясында инвестициялық жобаларды жүзеге асыруы.

Қазақстанның Қытаймен бірлесіп шекарада Арнайы экономикалық аумақ (АЭА) құру идеясы 1990 жылдардың басында пайда болған. Ол кезде республика басшылары Талдықорған облысында Жаркент АЭА-сын құруды жоспарлаған. Жоба бойынша, әрбір тарап сауда аумағын ашу үшін 130 гектар жерді 99 жылға беруі тиіс болды. Қазақстанның басты серіктесі Гонконгтық компания болды.

АЭА құрылыс 1992 жылы басталды, бірақ 1993 жылы Қазақстанда «қытайлық миграция» мәселесіне байланысты тоқтап қалды. Өйткені Арнайы экономикалық аумаққа Қытайдан келетін арзан жұмыс күшінің көптеп келуінен қауіптенген болатын.

Шекаралық АЭА құру идеясын 2004 жылы мамырда Н.Назарбаевтың Қытайға сапары барысында қайта көтерді. Екі ел Үкіметтері «Сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келісімге» ол қойылып, құрылыс жұмысы басталды. 2005 жылдың басында Қазақстан мен Қытай арасында шекаралық аймақ тұрғындарының Қытай территориясында (Құлжа қаласы) тауар алуы үшін бір күндік визасыз кіріп-шығуы тәртібі енгізілді [3].

2004 жылы 24-25 қыркүйекте Н.Назарбаев ШҰАА-ға жұмыс сапарымен барып, ШҰАА басшыларымен және ШҰАА-ның партиялық комитетінің хатшысы Ван Лэцюанмен келіссөздер жүргізді. Келіссөз нәтижесінде «Қорғас» шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығын құру туралы келісімге қол қойылды. Н.Назарбаев: «...жобаны тиімді жүзеге асыру екі мемлекеттің ірі импорттық-экспорттық компанияларына шекарамаңы саудасының артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік береді», -деп атап көрсетті.

Келісім бойынша мемлекеттер «Қорғас» (ҚР) – «Хоргос» (ҚХР) шекаралық бекеттерімен іргелес территорияда «Хоргос» шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығын құруға келісті.

2005 жылы маусымда Қазақстанға ҚХР төрағасы Ху Цзиньтао сапармен келгенде шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығы жөнінде тағы бір Келісімшатқа қол қойылды. Онда орталықтың құрылысын қаржыландыру тәртібі, оның құқықтық статусы, жұмыс тәртібі, салық салу және басқа рәсімдік жағдайлар қарастырылды. Орталықтың жалпы ауданы 5,28 шаршы шақырым көлемінде болып, оның қазақстандық бөлігі – 1,2 шаршы шақырым, ал қытайлық бөлігі 3,43 шаршы шақырымды құрайды.

Бұл жерде келісімнің 15-бабы бойынша, Қазақстан Республикасының және Қытай Халық Республикасының азаматтары, сондай-ақ осы мемлекеттердің территориясында заңды жүрген үшінші елдің азаматтары мен азаматтығы жоқ адамдар орталық территориясына визасыз 30 тәулікке дейін кіріп-шыға алатын болды [4].

Сол жылдың тамызында Қазақстан үкіметі «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығы» («Қорғас» ШЫХО) акционерлік қоғамын құру туралы шешім қабылдады, оған Аламаты облысынан 1,2 шаршы шақырым территория мен үкімет қорынан 200 млн теңге бөлінді.

Акционерлік қоғамның қызметінің басты нысандары ретінде мыналар қарастырылды:

- «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығының қазақстандық бөлігін құру, дамыту және инфрақұрылым қызметін қамтамасыз ету;

- құрылуының мақсатына жету шеңберінде, «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығының қазақстандық бөлігінің территориясында қызмет ететін мемлекеттік органдар мен шаруашылық нысандарымен өзара әрекеттесу;

- «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығының ағымдағы, ұзақ мерзімді даму бағдарламаларын дайындау мен жүзеге асыруға қатысу;

- «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығының қазақстандық бөлігінде келісімде қарастырылған әрекеттерді іске асыру үшін мүмкіндікті инвесторларды тарту;

- келісімде қарастырылған және «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығының қазақстандық бөлігінің өкілетті органымен келісілген шаруашылық әрекеттерін жүзеге асыру [5].

2006 жылы 7 қарашада ҚР үкіметінің қаулысымен «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығының 2007-2011 жылдарға арналған даму бағдарламасы» қабылданды. Бағдарлама бойынша, 2007-2011 жылдары құрылуға тиіс нысандар: Алматы облысы Панфилов ауданындағы қазақстан-қытай шекарасында – «Қорғас-Шығыс қақпа» Шекара маңы сауда-экономикалық аумағы, Батыс Қазақстан және Саратов облыстарының шекарасында – «Тасқала-Озинки» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығы, оған халықаралық маңызы бар құрғақ порт және «Тасқала-Озинки» шекара маңы сауда-экономикалық аумағы кіреді.

Жалпы айтқанда, Қытайдан Қазақстан мен Ресей арқылы Еуропаға жүк транзитінің толыққанды дәлізін құру қарастырылды, оны Орта-азиялық транспорттық-өнеркәсіптік дәліз деп те атайды. Бұл идея шындығында перспективалы болып шықты. 2005 жылдың өзінде-ақ «Қорғас» шекара өткелі Қазақстан мен Қытай арасындағы экспорттық-импорттық операцияларда елеулі орын алды. Осы жоба негізінде «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығын» құру жоспарланды. Бұл біріншіден, «Қорғас-Шығыс қақпа» шекара маңы сауда-экономикалық аумағы арқылы экспорттық-импорттық және транзиттік контейнерлік тасымалдардың көлемін ұлғайтуды; екіншіден оны халықаралық трансевропалық және трансазиялық бағыттардағы дәліздер жүйесіне қосуды; үшіншіден Қытай-Қазақстан - Орталық Азия елдері - Ресей-Тмд-европа бағытында транзиттік және экспорттық тасымалдарды жүзеге асыру барысында тасымалдаушының шығынан азайтуды; сондай-ақ жаңа «Қорғас-Сарыөзек» теміржол желісін салуды жүзеге асырды [6].

«Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастығының халықаралық орталығынның инфрақұрылымын құруды 2009 жылдың 30 қаңтарында аяқтау жоспарланды және осы мақсатқа 2007 жылы 1 млрд 627

млн теңге қаражат бөлінді. «Қорғас» Шекара маңы ынтымақтастық халықаралық орталығының бүкіл инфрақұрылымын құрудағы инвестицияның жалпы көлемі 1-1,2 млрд доллар деп бағаланды, оның ішіндегі Қазақстанның үлесі 35 млн доллар.

2008 жылы тамызда өнеркәсіптік-логистикалық DAMU-Almaty орталығында тағы бір меморандумға қол қойылды – «Amanat Invest Group компаниялар тобы мен «Қорғас» ШЫХО АҚ арасындағы өзара ынтымақтастық туралы». Бұл келісімде ШЫХО-ның өнеркәсіптік, автотранспорттық, теміржол инфрақұрылымын бірлесіп дамыту, «Қорғас ШЫХО арқылы өтетін импорттық-экспорттық және транзиттік жүк ағынына транспорттық-логистикалық және терминалдық қызмет көрсетуді ұйымдастыру қарастырылды. Бірақ бұл жоспарларға әлемдік қаржылық-экономикалық дағдарыс бірқатар кедергілер келтіріп, жұмыс барысын едәуір баяулатты. 2009 жылдың соңына қарай, жоба басталғалы үш жыл ішінде 15 млрд теңге (100 млн доллар) игерілген. Бұл қаржыға бірқатар инженерлік құрылыстар, жол учаскелері және инфрақұрылымның бірнеше нысаны тұрғызылды.

«Қорғас» ШЫХО АҚ президенті Н.Сейдалининің берген мәліметі бойынша 2010 жылдың 1 тамызына дейін бірқатар істер атқарылған. Атап айтқанда, инженерлік инфрақұрылым 80-85 пайызға дайын: орталықтың оңтүстік және солтүстік жағындағы сумен қамтамасыз ететін резервуарлар дайын; өрт сөндіру депосының, ішкі істер басқармасының, халықаралық телефон бекетінің ғимараттары қолдануға дайын болған; Онда «Базис-А» корпорациясы қазандық тұрғызуда, АСПМК-519 Текеліден жоғарғы вольтты электр желісін жүргізуде, «Дэу-автобаза» және «Ремдорстрой» ЖШС-лары жол құрылысымен айналысуда, ал «Алматыгорстрой» мекемесі бақылау-өткізу пунктінің көпфункционалды ғимаратын тұрғызуда. Дегенмен құрылыс нысандарын іске қосу мерзімінің 2012-2016 жылдарға ұзартылғанын да жоққа шығармайды.

Ал Қытай жағына келер болсақ, олар жедел іске кіріскен. 1992 жылдың өзінде-ақ ауданы 4,58 шаршы шақырым болатын (болашақта 12 шаршы шақырымға ұлғаю мүмкіндігі бар) «Хоргос» АЭА құрылып, тиісті инфрақұрылым құрыла бастады. 2007 жылдың соңына қарай мұнда банк, пошта мен телеграф, кеден және қауіпсіздік органының ғимараты, ауданы 298 мың шаршы метр қоймалар, ауданы 122 мың шаршы метр болатын киім-кешек базары салынған. АЭА-да әртүрлі бағыттағы 2500 кәсіпорын жұмыс істейді.

2004 жылы қыркүйекте ауданы 1 млн шаршы метр территорияда «Қорғас» ШЫХО-ның қытайлық бөлігі – шекара маңындағы алмасу базарының инфрақұрылымының жұмысы басталды. Бастапқыда мұнда 10 кәсіпорын істесе, кейіннен олардың санын 200-ге жеткен.

2005 жылдың тамызында «Қорғас» ШЫХО-ның қытайлық бөлігінде қазақстан-қытай халықаралық сауда орталығының құрылысы басталды. Құрылыстың бірінші кезеңіне 40 миллион юань (5 миллион доллар) салынды, көлемі 25 мың шаршы метр, 300 сауда орынына арналған. Сауда орындарынан өзге, мұнда туристерді тартуға, сондай-ақ келген адамдардың көңіл көтеруіне арналған ойын-сауық кешені де орналасқан.

ҚХР ШҰАР басшылығының жоспары бойынша «Қорғас» ШЫХО-ның қытайлық бөлігінің құрылысының алғашқы кезеңі 2010 жылы аяқталады, ал толықтай құрылыс 3-5 жылды қамтиды. Қытай тарапы 2010 жылдың соңына қарай ШЫХО-ны қысқа режимде іске қосу ұсынысын жасады. Бірақ Қазақстан жағы шекаралық және кедендік қызметтердің жұмыс істеуіне толықтай жағдай жасай алмағандықтан, кейінге шегерілді.

«Қорғас» шекара маңы ынтымақтастығы халықаралық орталығы қысқартылған режимде тек 2012 жылдың 18 сәуірінен бастап алғашқы туристерді қабылдады. Ал кешеннің толықтай жұмыс істеуі 2018 жылға белгіленген [7].

Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасы лагистиканың дамуына тың серпін берді. ХХІ ғасырдың алғашқы ширегіндегі қарқынды экономикалық өсу Қытайды әлемдегі қуатты мемлекеттердің біріне айналдырды. Билікке Си Цзиньпин бастаған басшылықтың келуімен ҚХР өзінің сыртқы саяси амбицияларын ашық көрсете бастады. Соның жарқын дәлелі – «Бір белдеу-бір жол» жобасы. Жібек жолын жаңғырту жобасы – Қытайдың соңғы жылдардағы дипломатиялық саясатының басым бағыты. Бұл жобаны жүзеге асыруға ҚХР үлкен дайындықпен келді: қаржылық қорлар құрды, жол бойындағы елдермен және халықаралық ұйымдармен келісімдер жасалды. Өйткені Қытай аталмыш жобаны жүзеге асыру арқылы өзінің ішкі мәселелерін шешіп қана қоймай, сонымен бірге әлемнің экономикалық ықпал жасауды көздейді [8].

Қытай үкіметінің «Жібек жолының экономикалық белдеуі» және «ХХІ ғасырдағы теңіз жібек жолы» бастамасы - осы замандағы әлемдік ауқымды жоба. Бұл жобаға Азия, Африка, Таяу Шығыс

және Еуропаның 60-тан астам тартылған. Жоспарға сәйкес жобаға қосылған қатысушылардың жалпы ішкі өнімі әлемнің 55% құрайды, әлемде 70% адам осы мемлекеттерде тұрады.

«Бір белдеу - бір жол» жобасының бір саласы – транспор құрылымдарын жаңғырту. Атап айтқанда Жібек жолы бойындағы елдерге баратын автомобиль жолдары, порттар, теміржолдар, құбырлар, әуежайлар, трансұлттық электр желілері және тіпті талшықты-оптикалық желілерді пайдалану ұдластыру арқылы логистикалық ағымды дамытуға бағытталған. Бұл заманауи инфрақұрылым құру көп инвестиция тартуға, маршрут бойымен сауданы дамытуға мүмкіндік береді. Сондықтан аталмыш жобаның іске асуы отандық транспорт тасымал экономиканы дамытуға себтігін тигізеді. Әрине, сол арқылы Қытай өзінің өнеркәсіптік секторындағы артық қуаттын әлем елдеріне шығарады.

«Жібек жолының экономикалық белдеуін құру» туралы ұсынысты ҚХР төрағасы Си Цзиньпин Қазақстанға жасаған сапары барысында 2013 жылғы 7 қыркүйекте Назарбаев Университетінде сөйлеген сөзінде алғаш рет ортаға қойған болатын. «Бір белдеу - бір жол» бастамасының екінші бөлігі «XXI ғасырдың теңіз Жібек жолы». Мұны Си Цзиньпин 2013 жылы қазанда Индонезияға жасаған сапарында Халықтық Кеңесте сөйлеген сөзінде ұсынған болатын. Ол жоба Ұлы Жібек жолы бойындағы елдермен шектелмейді, оған барлық елдер, халықаралық және аймақтық ұйымдар қатыса алады. Жоба икемді түрді, кең көлемде ынтымақтастық шеңберін ашық жүзеге асады деп түсіндірген. Соғны кезде «Бір белдеу - бір жолды» - «белдеулер және жолдар» деп те атайтын болды.

Аталмыш жобаны іске асыруда ынтымақтастықтың бес бағыты көрсетілген: саяси диалогты дамыту, елдер арасындағы жол-көлік байланыстарын нығайту, кедергісіз сауданы күшейту (сауда кедергілері мен шектеулерді жою арқылы), ақша айналымын және халықтар арасындағы байланысты нығайту. Жобаны іске асыру барысында Қытай Шығыс, Батыс және Орталық өңірлердің өзара әрекеттесуін күшейтіп, экономиканың ашықтық деңгейін жан-жақты жоғарылататын әрелдің өзіндік салыстырмалы артықшылықтарын пайдалануды көздеп отыр.

Жобаны жүзеге асыруда жетекші рөл атқаратын Қытай өңірлер арасындағы ерекшеліктерді пайдалануды көздейді. Солтүстік-батыс бағыты (ШҰАА) арқылы Орталық, Оңтүстік және Батыс Азия елдерімен өзара іс-қимыл жасалады. Оңтүстік-бағыт арқылы Гуангси Чжуан автономды ауданының әлеуетін пайдалану. Яғни АСЕАН елдерімен сауда-экономикалық байланыстарын дамыту. Әсіресе Макао мен Гонконгтың арнайы әкімшілік аудан статусын кеңінен пайдалануды мақсат етеді. Мақсаты – сауда- экономикасының өсуін көтеру. Жоба арқылы ҚХР болат, цемент және құрылыс материалдары сияқты негізгі салалардағы өнеркәсіптік кәсіпорындарды қорғайтын және отандық өнеркәсіптік өндіріс пен жеткізудің халықаралық бағыттары арасында байланыс орнатады. Сондай-ақ, елдің экспорттық нарықтарын кеңейтеді.

Қытай мен сыртқы әлем арасындағы интеграциялық жобаларды ілгерілету арқылы халықаралық деңгейде қытай тауарларына сұранысты арттырады, халықаралық валюта ретінде рэнминбиндің дамуына және мемлекеттік кәсіпорындардың жандануына көмектеседі. Осылайша, «Бір белдеу - бір жол» - Қытайдың әлеммен қарым-қатынасын өзгертуді көздеген бұрыннан келе жатқан мақсатын іске асырады. Сол үшін Азия, Африка және Таяу Шығыс елдерінің транспорттық-логистикалық инфрақұрылым тұтастандырды көздейді. «Бір белдеу - бір жол» Қытайдың әлемдік аренада өзінің коммерциялық мүддесі күйтіндеу мен саяси ықпалын кеңейтуге бағытталған жоба болып табылады. Сондықтан Қытай ішкі қажетінен асып қалған өндіріс қуаты мен технологияларды экспортқа шығаруға жол ашуға құлшыныс жасап отыр. Ал дамушы елдер өндіріс қуатына зәру болғандықтан Қытайдың аталмыш жобасынан пайдалануға пейілді. Міне, осындай қажеттіліктерден өрістеген халықаралық ынтымақтастықтар арқылы Қытай өз валютасын интернационализациялау және оны әлемдік айналымға енгізуді көздеп отыр [9].

Қытайдың «Бір белдеу - бір жол» жобасы инфрақұрылымдарды дамытуды негізгі орынға қойғандықтан, Шығыс пен Батыс елдерін тұтастырған көліктік-логистикалық желі инфрақұрылымын қалыптастыру аясында Қазақстанның логистикалық транспортының дамуына қолайлы жағдай жасалып отырғанын тануымыз керек.

Ғалымдар «Бір белдеу - бір жол» бастамасы ҚХР экономикасын дамытумен қатар, әлемдік экономиканың дамуына серпін беріді деп санайды. Сондықтан Жобаның алғашқы жылында, Жібек жолы бойына орналасқан 60 елдің компанияларымен жалпы сомасы 92,64 млрд долларға 3987 келісімшартқа қол қойылған. 2016 жылы Азия инфрақұрылымдық инвестициялық банкі жобаның бірінші кезеңін қаржыландырды. Соның ішінде көлік инфрақұрылымының бірқатар нысандары,

мысалы Венгрия-Сербия теміржолы немесе Джакарта-Бандунг теміржолы сияқты құрылыстар салынып жатыр.

«Бір белдеу - бір жол» жобасына қатысушы елдердің экономикалық жағдайы мен көлік инфрақұрылымының жағдайы әрбасқа. Құрлықтағы көліктік-логистикалық инфрақұрылымның нашар дамығанына қарамастан, оның логистикаға сұранысы зор. Мысалы, Қытайдан Батысқа шыққандағы Орталық Азия елдерінде стратегиялық ресурстар өте мол, мұнай қоры 27 млрд тоннаға бағаланады. Бұл Парсы шығанағындағы қордан кейінгі екінші орын, материктің қоры 8,5 миллиард тонна, газ қоры 5,5 триллион м³ деп бағаланады. Әлемдегі уран қорының төрттен бір бөлігі Қазақстанда, ал бұл металдың ірі кен орындары Қырғызстанда, Өзбекстанда және Тәжікстанда. Әр түрлі деректерге сәйкес, Каспий теңізіндегі және оған іргелес елдердегі мұнай қоры 2,3-4,5 миллиард тоннадан 5,4 миллиард тоннаға дейін жетеді, болжамды қорлар 16-дан 32 миллиард тоннаға бағаланады, бұл екі есе көп. Солтүстік теңіз және Солтүстік Американың қорларымен салыстыруға болады. Мұның бәрі бірыңғай логистикалық тәсілмен экономиканың тиімді дамуына және өзара тиімді ынтымақтастыққа жағдай жасайды[10].

Қазіргі жағдайға талдау жасаған қытайлық сарапшылар, «Ұлы Жібек жолы» - ең ұзақ және перспективалы экономикалық дәліз деп санайды. Теңізден шалғай елдер немес Орталық Азиядағы мемлекеттер бұл дәліз арқылы Қытай нарығына және Оңтүстік Шығыс Азия елдерінің нарықтарына шығуға мүмкіндік алады.

Шыңжаң өлкесі Қытайдың Орталық Азияға, Ресейге және Еуропаға бағыттардың табиғи географиялық орталығы бола отырып, Жібек жолының құрлықтық экономикалық белдеуінің негізгі аймағы болып табылады. Сондықтан осы аймаққа ұласып жатқан Қазақстанның Қытаймен ынтымақтастығы, әсіресе логистикалық транспорт байланыстары басқа елдерге қарағанда бірінші қатарда дамып келеді. Әсіресе «Бір белдеу - бір жол» бастамасы мен «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясатымен терең сәйкесуінде өзара ынтымақтастық тереңдеп келеді. Қытайдың Қазақстанға салған инвестициясының жалпы көлемі 43 млрд АҚШ долларынан асты. Қазақстан арқылы Қытай-Еуропа контейнерлік пойыздарының бірқатар бағыттары ашылғандықтан, Қазақстан Еуразиядағы транзиттік лагистикалық әлеуеті дамып келеді. Транзиттік тасымал көлемі жыл сайын қарқынды өсуде. 2014 жылы Ляньюньганнан басталатын қытай-қазақстандық логистикалық ынтымақтастық, Қазақстанға алғаш рет теңізге шығуға мүмкіндік берді. Бұл оның экспорт көлемін арттырып қана қоймай, сонымен қатар Орталық Азия елдері үшін транзиттік, қойма логистикасы мен өзара сауданың халықаралық экономикалық алаңына айналды[11].

Қазақстан Республикасындағы логистикалық қызметтер нарығы алғашқы қадамда қалыптасып дамып келеді. Елде транспорттық қызметті жақсарту бойынша жүйелі жұмыс жүргізіліп жатыр. Бұл шекара бойындағы еркін экономикалық аумақтар құрылысының салынуы; транспорт уақытын қысқарту, тасымалға шығынды азайту, тарифтерді оңтайландыру, жүктердің сақталуы және бүкіл логистикалық жүйенің қызмет етуін қамтамасыз етуге қажетті әлеуеттік дайындау [12].

Қазіргі таңда әлемнің көптеген елдерінің үкіметтері экономикалық дамуды жеделдетудің басты фактор болып табылатын логистиканың дамуына қатты көңіл бөліп отыр. Заманауи жағдайларда елдің өнеркәсіптік дамуында логистикаға шешуші рөл атқарады. Өйткені Қазақстандағы барлық жүк тасымалы және Қазақстаннан жеткізілетін тауарлар дұрыс логистикалық кестелерге тәуелді. ҚХР өндірісі мен сыртқы саудасының өсіп келе жатқан көлемдері Еуразияның батыс бөлігімен біріккен көлік желісін жаңғыртуды және кеңейтуді қажет етеді, өйткені қазіргі кезде жер үсті көлік инфрақұрылымы елдің қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Тауарлардың қауіпсіз және кедергісіз транзиті, көрші мемлекеттермен қолайлы валюталық және кедендік режимнің құрылуы көліктік-логистикалық инфрақұрылымның белсенді дамуын талап етеді. Сондықтан қазақстанның логистикалық ласласын замана талабына сай ұдайы дамытып отыру қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Arnold, David J. and Quelch (1998), *New Strategies in Emerging Markets*, Sloan Management Review, 40 (1), 7-20.
2. Chikan, Attila (1996), *Consequences of Economic Transition, the case of Hungary*, International Journal of Physical Distribution and Logistics Management, 26(1), pp. 40-48.
3. EIU (2003), *Kazakhstan: Transport and Communications*, EIU ViewsWire, New York.
4. Gillespie, Kate and McBride, Brad (1996), *Smuggling in Emerging Markets: Global Implications*, Columbia Journal of World Business, winter, pp. 40 – 54.

5. Islam, DewanMdZahurul, Dinwoodie, John, Roe, Michael (2005), *Towards Supply Chain Integration Through Multimodal Transport in Developing Economics: The Case of Bangladesh*, *Maritime Economics and Logistics*, 7 (4), pp. 382-399.

6. Jones, John F. and KumssaAsfaw (2000), *OECD Working Papers: The Cost of Reform*, Nova Science Publishers, New York.

7. Razzaque, Mohammed Abdur (1997), *Challenges to Logistics Development: The Case of a Third World Country–Bangladesh*. *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 27(1), pp. 18-38.

8. Taylor, John C., Robideaux, Douglas R., and Jackson, George, C. (2004), *U.S.-Canada Transportation and Logistics: Border Impacts and Costs, Causes, and Possible Solutions*, *Transportation Journal*, 43 (4), pp. 5-21.

9. UNCTAD. 1995: *Recommendations and Trade Guidelines for Trade Efficiency*. United Nations Conference on Trade and Development: New York and Geneva, pp. 7-21.

10. VandenBloemen, Dennis R. and Petrov, Ivan P. (1994), *Logistics in Bulgaria: Concepts for New Market Expansion*, *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 24 (2), pp.30-36.

11. Vanhonacker, Wilfried R. and Pan Yigang (1997), *The Impact of National Culture, Business, Scope, and Geographic Location on Joint Venture Operations in China*. *Journal of International Marketing*, 5(3), pp.11-30.

12. World Bank (1996), *World Development Report 1996: From Plan to Market*, Oxford University Press, Oxford.

List of references:

1. Arnold, David J. and Quelch (1998), *New Strategies in Emerging Markets*, *Sloan Management Review*, 40 (1), 7-20.

2. Chikan, Attila (1996), *Consequences of Economic Transition, the case of Hungary*, *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 26(1), pp. 40-48.

3. EIU (2003), *Kazakhstan: Transport and Communications*, EIU ViewsWire, New York.

4. Gillespie, Kate and McBride, Brad (1996), *Smuggling in Emerging Markets: Global Implications*, *Columbia Journal of World Business*, winter, pp. 40 – 54.

5. Islam, DewanMdZahurul, Dinwoodie, John, Roe, Michael (2005), *Towards Supply Chain Integration Through Multimodal Transport in Developing Economics: The Case of Bangladesh*, *Maritime Economics and Logistics*, 7 (4), pp. 382-399.

6. Jones, John F. and KumssaAsfaw (2000), *OECD Working Papers: The Cost of Reform*, Nova Science Publishers, New York.

7. Razzaque, Mohammed Abdur (1997), *Challenges to Logistics Development: The Case of a Third World Country–Bangladesh*. *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 27(1), pp. 18-38.

8. Taylor, John C., Robideaux, Douglas R., and Jackson, George, C. (2004), *U.S.-Canada Transportation and Logistics: Border Impacts and Costs, Causes, and Possible Solutions*, *Transportation Journal*, 43 (4), pp. 5-21.

9. UNCTAD. 1995: *Recommendations and Trade Guidelines for Trade Efficiency*. United Nations Conference on Trade and Development: New York and Geneva, pp. 7-21.

10. VandenBloemen, Dennis R. and Petrov, Ivan P. (1994), *Logistics in Bulgaria: Concepts for New Market Expansion*, *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, 24 (2), pp.30-36.

11. Vanhonacker, Wilfried R. and Pan Yigang (1997), *The Impact of National Culture, Business, Scope, and Geographic Location on Joint Venture Operations in China*. *Journal of International Marketing*, 5(3), pp.11-30.

12. World Bank (1996), *World Development Report 1996: From Plan to Market*, Oxford University Press, Oxford.

МҒТАР 02.91.01

ӘӨЖ 17.145

*философия ғылымдарының кандидаты, университет доценті,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің саясаттану және
әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасы
zhanna_madalieva@mail.ru*

ФИЛОСОФИЯ ТАРИХЫНДА ҚҰНДЫЛЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа

Мақалада философияда құндылық ұғымына байланысты қалыптасқан ойтолғаулар жан-жақты қарастырылады. Автор құндылық категориясына қатысты көзқарастардың генезисі мен эволюциясын талдайды және өз зерттеуін антика дәуірінен, ең алдымен, «игілік», «сұлулық», «ізгілік» ұғымдарымен тығыз байланысты сократтық, платондық және аристотельдік құндылықты түсіндіру тәсілдемелерінен бастайды. Бұл дәстүр эллинизм өкілдерінің көзқарастарында жалғасын табады. Құндылықтардың мәні мен мазмұны, адам өміріндегі рөлі туралы пайымдаулар ортағасырлық, қайта өрлеу, жаңа заман және ағартушылық дәуірлері ойшылдарының ілімдерінде жалғасады. Мақалада осы ілімдерде құндылық ұғымы әртүрлі қырларынан қарастырылатыны атап өтіледі. Егер ортағасырлық философияда теологиялық аксиология негізделініп, дамыса, жаңа заман және ағартушылық дәуірі жаңа құндылықтарды алға тартады. Осылай көптеген ғасырлар бойы құндылықтардың жаңа мағыналық концептері қалыптасады. Осы концептерді талдау құндылықтардың мәні мен мазмұнын барынша терең қарастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: құндылық, игілік, ізгілік, сұлулық, адам, шынайы, идеалды, аксиология.

MadaliyevaZh. K.¹

*¹candidate of philosophical sciences, associate professor of all-university department of political science and social and philosophical disciplines of KAZNPU of a name of Abay,
zhanna_madalieva@mail.ru
Formation and development of the idea of value in the history of philosophy*

Abstract

The article discusses in detail the philosophical approaches to the interpretation of the concept of value. The author presents the genesis and evolution of views on the category of value and begins his research with antiquity, primarily with Socratic, Plato and Aristotelian understanding of value, organically linked with the concepts of "good", "beauty" and "morality". This tradition finds its continuation in the views of representatives of Hellenism. Reflections on the nature and role of values continue in the teachings of medieval thinkers, the Renaissance, the new age and enlightenment. The article emphasizes that these exercises address various aspects of the concept of value. If in the philosophy of the Middle Ages, theological axiology received its approval and development, then the new time and epoch of enlightenment brought with them new values. Thus, for many centuries, all new semantic concepts of value have been formed. The study of these concepts makes it possible to fully reveal the essence and content of values.

Keywords: value, good, morality, beauty, man, real, ideal, axiology.

Мадалиева Ж.К.¹

*кандидат философских наук, доцент университета, кафедра политологии и социально-философских наук Казахского национального педагогического университета имени Абая
zhanna_madalieva@mail.ru*

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ИДЕИ ЦЕННОСТЬ В ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ

Аннотация

В статье подробно рассматриваются философские подходы к трактовке понятия ценности. Автор представляет генезис и эволюцию взглядов на категорию ценность и начинает свое исследование с

античности, в первую очередь, с сократовского, платоновского и аристотелевского понимания ценности, органически связанного с понятиями «благо», «красота» и «нравственность». Эта традиция находит свое продолжение в воззрениях представителей эллинизма. Размышления о сущности и роли ценностей продолжаются в учениях мыслителей средневековья, эпохи возрождения, нового времени и просвещения. В статье подчеркивается, что в данных учениях рассматриваются различные аспекты понятия ценность. Если в философии средневековья получила свое утверждение и развитие теологическая аксиология, то новое время и эпоха просвещения принесли с собой новые ценности. Таким образом, на протяжении многих веков формируется все новые смысловые концепты ценности. Изучение данных концептов дает возможность в полной мере раскрыть сущность и содержание ценностей.

Ключевые слова: ценность, благо, нравственность, красота, человек, реальное, идеальное, аксиология.

«Құндылық» ұғымы әмбебап сипаттағы философиялық категория ретінде философияға ХІХ ғасырдың 60-шы жылдарында неміс философы Р. Г. Лотценің «Тәжірибелік философияның негізі» трактаты және «Микрокосмос» шығармасы арқылы енді. Ол құндылықтардағы объективті мен субъективтінің арақатынасы туралы мәселені көтеріп, «құндылық» ұғымын логика, метафизика қарастыратын мәселелер қатарына қосып, классикалық құндылықтар теориясының қалыптасуына атсалысты. Р.Г. Лотце «құндылық» ұғымына болмыс үшін де, таным үшін де маңызды болып табылатын категориялық мән берді. Осыған орай, ХІХ ғасырда құндылықтар туралы теория ретінде аксиологияның пайда болуын (грек тілінде «axia» - құндылық және «logos» - ілім) осы тұлғаның, яғни Р.Г. Лотценің атымен байланыстырады. Аксиология – құндылықтар жаратылысы туралы, оның орны мен құндылықтар құрылымы туралы, яғни әлеуметтік және мәдени факторлар мен тұлға құрылымы арасындағы әр түрлі құндылықтар байланысы туралы ілім.

Батыс философиясы үшін «құндылық» ұғымы жоқтан пайда болған жоқ, бұл бағыттағы ізденістердің алғашқы көріністерін антика дәуірі ойшылдарының тұжырымдарынан байқауға болады. Құндылықтар ұғымын қарастыру дәстүріне көңіл бөлсек, ол туралы түсініктің философия тарихының өн бойында «руханилық», «идеал», «ізгілік», «өнегелік» секілді ұғымдармен қатар дамып отырғанын көреміз. М. Хайдеггер «гректерде бағалау туралы түсініктер болмады және құндылық ұғымын білмеді», - десе де [1, С. 41], антика философиясынан құндылықтар әлеміне қатысты пайымдауларды кездестіреміз. Ол пайымдаулар игілік мәселесін талқылау барысында орын алған болатын. Гректердің ойлау жүйесінде игілік ұғымы болмыстың мәнімен ұштасып жатады, сондықтан, аксиология мен онтологияның аражігі бөлінбеген, біртұтас болып келеді. Сократ пен Платоннан басталған бұл дәстүр, Гегельге дейінгі бүкіл еуропалық идеалистік философия үшін айқындалушы бағытқа айналды. Ж.Ж.Қуанышбаева да осындай пікір тұжырымдайды: «Жалпы құндылықтық қатынастарды айқындау, әлеуметтік бейнесін жасау, зеттеуге әр кезеңнің көрнекті ғалымдары өзінше үлестерін қосқан. Мысалға Платон жоғарғы құндылық абсолютті түрде өмір сүреді, ал Аристотель құндылықтарды адамның даналығының өлшемі ретінде көрсетеді» [2, 133 б.], яғни антикалық дүниетаным терең аксиологиялық сипат алған деуге болады. Архаикалық дүниетаным алуан түрлі формадағы әлемдік болмысты әдемі, игілікті және шынайы ретінде бағаланады. Пифагордың космологиясы бұған айшықты дәлел бола алады. Ол үшін «ғарыш» ұғымы тек әлем, тәртіп, үйлесімділік қана емес, сонымен қатар әдемілік. Шын мәнінде, Сократқа дейінгі философияның барлығы әлемді асқан сұлу, оң болмыс ретінде бағалаған. Тек Сократ бірінші болып сұлулық, игілік айрықша құбылыс болғандықтан ерекше бағалауды қажет етеді деген идеяны ұсынған. Сократ өз пайымдауларында адамға, оның дұрыс өмір сүруіне көңіл бөлгені белгілі. Оның ойынша, адамның өмірінің мәні бақытты, дұрыс өмір сүру, яғни адам ізгілікті өмір сүруге ұмтылуы қажет. Дұрыс өмір - ол ізгілікті өмір. Ізгіліктен туындайтын барлық іс-әрекеттер тамаша болып табылады. «Сократ «құндылық», «әділет», «ақиқат» және «сұлулық» сияқты ұғымдардың ақиқат мәнін сұрақ-жауап әдісінің көмегімен табуға тырысады... Сократ «ізгілік – басты құндылық» дегенді ұстанады. Ешқандай сыртқы себеп адамды ізгіліктен айыр алмайды...Сократтың басты пайымы: ізгілік – білімнен, дұрыс іс-әрекет рационалды түсінуден туындайды. Барлық адам ізгілікті қалайды. Ал олар жасайтын кез келген зұлымдық олардың ізгіліктің не екенін білмеуінен пайда болады [3, 17-18 бб.]. Яғни, дұрыс өмірдің не екенін білетін адам жаман іс-әрекеттер жасамайды, егер игілік, батылдық, әділеттіктің не екенін жетік білсе, батыл, әділетті, ізгілікті іс-әрекеттер жасайды.

Сократтың шәкірті Платон шынайы және идеалды болмысты екіге бөледі, онда құндылық «Игілік, ақиқат, сұлулық» идеяларының ең жоғарғы көрінісі болып табылатын, онтологиялық табиғаты жағынан идеалды объективті шындық. «Филеб» диалогында Платон адамдар мен құдайлар үшін құнды, қымбат болып табылатын «ең жоғарғы игілік» - құндылықтардың бірінші классификациясын жасады деуге болады [4]. Құндылықтар иерархиясының сатылары ретінде: игілік; «асқан сұлулық, кемел»; «ақыл, түсіну»; жанның өзінің қасиеттері – білім, өнер, «дұрыс пікір»; білім мен түйсікпен бірге жүретін жанның рахаттануы. Асқан сұлулықтың мәнін Платон «Пирде» қарастырады және оны Сұлулық идеясының мәңгі, салыстырмасыз, өзгермейтін көрінісі ретінде анықтайды. Шын мәнінде, Платонның көзқарасы бойынша құндылықтар категориясы материалды әлемде кемелдіктен алшақ көшірме түрінде көрініс табатын адамгершілік және эстетикалық идеалдардың іске асуы болып табылады.

Болмыс пен игіліктің, болмыс пен асқан сұлулықтың тепе-теңдігінің қажеттілігі туралы пікір білдірген Аристотель Платонның тұжырымын қолдамады. Алайда, ақиқат пен «пікірді» бөлек қарастырып, Аристотель асқан сұлулық болып көрінетінмен іс жүзінде асқан сұлулықтың аражігін ажыратады. Сократтың ойын жалғастыра отырып, Аристотель асқан сұлулықты мақсатқа сәйкестік, лайықтылық тұрғысынан негіздеуге тырысады: «Асқан сұлулық пен асқан сұлулық емеске қатысты іс-әрекет өз бетінше ғана емес, оның ақырғы мақсаты не және не үшін жүзеге асуда – сол арқылы ажыратылады» [5, С.661]. Энтони Кеннидің пікірінше: « «Филебте» баяндалған жақсы өмірдің өлшемі Аристотельдің осы тақырыптағы толғанысында қайта жаңғырады. «Никомах этикасының» басында айтылғандай, біз іздеген игілік басқа мақсаттармен салыстырғанда мінсіз болуы керек. Яғни ол басқа нәрсе үшін емес, тек өз мүддесі үшін ізденісте болғаны жөн; өзіне-өзі жеткілікті, тек өзімен өзі өмірді мәнге толтыратындай және еш кемшіліксіз болуы тиіс. Бұл бақыттың (*eudaimonia*) қасиеттері» [6, 335 б.].

Аристотель игіліктерді жіктеу барысында «құндылық» және онымен байланысты «құнды деп бағаланатын (қастерлі)», «құнды» ұғымдарын қарастырады: «игіліктердің біреуі құнды деп бағаланатындарға, екіншілері – мадақтайтын заттарға, үшіншілері – мүмкіндіктерге жатады. Құнды деп бағаланатынды мен құдіретті, ең үздік игілікті, мысалы жан, ақыл, яғни бастапқы, алғашқы қағида және сол секілдіні айтамын. Бұған қоса, құнды деп бағаланатын - қастерлі, сондықтан осындай тұрғыдағы заттар барлығының құрметінде» [7, С.300]. Сонымен, Аристотель философиясында құндылықтар болмыстың алғашқы бастамасы ретінде онтологиялық негізде қарастырылады. Сонымен бірге, ол үшін құнды заттардан тыс дербес бола алмайтын, сондықтан идеалды және реалды болмысты жақындататын мән.

Эллинизм дәуіріндегі жеке, индивидуалды болмысқа мән беру құндылық (игілік) ұғымын қарастыруда жаңа бағыт берді. Кинизм өкілдері қоғамда үстемдік ететін құндылықтарды қайта қарастыруға, қайта бағалауға ұмтылыс жасады, олардың объективтілігінен, бұлжымастығынан бас тартты. Антисфен бақытты болуға мүмкіндік беретін игілік ең жоғарғы игілік болып табылады деп тұжырымдады. Стоиктер үшін құндылықтар мәселесі басты мәселелердің бірі болып табылды. Мысалы, Диоген Лаэртский: «құндылық, біріншіден, кез келген игілікке тән үйлесімді өмірге қолдау көрсету, екіншіден, табиғатқа сәйкес өмірге қолдау көрсететін қандай да бір келістірушілік немесе пайда, үшіншіден, тауардың айырбас бағасы...Көңілге жағымдысы – құндылығы бар нәрсе, мысалы, дарындылық, өнер, кемелдену және осы секілді жанның қасиеттері немесе өмір, денсаулық, күш, әлауқат, жарымжан болмау, байлық, даңқ, атақтылық және осындай дененің қасиеттері», - деп жазады [8, С.235-236]. Сонымен, стоицизмде құндылық объективтілікпен, жалпыға бірдей маңызды және пайдалы болумен тығыз байланысты.

Плотиннің іліміндегі ең жоғарғы құндылық Бірлік, онсыз сұлулықтың да, махаббаттың, ақиқаттың болуы мүмкін емес. Алайда Бірлікті оң, жағымды сипаты жоқ, танылмайды және бойында өзгешелік жоқ деп түсіндіреді. Жалпы алғанда антика дәуірінің философиясы жалпыға ортақ ақыл-парасаттылық қағидаларының, игіліктің, ақиқаттың басымдылығымен ерекшеленеді. Дегенмен, осы дәуірде субъективизм мен индивидуализмнің қалыптасу үрдістері байқалады. Бұл үрдістер құндылықтар әлеміне де қатысты.

Орта ғасырларда, бір жағынан, классикалық антикалық құндылықтарды қайта бағалау, екінші жағынан, жаңа нормативтік құндылықтар ретінде діни сананың құндылықтарын орнықтыру жүзеге асты. Ол Жаратушы идеясында ақиқат, жақсылық және сұлулық құндылықтарын біріктірді. Христиандық діни ілімнің және христиандық философияның өзіндік құндылықты сипаты бар және олар субъективті болмыспен барлық игілік пен даналықтың бастауы болып табылатын әлемнің

объективті ең жоғарғы құндылығының арақатынасын айқындауға ұмтылды. Осыған орай, антикалық дүниетанымға белгісіз сенім, ар-ождан, махаббат, үмітке толы адамның ішкі әлемінің құндылығы артады. Августин Жаратушының сұлулығын ішкі, мәңгі, жүрекпен қабылданатын сұлулық ретінде қарастырады: «Мен өз Жаратушыма құштар болғанда әлдебір жарық және әлдебір дауыс, әлдебір жұпар иіс және әлдебір тағам және әлдебір құшаққа құштар боламын; бұл жарық, дауыс, жұпар иіс, тағам, құшақ менің ішкі адамыма тән – кеңістікпен шектелмеген жарық нұрын шашатын, уақыт үнін өшіре алмайтын дауыс шығатын, жел жан жаққа сейілте алмайтын жұпар иіс шашқан менің жанымда...» [9, С.152]. Августин Жаратушы идеясын тек адамгершілік қадір-қасиетімен ғана емес, эстетикалық ерекшелікпен толықтырады: «Құдайым, Әшекейім менің, ... шебер қолдар жаннан сұлулық туралы біледі, ал оның бастауы жаннан жоғары тұрған Сұлулық ... шеберлер мен әдемі заттарды ұнататындар одан барлық заттарды бағалаудың өлшемін алған...» [9, С.171]. Августиннің құндылықтар әлемін ақыл арқылы емес, ерік пен махаббат арқылы тануға болады. Жоғары әлемді тұлғалық деңгейде қабылдау, оның сезімдік-еріктік негізі бірінші рет тұлғаны және оның ішкі әлемін қайталанбайтын ерекше субстанция, ашық болмыс ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Орта ғасырлық патристикада құндылықтардың аражігін ажыратпайды, өнегелік, эстетикалық, интеллектуалдық біртұтас құбылыс ретінде қарастырылады. Сонымен қатар, жоғарғы, құдіретті құндылықтарды күнделікті, пенделік өмірге тән құндылықтарға қарсы қою орын алады, адамның шынайы болмысына мән берілмейді. Оған тек Қайта өрлеу дәуірінде көңіл бөліне бастайды.

Қайта өрлеу дәуірінде шынайы және идеалды болмыстардың құндылықтарын біріктіру жүзеге асырылады: пантеизм арқылы пенделік жоғарғы құндылықпен толықтырылады, сонымен бірге пайдалылық тұрғысынан құнды болып саналады. Еуропалық аксиологияда прагматизм мен функционализм дәстүрінің орын алуын Лоренцо Валланың «Ақиқат және жалған игілік туралы» диалогынан көруге болады: «Үлкен шығынға қарағанда аз шығынды қалағандай, үлкен пайданы көздейтін үлкен игіліктерді кіші игіліктерден артығырақ көреді» [10, С.98]. М. Монтень өзінің «Тәжірибелерінде» құндылықтардың мәні мен рөлін жете түсінуге көңіл бөледі: «Заттардың құндылығы олар туралы біздің пікірімізге тәуелді екенін тым болмаса олардың арасында біз оларды жай бағалау үшін ғана емес, өзімізге қатысты бағалау үшін қарастыратындардың көп болуынан көруге болады» [11, С.36]. Автор «біз жұмсаған еңбек қанша болса, біз еңбек ету арқылы қол жеткізген зат біз үшін сонша тұрады», - деген тұжырым жасайды [11]. Бұл тұжырым материалдық құндылықтарға қатысты дұрыс болуы мүмкін, бірақ витальды (өмірлік), өнегелік, эстетикалық құндылықтар көп жағдайда еңбекпен өлшенбейді.

Рационализм дәуірі өзімен бірге жаңа құндылықтарды әкелді. Олардың арасында ақыл, ерік еркіндігі, тәжірибелік пайдалылық, ғылым, прогресс ең негізгілері болды. Оларды негіздеу Ф. Бэкон, Р. Декарт, Б. Спиноза, Г.В. Лейбниц, Т. Гоббстың еңбектерінде жүзеге асты. Олар құндылықтарды негіздеудің рационалистік нұсқасын қалыптастырды. Бұл тәсілдеме бойынша, құндылықтар субъектінің саналы-ерікті ұмтылыстарына негізделген белсенділігі нәтижесі ретінде түсіндіріледі. Р. Декарт «Әдіс туралы пайым» еңбегінде: «біздің пайымымыз бір нәрсені жақсы немесе жаман деп көрсеткен жағдайда ғана біздің еркіміз оны қолдайды немесе одан алшақ болуға тырысады», - деп жазады, яғни нені, қандай құбылысты құндылық деп қабылдау ақыл-ойдан туындайды [12, С.441]. Б. Спиноза үшін құндылықтың тасымалдаушысы нақты саналы субъект емес, «адам табиғатының нұсқасы» көрініс тапқан жалпы идеяның білдіретін қандай да бір жалпы субъект. Сонымен бірге, құндылық «ақыл-ойдың жетекшілік етуімен» өмір сүретін барлық адамдар үшін ортақ болып табылатын жоғарғы игілік идеясымен байланыстырылады [13].

Г.В. Лейбництің жоғарғы құндылық пен игіліктің негізін жаратушы тұлғасымен байланыстыруы құндылықтар табиғатын антропология тұрғысында қарастырудан өзгеше тұжырымдама болып табылады. Біз оның ілімінен орта ғасырлық теологиялық аксиологияның қайта жаңғыруын емес, өзіндік жаңа, еуропалық философиялық ойлау жүйесінен өзгеше тәсілдемені көреміз. Лейбниц іліміндегі ең жоғарғы құндылық ретінде үйлесімділік идеясы қарастырылады. Оның «сұлулығы теңдессіз» және ол әлемнің негізі, оның мәні және құдіретті теодиция [14]. Көбінесе философияның дәстүрлі шығыстық үлгісіне тән қарама-қайшылықтардың тепе-теңдігі, сәйкестігі идеясы еуропалық ғалымның еңбегінде рационалистік тұрғыда негізделеді. Ол әлемді «әсемдікке толы реттелген тұтастық, яғни оны түсінгенге шексіз қанағаттану сезімін әкелетіндей құрылған тұтастық» ретінде түсінеді [14]. Түсінудің өзі таза рационалды сипат алады және «Дана ақыл» Жаратушының және оның жаттанған ұқсастығы адамның қасиеті болып табылады, ал игілік кемелденуге жетелейтін пайдалы

және адамгершілік сипаттағы нәрсе [15]. Лейбництің осы тұжырымы аксиологияның кейінгі кезеңдеріне тән құндылықты мәнділік ретінде қарастыруға негіз болды.

Т. Гоббс өзінің «Левиафан» атты шығармасында құндылықты экономикалық мәні бар адам қажеттілігінің нәтижесі ретінде қарастырады: «Адамның құны немесе құндылығы, басқа заттар секілді оның бағасы болып табылады, яғни оның күшін пайдалану үшін қанша берсе, сонша болады, сондықтан ол абсолютті зат емес, ол оған деген қажеттілікке және басқаның бағалауына тәуелді» [16, С.66-67]. Гоббс әртүрлі жағдайда құндылықтардың салыстырмалы болуы, олардың қоғамдық қатынастарға тәуелді болуы туралы, басқаша айтсақ олардың объективтілігі туралы пайымдайды: «Адамдар өздерін өздері қаншалықты жоғары бағаласа да (көпшілігі осылай істейді), олардың шынайы құны оларды басқалардың бағалауынан жоғары емес» [16, С.67]. Гоббс қоғамдық сипаты бар құндылық деп игілікке, сұлулыққа, білімге, өнерге, абырой мен құрметке жетудің мүмкіндігі ретінде күштілікті (қуаттылықты) қарастырады, яғни экономикалық пайымдаудан әлеуметтік-саяси және адамгершілік тұрғысында ой қорытуға бет бұрады.

Құндылықтарды таза экономикалық тұрғыда қарастыру Дж. Локктың құн теориясында көрініс тапты. Бұнда құндылық тауарлардың эквиваленттілік өлшемі болып табылады және пайдалылықпен тығыз байланысты. Еңбек қандай да бір заттың құны ретінде құндылықтың негізі болып саналды, ол «жердің құнының үлкен бөлігін құрайды» [17, С.286]. Құндылықты таза экономикалық тұрғыда түсіндіру дәстүрі ағылшын саяси экономикасы тән, кейін ол марксизмде жалғасын тапқан болатын.

Ағылшын скептизмінің негізін қалаушы Д.Юм құндылықтар мәселесіне терең қарастырған. «Адам пайымдауын зерттеу» еңбегінде себептілік және еркіндік мәселесі тұрғысынан өнегелік, таңдау жасау, өнегелік бағалау мәселелеріне көңіл бөледі. Ол еркіндік өнегелік немесе өнегелік емес деп бағаланатын әрекеттердің маңызды негізі болып табылады деген тұжырым жасайды: «еркіндік...өнегелік үшін де маңызды» және «адамдардың еркіндіксіз әрекеттерін өнегелік тұрғысынан бағалауға болмайды» [18, С.134]. Теодицияға қатысты дәлелдерді жеткіліксіз деп танып, Юм игілік ұғымы мен Жаратушы ұғымы арасында байланыстың болуы мүмкін емес дейді. Ол бұлай болмаған жағдайда себептілік пен қажеттілік заңына сәйкес Жаратушы күнәнің және қылмыстық іс-әрекеттің шарты деп мойындау қажет болады түсіндіреді: «Біріншіден, егер адамдардың іс-әрекеттерін қажеттілік тізбегі арқылы оның бастауы - Жаратушыға дейін қарастыру мүмкін болса, онда олар өздері бастау алатын Мәннің шексіз кемелдігі нәтижесінде ешқашан қылмыстық сипатта болмайтын еді... Екіншіден, егер олар қылмыстық сипатта болса, біз Жаратушыға тән деп білетін кемелдік атрибутынан бас тартуымыз керек және оны өзі жаратқанның барлығының күнәлі болуы мен азғындығының бастапқы себепшісі деп мойындауымыз қажет» [18, С.135-136]. Юм субъективті тәсілдемеге гностиологиялық негіздеме мен дәлелдер келтіре отырып, құндылықтарды идеялар мен ақыл-ой әсерінің субъективті болмысы әлеміне жатқызады. Ол: «өздігінен алғанда объектілердің абсолютті түрде қандай да бір құндылығы және қандай да бір маңызы жоқ. Олар өз құндылығын аффекттен шығарады», - деп пайымдайды [19, С.678]. Яғни Юм еуропалық философияның жалпы алғанда құндылықтар идеясын элем идеясымен қатар қоюға ұмтылуынан бас тартады және құндылықтар субъектінің өзіндік дамуының нәтижесі деп анықтайды. Олар субъектінің объектіге қатынасында көрініс табады, бірақ оған тең емес. Сонымен қатар, Юм көпшілік мойындаған және «өздігінен құнды» деп анықтауға болатын құндылықтар мен ізгіліктер бар деп есептейді.

Ағартушылық дәуірдің айшықты көрінісі романтизм аксиологиялық ұғымдардың этикалық және эстетикалық қырларына көбірек көңіл бөлді. Ағартушылық ақиқат идеясының көрінісі ретінде, эстетикалық тәрбие сұлулық идеясының көрінісі ретінде ағартушылар үшін жеке тұлғаны игілендірудің және жалпы қоғамды үйлесімді етудің құралы болды. Өз шығармаларында адамзат баласының табиғи ахуалы мен өркениеттің пайда болуын, әлеуметтік теңсіздіктің шығуын қарастырған «қоғамдық келісім» туралы идеяның авторы Ж.-Ж. Руссо «Эмиль немесе Тәрбие туралы» еңбегінде адамның шын мәнінде кім екенін анықтайтын тәрбие жүйесін ұсынады. «Мұндай тәрбиенің мақсатын ол «Савойя викарийінің ғибадатында: «Ар-ождан – ізгілікті сүю үшін, ақыл-ой – оны білу үшін, ал еркіндік оны таңдау үшін қажет», - дейді [20, 145 б.].

Құндылық ұғымын одан ары қарастыру, оның мәнін айқындау неміс классикалық философиясында жалғасын табады. Ол жеке зерттеу жұмысының тақырыбы деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 М. Хайдеггер. Положение об основании. Статьи и фрагменты. - СПб.: Лаборатория метафизических исследований философского факультета СПбГУ; Алетейя, 2000. - 290 с.

- 2 Қуанышбаева Ж.Ж. Жаһандану жағдайындағы ұлттық құндылықтар // ҚазҰПУ-нің Хабаршысы: Әлеуметтік және саяси ғылымдар сериясы. - №4(40), 2012.- 132-137 бб.
- 3 Джонстон Д. Философияның қысқаша тарихы: Сократтан Дерридата дейін. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. - 216 б.
- 4 Платон Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 1 / Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; Пер. с древнегреч. — СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. - 752 с.
- 5 Аристотель. Собрание сочинений в 4-х томах. Том 4. М.: Мысль, 1983. - 830 с.
- 6 Кенни Энтони Батыс философиясының жаңа тарихы, 1-том, Антика философиясы. - Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. - 408 б.
- 7 Лосев А.Ф. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. М.: Издательство ФОЛИО, 2000. – 880 с.
- 8 Диоген Лаэртский О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. - М.: Мысль, 1986.— 571 с.
- 9 Августин Аврелий. Исповедь // Одиссей. Человек в истории. М., 1989. – 198 с.
- 10 Эстетика Ренессанса: Антология в 2 т., т. 1. М.: Искусство, 1981. – 495 с.
- 11 Монтень, М. Опыты. Избранные главы / пер с фр./ Мишель Монтень. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. - 544 с.
- 12 Декарт Р. Избранные произведения. М.: Политиздат, 1950.- 712 с.
- 13 Спиноза Б. Сочинения. В 2-х томах. Т. 1. - Изд. 2-е.- СПб.: Наука, 1999.- 489 с.
- 14 Лейбниц Г.В. Соч.: в 4 т. М., 1982. Т. 1. – 636 с
- 15 Лейбниц Г.В. Соч.: в 4 т. М., 1982. Т. 3. – 734 с.
- 16 Гоббс Т. Соч.: в 2 т. М.: Мысль, 1991. Т. 2. – 622 с.
- 17 Локк Дж. Соч.: в 3 т. М., 1988. Т. 3. – 668 с.
- 18 Юм Д. Исследования о человеческом разумении. М., 1995. – 240 с.
- 19 Юм Д. Сочинения в 2-х томах. М.: Мысль, 1996.- т.2.- 800 с.
- 20 Реми Хесс Философияның таңдаулы 25 кітабы.- Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. - 360 б.

List of references:

- 1 M. Heidegger. The policy on the basis. Articles and fragments. "No," I said.: Laboratory of metaphysical studies of the philosophical Faculty of St. Petersburg State University; Alethea, 2000. - 290 hours.
- 2 Kuanyshbayeva zh. zh.national values in the context of globalization // Bulletin of Kaznpu: a series of social and Political Sciences. - №4(40), 2012.- 132-137 Ed.
- 3 Johnston D. A Brief History of Philosophy: from Socrates to Derridata. - Алматы: kogamdyk Kory "National Translation Bureau", 2018. - 216 P.
- 4 Plato in four volumes. Vol. 3. ch. 1 / Sub. Ed. A. F. Loseva and V. F. Asmusa; per. with drevnegrech. "No," I said.: Izd-Vo S.-peterb. "from-in Oleg Abyshko", 2007. - 752 P.
- 5 Aristotle. Collection of documents in 4 volumes. Volume 4. Moscow: Mysl, 1983. - 830 с.
- 6 Kenny Anthony a new history of Western philosophy, Volume 1, philosophy of antiquity. - Алматы: public Foundation "National Translation Bureau", 2018. - 408 P.
- 7 Losev A. F. history of Antichrist aesthetics. Aristotle and good classics. Moscow: publishing house folio, 2000. – 880 с.
- 8 Diogenes of Laerth on the life, teachings and achievements of famous philosophers. Moscow: Mysl publ., 1986. - 571 P.
- 9 Augustine Aurelius. Confessions // Odyssey. People in history. Moscow, 1989-198 с.
- 10 aesthetics of the Renaissance: anthology in 2 Vol., Vol. 1. Moscow: Iskustvo publ., 1981. – 495 P.
- 11 Montaigne, Moscow. Selected heads / Per from Fr./ Michel Montaigne. Rostov-on - Don: Phoenix publ., 1998. - 544 P.
- 12 Descartes R. isolated Productions. Moscow: Politizdat publ., 1950. - 712 P.
- 13 Spinoza P. Sochinenia. In 2 volumes. Vol. 1. - Izd. 2-E.-SPB. Nauka publ., 1999-489 P.
- 14 Leibniz G. V. Soch.: B 4 T. M., 1982 T. 1 – - 636 с
- 15 Leibniz G. V. Soch.: B 4 T. M., 1982 T. 3 – - 734 P.
- 16 Hobbes T. Soch.: B 2 T. M.: Mysl publ., 1991. T. 2 – - 622 с.
- 17 Locke J. Soch.: B 3 T. M., 1988 T. 3. - 668 с.
- 18 Yum D. research on human intelligence. Moscow, 1995-240 с.

19 Jum D. Sochi in 2 volumes. Moscow: Mysl publ., 1996. Vol. 2. - 800 p.

20 Remy Hess selected 25 books of Philosophy.- Almaty: public Foundation "National Translation Bureau", 2018. - 360 P.

ГРНТИ 03.01.20
ӘӨЖ 987.552

Ж.Е. Нурбаев¹ Ж.Ж. Қиюбек²

*¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, (zhaslannurbayev@gmail.com)*

*²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан, (kiyubek_zhzh@mail.ru)*

ОРТА БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫ: ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ РЕСЕЙ ТӘЖІРИБЕСІНЕ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада білім беруді цифрландыру мен ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамытудың маңызды компоненттерінің бірі қарастырылады. Сандық білім беру ресурстарының сипаттамасы Қазақстан мен Ресей тәжірибесі мысалында салыстырылады. Бұл тақырып тек екі көрші ел ғана емес, бүкіл әлемді қамтыған соңғы оқиғалар аясында аса өзекті болып отыр. Әрине, бұл Covid-19 пандемиясы туралы. Қазіргі жағдайда сандық ресурстарды талдау, жаңа педагогикалық бағдарламалық құралдардың болуы карантиндік шектеулер жағдайында сабақ сапасын арттыруға көмектеседі.

Түйін сөздер: ақпараттық технология, білім беру, сандық ресурс, электронды бағдарлама, мектеп, ЖОО, сайт, онлайн платформа, Қазақстан, Ресей.

Nurbayev Zh.E.¹ Kiyubek Zh.Zh.²

*¹Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan (kiyubek_zhzh@mail.ru)*

*²Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Astana, Kazakhstan (kiyubek_zhzh@mail.ru)*

DIGITAL EDUCATIONAL RESOURCES IN SECONDARY EDUCATION: ANALYSIS OF KAZAKHSTAN AND RUSSIAN EXPERIENCE

Abstract

The article considers one of the important components of digitalization of education and development of information and communication technologies. The characteristics of digital educational resources are compared using the experience of Kazakhstan and Russia. This topic is most relevant in the light of recent events that have affected not only two neighboring countries, but also the whole world. Of course, we are talking about the Covid-19 pandemic. In modern conditions, the analysis of digital resources and the availability of the latest pedagogical software will help to improve the quality of classes in conditions of quarantine restrictions.

Keywords: information technology, educational, digital resource, electronic program, school, university, website, online platform, Kazakhstan, Russia

Нурбаев Ж.Е.¹ Қиюбек Ж.Ж.²

*¹Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан, (kiyubek_zhzh@mail.ru)*

²Евразийский Национальный Университет им. Л.Н.Гумилева,

ЦИФРОВЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ РЕСУРСЫ В СИСТЕМЕ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: АНАЛИЗ КАЗАХСТАНСКОГО И РОССИЙСКОГО ОПЫТА

Аннотация

В статье рассматривается один из важных компонентов цифровизации образования и развития информационно-коммуникационных технологий. Характеристика цифровых образовательных ресурсов проводится в сравнении, на примере опыта Казахстана и России. Наибольшую актуальность данная тема получает в свете последних событий, охвативших не только две соседние страны, но и целый мир. Конечно же речь идет о пандемии Covid-19. В современных условиях анализ цифровых ресурсов, наличие новейших педагогических программных средств поможет повысить качество занятия в условиях карантинных ограничений.

Ключевые слова: информационная технология, образовательный, цифровой ресурс, электронная программа, школа, ВУЗ, сайт, онлайн платформа, Казахстан, Россия

Кіріспе

Ақпараттық технологиялар заманында мағлұматтың толыққанды әрі сапалы электронды негізде жеткізілуі қандай да бір болмасын қауіптің, мәселен қазіргі уақытта дүние жүзіне жылдам тараған коронавирус пандемиясының алдын алуға мүмкіндік береді. Сәйкесінше, аталмыш төтенше жағдайларды болдыртпауға, таратпауға немесе шығу шараларын жасауға ықпал ететін де электронды бағдарламалар және сайттар. Мемлекет әкімшіліктері де аймақты залалдар төңірегінде ақпараттандыру каналдарын кеңейтуде.

Ақпараттық технологиялар білім бағдарламасының айырылмас бөлшегі бола отырып, білім үдерісінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Ақпараттық технологияның беталысы қарапайым тұрмыс-тіршілікте пайдаға асып қана қоймай, адамзат өмірінің білім және басқа да салаларында қолданылады. Білім-ғылымның кешенді ақпараттандырылуы барысында тек ақпараттық-байланыс технологияларымен жабдықтап қана емес, толыққанды сандық білім беру ресурстарының (әрі қарай - СББР) болуы да маңызды.

Заманауи білім беру үрдісін электронды оқу материалдарының сапалы түрде қамтамасыздандырылуынсыз елестету мүмкін емес. Соңғы кездері білім мағлұматтарының қатары электронды оқу құралы, компьютерді модельдеу құрылғылары, желілік сайттар, жаттықтырушы бағдарламалар және тағы сол сияқты жаңа педагогикалық бағдарламалармен толықтырылуда. Оқу бағдарламасының цифрлық жүйеде ұсынылуы білім алушының оқуға деген қызығушылығын арттырып, ой-өріс шеңберін кеңейтіп, мұғалім мен білім алушының өзара байланысын оңтайландырып, білім алушыға кешенді әсер тигізеді.

Сандық білім беру ресурстарының оқуда қолданылуы сабақтың тиімділігін, ұтымдылығын көтеріп, мүмкіндіктерін ұлғайтады [1].

Қазақстан Республикасында білім беруді ақпараттандыру инфрақұрылымын қалыптастыру

Қазақстанда оқушыларға бейімделген цифрлық ресурстар барынша белсенді жүргізілуде, алайда облыс бойынша мектептер тек 5%-дан 36%-ға дейінгі шамада жабдықталған. Техникалық және мамандандырылған білім жүйесінің небәрі 10%-ы ғана цифрлық үлгіге көшкен.

Білімнің ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастыру Қазақстанның ең үлкен назар аударатын аспектілерінің бірі. 2011-2020 жылдарға арналған білімді дамытудың мемлекеттік бағдарламасының міндеттеріне сәйкес, білім беру процесінің барлық қатысушыларын үздік технологиялар мен білім беру қорларына тең дәрежелі қолжетімділікпен қамтамасыз ету арқылы елдегі ақпараттық ресурстардың саны ұлғаяды.

2011 жылы электронды білім берудің e-Learning бағдарламасын жасауға белсенді жұмыстар атқарылды. Бұл ауқымды жобаның кешенді құрамдас бөліктері білім берудің ұйымдастырылуын басқару (электронды құжат айналымы), оқу-қадағалау (электронды журнал), электронды кітапхана, тестілеу жүйесі, ұлттық білім беру құжаттарының қоры, вебинар, сынып бөлмесін басқару жүйесі, оқу материалдарын құрастыру, әкімшілдендіру және тағы басқа мәліметтерді қамтыды. 2011-2013 жылдар аралығында e-Learning мемлекеттің 1159 білім беру ұйымдарында, оның ішінде техникалық және кәсіби оқыту мекемелерінде енгізілді. 2020 жылдарға қарай орташа білім беру ұйымдарының

90%-да электронды оқытуды қолдану жоспарланған [2]. Алайда, қазіргі таңда басқа бейнені бақылауға болады, себебі білім беру мекемелерінің аталмыш бағдарламаға деген қызығушылықтары төмендеп, құрамдас бөліктері басқа электронды ресурстар арасында қайта жіктелуде.

Қазіргі таңда желі кеңістігінде қазақстандық мазмұндағы цифрлық платформалардың сан алуан түрі кездеседі. 2016 жылы www.sabak.kz оқу порталы мемлекеттің педагогтары мен оқушыларын бірыңғай ақпаратты білім беру кеңістігінде біріктірді. Республика облыстарының білім басқармасының ресми сайттарында білім беру сайттарының тізімі ұсынылған: барлық мектеп пәндері бойынша ақпараттық-таным порталы - 45minut.kz, [Bilim-All](http://Bilim-All.kz) және Bilimal.kz, Халық банктің білім берудің қайырымдылық жобасы - [Nalyk smart](http://Nalyk smart.kz), қазақ тілін үйрену бойынша - Soyle.kz, Қазақстан тарихы жөнінде - e-histori.kz, www.kazhistory.freenet.kz, www.tarich.freenet.kz, www.khan.freenet.kz, www.chronosophy.freenet.kz, оқушыларды отандық жоғары оқу орындарында түсуге қабылдау емтиханын тапсыруға арналған ресурстар - ymnik.kz, www.abiturient.kz

Интерактивті білім беру онлайн-платформасы Bilim Land. Енді 2013 жылы пайда болып, құрылуына 3 жылдан астам мерзім алған орта және кәсіби-техникалық бағытта білім алушылар мен мұғалімдерге тағайындалған электрондық ресурс Bilim Land онлайн платформасына тоқталсақ. Компания сол уақытта қазақстандық мектептерде қолданылатын барлық оқу бағдарламаларына сертификаттау және мақұлдау жүргізетін республикалық «Учебник» орталығына сайттың мазмұнын тексеруден өткізу мақсатында өтініш қалдырған. Bilim Land жүйесіне алғашқы болып Назарбаев интеллектуалды мектептері қызығушылық танытып бастады, кейін бұл жобаға басқа да оқу орындары назар аударды. 2016-2017 оқу жылдарында аталмыш платформаға 4 мыңнан астам мектеп қосылды. Сайттың құрастырушысы Қазақстан нарығында электронды оқудың жаңа түрлерін құрастырушы инновациялық компания Bilim Media Group оқу құрылғыларын және соған байланысты технологиялар мен қызметтерді құру, жергіліктендіру және таратуды өзінің мақсаты санады [3].

Әлеуметтік сауалнама нәтижесі негізінде Bilim Land білім берудің аса әйгілі онлайн платформасы саналып, мектептерде күн сайын мұғалімдер тарапынан қаралым жинайтындығы анықталған. Алайда, сандық білім беру ресурстары оқыту мүддесінде емес, Bilim Land сайтында тасталған қаралымның санын өсіру мақсатында жарыс негізінде орындалған деп түсіндіреді. Оған себеп, әрбір мектеп пен ауданның оқу бөлімі осы сайттарға қайталап кіру арқылы қаралымның санын көбейту жөнінде жоспардың орындалғанына есеп беретін болған. Айғақ болғандай, қаралымның саны оқу бөлімі мен мектептердің білім деңгейін анықтаушы көрсеткіш. Қазақстан Республикасының білім және ғылыми министрлігінің сандық білім беру ресурстарын немқұрайлы пайдалануға жол берілмейтіндігі туралы әртүрлі дәрежедегі оқу орындарына мәлімдегенімен [4], мектептердің мұғалімдерін сайтқа қайта-қайта кіру арқылы жоспарды орындауға мәжбүрлеген.

Ресей Федерациясындағы орта білім беруді цифрландыру

Қазақстаннан ерекше, ресейлік білім саласындағы сандық хабарламаның жүйесі күрделі, себебі ол қатаң орталықтандырылмаған және федералдық әрі жергілікті деңгейлерде қарастырылады. Осы мақалада біз білімнің сандық жүйеге көшірілуінің тек федералдық бағдарламаларын ғана қарастырамыз. Ресейдегі сандық білім беру ресурстарын жасау және қолдану әрекеттері мектеп курсына информатика сабақтарын енгізу кезінен басталды. Тиісті курстардың аты қандай болса да, олардың негізгі мақсаты – оқу барысын жандандыру және оны одан сайын көрнекті ету болды. Алайда, сол кезде оқу барысында негізінен қарапайым сандық білім беру ресурстары, солардың ішінде MS Office, HTML, PDF пішімдердегі құжаттар, JPEG пішімдегі иллюстрация, аудиожазба, бейнежазба және т.б. қолданылды.

Федералдық мемлекеттік білім стандарттарына толығымен сәйкес келетін және барлық оқушылардың мүдделері үшін ашық қол жетімділікте орналастырылған жалпы білімдік оқу пәндер жиынтығы бойынша толық интерактивті сабақ курстарының жасалуы 2000 жылдарының басына тура келді.

Жалпы және кәсіби білім беру үшін оқу-әдістемелік материалдарының электрондық кітапханасына және білімдік ғаламтор ресурстарының интегралдық каталогына еркін кіруді жүзеге асыру мақсатымен 2005-2008 жж. Федералдық білім беру агенттігінің тапсырысы бойынша 2005 жылы «Білім ресурстарына бірыңғай қолжету терезесі» ақпараттық жүйесі құрылды. Жобаның бас әзірлеушісі – «Ақпараттық технологиялар және телебайланыс мемлекеттік ғылыми-зерттеу институты» Федералдық мемлекеттік автономды мекемесі болды. «Бірыңғай терезе» жүйесі Ресейдегі білім берудің барлық деңгейлері үшін ашық қол жетімділіктегі электрондық ресурстарын бірыңғай ақпараттық кеңістікке біріктіреді. Мысалы, электрондық кітапханада ғаламтордың ең ірі

ресейлік сегментінде ашық қол жетімділіктегі оқу, оқу-әдістемелік және ғылыми материалдарының толықмәтінді қоймасында 30 000-нан астам материалдар сақталады, олардың дереккөздері 300-ден астам ресейлік ЖОО мен басқа білім және ғылыми мекемелері болып табылады. Ал білімдік ғаламтор ресурстарының интегралдық каталогында сыртқы ресурстардың стандартталған нысандағы метадеректері, сонымен қатар электрондық кітапхананың толықмәтінді басылымдардың сипаттаулары бар. Каталогтың жалпы көлемі 56 000 метасипаттаулардан асады (шамамен 25 000 – сыртқы ресурстар болып табылады). «Бірыңғай терезе» жаңалықтар жүйесі білім тақырыптамасы бойынша бірнеше жаңалықтар легін қарастырады [5].

Бұдан да өршіл жоспарлар 2014 жылы 15 сәуірде Ресей Федерациясының Үкімет қаулысымен бекітілген Ресей Федерациясының 2013-2020 жылдарға «Білім жүйесін дамыту» мемлекеттік бағдарламасында қарастырылды. Білім жүйесін сандық жүйеге көшіру бірнеше сатыда жүрді. 2016 жылы Мәскеу қаласының алты білім мекемелерінде «Мәскеулік электрондық мектепті» пилоттық жоба ретінде енгізуден басталды, дегенмен, оның күнделік-журнал, ата-аналарға push-ескертулер және т.б. түріндегі жекелеген элементтерін 2010 жылдың өзінде қолдана бастады. 2017 жылдың қыркүйегінде оны 608 мекемеге таратып, 2018 жылдан бастап Мәскеудің барлық мектептеріне енгізді.

2016 жылы «Ресей Федерациясындағы қазіргі сандық білім ортасы» федералдық жобасы басталып, оның аясында «білім жүйесі мен мамандыққа даярлауды жетілдіру, білім бағдарламаларын сандық экономиканың мүддесімен сәйкестендіру, оқу қызметінің сандық құралдарын кеңінен енгізу және оларды ақпараттық ортаға толықтай қосу, азаматтардың өмір бойы, яғни кез-келген уақытта және кез-келген жерде жеке оқу жоспары бойынша дәріс алу мүмкіндігін қамтамасыз ету» қарастырылады [7, с. 121]. Жобаны жүзеге асыру шегінде 2016-2018 жылдарға «Ресейлік электрондық мектеп» ведомстволық мақсатты бағдарлама жасалды. «Ресейлік электрондық мектеп» - бұл әр баланың тегін және сапалы жалпы білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатында жасалған мемлекеттің үздік мұғалімдерінің интерактивті сабақтары, олар 1-ден 11-ге дейінгі сыныптың мектептік курстарын қамтиды.

«Ресейлік электрондық мектептің» интерактивті сабақтары арнайы құрастырылған және тәуелсіз сараптамадан сәтті өткен авторлық бағдарламалар негізінде жасалған. Бұл сабақтар федералдық мемлекеттік білім стандарттарына және жалпы білімнің негізгі үлгілі білім бағдарламасына толығымен сәйкес келеді [6].

Дәл осы уақытта барлық білім деңгейлері мен сатылардағы электрондық білім ресурстарын және қызмет көрсетулерін таратуға бағытталған ақпараттық-білім ресурстарының федералдық орталығының жобасы жүзеге асырылып жатыр. Жоба сайты метадеректердің бірыңғай ақпараттық үлгіні қолдану арқасында түрлі сипаттағы электрондық білім ресурстарының тізімдеуін қамтамасыз етеді.

Соңғы уақытта ақпараттық, тәжірибелік және бақылау сияқты үш типтегі электрондық оқу модульдерін біріктіретін ашық білімдік модульді мультимедиа жүйелері тарала бастады. Электрондық оқу модульдері оқу пәндері мен тәртіптерінің тақырыптық бөлшектері бойынша жасалады. Әр оқу модулі дербес болады және белгілі бір оқу міндетін шешуге бағытталған тұтас интерактивті мультимедиа өнімі болып саналады. Қазіргі таңда ақпараттық-білім ресурстарының федералдық орталығы сайтының каталогы жалпы білімге бағытталған 12 000-нан астам және кәсіби білімге бағытталған 5000-нан астам электрондық оқу модульдерін біріктіреді [7].

2017 жылдың желтоқсанында стратегиялық даму және басым жобалар жөніндегі Кеңес президиумының отырысында РФ-ның премьер-министрі Д. Медведев мектеп кезеңінен бастап сандық технологияларды енгізуді, әрбір мектепті жоғары жылдамдықты интернетпен жабдықтауды және қашықтықтан оқыту мен онлайн-білім беру үшін жағдай жасауды көздейтін "Сандық мектеп" жобасын іске қосу туралы мәлімдеді.

Сол кезде Білім және Ғылым министрі О. Васильева аталған жоба "Қазіргі заманғы сандық білім беру ортасы" үлкен жобасы аясында жүзеге асырылатынын, ал "Сандық мектеп" үлкен контенттік ресурс ретінде "Мәскеу электрондық мектебі" базасында әзірленетін "Ресейлік электрондық мектебінде" пайдаланылатынын атап өтті. 2018 жылдың наурызында Білім және ғылым министрі «Сандық мектеп» жобасының төлқұжатының жұмыс нұсқасын жасады. Жоспарға сәйкес, 2020 жылдың желтоқсанына дейін «цифрлық оқу-әдістемелік кешендерді» 11 пән бойынша, сондай-ақ бастауыш және орта мектептерде қосымша және арнайы білім берудің 40 пәніне енгізу жоспарлануда.

2018 жылы «Білім беру» ұлттық жобасының төлқұжаты жарияланды, оған сәйкес 2025 жылға қарай Ресейдің барлық мектептері 100 Мбит/с-тан кем емес жоғары жылдамдықты интернетке қосылуы тиіс, 3500 онлайн-курстар құрылуы тиіс, 10 мың оқытушы өз білімін онлайн түрде беруді үйренуі тиіс.

Қазіргі кезеңде Ресейде сабақта пен сабақтан тыс іс-шараларда қолданылатын ЦББ-мен және басқа да пайдалы материалдармен толықтырылған көптеген пайдалы және қол жетімді сандық ресурстар пайда болуда және жасалуда. Мысалы, бастауыш мектепке қатысы бар 6 және одан жоғары жастағы адамдар үшін осындай қауымдастық бар. Бұл – балалар үшін жаңа нәрсе үйренетін, жаңа нәрсе жасай алатын, ақылды ойындар ойнай алатын, құрдастарымен сөйлесе алатын, жобалар мен байқауларға қатыса алатын қауіпсіз алаң (www.nachalka.com). Мұғалімдерге көмек ретінде мұғалімдердің өзара көмек қоғамдастығы (pedsovet.ru), мұғалімдердің педагогикалық идеялар фестивалі (www.festival.1september.ru), сондай-ақ Smart тақтамен жұмыс істеу үшін сабақтар мен материалдардың әзірлемелерін іздеуге және жүктеуге мүмкіндік беретін (www.exchange.smarttech.com) платформалар бар. "Бином" баспасының сайтында (<http://lbz.ru/metodist/authors/informatika/>) информатика және басқа пәндер бойынша оқытуды қолдайтын әр түрлі авторлардың сандық білім беру ресурстарының үлкен спектрі ұсынылған.

Алайда, Ресейдің орта білім беру жүйесінде қазіргі кезде ЦББ*дің мектептердегі білім сапасын шынымен жақсартуы үшін жұмыс істеу және күш салу қажет әлсіздіктер де кездеседі. Сонымен, 2018 жылдың басында «ЯКласс» компаниясының мәліметі бойынша, елдегі мұғалімдердің тек 12% -ы оқу процесінде электронды оқулықтар мен басқа да сандық құралдарды қолданған.

74 ресейлік аймақ бойынша 16 мың мұғалімдер, оқушылар мен ата-аналар қатысқан «Дневник.ру» компаниясының соңғы сауалнамасының деректеріне сәйкес, елдегі 36% мектеп күнделіктер мен журналдарды толықтай қағазсыз форматта толтыруға көшкен. Десе де онлайн жүйеге көші үшін қажетті технологиялардың жоқтығын, мектептер мен мекемелердің материалдық-техникалық жабдықтармен жабдықталмағанын 44% респондент атап айтқан. Сонымен қатар, «Дневник.ру» инвестициялық жобалардың тәсілдік жетекшілігін басқарушы Ксения Колесова қазіргі уақытта педагогтардың интеллектуалды технологияларды пайдалану құзыреті әлдеқайда төмен екендігін мәлімдеді.

Ресейлік электрондық коммуникациялар қауымдастығының бағалауынша, ресейлік білім беруде онлайн-технологиялардың жалпы ену деңгейі 1,1% - ды құрайды. EduMarket білім беру ресурсының бағалауы бойынша, бүкіл әлемде e-learning үлесін оқыту білім беру қызметтерінің жалпы нарығының 3% құрайды. Бүгінде Ресей жоғары оқу орындарында e-learning оқушылардың 4% - ын қамтиды. Tadviser бағалауы бойынша, 2021 жылға қарай бұл үлес 9% - ға дейін өседі.

Қорытындының орнына

Жаңа, осы уақытқа дейін таныс емес жағдайларда, үрейлік, карантиндік шектеулер кезеңінде, оқу үрдісінде қашықтықтан оқытудың рөлі күшейе түсуде. Қазақстан мен Ресейде электрондық білім беруді реттейтін нормативтік-құқықтық база дамып, жетілдірілуде, онлайн-оқыту қосымша қаржыландырылатын болады.

"Сандық Қазақстан" бағдарламасының Білім беру бөлімі – мектеп және ЖОО бағдарламаларын толықтай жаңарту. Бағдарлама деректер мен формулаларды үйретуге емес, ақпаратты және ойдың креативтілігін талдауға баса назар аударады. Оған қоса, бастауыш сынып оқушылары бағдарламалау негіздерін үйрене бастады. 2022 жылға қарай бұл Қазақстан мектептерінің 40% - ында жасалады.

Тағы бір ноу-хау білім беру жүйесіндегі электрондық төлқұжат болып табылады. Төлқұжатта бала – бақшадан докторантураға дейінгі адамды оқытудың барлық кезеңдері туралы жазбалар болады. Оны жақсы түсіну үшін, медициналық карталармен салыстыруға болады.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалар немесе мектепке уақытша бармаған балалар үшін электрондық оқулық - бұл сыныптастарымен бір мезгілде оқуға және мектеп бағдарламасынан қалыс қалмауға мүмкіндік. Сонымен қатар, Елена Артыкбаева электрондық оқулық мұғалімді ауыстырмауы керек дейді.

Онымен Bilim media group компаниясының бас директоры Санжар Кенжеханұлы келіседі. Ол 2014 жылы imekter.kz, twig-bilim.kz және bilimland.kz контент-ресурстарын іске қосты, қазір оларды 7 мыңнан астам мектептер мен 1 млн-нан астам адамдар пайдаланады.

Ресейде сандық білім берудегі басты тренд еңбек нарығының түбегейлі өзгеруіне, жаңа құзыреттердің пайда болуына, кооперацияны жақсартуға, азаматтардың жауапкершілігін арттыруға, олардың дербес шешімдер қабылдау қабілетін арттыруға және т.б. әкелетін революциямен

байланысты. Бұл, өз кезегінде, жасанды интеллект технологияларын қолдануға негізделген білім беру үдерісін кейіннен қайта шектеуге себеп болады. Мысалы, жақын арадағы 5-10 жыл ішінде бөтен тілді еркін қабылдауға мүмкіндік беретін кез келген тілден мәтіндерді автоматты түрде аудару жүйелері әзірленетін болады.

Сандық бағдарламаларды енгізу. Басқаша айтқанда, машиналық оқыту технологияларын, жасанды интеллект және т.б. пайдалана отырып, оқу-әдістемелік материалдарын жасау, тестілеу және қолдану.

Онлайн-оқытуды дамыту. Қағаз бастылықтан біртіндеп бас тарту. Сандық технологиялар саласында оқытушылардың дағдыларын арттыру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Стратегия информатизации системы образования Республики Казахстан до 2020 г. – URL: <http://bulandy.aqmoedu.gov.kz/content/strategiya-informatizacii-sistemy-obrazovaniya-respubliki-kazahstan-do> (дата обращения: 12.03.2020)

2 О проекте «e-Learning» – URL: <https://e.edu.kz/ru/> (дата обращения: 12.12.2019)

3 Bilim Media Group. – URL: https://bilimland.kz/ru/about_us (дата обращения: 12.03.2020)

4 «Немедленно прекратить». Учителей Казахстана заставляли накручивать посещаемость сайта. - URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nemedlenno-prekratit-uchiteley-kazahstane-zastavlyali-338800/ (дата обращения: 15.03.2020)

5 Единое окно доступа к образовательным ресурсам. – URL: <http://window.edu.ru/about/>. (дата обращения: 12.03.2020)

6 О проекте: «Российская электронная школа». – URL: <https://resh.edu.ru/about/>. (дата обращения: 12.03.2020)

7 О проекте: Федеральный центр информационно-образовательных ресурсов. – URL: <http://fcior.edu.ru/o-proekte/>. (дата обращения: 12.03.2020)

List of references:

1 strategy of informatization of the education system of the Republic of Kazakhstan until 2020-URL: <http://bulandy.aqmoedu.gov.kz/content/strategiya-informatizacii-sistemy-obrazovaniya-respubliki-kazahstan-do> (date: 12.03.2020)

2 on the project "e-Learning" - URL: <https://e.edu.kz/ru/> (date: 12.12.2019)

3 Bilim Media Group. - URL: https://bilimland.kz/ru/about_us (date: 12.03.2020)

4 "unduly repel". Teachers of Kazakhstan were forced to specify the visit to the site. - URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/nemedlenno-prekratit-uchiteley-kazahstane-zastavlyali-338800/ (date: 15.03.2020)

5 unified access to educational resources. - URL: <http://window.edu.ru/about/>. (date: 12.03.2020)

6 on the project: "Russian electronic school". - URL: <https://resh.edu.ru/about/>. (date: 12.03.2020)

7 on the project: Federal Center for information and educational resources. - URL: <http://fcior.edu.ru/o-proekte/>. (date: 12.03.2020)

УДК 327.58

МРНТИ 11.25.65

И.С.¹Осимбаева, Ш.М. Түймебай²

¹ к.п.н., старший преподаватель, КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан.

² магистрант 2 курса КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан.

ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ В ЕВРОПЕ: ОСНОВНЫЕ РИСКИ И УГРОЗЫ

Аннотация

Статья посвящена анализу миграционных потоков и их влияния на экономическую и политическую жизнь стран Европейского Союза. Безусловно данная проблема является объектом для многих исследователей. Одной из наиболее значимых последствий усиливающейся миграции,

является «размывание» национальной идентичности. Кризис идентичности и поиски выхода из сложившейся ситуации задают особый ракурс интерпретации и изучению миграционных процессов в Европе. Массовая миграция ставит перед европейскими странами ряд вопросов, как практического, так и теоретического характера.

Ключевые слова: Европейский Союз, миграция, идентичность, кризис, беженцы, восприятие.

И.С.¹Осимбаева, Ш.М. Түймебай²

¹ *с.ғ. к., аға оқытушы, Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ,
Алматы қ., Қазақстан.*

² *Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ 2 курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан.*

ЕУРОПАДАҒЫ БОСҚЫНДАР МӘСЕЛЕСІ: НЕГІЗГІ ТӘУЕКЕЛДЕР МЕН ҚАУІПТЕР

Аңдатпа

Мақала көші-қон ағындарын және олардың Еуропалық Одақ елдерінің экономикалық және саяси өміріне әсерін талдауға арналған. Әрине, бұл мәселе көптеген зерттеушілер үшін негізгі нысан болып табылады. Күшейіп келе жатқан көші-қонның ең маңызды салдарының бірі ұлттық бірегейліктің «шайылуы» болып табылады. Дағдарыс және ұқсастығын іздеуге қалыптасқан жағдайдан шығу қояды, ерекше ракурс түсіндіру және зерделеу көші-қон процестерін Еуропадағы. Жаппай көші-қон еуропалық елдердің алдына практикалық және теориялық сипаттағы бірқатар мәселелер қояды.

Түйінді сөздер: Еуропалық Одақ, көші-қон, сәйкестік, дағдарыс, босқындар, қабылдау.

I. S. Osimbayeva¹, SH. M. Tuimebay²

¹ *Ph. D., senior lecturer, kazumoimya named after Abylai Khan,
Almaty, Kazakhstan.*

² *2nd year master's student of Kazumoimya named after Abylai Khan,
Almaty, Kazakhstan.*

THE PROBLEM OF REFUGEES IN EUROPE: MAIN RISKS AND THREATS

Abstract

The article is devoted to the analysis of migration flows and their impact on the economic and political life of the European Union countries. Of course, this problem is an object for many researchers. One of the most significant consequences of increasing migration is the «erosion» of national identity. The identity crisis and the search for a way out of this situation give a special perspective to the interpretation and study of migration processes in Europe. Mass migration poses a number of questions for European countries, both practical and theoretical.

Keywords: European Union, migration, identity, crisis, refugees, perception.

Введение

Из-за геополитической ситуации количество беженцев и мигрантов в Европе в последние годы увеличилось. В глобальном масштабе число мигрантов во всем мире достигло 260 миллионов, что составляет 3% населения мира. В 2014 году в самый разгар миграционного кризиса в Европейский союз въехали 3,8 миллиона человек, причем большинство из них, т.е. 2 миллиона беженцев, были из стран, не являющихся членами ЕС, причем более половины из них - выходцы из охваченных войной стран, таких как Сирия, Афганистан и Сомали. В частности, страны Юго-Восточной Европы столкнулись с волнами беженцев; например, около миллиона мигрантов пересекли греческую границу со стороны Турции.

Десятки тысяч людей в настоящее время находятся в Греции и живут в трудных условиях, ожидая решения о переселении, репатриации/депортации или предоставлении убежища. Многие из них живут в переполненных бывших военных лагерях, заброшенных заводах и других заброшенных общественных зданиях, таких как летние лагеря и детские дома, с неадекватными условиями для их

размещения и часто без медицинских и социальных услуг, чтобы удовлетворить даже их основные потребности. Удовлетворение потребностей этих людей в области здравоохранения и жилья в короткие сроки было бы сложной финансовой и материально-технической задачей для любой страны.; но собственные проблемы Греции усугубляют эти трудности, поскольку она переживает самую длительную и глубокую экономическую депрессию, зарегистрированную в мирное время. Его испытывающая нехватку денежных средств система здравоохранения и обанкротившаяся система социального обеспечения не в состоянии удовлетворить растущие потребности своих собственных граждан, не говоря уже о мигрантах, которые в настоящее время содержатся в приемных пунктах (горячих точках), управляемых полицией и военными в различных районах материка и островов. В отличие от Италии, Греция не имеет большого опыта приема и интеграции беженцев из различных культур. Даже в Италии «система приема просителей убежища и беженцев, которая по состоянию на 31 декабря 2017 года достигла чуть более 180 000 мест, по-прежнему основана в основном на чрезвычайных структурах приема, в которых услуги, направленные на социальную интеграцию, ограничены» [1].

Целью исследования является выявление факторов, особенностей и тенденций современных миграционных процессов в странах Европы и разработка методик оценки социально-экономических последствий миграции для стран и эффективности миграции для самих мигрантов в контексте формирования эффективной миграционной политики.

Методы исследования: Концептуальный подход состоит в комплексном анализе миграционных процессов в Европе. В работе использовались методы сравнительного анализа и статистического метода. Исследование опиралось на общетеоретические положения политической науки, развивающие представление о миграционных процессах, как сложном социально-экономическом явлении.

Проблемы миграции: к истории вопроса

Приток просителей убежища в Европу увеличился в первом десятилетии 2000-х годов, особенно после 2005 года. Этот рост был отмечен в таких странах, как Германия и Италия, и в меньшей степени в Бельгии, Австрии и Испании. Это становится еще более очевидным, если посмотреть на темпы роста числа ходатайств о предоставлении убежища. Такие страны, как Германия, Дания, Швеция и Италия, характеризовались кумулятивными темпами роста, значительно превышавшими 50 процентов с 2003 по 2013 год. Для некоторых других стран (Франции, Греции и Нидерландов) приток был примерно постоянным. В других странах, в частности в Австрии, Бельгии и Испании, в период с 2003 по 2013 год даже наблюдалось сокращение числа просителей убежища.

Различия в ответных мерах европейских стран на кризис беженцев весьма существенны, особенно если учесть, что уже в 2001 году ЕС принял директиву, устанавливающую общие стандарты для стран-членов в случае массового притока беженцев. Кроме того, во второй директиве, принятой в 2005 году, были установлены общие процедурные гарантии для процедур предоставления убежища, включая, например, право на личное собеседование, обжалование решений и получение информации о результатах рассмотрения ходатайств о предоставлении убежища. С тех пор эта директива была заменена Директивой о процедурах предоставления убежища. В нынешнем кризисе с беженцами Германия выделяется как основной получатель просьб о предоставлении убежища с 61 процентом от общего числа заявлений, поданных в страны ЕС. За Германией последовали Италия (8%), Франция (6%), Австрия (5%) и Великобритания (4%). На эти пять стран приходится более 80% всех впервые подавших заявки заявителей в странах ЕС в 2015 году [2].

Такие различия между странами ЕС не только несправедливы, но и неэффективны. Они приводят к массовым искажениям в функционировании европейских рынков труда и создают стимулы для беженцев искать убежище в конкретных странах. Кроме того, обещание, данное учреждениями ЕС в отношении программы переселения беженцев, в настоящее время не выполняется, в результате чего страны первого въезда несут несоразмерное бремя. Юридические процедуры являются частью проблемы, поскольку Дублинское постановление, утвержденное при различных обстоятельствах, обязывает страну первого въезда рассматривать просьбы о предоставлении убежища. Однако главную роль играют политические препятствия. Страны ЕС очень различаются по своему культурному отношению к иммиграции, и трудно навязать им общее решение. Практические решения, основанные на странах, которые не хотят, чтобы беженцы получали компенсацию, вероятно, являются наиболее реалистичными путями для следования.

Разновидность национальных законодательств и возможные риски

Каковы факторы, лежащие в основе этих различий в том, как страны рассматривают ходатайства о предоставлении убежища? Одна из главных проблем, связанных с более единообразным подходом к растущим миграционным потокам, состоит в том, что ЕС состоит из структурно разнообразных стран, которые подвергаются противодействию политическим и социальным стимулам и которые сохраняют полный суверенитет над миграционной политикой и полную ответственность за нее.

Первое различие заключается в общественном восприятии в разных странах вклада иммигрантов в культуру и экономику страны их проживания. Эти представления хорошо описываются данными межстранового обследования Европейского социального обследования 2008-2012 годов, которое оценивает степень согласия с одним из двух утверждений: "культура страны подрывается или обогащается иммигрантами и с утверждением «иммиграция полезна для общества и экономики страны». В докладе ОЭСР «показатели интеграции иммигрантов за 2015 год: обустройство» далее показано, насколько неравноправны и расходятся суждения общества о культурном вкладе иммигрантов [3].

Второй критический фактор-это затраты на чрезвычайное реагирование и его влияние на государственные финансы стран ЕС. До сих пор предпринимались лишь ограниченные попытки количественно оценить эти затраты. Однако краткосрочные расходы, необходимые для оказания поддержки просителям убежища, могут быть существенными. Стоимость может варьироваться от примерно 10 евро в день для одиноких взрослых, размещенных в центрах приема и размещения, до более чем 300 евро для тех, кто не имеет жилья. Как правило, общие расходы на обработку и размещение просителей убежища могут составлять от 8 000 до 12 000 евро в год [4].

Международное гуманитарное право, закрепленное в Женевской Конвенции 1951 года и Протоколе 1967 года, устанавливает обязательства ратифицирующих государств по защите беженцев (гражданских жертв войны и вооруженных конфликтов) с целью преодоления случайности и непредсказуемости такого положения. Стремление установить универсальные принципы и ценности, достойные защиты, защищая беженцев от вреда, направлено на предотвращение ситуаций, когда апатриды становятся, по словам Арндта, «бесправными» и поэтому подвергаются любому произволу, который только можно себе представить. Я также предлагаю, чтобы Конвенция признала нашу универсально разделяемую уязвимость и способность страдать, не устанавливая моральных иерархий или различий [5, с.67]. Этот переход к гуманизму, основанный на правозащитном подходе, является недавним изобретением, которое берет свое начало в медицинской этике. Важную роль в этих преобразованиях играют гуманитарные медицинские организации, такие как Красный Крест и организация «Врачи без границ». Однако, хотя защита общечеловеческих ценностей сейчас является мощной силой в нашем мире, эта ситуация может измениться. Как предостерегает философ Джорджо Агамбен «беженцы - это единственная категория, в которой сегодня можно увидеть формы и границы будущего политического сообщества» [6].

Вообще говоря, континентальные европейские и скандинавские общества (например, немецкое, швейцарское, датское, финское, шведское) демонстрируют более позитивное отношение к иммиграции. В отличие от этого, люди имеют относительно более негативное отношение к иммигрантам в некоторых странах Южной Европы (например, Греция, Кипр) и странах Центральной/Восточной Европы (например, Чешская Республика, Латвия, Словакия), где менее 30 процентов респондентов положительно оценивают культурное воздействие иммигрантов. Экономические оценки влияния иммигрантов менее поляризованы, но страны ранжируются аналогичным образом.

Отсутствие единой европейской политики в области иммиграции означает, что страны, имеющие различные потребности и сохраняющие полный суверенитет и подотчетность в отношении миграционной политики, принимают позиции и делают выбор в отношении иммиграции, основываясь только на своих предполагаемых национальных интересах. Это может быть сделано за счет других стран. Это пример типичной проблемы экстерналий, изучаемой в экономической литературе: страны делают выбор, не принимая во внимание побочные эффекты своей политики на другие страны, и результат может быть изначально неэффективным для Европы в целом. Различия в национальной политике в отношении беженцев искажают функционирование европейских рынков труда и создают огромные стимулы для беженцев искать убежище в конкретных странах, а не в других. Отсутствие гармонизации также нарушает некоторые основополагающие принципы ЕС, такие как существование общей европейской политики в отношении мобильности людей.

Судьба беженцев и вынужденных переселенцев в настоящее время воспринимается в основном с безразличием или даже враждебностью, хотя нынешнее число людей, прибывающих в Европу, вряд ли можно назвать “миграционным” или “беженским” кризисом. Это не ново: обездоленные и беженцы прошлого часто встречали безразличие и неприятие со стороны тех, кто мог бы помочь. Исследователи выявили целый ряд социальных и индивидуальных факторов, включая государственную политику, дискурсы, пропагандируемые политиками и средствами массовой информации, а также просоциальную ориентацию, которые могут способствовать или препятствовать нашей готовности принимать беженцев и мигрантов в наши общества. В основе всего этого лежат сложные психосоциальные процессы категоризации принадлежности и того, кто считается аутсайдером. Они не обязательно или исключительно включают рациональные оценки и расчетливое мышление, но часто движимы бессознательными страхами и аффективной динамикой, которые являются центральными для определения как тех, кто заслуживает помощи, так и уровня помощи, которую люди готовы предоставить им.

Заклучение

В теоретическом плане очень важно осмыслить происходящие процессы с целью выработать теоретические модели, в рамках которых могли бы разрешаться проблемы современного общества; в практическом отношении – выработать систему тактических мер по решению миграционных проблем и их последствий. Миграционные процессы в современной Европе приобретают все больший размах, оказывая влияние, как на внутреннюю политику европейских стран, так и внешнеполитические международные отношения. В странах растет социальная и политическая напряженность, активизируется деятельность правых партий и движений, в обществе усиливаются настроения ксенофобии, что может привести к эскалации социальных конфликтов, политической нестабильности европейского общества. На данный момент разрешение кризиса идентичности является одной из центральных социальных и политических проблем, с которыми сталкиваются европейские государства.

Хотя это трудно сделать, общий европейский подход к кризису беженцев представляется крайне важным. Пограничный контроль, безопасность и гармонизированное управление беженцами являются очевидными общественными благами для такой интегрированной области, как ЕС. Весьма маловероятно, что национальные власти, действуя независимо, могли бы эффективно предлагать эти общественные блага; различия между европейскими странами в плане их политики по приему и интеграции беженцев свидетельствуют об этом. В рамках общеевропейского подхода страны ЕС разделили бы с Европейским Союзом суверенитет над миграционной политикой. Очевидно, что на нынешнем этапе европейской интеграции достичь этой цели очень трудно. Однако неспособность обеспечить эти общественные блага ослабила бы Европейскую социальную сплоченность и общий политический консенсус, стоящий за европейским проектом.

Следует продолжать попытки разделить бремя притока беженцев между странами ЕС. Например, если не будет достигнуто достаточного консенсуса по пересмотру Дублинского регламента, а также если не будет достигнуто консенсуса по переселению беженцев, то странам, впервые въехавшим в страну, должна быть оказана адекватная финансовая поддержка, с тем чтобы поддержать как их политику приветствия, так и политику интеграции. Решающее значение имеет обеспечение долгосрочного финансирования. Основываясь на примере европейского социального фонда, европейский интеграционный фонд должен быть капитализирован достаточными средствами для содействия полной интеграции лиц и семей, принятых в качестве беженцев государствами-членами ЕС.

Интеграционная политика должна учитывать особенности беженцев с точки зрения навыков, образования и более общих культурных особенностей, поскольку эти факторы также влияют на стоимость интеграционной политики. Наконец, нет никаких сомнений в том, что трудности в урегулировании кризиса беженцев в большей степени связаны с политическим и идеологическим сопротивлением, чем с ресурсами. Уже существует общественное сопротивление иммиграции, как внутри ЕС, так и за его пределами, и меньше готовности принимать дальнейшие потоки иностранцев, которые часто имеют очень разные культурные особенности от коренных жителей. Это оказывает давление на правительства, особенно в тех странах, где иммиграция уже практически не принимается. Вероятно, в этом отношении возможности для маневра ограничены. Вместо того чтобы пытаться переселить беженцев в эти страны, вероятно, более прагматично просить компенсации у стран, которые не хотят беженцев.

Список использованной литературы:

1. MSF. *Italy: Migrants and refugees on the margins of society. Out of sight. Médecins Sans Frontières*. [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: <https://www.msf.org/italy-migrants-and-refugees-margins-society>. (дата обращения 21.01.2020)
2. UNHCR *Global Trends: Forced Displaced in 2015*, available at [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <http://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/576408cd7/unhcr-global-trends-2015.html> (19.01.2020)
3. OECD 'How will the refugee surge affect the European economy?' *Migration Policy Debates No.8*, available at [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://www.oecd.org/migration/How-will-the-refugee-surge-affect-the-European-economy.pdf> (21.01.2020)
4. Eurostat (2017) 'Asylum Quarterly Report', available at [Электрон. ресурс]. – 2017. – URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Asylum_quarterly_report (21.01.2020)
5. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich; 1976.
6. Agamben G. *We refugees. Symposium*. [Электрон. ресурс]. – 2018. – URL: http://www.faculty.umb.edu/gary_zabel/Courses/Phil%2010808/We%20Refugees%20-%20Giorgio%20Agamben%20-%201994.htm. (21.01.2020)

References:

1. MSF. *Italy: Migrants and refugees on the margins of society. Out of sight. Médecins Sans Frontières*. [Electron. resource]. – 2018. – URL: <https://www.msf.org/italy-migrants-and-refugees-margins-society>. (accessed 21.01.2020)
2. UNHCR *Global Trends: Forced Displaced in 2015*, available at [Electron. resource]. – 2015. – URL: <http://www.unhcr.org/statistics/unhcrstats/576408cd7/unhcr-global-trends-2015.html> (19.01.2020)
3. OECD 'How will the refugee surge affect the European economy?' *Migration Policy Debates No. 8*, available at [Electron. resource]. – 2016. – URL: <https://www.oecd.org/migration/How-will-the-refugee-surge-affect-the-European-economy.pdf> (21.01.2020)
4. Eurostat (2017) 'Asylum Quarterly Report', available at [Electron. resource]. – 2017. – URL: http://ec.europa.eu/eurostat/statisticsexplained/index.php/Asylum_quarterly_report (21.01.2020)
5. Arendt H. *The Origins of Totalitarianism*. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich; 1976.
6. Agamben G. *We refugees. Symposium*. [Electron. resource]. – 2018. – URL: http://www.faculty.umb.edu/gary_zabel/Courses/Phil%2010808/We%20Refugees%20-%20Giorgio%20Agamben%20-%201994.htm. (21.01.2020)

МРНТИ 11.25.09
ӘӨЖ930.01.005

А.А.Райымбекова¹ А.А.Ермекбаев²

¹Қазақ Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан, (E-mail:akerke8383@mail.ru)

²Қазақ Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан, (E-mail:adilbeke@gmail.com)

**ТАУЛЫ ҚАРАБАҚТАҒЫ ҚАҚТЫҒЫС:
ҚАЗАҚСТАН ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ**

Аңдатпа

Бұл мақала Армения Республикасы мен Әзірбайжан Республикасы арасындағы Таулы Қарабақ аймағын иеленуге қатысты қақтығысты қарастыруға арналған. Екі тәуелсіз мемлекеттің бір-біріне қарсы келуі этникалық, сондай-ақ саяси терең тамыры бар және халықтың өзін-өзі анықтау құқығы мен мемлекеттік территориялық тұтастық сияқты екі негізгі қағидатқа негізделген күрделі қақтығыстардың бірі болып табылады. Автор жұмыста қақтығыстың негізгі себептерін қарастырады. Осы қақтығыстың пайда болуы мен ушығуына әсер еткен факторларға да талдау жасалған. Белсенді әскери әрекеттерден кейін орын алған қақтығысты реттеу әрекеттері де зерттелген. Мақалада осы қақтығысты реттеу үдерісіне қатысатын халықаралық қатынастар акторларының іс-әрекеттері мен

мүдделері де баяндалады. Сондай-ақ Қазақстанның да дипломатиялық тәжірибесі сипатталып, Таулы Қарабақ қақтығысын реттеуде Қазақстанның саясатына баға беріледі.

Түйін сөздер: Таулы Қарабақ, қақтығыс, Қазақстан, медиатор, қақтығысты реттеу.

A.Raiymbekova¹ A.A. Ermekbaev²

*¹Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan, (E-mail:akerke8383@mail.ru)*

*²Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

NAGORNO-KARABAKH CONFLICT: OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN'S DIPLOMACY

Abstract

This article is devoted to the conflict between the Republic of Armenia and the Republic of Azerbaijan on the ownership of the mountainous Karabakh zone. The confrontation between the two independent States is one of the complex conflicts that have both ethnic and political roots and are based on two basic principles, such as the right of the population to self-determination and state territorial integrity. The author considers the main causes of conflict in the work. The factors that influence the emergence and exacerbation of this conflict are also analyzed. Actions to resolve the conflict that occurred after active military actions were also studied. The article also describes the actions and interests of actors in international relations involved in the settlement of this conflict. The article also describes the diplomatic experience of Kazakhstan, and considers the policy of Kazakhstan to resolve the conflict in Nagorno-Karabakh.

Key words: Nagorno-Karabakh, conflict, Kazakhstan, mediation, settlement.

A.A.Райымбекова¹ А.А.Ермекбаев²

*¹Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан, (E-mail:akerke8383@mail.ru)*

*²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

КОНФЛИКТ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ: ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ КАЗАХСТАНСКОЙ ДИПЛОМАТИИ

Аннотация

Данная статья посвящена рассмотрению конфликта между Республикой Армения и Азербайджанской Республикой о владении горной Карабахской зоны. Противостояние двух независимых государств является одним из сложных столкновений, которые имеют как этнические, так и политические корни и основаны на двух основных принципах, таких как право населения на самоопределение и государственная территориальная целостность. Автор рассматривает основные причины конфликта в работе. Анализируются и факторы, влияющие на возникновение и обострение этого конфликта. Изучены также действия по урегулированию конфликта, произошедших после активных военных действий. В статье излагаются также действия и интересы акторов международных отношений, участвующих в процессе урегулирования данного конфликта. Также охарактеризован дипломатический опыт Казахстана, и рассмотрена политика Казахстана по урегулированию конфликта в Нагорном Карахе.

Ключевые слова: Нагорный Карабах, конфликт, Казахстан, посредничество, урегулирование.

Кіріспе

Қырғи қабақ соғыс аяқталғаннан кейін қалыптасқан қазіргі халықаралық жүйенің дамуы жаңа кезеңге аяқ басты. Оның көрінісі Таяу Шығыстағы жағдайлар мен посткеңестік кеңістіктегі орын алып жатқан үрдерістерден байқалады.

Тәуелсіз мемлекеттер достастығы құрамындағы мемлекеттердің территориясында бастау алған, ушыққан және орын алған аймақтық қақтығыстар Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік жүйесіне де айтарлықтай қауіп төндіреді.

Әзербайжан Республикасы мен Армения Республикалары арасындағы Таулы Қарабақ аймағындағы қақтығыс саяси және гуманитарлық салдары жағынан посткеңестік кеңістіктегі аймақтық қақтығыстардың ішіндегі ең алғашқылардың бірі және ең ауқымдысы болып табылады. Әлемдік тарихтағы ауқымы мен маңыздылығынан басқа, бұрынғы Кеңес Одағы шеңберіндегі этникааралық қатынастарды тұрақсыздандырудың өзіндік ошағы ретінде саналатын Таулы Қарабақ қақтығысы классикалық конфликтология тұрғысынан бірқатар ерекше сипатқа ие.

Зерттеудің мақсаты Таулы Қарабақ қақтығысын реттеудегі Қазақстанның мүмкіндіктерін қарастыру болып табылады.

Әдістемелік негізі жалпы сипаттағы ғылыми әдістерден, оның ішінде сипаттау мен түсіндіруден, талдау мен синтезден және тарихи-саяси талдау әдісінен тұрады.

Қазіргі әлемде болып жатқан оқиғалардың тез дамып келе жатқанын және тез тарихтың меншігіне айналатындығын ескере отырып, біз өз жұмысымызда арнайы тарихи әдістерді, соның ішінде тарихи-генетикалық, проблемалық-хронологиялық және текстологиялық әдістерді де қолдануға болатындығын ескердік.

Мақалада тарихи-генетикалық әдістің қолданылуы халықаралық қатынастар мен әлемдік саясатта орын алып жатқан оқиғалардың барлығы бірден тарихи оқиға қатарына ұласып кетіп жатқан жағдайда ішкі және сыртқы саясат, экономика және әлеуметтік салаларда шешімдер қабылдауға ықпал еткен әртүрлі факторларды салыстыруға мүмкіндік бергенімен түсіндіріледі.

Қақтығыс тарихы

«Таулы Қарабақ мәселесінің» басты себебі Әзербайжан Республикасы мен Армения Республикалары арасындағы территориялық мәселелердің шешілмеуінен туындап отыр. Закавказье – тағдырдың қалауымен мәдениеті мен шығу тарихы әртүрлі болып табылатын халықтардың қатар қоныстанған «тар аймақ» болып табылады. Бұл аймақта қоныстанған халықтар бір-бірін түсінісуден, бір-бірінің жағдайына кіруден және әлемге деген көзқарастарымен алмасудан алшақ, керісінше өзара өштесіп, бір-бірінің жағымсыз образдарын жасауға бейім. Әзербайжандықтар мен армяндар мәдени, психологиялық және діни тұрғысынан бір-біріне ұқсамайтын халықтар.

Өткен ғасырдың 1988 жылында сол кездегі КСРО-ның саяси кеңістігінде бастау алған Таулы Қарабақ аумағындағы қақтығыс, кеңестік үкімет ыдырағаннан кейін пайда болған жаңа тәуелсіз мемлекеттердің Әзербайжан Республикасы мен Армения Республикаларының өзара қарым-қатынасының басты мәселесіне айналды. Сонымен қатар, осы мәселенің салдарынан жаңадан қалыптасқан қос дербес мемлекет тәуелсіздігінің бастауында қанды қақтығысқа тап болды. Көптеген көрсеткіштерге сүйенсек, бұл қақтығыс 40 мыңнан астам адамның өмірін қиды [1, 15].

Бұл көрсеткіш бейбіт тұрғындар арасындағы зардап шеккендер мен құрбан болғандардың санын көрсетпейді, тек қақтығысушы тараптардың әскери адамдарының шығындарын қамтиды. Қарулы іс-қимылдар 1994 жылдың 12 мамырында Ресейдің белсенді араласуымен тоқтатылған болатын, бірақ осы жағдайды тұрақтандыруға және реттеуге ұмтылған қақтығысушы тараптар мен өзге де халықаралық бейтарап елдердің әрекетіне қарамастан осы мәселе бойынша бүгінгі күнге дейін саяси шешім қабылданған жоқ.

Осындай жағдайдың салдарынан екі мемлекет арасында «не соғыс емес, не бейбіт емес» жағдай орын алуда, елдер арасында дипломатиялық қатынас орнатылмаған, мемлекеттер арасындағы ортақ шекара майдан сызығына айналған, екі мемлекетті өзара және өзге елдермен байланыстыратын транспорттық және өзге де коммуникация жолдары оқшауланған. Таулы Қарабақ қақтығысына қатысты кейбір ықпалды мемлекеттердің әр түрлі ұстанымдарын ескерсек, бұл мәселе аймақтағы шиеленістің ошағына айналуға. Яғни, әлемдік державалардың бірінші кезекте АҚШ пен Ресейдің геосаяси және экономикалық мүдделерінің қақтығысу алаңына айналып отыр.

Қақтығыстың қашан да нақты және ұтымды себебі болады. Оның негізгі бастамасы болады. Сондықтан Қарабақ қақтығысының логикасын, динамикасын және себеп-салдарын анықтап көрейік.

Сырттай қарасақ күрделі мәселе емес сияқты. Таулы Қарабақ автономды облысы (НКАО) бар, тұрғылықты халқының басым көпшілігі армяндықтар болғанымен, территориялық жағынан

Әзербайжан құрамында болып саналады [2, 50]. Басты рөлдерде Ресей, Түркия, Иран сияқты ықпалды көрші мемлекеттер болып табылады.

Қақтығыс басталған күннен, көршілес мемлекеттер кезекпе кезек бейбітшілікке шақырып, өздерін осы қақтығыстың медиаторлары мен кепілгерлері ретінде ұсынып, шексіз келіссөздер жүргізді.

Расымен де көршілес мемлекеттер Таулы Қарабақтағы бейбітшілікті қалайды ма және олардың әрекеттері бейбітшілікке бастайды ма? Әзербайжандық және армяндық басшылықтардың ресми ұстанымдары мен ғылыми зерттеу жұмыстарына сүйене отырып төмендегідей ой түйіндеуге негіз болады.

Таулы Қарабақтағы қақтығыс және аймақтық күштер

Иран. Әзербайжан мен Иран арасында бірнеше мәселелер бар. Басты мәселе – Иранның Таулы Қарабақ қақтығысына деген көзқарасы. Бір жағынан Әзербайжанның территориялық бір тұтастығын мойындайды [3]. Екінші жағынан, Иран Армения Республикасымен одақтас мемлекет, сондықтан бұл жағдай Иранды Таулы Қарабақ қақтығысын реттеуде Әзербайжан Республикасына ықтимал қарсылас етеді. Тағы бір мәселе, Иран территориясында түп тамыры әзербайжандық 30 миллионға жуық азамат қоныстанған. Иран кез-келген жағдайда территориясындағы әзербайжандық диаспорасына ықпал ете алатын тәуелсіз Әзербайжанның мүмкіндігін сезеді және оған жол беруді қаламайды. Және де, Таулы Қарабақ мәселесі шешілгеннен кейін де Әзербайжан тарапынан Иранға Оңтүстік Әзербайжанмен бірігуді талап етуі мүмкін деп қауіптенеді. Иранның Қарабахқа қатысты саясаты қарама-қайшылықты, бұл өз кезегінде Иранның Таулы Қарабақ жанжалын реттеуге бағытталған саясатын күрделендіреді. Сондықтан да Иран объективті ұстанымға ие емес және Армения мен Әзербайжан арасындағы қақтығысты теңестіруге тырыспайды.

Түркия. Түркия Әзербайжан елін тек өзінің жақтасы ретінде ғана емес, «кіші бауыр» ретінде санайды және Түркия Әзербайжанға қатысты өз саясатын дамытуға ниетті. Әзербайжан да өз кезегінде Түркия елінің маңызды геостратегиялық және экономикалық мүдделеріне ортақ және Кеңестік Одақ ыдырағаннан кейін Түркия тек Әзербайжанның ғана емес, бүкіл Каспий өңірінің саяси, экономикалық және мәдени ортасына әсер ете отырып, өңірлік дамуда жетекші рөл атқарады деп санайды. Аймақтағы бейбітшілік пен тұрақтылықты бекіту үшін Әзербайжан екіжақты және көпжақты келісімдер арқылы Түркиямен жақын қарым-қатынасты орнатуды жалғастыруда. Екі мемлекеттің саяси көшбасшылары екі жақтық қарым-қатынасты «бір ұлт, екі мемлекет» деп ұсынады. Екі мемлекетті ортақ тарих, мәдениет, дін мен құндылықтар біріктіреді, және сыйластықтың басты бастамасы бұл Түркияның Әзербайжан тәуелсіздігін бірінші мойындаған ел болуында. Түркия сондай-ақ босқындар мен мәжбүрлі қоныс аударушылар үшін жағдайды жақсартуға Әзербайжанға көмек көрсетуде.

Ресей. Ресей әлемнің кепілгері болуға ұмтыла отырып, қарқынды бітімгершілік қызметін дамытуды қалайды. Алайда, посткеңестік Ресей - бұл әсіресе жақын шетелге қатысты саясаты тұрақсыз және ретсіз қоғам болып саналады.

Сонымен бірге, Ресейде Закавказьедегі әлем Ресейдің қамқорлығында болуы керек деген жалпы пікірден басқа, бұл әлем қандай болуы керектігі туралы басқа да айқын идеялар жоқ сияқты. Ресей басшылығының «жанашырлық» ұстанымдары да біржақты емес. Армения жағында – «демократтар» мен «либерал демократтар» жанашырлар болып табылады және қарапайым ұстаным қалыптасқан Ресеймен шекараласпаған және көршілерімен қақтығыс жағдайындағы Армения Кавказдағы Ресейдің геосаяси одақтасы болып табылады.

Әзербайжан да Ресейді аймақтағы басты күшті саяси ойыншы деп санайтынын мойындауымыз керек, дегенмен, Әзербайжанның Ресеймен қарым-қатынасының дамуы «зигзак» түрінде деп сиппатауға келеді. айта кету керек, Әзербайжан – өз территориясынан ресейлік әскери күштерінің шығарылуын талап ете алған аймақтағы бірден бір мемлекет. Алғашқыда, Ресеймен байланыс жақсы болмады. Бұл Каспий теңізінің заңды статусына қатысты Ресейдің ұстанымына байланысты болды. Ресей Әзербайжанның Каспий теңізіне қатысты бекіткен барлық контракттарын халықаралық құқық принциптеріне қайшы деп жариялап қарсы шығып отырды. Дәл сол кезде Ресей Таулы Қарабақ қақтығысында Армения ұстанымын қолдады. Дегенмен, Әзербайжан мен Ресей арасындағы байланыс жақсара бастады, әсіресе бұл билікке Владимир Путиннің келуінен кейін байқалды. Елдің Каспий теңізі мәртебесіне деген көзқарасындағы өзгеріс – қатынастарды жақсартудың бір мысалы болып саналады. Қазақстан, Ресей және Әзербайжан 2003 жылдың қыркүйегінде Каспий теңізінің солтүстік бөлігін бөлу жөніндегі келісімге қол қойды [4, 96].

Ресейлік мұнай компаниялары Әзірбайжан қол қойған энергетикалық келісімшарттарға қатысуда және оларға мұнай келісімдерінен үлестер беріліп отыр. Ресми емес мәліметтер бойынша, Ресейде 2 миллионнан астам әзірбайжандықтар жұмыс істейді. Бұл фактор осы екі елдің өзара тәуелділігін айғақтайды.

Біз белгілі бір дәрежеде көршілес елдердің ұстанымдарын анықтауға тырыстық. Біздің ойымызша, барлық бітімгершілік белсенділіктеріне қарамастан, көршілес мемлекеттер өкінішке орай, бітімгершіл ел бола алмады. Ұстанымдарының айқынсыздығы, бітімгершілік саясаттарының нақты қағидаларының болмауы, симпатия мен антипатияның орын алуы Армения мен Әзербайжан арасындағы қол жеткізілген қарулы қақтығыстарды тоқтату режимін сақтау емес, керісінше қақтығысты жалғастыруға итермеледі.

Мәскеу мен Анкара қарама-қарсы ұстанымдар болған Таулы Қарабақ мәселесін шешуге Ресей мен Түркияның көзқарастары әртүрлі. Өткен ғасырдың аяғында Мәскеудің шешен компаниясы да қайшылықтың кезекті түйіні болды. Мәскеудің 1990 жылдары Анкараның шешен соғысушыларын қолдауы туралы күдігі екі ел арасындағы сенімсіздік пен шиеленістің өсуіне ықпал етті деуге толық негіз бар. Ресей мен Түркияның бірқатар халықаралық проблемалар бойынша бірқатар келіспеушіліктері бар, Ресей мен Түркияның аймақтық мүдделері Сирияда елеулі дүние түрде таралуда, Украина мен Қырымға, сонымен қатар Оңтүстік Кавказ проблемаларына, атап айтқанда Таулы Қарабаққа қатысты көптеген келіспеушіліктер де бар екендігін ескеруіміз қажет.

Сол себепті, Қазақстанның Таулы Қарабақ мәселесін бейбіт жолмен шешуге делдал ретінде болуына толық негіз бар. Қазақстан Ресей мен Түркияға қарағанда Таулы Қарабақ мәселесінде амбициялары немесе біржақтылы мүдделері жоқ, Қазақстан дипломатиясы ұлттық мүдделесі және экономикалық қажеттілігінен туындайды. Қазақстанның Армения мен Әзірбайжанға қатысты саясаты көпвекторлы, қарсыласушы тараптардың біріне үстемдік бермейтіндігі анық.

Қақтығысты шешуде Қазақстанның әрекеттері

Айта кету керек, 1991 жылдың өзінде Қазақстан Ресеймен бірге Әзірбайжан мен Армения арасындағы қақтығысты шешудің алғашқы қадамдарын жасады. Осыған орай, 1991 жылдың қыркүйегінде Ресей мен Қазақстан президенттері Б.Ельцин мен Н.Назарбаев мемлекеттік ведомстволардың өкілдерімен бірге Бакуге, Ереванға және Степанакертке барды. Осы сапарлардың нәтижесінде 1991 жылдың 23 қыркүйегінде Железноводскіде Ресей, Қазақстан және Армения мемлекет басшылары «Ресей Федерациясының Президенті Б.Н. Ельцин мен Қазақстан Республикасының Президенті Н.А. Назарбаевтің делдалдық миссиясының нәтижелері туралы бірлескен коммюникеге» қол қойды, онда шешілуі қажет мәселелердің тізімі жарияланды [5, 201]. Алайда Железноводск коммюникесі Таулы Қарабақтың мәртебесі туралы болған жоқ, тек қарулы қақтығысты тоқтату және қақтығыс аймағынан әскерлерді шығару туралы ережелер мазмұндалды.

Көптеген жылдар өткен соң, 2010 жылы ЕҚЫҰ-ға төрағалық еткен Қазақстан тағы да өзінің медиациялық қабілеттерін көрсетуге және осы қақтығысты шешу процесін нәтижелі нүктеден жылжытуға мүмкіндік алды.

Қазақстан – қақтығысушы тараптардың екеуімен де тең қарым-қатынастағы ел, сондықтан Қазақстанның Армения мен Әзірбайжан арасындағы қақтығысты реттеуге көмектесу әрекеті әлемдік қауымдастықтың алдында сауатты медиатор ретінде салмақты беделге жетеледі.

Ресей мен Қазақстан басты рөлге ие және Путин мен Назарбаевтың жеке беделдеріннен қалыптасқан Таулы Қарабақ қақтығысын реттеу форматы Бакуға да, Ереванға да қолайлы. Тіпті ұзақ мерзімді болашақта да бұл мәселенің басқа шешімі жоқ. Яғни, тек қақтығысты тоқтату керек. Әрине, кейбір арандатушылықтарды жоққа шығаруға болмайды, бірақ Кавказды үлкен соғыс қарсаңында деп айтуға негіз жоқ.

Әзірбайжанмен тығыз қарым-қатынастық жағдайға қарамастан, Қазақстан басшылығы қақтығыс тараптарының біріне қолдау ретінде саналатын қадамдардан аулақ және бейтарап ұстанымды сақтайды. Бірнеше жыл бұрын Нұрсұлтан Назарбаев Әзірбайжанның жағында «ойнады» (2014 ж. мамырында Арменияны ЕАЭО-ға Таулы Қарабақсыз қабылдауға болады деген мәлімдемесін айтқым келеді), бірақ Астананың бұдан кейінгі әрекеттері қақтығысушы тараптардың бірін қолдауға бағытталмағанын көрсетті. Мұндай бейтарап және сындарлы бағыт болашақта да Қазақстанның дипломатиясына тән болады деп санаймын.

Қорытынды

Жалпы алғанда, Қазақстан өзінің сыртқы саясатындағы көпвекторлы сипаттағы қағидаттарды ұстанады. Сонымен бірге, белгілі бір факторлардың әсеріне, мысалы, ұзақ мерзімді перспективада белгілі бір сыртқы саяси серіктестермен қарым-қатынас форматын анықтайтын геосаяси әсерге немесе қысқа мерзімді нарықтық мәселелерді шешу қажеттілігіне байланысты, бұл көп векторлы тәсіл көбінесе белгілі бір түзетулерге ұшырайды. Осыған байланысты жалпы саяси басымдылық Ресейге қарай бағытталған. Ал мәселен, соңғы жылдары энергетика саласындағы халықаралық ынтымақтастықта Қытаймен қатынастарда басымдылық байқалады. Ал бір жағынан, Қазақстанның сыртқы және сыртқы экономикалық саясаты толығымен аталған мемлекеттермен немесе басқа да халықаралық аренадағы «ойыншылардың» мүдделеріне сәйкес келеді деп нақты айту мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аббасов А. С., Хачатрян А. Т. *Карабахский конфликт: варианты решения: идеи и реальность.* – Москва, 2004. – 186 стр.
2. *Конфликт в Нагорном Карабахе: Сборник статей.* – Баку: Азернешр, 1990. – 272 стр.
3. Гаджиев К.С. «Большая игра» на Кавказе. *Вчера, сегодня, завтра.* - М.: *Международные Отношения*, 2010. - 344 стр.
4. Калюжный В. И. *Каспийская политика России // Дипломатический ежегодник.* – 2002. – М.: *Научная книга*, 2003. -
5. Гурушкин Ю. *Карабахский конфликт. Первые попытки переговоров: ошибки и достижения посредников // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена.* - 2009. - №108. - С. 198-202.

List of references:

1. Abbasov A. S., Khachatryan A. T. *Karabakhsky conflict: options of resolution: ideas and reality.* Moscow, 2004. - 186 STR.
2. *conflict in Nagorno-Karabakh: collecting articles.* - Baku: Azerneshr, 1990. - 272 STR.
3. Gadzhiev K. S. "big game" on the Caucasus. *Today, tomorrow.* Moscow: *International Relations*, 2010. - 344 STR.
4. Kalyuzhny V. I. *Caspian politics of Russia // diplomatic yezhodnik.* – 2002. - Moscow: *Naukhnaya kniga publ.*, 2003. -
5. Gurushkin Yu. *Karabakhsky conflict. First dates of negotiations: changes and achievement of mediators // Izvestia of the Russian State Pedagogical University. A. I. Herzen.* - 2009. - No. 108. - pp. 198-202.

UDC 1(091): 94(574)

МРНТИ 02.41.41

A.S. Sagatova¹ Z.N. Nurligenova²

¹*candidate of philosophical Sciences, associated professor of Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan*

²*master of Pedagogic sciences, Senior lecturer, Karaganda State Technical University, Karaganda, Kazakhstan*

SPIRITUALITY AS THE BASIS OF NATIONAL IDENTITY

Abstract

The program article of the Head of state «a View to the future: spiritual modernization» gave new the impulse to the spiritual heritage of the country, and implementation in the country is a good beginning, and ours common task. The head of state noted that the growth of the national economy consciousness and spiritual modernization is possible provided a deep study of the history of the nation where a special role is given to preserving the spiritual position that begins. He believes that a prerequisite for successful modernization is the ability to focus on national values and age-old traditions. The scientific work comprehensively studied the issues of improving the spiritual modernization of the succession of generations in the spirit of the spiritual and cultural heritage of the ancestors. Author I tried to trace the influence on the education of the current generation through creativity activities and achievements of akyns-Zhyrau, battles of the great steppe. In General deeply analyzed aspects of traditions and pages of the heroic past-formed by our generation's ancestors-the key to the prosperity of the national future generation the fate of the country. The

article analyzes the history of formation and development of the worldview of the Kazakh people. The purpose of the article, which deals with these issues, is to enable the future generation to deeply analyze the spiritual directions of formation, contemplation and development of the national Outlook of the Kazakh people, to form a sense of patriotism for future generations in relation to their country and land.

Keyword: national code, unity of the people, blessed land, Kazakh khanate, Kazakh state, institution of power, history of the country and the land, national honor, dignity, thinkers, politicians, public figures, spiritual world, cultural and spiritual heritage, history lessons, moral maturity

Ә.С.Сағатова¹ З.Н. Нурлигенова²

*¹фс.з.к., Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан*

*¹п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан*

РУХАНИЛЫҚ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Елбасымыздың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы еліміздің рухани жадына тың серпін беріп, игі бастама ретінде ел ішінде насихатталып, лайықты жүзеге асырылуы баршамыздың міндетіміз екендігін айқын көрсетіп берген болатын. Елбасы рухани жаңғырудағы ұлттық сананың рөліне, ең негізгісі ұлттың терең тарихынан бастау алатын рухани ұстанымды сақтап қалу керектігіне баса назар аударады. Ұлттық құндылықтарымыз бен озық дәстүрімізді табысты жаңғырудың алғышартына айналдыра білудің бағыт-бағдарын ұсынады. Ғылыми жұмыста бабалар дәстүрін асқақтатуда олардың рухани-мәдени құндылықтық асыл мұраларының қазіргі таңдағы ұрпақтар сабақтастығының рухани жаңғыру кемеліне көтеру мәселелері жан-жақты зерделенген. Ұлы Дала ақын-жыраулары, билер шығармашылығы, атқарған қызметтері мен ерен еңбектерін қазіргі ұрпақтар тәрбиесімен ұштастыруға ұмтылыс жасалған. Жалпы ұлттық болашақтың ұтымды ізденістері ретінде ел мүддесі мен тағдырына қатысты бабаларымыздың талай ұрпақтары қалыптастырған игілік пен ізгілік дәстүрінің қырлары тереңінен сараланған.

Кілт сөздері: ұлттық бірегейлік, халық бірлігі, құтты мекен, даналық мектебі, Қазақ мемлекеті, билік институты, ел мен жер тарихы, ұлттық намыс, қадір-қасиет, ойшылдар, саясаткерлер, қоғам қайраткерлері, рухани дүние, мәдени-рухани мұра, тарих сабақтары, адамгершілік кемелдену

А.С. Сағатова¹ З.Н. Нурлигенова²

¹к.фс.н., Карагандинский государственный технический университет

²м.п.н., старший преподаватель Карагандинского государственного технического университета

ДУХОВНОСТЬ КАК ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Аннотация

Программная статья Главы государства «Взгляд в будущее: духовная модернизация» дала новый импульс духовному наследию страны, и ее пропаганда и реализация в стране, есть благое начинание, и наша общая задача. Глава государства обратил внимание, что рост развития национального сознания и духовной модернизации возможна, при условии глубокого изучения истории нации, где особая роль отводится сохранению духовной позиции, которая начинается. Он считает, что предпосылкой успешной модернизации является умение ориентировать на национальные ценности и вековые традиции. В научной работе всесторонне изучены вопросы повышения духовной модернизации преемственности поколений в духе духовно-культурного наследия предков. Автор попытался проследить влияние на воспитание нынешнего поколения посредством творчества, деятельность и заслуги акынов-жырау, биев великой степи. В целом, глубоко проанализированы аспекты традиций и страницы героического прошлого, сформированных поколениями наших предков – залога процветания национального будущего поколения и судьбы страны. В статье анализируется история становления и развития мировоззрения казахского народа. Сущность и достоинство казахского духа нашли отражение в сущности философских, социальных, политических и социальных взглядов разных времен. Цель статьи, в которой рассматриваются эти вопросы, - дать

возможность будущему поколению глубоко проанализировать духовные направления формирования, созерцания и развития национального мировоззрения казахского народа, сформировать у будущих поколений чувство патриотизма по отношению к своей стране, земле.

Ключевые слова: национальная идентичность, единство народа, благодатная земля, школа мудрости, Казахское государство, институт власти, история страны и земли, национальная честь, достоинство, мыслители, политики, общественные деятели, духовный мир, культурное и духовное наследие, уроки истории, нравственная зрелость

Wisdom in the history of philosophy is a widespread concept that does not diminish the importance of humanity for the past, but on the contrary, the essence and content of the contemplation. It is a spiritual backbone of succession of generations. From Confucian, Socrates, Plato, and Aristotle, Al-Farabi, human intelligence and intelligence have been constantly busy with this wisdom. When it comes to wisdom in the Kazakh spirit, folk philosophy (philosophy of wisdom), which begins with folk heritage and oral literature, immediately comes to mind. We can learn it from the works of Kazakh thinkers and pieces.

Our great ancestors did not ignore the advice of their predecessors. One of them, Tolebiy, said to ShakshakZhanibek, the famous Kazakh hero, “You have a wound on a goat, and your eyes light up. Do not lie to a friend you lose faith; do not tell your psyche. The frown is called a stomach lying on a sidewalk. The nearest neighbor is your neighborhood, because of the bad animals. Weapons of Mass - Frequency of Throwing: Pedestrians, Pedestrians, Foodstuffs ... When the snow falls on the wall, the power of the father is the force, and if the enemy comes to the edge of the country - the wall biy...” [1, p.58].

At that time, the main force depends on the biy. It is well-known that at the same time Tole-biy, and others. The hardest thing to do is “Ayteke banging up, Kazybek flew to Tole”. Whatever you mean by Ayteke, you will not be able to sneak into the ears, and Tolebiy “the prince”. It should be noted, “Aytekebiytes, Kazybek says, Tole finds”. All of this is directly related to the idea of the copy, the father, and the traditional vocabulary, which ultimately comes from the inner spiritual world, and does not die in the world, nor endures forever, in one word forever. It means that every human being has to link his life to the spiritual world of the noble treasury, which will never lose its value in his conscious life. The great word has come to a dispute with the proper power in a dispute. Even when the three great will cannot come to the same conclusion, the third one must have been in power in the middle. In this regard, let's look at one legend:

“At the time of the migration, a younger man's face was left unconscious by a great bridegroom. The widow's scourging involves two bad influences. This scandal involves a great deal of trials. The dispute was headed by Kazybek, Tolebiy, Aytekebiy. Then Tolebiy stood up and said:

- I am an elderly child, and I am older, and I say authority. Young Junior Aiteke:

- No, I've stayed in the grandfather's grave, even I'm young, I have a great success. Power is mine, she says. Kazybek laughs at him with the voice.

- Do not ask for crying, there is sorrow there, ask for laughter there makes sense, why are you laughing?
- said Tolebiy.

- You know your relative and you forgot his commandments”, said Kazybek. Your father said, 'Give the flock to the animal and put it on the cattle. Give the little javelin to the spear, and raise his lance. Where's the point? If I fall, I'll fall in love with my brother, I have a brother behind me, is not it?

Both sides stopped talking and gave power to Kazybek. Then Kazybek:

Oh, Tolebiy, you were born before your grandfather, and why did you throw horses without lifting one's fury? O, Ayteke, why are you in the darkness of your father, why do you wrestle with your elder brother? You, Aytike, return the widow and you, Tolebiy, return the horse! - the arbitrator said.

Both sides argued, that this arbitration was interrupted” [2, p. 32-33].

If you are looking, the solution to the contradictions arising from social relations comes from the examples. Hence, speakers art is born of arguments and arguments. Such a tribe, a hundred and a hundred, made a difference in the wisdom and wisdom of the country and the country, the disagreement between the country and the country, the settlement of the dispute, and bringing a two-way solution. D. Kishibekov in his book named “Kazakh mentality: yesterday, today, tomorrow”:

“The Kazakhs were so focused on the word that he always stopped. Therefore, in the Kazakh language, he has given proof of motivation. Tolebiy, Kazybekbiy, Aytekebiy are among the same speakers. Never before has any dispute arisen among the Kazakhs. This also shows, that he is interested in words” [3, p. 83]. Hence, wisdom is the solution to such contradictions. This, in turn, deepens the content of dialectic wisdom. Hence, wisdom is born of life, from the controversies of life, in one word to wisdom, the school of life. Wisdom comes with experience. Older people are more likely to get upset when they are in school. Our

people were right to say, “The smart old man is a flowing dervish”, “From father to mind, from father to son”, “Do not ask for more, ask for more”.

Anet Baba, who is known as “the teacher of great biy”, denied the fact that he was the oldest and the oldest person in the world. Even more information about Anne's grandfather comes from these three pieces of biy. One day, Anet says that Aiteke's biography has gone down to her. The color he was seeing was: “Ten lacquers, twenty wolves, thirty tigers, forty foxes, fifty horsemen, sixty white, seventy horsemen, eighty leopards, and a quarter circles. What happened?”

Ayteke smiled and said: “Anet baba, everything is all right, but not sixty white, back, not seventy, not sailing, eighty-five”. Then Anet baba said, “May God bless you”. The answer to this question was, “The song” Anne's ancestor” means. “I'm like a ten-year-old boy” and “Twenty wolves”, “Twenty are like a knife to a wolf”, and “thirty tigers” mean “thirty - one tiger”. “The forty fox” means “I've been a fox like a fox”, and “sixty - one white” “I went up to the white horse” and “seventy - one bell” means “I was seventy years old and am darkened at night” “Self lock” means “eighty - four o'clock in the middle”, I was a slippery man, he said, “a quarter circle” – “I was unable to walk on my feet in the quarter, and I was shriveled”. Ayteke corrected her: “Anet Baba, you are a great boat for the Kazakhs, you were as beautiful as a boat, and in eighty with white beard and hair, as a rocket, and in the quarter both in front of you and in the back, your soul and your heart are widespread”. Thanks to the anthem of the ancestor, “Thank you so much!” Because such respect was blessing forward [4, p. 18].

It is also dialectic of wisdom that comes from the mind-conscious experience of a long way of life, with a lot of emotions, ghosts, and no-one's ends. The desires of the mind, the instruction of the eternal life of our ancestors are directed to future generations. The words and teachings of such great ancestors do not teach the next generation, and their life is a lesson, an example. Older ones are wise to apply wisdom. And he taught his disciples and their followers to comprehend and understand wisdom, and to lead them into the basis of life-based wisdom schools. They should be the example of the largest school of ours Tole, Ayteke, Kazybek - their own village, firefighters, ancestors, elders and elders. “What you see in your nest, you call it as you fly”. First of all, it was a kind of upbringing from the nest.

There may be times when wisdom, intelligence, and resourcefulness are viewed as trivial. And people are saying, “From a young age”. In our nation, many of the biy's eloquence and eloquence, the wisdom of wisdom begin with the birth of a child. As parents criticize parents, their children had the ideal play, parents who saw language skills, relatives and friends, gathering for the gatherings, eating in the kitchen, and breaking them in the hands of elderly people. Thus, in addition to the gifted Kazakh talent, the biy's defect has also come to the forefront. The Quran states in the Quran: “To the skies, to the Tariq. How did you know what a straw was? He is a sparkling star. Everyone has one supervisor.” [5, p. 591]. If you look, the Kazakh people can be trusted in moments and moments. MashkhorZhusup writes: “The moon, the sun, the stars in the sky, and the stars will have a reunion. Even though she is a girl, she does not have a girlfriend, but she has a different kind of spitma ... A boy, a girl, a birthday boy - one more than the stars in heaven. There is an eagerness of perfection, and there is one more child. There is one creature named Satan, and he bears a baby. God is saying that someone in the community executes an angel. These six are coming to the world in an hour. If this child is alive, all these will be friends with the boy and his first friends. There are also bad people who have been hit by this world. It is said that the star is a star (dripping, dirty, unmanageable), but it is happier, its star is superior and superior to it” [6, p. 27].

In the darkness, there was a luminous lantern, a great example of the nation, ancestor of the people, the wise and noble sons of the Kazakh people. Because in the centuries-old life, rarely people who have shown optimism and virtue, wisdom and cleanliness, have not gone in the same direction. Korkyt Ata left the following instruction to his countrymen: “There is no one who can emerge from the father's law and have no children”. There is a saying that when a person is born, he will be recorded in the way of life. Even if you look at some of the wise judgments of the word, it is the wisdom that comes from the tradition of the fathers, who have come from the mother's milk, the noble values of which are the noble values. The noble qualities of the human race are natural and spiritual nourishment and the gift of nature. It is also a commandment of a destiny, a god of grace. Gift is ability to fill the vast range of magic art.

One distinctive feature of our people is that the nomadic life is prematurely mixed up in the social life. The contradictions that come from such social life are probably the source of wisdom. And wisdom is the same, it is a natural phenomenon. Wisdom is the result of the ability to communicate, to have a native character, as well as to learn from the growing environment, examples from the great crowd, the knowledge of the book, and the result of their worldview. If so, they will have the legacy of the wisdom of the sea.

Power is spoken to before the people. People's approval is the result of the talent nature of the individual, the Chechen biy. And the fulfillment of the will of the people shows the moral character of wisdom. Words that are spoken by dictatorial biys are in line with the wishes of the people. That is, to be in harmony with each other. Here the problem lies in the ability of the biy to comprehend not only his own mind but also the desire of another person. Secondly, only by the majority of believers' trust, the wisdom goes to individuality. Here is the dialectic of individuality and commonality. At the same time, dubbing the best thoughts, whimsical language, fantasy imagination, and spontaneity in the sense of consciousness is connected with the individuality of the biy. Another distinctive feature of the wisdom of dialectic is the generality of the idea that is intended for the individual. That is, the idea that public opinion is perceived as being directed by the individual. In other words, the integrity of the human being and the individual is not the same.

At the same time, criticism of the khan and the sultans' actions is in the hands of the field geniuses. This is not a symbol of unselfish courage, but an example of care for wisdom, vision, country, and people. The wise person of the people, who is honored and honored, is distinguished by his unique personality. Personality of the nation, which is characterized by the traditions and spiritual qualities of the people, is a unique person who guides his country into a bright future, who is a source of great interest to the people's interests and interests.

The wise words that reflect the soul's heart are the dialectics of the everyday wisdom of the Kazakh people, based on life, life and death.

Expressions of condolences to the pangs of distress are characterized by the expressive interpretation of deep-rooted artistic equations used to comfort the heart. Secondly, the khan's tragedy was widely known in the history of Eddie Biy's khan's killing, in order to suppress the indignation of his country from his wrath. Here, the young Edgewin's goal is the interests of the country and the peace of the country. In other words, the khan himself has been trying to overcome the tragedy of the people by diminishing the young biy and ending with serious poetry. This is what we can see from the dialectics of the individuality and commonality.

Thus, we see the power of the wise wisdom, which is due to the natural talent of every human being, from the fullness of the gift of the people, to the wondrous nature of his imagination. The noble property of a beautiful piece is derived from birth. The wise decision is to interact with the artistic relationships, intelligence, reasoning, comprehension, comprehension, and the recognition of truth, truth and truth. The wise judges of the steppe, who did not know what dialects were, but who were proud of their true nature, of their own accord, the darkness of their minds, and the crowds that came from the hundreds. We see a network of dialectical thinking of the wisdom of the steppe artists, which includes only the steppe community.

The process of oral creativity in the content of intelligent inquiries and views, reasoning and excitement, which is based on the interests of the people and the country, will be important and meaningful with regard to its nature and teaching. The principles of morality and morality are always reflected in the foreground.

The field and value of national values are the evidence of its role as a life-long experience recognized by diversity, meaning and content. The precious things that have become the focus of education, culture and civilization are the spirituality of our nation is reflected in the modern world trends.

At present, the modernization of public consciousness, that is spiritual revival, is gaining momentum for the national spiritual outlook. After all, it is true that only philosophy can be more responsive in answering many current issues and life-styles.

The main purpose of our sovereign country today is to become a world-wide educational space by striving to become a civilized country. This implies the need to bring the development of the national education system to a new channel, to a new quality. In this regard, Kazakhstan is currently developing its own national model of education. This process is accompanied by a change in the knowledge paradigm. The new paradigm of knowledge is the first priority of our country, not the knowledge, skills and abilities of the generations, but the comprehensive development of their personal qualities, the inculcation of national education, and enrichment of the spiritual soul. Solving this problem is related to the ability of the younger generation to learn the native language. Because, as the German philosopher and linguist V. von Humboldt, who lived in the second half of the XIX century, said, language is the national spirit. That is why it is a national language that creates a national spirit, and it is appropriate to absorb the national spirit of the younger generation by teaching the creativity of our wise ancestors. We must pay attention to the fact that today's, then, and in the future is the most important issue - the education of the generations, education and upbringing of generations, which is the essence of the essence and importance of Kazakh thinkers. From this point of view, it is clear that in the period when our state is on the verge of education, the value of science

and education is increasing. Therefore, in order for the future generations to live in a bright future and to work together with developed countries, they need deep knowledge and comprehensive spiritual inquiry. At the same time, we need to instill love for knowledge, science, and the science of the future. It will allow them to develop their talent and create a creative person.

Therefore, if we pay close attention to the main issue on the agenda, it is the younger generation, the direction of young people's demands for spiritual renewal and spiritual redress.

The main purpose of this course is to educate the rich generation of the spiritual world, which is based on the philosophy of Kazakh philosophy, our history, the spiritual life-style of our ancestors, the world-wide ideas, competitive, pragmatic, self-sustaining, radical ideologies.

References:

1. Жарықбаев Қ. Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы: (VI ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең). -Алматы: Рауан, 1994. -Т.1. -320 б.
2. Кәкішев Т. Билерсөзі. -Алматы: Қазақ университеті, 1992. -160 б.
3. Кішібеков Д. Қазақменталитеті: кеше, бүгін, ертең. -Алматы: Ғылым, 1999. -200 б.
4. Қалиұлы С. Ұлыбилердіңұстазы // Абай. -1996. - №4. -15-20 бб.
5. ҚұранКәрім. Қазақшамағынажәнетүсінігі. -664 б.
6. Көпейұлы М.Ж. Адам мен жұлдыздардыңарақатынасы // Қазақтарихы. -1995. - №6. -25-28 бб.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сләмұлы Қ. Ой-пікір антологиясы Қазақтың Тәуелсіздік: (VI ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі кезең). -Алматы: Рауан, 1994. -Т. -320 б.
2. Кәкішев Т. Билерсөзі. -Алматы: Қазақ университеті, 1992. -160 б.
3. Кішібеков Д. Қазақменталитеті: кеше, бүгін, ертең. -Алматы: Ғылым, 1999. -200 б.
4. Қалиұлы Ұлыбилердіңұстазы // Абай. -1996. - №4. -15-20 бб.
5. ҚұранКәрім. Қазақшамағынажәнетүсінігі. -664 б.
6. Көпейұлы м.ж. Адам мен жұлдыздардыңарақатыны // Қазақтарихы. -1995. - №6. -25-28 бб.

МРНТИ 03.20.00

УДК 930.097

Saurykova Zh. S.¹

*¹Kazakh National Pedagogical University Abay
Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhanarsaurykova@mail.ru*

**DISPOSSESSION OF THE KULAKS IN KAZAKHSTAN:
FEATURES AND CONSEQUENCE**

Abstract

The article considers a specific feature of dispossession in Kazakhstan from a new conceptual position. It is known that the method of implementing the state policy of dispossession was carried out in the traditional way, but dispossession in Kazakhstan had its own characteristics, which were due to various factors, since dispossession was one of the main elements of collectivization. During the implementation of the policy of dispossession, “excesses” occurred during the liquidation of kulak farms, appropriation of confiscated property, etc. The conditions for abuse and lawlessness of state representatives in relation to the peasantry were laid down by the state policy itself to carry out the elimination of the kulaks. As a result of the policy of dispossession, Kazakhstan suffered more than other regions of the Soviet Union, the most active and capable part of the peasantry was eliminated (Sharua)

Keywords: dispossession, collectivization, excesses, kulaks, hunger, repression, liquidation, class

Саурықова Жанар¹

*¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.
Алматы қ, Қазақстан. E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КУЛАКТАРДЫ ТӘРКІЛЕУ САЯСАТЫ:

ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ЗАРДАПТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанда жаңа тұжырымдамалық ұстаныммен кулактарды жою жұмыстарын жүргізудің өзіндік ерекшелігі қарастырылады. Белгілі болғандай, мемлекеттік кулактарды тәркілеу саясатын жүзеге асыру әдісі дәстүрлі жолмен өткізілді, алайда Қазақстан аумағында кулактарды жоюдың әртүрлі факторларға байланысты өз ерекшеліктері болды, өйткені кулактарды тәркілеу ұжымдастырудың негізгі элементтерінің бірі болып табылады. Кулактарды тәркілеу саясатын жүзеге асыру, кулак шаруашылықтарын жою, тәркіленген мүліктерді иемдену мен т. б. барысында «асыра сілтеу, шектен шығу» орын алды. Мемлекет кулактарды тәркілеу саясатын мемлекет өкілдерінің шаруа қожалықтарына қатысты заңсыздығы мен теріс пайдаланылуына жағдай жасаумен өзі қалыптастырды. Кулактарды тәркілеу саясатын жүргізу нәтижесінде Қазақстан Кеңес Одағының басқа аймақтарына қарағанда көп зардап шекті, шаруалардың неғұрлым белсенді іс-әрекетке қабілетті бөлігі жойылды.

Кілт сөздер: Куғын сүргін, тәркілеу, ұжымдастыру, «бұрмаланулар», асыра сілтеушілік, кулак, ашаршылық, жою, тап

Саурыкова Жанар¹

¹*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
E-mail: zhanarsaurykova@mail.ru*

ПОЛИТИКА РАСКУЛАЧИВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ОСОБЕННОСТИ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Аннотация

В статье рассматривается специфическая особенность проведения раскулачивания в Казахстане с новой концептуальной позиции. Как известно, метод реализации государственной политики раскулачивания проводился традиционным путем, однако раскулачивание на территории Казахстана имело свои особенности, которые были обусловлены различными факторами, так как раскулачивание являлось одним из основных элементов коллективизации. В ходе реализации политики раскулачивания имели место «перегибы», допущенных при ликвидации кулацких хозяйств, присвоение конфискованных имуществ и т.д. Условия для злоупотребления и беззакония представителей государства по отношению крестьянства были заложены самой государственной политикой проведения ликвидацией кулачества. В результате проведения политики раскулачивания, Казахстан пострадал больше чем другие регионы Советского Союза, была ликвидирована наиболее активная дееспособная часть крестьянства (шаруа)

Ключевые слова: Раскулачивание, коллективизация, перегибы, кулак, голод, репрессия, ликвидация, класс

Introduction. One of the debatable problems in modern Kazakhstani historiography today is the process of dispossessing the peasantry. Many issues on this topic are not fully and thoroughly studied. Moreover, for many years it was covered in the framework of one concept, the emphasis was mainly on the role of the party in organizing and pursuing a policy of eliminating the kulaks, giving it the form of a class struggle. Some aspects of this problem were not covered, for example, the methods and means of eliminating the kulaks, the extent of the “excesses” and “distortions” allowed during the liquidation of kulak farms, the appropriation of confiscated property, etc. were not practically studied.

Dispossession of money as the main element of the manifestation of collectivization was the first great Stalinist purge. It was a purge of the village - the desire to remove unwanted people, decapitate the traditional village elite in order to crush peasant cohesion, reduce resistance to collectivization and force the peasant masses to submit under fear of dispossession. Thus, dispossession had to clear the way for the establishment of a new collective farm order (Kretyyncky GULAG: mir stalinckih specposeleni 2010:333).

Materials and methods. During the preparation of the scientific publication, materials and archival data of foundations were used, including secret (Fund 30c) of the State Archive of Karaganda region (GAKO), State Archive of Akmola region (GAAO). The study of the problem used the principles of histories, scientific objectivity, integrity. The materials are presented in chronological sequence. Objectivity

was achieved by involving a wide range of archival documents. The work used specific-historical and problem-chronological methods of research, as well as a descriptive method, through which an attempt was made to consistently reveal the essence of the studied issues.

Discussions. Nowadays one of the debatable problems in modern Kazakhstan historiography is the process of dispossessing the peasantry. Moreover, for many years it was covered in the framework of one concept, the emphasis was mainly on the role of the party in organizing and pursuing a policy of eliminating the kulaks by giving it the form of a class struggle. Since the beginning of the 1990s, Dakhshleiger G.F., Nurpeisov K.N., The history of the peasantry of Soviet Kazakhstan (Dakhshleiger, Nurpeisov 1985: 207), Omarbekov T.O., devoted their various works to various aspects of the problem under consideration. Political repression against the peasantry (Omarbekov 1998: 35), A. Kozlov Disposing of money in Kazakhstan: specifics, consequences (1929-1933) (Kozlov 2014: 109), Khalidullin G.Kh. The policy of the Soviet state in relation to the Kazakh Sharua (1917-1940) (Khalidullin 2001: 214), Zhanbosinova A.S. The elimination of the kulaks as a class on the materials of GAVKO (Zhanbosinova 2017: 162-168), etc. This issue was also covered in the materials of international scientific and practical conferences (Conference 2014: 577).

Thus, despite the fact that the scientists of Kazakhstan made a significant contribution to the study of this problem, many questions of this topic are not fully and thoroughly studied. Some aspects of this problem were not covered, for example, the methods and means of eliminating the kulaks, the extent of “excesses” and “distortions” allowed during the liquidation of kulak farms, the appropriation of confiscated property, etc.

Results. There were excesses when pursuing a policy of dispossession of power. Some places misunderstood the task of eliminating the fist as a class. Some presented it simply as a purpose for the removal of part of the property from the kulaks, others understood the directive - as a way of organizing individuals. People who were seen stealing, even those who had not previously sued and who had not sued for hooliganism were enrolled in fists, relatives of one or another peasant who had been bargaining decades ago were also recalled, and the latter was included “for the sins of the ancestors” in the lists of fists, etc. As a result of this, presumably everything was taken away from the kulaks down to old galoshes, powder, cats with kittens. Also, along with simple mistakes caused by misunderstanding of the campaign or insufficient outlook of individuals, lack of proper instruction of grass-roots workers –«we have a number of cases of clear criminal abuse by s / councils, authorized RICs, individual members of brigades, an asset (threats, unlawful arrests, beatings, rape, fake shootings and hangings, appropriation of selected things. For example, in the Chelyabinsk region, the Chairman of the Village Council and the secretary of the party, together with the asset involved in dispossession, shared the seized items and walked the streets in the taken away fur coats and rings, causing the indignation of the population. In the Buguruslan District, at the slightest objection, citizens were arrested and put in a cold pantry. There were locked more than 30 men and women, even 70-year-olds. It also staged the hanging of intractable citizens (GAKO D.6:5).

As is well known, the main activities carried out by economic and political companies in the implementation of the directives of the Party and the Government to raise agriculture and develop its socialist sector, collectivization of agriculture and land administration were measures of success of the company. First of all, it is grain procurement, the distribution of a loan of industrialization and self-service to meet the socio-cultural needs of the village and aul.

A distinctive feature of the current procurement company in the village and aul was stubborn resistance to the grain procurement of the kulak-bai element of the city, aul and village, which led to the counter-revolutionary actions of individual fists and a more decisive performance of the party and government on a kulak and bai. As a result of such a decisive offensive by the kulaks, there were facts of a significant aggravation of the class struggle in the city and the village, expressed in individual killings, beatings, etc.

In accordance with the directives of the krai committee and the Kazakh government in the district, the first place is occupied by grain procurement. In the form of emergency measures taken by a local party, Soviet and social-professional organization, which mobilized a significant percentage of the asset for procurement work. For the purpose of early procurement, “hot” two weeks were declared.

In the form of a public event at the initiative of the masses themselves, such measures were taken for the period of a “hot” two weeks, for example, for the district city, 16- hours- work a day way established. Having the presence of the activities of local party and Soviet public organizations in the implementation of the grain procurement plan and the elimination of other debts to the state, the district yielded the following

results: The grain procurement plan for the district was implemented as of December 1 of this year by 51.70% and for the city of Akmolinsk by 78% (GAAO D.150:5).

Along with the events of the “two-week”, the party and government both in the district city and in a number of districts had the following striking acts as a result of the aggravation of the class struggle between the fist on the one hand and the poor-middle peasant on the other: for example, in the village of Novo-Donetsk In the Leninsky district, Bulygin’s fist hid 1000 pounds of grain surplus in a grain procurement campaign in 1928 and exploited two farm laborers, for which he was convicted under Article 107 of the Criminal Code. In the current grain procurement campaign, he prepared differently, choosing another method, in order to damage the cause, he chose the unconscious poor and middle peasants as his weapon, especially women. From the very beginning of the campaign, he groups up subworkers around himself, keeps in touch with members of the village council, arranges drinking parties, where he invites the people he needs, as a result of which the subworkers led by him categorically refused to fulfill the yard plan and the fine imposed by the village council. After that, the village council began selling Bulygin’s property.

A pre-arranged crowd of women’s courtyards defended for the kulak, while other courtyards and crowds campaigned for similar performances in other places.

This organized campaign by women lasted two days and the whole thing was aimed at disrupting the grain procurement, which was accompanied by threats against public workers and breaking their windows, for which he organized a drinking bout on the same day to encourage speakers.

The indicated system of kulak struggle served as an example for neighboring villages, where, according to the example of Bulygin’s fist, the same thing was done. Kulak Bulygin was sentenced to shooting for counter-revolutionary performance, and his subchambers (24 people) were sentenced for different terms of imprisonment.

In the village of Turgenevsky Communist District, an attempt was made on the life of the grain procurement officer, but thanks to chance, the commissioner survived and received only a stab in the hand. The offender was found and arrested. In the village of Novo-Georgievsky, drunken hooligans, set up by the kulaks, beat a member of the Commissar and knocked out the windows of his house, an inquiry is being conducted.

In the same area, one of the kulaks broke the feet of a bull, which belonged to Chairman Komsod. There the relative of one kulak struck on the head with an iron stick the poor man (participant of bakery) because of revenge, also one of the kulaks struck with a blunt weapon of the poor activist for active participation in bakery and a report to the village council about speculation of bread. In the village of Mikhailovsky, the assistance commission of 5 people on grain procurements, went into the house of Gaykov kulak and asked for water to drink. However, after sometime the people started vomiting. Analysis of the water showed that it was poisoned by arsenic. The guilty was arrested and put on trial. In the Verinsky district, the chairman of the village council, who had entered the house of the fist with the aim of seizing confiscated property, was attacked by the family of the fist, armed with a scrap with the intention of killing, but the chairman fled. The perpetrators have been arrested and put on trial. In the villages of Tokarevsky and Severny, the kulaks openly campaigned among the poor and middle peasant masses for not giving up the grain surplus. On the basis of grain procurement, a village teacher was strangled to death, returning home at night from a meeting devoted to the courtyard distribution of the grain procurement plan. Inquiry is underway.

In the village of Pokrovsky, a drunken youth set on by kulaks beat up a member of the commissar. The guilty are arrested and put on trial. In addition, kulaks of the same village stole 12 bags of wheat from a state point by lock snapping. Wheat is discovered, the perpetrators are detained, the inquiry is being conducted at the GPU. Also in the village of Marinovsky, two kulaks attacked a member of the commissar who was walking along the street and tore his coat and shirt on him. The perpetrators were arrested and put on trial (GAAO D.28:78).

There are many other cases of the machinations of the kulak-bai element, the subordinate departments take timely comprehensive measures, and the perpetrators are duly punished.

The kulaks of the village, aul and city until now persistently continue to hide their bread in the pits, some characteristic cases are as follows: in the village of Urazk of the revolutionary district, pits with a large amount of hidden bread were found. In the proletarian region there are 33 pits and in the Industrial 48 pits. On average, in the region and the city bread that is found in the pits accounts for 20 to 400 pounds.

Along with these facts, there were cases of excess in the implementation of the party and government directives committed by individual commissioners for grain procurement and local representatives: the commissioners in the Kurgaldzhin district, together with the secretary of the party’s district committee,

actively defended their kulaks. The taxation was directed entirely at the poor and middle peasants, there were cases when the commissioners returned the hidden bread discovered by the Komsomol partially to them, while those who discovered the hidden bread were arrested, and instead of being brought to trial, the kulaks were written on the honors board. During the investigation of the case, it was established that in this case the open defenders of the kulaks were the secretary of the party district committee and the interim police chief. They were removed from work and put on trial.

Outliers against the middle man in Akmola district took place during baking, planting campaign and organization of collective farms.

Judicial measures were applied to the middle peasants in the form of imprisonment in Domzak, expulsion or forced labor, in almost all cases, with complete confiscation of property. In the form of a fine by the resolution of the Village Council, moreover, this fine almost always seized all property. Finally, in the form of exile from the collective farm with the abandonment of all property on the collective farm.

The reasons for this situation lie in the tense plan of bakery harvesting, in the mistakes of the district leadership during bakery harvesting, planting campaign and in collectivization. And finally, in the weakness of the party organization of the district.

Under the tight plan of grain harvesting for the district - the district authorities could not distribute it correctly in the districts, since the poorly established case of studying the districts did not allow to take into account the yields of each individual district. And therefore, for some areas, it turned out to be impossible tasks.

As a result of the weakness of the party organization, the lack of skill and powerlessness to launch mass work in accordance with the tasks that the organization faced, with the presence of intensified kulaks activity, with the tension of the district plan and the overstrain of individual districts, with the installation that the plan should be fulfilled, in whatever way. All this together led to confusion not only in the villages, but also in the districts, resulting in the fact that instead of rigid implementation of the party's directives to individual social groups of the aul and village in the implementation of the grain procurement plan. The commissioners, party cells, village councils on an equal footing with the kulaks captured the middle man. All pressure measures were applied to the same extent as kulak - imprisonment in domzak, expulsion, confiscation of property, forced labour, deprivation of the right to vote.

In preparing for the planting campaign, a major mistake was made by the district that instead of the installation given by The Region to increase the area from 28/29 by 10%, the district took an increase of 20%. It is clear that this was not real in the presence of errors and bends in grain-harvesting with a large loss of working livestock.

The second fundamental mistake of the district was the installation of collecting 100% of seeds required for planting into seed funds. This situation, again, as in grain procurement, created an overstrain in the regions.

Overwhelming plans in the size of the area and in the amount of seed collection led to new excesses in relation to the middle peasant. Courts, fines, and confiscation of property were applied to the middle peasant for failure to surrender the seed fund.

Such wide layers of the middle peasants in grain procurement and sowing campaigns were captured by repressions. It should be noted that the size of the bends in some areas were stronger, while in others weaker.

In addition to the court and administrative repression of the middle people in certain areas, there are actions such as leaving the pud of bread for the whole family until the new harvest, unauthorized arrests, not only kulaks, but also middle people authorized, seizure of property without a court decision and without a resolution of the village Council.

In the field of collective farm construction, a major mistake made by the district leadership is expressed in the fact that the January Plenary of the KK, and the JCC have decided to declare Azat, Atbasar and Stalin districts as areas of complete collectivization in order to achieve on average 40% of collectivized farms in the 30s. This decision, taken without regard of forces, capabilities and readiness, has been further expanded on the ground. For example: Leninsky district takes the installation for 75% collectivization, and individual villages for 100%.

Trends to achieve the accepted% collectivization force local workers to use administrative pressure to the middle-class and the poor to force them to join the collective farms ("who does not join the collective farm are against the Soviet power" Leninsky district).

Along with this, the Commissioners, in pursuit of a high% of those involved in collective farms allow the foreign element to seep into collective farms, and significant clogging was observed in individual collective farms. In pursuit of quantity, quality is forgotten in collective farm construction.

The questions of the workforce distribution, labor discipline, plan, life, etc. are not raised on collective farms.

The last cleaning of collective farms in most collective farms did not produce results, thanks to poor leadership from the districts.

Along with all these weaknesses, mistakes and shortcomings in collective farm construction, a new type of kinks was made for the middle peasant in certain areas, which turned out to be significant: this is exclusion of the middle peasants from collective farms, often without sufficient grounds “for a bad attitude to business,” “for the fact of selling a cow before joining the collective farm” (whereas at the reception they knew it). The exception was usually accompanied by the abandonment of all property in the collective farm, as in all collective farms, except clothes, dining dishes and sometimes birds, which were shared among them.

There were naked, spontaneous dispossession of the whole region with the use of illegal measures: all property that was shared here was taken away, dispossessed immediately at night with the children were driven out of the house, etc. for example, in the Kurgan district, they realized that they had dispossessed Vagin, a 3-year-old member of the All-Russian Central Executive Committee and working in the District of the Earth Commission.

Vagin is an active worker, participated in the events of 1921 against the whites, the latter took all his property from him. It was decided to confiscate all property as acquired "exploitative way", and to evict him. This decision was approved by the Plenum of the C / Council. The dispossession was carried out at the insistence of one poor man, suing for hooliganism. In Tagil District, a worker with 35 years of work experience was ranked among the kulaks of the 1st category on the grounds that he had agricultural machinery. In Chelyabinsk, Sverdlovsk and other districts, there were cases of dispossession of the Red Army men who had just returned from the Red Army to their middle and even poor households, for example, one dispossessed Red Army soldier because he had 9 days of arrest for unauthorized absence while serving in the Red Army. In the Smolensk region, property was seized from the father of the Red Army soldier Kostin, who paid for agriculture tax in the amount of 19 rubles., the old man was bound and arrested. Despite his release from the organs of the OGPU with the appropriate certificate, he was arrested five times by local authorities (GAAO D.150:9).

Dekulakization was also carried out through the judiciary under the guise of repression for not contributing to the family fund, and the tasks were given deliberately unbearable (to the bays, cattle breeders, worshipers, employees). Part of the middle peasants also came under confiscation and deportation.

There were noted a number of cases of beatings of peasants, including the middle peasants and other outrages during dispossession. For example, the chairman of the Pochinovsky Village Council of the Labor District, Chirkov (candidate of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) decided to raid to catch the “liquidated” kulaks. Seeing a group of drunk men walking down the street, Chirkov grabbed his gun and went out with the “activists”, shouting “stop I’ll shoot. The drunk, who turned out to be sheepskin dressers who came to work, rushed to run, and one of them, in order to hide from the attack, tried to climb over the fence. Chirkov shot and wounded this sheep skin dresser (GAAO D.150:12).

In some areas of the Alma-Ata District, the elimination of the kulaks was carried out under the guise of combating squandering livestock and equipment, without the participation of the poor and middle peasant masses. The following facts from the activities of the Kalinin RIK, Alma-Ata District testify to what distortions such administrative “liquidation” has led in practice. In early February for all s / councils of the Kalinin district, lists of people “squandering livestock and property” were compiled. The lists were compiled hastily, without discussing them at the poor meetings, without indicating the signs by which the people included in them could be attributed to the kulak households and without indicating the facts of squandering property. According to these lists, on the basis of the decree of the Central Executive Committee of the USSR of January 16 and February 1, 1930, the kulaks were confiscated. It was written as follows: “On February 12, we, the undersigned, the chairman of the Village Council of the village of Kamensky Kondratenko and the member of the Village Council of Sollogub Nikolai, a member of the selection committee of the Krasny Kombinat collective farm, Koslyak Ivan, Petro Veretelnikov composed this act as follows: When carrying out continuous collectivization and accounting of property of citizens located in the Kamensky Village Council, it was noticed and established that the below-mentioned citizens deliberately

squandered property of inventory, livestock, fodder, fuel, logging, damage to buildings (24 names are listed). Kalininsky RIC was asked to confiscate the property of the kulaks for squandering property. ”

Such petitions on the same or the next day were approved by the visiting session of the RIC without any verification, purely mechanically. As a result, among the “liquidated” there were many middle peasants, families of Red Army soldiers and Red partisans, whose property, even before the approval of the resolution of the Village Council by the RIK, was taken to the last strand and transferred to the collective farm without any accounting - in bulk.

When the prosecutors checked the lists of 53 dispossessed farms in the village of Leninsky, Kalininsky District, only 16 individually taxed individuals were found and only 16 deprived of suffrage.

It is curious that when after 2 weeks the Village Council brought up the discussion of the collective farm meeting on the eviction of dispossessed farms, the meeting decided that 4 families should be accepted into the collective farm and the property confiscated from them should be considered public, and 3 families should not be evicted, and property should not be taken to the collective farm, since it was already sold.

These are the results to which the Golotyotyap "liquidation of the kulaks" brought.

Among the protocols of the Kalinin RIK, a representative of the Alma-Ata District Prosecutor's Office who traveled on behalf of a non-profit organization found protocols that contained such orders, for example: “Tikhonov Timofeya to resettle the middle peasant economy with kulak's psychology”. This means attributing it to the 3rd category and evicting to remote lands in the same area.

In addition to the fact that a significant number of fists go “to the forests and mountains”, according to the North Caucasian Regional Prosecutor's Office, the flight of fists into the city in all areas is becoming widespread. They run to the middle peasants, especially their German ...

Recently, the Akmola executive committee has revealed that in a number of villages mainly from the Russian population / Akmola province, the working population concludes so-called “protection contracts” with cattle stealers. Under these agreements, one party, mostly former cattle-stealers or people connected to the criminal world, take protection from the abduction of all livestock belonging to that company or to individual members of the society with which they enter into an agreement, and in case of the abduction of “insured” animals, they undertake the search for such animals or pay the estimated value of the stolen animal to the victim, while the other side of the population assumes the obligation to pay the people who have taken over the cattle protection the established fee with the estimated value surrendered under the protection of the animal.

Active participation, as well as assistance in concluding this kind of agreement, is taken, first of all, by the well-off part of the population, the kulaks, are initiators who are interested in the safety of their property / livestock /, who can pay the contractual payment on time, they also force the poorest part of the population to accept participation in the concluded agreements, to which the last / poor population / knowing in advance that they are not able to pay the fees established by the agreement in a timely manner - “theft tax”, knowing also that with regard to non-payers or non-corrected tax payers - cattle robbery will be used as a measure of measures, yet, being terrorized by repeated raids and cattle theft, it is forced to take part in the conclusion of these clearly unlawful agreements.

Understanding that such actions aimed at undermining the power of the Soviet state and undermining the authority of local authorities, and that all this causes an aggravation of interethnic relations, the Akmolgubispolcom suggests:

1. In order to identify such contracts in your county, strengthen work with the grass-root Soviet apparatus, bearing in mind that such contracts are not registered and are concluded illegally. In order to successfully carry out the planned activities, it is also necessary to link the work with the Assistant Prosecutor for your county, use the connection with the villagers and their meetings on combating crime, as well as when visiting the village employees of the Executive Committee, together with other issues put reports on this topic at the general meetings of citizens, explaining to the population the illegality of these treaties and all the consequences that follow.

2. If such agreements are found, immediately institute criminal proceedings against the perpetrators / through the Prosecutor's Office /, qualifying these crimes as falling under Art. 53-1 of the Criminal Code, according to Art. 59-4 of the Criminal Code through Art. 16, taking the preventive measure of unconditional detention in relation to the guilty.

3. During production, investigative bodies need to focus on clarifying: a) initiators, b) actual participants, c) direct participation leaders who did not accept, but responded with their property, d) the method of distributing money from a tax thief, e) all bai and kulak elements that are involved in this -

bearing in mind that the bai element, being essentially the organizer of everything that weakens the authority of the authorities - does not directly participate in these events, e) attitude of inter-ethnic relations, g) weakening of local authorities, h) disruption of national policy, and) complications inevitably caused by such criminal acts, having checked for cases of victims of late payment of tax thieves to actual perpetrators and leaders of such a method of influence, k) pay special attention to the question of how in the course of proceedings - the consequence of the cases that have already arisen, as well as during visits to the village, the cases of registration of these treaties in the VICs, village councils, etc., and if so found, the perpetrators must be prosecuted.

Investigation of cases is carried out at the fastest pace with a special trip to the place under the direction of the prosecutor and his responsibility for the speed and completeness of the investigation.

It's time to check whether there have been cases of citizens contacting the authorities with complaints about the collection of a tax thief and what measures are being taken to eliminate this criminal phenomenon / charging a tax thief / and if it was established in the actions of the authorities, criminal negligence in resolving these complaints in the form of rejection appropriate measures, untimely adoption of measures, etc., initiating criminal prosecution against the latter.

Conclusion. So was eliminated the most active capable part of the peasantry (Sharua). The policy of eliminating the kulaks has caused great damage to the country's economy. The method was administrative, the nature of the political character, the result of which led to the mass tragedy of the people.

Thus, during the implementation of the policy of dispossession, there were "excesses" committed during the liquidation of kulak farms, appropriation of confiscated property, etc. The conditions for the abuse and lawlessness of state representatives in relation to the peasantry were laid down by the state policy itself to carry out the liquidation of the kulaks.

References:

1. Dahshleiger G.F., Nurpeisov K.N. // *Istoria krestianstva sovetskogo Kazakhstana 1985. t.1. S.207*
2. GAKO. F.30s. D.6. L. 2-18
3. GAAO. F.24s. D.150. L. 4-15
4. GAAO. F.24s. D.28. L.70-79
5. Janbosinova A.S. *Likvidasiya kulashestva kak klassa na materialah GAVKO // Vestnik KazNPU. №1(52). 2017. S.162-168*
6. *Krestianskii GULAG:mir stalinskih // – М.: ROSSPEN. 2010. 333 s.*
7. Kozlov A.P. *Raskulashivanie v Kazakhstane: spetsifika, posledstvia (1929-1933 gg.) // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki. I zdatelstvo: "Gramota". Tambov. №5-1 (43). 2014. S.109-113*
8. Omarbekov T.O. *Politicheskaia repressia protiv krestianstva // Vestnik KazGU. 1998. № 8. S.35*
9. «УМЫТЫЛМАС УЧИН БІЛУ: XX gasyrdyn 20-50y jylardyn basyndagy TOTALITARLYH BIILIK JANE HALYH»: *Halyharalyh gylymi-tajiribelik konferensiasy 30-31 мамыр 2014 g. Ust-Kamenagorsk: «Media-Alians». 2014. 577 s.*
10. Halidulin G.H. *Politika sovetskogo gosudarstva v otnochenii kazakhskih charua (1917-1940 gg.). Almaty: NIS Gylım. 2001. 214 s.*

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дахшлейгер Г. Ф., Нұрпейісов к.Н. // *Советтік Қазақстан шаруаларының тарихы 1985. т. 1. 207 б.*
2. ГАКО. 30 F. T. 6-үй. Л. 2-18
3. GAAO. F. 24s. D. 150. L. 4-15
4. GAAO. F. 24s. D. 28. L. 70-79
5. Янбосинова а.с. *ЛИКВИДАСИЯ КУЛАШЕСТВА как класс на материалах ГАВКО // ҚазҰПУ хабаршысы. №1(52). 2017. С. 162-168*
6. *Крестьянский ГУЛАГ:әлем сталиндік // – М.: РОССПЭН. 2010. 333 Б.*
7. *1929-1933 жж.) // тарихи, философиялық, саяси және өнер. Теория және практика сұрақтары. Мен саумын:"хат". Тамбов. №5-1 (43). 2014. С. 109-113*
8. *Омарбеков Т.О. шаруаларға қарсы саяси қуғын-сүргін // ҚазМУ хабаршысы. 1998. № 8. 35 б.*
9. *"УМЫТЫЛМАС УЧИН БІЛУ: XX гасыр 20-50ы жылдардың басындағы тоталитарлық бірлік және ХАЛЫХ "" Халыхаралық гылыми-Таджирибелікконенсиасы 30-31 мамыр 2014 ж.Өскемен қаласы:" Медиа-Алианы". 2014. 577 Б.*

10. Халидулин г.Х. қазақ чаруасына қатысты Кеңес мемлекетінің саясаты (1917-1940 жж.). Алматы: НИС ғылым. 2001. 214 б.

УДК 341.1
МРНТИ 11.25.47

Турсункулова С.Б.¹ Оспанова А.Н.² Болысбекова М.К.³

*¹Магистрант кафедрасы Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

*²Профессор кафедрасы Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

*³Старший преподаватель кафедрасы Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан*

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КЫРГЫЗСТАНА В КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ ЕВРАЗИЙСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

В работе рассматриваются вопросы экономической интеграции Кыргызской Республики в Евразийский экономический союз. Евразийский экономический союз создает все условия для того, чтобы улучшить экономическую торговлю между странами ЕАЭС чтобы было выгодно и эффективно работать. Странами-участниками обеспечивается свобода движения товаров, услуг, капитала и рабочей силы, проведение скоординированной, согласованной или единой политики в отраслях экономики. Поэтому речь идет не о конкуренции, а о сотрудничестве и партнерстве.

Приоритетными направлениями являются активизация инвестиционной политики, подписание договора о пенсионном обеспечении трудящихся и членов их семей, принятие стратегии формирования цифрового пространства, промышленное сотрудничество, либерализация рынка услуг, скоординированная транспортная политика, а также разработка концепции формирования общего финансового рынка.

Ключевые слова: внешняя политика, суверенитет, независимость, Кыргызстан, международные отношения, постсоветские страны.

Турсункулова С.Б.¹ Оспанова А.Н.² Болысбекова М.К.³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының магистранты

*²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры,
НурСултан, Қазақстан,*

*³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
аймақтану кафедрасының аға оқытушысы,
НурСултан, Қазақстан*

КЫРГЫЗСТАННЫҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ ИНТЕГРАЦИЯНЫ ДАМУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНДАҒЫ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ

Аңдатпа

Жұмыста Кыргыз Республикасының Еуразиялық экономикалық одаққа экономикалық кірігуі мәселелері қарастырылады. Еуразиялық экономикалық одақ тиімді жұмыс істеу үшін ЕАЭО елдері арасындағы экономикалық сауданы жақсарту үшін барлық жағдай жасайды. Қатысушы елдер тауарлар, қызметтер, капитал және жұмыс күшінің еркін қозғалысы, экономика салаларында үйлестірілген, келісілген немесе бірыңғай саясат жүргізуді қамтамасыз етеді. Сондықтан әңгіме бәсекелестік туралы емес, ынтымақтастық пен әріптестік туралы болып отыр.

Инвестициялық саясатты жандандыру, еңбекшілер мен олардың отбасы мүшелерін зейнетақымен қамсыздандыру туралы шартқа қол қою, сандық кеңістікті қалыптастыру стратегиясын қабылдау, өнеркәсіптік ынтымақтастық, қызметтер нарығын ырықтандыру, үйлестірілген көлік саясаты, сондай-ақ ортақ Қаржы нарығын қалыптастыру тұжырымдамасын әзірлеу басым бағыттар болып табылады.

Түйінді сөздер: сыртқы саясат, егемендік, тәуелсіздік, Қырғызстан, Халықаралық қатынастар, посткеңестік елдер.

Tursunkulova S.B.¹ Ospanova A.N.² Bolysbekova M.K.³

*¹Master Student of the Department of Regional Studies,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan,*

*²Professor of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan,*

*³Senior Lecturer, Department of the Department of Regional Studies,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan.*

FOREIGN POLICY OF KYRGYZSTAN IN THE CONCEPT OF DEVELOPMENT OF EURASIAN INTEGRATION

Abstract

The paper will consider the issues of economic integration of the Kyrgyz Republic into the Eurasian economic Union. The Eurasian economic Union will create all conditions for improving economic trade between the EAEU countries for effective and efficient work. The participating countries shall ensure the implementation of coordinated, coherent or unified policies in the areas of economy, free movement of goods, services, capital and labor. So it's not about competition, it's about cooperation and collaboration.

Priority areas are the activation of investment policy, the signing of an agreement on pensions for workers and members of their families, the adoption Of a strategy for the formation of quantitative space, industrial cooperation, liberalization of the services market, coordinated transport policy, as well as the development of a concept for the formation of a common financial market.

Key words: foreign policy, sovereignty, independence, Kyrgyzstan, international relations, post-Soviet countries.

Правительство Кыргызстана приняло решение о вступлении в Таможенный Союз 11 апреля 2011 года. 19 октября 2011 года в соответствии с решением Межгосударственного совета ЕАЭС была сформирована целевая группа для решения вопросов, связанных с участием нового государства в Таможенном союзе. На очередном заседании Коллегии Евразийской экономической комиссии 18 сентября 2012 года был утвержден план действий по вступлению Кыргызстана в Таможенный союз [1]. Визит Владимира Путина в Кыргызстан 20 сентября 2012 года способствовал ускорению интеграции страны в евразийские интеграционные институты. Кыргызские власти давно были к этому готовы. Еще в 2009 году президент Курманбек Бакиев сделал заявление о предстоящем вступлении страны в Таможенный союз. В 2011 году действующий президент Алмазбек Атамбаев, заявил, что “с 1 января 2012 года Кыргызстан станет частью таможенного союза”. 23 декабря 2014 года на заседании Высшего Евразийского экономического совета был подписан Договор о присоединении Кыргызстана к ЕАЭС. Процесс интеграции центральноазиатской республики в Евразийский экономический союз длился более четырех лет [2].

Основным документом ЕАЭС является "Договор о Евразийском экономическом союзе". В соответствии с документом “ЕАЭС является международной организацией региональной экономической интеграции, обладающей международной правосубъектностью. Союз обеспечивает свободное перемещение товаров, услуг, капитала и рабочей силы, согласованную, или единую политику в секторах экономики. Основными органами Союза являются:

1. Высший Евразийский экономический совет: состоит из глав государств и определяет все ключевые вопросы организации.

2. Евразийский межправительственный совет: в его состав входят главы правительств государств-членов. Совет обеспечивает выполнение и контроль за выполнением подписанных соглашений.

3. Евразийская экономическая комиссия является постоянно действующим органом. Комиссия принимает решения нормативного характера и имеет обязательную силу для постановлений государств-членов, которые носят административный характер, а рекомендации не имеют обязательной силы.

4. Суд Евразийского экономического союза [3]

Однако процесс интеграции Кыргызстана был сопряжен с определенными рисками, которые стали еще более выраженными в октябре 2012 года по мере обострения политического кризиса в стране. В отличие от других центральноазиатских государств, в Кыргызстане нет сильного правительства, способного поддерживать политическую стабильность в стране на долгосрочной основе [4].

В ходе визита Владимира Путина в Бишкек Россия пошла навстречу Кыргызстану в части облегчения долгового бремени и оказания экономической помощи в строительстве ГЭС Камбарата-1 и Верхне-Нарынской ГЭС. Москва даже пошла на уступку относительно распределения долей участия (50/50) для этих объектов: ранее Россия настаивала на приобретении 75-процентной доли в обоих проектах. Российская экономическая помощь жизненно была важна для Кыргызстана, поскольку страна переживала тяжелый экономический и политический кризис. Взамен Россия получила продление до 2032 года срока аренды своих военных баз, которые теперь формально считаются единой объединенной базой на территории Кыргызстана [5].

Согласно американскому индексу несостоявшихся государств (2011) Кыргызстан являлся наиболее проблемным государством среди бывших советских республик. После двух революций (последовательного свержения Аскара Акаева в 2005 году и Курманбека Бакиева в 2010 году) страна столкнулась с очевидным кризисом государственности. Особенно ярко это проявлялось в слабости правоохранительных органов из-за отсутствия финансирования и коррупции [6]. Демократические инструменты терпели неудачу, в то время как переворот оставаясь испытанной техникой. Учитывая клановое общество и традиционную оппозицию Север-Юг, политические лидеры без труда вызывали огромные массы односельчан или людей из своего региона. Их сажали в автобусы и везли в столицу. Там к толпе присоединялись безработные или обедневшие горожане – за отдельную плату. Также могли быть задействованы криминальные элементы, в том числе наркоторговцы. Затем толпа, часто размахивая палками и швыряя камнями, штурмовала Правительственный дом и, если ей удавалось подавить полицию (которая не имеет ни хорошего персонала, ни хорошего вооружения), происходил еще один переворот. Ирония заключалась в том, что устроить такого рода “революцию” сравнительно дешевле.” Это даже дешевле, чем обычная парламентская избирательная кампания (парламент в Кыргызстане является и уже давно является более влиятельным, чем в других центральноазиатских государствах). Поэтому любому, кто недоволен нынешним распределением власти, нетрудно спровоцировать очередную “революцию” [7]

Именно это и произошло 3 октября 2012 года: депутаты парламента, представляющие южные районы, предприняли попытку государственного переворота. В этот день на площади Ала-Тоо делегаты Жогорку Кенеша, представляющие партию Ата-Журт (поддерживаемую южанами, ранее тесно связанными с силами, поддержавшими свергнутого президента Бакиева), Камбычбек Ташиев, Талант Мамытов и Садыр Жапаров организовали митинг под лозунгом “За национализацию Кумтора” (золотого месторождения, принадлежащего канадскому инвестору, являющегося одним из основных источников доходов государственного бюджета). Не было никаких сомнений в том, что национализация бизнеса привела бы к дальнейшему спаду экономики страны, которая и так катастрофична [8].

Некоторые направления экономической деятельности, характерные для Кыргызстана, являются достаточно перспективными с точки зрения интеграции страны с Россией, Казахстаном и Беларусью. Например, отечественная текстильная промышленность, благодаря своей дешевой рабочей силе, опирающейся в основном на женский труд, растет, в то время как в остальных бывших советских республиках (за исключением Туркменистана и Узбекистана) она находится в упадке. Доходы от прямого экспорта текстильных изделий, произведенных в Кыргызстане, составляют 1,1 млрд долларов США в год или 22% ВВП страны [9]. Основные отрасли экономики по данным 2017года. это сельское хозяйство (20,8% ВВП), промышленность (34,4%) и сфера услуг (44,8%). 27 в структуре

ВВП целесообразно обратить внимание на высокий процент занятых в сфере услуг, что, как правило, характерно для развитых стран [10]. Однако в случае Кыргызстана это связано с "челночной торговлей", т. е. реэкспортом китайской продукции на рынки СНГ. Присоединился в 1998 году. ВТО обязала Кыргызстан взимать с ввозимых товаров пошлины, не превышающие 10%, более того, власти Республики, пытаясь либерализовать экономику, установили тарифы так, чтобы средняя ставка была 5%, т. е. самая низкая в СНГ. В свою очередь, средний таможенный тариф в России (до вступления в ВТО) составлял 10,5% 28 кроме того, вступив во Всемирную торговую организацию [11], Кыргызстан практически полностью отменил протекционистские меры в отношении экономически важных отраслей и секторов, предрасположенных к протекционизму, сельского хозяйства, промышленного производства, финансового сектора, телекоммуникаций и др. Это привело к серьезным последствиям для жизненно важных для Кыргызстана отраслей экономики и стимулировало развитие "челночной торговли" и отток экономически активного населения, прежде всего в Россию и Казахстан. Кыргызстан имеет особую экономическую систему, не характерную для других республик бывшего СССР, по существу основанную на легальном и зачастую нелегальном реэкспорте. Следует отметить, что "только 28% населения Кыргызстана занято в формальном секторе, а остальные 72% - в неформальном" [12]. Помимо услуг, важное место в экономике Кыргызстана занимает гидроэнергетика. Страна обладает значительным потенциалом, занимая по этому показателю 3 место в СНГ, уступая только России и Таджикистану. "Суммарный гидроэнергетический потенциал крупных и средних рек составляет 142,5 млрд кВт * ч в год. В настоящее время используется только около 10% водных ресурсов. Зависимость страны от иностранных энергоресурсов оценивается в 40%." Несмотря на значительный энергетический потенциал, развитие отрасли в стране крайне проблематично из-за положения стран нижнего течения рек, которые расположены на Верхне-Нарынском каскаде ГЭС и Камбаратинской ГЭС (крупнейшие гидроэнергетические объекты страны). Напряженные отношения со странами Центральной Азии, прежде всего Узбекистаном, не позволяли Кыргызстану реализовать свой энергетический потенциал, но и отпугивали потенциальных инвесторов, необходимых для реализации намеченных проектов [13].

Кроме того, для экономики Кыргызстана наиболее важной является горнодобывающая промышленность. Страна производит ртуть, олово, сурьму, вольфрам, цинк и золото. Развитие последнего стабильно обеспечивает более 10% ВВП страны и составляет более четверти всего экспорта Кыргызстана [14]. Ключевым месторождением является "Кумтор", в настоящее время принадлежащее канадской компании "Центerra Голд", однако Кыргызская Республика через АО "Кыргызалтын" является держателем крупнейшего пакета акций "Центerra Голд" таким образом, следует отметить, что несмотря на значительную долю в ВВП страны, предприятие не обеспечивает большое количество рабочих мест в стране. На данный момент сайт Кумтора информирует примерно о 2900 рабочих мест, что незначительно для очень крупных предприятий, функционирующих в республике [15].

Однако не все экономические тенденции, характерные для Кыргызстана, одинаково благоприятны для интеграционного процесса:

- Во-первых, Кыргызстан в настоящее время является одним из основных центров сбыта китайской продукции для других бывших советских республик (следует отметить, что по большей части эта продукция поступает в страну через черный рынок, что проявляется в ужасающем несоответствии между официальной статистикой объемов торговли Кыргызстана и Китая). Малые предприятия питают эту торговлю. В настоящее время насчитывается 800 000 мелких торговцев, которые получают прибыль от реэкспорта товаров, из общей численности населения в 5 миллионов человек. Россия и Казахстан являются основными рынками сбыта для 90 процентов этих трейдеров. Дордой, крупнейший торговый центр Центральной Азии, является одним из центров этой торговли, его годовой оборот достигает 1 миллиарда долларов США или 20 процентов ВВП страны. Как только Бишкек присоединился к Таможенному союзу, произошло резкое увеличение масштабов этого бизнеса, связанного с де-факто контрабандными китайскими товарами. Которое соответственно, это ускорило и без того очевидные процессы превращения бывших советских государств в поставщиков сырья для Китая.

- Во-вторых, импортные пошлины Кыргызстана относительно низки (около 50 процентов от эквивалентного российского налога). Интеграция привела к резкому росту цен на большинство импортируемых товаров из-за этого увеличилась импортная пошлина. Ситуация привела к повторению событий в Казахстане, где рост цен почти достиг уровня цен в России (российские цены

достаточно высоки по сравнению с ценами в остальных странах СНГ). Даже в относительно благополучном Казахстане последовавшая инфляция вызвала общественный резонанс и националистические антироссийские настроения. В Кыргызстане, где значительная часть населения живет из рук в руки, рост цен, который может возникнуть в результате интеграции с Россией, может спровоцировать еще одну революцию.

- В-третьих, Кыргызстан сегодня является одним из крупнейших (наряду с Таджикистаном и Узбекистаном) источников трудовых мигрантов для России и Казахстана. По разным оценкам, от 400 000 до 1,5 миллиона человек из общей численности населения Кыргызстана в уехали за границу, чтобы работать в этих двух странах. Таким образом, существует потенциальная опасность того, что интеграция приведет к ослаблению контроля над потоком мигрантов и, следовательно, к резкому росту числа мигрантов, поскольку единое экономическое пространство предполагает свободное передвижение рабочей силы и равные права трудящихся во всех государствах-членах.

- В-четвертых, как отмечается в докладе УНП ООН (Управление Организации Объединенных Наций по наркотикам и преступности), снятие Россией и Казахстаном пограничного контроля для Кыргызстана и Таджикистана привело к резкому увеличению наркотрафика по маршруту Афганистан-Таджикистан-Кыргызстан-Казахстан-Россия-Восточная и Северная Европа (“Северный маршрут”) [16].

При поддержке Россией и соответствующими организациями (такими как Евразийская экономическая комиссия) принятия Кыргызстана в евразийские институты в рамках специальной политики, была направленной на решение проблем Бишкека, указанные риски были сведены к минимуму. Однако Кыргызстан присоединился к этим институтам без решения своих проблем, весьма вероятно, что идея интеграции между бывшими советскими государствами поставлена под угрозу. Однако следует помнить, что решение проблем Кыргызстана потребует огромных усилий и материальных вложений [17].

Список использованной литературы:

1. *Kyrgyzstan acceded to the Treaty on the Eurasian economic Union// the Newspaper “Evening Bisca”* – 24.12.14 р URL: http://www.vb.kg/doc/297832_kyrgyzstan_prisoedinilsia_k_dogovory_o_evraziyskom_ekonomicheskom_souze.html
2. *New integration project for Eurasia — a future that is born today // the Newspaper “Izvestia ”* – 03.10.11 URL: <http://izvestia.ru/news/502761>
3. *The Treaty on the Eurasian economic Union from 29.05.14. Consultant//URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/4421fb06ad7b500f19481a4a56ebf703112c5e80/*
4. *Official site of the Kumtor. Centerra Gold Inc. URL: http://www.kumtor.kg/ru/about/centerra-gold-inc/*
5. *Shustov A. the Border of Kyrgyzstan and Uzbekistan: the disputed land and prospects for peace//However. Eurasia. URL: http://www.odnako.org/blogs/granica-kirgizii-i-uzbekistana-spornie-zemli-i-perspektivi-umirotvoreniya/*
6. *Census data of the population of Kyrgyzstan 2009// national statistical Committee of the Kyrgyz Republic URL: http://web.archive.org/web/20110810173507/http://212.42.101.100:8088/nacstat/sites/default/files/Issyk-kul'skaya%20область.pdf*
7. *Kazakhstan abolished the sanitary-quarantine control at the border with Kyrgyzstan//IA “Eurasian communication center”. URL: http://eurasiancenter.ru/news/20151118/1004296751.html*The data of the
8. *M. Nuralieva. Kyrgyzstan in the WTO: commitments and implications.-2014. – P. 26*
9. *RUE "national centre for marketing and price study. Oil, gas, coal and energy of Kyrgyzstan. URL: http://neftegaz.ru/analysis/view/7620*
10. *The data of the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic on foreign investments 2015. URL: http://knews.kg/2016/02/11/top-10-proverennyih-vremenem-investorov-kyirgyizstana/*
11. *IA “MIR 24”. Gazprom invests in Kyrgyzstan 34 billion. URL: http://mir24.tv/news/economy/11987252*
12. *A. Kazantsev. Risks of Eurasian integration of Kyrgyzstan: how to minimize them//RIAC. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1100#1*
13. *O. Evdokimova. The accession of Kyrgyzstan To the customs Union :preconditions, problems, prospects//Vestnik MGIMO-2012. p. 170*

14. *Experts: Kyrgyzstan is in the Customs Union-volunteer force// Correspondent -25.06.14 URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3383735-eksperty-kyrhyzyia-ydet-v-tamozhennyi-souiz-dobrovolno-prynudytelno>*

15. *D. Evlashov: problems of accession of Kyrgyzstan to the Customs Union: information component// post-Soviet mainland – 2014. P. 46*

16. *The Treaty of accession of Kyrgyzstan to the Eurasian economic Union from 29.05.14. St.8//URL: http://www.consultant.ru/document/Cons_doc_LAW_172976/74955b82b0be4f35b7d22f34e6dbcb30564565c0/*

17. *The IMF report On the world GDP/the Official website of the IMF. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/02/>*

References:

1. *Kyrgyzstan acceded to the Treaty on the Eurasian economic Union// the Newspaper “Evening Bisca” – 24.12.14 p URL:*

http://www.vb.kg/doc/297832_kyrgyzstan_prisoedinilsia_k_dogovory_o_evraziyskom_ekonomicheskom_souze.html

2. *New integration project for Eurasia — a future that is born today // the Newspaper “Izvestia ” – 03.10.11 URL: <http://izvestia.ru/news/502761>*

3. *The Treaty on the Eurasian economic Union from 29.05.14. Consultant//URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_163855/4421fb06ad7b500f19481a4a56ebf703112c5e80/*

4. *Official site of the Kumtor. Centerra Gold Inc. URL: <http://www.kumtor.kg/ru/about/centerra-gold-inc/>*

5. *Shustov A. the Border of Kyrgyzstan and Uzbekistan: the disputed land and prospects for peace//However. Eurasia. URL: <http://www.odnako.org/blogs/granica-kirgizii-i-uzbekistana-spornie-zemli-i-perspektivi-umirotvoreniya/>*

6. *Census data of the population of Kyrgyzstan 2009 // national statistical Committee of the Kyrgyz Republic URL:*

<http://web.archive.org/web/20110810173507/http://212.42.101.100:8088/nacstat/sites/default/files/Issyk-kul'skaya%20область.pdf>

7. *Kazakhstan abolished the sanitary-quarantine control at the border with Kyrgyzstan//IA “Eurasian communication center”. URL: <http://eurasiancenter.ru/news/20151118/1004296751.html>The data of the*

8. *M. Nuralieva. Kyrgyzstan in the WTO: commitments and implications.-2014. – P. 26*

9. *RUE "national centre for marketing and price study. Oil, gas, coal and energy of Kyrgyzstan. URL: <http://neftegaz.ru/analysis/view/7620>*

10. *The data of the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic on foreign investments 2015. URL: <http://knews.kg/2016/02/11/top-10-proverennyih-vremenem-investorov-kyrgyzystana/>*

11. *IA “MIR 24”. Gazprom invests in Kyrgyzstan 34 billion. URL: <http://mir24.tv/news/economy/11987252>*

12. *A. Kazantsev. Risks of Eurasian integration of Kyrgyzstan: how to minimize them//RIAC. URL: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1100#1*

13. *O. Evdokimova. The accession of Kyrgyzstan To the customs Union :preconditions, problems, prospects//Vestnik MGIMO-2012. p. 170*

14. *Experts: Kyrgyzstan is in the Customs Union-volunteer force// Correspondent -25.06.14 URL: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3383735-eksperty-kyrhyzyia-ydet-v-tamozhennyi-souiz-dobrovolno-prynudytelno>*

15. *D. Evlashov: problems of accession of Kyrgyzstan to the Customs Union: information component// post-Soviet mainland – 2014. P. 46*

16. *The Treaty of accession of Kyrgyzstan to the Eurasian economic Union from 29.05.14. St.8//URL: http://www.consultant.ru/document/Cons_doc_LAW_172976/74955b82b0be4f35b7d22f34e6dbcb30564565c0/*

17. *The IMF report On the world GDP/the Official website of the IMF. URL: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2013/02/>*

ӨОЖ 327.222

МРНТИ 11.25.91

Токеева А.А.

*Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ
«6D020200- Халықаралық қатынастар» мамандығының Ph.D докторанты.
Алматы, Қазақстан, e-mail: t_asya88@mail.ru*

ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ ЕЛДЕРІНІҢ ИМИДЖДІК САЯСАТЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан мен Қытай арасындағы халықаралық саяси имиджінің қалыптасуының сыртқы факторлары қарастырылған. Қазақстан мен ҚХР серіктестігіне жаңа бір қырынан қарауға тырыстық. Екі елдің іскерлік ынтымақтастық әлеуеті әлі де жоғары екенін көреміз және оның болашағы аса зор екенін де байқаймыз. Алайда осы уақытқа дейінгі тәжірибеміз, жеткен нәтижелеріміздің қорытындысы бойынша негізгі мәселелерді шеше алдық па? Осы сияқты түрлі сұрақтарға жауап іздей отырып қазіргі жаһандану заманында түрлі қауіп-қатердің алдын алып, дұрыс қадам жасауға жол береді. Осылайша ортақ күш-жігер жұмсаудың нәтижесінде, біз екі ел бейбітшілікпен, тұрақтылықпен алға қойылған мақсаттарымызға сенімді жете аламыз. Мақалада Қазақстан мен Қытайдың мәдени қарым-қатынасында екі ел арасында жиырма жеті жыл көлемінде қол жеткізген ынтымақтастықтары мен сол ынтымақтастық шеңберінде атқарған нақты шаралары жайында қысқаша баяндалған.

Түйін сөздер: Қазақстан, Қытай, халықаралық қатынастар, имидж саясаты, сыртқы фактор, қауіпсіздік, ынтымақтастық.

Tokeyeva A.A.

*Specialty "6D020200 - International relations". KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: t_asya88@mail.ru*

IMAGE POLICY OF KAZAKHSTAN AND CHINA AT THE PRESENT STAGE

Abstract

This article discusses the external factors in the formation of the international political image of Kazakhstan and the People's Republic of China at the present stage. The interactions of the two countries and common tasks within the framework of international regional associations are analyzed. The article considers the latest understandings in this area at the present stage. Relations of partnership and strategic interaction between Kazakhstan and China, recognized by the parties as "relations of a new type", have accumulated significant experience in cooperation in various fields. Twenty-seven years of contacts that began after the declaration of independence of Kazakhstan provide rich material for research. 27 years of communication, cooperation in many areas give the right to pose other questions: what were the main problems the partners managed to solve? ... What should Kazakhstan do to get a greater effect from interaction with a partner developing its economy on a larger, more focused and faster pace? The above questions also require scientific reflection. Analysis of the achievement of mutually beneficial results makes it possible to consolidate the ways and means of achieving them. Identification of miscalculations allowed to prevent them from escalating into a problem, eliminate miscalculations in order to maintain and continue equal relations.

Keywords: Kazakhstan, China, international relations, image, external factor, security, cooperation.

Токеева А.А.

*Ph.D докторант КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
Специальность «6D020200- Международные отношения»
Алматы, Казахстан, e-mail: t_asya88@mail.ru*

ИМИДЖЕВАЯ ПОЛИТИКА КАЗАХСТАНА И КИТАЯ НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются внешние факторы формирования международного политического имиджа Казахстана и Китайской Народной Республики на современном этапе. Анализируются взаимодействия двух стран и общие задачи в рамках международных региональных объединений. Статья рассматривает последние договоренности в этой области на современном этапе. Отношения партнерства и стратегического взаимодействия Казахстана и Китая, признанные сторонами «отношениями нового типа», накопили значительный опыт сотрудничества в разных сферах. Двадцать семь лет контактов, начавшихся после провозглашения независимости Казахстана дают богатый материал для исследований. 27 лет общения, сотрудничества во многих сферах дают право поставить и другие вопросы: какие главные проблемы удалось решить партнерам? ...Что следует сделать Казахстану для получения большего эффекта от взаимодействия с партнером, развивающим свою экономику более масштабно, целеустремленно и более быстрыми темпами? Выше поставленные вопросы также требуют научного осмысления. Анализ достижения взаимовыгодных результатов дает возможность закрепить пути и способы их достижения. Выявление допущенных просчетов позволяет предотвратить их перерастание в проблему, устранить просчеты ради сохранения и продолжения равноправных отношений.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, международные отношения, имидж, внешний фактор, безопасность, сотрудничество.

Қазіргі таңда мемлекеттік имидж саласына байланысты мәселелердің маңыздылығы күннен күнге өсіп барады. Қазақстан Республикасының халықаралық имиджін қарастырудан бұрын, негізгі ұғымдық дәрежелерді белгілеп алу керек.

Ғылыми әдебиетте «саяси түр» мен «саяси имидж» ұғымдары әдетте бірдей сатыға қойылады. Сонымен қатар, бұл ұғымдарды шектемеу туралы пікірлер де бар, себебі «түрге қарағанда, имидж-қоғамдық көңіл-күйді басқарудың мақсаты мен құралы болып табылады».

«Имидж» ұғымы түрлерін атап өтейік:

-Саясаттағы субъекттер мен олардың имидждерінің өзара әрекеттесуі; топтық субъектілер имиджі (ұлттар), бірлескен субъектілер имиджі (ұйымдар), жүйелі түрде бірлескен субъектілер имиджі (мемлекеттер);

-Дүниежүзілік қоғамдық пікірге саяси және эмоционалдыпсихологиялық жағынан әсер ету мақсатында құрылған арнайы бейне;

-Қоғамдық саясат аясындағы саяси ұқсастықтардың бейнелі репрезентациясы, ол имидж тасымалдаушының мінсіз көрінісі мен түсінігін салыстыру жолымен қалыптасады;

-Субъекттік жақтан құрастырылатын, тартымды әрі дәлелденетін образ;

Мемлекеттің имиджі екі өлшемнен тұрады: сыртқысы –өзге мемлекеттер арасында қалыптасқан көзқарастар, ішкісі –азаматтардың жеке бастарының пікірі. Алайда «сыртқы өлшем» өз алдында абырой, репутация болып саналады. Халықаралық имидж бен «орнықтыру» категориясы тығыз байланысты, яғни субъектінің имиджі мен оған бекітілген орын, оның рөлі және ұлттық құндылықтары арқылы анықталады. Имидж – мемлекеттің дүниежүзілік саяси кеңістіктегі орнын анықтап, оны өзгерте алатын нақты позиция. Жалпы алғанда, имидждік коммуникация сыртқы саясат, дипломатия, экономика, білім және ғылым, мәдениет, диаспоралық қатынастар, туризм сияқты салаларды толығымен қамтиды [1, с.267]

– Ең дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылу – басты мақсатымыз. Біз елімізді дамудың жаңа деңгейіне шығарып, жетістіктерімізді еселеу үшін ауқымды жұмыс атқаруымыз керек, – деді Қазақстан Президенті [2, с.1]

Жалпы, Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастардың сауатты әрі салиқалы жүргізілуі екі жақтың өзара сенімін жоғалтпай келеді. Тәуелсіздіктің алғашқы сәттерінен бастап еліміз Қытаймен тату көрші болу бағытында көптеген жұмыстар атқарды. Осы мақсаттағы жүзеге асырылған шаралардың әрқайсысының өзіндік маңызы зор. Бұл орайда, Тұңғыш Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаевтың өлшеусіз еңбегін ерекше атап өтуіміз керек. Ең алдымен, елдің жағымды имиджін қалыптастыру үрдісінің институционалдық негізінде тоқтау қажет. Оның алға басуындағы түбегейлі рөл Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевқа тиесілі. Мемлекет басшысының еңбектері осы бағыт қызметінің іргелі және әдістемелік негіздерін құрайды. Мемлекет басшысы 1997 жылы «дүниежүзінің іскер топтары үшін Қазақстанның тартымды имиджі» және «қолайлы инвестициялық ахуалды жасау» қажеттіліктері жайлы айтқан болатын.

Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін алғаннан бері көршілес жатқан, әлемнің алпауыт елдерінің бірі Қытай Халық Республикасымен достық қарым-қатынастар орнатып, түрлі саладағы ынтымақтастықты қарқынды дамытуда. Тақырыптың өзектілігін төмендегі факторлармен дәйектеуге болады.

Біріншіден, бүкіл әлемге әйгілі Ұлы Жібек жолы екі ел арасындағы ғасырларға жалғасқан достықтың нақты айғағындай. Біздің еліміз Қазақстанның тәуелсіздігін алғашқылардың бірі болып таныды және онымен дипломатиялық қарым-қатынас орнатты. Сол сәттен бері Қазақстан мен Қытай қарым-қатынасы халықаралық конъюнктураның өзгерістері сынақтарына шыдас бере отырып, сенімділік, тең құқылық, өзара тиімділік пен өзара ықпалдастық сипатын айғақтап, саламатты және тұрақты арнада жедел дамуда. Қауіпсіздік саласынан бастап ғылым-білім саласына дейінге барлық аяларды қамтыған екі мемлекет арасындағы қатынастар жоғары қарқынмен күн өткен сайын даму үстінде. Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы ресми қарым- қатынас орнатқан жиырма жеті жыл көлемінде көптеген тарихи маңызы зор келісімдерге қол жеткізді. Аталмыш құжаттар мен құрылымдар екі мемлекеттің тұрақты әрі табысты, ұзақ мерзімді стратегиялық әріптестік негізінде даму жолының құралы есепті. Қытайдай алып мемлекетпен стратегиялық әріптес болу кез келген мемлекет үшін сыртқы саясатындағы үлкен жетістік. Қытай Халық Республикасының сыртқы саясатында стратегиялық әріптестікке ерекше мән беріледі. Осы уақытқа дейінгі алған екі ел арасындағы ынтымақтастықтың нәтижелері бойынша ҚХР мен әріптестіктігінің жарқын болашағы үшін Қазақстан алдыға нақты мақсаттар мен стратегиялар қою керек.

Екіншіден, халықаралық қатынастарда «Әріптестік», «Стратегиялық ынтымақтастық» терминдерінің нақты қалыптасқан түсінігі жоқ. Бұл терминдерді қарастыру арқылы Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы ынтымақтастық қарым- қатынасының негіздері мен болашағына көз жүгірте аламыз.

Үшіншіден, екі ел арасындағы байланыстарға сызат түсірер мәселелер толық шешімін тапқан соң, қос мемлекет ұзақ мерзімді ынтымақтастық үшін стратегиялық әріптеске айналды. Дегенімен, қазіргі таңда желіде жүрген түрлі әңгімелер, әлемде болып жатқан қауіп-қатерге байланысты алдымен өз еліміздің ұлттық қауіпсіздігімізді, шекаралық мәселелерді, өзімізге тән қызығушылығымызды ойлағанымыз жөн. Өйткені 15-20 жылдан кейін екі ел арасындағы қарым-қатынас қандай жағдайда болатынын болжау өте қиын.

Төртіншіден, болашаққа көз тігер болсақ, екі елдің іскерлік ынтымақтастық әлеуеті әлі де жоғары екенін көреміз және оның болашағы аса зор екенін де байқаймыз. Алайда осы уақытқа дейінгі тәжірибеміз, жеткен нәтижелеріміздің қорытындысы бойынша негізгі мәселелерді шеше алдық па? Алға қойған мақсаттарымызға жете алдық па? Екі елге пайдасы тиіп жатыр ма? Қазақстан өз экономикасын әлем бойынша қарқынды дамыта ала ма? Осы сияқты түрлі сұрақтарға жауап іздей отырып қазіргі жаһандану заманында түрлі қауіп-қатердің алдын алып, дұрыс қадам жасауға жол береді. Осылайша ортақ күш-жігер жұмсаудың нәтижесінде ғана біздің халықтарымыз бейбітшілікпен, тұрақтылықпен қамтамасыз етілетін болады [3, с. 288].

Бүгінгі таңда Қытай елі өзінің саяси, экономикалық әлеуетімен бүкіл әлем елдерінің назарын өзіне аударған алпауыт мемлекет болып табылады. Оған қоса аспан асты елі біздің шығыстағы көршіміз. Сол үшін де Қытай қоғамындағы мәдени, экономикалық және аймақтық қауіпсіздік мәселелерін сонымен қатар білім және ғылым, мәдениет, диаспоралық қатынастар қарастыру бүгінгі күннің талабын арттыра түсуде. Екі ел арасындағы тауар айналымының көлемі өсуде, экономика, мәдени-гуманитарлық ынтымақтастық саласындағы ірі жобалар іске асырылуда.

Зерттеу нәтижелері. 1-кесте. Қазақстан мен Қытай елдерінің имидждік саясаты шеңберіндегі ынтымақтастық мәселесі бойынша Қазақстан-Қытай саммиттерінің хронологиясы [4, 455-459 б.].

№	Күні	Кездесулер	Жетістіктері
1	11.07-12.07.2010 ж.	ҚХР Төрағасы Ху Цзиньтао Қазақстанға жасаған мемлекеттік сапары	Келіссөздер қорытындылары бойынша энергетика, экономиканың шикізат емес салаларындағы ынтымақтастық жайындағы бірқатар үкіметаралық және мекемеаралық ынтымақтастық жөніндегі құжаттарға қол қойды.
2	21.02-23.02.2011 ж.	ҚР Президенті Н. Назарбаев ҚХР-на	Екіжақты келіссөздер қорытындылары бой- 274 ынша ҚР Президенті мен ҚХР

		мемлекеттік сапар жасады.	Төрағасы Бірлескен мәлімдемеге қол қойды. Екі мемлекет басшыларының қатысуымен энергетика, трансшекаралық өзендер суының сапасын қорғау, Астана Алматы бағытындағы шапшаңдығы жоғары қозғалысқа есептелген теміржол магистралын салу және т.б. салалардағы бірқатар үкіметаралық және мекемеаралық ынтымақтастық жөніндегі келісімдер мен меморандумдар қабылданды.
3	Маусым айы 2011 ж.	ҚХР Төрағасы Ху Цзиньтаоның Қазақстанға ресми сапары жүзеге асты	Жан-жақты стратегиялық әріптестік туралы Бірлескен декларацияға қол қойылды.
4	06.09-07.09.2013 ж.	Президент Си Цзиньпин Қазақстан Республикасына ресми сапармен келді.	Си Цзиньпин алдымен Назарбаев Университетінде Жібек жолының экономикалық белдеуін құру туралы бастама жариялады. Стратегиялық серіктестікті одан әрі тереңдету туралы бірлескен декларацияға қол қойылды.
5	19.03.2014 ж.	ҚР Сыртқы істер министрі Ерлан Ыдырысов Қытайға ресми сапармен келді	Министр Қытай халықаралық зерттеулер институтында сөз сөйледі. Ол Бейжіңдегі қазақ ақыны және ойшылы Абай Құнанбаевқа арналған ескерткіштің ашылу салтанатына қатысты.
6	24.03.2014 ж.	Президент Си Цзиньпин мен Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың (Нидерланды Корольдігі, Ядролық қауіпсіздік жөніндегі саммит) кездесуі өтті.	Екіжақты ынтымақтастықты дамытудың негізгі бағыттары, сондай-ақ Си Цзиньпиннің Қазақстанға мемлекеттік сапарынан кейін қол жеткізілген келісімдердің орындалуы қарастырылды.
7	19.05.2014 ж.	Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың ҚХР-ға мемлекеттік сапары.	Н.Назарбаевқа «Жібек жолы» бейбітшілік сыйлығы берілді. Ляньюньган логистикалық терминалының ашылу салтанатына қатысты.
8	14.12.2014 ж.	Қытай Мемлекеттік Кеңесінің Премьері Ли Кэцян мен ҚР Премьер-Министрі Кәрім Мәсімов премьер-министрлердің екінші кезекті отырысын өткізді.	Саяси көшбасшылардың конструктивті ұстанымдарының арқасында «Жібек жолының экономикалық белдеуі» ұсынысына «Нұрлы жол» бағдарламасын ұластыру мақсатындағы жұмыстар басталып кетті, бірінші кезекте назарда болғаны – көлік, индустриаландыру, ауыл шаруашылығы өнімдерін Қытайға экспортқа шығару салалары.
9	26.12. 2014 ж.	Қазақстан Республикасының	Біз жалпы құны 60 миллиард долларды құрайтын 50 экономикалық жобаны

		Инвестициялар және даму министрі Әсет Исекешев пен ҚХР Даму және Реформа Комитеті (СКР) Шу Шаоши мемлекет басшысы арасындағы келіссөздер.	талқылады.
10	07.05.2015 ж.	Си Цзиньпиннің Қазақстанға мемлекеттік сапары	Стратегиялық серіктестікті одан әрі дамыту.
11	30.08. – 03.09. 2015 ж.	Н.Назарбаевтың Қытайға мемлекеттік сапары.	Сапар барысында 33 құжатқа қол қойылды. Олардың ішінде - индустрияландыру және инвестиция саласындағы 23,4 млрд. Долларлық 28 құжат қарастырылды.
12	13.12.- 14.12.2015 ж.	ҚР Премьер-Министрі К.Мәсімовтің ҚХР-ға сапары. Қытай Мемлекеттік Кеңесінің Премьері Ли Кэцянмен ресми кездесу.	«Қазақстан Республикасы мен ҚХР-ның 2015-2020 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасы» қабылданды.
13	12.07.2016 ж.	Бейжіңде Премьер-Министрдің бірінші орынбасары Бақытжан Сағынтаев ҚКП Орталық Комитетінің Саяси Бюросының тұрақты мүшесі, Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік Кеңесі вице-премьері Чжан Гаолимен кездесті.	Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаев жариялаған «Нұрлы жол» жаңа экономикалық саясат аясындағы жобалар мен ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің «Бір белдеу, бір жол» бастамасы талқыланды.
14	02.09.2016 ж.	Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың ҚХР-ға (Ханчжоу) жұмыс сапары.	Үкіметтер арасында «Нұрлы жол» және «Жібек жолы экономикалық белдеуі» бағдарламаларын байланыстыратын ынтымақтастық жоспарына қол қойылды. Жалпы құны 20 миллиард доллардан асатын 51 жоба бойынша келісімге қол жеткізілді.
15	03.11.2016 ж.	Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаев ҚХР Мемлекеттік Кеңесінің Премьері Ли Кэцянмен кездесті.	Сауда, инвестициялық және экономикалық ынтымақтастық саласындағы құжаттарға қол қойылды.
16	29.11. 2016 ж.	Премьер-Министрдің бірінші орынбасары Асқар Мамин Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік Кеңесі Төрағасының орынбасары Чжан Гаолимен келіссөздер	Индустрия, инновация, көлік және логистика саласындағы бірлескен 51 ірі жобаны жүзеге асыруды талқылады.

		өткізді.	
17	24.04.2017 ж.	Қазақстанның сыртқы істер министрлері Қайрат Әбдірахманов пен Қытай, Ван І арасындағы екіжақты келіссөздер.	Сыртқы істер министрліктері арасында 2017-2019 жылдарға арналған ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды.
18	14.05. -15.05. 2017 ж.	Н.Ә. Назарбаев Бейжіңде «Бір белдеу - бір жол» халықаралық ынтымақтастық форумына қатысты.	«Қазақстан Темір Жолы» Ұлттық компаниясы »АҚ, Ляньюньган порты және COSCO Shipping компаниясы арасында «Қорғас Восточные Ворота» еркін экономикалық аймағындағы «KTZE-KORGOS Gateway» құрғақ портын бірлесіп игеру туралы үшжақты келісімге қол қойылды.
19	08.06. 2017 ж.	Си Цзиньпиннің Қазақстанға мемлекеттік сапары.	«ЭКСПО-2017» аясындағы Қытайдың көрме павильонына бару, «Қазақстан мен Қытай - Еуразияның транзиттік көпірі» телекөпіріне қатысу. Қорғас-Ляньюньган жаңа көлік маршрутының іске қосылуы.
20	Маусым айы 2018ж.	Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың ҚХР-ға мемлекеттік сапары.	Ресми кездесу рәсімінен кейін екі елдің көшбасшылары кеңейтілген түрде келіссөз жүргізіп, осы келіссөздер негізінде 9 тарихи құжатқа қол қойылған.
21	12.09.2019ж.	Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев ҚХР-дың Бүкілқытайлық халық өкілдері жиыны тұрақты комитетінің төрағасы Ли Чжаньшумен кездесті	Кездесу барысында Қазақстан мен Қытайдың парламентаралық ынтымақтастығы жайы талқыланды. Екі тарап та бұл қарым-қатынастың жұмысын оң бағалады. Қасым-Жомарт Тоқаев Ли Чжаньшуды ҚХР-дың 70 жылдық мерекесімен құттықтап, Қытайға мемлекеттік сапары барысында жасалған өзара тиімді уағдаластықтар жөнінде айтты.

Сонымен қатар, трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау жөніндегі бірлескен комиссия шеңберінде ынтымақтастықтың құқықтық базасын нығайту жұмыстары жүргізілді. Екі мемлекеттің мәдени-гуманитарлық салалардағы байланыстары аса жоғары деңгейде. Қазақ халқының ұлы ақыны Абайдың 150 жылдық мерейтойы аясында 1995 жылы ҚХР астанасы Бейжің қаласына салтанатты іс-шаралар өткен болатын. Бұл дәстүр осы күнге дейін жалғасын тауып келе жатыр [5, 112 с.].

Қазақстанда Қытайдың оң имиджін қалыптастыру үшін төрт Конфуций институты жұмыс істейді (Астана, Алматы, Ақтөбе, Қарағанды), олар білім беру және ақпараттық қызметтер көрсетеді. Конфуций институттарының қазақстандық тарап үшін мәселесі - олардың функцияларының заңнамалық жазылмауы; осы бағытта дипломатиялық арналар арқылы жұмыс жүргізілуде. Қазақстандық 13 мыңнан астам студент қытайдың ЖОО-ларында білім алады. Қытай өзінің саяси бағыты бойынша Орталық Азия елдерімен, әсіресе, Қазақстанмен аймақтағы негізгі серіктес ретінде тығыз ынтымақтастық етеді. Екі тарап та қызығушылық танытады, алайда Қазақстан үшін осындай қуатты экономикалық және саяси күшейіп келе жатқан көршімен ынтымақтастық кезінде Қытай-Ресей-АҚШ үшбұрышында қалыптасып келе жатқан шиеленісті ескеру қажет. Қытайлық ұсыныстар мен бастамаларда бар барлық көрнекті артықшылықтармен бірге ең алдымен прагматизмді басшылыққа алу және ұзақ мерзімді тәуекелдерді мұқият бағалау қажет [6].

Қорыта айтқанда, болашаққа көз тігер болсақ, екі елдің іскерлік ынтымақтастық әлеуеті әлі де жоғары екенін көреміз және оның болашағы аса зор екенін де байқаймыз. Алайда осы уақытқа дейінгі тәжірибеміз, жеткен нәтижелеріміздің қорытындысы бойынша негізгі мәселелерді шеше алдық па? Алға қойған мақсаттарымызға жете алдық па? Екі елге пайдасы тиіп жатыр ма? Қазақстан өз экономикасын әлем бойынша қарқынды дамыта ала ма? Осы сияқты түрлі сұрақтарға жауап іздей отырып қазіргі жаһандану заманында түрлі қауіп-қатердің алдын алып, дұрыс қадам жасауға жол береді. Осылайша ортақ күш-жігер жұмсаудың нәтижесінде ғана біздің халықтарымыз бейбітшілікпен, тұрақтылықпен қамтамасыз етілетін болады. Ал екі ел арасындағы имидж саясатының рөлі екі мемлекетке даму және өсу барысында үлкен септігін тигізіп жатыр. Бұл дегеніміз имидж саясаты арқылы Орталық Азия аренасында Қазақстан Қытай үшін негізгі транспорттық қақпаға айналады және болашақ еуразиялық трансконтинентальды транзиттік магистральдің негізгі буыны болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қазақстан мен Қытай қарым-қатынастары. // Қазақстан Республикасының сыртқы саясаты: оқулық. – Алматы: Экономика. 2012, – 468 б.
- 2 Қазақстан Президенті Қытай қоғамдық ғылымдар академиясында лекция оқыды // <http://www.akorda.kz/kz/events/kazakhstan-prezidenti-kytai-kogamdyk-gylymdar-akademiyasynda-lekciya-okydy>
- 3 Токаев К. К. Казахстанско-китайские отношения // Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы: АО «САК», 2000, 423 с.
- 4 Қазақстан мен Қытай қарым-қатынастары // Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. – Астана, 2017. – 508 б.
- 5 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әлауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына жолдауы. Ақпараттық-сараптамалық материалдар / Жалпы ред. З.К. Шаукенова. – Астана: Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы ҚСЗИ, 2018. – 192 б.
- 6 Китай создал в 120 странах и регионах мира 440 Институтов Конфуция // Жэньминь жиба о онлайн // URL: <http://russian.people.com.cn/31516/8478245.html> (дата обращения: 08.04.2020)

List of references:

- 1 relations between Kazakhstan and China. // Foreign policy of the Republic of Kazakhstan: textbook. - Almaty: Economy. 2012, - 468 P.
- 2 President of Kazakhstan gave a lecture at the Chinese Academy of Social Sciences // <http://www.akorda.kz/kz/events/kazakhstan-prezidenti-kytai-kogamdyk-gylymdar-akademiyasynda-lekciya-okydy>
- 3 Tokaev K. K. Kazakh-Chinese relations // foreign policy of Kazakhstan under the conditions of globalization. - Almaty: JSC "sac", 2000, 423 с.
- 4 relations between Kazakhstan and China // Nazarbayev N. A. The era of Independence. - Astana, 2017. - 508 P.
- 5 address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan "Increasing the welfare of Kazakhstanis: increasing income and quality of life". Information and analytical materials / General Ed. "I Don't Know," He Said. - Astana: kisi under the president of the Republic of Kazakhstan, 2018. – 192 P.
- 6 China has created in 120 countries and regions of the world 440 Confucius Institutes // Renmin Jiba on online // URL: <http://russian.people.com.cn/31516/8478245.html> (date: 08.04.2020)

УДК 323.28

МРНТИ 11.25.41

Тюлюбаева А.У.¹, Турханова А.Ж.²

*¹Факультет международных отношений
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан*

*²Факультет международных отношений
Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,*

Нур-Султан, Казахстан

ПОЛИТИКА «МЯГКОЙ СИЛЫ» ИРАНА В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье будет рассматриваться политика «мягкой силы» Ирана в Центральной Азии: на примере Казахстана, степень ее распространения и влияния на Казахстан. Авторы статьи будут рассматривать культурное взаимодействие Ирана и Казахстана в целом и становление политики «мягкой силы» Ирана в независимом Казахстане, а также особенности ее ведения. Также будет показана роль персидского языка, общих традиций, обычаев, истории как основ для расширения отношений двух стран не только в области культуры, но и взаимосвязей в целом. Будут затронуты вопросы развития отношений Казахстана и Ирана в области науки и образования, если таковые имеют место быть. Будет кратко проанализирована внешнеполитическая активность Республики Казахстан и Исламской Республики Иран в сфере культуры и в этой связи дана оценка шансам использования Ираном имеющихся возможностей в Республике Казахстан, а также даны рекомендации для улучшения отношений двух сторон в области культуры.

Ключевые слова: «мягкая сила», культурная дипломатия, Культурный центр Ирана, Организация исламской культуры и связей, Организация исламской пропаганды, персидский язык (фарси).

Тюлюбаева А.У.¹, Турханова А.Ж.²

*¹Халықаралық қатынастар факультетінің докторанты,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ-ы, Қазақстан*

*²с.ғ.к., Халықаралық қатынастар факультетінің доценті,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ-сы, Қазақстан*

ИРАННЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ «SOFT POWER» САЯСАТЫ: КАЗАҚСТАНДАҒЫ МЫСАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақала Иранның Орталық Азиядағы «жұмсақ күш» саясат туралы болмақ, Қазақстанның үлгісімен, Қазақстандағы таралу деңгейі және әсер етуі. Мақаланың авторлары Қазақстан мен Иранның мәдени өзара ынтымақтастығын біртұтас және Иранның «жұмсақ күш» саясатын тәуелсіз Қазақстанда болуын, сонымен қатар оның енгізілуі ерекшелігі туралы қарастырады. Парсы тілінің, жалпы салт-дәстүрлердің, әдет-ғұрыптардың және тарихтың екі ел арасындағы мәдениет саласында ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда өзара байланыстарды кеңейту негізі ретіндегі рөлі көрсетіледі. Қазақстан мен Иранның ғылым мен білім саласындағы қатынастары, бар болса, дамыту мәселелері, қозғалады. Мәдениет саласындағы Қазақстан Республикасы мен Иран Ислам Республикасының сыртқы саясатының белсенділігі таталқыланатын лданатын болады және осыған байланысты Иранның Қазақстан Республикасындағы бар мүмкіндіктерді пайдалану мүмкіндіктері бағаланады, сондай-ақ мәдениет саласындағы екі жақты қатынастарды жақсарту бойынша ұсыныстар беріледі.

Tyulyubaev A.U. ¹, Turkhanova A.Zh. ²

*¹Doctoral student of the Faculty of International Relations of the
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan c., Kazakhstan*

*²Candidate of Political Science, Associate Professor of the Department of International Relations in the
L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan c., Kazakhstan*

IRAN'S "SOFT POWER" POLICY IN CENTRAL ASIA: ON THE EXAMPLE OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article will examine the "soft power" policy of Iran in Central Asia: the example of Kazakhstan, the degree of its spread and impact on Kazakhstan. The authors of the article will consider the cultural interaction of Iran and Kazakhstan as a whole and the establishment of the "soft power" policy of Iran in independent Kazakhstan, as well as the features of its conduct. The role of the Persian language, common traditions, customs, and history will also be shown as the basis for expanding relations between the two countries not only in the field of culture, but also interconnections as a whole. Issues of development of relations between Kazakhstan and Iran in the field of science and education will be touched upon if they exist. The foreign policy activity of Kazakhstan and the Islamic Republic of Iran in the field of culture will be briefly analyzed and, an assessment of the chances of Iran using the existing opportunities in the Republic of Kazakhstan will be given in this regard, as well as recommendations for improving relations between the two sides in the field of culture.

Key words: Soft power, cultural diplomacy, Cultural Center of Iran, Islamic Culture and Relations Organization, Islamic Propaganda Organization, Persian (Farsi) language.

Введение.

Активизации действий «мягкой силы» Ирана в странах центральноазиатского региона способствовали его история и географическое расположение на пересечении путей из Европы в Азию, наличие, в некоторой степени, религиозной и традиционной общности народов, проживающих на этих территориях. Этому способствовал ряд внешнеполитических факторов. Главным таким фактором стало образование новых независимых государств после распада Советского Союза в 1991 г. Центральная Азия всегда фигурировала во внешней политической стратегии Исламской Республики Иран, особенно при выстраивании отношений с такими странами, как Российская Федерация, Турецкая Республика, Индия, Пакистан, КНР. В статье будут рассматриваться направления и формы реализации «мягкой силы» Ираном в отношении Казахстана.

Цель исследования:

Выявить суть и особенности ведения политики «мягкой силы» Ирана в Центральной Азии: на примере Казахстана.

Задачи исследования:

1. Рассмотреть понятие политики «мягкой силы».
2. Определить общую тенденцию ведения Ираном политики «мягкой силы» после Исламской революции 1979 года.
3. Раскрыть особенности использования Ираном инструментов «мягкой силы» во внешнеполитических целях в отношении Казахстана.
4. Рассмотреть и проанализировать реакцию реципиента «мягкой силы» в лице Казахстана.
5. Дать практические рекомендации по развитию казахстано-иранских отношений в сфере культуры, а также по созданию казахстанских проектов в области «мягкой силы».

Методы исследования.

В качестве методов исследования в работе использован системный подход, позволяющий рассматривать политику «мягкой силы» Ирана в Казахстане, инструменты ее ведения, а также взаимодействие и обратную реакцию политической системы Казахстана на действия таковой. Также при исследовании проблематики использовался исторический метод, позволивший рассмотреть общую тенденцию ведения Ираном политики «мягкой силы» после Исламской революции. Далее в исследовании использована совокупность общенаучных методов анализа и синтеза при рассмотрении особенностей политики «мягкой силы» исламской республики.

Обсуждение.

Концепция «мягкой силы» сегодня рассматривается как самостоятельный научный феномен, заслуживающий отдельного изучения. За небольшое количество лет исследования, связанные с тематикой «мягкой силы», перспективами ее применения, оценки, измерения и т.д., составили полноценное научное направление в теории международных отношений. Предложенное Дж. Наем в 1990-х гг. понятие «мягкой силы» основывалось на том, что со времен появления человечества одни

группы «мягким образом» могли влиять на другие [1]. Сегодня в системе международных отношений наряду с «силовыми» методами государствами применяются «несиловые» методы воздействия друг на друга. Акторы международных отношений устанавливают и ведут дипломатические и экономические связи, подписываются договора различного уровня в целях поддержания мира и порядка, как на региональном, так и на глобальном уровне, ведутся переговоры и встречи по урегулированию и/ или сдерживанию конфликтов. Хотя в современных условиях многие государства и стремятся использовать «мягкую силу» для реализации своих внешнеполитических стратегий, все же некоторые «мировые державы» не перестают и сегодня применять «силу». Одним из последних таких «выпадов» со стороны США по отношению к Ирану является провокационные действия Вашингтона - убийство 3 января 2020 года главы спецподразделения Корпуса стражей исламской революции Ирана Касема Сулеймани в результате авиаудара ВВС Соединенных Штатов.

После исламской революции Иран развивался по пути на основе собственных религиозно-культурных ценностей. Страной были провозглашены основные принципы внешней политики Ирана: экспорт исламской революции, «ни Запад, ни Восток, а ислам», приоритетные отношения со странами мусульманского мира. Возникла необходимость создания институтов и органов, которые могли бы каким-либо образом продвигать культурные и религиозные идеалы и интеллектуальные верования имама Хомейни и последователей ислама в исламском обществе. Хотя по мнению доктора политических наук, главного научного сотрудника Казахстанского института стратегических исследований Мурата Лаумулина, вышеназванные принципы несколько видоизменились [2], авторами статьи считается, что принципы остались те же, только именно в Казахстане, как и в большинстве республик Центральной Азии, они не выражены так явно. Пожалуй, можно сказать, более крупные игроки на «центральноазиатской арене», такие как Китай и Россия, просто не позволят распространению исламских идей в этом регионе.

Одним из таких институтов, созданных с целью «пропаганды благородной и плодотворной культуры истинного ислама» [3] стала Организация исламской пропаганды ИРИ. Одними из основных задач Организации исламской пропаганды являются:

- 1- Разработка политики, организация и контроль религиозно-популярной пропаганды.
- 2- Руководство и поддержка исламских объединений и исламско-народных организаций.
- 3- Усилия по возрождению и распространению учений, культуры и истории шиизма всеми возможными способами с упором на единство всех исламских религий.
- 4- Создание специализированных, пропагандистских и религиозно-информационных центров.
- 5- Проведение стратегических исследований в области культурных потребностей различных слоев общества, особенно молодежи и разработка новых программ и методов пропаганды.
- 6- Сбор и публикация соответствующих и необходимых книг для ознакомления с исламской культурой и цивилизацией.
- 7- Попытка повлиять на общественное мнение, используя СМИ.
- 8- Создание, управление и поддержка образовательных учреждений и университетских центров для подготовки эффективных миссионеров, преданных своему делу деятелей культуры и религиозных просветителей.
- 9- Культурное и пропагандистское планирование для тех, кто интересуется персидской культурой, уделяя особое внимание служению исламу и Ирану.
- 10- Проведение конференций, фестивалей и международных публичных выставок в стране с целью углубления и расширения исламских знаний и обеспечения площадки для участия деятелей культуры и пропагандистско-общественных сетей в конференциях, выставках и культурных фестивалях.
- 11- Контроль над изданием, публикацией и переводом Священного Корана, религиозных текстов и т.д.

Иран относится к тем странам, которые, учитывая свое политическое и богатое историческое прошлое, стараются использовать культуру для реализации собственных целей. Культурную дипломатию, т.е. политику «мягкой силы», реализует Посольство и Организация культуры и исламских связей в лице Культурного представительства Ирана. Культурная дипломатия подразумевает, с одной стороны, представление культуры и культурных ценностей Ирана, а с другой стороны, знакомство и лучшее восприятие культуры другой страны [4; с. 134].

«Мягкая сила» - это некий потенциал, который может быть использован, а может остаться пассивным. Для использования своего потенциала страна использует различные методы. Одним из

таких методов является публичная дипломатия, которая осуществляется по официальным и неофициальным каналам. Посольством Исламской Республики Иран и Культурным центром Ирана в Казахстане используются официальные каналы, к которым относятся публичные выступления официальных представителей государства в средствах массовой информации, освещение деятельности дипломатического представительства на своем официальном сайте, публикации постов в социальных сетях и т.д. Соцсети становятся популярными в Иране в 2006 г. [5]. Официальный сайт Посольства ИРИ в РК начинает функционировать с 2012 г., но только на персидском языке, на русском и английском языках же новости стали переводиться с 2015 г. На казахский язык информация сайта не переводится. Это большое упущение со стороны диппредставительства, учитывая тот факт, что, во-первых, казахский язык является официальным языком Казахстана, во-вторых, казахоговорящее население составляет больше 70 %, в числе которых есть и хорошо владеющие русским языком. Сайт Организации культуры и исламских связей ИРИ, представленной Культурным представительством Посольства Ирана в Казахстане, также начинает свою работу ранее на фарси, чем казахская и русская версия сайта. Можно заметить, деятельность, как Посольства, так и Культурного центра на языке фарси выходят с завидной регулярностью, чего нельзя сказать о казахском, русском и английском варианте официальных сайтов, что мешает в полной мере знакомиться с деятельностью иностранных представительств на территории РК. Например, на сайте Посольства новости на английском вообще не выходили с апреля 2016 по ноябрь 2019 г. [6], на русском языке – с июня 2019 г. На сайте Организации культуры и исламских связей ИРИ новости на русском не транслировались с октября 2018 г., что также существенно сокращает количество потенциальных пользователей информационного ресурса, а значит, затруднит выполнение задач по продвижению положительного имиджа Республики Иран в Казахстане. Относительную активность иранских представительств в Казахстане можно было наблюдать с осени 2017 года. Культурное представительство Ирана более активно проводит различные мероприятия, начинают функционировать многие виды социальных сетей: Instagram, Facebook, В контакте, Twitter. Можно заметить некоторую закономерность, после снятия санкций с Ирана в 2016 г. в целом внешнеполитическая деятельность Ирана активизировалась. После нового витка санкционного режима со стороны Соединенных Штатов экономическое и социальное положение внутри страны, которое и до этого оставляло желать лучшего, снижается, предполагается этот фактор также мог повлиять на резкое сокращение числа переводчиков в Культурном центре в 2018 г., относительно недавно набранных руководством, что естественным образом сказывается и на работе представительства.

В продолжение темы путей реализации «мягкой силы», иранские дипломаты достаточно активно проводят публичные выступления, дают интервью на различные темы. Допустим, Руководитель Культурного центра Ирана Али Кебриайзаде в феврале 2020 г. рассказывает студентам Университета Туран-Астана об иранском опыте в области культуры и цивилизации [7], в марте текущего года дает интервью газете «Астана акшамы» на тему Наурыз и культурном сотрудничестве двух стран [8], Посол ИРИ в РК Моджтаба Дамирчилу выступает перед профессорско-преподавательским составом Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева в 2016 [9] и т.д.

К неофициальным каналам реализации «мягкой силы» относят деятельность СМИ, университетов, неправительственных организаций и т.п. В Казахстане пропагандируется преподавание персидского языка, в том числе посредством деятельности Культурного центра Посольства Исламской Республики Иран, предоставляются стипендии на обучение казахстанцев в иранских ВУЗах (но ввиду непопулярности иранского направления и мизерного предоставления количества грантов со стороны правительства Ирана, за последние 10 лет в исламскую республику уехало обучаться, по не подтвержденным данным, около 15 человек), идет культурный, научный и гуманитарный обмен, осуществляется вещание аудиовизуальных СМИ (может быть, не в таком масштабе, как России или Турции), организовываются языковые курсы и стажировки, семинары, встречи и т.д. Предпринимаются попытки популяризации иранской массовой культуры (популярная музыка, кинематограф, концерты традиционной музыки и т.д.), но в Казахстане они не имеют такого успеха как, к примеру, концерты российских звезд эстрады, дни турецкого или французского кино, которые всегда узнаваемы и набирают полные залы. Ведется работа в научном и исследовательском направлении также между библиотеками, архивами Ирана и Казахстана, Национальной библиотекой и архивами ИРИ и Центром редких книг и рукописей РК.

"اشترکات فرهنگی دو کشور زمینه بسیاری خوبی را برای همکاری ایجاد کرده است" («Культурные общности между двумя странами создали очень хорошие условия для сотрудничества») [8] – считает ныне действующий Руководитель Культурного представительства Посольства Исламской Республики Иран в Республике Казахстан Али Кебриязаде. Между некоторыми университетами наших республик заключаются договора о сотрудничестве, обмене опытом в области образования и науки. Будучи в 2012 г. Чрезвычайным и Полномочным Послом Республики Иран в Казахстане, Горбан Сейфи отмечал, что сотрудничество между университетами является одной из важных отраслей сотрудничества [10]. Более подробно взаимоотношения Казахстана и Ирана раскрыты в статье «Cooperation of Kazakhstan and Iran in higher education and science» авторов данной работы, вышедшей в базе SCOPUS в соавторстве с доцентом кафедры международных отношений Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева Ибрагимовой Г.Е. и преподавателем одноименной кафедры Кусаиновой А.М. [11].

Что касается реакции правительства Казахстана на политику «мягкой силы» Ирана, то Иран не должен предпринимать какие-либо попытки продвижения каких-либо религиозных и идеологических идей в Казахстане, даже, если таковые будут предприняты, правительство светского государства не позволит осуществлению данных намерений. Во-вторых, как указывалось выше, Россия и Китай также не заинтересованы в проникновении религиозных веяний на территорию Центральной Азии.

Для Ирана в складывающихся внешнеполитических условиях было бы целесообразнее взять в приоритет развитие и совершенствование инструментов «мягкой силы» для достижения целей во внешней политике. Однако не следует забывать, что правительственная политика реципиента «мягкой силы» может усилить либо ослабить потенциал «мягкой силы». То есть Казахстан выступает в данном случае субъектом и сам может применить инструмент «мягкой силы». В политике может слишком явно прослеживаться ограниченный подход, принимающий во внимание только национальные интересы, что мы можем проследить со стороны Казахстана в отношении Ирана, то такая политика может подорвать «мягкую силу».

Для установления и развития доверительных, дружеских отношений между странами необходимо действовать открыто, не идя в разрез с интересами страны-партнера, отношения должны выстраиваться на паритетной основе. Если открываются кабинеты иранистики в университетах или библиотеках Казахстана, то должны также открываться такие же кабинеты по изучению истории, культуры и традиций казахского народа в Иране, если на территории Казахстана осуществляют свою деятельность Культурные центры Ирана, то, соответственно, логично открывать научные или культурные центры Казахстана в Иране с целью поддержки интересов казахской диаспоры, предоставления возможности поддержания духовных связей с исторической родиной, изучения казахской молодежью родного языка. Было бы хорошо открыть Культурный центр Казахстана в Горгане, где проживает большая часть казахов, переселившихся в Иран в прошлом. К примеру, целесообразнее было бы активизировать и оптимизировать работу Ирано-Казахстанского культурно-образовательного центра, открытого 6 мая 2018 года в Университете Алламе Табатабаи (АТУ) [12], и Ирано-Казахстанского центра экономических исследований имени Абу-Райхана Бируни, официальная церемония открытия которого состоялась 17 сентября 2019 г. на экономическом факультете Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева [13]. К сожалению, с момента открытия культурно-образовательного центра в АТУ было проведено только три круглых стола 16 октября, 19 ноября и 11 декабря 2018 г. по следующим темам соответственно: «Знакомство с Казахстаном» [14], «Знакомство с казахской культурой посредством музыкальных инструментов, традиционной одежды и национальных блюд» [15] и «День независимости Казахстана. Нынешнее состояние отношений Казахстана и Ирана» [16]. Ирано-Казахстанский центр экономических исследований при ЕНУ также на данный момент не функционирует. Также с октября по декабрь 2018 г. в стенах АТУ были организованы курсы казахского языка для студентов и преподавателей университета. Подобные курсы, а также кратковременные, периодические (2 раза в год) курсы обучения игры на казахских национальных инструментах, уроки валяния, вышивания (кесте тігу), мастер-классы по бисероплетению, рукоделию, шитью национальной одежды с участием ремесленников, художников из Казахстана и многое другое можно было бы проводить и в одном из университетов административного центра провинции Голестан, города Горган, открыв там подразделение Ирано-Казахстанского культурно-образовательного центра. При Культурном центре можно открыть небольшой музей, содержащий предметы быта, национальную одежду, традиционные инструменты, домашнюю утварь и другие предметы обихода казахов. Также в рамках деятельности

подобных центров была бы возможность проводить встречи, конференции, семинары по взаимнообмену опытом в области образовательного процесса, научных исследований и т.п. Интересной видится и идея создания мобильного Казахского культурного центра, содержание которого не должно потребовать больших денежных средств по сравнению с расходами на открытие таких центров в нескольких городах. В рамках деятельности Центра можно проводить консультации в реальном времени и онлайн, вебинары и другие культурные мероприятия.

Следует развивать и такие области как медицину. Иран пока не пользуется потенциалом, которым он обладает в данной сфере, владея бесценным опытом врачевания, изготовления лекарств, косметических средств и другой продукции на основе растений. Иранские мастера и ремесленники, издревле владеющие гончарным производством, искусством ковроткачества, живописи, художественной металлообработки, строительства, могли бы проводить мастер-классы, краткосрочные курсы по данным направлениям.

Казахстану следует перенять у Ирана опыт активного проведения различных выездных выставок изделий декоративно-прикладного искусства, концертных программ. Организация на постоянной основе выставок наших ремесленников, концертных программ, недель кино, конкурсов, приуроченных, например, к празднованию Наурыза, национальных праздников или годовщине установления дипломатических отношений двух стран, - все это могло бы поспособствовать более глубокому изучению истории, культуры, традиций и обычаев казахского и иранского народов, таким образом, сблизив их. Это, в свою очередь, как цепная реакция, повлечет постепенное развитие взаимосвязей в других сферах. К сотрудничеству по организации выездных тематических выставок, виртуальных выставок и экскурсий с использованием музейных фондов, проведению музейных фестивалей (музыкальных, театральных, литературных) можно подключить музеи из различных регионов Казахстана и Ирана. Также перспективной видится деятельность библиотек по организации международных онлайн конференций, работы виртуального читального зала, небольших по объему передвижных библиотек, книжных выставок по городам и провинциям Ирана и таковых по областям Казахстана.

Заключение.

Иран на первом этапе отношений с Казахстаном после приобретения последним независимости стремился оказать влияние, делая акцент на язык и общность традиций, обычаев и культуры двух народов, а также религию, несмотря на принадлежность иранцев к шиитам, а преобладающую часть населения Казахстана к мусульманам-суннитам ханафитского толка. Позже Иран оставил идею «экспорта исламской революции», по крайней мере, до момента возникновения соответствующих условий. Предполагается, как только возникнет располагающая среда, создастся удобная внешнеполитическая обстановка в регионе и внутривосточная среда в Казахстане, официальные власти исламской республики вновь вернуться к попыткам усилить роль религии в центральноазиатском регионе, в частности, в Казахстане. Предположительно, на данный момент Иран находится в стадии ожидания. К тому же на внешнеполитической арене у республики есть ряд нерешенных проблем, от решения которых зависит, естественно, и международный статус ИРИ, и авторитет страны, желающей нарастить военно-стратегический потенциал. Именно из опасения Казахстаном религиозного влияния страны с исламским строем, потенциальной возможности проникновения определенных религиозных идей, чуждых для населения Казахстана, являющегося официально светским государством.

Если говорить о потенциале Ирана по использованию «мягкой силы», пожалуй, он использует свои возможности не в полной мере, частично в силу воздействия некоторых факторов, не позволяющих этого сделать.

Область медицины, культуры, образования и науки, музейного дела на сегодняшний день остается неотработанным направлением в двусторонних отношениях Ирана и Казахстана. Реализовав свои научно-образовательные идеи, тесно и эффективно сотрудничая в области культуры, обе страны имеют достаточный потенциал, чтобы вывести отношения из застоя на новый уровень.

Список использованной литературы:

1. Лебедева М.М. «Мягкая сила»: понятие и подходы // *Вестник МГИМО-Университета, 2017, № 3 (54), С. 212-223. [Электрон.ресурс] / Сайт российской научной электронной библиотеки «КиберЛенинка» – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-ponyatie-i-podhody/viewer> (дата обращения: 15.02.2020)*

2. Лаумулин М. Центральная Азия и *Rax Iranica*: взаимодействие и взаимовлияние // **Центральная Азия и Кавказ, 2011, т. 14, выпуск 2, С. 125-148.** [Электрон.ресурс] / Сайт российской научной электронной библиотеки «КиберЛенинка» - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsentralnaya-aziya-i-rax-iranica-vzaimodeystvie-i-vzaimovliyanie> (дата обращения: 20.03.2020)
3. سازمان تبلیغات اسلامی (Организация исламской пропаганды). [Электрон.ресурс] / Официальный сайт Организации исламской пропаганды ИРИ – URL: <http://sajam.ir/about.aspx> (дата обращения: 20.03.2020)
4. علیرضا صالحی امیری. دیپلماسی فرهنگی و رایزن فرهنگی. مجموعه ی دانستنی های رایزن فرهنگی (7). تهران: گروه (انتشاراتی الهدی، 1392. – 160 ص.
- (Алиреза Салехи Амири. Культурная дипломатия и Советник по культуре. Сборник знаний Советника по культуре. Т. 7, Тегеран: Издательская группа Аль-Худа, 2013. – 160 с.)
5. Никита Смагин. Блокируй, но пользуйся. Как соцсети стали главной площадкой для иранских политиков. [Электрон.ресурс] / Сайт Московского Центра Карнеги – URL: <https://carnegie.ru/commentary/78170#> (дата обращения: 20.02.2020)
6. News Archive. [Электрон.ресурс] / Официальный сайт Посольства Исламской Республики Иран в Республике Казахстан – URL: <https://kazakhstan.mfa.gov.ir/en/newsarchive> (дата обращения: 10.04.2020)
7. Қазақстанның ТАУ университетінің студенттерімен «Иранның көне өркениет пен мәдениеттегі тәжірибелері» тақырыбында отырыс өтті. [Электрон.ресурс] / Официальный сайт Организации исламской культуры и связей ИРИ – URL: <https://astana.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=474&pageid=41349&newsview=746037> (дата обращения: 20.03.2020)
8. مصاحبه با روزنامه عصر آستانه قزاقستان در موضوع نوروز ، همکاری های فرهنگی ایران و قزاقستان (Интервью казахстанской газете "Астана ақшамы" о Наурызе, культурном сотрудничестве Ирана и Казахстана). [Электрон.ресурс] / Официальный сайт Организации исламской культуры и связей ИРИ – URL: <http://fa.astana.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=426&pageid=40376&newsview=746737> (дата обращения: 20.03.2020)
9. سخنرانی سفیر ج.ا.ایران در جمع دانشگاہیان دانشگاه اوراسیا (Выступление Чрезвычайного и Полномочного Посла ИРИ перед профессорско-преподавательским составом Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева). [Электрон.ресурс] / Официальный сайт Организации исламской культуры и связей ИРИ – URL: <http://fa.astana.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=426&pageid=38945&newsview=644956> (дата обращения: 20.03.2020)
10. Горбан Сейфи: «Университеты являются очень важным элементом политики и составляют важную часть будущего страны». [Электрон.ресурс] / Сайт Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева – URL: <https://www.eni.kz/ru/info/novosti-eni/3873/> (дата обращения: 24.03.2020)
11. Tyulyubayeva A.U., Turkhanova A.Zh., Ibragimova G.E., Kussainova A.M. Cooperation of Kazakhstan and Iran in higher education and science // *Opción, Año 35, Regular No.90-2, 2019, PP. 703-720.* [Электрон.ресурс] – URL: <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30606> (дата обращения: 24.03.2020)
12. Первый Ирано-Казахстанский культурно-образовательный центр ЕНУ открыт в Иране. [Электрон.ресурс] / Сайт Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева – URL: <https://www.eni.kz/ru/info/novosti-eni/52388/> (дата обращения: 01.04.2020)
13. Ирано-Казахстанский центр экономических исследований открылся в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. [Электрон.ресурс] / Сайт Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева – URL: <https://www.eni.kz/ru/info/novosti-eni/58003/> (дата обращения: 01.04.2020)
14. Тюлюбаева А. Круглый стол «Знакомство с Казахстаном» в столице Ирана. [Электрон.ресурс] / Сайт Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева – URL: <https://www.eni.kz/ru/info/novosti-eni/53848/> (дата обращения: 01.04.2020)
15. Тюлюбаева А. Круглый стол «Знакомство с казахской культурой посредством музыкальных инструментов, традиционной одежды и национальных блюд» в Ирано-Казахстанском академическом и культурном центре. [Электрон.ресурс] / Сайт Евразийского национального

университета им. Л.Н. Гумилева – URL: <https://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/55099/> (дата обращения: 01.04.2020)

16. Тюлюбаева А. *Круглый стол: «День независимости Казахстана. Нынешнее состояние отношений Казахстана и Ирана»*. [Электрон.ресурс] / Сайт Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева – URL: <http://fmo.enu.kz/post/kruglyj-stol-den-nezavisimosti-kazahstana-nyeshnee-sostoyanie-otnoshenij-kazahstana-i-irana->

References:

1. Lebedeva M. M. "Soft power": concept and approaches // *Vestnik MGIMO-Universiteta*, 2017, no. 3 (54), pp. 212-223. [Electron.resource] / Website of the Russian scientific electronic library "CyberLeninka" - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/myagkaya-sila-ponyatie-i-podhody/viewer> (accessed: 15.02.2020)

2. Laumulin M. *Central Asia and Pax Iranica: interaction and mutual influence // Central Asia and the Caucasus*, 2011, vol. 14, issue 2, pp. 125-148. [Electron.resource] / Website of the Russian scientific electronic library "CyberLeninka" - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tsentralnaya-aziya-i-pax-iranica-vzaimodeystvie-i-vzaimovliyanie> (accessed: 20.03.2020)

3. *The Organization of Islamic Propaganda (Islamic Propaganda Organization)*. [Electron.resource] / Official Website of the Islamic Propaganda Organization of Iran-URL: <http://sajam.ir/about.aspx> (accessed: 20.03.2020)

4. علیرضا صالحی امیری. دیپلماسی فرهنگی و رایزن فرهنگی. مجموعه ی دانستنی های رایزن فرهنگی (7). تهران: گروه (انتشارات) الهدی، 1392. – 160 ص.

(Alireza Salehi Amiri. *Cultural Diplomacy and Cultural Adviser. Collection of knowledge of the Adviser on Culture*. Vol. 7, Tehran: Al-Huda Publishing Group, 2013. - 160 p.)

5. Nikita Smagin. *Block it, but use it. How social networks have become the main platform for Iranian politicians*. [Electron.resource] / Website of the Carnegie Moscow Center-URL: <https://carnegie.ru/commentary/78170#> (accessed: 20.02.2020)

6. News Archive. [Electron.resource] / Official website of the Embassy of the Islamic Republic of Iran in the Republic of Kazakhstan-URL: <https://kazakhstan.mfa.gov.ir/en/newsarchive> (accessed: 10.04.2020)

7. Kazakstannyn TAU universitetinin studentterimen "Irannyn kone orkeniet pen madeniettegi tazhiribeleri" taqyrybynda otyrys otti. [Electron.resource] / Official website of the Organization of Islamic Culture and Relations of Iran-URL: <https://astana.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=474&pageid=41349&newsview=746037> (accessed: 20.03.2020)

8. سخنرانی سفیر ج.ا.ایران در جمع دانشگاهیان دانشگاه اوراسیا (Interview to the newspaper of Kazakhstan "Astana akshamy" on Nowruz, cultural cooperation of Iran and Kazakhstan). [Electron.resource] / Official website of the Organization of Islamic Culture and Relations of Iran-URL: <http://fa.astana.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=426&pageid=40376&newsview=746737> (accessed: 20.03.2020)

9. (Address by the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Islamic Republic of Iran to the faculty of the L. N. Gumilyov Eurasian National University). (Address by the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of the Islamic Republic of Iran to the faculty of the L. N. Gumilyov Eurasian National University). [Electron.resource] / Official website of the Organization of Islamic Culture and Relations of Iran-URL: <http://fa.astana.icro.ir/index.aspx?fkeyid=&siteid=426&pageid=38945&newsview=644956> (accessed: 20.03.2020)

10. Gorban Seifi: "Universities are a very important element of politics and form an important part of the country's future." [Electron.resource] / Website of the L. N. Gumilyov Eurasian National University-URL: <https://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/3873/> (accessed: 24.03.2020)

11. Tyulyubayeva A. U., Turkhanova A. Zh., Ibragimova G. E., Kussainova A.M. *Cooperation of Kazakhstan and Iran in higher education and science // Opción, Año 35, Regular No. 90-2, 2019, pp. 703-720*. [Electron.resource] - URL: <http://produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30606> (accessed: 24.03.2020)

12. *The first Iranian-Kazakh cultural and educational center of ENU was opened in Iran*. [Electron.resource] / Website of the L. N. Gumilyov Eurasian National University-URL: <https://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/52388/> (accessed: 01.04.2020)

13. *The Iran-Kazakhstan Center for Economic Research opened at the L. N. Gumilyov ENU*. [Electron.resource] / Website of the L. N. Gumilyov Eurasian National University-URL: <https://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/58003/> (accessed: 01.04.2020)

14. Tyulyubaeva A. Round table "Acquaintance with Kazakhstan" in the capital of Iran. [Electron.resource] / Website of the L. N. Gumilyov Eurasian National University-URL: <https://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/53848/> (accessed: 01.04.2020)

15. Tyulyubaeva A. Round table "Acquaintance with the Kazakh culture through musical instruments, traditional clothing and national dishes" in the Iranian-Kazakh Academic and Cultural Center. [Electron.resource] / Website of the L. N. Gumilyov Eurasian National University-URL: <https://www.enu.kz/ru/info/novosti-enu/55099/> (accessed: 01.04.2020)

16. Tyulyubaeva A. Round table: "Independence Day of Kazakhstan. The current state of relations between Kazakhstan and Iran". [Electron.resource] / Website of the L. N. Gumilyov Eurasian National University-URL: <http://fmo.enu.kz/post/kruglyj-stol-den-nezavisimosti-kazahstana-nyneshnee-sostoyanie-otnoshenij-kazahstana-i-irana->

ГРНТИ 03.01.17
ӘӨЖ 930:001

Рустамбекова М. Е.¹ Оспанова Алия Абдужапаровна²

¹Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., доцент м.а.

²Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, доцент м.а.

ҚАЗІРГІ ЗАМАНДАҒЫ РЕСЕЙДІҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АУМАҒЫНДАҒЫ САЯСИ ЖӘНЕ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МҮДДЕЛЕРІ (2010 ЖЫЛДАН ҚАЗІРГЕ ДЕЙІН)

Аңдатпа

Мақалада 2010 жылдан қазірге дейінгі аралықтағы Ресейдің Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты сыртқы саяси, экономикалық қарым-қатынасына тоқталады. Осы аймаққа қатысты РФ ұстанымдары мен мүдделері қарастырылған. Осы мәселелерге деген қызығушылықтың артуы-қазіргі заманауи гуманитарлы халықаралық білімге деген қажеттілікке, сондай-ақ тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі Ресей мен Орталық Азия арасындағы елдер арасындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қарым-қатынастардың жүргізілуіне байланысты тарихи тәжірибені қайта қарастыруға деген ұмытылыстармен байланысты.

Кілтті сөздер: геосаясат, экономикалық байланыс, қарым-қатынас, байланыс, ұстаным, интеграция.

Rustambekova M. E.¹ Ospanova Alia Abduzhaparovna²

¹Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor

²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD Doctor, acting Associate Professor

FOREIGN AND ECONOMIC RELATIONS OF RUSSIA WITH THE STATES OF CENTRAL ASIA (FROM 2010 TO THE PRESENT)

Abstract

The article discusses the foreign policy and economic relations of Russia with the states of Central Asia from 2010 to the present. The positions and interests of the Russian Federation in this area are secured. Increased interest in these issues is associated with the need for modern international humanitarian education, as well as with the desire to revise the historical experience associated with the socio-economic and political relations between Russia and Central Asia after independence.

Keywords: geopolitics, economic relations, communication, communication, position, integration.

Рустамбекова М. Е.¹ Оспанова Алия Абдужапаровна²

¹Международный казахско-турецкий Университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, к. п.н., и.о.доцент

²Международный казахско-турецкий Университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, PhD доктор, и.о.доцент

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ РОССИИ С ГОСУДАРСТВАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (С 2010 ГОДА ПО НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ)

Аннотация

В статье рассматриваются внешнеполитические и экономические отношения России с государствами Центральной Азии с 2010 года по настоящее время. Позиции и интересы Российской Федерации в этой области обеспечены. Повышенный интерес к этим вопросам связан с необходимостью современного международного гуманитарного образования, а также с желанием пересмотреть исторический опыт, связанный с социально-экономическими и политическими отношениями между Россией и Центральной Азией после обретения независимости.

Ключевые слова: геополитика, экономические отношения, коммуникация, коммуникация, позиция, интеграция.

Мақала тек бір жақты зерттеуді көздеген, яғни Ресейдің Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты саяси, экономикалық мүдделері (позициясы) қарастырылған, яғни Орталық Азия мемлекеттерінің Ресейге қатысты ұстанымдары назарға алынған жоқ.

Қазірге дейін Ресейдің Орталық Азия мемлекеттерімен екі жақты, көп жақты негізде қарым-қатынас орнатуға ұмтылыстар жасағанымен осы аталған аумаққа қатысты түбейлі, ұзақ мерзімді саясатты бекіте алмады. Ресей Федерациясының Сыртқы саясат концепциясына сәйкес «Ресей ТМД мемлекеттерінің әрқайсысымен тең құқылы, сыйластық пен өзара мүдделерді ескере отырып, одақтас елдердің кеңістіктеріндегі интеграциялық интенсификацияға ұмтылыстар жасау негізінде достық қарым-қатынас жасайды. Осы аталғандарға дайындық пен келісім танытқан мемлекеттермен стратегиялық серіктестік пен одақтастықтық қарым-қатынастар одан әрі дамуда» [1].

Қазіргі таңда бұрынғы Кеңестер Одағы аумағындағы мемлекеттер арасында саясат, экономика және әлеуметтік саладағы қауіпсіздікке қол жеткізу жолдарын қарастыруға деген ғалымдар арасында қызығушылықтар артуда. Осы мәселелерге деген қызығушылықтың артуы-қазіргі заманауи гуманитарлы халықаралық білімге деген қажеттілікке, сондай-ақ тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі Ресей мен Орталық Азия арасындағы елдер арасындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси қарым-қатынастардың жүргізілуіне байланысты тарихи тәжірибені қайта қарастыруға деген ұмтылыстармен байланысты деп санаймын.

Қазіргі таңда Батыстың көптеген ірі мемлекеттері, Шығыс, АҚШ өз дамуындағы экономикалық дағдарыстың шарықтау кезеңдерін бастан кешіріп жатыр. Бірқатар елдерде саяси режим ауысып, АҚШ халықаралық аренада өз ықпалдастығын одан әрі арттыруда. Осы фактілерге байланысты, аталмыш саяси оқиғалар Орталық Азия аумағындағы елдермен Ресей арасындағы саяси-экономикалық-әлеуметтік байланыстарына, елдердің экономикалық қауіпсіздігіне қалай ықпал ететіндігі туралы ғылыми болжам жасауды қажет етеді.

XXI ғасырдың онжылдығында ОА мемлекеттері мен Ресей арасындағы қарым-қатынастардың бағыттарын зерттеуге негізделген монографиялық зерттеулер жариялана бастады. Осы монографиялардың ішіндегі ең құндыларының бірі-Е.И. Пивовартың «Посткеңестік кеңістік: альтернативті интеграция. Тарихи очерк» атты монографиясы. Автор интеграция және дезинтеграция процестерінің нәтижелеріне талдау жасаған, Ресейдің алдыңғы Кеңестер Одағы аумағындағы елдермен қарым-қатынастары, оның ішінде ОА мемлекеттері мен экономикалық және әлеуметтік саладағы байланыстары қарастыра отырып, Орталық Азия елдері мен Ресей арасында болып жатқан интеграциялық процестер мәселесі мен тәуекелділік дәрежелеріне өзіндік баға бере білген. Ғалым ТМД аумағындағы оның ішінде ОА мемлекеттері мен Ресей территориясындағы экономикалық қауіпсіздікті қалыптастыруда маңызды орын алатын Біріңғай экономикалық кеңістікті серіктестіктің нығаюына одан әрі түрткі болады деген пікір білдірген. Айғақты мол материалдарға негізделіп жазылған бұл монография біздің зерттеу тақырыбымыз бойынша тарихнамалық қызығушылық туындайды.

Л.В. Полякованың «Ресейлік модернизацияны зерттеудің әдіснамасы» атты мақаласында ТМД шеңберіндегі ОА мемлекеттері мен Ресей арасындағы байланыстардың түрлі қарқынына талдау жасалған. Дегенмен де, бұл жұмыстың жан-жақтылығы мен маңыздылығына қарамастан, бұл мақалада Ресей мен ОА мемлекеттері арасындағы байланыс тарихына көп көңіл бөлінген, ал екі ел арасындағы байланыстардың көрсеткіштеріне, қазіргі жағдайы мен бағыттарына тоқталмаған.

ОА мемлекеттері мен Ресей арасындағы экономикалық, әлеуметтік және саяси салалардағы байланыстардың негізгі тарихнамалық мәселелері Ф.У. Айбазованың зерттеулерінде қарастырылған. Ф.У. Айбазованың көптеген зерттеулері Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының қалыптасуы мен даму тарихына, осы одақтас елдер арасындағы байланыстардың бағыттарына арналған.

ТМД елдерінің арасындағы экономикалық және саяси саладағы байланыстарды талдау жасаудың қажеттілігі мәселесі одақтас елдердің пайда болған сәтінен бастап алға тартыла бастады. Осы тақырыпқа қатысты алғашқы зерттеу жұмыстары, мақалаларды мемлекеттік қызметкерлер, түрлі дәрежедегі депутаттардың халықаралық сала журналисттері, экономисттер мен саясаттанушылар жүргізді[2,140 б].

«Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы» атты ұжымдық монография да біздің тақырыбымыздың аясында құнды мағлұматтар береді. Бұл ұжымдық монографияның авторлары Ресей экономикалық академиясының ғалымдары-Г.В. Плеханов, Мунчаев Ш.М., Кожаяев Ю.П., Хазанов А.М., Кочадзе Д.М., Кожаяев Д.Ю., Белов А.Н., Колеченков Н.В және т.б. Ғалымдар Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы ұлттық экономикалық елдерінің құрылуына баса назар аударған, сонымен бірге Ресей мен ОА мемлекеттері арасындағы нығыз экономикалық қауіпсіздік жүйесін қалыптастыру мәселелерін зерттеген. Осыған орай зерттеушілер ТМД елдерінің мемлекеттік саясат жүйесінің жекелеген элементтерін ғана емес барлық сыртқы саясат жүйесін жетілдіру керектігін, оның ішінде ОА мемлекеттері мен Ресей Федерациясындағы ұлттық экономикалық кешендерді қауіпсіз даму және тұрақтандыру жүйесін модернизациялау қажеттігі туралы қорытынды шығарады.

Экономикалық қауымдастықтар негізіндегі Ресейдің Орталық Азия мемлекеттеріне қатысты экономикалық мүдделерінің бағытын аңғаруға болады. Осы мүдденің біріне-Ресей, Қазақстан және Белоруссия қатысқан Кедендік одақты қарастыруымызға болады. 2000 жылдан бастап бұл одақ арнайы зерттеулерге объективті бола бастайды. Оның ішінде Қазақстан, Ресей және Белоруссия арасындағы Кедендік одақ мәселесін талдауда (шығаруда) өз үлесін қосқандар Р. Аликулов, С.М. Аршынбаев, Т. Асанов, О.Ю. Бакаева, Г.М. Вильяминов, Д. Ермак, П.А. Иванкеевич, Н.К. Исингарин, Ж. Кембаев, Н.А. Королева, Т. Мансуров, А. Потапов, Ю.В. Шишков және т.б. болғанын атап өтуіміз керек[3,11 б].

Ресей Федерациясы посткеңестік кеңістікте 144 млн.нан астам халқы бар, өндіріс өнеркәсібі мен ауыл шаруашылық саласы дамыған, мол табиғи байлық көздеріне ие, ғылыми және білім беру потенциалына ие, ракеталы-ядролы күш-қуатқа ие мемлекет. Ал, Орталық Азия мемлекеттері өзінің әлеуметтік-экономикалық дамуы бойынша, потенциалы, мүмкіндіктері мен саяси модернизациялануы бойынша әр-түрлі деңгейде, сондықтан РФ аталған елдердің жергілікті менталитеті мен мәдениет ерекшеліктерін ескере отырып, осы мемлекеттермен қарым-қатынас жасаудың жаңашыл креативті бағыттарын ойлап табуы талап етеді.

Орталық Азия мемлекеттері геосаяси тұрғыдан мұсылман әлеміне бағытталған саясатты ұстап отыруымен бір мезетте Батыс елдерімен де байланысты дамытуда. Бұл бір-біріне қарама-қарсы келетін идеялар (немесе ұстанымдар) РЕ сыртқы саяси векторына сәйкес келмейді. Нәтижесінде Орталық Азия аумағындағы мемлекеттермен қарым-қатынаста Ресей мен Батыс елдерінің арасында «мүдделік» талас-тартыс қарқынының шет жағасын да байқай аламыз. Ресейлік бизнестің инвестициялық іс-әрекеттері объективті және субъективті себептерге орай бірегейлік сипатқа ие[4,30 б].

Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы саяси қарым-қатынастары бойынша Ресеймен біріктіре немесе Ресейдің шеңберінде қарастыруды (яғни Орталық Азия мемлекеттерінің сыртқы саясаттағы жетістіктерін Ресеймен «біріктіретін») жөн санайтын кейбір ресейлік эксперттер орталықазия мемлекеттерінің батыс елдерімен байланыстарының дамуын антиресейлік саяси курс деп те бағалауда. Десек те Орталық Азиядағы жергілікті бақылаушылардың ішінде ұлтжандылық идеяларымен қарулана отырып, РФ ықпалының өз аймақтарынан шығарылуын талап ететіндері де кездеседі. Шын мәнінде қазіргі таңда Ресей мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасында өзара байланыстың өте жоғары дәрежесі сақталып келеді. Осындай «жылы» қарым-қатынастардың сақталуының бірінші себебі-7 мың километрге созылған шекара. Ресей жағынан шекарада федерацияның 12 субъектісі орналасқан.

Екінші себебі Орталық Азия мемлекеттері бұл Ресей тауарларына сұраныс жоғары нарық болып табылады. Аталмыш аймаққа ресейлік өндіріс өнімдері, машиналар, көлік құрал-жабдықтары, соңғы кездері текстиль өнімдері экспортталады.

Үшінші себебі, Орталық Азия мемлекеттерінен Ресейге еңбек мигранттарының негізгі ағымдары бағытталады.

Төртінші себебі, Орталық Азия аймағы Ресей арқылы Еуропалық Одақ нарығына энергоресурс көздерін транспорттайтын ірі тасымалдаушы мемлекеттер болып табылады.

Осы аталған себептерді ескере отырып Ресей Орталық Азия аумағындағы өз мүдделерін бекітуді көздейтінін жасырмай келеді. Ресей аталмыш аймаққа қатысты энергетикалық және қорғаныс салаларындағы кооперацияны күшейту саясатына көңіл бөледі[5,20 б].

Ресей Федерациясының Орталық Азиядағы геосаяси мүдделерімен тығыз байланысты экономикалық қызығушылықтарын жеке қарастырудың қажеттілігі жоқ емес. Орталық Азия мемлекеттерінде Ресей инвестициясының табыстылығын қамтамасыз етуші немесе осы аймақта бизнесті жүргізуге оң әсер ететін келесідей факторларды көрсетуге болады:

1. Орталық Азия аумағы мол табиғи байлық көздерінің отаны десек қателеспейміз. Аумақта мұнай, газ және уран ресурстарының кен орындары көп.

2. Еңбек ресурстарының қол жетімділігі. Еңбек мигранттарын Ресейге шақыру немесе ОА (Орталық Азия) мемлекеттерінде ресейлік тауар өнімдерін шығару жолымен жүзеге асыруға болады. мысалы, Қырғызстан тігін өнеркәсібі бойынша мол потенциалға ие, аталмыш өнеркәсіп ресейлік тұтынушыларға бағытталған.

3. Күн сайын қарқынды өсіп келе жатқан ішкі нарық. ОА мемлекеттерінің ішкі нарығында ресейлік экспорт пен ресейлік кәсіпорындар мен банктерінің экспансиясы үшін мол мүмкіндіктер ашылууда. Дәл осы мемлекеттердің ішкі нарығында бәсекелестік дамымаған және өнімнің техникалық дәрежесі бойынша талаптар жоғары деңгейде қойылмайды.

4. Ескі немесе бұрынғы кооперативті байланыстардың сақталуы және жаңа байланыстарды дамытуда объективті алғышарттардың болуы (Ресейге қатысты сенімділіктің жоғары болуы, ортақ байланыс тілдің бірлігі, туысқандық байланыстар және т.с.с).

5. Ресей мен Орталық Азия мемлекеттерінің арасындағы транзиттік мүмкіндіктердің басым болуы. Осы сәтте Ресейдің өз территориясынан мұнай-газ құбырлары арқылы Еуропа мемлекеттеріне табиғи өнімдердің тасымалдануына қызығушылық танытпайды, дегенмен де ОА территориялары арқылы тасымалдаушы құбырларды салуда дайын екенін мәлімдеп отыр.

Жоғарыда аталған салаларда жұмыс жасау үшін РФ алдына келесі міндеттерді шешуді талап етеді: сыртқы экономикалық байланыстарды жүзеге асыру және ОА елдерінде ресейлік бизнесті дамыту үшін оңтайлы жағдай жасау.

ОА елдері аумағында Ресейдің экономикалық мүдделерін жүзеге асыру мақсатында бірқатар экономикалық институттар құралды, олар:

- Кедендік одақ.
- ТМД аумағында еркін сауда зонасы туралы келісім.
- ЕврАзЭС (экономикалық одақ).
- Дағдарысқа қарсы Қор[6,102 б].

ОА елдерімен экономикалық байланыстарды нығайтуда артықшылықтармен бірге келесідей күрделі кедергілерді де айта кеткеніміз жөн, ол кедергілерге:

1. Орталық Азия аумағындағы нарықта жаңа белсенді ойыншылардың пайда болуы, бәсекелестіктің күшебі ресей компанияларының әрекеттерін қиындатып отыр.

2. ОА мемлекеттерінде жемқорлықтың басым болуынан жергілікті бизнесте ресейлік кәсіпкерлердің енуі көп қиындықтарға тап болады. жергілікті билік органдары администрациялық ресурстарды өз мүдделері үшін пайдалануына байланысты ресейлік компаниялардың лицензияларын еш себепсіз мойындамау, тексерістердің көп болуы, тендерді алып қою іспеттес қысым көрсетуі мүмкін. Тәуелсіз сот жүйесінің болмауынан ресейлік компаниялар өз құқықтарын қорғаудың қиындығы одан да арта түседі.

3. Ресейлік бизнестің өзіндік ерекшеліктеріне қарай шектеулердің жасалуы. Ресейлік кәсіпкерлердің кейбіреулері жоғары тәуекелділік зонасынан қауіптеніп, қысқа уақыт ішінде табысқа қол жеткізу мақсатында ОА елдеріне инвестиция тарту үшін өз талаптарын жоғарылатады, нәтижесінде ресейлік кәсіпкерлер мен жергілікті билік органдарының арасында түсініспеушіліктер туындайды. Шығыс елдерінің қоғамында жеке келісімге келу, адамдар арасындағы позитивті қарым-қатынастарды орнату өте үлкен рөл ойнайды, ал ресейлік бизнес өкілдерінің өзін ұстауы және өз ұстанымдарын жариялау мәнері достық қарым-қатынас жасауға ықпалын тигізбейтіні анық.

4. Орыс тілі ОА мемлекеттері аумағында еркін келіссөздер жасауға үлкен септігін тигізгенімен, жергілікті ұлттың тілін білу сол ұлттың мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне қатысты сыйластықты білдіреді. Мәдени факторды мойындамау, ОА халықтарының психологиялық ерекшеліктері осы

аталған факторлардың барлығы болашақта аймақтағы ресейлік бизнестің дамуына кедергі келтіруі әбден мүмкін[7, 71 б].

Қорыта айтқанда, РФ үшін Орталық Азия мемлекеттерінің өзіндік құндылығымен қоса (геосаяси тұрғыдан орналасуының маңыздылығы, экономикалық және сауда мүмкіндіктері, орыс мәдени ықпал етуінің басымдылығы, орыс тілде сөйлейтін диаспора өкілдерінің көптеп болуы) Ресейдің посткеңестік мемлекеттер арасындағы беделін сақтап қалудың басты құралы деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Anais Marin. *Putin's Eurasian Union dreams - Russia's ambition to reintegrate former Soviet Lands poses a dual challenges to the EU // FIIA Comment 12/2011. October 2011.*
2. Абрамов Э.М. СНГ: поиски решений. – Алматы, 2001. – 380 с.
3. Акчурин С.В. Экономический потенциал СНГ. - СПб, 2011. 9.
4. Афанасьев Н.В. СНГ: опыт стратегического партнерства. – СПб, 2010.
5. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. - М., 2003. – 445 с.
6. Кушкумбаев С.К. Центральная Азия на путях интеграции: Геополитика, этничность, безопасность. - Алматы, 2012. – 385 с.
7. Пивовар Е.И. Постсоветское пространство. Альтернативы интеграции. – СПб, 2008.

List of references:

1. Anais Marin. *Putin's Eurasian Union dreams - Russia's ambition to reintegrate former Soviet Lands poses a dual challenges to the EU // FIIA Comment 12/2011. October 2011.*
2. Abramov E. M. *CIS: search for solutions.* - Almaty, 2001. - 380 P.
3. Akchurin S. V. *economic potential of CIS.* - STB, 2011. 9.
4. Afanasyev N. V. *CIS: experience of strategic partnership.* - STB, 2010.
5. Zhiltsov S. S., Zonn I. S., Ushkov a.m. *geopolitics of the Caspian region.* Moscow, 2003-445 P.
6. Kushkumbayev S. K. *Central Asia on the ways of integration: geopolitics, ethnicity, security.* - Almaty, 2012. - 385 P.
7. Pivovarov E. I. *post-Soviet space. Integration alternatives.* - STB, 2008.

УДК 93/94 392.34/34.096

ГРНТИ 03.20

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ ҚОҒАМ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

¹Сабденова Г.Е., Усерова А.Н. ²

¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті, т.ғ.к.,
Алматы, gulmiras2801@gmail.com

²Орталық Азия Университетінің доценті, з.ғ.к.,
Алматы, aiguluser@mail.ru

Аңдатпа

Заманауи Қазақстандағы азаматтық қоғамның өзіндік ұзын сонар тарихы бар. Ежелгі замандарда-ақ азаматтық қоғам құру идеясы дәстүрлі қазақ қоғамындағы басым бағыттардың бірі болған еді. Кез келген мемлекеттік саясат билер соты, ақын-жыраулар мен сал-серілер шығармашылығы, батырлар, ақсақалдар рөлі, т.б. сынды азаматтық қоғамның институттарын айналып өте алмады. Аталған барлық институттар қоғамның тұтастануын қамтамасыз етіп келді. Кейіннен қазақ жерлерін патшалық Ресей тұсында отарлау, сонымен қатар біртұтас Кеңес мемлекетін құру тарихи мирасқорлықты, жеке меншіктің көп түрлілігін және дәстүрлі құндылықтарды тоқтатып тастады. Алайда қоғамда кейбір институттарға, әсіресе алдыңғы ұрпаққа, ақсақалдарға деген құрмет әлі күнге дейін сақталып келді. Тәуелсіздік алғаннан кейін қазақстандық қоғамда азаматтық сананың өсуі байқалады. Көптеген қоғамдық-мемлекеттік институттар өздерінің рөлін жоғалтқанымен, Қазақстандағы идеологиялық және саяси көптүрлілік қоғамдағы негізгі принциптерге айнала бастады.

Ключевые слова: Қазақстан, билер соты, далалық демократия, ақсақал, қоғамдық ұйым, азаматтық бірлестік

¹ Sabdenova G. E., Userova A. N. ²

¹Associate Professor of al-Farabi KazNU, Candidate of History,
Almaty, gulmiras2801@gmail.com

²Associate Professor of Central Asian University, Candidate of law,
Almaty, ²aiguluser@mail.ru

CIVIL SOCIETY IN KAZAKHSTAN: PAST AND PRESENT

Abstract

Civil society in modern Kazakhstan has a long history. Even in ancient times, the idea of building a civil society has become one of the priorities of the traditional Kazakh society. Any state policy could not ignore such institutions of civil society as the bi (judge) court, the work of akyns-Zhyrau and Sal-Seri, the roles of batyrs, aksakals, etc. All these institutions ensured the consolidation of society. Later, the colonization of Kazakh lands by tsarist Russia, as well as the creation of a unified Soviet state, interrupted the historical continuity, diversity of ownership forms and traditional values in society. But some institutions, especially respect for the older generation, the aksakal have been preserved in society to these days. Since independence, Kazakhstan's society has seen an awakening of civic consciousness. Although many public institutions have lost their role, the recognition of ideological and political diversity has become the fundamental principles of civil society in Kazakhstan.

Keyword: Kazakhstan, bi (judge) court, steppe democracy, aksakal, public organization, civil Association

¹Сабденова Г.Е., Усерова А.Н. ²

¹доцент КазНУ им аль-Фараби, к.и.н.,
Алматы, gulmiras2801@gmail.com

²доцент Центрально-Азиатского университета, к.ю.н.,
Алматы, aiguluser@mail.ru

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В КАЗАХСТАНЕ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Аннотация

Гражданское общество в современном Казахстане имеет свою длительную историю. Еще в древности идея построения гражданского общества стала одним из приоритетных направлений у традиционного казахского общества. Любая государственная политика не могла обойти стороной такие институты гражданского общества, как суд биев, творчество акынов-жырау и сал-сери, роли батыров, аксакалов и т.д. Все названные институты обеспечивали консолидацию общества. Позже колонизация казахских земель царской Россией, так же построенное единое Советское государство прервали историческую преемственность, многообразие форм собственности и традиционные ценности в обществе. Но некоторые институты, особенно уважение к старшему поколению, аксакалу сохранились в обществе и поныне. С обретением независимости в казахстанском обществе наблюдается пробуждение гражданского самосознания. Хотя многие общественно-государственные институты потеряли свою роль, но тем не менее основополагающими принципами гражданского общества в Казахстане стали признание идеологического и политического многообразия.

Ключевые слова: Казахстан, суд биев, степная демократия, аксакал, общественная организация, гражданское объединение

Кіріспе

Қазақ халқы қай дәуірде өмір сүрсе де адал еңбек етті, бейбіт өмір кешті, өсіп-өркендеді. Әділеттік, шындық, теңдік, адам құқығы әрдайым сақталып, адамдардың бір-біріне қиянат жасауына жол берілмеді. Әсіресе Қазақ хандығы дәуірінде дала демократиясы орнап, азаматтық қоғамның шынайы белгілері қалыптасты. Оған қоғамның әрбір мүшесі ат салысқандығын 10 томдық заңдар жинағынан («Қазақтың ата заңдары, Древний мир права казахов, Eski kazak hukuk dunyasi, The ancient world of the kazakh law») да көруге болады. Әсіресе дәстүрлі құқық жүйесі қоғамды, елді біріктіріп, олардың тұтастығын сақтаудағы негізгі саяси-тарихи, мәдени және діни-философиялық тетік бола алды (Мажитова: 2014, 37-54; Смагулова: 2016, 32). Алайда патшалық дәуірдегі отарлау, кеңестік кезеңдегі мемлекеттік саясат ұлттық тарихи-құқықтық сарыннан біршама қол үзіп қалуға әсерін тигізді.

Сол себепті азаматтық қоғам құру керектігі тәуелсіздік алғаннан кейін елімізде айқын бола бастады. Осыған орай мемлекет тарапынан бірнеше бағдарламалар, стратегиялық жоспарлар жасалынды. Мысалы, ҚР тарапынан 1998 жылды «Ұлттық тарих жылы», 1999 жылды «Ұрпақтар сабақтастығы жылы» деп жариялады. Бұл тарихымызды қайта жаңғыртсын, ата дәстүрін бойларына сіңіріп, ұрпақтары онан әрі жалғастыра берсін деген биік мақсат-мұраттан туындаған ой. Осы ұлы мұратты одан әрі тереңдетіп, енді «Мәдени мұралар» деген атпен арнайы мемлекеттік бағдарлама қабылдап, әлемде шашырап жатқан ата-баба мұраларын жинастыру, өзімізде әлі де шаң басып жатқан материалдық-мәдени мол мұраларды жарыққа шығарып, осының бәрін ұрпақтар бойына сіңіру іспетті тамаша мақсатты қамтитын ұлы іске бет түзетіп отыр. Өйткені, ежелден-ақ ата-бабаларымыз заңдылықты, әділеттікті, имандылықты қатаң сақтап отырған. Осы дәстүр құрылып жатқан мемлекетіміздің өмір салты, тәуелсіздігіміздің тірегі болмақ.

1990 жылғы 9 сәуірдегі «КСРО-дағы жергілікті шаруашылық және өзін-өзі басқарудың жалпы бастамасы», 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының жергілікті өкілдігі және атқарушы органдары туралы» Заңдарынан бастап жергілікті өзін-өзі басқаруды қалыптастыру және одан әрі дамыту жөніндегі құқықтық негіздер мен жаңа концепциялар жасалынып, ол 2001 жылғы 23 қаңтардағы «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы» Заңмен одан әрі айқындала түсті.

Әрине, бұл 1995 жылғы 30 тамыздағы ҚР Конституциясынан туындаған өзекті мәселелер еді. Онда билікті бірте-бірте жергілікті өзін-өзі басқару органдарына беру, олардың құзыреттілігін кеңейте түсу, олар жергілікті аса маңызды мәселелерді өздері шешу, сол аумақта тұратын халықтың қызметін дербес тұрғыда жүзеге асыратын нағыз халықтық билікке кеңінен жол беру жайлы айтылады.

Жергілікті өзін-өзі басқарудың ерекше субъектісі халық, азаматтар болып табылады. Жергілікті өзін-өзі басқаруды жергілікті қауымдастықтар жүзеге асырады. Олар, түптеп келгенде, көшелер, топтар, шағын аудандар түрінде ұйымдасқан өзін-өзі басқарудың субъектілері, яғни халықтың өзі болады әрі өз жұмыстарын дербес жүргізеді. Бұл деген сөз олардың қызметі халықтың мақсат-мүддесіне сай, лайықты дегенді білдіреді. Бұлардың қызметіне мемлекеттік органдар заңсыз араласуға құқығы жоқ.

Бүгінгі күні азаматтық қоғам құру, оның игілігін ортақтаса пайдалану және оны одан ары дамыта түсу қажеттілігі айқын сезіліп отыр.

Қоғамдық ұйымдар мен азаматтық бірлестіктер: тарихи-құқықтық талдау

Қазіргі таңдағы азаматтық қоғамдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары бұрынғы ата-бабаларымыздың мемлекетті басқару, тәлім-тәрбие беру тәжірибелеріне баса көңіл аударулары тиіс. Өйткені, елімізді өркениетті елдер қатарына қосу жолында және шынайы құқықтық ел болуда, өзіміздің ұлттық құқықтық мәдениетімізді, салт-дәстүрлерімізді, тәлім-тәрбиедегі әдептілік негіздерін ескеріп, озық тәжірибелерін үлгіге алуымыз орынды.

Қазіргі кезде жер-жерде ұйымдасып жатқан «Ақсақалдар кеңесі», «Ақсақалдар алқасы», «Билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдар мен азаматтық бірлестіктердің ішкі табиғатын, құқықтық өкілеттігін нақты ашып әрі шешіп беру керек. Қайта жаңғырып, жанданып жатқан дәстүрлі мәдениеттік құбылысымызды өткенмен сабақтастыра отырып жүргізуді ойластырған жөн. Өйткені, бұл құбылыс өткен тарихымызбен рухани-мәдени тұрғыдан байланысқан әрі қазақтың тарихында өзінің пәктігімен, жағымдылығымен санамызға сіңген дала демократиясының көріністерінен тұруы тиіс (Қуандықов: 1997, 65).

Осы құбылысты барлық жерде қуана алып, қолдау көрсетуде. Бұл қолдау негізсіз емес. Ата Заңымыздың өзінде: «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы халық» (Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2000, 96) [92, 96 б.] деп айқын жазылған. Олай болса, жергілікті әкімшілік-аумақтық аймақтарда (ауыл, аудан, қалаларда) халық өкілдерінен құрылған «ақсақалдар кеңесі», «ақсақалдар отырысы», «бітімгершілер тобы», «билер кеңесі» сияқты қоғамдық ұйымдарды құру заңға мүлдем қайшы емес. Қайта мұндай қоғамдық ұйымдар қазақ елінің құқықтық жүйесін, ұлттық-құқықтық болмысын дамытып, әрі әрлендіреді. Жер-жердегі ашылып жатқан қоғамдық ұйымдар біріншіден, халықтың құқықтық сауатын арттыруға, тәлім-тәрбиені күшейтуге игі әсер етеді. Екіншіден, қазақ халқының демократияға толы әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерін жандандырады. Үшіншіден, қылмыстық іс-әрекеттердің алдын алып, қылмыстық түзету шараларын кемітуге жол ашады. Төртіншіден, көпшіліктің талқысына салып, оларға құн, айып, кешірім сұрату арқылы араздықты өршітпейді. Бесіншіден, мемлекеттің қоғамдық ұйымдардың қызметіне араласуын тежейді, азаматтық қоғам рөлін арттырады. Нәтижеде, қоғам ортасында адамгершілік туы желбіреп, әділеттік, имандылық нық орнауға жол ашылады. Әрине, осы қоғамдық ұйымдар туралы Заң қабылданып, осы қоғамның өкілеттік функцияларын нақтылау кезек күттірмейтін мәселе. Мұндай заңдар көрші Қырғыз Республикасында, Өзбекстан, Түркменстанда әлдеқашан қабылданып, ақсақалдар тобы жұмыс істеп жатқанын жақсы білеміз (Конституция 16 стран мира: 1995).

Қазіргі таңда жылы жұмыс істейтін «Алқа билер соты» өз тамырын тереңге жайып, облыс көлемінен жер-жерге қанатын кең жайып, даулы мәселелерді бірте-бірте халықтың өздері шешетін бұрынғы билер сотының болмысына ие болатын органдар көбейе түсетініне сеніміміз мол.

Осы айтылған қоғамдардың ісін жүргізу тек білікті, тәжірибелі ақсақалдарға ғана емес, арнайы заң оқу орнын бітірген жастарды да араластыру қажет. Ол үшін жоғары заң оқу орындарында ата-бабаларымыздың әдет-ғұрып, әдептілік, имандылық, әділеттік жөніндегі мол тәжірибесін терең оқыту, бәлкім осы қоғамдарға лайықтап факультеттер ашуды қолға алу қажет болар. Ақсақалдар қарайтын істерге шек қоймай, шағым түсуіне орай, мүмкіндік беру орынды болар еді. Өйткені, қазір түрмелерге сыймай, қылмыстық іс-әрекеттер көбейіп бара жатыр ғой.

Ақсақалдар соты негізінен татуластыру, бітістіруді бірінші орынға қойып, материалдық айып беруді ұстануы қажет. Әсіресе, олар:

- азаматтық дау-дамайларды
- отбасындағы келіспеушіліктерді
- ата-анасын асырау, бағудағы дауларды
- жер бөлісу мәселелерін
- құн төлету, айыптар салу
- адам тәрбиесі мәселелерімен шындап айналыса алары хақ.

Жаза тек материалдық тұрғыдан ғана емес, сондай-ақ бұл азаматтық қоғамдар құқық бұзушылық іс-әрекеттер үшін қоғамдық жұмыстарға салу, қоғамнан қуу (жер аудару) секілді жазалар беруге де өкілетті болуы тиіс.

Республикамыздың көптеген жерлерінде осы айтылған қоғамдық ұйымдар құрылды. Бұл жайлы академик, сыншы-ғалым Р.Бердібай: «Республикамыздың қай жерлерінде халықтың ежелгі демократиялық дәстүрінің көрінісі билер кеңесі құрылуда. Бұл әзірше республика көлемінде кең таралмаған, бірақ жекелеген аудан орталықтарында, ауылдарда жүзеге асып келе жатқан көрініс. Соның бірі Түркістан облысы Созақ ауданында ашылған билер кеңесі. Әрине, шалғайда орналасқан Созақ ауданындағы бұл жаналық қуантарлық жағдай» деп қуана хабарлайды (Бердібай: 1997). Сол секілді мұндай қоғам «Ақсақалдар алқасы» Алматы облысы, Шелек ауданында да құрылып, олар бүкіл республикаға ашық хат жариялап, маскүнемдікке, араққұмарлыққа қарсы күресуге барлық азаматтарды шақырды (Баймұханбетов, Сақалов: 1994). Ақтөбе облысы «Бөгетсай» кеңшарында да «Ақсақалдар алқасы» құрылған, олардың айтуымен ауылды күзетуді жергілікті тұрғындар қолға алған (Әлібеков: 1991).

«Тарихтың тереңіне бой тартсақ, – дейді белгілі заңгер, профессор С.М. Нәрікбаев, – қазіргі қазақ мемлекетінің ел болып, еңсе көтерген дәуірден бері қарайғы табиғи болмыс-бітімімен біте қайнасып, бойына сіңген әдет-ғұрып, салт-санасынан екшеліп шыққан заңдар үлгісі халқымыздың билер үкімін биік парасатқа жеткізгенін айғақтай түседі» деп, мұндай «билер кеңесі», «ақсақалдар кеңесі» тәрізді қоғамдық ұйымдардың орны ерекше екенін ескертеді (Нәрікбаев: 1999, 11). Мұндай пікірді елімізге танымал барша заңгерлер де қолдап-қуаттайды. Бұл деген сөз, еліміз тәуелсіздігін жариялап, егемендік алғаннан кейін жағдай түбегейлі өзгергенін, қазақ халқы бүгінгісі мен

болашағына ғана емес, өткен тарихына да жаңа көзқараспен қарай бастағанын көрсетеді. Ұлттық сана қайта түлеп, рухани құндылықтар зерделене түсіп, іс-қимылдар, өзгерістер көріне бастағанын дәлелдейді.

Бұл өзгерістердің пайда болуы бүгінгі құқықтық өміріміздің байырғы дәстүрлі құқықтық мәдениетімізбен табиғи сабақтастығының көрінісі. «Қазақ халқы өзінің жаңа жағдайдағы мемлекеттік және құқықтық болмысын бай өмірлік тәжірибесіне, ұлттық бітіміне, озық өнеге, тәлімді дәстүріне сай құрғысы келетіндігінің белгісі» дей отырып, жұртқа танымал заңгеріміз З.Кенжалиев: «Екінші жағынан, билер соттарының қайта туындауы жергілікті халықпен ресми мемлекеттік билік арасындағы ара қатынастың «салқындық» деңгейін танытады...Үкімет мекемелеріне емес, өз күштеріне, өз белсендіктеріне және өздері құрған ұйымдарға арқа сүйеуге ықыласты екендігін дәлелдейді» – дейді (Кенжалиев: 1997, 173).

Әрине, бұл тұжырымға біздер де қосыламыз. Елімізде күн санап өсіп жатқан қылмыстар мен тәртіпсіздіктер ұлттық сананың жай-күйіне қатты әсер етті. Мұндай келеңсіздіктерді үкімет органдарының халықтан ажырағаны ретінде бағалап, олардың қызмет ету тәсілдеріне сынмен қарай бастады. Содан болса керек, ішкі орган қызметінде де, құқықтық басқа органдар қызметінде де соңғы кезде соны серпін байқалып, олардың халыққа етене жақындай түсу жағы қарастырылуда. Мұны біз учаскелік полицейлер жайлы өзгерістерден нақты көреміз.

Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына қоса осы аталған қоғамдық ұйымдар республикамыздың түпкір-түпкірінде өз белсенділіктерін күн санап өрістетіп келеді. Атырау облысының Махамбет ауданындағы «Алға» кеншарында «Ар кітабы» деген қоғамдық ұйым жұмыс істейді (Қаратаев: 1994, 56-57). Ал, Түркістан облысының Арыс қаласында «Билер кеңесі» құрылған (Мағзұмов: 1995, 84-85). Жаңа әрі пайдалы мұндай қоғамдық ұйымдар халық көңілінен шығып отыр. Мысалы, «Казахстанская правда» газетінде «Старейшины уходят в бии» деген мақалада: «Вот уже около года в Октябрьском районе успешно действуют суды биев. В их состав, как и во времена предков, избраны наиболее авторитетные и уважаемые люди, с большим жизненным опытом. Даже работники милиции района признают, что такая структура помогает сельским участковым в укреплении правопорядка. На своих заседаниях старейшины рассматривают случаи мелкого хулиганства, приглашая на суд правонарушителей, взяли под свой контроль работу с сельчанами на борьбе с антисанитарией, также за тем, чтобы совершеннолетние дети с должной ответственностью заботились о своих престарелых родителях» деп хабарлайды (Зиманов: 1996).

Осы секілді жұмыс істеп жатқан билер алқаларының бірі Қызылорда облысы, Сырдария ауданы, «Айдарлы» қауымдастығында ашылғанын «Егемен Қазақстан» тілшісі былай деп хабарлайды: «Бұл ауыл қала мен аудан орталығынан шалғай жатқанына қарамай, тәртіп бұзып, алажіп аттаушы сұғанақтық, бұзақылық тыйылды. Енді тәртіп сақшысының араласуынсыз-ақ жұрттың ұйқысы да, күлкісі де бұзылмайтын ахуал қалыптасты» (Жаппархан: 1995). Мұндай жақсы бастаманы ресми органдардың өздері де түсініп, ондай қоғамдық ұйымдарды қолдап, әділет басқармасынан тіркеуден созбаламай, қуана өздері өткізуге құлшыныс білдіруде (Масатов: 1995).

Мемлекетімізге, қоғамға жат емес мұндай бастамалардың құқық қорғау органдарының жұмысын жеңілдетіп, келеңсіз оқиғаларды болдырмауға көмегі зор. Кешегі кеңестік өкімет тұсындағы «Халық дружиналары», «жолдастық сот», т.б. қоғамымызға қайта ендірудің ешбір сәкеттігі жоқ. Мұндай бірлестіктер қоғамның ұйысуына, ондағы түрлі бірлестіктер мен азаматтық ұйымдардың өзара ымыраласуына өзіндік септігін тигізуі ықтимал.

Мысалы, Өскеменде құрылған «Ақсақалдар алқасы» ұлттар арасындағы достық пен татулықты нығайтып, жастар тәрбиесіне ерекше мән беріп отырғанын «Егемен Қазақстан» тілшісі О.Елубай әңгімелеген (Елубай: 1995). Біз мұндай деректерді ұзын-сонар бере беруді жөн көрмедік. Тек, қорыта келе, билер институты, ақсақалдар кеңесі тәрізді қоғамдық ұйымдар Республиканың барлық аймақтарында жұмыс істеп жатқанын, тіпті үлкен қалаларда да бой көтере бастағанын, бәрі де ұлттық дәстүрге, әдет-ғұрыпқа негізделген тәрбиелік, уағыз-насихат, кеңес айту, айып тартқызу секілді жұмыстарды атқаруда әрі келеңсіздіктердің алдын алып, оны болдырмауға бар күшін салуда. Осындай прогрессивті қоғамдық ұйымдарға бар жағынан қолдау көрсете отырып, азаматтық, қылмыстық, отбасылық дау-дамайларды көбірек талқылауды қолдарына беру қажет.

Халықтың өзі осындай соттарға мұқтаж екенін ашық айтуда. Пікірталас етіп, пайдалы істерді сөзбұйдалата бергенімізше, ата-бабамыздан қалған жол-жобасы мен пайдасы мол дәстүрге есікті айқара ашқан мақұл. Сонда ғана ұлттық-құқықтық болмысымызды сомдап, азаматтық қоғам құрудағы ізгі мақсаттарымызды жүзеге асырамыз әрі тәлім-тәрбиені мықтап қолға алып,

әдептілігімізді нығайтамыз. Шындығына келсек, мемлекетіміз бұл жолында қарап отырған жоқ. Қазақстан Республикасы Конституциясының 75-бабының 2-тармағында заңмен көзделген жағдайларда қылмыстық сот ісін жүргізу ант берушілердің қатысуымен жүзеге асырылады деп бекітілген (Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2000, 35).

Сайып келгенде, қоғамдық ұйымдар мен азаматтық бірлестіктердің өскелең ұрпақты тәрбиелеуде рөлі зор. Осы институттарды ары қарай дамыта отырып, алға жылжуға және қоғамның ұйысуына жол ашуға болатындығы белгілі болып отыр.

Сот билігі және азаматтық қоғам

Мемлекеттегі демократия деңгейі мемлекеттік билікті іске асыруға, әсіресе, сот ісі билігіне халықтың қатысу дәрежесімен айқындалады. Сот билігі өзге биліктер секілді қазақ халқына көне дәуірлерден-ақ етене жақын, оған өздері тікелей араласуы нәтижесінде халықпен ажырамайтын бір бөлігіне айналған (Зиманов: 2003). Қазіргі кезде халық еркіндігі мен оған тікелей қатысуы сипаттарын Президент пен Парламент депутаттарын сайлау кезінде нақты көре аламыз. Сондықтан да сот әділдігін жүзеге асыруға қатысуы мен бақылау мүмкіндігін барынша кеңейткеніміз ерсі емес. Соның бір көрінісі «Алқа билер сотының» қабылдануы.

Қазақстанда енгізілген «Алқа билер соты» дәстүрлі құқық жүйеміз бен менталитетімізге жақын, бұрынғы билер сотын көз алдымызға әкеледі. Ендігі мәселе, сол билер сотының қадір-қасиеті мен болмысын «Алқа билер сотының» әрі қарай алып кетуінде жатыр.

Кеңес өкіметі халық сотына халық заседательдерін енгізгені тарихтан белгілі. Алайда, халық заседательдері жоғарыдан берілген нұсқаулардан аса алмай, қайта айыптаушылыққа бейімділігімен, сотқа дәлел айта алмай, соттың тікелей әсерінде қалып қойған болатын. Халық заседательдері еңбек ұжымдары тарапынан сотқа жіберіліп, коммунистік идеология шырмауынан шыға алмай, сол үшін беделге ие бола алмаған еді.

«Алқа билер сотына» сайланатын немесе тағайындалатын адамдар ата-баба салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, өткен тарихын, мақал-мәтел, үлгілі сөздерді көп білетін, сөзге шешен, әділ, адамгершілігі мол болуы тиіс. Бұл азаматтық қоғамға аса қажетті азаматтық сот рөлін ойнау керек. «Алқа билер соты» даналық пен әділеттік соты ретінде сот ісін жүргізуде қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесіне, оны ізгілендіру, демократияландыру және барлық қатысушы субъектілердің қызметіне заңдылықты күшейтуге, пара-сарадан аулақ болуға, тәлім-тәрбиеге игі әсер етеді деп ойлаймыз. Сонда ғана сотқа деген халық сенімі артады, сайысушылық, сөз құдірет қайта түлейді. Әрбір іс алаланбайды, әділ қарау мен әділ шешім шығаруды халық көзімен көреді, дәстүрлі сот құқығымыз қайта тіріледі (Сапарғалиев, Ибраева: 1998). Бұл сот әділдігімен қоса азаматтардың сот ісіне қатысуын күшейтеді, халықтың құқықтық мәдениетін, тәлім-тәрбиесін биік деңгейге көтереді, құқықтық санасының артуына игі әсер етеді.

Конституцияның 89-бабына сәйкес Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқару жайлы айтылып, бұл бірте-бірте кеңейтіліп, өзін-өзі басқару органдарына сайланбалы немесе басқа органдарын құрып жұмыс істейтіні сөз болады (Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2000). Өзін-өзі басқарудың жұмыс тәртібін адамдар өздері белгілейді, ал мемлекет тек заңдылықты дәрежеде олардың қызметі мен өкілеттігін белгілейді, қалған уақытта өзін-өзі басқару органдары дербес. Мысалы, қазіргі кезде жұмыс істеп жатқан көше-үй, квартал комитеттерін, жекешеленген үйлерді ұстау жөніндегі комитеттерді, қоғамдық ұйымдарды жатқызуға болады. Жергілікті өзін-өзі басқару нысандарына тұрғындардың кәсіби және басқа да еркін білдіру түрлері жатады.

Өмірдің өзі көрсетіп отырғандай, өзін-өзі басқару органдары тәлім-тәрбие жұмыстарына белсене араласады. Түбінде осындай өзін-өзі басқару органдары мен ұйымдарынан азаматтық қоғам жетіліп шығады. Міне, осы кезде құқықтық мәселелер, идеологиялық мәселелер өз шешімін жеңіл табады. Яғни, осы өзін-өзі басқару органдары мен ұйымдары өкілдерінен нағыз әділ, сайысушылық және еркін сот түрлері шығады. Оның пайда болып, дамуына қазіргі кезде Қазақстанда құқықтық, этикалық кедергілер де жоқ. Тек заңнамаларымызға толықтырулар мен өзгертулер енгізілсе жетіп жатыр. Өйткені, Ата Заңымыздың 75-бабында бұл жайлы сөз етіліп, мүмкіндік берілген (Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2000). Сондықтан да қазақтар немесе өзге ұлт өкілдері жинақты тұратын аумақты қамтыған қауымдастықтарға «Билер соты», «ақсақалдар соты», «ар-ұят соты», т.б. түрліше аталатын соттық өкілеттіктер беру, қоғам ішіндегі азаматтық, қылмыстық дау-дамайларды шешуді тапсыру, ол үшін оларды заң жолымен заңдастыру бүгінгі күннің талабы болып отыр (Ибраева: 2002). Бұл талаптардың нәтижесінде қоғамдық тыныштық, қоғамдық қауіпсіздік, тату-

тәттілік артып, халық тыныш өмір сүреді. Тіпті, бұрынғы замандардағыдай билік, сөз құдіреті, әділеттік, заңдылық артып, көркейіп, халық құқықтан шет қалмай, тікелей өздері араласатын болады.

Сайып келгенде, дәстүрлі сот билігі, одан кейінгі кеңестік сот жүйесі және қазіргі таңдағы сот жүйесі әлі де болса зерттеуді қажет етеді. Олардың арасындағы байланыс, әсіресе кеңестік дәуірдегі және қазақстандық сот жүйелерінің өзара сабақтастығы, ұқсастықтары мен өзгешеліктері тарихи-құқықтық тұрғыдан бағалануы керек. Келешектегі сот жүйесіндегі реформаларда ең алдымен дәстүрлі құқыққа басымдық берілуі тиіс деген пікірдеміз.

Сондай-ақ, құқық қорғау органдары мен азаматтық қоғамдар, түрлі қоғамдық бірлестіктер өзара ықпалдастыққа ұшыраған кезде ғана азаматтық қоғамның шынайы келбеті қалыптасатындығын әлемдік және отандық тәжірибелер нақты көрсетіп отыр.

Қорытынды

Әрине, біздің тарапымыздан осы шағын мақалада көтерілген сауалға қатысты барлық мәселе шешілді деуден аулақпыз. Бұл кешенді ғылыми-зерттеу жұмыстарын қажет ететін мәселе болып табылады. Келешектегі ізденістерде тарихи-құқықтық талдаудан өткен осы тақырыптағы мәселелер көтерілуі тиіс деген ойдамыз. Яғни, мәселенің ауқымын кеңейту, оның тетіктері мен іске асыру құралдарын саралау болашақтағы ізденістерге арқау болғаны абзал.

Тәлім-тәрбиенің кемелді болуы құқықтық мәдениеттің дәрежесіне байланысты. Сондықтан да құқықтық мәдениеттің дәрежесін жоғары көтеру үшін халықты құқықтық тұрғыдан жаппай оқытып-үйрету, яғни құқықтық үгіт-насихаттар мен құқықтық көрілімдерді теледидарлар мен радиолардан көрсетіп, мерзімді баспасөздерде жиі материалдар жариялап отырған жөн.

Осы ретте кешегі кеңес өкіметі тұсындағы әдептілік, тәлім-тәрбие жайлы жүргізілген әдіс-амал, үгіт-насихат формаларын да пайдаланған жөн. Өйткені, тәлім-тәрбиені жүргізуде қоғам мүшелерін құқықтық тәлім-тәрбиеге ерекше мән беріп, оны балабақшалардан бастап, жасөспірімдер мен жоғары оқу орындарында жалғастырып, тіпті кейін жұмыс істеген кездің өзінде де қол үздірмей ұжымдық тәрбиемен ұластырып отырды. Нәтижеде, әрбір тұлғаны тәрбиелеу үнемі көзден таса қалдырылмады.

Тәуелсіз, егеменді мемлекет болғанымыздан кейін Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Қазақстан Республикасында құқықтық жаппай оқытуды ұйымдастыру шаралары жайлы» (Назарбаев: 1995) жарлық шығарып, алғашқыда әжептеуір жұмыстар жүргізілгенімен, кейін ол да саябырсып кетті. Бұл шараның берері көп еді. Қоғам мүшелерінің салауатты тұрмыс құрулары үшін құқықтық жаппай оқытуды ұйымдастырудың маңызы зор екенін зерттеуші ғалымдар да текке атап өтпеген.

Көптеген зерттеушілердің еңбектерінде айтылған пікірлер мен ұсыныстарды өзіміздің өткенімізбен сабақтастыра отырып, әдептілік, тәлім-тәрбие жұмыстарын үзбей жүргізіп отыру бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Сонда, қазақ халқы және өзі құрып отырған тәуелсіз мемлекеті алдына қойған мақсаттарына еркін жетеді әрі мәңгілікке өзінің ұлттық болмысын сақтай береді. Сондықтан да қоғамымызда құқықтық жаппай оқытуды үзбей жалғастырып, ол жайлы мерзімді баспасөздер мен теле-радио хабарларда жиі-жиі беріп тұру қоғам мүшелерінің құқықтық санасын көтеруге жәрдемдеседі. Құқықтық сана жоғары болған қоғамда тәртіп бұзушылық болуы екіталай.

Қазақстан Республикасында азаматтық қоғамды дамыту үшін мемлекет тарапынан көп жылдарға бағытталған арнайы бағдарламалар іске асқаны құба-құп.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әлібеков: 1991. Әлібеков С. Ауылды өздері күзетеді. Ақтөбе. 21 мамыр.
2. Баймұханбетов, Сақалов: 1994. Баймұханбетов Ш., Сақалов Т. Ұлт азбасын, ұрпақ тозбасын! Егемен Қазақстан. 10 қыркүйек.
3. Бердібай: 1997. Бердібай Р. Ежелгі дәстүр ел қажетіне жарады. Егемен Қазақстан. 12 ақпан.
4. Елубай: 1993. Елубай О. Ақсақалдар пәтуаға шақырады. Егемен Қазақстан. 20 наурыз.
5. Жаппархан: 1995. Жаппархан Ө. Билер алқасы тәртіпке шақырады. Егемен Қазақстан. 27 мамыр.
6. Зиманов: 1996. Зиманов С. Старейшины уходят в биш. Казахстанская правда. 15 октября.
7. Зиманов: 2003. Зиманов С.З. Қазақ құқығын бағалау тарихы туралы. Қазақтың Ата Заңдары: 10 т. Алматы: Жеті жарғы. 2 т.
8. Ибраева: 2002. Ибраева А. Правовая культура: проблемы теории и практики. Алматы.

9. Кенжалиев: 1997. Кенжалиев З. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. Алматы.
10. Конституция 16 стран мира: 1995. Сб. Конституций стран членов СНГ, Балтии и ряда других государств мира. Алматы.
11. Қаратаев: 1994. Қаратаев С. Қарттарды қадірлей білейік. Ақиқат. №5.
12. Қуандықов: 1997. Қуандықов Б. Ұлттық құқықтық болмыс: жаңғыру, қайта түрлеу. Фемида. №12.
13. Қазақстан Республикасының Конституциясы: 2000. Алматы: Жеті Жарғы
14. Мағзұмов: 1995. Мағзұмов М. Билер институты. Ақиқат. №9.
15. Мажитова: 2014. Мажитова Ж.С. Институт биев в казахском обществе: к историографии происхождения термина. Вестник МГУ. Серия 8. История. №6
16. Масатов: 1995. Масатов Б. Ақсақалдар мен адвокаттар алқалары. Заң газеті. 15 сәуір.
17. Назарбаев: 1995. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасында жалпы құқықтық оқытуды ұйымдастыру шаралары жайлы Жарлығы. Егемен Қазақстан. 21 маусым.
18. Нәрікбаев: 1999. Нәрікбаев М.С. Ұлы билерімізден жоғары Сотқа дейін. – Алматы
19. Сапарғалиев, Ибраева: 1998. Сапарғалиев Ф.С., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы
20. Смагулова: 2016. Смагулова А.С. Казахское обычное право: принципы и их роли в регулировании отношений в обществе. Проблемы Науки. 2016. №3 (45).

List of references:

1. Alibekov: 1991. Alibekov S. They guard the village themselves. Aktobe. May 21.
2. Baimukhanbetov, Sakalov:1994. Baimukhanbetov Sh., Sakalov T. azbasyn the nation, let the generation go! Sovereign Kazakhstan. September 10.
3. Berdibay: 1997. Berdibay R. ancient traditions are suitable for the needs of the country. Sovereign Kazakhstan. February 12.
4. Elubay: 1993. Elubay O. Aksakals call for reconciliation. Sovereign Kazakhstan. March 20.
5. Zhapparkhan: 1995. Zhapparkhan O. The College of biys calls for discipline. Sovereign Kazakhstan. May 27.
6. Zimanov: 1996. Zimanov S. Stareishina takes care of BII. "I don't know," he said. October 15.
7. Zimanov: 2003. Zimanov S. Z. On the history of evaluation of Kazakh law. Kazakh Constitution: 10 t. Almaty: seven charters. 2 Vol.
8. Ibraeva: 2002. Ibraeva A. legal culture: problem theory and practice. "No," she said.
9. Kenzhaliyev: 1997. Kenzhaliyev Z. traditional legal culture in nomadic Kazakh society. "No," she said.
10. Constitution 16 countries of the world: 1995. sat. The Constitution of the CIS countries, the Baltic States and a number of other countries of the world. "No," she said.
11. Karataev: 1994. Karataev S. let's respect the elderly. The truth. №5.
12. Kuandykov: 1997. Kuandykov B. national legal reality: modernization, transformation. Themis. №12.
13. Constitution Of The Republic Of Kazakhstan: 2000. Almaty: Seven Charters
14. Magzumov: 1995. Magzumov M. Institute of biys. The truth. №9.
15. Mazhitova: 2014. Mazhitova Zh. s.biev Institute in the Kazakh society: to the historiography of the process of the term. MGU bulletin. Episode 8. History. №6
16. Masatov: 1995. Masatov B. aksakals and bar associations. Law newspaper. April 15.
17. Nazarbayev: 1995. decree of Nazarbayev N. A. on the organization of General Legal Education in the Republic of Kazakhstan. Sovereign Kazakhstan. June 21.
18. Narikbayev: 1999. Narikbayev M. S. from our great biys to the Supreme Court. - Almaty
19. Sapargaliyev, Ibraeva: 1998. Sapargaliyev G. S., Ibraeva A. teoriya I Pravda [theory of State and law]. Almaty
20. Smagulova: 2016. Smagulova A. S. Kazakh common law: principles and their role in regulating relations in society. Problems Of Science. 2016. №3 (45).

УДК 930:009

Б.Сейлхан¹ Турсункулова С.Б.² Оспанова А.Н.³ Дюсенова А.Т.⁴

¹докторант кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

²Магистрант Кыргызско-китайского факультета
Бишкекского гуманитарного университета имени К.Карасаева,
г. Бишкек, Кыргызстан.

³профессор кафедры Регионоведение
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан.

⁴Преподаватель кафедры Регионоведение,
Евразийского Национального университета имени Л.Н.Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы и противоречия интеграционных процессов государств Центральной Азии.

Региональная интеграция характеризуется как безальтернативный путь к стабильности, прогрессу, экономической и военно-политической безопасности, а также к росту авторитета Центральной Азии в мировом сообществе.

Сегодня ЦА не только восстановила свое значение восточно-западного коридора, но и стала перспективным развивающимся партнером многих стран мира. Подтверждением тому служит активная политика центрально-азиатских государств, ориентированных на тесное региональное сотрудничество и многосторонние международные связи. Каковы причины того, что страны Центральной Азии пришли к интеграции как к главному приоритету своего развития? Что повлияло на их выбор, какие плоды они пожинают сегодня на этом пути? Анализом этих вопросов ныне занимаются многие аналитики, политики и экономисты; частично ответы на них предполагает дать эта статья.

Особое значение этот вопрос имеет для Центральной Азии, поскольку этот регион в настоящее время под влиянием внутренних потребностей и внешних факторов наиболее активно включается в мировые хозяйственные и политические процессы. Хотя государства Центральной Азии находятся в замкнутом географическом пространстве, не обладают отлаженной системой коммуникаций, а значит, не имеют прямого выхода к рынкам высокоразвитых стран, тем не менее, регион привлекает повышенное внимание многих государств мира, в силу, прежде всего, наличия огромных запасов энергетических и водных ресурсов.

При этом развитые страны пытаются внедрить в регионе в целом и в отдельных государствах свои политические и экономические модели и стандарты, далеко не всегда принимаемые местным сообществом. Особо показательна в этом отношении Кыргызская Республика, в которой не всегда успешно работают западные модели демократизации. На повестку дня встал вопрос осознания своего отношения к участию во всемирной глобализации, ее проблемам и перспективам, более того, о выработке самостоятельного сценария участия в глобализации, который с одной стороны, базируется на ресурсах, являющихся стимулами для интеграции региона, а с другой стороны, учитывает специфические факторы, препятствующие этому процессу.

Ключевые слова: Глобализация, регионализация, интеграция, регион, Центральная Азия, геополитика, культурно-цивилизационное пространство, экономика, национальные интересы.

Сейлхан Б.¹ Турсункулова С.Б.² Оспанова А.Н.³ Дюсенова А.Т.⁴

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Аймақтану кафедрасының докторанты,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан,

²Карасаев атындағы Бішкек гуманитарлық университетінің

*қырғыз-қытай факультетінің магистранты,
Бішкек, Қырғызстан*

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының профессоры,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

*Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аймақтану кафедрасының оқытушысы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан.*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ИНТЕГРАЦИЯСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Азия мемлекеттерінің интеграциялық үдерістерінің мәселелері мен қайшылықтары қарастырылады. Өңірлік интеграция тұрақтылыққа, прогреске, экономикалық және әскери-саяси қауіпсіздікке, сондай-ақ әлемдік қоғамдастықтағы Орталық Азия беделінің өсуіне баламасыз жол ретінде сипатталады.

Бүгінгі күні ОА Шығыс-Батыс дәлізінің мәнін қалпына келтіріп қана қоймай, әлемнің көптеген елдерінің болашағы зор дамып келе жатқан серіктесі болды. Бұған Орталық Азия мемлекеттерінің тығыз өңірлік ынтымақтастық пен көпжақты халықаралық байланыстарға бағытталған белсенді саясаты дәлел болып табылады. Орталық Азия елдері өз дамуының басты басымдығы ретінде интеграцияға келуінің себептері қандай? Олардың таңдауына не әсер етті, олар бүгін осы жолда қандай жемістерді үйлейді? Бұл мәселелерді талдаумен көптеген талдаушылар, саясаткерлер мен экономистер айналысады; оларға ішінара жауаптар бұл мақала беруді көздейді.

Бұл мәселе Орталық Азия үшін ерекше маңызға ие, өйткені бұл өңір қазіргі уақытта ішкі қажеттіліктер мен сыртқы факторлардың әсерінен әлемдік шаруашылық және саяси процестерге неғұрлым белсенді түрде енгізіледі. Орталық Азия мемлекеттері тұйық географиялық кеңістікте болса да, коммуникациялардың жөнге салынған жүйесі жоқ, яғни, жоғары дамыған елдердің нарықтарына тікелей шыға алмайды, дегенмен аймақ ең алдымен энергетикалық және су ресурстарының орасан зор қорының болуына байланысты әлемнің көптеген мемлекеттерінің аса назарын аударады.

Бұл ретте дамыған елдер өңірде тұтастай алғанда және жекелеген мемлекеттерде өзінің саяси және экономикалық модельдері мен стандарттарын енгізуге тырысады. Бұл тұрғыда демократияландырудың батыстық үлгілері әрдайым табысты жұмыс істемейтін Қырғыз Республикасы ерекше көрсеткіш. Күн тәртібіне Дүниежүзілік жаһандандыруға, оның проблемалары мен перспективаларына қатысуға өзінің көзқарасын сезіну, сонымен қатар, бір жағынан, өңірді ықпалдастыру үшін ынталандырушы болып табылатын ресурстарға негізделген, ал екінші жағынан, осы процеске кедергі келтіретін ерекше факторларды ескеретін жаһандандыруға қатысудың дербес сценарийін әзірлеу туралы мәселе тұрды.

Түйін сөздер: Жаһандану, аймақтандыру, интеграция, аймақ, Орталық азия, геосаясат, мәдени-өркениеттік кеңістік, экономика, ұлттық мүдделер.

B. Seilkhan¹ S.B. Tursunkulova² A.N. Ospanova³ A.T. Dyusenova⁴

*¹PhD Student of the Department of Regional Studies,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan.*

*²Master student of the Kyrgyz-Chinese faculty of the
Bishkek Humanitarian University named after K.Karasaev,
Bishkek, Kyrgyzstan*

*³Professor of the Department of Regional Studies, Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

*⁴Lecturer, Department of the Department of Regional Studies,
Eurasian National University named after L.N. Gumilyov,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

PROBLEMS AND PROSPECTS OF CENTRAL ASIAN INTEGRATION

Abstract

The article deals with the problems and contradictions of the integration processes of the Central Asian States. Regional integration is characterized as an alternative path to stability, progress, economic and military-political security, as well as to the growth of the authority of Central Asia in the world community.

Today, Central Asia has not only regained its importance as an East-West corridor, but has also become a promising developing partner of many countries of the world. This is confirmed by the active policy of the Central Asian States focused on close regional cooperation and multilateral international relations. What are the reasons that the Central Asian countries have come to integration as the main priority of their development? What influenced their choice, what fruits are they reaping today on this path? Many analysts, politicians and economists are now engaged in the analysis of these issues; part of the answers to them is supposed to give this article.

This issue is of particular importance for Central Asia, as this region is currently under the influence of internal needs and external factors most actively involved in the world economic and political processes. Although the States of Central Asia are located in a closed geographical space, do not have a well-established system of communications, and therefore do not have direct access to the markets of highly developed countries, nevertheless, the region attracts the attention of many countries of the world, primarily due to the presence of huge reserves of energy and water resources.

At the same time, developed countries are trying to implement their political and economic models and standards in the region as a whole and in individual States, which are not always accepted by the local community. The Kyrgyz Republic is particularly indicative in this respect, where Western models of democratization do not always work successfully. On the agenda there was a question of awareness of the relation to participation in world globalization, its problems and prospects, moreover, about development of the independent scenario of participation in globalization which on the one hand, is based on the resources which are incentives for integration of the region, and on the other hand, considers the specific factors interfering this process.

Key words: Globalization, regionalization, integration, region, Central Asia, geopolitics, cultural and civilizational space, economy, national interests.

Центральная Азия - самый большой блок постсоветского пространства после России. Она занимает связующее положение между Восточной и западной частями Евразии, а также является промежуточным звеном между развитым Севером и развивающимся Югом. Это один из богатейших в мире по ресурсам регионов. Географическое положение и наличие ресурсов делают Центральную Азию значимым глобальным политической ареной. Для того чтобы лучше понять суть проблемы, нужно рассмотреть те процессы, которые, вступают в противоречие с процессом глобализации. Процесс традиционализации означает возвращение или возрождение досоветских историко-культурных традиций. Периферизация понимается как включение в мировое распределение рабочей силы, зависимость от мирового рынка и особенно иностранного капитала. Глобализация понимается как втягивание в структуры глобальной общности человечества. Нынешняя трансформация постсоветской Центральной Азии развернута таким образом, что этот регион как бы одновременно погружается в три разных пространства (Восток, Юг, мир) и в три разных временных периода (прошлое, настоящее, будущее). Возрождение традиций все более актуализируется по целому ряду параметров - от государственности и национальной идентичности, культуры и религии до различных типов партикуляризов (этнических, родовых, территориальных). Процесс возрождения традиций имеет как минимум два исторических смысла: во-первых, возвращение к прошлому как движение назад, или, во-вторых, возрождение прошлого - это не движение назад, а движение вперед. Эти два смысла Возрождения по-разному интерпретируют трансформационные процессы. Возрождение государственности, традиций национально-культурной идентичности выглядит как углубляющееся движение и оказывает положительное влияние на трансформационные процессы. Возрождение религии содержит в себе как возврат к прошлому, так и момент возрождения, необходимый для трансформации, и, следовательно, возрождение религии (в том числе фундаментализма) - явление амбивалентное. В этом отношении процессы традиционализации и трансформации не выглядят взаимоисключающими. Они вполне совместимы. Возрождение досоветских традиций порождает различные варианты нынешних преобразований, создавая препятствия лишь в исключительных случаях. Традиционализация в этом отношении не может быть полностью отождествлена с демодернизацией, но, вместе с тем, дело в том, что в ряде случаев традиционализация ведет к

“нарастанию отсталости”, поскольку связана со снижением экономической активности и исходом русскоязычного населения из Центральной Азии. Процессы традиционализации происходят в Таджикистане, Туркменистане и Кыргызстане [1].

Периферизация региона изначально была связана с относительно низким уровнем его социально-экономического развития, который усилился с распадом СССР. Это препятствие, которое страны Центральной Азии должны преодолеть в процессе трансформации. Сохранение региона лишь в качестве источника ресурсов в течение длительного периода времени будет лишь поддерживать отсталость, создавая новые источники социальной напряженности и политического экстремизма. В то же время при определенных условиях и правильно направленной государственной политике сырьевая направленность экономики может стать средством развития, что приведет к усилению зависимости от транснационального капитала как основного источника развития, но в то же время окажет положительное влияние на трансформационные процессы. Периферизация происходит в Кыргызстане и Узбекистане [2].

Глобализация означает интеграцию стран Центральной Азии в мировую экономику, политику и культуру. Глобализация, несомненно, ускорит трансформационные процессы, но в то же время окажет сильное влияние на систему властных отношений и национальную культуру. Глобализация может быть существенным источником развития региона, тем более что Китай и Россия активно участвуют в ней.

Процесс глобализации несет в себе определенные угрозы не только суверенитету государства, но и национальной культуре, поэтому реакции на вызовы глобализации носят неодинаковый характер. Тенденция к минимизации зависимости общества и государства от глобализации с целью сохранения, например, самобытности культуры или национального суверенитета идет параллельно с осознанным выбором включения в глобализационные процессы. Но главная тенденция современности-усиление интеграционных процессов. Современная мировая экономика, являясь глобальной по своей природе, все больше развивается в направлении усиления интеграционных процессов на глобальном и региональном (субрегиональном) уровнях. Все страны мира стремятся к более полной реализации своих экономических интересов, расширению сфер влияния, формированию новых возможностей через сотрудничество с партнерами в рамках региональных интеграционных организаций.

Исследование социально-экономических процессов в мировой экономике в последней четверти XX века и в начале XXI века наглядно показывает следующее. Страны, которые более активно участвовали в интеграционных процессах на субрегиональном и региональном уровнях, сотрудничали не только в рамках одной интеграционной организации, но и с другими как субъектами мировых экономических связей, формировали более значительные возможности для устойчивого развития национальных экономических систем. Новые реалии глобализирующегося мира заставляют по – иному оценивать значение интеграции на постсоветском пространстве. В условиях, когда система международных отношений находится в поиске нового баланса, а общий баланс в мире характеризуется преобладанием одного полюса в лице США и НАТО, навязанные стереотипы и эйфория первых лет после окончания Холодной войны сменились тревогой за будущее. Сохранились не только традиционные угрозы национальной безопасности, связанные в основном с вооруженными международными конфликтами, но и появились новые угрозы, такие как международный терроризм, распространение наркоторговли, экологические угрозы. Сохранение национальной идентичности и права на самостоятельную внешнюю политику остается одной из важнейших задач, стоящих перед странами, расположенными на евразийском пространстве. Но не все страны региона одинаково заинтересованы в развитии интеграционных процессов. В некоторых странах Центральной Азии развивались процессы, имеющие противоречивое взаимодействие с требованиями глобализации. Казахстан-единственная страна в Центральной Азии, которая придерживается политики глобализации, инициируя процессы региональной интеграции наряду с Россией и Китаем. В марте 1994 года президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев выдвинул идею создания Евразийского союза. Необходимо понимать, что процессы, определяющие контуры геополитических отношений на евразийском пространстве, связаны с перестройкой всей системы международных отношений-переходом от биполярной геополитической среды к многополярным международным отношениям [3].

Если традиционализация и глобализация-результат сознательного выбора политических акторов, то периферизация - результат детерминированности социальных процессов. Традиционализация с опорой на прошлое и глобализация с опорой на будущее требуют политической воли. В этом

отношении эти процессы схожи между собой. Но если традиционализация не предполагает включения людей в социальные преобразования, то глобализация, наоборот, не имеет смысла, если граждане не имеют права на гражданскую и политическую деятельность. В этом отношении процесс глобализации тесно переплетается с демократизацией, но не тождественен ей. В отличие от традиционализации и глобализации, периферизация ограничивает свободу выбора социальных агентов, оставляя им право выбора того или иного варианта модернизации или модели развития в рамках периферийного развития. Поэтому можно сделать вывод, что в интеграции евразийского пространства заинтересованы только Россия, Кыргызстан и Казахстан. Другие страны либо находятся в состоянии выбора национальных приоритетов развития, либо идут по пути традиционализации или периферизации [4].

В современных условиях интеграция Евразийского пространства как для Казахстана, так и для России является приоритетной внешнеполитической задачей. Развитие интеграционных процессов означает, прежде всего, стратегическое решение проблемы национальной безопасности. С точки зрения стратегических интересов практическая реализация Евразийства могла бы усилить центростремительные тенденции как в политическом, так и в экономическом масштабе. Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев говорит о важности регионального сотрудничества в Центральной Азии: «конечно, лучшим вариантом будет создание союза государств Центральной Азии, куда я включу Казахстан и Центральную Азию. У нас много общего: 55 миллионов человек, нет языковых барьеров, взаимодополняющие экономики, мы находимся на одном пространстве, есть транспортные и экономические связи. Этот рынок может обеспечить себя продовольствием без выход на внешние рынки, может полностью обеспечить себя энергией и т. д. Что еще нам нужно? Мы уважаем друг друга. Население от этого только выиграет. Нам просто нужно больше об этом говорить. СМИ должны говорить о нашей культурной, исторической близости, о будущем наших детей. Эта интеграция будет экономически выгодна и будет способствовать нашей безопасности в целом» [5].

Действительно, интеграция Центральной Азии необходима для поддержания стабильности и мира в регионе, обеспечения национальной безопасности, повышения ее роли в решении проблем СНГ. Социальная стабильность Центральной Азии обеспечивается культурным единением тюркских, иранских, таджикских и славянских народов, их способностью ладить и терпеть друг друга, становясь частью евразийской культуры. Кроме того, как отмечает узбекский исследователь Ф. Толипов «в Центральной Азии пересекаются интересы многих мировых и региональных держав, что позволяет избежать гегемонии одной из них. Поэтому Центральная Азия может играть активную роль в глобальной геополитической перестройке, которая может произойти в XXI веке». Немецкий исследователь М. Кайзер напоминает, что Центральная Азия - это регион, где с древних времен сосуществовали многие группы с разными идентичностями. Евразия всегда отличалась высокой мобильностью населения. В регионе Центральной Азии существует множество примеров формирования и укрепления межнациональных связей. По мнению Кайзера, переплетение этнических и религиозных связей, современные средства массовой информации создают единый мир. Дискуссии о глобализации показали, что политика не может осуществляться только в рамках одного государства: «новый контекст общественной жизни и деятельности, новые социальные пространства, пересечение границ национальных государств» [6].

Бруно де Кордые предлагает странам Центральной Азии взять ислам за основу региональной идентичности. Большинство населения стремится к достойной жизни, и сталкивается с большим количеством конкурирующих идей по региональной идентичности. А также задал вопрос: «достаточно ли Евразийская форма ислама обладает потенциалом, чтобы стать не только классической религией и политической системой, но и формой идентичности и социальной системы, став, таким образом, исламским обществом?» Он считает, что ислам может способствовать решению таких проблем, как здравоохранение, алкоголизм и наркомания. Он говорит «конечно, исторические и географические факторы привели к различиям между арабскими, малайскими и европейскими мусульманами, и население Центральной Азии может предложить нечто особенное мировому сообществу верующих» [7].

Эркешева указывает на особенность интеграционных процессов на постсоветском пространстве Центральной Азии: «для того чтобы интеграция была эффективной, необходимо, чтобы все ключевые элементы интеграции – независимые государства-были готовы к интеграции. Для этого государства должны пройти стадию становления государственности и развития государства. В условиях

изменения мировой культуры, начиная с распада биполярной системы, все было вовлечено в дезинтеграционные процессы. Именно в этом аспекте мы должны рассматривать положение о дезинтеграции – как один из элементов формулы, который ведет к интеграции. Другими неотъемлемыми частями этой формулы являются процессы эрозии и укрепления идентичности» [8].

Таким образом, региональная интеграция Центральной Азии находится в процессе становления на основе многих факторов: культурных, цивилизационных, политических, религиозных, экономических и др. С одной стороны, регион имеет большой потенциал для интеграции, с другой стороны, существуют объективные факторы, которые препятствуют этому процессу. В целях обеспечения и поддержания общей безопасности и процветания всего региона, а не только отдельных государств, большое внимание следует уделять вопросам построения региональной идентичности, основанной на общности стран Центральной Азии, поскольку существуют объективные предпосылки для интеграции региона. Процесс постепенной интеграции отдельных стран региона, основанный на экономических и культурных аспектах, можно оценить как позитивное явление. Сейчас страны Центральной Азии должны понимать, что без интеграции и наднационального авторитета в любой форме, который мог бы регулировать противоречия в стране и во всем регионе, экономическое, культурное, человеческое развитие будет относительно медленным. Страны Центральной Азии должны использовать этот благоприятный шанс для консолидации региона на основе региональной идентичности и общих региональных интересов. Потому что история может не дать второго шанса превратиться из сырьевых поставщиков в развитый регион.

Список использованной литературы:

1. Cheshkov M. *Postsovetskaya Tsentral'naya Aziya v trekh izmereniyakh: traditsionalizatsiya, eriferizatsiya, Rezhim dostupa* URL: <http://www.ca-c.org/journal.data obrashcheniya> 12.12.2016 [in Rus.].
2. Shishkov V. *Integratsionnyye protsessy na poroge XXI veka: pochemu ne integriruyutsya strany SNG*. M., 2001. 246 s. [in Rus.].
3. Interv'yu Prezidenta Kazakhstana N.A. Nazarbayeva. *Ryvok v budushcheye // Central Asia Monitor*. 2007. № 14 [in].
4. Tolipov *Nationalism as a geopolitical phenomenon: the Central Asian case// Centre Asian Survey*. 2001. Vol. 20. № 2. S.194. [in Rus.].
5. Kaiser M. *Forms of transsociation as counter-processes to nation building in Central Asia // Central Asian Survey*. 2003. 22. № 2/3.P.328.
6. Kord'ye, de, Bruno. *V poiskakh sredneaziatskoy identichnosti // Novoye pokoleniye*. 2006. №35 (431). S.9 [in Rus.].
7. Yerekeshova L.G. *Identichnost' i integratsiya v Tsentral'noy Azii v postindustrial'nyy period (postanovka problemy) // Integratsionnyye protsessy v Yevrazii: politiko-pravovoy aspekt*. Almaty: Tipografiya «Iskander», 2003. S.13 [in].
8. Kaliyeva A.A., Berdibekova Zh. *Neobhodimost' integratsii v Central'noi Azii: mif ili realnost'// Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylai khana. Seriya "Mezhdunarodnye otnosheniya i Regionovedenie"*. – 2016. № 3 (25). S.49-57 [in Rus.].

References:

1. Cheshkov M. *Postsovetskaya Tsentral'naya Aziya v trekh izmereniyakh: traditsionalizatsiya, eriferizatsiya, Rezhim dostupa* URL: <http://www.ca-c.org/journal.data obrashcheniya> 12.12.2016 [in Rus.].
2. Shishkov V. *Integratsionnyye protsessy na poroge XXI veka: pochemu ne integriruyutsya strany SNG*. M., 2001. 246 s. [in Rus.].
3. Interv'yu Prezidenta Kazakhstana N.A. Nazarbayeva. *Ryvok v budushcheye // Central Asia Monitor*. 2007. № 14 [in].
4. Tolipov *Nationalism as a geopolitical phenomenon: the Central Asian case// Centre Asian Survey*. 2001. Vol. 20. № 2. S.194. [in Rus.].
5. Kaiser M. *Forms of transsociation as counter-processes to nation building in Central Asia // Central Asian Survey*. 2003. 22. № 2/3.P.328.
6. Kord'ye, de, Bruno. *V poiskakh sredneaziatskoy identichnosti // Novoye pokoleniye*. 2006. №35 (431). S.9 [in Rus.].

7. Yerekesheva L.G. *Identichnost' i integratsiya v Tsentral'noy Azii v postindustrial'nyy period (postanovka problemy) // Integratsionnyye protsessy v Yevrazii: politiko-pravovoy aspekt. Almaty: Tipografiya «Iskander», 2003. S.13 [in].*

8. Kaliyeva A.A., Berdibekova Zh. *Neobhodimost' integracii v Central'noi Azii: mif ili realnost' // Izvestiya KazUMOiMYA imeni Abylai khana. Seriya "Mezhdunarodnye otnosheniya i Regionovedenie". – 2016. № 3 (25). S.49-57 [in Rus.].*

УДК 316.4

МРНТИ 04.01.29

Рымханова А.¹

*¹ докторант по специальности 8D03101 – Социология,
Казахского национального университета им. Аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ МНОГОДЕТНЫХ СЕМЕЙ В КАЗАХСТАНЕ: ФАКТОРЫ УЯЗВИМОСТИ И СОЦИАЛЬНОЙ ПОДДЕРЖКИ

Аннотация

Семья представляет собой систему социального функционирования человека, выступает в качестве социального института, обеспечивая своим членам экономическую, социальную и физическую безопасность; условия для социализации детей и молодежи. В условиях нынешнего демографического кризиса в Казахстане особую актуальность приобретают как теоретические проблемы, связанные с многодетной семьей, так и практические вопросы социальной работы с этими семьями.

Ключевые слова: семья, человек, социум, многодетная семья, демография, социальный институт, воспитание, выплаты, пособия, закон.

А. Рымханова¹

*¹ Қазақ Ұлттық университетінің 8D03101 – Әлеуметтану мамандығының докторанты
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КӨП БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ: ОСАЛДЫҚ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ ФАКТОРЛАРЫ

Аңдатпа

Отбасы - бұл адамның әлеуметтік қызмет ету жүйесі, әлеуметтік институт ретінде әрекет етіп, оның мүшелеріне экономикалық, әлеуметтік және физикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету; балалар мен жастарды әлеуметтендіру шарттары. Қазақстандағы қазіргі демографиялық дағдарыста көпбалалы отбасылармен байланысты теориялық проблемалар да, осы отбасылармен әлеуметтік жұмыстың практикалық мәселелері де өзекті болып отыр.

Түйін сөздер: отбасы, адам, қоғам, көпбалалы отбасы, демография, әлеуметтік институт, тәрбие, төлемақы, заң.

Rymkhanova A.¹

*¹ Doctoral student in specialty 8D03101 - Sociology, al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

THE SOCIAL-ECONOMIC SITUATION OF LARGE FAMILIES IN KAZAKHSTAN: FACTORS OF VULNERABILITY AND SOCIAL SUPPORT

Abstract

The family is a system of social functioning of a person, acts as a social institution, providing its members with economic, social and physical security; conditions for the socialization of children and youth. In the context of the current demographic crisis in Kazakhstan, both theoretical problems associated with a large family and practical issues of social work with these families are becoming particularly relevant.

Key words: family, person, society, large family, demography, social institution, education, payments, benefits, law.

Семья в современном казахстанском обществе является важнейшим социальным институтом, поэтому существующие проблемы обуславливают необходимость оказания ей помощи со стороны общества. Социальная защита возможна посредством организуемой социальной работы, так как семья очень быстро и чутко реагирует на все позитивные и негативные изменения, происходящие в обществе, раскрывая гуманный и антигуманный смысл происходящих процессов, оценивая разрушающие и созидающие для семьи процессы.

Семья представляет собой систему социального функционирования человека, выступает в качестве социального института, обеспечивая своим членам экономическую, социальную и физическую безопасность; заботу о малолетних, престарелых и больных; условия для социализации детей и молодежи. В условиях нынешнего демографического кризиса в Казахстане особую актуальность приобретают как теоретические проблемы, связанные с многодетной семьей, так и практические вопросы социальной работы с этими семьями.

Общественно-политические и социально-экономические кризисные явления в Казахстане стали причиной серьезных социальных потерь, затронувших большинство семей. В наиболее сложном положении оказались многодетные семьи. Из статистики известно, что в многодетных семьях воспитывается около 20% всех детей в стране, анализ статистических данных дает основание полагать, что материальное положение семьи зависит от количества растущих в ней детей. Поэтому очень важно осмыслить как нынешнее положение многодетной семьи, так и пути улучшения их положения.

Многодетная семья – это семья, имеющая в своем составе четырех и более детей и воспитывающая их до восемнадцатилетнего возраста. Количество таких семей постоянно уменьшается. Многодетность рассматривается специалистами в области семейных проблем как некое явление, теперь уходящее в прошлое по мере трансформации общества, образа жизни, роста городов, разрушения сложившихся устоев быта.

Главная проблема многодетных семей - материальная. В настоящее время с рождением каждого ребенка доход семьи резко уменьшается. Многочисленные исследования показывают самую тесную взаимосвязь между числом проживающих в семье детей и доходами, приходящими на каждого члена семьи, а в более общем плане - степенью ее обеднения. В семьях, состоящих из шести человек и более, совокупный доход, приходящийся в среднем на каждого члена, в 2,2 - 2,8 раза ниже, чем в семьях, состоящих из двух человек, и в 1,8 - 2,1 раза ниже, чем в семьях из трех человек. Можно сказать, что рождение в семье третьего ребенка в подавляющем большинстве случаев приводит к малообеспеченности.

Термин "многодетная мать" в Казахстане по закону применим к матерям, имеющим четырех и более детей. На февраль, согласно данным министерства труда и социальной защиты населения, в стране проживает 340 377 многодетных семей. Лидерами по числу многодетных семей являются Туркестанская, Алматинская и Жамбылская области.

Министр труда и социальной защиты населения РК своим приказом от 5 января 2020 года внес изменения в Правила назначения и выплаты государственных пособий семьям, имеющим детей.

Так, к государственным пособиям семьям, имеющим детей, относятся денежные выплаты в виде:

- единовременного государственного пособия, назначаемого и выплачиваемого в связи с рождением ребенка (пособие на рождение);
- ежемесячного государственного пособия, назначаемого и выплачиваемого по уходу за ребенком по достижении им возраста одного года (пособие по уходу);
- ежемесячного государственного пособия, назначаемого и выплачиваемого многодетным семьям, имеющим четырех и более совместно проживающих несовершеннолетних детей, в том числе детей, обучающихся по очной форме обучения в организациях среднего, технического и профессионального, послесреднего, высшего или послевузовского образования, после достижения

ими совершеннолетия до времени окончания организаций образования (но не более чем до достижения 23-летнего возраста) (пособие многодетной семье);

- ежемесячного государственного пособия, назначаемого и выплачиваемого матери или отцу, усыновителю (удочерителю), опекуну (попечителю), воспитывающему ребенка-инвалида (пособие воспитывающему ребенка-инвалида);

- ежемесячного государственного пособия, назначаемого и выплачиваемого по уходу за инвалидом первой группы с детства (пособие по уходу за инвалидом первой группы с детства);

- ежемесячного государственного пособия, назначаемого и выплачиваемого многодетной матери, награжденной подвесками "Алтын алқа", "Күміс алқа" или получившим ранее звание "Мать-героиня", награжденным орденами "Материнская слава" I и II степени (пособие многодетной матери)¹.

В Казахстане многодетным семьям, имеющим четырех и более несовершеннолетних детей, выплачивают специальное государственное пособие. В 2019 году оно составило 10 504 тенге (28 долларов). На сегодня в стране такое пособие получает 271 тысяча семей. Кроме этого, с начала года многодетным семьям с доходами ниже 50% величины прожиточного минимума предусмотрена адресная социальная помощь (АСП). Ее размер не фиксирован, он зависит от общего дохода семьи. Недостающую сумму до 14 850 тенге (39 долларов) на каждого члена семьи государство выдает в виде адресной социальной помощи.

АСП предоставляется в виде безусловной и обусловленной денежной помощи.

Безусловная денежная помощь предоставляется на ежемесячной основе семьям, где нет трудоспособных людей (многодетным матерям и отцам-одиночкам с детьми дошкольного возраста, престарелым и инвалидам). Обусловленная помощь выплачивается временно, точнее до тех пор, пока трудоспособный член семьи не устроится на работу. Государство с ним заключает контракт, далее отправляет на обучающие курсы, после чего трудоустраивает.

Государство выплачивает единовременное пособие в размере 159 075 тенге (422 доллара) женщинам, которые родили четвертого и последующего ребенка.

Вместе с тем многодетные матери получают ежемесячное пособие по уходу за четвертым и последующим ребенком - 22 473 тенге (60 долларов) выплачивается государством до достижения ребенком одного года.

В Казахстане женщины, родившие шестого или седьмого ребенка, награждаются государственными наградами "Күміс алқа" и "Алтын алқа".

При награждении подвесками учитываются также дети:

- усыновленные матерью в установленном законом порядке;

- погибшие или пропавшие без вести при защите интересов Казахстана или при исполнении иных служебных обязанностей, погибшие при стихийных бедствиях либо при выполнении гражданского долга по спасению человеческой жизни и материальных ценностей, в борьбе с преступностью и охране общественного порядка, а также умершие вследствие ранения, увечья или заболевания, полученных при указанных обстоятельствах, либо вследствие трудового увечья или профессионального заболевания.

Матери, получившие данные госнаграды, на ежемесячной основе получают пособия в размере 16 160 тенге (6,4 МРП (месячных расчетных показателей) устанавливаются ежегодно - Sputnik). Данные выплаты считаются пожизненными, то есть не прекращаются после выхода на пенсию, а также назначается независимо от дохода семьи. В Казахстане эти почетные звания носят 237 тысяч матерей ².

Государство освобождает многодетные семьи от следующих налогов:

- налога на транспортные средства;

- государственной пошлины при совершении нотариальных и юридически значимых действий при регистрации места жительства, выдаче паспортов и удостоверений личности и т.д.

- земельного налога и налога на имущество физических лиц.

Многодетным семьям прекращают выплачивать специальные льготы в следующих случаях:

- если получатель пособия выехал на постоянное место жительства за пределы Казахстана;

- если получатель пособия находится в местах лишения свободы;

- в случае смерти ребенка (детей);

- если получатель пособия проживает в государственном медико-социальном учреждении (исключение – если получателю предоставляют в этом учреждении услуги на платной основе).

Для многодетных малообеспеченных семей предусмотрена помощь за счет средств фонда Всеобуча. Помощь оказывается в виде:

- канцелярских товаров
- школьной и спортивной формы
- обуви
- теплой и зимней одежды (при необходимости)
- путевки в летние лагеря
- питания

Если семья пострадала в результате ЧС, то допускается оказание материальной помощи. В Нурсултане по решению маслихата также предоставляется льготный проезд/пополнение проездных карточек³.

В Казахстане статус многодетной семьи дает рождение четвертого ребенка, в России – третьего. А в Китае до недавних пор разрешалось иметь только одного ребенка. В разных странах мира различаются и подходы к назначению социальной помощи – от денежных пособий до налоговых вычетов, льгот и привилегий. Существует ли у ЮНИСЕФ собственное определение многодетности?

"ЮНИСЕФ уделяет особое внимание семьям с детьми, особенно социально-уязвимым. Многодетная семья - это результат государственной идеологии, государственной политики, стандартов оказания помощи. Это понятие во многом формируется в зависимости от национальных стандартов, приоритетов, демографических характеристик детского населения и так далее. В мировой практике есть различные критерии для выплаты пособий, финансовой поддержки в зависимости от количества детей в семье",

Такая семья самой своей сущностью способствует реализации личностных и общественных потребностей. В многодетных семьях создаются благоприятные условия воспитания, поскольку дети растут в тесных взаимоотношениях друг с другом в семейном коллективе и, как правило, с раннего возраста приучаются выполнять определенные обязанности и помогать друг другу. В таких семьях складывается высоконравственная атмосфера любви и заботы детей и родителей друг о друге. Однако в экономическом плане именно многодетная семья оказывается в наиболее сложном положении, поскольку мать, как правило, не работает, а один отец не имеет возможности обеспечить семье нормальные условия существования. Большинство многодетных семей живет за чертой бедности. Для стабилизации и устойчивого развития многодетных семей государство предпринимает определенные меры.

Основное направление в социальной работе – это оказание помощи семье в различных формах, что предусмотрено в концепции федеральной семейной политики, а также в должностных обязанностях социального работника. Положение многодетной семьи, ее численность, место в общественной структуре, проблемы и нужды, возможность их смягчения и разрешения являются основным местом рассмотрения в работе.

Для того чтобы несколько по-иному посмотреть на проблемы данной категории семей и на их решение, необходимо детально и глубоко изучить и проанализировать многодетность, ее причины, влияние на каждого члена многодетной семьи.

Многодетные семьи и прежде были материально уязвимой категорией населения, а современные инфляционные процессы бьют по ним больше, чем по обществу в целом и вынуждают экономить на самом необходимом – на многих продовольственных и почти на всех промышленных товарах. Чаше всего такие семьи имеют и плохие жилищные условия.

Многодетность часто пагубно отражается на детях. Вопрос о состоянии здоровья детей поднимается эпизодически и оценивается неоднозначно. Сегодня подростки из многодетной семьи говорят о хроническом заболевании и о частых простудах чаще, чем подростки из небольших семей. Среди подростков из многодетных семей много курящих как мальчиков, так и девочек. Начиная с пятого ребенка, резко возрастает вероятность увеличения детской смертности и рождения неполноценного, то есть с пороками развития ребенка. Не менее половины детей, рожденных в многодетных семьях, попадают в группу повышенного риска по медико-биологическим показателям.

По мнению экспертов, в десяти из ста семей с несколькими детьми нравственно-психологический климат неудовлетворителен.

Социальная работа с семьей – это особым образом организованная деятельность, направленная на малые группы людей, нуждающихся в социальной защите и поддержке извне. Это одна из

разновидностей социальной защиты населения, основным содержанием которой является содействие, помощь, в восстановление и поддержании нормального функционирования семьи.

Социальная работа с семьей сегодня представляет собой многофункциональную деятельность по социальной защите и поддержке, социальному обслуживанию семьи на государственном уровне. Эта деятельность осуществляется специалистами по социальной работе с семьей различного профиля. Она реализуется в условиях конкретного социума (федерального или территориального) и определяется его спецификой. В настоящее время в Казахстане сложились четыре основных формы социальной защиты семей, имеющих детей:

➤ Денежные выплаты семье на детей в связи с рождением, содержанием и воспитанием детей (пособия и пенсии).

➤ Трудовые, налоговые, жилищные, кредитные, медицинские и другие льготы семьям с детьми, родителям и детям.

➤ Юридическое, медицинское, психолого-педагогическое и экономическое консультирование, родительский всеобуч, научно практические конференции и конгрессы.

Многодетная семья имеет как свои специфические проблемы, так и те, которые свойственны любой другой семье (с одним-двумя детьми, неполной). Она переносит все «болезни» стандартной семьи, однако в ней они протекают значительно тяжелее. В этом и заключается одна из самых важных особенностей.

Реальные доходы многодетной семьи резко упали, что привело к увеличению издержек на питание и уменьшению всех других видов расходов. В структуре доходов роль пособия на детей невелика, хотя и дает некоторую прибавку к семейному бюджету. Данная трудность влияет как на внутрисемейные отношения, так и на отношения семьи с социальным окружением

Список использованной литературы:

1. «Наша газета» от 16 января 2020 г.

2. Интернет газета [sputniknews.kz](https://ru.sputniknews.kz)

<https://ru.sputniknews.kz/spravka/20190226/9447202/mnogodetnye-semi-lgoty-kazahstan.html>

3. Хабар 24 <https://24.kz/ru/news/sport/item/348506-s-nachala-2020-goda-bolee-340-tys-mnogodetnykh-semej-nachnut-poluchat-novoe-gosposobie>

References:

1. "Nasha Gazeta" of January 16, 2020

2. Online newspaper sputniknews.kz

<https://ru.sputniknews.kz/spravka/20190226/9447202/mnogodetnye-semi-lgoty-kazahstan.html>

3. Khabar 24 <https://24.kz/ru/news/sport/item/348506-s-nachala-2020-goda-bolee-340-tys-mnogodetnykh-semej-nachnut-poluchat-novoe-gosposobie>

ГРНТИ 03.01.17

УДК 327

А.Т.Уразаева

*докторант Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
г.Нур-Султан, Казахстан*

**ПУБЛИЧНАЯ ДИПЛОМАТИЯ – СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
С ОБЩЕСТВЕННОСТЬЮ**

Аннотация

На сегодняшний день, публичная дипломатия представляет собой современный инструмент формирования диалога с общественностью, используя средства массовой информации, а также разные сферы деятельности как культура, образование, наука и др. Важность публичной дипломатии

заключается в продвижении национальных интересов за рубежом, с помощью налаживания активного взаимодействия с гражданским обществом, формирующего общественное мнение. Публичная дипломатия является важным направлением во внешней политике.

В статье рассматриваются понятие публичной дипломатии, ее компоненты, а также зарубежный опыт, позволяющий определить возможности данного направления деятельности. Следует отметить, что изучение публичной дипломатии представляется актуальным, в свете повышения значимости выстраивания связей с общественностью.

В работе акцентируется внимание на реализации инструментов публичной дипломатии для достижения внешнеполитических целей страны посредством эффективного взаимодействия с целевой аудиторией.

Ключевые слова: публичная дипломатия, общественность, диалог, взаимодействие, внешняя политика, продвижение.

Ә.Т.Оразаева

*Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының докторанты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ЖАРИЯ ДИПЛОМАТИЯ – ҚОҒАММЕН ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛДЫҢ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛІ

Андатпа

Бүгінгі таңда жария дипломатия бұқаралық ақпарат құралдарын, сондай-ақ мәдениет, білім, ғылым және т.б. сияқты түрлі қызмет салаларын пайдалана отырып, қоғаммен диалогты қалыптастырудың заманауи құралы. Жария дипломатияның маңыздылығы қоғамдық пікірді қалыптастыратын азаматтық қоғаммен белсенді өзара іс-қимылды жолға қою арқылы шетелде ұлттық мүдделерді ілгерілету болып табылады. Жария дипломатия сыртқы саясаттағы маңызды бағыт болып табылады.

Мақалада жария дипломатия ұғымы, оның компоненттері, сондай-ақ осы қызмет бағытының мүмкіндіктерін анықтауға мүмкіндік беретін шетелдік тәжірибесі қарастырылады. Жария дипломатияны зерделеу жұртшылықпен байланыс құрудың маңыздылығын арттыру тұрғысынан өзекті болып табылатынын атап өткен жөн.

Мақалада мақсатты аудиториямен тиімді өзара іс-қимыл жасау арқылы елдің сыртқы саяси мақсаттарына қол жеткізу үшін жария дипломатия құралдарын іске асыруға баса назар аударылады.

Түйін сөздер: жария дипломатия, қоғам, диалог, өзара іс-қимыл, сыртқы саясат, ілгерілету.

A. Urazayeva

*Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, doctoral candidate,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

PUBLIC DIPLOMACY - A MODERN APPROACH TO PUBLIC RELATIONS

Abstract

Today, public diplomacy is a modern tool for establishing a dialogue with the public, using the mass media, as well as various fields of activity such as culture, education, science and etc. The importance of public diplomacy lies in the promotion of national interests abroad, through active interaction with civil society, which forms public opinion. Public diplomacy is an important area of foreign policy.

The article discusses the concept of public diplomacy, its components, as well as the foreign experience, which allows us to determine the possibilities of this area of activity. It should be noted that the study of public diplomacy is relevant in the light of the increasing importance of building public relations.

The paper focuses on the implementation of public diplomacy tools to achieve the country's foreign policy goals through effective interaction with the target audience.

Keywords: public diplomacy, public, dialogue, interaction, foreign policy, promotion.

Ведение

В условиях глобализации и стремительного развития информационно-коммуникационных технологий возросли возможности граждан оказывать воздействие на политику своих государств. Многие страны учитывают эти новые тенденции при выработке механизмов взаимодействия с общественностью. В этой связи отмечается важность поиска эффективных инструментов связей с общественностью, а также оказания влияния на формирование общественного мнения.

В настоящее время одним из инструментов взаимодействия с общественностью является публичная дипломатия. Публичная дипломатия нацелена на расширение диалога между гражданами своей страны и зарубежными партнерами. Важно отметить, что публичная дипломатия занимается не только изучением и информированием зарубежной аудитории, но, и установлением контактов с ней. Это подразумевает активный международный обмен, создание информационных программ, продвижение национальных ценностей.

Важной отличительной особенностью публичной дипломатии от традиционной заключается в акторах, акторами могут быть не только дипломаты, но и представители культуры, науки и образования, СМИ, пользователи социальных сетей, НПО. Другими словами, круг людей, принимающих все более активное участие в жизни страны значительно расширяется. Данные изменения связаны с возрастанием роли общественного участия в деятельности государства. Это говорит о том, что публичная дипломатия развивается в условиях демократического общества.

Впервые термин «публичная дипломатия» был употреблен Эдмундом Галлионом, деканом Флетчерской школы дипломатии и права при Университете Тафтса в 1965 году. Он предлагает рассмотреть публичную дипломатию как для обозначения процесса, посредством которого субъекты международных отношений достигают внешнеполитических целей, оказывая воздействие на иностранную общественность [1].

Также, британский профессор Лидского университета Филип Тейлор трактует публичную дипломатию как действия, направленные на поддержание долгосрочных отношений, продвижение целей внешней политики страны и правильного понимания ценностей и институтов своего государства за рубежом [2].

В свою очередь, Заместитель декана факультета МО МГИМО МИД России, кандидат социологических наук, Ольга Лебедева рассматривает причины возникновения публичной дипломатии в глобализации, развития коммуникационных технологий, а также в связи с усилением роли и участия общества в международных делах государства.

Во всех данных определениях отводится важная роль взаимодействию с общественностью, налаживанию диалога, обеспечивающие влияние на достижения внешнеполитических целей.

Следует отметить, что публичная дипломатия успешно дополняет традиционную дипломатию, так как обладает более широким арсеналом инструментов, позволяющий завоевать лояльность целевой аудитории для достижений внешнеполитических задач страны.

Более того, публичная дипломатия является инструментом мягкой силы (soft power), которая приходит на смену силовым методам (hard power) в области международных отношений и рассматривается как «действия, направленные на поддержание долгосрочных отношений, защиту целей внешней политики страны и лучшего понимания ценностей и институтов собственного государства за рубежом»[3].

Понятие «мягкая сила» (soft power) ввел известный американский политолог Джозеф Най в 1990 г. Также он разработал концепцию, в которой под «жесткой силой» подразумевается военная и экономическая мощь, а «мягкая сила» подразумевает возможность добиваться целей на добровольной основе, не используя угрозу и давление [4].

Более того, Дж. Най отметил, что основным способом развития мягкой силы заключается в реализации публичной дипломатии. Также автор концепции «мягкой силы» (soft power) Дж. Най понимает публичную дипломатию как коммуникационный механизм, инструмент повышения привлекательности и усиления авторитета.

Публичная дипломатия обеспечивает эффективное взаимодействие с общественностью посредством таких сфер деятельности как культура, образование, СМИ, НПО и др.

Предлагается рассмотреть вышеперечисленные направления деятельности, используемые для реализации публичной дипломатии: одним из направлений, способных объединить людей разных вероисповеданий, национальностей, а также обеспечить позитивное отношение зарубежной аудитории является культура; взаимодействие с общественностью также осуществляется через реализацию образовательных программ, обменов; СМИ является неотъемлемой частью гражданского общества и играет важную роль в формировании диалога с общественностью; НПО обладают способностью воздействовать на другие страны и народы путем обмена идей, организацией совместных акций, мероприятий, проводя исследования, являясь акторами публичной дипломатии.

Таким образом, публичная дипломатия представляет собой систему диалога с внешней и внутренней целевой аудиторией. Но нельзя ставить знак равенства между публичной дипломатией и пропагандой. Публичная дипломатия отличается своими методами деятельности отсутствием дезинформации, конечной целью которой является формирование положительного общественного мнения путем эффективного взаимодействия с общественностью.

Методы исследования

К методам исследования можно отнести информационно-аналитическую работу, направленную на сбор, обработку и анализ информации о понятии, развитии публичной дипломатии как эффективного инструмента налаживания диалога с общественностью. Также используется метод сравнительного ситуационного исследования (comparative case study). Основной целью данного метода исследования является получение новых фактов не только от различных свойств сравниваемых объектов или явлений, но также анализ их всевозможных взаимосвязей. На основании этого можно составить общую тенденцию их последующего функционирования и развития. Методы сравнительного подхода позволяют пересмотреть уже сложившиеся взгляды на те или иные явления и факты. Сравнительный метод исследования позволяет узнать о новых особенностях, которые специфичны для конкретного объекта или явления, однако ранее не были известны исследователям. Сравнение способствует более глубокому изучению и познанию объектов и явлений, а также поиску их отличительных особенностей и различий на разных уровнях изучения [5]. Также для определения приоритетных направлений публичной дипломатии необходимо проанализировать эффективность ее применения на практике. В данном случае следует проанализировать опыт зарубежных стран. Данный метод позволяет определить практические возможности реализации публичной дипломатии, а также какие ее направления являются наиболее востребованными. Благодаря сравнительному анализу можно определить специфику использования инструментов публичной дипломатии в зарубежных странах, так как в каждой стране есть свои особенности, которые всегда необходимо учитывать для достижения необходимого результата.

Зарубежный опыт

Для изучения зарубежного опыта реализации публичной дипломатии предлагается рассмотреть Европейский Союз.

На современном этапе публичная дипломатия занимает одно из главных мест в политике Европейского Союза. Необходимость налаживания благоприятных взаимоотношений со странами вынуждает ЕС неоднократно обращаться к инструментам публичной политики. Одним из основных направлений государственной политики является формирование положительного общественного мнения на мировой арене.

На современном этапе публичная дипломатия, действия которой направлены на создание долгосрочных отношений и укрепление национальной внешней политики, способна продвинуть интересы отдельных стран ЕС и обеспечить их безопасность путем информирования общества [6].

Публичную дипломатию ЕС можно разделить на внутреннюю, направленную на страны-члены ЕС, и внешнюю – ориентированную на остальное мировое сообщество. Однако оба направления пересекаются между собой в виде взаимодействия государств на культурном, образовательном и научном уровнях.

Публичная дипломатия ЕС представляет собой своеобразную систему формирования общественного сознания. Благодаря современным технологиям, общественные институты разных государств устанавливают диалог с правительственными и неправительственными структурами. Общественное мнение выражается посредством взаимодействия неправительственных организаций, общественных объединений и групп с государственными институтами.

С целью формирования положительного общественного мнения ЕС стремится привлечь людей для туризма, учебы, работы. В рамках культурной дипломатии создаются центры изучения культуры

и языка: Институт Гете[7] (Германия), Альянс Франсез[8] (Франция), Институт Сервантеса[9] (Испания) и другие. Задачей данных организаций является привлечение интереса у иностранной публики к ценностям своей страны. Страны-члены ЕС ведут активную деятельность над наращиванием аудиовизуального присутствия в мире, принимают участие в разработке новых технологий коммуникации, популяризируют свой язык и развивают сотрудничество в сфере образования. В области культурной политики ЕС важное место занимают охрана архитектурного и художественного наследия, проведение символических акций и развитие кинематографии. Еще с 1980 года по рекомендации Европейского парламента началось создание различных фондов, направленных на сохранение культурного наследия: на реставрацию зданий и сооружений общевропейского значения выделяются значительные средства [10].

В области образования деятельность ЕС нацелена на повышение конкурентоспособности Евросоюза, в свою очередь, культурная политика реализует девиз ЕС «единство в многообразии» [11]. Также проводятся различные конкурсы, акции и проекты, призванные формировать общее представление о европейском культурном пространстве. Создаются организации и фонды, с целью сотрудничества в образовательной сфере. Это способствует повышению качества образования, социальному сплочению и формированию гражданской позиции.

Также ЕС поддерживает мероприятия, связанные с процессами европейской интеграции, таких как программа «Jean Monnet» [12]. Данная программа направлена на популяризацию, преподавание и распространение информации о процессах, происходящих в Евросоюзе. В рамках программы поддерживаются инновационные проекты по обмену опытом для обсуждения вопросов ЕС и проекты, нацеленные на поиски новых подходов и методик повышения привлекательности тем, касающихся ЕС. К тому же ЕС продвигает деятельность по стимулированию диалога с представителями гражданского общества.

Более того, ЕС уделяет большое внимание партнерству с «мозговыми центрами». Данная деятельность относится к экспертной дипломатии, которая является одним из компонентов публичной дипломатии. Следует отметить, что ценность экспертных коммуникаций заключается в возможности поддерживать на постоянной основе диалог с общественностью по актуальным вопросам.

С точки зрения информационного воздействия используются телеканал «Евроьююз»[13], информационное агентство «Агентство Европа», Европейский вещательный союз, Единая Внешнеполитическая Служба ЕС[14] и социологическая служба «Евробарометр»[15]. В целом информационная деятельность ЕС направлена на поддержание диалога между гражданами и политическими институтами, донесение до общества достоверной информации.

Таким образом, цель публичной дипломатии Евросоюза заключается в укреплении взаимопонимания во взглядах, стратегиях и приоритетах со странами-партнерами; продвижение ценностей и интересов ЕС; улучшение восприятия ЕС в мире. Достижение поставленных целей предусматривает разработку эффективных механизмов взаимодействия с общественностью, то есть использование инструментов публичной дипломатии.

Выводы

Изучив, понятие и принципы публичной дипломатии, можно сделать вывод, что данное направление может послужить дополнительной возможностью продвижения интересов страны за рубежом. Применение инструментов публичной дипломатии позволит расширить сферы деятельности традиционной дипломатии, позволяющие показать и рассказать миру о возможностях и достоинствах страны.

В основе успешной реализации публичной дипломатии лежит изучение процессов, а также разработка механизмов, формирующих общественное мнение. Публичная дипломатия обладает многогранными возможностями выстраивания диалога с внутренней и внешней аудиторией для продвижения национальных интересов страны. В данных условиях важное место отводится формам взаимодействия с общественностью.

Как было выяснено, публичная дипломатия реализуется в рамках связей в области культуры и искусства, науки и образования, средств массовой информации, молодежных обменов, издательского, музейного, библиотечного и архивного дела, по линии общественных групп и организаций, творческих союзов и др. что позволяет налаживать контакты с представителями разных сфер деятельности.

Главным средством публичной дипломатии является коммуникация с целевой аудиторией. Публичную дипломатию можно рассматривать как улицу с двусторонним движением, то есть важно не только говорить, но и слушать. В современных условиях очень важно строить мосты сотрудничества с общественностью, так как именно такой подход позволит сохранить мир, стабильность и процветание в мире.

Список использованной литературы:

1. *The Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy. The Fletcher School. Tufts University, What is Public Diplomacy? [Электрон.ресурс]. – URL: <http://fletcher.tufts.edu/murrow/diplomacy> (дата обращения: 31.03.2020)*
2. *N. Snow, Ph. Taylor. Routledge handbook of public diplomacy. N.Y.: Routledge, 2009, 13 p.*
3. *Лебедева О. Особенности института публичной дипломатии в России [Электрон.ресурс]. – URL:<https://interaffairs.ru/jauthor/material/1315> (дата обращения: 2.04.2020)*
4. *Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. N.Y.: Public Affairs, 2005, 63 p.*
5. *Абишева М.А., Лекции.-Астана: АГУ РК, 2018.*
6. *Долинский А.В. Современные механизмы сотрудничества в рамках публичной дипломатии. - М., 2011 - 24 с. [Электронный ресурс]. - URL: http://www.mgimo.ru/files2/y04_2011/186135/autoref_dolinskiy.doc (дата обращения: 2.04.2020)*
7. *Институт Гете [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.goethe.de/ins/de/ru/uun/auf.html> (дата обращения: 5.04.2020)*
8. *Альянс Франсез [Электронный ресурс] .- URL:<http://www.fondation-alliancefr.org/> (дата обращения: 5.04.2020)*
9. *Институт Сервантеса [Электронный ресурс]. - URL: <http://www.cervantes.es/default.htm> (дата обращения: 5.04.2020)*
10. *Культурная политика Евросоюза [Электронный ресурс]. - URL: <https://textbooks.studio/uchebnik-geopolitika/kulturnaya-politika-evrosoyuza-22802.html> (дата обращения: 5.04.2020)*
11. *Золотухина Н.Ф. Концепт «Единство с многообразии» в современной философской и педагогической мысли [Электронный ресурс]. - URL: [file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/kontsept-edinstvo-v-mногоobrazii-v-sovremennoy-filosofskoy-i-pedagogicheskoy-m-sli%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/kontsept-edinstvo-v-mногоobrazii-v-sovremennoy-filosofskoy-i-pedagogicheskoy-m-sli%20(1).pdf) (дата обращения: 6.04.2020)*
12. *Jean Monnet [Электронный ресурс]. - URL: https://eacea.ec.europa.eu/erasmus-plus/actions/jean-monnet/jean-monnet-projects_en (дата обращения: 7.04.2020)*
13. *Телеканал «Евроьюз» [Электронный ресурс]. - URL: <http://ru.euronews.com/> (дата обращения: 7.04.2020)*
14. *Единая Внешнеполитическая Служба ЕС [Электронный ресурс]. -URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en (дата обращения: 7.04.2020)*
15. *Социологическая служба «Евробарометр» [Электронный ресурс]. - URL:<http://ec.europa.eu/COMMFronOffice/publicopinion/index.cfm> (дата обращения: 7.04.2020)*

References:

1. *The Edward R. Murrow Center of Public Diplomacy. The Fletcher School. Tufts University, What is Public Diplomacy? [Electron.resource]. - URL: <http://fletcher.tufts.edu/murrow/diplomacy> (accessed: 31.03.2020)*
2. *N. Snow, Ph. Taylor. Routledge handbook of public diplomacy. N.Y.: Routledge, 2009, 13 p.*
3. *Lebedeva O. Features of the Institute of Public Diplomacy in Russia [Electron.resource]. - URL:<https://interaffairs.ru/jauthor/material/1315> (date of request: 2.04.2020)*
4. *Nye J.S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. N.Y.: Public Affairs, 2005, 63 p.*
5. *Abishevam. A., Lectures.- Astana: ASU RK, 2018.*
6. *Dolinsky A.V. Modern mechanisms of cooperation in the framework of public diplomacy. - M., 2011- 24 p. [Electronic resource]. - URL: http://www.mgimo.ru/files2/y04_2011/186135/autoref_dolinskiy.doc (date of request: 2.04.2020)*
7. *Goethe Institute [Electronic resource]. - URL: <https://www.goethe.de/ins/de/ru/uun/auf.html> (accessed: 5.04.2020)*

8. Alliance Francaise [Electronic resource] .- URL:<http://www.fondation-alliancefr.org/> (accessed 5.04.2020)
9. Institut Cervantes [Electronic resource]. - URL: <http://www.cervantes.es/default.htm> (accessed: 5.04.2020)
10. Cultural policy of the European Union [Electronic resource]. - URL: <https://textbooks.studio/uchebnik-geopolitika/kulturnaya-politika-evrosoyuza-22802.html> (accessed: 5.04.2020)
11. Zolotukhina N. F. The concept of "Unity with diversity" in modern philosophical and pedagogical thought [Electronic resource]. - URL: [file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/kontsept-edinstvo-v-mnogoobrazii-v-sovremennoy-filosofskoy-i-pedagogicheskoy-m-sli%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Admin/AppData/Local/Packages/Microsoft.MicrosoftEdge_8wekyb3d8bbwe/TempState/Downloads/kontsept-edinstvo-v-mnogoobrazii-v-sovremennoy-filosofskoy-i-pedagogicheskoy-m-sli%20(1).pdf) (accessed: 6.04.2020)
12. Jean Monnet [Electronic resource]. - URL: https://eacea.ec.europa.eu/erasmus-plus/actions/jean-monnet/jean-monnet-projects_en (date of request: 7.04.2020)
13. TV channel "Euronews" [Electronic resource]. - URL: <http://ru.euronews.com/> (date of request: 7.04.2020)
14. Unified Foreign Policy Service of the EU [Electronic resource]. - URL: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en (date of request: 7.04.2020)
15. Sociological service "Eurobarometer" [Electronic resource]. - URL: <http://ec.europa.eu/COMMFrontOffice/publicopinion/index.cfm> (accessed on: 7.04.2020)

ГРНТИ 03.01.06

УДК 947.084.8"1941/1945"(092)(03); 355.333(47+57)(93,94)

Шаймерденова М.Д.¹

¹ профессор Казахской национальной академии искусств им. Т.Жургенова. к.и.н., доцент

ПРОБЛЕМЫ ВОЙНЫ И МИРА В ИСТОРИЧЕСКОЙ РЕТРОСПЕКТИВЕ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы войны и мира в исторической ретроспективе, особое внимание уделяется вопросам исторической и биографической памяти, анализу семейного архива как важной составляющей в поиске информации о погибших и без вести пропавших родственниках в годы Великой Отечественной войны. Осмысление трагедии прошлого и проблем настоящего, происходящего в XXI веке, поиск информации о без вести пропавшем родственнике – свидетельствует о том, что беда затрагивает каждую семью. Поэтому важно обращаться к урокам прошлого, необходимо передавать историческую память молодому поколению, гражданам Казахстана и всего мира, что позволит сохранить память и извлечь из опыта прошлого уроки.

Ключевые слова. Великая Отечественная война, историческая память, 75-летний юбилей Победы 9 мая, защитники Отечества, без вести пропавший, генеалогическое древо рода, семейный архив.

Шаймерденова М.Д.¹

¹ Т.Жүргенов атындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының профессоры, т.ғ. к., доцент, mena_MS@mail.ru

ТАРИХИ РЕТРОСПЕКТИВАДАҒЫ СОҒЫС ПЕН БЕЙБІТШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақалада тарихи ретроспективадағы соғыс пен бейбітшілік мәселелері қарастырылған, ерекше назар тарихи және өмірбаяндық естеліктерге назар аударылады, сонымен қатар отбасылық мұрағатты талдау арқылы Ұлы Отан соғысы жылдарында қайтыс болған және хабарсыз кеткен туыстар туралы ақпаратты іздеуге көңіл бөлінеді. Өткеннің ауыр оқиғалары мен бүгінгі XXI ғасырдағы мәселелерді сезіне отырып, хабарсыз кеткен туысқандар туралы ақпарат іздеу әр отбасына әсер ететіндігін

көрсетеді. Сондықтан өткеннің сабақтарына жүгіну маңызды, тарихи естеліктерді жас ұрпаққа, Қазақстан азаматтарына және бүкіл әлемге тарихи сабақтастықты сақтай отырып бере білу маңызды, бұл бізге тарихи естеліктерді сақтап, өткеннің тәжірибесінен сабақ алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Екінші дүниежүзілік соғыс, тарихи жады, 9 мамырдағы Жеңістің 75 жылдығы, Отан қорғаушылар, хабар-ошарсыз кеткендер, шежіре, отбасылық мұрағат.

M.D. Shaimerdenova¹

*¹ professor of T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of Arts,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
mena_MS@mail.ru*

PROBLEMS OF WAR AND PEACE IN A HISTORICAL RETROSPECT

Abstract

The article considers the problems of war and peace in historical retrospective, where special attention paid to the issues of historical and biographical memory, the analysis of the family archive as an important component in the searching the information about the dead and missing family members during the Great Patriotic War. Understanding the tragedy of the past and the problems of the present occurring in the XXI century, retrieving the information about missing relatives showing that war repercussion and grief are still affecting every family. Therefore, it is important to address the lessons of the past, it is necessary to transfer historical memory to the younger generation, citizens of Kazakhstan and the whole world, which will allow you to preserve the memory and learn from the experience of the past.

Keywords: Great Patriotic War, historical memory, 75th anniversary of Victory on May 9, defenders of the Fatherland, missing person, family tree, family archive.

Настал знаменательный юбилейный 2020 год, который в календаре великих дат и в наших сердцах напоминает нам о прошлом и о наших предках, которые всегда с нами и о которых мы рассказываем своим детям и внукам – это год 75-летия Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов и в год 75-летнего юбилея Совет глав государств СНГ объявил своим Решением 2020 год считать Годом 75-летия Победы в Великой Отечественной войне, Годом памяти и славы, Годом по увековечению памяти погибших в годы войны, а 9 Мая считать священным днем, одним из самых значимых и почитаемых дат [1]. Хотя в каждой семье в каждом доме, и в каждой стране помнят и выражают свое отношение к этим страшным годам и великим победам шествием в Бессмертном полку. Такой полк проходит в Алматы и потом мы идем к Мемориалу Славы в парке 28 гвардейцев-панфиловцев поклониться нашим защитникам. Ведь благодаря защитникам Отечества вот уже 75 лет мы живем в мире и согласии. В 2018 году я и моя сестренка были в Москве в день Победы и шли среди участников марша «Бессмертного полка» с портретом своего дяди в одном ряду с людьми из разных городов и стран.

9 мая 2020 года все государства Содружества Независимых Государств должны были провести парады Победы на главных площадях столиц и городов, и произвести праздничные артиллерийские салюты. В Москве 9 Мая в столице бывшего Союза Советских Социалистических Республик должен состояться Парад Победы с участием независимых государств, подтвердивших свое участие – Казахстан, Армения, Белоруссия, Киргизия и Таджикистан. Возможно, теперь, когда приближается празднование этой знаменательной даты и возникновением новых обстоятельств, не все смогу поехать и в реальном времени участвовать в параде, но я знаю точно, что в каждом доме будет зажжена свеча, будут читать молитвы, накроют дастархан, будут петь песни военных лет и смотреть ТВ и все передачи, посвященные этой дате. Ведь, несмотря на то, что этот год стал годом эпидемией коронавируса, который стремительно распространился на территории всех стран и континентов, жизнь и празднование знаменательных дат продолжается – так устроена человеческая память.

Сегодня, когда осталось меньше месяца до Дня памяти 9 Мая, не смотря на такое сложное время, думаем и вспоминаем каждый из нас своих родных и близких, кто отдал свои жизни ради нашего сегодняшнего будущего. Поэтому мне хочется вспомнить и рассказать о тех, кого нет рядом с нами вот уже около почти века, но для кого слово МИР было основой жизни, кто защищал свое Отечество, а это значит, и свою семью, и свой дом. Подвиг защитников Родины вписан, как написано в

Обращении глав государств-участников СНГ к народам стран Содружества и мировой общественности, в связи с 75-летием Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов, «не только в нашу, но и в мировую историю. Мы искренне гордимся тем, что, выдержав все испытания, решающий вклад в достижение полной и окончательной Победы над фашизмом внесли народы наших государств. Мы помним, какой дорогой ценой был завоеван мир, и склоняем головы перед героизмом советских воинов, погибших на полях сражений, перед памятью партизан и подпольщиков, узников фашистских застенков и мирных жителей, отдавших свои жизни за свободу, мир и справедливость» [2].

Обращение глав государств было подписано 11 октября 2019 года в столице Туркменистана городе Ашхабад и главным лейтмотивом было – бережное отношение к общей великой истории, о необходимости единым фронтом противостоять попыткам ее искажения и фальсификации, сохранение исторической правды о событиях тех лет.

Неотъемлемой частью коллективной памяти общества является и память о Великой Отечественной войне, которая оставила трагический неизгладимый след в жизни и в сердце каждого человека, в жизни каждой семьи. В каждой семье своя историческая память о солдатах, погибших в годы Великой Отечественной войны, о их подвигах, героизме не только на фронте, но и в тылу, но к сожалению, есть немало семей, которые до сих пор не знают где похоронены их предки, так как в их семьи постучалась беда, боль и утрата в виде известия о пропавшем без вести члене семьи.

Вот и в нашу семью постучалась беда в 1944 году, когда нашему дедушке пришло извещение, что его сын Куандык Тусупбеков «Пропал без вести». Пропал без вести... – что это, как это понять, куда пропал, как пропал? Долгие 70 лет вся наша семья искала сведения о нем и невозможно было смириться и понять, что значит – пропал без вести. Отец солдата не уставал повторять: «Не бывает так, чтобы человек пропал без вести», а потом и его дочери повторяли, – «да, как это так? Не бывает так, чтобы человек пропал без вести». И мы продолжали посылать год за годом запросы, но, увы, ответ был один и тот же – «Пропал без вести». Отец солдата, наш дедушка, ждал с войны своего единственного сына долгие годы. Но так и не дождался. Однажды, когда ему уже исполнилось 104 года, он сказал: «Бугін түнде Кудай тусіме келіп айтты: «Баланды күтпе, келмейді» – «Сегодня сон приснился и Аллах сказал, не вернется твой сын, не жди». – Видно не судьба мне увидеть сына, видно, Куандык не вернется уже никогда. Видимо его, действительно, приняла чужая земля и мне надо уже к нему» [3].

Так и покинул этот мир наш дедушка – отец солдата с тяжелым грузом в сердце, что не увидел единственного сына, вернувшегося с фронта, что не бросил горсть земли туда, где покоится его сын, так трудно было уходить с осознанием того, что обрывается генеалогическое древо его рода. Никогда уже генеалогическому древу его рода не цвести, никогда уже не будут дети его единственного сына Куандыка бегать по этой земле, а значит и дети его детей, дети детей его никогда не появятся на этом свете. И никто не будет кричать бегая по двору – «аташка, аташка, мой аташка!...». А самое страшное было то, что сын его не попал «из пропавших – в павшие».

Данная тема болезненная для миллионов и миллионов людей, кто получил весть «Пропал без вести», тема нетронутая вот уже почти 80 лет. Данную проблему поднял журнал «Огонек» в 2019 году в публикации Владимира Перепеченко «Из пропавших – в павшие» [4]. В продолжении обсуждения данной проблемы эту тему поднимает Александр Трушин – «Армия безвестных. Сколько воинов, отдавших жизни за Родину в годы Великой Отечественной, до сих пор не признаны погибшими?» [5]. Официально 5 миллионов людей объявлены пропавшими без вести в ходе боевых действий.

Нашей семье повезло. Долгие годы поиска увенчались успехом и в год 70-летнего юбилея мы нашли нашего без вести пропавшего солдата, нашего родного дядю Куандыка Тусупбекова [6]. Согласно архивным документам, Куандык погиб 26 января 1944 года в одном из крупнейших танковых сражений Второй мировой войны в Украине недалеко от села Зозовка (укр. Зозівка), Липовецкого района Винницкой области и был захоронен в братской могиле [6].

За год до гибели он был награжден медалью «За отвагу» Приказом командира полка гвардии полковника Волошина 1277 стрелкового полка, 389 стрелковой дивизии, Северо-Кавказского фронта от 12 октября 1943 года от имени Президиума Верховного Совета СССР [7]. В газетах «Литер» [8] и «Казахстанская правда» [8] были опубликованы мои статьи, в которых я подробно писала о семье, семейном архиве и поиске места захоронения Куандыка Тусупбекова. Так, нами было обнаружено, что в селе Зозовка стоит памятник-obelisk воздвигнутый в честь Победы советского народа над фашистской Германией в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов, в честь тех солдат,

которые, не щадя своей жизни защищали свою Родину и погибли в большом танковом сражении под селом Зозовка защищая подступы к Киеву. А также есть плиты, на которых высечены имена погибших героев, среди них и наш Куандык Тусупбеков.

В мае 2019 года наконец-то нашей семье представилась возможность поехать в Украину (село Зозовка (укр. Зозівка)), чтобы поклониться земле, принявшей нашего Куандыка, и исполнить последнее желание его отца и нашего дедушки. Мы хотели увидеть место последней битвы и захоронения Куандыка и поклониться земле и людям, которые берегут память о павших героях. Мы привезли землю с родной земли казахстанской, посадили кипарисы, розы и низко поклонились этой святой Земле, где на каждом камне высечены имена людей, разных национальностей: украинцы, казахи, русские, грузины и мн. др. Вот он – наш Куандык, солдат, не без вести пропавший, а солдат, который ждал долгие 75 лет нас, своих родных, потому что не бывает так, чтобы солдат просто пропал без вести, бывает лишь так, что его по каким-либо причинам все еще не могут найти.

Когда работаешь с интернет-порталом, то понимаешь, как много в мире семей, которые так и не нашли своих родных, сколько боли остается, несмотря на то, что уже прошло 80 лет со дня начала Великой Отечественной войны. Сколько тайн и историй хранятся в различных архивах и, в частности в семейных архивах.

Эксперт Гасан Мирзоев, рассуждая о проблеме определения статуса воинов, пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны, отмечает: «В нашей стране до сих пор не решена проблема с определением статуса воинов, пропавших без вести в годы Великой Отечественной войны. Это необходимо сделать как в интересах их родственников и потомков, так и ради самой памяти обо всех, отдавших жизни за Родину. Установление акта признания пропавших без вести участников Великой Отечественной войны погибшими имеет под собой прежде всего нравственное обоснование» [9].

Рассуждая и принимая участие в обсуждении вопроса о судьбах людей, объявленных пропавшими без вести в ходе боевых действий Михаил Федотов, подчеркивает: «... если человек пропал без вести в ходе боя или умер в плену, то надо признать его погибшим. Помнить о погибших надо поименно, персонально о каждом» [10].

Возникает закономерный вопрос, над которым также задумываются историки, обычные граждане страны, и он касается исторической памяти. Конечно, прежде всего, это и память о прошлом, это и события исторического масштаба, страны и всего человечества, поскольку они связаны так или иначе с Человеком. Такие события, как правило, беспокоят человека, вовлекают его в процесс и оказывают реальное воздействие на его жизнь. Так, событие мирового масштаба – Великая Отечественная Война, которая произошла почти век назад, вовлекло в свой процесс миллионы людей разных стран мира, и все по-разному оценивают происшедшее тогда, но все единогласно подчеркивают, что это была трагедия мирового масштаба, которая до сих пор влияет на реальную жизнь каждого человека. Вместе с тем, историческая память представляет собой своего рода автобиографическую память, которая все еще ждет своих исследователей.

Так, в нашей семье – историческая память является биографической памятью нашей семьи, и стало частью истории всего нашего рода. Эту историческую память необходимо передавать молодому поколению – гражданам Казахстана и всего мира, которые должны эту часть истории помнить и извлекать из нее уроки. Важнейшими постулатами этих уроков являются общечеловеческие ценности, вера в Человека и вера в свою родную Землю и, прежде всего, в самого себя. Помогает усвоить все эти постулаты память и творчество. И, как прекрасно высказался известный русский поэт и прозаик А.С. Пушкина: «Бережное отношение к памяти предков – вот что отличает образованность от дикости». Именно поэтому, обучая детей и студентов, мы делаем особый акцент на воспитательно-педагогических составляющих современного образования.

Нет будущего без прошлого и, несмотря на то, что жизнь преподносит свои коррективы, порой меняя реальность, сегодня, находясь в состоянии осмысления трагедии XXI века, связанного с пандемией, стремительно расширяющей свои границы, мы видим новое поколение Google Generation. У них есть чему учиться, ведь они также стремительно входят в новую реальность, сохраняя при этом историческую память в целом, так и память своего рода. Это позволяет судить о том, что подрастает новое прекрасное поколение, владеющее инновационными технологиями и сохраняющее важные ценностные ориентиры, несут в себе память прошлого. В заключение хотелось бы привести стихотворение мой племянницы 20-летней студентки третьего курса – Аяжан Рамазановой, посвященное периоду пандемии на планете Земля, в котором осмысливается сегодняшнее состояние человечества и вместе с тем, жизнеутверждающе звучит вера в родную Землю и в Человека:

Солнце светит тусклыми лучами,
Так лениво просыпаясь поутру.
Оно больше не предвестник совещаний,
Дел, уроков иль потерянному сну.

Больше незачем идти и торопиться.
Улицы пусты как никогда.
Заперты в своих тревог темнице,
«Кайся» нам велит судьба.

А снаружи, там ломаются каноны,
Звезды падают и меркнет суета.
Пробуждается заново природа,
Словно возвращение Христа.

Время безвозвратных изменений:
Мир не будет прежним, как и я.
И пускай мы все полны сомнений,
Все пройдёт и зацветёт Земля.

Пайдаланылган әдебиеттер тізімі:

1. Решение Совета глав государств Содружества Независимых Государств от 11 октября 2017 года, города Сочи. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=5667> (дата обращения: 07.04.2020).
2. Обращения глав государств-участников Содружества Независимых Государств к народам стран Содружества и мировой общественности в связи с 75-летием Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов. [Электронный ресурс]. URL: <http://cis.minsk.by/news/12416>, <http://kremlin.ru/events/president/news/61782> (дата обращения: 07.04.2020).
3. Шаймерденова М.Д. Ничто не забыто. Далекое... близкие годы. // Казахстанская правда. 9 мая 2015 г. – Стр. 13.
4. Перепеченко В. «Из пропавших – в павшие» // Огонёк. 2019, № 23. . [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3998210> (дата обращения: 09.04.2020).
5. Трушин А. Армия безвестных. Сколько воинов, отдавших жизни за Родину в годы Великой Отечественной, до сих пор не признаны погибшим? Огонёк, 2019, № 36 (5581) 16.09.2019. стр. 15. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4088260> (дата обращения: 09.04.2020).
6. Зозов (укр. Зозівка), Липовецкий район. [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0#/media/File:%D0%97%D0%BE%D0%B7%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B06.jpg> (дата обращения 02.02.2015).
7. Приказ о награждении медалью «За отвагу» № 043/Н от 12 октября 1943 года. Электронный ресурс [Электронный ресурс]. URL: <http://www.podvignaroda.mil.ru/?#id=18276048&tab=navDetailDocument> (дата обращения 02.02.2015)
8. Шаймерденова М.Д. Он не вернулся домой. До 100 лет отец ждал с войны сына. // Литер, 2013г.; Шаймерденова М.Д. Ничто не забыто. Далекое... близкие годы. // Казахстанская правда. 9 мая 2015 г. Стр. 13.
9. Мирзоев Г. Признать погибшими. Огонёк, 2019, № 36 (5581) 16.09.2019. Стр. 15. [Электронный ресурс]. URL: https://www.kommersant.ru/doc/4088261?from=doc_vrez (дата обращения: 11.04.2020).
10. Федотов М. Право на память. Огонёк, 2019, № 36 (5581) 16.09.2019. Стр. 15. [Электронный ресурс]. URL: https://www.kommersant.ru/doc/4088262?from=doc_vrez (дата обращения: 11.04.2020).

List of references:

1. decision of the Council of heads of state of the Commonwealth of Independent States from October 11, 2017, Sochi city. [Electronic resource]. URL: <http://www.cis.minsk.by/reestr/ru/index.html#reestr/view/text?doc=5667> (date: 07.04.2020).
2. address of the head of state-participants in the unity of Independent States to the people of the country of unity and world society in connection with the 75th anniversary of the victory of the Soviet people in the Great Patriotic War of 1941-1945. [Electronic resource]. URL: <http://cis.minsk.by/news/12416>, <http://kremlin.ru/events/president/news/61782> (date: 07.04.2020).
3. Shaimerdenova M. D. nothing is forgotten. The dalekies бл The Distant years. /"I don't know," I said. May 9, 2015-STR. 13.
4. Perepechenko V. "from the past – in the past" // Ogonek. 2019, № 23. . [Electronic resource]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3998210> (date: 09.04.2020).
5. Trushin A. Army of the dead. A lot of soldiers who have given up their lives for their native land in the years of the Great Patriotic War, until six years ago, what was lost? Ogonec, 2019, № 36 (5581) 16.09.2019. STR. 15. [electronic resource]. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/4088260> (date: 09.04.2020).
6. Zozov (ukr. Zozivka), Lipovetsky district. [Electronic resource]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%BE%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%BA%D0%B0#/media/File:%D0%97%D0%BE%D0%B7%D1%96%D0%B2%D0%BA%D0%B06.jpg> (date of submission 02.02.2015).
7. order on awarding the medal "for independence" No. 043/N dated October 12, 1943. Electronic resource [electronic resource]. URL: <http://www.podvignaroda.mil.ru/?#id=18276048&tab=navDetailDocument> (date of submission 02.02.2015)
8. Shaimerdenova M. D. She did not return to the House. Up to 100 years ago, the family lived with the wedge war. // Liter, 2013; Shaimerdenova M. D. Little forgotten. The dalekies бл The Distant years. /"I don't know," I said. May 9, 2015 13.
9. Mirzoev G. take the killed. Ogonec, 2019, № 36 (5581) 16.09.2019. STR. 15. [electronic resource]. URL: https://www.kommersant.ru/doc/4088261?from=doc_vrez (date: 11.04.2020).
10. Fedotov M. The Right to remember. Ogonec, 2019, № 36 (5581) 16.09.2019. STR. 15. [electronic resource]. URL: https://www.kommersant.ru/doc/4088262?from=doc_vrez (date: 11.04.2020).

ӘОЖ 341.222
МРНТИ 11.25.40

Шұқыжанова А.Н.¹, Калиева А.А.²

¹PhD., қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжШТУ,

²ә.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Абылай хан атындағы ҚазХҚжШТУ,
Алматы қ., Қазақстан

ҚЫРҒЫЗСТАННЫҢ БАТКЕН ЖӘНЕ ТӘЖІКСТАННЫҢ СОГДЫ ОБЛЫСТАРЫНЫҢ ШЕКАРАСЫНДАҒЫ ҚАҚТЫҒЫСТАР

Аңдатпа

Мақалада Тәжікстан мен Қырғызстан республикаларының шекаралас облыстарындағы қақтығысты жағдайларға талдау мен шолу жасалынған. Шекаралық дау-дамайлар ХХ ғасырдың 90 жылдарының басында КСРО ыдырауы және тәуелсіз жаңа мемлекеттердің пайда болуымен ушыққандығы көрсетілген. Шекараның кейбір жер телімдері әлі күнге дейін анықталынбаған. Таласты жер телімдеріндегі шаруашылық және әкімшілік жұмыстар қақтығысқа әкеледі. Тәжікстан мен Қырғызстан арасындағы қарым-қатынасқа тікелей әсер ететін Баткен және Согды облыстары маңайындағы қақтығыстардың шығу себептері мен жүру барысына талдау жасалынады. Мақалада 2013-2015 жылдар аралығында орын алған қақтығысты жағдайлар қарастырылған.

Авторлар шекаралық дау-дамайлар және олардан туындайтын қақтығыстар екі жақтың тең дәрежеде күш салуымен шешілетіндігін мәлімдейді. Тәжікстан мен Қырғызстан арасындағы шекараның демаркациялануы мен делимитациялануы Орталық Азия мемлекеттерінің тұрақты дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін факторлар болып табылады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, қауіпсіздік, трансшекаралық қақтығыстар, Қырғызстан, Өзбекстан.

Shukyzhanova A.N.,¹ Kalyieva A.A.²

¹*PhD, associate professor of the Ablai Khan KazUIRWL,*

²*c.s.s., associate professor of the Ablai Khan KazUIRWL,
Almaty, Kazakhstan*

CONFLICTS IN THE BORDER OF BATKEN OBLAST OF KIRGYZSTAN AND SUGHD OBLAST OF TAJIKISTAN

Abstract

Article is devoted to the review and the analysis of conflict situations on border between Tajikistan and Kyrgyzstan in the Fergana Valley. It is noted that border disputes became aggravated at the beginning of the 90th of the 20th century after the collapse of the USSR and emergence of the independent states. Certain sites of border remain uncertain. Economic activity on disputed sites leads to the conflict. The process of localization and bursting of local conflicts is being analyzed in Batken and Sughd oblasts of two states, which promotes the prospects of development of mutual relations between Tajikistan and Kyrgyzstan. An attempt of determination of nature of the conflict and search of ways of its permission is made. In article the conflict situations which arose in the Fergana Valley during 2013-2015 are considered.

Authors note that border disputes and the conflicts caused by them can be solved only by efforts of both parties. Demarcation and delimitation of borders between Tajikistan and Kyrgyzstan is a factor of ensuring sustainable development and safety of the states of Central Asia.

Key words: Central Asia, security, cross-border conflicts, Kyrgyzstan, Tajikistan

Шукыжанова А.Н.,¹ Калиева А.А.²

¹*PhD, ассоциированный профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана*

²*к.с.н., ассоциированный профессор КазУМОиМЯ имени Абылай хана
Алматы, Казахстан*

КОНФЛИКТЫ В ГРАНИЦЕ БАТКЕНСКОЙ ОБЛАСТИ КЫРГЫЗСТАНА И СОГДИЙСКОЙ ОБЛАСТИ ТАДЖИКИСТАНА

Аннотация

Статья посвящена обзору и анализу конфликтных ситуаций на границе между Таджикистаном и Кыргызстаном в Ферганской долине. Отмечено, что пограничные споры обострились в начале 90-х гг. XX в. в связи с распадом СССР и возникновением независимых государств. Отдельные участки границы до сих пор остаются неопределенными. Хозяйственная деятельность на спорных участках приводит к конфликту. Анализируется процесс возникновения и ход локальных конфликтов, оказывающих непосредственное влияние на перспективы развития взаимоотношений между Таджикистаном и Кыргызстаном. Предпринимается попытка определения характера конфликта и поиска путей его разрешения. В статье рассмотрены конфликтные ситуации, возникшие в Ферганской долине в течение 2013-2015 гг.

Авторы констатируют, что пограничные споры и вызываемые ими конфликты могут быть решены только усилиями обеих сторон. Демаркация и делимитация границ между Таджикистаном и Кыргызстаном является фактором обеспечения устойчивого развития и безопасности государств Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, безопасность, трансграничные конфликты, Кыргызстан, Таджикистан.

Ферғана алқабындағы Қырғызстан, Өзбекстан және Тәжікстан Республикалары арасындағы мемлекеттік шекара сызығының толық анықталмағандығы және заңды түрде рәсімделген шекараның қажетті деңгейде бақыланбайтындығы трансшекаралық қақтығыстарға әкелуде.

Қырғызстанның Баткен және Тәжікстанның Согды облыстарының шекарасындағы делимитацияланбаған шекара телімінде қақтығыс әлеуеті жоғары. Шекара маңы жер және су

қатынастарының қақтығысты жағдайының дамуы мен тереңдеуінің тарихы 1920 жылдары республика аралық қырғыз – тәжік әкімшілік шекарасының құрылуы негізінде басталып, бүгінгі күнге дейін жалғасуда. 1924-1927 жылдар аралығындағы ұлттық – территориялды межелеу кезінде пайда болған қарама – қайшылықтар қазіргі кездің өзінде де екі жақ мемлекеттің тұрғындарына моралды және материалды шығын әкеліп отыр.

Ферғана алқабының бір бөлігі болып табылатын Баткен облысы Қырғызстанның оңтүстік – батысында орналасқан. 1999 жылы 12 қазанда Ферғана алқабына панисламдық экстремистрдің басып кіруінен кейін Баткен облысына Қырғызстанның жетінші облысы статусы берілді. Аталған облыста 492600 адам тұрады және олар мал және ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіреді.

Тәжікстанның Согды облысының 2349000 халқы бар. Республиканың солтүстік – батысында орналасқан. Тәжікстандағы ең көп өңделетін жер осы облыста. Сыртқы су көздеріне толықтай тәуелді Тәжікстанның жалғыз аймағы [1].

Қырғызстан мен Тәжікстанды бөліп жатқан 971 шақырымның 519 ғана келісілген. Осы екі мемлекеттің таласты телімдері Қырғызстанның Баткен облысы мен Тәжікстанның Согды облыстарында. Баткен облысында Тәжікстанның Ворух және Батыс Калача атты екі анклавты орналасқан. Дәл осы анклавтарда шекара маңы тұрғындары, қауіпсіздік қызметкерлері және мемлекеттік шенеуніктер қатысатын қақтығыстар болып тұрады [2, р. 1-7].

Қақтығыстар Согды облысының Исфара ауданының оңтүстік бөлігінде (Чорку, Сурх, Ворух және Шураб елді мекендерінде) және Баткен облысының (Ак-Сай, Самаркандек және Ак-Татыр муниципалитеттерінде) батыс бөлігінде орын алууда.

Баткен мен Согды облыстарының шекарасында тәуелсіздік жылдары бірнеше қақтығыстар болған. Соңғы бес жылда Тәжікстан мен Қырғызстанның мемлекеттік шекарасында 80-нен астам дау дамай орын алды. Шекаралық қақтығыстардың күшеюі кезінде жанжалдасушылар бір біріне тас лақтырып, жолдарды жауып, үй, көліктерді өртесе, 2014 жылдан бастап қақтығыстарда жана мазмұн пайда болды. Дау дамайларға шекарашылар, әскери қызметкерлер, қару қолданылатын болды [3, р. 3].

Мәселенің тарихы

Екі мемлекеттің шекара маңындағы қақтығыстар тек тәуелсіздік жылдары ғана басталған жоқ. 1924 жылы бастапқы ұлттық – территориялды межелеуден кейін Қырғыз Автономды Кеңестік Социалистік Республикасы кеңес орталық билігіне Қырғыз АКСР құрамына Исфара мен Сох әкімшілік бірліктерін беруді сұрады. Мемлекетаралық комиссия нәтижесіне сүйеніп орталық үкімет Қырғыз АКСР-нің өтінішін қабылдамай, Исфара мен Сох Өзбек КСР-інің құрамында қалады деп шешті.

Қырғыз АКСР мен Өзбек КСР-і орталық үкімет Ферғана алқабындағы шекараны ұлттық территориялды межелеуін аяқтады деп хабарлағанына қарамастан бұл шешіммен келіспеді. Нәтижесінде Баткен ауданы мен Исфара аудандарында жер үшін қақтығыстар болып тұрды. 1936 жылы Ворух анклавты маңайында қыстық тұрақ үшін көшпелі қырғыздар мен отырықшы тәжіктер арасында қақтығыс болды. Нәтижесінде бірнеше адам жарақаттанып, қаза тапты.

1960 жылдың соңында Исфара ауданының фермерлік шаруашылығы Баткен облысында орналасқан совхоздың жайылымына дейін кеңейе бастады. Кеңес Үкіметінің ауылшаруашылық министрлігі Исфаралық колхозға жерді жайылым ретінде қолдануға рұқсат бергенімен колхоз халық саны ұдайы өскеннен кейін және өңделетін жерді ұлғайту үшін бұл жерде канал салмақшы болды. Бұған наразы болған қырғыз ауылдарының тұрғындары әртүрлі инстанцияларға барып, орталық үкіметке петиция жіберді. Үкімет тарапынан жауап күтпей қырғыздар өздері араласты. Бұл 1969, 1970 және 1975 жылдары қақтығысқа әкелді [1].

1975 жылғы қақтығыстан кейін республикааралық комиссия таласты жерді екі фермерлік шаруашылық арасында бөлу және қырғыздарды жаңадан құрылған Аксай ауылына көшіру туралы шешімге келді. Комиссия Исфара совхозына суару маусымында Баткен колхозын сумен қамтамасыз етіп тұруға міндеттеді. Алайда Мехнатобод-Аксай каналындағы су Ворух анклавты тұрғындарын сумен қамтамасыз етуге ғана жететіндіктен Қырғыз КСР-і жаңадан станция салды.

Қырғыздар мен тәжіктер арасындағы ең ірі қақтығыс 1989 жылы 22 маусымда болды. Тәжіктің Октябрь (Масчойи) қыстағы арқылы өтетін Ак-татыр каналын тәжіктер бөгеді. Қырғыздар күшпен каналды ашпақшы болды. Нәтижесінде бір қырғыз милиционері қайтыс болып, екі жақтың қатысушыларының көбі жарақаттанды. Жанжал Сох орталығынан әскерилердің әкелуімен шешілді. Сол кезде екі республиканың басшылары қақтығысты шешу үшін қажетті шараларды қабылдамады [4, с. 191].

Баткен – Исфара аудандарындағы кеңес билігі кезіндегі қақтығыстарға қысқаша шолу жасау Ферғана алқабындағы қақтығыстар мемлекеттер тәуелсіздіктерін алғаннан кейін ғана емес, 1930 жылдардан бері болып келе жатқандығын көрсетеді. Бұл қақтығыстардың мазмұнынан КСРО-ның орталық үкіметі отырықшы өмір салтын артық көргендігі көрінеді. Мәскеудегі орталық билік жайылым жерлері есебінен де егістік жерлерді ұлғайтты.

КСРО-ның модерниязия жобалары тек көшпелі және жартылай көшпелі өмір салатына ғана әсер етіп қоймай, Арал теңізі сияқты экологиялық апатқа әкелді. Аталған факторлар мен қабылданған шаралар жеткіліксіз болғандықтан Баткен және Исфара аудандары таласты аудандар болып қалды және араларындағы шиеленіс латентті күйге өтті де біраз уақыт өткеннен кейін қайта таластар болды.

Бүгінгі жағдай

Шекарадағы қазіргі жағдай қандай, республикалар тәуелсіздіктерін алғаннан кейін трансшекаралық қақтығыстар толастады ма? Зерттеулер көрсеткендей халықтың ұдайы өсуі, жердің тапшылығы, су мәселесі сияқты шекара маңындағы дау дамайға әкелетін факторлар жаңарды.

Бүгінгі күні барлық шекара маңы территорияларында жұмыссыздық мәселесі кең етек алуда. Бұл мәселе республикалардың нарықтық экономикаға өтіп, өндірістің тоқтауынан пайда болғандығы белгілі. Халық дәстүрлі шаруашылығына оралды, яғни ауылшаурашылығымен айналысты. Бұл өз кезегінде жер мен суға қажеттілікті күшейтті.

Егеменді мемлекеттердің дамуымен жұмыссыздық көбейгеннен кейін жер өңдеушілер - тәжіктер мен өзбектер жаңа жерлерді игеруді жалғастырды. Ал қырғыздар жер өңдеуді тастап, мал шаруашылығына көше бастады. Алайда, бұның барлығы тұрақты су ресурстары мен жайылым жерлерін қажет етеді. Сонымен қатар, Ферғана алқабы халқы санының қарқынды өсуі жер мен суға таласты одан ары қарай ушықтырады [5, с. 27].

Баткен мен Исфара аудандарындағы шиеленіске талдау жасау аймақтағы қақтығыстардың эскалациясына бірнеше факторлардың әсер ететіндігін көрсетті. Оларға төменде жеке – жеке тоқталамыз.

Шекара маңындағы қақтығыстардың басты катализаторының бірі ретінде су мәселесін айтуға болады. Алқаптағы барлық шекара маңы қақтығыстары сумен байланысты болғанымен бұл территорияда су тапшылығы жоқ екендігін ескерте кету қажет. Суды пайдаланғанда және суды бөлгенде қиындықтар туғызатын бірнеше факторлар бар. Қырғызстанның Баткен, Лейлек аудандары мен Тәжікстанның Исфара, Гафуров, Джабар-Расулов аудандары кеңес кезеңінде салынған ортақ трансшекаралық су шаруашылығы жүйесіне ие. Бұл жүйелердің су көзі бастауын Қырғызстанның территориясынан алатын Исфара (Баткен (ҚР), Исфара (ТР) аудандары үшін) және Козу-Баглан өзендерінің бассейндері (Лейлек (ҚР), Гафуров, Джабар-Расулов (ТР) аудандары үшін).

Бұл өзендердің ағынының су бөлінісін тараптар Кеңес Үкіметі кезінде келіскен. Су тұтынушыларға Торт-Гуль су қоймасы, «Матчои», «Кулунду-Разаков», «Чилгази» каналдары және «Ворух-Шураб» су құбыры трассасы арқылы тармақты гидротехникалық жүйе арқылы келеді. Алайда, соңғы жиырма бес жылда бұл құрылыстар тозған.

Шекара мемлекеттік шекараға айналғаннан кейін республикалардың су тұтынушылары арасында таластар одан ары қарай ушықты. Екі мемлекеттің су тұтынушылары арасында, Тәжікстанның су тұтынушылары мен Қырғызстанның шекарашылары арасында суға қатысты дау дамайлар болып тұрады.

90 жылдардың басында су мәселесі Чоркуда тәжіктер мен қырғыздар арасында қарулы қақтығысқа әкелді. Ол кезде каналдардың бас жағына көрші мемлекетке су кетпес үшін қарулы күзет қоятын. 2014 жылы су үшін талас қайта жанданды. Олардың ішіндегі ең күрделісі 2015 жылы тамызда Исфара ауданының Сомониен махалласында 1000-ға жуық адам жиналған қақтығыс болатын. Мұндай дау дамайлар шекараның барлық бөлігінде болып тұрады. Су шекара маңы қақтығыстары ушыққан кезде қысым үшін қолданылады [5, с. 29-30].

Келесі фактор – жол мәселесі. Тәжік және қырғыз елді мекендерін Кеңес Үкіметі кезінде құрылған біріңғай көлік жүйесі байланыстырады. Исфара алқабының жоғарғы бөлігінің тұрғындары аудан орталығы мен таудағы жайлымдарына Ворухты аудан орталығы Исфара қаласымен байланыстыратын бір ғана жолмен бара алады. Ворух Тәжікстанның Қырғызстандағы эксклавы болғанымен, онда тұратын халық олай деп есептемейді [5, с. 34]. Ал Қырғызстанның Аксай, Самаркандек және Актатыр айылдық округтерінің тұрғындары жайылымдарына Ворух анклавын кесіп өтетін жол арқылы барады. Қырғыздар Ворух арқылы өтетін жолды пайдаланған кезде жыл сайын малдары жоғалады да, бұл өз кезегінде екі ұлттың арасында қақтығысқа әкеледі [6, с. 175-176].

Шекара маңындағы шиеленістер ушыққан кезде екі жақ тарап жолдарда кедендік – шекаралық бекеттер орнатып, жолдарды жабады. Жолдар жабылған кезде азық – түліктің бағасы қымбаттап, шекара маңы тұрғындарына зиянын тигізеді.

Исфара мен Баткен аудандарындағы қақтығыстар. Жол мәселесіне байланысты жыл сайын бірнеше қақтығыстар болып тұрады. Соның ішіндегі ең ірісі Қырғыз тарапының Кокташ - Аксай – Тамдык автомобиль жолының құрылысын бастауынан кейін Ходжаи Аъло (Тәжікстанның Исфара ауданы) мен Аксай қыстақтары (Қырғызстанның Баткен ауданы) маңында 2013 жылдың соңында болды [4, с. 192]. Бұл қақтығыс халықаралық қатынастарда резонанс тудырды және осығанға дейінгі қақтығыстармен салыстырғанда бұл қақтығыста шекарашылар мен құқық қорғау қызметкерлері қатысқандықтан бұл қақтығыс толықтай қарастырылады.

Тәжік тарапы таласты территорияда кез – келген құрылыс және шаруашылық жұмыстарын жүргізуге тыйым салатын 2008 жылдың 24 сәуірінде Тәжікстан мен Қырғызстанның үкіметаралық делегациясы кездесуіндегі Хаттамаға сәйкес жол құрылысы таласты телімде салынып жатыр деп көрсетті. Ал қырғыз тарапы бұл жол салынатын болса Қырғызстанның Аксай, Самаркандек және Актатыр айылдық округтерінің тұрғындары жайылымдарына Ворух анклавын кесіп өтпей, айналып баруға мүмкіндік береді деп мәлімдеді.

Мәселені талқылаған кезде атыс қаруының қолданылды, нәтижесінде Қырғызстан мен Тәжікстан шекарашылары арасында атыс болды. Екі жақтан 8 адам зардап шекті: 2 тәжік және 5 қырғыз шекарашылары жарақат алды және қырғыз милиционері жараланды. Қырғызстанның шекара қызметі мәліметтеріне сәйкес Тәжікстанның әскери қызметкерлері мина атқыш пен граната атқыштар қолданды [6, с. 176-177].

Сол күні 2014 жылдың 11 қаңтарында Қырғызстанның СІМ Тәжікстанның СІМ екі ресми нота жіберді. Қақтығысқа байланысты қарсылығын білдіріп, Қырғызстанның СІМ-і Тәжікстанмен мемлекеттік шекара жабылатындығы туралы мәлімдеді. Нотада 2014 жылдың 11 қаңтарынан бастап қырғыз – тәжік мемлекеттік шекарасындағы барлық шекара мәне кедендік бақылау пункттері жабылатындығы көрсетілген. Ұлтаралық қақтығысты алдын алу үшін және шекара маңы халқының қауіпсіздігі үшін осындай шараларға уақытша баратындығы туралы да нотада хабарланды.

ТМД мемлекеттеріне Қырғызстан территориясы арқылы ғана шыға алатын Тәжікстан үшін шекараның жабылуы экономикасына нұқсан келтірді. Сол кездері Өзбекстан мен Тәжікстан арасындағы шекара жабық болғандықтан, Қырғызстан өзінің әрекеттерімен Тәжікстанға жанар-жағармай материалдары келетін солтүстік бағытты толығымен қоршап тастады. Алайда кері әсерде болды: Ош пен Баткеннен алыста жатқан Баткен облысының тұрғындары Тәжікстанның жермен айналысатын аудандарының ауыл шаруашылық тауарларына тәуелді болды. Сонымен қатар, Тәжікстанға жанар-жағармай материалдары мен басқа да тауарларды сататын Қырғызстанның саудагерлері де зардап шекті. Пайда көзінен айырылған саудагерлер мәселені шешу үшін заңды және заңсыз жолдарды қарастырған [4, с. 192].

Жағдай ушыға бастады. Екі жақтан шекараға қосымша әскери қызметкерлер мен милиция жасақтары әкелінді. Әскери қимылдарға апаратын шынайы қауіп туды. БАҚ жергілікті тұрғындар мен шекарашылардың арасындағы жанжалдардың жиілеп кеткендігін хабарлап отырды. Тәжік пен қырғыз шекара маңындағы ауылдардағы тұрғындар арасында жағдайды реттеу және араларындағы сенімді қалпына келтіру үшін көп жұмыс атқарылды: облыс құрылымдары, құқық қорғау органдары, мұсылмандық басқарма, жергілікті билік өкілдері халықпен кездесіп, келісімге шақырды. Арандатушылық әрекеттерге бармау маңызды болды. Одан кейінгі екі айда бірнеше келіссөздер жүргізілді. 11 қаңтардағы оқиғаны анықтау үшін жұмыс топтары құрылды.

2014 жылы 17 ақпанда Бішкекте келіссөздер жүрді. Бұл кездесуде үкіметаралық жұмыс тобының жұмыстарының нәтижесі қаралды. Алайда БАҚ-на ақпарат берілмеді.

3 наурыз күні Душанбеде Қырғызстан мен Тәжікстанның мемлекеттік шекарасының таласты телімдерін делимитациялау мен демаркациялауға арналған үкіметаралық комиссиясының отырысы болды. Мемлекетаралық шекарадағы жағдайды реттеу үшін құрылған комиссияның жұмысын жалғастыру туралы Хаттамаға қол қойылды. Орын алған жанжалға талдау жүргізумен қатар, таласты телімдегі жол құрылысы мәселесінде шешу керек болды. Шекара маңында автомобиль жолын салу туралы шарт жобасының жұмыстары 31 наурыздағы екі делегацияның келіссөздерінде талқыланды.

Ақпараттық жағдай біртекті болмады: келіссөздердің жүру барысы туралы БАҚ-та ресми ақпаратпен қатар арандатушылық пиғылдағы хабарламалар да көп болды. Келісілген келісімдерге сәйкес 2014 жылы 1 сәуірде Қырғызстан Республикасы мен Тәжікстан Республикалары арасындағы

мемлекеттік шекара ашылды, ал Баткенде екі республика арасындағы таласты телімдерді анықтайтын үкіметаралық комиссия жұмысын бастады.

Қырғызстанның (сәуір, 2014 жыл) жаңа үкіметі Исфара мен Баткен арасындағы таласты телімдердегі қақтығысты шешуге көшті. Сол кездегі вице-премьер – министр А. Маматалиев шекарадағы мәселелерді шешудің уақыты жетті деп мәлімдеді. Алайда осы хабарламадан кейін шамамен бір айдан кейін жаңа қақтығыс болды [4, с. 193-194].

2014 жылғы қаңтар қақтығысы халықаралық резонанс тудырып, бүкіл аймаққа әсер ететін нәтижесі бар. Қақтығысқа қатысушылар мен шектес жатқан мемлекеттер жағдайды өз ұлттық мүдделері prizмасынан қарастырғанымен қақтығысты шешерде қалыптасқан аймақтық қауіпсіздік жүйесінің өміршеңдігін қамтамасыз ету басты орында болуы тиіс. Бұл екі жақты қақтығыс ішкі жүйелік сипатқа ие, сондықтанда құрылған аймақтық қауіпсіздіктің жүйесін бұзады. Ол ары қарай дамитын болса ШЫҰ-ның лаңкестікке қарсы құрылымы, ҰҚШҰ, ТМД-ның лаңкестікке қарсы орталығы мен ҚОБК-нің әрекет етуінің тиімділігін төмендетеді. Қырғызстан мен Тәжікстан ҰҚШҰ-ның мүшелері болғанымен және де олардың арасындағы қақтығыс ұйымның бір біріне қару қолданбау туралы ережесіне қарсы келседе 2013 жылы желтоқсанда Ворух анклавында болған толқуға байланысты еш мәлімдеме жасамады. ҰҚШҰ-ның баспасөз қызметінің өкілі бас хатшын Н. Бордюжа Қырғызстан және Тәжікстан мемлекеттерінің басшылары телефон арқылы сөйлескенін хабарлады, алайда ешқандай ресми мәлімдеме болмады. Тараптардың басшылығының әрекеттері көрсеткендей олар пайда болған жағдайды өздері екі жақты тәртіпте келіссөздер арқылы делдалсыз шешу туралы келісуді жөн көрген [7].

Қақтығысты алдын-алудағы кемшіліктер. Жоғарыда қарастырылған қақтығысқа талдау жасау мемлекеттік құрылымдардың шекаралық территорияны дұрыс басқара алмауы таласты аудандарда қақтығыстарға әкелетіндігін көрсетті. Барлық болып кеткен немесе болып жатқан қақтығыстарда әлеуетті құрылымдар мен мемлекеттік мекемелердің атынан жергілікті билік көрінеді. Олардың әрекеті ескермеушілік сияқты көрінеді немесе жанжалды одан сайын ушықтырады. Мұндай жағдайда биліктің ашықтығы мен есеп беруге міндеттілігінің жоқтығы халықтың сенімін жоғалтады.

Қырғыз-тәжік шекарасындағы қауіпті трендтердің бірі – шекара аумағының милитаризациялануы. 2015 жылы 16 шілдеде қырғыз – тәжік шекарасының таласты телімінде кезекті қақтығыс болды. 2014 жылдың соңында шекарашылар қару қолданбайды деп келісілген шартқа қарамастан атыс қаруы қолданылды, оқ атылды. Қырғызстанның БАҚ-ның хабарлауы бойынша Тәжікстанның азаматтары Қырғызстанның территориясына еніп, Баткеннен Исфанаға бара жатқан көлікке тас лақтырған. Шекарашылардың талаптарына құқық бұзушылар мән бермей, керісінше оларға шабуыл жасап, қаруларын тартып алмақшы болған. Оқиға орнына келген тәжік шекарашылары Тәжікстан азаматтарына көмектескен. Екі жақтан оқ атылды. Тәжік шекарашысы жараланып, Чоркух ауылының 18 жастағы тұрғыны Боборизо Ризоев қайтыс болды [4, с. 194-195].

Біраз уақыт өткеннен кейін Тәжікстанның БАҚ қақтығыс туралы жаза бастады. Олардың мәліметтеріне сәйкес Лангардың 6 тұрғыны Чоркуге бара жатқанда қырғыз шекарашылары тоқтатып, Чоркуге кіруге рұқсат етпеген. Ары қарай қақтығыс басталып, қырғыз тарапы оқ атып, Тәжікстанның шекара жасағының офицері жараланған, Чоркудің бір тұрғыны қайтыс болған [8].

Бұрынғыдай тәжік тарапы қарулы қақтығыс тәжік территориясында болды деп есептесе, қырғыз тарапы керісінше мәлімдейді. 8 шілдедегі кездесуде шекарада қару қолданбау керектігі, екі мемлекеттің ортақ шекарасындағы таласты телімдерді делимитациялау мен демаркациялауды тездету керектігі тағы да айтылды. Аталған елді мекенде әлеуметтік бірлік орнағанымен қандай да бір құқық бұзушылық орнайтын болса ушыққан шиеленіске апаратындығын көрсетті. Зерттеуші К. Токтомушев Баткен – Исфара аудандарындағы шекараның милитаризациялануы, яғни шекарадағы бақылаудың қаталдығы қақтығыстың ушығуына және аймақтағы ынтымақтастықтың өзгеруіне әкелді деп есептейді. Шекара қызметі бақылауы мен инфрақұрылымын күшейту мемлекеттің қауіпсіздігі үшін маңызды болғанымен толығымен анықталынбаған шекара телімдерінде шекара бақылауын күшейту жағдайды одан ары қарай ушықтырады [1].

Қазіргі кездегі Қырғызстан мен Тәжікстанның мемлекеттік шекарасы кеңес билігі кезінде екі социалистік республиканың арасындағы әкімшілік шекара ғана болатын. Сондықтанда екі мемлекеттің арасындағы трансшекаралық қатынасты реттейтін ережелер мен келісімдер дәл қазіргідей қатал болмаған. Алайда, 1990 жылдардың басында халықаралық шекараға ауысқаннан кейін жағдай өзгерді. Сол себепті Орталық Азияда шекара толық анықталынбай қатал шекара режимі орнату қиындықтарға әкеледі. Шекарашылар мен әскери техниканы қолдану қақтығыстардың

ушығуына, тіпті мүлде жаңа деңгейге жеткізуі мүмкін. 2014 жылы Ворухта болған қақтығыста әскерилер, ауыр қару қолданылып, қарсылық ноталары жіберілгендіктен қақтығыстар бұрынғыдай шекара маңы тұрғындары бір біріне тас лақтырып тарқасатын қақтығыс емес екендігін көрсетті.

Көптеген саясаткерлер «шекара қауіпсіздігі» ұғымын «шекараны милитаризациялау» деп түсінеді. Сондықтанда көп жағдайда Баткен пен Исфара аудандарындағы қақтығыстардың қозғаушы күштері тек таласты және анықталынбаған шекаралар ғана емес, шиеленісті ушықтырып, қоғамдастықтар арасында алауыздық туғызатын шекараның милитаризациялануы.

Шекара маңындағы қақтығыстардың ушығуына түрлі салалардағы ұлттық заңнамалар және реформалар әсер етеді. Қырғызстан жерге, жайылымдарға жеке меншік енгізді және жер шетелдің азаматтарына сатылмайды. Жеке меншік енгізілгеннен кейін Қырғызстан жайылымдарын бұрын пайдаланып келген шетел азаматтары, яғни тәжіктер жайылымдарды пайдалану үшін ақы төлеу керек болды.

Қырғызстан Республикасының Үкіметі Баткен облысының шекара маңы территориясы мәселесін шешу мақсатында және көршілес республикалардан инфрақұрылым, көлік және энергетика саласында тәуелді болмас үшін стратегия қабылдады. 2011 жылы қабылданған «Қырғызстан Республикасының шекара маңы жекелеген территорияларына ерекше статус беру мен оларды дамыту туралы» Заңына сәйкес ерекше статусы бар Қырғызстанның шекара маңының жекелеген территорияларын әлеуметтік – экономикалық дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мемлекеттік бағдарламаларды жасау және жүзеге асыру қарастырылған.

Заң шетел азаматтарына шекара маңы территориясында болу режимін күшейтті, сонымен қатар шетелдіктерге жер телімдерін, үй және басқа да объектілерді сатуға тыйым салды. 2013 жылы Қырғызстан Үкіметі ерекше статусы бар Қырғызстанның шекара маңының жекелеген территорияларын әлеуметтік-экономикалық дамуы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ететін мемлекеттік бағдарламаны және 2013-2016 жылдарға арналған шаралар жоспарын қабылдады [5, с. 38]. Қырғызстанның Аксай, Ак Татыр және Самаркандек айылдық округтерінде бар болғаны 20 мыңға жуық адам тұрады және Қырғызстанның шекара маңында тұратын халқы мемлекеттің экономикасы дамыған, яғни жұмыс табылатын аймақтарына көшу тенденциясы байқалуда. Нәтижесінде тәжіктер қырғыздардың үйлерін заңсыз сатып алып, таласты территорияларға қоныстануда [2, р. 5]. Айта кету керек заңды тұрғыда рәсімделмеген сатып алулар болашақта шекараны делимитациялағаннан кейін жаңа қиындықтар әкеледі. Сондықтанда қырғыз үкіметі шекара маңында тәжіктердің көбейіп, қырғыздардың үйлерін сатып алып, таласты телімдерді иемденіп алуларын болдырмау үшін түрлі шаралар қабылдап жатыр.

Зерттеушілер С. Олимова мен М. Олимов қырғыз тарапының шекара маңында жерге деген тапшылық жоқ, Қырғызстанда жер телімін жеке меншікке алу тез рәсімделетіндіктен қырғыздарға таласты телімдерді басып алуға ынталандырады деп есептейді. Тәжікстанда жерге жеке меншік жоқ, сондықтан халық жердің жалғыз иесі мемлекетке ғана үміттенеді. Тәжікстан қырғыз жол инфрақұрылымына тәуелді болғандықтан Қырғызстанмен жерге қатысты таласты ушықтырғысы келмейді. Нәтижесінде шекара маңында тұратын отырықшы тәжіктер қырғыздардың айтқанына көнуге мәжбүр [5, с. 39].

Жоғарыда келтірілген мәселелерді қарастыра келе Қырғызстан мен Тәжікстанның шекара маңы территорияларында трансшекаралық қақтығыстардың әлеуеті жоғары екендігін көре аламыз. Қазіргі кездегі Қырғызстан мен Тәжікстанның шекара маңындағы жағдайды ескере отырып мынадай қорытынды және ұсыныстар жасауға болады: 1) Қырғызстан мен Тәжікстанның тұрақты қарым – қатынасына қырғыз – тәжік мемлекеттік шекарасын делимитациялағаннан кейін ғана қол жеткізуге болады. Шекараның құқықтық рәсімделуі шекаралық, кедендік және т.б. бақылауды қамтамасыз етеді; 2) шекараның шырмалып жатқандығы, өзара тәуелді көлік коммуникациясы (жолдар біресе тәжік, біресе қырғыз территориясын кесіп өтеді), қырғыз территориясында тәжіктің Ворух эксклавының болуы және шахмат тақтасы іспеттес қырғыз және тәжік ауылдарының орналасуы жағдайды қиындатады; 3) территория үшін таластар, заңсыз жер мен жайылымды иемденіп алу, су маңайында дау дамайлар мен таластар, Қырғызстан азаматтарының заңсыз жер телімдері мен үйлерді сатуы сияқты мәселелер алаңдаушылық тудырады; 4) шекара маңындағы қақтығыстардың алдын алу үшін делимитациялау мен демаркациялауды тездету керек. Шекараны делимитациялау мен демаркациялауға жауап беретін комиссия Ворух анклавы және Чорку мен Сурх ауылдарына қатысты мәселелі телімдерге ерекше көңіл бөлулері керек; 5) екі жақтың азаматтарының заңсыз иемденіп алған таласты телімдеріне және шекара маңындағы тәжік ауылдарының тұрғындарының

Қырғызстанның азаматтарынан заңсыз сатып алған мүліктеріне ерекше назар аударылу қажет. Аталған сатып алулардың заңға қайшы екендігін халыққа түсіндіру қажет.

Сонымен бірге, таласты телімдерді заңсыз иемденіп алуды болдырмау үшін атқарылатын шараларды тараптар мұқият келісіп алулары керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Токтомушев К. Социальная сплоченность и осмысление конфликтов в приграничных районах Кыргызстана и Таджикистана // <http://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP40-Promoting%20Social%20Cohesion%20and%20Conflict%20Mitigation-RUS.pdf>.

2 Matveeva A. Divided we fall ... or rise? Tajikistan–Kyrgyzstan border dilemma // *Cambridge Journal of Eurasian Studies*. – 2017. – Vol. 1. – P. 1-20.

3 Mamatova D. Cross-border cooperation in Ferghana Valley // *Central Asia Program*. – Vol. 1. – 2018. – P. 1-16.

4 Абдуллохон Х., Рахимов Н. Спорные территории как очаги напряженности на границе // *Вестник Таджикского государственного университета права, бизнеса и политики. Серия общественных наук*. – 2015. – №3. – С. 188-196.

5 Олимова С., Олимов М. Конфликты на границах в Ферганской долине: новые причины, новые участники // *Россия и новые государства Евразии*. – 2017. – №1. – С. 21-40.

6 Аламанов С. Трансграничные конфликты: обзор трансграничных конфликтов на государственной границе Кыргызской Республики с сопредельными государствами // В сб.: «Опыт Кыргызской Республики в управлении кризисными ситуациями: уроки для будущего» / под ред. А. Алымбаевой, Т. Тагарева / Женевский центр демократического контроля над вооруженными силами и Центр по менеджменту безопасности и обороны при Институте информационно-коммуникационных технологий Болгарской Академии наук, 2014. – Женева; Бишкек; Рига; София, 2014. – С. 156-195.

7 Гайсина Л. Таджикистан-Кыргызстан: делимитируй и властуй (инфографика) // <http://www.news.tj/ru/news/tadzhikistan-kyrgyzstan-delimitirui-i-vlastvui-infografika>. 05.03.2018.

8 Житель Чоркуха был убит на границе Таджикистана с Кыргызстаном // <https://rus.ozodi.org/a/one-tajik-killed-in-tajik-kyrgyz-border-incident-/27112374.html>. 20.04.2018.

List of references:

1 Toktomushev K. social cohesion and resolution of conflicts in foreign areas of Kyrgyzstan and Tajikistan // <http://www.ucentralasia.org/Content/Downloads/UCA-IPPA-WP40-Promoting%20Social%20Cohesion%20and%20Conflict%20Mitigation-RUS.pdf>.

2 Matveeva A. Divided we fall ... or rise? Tajikistan–Kyrgyzstan border dilemma // *Cambridge Journal of Eurasian Studies*. – 2017. – Vol. 1. – P. 1-20.

3 Mamatova D. Cross-border cooperation in Ferghana Valley // *Central Asia Program*. – Vol. 1. – 2018. – P. 1-16.

4 Abdulholiki H., Rakhimov N. Sporny territories as close to the border // *Bulletin of the Tajik State University of rights, business and politics. A series of Public studies*. – 2015. – №3. – С. 188-196.

5 Olymova S., Olymov M. conflict on the borders of the Ferghana valley: new challenges, new participants // *Russia and new states of Eurasia*. – 2017. - No. 1. - p. 21-40.

6 Alamanov S. trans-border conflicts: review of trans-border conflicts on the state border of the Kyrgyz Republic with neighboring states // in SB.: "Experience of the Kyrgyz Republic in the management of crisis situations: the Future" / Ed. A. Alymbaevoy, T. Tagareva / Geneva Center for Democratic control over armed forces and center for security and protection at the Institute of information and communication technologies of the Bulgarian Academy of science, 2014.-Geneva; Bishkek; Riga; Sofia, 2014. – pp. 156-195.

7 Gaisina L. Tajikistan-Kyrgyzstan: delimitation and power (infographics) // <http://www.news.tj/ru/news/tadzhikistan-kyrgyzstan-delimitirui-i-vlastvui-infografika>. 05.03.2018.

8 residents of Chorkukha were killed on the border of Tajikistan with Kyrgyzstan // <https://rus.ozodi.org/a/one-tajik-killed-in-tajik-kyrgyz-border-incident-/27112374.html>. 20.04.2018.

ӘӨЖ 17.316:1
ГРНТИ 02.41.41

¹ *М.Тынышбаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникациялар академиясы, «ҚТ және ӘГП» кафедрасының ассоц. профессоры, философия ғылымдарының кандидаты*
² *М.Тынышбаев атындағы Қазақ Көлік және коммуникациялар академиясы, «ҚТ және ӘГП» кафедрасының сениор-лекторы, мәдениеттану магистрі*
Алматы қ., Қазақстан

ЖАҢАРУ ИДЕОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ ӘЛЕМ

Аңдатпа

Бұл мақала біздің экономикамыздың даму үдерісіне, оны жаңғыртуға арналған. Экономикалық өсуді жылдамдату бойынша кезекті міндет қойылып отыр, бірақ айтарлықтай ілгерілеушілік байқалмайды, авторлар біздің қоғамымыздың рухы мен мәдениетіне сәйкес келмейтін идеологиялық базаның сәйкес келмеуі себептерін түсіндіруге тырысады және айқындаушы фактор ретінде қарастырады.

Кілт сөздер: жаңғыру, мәдениет, ұлттық рух, менталитет, Экономика, жеке меншік

Shakenov E. D¹ Kanagatov M.K²

¹*candidate of philosophy, Professor of Assoc of the Department of "KH and SYD" of the Kazakh Academy of transport and communications after M. Tynyshpaev*
²*master of culturology, senior lecturer of the Department of "KH and SGP" of the Kazakh Academy of transport and communications after M. Tynyshpaev*
Almaty, Kazakhstan

IDEOLOGY OF MODERNIZATION AND THE MODERN WORLD

Abstract

This article is devoted to the process of development of our economy and its modernization. The next task is to accelerate economic growth, but for some reason there is no tangible progress. the Authors try to understand the reason and believe that the main factor is the discrepancy of the ideological base, which does not correspond to the spirit and culture of our society.

Key words: modernization, culture, national spirit, mentality, economy, private property.

Е.Д. Чакенов¹ М.К. Канагатов²

¹*кандидат философских наук, доцент кафедры "ИК и СГД" Казахской академии транспорта и коммуникаций.М. Тынышпаева*
²*магистр культурологии, сениор-лектор кафедры «ИК и СГД» Казахской академии транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева*
г. Алматы, Казахстан

ИДЕОЛОГИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ И СОВРЕМЕННЫЙ МИР

Аннотация

Данная статья посвящена процессу развития нашей экономики ее модернизации. Ставится очередная задача по ускорению экономического роста, но почему-то осязаемого прогресса не наблюдается, Авторы пытаются понять, в чем причина и считают, что определяющим является несоответствие идеологической базы, которая не соответствует духу и культуре нашего общества.

Ключевые слова: модернизация, культура, национальный дух, менталитет, экономика, частная собственность.

Әлеуметтік-экономикалық жаңару – Қазақстанның дамуының басты бағыты болып табылады. Осы уақытқа дейінгі Қазақстан Республикасының Тұңғыш президентінің жолдауларының дені осы бағыттағы мемлекеттің стратегиялық саясаты мен реформалық өзгерістерін қамтамасыз етіп келді, яғни «жаңару» үдерісі біздің еліміздегі ең танымал ұстаным болып саналады. Елбасының жолдауы,

мемлекетіміздің басты ұстанымы мен даңғыл жолы болып табылғандықтан оған барлығымыздың байыпты қарауымыздың керектігі айтпаса да түсінікті. Кез-келген экономикалық реформа немесе жаңару оған сәкестенген идеологиялық қамтамасыз ететін ұстанымдарсыз жүзеге асуы мүмкін емес: Рузвельттің жаңа бағдары; тәуелсіздік алғаннан кейінгі Қазақстанның стратегиясы «Қазақстан - 2030». Экономикалық қатынастар жүйесін толықтай жаңарту, қоғамның тек қана материалдық өміріне ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар, идеология, мораль, бүтіндей алғандағы адамдардың дүниетанымына түбегейлі өзгерістер әкелуі ықтимал. Тарихтың сындарлы сәтінде қоғамда үстемдік құрған, бұрынғы саяси және экономикалық қатынастарға бейімделген, олардың идеологиялық тірегі бола білген көптеген идеялық құндылықтар терең дағдарысты бастан кешіріп, кейбірі мүлдем құрдымға кеткенін өткенімізден бағамдай аламыз.

Соңғы отыз жылдың тарихы Қазақстан үшін жаңа заман – заманауи жеке мемлекетін құру дәуірі болып табылады. Осыған сәйкес, өзінің құндылықтарын, материалдық, қоғамдық-саяси, адамгершіліктік жүйесін, яғни өзінің дүниетанымын, өзінің идеологиясын қалыптастыру міндеті тұр. Бірақ бұның барлығы жоқ жерден жасалатын немесе адамзаттың қалыптастырған дүниелерінен бас тарта отырып, жаңасын қалыптастырады деген сөз емес. Ол елдің мүдделеріне қайшы келіп қана қоймай, мүлдем мүмкін еместікті көрсетеді. Дегенмен, жаңа нәрсені дүниеге келтірмес бұрын, алдымен өткеннің бітім-болмысын түгендеп барып қана, жаңаша бастаманың сипатын қалыптастыра аламыз. Осылайша, қоғамның дамуындағы идеялық сабақтастық ерекше дәлелдеуді талап етпейтін факт болып табылады. Қандай ой жүйесі, көзқарастар мен тұжырымдамалардың аталмыш қоғам мен дәуірдің идеологиясына айналатыны ол басқа мәселе. Бастысы, қоғамның өзін өзі танып-білуге ұмтылған идеялар мен ұстанымдар туралы ойлау маңыздырақ болуда. Бұл біріншіден, ал екіншіден, адамзат үшін басты құндылықтардың біріне айналған өзінің бітім болмысының ақиқаттығын айқындап алу керек.

Бүгінгі таңда біз, өз тарихымыздағы маңызды кезеңді бастан кешірудеміз. Бұл кезеңнің күрделілігі, тек экономикалық жағдайға байланысты емес, қоғамның даму болашағымен ұштасқан идеялық хаос және адамгершілік дағдарыспен тікелей байланыста болып отыр. Қазіргі таңда көптеген адамдар, болашағымыздың қандай болатындығы туралы, алда бізді не күтіп тұрғандығы туралы оймен басқатырып отырғандығы шындық. Біз жоғарыдан қандай да бір күштердің үміт берген өзгерістеріне сенім қалыптастырып үйренгенімізбен, ішкі жан дүниемізде тарихи бағдарымызды жоғалтып, беймәлім тұңғыққа бара жатқанымызды сезінеміз.

Бұдан шығар жол бар ма, әрине тығырықтан шығармайтын жол болмайды, сол үшін де ең алдымен елмен халықтың ішінде не болып жатқанын айқындап, толық түсіну, қазіргі өмірдің философиясын, қандай идеялар қазіргі адамдарды басқаратынын білу керек. Бұл жерде өзара әсер ететін ұстанымдар бар: өмірдің ағымы адамдардың өмірлік ұстанымдарын анықтаса, керісінше жағдайда, көбінесе идеялар көп жағдайда өмір сүрудің тұрмыстық деңгейін айқындайды. Ғасырлар бойы қалыптасқан бұл заңдылықты біз айналып өте алмаймыз, адамдарды идеялар біріктірсе, материалдық қатынастар аразымызға жік салатыны белгілі.

Бүгінгі таңдағы тұжырымдалып отырған идеология басты деңгейде бір мәселеге – жаңа экономикалық серпіліс – жаңаруға негізделіп құрылған, осы уақытқа дейінгі Елбасымыздың жолдауларындағыдай «экономикалық жетістік пен қоғамдық игіліктерді қамтамасыз етудің тиімді тепе теңдігін табуы өмірлік маңыздылыққа ие» [1.] деген көзқарасқа жұмылдырылған.

«1994 жылы ішкі жалпы өнім жан басына шаққанда 700 доллар болса, 2013 жылдың 1 қаңтарында ол 13 есеге артып, 12 мың долларға жеткен, Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай 20 жылдың ішінде тәуелсіздік жылдары ешқандай мемлекет мұндай жетістікке жеткен емес» [2.]. Бірақ бұл идеялар материалдық күш болып табылмайды және табыла да алмайды, тек мүлдем басқа қатынастарға құрылған адамдардың сұранысына берілген жауап ретіндегі идеологиялық өңдеуші болып табылады.

Қандай да бір жетектеуші принципсіз саясат дегеніміз билікке ашық талас алаңына айналатыны мәлім. Өзіне және халыққа арналған екіұдайы ақиқат соңғы нәтижесінде адамгершілік азғындалуға, қылмыс әлемінің өркендеуіне, жемқорлықтың кең етек алуына және болашақ ұрпақтың құрдымға кетуіне әкелуі мүмкін. Осы аталғандардың тарап-жайылуы адамгершіліктің ерекше құлазыған кезеңіне тап болуы кездейсоқтықтан болмағаны айқын. Ертеңгі күнге деген үміт алдындағы сенімсіздік пен қорқыныш азапқа толы болғанымен, егер біз жанға тыныштық беретін жалғансыз өмір сүргіміз келсе оның сақталуы маңызды. Өмірдің ағыны қойған сұрақтарды ұмытып, оларға толық қанды жауапты таптық деуіміздің екеуі де жақсылықтың бастауы болып табылмайды.

Нәтижесінде саясатта да экономикадағы сияқты алғашқы уақытта өткеннің рухани-идеялық құлдығынан босанудың көрінісі болып көрінетін, ал шын мәнінде тұлғаның әлеуметтік ахуалына кесірін тигізетін терең субъективтілік көрініс табуда. Жүзеге асырылып отырған саясат адамдар туралы қоғамның мүшесі ретінде емес, мемлекет үшін кіріс көзі болып табылатын қайнар-көз ретінде қарайтын субъективті ойлау әдісімен тығыз байланыста. Ол адамдарды жұмыс істеуге шақырады, бірақ тасталған ұран өзінің орнына жеткенде нәтижесі барлығымызды қуанта бермейді.

Дараланған субъективизмнің түрлерінің нәтижесінен әртүрлі реакциялар көрініс тапты. Біріншіден, жеке тұлға мен мемлекет арасындағы сәйкес кеңістікті қалыптастыруға тырысқан «ымыралық» Ата заңның қалыптасуы. Екіншіден, президенттің алдындағы табынушылық дәстүрін қалыптастырды. Әлеуметтік жұмылдырулар қажеттілік болып табылатындықтан, адамзат ешқашан да тек ақылды басшылыққа алып жетістіктерге қол жеткізбеген, сол себептен де әлеуметтік тұрақтылық пен бірліктің кепілі тек президент қана бола алады.

Конституцияда жеке адамның бостандығын ынталандыратын идеялық өзек жоқ болғандықтан, біріншісінде де, екіншісінде де оң нәтиже бере алмайды. Бұл өз кезегінде рухсыз тән іспетті, тұрақтылық пен тұтастық біреудің кепілдігіне емес, халықтың тамырымен байланысты демократиялық, адамгершілік және сайып келгенде белгілі бір экономикалық базиске негізделген құқықтық принциптерге негізделуі тиіс.

Әрбір қоғам екі қарама-қарсы қауіп-қатерлерге толы: бір жағынан, тым қатал тәртіп пен өткен идеялық догмаларға құрмет көрсету, ал екінші жағынан жеке тұлға мен жеке еркіндіктің өсуі салдарынан шетелдік «ықпалға» ұшырау мен басыбайлық қауіп. Көріп отырғанымыздай, таңдау бар. Алайда, әлемдік өркениеттердің өзі бірте-бірте әлсірейтін және белгілі бір сатыда тамаша кемеңгерлік дәуіріне әкелетін қатыгез және ырымшыл идеялық жүйелерден басталатынын атап өтсек, оның өмір сүру барысында ескі дәстүрдің игілігі сақталады, ал осы дәстүрдің бұзылуына байланысты жамандық өз дамуына ие бола алған жоқ. Бірақ зұлымдық бастау алған сәтте ол анархияға әкеліп соқтырады, оның салдары идеологиялық догмалардың жаңа жүйесімен қорғалатын жаңа синтезді тудыратын жаңа тирания болады. Осы шеңберден шығу қандай? Саяси жүйені құру, оның мәнісінде әлеуметтік тәртіпті нығайту жатыр, ол иррационалды догмаларға негізделе алмайды және қоғамды сақтау үшін қажет болатындықтан үлкен шектеуді енгізбестен тұрақтылықты қамтамасыз етеді. Қоғамның барлық әлеуметтік топтары үшін қолайлы мемлекеттік идеология негізінде қалыптасқан ұлттық идея – ол іскерлік практикалық идея болып табылады. Жеке бастың және әрбір қоға мүшесінің мүлкін қорғау және мүліктің қауіпсіздігі үшін адамдар тек өзіне ғана бағынып, дәл бұрынғы тәрізді өзінің еркіндігін сақтай білуі керек.

Философтар әрдайым тарихтың басты қозғаушысы идеялары адамдарды ынталандыру яғни еркіндік және басқа гуманистік құндылықтар қағидатының айналасында шоғырланған идеалды дәлелдемелер болып табылады деген ой өрбіткен болатын [3. 57 б.]. Бұл ретте олар гуманистік қағидаттарды жай ғана қозғап қана қоймай, осы қағидаттарды іске асыру, іске асыру жолында туындайтын қайшылықтар мен қиындықтарды талдауға тырысты. Қазіргі замандастардың үрейленуіне, қайғысына жауап беру – оларды түсіндіру және жаңа идеяларды ұсыну мақсатында олармен бірге өмір сүріп, жаңаша ой бағдарларын ұсына білді. Идеялар – шығармашылық игеру барысында қолдану мүмкін болатын адам ойының өнертабыстары. оларды шығармашылық игеру, адам болмысын қайта құрудың конструктивтік элементтері ретінде пайдалану жағдайында, жаңа идеялармен толықтыру жағдайында ғана табысты қолдануға болатын, онсыз адам жатақханасының бірде-бір түбегейлі жаңартылып отыратын нысаны.

Қоғамда біріктіруші идеялар шешуші рөл атқара алады және атқаруға тиіс. Біз экономиканың қоғам өміріндегі жетекші рөлін жоққа шығармаймыз. Сол себептен де, экономикалық реформалардан басқа ештеңе көргіміздің келмегені жағдайымызды мүшкіл етеді. Демек, синтетикалық тәсіл және оның идеологиялық пайымдалуы қажет. Идеология – бұл қоғамның рухани өмірінің квинтэссенциясы (мәні), ол өткен ұрпақтың тәжірибесін өзіне жинақтап, қоғамдық проблемалардың қазіргі заманғы пайымын, сондай-ақ елдің қоғамдық және мемлекеттік дамуының келешегін қамтиды. Идеология қоғамның (таптың, ұлттың) өзін-өзі тануы, оның теориялық рефлекциясы, оның өзегі қандай да бір ұлттық идея болып табылады. Көп өлшемді рухани құбылыс бола отырып, ол қоғамды алға қойған мақсаттарға қол жеткізу үшін қоғамның барлық күштерін шоғырландырып, елді даму жолына шығаратын жалғыз материалдық күш болып, қоғам өмірінің түрлі салаларында өзін іске асырады [4. 12–27 бб.].

Кез келген қоғамның тұтастығы мен даму серпінін қамтамасыз ететін идеологиялық өзара іс-қимылдың үш деңгейі туралы айтуға болады. Біздің жағдайымызға қатысты, бірінші идеологиялық деңгей Қазақстанның тарихи даму жолына қатысты; екінші деңгей - немесе аспект – бұл экономикалық негіз туралы мәселе, атап айтқанда, меншік туралы (экономикалық реформаның мәні туралы) және үшіншісі - саяси биліктің нысаны туралы мәселе. Идеологиялық аспектілерді талдау тәртібі, әрине, салыстырмалы; ол қатаң бола алмайды, өйткені қоғамда саяси өмірдің түрлі жақтары мен оның идеология саласындағы көрінісі арасында қатаң бір мағыналы тәуелділік жоқ.

Сонымен, ұғынуға жататын алғашқы және маңыздысы, бұл, әрине, мемлекеттің одан әрі даму жолының мәселесі. Яғни, Қазақстанның одан әрі болашағы қандай?, қайда барамыз немесе қайда барғымыз келеді деген сұраққа жауап беру.

Кез-келген мемлекет, егер ол тарихи дамуға қол жеткізгісі келсе, ең алдымен өзінің ұлттық-мемлекеттік айқындылығын сақтауға басты назар аударуы керек. Өйткені бұл өте маңызды алғышарт болып табылады. Өйткені, кез келген нақты қоғамның, соның ішінде біздің қоғамның өміршеңдігі оның қазіргі заманғы әлемге қосылуымен ғана (бұл оның тарихының бір жағы ғана) анықталады, бірақ өзін ерекше, өзіндік, тұрақты және барлық басқа әлеммен араласпайтын құндылығын сақтап қалу мәселесін тоқтата алмауы керек.

Президент біздің мемлекеттілігіміздің қалыптасу кезеңінде, әлемдік тәжірибені ескере отырып, ұлттық ерекшеліктер мен халықтың менталитетін ұштастыра отырып, дамудың ерекше жолының келешегін алға қойды. Тұтас әлеуметтік мүше ретінде кез келген нақты қоғам тарихи бірегейлігі мен қайталанбастыққа ие. Өйткені, бұл оның табиғи болмысының және оның даму болашағының неғұрлым терең негізі болып табылады. Халық рухында, оның мәдениетінде, тілінде, дәстүрлерінде, мемлекеттілігінде, экономикалық өмірінде терең тамыры бар өзіндік болмысты жоғалтқан қоғам өзінің дербестігін жойып, қазіргі әлемде елеулі рөл атқармайды. Басқа елдердің (олардың өз тарихы бар) тәжірибесін алар болсақ, көр-соқыр болған қоғам құру құрдымға алып келетінін түсіну қажет. Нәтижесінде, қандай да бір бағыныштылыққа негізделген, дербестігінен айырылған қоғам қалыптастырамыз (кем дегенде). Мұндай қоғамның қандай да бір маңызды болашағы жоқ екені түсінікті.

Көтеріліп отырған мәселе Қазақстанды дамытудың ерекше жолы туралы болып отыр, бірақ жоғарыдан берілген таңдаудың жалғыз ғана нұсқасы емес бұл. Біз экономикада, мемлекеттілікті дамытудың оңтайлы нұсқасын әзірге білмейміз, сондықтан бұрынғысынша тарихтың жалғыз даму жолының (батыс) ағымына айналдыруға тырысамыз. Сол дилемма Ресей алдында тұр. Қазақстан мысалында, біз жалғыз шынайы тарихи жол жоқ екеніне көп көз жеткіземіз. Бұл миф, елес. Кез келген нақты қоғамның тарихы көпмақсатты. Сондықтан, экономикалық реформаларға қатысты бір таза күйдегі алға жылжу туралы айту – бұл, жұмсақ айтқанда, жаңылысу. Жалпыұлттық, топтастырушы идея тұрғысынан қоғам қозғалысының бағыты болып табылмайды, бұл қаншалықты парадоксалды болса да, (кейде олар: алға немесе артқа дейді), қоғамдық өмірдің жан-жақты өсімін молайту жағдайларын қамтамасыз ету болуы тиіс. Осы тұрғыдан алғанда қоғамның өмірін жақсырақ ететін, уақыттың кез келген тарихи бөлігінде жалғыз дұрыс бағыт. Басқа критерий жоқ.

Бұл жай ғана эмпирикалық тұжырым емес, қоғамдық болмыстың мәнін, оның өзгеру ерекшеліктерін белгілі бір түсінумен байланысты философиялық тұжырымдама, дамудың көпмәдениеттілігі әлеуметтік болмыстың маңызды сипатын құрайды. Сондықтан Чили, Бразилиялық, Үнді, Оңтүстік Африка және басқа да экономикалық серпіліс нұсқалары бар. Ал Қазақстан бастапқы кезеңде «Орта Азиялық барысқа» айналу туралы – амбициялық жобаларды қойса да, Батыстық үлгіге көшті, бірақ белгілі бір ұйымдасқан күш дұрыс жолдан бұрды немесе даму барысында өз жолынан тайқып кетті (біреуге бұл тиімді емес). Дүниетанымның әртүрлі түрлері осы идеяға келіп, оны өзінше талқылады.

Билік алдында қиын дилемма тұр: біріншісі, бір уақытта, осы биліктің оппозициясы болатын ескі өндірістік күштерге сүйену, екінші жағынан, ол мемлекеттің материалдық негізі болып табылатындықтан, онсыз өмір сүру мүмкін емес. Мұндай дилемма алдында биліктің қорқынышы жаңа күштің өндіргіш емес, қылмыстық немесе сыртқы қатерлердің өсуіне әкелуі мүмкін. Сонда экономика дамыған елдердің табиғи шаруашылығына немесе шикізат қосалқысына дейін төмендеу қаупі бар. Алайда, егер оны осылай деп атауға болатын болса, бірде-бір реформа қоғамның құрылған өндіргіш күштерінің бұзылуы (революциялардың алдын алу) жолымен жүзеге асырыла алмайды. Мысалы, біздің жүз жылдықтың 20-30 жылдарында капиталистік әлемді қамтыған экономикалық дағдарыс кезеңінде буржуазиялық реформалар жүзеге аса алды. Әсіресе, Қытайда экономикалық

даму бағытының сабақтастығы сақталатын реформалар жүргізілуде. Қытайлықтар үшін реформалар – бұл өзіндік мақсат емес, елдің экономикалық және саяси дамуындағы тұтас дәуір. Осы тұрғыда Ден Сяо Пин айтқан «біз қоғамдық кеме аударылып қалмау үшін жүз жыл бойы реформалар жүргіземіз» деген сөздері түсінікті болады.

Қазақстанның дамуының өзіндік жолын негіздеп, айқын фактілерге сүйену қажет. Қазақстан – еуропалық ел емес, тіпті Жапония да, Сингапур да, Малайзия да. Оның Еуразия құрлығындағы географиялық, геосаяси жағдайы, сондай-ақ республиканы мекендейтін халықтардың ұлттық ерекшеліктері, менталитеті, дәстүрлері, мәдениеті Кеңес кезеңінде біршама дәрежеде қалыптасқан экономикалық дамудың ерекше моделінің тиісті болуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Айтпақшы, 1991 жылы республика бұрынғы социализм дәстүрінен және капиталистік қарым-қатынастардан ерекшеленетін экономикалық реформалардың ерекше жолын таңдайтынына сенім болды (президент бұл туралы бірнеше рет айтқан). Ерекше жол туралы Тезис «Қазақстан – 2030» Стратегиясында да көрініс тапты [5.]. Біздің экономикалық серпілісіміздің тотемі барс болып таңдалды. Жас, мықты ақылды аң, біздің экономикалық жетістігіміздің ырғағына төтеп бере алмай қайда кеткені белгісіз, мүмкін Қытайға кеткен де шығар, қалай дегенмен де біз үшін жүзеге асапған үміттің символы болып қала береді.

Бізде бүгінгі таңда не бар? Отандық өндірісі дамымаған нарық. Және бұл шындыққа айналуда. Нарық (базар) бар, ал өндіріс жоқ болуы парадоксалды емес пе. Ф. Энгельс капитализм жер астындағы өндіріс күштерінің үлкен дамуын тудыратынын атап өткен болатын [6, 4 б]. Осылайша, Қазақстанда қандай да бір капиталистік қатынастар туралы айтуға тура келмейді. Сонымен бізде не бар? 1991 жылы президент өзінің идеяларын шындыққа айналдыра отырып, социализмнен да, капитализмнен да ерекшеленетін экономикалық реформалардың ерекше жолы туралы айтқан еді.

Көптеген адамдар қалғандарына қарағанда маңызды болуы мүмкін өте маңызды факторды ұмытпайды, бұл капитализм рухы туралы мәселе. «Протестанттық этика және капитализм рухы» еңбегінде, әрине, егер оны объективті деп санаса, М. Вебер өзінің этикасымен протестантизм батыстағы капитализм дамуының идеологиялық негізі болғанын жазды [7.]. Және біздің талпыныстарымыз, Ресей сияқты, діни идентификация тұрғысынан да күрделене түседі. Ресей православиелік, Қазақстан көп жағдайда Ислам адамгершілік құндылықтарына ие болуға тырысады және осы жерден тағы да дилемма басталады, бір ерекшелігі діни таңдау. Еуропалық Одақтың толыққанды мүшесі болу үшін бізге әлі кеш емес, оның үстіне біздің тұрақтылығымызға түрлі экстремистік, радикалды ислам ағымдарынан тұрақты қауіп төніп тұр, христиандықты (ар-ождан мәселесі әлі де бар) Ватиканның ежелден келе жатқан тілегін қабылдаймыз, әйтпесе біз нағыз Батыстың рухы бойынша ешқашан бола алмаймыз. Екі қоянды бірден өлтіреміз: жаңғырту жүреді, Еуропалық Одақтың толыққанды мүшесі бола аламыз және ең бастысы Батыс – Шығыс өркениеттері қақтығысын болдырмаймыз. Оның үстіне, көптеген шенеуніктер заңмен және ар-ожданмен емес, кейбірі батысқа қарай жүгіреді, шамасы, олар біздің диаспоралардың өкілі бол тұра, рухымен оларға жақынырақ. Сондықтан да бізде реформалар да, Батыс моделінің мәнеріне жаңғырту да объективті түрде атқарылмайды. Осыдан, XX ғасырдың 17 және 90 жылдары ресейліктер сияқты, бүгінгі күні қазақстандықтар либералды батыс құндылықтарын рухани құндылық ретінде қабылдамайды.

Сонымен, біз қоғамдық-экономикалық бағдардың өзіндік ерекше түріне ие бола аламыз немесе мүлдем құаралақан қаламыз. Егер ол шын мәнінде егемен мемлекет ретінде тарихи болшақ қалыптастырғымыз келсе, Өзіңді таны – Қазақстан ұстанатын басты идеологиялық өсиет ұстаным болуы керек.

Біз үшін мұндай мәселе қоюдың ерекше маңызы бар, өйткені біздің қолда бар мемлекеттілігіміздің небәрі үш онжылдық жасы бар, оның үстіне ол бұрынғы экономикалық тәртіпке сәйкес келмеді. Экономикалық, саяси және мәдени тамыры жоқ жасанды құрылыстың өмір сүруге құқығы жоқ. Осы жерден шығу – ата-бабаларының дәстүріне қайта оралу немесе сол болмысқа негізделген қоғам құру теориялық тұрғыдан да мүмкін емес, сонымен қатар, ескінің қалдығына айналған «кеңестік базиске» сүйену де мүмкін емес, бірақ басқа шығатын қақпаны таба алмағанымыз да шындық. Біздің жасағымыз келіп отырған сыртқы әлемнің көшірмесі, «Мен кінәлі емеспін, жағдайға байланысты мәжбүрлі болдым, маған солай істеуге тура келді...» деген сияқты сылтауларға арқа сүйеп, елді бүлдіріп, жүрегімізге жара салуы мүмкін.

Билік барлық жағдайларда өз іс-әрекеттерін ақтауды, имандылық дәрежесіне тек сыртынан адамгершілікке ұқсайтын нәрселерді салуды үйренді. Ал имансыздық, адамгершілікке жатпайтын, адамгершілікке жат деп жарияланғанда, бізді қорқытады және өз ниеттерін, бейімділігі мен

парасатын, ақтап алуға ұмтылғанда имансыздық имандылыққа айналып кетуі әбден мүмкін. Дәл осы жерде және ол қай жерде және қашан болса да ұлттың, халықтың құлдырауы басталады. Осылайша, біз қандай жолды таңдаймыз, тек өзімізге, халқымызға (Абайдың дилеммасы) байланысты. Өйткені халық өзіндегі билеушіге лайықты, «халық жаман болса, оның үкіметі жаман болады» - деген Гегель [8.]. Біздің халқымыз, президент өзімізге, өз тарихына, өткеніне, өзінің адамгершілік қасиетіне, өз жаны мен ақыл-ойына оралуы қажет. Классиктердің бірі айтқандай, экономикадағы құлдырау адамдардың басындағылардан басталады. Осы қосындылардың барлығын біріктіріп, біз тек ұлттық идеяны, өзіміздің қазақстандық жаңғырту идеологиясын қалыптастыра аламыз. Бұл қазақ пен Қазақстанды табысты қайта өркендетудің негізгі шарты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана. 27 января 2012 г.*
2. *Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2011 жылғы 28 қаңтар. БОЛАШАҚТЫҢ ІРГЕСІН БІРГЕ ҚАЛАЙМЫЗ!*
3. *Бузгалин А.В. Постмодернизм устарел (Закат неоллиберализма чреват угрозой протоимперии) // Вопросы философии. 2004. №2.*
4. *Барботько Л.М., Войтов В.А., Мирский Э. М. (2000). Тотальная идеология против тоталитарного государства // Вопросы философии. № 11.*
5. *Қазақстан-2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әлауатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы.*
6. *Косолапов Р. И. О принципах коммунизма: (Современное прочтение Ф. Энгельса) / Общечер. обществ. орг. "Рос. учёные социалист. ориентации" (РУСО). — М.: Былина, 2000. — 56 с.*
7. *Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма/ Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденоко. — М.: Прогресс, 1990*
8. *История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма, 2004. — 944 с.*

List of references:

1. *address of the president of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 27, 2012*
2. *address of the president of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. January 28, 2011. WE ARE BUILDING THE FUTURE TOGETHER!*
3. *Buzgalin A.V. postmodernism ustarel (sunset of neoliberalism in the dark protoimperia) // issues of philosophy. 2004. №2.*
4. *Barbotko L. M., Voytov V. A., Mirsky E. M. (2000). Total ideology against totalitarian state // questions of philosophy. № 11.*
5. *Kazakhstan-2030 Prosperity, security and improving the well-being of all Kazakhstanis. Address of the president of the country to the people of Kazakhstan.*
6. *Kosolapov R. I. on the principles of communism: (Modern Review of F. Engels) / Society. "no," she said. org. "Ros. learned Socialists. orientation " (Ruso). Moscow: Bylina Publ., 2000. - 56 p.*
7. *Weber M. Protestant ethics and the spirit of capitalism/ per. with him./ Sost., public. Ed. and followed. "I Don't Know," He Said. P. P. Gaidenko. Moscow: Progress Publ., 1990*
8. *history of political and Legal Studies: textbooks for universities / for the general public. Ed. akad. Ran, D. Yu. n., Prof. V. S. Nersesyantsa. - 4-e nodded., pererab. and the ball. Moscow: Norma publ., 2004. - 944 P.*

УДК 303.01
МРНТИ 03.20

С.Т.Ыбышова¹, Д.Р.Жарықбаева²

¹*п.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

²*п.ғ.к., аға оқытушы, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҮЛЕСІ

Аңдатпа

Еліміздің рухани жаңғыруы дәуіріндегі экономикалық жағдайды жандандыру мақсаттары қазіргі уақыттың өзекті мәселелерінің бірі болып тұр. Бұл мәселенің негізі жаһандану үдерісіне Ұлы Жібек жолының тарихи мәнінің әсері зор. Оған дәлел, 1998 жылғы «Ұлы Жібек жолы бойындағы тарихи орталықтарды қайта өркендету, түркітілді мемлекеттердің мәдени дамуының сабақтастығын сақтау, туризм инфрақұрылымын құру» бағдарламасының бекітілуі және 2008 жылы Женевада 19 елдің, оның ішінде Қазақстан, Қытай, Ресей, Түркия мен Иранның министрлері Жібек жолының бір бөлігін қалпына келтіру бойынша көлемді жобаның қабылдануы.

Мақалада Ұлы Жібек жолының қазақстан территориясынан өту тарихы, оның еліміздің экономикасына, ата-бабамыздың халықаралық қатынасқа түсуіне, сауда-саттықтың дамуына тигізген ықпалы қамтылған. Сонымен қатар, Жібек жолы өткен Қазақстандағы ежелгі қалалардың экономикалық дамуы туралы мәліметтер берілген.

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, экономика, сауда, ақша, территория.

S.T. Ybyshova¹, D.R. Zharykbaeva²

¹ *Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer Kazakh National women's teacher training University*

² *Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer Kazakh National women's teacher training University*

ECONOMIC CONTRIBUTION OF THE GREAT SILK ROAD IN THE KAZAKH LAND

Abstract

In the era of spiritual modernization of the country, the goal of activating economic situations is one of the urgent problems of modern times.

The basis of this problem is the influence of the historical significance of the activation of the economic situation of the Great silk road on the process of globalization. This is evidenced by the approval of the 1998 program "Revival of historical centers along the great silk road, preservation of continuity of cultural development of Turkic-speaking States, creation of tourism infrastructure" and the adoption in 2008 in Geneva of a large-scale project to restore part of the silk road by the Ministers of 19 countries, including Kazakhstan, China, Russia, Turkey and Iran. The article contains the history of the great silk road on the territory of Kazakhstan, its impact on the country's economy, international relations of our ancestors, and the development of trade. In addition, information about the economic development of ancient cities of Kazakhstan that passed the great silk road is presented.

Keywords: silk road, economy, trade, money, territory.

S.T. Ybyshova¹, D.R. Zharykbaeva²

¹ *к.п.н., старший преподаватель, КазНәуЖенПУ
Алматы қ., Қазақстан*

² *к.п.н., старший преподаватель, КазНәуЖенПУ
Алматы қ., Қазақстан*

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ВКЛАД ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА КАЗАХСКОЙ ЗЕМЛЕ

Аннотация

В эпоху духовной модернизации страны цель активизации экономической ситуации, является одним из актуальных проблем современного времени.

Основой этой проблемы является влияние исторического значения активизации экономической ситуации Великого Шелкового пути на процесс глобализации. Об этом свидетельствуют утверждение программы 1998 года «Возрождение исторических центров вдоль Великого Шелкового пути, сохранение преемственности культурного развития тюркоязычных государств, создание

инфраструктуры туризма» и принятие в 2008 году в Женеве масштабного проекта по восстановлению части Шелкового пути министрами 19 стран, в том числе Казахстана, Китая, России, Турции и Ирана.

Статья содержит историю прохождения Великого Шелкового пути на территории Казахстана, ее влияние на экономику страны, международные отношения наших предков, развитие торговли. Кроме того, представлены сведения об экономическом развитии древних городов Казахстана, прошедших Великий Шелковый путь.

Ключевые слова: Шелковый путь, экономика, торговля, деньги, территория.

Ұлы жібек жолы - Орта Азия халықтарының мәдени байланыстарын қарқынды түрде дамытуға ат салысқан, ежелгі дала мәдениетінің айқын көрінісі болып табылады. Жалпы алғанда «Жібек жолы» қашан пайда болып, қай тұрғыда кәдеге жарады? Қандай аумақтарды басып өтті? Біздің елімізге тигізер әсері қандай? Осы сұрақтар әрқайсымыздың көкейімізде сайрап жатқаны анық.

Ұлы жібек жолы - б.з.б II ғ. Қытайдың Шин-ан атты жерінен бастау алған болатын. Одан кейін Тарым ойпатымен Памирден асып, Орта Азия мен Батыс Азияны кесіп өтіп, Жерорта теңізінің шығыс жағалауына дейінгі үлкен аумақты қамтып жатыр. Жалпы ұзындығы 7000 км болып табылады. Соның ішінде еліміздің географиялық аумағы ерекше рөл атқарады. Бұл жолдың еліміздегі географиялық жағдайына қарай, оңтүстік өңірлерде шоғырланған. Мысалы: Отырар, Шаш, Сайрам, Сығанақ сияқты ескі қалалардың гүлденуіне ат салысқан қалалар бірден- бір тарихи маңызы бар керуен жолдары болып табылады. Соның біразына тоқталып өтсек. Негізі кейбір деректерге сүйенсек, керуен жолының Орталық Азияға, соның ішінде Қазақстан аумағын басып өтуіне мына бір оқиға себеп болған екен.

Пұтқа табынушы, қазы Сюань- Цзань 629 жылы «Будданың қасиетті қалдықтарын көзбен көру және дін ілімінің шыңын зеріттеу үшін» атты ғылыми тәжірибиемен Қытайдан Үндістанға сапар шегеді. Ол ең алдымен Қытай мәдениетін бастық үлгімен байланыстыратын жаңалықтарға көбірек назар салған болатын. Осының негізінде Чан-Аньнан өтіп, атақты Гоби шөліне жетіп, Дунхан арқылы Тянь- Шаньның солтүстік бөктеріндегі мұзды тауларға жеткен екен. Кейбір жазбаларға сүйенсек, дәл осы жерден Сюань-Цзань зеріттеушілері, көк мөлдір көлге жетті - деген дерек бар. Тарихшылардың зеріттеуі бойынша, бұл атау Ыстық көлге тиесілі екен. Міне осы тұстан бастап олардың Орта Азияға, соның ішінде Қазақстан жеріне қадам басқанын айта кетпеске болмас. Осының негізінде еліміздегі негізгі керуен жолдарына оралсақ.

Ең бірінші: Ташкенттен басталып, Испиджабқа өтіп, осы тұстан керуен жолдары Шараб, Будухет, Керуен-сарай, Абарадж атты тармақтарға бөлініп кетеді. Ең үлен қаласы Талас алқабындағы «Джувикат» болып табылады. Бұл, сонау VI ғ бастап Джамукат атты бұхара соғдысының атыммен аталған болатын. Ең қызығы, сол уақытта Таразға жететін жалғыз жол осы «Джувикат» қаласы арқылы өтеді екен.

Екінші: Испиджабтан Шарабқа дейінгі аумақты алып қарасақ, бұл жерден Бадухадқа дейін жете аламыз. Екі аралықта екі почта бекеті бар екен. Одан өтіп 10 күндік жолдан соң Тамаджа арқылы Бараджхқа жетіп, жарты күндік жолды Шауғарға өткізіп, Таразға жетуге болады. Бұл кейіннен ашылған негізгі жаңалықтың бірі болып табылды.

Үшінші: Тараздан өтетін аумақтарға тоқталсақ. Осы тұста Горханға дейін 3 күндік жер. Одан әрі Ақыртас арқылы Құлшбұқа мен Жұлшбұқа аумақтарына жек 4 күндік жол арнайды. Осы арқылы Аспар, Нүркет, Қаражуан аумақтарын басып өтіп, Түргеш хан қаласына жетеміз де, Қытай шекарасындағы жоғарғы Бараханға табан тірейміз.

Ұлы Жібек жолының Қазақстандық бөлігінің көпшілігі Испиджабтан бастау алатынына көз жеткіздік. Бір сөзбен айтқанда «Испиджаб» қайнаған керуен жолының бастауы болып табылады. Жалпы аумағы, Шығысында Талас Шу, Солтүстік-батыстан Сырдарияның орта ағысына дейінгі аралыққа ұласып жатыр. Бұл қалаға Ұлы Жібек жолының тауарлары шамамен батыс беттен қалаға кіргізілген. Тауарларының көпшілігі шығыс елдерінен тасымалданады. Ал солтүстік қақпа арқылы енген керуен жолдары Сырдария бойындағы Отырар, Сайрам, Янгикент қалаларына жол тартады екен. Бұл дегеніміз - керуен жолдарының ең ірі салалары солтүстік бөлігінде орналасқан - деген сөз. Испиджаб қаласы ерекше географиялық орынға айналған аумақ болып табылады. Испиджаб қаласы өз заманының нағыз даму сатысынан өткен, өте кең ауқымды орын алған, ежелгі қаланың айқын көрінісі екені даусыз. Көбінесе түркі тарихшылары бұл қала туралы көптеген мағұлматтарды қалдырып кеткен болатын. Олардың көпшілігінде мәдени ошақтардың негізгі салалары туралы айтылған.

Испиджаб пен Отырар сол заманның ең ірі қалалары болғандықтан, сауда орындарының басым бөлігі шоғырланған. Жібек жолының халықаралық сауда жолы екенін зерттеудің маңызды, әрі сирек олжасы – Отырардан табылған күміс ақша мен заттар көмбесі болып саналады. Көмбедегі тиындардың жиыны таң қаларлық. Ол жерде Шығын Түркістан қалалары – Алмалық, Пулат, Эмиль (Еміл), Орда әл-Азамның; Еуропалық Қырымның; малазиялық Сива, Кони Тебриздің; Қазақстандық Жент қалаларының ақшалары жинақталған. Ақшалар XIII ғасырдың 60-жылдары жиналса, ал соғылған уақыты XII ғасырдың 40-60 жылдары. Заттардың ішінен, әсіресе, күмістен жасалған ұйғыр жазуы бар құрама белдік жапсырмаларының; ортаазиялық бұрама білезіктердің, поволжиялық өрме білезіктердік, Кіші Азия қалалары шеберханаларының бірінде жасалған белдік айылбастарының теңдесі жоқ. Көмбе моңғол империясы кезіндегі Жібек жолында орналасқан қалалардың көрсеткіші іспетті [1, 41 б.].

Отырар – арғы тарихы екі мыңжылдықтан асатын, ең көне қалалардың бірі. Жазба деректер негізіне сүйенсек шамамен IV ғ. пайда болған – деседі. Алғашында Отырар қаласы «Фараб» - деп аталған. Бастапқы кездері қаланың даму сатысы өте баяу түрде жүзеге асқан болатын. Алайда IX ғ. Басында қаланың даңқы арта бастады. Араб жылнамаларында: « Фараб қаласы қазіргі Араб халифатының ең күшті жауларының бірі. Ол күн санап өсіп, нығайып келеді» - деп қауіптен жазған екен. Уақыт өте келе Фараб қаласының қалалық дәрежесі артып, үлкен тарихи аумаққа айнала бастады. Қалада арнайы сауда орталықтары мен білім беру жүйесі қалыптасып, мәдениеттің алтын діңгегіне айналды.

Міне, Отырар қаласының Ұлы Жібек жолы заманындағы негізгі орыны мен дәрежесінің қандай болғанын осыдан ақ аңғаруымызға болады. Менің ойымша Отырар, ең бірінші: Фарабидей даналаларды дүниеге әкелген, киелі орын саналса, екіншіден мәдени ошақтың биігі іспеттес. Шынымен де өз заманының нағыз қызу тіршілігіне ат салысқан, Отырар қаласының тұғыры тарих сахнасынан жоғалады- деп кім ойлаған. Осы тұста Шыңғыс ханның жорығын айтып өтпеске болмас. Тек Отырар ғана емес, жібек жолының оңтүстік бөлігіндегі қалалардың көпшілігі Шыңғыс ханның Батысқа жорығының әсерінен тып-тыйпыл болғанын бәріміз білеміз. Осының әсерінен қазіргі күні тек қана орыны ғана қалып, жер сипап отырғанымыз белгілі. Ал бағанадан бері тілге тиек етіп отырған, ежелгі заманның көне қалалары өз уақытында экономкалық тұрғыда қандай пайда тигізді?

Жібек жолының Қазақстан территориясындағы келесі өткен қаласы Тараз болды. бұл жайында С.А.Байтілен «Ұлы Жібек жолы және Тараз» атты мақаласында мынандай дерек берген: «Тараз қаласы VII ғасырда Ұлы Жібек жолы бойында маңызды роль атқаратын ірі қалаға айналды. Қала туралы деректер ежелгі шежірелерде және географиялық шығармаларда көп» [2, 18 б.].

Соғыс өрті қайнап, өзендер ағысын өзгертіп, теңіздер кеуіп жатса да, Ұлы Жібек жолы өзінің таңғаларлық тауаларымен, кейде әртістерінің өнерлерімен және тамаша адамдардың өзара кездесулерімен жалғаса берді. Ұлы жол таланттарды туғызбай қоймады. Себебі, бұл жер мен жер жүзінің барлық адамдары жүріп өтетін жол. Жолды сауда ағыны –десе болғандай еді. Озық ойлар мен пікір алмасулар, географиялық жаңалықтар, жерді игерудің жолдары мен әдіс тәсілдері, қалалар салу, сәулет өнері т.б жөніндегі пікір алмасулар жүріп жататын. Өртүрлі халық бұл жерге өз өлеңдерін , әндерін, билерін ала келетін. Нәтижесінде адамзаттың мыңдаған жылдар бойы жинаған тәжірбиелері бай түсті.

Рас, Ұлы Жібек жолының көптеген мүмкіндіктерге жол ашқаны анық. Әсіресе экономикалық тұрғысынан, соның ішінде Қазақ жерінің экономикасының дамуына көп септігін тигізді. Соның бірнешеуіне тоқталсақ.

1. Сауда орталықтары ашылды.
2. Ақша немесе айырбас айналымы дамыды.
3. Ішкі және сыртқы географиялық ортамен байланыстар ұлғайды.

Жалпы әрбір даму саласының белгілі бір атауы, берер мағынасы болады. Осы тұста экономика сөзінің терең мәніне тоқталсақ. Экономика дегеніміз- қоғамның тиімді дамуына жол ашып, ел мен жердің өркендеуіне жол ашатын, бағыт беретін ғылым саласы. Алайда, бұл қаржылық жүйеде немесе сыртқы ортамен қарым-қатынас жүйесінде болсын өз алдына даму сатысынан өтіп жатқан үздіксіз құбылыс болып табылады. Ал сол замандағы керуен сарайлар мен дамыған қалалар қаржылық жағынан да, үздіксіз қарым-қатынас жағынан осалдық танытпағаны анық.

Көшпенді дала мен отырықшы аудандардың өзара қарым-қатынасы Ұлы Жібек жолының арқасында күшейіп, көшпенді мен отырықшы-егіншілік мәдениеттер бір-бірін өзара байытуға

септігін тигізді. Отырықшы қалалықтар мен көшпенді тайпалар бірін-бірі түсінуі нәтижесінің барысында адамзаттың алуан түрлі ежелгі мәдениетінің ішіндегі өзіндік мәдениетті құрды [3].

Ұлы Жібек жолының бойындағы мемлекеттердің, соның ішінде еліміздің экономикалық тұрғыдан дамуын жеделдетті. Ендігі кезекте сол тауар жүйесін дамытатын, экономикалық айналымды нығайтатын ақша айналымына назар салсақ.

Сауда айырбас жағдайында немесе ақша арқылы жүреді. Сауда жолының қалалармен елдер арасындағы сауда байланысын дамытан кезі әсіресе, X-XII ғ тұсы еді. Бұл кездегі сауданың дамығандығын, ақша айналымының болғандығын байқауымызға болады. Ірі қалаларға жүргізілген қазба жұмыстары барысында олардың алтын, күміс, қола сияқты металдан жасалған теңгелер болғандығын көрсетеді.

Алайда айырбас сауданың басым болғаны анық дүние. Мысалы далалы өңірлерден ауыл шаруашылық өнімдері астық, ет, сүт, тері, жүн өнімдері әкелінсе, қалалы өңірлерден керамика және шыны ыдыстар, зергерлік әшекей бұйымдар жіберіліп отырған.

Әл Масидидің жазбасына қарасақ «Шаштан басқа елдерге сүйекпен қаптап, күміс жалатқан ерлер, жебе салатын қорамсақтар, шатырлар шығарылса, ал мұнда түркілердің былғарыда бағалы терілері әкелінген. Ол сондай ақ Ферхана мен Испиджабта ақ маталармен, Таразда ешкі түбіттерімен айырбас сауда болғанын» айтады. Бұл тұрғыда қазақ жерінде де ақша айналымының болғандығын, кейбір хандардың өз есімімен аталған металл тиындардың бар екендігі де рас дүние. Одан бөлек әрқайсы да, өз заманында сауда –саттық қызыметін атқарып тұрды. Соның дәлелі ретінде тиын ақшалардың біразы қазба жұмыстары барысында кездескені де шындық. Алайда қанша айтқаны мен айырбас сауда дәуренінің болғанын мойындауымыз керек. Себебі, бұл қазақ қоғамында ежелден қалыптасып келе жатқан , әдіс-тәсілдердің бірі болып табылады. Төрт түлік малы тасқан қазақ шаруаларына ақшалай сауда жасағаннан, қолма-қол малын шығара салғаны тиімді болды. Алайда мұның пайдасымен қатар зиянды тұстары да, өте көп

Ең бірінші: Екі арада әділетсіздік орын алып, теңдік жойылады. Себебі, айырбас сауда кезінде белгілі бір тауардың құнынан 2-3 есе көп мүлік беріледі.

Екіншіден: Бұл көбінесе сатып алушының емес саудагердің қалтасына үлкен пайда түсіргендіктен, ел арасында беделі артып, құмарлықтың жетегіне еріп кеткені де болды.

Ал ақша айналымының жағымды тұсы екі жаққада бірдей келісім жасалып, тауардың нақты құны белгіленеді. Бұл жағдайды екінші жақпен қарастырсақ, заманда қазақ қоғамында төрт түліктің саны өте көп болғандықтан, оның үстіне халықтың ақша айналымынан хабары болмағандықтан, олар үшін бұл дүние белгілі бір жаңалық сияқты болып қала бергені де өтірік емес. Жалпы алғанда Ұлы Жібек жолының ақша мен айырбас сауда айналымының негізгі көріністері осындай. Бұл тұрғыда экономикамыздың сәл болсада көтерілгені анық. Оған мына дүниелер де дәлел бола алады.

Бірінші: Қалалар пайда болды. Сол қалаларды мекен ететін халық, күнкөріс қамы үшін әрекет етті. Сауда-саттықпен, қол өнермен т.б жұмыс жасады. Соның негізінде қызу тіршілік орын алып, еңбек саласы артты.

Екінші: Тауар айналымы жақсарды. Өз ішімізде сауда жасап, қаржы айналымының дамуына ат салысты.

Үшінші: Елімізге шет аумақтардан тауар жүйесі енгізіліп, сол заманда-ақ дипломатиялық қарым-қатынас орнатты.

Егер сенің тұрақты географиялық аумағың, қолдан келер кәсібің мен шет аумақтарды бағынырып жатсаң, даму мен гүлдену сатысы үздіксіз жүріп жатса, дипломатиялық қарым-қатынасты жүйелі түрде орнатсаң, экономикалық немесе саяси тұрғыда болсын, дамудың алдыңғы сатысында орын алғаның болып табылады. Ал сол замандағы мәдени қалалар осы жүйелердің бәрінен өтіп, атауы сол қалпында сақталған. Міне, Ұлы Жібек жолының қазақ жерінің дауына қосқан негізгі үлесінің бір легі осы. Сол көне қалалардың қазіргі күні географиялық орыны қалмасада, қазба байлықтары арқылы тарихта қалды. Ал, бұл сізбен бізге ортақ тағы бір тарих.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Байпақов Қ. Қазақтың ежелгі қалалары. Алматы: Аруна Ltd, 2005. – 316 Б.
2. Байтілен С.А. Ұлы Жібек жолы және Тараз / «Великий Шелковый путь – диалог культур Востока и запада» Сборник материалов международной научно-теоретической конференции. Астана – 7.09.2005.
3. Ақымбек Е. Ұлы Жібек жолы 9 - Қаңтар, 2014 ж. / <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=17652>

List of literature used:

1. Baipakov K. ancient Kazakh cities. Almaty: Aruna Ltd, 2005. - 316 P.
2. Baitlen S. A. The Great Silk Road and Taraz / "the Great Silk Way – dialogue of culture of the East and the West" International Scientific and theoretical conference on Materials Collection. Astana-7.09.2005.
3. Akymbek E. The Great Silk Road January 9, 2014 / <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=17652>

УДК 327.821 (574)

ГРНТИ 03.09.03

Abdrzakova Leila¹ Abzhaparova Laura

*Master of Human Sciences Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: leyla_abdrzakova@mail.ru*

*Doctor Phd Ablai Khan KazUIRandWL,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: laura_zh83@mail.ru*

YOUTH POLICY AS A WAY IN PREVENTING SOCIAL RISKS

Abstract

The article gives an analysis of one of the modern forms of international youth activities, which are significant mechanism in the formation of a positive image of the country in the youth environment which is based on the experience of foreign countries. Authors refer to the history of appearance term “international youth diplomacy”. The attempt to describe role of youth diplomacy in organized youth environment, identified some problematic aspects, as well as basic its development vectors within the framework of organizations and youth institutions.

Keywords: youth policy, image of the country, public diplomacy, international youth diplomacy, external cultural politics, international youth organizations, international humanitarian cooperation, international activity youth, international youth environment.

Абдразакова Лейла¹ Абжапарова Лаура²

*¹Абылай хан атындағы өнер шебері, ҚазХҚЖӘТУ,
Алматы, Қазақстан, Электрондық пошта: leyla_abdrzakova@mail.ru*

*²Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ PhD докторы,
Алматы, Қазақстан, Электрондық пошта: laura_zh83@mail.ru*

ЖАСТАР САЯСАТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТӘУЕКЕЛДЕРДІҢ АЛДЫН АЛУ ӘДІСІ

Аңдатпа

Мақалада шетелдік жастар тәжірибесінің негізінде жастар ортасында елдің оң имиджін қалыптастырудың маңызды тетігі болып табылатын халықаралық жастар іс-әрекетінің қазіргі заманғы формаларының біріне талдау берілген. Авторлар «халықаралық жастар дипломатиясы» терминінің тарихына сілтеме жасайды. Ұйымдастырылған жастар ортасында жастар дипломатиясының рөлін сипаттау әрекеті кейбір проблемалық аспектілерді, сонымен қатар ұйымдар мен жастар институттарындағы негізгі даму бағыттарын анықтады.

Түйінді сөздер: жастар саясаты, ел имиджі, қоғамдық дипломатия, халықаралық жастар дипломатиясы, сыртқы мәдени саясат, халықаралық жастар ұйымдары, халықаралық гуманитарлық ынтымақтастық, халықаралық жастар, халықаралық жастар ортасы.

Абдразакова Лейла¹ Абжапарова Лаура¹

*¹Магистр гуманитарных наук Абылай-хан KazUIRandWL,
Алматы, Казахстан, электронная почта: leyla_abdrzakova@mail.ru*

*¹Доктор Phd Ablai Khan KazUIRandWL,
Алматы, Казахстан, электронная почта: laura_zh83@mail.ru*

МОЛОДЕЖНАЯ ПОЛИТИКА КАК СПОСОБ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ СОЦИАЛЬНЫХ РИСКОВ

Аннотация

В статье дается анализ одной из современных форм международной молодежной деятельности, которые являются важным механизмом формирования позитивного имиджа страны в молодежной среде на основе опыта зарубежных стран. Авторы ссылаются на историю появления термина “международная молодежная дипломатия”. Попытка описать роль молодежной дипломатии в организованной молодежной среде, выявила некоторые проблемные аспекты, а также основные ее векторы развития в рамках организаций и молодежных институтов.

Ключевые слова: молодежная политика, имидж страны, общественная дипломатия, международная молодежная дипломатия, внешняя культурная политика, международные молодежные организации, международное гуманитарное сотрудничество, молодежь международной деятельности, международная молодежная среда.

World communities, since the 1950s and 1960s, have been pursuing a purposeful policy towards the younger generation. A special role in this process belongs to the United Nations. In 1965, the UN General Assembly adopted a “Declaration on the dissemination among youth of the ideals of peace, mutual respect and mutual understanding among peoples”. In subsequent years, a number of important documents were adopted: in 1985, declared the International Year of Youth, the “Guidelines for the Further Planning and Implementation of Relevant Follow-up on Youth: Participation, Development, Peace” were endorsed; in accordance with the UN General Assembly Resolution of 14 December 1995, the World Program of Action for Youth was adopted, until the year 2000 and beyond; Resolution 54/120 of 20.01.2000 approved the Lisbon Declaration on Youth Policy and Programs, adopted in August 1998 at the first World Conference of Ministers responsible for Youth[1, p.36].

Currently, the concept of “youth” used in foreign countries is determined on the basis of different components and approaches, not only the age range, but also the characteristics (resource or problem). Modern age boundaries of the concept of “youth”, adopted in most European countries, the United States and Japan, lie in the range from 13-14 to 29-30 years. At the same time, different countries use different concepts: in Great Britain and the Netherlands, young people are not allocated to a special group, but are united with children in the age range of 0-25 years. This approach has both a positive and a negative side. On the one hand, close interaction of children's and youth policy is ensured, on the other hand there is the possibility of uneven distribution of efforts between these spheres. In Spain, young people are defined as 14-30 years old, often the border is shifted to 32-34 years. This fact is explained by the fact that it is at this age that young Spaniards begin to lead an independent economically independent life. In Luxembourg, the boundaries of 15-25 years are set to determine the youth age.

In the opinion of I.M.Ilyinsky [2, p.63], it is time to talk about a fundamentally new discovery of young people, the main thing in which is to establish a point of view on youth, at least as an age that is not reducible to age characteristics and deviations from the norm (non-maturity, non-reasonableness, etc.), but on the contrary, as the most valuable period for the present society of a person's life, in which he more than ever. It is open to the new, not obsessed with the old, actively striving for self-affirmation and self-realization. Youth is the life force of society, a clot of energy, unspent intellectual and physical forces that require withdrawal. In his youth, the person is most capable of creative activity, the formulation of heuristic approaches are the most workable.

In European countries, there is a diversity of concepts of youth policy. In a number of European countries, youth policy is an independent part of state policy with a clear structure and close interaction of components. In other cases, the subject for discussion is in the making. But at the same time, it is possible to identify the main elements that characterize youth policy as [3, p.45]:

- Area of distribution (geographical and social groups);
- Opportunities (role and interaction of government and youth NGOs);
- Competence (the issue of training and qualification);
- Cooperation, management and structure (vertical and horizontal);
- Resource provision (financial and human resources).

In most European countries, youth policy is designed to help young people in the development of their life path, including in the provision of employment and civic participation of young people. The exception is Sweden, where the main task of youth policy is to help young people be young people. It is also obvious that in recent years the structure and scope of the youth policy has expanded enormously.

At the moment, we can talk about the existence of youth legislation in most European countries, although the question of integrated youth policy is still under discussion and, often, youth legislation is limited to the area of youth work and formal education. For example, Sweden is on the verge of adopting the Bill on a new youth policy, in 1997 the Youth Work Act was adopted in Finland, in the 1990s, a number of normative and legal acts were adopted in Estonia and Finland with regard to youth.

International experience shows that youth policy, as well as its legal basis - youth legislation, needs an ideological approach. In this respect, the experience of Estonia (giving great importance to education) and Finland (youth work and civic participation are priority areas of youth policy) is successful [3, p.66].

In Spain, the vertical structure is a rather complex and difficult system for initiating and implementing youth policy. But at the same time, at the local level, there is insufficient awareness of the ongoing regional youth programs. In Romania, on the contrary, there are no effective vertical structures, and the main work is entrusted to youth NGOs, which unite a small part of the Romanian youth [3, p.79].

In this regard, today it is important to understand the specific role and influence of various social institutions and groups in the formation of the image. The most significant in this regard are the role and potential, including modern youth. In particular, the multidimensional international activity of modern youth has become an increasingly important place among the positive factors that have a certain influence on the formation of the country's image. It is no accident that such youth activities, formulated in contemporary literature as international youth cooperation, youth relations, characterize the main forms of its institutional interaction on the international arena. In addition, in the international environment, the most important form of youth activity is elements of traditional diplomacy aimed at building peer relations through the means of public organizations, culture, science, sports, etc.

An analysis of materials on the state of the international youth movement in the late 1980s. XX century. makes it possible to note that the participation of young people in the people's diplomacy and the creation of their own "youth diplomacy" were viewed as one of the most urgent tasks in the international activities of various associations of the younger generation. However, the wide practical application of this term occurred much later. In particular, in recent decades, the term "youth diplomacy", especially in relation to its international activities, has not only become increasingly used in the publications of domestic media, but has also become a sought-after instrument aimed at activating the institutional role of youth in the international environment. Meanwhile, it seems possible to consider youth diplomacy as a set of forms, means and methods of conducting international youth activities [4, p.12].

Inadequate theoretical and practical study of one of the modern forms of international youth activity - youth diplomacy - requires considering and taking into account not only many factors that directly affect its character and development, but also an understanding of its role and influence on the formation of a positive image of the country in the youth environment.

In the context of the foregoing, the problems and perspectives of the still fragile, still emerging model of international youth interaction - "international youth diplomacy" as a form of people's diplomacy, which have recently been more often considered public or public diplomacy, deserve special attention in the context of the foregoing. Public diplomacy in Russia (the translation of the American term "public diplomacy") considers the building of international relations not only on a political level, but also by means of culture, science, business and public organizations. Unlike official diplomacy, which is primarily the prerogative of states, public diplomacy attracts with its openness, the possibility of broad participation in it of public institutions [4, p.14].

In the context of the foregoing, it can be noted that the ideas of public diplomacy among young professionals in the field of international relations, diplomacy, history and journalism are becoming more popular, advocating the strengthening of humanitarian cooperation and public communication between Russia and foreign countries, including youth line. The need for mechanisms for communication and exchange of opinions among young experts was dictated by the creation in 2010 of a non-profit organization "Center for Support and Development of Public Initiatives Creative Diplomacy" to develop and support civic initiatives aimed at creating an atmosphere of positive perception of Russia's image in public. and media space abroad through the development of public diplomacy [5, p.68].

However, despite the fact that youth diplomacy today is an objective necessity, it is not always used as a resource aimed at shaping the country's image. No one was deliberately engaged in shaping the image of Russia abroad with the help of public youth organizations. Today, existing specialized youth organizations that develop international youth cooperation still lack the organizational and resource potential for active participation in public diplomacy events.

Today, there is a need to form a fundamentally new system of international propaganda for the positive image of Russia. To this end, the youth environment is seen as an important field for the purposes of our country. As noted by the political scientist A. Shatilov, international youth events have not lost their relevance, with their help it is possible to save future generations from negative stereotypes. As examples, Germany is considered, which, in the opinion of the political scientist, largely corrects its negative image after the Second World War through the youth exchange with countries with which it used to fight¹². Other ideas aimed at forming a positive image of Russia are suggested. As such events are held in 2017 the International Festival of Youth and Students, like those in 1957 and 1985, passed in the USSR, an increase in the number of Russian centers of science and culture, work with compatriots and foreign youth [5, p.69].

The League of International Youth Diplomacy is an independent public organization, the main office is located in St. Petersburg, but there are representatives and partners in other regions of Russia and the world: Moscow, Siberia, the Far East, Paris, Berlin, Milan, in Rome, London, New York, Washington, Vancouver, Toronto, Tokyo, Ankara, Baku. The main activity is to promote cooperation between young leaders and their organizations at the international level through international public projects. The League helps identify young leaders in politics, business, civil society, world politics and economy, young leaders in the spheres of culture and sports of different countries [6, p.10].

The project "Public Diplomatic Corps" is included in the Action Plan for 2014-2015. The Framework Program for Cooperation between the Russian Federation and the Council of Europe in the Sphere of Youth Policy for 2014-2018. The project is being implemented in close cooperation with the Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation, and the Public Chamber of the Russian Federation. The mission of the project is to unite the team of youth leaders who are not only willing, but also doing, whose task is to promote the development of international humanitarian cooperation, to represent the interests, culture and traditions of countries at the international level by participating in various programs and projects of youth themes, implementing joint activities on development and popularization in society and youth of the principles and best traditions of democracy, parliamentarism, civic engagement, mutual respect, goodwill intercultural dialogue, solidarity, based on international experience.

In addition, active involvement of young people in the process of forming a positive perception of their country in the international youth environment requires participants to have certain skills and level of preparation. In this regard, the participation of a small part of the country's youth in this process indicates the lack of a specific program of youth action in the international environment at the federal level. Taking into account these and other aspects of youth diplomacy in the context of forming the image of the country, it became necessary to expand the field of international youth activities with the participation of youth organizations and institutions.

In conclusion, youth diplomacy can be viewed as an additional tool aimed at creating a positive image of countries, which is formed not only in the framework of an exchange of views, dialogue among young people, but also with concrete actions of its participants. Despite the fact that the variety of forms of institutional youth activities in the international environment and its impact on the image of the country is beyond the scope of research interest, today its further study can more likely open new horizons of discourse regarding the youth factor's perspective with the aim of implementing an effective external cultural policy country as a whole. The prospects for this policy will depend not only on the high level of the role and significance of multifaceted international youth activities, but also on the purposeful constructive approach aimed at developing this direction.

References:

1. *Beever, E. and Green, E. (2017) Unpublished Summary Report: The impact of leaving the EU on the youth work sector. Edinburgh, YouthLink. – P.300*
2. *Ильинский И. М. Молодежь и молодежная политика. Философия. История. Теория. М.: Голос, 2013. – 696 с.*
3. *Coburn, A. and Gormally, S. (2017) Communities for Social Change: Practising Equality and Social Justice in Youth and Community Work. New York, Peter Lang. – P. 153*

4. Меркулов П.А. Реализация государственной молодежной политики в регионах РФ// Власть. - 2015. - № 9. - С. 12-15

5. Coburn A. (2016) Building social and cultural capital through learning about equality in youth work. *Journal of Youth Studies* (14) (4). pp.475-499.

6. McCulloch, K. & Shaw, M. (2015) 'Hooligans or rebels? Thinking more critically about citizenship and young people' *Youth & Policy*, No.101, pp. 5-14.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бивер, Э. және Грин, Э. (2017) жарияланбаған қысқаша есеп: ЕО-дан шығудың жастар жұмысына әсері. Эдинбург, YouthLink. – Б. 300

2. Ильинский и. М. Жастар және жастар саясаты. Философия. Қазақстан тарихы. Теория. М.: Дауыс, 2013. – 696 Б.

3. Коберн, А. және Гормалли, С. (2017) Әлеуметтік өзгерістер үшін қауымдастықтар: жастар мен қоғамдық жұмыстардағы теңдік пен әлеуметтік әділеттілік тәжірибесі. Нью-Йорк, Питер Лэнг. - Б. 153

4. Меркулов П. А. Ресей Федерациясының аймақтарында мемлекеттік жастар саясатын жүзеге асыру // билік. - 2015. - № 9. - Б. 12-15

5. Коберн А. (2016) жастармен жұмыс істеудегі теңдік мәселелерін зерттеу арқылы әлеуметтік және мәдени капиталды қалыптастыру. Жастарды зерттеу журналы (14) (4). 475-499 Б.

6. Маккалох, К. және Шоу, м. (2015) 'бұзақылар немесе бүлікшілер? Жастардың азаматтығы мен жастар саясатына сыни көзқарас, № 101, 5-14 беттер.

УДК 618.54

ГРНТИ 03.00.02

Tolamissova A.G.¹

¹*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Zhetysay State University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan. E-mail: ansarok@mail.ru*

ABOUT THE FIRST KURULTAI OF KAZAKHS OF THE WORLD

Abstract

In this research paper, the author draws attention to the historical significance of the first Kurultai, organized in 1992 in Almaty. This event is examined from the point of view of history and in the context of ethnic trends that were in the countries of Central Asia after the collapse of the USSR. The author also analyzes the detailed aspects of the organization and conduct of this Kurultai and at the end gives a historical assessment.

Key words: Kurultai, Kazakhs of the world, repatriate, demographics, Ethnopolitics.

Толамисова А.Г.¹

¹*Тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессордың м.а.,
I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан. E-mail: ansarok@mail.ru*

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ҚАЗАҚТАР БІРІНШІ ҚҰРЫЛТАЙ ТУРАСЫНДА

Аңдатпа

Бұл зерттеу жұмысында автор дүниежүзі қазақтарының 1992 жылы ұйымдастырылған бірінші құрылтайының тарихи маңызына аса назар аударады. Мақалада бұл тарихи оқиға отандық тарих ғылымы көзқарасы мен КСРО ыдырағаннан кейінгі ортаазиялық мемлекеттердегі орын алған этникалық тенденциялар тұрғысынан зерттеледі. Сонымен қатар зерттеу соңында автор құрылтайдың ұйымдастыру мен өту барысына тоқталып, тарихи бағасын береді.

Түйінді сөздер: құрылтай, дүниежүзі қазақтары, оралман, репатриант, демография, этносаясат

Толамисов А.Г.¹

¹Кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора,
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан. E-mail: ansarok@mail.ru

О ПЕРВОМ ВСЕМИРНОМ КУРУЛТАЕ КАЗАХОВ

Аннотация

В данной исследовательской работе автор обращает внимание на историческую значимость первого курултая, организованного в 1992 году в Алматы. Данное событие исследуется с исторических позиций и в контексте этнических тенденций, которые были в странах Центральной Азии после распада СССР. Также автором анализируются детальные моменты организации и проведения данного курултая и дается историческая оценка данного события.

Ключевые слова: курултай, казахи во всем мире, репатриант, демография, этнополитика.

The collapse of the Soviet Union brought not only political but also economic changes, as well as innovations in socio-cultural and ethnic politics. Having separated from major political unions, separate States were formed, which began to determine their own inner and foreign policies and affairs. At the same time, the former Soviet states, especially the countries of Central Asia, defined a new way of national identity, the “titular nation”. In this regard, a policy of “nationalization” was carried out to ensure the legal status of national languages and traditions, history and culture. However, all the countries in the region (Kazakhstan, Uzbekistan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan) were at that time multinational states that had just gained independence. Therefore all nations that did not have their own states and national-forming attributes were considered ethnic minorities.

As a result of these geopolitical changes, there have been changes in the minds of the peoples of Central Asia. Their views on such concepts as “Homeland”, “Historical homeland” (“Kin state”), and “Foreign country” began to change. The relationships between these concepts were revealed, and aspects and boundaries that were absent or ignored in the former Soviet Union began to be felt in people's minds.

In Kazakhstan, interest in foreign Kazakhs arose during the period of “perestroika”. At this time, “ethnic activists” began to express their dissent, claiming that the Russian-language policy is contrary to the uniqueness of the Kazakh nation. They raised the issue of ethnic revival in the agenda of political problems. One of the main mechanisms of ethnic modernization was Kazakhs living outside the USSR. It was said that they did not undergo cultural assimilation and retained their national identity. And after the collapse of the Soviet Union, in accordance with the new diaspora rhetoric, it was believed that the Kazakhs abroad can be the only source of the process of national revival [1; p. 140].

At the same time, this trend began not only in Kazakhstan, but also in all countries of Central Asia. This is why the countries of the region have begun to take the first steps to institutionalize their policies towards diasporas. Thus, diasporic rhetoric quickly switched to practice in terms of organizing world congresses.

Thus, in the early 1990s, there was a tendency to gather ethnic groups abroad in order to unite compatriots living outside their “ethnic homeland”, as well as to intensify cross-border ties. This factor in itself formed the concept of “Historical homeland” in the minds of many nations, and their “Ethnic homeland” began to be perceived as a “supporter” of the interests of their foreign compatriots.

In 1991, the first state to hold a Kurultai was Uzbekistan. This meeting of Uzbeks from all over the world was held in Tashkent and was aimed at improving the cultural and linguistic ties between the nation in each country. The Kurultai was attended by representatives of Uzbek ethnic communities from the Middle East, Afghanistan, China, Russia and Ukraine, as well as from some Western countries and four Central Asian States. A US citizen of Uzbek nationality was elected as a chairman of the community of Uzbeks from all over the world created at this Kurultai [2; p. 15].

In the same year, 1991, another Kurultai was held in Turkmenistan. Although the meeting was not as large in terms of size and number of participants compared to Uzbekistan, it was still special. At the Turkmen Kurultai, which was attended by Turkmen from several countries, the President of the country of that time Saparmurat Niyazov was elected as the General Secretary of this Kurultai [2; p. 16].

Similar kurultais were also organized in Kazakhstan and Kyrgyzstan in 1992. In Tajikistan, the world Tajik Kurultai was held only in 1994. This Congress was held later than in other Central Asian states due to the ongoing civil war in Tajikistan [2; p. 16].

Thus, in September 1992, the world Kurultai of the Kazakhs was held in Almaty, which at that time was the capital of the Republic of Kazakhstan. The idea of convening this meeting has its own prerequisites. First of all, by the end of the 1980s, members of the Union of writers of Kazakhstan expressed ideas about the reunification of Kazakhs living abroad and Kazakhs inside the country. In addition, the problems of emigrants also began to appear on the pages of local newspapers. Problems of Kazakhs living abroad were raised in memoirs and literary works of various poets and writers. However, due to the rigid political nomenclature and totalitarian system of that period, foreign Kazakhs were only hinted at.

After independence and liberation from the totalitarian system, the situation changed. In September 1991, President of the independent Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev had an official visit to the Republic of Turkey. At the same time, Turkish Kazakhs heard about the President's arrival in Istanbul through the media and through radio "Shalkar", which has been broadcasting in 28 countries since the mid-1970s. [3]. The delegation consisted of 16 Kazakh poets and 40 businessmen headed by the President.

In Turkey, the Kazakh delegation met with local Kazakhs and Kazakhs who arrived in Istanbul from other countries. During this meeting, foreign Kazakhs met with President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev and asked him to take them to their historical Homeland. President Nursultan Nazarbayev expressed readiness to help compatriots and promised to create conditions for their return to Kazakhstan.

At this time, there was a breakthrough in the minds of foreign Kazakhs who heard about the emergence of an independent Kazakh state in the world political arena. Nazarbayev's visit to Turkey and meeting with Turkish Kazakhs excited Kazakhs from all over the world. For example, Kazakhs from Germany wrote a letter to the President of Kazakhstan with a request to make an official visit to them. They wrote: "Dear Mr. President of The Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev! If you come to Germany on an official visit in the future, we ask you to arrange a meeting similar to the one that was held with the Kazakhs of Turkey and England. If you agree, we could meet You in Cologne, 35 kilometers from Bonn. We hope that the President of the Republic of Kazakhstan will accept our request" [4].

Thanks to letters and offers, the President saw a clear desire of foreign Kazakhs to return to their historical homeland. N.A. Nazarbayev came up with the idea of organizing a Kurultai that would unite all Kazakhs in Almaty, the capital of the country at that time. Thus, from this moment new pages were opened in the relations between foreign and local Kazakhs.

Upon arrival in Kazakhstan, the government of Kazakhstan started organizing this Kurultai. Kaldarбек Naymanbayev, who was at that time the chairman of the Union of writers of Kazakhstan, as well as the delegation that visited Turkey were responsible for organizing the Kurultai [5].

On November 18, 1991, the Kazakh SSR issued a decree of the Ministers of the Kazakh SSR No. 711 "On the procedure and conditions for the resettlement of indigenous people who want to work in the village from other foreign countries". The decree was a legal document establishing the legal basis for the arrival of foreigners to the Kazakh land [6].

On August 20, 1992, all organizational issues related to the Kurultai were transferred to the administration of the Almaty oblast.

In addition, on August 27, 1992, the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan adopted another important decree on the unification of foreign Kazakhs. Decree No. 709 "On the organization and holding of the world Kurultai of Kazakhs" was a harmonious continuation of the ideas put forward by the Union of writers of Kazakhstan and many other Republican associations, such as "Kazakhstan" and "Kazakh language".

Thus, on the basis of the above-mentioned legislative document, the organizing Committee was created. The heads of Almaty, Zhezkazgan, South Kazakhstan regions and akimats of Almaty received specific instructions regarding the organization and creative conduct of the Kurultai at a very high level. It was said that the office of the President and the Cabinet of Ministers should provide any assistance in organizing and equipping the forum. In addition, all regions of the country had to send special delegations from their oblasts [7].

All members of the government were fully involved in organizing the Kurultai. For example, the Ministry of culture of the Republic of Kazakhstan was responsible for cultural events, and the Ministry of press and mass media is obliged to prepare material and publish information in periodicals at the request of the organizing Committee. The Ministry of Commerce was responsible for food and guest accommodation [8].

According to the working plan, guests were provided accommodation in such key hotels in Almaty as “Kazakhstan”, “Alma-Ata”, “Dostyk”, “Altyn Dan”. The Chairman of the organizing Committee was Deputy Prime Minister of the Republic of Kazakhstan Myrzatai Zholdasbekov. In addition to people's Deputy Kaldarbek Naimanbayev and head of the Department of internal policy of the Office of the President Altynbek Sarsenbayev, the following Kazakh public figures were also active members: T. Abdikov, S. Abdrakhmanov, S. Alibekov, Zh. Amirkhanova, A. Akhmetalimov, S. Bisenov, G. Denisov, V. Devyatko, A. Zhomartov, I. Edilbayev, A. Yessimov, Sh. Zhanibekov, O. Zheltikov, N. Yesengarin, A. Kaidarov, A. Kekilbayev, M. Kozybayev, Sh. Murtaza, K. Mukhamedzhanov, Z. Nurkadirov, E. Rakhmadiyev, I. Romanov, O. Rymzhanov, U. Sarsenov, V. Segedin, T. Suleimenov, K. Sultanov, N. Tlemisov, A. Tomashets, K. Turapov, M. Urkimbayev, I. Ulyanov, M. Shakhanov, E. Shaimerdenov, G. Yurchenko [9].

The first Kazakhs to visit Kurultai arrived by plane from Hanover, Germany. The organizing Committee welcomed its first guests. The Kazakh song “Yelim-Ai” was performed at the Almaty airport immediately after the arrival of foreign Kazakhs in Almaty. Immediately after landing, many guests knelt down and could not hide their tears. Some even kissed the ground. The dream of their parents to live in their historical homeland came true in their days [9].

In total, more than 1200 delegates from 13 countries came to Kurultai: Kazakhs from Turkey, Iran, Mongolia, the USA, China, Australia, Germany, England and other countries took part in the first Kurultai of World Kazakhs [10].

Thus, on September 28, 1992, the opening of the world Kurultai of Kazakhs was held in the Palace of the Republic, Almaty, the capital of Kazakhstan. It was at this moment that the world Association of Kazakhs was founded. President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev was elected as the Chairman of the Association, who called on Kazakhs from all over the world to unite under one roof [8]. Kaldarbek Naymanbayev, a prominent public figure and writer, was appointed first Deputy Chairman.

During the Kurultai, a scientific and practical conference was organized with the participation of Kazakh scientists from both abroad and Kazakhstan, among whom were such prominent scientists as A. Kaidarov, S. Sartayeva, Z. Ismailova. This event was held at a high level thanks to the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov in the person of its Director Manash Kozybayev and researchers M. Kh. Assylbekov, K. S. Aldazhumanov and etc.

Following the results of the first working day of the Kurultai, a number of documents were signed on the social conditions for the return of Kazakhs to their historical homeland. According to the event plan, guests from abroad took part in various events. They saw the performance at the Opera and ballet Theater named after Abay and got acquainted with the work of the Kazakhstan business partnership center. It was here that the foundations for the construction of the future building of the world Association of Kazakhs were laid. Cultural and leisure events were organized in the Park of culture and recreation, and foreign guests were awarded the title of “Honorar citizen of the city of Almaty” at the memorial of Glory.

The works of art masters were organized in the Palace of schoolchildren, aitys was held, and a musical evening “Almaty anderi” was held [9].

According to the work plan of the Kurultai, on October 2, the delegates went to Turkestan by a special train. All the guests visited the mausoleum of Khoja Ahmed Yassavi. In addition, since this day, Friday, is sacred for Muslims, they participated in Friday pray time, Juma namaz. The next day, on October 3, the guests visited Otrar station and then Degeres village. There was organized a festive cultural program “Ukili dombyra” [11].

Thus, organized for the first time in history, the world Kurultai of Kazakhs, which began on September 28, completed its work on October 3. The set goals were met, and the meeting became the best event for uniting the Kazakh Diaspora. This event also had a great historical significance, which gave rise to the subsequent definition of state policy towards Kazakhs abroad and the preparation of the legal framework for their resettlement in Kazakhstan.

Another feature of the Kurultai was that foreign Kazakhs who came to the delegation could share their impressions and thoughts. Of course, all of them expressed their feelings for their historical Homeland. Someone sang their feelings in verse, and another called on Kazakhs from all over the world to unite. There were also those Kazakhs who, for various historical reasons, forgot their native language and expressed their feelings in other languages. Nevertheless, all of them did not hide their joy from visiting their historical homeland and considered themselves a part of the Kazakh people all over the world. One of these Kazakhs was Amangeldy Tuleyev, Chairman of the Kemerovo regional Council of the Kemerovo region of the Russian Federation. During the speech, A. Tuleyev, despite the fact that he spoke not in the Kazakh

language, but with humor and directly, said: “Siberian Kazakhs welcome the country and are proud of one island of stability called Kazakhstan” [12; p. 90].

Khalifa Altay, a respected scholar of the Turkish-Kazakh Diaspora from Turkey, said in his speech at the Kurultai that it has historical significance for the entire Kazakh people. He told about the situation and how the Kazakhs arrived in Turkey, and told about the happiness that the Kazakhs experienced when creating their state. He also did not hide his hopes of returning to his historical homeland [12; p. 98].

A well-known Kazakh Taekwondo practitioner Mustafa Ozturk from Turkey said that this Kurultai gave an impetus to the unification of Kazakhs. The athlete said that the dreams of Kazakhs: “seeking to see their homeland have come true” [12; p. 114]. Kazakhs from Mongolia Islam Kabyshev stressed the importance of Kurultai and the historical homeland, stating that “no one can protect us from the influence of Kazakhstan, as if the sun in the sky can not be protected by the palm”.

During this Kurultai, the Iranian Kazakh Islam Jemenei promoted one of the most noble actions aimed at uniting Kazakh youth both abroad and in the country. The guest suggested creating conditions for Kazakh youth abroad, including in Iran, to study in their historical Homeland and in the Kazakh language and thus unite Kazakhs [12; p. 119]. By the way, this initiative received support after the Kurultai and continues to this day.

Zeine Abidin Rustemuly, a specially arrived Kazakh from Afghanistan, noted that about two thousand Kazakhs in Afghanistan are ready to move to Kazakhstan in accordance with the established procedure for their migration issues. Hungarian Kazakh Bayandur Vad Laszlo, however, said that Kazakhs, regardless of their state, should preserve their national identity and identity [12; p. 127].

Bashir Zhanaltay, a correspondent for the popular BBC media company, also shared his thoughts at the Kurultai. The English Kazakh said that “world news and mass media are carefully studied in relation to Kazakhstan”, and the Swedish Kazakh Imamakhmet Bahadur said that Kazakhstan had gained its sovereignty, the Kazakhs abroad were in seventh heaven [12; p. 133].

In addition to the aforementioned citizens, several foreign guests also warmly expressed their opinions. All of them expressed their joy at the fact that Kazakhstan is an independent country and that they are happy with the organization of the Kurultai. In addition, wishes were published in foreign media. So, during a seminal work was published “appeal of the participants of the world Assembly of Kazakhs to the people of Kazakhstan and the peoples of the world, states and their governments”, and “appeal of the participants of the world Assembly of Kazakhs in the Kazakh people” [12; p. 103-108]. In this address, Kazakhs from abroad addressed the entire Kazakh people with the following “best wishes” and suggestions:

1. The preservation of national unity. The world Association of Kazakhs was responsible for maintaining the unity of the Kazakh brothers in Kazakhstan and abroad.

2. Stable, peaceful life. In their history, Kazakhs have suffered a lot of troubles, were scattered across different countries, and therefore it is necessary to emphasize the importance of peace for all Kazakhs who live in different countries.

3. Development of spiritual life and culture. Knowledge of the native language, history and culture was the responsibility of every Kazakh, and it was important for the state to create conditions for Kazakhs.

4. Preservation of national identity. It was supposed to eliminate the slave, colonial psychology by reviving national values and morals.

5. Welfare and state of the population. They expressed confidence that the economic, social, cultural and intellectual potential of Kazakhstan will increase [12; p. 105-108].

Thus, the world Kurultai of the Kazakhs, which was held for the first time in the history of independent Kazakhstan, acquired a special historical significance.

Despite the fact that such congresses were later held four times in the Republic of Kazakhstan, the first meeting is the main forum that changed history. It will certainly be written in Golden letters in history.

The world Assembly of Kazakhs has become one of the special events in the development of society and the country. Undoubtedly, this Kurultai, which for many decades unites the descendants of Kazakhs who went abroad for various reasons, had a breakthrough in the consciousness of the Kazakh people as a whole, all Kazakhs in Kazakhstan or abroad.

The Congress also became a moment of opportunity for Kazakhstanis living in other countries to realize their dream and see their historical Homeland – Kazakhstan. That is why holding such a large-scale event not only helped the authorities of Kazakhstan to establish the ethnic and cultural origin of foreign Kazakhs and make them friends with their compatriots.

References:

1. Sally N. Cummings. *The Kazakhs: Demographics, Diasporas and "Return"* // Charles King. *Nations Abroad: Diaspora Politics And International Relations In The Former Soviet Union*. CO: Westview. 1998. 240 p.

2. Ferrando, Olivier. 2013. "The Central Asian States and Their Co-Ethnics from Abroad: Diaspora Policies and Repatriation Programs," in *Migration and Social Upheaval as the Face of Globalization in Central Asia*. Edited by Marlene Laruelle. Brill Publishing: Leiden and Boston. 12-26 pp.

3. Қыдырханұлы У. Өз елім – өзегім: Эссе, толғау, естелік, деректі әңгімелер. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2012. – 264 б.

4. ҚР ПМ. 5-Н-қ., 1-т., 1375-іс, 6-п.

5. ЦГА РК. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л.1.

6. Рахмет саған, №711 қаулы //

https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_mongolia_repatriants/28126207.html

7. ЦГА РК. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 2.

8. ЦГА РК. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 6.

9. Уалтаева С. Первый Всемирный курултай казахов // <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/649>

10. Найманбаев Б.Р. Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі: Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының құрылғанына 15 жыл. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы «Атажұрт» баспа орталығы, 2007. – 336 б. - 99 б.

11. ЦГА РК. Ф.310. – Оп. 1. – Д. 23. – Л. 8.

12. Дүние жүзі қазақтарының құрылтайы: Құтықтаулар, баяндамалар, тілектер, өлең-жырлар. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993. – 192 б.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Салли Н.Каммингс. Қазақтар: демография, диаспоралар және "оралу" / / Чарльз Кинг. Шетелдегі Ұлттар: Диаспора Саясаты Және Бұрынғы Кеңес Одағындағы Халықаралық Қатынастар. CO: Westview. 1998. 240 б.

2. Феррандо, Оливье, 2013. "Орталық Азия мемлекеттері және олардың шетелдегі отандастары: диаспора саясаты және репатриация бағдарламасы", көші-кон және әлеуметтік толқулар Орталық Азиядағы жаһандандудың бет-бейнесі ретінде. Марлен Ларуэл өңдеген. Брилл баспасы: Лейден және Бостон. 12-26 Б.

3. Қыдырханұлы Ө. Өз елім-өзегім: Эссе, толғау, жаратылыстану, деректерді әңгімелер. – Алматы: дүние жүзі қазақтарының қауымындағы "Атажұрт" баспа орталығы, 2012. – 264 б.

4. ҚР ПМ. 5-Н-қ., 1-т., 1375-іс, 6-п.

5. ҚР ОМ. Ф.310. - Оп. 1. – Д. 23. – Б.1.

6. Рахмет саған, № 711 қаулы //

https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_mongolia_repatriants/28126207.html

7. ҚР ОМ. Ф.310. - Оп. 1. – Д. 23. – Л. 2.

8. ҚР ОМ. Ф.310. - Оп. 1. – Д. 23. – Л. 6.

9. Уалтаева с. Дүниежүзі қазақтарының бірінші құрылтайы // <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/649>

10. Найманбаев Б.Р. Қазақстан қоғамының дамуына қандастарымыздың қосқан үлесі: дүние жүзі қазақтары қауымдастығының құрылымына 15 жыл. – Алматы: дүниежүзі қазақтарының қауымындағы "Атажұрт" баспа орталығы, 2007. – 336 б. - 99 б.

11. ҚР ОМ. Ф.310. - Оп. 1. – Д. 23. – Л. 8.

12. Дүние жүзі қазақтарының құрылтайы: Құтықтаулар, баяндамалар, тілектер, өлең-жырлар. – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993. – 192 б.

УДК 94 (100)

МРНТИ 03. 91

Xie Tian ¹ Zharkynbayeva R.S.²

¹ Doctoral Candidate, Kazakh National University named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

² *Doctor of Historical science, Professor. Kazakh National University named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty. e-mail: r_seidali@mail.ru*

EVOLUTION OF TRADE AND ECONOMIC POLICY BETWEEN THE PRC AND THE KYRGYZ REPUBLIC: BASED ON TREATIES BETWEEN GOVERNMENTS

Abstract

China and Kyrgyzstan have always maintained economic and trade relations for several years since the establishment of diplomatic relations. Currently, within the framework of the One Belt and One Road Initiative, China-Kyrgyzstan trade and economic cooperation continues to be deepened. The basis for establishing trade and economic relations between the two countries is mutually beneficial cooperation. Based on a study of agreements between the two countries, the article discusses the main points related to the development of trade and economic cooperation, and analyzes the problems and prospects of economic and trade policies between the two countries.

The trade and economic policy of the two countries is mainly divided into three stages: 1992-2001 is the preparation period during which the countries created the legal framework; 2002-2012 is a period of development when the two countries continue to expand relevant cooperation and solve emerging problems in new areas, and a specific content of cooperation is planned; from 2013 to the present is a period of strengthening cooperation between the two countries in various fields related to the economy and trade.

Keywords: China; Kyrgyzstan; trade; economic policy

Се Тянь¹ Жарқынбаева Р.С.²

¹ *докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.*

Қазақстан, Алматы. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com

² *тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru*

ҚХР МЕН ҚЫРҒЫЗСТАН АРАСЫНДАҒЫ САУДА-ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ҮКІМЕТТЕР АРАСЫНДАҒЫ КЕЛІСІМДЕР НЕГІЗІНДЕ

Қытай мен Қырғызстан дипломатиялық қатынастар орнағаннан бері бірнеше жыл бойы экономикалық және сауда қатынастарын сақтап келеді. Қазіргі уақытта «Бір белдеу, бір жол» бастамасы аясында қытай-қырғыз сауда-экономикалық ынтымақтастығы тереңдей түсуде. Екі ел арасындағы сауда-экономикалық қатынастардың негізі өзара тиімді әріптестік болып табылады. Екі ел арасындағы уағдаластықтарды зерделей отырып, мақалада сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытудың негізгі аспектілері талқыланып, екі ел арасындағы экономикалық және сауда саясатының проблемалары мен болашағы талданады.

Екі елдің сауда-экономикалық саясаты негізінен үш кезеңге бөлінеді: 1992-2001 жылдар - бұл елдердің құқықтық негізін құрған дайындық кезеңі; 2002-2012 жылдар - бұл екі ел тиісті ынтымақтастықты кеңейтуді және жаңа салалардағы туындаған проблемаларды шешуді жалғастыратын және ынтымақтастықтың нақты мазмұны жоспарланған даму кезеңі; 2013 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін екі ел арасындағы экономика мен саудаға қатысты түрлі салалардағы ынтымақтастықты нығайту кезеңі болып келді.

Түйінді сөздер: Қытай; Қырғызстан; сауда; экономикалық саясат

Се Тянь¹ Жарқынбаева Р.С.²

¹ *докторант, КазНУ им.аль-Фараби. Казахстан,
г.Алматы. e-mail: 0123xietian0123@gmail.com*

² *доктор исторических наук, профессор. КазНУ им.аль-Фараби
Казахстан, г. Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru*

ЭВОЛЮЦИЯ ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ МЕЖДУ КНР И КЫРГЫЗСТАН: НА ОСНОВЕ ДОГОВОРОВ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВАМИ

Аннотация

Китай и Кыргызстан на протяжении ряда лет с момента установления дипломатических отношений всегда поддерживали экономические и торговые отношения. В настоящее время в рамках Инициативы «Один Пояс и Один Путь» китайско-кыргызское торгово-экономическое сотрудничество продолжает углубляться. Основой установления торгово-экономических отношений между двумя странами является взаимовыгодное сотрудничество. На основе исследования договоров между двумя странами в статье рассматриваются основные моменты, связанные с развитием торгово-экономического сотрудничества, и анализируются проблемы и перспективы экономической и торговой политики между двумя странами.

Торгово-экономическая политика двух стран в основном разделена на три этапа: 1992-2001 годы - период подготовки, в течение которого страны создавали нормативно-правовую базу; 2002-2012 годы - это период развития, когда две страны продолжают расширять соответствующее сотрудничество и решать возникающие проблемы в новых областях, и планируется конкретное содержание сотрудничества; с 2013 года по настоящее время - период укрепления сотрудничества между двумя странами в различных областях, связанных с экономикой и торговлей.

Ключевые слова: Китай; Кыргызстан; торговля; экономическая политика

China and Kyrgyzstan are traditional trading partners, and the ancient Silk Road has linked the two countries together. Since the late 1980s, relations between China and the USSR began to formalize, as the Chinese government resumed relations with the USSR government, trade between the two countries was restored and began to develop. Currently, over almost 30 years of Kyrgyz-Chinese cooperation a stable regulatory framework has been created for the further development of trade and economic relations. As Rome is not built in one day, the trade and economic cooperation is a long-term process. Based on the treaties signed between the two countries, the article studies the documents related to economic and trade cooperation and summarizes the characteristics of the economic and trade policies between the two countries.

Preparation period (1992-2001): defining the basic legal framework

On January 5, 1992, Minister of Economy and Trade of China Li Lanqing and Deputy Foreign Minister Tian Zengpei led the Chinese government delegation that visited Kyrgyzstan. A joint Communiqué was signed between the governments of the countries in Bishkek, in which the countries expressed their intention to develop international cooperation based on the principles of mutual respect for sovereignty and territorial integrity, mutual non-aggression, non-interference in each other's internal affairs, equality and mutual benefit. At the same time, the two countries have established diplomatic relationship at the ambassadorial level from January 5, 1992 [1]. In order to develop trade and economic relation between two countries, the *Economic and Trade Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic* was signed. In the agreement, the two countries specified the tariffs and prices of commodities, investment and other economic activities. By the treaty the two sides have established the legal basis in order to develop economic and trade relations between the two countries and more effectively stimulate the vitality of their economic and trade relations [2].

From then on, the relevant documents for trade and economic cooperation have signed as basic legal framework.

On May 12-16 of the same year President of Kyrgyzstan A. Akayev paid an official visit to China. The Secretary-General of the Central Committee of the CPC, Jiang Zemin, the Chairman of China Yang Shangkun and Chinese Premier Li Peng held meetings and negotiations with him. Both sides issued a joint communiqué [3] and signed a series of cooperation documents, including the *Agreement between the Government of the Republic of Kyrgyzstan and the Government of the People's Republic of China on cooperation in the field of tourism*[4], and the *Agreement between the Government of the Republic of Kyrgyzstan and the Government of the People's Republic of China on the promotion and mutual protection of investments*[5]. These two documents provide basic provisions for investment and tourism activities, and are important achievements in implementing the Economic and Trade Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic.

On April 22-25, 1994, at the invitation of the President of Kyrgyzstan A. Akayev, Chinese Premier Li Peng paid an official visit to Kyrgyzstan. This is the first official visit of the Chinese leader after gaining independence of Kyrgyzstan. Premier Li Peng held talks with Kyrgyz President Akayev. During the visit both sides signed six documents, including the *Agreement on the establishment of the intergovernmental committee on trade and economic cooperation between the Kyrgyz Republic and the PRC*[6]. This organization as an important mechanism for economic and trade cooperation between the two countries has made important contribution to trade and economic cooperation.

On June 4, 1994, the *Agreement on Automobile Transport between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic* was signed. According to this agreement, regular and non-scheduled passenger and cargo transportation between the two countries was carried out through frontier port and roads that are open to each other[7].

On October 23-27, 1995, at the invitation of Chinese Premier Li Peng, the Prime Minister of the Government of Kyrgyzstan, Apas Jumagulov paid an official visit to China. President Jiang Zemin and Premier Li Peng held separate meetings with them. Leaders of both countries signed a series of documents, like the *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on guarantees of quality of import-export products*[8].

On April 26-30, 1998, at the invitation of Chinese Chairman Jiang Zemin, Kyrgyz President Akayev paid a state visit to China. The two sides signed the *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on trade and economic cooperation*[9]. This agreement is based on the *Economic and Trade Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic* in 1992 with minor changes, and in the newest agreement the first Economy and Trade Agreement was abolished. The working procedures and the rights and responsibilities of the two sides have been redefined in order to promote the sustainable and stable development of economic and trade relations between the two countries and encourage businesses of the two countries to carry out various forms of trade, such as: spot trade, barter trade, compensation trade, etc.

The above documents are the basic legal framework for economic and trade cooperation between the two countries. With the foundation, the enterprises or individuals can carry out basic economic activities such as trade, transportation, tourism, and investment. Therefore, during this period, the economic and trade policies of the two countries are in the preparation stage, and all documents are just to determine a permitted scope for related economic activities and provide a legal basis.

Development period (2002-2012): solution in new fields of cooperation

In the ten years since the establishment of diplomatic relations, the two sides have established a legal framework. Then through practice the two countries have continuously solved new problems arising in new situations and new fields in subsequent agreements.

On June 23-25, 2002, President of Kyrgyzstan A. Akayev paid a visit to China. During the visit, the leaders of two countries signed several documents, including the *Agreement between the Government of the People's Republic of China and Government of the Kyrgyz Republic for the Avoidance of Double Taxation and the Prevention of Fiscal Evasion with Respect to Taxes on Income*[10].

In February 2003, the two countries signed the *Cooperation Agreement between the Social Fund of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Labor and Social Protection of the People's Republic of China*[11], which is a new area of economic cooperation between which provides more guarantees for further labor cooperation between the two countries.

The two agreements mentioned above are a constantly improving policy system in the fields of taxation and labor-force, and provide a better policy environment for economic and trade development.

On September 21-22, 2004, at the invitation of Prime Minister Nikolai Tanayev of the Government of Kyrgyzstan, Chinese Premier Wen Jiabao made an official visit to Kyrgyzstan. He met with Kyrgyz President A. Akayev and held talks with leaders such as Prime Minister N. Tanayev. Both countries signed the *Cooperation Program between the Kyrgyz Republic and the People's Republic of China for 2004-2014*[12]. The contract prescribes the comprehensive development of bilateral cooperation. In total, eight areas were identified in which Intergovernmental Kyrgyz-Chinese Committee on Trade and Economic Cooperation had to work: Political; Trade and economy; Areas of transport, customs and border infrastructure, cross-border transit and trade; Energy sector and mineral resource development; Investment and financial sector; Tourism; Scientific and technological cooperation; Cultural and humanitarian fields. When it comes to the trade and economic field, both the countries expressed their intention to strengthen contacts at the

highest level, to conduct an in-depth exchange of views on broad cooperation between the bilateral economy and trade.

On June 9-10, 2006, at the invitation of Chairman Hu Jintao, President of Kyrgyzstan Kurmanbek Bakiyev paid a state visit to China. Chairman Hu Jintao Premier Wen Jiabao and other Chinese leaders have met with him respectively. The Heads of two countries signed the *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on cooperation in the field of intellectual property protection*[13]. This agreement is another progress in the field of trade and economic cooperation, and indicates that both countries will jointly promote national legislation in the field of intellectual property and strengthen protection of intellectual property, because the mutual protection is the necessary condition of further cooperation. Besides, it contributed to the improvement of the intellectual property system in the two countries, and created a favorable regional investment environment and promoting economic and trade development.

In December 2012, the two countries signed the *Memorandum of Cooperation between the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Commerce of the People's Republic of China*[14]. Compared to the *Economic and Trade Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic* in 1992 and the *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on trade and economic cooperation* in 1998, this document repeated the similar concept to the above-mentioned agreements, but it stipulated main tasks of the two government organizations, provided directions for further expansion bilateral trade and cooperation between the two countries.

In the decade China and Kyrgyzstan have continuously signed cooperation agreements in new areas, such as taxation, labor-force, and intellectual property protection. These new documents provide a healthy policy environment for economic and trade cooperation and are conducive to business operations. At the same time, for the first time, the two countries have carried out detailed plans for cooperation in the next 10 years. By the guidance of these policies, the direction for further work is clear. Hence, this is a period of development of economic and trade policies.

Strengthening period (2013-): concretization of cooperation in various areas

In 2013, Chinese Chairman Xi Jinping proposed the Belt and Road initiative. The initiative takes infrastructure construction as the main cooperation direction, and aims to strengthen China's link with the Western countries and seek economic development between China and countries covered by the Belt and Road initiative. In the light of the initiative, China and Kyrgyzstan have further deepened cooperation on the basis of the previous experience.

At the invitation of the President of the Kyrgyz Republic Almazbek Atambayev, the Chairman of the People's Republic of China Xi Jinping paid a state visit to the Kyrgyz Republic from September 10 to 12, 2013. During the visit the *Joint Declaration between the People's Republic of China and the Kyrgyz Republic on the Establishment of a Strategic Partnership* was signed. In the Joint Declaration:

"The two sides will work together to improve the bilateral trade structure, create conditions for importing each other's commodities, expand the scale of trade, improve trade levels, and improve the relevant legal basis for this.

The two sides will make use of existing experience to encourage the establishment of new joint ventures and assembly plants in the territories of the two countries...

Both two sides will give full play to the role of the Xinjiang-Kyrgyzstan Working Group of the intergovernmental committee on trade and economic cooperation between the Kyrgyz Republic and the PRC, and take advantage of the China-Asia-Europe Expo and the international trade and economic exhibition held annually in Kyrgyzstan as platforms to continuously expand and deepen Economic and Trade Cooperation between Chinese provinces and cities and Kyrgyz states. "[15]

From the quotation we can see that this document has carried out a general plan for the next step in economic and trade cooperation and a new work direction determined on the basis of summing up the existing work results.

In September 2015, two countries signed the *Cooperation Program in Border Region between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China (2015-2020)*. This program has planned for the development of economic and trade cooperation between the border region. Compared with the aforementioned documents, the content is the most detailed, involving as many as 11 areas: expanding cross-border transportation and modernizing port infrastructure, agriculture, mining and

manufacturing industry, energy, new industries cooperation, economic trade and investment, tourism, science and education, cultural exchanges and finance. To expand cooperation in the fields, the governments will pay attention to increase transport capacity and establish cooperation zones in border regions. These measures contribute to promote comprehensive economic and social development in the border regions and intensify pragmatic cooperation within the OBOR initiative.

The following year, at the invitation of the Prime Minister of the Kyrgyz Republic, Sooronbay Jeenbekov, Premier Li Keqiang of the PRC an official visit to the Kyrgyz Republic from November 2 to 3, 2016. During the visit the leaders signed the *Joint Communiqué between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic*. Similar to the previous document, The Joint Communiqué planned the specific content of economic and trade cooperation again:

“The two sides will continue to work together to achieve long-term sustainable development of bilateral economic and trade cooperation. To this end, both the sides agreed as follows:

To take practical measures to increase bilateral trade volume, promote balanced development of bilateral trade, and coordinate animal and plant quarantine, customs, and other trade policies.

To take practical measures to improve the environment of mutual investment and encourage citizens, entrepreneurs and investors of countries to invest in each other's economy.

To intensify the work of the Intergovernmental Committee on Trade and Economic Cooperation between the Kyrgyz Republic and the PRC, coordinate and solve problems encountered in bilateral economic and trade cooperation within the framework of the committee, and work together to promote and implement large projects of mutual interest and promising prospects for cooperation.

To promote project financing, broaden financing channels, and expand cooperation between financial institutions of both sides in the fields of finance and payments. China will give assistance to Kyrgyzstan to actively apply for financing of Silk Road Fund and other institutions in accordance with prescribed procedures.” [16]

Meanwhile, according to the results of negotiations between the heads as part of the state visit of Chairman Xi Jinping to Kyrgyzstan, a number of documents were signed, which comes to the trade and economic field[18]:

- Protocol between the State Inspectorate for Veterinary and Phytosanitary Safety of the Kyrgyz Republic and the General Administration of Customs of the PRC on the export of dairy products from the Kyrgyz Republic to the PRC
- Protocol between the State Inspectorate for Veterinary and Phytosanitary Safety of the Kyrgyz Republic and the General Administration of Customs of the PRC for the Export of Honey
- Amending the Protocol signed in 2017 between the General Administration of Quality Supervision, Inspection and Quarantine of the PRC and the Ministry of Agriculture, Food Industry and Land Reclamation of the Kyrgyz Republic on the export of cherries
- Protocol between Ministry of Agriculture and Rural Affairs of the PRC and the Ministry of Agriculture, Food Industry and Land Reclamation of the Kyrgyz Republic on phytosanitary requirements for the export of wheat flour from the Kyrgyz Republic to the PRC
- The cooperation plan in the field of agriculture between the Ministry of Agriculture and Rural Affairs of the PRC and the Ministry of Agriculture, Food Industry and Land Reclamation of the Kyrgyz Republic for 2019-2021
- Agreement on cooperation in the fight against economic crimes between the State Service for Combating Economic Crimes under the Government of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Public Security of the People's Republic of China
- Memorandum on the expansion of trade and economic cooperation between the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Commerce of the PRC
- Memorandum of Understanding between the Agency for the Promotion and Protection of Investments of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Commerce of the PRC on the establishment of a working group on investment and industrial cooperation

According to the Joint Statement and these documents between the governments, obviously, the relevant subjects of economic and trade policies are more specific, such as: flour, dairy products, honey, etc.; the areas of cooperation are more extensive, such as: prevention of economic crimes, investment protection; the signatories are not only the governments of the two countries, but also the scope has expanded to the ministries, which is responsible for specific work.

Conclusion

For thousands of years, trade activities have been accompanied by human social life. In the current globalization context, economic activities such as trade and investment play an increasingly important role. Investigating the relevant trade and economic documents signed between China and the Kyrgyz government, we can conclude that the economic and trade policies between the two countries have developed from nothing. Then, the governments have made the policies continuously adapt to the needs of cooperation and made appropriate provisions in the corresponding fields. Finally, these policies have continued to embody in the field. Today, under the Belt and Road Initiative, China-Kyrgyzstan economic and trade cooperation has continued to deepen. In the future, maintaining existing stable dialogue mechanism between the governments and actively formulating relevant policies in the field of trade and economics will surely bring the economic and trade cooperation to a higher level and benefit the two peoples in the two countries.

References:

1. *Joint Communiqué on the Establishment of Diplomatic Relations between the Republic of Kyrgyzstan and the People's Republic of China, January 5, 1992, Bishkek.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876667816>
2. *Economic and Trade Agreement between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic, January 6, 1992, Bishkek.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876667866>
3. *Joint Communiqué of the People's Republic of China and the Kyrgyz Republic, May 16, 1992, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531876668037.pdf>
4. *Agreement between the Government of the Republic of Kyrgyzstan and the Government of the People's Republic of China on cooperation in the field of tourism, May 14, 1992, Beijing.* URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17136>
5. *Agreement between the Government of the Republic of Kyrgyzstan and the Government of the People's Republic of China on the promotion and mutual protection of investments, May 14, 1992, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531876667978.pdf>
6. *Agreement on the establishment of the intergovernmental committee on trade and economic cooperation between the Kyrgyz Republic and the PRC, April 1994, Bishkek. Compiled by the Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. Treaties of the People's Republic of China Episode 41 1994. Beijing: World Knowledge Press, 1998*
7. *Agreement on Automobile Transport between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic, 4 June, 1994, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531876708144.pdf>
8. *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on guarantees of quality of import-export products, 23 October, 1995, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876729127>
9. *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on trade and economic cooperation, 27 April, 1998, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876783891>
10. *Agreement between the Government of the People's Republic of China and Government of the Kyrgyz Republic for the Avoidance of Double Taxation and the Prevention of Fiscal Evasion with Respect to Taxes on Income, 24 June 2002, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876832212>
11. *Cooperation Agreement between the Social Fund of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Labor and Social Protection of the People's Republic of China, 24 February, 2003, Beijing.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876853190>
12. *Cooperation Program between the Kyrgyz Republic and the People's Republic of China for 2004-2014, 21 September, 2004, Bishkek.* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876863315>
13. *Agreement between the Government of the Kyrgyz Republic and the Government of the People's Republic of China on cooperation in the field of intellectual property protection, 09 June, 2006, Beijing.* URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57827>
14. *Memorandum of Cooperation between the Ministry of Economy of the Kyrgyz Republic and the Ministry of Commerce of the People's Republic of China, 05 December, 2012, Bishkek.* URL:

http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/search.jsp?title_name=&chnltype_param=&country_name=1511231897280&areaName=&qsddateS=&qsddateE=&sxdateS=&sxdateE=&qk_name=&nPageIndex_=1

15. *Joint Declaration between the People's Republic of China and the Kyrgyz Republic on the Establishment of a Strategic Partnership* URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531877011883.pdf>

16. *Joint Communiqué between the Government of the People's Republic of China and the Government of the Kyrgyz Republic, 02 November, Bishkek.* URL: <http://history.mofcom.gov.cn/?datum=%e4%b8%ad%e5%8d%8e%e4%ba%ba%e6%b0%91%e5%85%b1%e5%92%8c%e5%9b%bd%e6%94%bf%e5%ba%9c%e5%92%8c%e5%90%89%e5%b0%94%e5%90%89%e6%96%af%e5%85%b1%e5%92%8c%e5%9b%bd%e6%94%bf%e5%ba%9c%e8%81%94%e5%90%88%e5%85%ac>

17. *Joint Statement of the People's Republic of China and the Kyrgyz Republic on Further Deepening the Comprehensive Strategic Partnership, 13 June, 2019 Bishkek.* URL: http://www.gov.cn/xinwen/2019-06/13/content_5399972.htm

18. *The heads of the Kyrgyz Republic and China signed a Joint Statement on Further Deepening the Comprehensive Strategic Partnership.* URL: <http://kabar.kg/news/glavy-kr-i-kr-podpisali-sovmestnuiu-deklaraciiu-ob-uglublenii-otnoshenii-vsestoronnego-strategicheskogo-partnerstva/>

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қырғызстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасында дипломатиялық қатынастар орнату туралы бірлескен коммюнике, 1992 жылғы 5 қаңтар, Бішкек. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876667816>

2. Қытай Халық Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық келісім, 1992 жылғы 6 қаңтар, Бішкек. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876667866>

3. Қытай Халық Республикасы мен Қырғыз Республикасының бірлескен коммюникесі, 1992 жылғы 16 мамыр, Пекин. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531876668037.pdf>

4. Қырғыз Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Туризм саласындағы ынтымақтастық туралы келісім, 1992 жылғы 14 мамыр, Пекин. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/17136>

5. Қырғыз Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы Инвестицияларды көтермелеу және өзара қорғау туралы келісім, 1992 жылғы 14 мамыр, Пекин. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531876667978.pdf>

6. Қырғыз Республикасы мен ҚХР арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комитетті құру туралы Келісім, 1994 жылғы сәуір, Бішкек. Қытай Халық Республикасының Сыртқы істер министрлігі жасаған. Қытай Халық Республикасының шарттары 41 жылғы 1994 Эпизод. Пекин: World Knowledge Press, 1998

7. Қытай Халық Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасындағы автомобиль көлігі туралы Келісім, 1994 жылғы 4 маусым, Пекин. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531876708144.pdf>

8. Қырғыз Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы импорттық-экспорттық өнім сапасының кепілдіктері туралы келісім, 1995 жылғы 23 қазан, Пекин. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876729127>

9. Қырғыз Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастық туралы келісім, 1998 жылғы 27 сәуір, Пекин. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876783891>

10. Қытай Халық Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасындағы Инком-ға қосарланған салық салуды болдырмау және салық төлеуден жалтаруға жол бермеу туралы келісім, 2002 жылғы 24 маусым, Бейжің. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876832212>

11. Қырғыз Республикасының әлеуметтік қоры мен Қытай Халық Республикасының Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі арасындағы ынтымақтастық туралы келісім, 2003 жылғы 24 ақпан, Пекин. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876853190>

12. Қырғыз Республикасы мен Қытай Халық Республикасы арасындағы 2004-2014 жылдарға арналған ынтымақтастық бағдарламасы, 2004 жылғы 21 қыркүйек, Бішкек. URL: <http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/detail1.jsp?objid=1531876863315>

13. Қырғыз Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы зияткерлік меншікті қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісім ,2006 жылғы 09 маусым, Пекин. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57827>

14. Қырғыз Республикасының экономика министрлігі мен Қытай Халық Республикасының сауда министрлігі арасындағы ынтымақтастық туралы Меморандум, 2012 жылғы 05 желтоқсан, Бішкек. URL:

http://treaty.mfa.gov.cn/Treaty/web/search.jsp?title_name=&chnltype_param=&country_name=1511231897280&areaName=&qstartdateS=&qstartdateE=&sxdateS=&sxdateE=&qk_name=&nPageIndex_=1

15. Қытай Халық Республикасы мен Қырғыз Республикасы арасындағы стратегиялық серіктестік орнату туралы бірлескен декларация: <http://treaty.mfa.gov.cn/tykfiles/20180718/1531877011883.pdf>

16. Қытай Халық Республикасының Үкіметі мен Қырғыз Республикасының Үкіметі арасындағы бірлескен коммюнике, 02 Қараша, Бішкек. URL: <http://history.mofcom.gov.cn/?datum=%e4%b8%ad%e5%8d%8e%e4%ba%ba%e6%b0%91%e5%85%b1%e5%92%8c%e5%9b%bd%e6%94%bf%e5%ba%9c%e5%92%8c%e5%90%89%e5%b0%94%e5%90%89%e6%96%af%e5%85%b1%e5%92%8c%e5%9b%bd%e6%94%bf%e5%ba%9c%e8%81%94%e5%90%88%e5%85%ac>

17. Кешенді стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету туралы Қытай Халық Республикасы мен Қырғыз Республикасының бірлескен мәлімдемесі, 2019 жылғы 13 маусым. URL:http://www.gov.cn/xinwen/2019-06/13/content_5399972.htm

18. Қырғыз Республикасы мен Қытай басшылары жан-жақты қамтитын стратегиялық әріптестікті одан әрі тереңдету туралы Бірлескен мәлімдемеге қол қойды. URL:<http://kabar.kg/news/glavy-kr-i-knr-podpisali-sovmestnuiu-deklaraciiu-ob-uglublenii-otnoshenii-vsestoronnego-strategicheskogo-partnerstva/>

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ SOURCE AND HISTORIOGRAPHY

УДК 615.65.54 (754)

ГРНТИ 03.23.08

Бегалиева А.К.¹. Косанбаев С.К.²

¹*старший преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби*

²*к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.О.Ауэзова*

НЕКОТОРЫЕ ФАКТЫ ИЗ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЕСЕТА КОТИБАРОВА

Аннотация

В данной статье на основе привлечения многотомного сочинения «Туркестанского сборника» авторы проанализировали основные этапы жизненного пути и деятельности выдающегося казахского батыра борца за независимость и свободу своего народа Исета Котибарова. Одной из важнейших задач суверенного государства, вновь получившее политическую независимость является возрождение национальной истории. Кроме того, реальный суверенитет невозможен без гражданской позиции людей населяющих территорию данного государства. История дает конкретные знания о прошлом Отечества, формирует у людей чувство сопричастности к его прошлому, вырабатывает способность личного анализа и оценки сложных и разнообразных исторических явлений, позволяет определять объективные критерии, служащие основой поведения и деятельности личности. За годы независимости благодаря усилиям исследователей Казахстана были заново открыты и восстановлены

прежде вырванные и искаженные страницы национальной истории. Вместе с тем, еще сохранилось немало вопросов, требующих современного переосмысления с точки зрения новых концептуально-методологических подходов. Среди них актуальными выступают исследования жизни и деятельности исторических личностей, чья многогранная и насыщенная важными историческими событиями деятельность вызывает у нынешнего поколения чувства гордости и восхищения, и стимулирует их на патриотические поступки во благо нашей Отчизны и народа. К таким людям безусловно можно отнести легендарного батыра Есета Котибарова, оставившего глубокий след в истории своего народа.

Ключевые слова: Жизнь и деятельность батыра Есета Котибарова, патриотические стремления, борьба за свободу и независимость.

Бегалиева А.К.¹ Косанбаев С.К.²

¹*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы*
²*т.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің доценті*

ЕСЕТ КӨТІБАРОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ КЕЙБІР ДЕРЕКТЕРІ

Аңдатпа

Осы мақалада авторлар көп томдық болып табылатын «Түркістан жинағы» атты дереккөзіне сүйене отырып, өз халқының тәуелсіздігі мен бостандығы үшін күрескен қазақтың көрнекті батырының Есет Көтібаровтың өмір жолының негізгі бағыттары мен қызметтерін талдады. Егеменді мемлекеттің саяси тәуелсіздікке қол жеткізген маңызды міндеттерінің бірі - ұлттық тарихты қайта жаңғырту. Сонымен қатар, нақты мемлекеттің егемендігі белгілі бір мемлекеттің аумағында тұратын адамдардың азаматтығынсыз мүмкін емес. Тарих Отанның өткені туралы нақты білім береді, өткендегі адамдарда меншік сезімін қалыптастырады, күрделі және әр түрлі тарихи құбылыстарды талдау және бағалау қабілетін дамытады, жеке адамның мінез-құлқы мен іс-әрекеті үшін негіз болатын объективті критерийлерді анықтауға мүмкіндік береді. Тәуелсіздік жылдарында қазақстандық зерттеушілердің күш-жігерінің арқасында ұлттық тарихтың бұрын бұрмаланған беттері қайта ашылды. Сонымен бірге, жаңа тұжырымдамалық және әдіснамалық көзқарастар тұрғысынан қазіргі кездегі қайта ойлауды қажет ететін көптеген сұрақтар әлі де сақталуда. Олардың ішінде көпқырлы және маңызды тарихи оқиғаларға толы қазіргі ұрпақта мақтаныш пен тандану сезімін тудыратын және оларды Отанымыз бен халқымыздың мүддесі үшін патриоттық әрекеттерге итермелейтін тарихи тұлғалардың өмірі мен шығармашылығын зерттеу өзекті болып табылады. Мұндай адамдар қатарында өз халқының тарихында терең із қалдырған аңызға айналған батыр Есет Көтібаров та бар.

Кілт сөздер: батыр Есет Көтібаровтың өмірі мен шығармашылығы, патриоттық ұмтылыс, бостандық пен тәуелсіздік үшін күрес.

Begalieva A.K.¹ Kosanbaev S.K.²

¹*Senior Lecturer, KazNU Al-farabi*

²*Candidate of historical sciences, Associate Professor M. Aueзов South Kazakhstan University*

SOME FACTS FROM LIFE AND ACTIVITY ECETA KOTIBAROV

Abstract

Abstract: In this article, based on the use of the multi-volume composition of Turkestan Collection, the author analyzed the main stages of the life path and activities of the outstanding Kazakh batyr of the fighter for independence and freedom of his people Iset Kotibarov. One of the most important tasks of a sovereign state, once again gaining political independence, is the revival of national history. In addition, real sovereignty is impossible without the citizenship of the people living in the territory of a given state. Story provides specific knowledge about the past of the Fatherland, forms a sense of ownership in people in the past, develops the ability to analyze and evaluate complex and diverse historical phenomena, and allows one to determine objective criteria that serve as the basis for individual behavior and activity.

Over the years of independence, thanks to the efforts of Kazakhstan researchers, the previously torn and distorted pages of national history were rediscovered. At the same time, many questions still remain that require modern rethinking in terms of new conceptual and methodological approaches. Among them are relevant studies of the life and work of historical figures, whose multifaceted and full of important historical events activity in the current generation evokes feelings of pride and admiration, and stimulates them to patriotic actions for the good of our Motherland and people. Such people certainly include the legendary batyr Eset Kotibarov, who left a deep mark in the history of his people.

Key words: Life and work of batyr Eset Kotibarov, patriotic aspirations, struggle for freedom and independence.

Введение

За годы суверенного развития благодаря усилиям казахстанских исследователей были заново открыты и восстановлены прежде искаженные и фальсифицированные страницы национальной истории, вскрыты целые пласты исторического прошлого народов Центральной Азии. Вместе с тем, на наш взгляд, на пути возрождения исторической реальности прошлого, сделаны хотя и весьма важные, но начальные шаги. Сохранилось еще немало сложных и нерешенных вопросов, требующих системного обобщения. Среди них особую актуальность имеет изучение места и роли героических защитников нашего Отечества в период колонизации Казахстана царской Россией. Настойчивая потребность в систематическом изучении и обобщении основных этапов жизни и деятельности многих национальных героев казахского народа назрела давно, ибо в условиях господства жесткой советской тоталитарной бюрократической системы, имена верных нашему Отечеству и народу легендарных патриотов Туркестанского края намеренно по идеологическим соображениям были вычеркнуты из памяти народа. Только в условиях суверенитета с ростом и возрождением национального и духовного самосознания, историческая справедливость восторжествовала благородные потомки павших героев, смогли по достоинству оценить их заслугу и вклад в укреплении основ суверенитета нашей страны.

Казахский народ, как и родственные ему другие тюркские народы имеет трудную и богатую историю, современным казахам еще предстоит узнать историю своего народа, его выдающихся представителей - создателей духовного богатства. Обретение казахами свободы и независимости в Казахстане дало возможность оглянуться назад в прошлое, посмотреть внимательнее вокруг. И оказалось, что предки современных казахов имели интересную и насыщенную важными историческими событиями богатую и интересную историю, развитую культуру, своих великих национальных героев защитников нашего Отечества, легендарных ханов, батыров, биев, которые занимали достойное место в истории и культуре казахского народа.

В историческую летопись Туркестанского края достойно вписались имена многих видных сынов Великой Казахской степи таких как: С.Датов, И.Тайманов, М.Утемисов, Ж.Нурмухамедов и др, которые оставили свой яркий и неизгладимый след в истории своего народа.

Одним из таких выдающихся сынов казахского народа середины XIX века был Есет Котибаров (1807 - 1888), возглавлявший национально-освободительное движение казахов Приаралья. Жизнь и деятельность этого легендарного патриота борца за независимость, и свободу своего народа вызывает гордость и уважение у молодого поколения. О его небывалых подвигах было сложено немало легенд и преданий в среде народа.

Теоретическая часть

Как отмечает известный дореволюционный российский исследователь и путешественник Е.П.Ковалевский: «Исет был сложен как Геркулес, его атлетические формы, его красота и приемы, полные отваги могли поразить, европейца имели сильное влияние в кругу его соотечественников. О нем рассказывают множество легенд. Вот один из них. Исет как - то увидел в улусах Кулмухамеда его дочь и был поражен ее красотой. В то время он мог бы легко добыть ее в себе в жены, но не подстрекаемый препятствиями, вскоре совершенно забыл прекрасную султаншу. Прошел год, два рода Кулмухамеда и Исета поссорились и повели между собой кровавую вражду. Исет батыр ствовал, женщин он презирал, как существа, с которыми была связана мысль, хотя о временной оседлости, хотя об легких для киргиза путях, а Исету нужны были свобода и безграничные просторы. Однажды под вечер, приехал к Исету кочующий купец, гость желанный, вестовщик неистошимый, гостеприимный батыр честил его от души, а купец говорил не умолкая. В ауле Кулмухамеда будет такой пир, сказал гость, какого давно не было в степи. А что? Кулмухамед отдаст замуж свою дочь.

Исет смолчал, но судорожное движение лица его показывало ясно, что эти слова глубоко уязвили его. Через несколько минут он вышел из кибитки, позвал к себе двух верных и надежных товарищей и спутников и еще до рассвета все трое были в ауле Кулмухамеда, находившемся в 70 верстах от аула Есета. Это было в темную осеннюю ночь. Припав в земле, Исет ползком подкрался к юрте, где он полагал, была его красавица, и вскоре вышел оттуда с ношей на руках, похищение нельзя было сделать в втихомолку, поднялась тревога, но товарищи Исета увлекли за собой погоню, а сам он беспрепятственно достиг до своей лошади, скрытой за бугром. Еще минута и он сидел верхом, привязывая к седлу свою драгоценную ношу, как вдруг, при возникающей заре он заметил, что на руках его была полуживая старуха олицетворенное безобразия, он готов был кинуть с размаха о землю это жалкое существо, но счастливая мысль мелькнула, перед ним и он пощадил ее. Укажешь ли ты мне кибитку и ложе дочери султана? Укажу. Исету некогда было ждать, пока уляжется взволнованный народ, оставив одну лошадь на месте и посадив на другую старуху, он отправился за ней на новый подвиг. Вскоре его приметили. Ударив нагайкой лошадь и гикнув на нее, он припал к земле и между тем как лошадь неслась со своей жертвой, ясно отражавшейся на просвечивавшемся горизонте и увлекала за собой погоню, Исет добрался до желанной кибитки и на этот раз не ошибся. На другой день, в ауле Исета славили подвиг его и добытую им красавицу, которая не только не печалилась о своей участи, но гордилась тем, что стольких опасностей и жертв стоила своему мужу» [1].

В этой красивой и интересной легенде приведенной известным дореволюционным исследователем и путешественником Е.П.Ковалевским есть определенная доля правды, ибо спутницы жизни великих исторических личностей всегда разделяли их точку зрения, находились рядом с ними в трудную минуту времени, вдохновляли их на героические подвиги, давали мудрые советы и наставления.

Как отмечает известный казахстанский исследователь М.У.Шалекенов: «Есет Котибаров пользовался большим авторитетом не только среди своего рода улкеншекты, но и в соседних казахских родах адай, табын, шомекей, торткара и др. В 1838 году Есет Котибаров вместе с Жоламан батыром напали на Елекское укрепление русских, а в 1847 – 1848 гг. совместно с Жанхожей Нурмухамедовым вели борьбу с хивинскими и кокандскими завоевателями в низовьях Сырдарьи. В 50 – х гг. XIX века Есет Котибаров вел активную борьбу против русской колонизации, оказав сильное сопротивление продвигавшимся к Аральскому морю российским войскам. 18 июля 1847 года в районе Эмбы Есет со своими людьми напал на карательный отряд, сформированный из 200 казаков Оренбургского и Уральского войск и 120 казахов, возглавляемых султанами, служившими в рядах царских войск. Потеряв до 30 человек, повстанцы вынуждены были отступить к верховьям Эмбы» [2].

Известный дореволюционный российский исследователь Н.А.Маев так охарактеризовал военное искусство Есета Котибарова: «Для поимки Исета в степь выступали несколько раз русские отряды, но Исет постоянно успевал вовремя отойти на Усть-Урт, когда русские отряды не могли проникнуть по причине отдаленности от линии, недостатка воды и продовольствия.» [3].

На наш взгляд, превосходное знание местности, умелые военные маневры, четко выработанная тактика борьбы с превосходящими силами противника позволило Есету Котибарову своевременно принимать верные решения и отойти на исходные рубежные позиции.

В этой же статье Н.А.Маев подчеркивает: « Другой батыр Чиклинского рода, имеющий и поныне большое влияние на киргизов в западной части степи, бий Исет Котибаров. Он недолго находился в мирных и дружественных отношениях к русскому правительству. Грабеж и баранта, в которых Исет принимал деятельное участие, несколько раз вынуждали Оренбургское начальство высылать против Есета Кутебарова значительные отряды войск. В одну из таких экспедиций погиб в 1855 году султан – правитель Араслан Джантюрин, изрубленный самим Исетом» [3, с.423.].

Как отмечает другой не менее известный дореволюционный российский исследователь Л.Ф.Мейер: «Другой представитель если так можно выразиться, демократического элемента в киргизском (казахском - авторы) народе, Исет, сын известного наездника Кутебара - тоже простой киргиз(казах- авторы). Этот человек несколько иного характера, в нем видим более ловкого предводителя, нежели главу народа, действительно заботящегося о благе своих соотечественников, он на свободу и права народа, по крайней мере, пока дело не касалось его личности. Влияние его и значение в народе неоспоримо, но основано за исключением Чиклинского рода» [4].

На наш взгляд, Л.Ф.Мейер безусловно прав в данной взвешенной научно-аргументированной оценке.

Не менее известный дореволюционный российский исследователь Д.Д. Семенов характеризуя военно-полководческие таланты двух великих национальных героев казахского народа Кенесары Касымова и Есета Котибарова отмечает: «Особенно же тяжелы были годы с 1838 по 1845, когда смелые наездники – Кенесары Касымов и Исетай Котибаров последний раз подняли знамя независимости киргизов (*казахов - авторы*). Оба эти удалыца несколько лет против русских отрядов, не раз им удавалось разгромить аулы преданных нам киргизов (*казахов - авторы.*), разбивать караваны, почту и угонять стада, не раз нападали они, хотя и безуспешно на наши укрепления. Наконец, преследуемый нашими отрядами, Кенесара откочевал за реку Чу и затем погиб в злой сече с независимыми тогда бурутами, которые заманили его отряд в ущелье, истребили его, а голову Кенесары, в виде любезности, прислали одному из русских пограничных начальников. Кутебаров также был, наконец, вытеснен из своих кочевок по реке Эмбе на Усть-Урте и затем окончательно смирился, схваченный с тыла хивинцами, раздраженными его грабежами» [5].

Говоря о причинах национально-освободительного движения казахов Приаралья под руководством батыра Исета Котибарова известный казахстанский исследователь У.Х.Шалекенов отмечает: «Причиной восстания шектинцев, как и сырдарьинских егиншей, были поборы, притеснения, тяжелые повинности, которые ввела царская администрация. Особенно тяжело отражалась на шектинцах обязательная поставка верблюдов для русских войск, совершавших походы вглубь Средней Азии. Только во время похода Перовского на Ак-Мечеть царские власти потребовали у местного населения выставить 4 тысячи вьючных верблюдов и много погонщиков. Казахи не смогли выполнить этого требования и откочевали на юг, ближе к хивинским пределам. Во главе их стоял Есет Котибаров из рода шекти. Оренбургский генерал – губернатор неоднократно направлял карательные отряды для подавления восставших. Но Есет заблаговременно успевал отправлять аулы и тяжелый груз в пески Барсуки и на Устюрт. Своих джигитов он разбивал на две группы, которые двигались по степям, нападали на царские караваны, а иногда завязывали бой с карательными отрядами. Большая часть рода шекти переселилась в урочища Урга, Тайлы и в район Кунграда. Иногда Есет Котибаров совместно с родственником Азбергенем Муйнатпасовым жил недалеко от Кунграда, в местности Азберген.» [6].

Аналогично охарактеризовал причины начала национально-освободительного движения казахов Приаралья другой не менее известный казахстанский исследователь Т.Шоинбаев, который отмечал: «В мае 1853 года в связи с походом русских войск на Ак-Мечеть и переброской грузов и войск на Сырдарью был начат наем верблюдов. Правитель Средней части Младшего жуза Араслан Джантюрин потребовал от шектинцев выставить 4000 верблюдов с вьючными припасами и платой за продовольствие работникам при них. Эти поборы послужили поводом к открытому выступлению казахов рода шекты. Они отказались давать верблюдов. В объяснении по этому поводу Есет Котибаров писал правителю западной части Младшего жуза Тяукину: «Мы не дали Араслану Джантюрину силою требуемых им верблюдов, потому что насильственное требование его показалось нам противозаконным». Казахи стали собираться в верховьях Эмбы, чтобы общими силами помешать выполнить приказ. Вследствие этого пограничное начальство решило наказать шектинцев и задержать Есета. Отчасти решение Есета не давать верблюдов объясняется его опасением нападения со стороны Хивы» [7].

Характеризуя полководческое искусство Есета Котибарова Т.Шоинбаев подчеркивает: «Чтобы сломить Есета с линии с двумя казачьими отрядами и 200 джигитами выступил правитель западной части Младшего жуза султан Тяукин. Одновременно из Уральского укрепления вышел отряд под командованием майора Михайлова, который вел султан Елекей Касымов с 600 джигитами. Этот отряд напал на аулы жаксимовского отделения, угнал до 300 верблюдов и лошадей, убил несколько человек, а джигиты Елекея разграбили аулы жаксимовцев и забрали их имущество. Султан Тяукин предполагал вызвать Есета к себе в лагерь для переговоров и захватить его. Двое лазутчиков Есета, находившиеся при Тяукине, предупредили его. Через них Есет знал и о продвижении отряда, поэтому появление его на Эмбе не было неожиданностью. Ловко уклоняясь от сближения с противником, Есет завлек его в непроходимые места, и Тяукин был прекратить погоню. В связи с этой неудачей дальнейшие действия против Котибарова были прекращены» [7, с.134].

Как отмечает известный казахстанский исследователь М.У. Шалекенов: «Иногда Есет Котибаров вместе с родственником бием Азбергенем Мунайпасовым жил недалеко от Кунграда, в местности Азберген. Среди кунградских казахов Есет Котибаров находился в последние годы восстания, то есть 1857 – 1858 гг. 21 июня 1857 г. оперативные работники форта Перовского отмечали, что мятежник

Исет Кутебаров находится ныне с аулами недалеко от хивинского города Кунграда, близ берегов Аральского моря. В 1858 г от Кунграда до Хивы несколько казахских феодалов, в том числе и Есет Котибаров, сопровождали русскую дипломатическую миссию в Хиву, возглавляемую полковником Игнатьевым. Есет прибыл в Хиву с целью получить помощь от хана, для продолжения борьбы с Россией. Вначале хан обещал выделить Есету 2500 человек, но впоследствии отказался от своего обещания. Русские карательные отряды разгромили несколько родов, поддерживавших Есета Котибарова, угоняли их скот, забирали ценные материальные ценности. Но Есет продолжал борьбу с карательными силами оренбургского ведомства. Только в 1858 году он добровольно принял мирные условия царской власти. В 1873 году он принимал участие в Хивинском походе в составе Оренбургского отряда. За этот поход был удостоен золотой медали «За усердие». Прожив более 80 лет, Есет Котибаров скончался в 1888 году и был похоронен на родовом кладбище в местности Шолакжиде недалеко от станции Шалкар в Актюбинской области» [2, с.68-69].

Как отмечает известный дореволюционный российский исследователь В.Потто: «Однако трудность и почти невозможность захватить Котибарова имевшего повсюду своих приверженцев, заставил генерал - адъютанта Катенина, назначенного тогда начальником Оренбургского края прибегнуть к иному способу и обещать Есету прощение, в том случае, если он изъявит безусловную покорность. Переговоры пошли успешно, и летом 1857 года, когда генерал Катенин отправился в степь, Исет явился к нему с повинной головой. Затем Есет Котибаров состоял некоторое время управляющим кабаковским отделением чиклинского рода, а в 1859 году был назначен помощником начальника Иргизского уезда, в поощрение за содействие, оказанное им при введении нового степного положения между киргизами чиклинского рода. Исет действительно служил типом степного наездника и батыра в полном значении этого слова, и в этом надо искать причину его необыкновенного влияния и той популярности, которой он пользуется в массе кочевого населения» [8].

На наш взгляд, оценки известного дореволюционного российского исследователя В.Потто вполне правдивы и объективны с точки зрения современных данных.

Ряд важных и содержательных сведений об Исете Котибарове содержится статье немецкого исследователя Фридриха Антона Геллер фон Хелльвальда «Центральная Азия». В ней он отмечает: «В 50-е годы XIX века смелый предводитель Ишед (Есет – авторы) Кутебар сумел разбудить патриотизм киргиз – кайсаков, он посещал палатки номадов и приводил в смущение первых людей народа, когда сравнивал их поведение с поведением их предков и разжигал боевой дух молодежи. «У них были кони и оружие, - зывал он, - а у нас разве нет? Разве мы не так многочисленны, как песок в пустыне? Обернитесь на восток, запад, север и юг – везде вы найдете кайсаков, почему мы должны подчиняться горстке чужаков? Пламенные речи Кутебара нашли живой отклик, и значительное число сторонников сплотилось вокруг него. Вскоре русские увидели, что им противостоит опасный враг, ни один караван не мог пересечь пустыню без того, чтобы на него не напали, снабжение провиантом укрепленных мест оказалось под угрозой. Тогда российский командующий генерал – лейтенант Перовский, решил использовать самих киргиз – кайсаков для подавления страшного восстания. Подарками и обещаниями он склонил султана номадов Араслана на свою сторону, последний взял на себя обязательство доставить ему голову Кутебара, опираясь на 900 человек своего племени и при поддержке нескольких казачьих подразделений. Это была трудная задача, так как Кутебар молниеносно напал на тех, кто рассчитывал усыпить его бдительность. Его люди незаметно подкрались к палатке Араслана, напали и убили его самого и многих из его одры. Казакам с трудом удалось отступить. Многочисленные подразделения казаков и башкиров, пехотные батальоны и орудия выдвинулись из Орска, Оренбурга и Уральска, однако безуспешно. Несмотря на то, что русские офицеры тщательно соблюдали полное молчание, казалось, что степной ветер доносил до Кутебара известия обо всем, что замышлялось против него. Как только русские приходили туда, где днем раньше стояли лагерем соединения повстанцев, они не находили ничего, кроме погасших костров. Привычные к трудностям и лишениям всякого рода, кайсаки уходили в неприступные степи Устюрта. Так продолжалось пять лет, Кутебар перерезал связи, изолировал европейцев в их крепостях, уходил от любой попытки его поймать» [9].

Таким образом, благодаря применению успешных военных маневров и тактики ведения боевых действий, Есету Котибарову удавалось не раз без значительных потерь прорывать кольцо окружения и уходить в неприступные места.

Заключение

Таким образом, особое место в национально-освободительном движении казахов Приаралья против колонизаторской политики Хивинского, Кокандского ханств и царской России занимала ключевая фигура в истории казахского народа легендарный батыр Есет Котибаров, чьи заслуги и патриотические подвиги во благо народа с глубоким восхищением вспоминают и чтут его потомки. Национально – освободительное движение казахов под руководством Есета Котибарова, имело важное историческое значение. Оно продемонстрировало наличие свободолюбивого духа и силы воли у казахского народа, его стремление к независимости и свободе.

Список использованной литературы:

1. Ковалевский Е.П. *Странствователь по суше и морям (1845 – 1849 гг.)* // Туркестанский сборник Том 32. СПб., 1871. С.94-95.
2. Шалекенов М.У. *Взаимоотношения народов Приаралья в XVIII – XIX вв.* Алматы., 1995. - С. 66-67.
3. Маев Н.А. *Очерк истории киргизского народа с 1732 по 1868 гг.* // Туркестанский сборник Том 52. СПб., 1873. С. 422.
4. Мейер Л.Ф. *Киргизская степь Оренбургского ведомства* // Туркестанский сборник Том 22. СПб., 1870. С. 66.
5. Семенов Д.Д. *Туркестанский край* // Туркестанский сборник Том 406. СПб., 1886. С. 127-128.
6. Шалекенов У.Х. *Казахи низовьев Амударьи.* Ташкент., 1966. С. 51.
7. Шоинбаев Т.Ж. *Добровольное вхождение казахских земель в состав России.* Алма-Ата., 1982. С. 133.
8. Потто В. *О степных походах* // Туркестанский сборник Том 82. СПб., 1873. С.254-255.
9. Фридрих Антон Геллер фон Хелльвальд *Центральная Азия* // История Казахстана в западных источниках XII – XX вв. Том 6. Алматы, 2006. С. 177-178.

References:

1. Kovalevsky E. P. *Wanderer on land and seas (1845-1849)* // *Turkestan collection Volume 32. St. Petersburg, 1871. pp. 94-95.*
2. Shalekenov M. U. *Relations between the peoples of the Aral sea region in the XVIII – XIX centuries.*, *Almaty., 1995. - P. 66-67.*
3. Maev N. *And. Essay on the history of the Kyrgyz people from 1732 until 1868* // *Turkestan collection Volume 52. SPb., 1873. S. 422.*
4. Meyer L. F. *Kyrgyz steppe in the Orenburg Department* // *Turkestan collection Volume 22. SPb., 1870. p. 66.*
5. Semenov D. D. *Turkestan krai* // *Turkestan collection Volume 406. SPb., 1886. p. 127-128.*
6. Shalekenov. Kh. *Kazakhs of the lower reaches of the Amu Darya.* *Tashkent., 1966. p. 51.*
7. Shoinbayev T. Zh. *Voluntary entry of Kazakh lands into Russia.* *Alma-Ata., 1982. p. 133.*
8. Potto V. *About steppe campaigns* // *Turkestan collection Volume 82. St. Petersburg, 1873. pp. 254-255.*
9. Friedrich Anton Geller von Hellwald *Central Asia* // *The history of Kazakhstan in Western sources of the XII-XX centuries. Volume 6. Almaty, 2006. pp. 177-178.*

ГРНТИ 03.23.07

УДК 94.(470)

Исенгалиева А.Г.¹

¹*к.ф.н., доцент ЮКГУ им. М.О.Ауэзова*

**ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СВЕДЕНИЯ О КАЗАХАХ ПО НАБЛЮДЕНИЯМ В.В. РАДЛОВА,
М.МИХАЙЛОВА, Д.ЛЬВОВИЧА, Л.Ф. КОСТЕНКО И А.АБАЗА**

Аннотация

В статье автор на основе привлечения многотомного источника «Туркестанский сборник» проанализировала труды известных дореволюционных российских исследователей колониального периода, в трудах которых наиболее рельефно отразились обычаи и обряды, хозяйство и быт, образ

жизни, культура, верования, домашние промыслы и ремесла, занятия казахов. Многоотомный первоисточник «Туркестанский сборник» хранящийся в единственном экземпляре в национальной библиотеке им. А.Навои г. Ташкента вызывает у представителей научной и мировой общественности глубокий познавательный интерес, ввиду того, что на ее страницах содержатся весьма содержательные и ценные историко-этнографические сведения о народах Центральной Азии.

Ключевые слова Промыслы и занятия, хозяйство, образ жизни, быт казахов

Исенгалиева А.Г.¹

¹*ф.ғ.к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің доценті*

В.В. РАДЛОВ, М.МИХАЙЛОВ, Д.ЛЬВОВИЧ, Л.Ф. КОСТЕНКО ЖӘНЕ А.АБАЗДЫҢ ҚАЗАҚТАР ТУРАЛЫ ЭТНОГРАФИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРІ

Андамна

Мақалада автор көп томдық «Түркістан жинағы» дерегіне сүйене отырып, отаршылдық кезеңдегі Ресейдің әйгілі зерттеушілерінің шығармаларын талдады, олардың еңбектерінде салт-дәстүрлер, тұрмыс-тіршілік, мәдениет, наным-сенімдер, үй қолөнері, шаруашылығы барынша көрсетілген. «Түркістан жинағы» көп томдық дереккөзі бір данада А.Навои атындағы Ұлттық кітапханасында сақталған, оның беттерінде Орталық Азия халықтары туралы өте маңызды және құнды тарихи-этнографиялық ақпараттар берілген, ғылыми және әлемдік қоғамдастық өкілдері арасында терең танымдық қызығушылық тудырады.

Кілт сөздер Қолөнер мен кәсіп, қазақтардың тұрмысы, өмір салты

ETHNOGRAPHIC INFORMATION ABOUT THE KAZAKHS ACCORDING TO THE OBSERVATIONS OF V.V. RADLOV, M. MIKHAILOV, D. LVOVICH, L.F. KOSTENKO AND A. ABAZA

Isengalieva A.G.¹

¹*Candidate of Philosophy, Associate Professor M. Auevov South Kazakhstan University*

Abstract

In the article, the author, based on the multi-volume source Turkestan Collection, analyzed the works of well-known pre-revolutionary Russian researchers of the colonial period, the works of which most clearly reflected customs and rituals, household and lifestyle, lifestyle, culture, beliefs, home crafts and crafts, Kazakh classes. The multivolume source "Turkestan Collection" stored in a single copy in the national library named after A. Navoi of Tashkent arouses deep interest among the representatives of the scientific and world public, in view of the fact that its pages contain very informative and valuable historical and ethnographic information about the peoples of Central Asia.

Keywords Crafts and occupations, economy, lifestyle, life of Kazakhs

Каждая историческая эпоха, отражавшая реальные исторические события прошлого, выдвигала на историческую арену своих видных и ярких представителей, которые оставили свой заметный след в истории своего народа. История изучения этнографии народов Туркестана дореволюционными российскими исследователями насчитывает не одно столетие. За этот период благодаря усилиям прогрессивных российских демократов был собран колоссальный фактический материал, в которых нашли свое отражение наиболее ключевые и важные проблемы истории и этнографии казахского народа колониального периода.

После завоевания Казахстана царской Россией началось систематическое и углубленное научное изучение истории и этнографии казахского народа. Весьма заметный вклад в изучении истории и этнографии казахского народа внесли такие российские исследователи, как В.В.Радлов, М.Михайлов и Д.Львович, Л.Ф.Костенко и А.Абаза в трудах, которых отражены многие стороны духовной и культурной жизни кочевников, их быт, занятия, хозяйство и т.д.

Немало сделал для изучения этнографии казахов выдающийся дореволюционный российский исследователь В.В.Радлов, который в своем труде «Из Сибири» осветил многогранные аспекты

казахской этнографии, в частности историю, быт и культуру, традиционный уклад жизни, хозяйство и.т.д. [1].

Так, например, В.В.Радлов отмечает родство казахов со степью и их природную сметливость. «Из всех чувств у киргизов (казахов – А.Г.) особенно развито зрение, да это и неудивительно. Киргиз (казах – А.Г.) живет обычно в широкой степи и поэтому смолоду привыкает вглядываться вдаль. Он может целыми днями ехать по следу пропавшего животного и не потеряет этого следа, даже если он ведет через пастбище большого стада. По следу животного он часто поразительно может определить его особенности. Не раз приходилось мне удивляться, как мои проводники на огромном расстоянии точно определяли одежду или другие признаки всадника, которых я еще не в состоянии был разглядеть» [2].

Говоря о казахских овцах В.В.Радлов пишет: «Киргизы (казахи – А. Г.) не без гордости называют ее қазақ қой, то есть киргизской овцой, в отличие от русской и калмыцкой овцы, которые тоже известны киргизам. Своими размерами она намного превосходит русскую овцу: до аршина вышиной, до полутора аршин в длину. Киргизская (казахская – А.Г.) овца имеет крепкое сложение и очень мясиста, но покрыта очень жесткой шерстью, поэтому шубы из шкур киргизской (казахской – А.Г.) овцы не считаются ценными. Характерным признаком киргизской (казахской – А.Г.) овцы является ее жировой нарост (куйрук). Он формируется с раннего детства и состоит из двух толстых сальных подушек, отделенных друг от друга хвостовыми позвонками» [3].

Кроме того, в своей работе «Из Сибири» В.В.Радлов с большим профессионализмом описывает повадки, характер, породу и роль лошадей в традиционном быту кочевников. Так, например, он пишет: «Киргизскую (казахскую – А.Г.) лошадь отличает выносливость. Как и весь киргизский (казахский – А.Г.) скот, она сама отыскивает себе корм и поэтому не капризна: она может долго терпеть голод, не теряя сил. Это – подлинно степная лошадь. Для киргиза (казаха – А.Г.) лошадь – это высшее средоточие красоты, жемчужина среди всех его животных. Он любит свою лошадь больше чем возлюбленную, свое уважение к коню киргиз (казах – А.Г.) выражает уже при помощи имени, которое дает ему» [4].

Этнографические сведения о казахах содержатся в публикации не менее известного дореволюционного российского исследователя М.Михайлова, который в своей статье «Киргизы» осветил традиционный уклад жизни, быт и культуру, занятия, промыслы казахов [5].

Характеризуя образ жизни, занятия и промыслы казахов М.Михайлов пишет: «Киргизы (казахи – А.Г.) как известно, ведут кочевую жизнь. Перекочевки с места на место совершаются весьма часто, смотря по состоянию кормовых трав. Скотоводство составляет главное занятие киргизов (казахов – А.Г.). По последним сведениям, в одной Оренбургской степи насчитываются более 6.000. 000 голов скота, кроме верблюдов, которых средним числом, приходит ежегодно на линию до 20.000 голов с товарами, и затем вероятно не меньшая часть остается в аулах для внутреннего движения, перекочевки и вообще хозяйственных работ. После скотоводства следует звериный, рыбный и соляной промыслы. Киргизы (казахи – А.Г.) любят охоту, но еще недавно стали запасаться ружьями, а по большей части охотятся при помощи собак и нарочно к тому обученных хищных птиц ястребов, соколов и беркутов. Рыболовство производится в степи в громадных размерах» [6].

Таким образом, хозяйство казахов в рассматриваемый нами период времени носило комплексный характер.

В этой же статье автор отмечает: «Главные предметы торговли их составляют здесь скот, лошади, сырые кожи, верблюжий армяк и кошмы (войлоки). Ежегодно к Петропавловску сгоняется до полумиллиона голов, как крупного, так и мелкого рогатого скота» [7].

Важный вклад в изучении этнографии казахского народа внес известный дореволюционный российский исследователь Д.Львович. В своей статье «По киргизской степи. Путевые очерки» автор дал на наш взгляд, правдивое освещение традиционного образа жизни, быта и культуры, верования, занятий казахов. Более того, его сопровождал во время путешествия по Казахским степям верный проводник, друг и товарищ Нургужа Атабеков. Он пишет: «С первых же дней я убедился, что приобрел в лице Нургожи не просто проводника, или спутника, а нечто гораздо более ценное, нечто, сокровищу подобное. Изучил он свою степь вдоль и поперек поразительно до мельчайших подробностей, помнил все овраги, колодцы, даже могилы, причем повсюду у него оказывались разные родственники или приятели, у которых можно было, и отдохнуть, и переночевать, и запастись кое – какой провизией для дальнейшего пути. Сверх того, Нургожа знал множество киргизских песен, рассказов и легенд, которыми охотно делился со мной, и вдобавок обладал целым арсеналом мелких,

полезных познаний, например, искусно владел иглой, лечил лошадей, безошибочно ориентировался по звездам» [8].

Очень красочно и колоритно Д.Львович описывает юрту зажиточного киргиза Доспая Амирова. Автор пишет: «Его просторная, высокая юрта была чисто убрана и на редкость нарядно обставлена. Темно-серая мягкая кошма была расстелена на полу, кереге сплошную завешано расшитыми ковриками и покрывалами. Прямо у входа против стены стояло несколько кованых сундуков, покрытых целой горой аккуратно сложенных одеял и подушек, направо от них помещалась деревянная крашенная кровать – единственная мебель в жилье с такой же кучей подушек, тут же рядом только еще правее и, следовательно, ближе к двери были сложены всевозможные хозяйственные принадлежности: ларцы с посудой, ящики с провизией, мешки из прокопченной кожи для кумыса (саба), конская сбруя, седла, казаны, разный мелкий домашний скраб, в том числе небольшой самовар – вероятная гордость всего аула» [9].

Кроме того, в данных путевых заметках Д.Львовича дана специфика ведения традиционного кочевого хозяйства, картина перекочевков казахского аула, сцены описания охоты на хищных зверей и.т.д.

Обращаясь к характеристике казахской национальной кухни Д.Львович отмечает: «От барана киргиз (казах – А.Г.) получает и главнейшие средства пропитания. Из баранины он приготовляет свой излюбленный куурдак – и главное чудесный бишбармак (мясо по – казахски А.Г.), неизбежное праздничное угощение всякого мало-мальски зажиточного киргиза (казаха – А.Г.). Молочные продукты степного овцеводства не менее разнообразны. Кроме обыкновенного молока, масла и сыра, сюда следует отнести, например, курт род отжатого и просоленного творога заготавливаемого вдоволь, а также катык (айран)» [10].

Другим не менее известным дореволюционным российским исследователем был военный офицер Генерального Штаба пограничной российской колониальной администрации Л.Ф.Костенко, в трудах которого содержатся весьма ценные и интересные историко-этнографические сведения о народах Центральной Азии, в том числе о казахах.

Так, например, в своем труде «Туркестанский край» Л.Ф.Костенко отразил нравы и обычаи, характер, похоронно-поминальные обычаи и обряды, хозяйство, занятия, образ жизни, быт и культуру кочевых казахов [11].

Характеризуя традиционную одежду Л.Ф.Костенко пишет: «Одежда киргизов состоит из длинных кафтанов или халатов из армячины, бумажной и шелковой материи, а иногда из бархата, из таковых же широких шалвар сделанных впрочем, иногда из плису или бараньей кожи. В настоящее время все сколько-нибудь зажиточные киргизы носят рубашки, бритую голову покрывают сперва небольшой шапочкой тюбетейкой, потом высокой остроконечной войлочной шапкой, зимой головным убором, поверх тюбетейки, служит меховая шапка или папаха малахай, надеваемая мехом вниз. На ногах кожаные сапоги, иногда с галошами. Пояс кожаный, на нем висят мешочки и сумочки с порохом и пулями, ножом и огнивом – все вместе называется калта» [12].

Очень колоритно описано в данном труде картина перекочевки кочевников. Он отмечает: «Порядок перекочевки следующий: главная забота сборов, складывания и раскладывания кибиток и имущества лежит на женщинах, хозяин только наблюдает за порядком, а другие мужчины гоняют скот и составляют из него стада, каждой породы отдельно. Подъем начинается до рассвета и когда все готово, весь караван приходит в движение. Впереди едет хозяйка, обыкновенно на лошади, за ней на верблюдах или лошадях другие женщины и везут имущество, обыкновенно на это время киргизы надевают лучшее платье. Наиболее дорогие и ценные вещи (ковры, самовары) навьючиваются сверху и вообще все шествие имеет праздничный вид» [13].

Касаясь традиционного уклада жизни номадов, автор подчеркивает: «образ жизни и степи развития здешних киргизов (казахов – А.Г.) совершенно те же, что в других частях киргизского населения в пределах России. Жилище их юрта, богатство состоит в баранах, рогатом скоте, лошадях и верблюдах. Кроме того, они занимаются и хлебопашеством. Засевают пшеницу, просо, ячмень и табак» [14].

Таким образом, Л.Ф.Костенко отмечает, что уже в тот период хозяйство казахов носило не сугубо скотоводческий, но и комплексный характер, наряду с традиционным кочевым скотоводством важное место занимало и земледелие.

В 1902 году в Санкт-Петербурге было издано работа К.К.Абаза «Завоевание Туркестана». В ней приводятся ряд этнографических сведений о казахах. Наблюдая за образом жизни и бытом номадов,

автор отмечает, что «Они подобно всем кочевникам, по мере выпаса трав, переходят с места на место со своими стадами, семьями, со всем домашним скарбом. Перекочевка – это лучшее время, праздник киргизский, мужчины, женщины, девушки, даже дети едут верхом, причем лошади убраны по – праздничному, вьючные верблюды обвешаны бухарскими коврами или пестрыми киргизскими войлоками, украшены страусовыми перьями, лентами, бубенчиками, молодежь обоего пола гарцует. Все радуются в ожидании полакомится жирной бараниной. Женщины и девушки наряжаются в лучшие одежды, замужние женщины прикрепляют сзади пояса разноцветные попоны, прикрывающие у лошадей крупы, мужчины подпоясаны кушаками в серебряной оправе, в руках дорогие нагайки, щегольские уздечки и седла сплошь покрыты золотом, серебром и драгоценными камнями. Поход открывают старшины, знакомые с местом перекочевки, за ним гонят стада баранов, рогатого скота, табуны лошадей и верблюдов, сзади все мужское население, женщины и вьючные животные, в хвосте каравана – работники» [15].

Очень колоритно описывает автор забавы и развлечения номадов. «Любимейшее развлечение киргиза (казаха – А.Г.) ловля зверей при помощи выученных птиц; беркута, ястреба или сокола. Птица, накрытая чехлом, сидит у киргиза (казаха – А.Г.) на седле, когда охотник снимает чехол, беркут летит и впивается когтями в добычу, будь то заяц, лисица, дикая коза, даже волк – до тех пор, пока подъедет хозяин и докончит зверя плетью или своим копьём. На маленьких зверей выпускают соколов, ястребов» [16].

В этой же работе автор подчеркнул роль лошади в хозяйственной жизни номадов. По его свидетельству: «Лошадь в глазах казаха есть олицетворение красоты. Числом лошадей определяются богатство казахов. Она необходимо ему и как средство для передвижения по обширным степным пространствам и как средство для жизни, ибо снабжает его и мясом и кумысом. В общем киргизская (казахская – А.Г.) лошадь производит приятное впечатление легкостью и пропорциональностью своих частей, но главное ее достоинство выносливость и неприхотливость в корме» [17].

А.Абаза также подчеркивает, что « в домашнем быту киргиза (казаха – А.Г.) лошадь имеет первенствующее значение. Она не только рабочая сила, но она и поит и кормит киргиза (казаха – А.Г.). Кумыс любимый напиток степняка. В сыром виде лошадиное молоко киргизы (казахи – А.Г.) не употребляют. Конское мясо киргизы (казахи – А.Г.) употребляют в вареном виде и только по праздникам» [18].

Таким образом, А.Абаза сумел верно отразить роль казахских лошадей в традиционном быту номадов. В условиях кочевой цивилизации лошадь играла ведущую роль в скотоводческом хозяйстве номадов.

Кроме того, А.Абаза приводит большое количество терминов и народных названий из многих областей жизни казахского этноса. Он достаточно подробно характеризует казахскую национальную одежду (калпак, туппе, байтаба, джавлык, саукеле), национальную пищу (айран, курт, иримчик, кужа, баурсаки), детали национального жилища (кереге, уук, чангарак, табалдырык).

В целом, в данной работе К.К.Абаза очень познавательно описаны домашние породы номадов, их жилище, занятия, верования, нравы и характер, особенности воспитания детей в условиях кочевого быта и т.д.

Таким образом, история хорошо знает о четкой гражданской позиции передовых слоев российской национально-интеллектуальной элиты того периода – учёных востоковедов, географов, историков, лингвистов, этнографов, которые сделали многое для изучения истории, культуры и быта народов Центральной Азии. Именно они сумели верно, определить, кто есть кто, и что представляли собой в прошлом казахи, они смогли оценить ту великую роль, которую сыграли казахи в развитии экономики, торговли, культуры народов Центральной Азии.

Иными словами, следует отметить, что вышеуказанные нами исследователи внесли весьма важный вклад в изучении истории и этнографии казахского народа. В их многочисленных научных публикациях написанных на основе наблюдений отражена реальная историческая картина прошлого, культурно-бытовые особенности, богатство и своеобразие кочевой и оседлой цивилизации, внутренний и духовный мир номадов.

References:

1. Radlov V. V. *From Siberia. Moscow, 1989.*
2. *Ibid. S. 252.*
3. *Ibid. P. 259.*

4. *Ibid.* S. 279.
5. *Mikhailov M. Kirghiz // Turkestan collection Volume 16. St. Petersburg, 1869.*
6. *Ibid.* P. 132.
7. *Ibid.* P. 134.
8. *L. D. On the Kyrgyz steppes. Travel notes // Turkestan Collection Volume 583. Tashkent, 1917.*
9. *Ibid.* pp. 79-80.
10. *Ibid.* pp. 91-92.
11. *Kostenko L. F. Turkestan region // Turkestan Collection Volume 250. SPb, 1880.*
12. *Ibid.* P. 339.
13. *Ibid.* P. 340.
14. *Ibid.* P. 343.
15. *Abaza K. K. The Conquest of Turkestan. SPb., 1902. P. 52.*
16. *Ibid.*, p. 56.
17. *Ibid.*, p. 65.
18. *Ibid.*, p. 69.

**ӘӨЖ 631/635(574.57)-057.68(470)“17/18”
МРНТИ 03.81.37**

А.А.Кукетова¹, Г.Т. Мусабалина²

*¹ PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*
*² т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан*

ЖЕТІСУ ӨЛКЕСІНДЕГІ ЕГІНШІЛІКТІҢ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ОРЫС САЯХАТШЫЛАРЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ (XVIII-XIX ҒҒ.)

Аңдатпа

Мақалада қазақ өлкесінде егіншіліктің табиғи климаттық жағдайға байланысты даму ерекшелігі орыс саяхатшылары еңбектері негізінде қарастырылады. Аталмыш зерттеулерді талдай келе, қазақ өлкесіндегі егіншіліктің негізгі ошақтары айқындалып, Жетісу өлкесіндегі егіншіліктің даму үрдісі мен аймақтық ерекшелігі Ресей зерттеушілерінің ғылыми мұралары арқылы талданады.

Саяхатшы еңбектерін дереккөз ретінде талдай келе, Жетісу өлкесінің егіншілігі арнайы түрлерге бөлінгендігі жөнінде тұжырым жасалады. XVIII-XIX ғғ. егін шаруашылығының көшпелі мал шаруашылығынан кейінгі қосалқы шаруашылық ретінде орын алуы, қазақ өлкесінің аймақтық ерекшелігіне байланысты дамығандығы жөнінде қорытынды ой беріледі.

Түйін сөздер: Саяхатшылар еңбектері, егін шаруашылығы, деректер, табиғи-климаттық фактор, Жетісу өлкесі.

Kuketova A.A.¹, Mussabalina G.T.²

*¹ PhD doctoral student of the L.N. Gumilev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

*² d.p.s., professor of the L.N. Gumilev Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

QUESTIONS OF DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN SEMIRECHYE IN THE WORKS OF RUSSIAN TRAVELERS (XVIII-XIX CENTURIES.)

Abstract

The article discusses the features of the development of agriculture in the Kazakh steppe depending on the natural and climatic conditions based on the works of Russian travelers. By analyzing these studies, the main foci of agriculture in Kazakhstan and the trends in its development in the Semirechye region are determined. Analysis of the works of travelers as sources allows us to conclude that the agricultural sector of the Semirechensk region was divided into special species. The conclusion about the development of

agriculture in the XVIII-XIX centuries. as a secondary economy after nomadic cattle breeding and its development, taking into account the regional characteristics of the Kazakh steppe.

Key words: Works of travelers, agriculture, sources, natural and climatic factors, Semirechensk region.

А.А.Кукетова¹, Г.Т. Мусабалина²

¹PhD докторант, Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан,

² д.и.н., профессор, Евразийский национальный университет им Л.Н. Гумилева,
г.Нур-Султан, Казахстан

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ СЕМИРЕЧЬЯ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ (XVIII-XIX вв.)

Аннотация

В статье рассматриваются особенности развития земледелия в казахской степи в зависимости от природно-климатических условий на основе работ российских путешественников. Анализируя эти исследования, определяются основные очаги земледелия в Казахстане и тенденции его развития в Семиреченском регионе.

Анализ трудов путешественников как источников позволяет сделать вывод, что аграрный сектор Семиреченского региона делился на особые виды. Дается вывод о развитии земледельческого хозяйства в XVIII-XIX вв. как второстепенного хозяйства после кочевого скотоводства и его развития с учетом региональных особенностей казахской степи.

Ключевые слова: Труды путешественников, земледелие, источники, природно-климатический фактор, Семиреченский регион.

Кіріспе

XVIII ғасырдың екінші жартысына дейін қазақ халқының негізгі шаруашылықтың түрі мал шаруашылығы болғандығы белгілі. Төрт түлік мал басы орыс және Орта Азия нарығында негізгі тауар түрі ретінде пайдаланылды. Көшпелі мал шаруашылығы тұрмысымен қазақ халқы ежелден байланысты болды. Сол себепті егіншілік мал шаруашылығына қосалқы шаруашылық түрі ретінде айналысты.

Егіншіліктің ошағы әдетте, Қазақстанның табиғи – климаттық өңірлерінде егіншілікке ең қолайлы жерлерге шоғырланды. Бұндай өңірлерге Сағыз, Ембі, Ілек, Ырғыз, Орталық Қазақстан территориясында, Сарысу өзеніндегі орта ағысы, оңтүстікте – Сырдария және Жаңадария жерлерін жатқызуға болады. Бұл туралы құнды ақпаратты біз XVIII ғасырдағы Академиялық экспедициялар мәліметтерінен кездестіре аламыз.

Ежелгі егіншіліктің даму үрдісін Қазақстанның Шу, Талас, Іле, Қаратал мен Көксудан табылған ежелгі қала қоныстарының қалдықтарымен ирригациялық каналдардың жүйесі дәлелдейді.

Орыс саяхатшыларының қазақ егіншілік турасындағы жазбалары

XVIII ғасырдың II жартысындағы саяси жағдайлар мен көшпелі қоғамның даму эволюциясына байланысты Қазақстанның барлық территориясында егіншіліктің қарқынды дамуы орын алды. Бұл жағдай егістік алқаптардың ирригациялық жүйесінің өркендеуіне және егін шаруашылығы аудандарының өсуіне ықпал етті [1].

И.П. Фальк пен Х.Барданестің жинақтаған мәліметтері бойынша қазақ халқы негізінен егіншілікпен айналысады дей келе, мынадай тұжырым келтіреді: «Қазақ халқы отырықшылық тұрмыспен өмір сүреді. Олардың басты тағамы-негізінен нан өнімі пайдаланылады» [2,145-б.].

Орта жүз тарихына қатысты мәлімет қалдырған капитан И.Г. Андреевтің XVIII ғ. 80-жылдарындағы жазбаларда мынадай ақпарат беріледі: «қырғыз-қайсақтар бидай өнімін алу үшін ұлан-ғайыр егістік алқабын иемденіп алды». Сонымен бірге ол Аягөз көлі маңында Шыңғыстау тауларының аймағында Ақнайман болысында «қазақ халқы егіншілікпен айналысып, бидай, сұлы, тары өнімдерін егеді»[3, 75-76 б.].

Кіші жүз қазақтарындағы егіншіліктің дамуы туралы Орынбор муфтиі М.Хусаинов пен старшина тархан Тіленші Бөкенбай да мәлімет қалдырған [4,169-б.].

Қазақ халқының егіншілік өніміне деген сұранысы, халықтың отырықшы өмір сүру дәстүріне көшуіне және бұл шаруашылық бағытына басымдылық беру қажеттілігін тудырды. Бұл туралы М.Тевкелев пен П.Рычков жазбаларында: «қыстық кезеңге олар бидай, тары және ұн өнімдерін қыс мезгіліне сақтап қояды» - делінеді[5, 576 -б.].

П.Рычков жазбаларында қазақ халқының тұрмыстық қажеттілігіне байланысты егіншілікпен айналысуы туралы тұжырым кездеседі. Оның себебін қыстық кезеңге арнайы сақтап қою қоймалары болуы қажеттігінен екендігі туралы айтып өтеді.

Көшпелі халық мал шаруашылығымен бірге егіншілікпен айналысқандығы белгілі. Егіншілік қосымша шаруашылық түрі ретінде орын алды. Егіншіліктің даму үрдісі туралы заттай ескерткіштерді Қараторғай өзендерінің арықтарының қалдықтары дәлелдейді. Бұл ежелгі егіншіліктің дамуына капитан Н.Г.Рычков өзінің 1771 жылы қазақ даласына саяхатында баса назар аударып бақылаған. Жайық өзені бойында тұратын халықтың егіншілікпен айналысатындығы туралы Капитан Николай Рычковтың кыргыз-қайсақ даласына 1771 жылы жасаған саяхатының күнделікті жазбаларында мынадай ақпарат беріледі: «Жайық өзені бойында егін егетін алқаптары, балықты көлдері орналасқан. Бидай егумен айналысады. Бірақ бидай өз бағасын сақтап тұрады. Ол жердегі халық бидайдан алынған өнімдермен өздерін қамтамасыз етеді. Троицк бекінісіне дейінгі аралықта егіншілер диқаншылықпен айналысады[6].

1825 жылы XIX ғасырдың басында Нұра өзені аймағынан өткен І Александрдың кеңесшісі Демидов Қорғалжын өзенінің жанында ежелгі егістік алқабы мен жерлері орын алатындығын мәлімдеді [7,100-101-б.].

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс саяхатшылары еңбектерінде қазақ халқының егіншілік өніміне деген сұранысы, халықтың отырықшы өмір сүру дәстүріне көшуіне және егін шаруашылығы бағытына басымдылық беру қажеттілігін тудырғаны туралы мәліметтер келтіреді. Қазақ халқының негізгі шаруашылығы мал шаруашылығы ретінде танылса, оған қосалқы шаруашылық ретінде егіншіліктің орын алғандығы жөніндегі мәселе қарастырылған. Сонымен қатар егіншіліктің дамыған аймақтары туралы ақпарат берілген.

XVIII - XIX ғасырдың бірінші жартысындағы егіншіліктің даму ошақтары

XVIII-XIX ғғ. қазақ халқының шаруашылығы туралы ақпарат беретін іргелі еңбектің бірі «Хозяйство казахов в XVIII-XIX вв» зерттеуінде: «Қазақ халқының Қара Ертіс, Курчум, Калджир аймағында, Зайсан жерінде, Тарбағатай тауларының батыс және солтүстік аймақтарында, Қалба тауларының жүйесінде, Шығыс Қазақстанның өзен мен көлдерінің аймақтарындағы қазақ халқы егіншілікпен айналысты [8,159-б.]» -делінген.

Жоңғар шапқыншылығы дәуірінде де қазақ егіншілігі өз дамуын тоқтатпады, қазақ қоныстарын сақтап, ежелгі қоныстарында қайта туды. Орта жүздің солтүстік аймақтарында егіншілік қарқынды түрде дамыды. Әр жыл сайын қазақ халқының нан өніміне қажеттілігінің өсе бастауы, Уй бекінісіндегі нан сауда саттығының дамуы мен XVIII ғасырдың 60-70 жылдары патша әкімшілігінің жазбалары дәлелдейді.

Қазақ қоғамындағы шаруашылықтың түбегейлі өзгерістері орыс әкімшілігінің кейбір іс-шараларымен жүзеге асты. Егіншіліктің қарқынды түрде жүргізілуі мен қазақ халқының отырықшылануы Ресей империясының өлкенің шаруашылық жағдайын игеру мақсатында саяси ықпалын күшейту құралы ретінде қарастырылды. XVIII ғ. – XIX ғ. басында қазақтардың егіншілік жеке бағыт ретінде дамымады. Ол көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен тікелей байланысты болды. Бұл туралы қазақтардың өзен мен көлдер жағалауларындағы егістік алқаптарының орын алуы дәлелдейді. Ертіс өзенінің территориясында қазақ халқы егіншілігінің мынадай ошақтары қалыптаса бастады: Есіл мен Тобыл арасындағы аймақ, Атбасар аймағы, Торғай бассейні, шығыста – Ертістің орта ағысы, оңтүстік – шығыста – Ертістің сол жақ жағалауы, оңтүстік – шығыста Ертістің сол жақ жағалауы. Бұл аймақтарда бидай, арпа, тары өнімдері егілді. Ертістің жоғарғы жағында бұхарлықтар XVII ғасырда бидай өнімдерін егумен айналысса, қазақтар XVIII ғасырдың ортасында айналысуы мүмкін. Әлкей Марғұланның ежелгі Қазақстанның қалалар мен құрылыс мәдениетінің тарихына қатысты зерттеуінен көріп отырғанымыздай, қазақ халқы егіншілігінің даму ошақтары археологиялық қазба жұмыстары негізінде орныққан[9, 107–109 бб.].

Торғай аймағында ең алдымен бидай мен тарыны егумен айналысты. Бірақ бұл туралы бізде Қазақстанның территориясында қашан пайда болғандығы туралы ақпаратты кездестіре алмай

отырмаз. Тек көптеген ғасырлар бойы Қазақстандағы бидай өнімі тары мен арпаға көп мөлшерде өндірілгендігі туралы айтылады [10, 576-б.].

XVIII ғасырда Солтүстік – Шығыс Қазақстанда егіншіліктің дамуы туралы деректерде айтылмайды. Тек кейбір ақпараттар ғана шаруашылықтардағы әр түрлі әлеуметтік топтар мен жекелеген халықтардың егіншілікпен айналыса бастағандығы туралы мәлімет келтіріледі. Ірі қара мал мүлкі болмаған жатақтар өзен мен көлдердің жағалауларында тарыны егумен айналысты. Шағын аймақтарда жүргізілген егіншілік түрі өзінің еңбек сыйымдылығына қарамастан Қазақстанның оңтүстік аймағында жүргізу өте тиімді болды (Сырдария бассейні аймағында). Себебі егіншілік жылына 2-3 рет өнім беруі тиіс.

XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ егіншілігінің негізгі ошағы ретінде Оңтүстік Қазақстан аймағын қарастырамыз. Сырдария, Іле, Шу, Талас және Қаратау тауларын мекен еткен қазақ халқы негізінен егіншілікпен айналысты. Бұл аймақта М.Поспеловтың зерттеуінде: «қазақтар негізінен диқаншылықпен айналысады» - деген мәлімет келтіріледі [11., 48-б.].

Зерттеуші қазақтардың егіншілікпен айналысуын өлкенің табиғи-климаттық жағдайымен байланыстырады. Себебі Оңтүстік Қазақстан аймағы егін егуге қолайлы аймақтардың бірі ретінде саналды.

Сырдария бойы қазақтарының егіншілікпен айналысқандығы жөнінде ақпаратты Бұхар хандығына қазақ өлкесі арқылы жүріп өткен елші-саудагер Я.Гавердовский жазбаларында кездестіруге болады. Я.Гавердовский мәліметтері бойынша, Сырдария бойындағы қазақтар тек қана мал шаруашылығымен ғана емес, сонымен қатар суармалы егіншілікпен де айналысты. Зерттеуші еңбегінде қазақ халқының көктемде жер ылғал кезеңінде құнарлы шөп алу үшін дәндерді егетіндігі жөнінде ақпарат келтіреді. Сырдария бойындағы қазақтардың егіншілікпен айналысуы жөнінде мынадай ақпарат көрсетеді: «қазақтар көбінесе тары мен бидай өнімдерін егеді. Олар көбінесе қауындар мен қарбыздарды егумен айналысады» - деген қорытындыға келеді [12, 79-б.].

Ф.Назаровтың зерттеуінде Созақ пен Шымкент қалалары маңайында қазақтар ежелден егіншілікпен айналысып, бау-бақшалар мен егістік алқаптарын иемденгені жөнінде ақпарат кездеседі. Зерттеушінің «Записки о некоторых народах и землях» атты еңбегінде Түркістан өлкесін сипаттаған кезеңінде Шу өзені бойында келе жатқанында үлкен егістік алқабын көріп, егіншіліктің арнайы түрі, суармалы егіншілік жүйесінің орныққандығы туралы ойын білдірген [13, 29-б.].

Оңтүстік Қазақстанға экспедицияның арнайы бағытымен келген Эверсман: «Қазақ халқының көпшілік бөлігі Сырдария өзені бойымен көшіп қонып жүреді. Олар тары, сұлы өнімдерін арнайы егістік алқабын иемденіп, өзен бойымен арнайы каналдар жүйесі арқылы толтырып отырады. Мал санын аз мөлшерде иемденген» - деген мәлімет қалдырды [14, 204 – б.].

Эверсман зерттеуінде Сырдария өзені бойындағы қазақтардың егіншілікпен айналысудың өзіндік ерекше түрі дамығандығы жөнінде айтылып өткен. Мал шаруашылығына қолайлы жердің аз болуы себебінен, негізгі шаруашылық түрі егіншілікпен айналысқандығы жөнінде ақпарат береді.

Эверсманмен бірге 1820 жылы арнайы миссия құрамында болған барон Е.К.Мейендорф қазақ өлкесіндегі егіншіліктің дамуы туралы ақпарат қалдырған. Ол Қазақстанның оңтүстік аймағына Ресей әкімшілігі тарапынан арнайы Орталық Штаб офицері өкілі ретінде келген еді. Оның «Путешествие из Оренбурга в Бухару» атты еңбегінде: «қазақ даласының егіншілік аймақтары ретінде Жаңадария мен Қуандария өзендерінің аралығы, сонымен бірге Камышлыбаш пен Аралы өзендерінің аралығын көрсетуге болады» - делінген [15, 373-б.].

Қазақ халқының тарихы, географиясы және этнографиясы жөнінде іргелі зерттеу қалдырған әйгілі ғалымның бірі А.И. Левшин «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегінде Сырдария бойындағы арнайы ирригациялық жүйесінің болғандығы жөнінде ақпарат кездестіреміз. Оның еңбегінің «Этнографиялық зерттеу» атты арнайы 3-бөлімінде қазақ халқының мал шаруашылығы, егіншілік дамуы туралы ақпарат беріледі. Оның еңбегінде Оңтүстік Қазақстан аймағындағы егіншіліктің дамуы туралы: «Сыр өзені бойындағы суару каналдары өзінің үлкен ауқымы мен тереңдігімен ерекше көзге түседі» - делінеді [16., 202 – б.].

Жетісу қазақтарында егіншіліктің дамуы туралы мәселені Омбы гарнизоны полк емшісі Зибберштейннің 1825 жылғы жолкүнделік жазбаларында айтылады. Зибберштейннің күнделік жазбаларында қазақ өлкесі арқылы өткен сауда жолдары туралы толыққанды ақпарат берілген. Сонымен қатар зерттеуші өз жүріп өткен аймақтардың ерекшелігі туралы хабар қалдырған. Оның еңбегінде мынадай ақпарат беріледі: «Шелек өзені жағалауындағы халық диқаншылықпен айналысады» [17, 225-б.].

Зерттеуші Жетісу өлкесінің халқы көшпелі мал шаруашылығына қарағанда егіншілікпен айналысқандығы туралы ақпарат қалдырған. Сонымен қатар нақты аймағын айқындап өткен.

Жетісу өлкесінің негізгі халқын ұлы жүз рулары құрайды. Саяхатшылар жолкүнделіктерінен өзге әкімшілік басқарма қызметшілері де егіншіліктің дамуы туралы ақпарат қалдырған. Мысалы, 1827 жылы Семей ішкі округінің басшысы облыстық басқармаға мынадай хабарлама қалдырды: « Ұлы жүз жеті өзен бойында, үлкен көлемдегі бидай, тары мен сұлы өнімдерін егумен айналысады» [8, 158 б.].

Жеті өзен бойы деп көрсетуі «Семиречье» деген топонимикалық атауға байланысты. Ұлы жүз рулары осы Жетісу аймағында орнығып, олардың егіншілікпен айналысқандығы туралы айғақ келтірген.

1811 жылы қазақ ауылдарын аралаған аудармашы Путимцев, Ертіс бойымен Жетісу аймағына дейін қазақтар суармалы егіншілікпен айналысқандығы жөнінде ақпарат қалдырған. Оның еңбегінде: «Алакөл өзендері бойындағы жер құнарлы, қазақтардың оны өңдеудегі ерекшелігі жоғары деңгейде. Егістік алқаптарын қол еңбегі арқылы өңдеп отырады»– делінген[18, 40-41 б.].

Путимцев еңбегінде көбінесе XIX ғасырдағы оқиғалардың хронологиялық тізбегі берілген. Хронологиялық тізбегінде қазақ жеріндегі саяси оқиғаларды суреттеуінде, саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайларға тоқталып өткен. Ертіс бойынан Жетісу аймағына дейінгі аралықтағы қазақтардың суармалы егіншілікпен айналысқандығы туралы айтып өткен.

XVIII ғасырдың II жартысы – XIX ғасырдың басында Қазақстанда егін шаруашылығының өзге де ошақтары пайда болды. Қазақстанның мұндай жағдайларында жұттар мен мал өлімі көбейген жағдайында мал мүлкінен айрылған жатақтар арнайы топ ретінде пайда болды. Олар отырықшылықтың ошақтарын құра бастады [19, 99-б.].

Оңтүстік Қазақстан аймағынан өзге Семей өңіріндегі егін шаруашылығының дамуы жөнінде Недорезовтың жер шаруашылығы журналына берілген мақаласында өлке шаруашылық ерекшелігі көрсетілген. Оның еңбегінде: «Семей аймағына жақын жерде Ертіс бойында қазақтар бидай өнімін егумен айналысты»- деген ақпарат кездеседі [20,30-б.].

Орта жүзді зерттеумен айналысқан әйгілі ғалым С.Броневский еңбегінде мынадай ақпарат беріп өтеді: «Ертіс пен Обь өзендерінің арасы 300-400 верст аралықты қамтып отыр. Кейбірі мал шаруашылығынан бөлек егін шаруашлығымен де айналысады». Сонымен қатар автор Бұқтарма бекінісінен бөлек Нарым тауларының етегінде сумен суарылған арнайы егістік алқаптары бар екендігі және тарының егуге болатындығы туралы айтып өткен[21].

Путимцев пен Недорезовтың зерттеулеріне қарағанда С. Броневский еңбегі өте құнды болып келеді. Себебі оның еңбегінде Орта жүздің орналасу аймағы, шаруашылығы, халқы туралы толыққанды ақпарат беріледі. Мал шаруашылығы негізгі шаруашылық түрі ретінде қарастыра келе, егіншілікті қосалқы шаруашылық ретінде көрсетеді. Сонымен қатар егіншіліктің даму ошақтарын көрсетеді.

Орыс саяхатшыларынан өзге қазақ өлкесін шетел зерттеушілері қарастырғаны белгілі. Қазақ даласы арқылы саяхаттап өткен А.Янушкевичтің «Дневники и письма из путешествия по казахским степям» атты еңбегінде қазақ егіншілігіне қолайлы аймақтарын қарастырып өткен. Аталмыш зерттеуде: «Көкпекті округінде егін егуге ыңғайлы жерлерде қазақтың халқы егіншілікпен айналысты. Қазақтар Қара Ертістің, Курчум, Калджир аймақтарында егіншілікпен айналысып, Тарбағатай тауларының батыс, солтүстік аймақтарында және Кабин таулары жүйесінде және Шығыс Қазақстанның өзендері мен көлдері аймағында айналысады» - делінген [22,44-б].

Г.Шахматовтың «Замечание о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней-Орды» атты еңбегінде XIX ғасырдан бастап егіншілік Орталық Қазақстанда, Торғай, Нұра, Токраун, Терсакан, Сарысу, Мұғалжар тауларында, Зайсан ойпатында, Тарбағатай аймағының батыс және солтүстік етегінде және Калба таулары, Шығыс Қазақстанның өзен мен көлдері аймағында дамығандығы жөнінде ақпарат беріледі [23, 617- 620 бб.].

Осылайша қазақ жеріндегі егіншіліктің дамуы табиғи-климаттық факторға байланысты болғандығын айтуға болады. Орыс саяхатшылар еңбектерінде қазақ өлкесіндегі егіншіліктің негізгі ошақтары ретінде Оңтүстік Қазақстанның Сырдария, Іле,Шу,Талас өзендерінің бойы, Шығыс Қазақстан аймағында Ертіс өзені бойы, Орталық Қазақстанда Торғай, Нұра, Токрайын, Терсакан, Сарысу, Мұғалжар таулары екендігі туралы ақпарат келтірген.

**Суармалы және суарылмалы емес егіншіліктің дамуы.
Ирригациялық жүйе – Оңтүстік Қазақстан мысалында**

Егіншілік қазақ халқының мал өсіруімен қатар дамыған негізгі кәсіптердің бірі болды. Ол негізінен Оңтүстік Қазақстан аудандарында, Сырдария, Шу, Талас, Арыс өзендерінің бойында, Қаратау жотасы баурайларында, табиғи су қоймалары мен шабындық алқаптары бар жерлердегі табиғат жағдайлары бұл жерлерде ірі-ірі егіншілік қоныстарының пайда болуына септігін тигізді.

Қазақстанның табиғи-климаттық жағдайы егіншіліктің оңтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстанда даму ерекшелігін айқындап берді. Бұл аймақта тек суармалы егіншілік дамыды.

Суарылмалы емес егіншілік түрімен көбінесе Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймағының қазақтары айналысты. Егістік жері ретінде Жоңғар Алатауы, Іле Алатауы, Күнгей мен Теріскей Алатау, Қаратау аймағы пайдаланылды.

Қазақ халқының арасындағы суарылмалы емес егіншілік Ресей мен Украинадан қоныстандыру қозғалысымен тікелей байланысты болды. Ол әсіресе Шымкент пен Әулиеата уездерінде бұрыннан қалыптасқан еді[24].

Суарылмалы емес егіншілік сонымен қатар Сырдария өзенінің орта және төменгі ағысы, Іле өзенінің жағалауында дамып отырды. Егістік алқаптардың әр түрлі атаулары болды, мысалы үшін суалма – егін, оңтүстікте тәлім егіншілігі, өзге аймақтарда – шөл немесе шөлгін егіншілігі. [8, 167-б.].

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аймағының табиғи климаттық жағдайлары өлкеде егіншіліктің екі түрі: суармалы және тәлімді егіншіліктің қалыптасуына әкелуі туралы мәлімет М.Николаевтың «Эволюция технологии земледелия как фактор становления и развития средневековых городов Южного Казахстана и Семиречья» атты ғылыми зерттеуінде қарастырылған. Аймақтың ерекшелігіне қатысты ой пікірін білдірген[25,608- б.].

Далалық облыстарға қарағанда Қазақстанның оңтүстік аймақтарының ішінде Жетісу өлкесінде өзіндік жер иелену ерекшелігі мен егіншіліктің даму үрдісі орын алды. Аймақтың табиғи-климаттық факторына байланысты қазақтар дәстүрлі тәлімді егіншілікпен айналысты. Жетісу өлкесіндегі ХІХ ғасырдағы егіншіліктің дамуы туралы көптеген революциялық дәуірге дейінгі зерттеушілер айтып өткен.

ХІХ ғасырда әкімшілік-саяси, сонымен қатар этно-мәдени факторларға байланысты қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығы өзгеріске ұшырады. Көшпелі мал шаруашылығының дағдарысқа ұшырап, егіншілікпен айналысуға көшкені байқалды. Ол ең алдымен Солтүстік, Шығыс және Оңтүстік Қазақстан, сонымен бірге Жетісу аймағында орын алды. Оның себебін Ресей империясының жүргізген әкімшілік-саяси реформалары мен қоныстандыру саясатының жүзеге асуымен түсіндіруге болады.

Қорытындылай келе, Жетісу, Шығыс Қазақстан аймағында арнайы ирригациялық жүйенің орын алғандығын материалдық мәдениет ескерткіштері мен қазақ жер шаруашылығына қатысты экспедиция мәліметтері дәлелдейді.

Қорытынды

ХІХ ғасырдың орта шенінде қазақтардың көрші отырықшы егінші халықтармен және орыс қоныстанушыларымен мәдени-экономикалық байланыстарының күшеюі, қазақ егін шаруашылығының даму дәрежесі мен аумағына, егіншілік өнімдерінің шаруашылық және басқа да мақсаттарға орынды пайдалануына айтарлықтай әсер етті.

Бұл кезеңнің басты ерекшелігі ретінде қазақ халқының өзіндік егіншіліктің даму ошақтары пайда болуымен түсіндіреміз. Қазақ өлкесіндегі егіншіліктің даму ерекшелігі әр аймақтағы табиғи-климаттық жағдайларға байланысты болды.

ХVIII-XIX ғасырдың басында егіншілік Қазақстанның қолайлы климат жағдайына байланысты өрбіді деген қорытындыға келеміз. Орта жүздегі мұндай аймақтар Сарысу өзенінің орта ағысы, Кеңгір, Үлкен және Кіші Торғай аймағы, Нұра, Есіл аймақтары ретінде танылды.

ХVIII-XIX ғғ. егін шаруашылығының көшпелі мал шаруашылығынан кейінгі қосалқы шаруашылық ретінде орын алуы, қазақ өлкесінің аймақтық ерекшелігіне байланысты дамығандығы жөнінде орыс саяхатшылары еңбегі негізінде қарастырып өттік. Қазақ өлкесіндегі егіншіліктің дамуына қолайлы аймақтарында ғана бұл шаруашылық түрінің дамуы орын алды деген қорытындыға келеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шалашилин И.Е. К вопросу о причинах отставания районов орошаемого земледелия Средней Азии к середине XIX в. – *Вопросы истории*, 1960, №9, с.34.
2. Прошлое Казахстана в источниках и материалах, сб. I. – *Алма-Ата-Москва*, 1935.-285 с.
3. Андреев И.Г. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков, с касающимися до сего народа, також и прилежащих к Российской грнаце, по части Колыванской и Тобольской губерний, крепостей дополнениями. – *Новые ежемесячные сочинения*, ч. СХII, 1795, & 35, с.22; ч. СХVI, 1796.
4. Вяткин М. Журнал оренбургского муфтия. – *ИА*, т. II. – М.Л., 1939. – 130 с.
5. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках(сборник документов и материалов) - А.,1961. - 741 с.
6. Рычков Н. Журнал или дневные записки путешествия капитана по разным провинциям Российского государства. – *СПб.*, 1779.-1 том.
7. Семенюк Г.И. Земледелие казахов-кочевников в XVIII- начале XIX в. – в сб.: *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*, сб. VIII. – М., 1974, с. 100-101
8. Хозяйство казахов на рубеже XIX-XX веков: Материалы к историко-этнографическому атласу.-А., 1980. – 256 с.
9. Якубцинер М.М. К истории культуры пшеницы в СССР // *Материалы по истории земледелия СССР*. Сб. II. — М.-Л., 1956. — С. 99.
10. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. — *Алма-Ата*, 1950.- 122 с.
11. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году. – *Вестник РГО (далее ВРГО)*, ч. I., кн. I, отд. VI. 1851, с.48.
12. Гавердовский Я. Обзорение киргиз-кайсацких степей. Рукопись Ленинградского отделения Института истории АН СССР, №34329.
13. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. - М., Главная редакция восточной литературы изд. "Наука", 1968.-98 с.
14. Васильев А. Путешествие доктора Эверсмана в Бухару. – *Труды Оренбургской учёной архивной комиссии*, кн. XIV. Оренбург, 1905, с. 204.
15. Аполлова Н.Г. Экономические и политические связи Казахстана с Россией в XVIII - начале XIX в. [Текст] / *Акад. наук СССР. Ин-т истории*. - Москва : Изд-во Акад. наук СССР, 1960. - 456 с.
16. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. М., 1975, с. 38, 45, 64, 65; *Материалы по истории Казахской ССР*, т. IV, с. 373.
17. Путевые замечания Омского гарнизонного полка лекаря Зибберштейна.- *Исторический архив (далее ИА)*, т. I. –М.-Л. 1936.- 225 с.
18. Дневные записки переводчика Путимцева, в проезде его от Бухтарминской крепости до китайского города Кульджи и обратно в 1811 году.-*Сибирский вестник*, 1819, ч. VII, с 6,7, 40-41.
19. Банников А.Г. Первые русские путешествия в Монголию и Северный Китай. — М., 1949.
20. Недорезов . О разведении и посеве около крепости Семипалатной в местах 7-го казачьего полка английской ярицы и урожае оной в 1826 году. – *Земледельческий журнал*, 1827, №XIX, с.30
21. Записки генерал-майора Броневского о киргиз –кайсаках Средней Орды. – *Отечественные записки*, 1830, ч.42, кн. 121, с. 193-194.
22. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. — *Алма-Ата*, 1966.
23. Шахматов Г. Замечание о хлебопашестве киргиз-кайсаков Средней Орды.- *Земледельческий журнал*, 1827, № 8, с. 617, 620.
24. Ауэзова Л. Развитие земледелия у казахов в последней трети XIX в. – *Известия АН КазССР. Серия общественная*, 1957, вып.2(5).
25. Николай М. Эволюция технологии земледелия как фактор становления и развития средневековых городов Южного Казахстана и Семиречья. *Вестник Кемеровского государственного университета*, 2019, 21(3) с.608.

List of references:

1. Shalashilin I. E. ON the reasons for the resignation of districts of arable land in Middle Asia to seredine XIX V. –*issues of history*, 1960, No. 9, p. 34.
2. last Kazakhstan in sources and materials, SB. I.-*Alma-Ata-Moscow*, 1935. -285 с.
3. Andreev I. G. description of the average burial ground of Kirghiz-kaisakov, related to the population, both in the Russian Federation and in the Kolyvan and Tobol regions, and the fortress with additions. - *Novy yezhemesyanye socinii*, Ch. SCHII, 1795, & 35, P.22; Ch. СХVI, 1796.

4. Vyatkin M. *Journal of the Orenburg muftiya*. - IA, T. II. - M. L., 1939. - 130 с.
5. *Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries (collection of documents and materials)* - A., 1961. - 741 P.
6. Rychkov N. *Journal or daily notes of the captain's journey to different provinces of the Russian state*. "No," I said., 1779. -1 Vol.
7. Semenyuk G. I. *Zemledeliye Kazakhs-kochevnikov in XVIII-beginning XIX v.-in SB.: Material on the history of Agriculture and Agriculture of the USSR, SB. VIII – - Moscow, 1974, pp. 100-101*
8. *ownership of Kazakhs abroad XIX-XX centuries: material to the historical and ethnographic Atlas.* - A., 1980. - 256 с.
9. Yakubciner M. M. *to the history of the culture of crops in the USSR // material on the history of the earth of the USSR. Sat. II. - M.-L., 1956. - P. 99.*
10. Margulan A. H. *from the history of cities and the construction of ancient Kazakhstan*. - Alma-Ata, 1950. - 122 P.
11. *Pospelova and Burnasheva train to Tashkent in 1800. - Vestnik RGO (further VRGO), Ch.1, KN.1, Odd. VI. 1851, P. 48.*
12. *Haverdovsky Ya. Obozrenie Kirghiz-kaisaksky stepei. Hand to the Leningrad Institute of history of the USSR, No. 34329.*
13. *Nazarov F. notes on some peoples and lands of the middle part of Asia. - M., The main editorial office of Eastern Literature from. "Nauka", 1968.-98 с.*
14. *Vasiliev A. The Journey of Dr. Eversmann to Bukhara. - The Orenburg academic archival Commission, KN. XIV. Orenburg, 1905, P. 204.*
15. *Apollova N. G. economic and political relations of Kazakhstan with Russia in XVIII - beginning XIX V. [text] / Acad. nuk USSR. In history. - Moscow: izd-Vo Akad. Nauk USSR, 1960-456 P.*
16. *Meyendorf E. K. journey from Orenburg to Bukhara. Moscow, 1975, pp. 38, 45, 64, 65; material on the history of the Kazakh SSR, Vol. IV, pp. 373.*
17. *road closures of the Omsk Garrison Regiment of Dr. Siebberstein.- Historical archive (further IA), Vol.I. –m.-L. 1936.- 225 P.*
18. *the day's records of the translator of Putimtsev, during his journey from Bukhtarminsky fortress to the Chinese city of Kuldzhi and about 1811.- Siberian Vestnik, 1819, Ch. VII, pp. 6,7, 40-41.*
19. *Bannikov A. G. The first Russian journey to Mongolia and northern China. Moscow, 1949.*
20. *Nedorezov . About the development and the end of the Semipalatinsk fortress in the 7th place of the Kazakh Regiment of the English light and the age of it in 1826. - Earth magazine, 1827, No. XIX, P. 30*
21. *notes of Major General Bronevsky on Kirghiz –kaaysak of the Middle Horde. - Domestic records, 1830, P.42, KN. 121, pp. 193-194.*
22. *Yanushkevich A. Dnevnik and a letter from the path to the Kazakh steppes. - Alma-Ata, 1966.*
23. *Shakhmatov G. description of the khlebopashestvo of Kirghiz-kaisakov Middle Horde.- Earth magazine, 1827, No. 8, pp. 617, 620.*
24. *Auezova L. development of the Kazakh land in the last third XIX V. – Izvestia of the Kazakh SSR. Series public, 1957, vyp.2(5).*
25. *Nikolai M. evolution of Earth Technologies as a factor in the growth and development of medium-sized cities of southern Kazakhstan and Semirechye. Bulletin of Kemerovo State University, 2019, 21(3) p.608.*

ГРНТИ 03.23.07
УДК 94(473)

Мусаева Суйкум Толембаевна¹

¹*к.п.н доцент ЮКГУ им. М.О.Ауэзова*

**ИЗ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЗАПИСОК А.К. ГЕЙНСА И Я.В. ХАНЫКОВА,
В.ПОТТО И А.И. МАКШЕЕВА
(ПО МАТЕРИАЛАМ ТУРКЕСТАНСКОГО СБОРНИКА)**

Аннотация

В данной статье автор проанализировала труды известных дореволюционных российских исследователей второй половины XIX в. А.К. Гейнса, Я.В.Ханыкова, В.Потто и А.И.Макшева, в трудах которых представлена историческая картина прошлого, традиционный уклад жизни, быт и культура, занятия, хозяйственная и трудовая деятельность, пища, предметы домашнего обихода кочевых казахов. Несмотря на некоторые неточности, ошибки и пробелы, системы, труды дореволюционных российских исследователей несут в себе познавательную информацию, касающуюся всех сторон общественной, культурной и духовной жизни номадов.

Ключевые слова Хозяйство, культура и быт, занятия, породы скота кочевников

Мусаева Суйкум Толембаевна¹

¹п.г. к., М.Әуезов атындағы ОҚМУ-нің доценті

**А.К. ГЕЙНС, Я.В. ХАНЫКОВА, В.ПОТТО ЖӘНЕ А.И. МАКШЕЕВАЛАРДЫҢ
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЖАЗБАЛАРЫНАН
(ТҮРКІСТАН ЖИНАҒЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа

Бұл мақалада автор XIX ғ. екінші жартысынан революцияға дейінгі белгілі ресейлік зерттеушілер А.К. Гейнс, Я.В. Ханыков, Потто және А.И. Макшеевтердің еңбектеріндегі қазақтардың сол кезеңдегі тарихи бейнесі, дәстүрлі өмір салты, тұрмыс пен мәдениет, шаруашылық және еңбек қызметі, тамақ, көшпелі салт – дәстүрі, үй тұрмысының заттары жөніндегі еңбектеріне талдау жасады.

Революцияға дейінгі ресейлік зерттеушілердің еңбектеріндегі кейбір қателіктер мен олқылықтарға, жүйсіздіктерге қарамастан көшпенділердің қоғамдық, мәдени және рухани өміріне қатысты танымдық ақпараттар беретіндігі зерттелген.

Қоғамдық өмірдің бүгінгі кезеңінде олардың еңбектеріндегі теориялық жинақтауларды заманауи жаңа тұжырымдамалық тәсілдер мен әдістер тұрғысынан терең қайта ойлауды қажет етеді. Бірақ, келеңсіздіктерге қарамастан, отарлық кезең авторларының материалдарында қазақтардың өмірінің барлық жақтарына қатысты бірқатар құнды және қызықты мәліметтер бар

Түйін сөздер: Шаруашылығы, мәдениеті мен тұрмысы, асыл тұқымды мал, сабақ, көшпелілердің

Musaeva Suykum Tolembaevna¹

¹k.p.n. professor YuKGU others. M.O. Auezova.

**ETHNOGRAPHIC RESPONSIBILITY ZAPISOK A.K. KHANYKOVA,
V.POTTO AND A.I. MAKHSEVA
(BASED ON MATERIALS FROM TURKESTAN COLLECTION)**

Abstract

In one of the articles, the author of the article developed a search for revolutionary Russian speakers with a double border in the XIX century A.K. Heines, YV Khanykova, V Potto and AI Maksheva, in the translation of the pre-assigned historical picture of the picture, the natural world of life, the nature and culture, the personality, the duality and the faithfulness of life, Undertaking on the neatness of the nobility and problems, the system, the work of the revolutionary Russian thought-provers, in the wake of the posthumous information, the totality of the full-fledged, cultural and dual personality

Keywords Farm, culture and life, occupations, livestock of nomads

Независимый Казахстан, устремленный в будущее, твердо идет по пути общественного прогресса и глубинного обновления. С обретением независимости глубокий размах приобрели процессы возрождения национального самосознания, исконных духовно-нравственных ценностей, жестко подавляемых в условиях господства советской тоталитарной системы. Особое значение при

этом придается повсеместному учету особенностей национально-исторического уклада жизни населения, познанию этнических корней, восстановлению обычаев и традиций, которые на протяжении тысячелетней истории казахского народа служили связующим звеном в преемственности поколений, определяли специфику и своеобразие их национального быта и культуры, образа мышления и мироощущения.

До и после завоевания царской Россией территории Туркестанского края началось издание многочисленных очерков, описаний, записок, отчетов дореволюционных российских исследователей, военных чиновников. В основе своей они опирались на идеологию имперской экспансии царского самодержавия, были написаны в русле запросов метрополии по освоению природных и трудовых ресурсов края. Поэтому в концептуальном плане в трудах данного историографического направления нередко проявлялась тенденциозность, неприятие особенностей культуры и быта народов Центральной Азии.

В этом отношении ценным историческим источником выступает 594-томный «Туркестанский сборник», в котором содержатся ценные и содержательные сведения об истории и этнографии народов Центральной Азии. Среди авторов сборника выделяется известный дореволюционный российский исследователь А.К.Гейнс. В его трудах наиболее рельефно проявились противоречия историко-этнографических исследований царского периода.

В частности, стремясь раскрыть особенности традиционного уклада жизни и быта кочевников, А.К.Гейнс обоснованно подчеркивает, что: « условия киргизской жизни и потребностей чрезвычайно просты. Незначительный капитал в скоте, например, 200 – 250 баранов, с пропорциональным количеством рогатых и лошадей, делает жизнь киргиза совершенно восполненной. При подобном состоянии даже прихотливый киргиз может удовлетворить всем своим потребностям. Если же состояние будет выше, то киргиз станет ездить на хорошей лошади, вместо посредственной, станет покупать ташкентские или китайские седла, вместо киргизских, заведет две сабы, вместо одной, уберет внутренность кибитки текеметами и коврами, вместо простых кошем. Таким образом, потребности, как бедных, так и богатых одинаковы, удовлетворяются они по состоянию с большей или меньшей прихотливостью» [1].

Отмечая о занятиях кочевников, автор замечает, что: « Скотоводство у киргизов обширно, а именно лошадей считалось до 845.000, рогатого скота до 200.000., баранов до 5200.000. [2].

Обращаясь к характеристике казахской национальной кухни, автор замечает, что: « Главную пищу для киргизов составляют конина и баранина, из которых они приготавливают на зиму копченое мясо и казы (колбасы). В летнее время они довольствуются кумысом, приготовленным из кобыльего молока, из овечьего или козьего молока делают айран, каймак, сыр, курт или иримчик, который засушивают на солнце и употребляют в пищу во время пути» [3].

Вместе с тем в данном источнике встречаются поверхностные и субъективные сведения автора, касающиеся многогранных сторон хозяйственной жизни кочевых казахов. Так, например, автор с некоторым высокомерием отмечает: « Около юрт бродят худые, злейшие собаки, со стоячими ушами, с остервенением кидаются на всякого приближающегося к аулу. Кругом на полях ходят лошади, скот, овцы. Всадники то съезжаются вместе, то разъезжаются, то скачут кучей, словно кавалерийский разъезд, то остановятся, поговорят про что-то и потом двинутся, выстроившись рядом. Подъехав ближе, различаешь уродливые меховые шапки, коротко подобранные в стремях ноги и толстые длинные нагайки, трясущиеся в полусогнутых руках всадников. Завидев много экипажей, киргизы непременно поедут к ним навстречу. Женщины тоже повывезут из юрт, в своих высоких и странных головных уборах из белой бязи. Прикрыв глаза рукой, они долго будут стоять у юрт, и смотреть с тупым вниманием на проезжих так долго, покуда не уляжется пыль от экипажа» [4].

Раскрывая поэтическую душу кочевников, автор отмечает: « Как однообразны и безграничны их степи, так неопределенны негармоничные, монотонные, но типичные их песни. Когда певец брал верхние ноты, он высоко поднимал брови, покачивался поводит плечами и переходя на ноты, закрывал глаза, болезненно водил их под веками, судорожно морщил лоб, двигал щетиной, росшей на лбу, и раскрывая глаза, показывал мутные, блуждающие зрачки. Жилы натягивались на его толстой шее, обнаженная черная грудь высоко поднималась. Когда у бандуриста, от продолжительных усилий, перехватывало дух и лицо багровело от усилий, двое его товарищей подхватывали припев, и выходило что-то согласное. Что они пели? Бог их знает, но их пение весьма согласовывались и с этим широким горизонтом, и с этим чистым, звонким воздухом. В подобной песне должна была вылиться душа дикаря, любящая простор, разгул степей и удаль» [5].

Подобные мотивы наглядно проявляются и в обрисовке хозяйственно-трудовой деятельности казахских женщин. Автор с имперских позиций необъективно освещает бытовой уклад жизни казахов. Так, например, он пишет: «Около юрт валялись обрывки кошем, веревочек, клочки тулупов, лежали истрепанные колеса с измочаленными ободьями, укрючины, длинные палки. На этом хламе и в этой грязи барахтались нагие дети с кожей грязно-бронзового цвета, больные, с тонкими оконечностями и отвислыми животами. Почти у всех на головах были парши, а руки в чесотке. К юртам были привязаны телята, чтобы они не высосали у коров молока, служившего пищей людям. Киргизские бабы, в лохмотьях невообразимо грязных, доили коров в ведра, выдолбленные из деревянных колод. Впрочем, это картина обыкновенная в каждом ауле» [6].

В другой работе А.К.Гейнс отмечает природную сметливость кочевых казахов: «Во время беспрерывных странствований по обширным открытым степям, киргизы конечно легко и скоро привыкают отыскивать необходимый им путь, для этого им бывает достаточно самых незаметных другому признаков - относительное положение какого-нибудь ручья, озера, песчаного холма, оврага, вид травы и почвы бывают достаточными для них указаниями, чтобы, наверное, сказать в какой части степи они находятся, и судить о расстоянии до других известных в степи урочищ, всякая сколько-нибудь заметная часть местности непременно имеет у них свое наименование» [7].

Не менее интересные с этнографической точки зрения сведения о казахах содержатся в работе известного дореволюционного российского исследователя Я.В.Ханыкова «Очерк состояния Внутренней орды», опубликованная на страницах Туркестанского сборника в 1885 году. В ней автор отмечает, что: «киргизы, как известно, ведут кочевую жизнь, занимаясь преимущественно кочевым скотоводством, которое составляет единственный источник их существования. Богатство и довольство киргиза зависит от количества принадлежащего ему скота. Летом киргизы питаются кумысом и мясом – бараниной и кониной, хлеба употребляют мало» [8].

В другой статье «Поездка Пospelова и Бурнашева в Ташкент» совершенное в 1800 году Я.В.Ханыков отмечает: «По образу своей кочевой жизни, киргиз-кайсаки весной со всем своим скотом и имуществом переходят с одного места на другой, где есть для скота травы, останавливаясь вблизи озер или колодцев. Скотоводство сего народа состоит в лошадях, верблюдах, рогатом скоте, баранах, от скотоводства имеют они пропитание и все для себя нужное, посредством собственного изделия, или мены с Россией, китайцами, Бухарией, Ташкентом и другими народами на вещи коих они сами не производят. Ловля лисиц и зайцев большей частью происходит через приуроченных беркутов. Вооружение у них состоит в луках, копьях и отчасти ружьях» [9].

Как отмечает Я.В.Ханыков: «народ этот кочующий. Они перевозят свои кибитки с одного места на другое. У них кибитки обиты мехом внутри, в них устроена печь и во всякую погоду, там тепло и удобно, тем более, что номады не ищут больших удобств. Состояние их заключается в стадах лошадей и овец, посуда не затейлива. Автор статьи считает, что при таком образе жизни заниматься земледелием практически невозможно, хотя исторические факты говорят о другом. Кроме того, он сумел верно отразить природную сметливость номадов. «Они то есть казахи странствуют без компаса и всегда находят свой путь» [10].

Характеризуя основные породы домашнего скота, автор отмечает, что: «Основные породы скота следующие: овцы, лошади, верблюды, рогатый скот, ослы и волю. Порода овец курдючная: Она делится на вида – қазақ кой – казахская овца и узбек кой – узбекская овца. Первая отличается лучшим качеством шерсти и превосходным мясом. Говоря о казахских лошадях автор пишет, что они отличаются выносливостью, могут пробегать по 100 верст без отдыха и воды» [11].

В. Потто дает подробное описание казахского национального женского костюма: «Обыкновенный костюм киргизской женщины состоит из длинной женской рубахи, спускающейся поверх шаровар, из мужского халата и сапог, сшитых из простого черного товара или из красной юфтовой кожи. При парадном костюме богатые киргизки носят рубахи из разноцветных штофов или из шелковых канаусов, преимущественно ярких и пестрых цветов; бедные употребляют на это бумажную бухарскую сусу, выбойку, разноцветную китайку красный кумач. Грубая обувь при парадном костюме заменяется также сапожками, с высокими и узкими каблучками на медных подковках и с загнутыми кверху носами; иногда вместо сапог надевают «ичики»; но в этих случаях поверх их носят галоши из зеленой бухарской кожи или из сафьяна, нередко шитого серебром и золотом» [12].

Характеризуя особенности хозяйственно-экономической жизни номадов В.Потто замечает, что: «Главнейшее и можно сказать любимейшее занятие казахов составляет скотоводство. Киргизы

(казахи – С.Т.) как истинные кочевники не могли существовать в степях без своих бараньих и овечьих отар, которые их одевают, кормят, поят и вдобавок, служат главнейшим предметом торговых сношений их с соседними народами, овец в киргизской степи считают миллионами. Все они принадлежат к породе курдючных, высоки на ногах, сильны, но шерсть имеют до такой степени жесткую и грубую, что она годится только на выделку овчин, до самых простых и толстых войлоков принося большей частью по два ягненка, овцы эти размножаются чрезвычайно быстро, но зато, во время снежных буранов гибнут также целыми десятками тысяч, несмотря на удивительную способность переносить непогоду, голод и жажду» [13].

Кроме того, в данной статье отражена картина перекочевков на дальние расстояния номадов. Автор статьи пишет, что «Ночь была отличная; лунная и свежая. Я просыпался несколько раз, курил, слушал как лаяли сторожевые собаки, привязанные к бараньим кошам и засыпал снова. Утром меня разбудил необыкновенный шум, поднявшийся в ауле. Оказалось, что приехал какой-то киргиз, посланный за несколько дней для выбора места под новую кочевку. Он вероятно привез хорошее известие, потому что старики решили поднять аул до восхода солнца. Пока мужчины хлопотали в поле, сбивая в кучу бродившие стада и табуны, женщины поспешно разбирали кибитки и выючили на верблюдов домашнее имущество. Через два часа аул был уже на ходу и стройным караваном двигался по степи. Старики и большая часть женщин ехали верхом, но молодежь с места затеяла скачку и не жалея голов, носилась по полю, изрытому лисьими норами, отчего джигиты нередко кувыркалились вместе со своими лошадьми. Затем они затеяли новые игры, устроили байгу и степь огласилась самым веселым и шумным ликованием. Эта была картина, полная поэзии, от которой так и дышало широким простором, привольем и свободой степи» [14].

В 1875 году в Туркестанский край посетил известный российский исследователь А.И.Макшеев, который оставил интересные заметки о народах Туркестанского края. В своей статье «Географические, этнографические и статистические материалы» осветил ареалы расселения тюркских народов, их места обитания, направления кочевков, хозяйство, занятия и т.д. Так, например, касаясь ареала территориального обитания номадов автор пишет, что: «Киргиз-казаки (казахи – С.Т.) кочуют во всех уездах Туркестанского генерал – губернаторства, за исключением Исыккульского и Токмаковского, где они уступают место каракиргизам. В уездах Джизакском, Ходжентском, киргиз-казаки (казахи – С.Т.) живут не постоянно, а только приходят сюда на короткое время из других уездов и из Бухарских владений. Последние находятся под слабым влиянием русской власти, а потому исключаются из общего счета киргизов (казахов – С.Т.) Туркестанского края. Автор отмечает, что казахи подразделяются на три орды казахского народа; Большая занимает уезды Верненский, Аулие-Атинский, Туркестанский, Чимкентский и Ташкентский, средняя – Сергиопольский, Копальский и восточную часть Перовского и наконец Малая орда – Казалинский и западную часть Перовского, впрочем киргизы Средней и Малой орд встречаются также в небольшом количестве в Туркестанском и Ташкентском уездах. В Туркестанском крае, как и везде, киргизы (казахи – автор С.Т.) ведут кочевую жизнь, но кроме скотоводства, занимаются в значительной степени хлебопашеством» [15].

А.И.Макшеев раскрывает поэтическую душу кочевых казахов: «Киргиз (казах – С.Т.) постоянно поет и непременно импровизирует. Импровизация выходит иногда очень оригинально и милы у некоторых певцов. Есть у киргиз (казахов – С.Т.) особенный род певцов, которые разъезжают из аула в аул и всю жизнь занимаются только пением» [16].

На наш взгляд, оценки А.И.Макшеева вполне обоснованы и правдивы, ибо в духовной жизни кочевников национальная музыка занимала весьма важное место. На необъятной и богатой Великой степи всегда на всем протяжении многовековой истории казахского народа звучала песня, в которой нашли свое отражение вековые чаяния и мечты, душевные переживания, свобода, радость и печаль казахов.

Таким образом, несмотря на имеющиеся недостатки, материалы данных исследователей представляют самый богатый и обширный источник по истории и этнографии народов Туркестана. На сегодняшнем этапе общественной жизни их теоретические обобщения нуждаются в глубоком переосмыслении с точки зрения современных новых концептуальных подходов и методов. Но, несмотря на тенденциозность, присутствие имперских мотивов в материалах авторов колониального периода содержатся ряд ценных и интересных сведений, касающиеся всех сторон жизни казахов.

Список использованной литературы:

1. Гейнс А.К. Киргизские очерки //Туркестанский сборник Том 3. СПб, 1869. С. 110.
2. Там же. С. 115.
3. Там же. С. 119.
4. Там же. С. 120.
5. Там же. С. 200.
6. Там же. С. 201.
7. Гейнс А.К. Путешествие в Туркестан. // В сборнике литературных трудов. СПб, 1897. Т.1. - С. 81.
8. Ханьков Я.В. Очерк состояния Внутренней орды // Туркестанский сборник Том 375. СПб, 1885. С. 55.
9. Ханьков Я.В. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент // Туркестанский сборник Том 343. СПб, 1883. С. 3.
10. Там же. С. 6.
11. Там же. С. 10.
12. Потто В. В. О степных походах // Туркестанский сборник Том 32. СПб., 1871. С. 245.
13. Потто В. Из путевых заметок по степи // Военный сборник. - СПб., 1877. № 11. С.165.
14. Там же. С. 189.
15. Там же. С. 201.
16. Там же. С. 206.

References:

1. Gaines, A. K. Kyrgyz essays //Turkestan collection Volume 3. St. Petersburg, 1869. S. 110.
2. Ibid. S. 115.
3. Ibid. P. 119.
4. Ibid. P. 120.
5. Ibid. S. 200.
6. Ibid. S. 201.
7. Gaines A. K. a Journey to Turkestan. // In the collection of literary works. St. Petersburg, 1897. Vol. 1. - p. 81.
8. Khanykov Ya. V. An essay on the state of the Inner Horde // Turkestan Collection Volume 375. St. Petersburg, 1885. P. 55.
9. Khanykov Ya. V. Pospelov and Burnashev's trip to Tashkent // Turkestan Collection Volume 343. St. Petersburg, 1883. p. 3.
10. Ibid. p. 6.
11. Ibid. P. 10.
12. Potto V. V. About steppe campaigns // Turkestan collection Volume 32. SPb., 1871. P. 245.
13. Potto V. From travel notes on the steppe // Military Collection. - St. Petersburg, 1877. No. 11. p. 165.
14. Ibid. p. 189.
15. Ibid. P. 201.
16. Ibid. P. 206.

ГРНТИ 03.23.07
ӘӨЖ 94. 16\18

Сүтеева Х.А.¹ Ермұқанов Е.Н.²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Тарих және құқық институттының
Әлем тарихы кафедрасының профессоры, т.ғ.д.

² Абай атындағы ҚазҰПУ-дің Тарих және құқық институттының
Әлем тарихы кафедрасының доценті, т.ғ.к.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХЫН ЗЕРТТЕГЕН ХVIII-XX Ғ. БАСЫНДАҒЫ РЕСЕЙЛІК
ТАРИХНАМАНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-МЕТОДОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Бұл мақалада XVIII-XX ғасыр басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихын зерттеген орыс тарихнамасының теориялық-әдіснамалық негіздері қарастырылады. Қазақстанға қатысты патшалықтың экспансионистік саясатын ақтайтын «өзін-өзі сақтау» ресейлік тұжырымдамасына, «табиғи шекаралар» теориясына, «Ресейдің Шығыстағы өркениеттік миссиясы» концепциясына талдау жасалды. Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихын зерттеген орыс 1917 революцияға дейінгі тарихнамасы өкілдерінің жұмыстарын талдау негізінде осы проблеманы зерттеу кезінде оған еуроцентризм, этноцентризм, нәсілшілдік тән деген қорытынды жасалады.

Тірек сөздер: 1917 ж. революцияға дейінгі Қазақстан тарихын зерттеген орыс тарихнамасының теориялық-әдіснамалық негіздері, ағартушылық, рационализм, стагнация, Қазақстан тарихының ресейлік тұжырымдамасы, «өзін-өзі сақтау» идеясы, «табиғи шекаралар» теориясы, «Шығыстағы Ресейдің өркениеттік миссиясы» концепциясы, еуроцентризм, этноцентризм, нәсілшілдік.

Suteeva H.A.¹ Ermukanov E.N.²

*¹ Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History,
Kazakh National Pedagogical University Abay*

*² candidate of historical sciences, associate professor of the Department of World History,
Kazakh National Pedagogical University Abay*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY OF THE XVIII - EARLY XX CENTURY. SOCIO-ECONOMIC AND POLITICAL HISTORY OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article discusses the theoretical and methodological foundations of the study of the Russian pre-revolutionary historiography of the XVIII-early XX century. socio-economic and political history of Kazakhstan. The article analyzes the Russian concept of "self-preservation", the theory of "natural borders", and the "civilizing mission of Russia in the East", which justify the expansionist policy of tsarism towards Kazakhstan. Based on the analysis of the works of representatives of the Russian pre-revolutionary historiography, which studied the socio-economic and political history of Kazakhstan, it is concluded that the study of this problem was characterized by Eurocentrism, ethnocentrism, and racial campaign.

Keywords: theoretical and methodological foundations of Russian pre-revolutionary historiography, Enlightenment, rationalism, stagnation, Russian concept of the history of Kazakhstan, the idea of "self-preservation", the theory of "natural borders", the concept of "civilizing mission of Russia in the East", Eurocentrism, ethnocentrism, racism.

Сутеева Х.А.¹ Ермуканов Е.Н.²

¹д.и.н., профессор кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая

²к.и.н., доцент кафедры Всемирной истории Института истории и права КазНПУ имени Абая

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОЙ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИЕЙ XVIII - НАЧАЛА XX В. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретико-методологические основы изучения русской дореволюционной историографией XVIII - начала XX в. социально-экономической и политической истории Казахстана. Дан анализ российской концепции «самосохранения», теории «естественных границ», «цивилизаторской миссии России на Востоке», оправдывающих экспансионистскую политику царизма по отношению к Казахстану. На основе анализа работ представителей русской дореволюционной историографии, изучавшей социально-экономическую и политическую историю Казахстана, делается вывод, что при изучении данной проблемы ей был присущ евроцентризм, этноцентризм, расовый поход.

Ключевые слова: теоретико-методологические основы русской дореволюционной историографии, Просвещение, рационализм, стагнация, российская концепция истории Казахстана, идея «самосохранения», теория «естественных границ», концепция «цивилизаторской миссии России на Востоке», европоцентризм, этноцентризм, расизм.

XVIII-XX ғғ. Қазақстан тарихы, оның тағдырына зор әсер еткен оқиғаларға толы болды. 1731-1734 жж. қазақ билеушілерінің бірқатар тобы шарасыздықтан ресми түрде Ресей империясының үстемдігін мойындауға мәжбүр болды, келешекте бұл оқиғаның нәтижесінде қазақтардың мемлекеттігі жойылып, қазақ елі тәуелсіздігінен айрылып, орыс мемлекетінің отарына айналды. Қазақтардың орыс үкіметі тарапынан ұлттық, әлеуметтік-экономикалық және рухани қысым көруі халық наразылығының өсуіне ықпал етті. Сондықтан да қазақ халқы өз тәуелсіздігі мен мемлекеттігіліін қайта қалпына келтіру үшін күресін тоқтатпады.

Қазақстанның отарлық кезеңіндегі тарихының өзекті мәселелері отандық тарихнамада тек 1991 жылы еліміз тәуелсіздікке қолын жеткізгеннен кейін ғана батыл түрде қойылып, шешіле бастады. Ол түсінікті де, себебі баяғыда метрополия тұрғындары менсінбей «туземдіктер» деп атаған Ресей империясы отарлаған елдердің тарихы, империялық диктат пен тоталитарлық билік, догматикалық марксизм, жеке басқа табыну идеологиясының ықпалымен бұрмаланып отырды. XVIII-XX ғғ. отар болған қазақ елінің тарихы Ресейде, әлемдік тарихтың дамуынан тыс қалған «тарихи» емес халықтар қатарына жатқызылып, тарихтың объекті емес субъекті ретінде ресейлік менталитет тұрғысынан қарастырылды.

XXI ғ. басындағы Қазақстан Республикасының даму үрдісі, қазіргі заманғы отандық тарихнаманың жетістіктерінің деңгейі күн тәртібіне XVIII-XX ғ. басындағы Ресей мемлекетінің шеңберіндегі қазақ халқы тарихының өзекті мәселелерін қайта қарастыруды қажет етіп отыр.

Бұның барлығы қазіргі заманда бізден – қазақстандық тарихшылардан – өткен тарихымызға отарлық психологиядан арылған жаңа көзқараспен қарауды, жаңаша бағалауды, бұрмаланған тарихымызды қайтадан жаңғыртуды талап етеді.

Адамзаттың дамуын қоғамдық-экономикалық формациялар жүйесінің тар шеңберіне салып, тарихи зерттеулерде басшылыққа таптық принципті алған маркстік методологияның жалған қағидаларынан бас тартып, әлемдік тарихнаманың жаңашыл жетістіктеріне сүйене отырып плюралистік тұрғыда зерттеуді талап етіп отырған мәселелердің қатарына - XVIII-XX ғ. басындағы

Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуының 1917 жылға дейінгі орыстық тарихнамасы да жатады.

Қазіргі кезең отандық тарихнаманың алдына өте күрделі және жауапты міндет артып отыр. Ол ұзақ жылдар бойы, отарлық мүдделерді көздеуде орыс тарихнамасы бұрмалаған өзіміздің шынайы тарихымызды қайта жазу және осыған байланысты тарихи шындықты жаңғырту. Ал мәселені бұлайша қою – 2 ғасырға жуық уақыт бойы қазақ халқының тарихына қатысты ресей тарихнамасында қалыптасқан көзқарстар жүйесі мен стереотиптерді, қазақ елін жаулап алу себептерін, отарлауды ақтауға арналған концепциялар мен идеяларды ой елегінен өткізіп жаңа заман талаптарына сай, тәуелсіз ой деңгейінде қайта қарап, бағалауды қажет етеді және де ол ешқандай кідіруге болмайтын іс.

1730-1917 жж. Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуының 1917 жылға дейінгі орыстық тарихнамасын мұқият зерттеу және сол кездегі дворяндық-буржуазиялық тарихи ой өкілдерінің көзқарастарын ғылыми сынау тек бұл мәселенің қазіргі кездегі саяси өзектілігімен байланысты ғана емес. Патшалық Ресейдің жаулаушылық саясатының нәтижесінде тәуелсіздігінен айрылып, отарға айналған қазақ халқының тарихына қатысты ресейлік тарихнама өкілдерінің жалған, ғылыми емес пікірлерін әшкерелеу, олардың біздің еліміздің тарихына қатысты концепцияларының ұлдыержавалық, этноцентристік, русофильдік, отаршылдық, еуропацентристік мәнін ашу, қазақ елінің тарихына қатысты тарихи шындықты негіздеу және отарлық мақсаттарда бұрмаланған шынайы тарихты қайта жазу – тарих ғылымының дамуынан туындаған іс.

Мәселені тарихнамалық тұрғыдан зерттеудің өзектілігі мен маңызы бүгінгі таңдағы жекелеген ресей зерттеушілерінің көзқарастарының қателігін көрсету қажеттілігімен де айқындалып отыр. Себебі қазіргі замандағы Ресей Федерациясының тарихнамасы 1917 жылға дейінгі Қазақстан туралы әдебиетті негізге алуда және қазақ елінің тарихын бұрмалау тәсілдер мен әдістерде орыстық дворяндық-буржуазиялық тарихнамасынан мұраланып отыр.

Отандық тарихшылардың еңбектерінде қазақ елінің тарихына қатысты мәселелеріне шетелдік тарихнаманың көзқарастары сын көзбен қаралып, талдануы елеулі орын алу керек, себебі ол тек

танымдық мақсаттармен ғана емес, сонымен қатар қазіргі таңдағы әлемдік дамудың идеологиялық күресінің өзекті мақсаттарымен де айқындалады.

Жалпы қазақ жерлерін зерттеуге деген қызығушылықтың артуы Ресей үкіметінің Шығыстағы сыртқы саясатының практикалық отарлық мақсаттарынан туындаған болатын. XVIII басындағы ішкі экономикалық-саяси мүдделер орыс тарихнамасының нақты Қазақстанды зерттеуге бетін бұрды.

Бұл уақыттағы орыс шығыстануының қалыптасуына, ресей ғылымына енген батысеуропалық рационалистік және ағартушылық идеялардың, елдегі социомәдени және когнитивті факторлардың елеулі ықпалы болды.

XVIII-XX ғ. басындағы Қазақстанның саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеуге арналған 1917 жылға дейінгі орыс ғалымдарының көзқарастарының теориялық-методологиялық негізі болған – XVIII ғ. орыс ғылымына енген рационалистік және ағартушылық идеялары болды.

Еуропалық Ағартудың даму тарихында әдетте бір-біріннен мазмұны бойынша ерекшеленетін бірнеше кезең бар. Бірақ, негізіннен, XVIII ғ. ортасында Францияда қалыптасқан ағартушылық көзқарастар жүйесінің нақты мазмұны сол уақыттағы француз философтары Ф.М.Вольтердің, Ш.Монтескьенің, Д.Дидроның, Ж.Ж.Руссоның және де басқа энциклопедисттердің шығармаларында көрінді.

Француз ойшылдары, мазмұны шаруашылық формасының алмасуымен анықталатын адамзат қоғамының тарихын, дәуірлердің өзара алмасатын жүйелі тізбегі ретінде қарастырды және олардың ойынша, ақыл-ойдың дамуындағы прогресивтік өзгерістер бұл кезеңдердің дамуының негізгі себебі болады. Олардың пікірлеріне сәйкес, ақыл-ой дамуы «тағылық» дәуірлері арқылы, алқашқы қоғамдық «жабайылықтан» азаматтық қоғамға өтуді білдіреді. Бұл сызбадағы «тағылықтың» бастапқы кезеңдерінің біріне көшпелі халықтардың дамуы сәйкес келеді, олардың әлеуметтік-тарихи ролін дәлелдеу үшін Еуропа ғалымдары қолдары жеткен тарихи-этнографиялық материалдарды талдап, қорытып, еңбектерінде пайдаланды.

Еуропалық ағартушыларының кең танымал еңбектерінде алғаш рет рационалистік негізде жағрафиялық ортаның көшпелі қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымына әсер етуі туралы идея тұжырымдалып «малшы тайпалардың» Орталық және Шығыс Еуропа халықтарының тарихи тағдырына ықпал етуі туралы қызықты ойлар айтылды. Еуразияның көшпенді қоғамының көп ғасырлар бойы тоқырау себептерін қарастыруға маңызды әрекеттер жасалды. Бұл ойлардың, идеялардың көпшілігі орыс таным мәдениетіне терең еніп, XVIII ғ. екінші жартысы мен XIX ғ. ортасында қазақ халқы туралы жазылған зерттеулерде методологиялық қызмет атқарды.

XVIII ғ. екінші жартысынан бастап Қазақстан тарихын зерттегенде орыс тарихнамасы Батыс тарих ойында Геродоттан бастап кең таралған отырықшы және көшпенді өмір салттарының қарама-қайшылығы туралы идеяларды басшылыққа алды. Сондықтан олар көшпенді қазақтарды отырықшы өмір салты мен мәдениетінің жауы және «қиратушы күш» ретінде көрсетіп, көшпенділердің қоғамдық құрылысын адамзаттың дамуының ең төменгі сатысында тұрған анайы әлеуметтік организм ретінде сипаттап, бұндай қоғамдық дамудың моделінің келешегі жоқтығын көрсетуге тырысты.

Сонымен қатар олар еуропалық ағартушылық ілімінен, келешекте «ақ нәсілдің Шығыстағы өркениеттік миссиясы» концепциясына айналған, азиялық қоғамлық даму моделінің еуропалық даму үлгісімен салыстырғанда артта қалғандығы, ғасырлар бойы дамымай стагнация жағдайында болғандығы және еуропалық өркениетті елдерінің көмегісіз бұл тоқыраудан арылмайтындығы, ілгері дами алмайтындығы, сондықтан еуропалықтардың Шығыстағы жаулауларының объективтік себептілігі туралы еуропацентристік идеяларды, өздерінің Қазақстан тарихының зерттеуінің методологиялық тірегі ретінде алды.

Еуропа ағартушылары берген әлемнің еуропацентристік концепциясына сүйене отырып орыс зерттеушілері Ресей отарлаушылардың жолында тұрған ұлттық мемлекеттік құрылымдарды «баскесерлер», «тобырлар» деп сипаттады. Қазақ халқын жаулаушылар «жабайы» және «жүгенсіздер» деп елестетті. Еуропацентристік көзқарастың ерекше сипаты – еуропалық құндылықтар жүйесінен басқаның барлығы жалған немесе олар мүлдем жоқ деген жалпы Шығысқа, әрине соның ішінде Қазақстанға көзқарас. Осының негізінде Шығыс халықтарының даму өркениеті төменгі сатыда деген ой жатты. Сондықтан өз еңбектерінде орыс зерттеушілері жалпы еуропалық және орыс өркениетінің маңыздылығын көрсетіп, оны жалпы Шығыс және нақты қазақтардың өркениетінен жоғары қойды.

Еуропалық ағартушылардың көшпенді халықтардың стагнациясы, өркениетті және өркениеттен тыс халықтар және т.б. көптеген реакцияшыл, еуропацентристік идеялары XVIII ғ. аяғындағы орыс тарихнамасына енді.

Батыс әлемінде әлеуметтік құбылыстарға нәсілшілдік түсінік беру сол уақытта кең таралған болатын. Бұл теорияға сәйкес адамның анатомиялық құрылысындағы нәсілдік айырмашылықтар тұрақты болып табылады, бұл теорияны жақтаушылар оны адам психикасындағы нәсілдік айырмашылықтардың да тұрақтылығының дәлелі ретінде қарастырды. Бұл нәсілшілдік теорияларды еуропалық ғалымдар әлеуметтік органы зерттеулерге, атап айтқанда Орталық Азия тарихын зерттеуге пайдаланды. Нәсілшілдік нанымдары – бұл ғылыми ойдың бұрмалануы ғана емес, нәсілдік сезімнің жалған интеллектуалдық рефлексивтік көрінісі, ал бұл сезім XVI ғ. соңғы ширегінде басталған Батыс өркениетінің әлемдік экспансиясының нәтижесі. Бұл теорияны жақтаушылар оны өркениет проблемасымен байланыстырады. Олар, адамзаттың бір бөлігі өркениетті түсінуге қабылетті де, екінші бөлігі қабылетсіз деп есептеді, егер қандай да бір нәсіл өркениет шығармашылығына үлес қоспаған болса, онда оның оған мүлде мүмкіндігі жоқ деп есептеді. Осы реакцияшыл, нәсілшілдік теорияларға негізделіп орыс тарихнамасының өкілдері «жартылай жабайы» қазақтардың өркениетті түсінуге қабылетсіз, өркениет шығармашылығына үлес қоспаған және келешекте үлесін қосуға мүмкіндігі жоқ «өркениеттен тыс» халықтар қатарына жатқызды. Олардың «тарихи емес» ұлт екенін, тарихи дамудың объекті емес субъекті болғанын көрсетті.

XVIII ғ. орыс зерттеушілеріне ағартушылық «жағрафиялық себептілік» теориясының орасан зор ықпалы болды. Бұл теория адамның жүріс-тұрысы мен іс-әрекетінің әр түрлі жақтарын экологиялық себептермен түсіндіруге тырысты.

Қазақ елінің тарихына арналған орыс нарративтік әдебиеті Батыста кең таралған – елдің тарихының, өмір салтының, материалдық және рухани мәдениетінің оны қоршаған ортаға байланысты болады деген - эволюционизм идеяларының теориялық схемалардың шеңберінде дамыды. Орыс авторлары қазақ елінің тарихын зерттегенде жағрафиялық факторлардың қазақ қоғамының дамуына ең маңызды роль атқарды деген қағиданы басшылыққа алды [1].

Бұл Ағарту идеяларымен мұқият таныстық, XVIII ғ. екінші жартысындағы Қазақстанның өлкелік тарихнамасының өкілдері П.И.Рычков, И.Г.Андреевтің және Ресей шығыстануының академиялық бағытының өкілдері - П.С.Паллас, И.П.Фальк, И.Г.Георгийдің еңбектерінен айқын көрінді [2;3;4;5;6;7]. П.С.Паллас, И.П.Фальк, И.Г.Георги қазақтарға «жабайы», «тағы» халыққа сияқты қарады, оларды «тобырлар», «бұзықтар» (П.И.Рычков) деп атады, олардың шығармалары «мәдениетті» шетелдіктердің «жабайы тобырларға, ордалықтарға» деген өзін-өзі жоғары ұстаушылыққа, менсінбеушілікке және қамқорлық, кемсітушілікке толы. И.Г.Георги мен П.И.Рычковтың мінездемесінде қазақтар қарақшылық пен тонаушылыққа жақын тұрған халық. И.Г.Георги «тағы» қазақтардың жаман мінездерінің орыстардың «өркениеттік» ықпалымен түзеле бастағанын басып айтады.

Бұл жоғарыда келтірілген сипаттамалар қазақ халқын зерттеген 1730-1917 жж. орыс тарихнамасының өкілдерінің бәріне тән.

1917 ж. дейінгі Ресейде шығыстану жүйесінің туу, елдегі тарихи үрдістің жалпы даму барысымен айқындалды, оның шеңберінде орыс геосаяси доктринасы қалыптасқан болатын.

Бұл уақытқа дейін Ресей мемлекетінің империялық доктринасының дүниетанымдық негізі толығымен қалыптасқан болатын. Орыс мемлекетінің табысты территориялық экспансиясы геосаяси императивтердің күшеюімен қатар жүрді, ол ұлттық шет аймақтарға қатысты империялық идеологияны «өркениеттік бастамалармен» және «ағартушылық өкілдік» арқылы ақтады. Осының бәрі де XVIII-XX ғ. басындағы Қазақстанды зерттеген орыс ғалымдарының теориялық-методологиялық ұстанымдарында көрініс тапты.

Бұл уақыттағы Ресейдегі қазақ елінің тарихын зерттеушілердің еңбектерінде этноцентризм идеясы кеңінен таралды. Осы кезеңдегі көптеген жарық көрген шығармаларда орыс ұлтының ерекшелігін, оның «мессиялық», «өркениеттік өкілдігі» рөлін насихаттатын көзқарастар көріне бастады. Бұл теориялық ұстанымдар 1917 ж. дейінгі XVIII-XX ғ. басындағы Қазақстанның саяси-әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеген барлық орыс тарихнамасының өкілдеріне тән, ал бұл көзқарастардың теориялық дәлелденуі орыс әскери тарихшылары М.И.Венюков пен Л.Ф. Костенконың еңбектерінде берілді [8;9].

XVIII екінші жартысы мен XX ғ. басындағы орыс тарихнамасының өкілдерінің барлығы бір ауыздан, оның ішінде әсіресе И.Г.Георги, Л.Ф. Костенко А.А.Тилло өзінің еңбектерінде орыстардың

«игі ықпалымен» «жабайы», «тағы» көшпенді қазақтардың «хайуандық» мінездерінің түзеле бастағанын; орыс үкіметінің «жүгенсіз ордаларды» тыныштандырып бұл жерлерде «бейбітшілік» пен «тәртіп» орнатқаннан кейін, бұл өңірде «егіншіліктің дамығаны», жергілікті тұрғындардың нан тағамдарына үйренгені және сауданың дамуына қолайлы жағдай жасалғаны туралы көп айтты [10].

Орыс дворяндық-буржуазиялық тарихнамасы патшалық Ресейдің билеуші топтарының Орта Азия мен Қазақстанға бағытталған агрессиялық сыртқы саясатын ақтауға байланысты әлеуметтік тапсырысын орындады. Сондықтан олар Орталық Азияға бағыт алған орыс экспансиясына баға беруде бұл әрекеттердің «амалсыздан» болғандығы туралы үкіметтің ресми көзқарасын ұстанды және Ресейдің бұл аудандарға жылжуына төменде көрсетілген себептерді дәлел ретінде келтірді: Ресейдің жауынгер көшпелі тайпалардан «қорғану қажеттілігі» және мазасыз көшпенділерді «тыныштандыруы»; Азия елдерімен болған транзиттік сауданы «қорғау»; бұл аудандарға Англияның енуіне «қарсы әрекет ету»; орыс мемлекетінің «табиғи шекараларына» - Орталық Азияның таулы қыраттары мен жоталарына шығу. XVIII ғ. соңғы ширегінде бұл себептерді жан-жақты дәлелдеу мақсатымен орыс авторлары өз зерттеулерінде Ресейдің «өзін-өзі сақтау» теориясын жасап шығарды. Оның міндеті – мемлекеттің шығыс саясатының ішкі механизмі және Азия елдерін жаулап алуының себептерін түсіндіру болды. Бұл теория бойынша, орыс мемлекетінің тарихи миссиясы «өркениетті әлемге» үнемі динамикалық қозғалыста болатын соғысқұмар көшпелі ордалардың енуіне қарсы тұратын күшті қорған кепілі болуы. Осыған байланысты Ресейдің Азиядағы саясатының Ұлы Петр заманынан бергі негізгі мақсаты – жау көршілерден қорған бола алатын табиғи тосқауылдар – тау, теңіз, өзенге дейін далалы өлкеге ену және онда орыс мемлекетінің оңтүстік-шығыс шектерін қауіпсіздіретін әскери бекіністерін салу делінді. XIX ғ. екінші жартысында «өзін-өзі сақтау» теориясы «табиғи шекаралар» концепциясына өсті. «Табиғи шекаралар» концепциясы Қазақстан мен Орта Азияға қарай алға жылжу арийлік ұлттың таралуымен қалыпқа келу үшін адамзат тарихының дамуының тарихи жолы деп түсіндірілді. Бұл теорияны жақтаушы орыс зерттеушілерінің ойынша, кез келген мемлекет өз шекарасын қорғау керек, сондықтан орыс мемлекеті шектерін қорғау үшін, әскери бекіністерді салу үшін Қазақстанның жерлерін басып алуы керек. «Қозғалмалы» немесе «табиғи шекаралар» концепциясы Ресей мемлекетінің әскери стратегиялық жағдайын табиғи шекаралар, яғни тау, өзен немесе күшті мемлекеттік құрылымдарды тұрақтандыруды көздеді. Бұл концепциялардың барлығында еуроцентристік көзқарастар көрініс тапты.

1917 ж. дейін Қазақстан тарихын қарастырған орыс зерттеушілері Ресей үкіметінің бұл өңірде жүргізген отарлық саясатын ақтау, қорғау үшін царизмнің Шығыстағы «мәдени» және «прогрессивті» ролі туралы идеяларды тарата бастады. Жинақталған түрде бұл идеялар царизмнің Шығыстағы «мәдени миссиясы» теориясына айналды. Бұл ұлыдержавалық көзқарас орыстық дворяндық-буржуазиялық тарихнамасына тұтастай тән.

Бұл теорияның туындау негізі болған – тарихи үрдістің дамуының жалған концепциясы болды. Бұл концепция бойынша, патшалық Ресейдің қоғамдық-экономикалық дамуы Шығыстың, (оның ішіне Қазақстан да жатады) «жабайы» «көшпенді бұратаналарының» қоғамдық-экономикалық дамуынан анағұрлым жоғары болғандықтан, бұл «бұратаналарды» Ресейдің жаулауы, бұл жаулаудың ұнамсыз жақтарына қарамастан, прогрессивтік фактор.

Бұндай дұрыс емес ұстанымдар қазақ елінің тарихына қатысты жекелеген мәселелер бойынша бұрмаланған тұжырымдар жасауға әкеледі. Тікелей айтқанда, бұл көзқарастар жүйесі жалпы капиталистік елдердің Шығыс елдеріне қатысты отарлық саясатын қорғаштау мен ақтауға және нақты Ресейдің Қазақстандағы «жартылай жабайы халық ортасына» «шынайы христиандықтың», «азаматтықтың», «мәдениет пен өркениеттің» бастауларын әкелу деген лепірмелі сөздермен бұркеленген қарақшылық, тонаушылық, халықты қыру саясатын ақтауға бағытталған. Царизмнің қазақ еліне қатысты бұл отарлық саясатын барлық орыс дворяндық-буржуазиялық тарихнамасының өкілдері – белгілі ориенталист профессор В.В.Григорьевтен бастап, саяхатшы-этнограф П.П.Семенов Тянь-Шаньский, Түркістан жергілікті отарлық әкімшілігінің қайраткері П.П.Румянцев және барлық бөтен де XVIII -XX ғ. басындағы саяси, әлеуметтік-экономикалық дамуын зерттеген Қазақстанның орыс тарихнамасының өкілдері ақтады [11;12;13].

Бірақта XVIII ғ. қазақтардың қоғамдық-экономикалық дамуы, орыс зерттеушілері көрсетуге тырысқандай сонда анайы болды ма? Әрине олай болған жоқ. XVIII ғ. Қазақстанда дамыған феодалдық-патриархалдық құрылыс, таптық қоғам, феодалдық вассалитет өмір сүрді. Қазақтардың бұл уақыттағы тарихын тек рулық көсемдердің, ақсақал мен байлардың, хандардың өзара тартысы мен опасыздығы ретінде, қазақ халқын миссионерлер мен отаршылдардан тек қорлық көріп отырған,

өзілген, меніреу құрбан ретінде көрсету – ол қазақтардың тарихын жоққа шығарған нигилистік көзқарас еді.

Қазақтардың қоғамдық-экономикалық дамуын, Ресей жаулап алардың алдында орыс зерттеушілерінің дамудың төменгі сатысында тұрды деп бағалауы, Қазақстанның орыстарға «жеңіл әскери табыс» болғанын көрсету үшін қажет болды. Бірақта царизмге Қазақстанды жаулап алу қиынға түсті. Қазақстанды жаулап алу еуропалықтардың Австралия мен Америкадағы «жабайыларды» тікелей қыру мен жерлерінен ысыру сияқты жеңіл өткен жоқ. Патшалық Ресейдің жаулаушылық саясаты қазақ халқының берік қарсылығын кездестірді. Царизмнің жыртқыштық, адамгершілікке жат, бұл жерлерді жаулап алу үшін ешқандай зұлымдықтаран бас тартпаған саясатына, феодалдық-патриархалдық басшыларының сатып кетуіне қарамастан, қазақ халқы бұл жерлерді Ресей үкіметінің жаулап ала бастаудың алғашқы кезеңінен бастап - XX ғ. басына дейін отаршылдыққа қарсы күресін тоқтатпады.

Қазақстан тарихының орыстық концепциясының мазмұны мынада болды: орыс үкіметінің жалпы Шығысқа ілгерілуі мазасыз көшпенді тайпалардан қорғану, «өзін-өзі сақтау», «табиғи шекараларына» жету үшін жүргізілді; қазақ жерлерін орыс үкіметі жаулап алған жоқ, Ресей империясының құрамына олар жаулардан қорғану үшін, қамқорлық іздеп өз еркімен кірді; қазақ елінің 1730 ж. дейінгі дамуын елемей, Қазақстан дамуы тарихының кезеңдеуін оның Ресей шеңберіне кіруіне негіздеу; Ресейдің Шығыстағы жалпы өркениеттік ықпалына байланысты бұл оқиғаның (қазақ жерлерінің орыс өкіметіне бағындырылуы – Х.С.) жергілікті халықтың тағдырына прогрессивтік ықпалын тигізді.

Қазақстанның орыстық тарихнамасының философиялық-тарихи негізі болған – орыс таным мәдениетіне терең еніп, XVIII екінші ширегі мен XX ғ. басына дейін қазақ халқы туралы жазылған зерттеулерде методологиялық қызмет атқарған XVIII ғ. француз ойшылдары ұсынған - мазмұны шаруашылық формасының алмасуымен анықталатын адамзат қоғамының тарихын, дәуірлердің өзара алмасатын жүйелі тізбегі ретінде қарастыру; ақыл-ойдың дамуындағы прогрессивтік өзгерістер кезеңдердің дамуының себебі болады деген ойлар; географиялық ортаның көшпелі қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымына әсер етуі туралы және Еуроазияның көшпенді қоғамының көп ғасырлар бойы стагнацияда болды деген идеялар. Бұл идеялардың жүзеге асырылуы орыс тарих ғылымының Қазақстан тарихын зерттеу бағытында төмендегідей белгілерден байқалды: субъективизм методологиялық принцип ретінде қаралды, қазақ қоғамын зерттеуде еуропацентристік және этноцентристік көзқарастардың басым болуы, Ресейдің Шығыстағы «өркениеттік миссиясын» асыра бағалауы.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның орыстық тарихнамасына еуропацентристік, ұлыдержавалық, шовинистік, нәсілшілдік көзқарастар тән.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ерофеева И.В. *Европейское просвещение XVIII в. и становление научной историографии Казахстана (середина XVIII в. – первая половина XIX в.)//Вопросы историографии и источниковедения Казахстана (дореволюционный период).* – А., 1988. – С.25-55.
2. Рычков П.И. *Топография Оренбургской губернии.* - Оренбург, 1887.
3. Рычков П.И. *История Оренбургская по учреждению Оренбургской губернии (1730-1750).* - Оренбург, 1896.
4. Домовая летопись Андреева // *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете 1870.* – М., 1871. – Кн.4. – С.80-106.
5. Паллас П.С. *Путешествие по разным провинциям Российской империи // Полное собрание ученых путешествий по России.* – СПб., 1824. Т.4.
6. Фальк И.П. *Известия академика Фалька о Киргизской и зюнгорской степи // Полное собрание ученых путешествий по России.* – СПб., 1824. Т.7. – С.280-360.
7. Георги И.Г. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений жилищ, одежд и прочих достопамятностей.* // *Полное собрание ученых путешествий по России.* – СПб., 1776-1777. - Ч.1.
8. Венюков М.И. *Заметки о степных походах в Среднюю Азию //Военный сборник.* – 1860. - №12. – С.270-298 сс.
9. Костенко Л.Ф. *Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.* – СПб., 1870.

10. Тилло А.А. О пространстве, народонаселении и населенности Тургайской области // Известия русского географического общества (ИРГО). 1869.Т.5. – С.50-66.
11. Григорьев В.В. Русская политика в отношении к Средней Азии. – СПб, 1877.
12. Семенов Тянь-Шаньский П.П. Мемуары. Путешествие в Тянь-Шань в 1856-1857 гг – М.: ОГИЗ, 1964. – Т.2.
13. Румянцев П.П. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования. – Пбг., 1914. – Т.5. Ч.1.

List of references:

1. Yerofeeva I. V. European passage of XVIII V. and the establishment of scientific history of Kazakhstan (seredina XVIII v. – first half of XIX V.)//issues of history and history of Kazakhstan (dorevolutionary period). - A., 1988. - PP. 25-55.
2. Rychkov P. I. topography of the orenbursky district. - Orenburg, 1887.
3. Rychkov P. I. History of Orenburg on the establishment of the Orenburg governorate (1730-1750). - Orenburg, 1896.
4. the home of Andreev // reading in the history and traditions of the Imperial Society of Russia at the Moscow University in 1870. Moscow, 1871.4. - pp. 80-106.
5. Pallas P. S. journey through different provinces of the Russian Empire // full collection of scientific journeys across Russia. "No," I said., 1824.Vol. 4.
- 6.Falk I. P. Izvestiya Akademika Falka about Kirghiz and zyungorka steppe // full collection of scientific travels in Russia. "No," I said., 1824.VOL. 7. - PP. 280-360.
- 7.George I. G. description of all people living in the Russian state, as well as their living clothes, materials, housing, clothing and other achievements. // Full collection of scientific achievements in Russia. "No," I said. 1776-1777. - Ch. 1.
8. Venyukov M. I. notes on Step-By-Step walks in Middle Asia //military picker. – 1860. - No. 12. - pp. 270-298 SS.
9. Kostenko L. F. Srednyaya Asia and water in Russian citizenship. "No," I said., 1870.
10. Tillo A. A. on the space, population and population of the Turgai region // Izvestia of the Russian Geographical Society (Irgo). 1869.VOL. 5 – - PP. 50-66.
11. Grigoriev V. V. Russian politics in relation to Middle Asia. - St. Petersburg, 1877.
- 12.Memoirs Of Semenov Tien-Shansky P. P. Journey to the Tien Shan in 1856-1857 GG-M.: OGIЗ publ., 1964, Vol. 2.
13. Rumyantsev P. P. material on consideration of native and Russian old-age farming and land use. "No," I said. 1914. VOL. 5. CH. 1.

УДК 94(574) 375
ГРНТИ 03.01.06

Сабитов Ж.М.¹

¹*PhD, Доцент Кафедры Регионоведения, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
(Нур-Султан)*

**СВЕДЕНИЯ НАТАНЗИ О СОБЫТИЯХ В ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ УЛУЧА ДЖУЧИ
В 1313-1370-ЫХ ГОДАХ: «КРИТИКА ДОСТОВЕРНОСТИ»**

Аннотация

Вопрос о достоверности сообщений Анонима Искандера (Натанзи) имеет глубокую историографию. Большинство исследователей безоговорочно принимали сообщения Анонима на веру, не исследуя момент путанности генеалогии и хронологии Анонима, а также причину появления других ошибок, таких как путаница с Белой и Синей Ордой и потомками золотоордынского темника Ногая, которые якобы правили на Востоке улуса. Меньшинство исследователей ставило под сомнение достоверность сообщений о происхождении Натанзы Орду от Урус-хана, не акцентируя внимания на других спорных моментах Натанзы. Шамилоглу и Гаев А.Г. дает резкую оценку Натанзы как совершенно ненадежного источника. Основываясь на анализе сведений Натанзы. Вопрос о достоверности сведений Натанзи имеет глубокую теорию.

Сочинение «Аноним Искандара» было написано в 816 году хиджры (1413-14 годах) и посвящено Тимуриду Искандару. На данный момент известны пять вариантов этой рукописи. Исследовав данный источник, мы можем резюмировать, что в споре о достоверности сведений Натанзи оказались более правы сторонники низкой степени достоверности Натанзи по истории улуса Джучи с 1313 по 1370-ые годы.

Ключевые слова: Натанзи, улус Джучи, Урус-хан, Ногай, Орда-эджен.

Сабитов Ж.М.¹

¹*Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Аймақтану кафедрасының доценті, PhD
(Нұр-Сұлтан)*

1313-1370 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЖОШЫ ҰЛЫСЫНЫҢ ШЫҒЫС БӨЛІГІНДЕГІ Оқиғалар ТУРАЛЫ НАТАНЗИДІҢ МӘЛІМЕТТЕРІ: «НАҚТЫЛЫҚТЫҢ СЫНЫ»

Аңдатпа

Искандердің Аноним (Натанзи) шығармасының шынайылығы туралы мәселе терең тарихнамаға ие. Зерттеушілердің көпшілігі Аноним хабарламасының хронологиясы мен шежіресінің шатасу мезеттерін, сондай-ақ Ақ Орда мен Көк Орданы және Алтын Орданың түменбасы Ноғайдың ұрпақтарымен шатастыру сияқты басқа да қателіктерінің шығу себебін білмей, зерттемей сенімді қабылдады. Зерттеушілердің аз бөлігі Натанзидің басқа да даулы мәселелеріне назар аудармай, Орданың орыс ханынан шыққан Натанзидің шығу тегі туралы хабарламалардың шынайылығына күмән келтірді. Шәмлоғлы және Гаев А.Г. Натанзи мәліметтерін толық сенімсіз дерек ретінде батыл бағасын береді. Натанзи мәліметінің дұрыстығы туралы мәселе терең теорияға ие.

«Искандердің Аноним» шығармасы хижраның 816 жылы (1413-14 жылдары) жазылған және ол Тимурид Искандаруға арналды. Қазіргі уақытта осы қолжазбаның бес нұсқасы белгілі. Осы дереккөзді зерттей отырып, Натанзи мәліметтерінің шынайылығы туралы пікірталаста 1313 -1370 жылдар аралығында Жошы Ұлысының тарихы бойынша Натанзидің деректерінің нақтылығы әлсіз екендігін жақтаушылардың неғұрлым дұрыс пікірде болғанын айта аламыз.

Кілтті сөздер: Натанзи, Жошы ұлысы, Орыс хан, Ноғай, Орда Ежен.

Sabitov Zh.¹

¹*PhD, Associate Professor of Regional Studies, L.N.Gumilyov Eurasian National University
(Nur-Sultan)*

NATANZI'S ACCOUNT OF EVENTS IN THE EASTERN PART OF ULUCHA JOCHI IN THE 1313-1370s: «CRITICISM OF THE RELIABILITY»

Abstract

The question of the authenticity of the Anonymous Iskander (Natanzi) reports has a deep historiography. Most researchers implicitly accept messages Anonymous on faith, without investigating the time of sputannosti genealogy and chronology of Anonymous and the cause of other errors such as the confusion with a White and Blue Horde and the descendants of the Golden Horde Temnik Nogay, who supposedly ruled in the East district. A minority of researchers questioned the credibility of reports about the Natanzy Ordu origin of Urus-Khan, not focusing on other contentious moments of Natanzy. Shamiloglu and Gayev A.G. give a sharp estimate Natanzy as a completely unreliable source. Based on the analysis of communications Natanzy. The question of the credibility of Natanzy reports has a deep theory.

The work "Anonymous Iskander" was written in 816 Ah (1413-1414) and dedicated to Timurid Iskandar. At the moment, five variants of this manuscript are known. Having examined this source, we can summarize that in the dispute about the reliability of the information of Natanzi were more right supporters of the low degree of reliability of Natanzi on the history of ulus Jochi from 1313 to 1370 years.

Keywords: Natanzi, The Ulus Of Jochi, Urus Khan, Nogai, Orde- Ejen.

Сочинение «Аноним Искандара» было написано в 816 году хиджры (1413-14 годах) и посвящено Тимуриду Искандару, который являлся внуком Тамерлана и после его смерти управлял некоторыми

областями Тимуридской державы. Бартольд В.В. назвал данное сочинение «Анонимом Искандара». Впоследствии Бартольд В.В. установил, что автором данного сочинения является Муин ад-Дин Натанзи [1, 248]. На данный момент известны пять вариантов этой рукописи:

1. Инвентарный номер С381 (ранее 566bc). Хранится в Институте Востоковедения Академии Наук.
2. Инвентарный номер С380 (ранее 566bb). Хранится в Институте Востоковедения Академии Наук.
3. Инвентарный номер Ог1566. Хранится в Британском музее.
4. Табризская рукопись из личного собрания Хаджа Хусайна Ага Нахджувани.
5. Мешхедская рукопись в библиотеке при святыни имама Риза в Мешхеде.

После неудачного восстания Искандара, Натанзи посвятил новую редакцию своего труда Шахруху. Он переделал свое сочинение, переписав и убрав некоторые части, в которых Натанзи восхвалялся Искандар и ругал Шахруха.

После этого, появилась новая редакция данного сочинения, которое называлось Мунтахаб ат-таварихи Муини, поднесенное Шахруху в Герате 7 октября 1414 года. Данный вариант сохранился в Парижской Национальной библиотеке под шифром № 1651 [2, 84].

Научные споры по поводу достоверности сведений Мунтахаб ат-таварихи Муини не прекращаются на протяжении последних двух веков. Первый научный конфликт по поводу достоверности Натанзи возник после публикации работы австрийского востоковеда и историка Йозефа Хаммера фон Пургштала. Как пишет Гатин М.С.: «Начало изучения проблем истории Улуса Джучи в Германии было положено в 1826 году, когда Российская Императорская Академия наук в Санкт-Петербурге предложила ученым России и Европы представить на конкурс работу о монголо-татарских завоеваниях (до 1 января 1829 года)... В 1832 году конкурс по предложению Х.Д. Френа был продолжен. Теперь соискателям было предложено расширить тему и «написать историю Улуса Джучи, или так называемой Золотой Орды» [3, 17-18]. Йозеф Хаммер фон Пургшталь в 1835 году представил на российский научный конкурс рукопись размером более 1800 страниц. Но академическая комиссия научного конкурса пришла к выводу о недостаточной проработке темы и отказала в премии работе Йозефа Хаммера фон Пургштала, что стало причиной научного скандала. Хаммер фон Пургшталь Й. издал данную рукопись в 1840 году в Пеште [4].

После этого Натанзи попал в состав тех рукописей, которые были собраны бароном Тизенгаузеном В.Г. для издания второго тома Сборника материалов по истории Золотой орды (извлечения из персидских источников). Но из-за смерти Тизенгаузена В.Г. Натанзи не был издан. В 1929 году Якубовский А.Ю. привлек Натанзи для описания истории Восточного Дашт-и Кыпчака. В 1941 году Натанзи был издан Ромаскевичем А.А. и Волиным С.Л. в втором томе материалов по истории Золотой орды. В 1957 году французский иранист Жан Обен издал в Тегеране критический текст Мунтахаб ат-таварихи Муини, в основе которой лежала Шахруховская редакция. В 2004 году данная книга была переиздана [1, 88-89].

На данный момент среди историков есть сторонники высокой достоверности данного источника: Исин А. [5], Кинаятлы З. [6], Карибаев Б.Б. [7], Ускенбай К.З. [1]. В то же время есть и сторонники версии о низкой степени достоверности данного источника: Шамильоглу Ю. [3], Гаев А.Г. [8], Костюков В.П. [9], Сабитов Ж.М. [10].

Ранее нами были опубликованы статьи по поводу генеалогических данных из Натанзи [11], а также предложена гипотеза об источнике данных для Натанзи [12].

Натанзи до введения в научный оборот сочинения Чингиз-наме Утемыш-хаджи был почти единственным источником, чьи сведения широко освещали историю восточной части Золотой орды в 1313-1370-ых годах.

Ниже мы постараемся показать степень научной достоверности некоторых данных по истории из Мунтахаб ат-таварихи Муини [1, 248-273]:

Отрывок 1.

«После этого (поражения темника Ногай от Тохты – Ж.С.) улус Джучи разделился на две части. Те, которые относятся к левому крылу, то есть пределы Улуг-тага, Секиз-ягача и Каратала до пределов Туйсена, окрестностей Дженда и Барченда, утвердились за потомками Ногай, и они стали называться султанами Ак-орды; правое же крыло, к которому относится Ибир-Сибир, Рус, Либка, Укек, Маджар, Булгар, Башигирд и Сарай, Берке, назначили потомкам Токтая и их назвали султанами Кок-орды» [1, 251-252].

1.1. Здесь можно назвать недостоверным факт разделения Золотой Орды после поражения темника Ногая. Наоборот, после этого централизация в Золотой орде только усилилась, подготовив почву для еще большей централизации Улуса Джучи при Узбеке.

1.2. Недостоверным является указание того, что на Западе Улуса Джучи правили потомки Тохты (они там не правили, будучи уничтожены Узбеком), а потомки темника Ногая никогда не правили на Востоке Улуса Джучи.

1.3. Также недостоверным является сведения о том, что потомки Ногая назывались султанами Ак-орды, а потомки Тохты султанами Кок орды. Другие источники по истории Золотой орды, придерживаются противоположного мнения по поводу локализации Ак орды и Кок орды [12].

Модифицированный отрывок был представлен в другой более поздней версии сочинения этого же автора (Шахруховский список)

Отрывок 1.

«Когда Тукай тоже покинул этот бренный мир, его сыновья разделились на две группы. Одно их племя стало называть себя Арм Кан [Ун Кул] или Кок-Ордой. Они захватили области Урус, Джержез, Ас, Мохши, Булар [Булгар], Маджар, Укек, Башигирд, Либтай, Хаджи Тархан и Ак Сарай. Другое племя захватило Джанд, Барчканд, Сыгнак и стало называть себя Сул Кул и Ак-Ордой. Это правило действовало до времен Бердибека, сына Джанибека» [2, 91].

1.4. Ускенбай К.З. считает, что данный Тукай это Туктай (Тохта), но судя по предыдущему отрывку и особенностям арабской вязи, где легко можно спутать Т и Н, мы можем предположить, что Тукай неправильная запись имени Нукай (Ногай). Если некритически доверится данному отрывку, то окажется, что две группы сыновей Ногая (во втором варианте Тохты) правили в разных частях улуса Джучи, что абсолютно не соответствует истине.

Отрывок 2.

«Рассказ о ветви султанов Кок-орды. Их четырнадцать человек и они правили 68 лет. Рассказ о царствовании Тогрула, сына Токты. Он был царем крайне праведным, умным, мусульманином, все время занимался чтением (Корана) и поклонением (аллаху), установил хорошие обычаи и оставил добрые правила. Весь улус Деит-и-Берке отдыхал под сенью его великодушия и милосердия, те страны от его щедрости стали соперниками высшего рая и подобными китайской картине. Он был современником султана-мученика Абу-Са'ида и между ними происходили разные сношения и переписка, изложение каждого (случая) было бы длинным. В продолжение 17 лет он охранял тот улус в благоденствии под сенью своей справедливости и после того в 737 г. (= 10 VIII 1336 — 29 VII 1337) скончался от естественной болезни» [1, 252].

2.1. Неверным является то, что Тогрул сын и наследник Тохты. В реальности он был его братом и правил раньше Тохты.

2.2. Рассказывая о «султанах Кок-орды» Натанзи ошибается в их количестве. Он перечисляет всего 6 человек (Тогрул, Узбек, Джанибек, Бердибек, Кельдибек и еще один безымянный человек), а не четырнадцать.

2.3. Кроме того 68 лет правления не подтверждаются дальнейшими расчетами автора.

2.4. Неверным является то, что Тогрул был современником Абу Сеида, жившего в 1305-1335 годах. В то время как Тогрул погиб от рук Тохты еще в 1291 году, то есть до рождения Абу Сеида. Также ложью является наличие переписки между Абу Сеидом и Тогрулом.

2.5. Насчет 17-летнегосамостоятельного правления Тогрула допущена тоже ошибка. Тогрул на протяжении всего пяти лет был одним из соправителей Тула-Буги, наряду с родным братом Алгу и двоюродным братом Кончеком в 1287-1291 годах. Большинство источников вообще его не выделяют как правителя, хотя это неверно. Но при этом он не был самостоятельным правителем, а был одним из четырех соправителей.

2.6. Косвенная дата восшествия на престол (1320) также не верна. К этому времени Тогрул был уже больше 29 лет мертв.

2.7. Дата и причина смерти (она не была естественной, а была насильственной) также указаны не верно. Натанзи умудрился ошибиться на 35-36 лет.

Отрывок 3.

«Рассказ о царствовании Узбек-хана, сына Тогрул-хана.... 30 лет он правил с справедливостью и щедростью и умер в 767 г. (= 18 IX 1365 — 6 IX 1366) естественной смертью» [1, 253].

3.1. Здесь Натанзи допустил всего лишь одну ошибку. Неверно указан год смерти Узбека. Натанзи ошибся всего на два десятилетия с небольшим.

В рассказах про Джанибека и Бердибека принципиальных фактологических ошибок нет.

Отрывок 4.

«Ветвь султанов Ак-орды. В то время когда взошел на престол царь Тогрул, сын Токты, современником его был Сасы-Бука, сын Ногая, правитель улуса Ак-орды. Он по-прежнему соблюдал правила подчинения и повиновения. Он правил 30 лет и за это время совершенно не сходил с большой дороги службы Тогрул-хану и Узбек-хану и не уклонялся ни от одного вызова и курилтая. Таким же образом в совершенном единении он умер естественной смертью в 720 г. (= 12 II 1320 — 30 I 1321). Могила его находится в богохранимом (городе) Сауране» [1, 255].

4.1. Здесь допущена ошибка у автора. Он пишет, что Сасы-бука был современником Тогрула и Узбека, хотя по его словам Тогрул начал править в тот момент, когда Сасы-Бука умер, то есть в 1320/21 году. Исходя из этого можно предположить, что вряд ли Сасы-Бука посещал курултаи Узбек-хана и Тогрула, так как у нас нет ни одного сведения об этом из аутентичных источников.

4.2. Такого сына как Сасы-Бука у Ногая не было.

4.3. Правление Сасы-Буки в 1291-1320/21 годах не подтверждается никакими другими источниками. Согласно другим источникам, в улусе Орда эджена в это время правили Кониичи, его сыновья Баян и Мангытай (а после него его сын Кабак, или Калак), а также Кублук и его сын Куш-Тимур. И почти весь этот период шли войны за престол. Полное отсутствие имени Сасы-Буки сына Ногая как претендента на престол в данном регионе в данное время, позволяет предположить, что Натанзи опять ошибся.

Отрывок 5.

«Рассказ о царствовании Эрзена, сына Сасы-Буки. По указу Узбек-хана он стал после отца его преемником. 25 лет он правил таким образом и в 745 г. (=15 V 1344 — 3 V 1345) умер от естественной болезни, могила его находится в городе Сыкнаке» [1, 256].

5.1. Больше мы не встречаем ни одного источника о том, что данный человек правил в 1320-1344/45 годах на Сырдарье. Как известно, в то время в улусе Орда эджена правил Мангытай и его сын Калак (Кубак). Также Ерзен не известен среди внуков золотоордынского темника Ногая.

Отрывок 6.

«После него сын его Мубарек-хаджа из-за большого желания и жадности начал смуту и до сих пор эта смута (булкак) известна в Дешт-и-Кипчаке. Так как у людей в характере сидели безопасность и устойчивость и они привыкли к спокойствию, то эта его смута не достигла больших размеров. Через 6 месяцев он распростился с подобной раю равниной Сарая и еще 2 года и 6 месяцев бездомно скитался в краях и странах киргизов и Алтая, пока не погиб там» [1, 256].

6.1. Здесь Натанзи пишет о том, что эта смута известна и Мубарак-ходжа (сын Эрзена) пытался захватить Сарай у Джанибек-хана (1340-1350-ые годы), но проиграл, продержавшись там 6 месяцев. Если бы, такое событие имело место быть, оно, безусловно, осталась бы и в других источниках.

6.2. Генеалогия Мубарак-ходжине верна. Как предположил Гаев А.Г. данный Мубарак-ходжа, а также предшествующие ему Ерзен и Сасы-Бука это известные из Утемыш-хаджи, а также Тимуридских источников, тука-тимуриды Ногай, сын Сасы и Туклук-Тимур, его племянник, а также Мубарак-ходжа (кузен Кара-Ногай). Так что версия о том, что данный Мубарак-ходжа, «правнук золотоордынского темника Ногая», который был «потомком Орда эджена» не верна.

Отрывок 7.

«После него Чимтай, его брат, по указу Джанибек-хана стал правителем того улуса, правил с полной самостоятельностью в продолжение 17 лет и сломанное во времена брата исправил так, как это требовалось потребностями времени. Смута Бердибека, Джанибека и Кельдибека была в его время. После этого эмиры Кок-орды письмами и посольствами звали его на свое царство, но он не захотел, а послал туда своего брата Орда-шейха с несколькими огланами» [1, 256-257].

7.1. Генеалогия Чимтая не верна. Существование данного человека, «правившего 17 лет» находится под большим вопросом. Нет ни одной монеты, которую можно отождествить с Чимтаем, сыном Эрзена. Скорее всего, как мы ранее предполагали, он идентичен Кутлук-ходже, брату Ногая, сын Сасы, который правил после Мубарак-ходжи.

7.2. Кроме того вряд ли у него был родной брат Орда-шейх. Такой «потомок Ногай» и «сын Эрзена» также не известен истории. Есть вероятность, что он идентичен Орда-мелику, но его генеалогия не подтверждается никакими другими источниками.

Отрывок 8.

«Эмиры до истечения одного года соглашались на царство Орда-шейха. После этого один из неизвестных и недалеких людей ... одним ударом ножа покончил его дело. В (тот же) день на престол сел Хызр-оглан, сын Сасы-Буки. Он также был убит после того, как правил один год. После него на престол посадили Хальфая, сына Сасы-Буки. Он также был убит после 9 месяцев правления. После него посадили Тимур-ходжу, сына Орда-шейха.... До двух лет (люди), как бы там ни было, переносили его притеснения.... После него на ханский трон посадили Мурида, сына Орда-шейха, он также полновластно управлял 3 года» [1, 257].

Здесь источник полностью противоречит другим источникам по поводу генеалогий и правления ханов в эпоху Замятни.

8.1. Хызр назван сыном Сасы-Буки, то есть внуком золотоордынского темника Ногая. Хотя известно, что он был потомком Шибана.

8.2. Хальфай, скорее всего, идентичен Кулпе, который правил сразу после Бердибека, еще до Хызра. Вряд ли он был внуком Ногая и братом Хызра, чья генеалогия известна.

8.3. Тимур-ходжа, по другим источникам, сын Хызыра, а не его дальний родственник.

8.4. Мурид же, был братом Хызыра, и дядей Тимур-ходжи, а не его братом и не потомком Ногая.

Отрывок 9.

«После этого на престол сел Хаджи-хан, сын Эрзена.... Эмиры поняли, что нога не найдет себе места и совместно среди ночи убили его прямо в постели. С начала 751 г. (= 11 III 1350 — 27 II 1351) до конца 765 г. (= 10 X 1363 — 27 IX 1364), что составляет 12 лет, погибло 8 царей» [1, 258].

9.1. Хаджи-Черкес (Хаджи-хан), по нашему мнению, является братом Хызыра [1, 431]. То есть он никак не может быть потомком Ногая и сыном Эрзена.

9.2. Датировка Замятни абсолютна не верна и ошибается на 8-9 лет.

Отрывок 10.

«Рассказ о царствовании Тимур-бек-хана, сына Мухаммед-хана. После Токтакии царство было передано ему.... В ту зиму Казан-бахадур, который был главным столпом державы Тимур-бек-хана, с несколькими знатными отложился от него и перешел к Токтамышу. Вслед затем к его двору стали направляться непрерывно отряд за отрядом и в непродолжительное время к нему присоединилась масса (людей). Весной этого года, который соответствует 785 г. (= 6 III 1383 — 23 II 1384), с огромнейшим войском он направился против Тимур-бек-хана. Они дали сражение в месте, которое называется Каратал, и он (Токтамыш) разбил его (Тимур-бека). В то время, когда царство узбекского улуса досталось Тимур-бек-хану, управление туманами левого крыла (сол кол), которые именуется Ак-ордой, он передал своему племяннику Мухаммед-оглану. Когда произошло такое поражение, он явился к Мухаммед-оглану и устроил совещание, (чтобы) снова с его (Мухаммед-оглана) помощью повести войско против Токтамыша. Мухаммед-оглану было известно, что улус естественно склонился к Токтамышу. Он удерживал Тимур-бек-оглана от намерения, которое тот имел. Тимур-бек, в крайнем гневе и огорчении, думая, что у него (Мухаммед-оглана) также есть связь с Токтамышем, убил его тут же в заседании и поклялся: «Я казню каждого, кто будет удерживать меня от этого похода». Он тотчас выступил. Случайно во время сражения, в первой же схватке он попал в плен и был казнен. Балтычака, который был главным эмиром (эмир-ал-умара), закованного и пленного привели ко двору Токтамыша... Балтычак задрожал и ответил: «Если в твоих руках власть, то прикажи, чтобы меня также казнили». Токтамыш удовлетворил его просьбу» [1, 259-260].

10.1. После Токтакии правил Тимур-Мелик, сын Урус-хана и брат Токтакии, а не Тимур-бек, «сын Мухаммед-хана». Скорее всего, тут Натанзи спутал Ульджай-Тимура (Тимур-бек), сына Кутлук-Тимура из устного рассказа информанта и Тимур-Мелика сына Урус-хана из тимуридских летописей.

Это видно из отрывка № 11.

10.2. У данного Тимур-бека не было племянника по имени Мухаммед.

Отрывок 11.

«После его поражения, когда Тимур ушел обратно, Тимур-Кутлуг, сын Тимур-бек-хана, который нашел убежище при государевом дворе, и Идигу, сын Балтычака, отстали от Тимура и вернулись в стремлении (завладеть) узбекским улусом» [1, 262].

11.1. Здесь может сложиться мнение, что Тимур-Кутлуг внук Урус-хана, но такие источники как Муизз ал Ансаб и Таварихи Гузидаи Нусрат-наме дают другую генеалогию, где Тимур-бек является его отцом, но не является одним и тем же лицом с Тимур-Меликом. Именно поэтому, мы считаем, что Натанзи здесь ошибся.

11.2. Отца Едиге звали по большинству источников как Кутлукия, здесь Натанзи, единственный, кто дает альтернативную неверную генеалогию. Стоит учесть, что источники дающие генеалогию Едиге от Кутлукия являются тюркскими, в то время как Натанзи персидский источник, далекий от среды Едиге. Хафиз Аbru, упоминающий Балтычака, ничего не говорит о том, что Едиге его сын. Более того вряд ли бы «сыновья Балтычака» Исабек и Едиге смогли служить Тохтамышу.

Также интересны отрывки из Шахруховского списка.

Отрывок 12.

«Бату, согласно ярлыку, охранял области Северной Четверти, и со старанием занимался всем тем, чего требовал этот улус. Затем, когда подошел к концу его жизненный срок, брат его Урда стал его преемником. И таким образом их знатный род продолжал один за другим править в этом царстве вплоть до восшествия на престол Туктая» [2, 91].

12.1. Ошибочным является восприятие Орда-эджена как преемника Бату. Орда-эджен не пережил Бату и поэтому не мог являться его преемником. Наследником же Бату были его дети Сартак и Улагчи, позже брат Берке.

Отрывок 13.

«Когда Бердибек прервал потомственную цепь султанов Кок-Орды, эмиры улуса привезли в Кок-Орду и посадили на царствование Ирзана, который происходил из Ак-Орды. И таким же образом, вплоть до наших дней, потомки султанов Ак-Орды управляют обоими улусами, а к нашему времени захватил [власть] Джакире-Оглан» [2, 91].

13.1. Под султанами Ак-Орды здесь подразумеваются потомки Орда-эджена. То есть согласно Натанзи, все последующие после замятни ханы (Тохтамыш, Урус-хан и его потомки, Тимур-Кутлук и его близкие родственники и т.д.) вплоть до Чекре, были потомками Орда-эджена. Все известные нам источники прямо противоположны данному отрывку Натанзи. По большей части вышеобозначенные персоны потомки Тука-Тимура [1, 248-273].

Подводя итоги статьи, стоит отметить, что во многих отрывках Натанзи допускает огромное количество хронологических и генеалогических ошибок, что было вызвано характером фиксации данных. Ранее мы высказывали точку зрения, что Натанзи имел единовременный контакт с тюркоязычным источником сведений по истории Восточной части Золотой орды [13, 153-154]. Плохой перевод с тюркского на фарси и домысливания самого Натанзи привели к тому, что в данной рукописи встречается столь огромное количество ошибок. С момента первого использования сведений Натанзи по истории Золотой Орды прошло более 170 лет. Только после ввода в свет новых данных по истории Золотой орды, мы можем резюмировать, что в споре о достоверности сведений Натанзи оказались более правы сторонники низкой степени достоверности Натанзи по истории улуса Джучи с 1313 по 1370-ые годы.

Список использованной литературы:

1. История Казахстана в персидских источниках. Т. 4. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.
2. Ускенбай К.З. Восточный Даити-Кипчак в XIII-начале XV века. Проблемы этнополитической истории улуса Джучи. Казань, 2013. 288 с.
3. Shamiloglu U. Tribal Politics and Social organization in the Golden Horde. ColumbiaUniversity. 1986. 286 p.
4. Hammer-Purgstall, J. von. Geschichte der goldenen Horde in Kiptschak, das ist: der Mongolen in Russland. Pesth. C.A. Hartleben's Verlag, 1840. 683 S.
5. Исин А. Отражение политических интересов в династийных историографиях XIV-XVII веков // Отан тарихы. 2011. № 3. С. 175-181.
6. Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Алматы. Елтаным баспасы. 2014. 360 с.
7. Кәрібаев Б.Б. Қазақ хандығының құрылу тарихы. Алматы. Сардар. 2014. 520 с.
8. Гаев А.Г. Генеалогия и Хронология Джучидов // Древности Поволжья и других регионов. Вып. 4. Т. 3. Нижний Новгород, 2002. С. 9-55.
9. Костюков В.П. Улус Джучи и синдром федерализма // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. № 1. Уральск, 2007. С. 169-207.
10. Сабитов Ж.М. Аноним Искендера как генеалогический источник // Золотоордынская цивилизация. Вып. 1. Казань, 2008. С. 117-122.
11. Гатин М.С. Проблемы истории Улуса Джучи и позднеордынских государств Восточной Европы в немецкой историографии XIX-XX вв. Казань, 2009. С. 17-22.

12. Сабитов Ж.М. Кушкумбаев А.К. Улусная система Золотой Орды в XIII-XIV веках: к вопросу о локализации Ак-Орды и Кок-Орды//Золотоордынское обозрение. Вып. 2. 2013. С. 60-72.

13. Сабитов Ж.М. Натанзи как источник по истории Золотой Орды//Золотоордынская цивилизация. Вып. 3. Казань, 2010. С. 150-154.

References:

1. *History of Kazakhstan in Persian sources. Vol. 4. Almaty: Dike Press, 2006. 620 p.*

2. Uskenbay K. Z. *Eastern Dashti-Kipchak in the XIII-beginning of the XV century. Problems of the ethnopolitical history of the ulus of Jochi. Kazan, 2013. 288 p.*

3. Shamiloglu U. *Tribal Politics and Social organization in the Golden Horde. ColumbiaUniversity. 1986. 286 p.*

4. Hammer-Purgstall, J. von. *Geschichtedergoldenen Hordein Kiptschak, dasist: der Mongolenin Russland. Pesth. C.A.Hartleben's Verlag, 1840. 683 S.*

5. Isin A. *Reflection of political interests in dynastic historiographies of the XIV-XVII centuries//Otan tarikhy. 2011. No. 3. pp. 175-181.*

6. Kinayatuly Z. *Kazak memleketi zhane Zhoshy khan. Almaty. Eltanym baspasy. 2014. 360 p.*

7. Karibayev B. B. *Kazak khandygynyn kuryly tarikhy. Almaty. Sardar. 2014. 520 p.*

8. Gaev A. G. *Genealogy and Chronology of the Juchids//Antiquities of the Volga region and other regions. Issue 4. Vol. 3. Nizhny Novgorod, 2002. pp. 9-55.*

9. Kostyukov V. P. *Ulus Juchi and the Federalism syndrome//Questions of history and archeology of Western Kazakhstan. No. 1. Uralsk, 2007. pp. 169-207.*

10. Sabitov Zh. M. *Anonymous Iskender as a genealogical source/ / Zolotoordynskaya civilizatsiya. Vol. 1. Kazan, 2008. pp. 117-122.*

11. Gatin M. S. *Problems of the history of the Ulus of Jochi and the Late Horde states of Eastern Europe in German historiography of the XIX-XX centuries. Kazan, 2009. p. 17-22.*

12. Sabitov Zh. M. Kushkumbaev A. K. *Ulus system of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries: on the localization of Ak-Orda and Kok-Orda//The Golden Horde Review. Issue 2. 2013. pp. 60-72.*

13. Sabitov Zh. M. *Natanzi as a source on the history of the Golden Horde//The Golden Horde civilization. Issue 3. Kazan, 2010. pp. 150-154.*

ГРНТИ 03.23.03

ӘОЖ: 930.2:94(574) “17/18”

С.О. Смагулова¹, Г.С. Беделова²

¹*тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан*

²*тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,*

Е.БЕКМАХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АБАЙДЫҢ ТАРИХИ ТҮЛҒАСЫ

Аңдатпа

Ақын, классик, қоғам қайраткері, қазақтың жазу әдебиетінің негізін қалыптастырған Абай қазақ халқына ойлау мен танудың жаңа жүйесін ұсынды. Оның есімі қазақ халқының арасында ғана емес, орыс демократтарына да таныс еді.

Мақалада Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығы тарихшы Ермұхан Бекмахановтың еңбектері арқылы сараланады. Ақын өлеңдерінің мәндік-мағыналық маңызы ашылады. Абайдың қоғамдағы орнына мен саналы, білімді, иманды, әділді ұрпақты тәрбиелеудегі философиялық көзқарасына баға беріледі. Сонымен қатар ақынның орыстың демократтарымен арадағы қатынасы мен достығы қарастырылады. Өмір сүрген ортасының Абайдың көзқарасының қалыптасуына қалай әсер еткендігі талдана көрсетіледі.

Түйін сөздер: тұлға, ақын, поэзия, орыс демократтары, ұлт зиялылары, аудармалар, бағалану, тәлім-тәрбие, реалист, гуманист.

S.O. Smagulova¹, Bedelova G.S.²

¹ Doctor of Historical Sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

² Candidate of historical sciences, al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

HISTORICAL PERSONALITY OF ABAY IN THE WORKS OF Y. BEKMAKHANOV

Abstract

Classical poet, public figure, founder of Kazakh written literature Abay brought new systems of thinking and cognition. His name is known not only among Kazakhs, also to Russian democrats.

The article analyzes the life and work of the Great poet on the works of the historian Yermukhan Bekmakhanov. Essence and meaning of the Abay's poems were discovered. The role in the society and philosophical views of the poet aimed at educating a conscious, educated, moral and fair generation are evaluated. The author also examines the poet's relations to Russian democrats. Also the article demonstrates influences of environment to the formation of Abay's worldviews.

Keywords: poetry of the poet, ancestors, Russian democrats, national intellectuals, translations, songs, evaluation, education, realist.

S.O. Смагулова¹, Г.С. Беделова²

*¹доктор исторических наук, профессор, КазНУ им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан*

*²кандидат исторических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ АБАЯ В ТРУДАХ Е. БЕКМАХАНОВА

Аннотация

Поэт, классик, общественный деятель, основоположник казахской письменной литературы Абай принес казахскому народу новые системы мышления и познания. Его имя было известно не только среди казахов, но и русских демократов.

В статье жизнь и творчество Великого поэта анализируются по произведениям историка Ермухана Бекмаханова. Раскрывается смысл и значение стихов Абая. Оцениваются место в обществе и философские взгляды поэта, направленные на воспитание сознательного, образованного, нравственного и справедливого поколения. А также рассматриваются отношения и дружба поэта с русскими демократами. Анализируется как окружающая среда повлияла на формирование мировоззрения Абая.

Ключевые слова: личность, поэт, поэзия, русские демократы, национальная интеллигенция, переводы, оценивание, воспитание, реалист, гуманист.

XX ғасырдың 40-50 жылдары Ресей үкіметінің қазақ жерін отарлауға қатысты жүргізген саясатын сынға алып, Кенесары бастаған қазақтың ұлт-азаттық көтерілісінің мәнісін ашық жазғананы үшін «халық жауы» атанып, қуғындалып, істі болған Ермұхан Бекмахановтың қазақ тарихындағы орны ерекше. Ғалым басына түскен қиыншылықтарға қарамастан өзін әмбебап тарихшы ретінде көрсете білді. Оның ұзақ жылдарғы ізденісінен жарық көрген зерттеулерінің нәтижесі осы күндері де қолданыста.

Е. Бекмахановты академиктер М. Қозыбаев пен К. Нұрпейісов «ғылыми өрісі кең, қалам тартқан тақырыптары сан қырлылығымен ерекшеленеді» деп бағалаған. «Асылы, ол Қазақстанның Ұлы Октябрь» революциясына дейінгі және совет дәуірі кезеңінің көптеген мәселелерін зерттеген әмбебап тарихшы. Оның ғылыми мұрасын негізгі үш салаға бөліп қарастыруға болады: 1) Қазақстанның

XVIII-XIX ғасырлардағы тарихына арналған еңбектері; 2) Қазақ ССР тарихының оқулықтары мен оқу құралдары, педагогика проблемалары бойынша зерттеулері; 3) Республикада маркстік-лениндік дүниетанымды нығайтуға бағытталған, халықтың тарихи санасын көтеруге қызмет ететін, еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беруге арналған ғылыми-публицистикалық шығармалары», - дей келе, осы ғылыми мұраларының маңыздылығының жоғарлығын атап өткен [1].

Ғалымдар атап көрсеткендей, Е. Бекмаханов Қазақстанның Қазан төңкерісіне дейінгі де тарихына, кеңестік жүйе тұсындағы саяси оқиғаларға, фольклорға, тұлғатануға қатысты құнды ғылыми зерттеулер жариялады. Солардың арасында тұлғатану мәселесіне қатысты мақалаларының да тарихи маңыздылығы жоғары. Тұлғатану саласында оның XIX ғасырда өмір сүріп, қазақ қоғамына танымал болған, өзінің ісімен, қызметімен ерекшеленген Шоқан, Ыбырай және Абай сияқты ағартушыларға арналған еңбектері бұл күнде де өзінің құндылығын жойған жоқ.

Абайдың өмір сүрген ортасы өзгеше болды. XIX ғасырдың екінші жартысы қазақ қоғамының ішкі әлеуметтік қайшылықтары шиеленіскен, ру-руға бөлініп тартысқан, жер дауы, жесір дауы өршіген заман еді. Ақынның сөзімен айтқанда «ел басына қиындық пен әуре туды, күйзеліс әкелді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан әні алып кетті, міне алып кетті» деп кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді [2, 86-б.].

Осы кезеңді тарихшы Ермұхан Бекмаханов жіті зерттеген, сол кездің билік құрылымын, ел ішіндегі соттық-құқықтық іс барысындағы халық арасына танымал би-болыстардың салт, дәстүр, ежелден келе жатқан заң ережелеріне сүйене басқаруын талдау, зерттеу, зерделеу барысында Ұлы ақын Абайдың да қоғамдағы орнына тоқталады.

Ғалымның еңбектерінде Абайдың тарихи тұлғасын жоғары бағаланды. Ақынның өмірі мен шығармашылығын жазған кітаптары мен жариялаған бірнеше мақалаларында жан-жақты саралай көрсетті. Ол ақынның өскен ортасы, сол кездегі Ресей империясының қазақ жеріне жүргізіп отырған орыстандыру, қоныстандыру саясатының мақсатын аша отырып, Абайды философ ретінде көрсетеді, ағартушылық қызметіне талдау жасайды.

Алғаш рет ғалым Абайдың өмір жолына 1957 жылы Мәскеуде «Қазақстанның Россияға қосылуы» деп аталған кітабында тоқталады. Ақынның туған жері, ата-анасы, қоршаған, оқыған ортасы жайында мәлімет береді. Оның арғы аталары мен әкесінің мінездерінің тік келіп, әділ билік айтып, ел арасына ақ пен қараны ашуда, дау-дамайды шешуде туралығымен танылғандығын жазады.

Абайдың атасы Ырғызбай мен Өскенбайдың әділ де, тура мінезді би болғандығын XX ғасыр басында қазақ зиялысы А. Байтұрсынов «Қазақ» газетіне жариялаған мақаласында: «Ұлы атасы Ырғызбай Торғай облысындағы Ырғыз деген өзен бойында туған екен. Ырғызбай халқының қол басы, батыры һәм ел ағасы би екен. Тобықтының аймағы аз кезінде Түркістаннан елін ертіп, ауып келіп, Шыңғыстау малға жайлы деп қоныс еткен екен» десе, ал атасы Өскенбай жайлы «Кіші атасы Өскенбай би халық арасында әділ би атанған. Өз елі түгіл басқа алыстағы елдерде араларындағы зор дауларын Өскенбай бидің алдына келіп бітіседі екен», - деп келтірген болатын [3]. Ермұхан Бекмаханов та зерттеуінде Абайдың бойындағы тік мінезділік, тура билік айту осы аталарынан дарығандығын көрсетпек болған.

Әжесі Зеренің аңыз әңгімелерді, хикая, ерегілерді, батырлар жырын естіп өскен Абай жеті жасқа келгенде әкесі Құнанбай Қарқаралы округіне сұлтан болып тағайындалады. алғашқы білімді Абай ауыл молдасынан алады. Он жасқа келгенде әкесі Семейге әкеліп, бастапқыда татар имамы Ғабдұлжаппардың медресесіне, одан кейін молла Ахмет Ризаның діни медресесіне береді. Шәкірттер медресенің ішінде тұрып оқыды. Оқу орнының өз жарғысы, қатаң тәртібі болды [4, 10-б.].

Е. Бекмаханов Абайдың халықтың басына түскен қиындықты өз көзімен көріп, өскендігін жаза келе, ақынның Фирдоуси, Низами, Саади, Науаи сияқты шығыстың шайырларының өлеңдерін оқып, өзбек, тәжік, әзірбайжан халықтарының тұрмыс-тіршілігіне деген оның көзқарасын кеңейткендігін келтіреді.

Абай алғашқы өлеңін 1855 жылы жазған. «Кім екен деп келіп ем түйе қуған» деп басталатын өлеңінен кейін «Иран, Шағатай ақындарынша», «Фзули, Шәмси, Сәйхали» сияқты 1858-1859 жылдары медресеге оқып жүрген кезінде дүниеге келген өлеңдері. Соңғысы араб, парсы, түрік, шағатай тілдеріне сүйеніп, ақындардың аруағына сыйына тиіп-қашып, анда-санда бір жазса, 80-ші жылдардың ортасынан бастап шындап кіріседі.

М. Әуезов 1889 жылды Абай шығармашылығының шарықтаған ең өнімді, ең жемісті кезеңіне жатқызады. Оның айтуынша, 1886 жылдан 1889 жылға дейін өзі жазғаны бар, орысшадан аударғаны бар, көп өлең жазады [5, 56-б.].

Абайдың Семейде оқыған жылдарында орыс мәдениеті мен оның өкілдеріне деген қызығушылығы оянған. Е. Бекмахановтың жазуынша, қатал әкенің және медресенің қатаң тәртібіне қарамастан ақын орыс мектебіне оқуға түскен. Осы мектепте болған кезінде оның орыс халқының өміріне деген ынтасы артып, өз еркімен орыс әдебиетін үйреніп, еркін түрде орыс тілін меңгереді. Еңбекте көрсетілгендей, Абай қазақ халқының мәдениетінің көп қырларын үйренуге талаптанған. Бірақ әкенің әмірімен оқуын тастап, туған жеріне қайтуға мәжбүр болады. Дегенмен ол бар өмірінде қазақ халқының фольклорын үйреніп, халық ақындары, жырауларымен таныс болған. Ажар, Ақылбай және Мағауия ақын, Мұқа, Әлмағамбет тәрізді жырлаулардың Абаймен жақын достығы, сонымен қатар орыс мәдениеті мен демократиялық ұстанымдағы өкілдермен тығыз байланыста болуы оның қоғамдық-ағартушылық көзқарасының қалыптасуына алып келгендігін айтады. Абай қазақ пен орыс мәдениетінің арасын салыстыра отырып, оқу-білім, ғылым салаларын көтеруді маңызды санап, сол жолға өзі де бет бұрған. Ғылымға деген оның қызығушылығы арттырған қазақ жеріне жер аударылып келген орыс демократтары еді. Ғалым Абайдың орыстың Пушкин, Лермонтов, Салтыков-Шедрин, Толстой, Чернышевский, Добролюбов сияқты жазушыларының шығармашылығымен танысуы дүниетанымына көп өзгерістер әкелді деген де тұжырым жасайды.

Абайды білімге, ғылымға рухтандырған кітапхана болатын. Осы кітапханадан Крылов, Лермоньев, Пушкин, Салтыков-Шедрин, Толстойдың шығармаларын оқып, Белинскийдің, Н.Г. Чернышевскийдің, Добролюбовтың демократиялық ой-пікірлерімен танысты [6, 70-б.]. Сонымен қатар шетелдік Спенсер, Милль, Тэн, Дрепердің кітаптарын оқиды. Бұл еңбектер Абайдың дүниетанымына үлкен әсер етті. Сөйтіп, орыстың, батыстың мәдениетін, мұраларын үйренуге бой бұрып, солардың шығармаларын насихаттады.

Е. Бекмаханов Абайдың ең жақын досының қатарынан Семейге саяси жер аударылған Е.П. Михаэлисті атады. Абай шынымен де Е.П. Михаэлисті «дүниеге көзімді ашқан» адам ретінде бағалаған еді. Оның ұсынысымен классикалық кітаптарға ден қояды. Сөйтіп, Е.П. Михаэлис Абайға ұстаз есебенде болып, оның философиялық, тарихи, мәдени бағыттағы ғылымдармен танысуына мұрындық болды. Еңбекте осы тұс өте жақсы талдана көрсетіледі.

Е.П. Михаэлисті езілген халықтарға жанашыр, жан-жақты білімді адам есептеген. Ол Абайдың 20 жылдай орыс мәдениетін қызығушылықпен оқып-білуі шығармашылығына тікелей әсер етті деген тұжырым айтады [7, 363-367-бб.].

Ғалым еңбегінде Абайдың әке талабымен елге оралып, болыстық қызметке баулытылып, түрлі даулы мәселелерді шешуге қатыстырыла бастағандығын келтіреді. Оның 1875-1878 жылдары болыстық кезіндегі атқарған қызметі жайына аса мән береді. «Биі жақсының елі жақсы» демекші, ақынның оның әділдігімен, адалдығымен ел намысын биік көтерген төбе билігін асқақтатуға тырысқан. Тісі қатты батқан бай-болыстың қысымынан қарапайым қазақты қорғаштауының өзі, оның ұлтының тағдырына бей-жай қалдырмағандығын көрсетеді. Халықтың жағына шығып, зорлық-зомбылыққа тап болғандарға арашашы болуға тырысады.

Абайдың қай жылдары болыс болғандығы жайында Е. Бекмаханов нақты мәлімет келтірмейді. Ақынның болыстық қызметі Семей уезінің басшысы К.С. Навроцкийдің Семей облысы генерал-губернаторына жазған рапортында Абайды өте қабілетті әрі ақылды адам, Шыңғыс болысында 2 үшжыл би, 3 үшжылдық болыс, одан кейін бір үшжыл Мұқыр болысында болыс болғандығын келтіріледі. Осыдан Абайдың Шыңғыс болысында 1865-74 жылдары, Мұқыр болысында 1875-77 жылдары болыс болғандығын білуге болады [8, 387-б.].

1865 жылы болыстық сайлауда Құдайберді Күшік-тобық еліне болыс, ал жиырма жастағы Абай оған кандидаттыққа сайланады. «Менің әкем 20 жасында Құдайберді деген ағасына кандидаттыққа сайланған екен. Құдайберді өлген соң араз жағы жасы толымсыз деп көрсетіп, түсіп қалған екен», - дейді Тұрағұл. Анығында Абай түсіп қалмаған, керісінше өлген ағасының орнына болыс болады [9, 19-б.]. Алайда, Абайдың көре алмаушылардың қатары көбейіп, патша үкіметіне бірнеше домалақ арыздар жазып, оның арты қылмыстық іске ұласты.

Абайдың үстінен қозғалған домалақ арыздың ақ-қарасын тексерумен ұзаққа созылып, ақынның бірнеше айлап Семейде жатуына тура келді. Абайдың басына түскен қиыншылық барысында достық қолын созып, жабылған жаласынан ақталып шығуға көмек көрсеткен Е. Михаэлис болды. Оған қатысты іс 1884 жылдың тамызының соңында тоқтатылады.

Ермұхан Бекмаханұлы саяси жер аударылғандардың Абай өміріне қалай ықпалы болғандығын ашық айтады. Олармен арадағы әңгіме, пікірлесуі ақынның рухани өсуіне, беделінің артуына да әсер

еткендігін айшықтай түскен. Орыстың ашық пікірлі қайраткерлерімен Абайдың кездесуі, жүздесуі оның көзқарасына өзгерістер әкеліп, өзіндік пікірінің қалыптастырғандығын байқау қиын емес.

Ермахан Бекмаханұлы қазақ жеріне келген демократиялық бағытта болған орыс жазушыларының арасынан Долгополов, Гросстың кейіннен реакциялық ағымдардың ықпалына кетіп қалғандығын келтіреді. Сөйтіп ғалым Абайдың дүниетанымының қалыптасуына орыстың ағартушы-демократтарының әсері болды деген тұжырым жасайды

Ол Абайдың осы орыс және Европа мәдениеті мен ғылымынан алған білімі кейіннен қарасөздеріне қолданғандығын айқын айтады. Ақынның орыс ғылымын, білімін үйренбекке ұмтылуда, мәдениетін оқып үйренудің артықшылығы болмайтындығын мына бір сөздері арқылы білдіреді деп «Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға әуелі білмек керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білмек керек, білмей ізденгенмен табылмас. ...Ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. ...Ғылым бар болса, қаламақ та бар» келтіре отырып, бұл жерде екі ел арасындағы достыққа қол созушылық барлығын айқындап береді. Абайдың Пушкин, Лермонтов, Крылов, Салтыков-Шедрин сияқты ақындардың шығармашылығына жақындығын, олардың өлеңдерін, сқақтарын аударуының себебін орыс пен қазақ халқының достығынан деп түсінген [10, 366-б.].

Ермұхан Бекмаханұлының Абайдың шығармашылық өміріне қатысты тапқан жаңа материалдардың негізінде 1959 жылы сол кездердегі С.М. Киров атындағы Қазақ Мемлекеттік университеті шығарған Ғылыми жазбаларына жариялаған мақаласында ақынды жаңа қырынан танытуға тырысты. Оның тұлғалық қасиетін сол кездегі саяси оқиғалармен тығыз байланыстыра қарастырады.

Орталық мемлекеттік архиві құжаттарымен Абай өмірінің кейбір тұстарын толықтыруға тырысқан. Ол ақынның өмір сүрген жылдарын сол кездердегі саяси оқиғалармен байланыстыра көрсетіп, оның өміріне әсері мен ықпалын, қоғамдағы орны мен рөлін ашып береді.

Ғалымның келтіруінше, Абай «патшалық үшін өте қауіпті адам» болған. Себебі ұзақ уақыт патша үкіметінің жергілікті әкімшілік билігінің бақылауында болып, оның әрбір басқан қадамын жасырын түрде аңдып, хабарланып отырғандығын келтіре келе, ақынды «өмірінің соңына дейін өз халқының бақыты мен еркіндігі жолында күрескер болып, жергілікті отаршыл үкімет пен бай-феодалдардың қымысына арашашы болды» деген тұжырым жасайды.

Е. Бекмаханов Абайды гуманист және қоғамдағы прогрессивті қайраткер ретінде бағалаған. Оның есімі қазақ халқының арасында кең танымалдылыққа ие болғандығы құпия мәлімдемелерде ашық жазылғандығын келтіре келе, ақынның «төбе би» атанып, даулы мәселелердің оң шешілуіне мұрындық болғандығын нақтылап береді.

Рулар арасындағы қақтығыстарды реттеудің басы-қасынан Абайдың табылуы оларды арасында бейбіт бітістірумен аяқталғандығын архив құжаттарындағы мәліметтердің айғақтап отырғандығын атап өтеді. Ол ақынды әділетті, халықтың жанашыры ретінде көрсетеді. Ғалым көрсеткендей, өмірінің соңына дейін Қазақстанның түкпірінен хат алмасып, оларға ақыл-кеңес беруі үкіметті алаңдатқан.

Халық та Абайды арқа тұтып, бастарына түсткен қиындықтарымен бөліскен. Ақын көмек сұрай келгендерге арашашы болуға тырысқан, кеңес берген. Қара халыққа етене жақындығы үкімет адамдарын қатты алаңдатып, оның жазған хаттары мен жазбаларын арнайы тексерістен (цензурадан – С.С.) өткізіп отырды. Осы мәселені Ермұқан Бекмаханұлы мақаласында архив деректерімен жан-жақты талдауға алады. Абайға қайтыс болардың алдында «үкіметке қарсы үндеулер таратты» деген жала жабылып, бірнеше рет үйіне тінту жүргізілгендігін ғалым өте жақсы келтіреді. Оның көрсетуінше, Абайдың үйіне 1903 жылы 18 мен 25 сәуір аралығында жүргізіліп, тек оның отауын ғана емес, балалары Мағауия мен Тұрағұлдың да отауларын тінтіп, ақынның алған хаттарын, жазбаларын тәркілеп алып кеткен екен. Тінту барысында Абайға Көкшетаудан келген хатты іздестірген. Тінту жүргізіліп жатқан кезде оны ақын жойып үлгерген еді. Бұл хаттардың Абайдың қолына тигендігін полиция қызметкерлері Арқаттағы пошта конторындағы жазбадан білсе керек.

Арқаттағы пошта конторына Абай Құнанбаевтың атына келген барлық хаттар мен жаздырылып алынатын басылымдар жіті тексерілген. Е. Бекмаханов Көкшетаудағы Ш.Қосшығұловтан ақынға бір хаттың келгендігін, Семейдің губернаторы пошта басшысына жіберген жеделхатында соны Абайға тапсырарда уездік басшы немесе оның көмекшісінің қатысуын, ақыннан хатты үкімет орнына тапсыруға көндіруді талап еткендігін айта келе, ақын келген хаттың отбасы жағдайына байланысты екендігін көрсеткеннен кейін ғана үкімет шенеуніктері сенгендігін көрсетеді.

1886 жылдың 4 мамырынан бастап Е.П. Михаэлистің ұсынысымен 1878 жылы құрылған Семей облыстық статистикалық комитеттің толық мүшесі болып сайланады. Осы комитет шығарып отырған «Памятная книжка Семипалатинской области» деген кітап шығарылып, осы өлкедегі тарих пен этнографияға қатысты қызықты материалдар мен мақалалар жарияланып тұрды. Семей облыстық статистикалық комитеттің хатшысы Н. Коншиннің айтуынша, Абай кітап үшін тарихи және этнографиялық материалдар жіберуге уәде берген. Е. Бекмаханов мақаласында кітапта ақынның «Заметка о происхождении родов Средней киргизской орды» деген мақаласының жарияланғанын келтіреді. Осы мақала жайында Н. Коншиннің жазғанына сүйенсек, оны жазған Семей облысына белгілі адам өз аты-жөнін айтқысы келмеген. Себебі, Тобықтының Арғын руынан болған ол мақаладағы келтірілген кейбір мәліметтер өзінің шыққан тегі туралы ойдан құрастырып айтатындарды жақсы көретін руларға жақпайса керек.

Е.Бекмаханов «Абайдың жариялаған және баспа бетін көрмеген тарихи және этнографиялық материалдары қазақ халқының этногенезін зерттеуде маңызды» деген тұжырым жасаған. Ғалым сонымен қатар Абай Құнанбаевтың отбасы туралы да мәлімет келтіреді. Орталық мемлекеттік архивінің 25-қорынан алған құжаттарға сүйене ақынның үш әйелінен 20 баласының барлығын, бір баласының Михайлов артиллерия училищесінде оқып, Түркістан округіне офицер ретінде қызметке жіберіп, сол жақта қайтыс болғандығын және бір қызының қазақ интернатында оқығандығын жазады [11, 163-166-бб.].

Е. Бекмаханов Абай Құнанбаев өмірін «Қазақстан тарихы» оқулығына да енгізіп, ақынның қызметі мен шығармашылығынан басқа араласқан адамдары жайында құнды мәліметтер береді. Бұлардың арасында ақынды көрген шетелдік жазушылар мен орыс демократтары бар. Солардың бірі Абаймен тілдескен американдық жазушы Джорж Кеннан болған. Өзінің естелігінде ол Ибраһим Құнанбаев деген қарт-қырғыздың кітапханаға барып қана қоймай, Милль, Бокль және Дрепер сияқты авторлардың кітаптарын оқығандығын оған қойған сұрақтарға берген жауаптарынан байқағандығын, оның ағылшын философын тереңдете оқығандығын көруге болатындығын айтқан [12, 376-б.].

Бастапқы жазғандарында ғалым Абай мен Е.П. Михаэлистің арасындағы достығына тоқталса, ал оқулыққа еңгізілген мақаласында Михаэлистің өмірін, отбасын терең баяндайды. Михаэлистің өзін орыстың белгілі публицисі Шелгуновтың ізбасары, Чернышевскийдің шәкірті ретінде көрсете отырып, оның қарындасы Мария туралы да мәліметтер келтіреді. 1864 жылы Петербургта Н.Г. Чернышевскийді азаматтық өлім жазасын орындау барысында оған гүл шоғырын лақтырған. Бұндай ерлік іспеттес әрекетті екінің бірі орындамай алмайтын еді.

Ғалым ақынның революционер-халықшыл Нифонт Долгополов пен поляк революционері Северин Гросспен де жақын дос болғандығын да жазған. Ол Н. Долгополов пен С. Гросс жайында да мәліметтер келтіре отырып, екеуінің де Абаймен қалай танысқандығына да тоқтайды. Оның жазуынша, Долгополов Харьков университетінде оқып жүргеннің өзінде студенттердің демонстрациясына қатысып, патша қанішерлерінің қолынан қаза тапқан студент Сипдеевті жерлеу барысында ол табыттың «Социалистке социалистерден» деген жазуы бар табыттың қақпағын көтеріп жүрген. Бастапқы кезде Долгополовты Қорғанға айдауға жіберген, 1884 жылы Семейге ауыстырған екен. Қалада ол Абаймен кездесіп, арты достыққа ұласқан. Кейін өкпесіне суық тиген кезде ол Семей губернаторына денсаулығын жөндету үшін қымыз ішіп, таза ауа жұту үшін 15 тамызға дейін Шыңғыстау болысына, Құнанбай Өскенбай ауылына баруға сұранған.

Абайдың досы Петербург университетінің құқық кандидаты С. Гросс 1883 жылы Семейге Польшадағы революциялық қозғалысқа белсенді қатысқаны үшін жер аударған. Ғалымның жазуынша, жандармерияның мәліметінше ол «Вилен революциялық ұйымының негізгі басшысы» болған. Семейге келгеннен кезінен Гросс Қазақстанның антропологиясы мен этнологиясымен айналыса бастаған. Осы Гросс Абайға патша үкіметі мен халықты қанап отырған жергілікті бай-болыстармен қалай күресу қажеттігін түсінуге көмектескендігін келтіреді [12, 377-б.].

Е. Бекмаханов Абайдың оқу-ағартуға аса ынтымақтастықпен бойлап, қазақ жастарына арнап мектеп ашуды талап етіп, орысша білім алудың маңыздылығын танытқандығын, олардың білім алып қана қоймай, ғылымға да бой ұруын қалағандығын оның «Балаларды оқытқан да жақсы, бірақ құлшылық қыларлық қана, түркі танырлық қана таза оқыса болады. ...Орысша оқу керек, хикмет те, мал да, өнер де, ғылым да - бәрі орыста тұр. Зарарынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. ...Орыстың ғылымы, өнері – дүниенің кілті, оны білгенге дүние арзанырақ түседі. Қазірде де орыстан оқыған балалардан артық жақсы кісі шаға алмай тұр. Себебі: ата-анасы, ағайын-туғаны бір жағынан бұзып жатыр.

Сүйтсе де, осы оқыған балалар – ана оқымаған қазақ балаларынан үздік, озық» қарасөзінен аңғаруға болатындығын нақтылай түседі [13, 199-200-бб.].

Ол Абайдың халық ағарту жүйесін ұйымдастыруда Ыбырай Алтынсариннің демократиялық принципін қолдауынан деп келтіре келе, ақынның осы оқу арқылы надандықтан, кертартпа өмірден құтылуға болатындығын өлең жолдары арқылы жеткізгендігін Шығыс мұсылмандарының ескі реакциялық идеологиясына қарсы шығуы деп тұжырымдайды [12, 371-б.].

Ғалым Абайды әруақытта халықтың сүйікті ақынына жатқызды. Оның «ғақлия-қара сөздерінің» түпкі мазмұнында үлкен мән жатқандығын, оны оқығандардың ойы мен санасы толығып, бойындағы мінін түзеуге ұмтылыс жасарының сөзсіз екендігіне кәміл сенді. Сондықтан әрбір қарасөзді түбіне жете түсіне оқуды маңызды санады.

Ермұхан Бекмаханұлы осы еңбегінде Абайдың аудармашылық қызметіне ерекше тоқталды. Оның М. Лермонтовтың «Вадим», «Жын», «Қанжар», «Желкен» және т.б. 27 өлеңін аударған. Ақынның А. Пушкиннің, Салтыков-Шедриннің, Крыловтың мағыналы өлеңдерін аударып, халыққа жеткізбек болғанын да келтіреді. Бұлардың арасында А. Пушкиннің «Евгений Онегин» поэмасынан үзіндісі, Крыловтың мысалдары бар [12, 378-б.]. Пушкиннің «Евгений Онегинін» Абайдың аударуы, Татьяна – Онегин хаттарына арнап ән шығаруы және халықтың ортасына таратуын орыс ақынының шығармашылығын зор бағалауынан еді [5, 12-14-бб.].

Бұл жерде ғалым Абайдың шебер аудармашылығын, оқушысына түсінікті болу үшін теңеулерді ылайықты қолдана білгендігін көрсетеді. Ақынның сөз саптауындағы ерекшеліктерді де баса келтіреді. Ол Абайды Пушкиннен көп нәрсе үйренді деп санаған. Екеуінің де өлеңдеріндегі идеяларды ұқсастыққа жатқызады.

Абай мен Пушкиннің арасындағы байланысты М. Қаратаев та мақаласында былай деп жазған болатын: «Абай Пушкиннен көп аударған жоқ. Бірақ сол аз аудармасының ішінде түпнұсқадан тыс шығып, аударманы өзінің творчестволық жұмысының бір бөлшегі етіп кеткен жерлері де аз емес. Ойлап қарасақ, сол кездейсоқ істелген емес, өйткені сөйтіп жүріп Абай Пушкиннен шеберлік әдістерін үйренген. Абайдың бұл жолы кейін творчестволық жұмысында өзін ақтады» [14, 39-б.] Міне, осындай тұжырымдардан Абай шығармашылығына Пушкин өлеңдерінің қатты әсері болғандығын білуге болады.

Абай Құнанбаевтың туғанына 110 жыл толуына орай жариялаған мақаласында ғалым оны патша езгісіне қарсы шыққан ағартушы-демократ есебінде көрсетті. Ақын империялық Ресейдің қазақ халқына жасап отырған түрлі қымысына, жәбірленіп отырған елінің тағдырына бей-жай қарамай, олардың жағында болғандығын саралап береді.

Е. Бекмахановтың тұжырымынша, Абай Құнанбаев біріншіден, қазақ халқының болашағына сеніп, оқу-білім алуға, надандықпен күресуге шақырды. Екіншіден, халыққа қандай да бір пайда келтіруге қызмет етудің маңыздылығын түсіндірді. Үшіншіден, А. Құнанбаевтың өлеңдерінде өмірдің әрбір кезеңіне мән беру, мағынасын түсіну, дүниені құрметтеу, сезудің басымдылығын көрсетеді.

Тарихшы Абайдың қазақ әдебиетінің ұлы классигі, қазақ жазуы мен әдеби тілдің негізін салушы тұлға деп бағалады. Ақын өлеңдерінің мәндік-мағыналық маңызы ашып, саналы, білімді, иманды, әділді ұрпақты тәрбиелеудегі философиялық ой-толғамдары сараланады.

Ермұхан Бекмаханов Абайды реалист ақын, еліне адал қызмет еткен, қол ұшын созған, достыққа берік, сертке тұрарлық азамат екендігін тарихи деңгейде көтере білген тарихшылардың бірі. Ол Абайды халықты езгіге ұшыратқан отаршыл саясатқа тек өлеңдерімен ғана емес, ісімен де белсене кіріскен қайраткер екендігін дәлелдеп берді. Ғалымның жасаған пайымымен Абайдың жеке басына қаншалықты қиыншылық туса да, халқынан безбей, солармен бірге болғаны, қолдағаны, сөйлеген сөзінен тұлғалық қасиеті жоғары болғандығын бірден аңғаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қозыбаев. М., Нұрпейісов К. Тағдыры күрделі қайсар талант // Социалистік Қазақстан. – 1989. – 18 қаңтар. – № 15.

2 Қазақтың ата заңдары: Құжаттар, деректе және зерттеулер /Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. Қазақша, орысша, түрікше, ағылшынша. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. 3-том. – 616 б.

3 А.Б. Қазақтың бас ақыны // Қазақ. – 1913. – 23 ноябрь. – №39.

4 Сильченко М.С. Абай. Очерки жизни и творчества. – Алма – Ата, КазОГИЗ, 1945. – 112 с.

5 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014. – 24 том. Мақалалар, зерттеулер, пьеса. 1943-1946. – 448 б.

6 Абайдың өмірі мен творчествосы/Жизнь и творчество Абая. Сборник статей под. ред. М. Акинжанова и З. Ахметова. – Алма-Ата: Из-во АН КазССР, 1954. – 272 б.

7 Бекмаханов Е.Б. Собрание сочинений в семи томах. Том 3. (Присоединение Казахстана к России). – Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2005. – 531 с.

8 Ыбырай Алтынсарин. Шәкәрім Құдайбердіұлы /Бас ред. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 632 б.

9 Омаров А. Шәкәрімнің өмірбаяны. – Алматы, 2007. – 410 б.

10 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XII том. М.О. Әуезов Абайтану мәселелері. Мақалалар / құраст., түсінік жазғ.: Д. Қарагойшиева, Л. Мұсалы; жалп. ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 302 б.

11 Бекмаханов Е.Б. Новые материалы к творческой биографии Абая Кунанбаева // Ученые записки Казахского государственного университета им. С.М. Кирова. – 1959. – Том XXXVIII. – Выпуск 4.

12 Бекмаханов Е.Б. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4 том. (Қазақстан тарихы. Оқудық және оқу құралдары). – Павлодар: «ЭКО» ФӨФ, 2005. – 416 с.

13 Құнанбаев А. Шығармалары. Аудармалары мен қара сөздері. Т. 2. – Алматы, 1939. – 324 б.

14 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. XI том. М.О. Әуезов Абайтану мәселелері. Мақалалар / құраст., түсінік жазғ.: Д. Қарагойшиева, Л. Мұсалы; жалп. ред. басқ. Ж. Дәдебаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. – 298 б.

List of references:

1 Kozubayev M., Nurpeisov K. The Fate of a difficult talent // Socialist Kazakhstan. - 1989. - January 18. - № 15.

2 Kazakh Constitution: documents, facts and research / head of the program: S. Z. Zimanov. Kazakh, Russian, Turkish, English. - Almaty: Zheti zhargy, 2004. Vol.3. - 616 P.

3 A. B. chief Kazakh poet // Kazakh. – 1913. - November 23. – №39.

4 Silchenko M. S. Abay. Essays about life and creativity. - Alma-Ata, Kazogiz, 1945. - 112 P.

5 collection of works of M. Auezov in Fifty volumes. - Almaty: "era", "Zhibek Zholy", 2014. – volume 24. Articles, research, play. 1943-1946 – - 448 P.

6 life and creativity of Abay/life and creativity of Abay. "I don't know," he said. Ed. The main purpose of the event: - Alma-Ata: from-Vo an Kazssr, 1954. - 272 P.

7 Bekmakhanov E. B. collection of documents in seven volumes. Volume 3. (accession of Kazakhstan to Russia). - Pavlodar: NEF "eco", 2005. – 531 P.

8 Ybyrai Altynsarin. Shakarim Kudaiberdiuly /main Ed. B. Ayagan. - Almaty: main editorial office of the "Kazakh encyclopedia", 2007. – 632 P.

9 Omarov A. biography of Shakarim. - Almaty, 2007. - 410 P.

10 Abay studies. Selected works. Volume XII. M. O. Auezov problems of Abay studies. Articles / comp., write a comment.: D. Karagoishieva, L. Musaly; zhalp. Ed. others. "No," I Said. - Almaty: Kazakh university, 2017. - 302 P.

11 Bekmakhanov E. B. new materials to the creative biography of Abaya Kunanbayeva // scientific notes of the Kazakh State University. S. M. Kirova. - 1959. - volume XXXVIII. - Issue 4.

12 Bekmakhanov E. B. collection of works in seven volumes. Volume 4. (History of Kazakhstan. Educational and teaching aids). - Pavlodar: NEF "eco", 2005. – 416 P.

13 Works Of A. Kunanbayev. "I'm sorry," I said. Vol. 2. - Almaty, 1939. - 324 P.

14 Abay studies. Selected works. Volume XI. M. O. Auezov problems of Abay studies. Articles / comp., write a comment.: D. Karagoishieva, L. Musaly; zhalp. Ed. others. "No," I Said. - Almaty: Kazakh university, 2017. - 298 P.

МРНТИ 03.91.00
УДК94 (470)

Тажмуханова Н.Е.¹,

*¹к.и.н., доцент ЮКГУ им. М.О.Ауэзова,
Казахстан, Шымкент, E-mail: nagima-7@mail.ru*

ОПИСАНИЕ КУЛЬТУРЫ И БЫТА КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ ДОРЕВОЛЮЦИОННЫХ РОССИЙСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ТУРКЕСТАНА В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация

В данной статье автором была предпринята попытка системного анализа трудов дореволюционных российских исследователей середины XIX века выявленных ими из фонда редких книг и рукописей Национальной публичной библиотеки им. А.Навои г.Ташкента. В трудах дореволюционных российских исследователей колониального периода освещаются традиционный образ жизни, быт и культура, хозяйство, занятия, верования кочевых казахов. Насыщенные информационные историко-этнографические сведения о казахах содержатся в многотомном сочинении «Туркестанский сборник», котором имеются ряд содержательных и важных сведений о казахском народе. Автор данной публикации широко использовала материалы данного источника в ходе подготовки данного труда.

Ключевые слова: традиции, обычаи и обряды, образ жизни, быт и культура

Тажмуханова Н.Е.¹,

*¹т.ғ.к., доцент М.О.Ауэзова атындағы ОҚМУ
Казахстан, Шымкент, E-mail: nagima-7@mail.ru*

XIX ҒАСЫРДА ТҮРКІСТАНДЫ ЗЕРТТЕГЕН РЕСЕЙ ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ХАЛЫҚЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҒЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН МӘЛІМЕТТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор XIX ғасырдың жартысындағы төңкеріске дейін ресей зертеушілерің Ташкент қаласындағы А.Навои Ұлттық кітапханасының қорындағы сирек кездесетін кітаптар мен қол жазбаларды тадау жасаған. Отаршылық кезіндегі орыс ғалымдарының жазып шығарған еңбектердегі қазақ халықының дәстүрлі күнделікті шаруашылығы, мәдениеті, әдет-ғұрыпы, діні, наным-сенімдері қарастырылған. Жиналған ақпараттың тарихи-этнографиялық мәліметтер көптомдық «Түркістан жинағы» атты шығармада жарық көрген. Сонымен қатар бұл жинақта мазмұнды және қажетті қазақ этносы туралы мәліметтер берілген. Осы мақаланы зерттеуде автор жан-жақты аталған деректі пайдаланған.

Кілттік сөздер: дәстүр, наным-сенімдер, күнделікті шаруашылық, мәдениет

Tazhmukhanova N. E.¹

*¹ candidate of historical sciences, Associate Professor M. Auevov South Kazakhstan University, Kazakhstan,
Shymkent, E-mail: nagima-7@mail.ru*

DESCRIPTION OF THE CULTURE AND LIFE OF KAZAKH NATION IN THE WRITINGS OF THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY RESEARCHERS OF TURKISTAN IN MID-NINETEENTH CENTURY

Abstract

In this article, the authors attempted a systematic analysis of the works of pre-revolutionary Russian researchers of the mid-XIX century identified by them from the Fund of rare books and manuscripts of the National public library. A. Navoi of Tashkent. The works of pre-revolutionary Russian researchers of the colonial period cover the traditional way of life, life and culture, economy, occupations, beliefs of nomadic Kazakhs. Rich information historical and ethnographic information about the Kazakhs is contained in the multi-volume work "Turkestan collection", which has a number of meaningful and important information

about the Kazakh people. The authors of this publication have widely used the materials of this source in the preparation of this work.

Keywords: traditions, customs and rites, way of life, life and culture

Введение

Независимый суверенный Казахстан твердо идет по пути прогресса и глубинного обновления. С приобретением независимости особую актуальность приобрели процессы возрождения исторического самосознания, изучение духовно-нравственных ценностей и менталитета народа. При этом особое значение придается повсеместному учету особенностей национального бытового уклада жизни народов Туркестанского края, познанию истории, быта и культуры, которые на протяжении ряда столетий служили связующим звеном для преемственности поколений и определяли богатство и своеобразие национального быта и культуры, мироощущения и мышления казахов.

В обеспечении задач возрождения национальной духовности, восстановления утраченного принципиальное значение имеет научное исследование историко-этнографических аспектов казахского народа, этногенеза и этнической истории, быта и культуры. Это на наш взгляд, определяет настойчивую необходимость провести с научной точки зрения сравнительный анализ всех видов исторических источников. К их числу относится и 594 – томный «Туркестанский сборник», составленный по поручению Первого Туркестанского генерал – губернатора К.П.фон Кауфмана выдающимся дореволюционным российским исследователем В.И.Межовым. К сожалению, в условиях господства жесткой советской тоталитарной системы, когда подавлялось рост национального и духовного самосознания народов Центральной Азии, материалы данного сборника лишь частично были введены в научный оборот. В данном сборнике представлены книги, военные мемуары, статьи дореволюционных российских, казахских и зарубежных исследователей, отчеты и донесения Туркестанских генерал-губернаторов, записки торговцев, путешественников, дипломатов и различная информация, опубликованная в России и других государствах во второй половине XIX-начала XX вв. Среди авторов сборника выделяются С.П.Яковлев, Аркашев С, Ф.Назаров и К.Солдатенкова, внесших весомый вклад в изучении этнографии народов Центральной Азии. Будучи представителями российской колониальной администрации, они как и другие российские исследователи того времени, в своих научно-исследовательских изысканиях исходили из потребностей освоения и изучения этнической истории, быта и культуры народов Центральной Азии. С другой стороны, их мировоззренческие представления базировались на ценностях западной цивилизации, существенно отличающиеся от восточной. Особенно это касалось кочевых народов, традиционный образ жизни которых воспринимался в качестве исторически отсталого и примитивного. И подобный подход сказывался на оценочных выводах подавляющей части российских исследователей того времени. Но вместе с тем, ценность исследованиям российской историографии второй половины XIX – начала XX вв. придает то, что авторы этих публикаций являлись современниками изучаемых народов данного периода и потому обладали возможностью непосредственного наблюдения их традиционного быта и образа жизни. Это обстоятельство позволило им собрать богатейший историко-этнографический материал о народах Центральной Азии, в том числе о казахах.

Методология

В ходе подготовки данной публикации авторами широко применялись системный и сравнительные методы, которые проверены временем и практикой. Богатейший пласт первоисточников, собранных дореволюционными российскими исследователями того времени требует критического переосмысления со стороны представителей научной общественности.

Основная часть

Среди публикаций С.П.Яковлева, помещенных в «Туркестанском сборнике», особенно зримо отличается его статья «Область Сибирских и Оренбургских киргизов». В ней автор осветил живописную картину перекочевки казахского кочевого аула, традиционный образ жизни, быт и культуру, хозяйство и т.д. [1].

Так, например, касаясь традиционных маршрутов кочевков номадов, автор пишет: «День перекочевки считается киргизами (казахами – авторы) также праздничным днем, постоянно сидящие дома женщины, не могут радоваться, отправляясь в путь, мужчинам это дает возможность щегольнуть перед другими своим богатством, да и самим насладиться, глядя на свое имущество, находящееся в полном сборе, молодежь рыскает по окрестностям для ознакомления с кормами и

водопоем, женщины разряжаются в свои лучшие платья, садятся верхом на иноходцев, замужние женщины прикрепляют сзади своего пояса разных цветов попоны, покрывающие лошадей. Головы любимых верблюдов убраны лентами, бубенчиками, верхушка их выюка, покрытого какой-нибудь материей, украшена пучками страусовых перьев. Мужчины одеты в этот день лучше обыкновенного, сидят на отборных лошадях, в руках держат дорогие нагайки, уздечки тоже блестят серебряной или медной оправой – словом все имеет праздничный вид. Шествие открывают старшины, за ними гонят стадо баранов, лошадей, верблюдов и быков, потом следует все мужское население, совместно кочующих аулов, наконец, широким фронтом выступает несколько верениц выючного скота» [2].

Кроме того, автор дает колоритное описание традиционного вида жилищ номадов. По его свидетельству: «Перекочевывая с места на место со своими стадами, киргизы (казахи – авторы) не знают другого жилища, как кибитка. Это круглая со всех сторон палатка, состоящая из деревянных решеток, покрытых войлоками, вверху над самой серединой ее проделано небольшое круглое отверстие, которое смотря по надобности, открывается и опять закрывается, через нее проникает свет и выходит дым. Вышина таких палаток простирается от 4 до 8 аршин, а ширина от 8 до 15 и более. Это жилище при кочующей жизни киргиза (казаха – авторы) удовлетворяет его вполне. Стоит оно дешево, удобно и скоро собирается, навьючивается на верблюда, немного весит, не сносится ветром, вмещает в себя все необходимое для одной семьи имущество, хорошо укрывает зимой от стужи, снега и ветров, летом от дождя, зноя и пыли» [3].

На наш взгляд, автор прав, ибо в условиях господства номадической цивилизации юрта являлась незаменимым видом жилища кочевников. Она удобна и практична, легко переносится с места на место, защищает номадов от жары, стужи, метелей и буранов.

Характеризуя породы домашнего скота, автор замечает: «овцы главное богатство киргизов (казахов – авторы). Киргизские (казахские – авторы) овцы пользуются особенной известностью в России – и известны под именем курдюков. Курдюк – это широкий наполненный жиром хвост, составляющий главное отличие киргизских (казахских – авторы) баранов от других известных пород. [4].

Немало ценных и содержательных этнографических сведений о казахах содержатся в публикации другого не менее известного дореволюционного российского исследователя Ф.Назарова «Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии», в которой автор описал традиционный образ жизни, быт и культуру, занятия, характер, свадебные и погребальные обычаи и т.д. [5]. По его свидетельству: «Кочующие в степях киргизы (казахи – авторы) по большей части среднего роста, смуглы, постоянный климат их делает здоровыми, живучи целый год на воздухе и, ведя кочевую жизнь они способны переносить жар и холод, имеют грубую пищу состоящую летом из кумыса и молока, а зимой из лошадиного мяса. Занимаясь скотоводством, они пренебрегают хлебопашеством» [6].

В статье «Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды» К.Солдатенкова характеризуя традиционный образ жизни и быт казахов отмечает: «Главное и почти единственное богатство киргиза (казаха – авторы) составляет скотоводство. С ней связана вся жизнь кочевника, от него она зависит, киргиз (казах – авторы) живет на одном и том же месте пока есть корм его скоту, нет корму – он тотчас в одно мгновение снимает свой подвижный шатер и перекочевывает туда, где надеется найти более приволья своей скотине ни в одной стране нет таких огромных стад овец, как в киргизской степи. Киргизские (казахские – авторы) овцы пользуются особенной известностью у нас в России и известны под именем курдюков, курдюк – это широкий наполненный жиром хвост, составляющий главное отличие киргизских (казахских – авторы) баранов от других известных у нас пород. Эти бараны – курдюки так крепки, сильны и высоки ростом, что десяти и двенадцатилетние дети могут для забавы ездить на них верхом. Цвет их обыкновенно темнорыжий, шерсть длинная, растет клочками и до того груба, что не может быть употреблено даже на самое толстое сукно. С удивительной крепостью они переносят непогоды, голод и жажду. С этих курдюков киргизы (казахи – авторы) получают большие выгоды, они питаются их мясом, согреваются в холода выделанными из их кожи тулупами, покрывают войлоком свои сквозные кибитки, лакомятся их молоком, и наконец, пользуются их жиром» [7].

Таким образом, К.Солдатенкова смогла верно, охарактеризовать роль и место казахских овец в традиционном быту кочевых казахов.

Говоря о казахских лошадях К.Солдатенкова отмечает: «Особенно известны киргизские (казахские – авторы) лошади и славятся своей крепостью, ловкостью и быстротой, они невелики ростом, весьма красивы и стройны. Вообще все киргизские (казахские – авторы) лошади имеют

редкую способность не скоро утомляться, на оном крепком коне отважный наездник может проехать в степи огромное пространство от 70 до ста верст без отдыха» [8].

Ведя самый простой, беспечный образ жизни, употребляя простую пищу, проводя большую часть времени на свежем воздухе, киргизы (казахи – авторы) постоянно здоровы, долговечны, сильны и крепки. Они легко переносят голод, жажду и стужу. Как пастух, по преимуществу, киргиз (казах – авторы) употребляет только мясную пищу, произведения скотоводства. Самые употребительные мяса у киргизов (казахов – авторы) – баранье, лошадиное, козлиное, иногда верблюжье и очень редко говядина» [9].

Ряд ценных и содержательных этнографических сведений о казахах содержатся в статье известного дореволюционного российского исследователя И.Завалишина «Описание Западной Сибири», в которой автор осветил традиционный образ жизни, быт и культуру, занятия, хозяйство кочевников [10].

Автор отмечает природную сметливость кочевых казахов. По его свидетельству: «Удивительный тонкий слух и необыкновенная зоркость глаз – его отличительные качества. Он ясно видит и слышит на таком огромном расстоянии, что наши линейные казаки достаточно уже усвоившие себе степную жизнь не могут, однако с ним в этом сравниться. Память у него превосходная. Малейший знак местности в степи, горка, ручей, камень, дерево, след – у него как на географической карте. Он едет за сто и более верст и всегда кратчайшим путем не боясь заблудиться» [11].

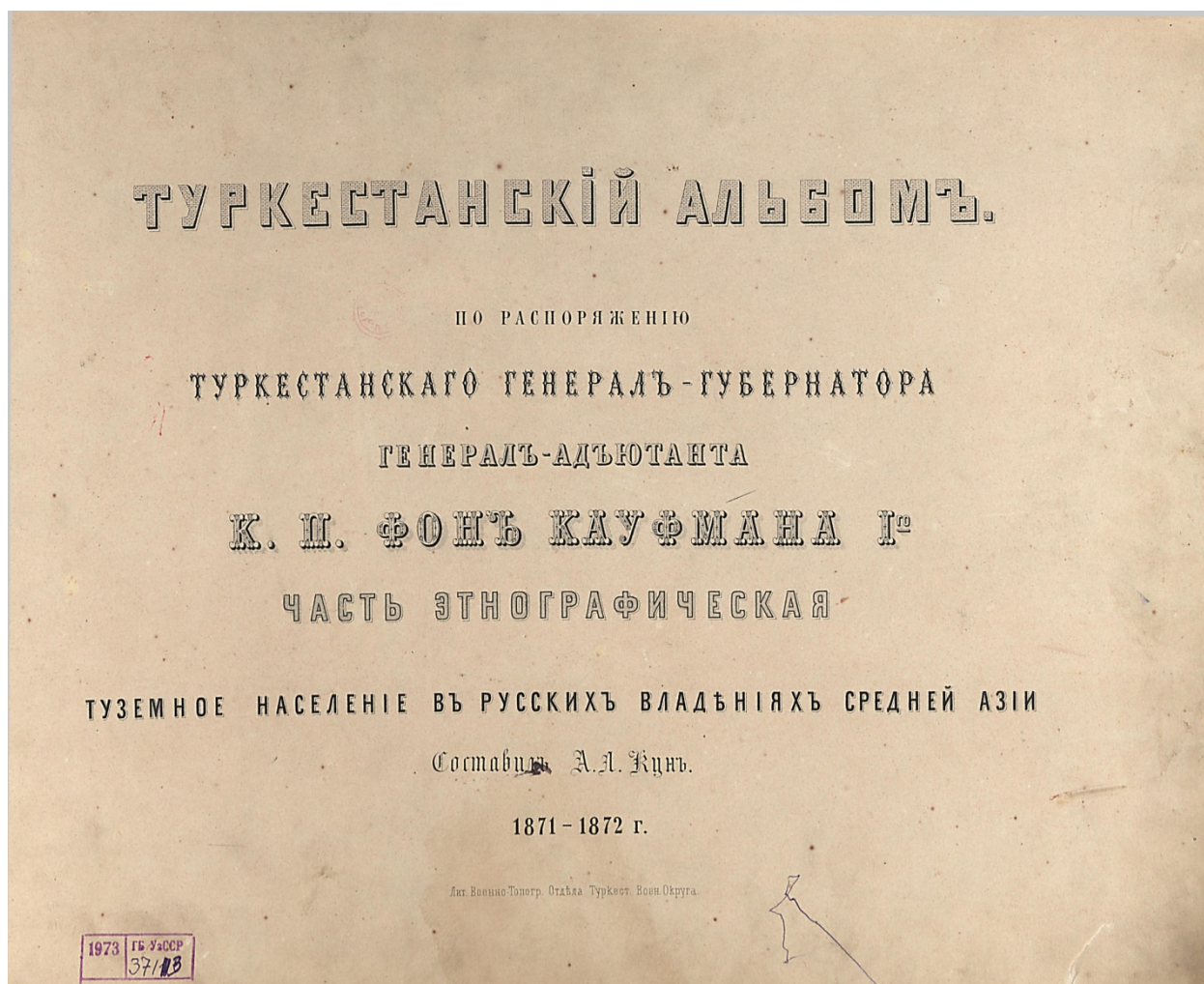
Обращаясь к характеристике национальной кухни кочевников, автор замечает: «хлеба едят мало, общую пищу их составляют: баранина, конина, молоко, сыр (курт) и кумыс» [12].

В статье известного дореволюционного российского исследователя Е.Кайдалова «Караван – записки во время похода в Бухарию российского каравана в 1824-1825 гг.» дано описание воинского искусства кочевников [13]. Как отмечает автор: «Сверх того, они хорошие наездники увеселяли нас своим искусством в конской скачке, ловкими поворотами на лошадях, на всем скаку вмиг поднимали с земли разные мелочи, становились ногами или головой на седло, делая при этом другие различные обороты» [14].

Говоря о вооружении кочевников, автор пишет: «Вооружение их состоит из длинной пики, топора с длинной рукояткой, лука со стрелами, сабли, изредка ружья» [15].

Ряд ценных этнографических сведений о казахах содержится в статье известного дореволюционного российского исследователя С.Аркашева «Внешняя граница Семиречья», в которой автор, описывая образ жизни и быт номадов подчеркивает: «Народ этот кочующий. Они перевозят свои кибитки с одного места на другое. Полагали, что невозможно жить в этих кибитках во время зимы, однако киргизы (казахи – авторы) не знают других жилищ. У них кибитки обиты мехом внутри, в них устроена печь и во всякую погоду, там тепло и удобно, тем более, что номады не ищут больших удобств. Состояние их заключается в стадах лошадей и овец, платье очень простое, посуда не затейлива. Киргизы – истинные мусульмане, отечество их – беспредельные степи, по которым они странствуют без компаса и всегда находят свой путь» [16].

На наш взгляд, оценки С.Аркашева вполне объективны и правдивы с точки зрения современных данных.

Таким образом, в статье известного дореволюционного российского исследователя Е. Кайдалова отражена реальная историческая картина прошлого, быт и культура, верования, занятия кочевых казахов.

Заключение

Иными словами следует отметить, что история изучения этнографии казахов дореволюционными российскими исследователями насчитывает не один век. За этот период дореволюционными российскими исследователями было собрано и систематизировано значительное количество эмпирических материалов, касающиеся тех или иных аспектов казахской этнографии. Несмотря на недостатки, упущения, прямые фактологические ошибки, непроверенные фантастические сведения, все же следует признать, что дореволюционные российские исследователи внесли весьма существенный вклад в изучение этнографии казахского народа.

Список использованной литературы:

1. Яковлев С.П. Область Сибирских и Оренбургских киргизов //Туркестанский сборник Том 48. СПб, 1873. С. 45.
2. Там же. С. 48.
3. Там же. С. 54.
4. Там же. С. 65.
5. Ф.Назаров Записки о некоторых народах и землях Средней части Азии // Туркестанский сборник Том 271. СПб, 1881. С. 89.
6. Там же. С. 92.
7. К. Солдатенкова Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды // Туркестанский сборник Том 402. СПб, 1889. С. 89.
8. Там же. С. 95.

9. Там же. С. 98.
10. И.Завалишин Описание Западной Сибири // Туркестанский сборник Том 186. - СПб, 1889. - С. 67.
11. Там же. С. 89.
12. Там же. С. 93.
13. Е.Кайдалов Караван – записки во время похода в Бухарию российского каравана в 1824-1825 гг. // Туркестанский сборник Том 270. СПб, 1881. С. 75-76.
14. Там же. С. 78.
15. Там же. С. 80.
16. С. Аркашев Внешняя граница Семиречья // Туркестанский сборник Том 514. Ташкент, 1909. С. 67.

References:

1. Yakovlev S. P. Region of the Siberian and Orenburg Kirghiz // Turkestan Collection Volume 48. St. Petersburg, 1873. P. 45.
2. Ibid. P. 48.
3. Ibid. P. 54.
4. Ibid. P. 65.
5. F.Nazarov Notes on some of the peoples and lands of Central Asia // the Turkestan collection Volume 271. St. Petersburg, 1881. S. 89.
6. Ibid. S. 92.
7. K. Soldatenkova Essays on the TRANS-Ural steppe and Internal or bukey Horde // Turkestan collection Volume 402. St. Petersburg, 1889. S. 89.
8. Ibid. S. 95.
9. Ibid. S. 98.
10. I. Zavalishin Description of Western Siberia // the Turkestan collection Volume 186. - SPb., 1889. - S. 67.
11. Ibid. S. 89.
12. Ibid. S. 93.
13. E. Kaidalov Caravan – notes during a hike in Buhari Russian caravan in the years 1824-1825 // Turkestan collection Volume 270. St. Petersburg, 1881. S. 75-76.
14. Ibid. P. 78.
15. Ibid. P. 80.
16. C. Arkashev the outside border of the seven rivers // Turkestan collection Volume 514. Tashkent, 1909. p. 67.

ӘОЖ 94(574):9-05
МРНТИ:03.20

О.А. Түребаев¹, Г.С. Айдарбекова², Н.А. Абдурахманов³, З.Ш. Оразымбетова⁴

ф.э.к., ОҚМА¹

т.э.к., ОҚМА²

т.э.к., ОҚМА³

аға оқытушы, «Мирас» университеті⁴
Шымкент қ., Қазақстан, nurtuhameda@mail.ru

АБАЙ МҰРАСЫ «АҚ ЖОЛ» БЕТТЕРІНДЕ

Аңдатпа

Ел тарихындағы ұлтымыздың тәуменді тұлғаларын тереңірек танып білу, олардың өнегелі өмір жолы мен қайраткерлік болмысын шынайы ашып көрсетуге ұмтылып, бай шығармашылық мұрасын өскелең ұрпаққа мейлінше насихаттау, рухани жаңғыру жолына түскен мемлекетіміздің даму үдерісіндегі басты ұстын-тірек ретінде қарастыру – уақыт талабы. Қазақтың бас ақыны - Ұлы даланың ұлы Абайы да ұлт үшін осындай қастерлі тұлғалар санатында. Себебі отарлық бұғаудан

босанып, төл тарихының «ақтаңдақ» беттерін танымаққа ұмтылған, төрт құбыласын түгендеуді жөн көрген еліміздің кешегі зобалаң кезеңде жоғалтқаны аз емес. Біз мақаламызда Абайды танудың қазақты тану екендігін баса айта отырып, ұлт ұстазын зерделеуде тасада қалыңқыраған тың тақырыпты таңдап отырмыз. Ол - Кеңестік Қазақстандағы БАҚ-та, әсіресе, 1920-1926 жылдардағы ұлттық баспасөздің алдыңғы сабынан табылған беделді басылым - «Ақ жолда» жарияланған Абай турасындағы мақалалардың руханиятымызды көтеруде әлі де өз маңызын жоғалта қоймағандығы. Шындығында ұлттық тәуелсіздік жолында, сын сағатта аянып қалмаған Алаш арыстарының жанкешті еңбегін есте ұмытуға болмас. Сондықтан да біз осынау шағын мақаламызда Ұлы Абайдың өнегелі өмірі мен шығармашылығына тоқталмай, негізінен мұрағат қорларында қалған осы газеттегі ақын турасындағы тарихи сараптамаларды келтіре отырып, жаңаша көзқараспен тұжырымдауға тырыстық.

Кілттік сөздер: Абай мұрасы, ұлттық мүдде, зиялы қауым, Алаш арыстары, рухани жаңғыру, «Ақ жол» газеті, мерзімді басылымдар.

O.A. Turebaev¹, G.S. Aidarbekova², N. A. Abdurakhmanov³, Z.Sh. Orazimbetova⁴

Ph. D., SKMA¹

Ph. D., SKMA²

Ph. D., SKMA³

Senior lecturer, «Miras» university⁴

Shymkent, Kazakhstan, nurmuhameda@mail.ru

ABAY'S LEGACY ON THE PAGES OF "AK ZHOL»

Abstract

A deeper knowledge of the outstanding personalities of our nation in the history of the country, the desire for real disclosure of the essence of their activities and moral ways of life, propaganda for the younger generation of their rich creative heritage, as well as for consideration as a support in the development of the state, which has entered the path of spiritual revival – a requirement of the time. The great poet of the Kazakhs—the son of the great steppe Abay is also included in the category of revered persons of the nation. In our article, emphasizing that the knowledge of Abay is the knowledge of the Kazakh people, we chose a topic that is in some sense not fully studied in the study of the Teacher of the nation. This can be seen in the media of Soviet Kazakhstan, especially in the authoritative edition of the national press of 1920-1926 in the newspaper "AK Zhol". Therefore, in our short article, we tried not to dwell on Abay's narvestvennoy life and work, but to formulate historical analyses about the poet in a new way in the materials of this newspaper using its archive fund.

Keywords: Abay's heritage, national interest, intellectuals, spiritual revival, AK Zhol newspaper, periodicals.

O.A. Turebaev¹, G.S. Aidarbekova², N.A. Абдурахманов³, З.Ш. Оразымбетова⁴

к.ф.н., ЮКМА¹

к.и.н., ЮКМА²

к.и.н., ЮКМА³

страший преподаватель университета «Мирас»⁴

г. Шымкент, Казахстан, nurmuhameda@mail.ru

НАСЛЕДИЕ АБАЯ НА СТРАНИЦАХ «АҚ ЖОЛ»

Аннотация

Более глубокое познание выдающихся личностей нашей нации в истории страны, стремление к реальному раскрытию сущности их деятельности и нравственных жизненных путей, пропаганда для подрастающему поколению их богатое творческое наследие, а также для рассмотрения в качестве опоры в процессе развития государства, вступившего на путь духовного возрождения – требование времени. Великий поэт казахов – сын Великой степи Абай тоже входит в категорию почитаемых лиц нации. Мы в своей статье подчеркивая, что познание Абая является познанием казахского народа,

выбрали тему которая является в некотором смысле не до конца изученной в исследовании Учителя нации. Это видно материалах СМИ Советского Казахстана, в особенности в авторитетном издании национальной печати 1920-1926 годов в газете «Ак жол». Поэтому мы в своей небольшой статье старались не останавливаться на нравственной жизни и творчестве Абая, а по-новому сформулировать исторические анализы о поэте в материалах этой газеты используя ее архивный фонд.

Ключевые слова: наследие Абая, национальный интерес, интеллигенция, духовное возрождение, газета «Ак жол», периодические издания.

Ұлттық сананы сақтау - басты міндет. Өйткені сананы жаңғырту арқылы ғана біз жаһандық сын-кәтерлер төніп тұрған кезеңде еліміздің тың серпінмен дамуына жол ашып, рухани жаңғыру үдерісін барынша жеделдететін боламыз. Сол себепті де Абай мұрасының ұлттың рухани қуатын арттыруға, өскелең ұрпақ тәрбиесіне тигізер пайдасы зор. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың да Абай даналығына айрықша бас иіп, арнайы мақала жариялауы да біздіңше жайдан-жай емес. Осынау «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында ол: «... Жаңғыру – өткеннен қол үзіп, тек жаңа құндылықтарға жол ашу деген сөз емес. Шын мәнінде, бұл – ұлттық мұраларымызды бүгінгі оң үрдістермен үйлестіре дамытуды көздейтін құбылыс. Бұл ретте, біз Абайды айналып өте алмаймыз. Себебі, ұлы ойшыл осыдан бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлтты жаңғыруға, жаңаруға, жаңа өмірге бейім болуға шақырған. Абайдың шығармаларына зер салсақ, оның үнемі елдің алға жылжуына, өсіп-өркендеуіне шын ниетімен тілеулес болғанын, осы идеяны барынша дәріптегенін байқаймыз. Ал, ілгерілеудің негізі білім мен ғылымда екенін анық білеміз. Бұл тұжырымдар қазір де аса өзекті. Тіпті бұрынғыдан да зор маңызға ие болып отыр. Себебі, ХХІ ғасырдағы ғылымның мақсаты биікке ұмтылу, алысқа құлаш сермеу екенін көріп отырмыз. Ал, біздің міндетіміз – осы ілгері көшке ілесіп қана қоймай, алдыңғы қатардан орын алу. Ол үшін, ең алдымен, білім беру саласын заманға сай дамытуымыз керек [1],-дей келе ұлт руханиятын көтеруде алдағы күнде атқарылуы тиіс бірқатар меже-міндеттерімізді де айқындап берді. Сонымен қатар Президентіміз: «Ақын ел-жұртын түрлі өнерді игеруге үгіттеді. Соның бәрі уақыттың талабы екенін ол анық аңғарып, ұлтына ертерек үн қатты. Тіпті қазір айтып жүрген интеллектуалды ұлт қалыптастыру идеясы Абайдан бастау алды деуге болады. Ұлы ойшыл әр сөзімен ұлттың өресін өсіруді көздеді.

Сондықтан Абайды терең тануға баса мән бергеніміз жөн. Абайды тану – адамның өзін-өзі тануы. Адамның өзін-өзі тануы және үнемі дамып отыруы, ғылымға, білімге басымдық беруі – кемелдіктің көрінісі. Интеллектуалды ұлт дегеніміз де – осы. Осыған орай, Абай сөзі ұрпақтың бағыт алатын темірқазығына айналуы қажет» [2],-деп парасатты патриотизмнің мектебін Абайдан іздеуге, елдікті қадірлеудің негізін Абайдан алуға шақырды.

Расында Абай мұрасының ұлттың жаңа сапасын қалыптастыруға септесетіні күмәнсіз. Сондықтан, Мемлекет басшысы айтқандай, хакім Абай еңбектерінің нәрін өскелең ұрпақтың санасына сіңіру және өмірлік азығына айналдыру арқылы ғана біз рухани кем-кетігімізді түгендеп, жарқын болашаққа нық қадам басатын боламыз. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» атты тұжырымдаманың да көздегені осы.

Ақиқатында Абай ең көп зерттелген ақын. Дегенмен де ұлт ұстазын ұлықтауда зерттеушілер назарынан тыс қалған тұстар да аз емес. Солардың бірі - Кеңестік Қазақстан баспасөзіндегі Абай мұрасының насихатталуы. Соның ішінде біз өз заманында шын мәнінде «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» болған, биылғы жылы 100 жылдығы аталып өткелі тұрған «Ақ жолдың» Абай әлемін көпке танытудағы сіңірген еңбегіне, рухани әлеуетімізді көтерудегі сүбелі үлесіне аз-кем тоқталсақ дейміз. Себебі Тұңғыш Президентіміз Н.Ә.Назарбаевтың өзі айтқандай, «Тарих дегеніміз тек өткеннің ғана сабағы емес. Ол едәуір дәрежеде болашақтың да көрінісі». Ұлт тұлғаларын тануда да тарихтан алар сабағымыз аз болмаса керек.

Жалпы 1920 жылдың 7 желтоқсанынан 1925 жылға дейін Ташкент қаласында шығып келген «Ақ жол» газеті большевиктік биліктің жүргізген саясатын насихаттап, халыққа жеткізіп отырғанымен де, руханият мәселесін назардан тыс қалдырған емес. Керісінше көптің көкейінде жүрген мәселелерді көтеріп, ең көп оқылатын басылымға айналған. Сонымен қатар, «Ақ жол» Алаш идеясын жақтаушылардың көмегімен құрылған газет болғандықтан, ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған мақалаларды көптеп кездестіресің. Сол себепті де, «Ақ жол» газетінің мазмұны «антикеңестік» деп табылып, оның редакция құрамы қудалауға ұшыраған. Сталиннің тікелей нұсқауымен газет қайта

құрылып, бақылауға алынған. Сондықтан да бұл басылымның қалыптасуы мен дамуына және оның қызметіне идеологиялық тұрғыда біржақты баға беру дұрыс болмайды.

1920 жылдарда қазақ жерінде саяси-әлеуметтік, экономикалық-қоғамдық құрылыс жүйесі жаңаша бағыт алды. Осы жылдың 4 қазанында Қазақ Автономиялы Кеңестік Социалистік Республикасы құрылғандығын жариялаған Қазақстан Кеңестерінің I Құрылтай съезінен кейін Казревком елде кеңес үкіметінің нық орнауына ұлттық баспасөздің маңызды рөл атқаратынын алға тартқаннан кейін бұл тараптағы сең бұзылып, 3 қарашада Қырғыз ОАК-нің төрағасы С.Мендешов қол қоюымен Казревкомның Баспа ісі редакциялық алқасының «ҚАКСР-ның Мемлекеттік Баспасөз жағдайы» деген бұйрығы қабылданды. 1920 жылы сәуір айында Ташкентте «Қырғыз-қазақша» жетісіне екі рет шығатын «Жаңа өріс» газеті ашылды. Оның шет елдерде, Кеңестер ішінде, аймақ хабарлары деген бөлімдері болды. 1920 жылғы 27 шілдеге дейін «Жаңа өрістің» 14 нөмері жарық көрді. Ал 1920 жылдың желтоқсанынан бастап «Жаңа өріс» негізінде Түркістан орталық партия комитетінің тілі «Ақ жол» газеті шығарылды. Ал отарлық биліктің езгісінен ұлттық мүддені қорғап, саяси күрес майданына шыққан «Қазақ» газетімен салыстырсақ, «Ақ жолдың» жағдайы да жеңіл болмағанға ұқсайды. Ал мерзімдік басылымның анкетасы мынадай: «Ақ жол» газеті - қазақ тілінде. Адресі: Ташкент қаласы. К.Маркс көшесі 41.

1920 жылдың 7 желтоқсанан бастап, үзілістер 8 тамыз 1923 жылдан 28-не дейін себебі: қаржының жетіспеуінен. Бағдарламасы-партиялық-саяси, экономикалық және ғылыми әдебиеттер. Мерзімділік уақыты - аптасына 3 рет. Тираж - 1800 дана. Қызметкерлері:

- 1.Тохтыбаев Иса Тоқтыбаевич-жауапты редактор
- 2.Алиев Хасан Шаяхметович
- 3.Байтасов Абдулла Баитасович
- 4.Ходжиков Кангиркожа Ходжикович
- 5.Илаев Хади Илаевич
- 6.Алпаров Гибат

1920-1925 жылдар аралығында «Ақ жол» газетінде С.Қожанов, С.Оспанов, Н.Төрөқұлов, С.Асфендияров, М.Дулатов, И.Тоқыбаев, Қ.Құлетов, М.Қайыпназарұлы, С.Сәдуақасов, Ж.Арыстанов, Ө.Тұрмажанов сияқты азаматтар бірі басшы, бірі қосшы болып басшылық жасады. Ал, газетте жауапты қызмет істеген М.Дулатовпен бірге Қ.Кемеңгерұлы, Ж.Аймауытов, М.Әуезов, К.Қоңыратбаев, Б.Кенжебаев, Мәшһүр Жүсіптің баласы Әмин Жүсіпов сияқты көптеген ұлтжанды қаламгерлердің де өз ізін қалдырғаны анық.

Жалпы газет мазмұны мынадай айдарлардан тұрды: Басқармадан, Сыртқы хабарлар, Ішкі хабарлар, Бұйрық-жарлықтар, Әйел теңдігі, Жастар арасында, Ресми бөлім, Елден, Басмашылдар тарихы.

«Басқармадан», «Сыртқы хабарлар», «Ішкі хабарлар», «Бұйрық – жарлықтар» тұрақты бөлімдері болды. Ал, «Әйел теңдігі», «Жастар арасында», «Ресми бөлім», «Елден», «Басмашылар тарихы» айдарлары редакцияға түскен мақалаларға байланысты газет бетінде көрініп отырды. «Басқармадан» айдарында оқырмандармен қарым-қатынас жасады. Редакцияға келіп түскен хаттар, газетке байланысты жаңалықтар жарияланып тұрды. «Сыртқы хабарлар» айдары газетте үлкен орын алған жоқ. Еуропада, Ішкі Ресейде орын алған оқиғалар, шет елдік басылымдардағы мақалалардың аудармасы, газеттің алғашқы сандарында «Азамат соғысының» жағдайы жарияланып тұрды. «Бұйрық-жарлықтар» және «Ресми бөлім» айдарында қаулы-жарлықтар, низамдар, оларды іске асыру жұмыстары және халыққа түсінікті тілде заң және бұйрықтардың мәні түсіндірілді. Қазақ халқының барлығы орыс тіліне жетік болмағандықтан, бұл бөлімнің маңыздылығы жоғары болды. «Елден» және «Ішкі хабарлар» айдарында ауыл мен уезд тұрғындарының қарапайым өмір салты, ауылдардың тыныш-тіршілігі сөз болады.

Алғашқы жылдары редакторлық қызметті Сұлтанбек Қожанов пен Қазмұхамед Құлетов атқарған. Бірақ, Қ.Құлетов өзін «газетті уақытша шығарушы» деп айқындап, көрсетіп отырған. Кейініректе Сәдуақас Оспанов, С.Оспанов, Нәзір Төрөқұлов, Санжар Аспандияров, Қ. Құлетов т.б. басшылық жасады.

Редакторлардың ауысуымен қатар, газет таралымы (тираж) өзгеріп отырған. Алғашында «Ақ жол» газетінің таралымы 12 мың данамен шығару жоспарланады. Т. Қожакеевтың көрсетуі бойынша 1920 жылы газет таралымы – 3000 дана ал 1921 жылы – 3500 данаға өскен [3].

Газеттің алғашқы сандарын оқи отырып байқайтынымыз, газеттің негізгі қаламгерлері Қ.Құлетов, М.Дулатов. Сонымен қатар газет баспасында Илияс Жансүгіров, Әлихан Бөкейханов,

Ғазымбек Бірімжанов, Иса Тоқыбаев, Иманғали Арабаев, Бернияз Құлейұлы және т.б. қызмет істеген. Олар газет беттерінде қоғамда орын алып жатқан мәселелерді көтерген.

Осы тұстан сөзіміздің желісін үзе отырып, «Ақ жолда» Абай турасында қандай мақалалар жарық көрді, соған кеңірек тоқталайық.

Мәселен Қазақстан ағарту комиссариаты назарына ұсынылған «Абай кітабын бастыру керек» атты мақалада Телжан Шонанов осы ағарту комиссариаты жанында құралған жазушы-бастырушы комиссия ұлт әдебиетін жинап бастырғанда ең әуелі Абай сөзін бастыруы керектігін қаперге салып, қазақтың бас ақынының коммунистік идеология бел алып тұрған тұста насихатының кемшін тартып, қалтарыста қалып қойғанына алаңдаушылық білдіре келе «Ақ жол» бетінде былайша үн қатады: «... Неге десеңіз «Абай» кітабы бұл күнде өте-өте сирек қалды. Ол сирек қалған жалғыз жарым нұсқалары да тозып жыртылған көрінеді. Енді аз уақытта «Абайды» қолға түсіре алмасымыз кәдік. Мәселен бүтін Бөкей губерниясында тіпті ұлт әдебиетімен шұғылданып жүрген адамдардың да қолында «Абайдың» бір нұсқасы жоқ. Бүтін Ырғыз үйезінде «Абайдың» бір нұсқасы бар. Оны да әркім жасырып алып кетіп иесі ізінен іздеп зорға тауып алады. Атбасар үйезінің жартыдан көбін аралаған адам «Абайды» көре алмаған. Қараөткел үйезін екі рет бастан аяғын сүзіп шыққанда бір-ақ адамда бар болып шықты. Бөтен үйездерде осылай. Бұған қарағанда «Абай» кітабының нұсқалары жоғалуға айналғаны білінеді. Бірақ онымен Абай аты жоғалар емес. Абайды естімеген қазақ жері кем. Орынбор шегінен Сібірге өтсең Қытай шегіне дейін Сарыарқада Абай әні салынып Абай өлеңі жырланады» [4]. Осылайша автор Абай жинағын бастыруда қатесін түзеп, басылмай қалған өлеңдерін қайта толықтырудың да маңыздылығына тоқталады. Сонымен қатар ол кеңестік баспа өнімдерінің басты кемшілігі, баспа бетін көрген жаңа кітаптардың дизайны, сурет сапасы өте төмен деңгейде болып отырғанын да баса айтып, мүмкін болса осы олқылықтың орнын толтырып, Абай өлеңінде бейнеленген жерлер, орындар һәм Абайдың тұрған қыстаулары, үйлері мен бейітінің кітап бетінен орын алуы керектігін айтады.

Сондай-ақ Алаш зиялысы қашаннан Абай ауылымен аралас-құралас, құдандалы болып келген ауылдан шыққан азамат Мұхтар Әуезовтің де қаламгерлік қуатын тиімді пайдаланып, Абай сөзін жинап тәржіма халына дейін жеткізуді Мұхтар Әуезовтың міндетіне артуды дұрыс көреді.

Ақиқаты сол- осынау мақала оқырманға жол тартысымен араға біраз уақыт салып, «Ақ жолдан» ақжолтай хабар келеді. Яғни басылымның 1921жылғы 14 қыркүйектегі санында «Абай кітабы басылатын болды» деген шағын ақпараттық материал жарық көрді.

Әдеби орта да бұл бастаманы қуана құптайды. Өйткені бұл мақала басылған тұста Абайдың өлеңдері бұдан 12 жыл бұрын, 1909 жылда Петерборда Бурганскийдің баспаханасында шыққан екен. Ол кітаптың да кемшілік-қателіктері жетіп артылады. Мәселен, Абайдың бірсыпыра өлеңі онда кірмей қалған. Тәржімалары толық емес, қара сөзі жоқ. Сол себепті де автор Б.Күлеев: «Абай кітабын бастыру маған тапсырылғандықтан қолдан келгенше Телжан ағаның көрсеткен жолын ұстағым келеді. Бірақ, жәрдемді шеттегі азаматтардан сұраймын. Тізбесін әдемілеп, емлесін түзету сияқты уақыт-түйегіне мұқтаж болмасақ та, түсіп қалған жерлерін қосып, қара сөзін һәм басылмай қалған өлеңдерін тіркеп, тәржімелерін толықтыруға қиналып тұрмыз. Сондықтан Михайл, Түрлұғұл, Абай балалары Шәкәрім ақсақал, Әлихан аға, Мұхтар Әуезов сияқты Абай жәйін білетін һәм қазақ әдебиетінің көркейуі жолында еңбек етіп жүрген басқа азаматтардан асығыс жәрдем сұраймыз. Абай кітабын алдымен бастыруға дайындалған болса да осы азаматтардан мағлұмат қолымызға тигенше басқа кітаптарды бастыра беріп Абайды сақтай тұрамыз. Сондықтан мағлұмат беретін азамат қай уақытта үлгеретінін білдіріп хат жазса еді» [5],- деп көптің көмегіне сүйенгісі келетінін айтып, хат-хабар жолдайтындарды 2-3 ай күте алатынын да ескерте келе газет редакциясына өз адресін қалдырады.

Шындығында Абайға қатысты материалдар «Ақ жолда» ұдайы жарық көріп отырды деуге толық негіз бар. Айталық, «Ақ жолдың» 1922 жылғы 29 ақпандағы №147 нөмірінде Орынборда Абай Құнанбаев атағына атындағы қазақша театр, музыка ғылымын үйрететін үйірме ашылғаны айтылса [6], 1923 жылғы 29 наурыздағы №288 санындағы «Талап» төңірегінде» мақаласында «Талап» қауымында соңғы өткен екі жұмада екі лекция болып өткені, оның бірі Мырзағазының баяндамасы, бірі Алтынсариннің өмірі һәм істеген істерінің жайынан, екінші лекция Мағжанның Абай өлеңдері туралы болғандығы жазылады.

Ал «Ақ жолда» Абай туралы ең көп қалам тартқандардың қатарына Абдырахман Сағдиді ерекше бөле-жара атап көрсетуге болады. Ол «Қазақ ақындары» айдарымен берілген «Абай» атты көлемді еңбегінде ең алдымен Абай өлеңдерінің табиғаты һәм ішкі рухы туралы ой толғап, ақын өмірбаянына қатысты мына ақпараттарды айрықша атап көрсетеді: «Абайдың өлеңдерінде басылған өмір

тарихының көрсетілуі бойынша, Абай он жасынан бұлай қырда мұсылманша оқи бастаған. 13 жасына шейін Семей діни медреседе оқыған. 14 жасында оқудан мүлде тоқтаған.

Қысқасынан айтқанда, Абайдың бар оқыған мұсылманша оқуы 4 жылдық ғана болған. Орысшаны да Семейде болған шағында бастауыш орыс мектебінен 3 ай ғана оқып шыққан.

Абайдың өлеңдерімен бірге басылған қазіргі өмір тарихында бұлайша жазған: «Абай 15 жаста-ақ балалық қылмай, ел ішінде жұртты өзіне қаратқан. Басшылыққа бұрынғы төрелермен талас қылып жүрген хәм елдің жақсылары баласынбай аузына қарай бастаған». Бұдан көрінеді, Абай жасынан-ақ ірі адамдардың қатарына кіріп, халыққа басшылық қылу үшін билермен тартыса бастағандығы. Абайдың билікке, халыққа, басшылыққа таласуына туған туысқандарының да, атақты, елге басшы адамдардан болғандығы да, Абайды жасынан абыройлылыққа жетектеген. Туысқандарының хәм өскен ортаның мақсат қылған нәрселері Абайды билік үшін таласқа кіргізуге әбден мүмкіндігі болған.

Бірақ, Абайдың өлеңдерінің көбінде елге басшы боламын деген адамдарды кекеп, заһарлі, улы тілмен шағатыны бар.

Және Абайдың өмір тарихында бұлайша жазады: «20 жасында Абай маңдай басы шешен болды» хәм «қазақтың ескі заманы болса, бұрынғы қазақтың атақты биінің бірі болмағы анық еді» дейді. Міне, бұл сөздер Абайдың табиғаты, ішкі рухы билеу болғандығын аңдатады.

Абайдың шаһармен байланысы болған ба? Семей қаласында 2 жыл оқу оқығаннан кейін, елге оқуды тастап қайтып кетті дейді. Абайдың сол кеткеннен қаламен қатынасы үзілді ме? Жоқ, болмаса, қаламен қатынасы жиі болып, қаладағы мұсылман яки, орыс мұғалімдерімен мәжілістес, пікірлес болып жүрді ме?

Міне, бұл жағы да Абайдың өмір тарихында күңгірт, көмескі түрде айтылмай қалған. «Абай орыс әдебиетімен хәм жазушыларымен 35 жасынан бұлай қарай таныс болып еді.

Абайдың тәржіма халінде; «орыс әдебиетімен танысу Абайдың көңіліндегі ақындығын қозғап, Абайдың өлең жазуына себеп болды» дейді. Бұл айтылғандардан Абайдың 35 жасқа шейін ешбір өлең жазбағандығы көрінеді. Шынында Абай өлеңдерінің бәрін де 1884 жылдан бастап, 1903 жылдың арасында ғана жазбаған. Яғни, Абай 35 жасқа жеткеннен кейін өлең жазуға кіріскен жағдайда, Абайдың ақындық күшінің жарыққа шыққандығы 39 жасынан кейін басталды деп айтуға болады» [7].

Сонымен қатар ол 14 жастан бастап жазған ақын мен 39 жастан бастап жазған ақынның өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы еш уақытта бір түрлі болып келмейтіні де назардан тыс қалдыруға болмайтынын айтып, Абайдың ұзын-ырғасы 5313 жол шамасында өлең жазғанын нақты көретіп берумен бірге оларды жыл-жылға бөліп жіктеп береді. Біздіңше бұл талпыныс бүгінгі зерттеушілердің де назарынан тыс қалмауы керек. Қараңыз: «Абайдың өлеңдері жыл тәртібімен қарағанда, бір түрлі қызық көрінетін нәрсе мынау: Абай кейбір жылдарда аз жазады. Жазған өлеңдері жыл сайын я артылып, я болмаса біркелкі болып отырмайды. Абайдың жыл сайын жазған өлеңдерінің жолдарының санын оқушыларға көрсетіп өтуді мақұл табамын. Абай қайсы жылда қанша өлең жазған?

- 1884 жылда – 38,
- 1885 жылда – 14,
- 1886 жылда – 701,
- 1887 жылда – 202,
- 1888 жылда – 64,
- 1889 жылда – 1052,
- 1890 жылда – 205,
- 1891 жылда – 164,
- 1892 жылда – 116,
- 1893 жылда – 212,
- 1894 жылда – 148,
- 1895 жылда – 138,
- 1896 жылда – 336,
- 1897 жылда – 390,
- 1898 жылда – 64,
- 1899 жылда – 48,
- 1900 жылда – 48,
- 1901 жылда – 72,

1902 жылда -152,

1903 жылда – 16» [8].

Бұл көрсетілген цифрлардан Абайдың 1898 жылдан кейін өлең жазуын біршама сиреткенін, осы жылдан кейін Абай өлеңдерінің табиғаты, ішкі рухы өзгере бастағанын аңғару аса қиын емес. Осы сериялы мақаланың жалғасы іспетті келесі бір мақаласында ол Абайдың 20 жылдық әдеби өмірі барлығын атап көрсетіп, ғұмырлы жырларына лайықты баға беріп өз ойын былайша түйіндейді: «...Абайдың маңдайында ойшылдық пен толқындаушылық бірлеседі. Бірақ, кейіннен уытшылық жеңіп кетеді. Абай өлеңдері халықшылық, қазақшылық рухымен суарылған. Абай өлеңдері (әсіресе әдеби өмірінің әуелгі жартысында) шындық (реальность) күшті, тіпті діни мәселелерге де шын ынтасымен қарайды. Абайға мұсылманшылық дүниесіндегі сопылық әсер бермеген. Абай мұндай сипатпен уланбаған кісі. Абай жалпы түрік тілдерінің халық өлеңдерінде қолданған өлшеулерден басқа тағы өзінен шығарған жаңа өлшеулері жоқ емес» [9].

Осылайша ақын мұрасын мейлінше зерттеп-зерделеуге тырысып баққан ол Абай турасындағы айтылар ойдың мұнымен бітпегенін, оның бәрін көрсетуге газет бетінде орын аз болғандықтан, оларды мысалдармен көрсетіп отырудың мүмкін болмай отырғанын айтып, қалың оқырманнан ғафу өтінеді.

Ал басылым бетіндегі «Абайдың 20 жылы» атты мақала да атап көрсетуге тұрарлық. Д.А. атты автор бұл жарияланымда: «Бүгін июнның 23 күні, қазақ әдебиетінің атасы атақты ақын Абайдың өлгеніне 20 жыл толады. Бұл күнді еске алып, есепке тұтудың себебін айрықша ұқтырып жатудың керегі жоқ. Абай көпке мәлім адам. Оны мектептегі балаларда, шашы ағарған кәрілерде, жақсы жаман, оқыған оқымаған, қысқасынан айтқанда, қалың қазақтың бәрі де біледі. Абайдың тарихын, оның жазғандарын жете тексеру керек. Біздің қазақ әдебиеті бұл күнге дейін, төрт аяғына басып, тік тұрған жоқ.

Қазақтың үлгі көрмеген дөкір, жалпақ тілімен орыс әдебиетіндегі ең күшті деген Пушкин, Лермонтов сықылды ақындардың ең сырлы, суретгі деген әсерлерін жұрттың бәрі не түсінікті етіп суретін бұлжытпастай көкірегіне түсіріп берген. Бұл өнер Абайдың күшіне айрықша маңыз беретін, айрықша тілге ұсталығын танытатын өнер. Абайдың 20 жылдығына арналған бұл қысқаша мақалада оның әсеріне тексеру жасап, толық тарихын сөйлеп өтуге мүмкін емес» [10],- дей келе ол жұмыстың келешектегі кезекті хәм керекті жұмыстың бірі болып саналуы тиістігін де қаперге сала кетеді.

Әділін айту керек, «Ақ жол» Абайға қатысты титтей бір жылт еткен жаңалықтың өзін сүйіншілей жариялауды дәстүрге айналдырып отырды.

Мысалы «Бүгін Абай мектебінің ашылу тойы жасалады» атты мақалада Шымкент үйезі атқару комитетінің қарары бойынша 6 февраль айының 20 күні Манкент қыстағындағы Абай мектебі тойы өтетіні, бұл тойға үйезге жақын отырған 7 болыс қазақ еліндегі кеңестер, қосшылар, партия ұйымдары мен әр ауылдан 5-10-нан ел ақсақалдары шақырылып отырғаны, олардың жалпы саны 400-ге жуықтап қалғаны айтылады.

«Өздерінің аш-тоғына қарамай 3-4 жылдан бері бәрін салып жұмсаған қазақ кедейлерінің еңбегі, табан ақы маңдай терлері енді жанып, «Абай» мектебі енді бітіп, бүгін ғана қуанышты ресми түрде ашылу тойы жасалайын деп отыр. Бұл күнде «Абай» мектебіндегі оқып жатқан балалар саны 150. Бұлардың киім-кешек, азық-түліктері әбден мұңсызданып дайындалған. Бірақ керекті аспап құралдары тегіс алынып біткен жоқ. 2-3 айдың ішінде бітер. Енді тек той тойға ұласып, мұнан былай қарап ағарту ісі ауыл – қыстақ арасында өркендей берсін» [11], - деп түйінді пікір білдірген мақала авторы Елемес те ел өркендеуінің ең басты тірегі Абайды тануда жатқанын ұқтырмақ болады.

Шындығында «Ақ жолдың» жабылуы Алаш қозғалысына, қазақ руханиятына жасалған ең басты идеологиялық соққы болумен бірге қазақтілді баспасөздің өткірлігін жоғалтуының, жалтақтықтан арылмауының, биліктің ресми хабаршысына айналуының басы болды десек, артық бола қоймас. Яғни «Ұлы Абайды» мейлінше ардақтаған «Ақ жолдың» тарих сахнасынан біржола кетуі «Қазақ» газеті қалыптастырған ұлттық баспасөздегі азаттыққа ұмтылған өршіл рух сабақтастығының үзілуіне алып келді. Біздіңше еліміздің тәуелсіздікке қолы жетіп, еркін ойлы тарихи сана қалыптастыру міндеті алға тартылып тұрғанда Алаш қозғалысы тарихының осы ақиқаты ащы да болса айтылуы қажет.

Қалай дегенде де ХХ ғасырдың басында алғаш бой көтере бастаған қазақ тілінде большевиктік-ресми газеттердің ішіндегі Түркістан өлкесінде шығып тұрған «Ақ жол» газетінің орны бөлек. «Ақ жол» газеті тарихының тасасында арыстарымыздың тағдырлары мен таланттары беймәлім жатқаны рас. Олай болса, «Ақ жолдағы» Абай мұрасы да індетте зерттелуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» // Егемен Қазақстан. 9 қаңтар, 2020 жыл.
2. Тоқаев Қ. «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» // Егемен Қазақстан. 9 қаңтар, 2020 жыл.
3. Қожекеев Т. Жыл құстары. - Алматы: Қазақстан, 1991.- 240 б.
4. «Ақ жол» №69, жексенбі, 19 шень, 1921 жыл.
5. «Ақ жол» №86, 14 сентябрь, сәрсенбі, 1921 жыл.
6. «Ақ жол» №147, сәрсенбі, 29 февраль, 1922 жыл.
7. «Ақ жол» №363, сейсенбі, 30 октябрь, 1923 жыл.
8. «Ақ жол» №369, сенбі, 17 ноябрь, 1923 жыл.
9. «Ақ жол» № 372, сенбі, 24 ноябрь, 1923 жыл
10. «Ақ жол» №450, дүйсенбі, 23 июнь, 1924 жыл.
11. «Ақ жол» №540, жұма, 20 февраль, 1925 жыл.

List of references:

1. Tokayev K. "Abay and Kazakhstan in the XXI century" // sovereign Kazakhstan. January 9, 2020.
2. Tokayev K. "Abay and Kazakhstan in the XXI century" // sovereign Kazakhstan. January 9, 2020.
3. Kozhekeyev T. Birds of the year. Almaty: Kazakhstan, 1991. - 240 P.
4. "AK Zhol " No. 69, Sunday, June 19, 1921.
5. "AK Zhol" No. 86, September 14, Wednesday, 1921.
6. "AK Zhol " No. 147, Wednesday, February 29, 1922.
7. "AK Zhol " No. 363, Tuesday, October 30, 1923.
8. "AK Zhol " No. 369, Saturday, November 17, 1923.
9. "AK Zhol" No. 372, Saturday, November 24, 1923
10. "AK Zhol" No. 450, Monday, June 23, 1924.
11. "AK Zhol" No. 540, Friday, February 20, 1925.

ГРНТИ 03.23.07

УДК 94.470

Тулекова А.М.¹

*¹ докторант 3 курса специальности «6D020300 -История»
Института истории и права КазНПУ имени Абая*

**ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ РЕАБИЛИТАЦИИ ГРАЖДАН КАЗАХСТАНА,
РЕПРЕССИРОВАННЫХ В ГОДЫ СТАЛИНСКОГО ТЕРРОРА, В СОВЕТСКОЙ,
ПОСТСОВЕТСКОЙ НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Аннотация

Исследование процесса реабилитации граждан Казахстана, безвинно репрессированных по политическим мотивам, тесно связана с задачей более полного раскрытия сущности тоталитаризма и освобождения общества от его деструктивного наследия. Рассмотрение этой проблемы поможет нам преодолеть стереотипы, оставшиеся от административно-командной системы, сформировать новую нравственность и правовое сознание, без которых невозможно создание атмосферы уважения к человеку, единого всеобъемлющего механизма защиты прав и свобод человека. Именно политика реабилитации легла в основу морального и правового возрождения советского общества в прошлом и казахстанского общества в настоящем. Изучение истории реабилитации имеет важное значение не только для истории казахов, но и для всех народов мира, чтобы не было повторения таких рецидивов в настоящем. На наш взгляд, изучению истории политических репрессии в годы сталинского террора, уделено больше внимания, а процесс реабилитации репрессированных граждан, его ход и последствия выпали из поля зрения ученых-обществоведов. Это привело к тому, что исторический процесс был изучен в неполном объеме, нарушена логическая взаимосвязанность исторических событий: в центре внимания исследователей находились только политические репрессии, а реабилитация репрессированных граждан оставалась в тени. Поэтому материалы данного исследования восполняют пробелы, в изучении проблемы реабилитации граждан, репрессированных в

годы сталинского террора, и помогут ознакомиться с изучением этой проблемы в советской и постсоветской научной литературе.

Ключевые слова: тоталитаризм, сталинизм, политические репрессии, реабилитация, террор, амнистия, правовое сознание, нравственность, советская и постсоветская историография.

Тулекова А.М.¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ –нің Тарих және құқық институтының
3 курс докторанты мамандығы «6D020300 -Тарих»*

КЕҢЕСТІК, ПОСТКЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕРДЕГІ ҒЫЛЫМИ ӘДЕБИЕТТЕРДЕГІ СТАЛИНДІК ТЕРРОРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНІНЕ ҰШЫРАҒАН ҚАЗАҚСТАН АЗАМАТТАРЫН ОҢАЛТУ ПРОЦЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Саяси себептер бойынша жазықсыз қуғын-сүргінге ұшыраған Қазақстан азаматтарын оңалту процесін зерттеу тоталитаризмнің мәнін толық ашу және қоғамды оның деструктивті мұрасынан босату міндетімен тығыз байланысты. Бұл проблеманы қарау бізге әкімшілік-командалық жүйеден қалған стереотиптерді еңсеруге, жаңа адамгершілік пен құқықтық сананы қалыптастыруға көмектеседі, онсыз адамға құрмет көрсету атмосферасын, адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың бірыңғай жалпыға ортақ тетігін жасау мүмкін емес. Оңалту саясаты бұрынғы кеңестік қоғамның және қазіргі Қазақстан қоғамының моральдық және құқықтық қайта өркендеу негізіне алынды. Оңалту тарихын зерттеу тек қазақ тарихы үшін ғана емес, сондай-ақ әлемнің барлық халықтары үшін де маңызды мәнге ие, себебі бұндай рецидивтердің келешекте қайталанбауына сабақ болады. Біздің ойымызша, сталиндік террор кезіндегі саяси қуғын-сүргіннің тарихын зерттеуге көп көңіл бөлінді, ал қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарды оңалту процесі, оның барысы мен салдары қоғамтанушылар тарапынан түскен. Бұл тарихи процестің толық емес көлемде зерттелуі, тарихи оқиғалардың логикалық өзара байланысы бұзылуына әкелді: зерттеушілердің назарында тек саяси қуғын-сүргіндер тарихы ғана алды, ал қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарды оңалту көлеңкеде қалды. Сондықтан осы зерттеу материалдары сталиндік террор жылдарында қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтарды оңалту мәселесін зерделеуде бос орындарды толықтырады және осы проблеманы кеңестік және посткеңестік ғылыми әдебиетте зерделеумен танысуға көмектеседі.

Түйін сөздер: тоталитаризм, сталинизм, саяси қуғын-сүргін, оңалту, террор, рақымшылық, құқықтық сана, адамгершілік, кеңестік және посткеңестік тарихнама

Tulekova A.M.¹

*¹ 3-year doctoral student of the specialty “6D020300-History”
of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abay*

HISTORY OF STUDYING THE PROBLEM OF REHABILITATION OF CITIZENS OF KAZAKHSTAN REPRESSED IN THE YEARS OF THE STALIN TERROR IN SOVIET, POST-SOVIET SCIENTIFIC LITERATURE

Abstract

The study of the process of rehabilitation of citizens of Kazakhstan who were innocently repressed for political reasons is closely related to the task of more fully revealing the essence of totalitarianism and freeing society from its destructive heritage. Consideration of this problem will help us to overcome the stereotypes left over from the administrative and command system, to form a new morality and legal consciousness, without which it is impossible to create an atmosphere of respect for the person, a single comprehensive mechanism for the protection of human rights and freedoms. It was the policy of rehabilitation that formed the basis for the moral and legal revival of the Soviet society in the past and the Kazakh society in the present. The study of the history of rehabilitation is important not only for the history of the Kazakhs, but also for all the peoples of the world, so that there is no repetition of such relapses in the present. In our opinion, more attention is paid to the study of the history of political repression during the

years of Stalinist terror, and the process of rehabilitation of repressed citizens, its course and consequences have fallen out of the field of view of social scientists. This led to the fact that the historical process was studied in an incomplete volume, the logical interconnectedness of historical events was violated: the focus of attention of researchers was only political repression, and the rehabilitation of repressed citizens remained in the shadows. Therefore, the materials in this study will fill gaps in the study of problems of rehabilitation of people repressed in the years of Stalinist terror, and committed to see the study of this problem in the Soviet and post-Soviet scientific literature.

Keywords: totalitarianism, Stalinism, political repression, rehabilitation, terror, Amnesty, legal consciousness, morality, Soviet and post-Soviet historiography.

С обретением Казахстаном государственной и, прежде всего, политической независимости открылись новые горизонты и объекты исследования и восстановления отечественной истории. Одновременно возникла возможность достоверно осветить отдельные малоизвестные страницы прошлого. Сегодня полное восстановление исторической правды и справедливости – высокий моральный долг всего нашего народа. «Скорейшее преодоление последствий беззаконий, политических преступлений на почве злоупотребления властью необходимо всем нам, всему обществу, вставшему на путь морального возрождения, демократии и законности» [1,647 с.].

Народ Казахстана бережно хранит память о миллионах соотечественников, пострадавших от политических репрессий. «Ни одна страна в мире, ни один народ не испытал на своей стране такой излом в демографической ситуации, и не стоял перед пропастью полного исчезновения как Казахстан. Мы выжили, смогли сплотиться как нация, мы не ожесточились, не озлобились, никогда никого не обвиняли в превратностях жестокой трагедии XX века. Мы выстояли, помогли всем невинным жертвам сталинизма,» подчеркнул Елбасы Н.А.Назарбаев, выступая перед народом в день поминовения жертв политических репрессий 31 мая 1995[2]. Поэтому глубоко символично, что одним из первых законов, принятых в суверенном Казахстане стал закон о реабилитации жертв массовых политических репрессий, что ежегодно 31 мая жители нашей страны отмечают одну из самых печальных страниц своей истории — день памяти жертв политических репрессий, вспоминают своих родных и близких, которые были осуждены или расстреляны.. Эта добрая инициатива Нурсултана Абишевича Назарбаева дала возможность вернуть из небытия имена десятки тысяч лучших сынов и дочерей нашего народа, которые некогда сгинули в сталинских застенках

Рано или поздно наша страна должна была преодолеть последствия беззаконий политических преступлений, осуществлявшихся советским руководством, которые возникали, в первую очередь, на почве злоупотреблений властью.

Общественно-политическая актуальность темы реабилитации граждан, безвинно репрессированных по политическим и иным мотивам, тесно связана с задачей более полного раскрытия сущности тоталитаризма и освобождения общества от его деструктивного наследия. Необходимо провести большую работу по преодолению стереотипов, оставшихся от административно-командной системы, формированию новой нравственности и правового сознания, без которых невозможно создание атмосферы уважения к человеку, единого всеобъемлющего механизма защиты прав и свобод человека. Именно политика реабилитации легла в основу морального и правового возрождения советского общества прошлым и казахстанского общества в настоящем. Научная актуальность исследования данной проблемы определяется интересом современной национальной историографии к изучению государственной реабилитационной политики в Казахстане и общественного движения за увековечивание памяти жертв политических репрессии в СССР в 1953-1991 гг., и в Республике Казахстан с обретением государственной независимости, отношений государства и общества в решении проблемы реабилитации.

Очевидно, что реабилитация обращена не только в прошлое, но и в будущее. Случаи ошибочного привлечения к юридической ответственности нельзя исключить из правоприменительной практики. Следовательно, потребность в реабилитации невинных граждан будет возникать постоянно. Все это обуславливает необходимость всестороннего исторического и теоретико-правового исследования института реабилитации, вопросов обеспечения его практической реализации, а также разработок конкретных предложений по формированию эффективного механизма принятия решений по широкому комплексу проблем в этой области. Этим и обусловлен выбор темы данной статьи

На наш взгляд, изучению истории политических репрессии в годы сталинского террора, на наш взгляд, уделено больше внимания, а процесс реабилитации репрессированных граждан, его ход и последствия выпали из поля зрения ученых-обществоведов. Это привело к тому, что исторический процесс был изучен в неполном объеме, нарушена логическая взаимосвязанность исторических событий: в центре внимания исследователей находились только политические репрессии, а реабилитация репрессированных граждан оставалась в тени.

Предлагаемая работа должна восполнить этот пробел. Она позволит всесторонне рассмотреть историю изучения проблемы реабилитации репрессированных граждан в годы сталинского террора в советской, постсоветской научной литературе реабилитации, которая стала основой, фундаментом отечественной историографии изучения данной проблемы

Советская научная литература по истории реабилитации жертв политических репрессий до конца 50-х – начала 60-х годов оставалась очень скудной. Тема реабилитации освещалась лишь в публицистике (да и то не слишком широко) и не могла быть объектом научного исследования. Публиковались брошюры, в периодике появлялись отдельные публикации, посвященные пострадавшим при И.В.Сталине крупным партийным, советским и военным работникам. Пафос этих статей сводился, в основном, к «восстановлению» доброго имени товарищей, павших жертвами «произвола периода культа личности Сталина»[3;4]. Лишь в отдельных статьях встречались указание на реабилитацию[5;6].

После снятия в 1964 году с должности первого секретаря ЦК КПСС

Н.С.Хрущева процесс реабилитации жертв политических репрессий довольно быстро сошел на нет, а само изучение темы сталинских репрессий и реабилитации их жертв было свернуто. Основной причиной этого можно назвать ограниченный доступ к архивным материалам по данной тематике. Первые же труды, в которых исследователи рассматривали вопросы о причинах и целях реабилитации, ее периодизации, а также о критериях реабилитации, стали выходить за рубежом.

Начало изучению процесса политической реабилитации в СССР положил видный американский социолог Л.Лабедз, статья которого была опубликована в 1963 год [7]. В 60-е годы в США вышли работы Дж.Шапиро и С.Оппенгейма. Первые итоги изучения темы подвела монография голландского исследователя А.Ван Гаудоувера, вышедшая в Великобритании в 1986 году [8, 205 с.].

В целом, вышеперечисленные исследователи в своих работах ограничивались лишь изучением политической реабилитации партийных, государственных и военных деятелей пострадавших в 30-50-е годы. Тем не менее, разрабатываемые ими вопросы реабилитации жертв политических репрессий заложили прочную основу для изучения данной проблемы советскими исследователями. Например, в своих трудах, данные авторы разделяли понятия юридической, политической и публичной реабилитации.

Юридическая реабилитация означает снятие обвинений чисто уголовного характера и прекращение уголовного дела. Она, как правило, проводилась негласно. Затем следовала (правда, не во всех случаях) политическая реабилитация, включающая восстановление того или иного деятеля в партии и снятие запрета на упоминание его имени в печати и научной литературе. После этого наступала очередь публичной реабилитации. – публичное «отпущения грехов», и лишь тогда общественность узнавала, что имели место юридическая и политическая реабилитация данного деятеля. В настоящее время не вызывает особых разногласий периодизация процесса реабилитации, предложенная зарубежными исследователями в 1960-1980-е годы. Концепцию периодизация реабилитационного процесса 1950-1960-х гг. предложил С.Оппенгейм, выделивший следующие этапы: первый – с марта 1953 по февраль 1956 года, когда реабилитация проводилась негласно, хотя несколько человек (в том числе, М.С.Кедров и Г.И.Петровский) были реабилитированы публично; второй – с февраля 1956 г. (XX съезд) по октябрь 1960 года. Реабилитация, если не считать доклада Н.С.Хрущева на XX съезде, носила по-прежнему закрытый характер., но в различных справочных изданиях стали появляться запрещенные ранее имена; третий этап – с октября 1961 года (XXII съезд) по 1967 г. На этом этапе в ходе XXII съезда и после него были публично реабилитированы десятки жертв террора, причем впервые открыто речь зашла о репрессиях[8, 209 с.].

С приходом к власти в 1985 году М.С.Горбачева стал меняться политический курс. После образования 28 сентября 1987 года Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 1930-х-1940-х и начала 1950-х годов [9], опубликования в 1989 году в журнале «Известия ЦК КПСС» доклада Н.С.Хрущева, сделанного на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культе личности и его последствиях»[10]и,

прозвучавшей в официальном докладе на торжественном заседании по поводу 70-й годовщины Октябрьской революции переоценки советского прошлого: в докладе М.С.Горбачева особо говорилось о политических репрессиях «Вина Сталина и его ближайшего окружения перед партией и народом за допущенные массовые репрессии и беззакония огромна и непростительна». При этом Горбачев отметил, что, несмотря на начатую Хрущевым реабилитацию, «процесс восстановления справедливости не был доведен до конца и фактически был приостановлен в середине 60-х годов» [11,120 с.], процесс реабилитации возобновился. Тема политических репрессий и реабилитации их жертв стала широко освещаться на страницах периодических изданий. Обостренный общественный интерес к теме способствовал обнародованию большого количества источников. В результате в конце 1980-х годов советская историография впервые обратилась к проблематике репрессий и реабилитации.

Историки - О.В.Лавинскую и В.П. Наумова интересовали политические аспекты реабилитации. Предметом их исследований являются такие вопросы, как проблематика внутрипартийной борьбы, механизм принятия политических решений, персональная роль советских руководителей в начатых преобразованиях [12; 13].

С чем были связаны перемены в партийной и государственной политике СССР и начало процесса демократизации после смерти Сталина в 1953 году?

Среди вопросов, анализ которых принципиально важен для понимания темы, одним из главных является – что именно побудило советских руководителей после смерти Сталина начать реабилитацию и какова роль каждого из них. Ряд историков - Е.Ю.Зубкова, О.В.Хлевнюк Б.Старков объясняют начавшуюся либерализацию исторической предопределенностью [14;15;16].

Например Е.Ю.Зубкова в работе «Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства» считает, что круг основных вопросов, которые бы пришлось решать новому руководству, кто бы ни оказался во главе его, а также направления возможных перемен «в известном смысле были как бы заранее заданы»[14,104с.]. Странно звучат и высказывания стоящего на иных позициях В.Н.Земскова, что «будь тогда жив Сталин, то именно он бы возглавил политику либерализации»[17,15 с.]. Известный государственный В.Кожин также считает, что «оттепель была к 1953 году всецело назревшей» и усматривает «определенное смягчение режима» уже в конце-1940-х – начале 1950-х годов [18, 253 с.].Как это не парадоксально, но позиции таких разных авторов сошлись в главном – что либерализация системы была предопределена. Не учитывают они одного – для такой кардинальной смены курса нужна была смерть Сталина.

Важное место в историографии занимает дискуссия о роли Берии в либерализации. В отдельных публикациях, например А.И.Кокурина, Б.Старкова он предстает как реформатор. Биограф Берии Эмми Найт видит в Берии прагматика, полицейского, обратившегося в либерала [19]. Совершенно противоположную точку зрения высказывает О.В.Хлевнюк. Оценивая общее состояние знаний по этой теме, О.В.Хлевнюк справедливо заметил, что пока недостаточно фактов, чтобы можно было дать даже предварительные суждения об этом. «Пока можно утверждать лишь одно, - пишет он, - что Берия действительно раньше других наследников Сталина провозгласил необходимость тех преобразований, которые затем в значительной мере провел Хрущев. Однако верно и то, что многие действия Берии дают основание усомниться в его «искренности»»[15,136 с.].

Ряд авторов связывают «десталинизацию», особенно среди них В.П.Наумов, исключительно с именем Н.С.Хрущева[20].О его заслугах в разоблачении Сталина и немалой роли в деле массовой реабилитации много говорилось на прошедшей в 1994 г. конференции в Горбачев-Фонде [21]. Следует отметить , что дискуссия по поводу оттепели вообще и реабилитации в частности слишком замкнулась на личностном аспекте проблемы. Подобная персонификация вопроса неизбежно заводит исследователя в тупик.

Западные исследователи поставили проблему личного вклада вождей в контекст динамики системы. Именно кончина «вождя всех времен и народов» высветила, как писал Ф.Фюре «парадокс системы, якобы вписывающейся в законы общественного развития, но в которой все настолько зависело от воли одного человека, что стоило ему исчезнуть, как сама система тут же утратила нечто, что составляло ее основу». В отсутствии организующей злой воли советские руководители уже не могли поддерживать этот уровень на прежней высоте. Притом что они стремились «быть достойными учениками своих учителей»[22, 154 с.].

Между тем, есть более общие проблемы, которые следует рассматривать в контексте данной темы. Долгое время западная и российская историография практически не уделяла внимание таким

важнейшим вопросам хрущевской оттепели и реабилитации, как внутривластные интриги, внешний фактор, личные связи советских руководителей с репрессированными.

Порой дискуссии выходят за рамки науки и переходят в плоскость политических столкновений. В них участвуют авторы самого разного толка и направления. Споры о полноте и неполноте реабилитации уходят корнями в область рассуждений о направленности сталинских репрессий вообще, их обоснованности и необоснованности и числе жертв [23;24;25;26]. Среди этих публикации, продуманной аргументацией, основанной на критическом подходе к источникам заметно выделяется статья В.П.Попова «Государственный террор в советской России. 1923-1953 гг. (Источники и их интерпретация)» [27]. Апологет троцкистской оппозиции В.З.Роговин упрекает хрущевское руководство в непоследовательности, выразившейся в том, что не состоялось пересмотра открытых процессов 30-х годов [26,78 с.], по мнению В.Балаева, реабилитировали тех, кто этого вовсе не заслуживал: троцкистов и оппозиционеров, являвшихся «русофобами» и «ненавистниками» России; партаппаратчиков, принимавших непосредственное участие в репрессиях против крестьянства и духовенства, посредственных наркомов и бездарных военачальников, ликвидация которых расчистила дорогу «блестящей когорте сталинских маршалов» [28, 45 с.]. Может и не стоило быостанавливаться на столь поверхностных рассуждениях, но сегодня подобные взгляды прочно утвердились в литературе «патриотического направления». Вышедшей в 2007 г. и приуроченной к 50-летию смерти Сталина апологетической книге В.В.Карпова «Генералиссимус» не только оправдываются сталинские массовые репрессии, но и приводятся сфальсифицированные документы, призванные убедить читателя в их правильности. Так приводится «документ» о том, что 90% репрессированных в предвоенные годы были евреями [29, 52 с.]. В то же время стали появляться работы, в которых концептуальное осмысление проблемы соединено с глубоким изучением новых источников. Особое значение для понимания темы имеет работа Р.Г.Пихой «СССР: история власти. 1945-1991.» [30]. Исследуя ход политического процесса, механизм принятия внутривластных решений, в числе других вопросов автор рассмотрел проблематику внутривластной борьбы. Радикализацию процесса реабилитации автор объясняет усилением борьбы за власть между Н.С.Хрущевым и Г.М. Маленковым [30,137с.]. Новый ракурс видения проблемы предлагает В.П.Наумов. Используя ранее неизвестные материалы, он в своей работе признает, что элементы борьбы за власть в процессе разоблачения сталинских репрессий, несомненно, присутствовали, но все же при этом В.П.Наумов полагает, что решающим фактором они стали «не до, а после XX съезда» [13,31с.]. Не называя причин начала реабилитации, дальнейшие решения советского руководства Наумов объясняет качественными изменениями в их сознании «И у рядовых членов партии, и у отдельных руководителей возникали сомнения в правомерности жестоких репрессий» [13,25 с.]. А кроме того отмечает вынужденный характер их действий: «Волна разоблачительных материалов становилась все больше. Президиум ЦК вынужден был активно заниматься рассмотрением фальсифицированных дел, реабилитировать безвинно пострадавших» [13,27 с.]. В отличие от других авторов, Р.Г.Пихой и В.П.Наумов объясняют процесс либерализации не просто стремлением общества и партии к реформам, но и неким алгоритмом исторического развития. Как видим, к этой проблеме эти исследователи пытались подойти с двух сторон – с точки зрения общей проблематики функционирования советского режима и с точки зрения борьбы за власть. Такая полифония взглядов и оценок – положительный фактор в изучении проблемы.

Интерес для изучения темы реабилитации жертв политических репрессий представляют диссертационные исследования П.Н.Матюшина, О.В. Лавинской, Е.Г.Путиловой [31;32; 33].

П.Н.Матюшин в своей работе «Репрессий 1930-х гг. и политическая реабилитация 1950-х - начала 1960-х гг.: исторический опыт и уроки: на материалах доктора исторических наук, профессора И.Д.Кузнецова» (2008 г.) рассматривает историографию исследования репрессивной политики и реабилитации, а также предпосылки и ход политической реабилитации в 1950-е-1960-е годы. По его мнению, историография вопроса политической реабилитации тесно связана с изучением проблемы незаконных репрессий, и развивалась в три этапа: 1) 1920-е-1980-е гг.; 2) конец 1980-х – 1990-е гг. и 3) конец 1990-х – наше время [31,3 с.]. Начало реабилитации после смерти Сталина, работа комиссий Прокуратуры - МВД-КГБ СССР по пресмотру дел на лиц, осужденных за «контрреволюционные преступления» и находящиеся в лагерях, колониях, тюрьмах и в ссылке на поселении, новая модель пересмотра дел осужденных в марте -октябре 1956 по региону России, была рассмотрена в кандидатской диссертации О.В. Лавинской на тему: «Внесудебная реабилитация жертв политических

в СССР в 1953-1956 гг», защищенной в Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации в Москве в 2007 году. Начальный этап государственной реабилитационной политики (1953-начало 1980 -х гг.), второй этап реабилитационной политики в период «перестройки» в СССР и политика «массовой реабилитации» и основные направления деятельности советского государства и общества в деле увековечения памяти жертв политических репрессий была предметом исследования кандидатской диссертации Е.Г. Путиловой «История государственной реабилитационной политики и общественного движения за увековечение памяти жертв политических репрессий в России (1953 – начало 2000-х гг.)»

В отличие от вышеназванных работ, в которых в основном речь идет о политических аспектах реабилитации, есть исследования, посвященные собственно процессу реабилитации жертв политических репрессий.

В работах Б.Т.Безлепкина, Л.В.Бойцовой, В.В. Бойцовой и других исследуются политические установокюридические аспекты реабилитации жертв политических репрессий и вопросы применения норм права в условиях меняющихся политических установок[34;35]. Следует отметить, что с начала XXIV. тема изучения процесса реабилитации с юридической точки зрения становится предметом многих современных исследований. Например, в 2000-х годах был защищен ряд диссертационных исследований по правовой сущности реабилитации: А.Г.Петровым, В.И.Антоновым, Е.С.Кузнецовой, С.В.Мамичевой [36; 37;38;39;40].

Вопросы периодизации процесса реабилитации рассматриваются в работах Н.Ф.Каткова, А.Г.Петрова, Ю.С.Борисова, А.В.Голубева, Ю.И.Стецковского [41].Большинство авторов выделяют три этапа реабилитации. Первый этап - с марта 1953 по 1967 г. (хотя мнения об окончании этапа порой существенно расходятся). Вторым этапом – с 1987 г., с момента создания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х г в данном направлении. Третий этап – (продолжающийся и поныне) начался с принятия 18 октября 1991года закона РСФСР «О реабилитации жертв политических репрессий». При этом, ряд зарубежных авторов выделяют «подэтапы», позволяющие более точно описать сущность политических процессов, происходивших в 1953-1967 гг., их рассуждения сводятся к наличию или отсутствию гласности в процессе реабилитации. Так, первый «подэтап» охватывает период с марта 1953 по февраль 1956 г.[8,208 с.].На наш взгляд, нельзя упускать из виду важнейшие вехи, связанные с изменением законодательной базы и начало тех или иных кампаний в процессе реабилитации. Мы имеем в виду решение об упразднении Особого совещания в сентябре 1953 г., повлекшее за собой разработку механизма обжалования и пересмотра решений Особого совещания. Рубежным стало решение Президиума ЦК КПСС от 4 мая1954 г. о создании Центральной и местных комиссий по пересмотру дел осужденных за «контрреволюционные преступления», содержащихся в лагерях, колониях и тюрьмах и находящихся в ссылке на поселении. Оно ознаменовало собой начало масштабной кампании и именно это решение, на наш взгляд, поставило лело реабилитации «на поток».

Ряд работ содержат цифровые выкладки о количестве реабилитированных, при этом наблюдается серьезный разброс в данных: от 258 322 человек (эта цифра была названа начальником Отдела реабилитации Главной военной прокуратуры Купцом в интервью данному корреспонденту газеты «Московские новости» 24 марта 1996 г.)[42,14 с.]до 737 182, указанной в книге «XX съезд КПСС и его исторические реальности», изданной в Москве в 1991 году[43, 63 с.]и даже 800 тысяч человек, приведенной в «Книге памяти жертв политических репрессий», изданной в Казани в 2000 г.[44]. По подсчетам Главной военной прокуратуры в 1954-1960 гг. реабилитированы 530тысяч осужденных в 30-е годы, в том числе более 25 тысяч репрессированных внесудебными органами [45, 156 с.]. Еще более запутанным выглядит вопрос о количестве заключенных, выпущенных из лагерей в 1954-1956 гг. (не только реабилитированных). Не опираясь на документальные данные, исследователи порой завышают их число. Так в «Черной книге коммунизма» читаем, что в «1956-1957 гг. ГУЛАГ покинули уже около 310 000 «контрреволюционеров»» [22, 148 с.]. По подсчетам В.П.Наумова, в результате работы комиссии 1956 г. «сотни тысяч заключенных в лагерях как политические преступники были освобождены и вернулись к родным очагам»[13, 32 с.]. В другом месте он говорил о миллионе заключенных и ссыльных, получивших свободу после XX съезда [46, 15 с.]. Хотя согласно архивным источникам, число политических заключенных в лагерях на 1 января 1956 г. составляло «всего» 113 735 человек (данные взяты из доклада МВД СССР в ЦК КПСС от 5 апреля 1956 года) [47, 70 с.], а в течение марта-октября 1956 г. из лагерей было выпущено 51 тысяча

человек [48, 66 л.]. Исследователь Роговин, ссылаясь на публикацию в №4 «Исторического архива» за 1993 г., называет цифру – 50 944 человека [26, 210 с.].

К сожалению, до сих пор очень мало работ, в которых рассматривается «технология» процесса реабилитации. На сегодняшний день известны работы А.Г.Петрова, Ю.И.Стецковского, Н.Адлера [49]. Книга Адлера Н. «Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950-1990 - е годы» - это первое на русском языке обобщенное исследование процесса реабилитации, хотя основное внимание в этой работе уделено социальной адаптации возвращавшихся из ГУЛАГ-а жертв политических репрессий.

Монография А.Г.Петрова «Реабилитация жертв политических репрессий: опыт историко-правового анализа» рассматривает реабилитацию как политико-правовой процесс. В его работе упоминаются комиссии Прокуратуры - МВД – КГБ СССР по пресмотру дел 1954-1955 гг. Автор лишь вскользь касается причин эффективности работы комиссий, полагая, что дело оказалось «довольно сложным и объемным» и затем «заторможенным» [37, 23с.]. В исследованиях Ю.И.Стецковского большая роль отводится Комиссиям по реабилитации. Высказывая мысль о несостоятельности разгрузочных комиссии 1954-1956 гг., он подчеркивает, что они занимались скорее разгрузкой лагерей, нежели вопросами реабилитации.

Значительное место в историографии интересующего нас вопроса имеет литература правозащитной тематики, ибо в ней наиболее четко ставится проблема прав человека, в том числе проблемы репрессивной политики и реабилитации. В числе первых научных работ, в которых были предприняты попытки систематизировать сведения о развитии инакомыслия в СССР, известны труды А.А.Данилова и Л.М. Алексеевой [50;51].

Авторский коллектив этой книги отразил противодействие власти и оппозиции (в лице диссидентов-правозащитников). В 3 и 4-й части этой книги авторы анализируют политический процесс постсталинской эпохи, когда, с одной стороны, власть постепенно отказывается от проблемы крайних репрессивных методов своего самоутверждения, а с другой стороны, остается неспособной адекватно реагировать на потребности времени, на зреющие в обществе оппозиционные настроения в «лице» диссидентского движения.

Сложная и разноплановая картина сложилась в историографии проблемы увековечению памяти жертв политических репрессий.

Одним из самых важных историографических источников по данной проблеме являются Книги Памяти, которые начали издаваться в СССР с 1990-х годов, общественными организациями страны при поддержке правительства.

Совсем недавно, среди региональных отделений общества «Мемориал» стала наблюдаться тенденция к воссозданию истории этого общества. Несмотря на то, что это делается на региональных уровнях, издание книг по истории «Мемориалов» является очень важным событием для исследования темы общественного движения по увековечению памяти жертв политических репрессий в целом, и движения «Мемориал» в частности.

Научных работ, в которых бы тема реабилитации рассматривалась в совокупности с темой увековечению памяти жертв политических репрессий, в нашей стране недостаточно. Исключение составляют статьи в Книгах памяти, выступление представителей общества «Мемориал» на разном уровне, работа Комиссий по реабилитации и тексты, исходящие из них и тому подобное.

Практически единственным исследователем, занимающимся данной тематикой является Нэнси Адлер. Ее работу «Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950-1990 -е годы» мы указывали раньше. В этой и в своих других работах она использует воспоминания и интервью с членами Международного историко-просветительского, правозащитного и благотворительного общества «Мемориал» в Москве; пытается показать вклад общества «Мемориал» в разработку реабилитационного законодательства; реконструирует историю создания общества «Мемориал», эволюцию этого движения, рассказывает о членах Международного общества «Мемориал».

Большую помощь в написании моей работы оказал, опубликованный в 2016 г. в Москве в издательстве «Политическая энциклопедия» справочник Филиппов С.Г. «Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 гг.: справочник» под общей редакцией А.Б.Рогинского.

В справочнике помещены биографические справки на лиц, занимавших должности руководителей территориальных партийных организации – секретарей обкомов, крайкомов и ЦК союзных компартий в период между XVII и XVIII съездами ВКП(б). Справочник был составлен на основе материалов государственных и ведомственных архивов РФ и государств- бывших союзных

республик СССР. Оттуда нами были взяты списки партийной элиты Казахстана, репрессированной в годы сталинского террора и реабилитированных в годы «хрущевской оттепели», застоя, горбачевской перестройки и в годы независимого Казахстана[54].

Список использованной литературы:

1. Указ Президента СССР от 13 августа 1990 года «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов» // Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – №347.
2. Выступление Елбасы страны Н.А. Назарбаева, перед народом в день поминовения жертв политических репрессий 31 мая 1995 года.
3. Душенькин В. От солдата до маршала. Жизнь и боевой путь маршала Советского Союза В.К. Блюхера. М., 1960.
4. Верный сын ленинской партии (О К.Я. Баумане) // Правда. 1962. 29 августа.
5. Стойкий большевик: к 85-летию со дня рождения А.С. Енукидзе // Правда. 1962. 19 мая;
6. Видный деятель ленинской партии: к 60-летию со дня рождения А.А. Кузнецова // Правда. 1965. 20 февраля.
7. Labeledz L. Resurrection and Perdition // Problems of Communism. – 1963, №2. – P. 10-24.
8. Борисов Ю.С., Голубев А.В. Политическая реабилитация в СССР (1950-1960-е годы) в освещении западной историографии // Отечественная история, 1992. №5. С.205-220.
9. Постановление Политбюро ЦК КПСС от 28 сентября 1987 г. «Об образовании комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х годов» // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1987. – №1. 3-10.
10. Доклад Н.С. Хрущева, сделанного на закрытом заседании XX съезда КПСС «О культуре личности и его последствиях» // Известия ЦК КПСС, 1989. №3. С.128-170.
11. Горбачев М.С. Избранные речи и статьи. Т.5. – М., 1988. – 402 с.
12. Лавинская О.В. Процесс пересмотра дел политических заключенных в 1954-1956 гг. и попытки наказания работников госбезопасности за фальсификацию дел // Исторические чтения на Лубянке: 1997-2008. – М.: Кучково – поле, 2008. – 368 с.
13. Наумов В.П. Н.С. Хрущев и реабилитация жертв массовых политических репрессий // Вопросы истории. 1997, №4. – С.18 - 38.
14. Зубкова Е.Ю. Маленков и Хрущев: личный фактор в политике послесталинского руководства // Отечественная история, 1995. №4. – с 98-108.
15. Хлевнюк О.В. Л.П. Берия: пределы политической «реабилитации» - В кн.: Исторические исследования в России. Тенденции последних лет. – М., 1996. – С.132-146.
16. Старков Б. Сто дней «Лубянского маршала» // Источник. 1993. №4. – С. 82-90.
17. Земсков В.Н. ГУЛАГ: историко-социологический аспект // Социологические исследования. 1991. №7. – С.10-25.
18. Кожин В. Россия. Век XX-й (1939-1964). Опыт беспристрастного исследования. – М. 2002. – 348 с.
19. Knight A. Beria: Stalin's First Lieutenant. – New York, 1993.
20. Наумов В.П. Борьба Н.С. Хрущева за единоличную власть // Новая и новейшая история. 1996. №2. – с. 40-56.
21. Н.С. Хрущев (1894-1971). Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Н.С. Хрущева. 18 апреля 1994 года. Горбачев-Фонд. – М., 1994. – 258 с.
22. Черная книга коммунизма. – М., 1999. – 248 с.
23. Антонов-Овсеенко А. Противостояние // Литературная газета. 1991. 3 апреля.
24. Дугин А. Сталинизм: легенды и факты // Слово. 1990. №2. – С. 15-30.
25. Земсков В.Н. ГУЛАГ: историко-социологический аспект // Социологические исследования. 1991. №7. – С. 50-66.
26. Роговин В.З. Партия расстрелянных – М. 1997. – 472 с.

27. Попов В.П. «Государственный террор в советской России. 1923-1953 гг. (Источники и их интерпретация) // Отечественные архивы. 1992. №2. – С.20-31.
28. Балаев В. По заслугам // Дуэль. 1999. №50. – С.40-56.
29. Карпов В.В. Генералиссимус. Книга первая. – М.: Вече, 2007. – 200 с.
30. Пихоя Р.Г. СССР: история власти. 1945-1991. – М., 1998. – 210 с.
31. Матюшин П.Н.: Репрессий 1930-х гг. и политическая реабилитация 1950-х - начала 1960-х гг.: исторический опыт и уроки: на материалах доктора исторических наук, профессора И.Д.Кузнецова»: автореферат на соискание степени кандидата исторических наук.– Чебоксары, 2008. – 19 с.
32. Лавинская О.В. Внесудебная реабилитация жертв политических в СССР в 1953-1956 гг.: автореферат на соискание степени кандидата исторических наук.– М., 2008. – 28 с.
33. Путилова Е.Г. История государственной реабилитационной политики и общественного движения за увековечение памяти жертв политических репрессий в России (1953 – начало 2000-х гг.): автореферат на соискание степени кандидата исторических наук.– М., 2011. – 28 с.
34. Безлепкин Б.Т. Судебно-правовая защита прав и свобод граждан в отношении с государственными органами и должностными лицами. – М., 1997.
35. Бойцова В.В., Бойцова Л.В. Реабилитация необоснованно осужденных граждан в современных правовых системах. – Тверь, 1993.
36. Петров А.Г. Типология репрессий в СССР: опыт историко-правового анализа: монография. – М.: Центр гуманитарной литературы «РОН», 2004. – 308 с.
37. Петров А.Г. Реабилитация жертв политических репрессий: опыт историко-правового анализа: монография. – М.: ИНИОН РАН РФ, 2005. – 316 с.
38. Антонов В.И. Институт реабилитации и его уголовно-правовое значение: Дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08: Ижевск, 2001, 154 с.
39. Кузнецова Е.С. Индустриальное развитие регионов России: формирование законодательной базы реабилитации в конце 1980-х годов // [Электронный ресурс] Режим доступа: [www/http://historyrtmsu.ru](http://historyrtmsu.ru). (дата обращения: 25.11.2010).
40. Мамичева С.В. Права жертв преступлений и злоупотреблений властью // «Журнал российского права» №7, июль 2001 г. – С.20-36.
41. Стецковский Ю.И. История советских репрессий. – М., 1997. – 280 с.
42. Из интервью с начальником Отдела реабилитации Главной военной прокуратуры Купцом // Московские новости». 1996. 24-31 марта 1996 г. – С.10-26.
43. XX съезд КПСС и его исторические реальности. - М., 1991. – 240 с.
44. Книга памяти жертв политических репрессий. - Казань, 2000. – 400 с.
45. Расправа. Прокурорские судьбы. – М., 1990.- 317 с.
46. Наумов В.П. К истории секретного доклада Н.С.Хрущева //Новая и новейшая история. 1993. №4. – С.10-28.
47. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918-1960. – М., 2000. – 165 с. 48. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ). Фонд Р-7523. Опись 89. Д.8850.
49. Адлер Н. Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950-1990 -е годы. – М.: «Звенья», 2005.- 318 с.
50. Данилов А.А. История инакомыслия в России: советский период 1917-1991. - М.: «Социум», 1993. - 103 с..
51. Алексеева Л.М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. -М.: «Весть», 1992. – 352 с.
52. Битюцкий В.И. Реабилитация, возмещение ущерба и предоставление льгот жертвам политических репрессий. - М.: ИИФ «Спрос» КонфОП, 2003. - 167 с.
53. Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М «Репрессированная тюркология»/ Ф.Д.Ашинин, В.М.Алпатов, Д.М.Насилов. – М.: Вост. лит., 2002. – 296 с.
54. Филиппов С.Г. Территориальные руководители ВКП(б) в 1934-1939 гг.: справочник / Под общей редакцией А.Б.Рогинского. – М.: Политическая энциклопедия, 2016. – 679 с.

References:

1. Decree of the President of the USSR of August 13, 1990 "On the restoration of the rights of all victims of political repression of the 20-50s// Vedomosti of the Congress of People's Deputies of the USSR and the Supreme Soviet of the USSR. – 1990. - №347.
2. Speech of the country's Elbasy N. A. Nazarbayev, before the people on the day of commemoration of the victims of political repression on May 31, 1995.
3. Dushenkin V. From soldier to marshal. The life and military path of Marshal of the Soviet Union V. K. Blucher, M., 1960.
4. The Faithful son of the Leninist Party (About K. Ya. Bauman) //Truth. 1962. August 29.
5. Staunch Bolshevik: to the 85th anniversary of the birth of A. S. Enukidze //Truth. 1962. May 19;
6. Prominent figure of the Leninist Party: to the 60th anniversary of the birth of A. A. Kuznetsov//Truth. 1965. February 20.
7. Labeled L. Resurrection and Perdition // Problems of Communism. - 1963, No. 2. - P. 10-24.
8. Borisov Yu. S., Golubev A.V. Political rehabilitation in the USSR (1950-1960-ies) in the coverage of Western historiography // Otechestvennaya istoriya, 1992, no. 5, pp. 205-220.
9. Resolution of the Politburo of the Central Committee of the CPSU of September 28, 1987 " On the formation of the Commission of the Politburo of the Central Committee of the CPSU for additional study of materials related to the repressions that took place in the period of the 30-40s and early 50s» //Vedomosti of the Supreme Soviet of the USSR. – 1987. - №1. 3-10.
10. The report of N. S. Khrushchev, made at a closed meeting of the XX Congress of the CPSU "On the cult of personality and its consequences»//Izvestiya TSK CPSU, 1989. No. 3. pp. 128-170
11. Gorbachev M. S. Selected speeches and articles. Vol. 5. - M., 1988. - 402 p.
12. Lavinskaya O. V. The process of reviewing the cases of political prisoners in 1954-1956 and attempts to punish state security workers for falsifying cases // Historical readings on the Lubyanka: 1997 - 2008. - Moscow: Kuchkovo-pole, 2008. - 368 p.
13. Naumov V. P. N. S. Khrushchev and rehabilitation of victims of mass political repression // Questions of history. 1997, No. 4. - p. 18-38.
14. Zubkova E. Yu. Malenkov and Khrushchev: a personal factor in the policy of the post-Stalinist leadership // Otechestvennaya istoriya, 1995, no. 4, pp. 98-108.
15. Khlevnyuk O. V. L. P. Beria: the limits of political "rehabilitation" - In the book: Historical Studies in Russia. Trends of recent years. - M., 1996. - p. 132-146.
16. Starkov B. One Hundred Days of the Lubyanka Marshal»// A source. 1993. No. 4. - pp. 82-90.
17. Zemskov V. N. GULAG: istoriko-sotsiologicheskii aspekt// Sotsiologicheskie issledovaniya. 1991. No. 7. - p. 10-25.
18. Kozhinov V. Russia. Century XX-th (1939-1964). Experience of unbiased research.- M. 2002. - 348 p.
19. Knight A. Beria: Stalin s First Lieutenant.- New York, 1993.
20. Naumov V. P. The struggle of N. S. Khrushchev for sole power. 1996. No. 2. - pp. 40-56.
21. N. S. Khrushchev (1894-1971). Materials of the scientific conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of N. S. Khrushchev. April 18, 1994. Gorbachev-Foundation. - M., 1994 – - 258 p.
22. The Black Book of Communism. - M., 1999. - 248 p.
23. Antonov-Ovseenko A. Standoff// Literaturnaya gazeta. 1991. April 3.
24. Dugin A. Stalinism: legends and facts. 1990. No. 2. - p. 15-30.
25. Zemskov V. N. GULAG: istoriko-sotsiologicheskii aspekt// Sotsiologicheskie issledovaniya. 1991. No. 7. - p. 50-66.
26. Rogovin V. Z. The party of the executed-M. 1997. - 472 p.
27. Popov V. P. " State terror in Soviet Russia. 1923-1953 (Sources and their interpretation) // Russian Archives. 1992. No. 2. - p. 20-31.
28. Balaev V. Po zaslugam // Duel'. 1999. No. 50. - p. 40-56.
29. Karpov V. V. Generalissimo. Book one. - Moscow: Veche, 2007. - 200 p.
30. Pihoya R. G. USSR: the History of Power. 1945-1991. - Moscow, 1998 – - 210 p.
31. Matyushin P. N.: Repressions of the 1930s and political rehabilitation of the 1950s-early 1960s: historical experience and lessons: based on the materials of Doctor of Historical Sciences, Professor I. D. Kuznetsov": abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences. - Cheboksary, 2008. - 19 p.
32. Lavinskaya O. V. Extra-judicial rehabilitation of political victims in the USSR in 1953-1956: abstract for the degree of Candidate of historical Sciences. - M., 2008. - 28 p.

33. Putilova E. G. *History of the state rehabilitation policy and the social movement for perpetuating the memory of the victims of political repression in Russia (1953-early 2000s: abstract for the degree of Candidate of Historical Sciences.* - М., 2011. - 28 p.
34. Bezlepkin B. T. *Judicial and legal protection of the rights and freedoms of citizens in relation to state bodies and officials* – - М., 1997.
35. Boytsova V. V., Boytsova L. V. *Rehabilitation of unreasonably convicted citizens in modern legal systems.* - Tver, 1993.
36. Petrov A. G. *Typology of repressions in the USSR: experience of historical and legal analysis: monograph.* - М.: Center for Humanitarian Literature "RON", 2004. - 308 p.
37. Petrov A. G. *Rehabilitation of victims of political repression: experience of historical and legal analysis: monograph.* - М.: INION RAS RF, 2005. - 316 p.
38. Antonov V. I. *Institute of Rehabilitation and its criminal-legal significance: Diss. ... cand. jurid. sciences': 12.00.08: Izhevsk, 2001, 154 p.*
39. Kuznetsova E. S. *Industrial development of Russian regions: formation of the legal framework for rehabilitation in the late 1980s* // [Electronic resource] Access mode: [www/http//historyrtmsu.ru](http://historyrtmsu.ru). (accessed: 25.11.2010).
40. Mamicheva S. V. *The rights of victims of crimes and abuses of power* // "Journal of Russian Law" No. 7, July 2001-p . 20-36.
41. Stetskovsky Yu. I. *History of Soviet repression.* - М., 1997. - 280 p.
42. *From an interview with the head of the Rehabilitation Department of the Main Military Prosecutor's Office, Merchant* // *Moscow News*". 1996. March 24-31, 1996-p. 10-26.
43. *XX congress of the CPSU and its historical realities.* - М., 1991. - 240 p.
44. *The Book of Memory of victims of political Repression.* - Kazan, 2000. - 400 p.
45. *Reprisal. Prosecutor's destinies* – - М., 1990. - 317 p.
46. Naumov V. P. *On the history of the secret report of N. S. Khrushchev* // *New and recent history.* 1993. No. 4. - p. 10-28.
47. *GULAG: Main Directorate of Camps. 1918-1960.* - М., 2000. - 165 p.
48. *State Archive of the Russian Federation (GARF). Foundation P-7523. Inventory 89. D. 8850.*
49. Adler N. *Difficult return. The fate of Soviet political prisoners in the 1950s-1990s.* - М.: "Links", 2005. - 318 p.
50. Danilov A. A. *History of dissent in Russia: soviet period 1917-1991.* - М.: "Society", 1993. - 103 p.
51. Alekseeva L. M. *History of dissent in the USSR. The newest period.* - М.: "News", 1992 – - 352 p.
52. Bityutsky V. I. *Rehabilitation, compensation for damage and provision of benefits to victims of political repression.* - Moscow: IIF "Demand" KonfOP, 2003. - 167 p.
53. Ashnin F. D., Alpatov V. M., Nasilov D. M. *"Repressed Turkology" / F. D. Ashnin, V. M. Alpatov, D. M. Nasilov* – - Moscow: East lit., 2002 – - 296 p.
54. Filippov S. G. *Territorial leaders of the CPSU (b) in 1934-1939: handbook / Under the general editorship of A. B. Roginsky.* - М.: *Political Encyclopedia*, 2016 – - 679 p.

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ
ARCHAEOLOGY AND ETHNOLOGY

УДК 94 314.012(574)
МРНТИ 03.61.91

Ж.С. Аубакирова¹, А.Н.Алексеенко², Э.О.Столярова³

¹*к.и.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова*

²*д.и.н., профессор, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова*

³*к.соц.н., доцент, Восточно-Казахстанский государственный университет им. С.Аманжолова*

ОСОБЕННОСТИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ПЕРЕХОДА КАЗАХОВ В 50-80-Е ГГ. XX ВЕКА

Аннотация

В статье рассматривается ситуация демографического взрыва, являющегося составной частью демографического перехода, переживаемого казахами в 50-е - первой половине 60-х гг. XX в. Особенностью казахстанского варианта демографического перехода, вследствие различий в системе расселения и экономической деятельности казахского и нетитульного населения, является этническая дифференциация прохождения его стадий. Демографический ресурс, обретенный в 50-60-е гг. XX в., нейтрализовал последствия демографических катастроф 1920-30-х гг. и, в результате действия «демографических волн», послужил основой роста численности казахского этноса в последующие десятилетия, в том числе и в начале XXI века.

Ключевые слова: демографический взрыв, демографическая модернизация, рождаемость, смертность, воспроизводство населения.

Ж.С. Аубакирова¹, А.Н.Алексеенко², Э.О.Столярова³

¹*т.ғ.к., доценті, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,*

²*т.ғ.д., доценті, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,*

³*ә.ғ.к., доценті, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., Қазақстан*

XX ҒАСЫРДЫҢ 50-80-ШІ ЖЫЛДАРЫҢДАҒЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ АЛМАСУЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы 50-60-шы жылдардың қазақтар бастан кешкен демографиялық көшуінің ажырамас бөлігі болып табылатын, демографиялық жарылыс жағдайы қарастырады. Қазақ және басқа халықтардың қоныстану және экономикалық қызметі жүйесіндегі айырмашылықтары, демографиялық алмасуының қазақстандық нұсқасының ерекшелігі ретінде, сатылардан өтудің этникалық салдары болып табылады. XX ғ. 50-60 жж. алынған демографиялық ресурс, 1920-30 жж. демографиялық апаттар салдарын бейтараптандырды және «демографиялық толқындардың» әрекеті нәтижесінде кейінгі онжылдықтарда, соның ішінде XXI ғасырдың басында қазақ этносы санының өсуіне негіз болды.

Түйін сөздер: демографиялық жарылыс, демографиялық жаңғырту, туу, өлім, халықтың ұдайы өсуі.

Zh.Aubakirova¹, A. Alekseenko², E. Stolyarova³

¹*Ph. D., associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan State University*

²*Ph. D., Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan State University*

³*Ph. D., associate Professor, S. Amanzholov East Kazakhstan State University
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

FEATURES OF THE DEMOGRAPHIC TRANSITION OF KAZAKHS IN THE 50-80th YEARS OF THE XX CENTURY

Abstract

This article underlines a situation with demographic outburst, which has been a part of a demographical transition undergone by Kazakhs from the 50s up to the first half of the 60s in the 20th century. The unique feature of the Kazakh version of demographic transition being the result of differences in a settling system and economical activities of Kazakh and non-titular population, is ethnical differentiation of its transition stages.

Demographic resources acquired in the 50s and 60s of the 20th century, neutralized the consequences of demographic disasters of 1920-30s and, as the result of the influence of “demographic waves”, became a basis for Kazakh ethnicity growths in the following decades, including the beginning of the 21st century.

Key words: demographic outburst, demographic modernization, birth and mortality rates, reproduction of population.

До середины XX века в Казахстане доминировал традиционный тип воспроизводства, присущий всем аграрным обществам. Этническая дифференциация воспроизводства практически отсутствовала в силу того, что подавляющее большинство казахов и русских оставались сельскими жителями. Так, в 1940 г. число рожденных на 1000 населения составило 40,8, умерших – 21,4, естественный прирост – 19,4 (таблица 1). Высокий уровень смертности перекрывался еще более высоким уровнем рождаемости.

Процесс воспроизводства населения в годы Великой Отечественной войны сложно описать из-за отсутствия обобщающей статистической информации. Можно лишь утверждать, что тенденции демографического развития для всех этнических групп республики были примерно одинаковы.

Качественно новая демографическая система начинает складываться в 1950-е годы. В 1960 г., в сравнении с 1950 г., общий коэффициент смертности уменьшился на 43,6%, показатели рождаемости оставались на том же уровне (таблица 1). В результате естественный прирост увеличился в это десятилетие на 18,2% и достиг в 1960 г. наивысшего значения в истории Казахстана – 30,6 на 1000 населения.

Таблица 1

Воспроизводство населения Казахстана (на 1000 населения) [1; С. 63,74]

годы	рождаемость	смертность	естественный прирост
1940	40,8	21,4	19,4
1950	37,6	11,7	25,9
1955	37,5	9,2	28,3
1960	37,2	6,6	30,6
1965	26,9	5,9	21,0
1970	23,4	6,0	17,4
1975	24,3	7,2	17,1
1980	23,8	8,0	16,9
1985	24,9	8,0	16,9
1990	21,7	7,7	14,0

Фактически, в 1950-е – середине 1960-х гг. в Казахстане наблюдался демографический взрыв. Демографический взрыв является составной частью демографического перехода, суть которого в перемещении от одного типа воспроизводства к другому. Казахстан переживал состояние первого демографического перехода (от традиционного, аграрного типа воспроизводства к современному, индустриальному). Особенностью демографического перехода в Казахстане является этническая дифференциация прохождения его фаз.

Во многом это объясняется тем, что к середине XX в. этносоциальная структура республики претерпела существенные изменения. В результате демографических катастроф казахов в первой половине XX в. и миграционного притока из других республик СССР, абсолютным большинством населения, особенно в городах, стали европейцы (русские, прежде всего). Большинство казахов, по-прежнему проживали в сельской местности (по данным Всесоюзной переписи населения 1959 г. – 75,7% этноса, 1970 г. – 73,7%) [2, С. 7-12]. Основы традиционного репродуктивного поведения в целом сохранялись.

Вследствие этого индустриальное развитие осуществлялось в основном прибывающими в Казахстан представителями европейских этнических групп, так как адаптация к городским условиям автохтонного населения требовала от государства значительных затрат [3, С. 4-24].

Таким образом, в Казахстане присутствовала жесткая этническая дифференциация расселения и экономической деятельности. В демографическом плане подобное положение приводит к различным последствиям. Городские жители постепенно теряют традиционные репродуктивные установки, прежде всего социально-экономического свойства. Распространение получают малодетные и среднететные семьи. Приобретение городских социальных преференций (рост образования, изменение положения женщины в обществе и т.д.) нейтрализует демографический потенциал населения.

Суть процесса воспроизводства в аграрном традиционном обществе на протяжении длительного времени определяла смертность. При слабом развитии медицины лишь высокая рождаемость, компенсирующая смертность, могла поддерживать процесс на более или менее приемлемом уровне. Социально-культурные нормы были приспособлены именно к такому типу воспроизводства. Включение Казахстана, вследствие освоения целинных земель, в зону особого социального внимания государства, привело к улучшению медицины. Существенно сократилась смертность, в первую очередь младенческая и детская. Рождаемость в селе при этом оставалась на прежнем уровне, так как ее нормы являются немаловажной частью традиционной культуры. В результате несовпадения тенденций эволюции смертности и рождаемости происходит быстрое увеличение естественного прироста.

Важным фактором повышения естественного прироста в 1950-60-е годы явилось и то, что в СССР начался процесс массового преобразования колхозов в совхозы, вследствие чего сельские жители попали в сферу действия государственной системы социального обеспечения. В Казахстане наиболее активно процесс проходил в 1954-1961 гг., когда большинство колхозов стали совхозами (1513 из 1832, то есть 82,6%) [4, С. 5-6].

За переход в государственный сектор активно выступали сами колхозники - «так как он обеспечивал им гарантированную оплату труда, пенсию и другие социальные льготы» [4, С.7]. Бесплатные теперь образование и медицинское обслуживание, социальные гарантии государства существенно уменьшили расходы на содержание и воспитание детей. Сохранению высокого уровня рождаемости способствовала и экономическая целесообразность, так как дети в селе являются незаменимыми помощниками в ведении хозяйства.

Определить вклад этносов в показатели демографического взрыва в Казахстане сложно вследствие отсутствия достаточных статистических сведений, фиксирующих этнические характеристики воспроизводства населения. Для выяснения ситуации нами используются данные Всесоюзной переписи населения 1989 г. о распределении женщин по возрасту и числу рожденных детей по Казахской ССР. За основу были взяты возрастные группы женщин от 40 до 69 лет. К 1989 г. в обозначенном возрастном диапазоне репродуктивный период в целом уже был завершен, поэтому рассчитанные показатели (число детей, в среднем рожденных одной женщиной) являются конечными. «Ударный» репродуктивный цикл приходился на 1950-60-е годы, то есть на время действия демографического взрыва. В первую очередь это касается женщин, родившихся в диапазоне с 1925 г. по 1944 г. (возрастные группы от 45 до 64 лет в 1989 г.) (таблица 2).

Таблица 2

Распределение женщин по возрасту и числу рожденных детей по Казахской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) [5, С. 357-364].

возраст	годы рождения	все женщины	в том числе			
			казашки	русские	украинки	немки

40-44	1945-1949	3,0	4,6	2,1	2,3	2,7
45-49	1940-1944	3,5	5,9	2,2	2,4	3,1
50-54	1935-1939	3,6	6,4	2,3	2,6	3,4
55-59	1930-1934	3,6	6,4	2,4	2,6	3,9
60-64	1925-1929	3,5	5,9	2,5	2,7	3,7
65-69	1920-1924	3,5	5,3	2,6	2,8	3,5

Данные таблицы 2 свидетельствуют о том, что наибольшая репродуктивная активность в 1950-60-е гг. была характерна для казашек. Среднее число детей, рожденных в этот период, была у них намного выше, чем, например, у русских (в 2,2-2,8 раза в разных возрастных группах). Показатели рождаемости в значительной мере определялись казашками (таблица 3), несмотря на меньший, чем у русских, удельный вес в составе населения (по данным переписи 1959 г. удельный вес казахов составлял 30,0%, русских – 42,7%) [6, С.18].

Таблица 3

Этнический аспект рождаемости в Казахстане в 50-60-е гг. XX в.
(по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.) [5, С. 357-364].

возраст	годы рождений	всего рожденных		в том числе (%)			
		абс. числ-ть	%	казашки	русские	украинки	немки
40-44	1945-1949	1083051	100	48,8	31,1	5,5	3,5
45-49	1940-1944	1392285	100	50,4	27,0	6,1	4,3
50-54	1935-1939	1562963	100	43,9	30,4	6,6	6,6
55-59	1930-1934	1126494	100	36,9	34,1	7,7	8,8
60-64	1925-1929	1257200	100	36,4	36,4	7,7	8,0
65-69	1920-1924	716897	100	37,1	36,8	7,8	6,8
40-69	1920-1949	7138890	100	42,8	32,1	6,6	6,3

Таким образом, 50-60-е годы XX века характеризуются различными этническими вариантами динамики роста численности населения Казахстана. Так, если число русских увеличивалось, в основе своей, благодаря миграционному притоку из других союзных республик (в первую очередь Российской Федерации), то рост численности казахов осуществлялся за счет естественного прироста, складывающегося из высокой рождаемости и сокращающейся смертности.

Только за одно десятилетие (межпереписной период 1959-1970 гг.) численность казахов увеличилась на 51,9% (среднегодовой прирост – 4,7%). Налицо стремительное демографическое ускорение, в значительной мере компенсировавшее потери, ставшие следствием демографических трагедий 20-40-х гг. XX в. Не многим более, чем за одно поколение (период между переписями 1959 и 1989 гг.) численность этноса увеличилась в 2,4 раза (с 2787309 человек в 1959 г. до 6534616 человек в 1989 г.) (таблица 4).

Таблица 4

Численность и состав населения Казахстана по данным Всесоюзных переписей населения 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. (тыс. человек) [7, С. 591,597].

	1959	1970	1979	1989
--	------	------	------	------

	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%	числ-ть	%
все население	9294,7	100	13008,7	100	14684,3	100	16464,5	100
казахи	2787,3	30,0	4234,2	32,5	5289,3	36,0	6534,6	39,7
русские	3972,0	42,7	5521,9	42,4	5991,2	40,8	6227,5	37,8
узбеки	135,9	1,5	216,3	1,7	263,3	1,8	332,0	2,0
украинцы	761,4	8,2	933,5	7,2	898,0	6,1	896,2	5,4
уйгуры	59,8	0,6	120,9	0,9	147,9	1,0	185,3	1,2
татары	191,7	2,1	285,7	2,2	312,6	2,2	328,0	2,0
немцы	659,8	7,1	858,1	6,6	900,2	6,1	957,5	5,8
др.этносы	726,8	7,8	838,1	6,5	881,8	6,0	1003,4	6,1

Численность русских в 1960-1980-е годы увеличилась в 1,5 раза. Сравнительно невысокая динамика роста численности этноса во многом объясняется тем, что изначально была вызвана конъюнктурными факторами экономического, политического свойства (освоение целины, восточный вектор индустриального развития и т.д.). Инерция «миграционного потенциала» не была долговременной и фактически иссякла к концу 60-х годов (с 1968 г. численность выбывающих из Казахстана в другие республики СССР стала превышать численность прибывающих).

Учитывая, что рождаемость русских была невелика, а смертность, вследствие стареющей возрастной структуры, почти равнялась уровню рождаемости, динамику численности населения Казахской ССР все в большей мере определяют казахи. Так, в 1959-1970 гг. вклад казахов в рост численности населения республики составил 39,0%, в 1970-1979 гг. – 63,0%, в 1979-1989 гг. – 70,0% (таблица 4).

Но, постепенно, модернизационные процессы, активно проявившие себя в 1970-80-е гг., сказались и в установках на рождаемость. Наиболее важной причиной явились изменения социально-экономического характера, появление новых потребностей у населения, изменение роли женщины в обществе и, как следствие, набирающий силу процесс планирования семьи. Причем планирования на основе городского образа жизни. По мнению казахстанского демографа М. Татимова, в Центральной Азии темпы снижения рождаемости у казахов были самыми высокими. При этом, процесс шел намного быстрее, чем у русских на соответствующих стадиях перехода к новому типу рождаемости в 1925-1940 гг. [8, С.131].

Наблюдения демографа подтверждают данные о сокращающемся общем коэффициенте рождаемости (таблица 1). Уменьшается и суммарный коэффициент рождаемости. Так, если в начале 1960-х гг. у казашек он был более семи, то в конце 1970-х - 4,8, а в 1989 г. – уже 3,6 [9, С.107].

Довольно четко обозначенные тенденции отражаются и в возрастных коэффициентах рождаемости (таблица 5).

Таблица 5

Возрастные коэффициенты рождаемости в 1950-1980-е гг.
(число родившихся на 1000 женщин соответствующей возрастной группы) [10, С.189; 11, С.13]

	1958-1959	1969-1970	1978-1979	1987-1988
15-49 лет	143,0	96,1	94,5	99,8
в том числе в возрасте, лет:				
моложе 20	48,4	30,0	37,7	41,5
20-24	233,8	192,2	198,6	227,5
25-29	235,9	177,8	163,3	188,6
30-34	175,7	134,9	110,8	103,0
35-39	127,2	83,4	63,4	47,0
40-44	54,8	34,1	27,5	14,1
45-49	16,6	9,0	3,8	1,2

Динамика показателей возрастных особенностей рождаемости в определенной мере фиксирует социальные эволюции, наблюдавшиеся в Казахстане в 60-80-е годы XX века. Так, состояние демографического взрыва наглядно демонстрируется статистикой конца 1950-х гг. Коэффициенты рождае-

мости в каждой группе репродуктивного возраста существенно превышают аналогичные в последующие десятилетия. Наиболее заметно это в старших возрастных группах (35-49 лет), когда происходит рождение третьего, четвертого и последующих детей. С течением времени все большее число рождений перемещается в младшие возрастные группы. Если в 1958-1959 гг. в возрасте до 30 лет происходило 58,0% рождений, то в 1969-1970 гг. – 60,5%, 1978-1979 гг. – 64,0%, в 1987-1988 гг. – 73,5%.

Довольно существенное повышение в конце 1980-х гг. общего коэффициента рождаемости, обеспеченного увеличением показателей в молодых возрастных группах, в значительной мере объясняется «омоложением» возрастной структуры населения республики. В брачный возраст все более активно вступает поколение демографического взрыва, в немалой степени представленное казахами, еще сохранившими традиции многодетной семьи. Продуцирование традиции было нейтрализовано в кризисные 1990-е годы, репродуктивный потенциал «поколения демографического взрыва» реализовался далеко не полностью.

Структура смертности также меняется, становясь все более прогрессивной. В первую очередь это видно по эволюциям возрастных коэффициентов смертности. За 30 лет (1958-1988 гг.) коэффициент смертности в возрасте 0-4 года снизился в 1,9 раза (с 15,6 промилле в 1958 г. до 8,4 в 1988 г.), в возрасте 5-9 лет – в 2,8 раза (с 1,7 промилле до 0,6), в возрасте 10-14 лет – в 2 раза (с 1,0 до 0,5 промилле) [6, С. 25; 10, С. 189; 11, С. 14]

Общей тенденцией является постепенное движение смертности в старшие возрастные группы населения, что свидетельствует об улучшении состояния медицины в обществе.

Таким образом, ранее этнически дифференцированные демографические, социально-экономические, социокультурные показатели становятся все более однородными. При этом тенденцию определяют автохтоны, активно осваивающие городские социальные ниши. Демографический взрыв стал основой социальной модернизации значительной части казахов. Урбанизация, быстрое повышение уровня образования, эволюция тенденций воспроизводства населения набирали все большую динамику. Впервые в истории формировался солидный, статистически значимый слой образованной казахской молодежи, способной развивать городское пространство Казахстана на эндогенной основе.

Список использованной литературы:

1. *Население СССР. 1987. Статистический сборник. М., 1988. - С. 63,74.*
2. *Статистический сборник по отдельным показателям Всесоюзных переписей населения 1939, 1959, 1970, 1979 и 1989 гг. - Алма-Ата, Республиканский информационно-издательский центр, 1991 - С.7-12*
3. *Акимбеков С. Предисловие // Социальный портрет современного казахстанского общества (сборник статей). Институт мировой экономики и политики (ИМЭП) при Фонде Первого Президента РК – Лидера нации. Астана – Алматы, 2015. - С.4-24*
4. *Тюрина А.П. К вопросу о преобразовании колхозов в совхозы // История СССР, 1983, №5. - С. 3-21*
5. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Том 2. Алма-Ата. Республиканский информационно-издательский центр, 1992.-С.357-364.*
6. *Население Казахской ССР. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Алма-Ата, Госстатиздат, 1960. - С.18*
7. *История Казахстана: народы и культуры. - Алматы, 2001. - С.591, 597*
8. *Татимов М.Б. Развитие народонаселения и демографическая политика. Социально-философские аспекты системного изучения и комплексной разработки. Алма-Ата, 1978. - С.131*
9. *Алексеенко Н.В., Алексеенко А.Н. Население Казахстана за 100 лет (1897-1997 гг.). Усть-Каменогорск: Изд-во ВКТУ, 1999. - С.107*
10. *Народное хозяйство Казахстана в 1987 г. Статистический ежегодник. Алма-Ата: Казахстан, 1988. – С.189*
11. *Народное хозяйство Казахстана за 70 лет: Статистический сборник. Алма-Ата: Казахстан, 1990. – С. 13.*

References:

1. *Population of the USSR. 1987. Statistical collection. M., 1988. - p. 63,74.*
2. *Statistical collection on individual indicators of the All-Union Population censuses of 1939, 1959, 1970, 1979 and 1989. - Alma-Ata, Republican Information and Publishing Center, 1991-p. 7-12*
3. *Akimbekov S. Preface // Social portrait of modern Kazakhstan society (collection of articles). Institute of World Economy and Politics (IMEP) under the Foundation of the First President of the Republic of Kazakhstan-the Leader of the Nation. Astana – Almaty, 2015. - p. 4-24*

4. Tyurina A. P. *On the question of the transformation of collective farms into state farms // History of the USSR, 1983, No. 5. - p. 3-21*
5. *Results of the All-Union Population Census of 1989 Volume 2. Alma-Ata. Republican Information and Publishing Center, 1992. - p. 357-364.*
6. *Population of the Kazakh SSR. Results of the All-Union Population Census of 1959, Alma-Ata, Gosstatistdat, 1960. - p. 18*
7. *History of Kazakhstan: peoples and cultures. - Almaty, 2001. - p. 591, 597*
8. *Tatimov M. B. Population development and demographic policy. Socio-philosophical aspects of systematic study and integrated development. Alma-Ata, 1978. - p. 131*
9. *Alekseenko N. V., Alekseenko A. N. Population of Kazakhstan for 100 years (1897-1997). Ust-Kamenogorsk: Publishing House of VKTU, 1999. - p. 107*
10. *National economy of Kazakhstan in 1987. Statistical Yearbook. Alma-Ata: Kazakhstan, 1988 – - p. 189*
11. *National economy of Kazakhstan for 70 years: Statistical collection. Alma-Ata: Kazakhstan, 1990. - p. 13*

ӘӨЖ: 903.18 (574.52)

ГРНТИ 03.41.01

Е.Ш. Ақымбек¹, М.С. Шағирбаев²

¹ *PhD докторы, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан); eralyakymbek@gmail.com*

² *Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан); mambet_87@mail.ru*

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ЖАЗЫҚ ТӨРТКҮЛІ⁷

Аңдатпа

Мақала Шу өзенінің орта ағысындағы ортағасырлық ескерткіштердің зерттелу тарихы мен 2018-2019 жылдары Жазық төрткүліне (X–XII ғ.ғ.) жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелеріне арналады. 2018 жылы Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық отряды (жетекшісі: Е. Ақымбек) ашқан Жазық төрткүлінің (көлемі: 75×75 м) үстінен жинап алынған материалдарына қысқаша шолу жасалынады. 2019 жылы төрткүлдің оңтүстік қабырғасы ортасындағы сай болып жатқан жерге жүргізілген қазба жұмыстары барысында ашылған қақпа орны туралы мәліметтері айтылады. Ашылған қақпа орнының ені 4,8 м, екі жағындағы пақсадан тұрғызылған қабырғаларының қалыңдығы 4,8; 5,3 м. Сонымен қатар, төрткүлдің солтүстік-батыс бұрышына таман жүргізілген шурф (1×1 м) жұмыстарының нәтижелері сипатталады. Табылған археологиялық заттарға сипаттама беріліп, қож темір мен темір жебе ұшына жүргізілген жартылай сандық спектрлік талдаудың нәтижелері бойынша химиялық құрамы және қыш ыдыс сынықтарына жүргізілген жартылай сандық рентгенофазалық талдаудың нәтижелері бойынша құрамындағы минералдары беріледі.

Кілт сөздер: Шу өзені, ескі арна, Жазық төрткүлі, қазба, шурф, қақпа, қыш сынығы, жебе ұшы.

Y.Sh. Akymbek¹, M.S.Shagyrbaev²

¹ *Doctor, Leading Researcher Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, (Almaty, Kazakhstan); eralyakymbek@gmail.com*

² *Researcher Institute of Archeology named after A.Kh. Margulan, (Almaty, Kazakhstan); mambet_87@mail.ru*

THE MEDIEVAL ZHAZYK TORTKUL

⁷ *Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы бойынша №AP05132457 «Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер (топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы) және №BR05233709 «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті» жобалары аясында орындалды.*

Abstract

The article contains to the history of the study of medieval sites in the middle current of the Shu River and the results of archaeological research carried out in 2018-2019 on the tortkul (the rectangular or square site) of Zhazyk (X-XI centuries). A brief review of the collected from surface materials on the tortkul, that have sizes: 75×75 m, that was identified and surveyed in 2018 by the Shu archaeological group (head: E.Akymbek) of the A. Kh. Margulan Institute of Archaeology. Data about gates identified during excavations in the center of the southern wall of the tortkul in 2019 are also reported. The width of the gate opening 4.8 m, thickness of walls on different sides is: 4.8 and 5.3 m. The results of the test pit (dimensions: 1×1 m) in the north-west corner of the site are also described. Based on results of semi-quantitative spectral analysis carried out on slag of iron and iron tip chemical composition and content of minerals are obtained based on results of semi-quantitative X-ray phase analysis of ceramic fragments.

Keywords: Shu River, old channel, tortkul Zhazyk, excavation, shurf/test pit, gate, fragments of ceramics, arrow tip.

Е.Ш. Акымбек¹, М.С. Шагирбаев²

¹*PhD доктор, ведущий научный сотрудник Института археологии им А.Х. Маргулана
(г. Алматы, Казахстан);_eralyakymbek@gmail.com*

²*Научный сотрудник Института археологии им А.Х. Маргулана;
(г. Алматы, Казахстан);_mambet_87@mail.ru*

СРЕДНЕВЕКОВЫЙ ТОРТКУЛЬ ЖАЗЫК

Аннотация

Статья содержит историю изучения средневековых памятников в среднем течении реки Чу и результатам археологических исследований, проведенных на торткуле Жазык (X–XII вв.) в 2018-2019 годах. Проведен краткий обзор собранных подъемных материалов на торткуле, размерами: 75×75 м, выявленном и обследованном в 2018 году Шуйским археологическим отрядом (руководитель: Е.Акымбек) Института археологии им. А.Х. Маргулана. Также сообщаются данные о воротах, выявленных в ходе проведения раскопок по центру южной стены торткуля в 2019 году. Ширина проема ворот 4,8 м, толщина стен с разных сторон: 4,8; 5,3 м. Также описываются результаты проведения шурфовки (1×1 м) в северо-западном углу торткуля. По результатам полуколичественного спектрального анализа, проведенного на шлаке железа и железного наконечника получен химический состав и содержание минералов по результатам проведения полуколичественного рентгенофазового анализа фрагментов керамики.

Ключевые слова: Река Чу, старое русло, торткуль Жазык, раскопка, шурф, ворота, фрагменты керамики, наконечник стрелы.

Кіріспе

Ортағасырлық ескерткіштер көп орналасқан өңірлердің бірі – Шу өзенінің бойы. Шу өзенінің жоғарғы және орта ағыстарында ортағасырлық ескерткіштер өзенді және оған келіп құятын сағаларының жағасын бойлай орналасқан болса, төменгі ағысында (құмды бөлігінде) олар тікелей өзен жағасына немесе ағысын өзгерткен ескі арналарына жақын орналасқан. Шу өзенінің Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы аумағындағы бөлігі негізінен құмды жермен ағады. Осы аумақта өзеннің арнасы өзінің ағу бағытын бірнеше рет өзгерткендігін, арнасының бірнеше ендікке дейін тасып немесе жайылып аққандығын, алқабының батпақты-қамысты болып жатқандығынан көруге болады. Сондай арналары, дәлірек айтсақ салалары қазіргі Шу өзенінің оң жағалауынан, қазіргі Жасұлан және Қызылту ауылдарының тұсынан құмға қарай кеткен. Осы арналарының бойында немесе оған жақын жерлерде бірнеше ортағасырлық ескерткіштер орналасқан. Олар: Аяқ-Ақтөбе, Бала-Ақтөбе, Орта-Ақтөбе, Тыңқұдық, Үлкен-Ақтөбе, Гүлшара, Жүндітөбе, Тастөбе, Төрткүл, Шеңгелді, Ынталы, Ыстөбе, Жиренбайтөбе және т.б. қалалар мен қоныстар [1]. Бұл ескерткіштер бір-біріне жақын орналасқан.

Зерттелу мәселесі

Шу өзенінің орта ағысындағы немесе Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы аумағында орналасқан ортағасырлық қоныстық ескерткіштерді зерттеу ХХ ғ. ортасынан басталады.

1948 жылы далалық маусымда Ә. Х. Марғұлан жетекшілік еткен ОҚАЭ (Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы) Шу өзен алқабында зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Өңірдегі ортағасырлық ескерткіштердің бір-біріне жақын орналасып шоғырлануына қарай екі топқа бөледі. Бірінші топқа бұрынғы Көктерек ауданы орталығы болған Бірлік ауылы маңындағы «Төрткүл» және «Күлтабан» («Культабан») деп аталатын ескерткіштерді жатқызады. Екінші тобына Бірлік ауылынан солтүстік және солтүстік-батыстан Фурмановка (қазіргі Мойынқұм) ауылының оңтүстік-шығысына дейінгі 60-70 км ара қашықтықта орналасқан «Ақтөбе» деп аталатын бірнеше ескерткіштерді – «Үлкен Ақтөбе», «Орта Ақтөбе», «Бала Ақтөбе» және т.б. жатқызады. Бұл ескерткіштердің барлығы Шу өзенінің бойында бір-бірінен 10-нан 15 км-ге дейінгі қашықтықта ежелгі керуен жолының трассасында, өзеннің кең алқапты суармалы жазығында орналасқан (сур. 1) [2, 8-9]. Ақтөбе деп аталатын ескерткіштер тобындағы Үлкен Ақтөбе мен Бала Ақтөбе қаласына ғана зерттеу жүргізеді. Ал, Орта Ақтөбе мен Аяқ Ақтөбе ескерткіштеріне автомашинаның жете алмауына байланысты зерттеу жүргізбейді. Ә. Х. Марғұлан өңірдегі қалалық мәдениеттің пайда болуын VII–VIII ғ.ғ., ал дамыған уақытын X–XII ғ.ғ. мерзімдейді [3, 13].

Ә. Х. Марғұлан ашқан өңірдегі ортағасырлық ескерткіштер – Орта Ақтөбе, Бала-Ақтөбе, Үлкен Ақтөбе, Аяқ Ақтөбе, Күлтабан, Төрткүл қалалары 1960 жылы шыққан «Археологическая карта Казахстана» атты тізілімге (реестр) енген [4, 280-281].

1976–1982 жылдары Қазақ КСР-і Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы Жамбыл облыстық кеңесі шешімімен Жамбыл тарихи-өлкетану музейінің экспедициясы (К. Байбосынов) Жамбыл облысы аумағындағы тарих және мәдениет ескерткіштеріне зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Осы жылдардағы зерттеу жұмыстарынан аталған аймақ та тыс қалмады. Ә.Х. Марғұлан ашқан бір топ ескерткіштерден басқа, аталған өңірден бірқатар ортағасырлық қоныстық ескерткіштерді ашады [5, 142-145]. Олар: Ортағасырлық қоныс (№347), Ыстөбе бекінісі (№353), Төрткүл бекінісі (№357), Жүндітөбе қаласы (№358). Ашылған ескерткіштердің ішінде қонысты VII–IX ғ.ғ., ал қалғандарын VIII–XII ғ.ғ. мерзімдейді.

1982 жылы қазіргі әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің (бұрынғы С. М. Киров атындағы ҚазМУ) Университет археологиялық экспедициясының (УАЭ) археологиялық отряды (жетекшісі: М. Елеуов) Мойынқұм ауданы аумағына зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Үлкен Ақтөбе қаласының қорғаныс құрылысын зерттеу мақсатында ескерткіштің оңтүстік жағына ұзындығы 11,5 м, ені 1 м кесік салады. Қазба жер деңгейіне дейін жеткізілмегенімен, 3-3,2 м (VII ярустың ортасына дейін) тереңдегіледі. Кесіктен төрт қабырға мен жөндеу қаландыларын анықтайды. Алғашқы қалыңдығы 3 м болатын қабырғасының сақталған биіктігі 3 м. Табылған қыш ыдыстардың сынықтары Қаратаудың солтүстік баурайындағы қалалардың VI–VII ғ.ғ. материалдарына ұқсас екендігін анықтайды [6, 41-42].

Археологиялық отряд Үлкен Ақтөбе қаласынан 6-7 км солтүстікте орналасқан Тыңқұдық деп аталатын жердегі қала қирандыларының толық сипаттамасын алып, оны X-XII ғ.ғ. мерзімдейді [7, 43].

1984 жылы УАЭ-нің археологиялық тобы Үлкен Ақтөбе қаласындағы стратиграфиялық кесікті материкке дейін жеткізеді. Ұзындығы 16 м, ені 1-1,6 м, тереңдігі 6,5 м болатын кесіктен қорғаныс қабырғасы өмір сүруінің бес кезеңін анықтап, ескерткішті VII–XII ғ.ғ. мерзімдейді [8, 29-31].

1986 жылы УАЭ-нің археологиялық отряды 1948 жылы Ә.Х. Марғұлан басқарған ОҚАЭ-сы анықтаған, бірақ жете алмаған Орта Ақтөбе мен Аяқ Ақтөбе қалаларында болып, толық сипаттамаларын алып, үстіндегі материалдарын жинастырады. Сонымен қатар, 1948 жылы ОҚАЭ-сы Аяқ Ақтөбені Бала Ақтөбемен қателестіріп жазғандығын анықтайды [9, 28]. Жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында ескерткіштердің көлемдері пысықталып, бірқатарының жоспары түсіріліп, үстіндегі материалдары жинастырылады. Табылған археологиялық материалдары бойынша Орта Ақтөбе қаласын VIII–XII ғ.ғ., Тыңқұдық қаласын X–XII ғ.ғ., Аяқ Ақтөбе қаласын VIII–XII ғ.ғ., Бала Ақтөбе қаласын X–XII ғ.ғ. жатқызады [10, 32-36].

Осы жылы археологиялық отряд 1980 жылы Жамбыл тарихи-өлкетану музейі экспедициясы анықтаған төрт ортағасырлық ескерткіш: ортағасырлық қоныс, Ыстөбе бекінісі, Төрткүл бекінісі, Жүндітөбе қаласында болып, олардың орналасқан орнын қайта пысықтап, жоспары мен нақты сипаттамаларын алады. Төрткүл қаласын X–XII ғ.ғ. Жүндітөбе қаласының екі жеріне салынған шурф нәтижелері бойынша VIII–XII ғ.ғ., Ыстөбе қаласын X–XII ғ.ғ., жатқызады. Сонымен қатар, отряд осы

жылы бұрын белгісіз болып келген бірқатар ортағасырлық ескерткіштерді: Тастөбе (X–XII ғ.ғ.), Ынталы, Ошантөбе (X–XII ғ.ғ.) және Жиренбайтөбені (X–XII ғ.ғ.) анықтайды [11, 37-44].

1989 жылы УАЭ-нің археологиялық отряды Шудың ескі арналарының бірінің оң жағасынан Гүлшара қаласын, сол жағасынан Шеңгелді қаласын, сонымен қатар Қойшыман, Шәрі қалаларын анықтайды [12, 5-17].

М. Елеуов ескерткіштердің сипаттамаларын жазу кезінде олардың ескі арналарының бойында орналасқандығын айтып өткен. Кейбір арналардың атауын да келтіреді. Солардың бірі, Ошантөбе қаласы Кеңес деп аталатын ескі арнаның сол жағасында, Кеңес арнасының Құмөзек арнасына құяр жерінен 7 км батыста орналасқандығын айтып өтеді [13, 43-44].

2002 жылы Қазақстан Республикасы Жамбыл облысының тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы жарыққа шығады. Осы басылымға аталған өңірдегі ортағасырлық қалалар мен қоныстарға зерттеу жүргізген зерттеушілердің барлығының ашқан ескерткіштерінің қысқаша сипаттамалары және ішінара фотосуреттері мен жоспарлары енеді [14, 231-248].

2012 жылы Жамбыл облысы әкімдігі Мәдениет басқармасының «Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау және қалпына келтіру дирекциясы» ҚММ-сі тапсырысы бойынша Мойынқұм ауданының жеке тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын шығару мақсатында «Археологиялық сараптама» ЖШС Ескерткіштер жинағы экспедициясы аудан көлемінде барлау жұмыстарын жүргізеді. Далалық зерттеу жұмыстары барысында «Орман шаруашылығы жерлері» деп бөлінген, аталған аймақтан тағы бір ортағасырлық жаңа ескерткішті анықтайды. Жинақта ол №139 нөмірде «Мекенжұрт» деп берілген [15, 171]. Экспедиция бұрыннан белгілі және белгісіз ескерткіштердің географиялық координаттарын, бүгінгі жай-күйін анықтап, құрал арқылы жоспарын түсіріп, фотосуреттерін алады. Архив материалдары, жарияланған еңбектер мен далалық зерттеу нәтижелері бойынша Мойынқұм ауданының ескерткіштері жинағы түрлі түсті иллюстрациямен берілген болып жарыққа шықты [16].

2018 жылы Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шу археологиялық отряды (жетекшісі: Е. Ақымбек) аталған аймақтағы Шу өзенінің ескі арналарының бойына барлау жұмыстарын жүргізу барысында «Жазық» деп аталатын жерден ортағасырлық төрткүл анықтайды (сур. 2) [17, 41].

Зерттеу жұмыстары. Жазық төрткүлі Шу өзенінің ескі арнасының оң жағында, қазіргі Жамбыл ауылынан солтүстік-шығыста 9 км жерде орналасқан. Қабырғалары әлемнің төрт тарабымен бағыттас келген төрткүлдің пішіні шаршылы, көлемі 75×75 м (сур. 3). Жал болып жатқан қабырғаларының ені 15-25 м, биіктігі, сыртын айнала қоршап жатқан, білінер-білінбес ордың табынан есептегенде 0,5-1,2 м аралығында ауытқиды. Қабырғасының үстінде кеміргіштердің қазған іздері мен індері көп. Төрткүлдің ішкі бөлігі сыртына қарағанда 0,2-0,5 м төмен жатыр. Оңтүстік қабырғасының ортасы сай болып жатыр. Ені 10 м, тереңдігі екі жағындағы қабырға жалынан 0,5 м, төмен жатқан сай ескерткіштің сыртқы жер бетімен бір деңгейде жатса, ішкі бөлігіне қарай төмендеп кетеді.

Барлау. Осы жылы жүргізілген барлау жұмыстары барысында ескерткіш үстінен жалпы саны 108 жәдігер жинап алынады. Оның ішінде ернеулер 7 дана, құмыра сынықтары 15 дана, көкшіл түсті ыдыс сынықтары 12 дана, қазан сынықтары 15 дана, ошақ бөлшектері 8 дана, темір шлактары 4 дана, ұсақ ыдыс сынықтары 47 дана. Керамикалық ыдыс сынықтары пайдалану мақсатына қарай үшке бөлінеді: асханалық, асүйлік және шаруашылық-тұрмыстық мақсаттағы қыш бұйымдар (сур. 10, 1-6).

Асханалық ыдыстарды құмыра сынықтары, көкшіл түсті ыдыс сынықтары және бірнеше ернеулер құрайды. Ернеулердің ішінде көк түсті ыдыстарға тән ернеулер үш дана. Ернеулер арнайы шарықта өте сапалы жасалған. Құмыра сынықтары әртүрлі қалыңдықта, құрамы құм, саз және майда қиыршық тастан тұратын бөлшектердің түстері қызғылт, сарғыш және қызыл болып келген. Қалыңдықтары 0,4-1,3 см аралығында ауытқиды. Отта сапалы күйдірілген. Көкшіл түсті ыдыс сынықтары да шарықта жасалып, отта сапалы күйдірілген.

Барлау жұмыстары барысында ескерткіштің үстінен табылған қыш сынықтардың ішінде екі керамика үлгісінің минералын анықтау мақсатында рентгенодифрактометриялық талдау жұмыстары Қ.И. Сәтпаев атындағы Геологиялық ғылымдар институтының зертханасында (В.Л. Левин) жүргізілді.

Қолдан жапсырылып жасалған, сұр түсті келген, сыртында бірнеше қатар тұзу және толқынды сызықтары бар, қалыңдығы 9,5 мм ыдыс қабырғасы сынығына жүргізілген зерттеулер, керамиканың құрамында кварц (48,1%), альбит (17,8%), парагонит (15,0%), микроклин (12,1%), шабазит (7,0%) бар екендігін көрсетті (кес. 1-2, сур. 6). Иығында толқынды сызықтары бар ыдыстар Іле Алатауының солтүстік баурайындағы ортағасырлық ескерткіштерден (X–XIII ғ. басы) кездеседі [18, с. 105]

Шарықта жасалып пішінделген, бірқалыпты күйдірілмеген, түсі қоңыр қызыл, сыртында түзу және толқынды сызықтары бар, қалыңдығы 5,8 мм ыдыстың қабырға сынығына жүргізілген талдау жұмыстары, құрамында кварц (51,8%), альбит (18,7%), микролин (16,3%), кальцит (13,2%) секілді минералдардың барын анықтады (кес. 3-4, сур. 7).

Асүйлік ыдыстарға жататын қазан бөлшектері қолмен жапсырылып жасалған. Қалыңдықтары 0,4-0,9 см. Қазан ернеулерінің барлығы қолмен жапсырылып жасалған. Оның ішінде тік болып қайтарылған ернеу – 1, қақпақ жабуға арнап ойыс етіп жасалған ернеу – 1, толқын тәріздес болып аяқталған ернеуі – 1 және сыртына қайтарылған ернеу – 1.

Төрткүлдің оңтүстік қабырғасының шығыс жағындағы (дуал) жалының үстінде темір кож (шлак) қалдықтары шашылып жатыр. Оның ірілеу келген біраз бөлігі жинастырылып алынды (сур. 9,2). Қождардың кішкене бөлігіне жартылай сандық спектрлік талдау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу жұмыстарында оның құрамынан мыс, цинк, никель, молибден, қалайы, марганец, қорғасын, кобальт, ванадий және т.б. анықталды (кес. 7, 1).

Жебе ұшы өте қатты тотығып, ісініп кеткен (сур. 9,1). Біршама сақталған пішініне қарағанда үш қырлы, шегелі болып келген. Жалпы ұзындығы 54,5 мм, оның негізгі бөлігінің ұзындығы 38,0 мм, шегесінің ұзындығы 16,0 мм, негізгі бөлігінің ең қалың тұсы 16,5 мм, шегесінің орташа қалыңдығы 6,5 мм. Жүргізілген жартылай сандық спектрлік талдау нәтижелері бойынша жебе ұшының химиялық құрамында цинк (30), мыс (10), молибден (10) және қалайы (3) көп екендігін көрсетті (кес. 7, 2).

Барлау жұмыстары кезінде табылған материалдар (әсіресе, кож темірлердің көп табылуы) мен төрткүлдің жоспарлануы және орналасқан жері ерекше қызығушылық тудырды. Осыған орай зерттеу жұмыстары келесі жылы да жалғасты.

Қазба. 2019 жылы төрткүлдің оңтүстік қабырғасының ортасындағы сай қақпа орны болуы мүмкін деген мақсатпен қазба жұмыстары жүргізілді.

Археологиялық қазба жұмыстары батыстан шығысқа қарай созылып жатқан оңтүстік қабырғасының ортасына бастапқыда ұзындығы 6,5 м, ені 0,5 м, тереңдігі 0,25-0,9 м траншея-қазба ретінде жүргізілді. Қазба барысында қақпаның екі жағындағы қабырға (мұнара) қалдықтары және ішіне қарай өтетін жолдың табаны анықталды. Қабырға қалдықтары анықталған шығыс жағындағы қабырға бөлігіне көлемі 6×1,9-2,7 м, ал батыс жағындағы қабырға бөлігіне көлемі 5,8×2-3 м қазба салынды. Нәтижесінде қақпа жолы және қақпаның екі жақтауындағы пақсадан тұрғызылған қабырға қалдықтары толығымен анықталды (сур. 4). Екі жағындағы қабырғалардың алдыңғы жағы жартылай дөңгеленіп мұнара секілді болып ортаға қарай шыққан. Шығыс бөлігіндегі қабырғасының қалыңдығы 5,3 м, батыс қабырғасының қалыңдығы 4,6 м, сақталған биіктіктері 0,2-0,5 м. Қақпаның ең тар бөлігінің ені 4,8 м, ішкі жағының ені 6,3 м. Қақпаны құланды қабырға қалдықтары мен шайынды топырақ қабаты басып қалған. Қақпаның орта тұсынан, 0,25 м тереңдіктен және батыс жағынан, жолдың үстінен өртенген ағаштың қалдықтары анықталды. Бұл өртенген ағаш қалдықтары қақпаның бөлшектері болуы мүмкін. Бірақ қақпа тіреулерінің орны табылмады.

Жазық төрткүлінің қақпасына жүргізілген қазба жұмыстары барысында 22 дана әртүрлі материалдар табылды. Оның ішінде 3 дана керамика сынығы (сур. 10,7), 1 дана жануар метаподиясы және 18 дана тандыр ошақ сынықтары бар.

Керамикалардың барлығы да қолмен жапсырылып жасалынған. Қыш ыдыс сынығының бір данасы асүйлік, қалған екі данасы асханалық ыдыстарға тиесілі.

Ернеу. Өте дөрекі түрде қолмен жапсырылып жасалған. Түсі көкшіл сұр аралас келген. Отта сапалы күйдірілген. Құрамы майда құм, саздан тұрады. Ернеуі тік қайтарылып жасалған. Ернеуден 4,8 см төменде, көлденең бағытта жартылай доғалданған тұтқа орналасқан. Ернеуден төмен орналасқан тұтқаның екі шеті қабырғасына жапсырылып бекітілген. Тұтқаның екі шетінен алғандағы ұзындығы 5,4 см, қалыңдығы 1,4-1,6 см, тұтқа мен қабырға аралығындағы тесігінің диаметрі 1 см құрайды.

Қыш ыдыстың қабырға сынықтары. Екі дана қабырға сынығы асханалық ыдысқа тиесілі. Түстері ақшыл сарғыш қызыл келген. Құрамы саздан және құмнан тұрады. Отта сапалы күйдірілген. Қимасынан қарағанда, ыдыс сынықтарының құрамында ауа көпіршіктері бар екендігі байқалады. Қыш ыдыс сынықтарының қалыңдықтары 0,7-1 см аралығында ауытқиды.

Тандыр ошақ сынықтары. Жалпы 18 дана тандыр ошақ қазбаның аумағынан табылғандықтан, бір тандыр ошаққа тиесілі болуы мүмкін. Кейбір сынықтарының ішкі жағында оймышты іздер анық байқалады. Тандыр ошақ сынықтары ұсақталып кеткендіктен, нақты қалыңдықтарын айту қиын.

Жануар сүйегі. Қазба барысында табылған жануар сүйегі ірі қараның метаподиясына тиесілі. Метаподияның проксимальды бетінің ені 34,6 мм құрайды.

Қақпаға жүргізілген қазба барысында қақпа жолы толығымен ашылмағандықтан, әрі ол ішке қарай төмендеп кететіндіктен, ескерткіштің мәдени қабатын анықтау мақсатында солтүстік-батыс бұрышына таман бөлігінен шурф жұмыстары жүргізілді.

Шурф. Көлемі 1×1 м болатын шурф-қазба жұмыстары 1 м тереңдікке дейін, табиғи жерге жеткенше тереңдетілді. Бетіндегі шым қабаты алынғаннан кейін, 0,9 м тереңдіктен табиғи жер анықталды (сур. 5). Бұрынғы табиғи жер бетінен 0,2 м қалыңдықта өртенген ұсақ ағаш көмірі бар қатты тапталған саз топырақ қабаты белгілі болды. Оның үстіне 0,2-0,3 м қалыңдықтағы құланды, шайынды сазды қабырғаның қалдықтары тапталса, оны 0,4-0,6 м қалыңдықтағы құм, шірінді аралас бос топырақ қабаты жауып жатыр. Негізінен мәдени қабат 0,4-0,5 м қалыңдықта болуы мүмкін. Өйткені үстін жауып жатқан 0,4-0,6 м қалыңдықтағы қабат құмды жер болғандықтан, табиғи ортаға сай желдің нәтижесінде үйілгенге ұқсайды. Себебі қыш бұйымдардың сынығы құланды, шайынды қабаттан бастап қана кездеседі. Оның үстіне жер бетіндегі қыш материалдар да ескерткіштің ішкі жағынан емес, қабырға бойынан табылуы осы пікірді дәлелдей түседі.

Жазық төрткүлінің солтүстік қабырғасының ішкі жағына салынған шурф-қазба барысында жалпы 33 дана әртүрлі материалдар табылды. Оның ішінде 6 дана керамика (сур. 10,8), 1 дана шөгінді қиыршық тас бөлшегі және 26 дана ұсақталған сүйек қалдықтары.

Керамикалардың 2 данасы ернеуге және 4 данасы қабырға сынықтарына тиесілі. Шарықта жасалғаны 2 дана, қолмен жапсырылып жасалғаны 4 дана.

Ернеулер. Түстері көкшіл сұр келген ернеулердің құрамы аздаған мөлшерде қиыршық тас, көкшіл саз құмнан тұрады. Отта сапалы күйдірілген. Көлемі үлкен ернеу сыртқа қайтарылып аяқталған. Ернеуінің диаметрі 31-32 см аралығында. Қабырғасының қалыңдығы 1,3 см. Ернеуден төмен, ыдыстың мойнына қара түсті ангобпен суарылған. Қабырғадан тік шығарылып аяқталған екінші ернеу – бірінші сипатталған ернеумен өзара ұқсастықтарға ие. Диаметрі 16-17 см. Қабырғасының қалыңдығы 0,9-1 см құрайды.

Қабырға сынықтары. Өте қатты ұсақталып кеткендіктен, өлшемдерін нақты айту қиын. Бірақ құрамындағы өзгерістер мен ерекшеліктерге қарап, екі данасы қазанға тиесілі екендігі анықталды. Ыдыс сынықтары отта сапалы күйдірілген. Барлығы да қолмен жапсырылып жасалған. Екеуі асханалық, екеуі асүйлік ыдыстарға тиесілі.

Қолмен жапсырылып жасалынған, бірқалыпты күйдірілмеген, түсі қызыл қоңыр, қабырғасының қалыңдығы 10,1 мм келген керамикаға жүргізілген жартылай сандық рентгенофазалық талдау жұмыстары, құрамында кварц (47,3%), глауконит (18,2%), альбит (13,7%), кальцит (11,9%) гематит (9,5%), микроклин (8,9%), секілді минералдардың барын анықтады (кес. 5-6, сур. 8).

Сүйектер. Жалпы саны 26 дана болғанымен, өте қатты ұсақталып кеткен. Бір ғана сүйектің диафизге тиесілі екендігі анықталды. Арасында отта күйген сүйек қалдықтары кездеседі. Жалпы көлемі мен пішіндеріне қарап, сүйектердің үй жануарына (уақ мал?) тиесілі болуы мүмкін деп ойлаймыз.

Талдаулар

Шу өзенінің орта ағысында, яғни құмды аймақ басталар тұстан бастап өзен өзінің арнасын бірнеше рет өзгерткенге ұқсайды. Әсіресе, ескі арналар Мойынқұм ауданындағы Бірлік ауылынан төменге қарай көбейе түседі. Осы арналардың бойында немесе жағалауларынан бүгінде 20-ға тарта ортағасырлық ескерткіштер анықталды. Ескерткіштердің Ақтөбе деп аталатын тобына негізінен төртеуі: Үлкен, Орта, Бала және Аяқ Ақтөбелер кіреді. Олардың бұлай деп аталуы, ауасы құрғақ, құмды жер әрі алыстан ағарып жатқан төбелер болғандықтан және көлемдеріне қарай атауларын бергендігі анық. Қалған ескерткіштер сол жердің атауларына қарай берілгенге ұқсайды.

Кезінде Ө. Х. Марғұлан ескерткіштердің керуен жолдарының бойында және суармалы кең алқапты жазықтықта орналасқандығын айтып өткен. Сонымен бірге ескерткіштердің шоғырланып орналасқандығын әрі ескі арналардың бойында екендігін де өзі құрастырған картада көрсетіп кеткен. Ғалым, ескерткіштерді тізімге алып, үстіндегі материалдар бойынша VII–XII ғ.ғ. аралығына мерзімдейді.

Негізінен ескерткіштер ескі арналардың бойында орналасқандығын М. Елеуов баса айтып өтеді. Ескі арналардың кейбіреуінің атауын да жазып қалдырған. Басым көпшілік ескерткіштерді ашып, ғылыми айналымға енгізген зерттеуші, олардың бірқатарына кесік және шурф жұмыстарын жүргізеді.

Жүргізілген қазба жұмыстары барысында аймақтағы ескерткіштерді, негізінен VIII–XII ғ.ғ. аралығында (бірқатары VIII ғ. бастап, келесі бір тобы X ғ. бастап) өмір сүргендігін анықтайды.

Жалпы, алқапта ескерткіштер Ә. Х. Марғұлан мен М. Елеуов жазып кеткендей, VIII ғ. пайда бола бастап, X–XII ғ.ғ. саны артқандығын көреміз.

Қорытынды

Ортағасырлық Жазық төрткүлінің маңынан бірнеше ескі арналар өтеді. Олардың ең жақыны солтүстігінде 0,2 км жерден өтсе, оңтүстігінде 0,6 км жерде жайылып кеткен тағы бір ескі арна жатыр. Ал, төрткүлге жақын өтетін автокөлік жүретін топырақ жолдың бойында, ескерткішке 1,4 км жетпей өткен ескі арнаның ені 20-30 м, тереңдігі 1,5-2,5 м. Жалпы, ескерткіштің айналасынан ескі арналар мен оның жайылған жағалауларын көруге болады. Ескерткіш орналасқан орын бүгінде орман шаруашылығына қарайтын жер болғандықтан, сексеуіл орманы аймағында тұр.

Жалпы, ескерткіштің қандай қызмет атқарғандығын нақты айту қиын. Дегенмен, ескерткіш қақпасының енді болып келуі мен екі шетіндегі қабырғаларының қалың болуы, оның үстіне үш қырлы жебе ұшының табылуы, үстінен қож темірлердің көп кездесуі ерекше қызығушылық тудырады. Қақпа еденінен өртенген ағаш қалдықтарының табылуы қақпасы ағаштан болғандығын, сонымен қатар қатты өрттің салдарынан қақпасы қирағандығын көрсетеді. Жүргізілген шурф жұмыстары нәтижесінде ескерткіштің бір мәдени қабаттан тұратындығы анықталды. Жүргізілген зерттеу жұмыстары төрткүл осы алқаптағы ескерткіштер сияқты X–XII ғ.ғ. өмір сүргендігін көрсетті.

Келешекте Жазық төрткүліне кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізу, аймақтағы ескерткіштердің даму динамикасын және қалалық мәдениетін түсінуге үлкен септігін тигізері анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. – Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. – Т.2. – 350 с.*
2. *Марғұлан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (Отчет экспедиции 1948 года) // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – Алматы, 1951. – Вып. 3. – №108. – С. 3-52.*
3. *Марғұлан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (Отчет экспедиции 1948 года) // Известия АН КазССР. Серия археологическая. – Алматы, 1951. – Вып. 3. – №108. – С. 3-52.*
4. *Археологическая карта Казахстана: Реестр / Сост.: Е. И. Агеева, К.А. Акишев, Г. А. Куев и др. – Алма-Ата : Изд-во Акад. наук КазССР, 1960. – 449 с. – №3941-3947.*
5. *Алипчиев С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. – Джамбул: Джамбулский областной историко-краеведческий музей, 1982. – 208 с.*
6. *Шалекенов У.Х. Научный отчет об археологических раскопках на средневековом городище Актобе в 1981 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1982. – Офис 2, дело 1791. – 40 с.*
7. *Шалекенов У.Х. Научный отчет об археологических раскопках на средневековом городище Актобе в 1981 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1982. – Офис 2, дело 1791. – 40 с.*
8. *Шалекенов У.Х. Отчет «Археологическое изучение Чуйской долины и Восточного Казахстана» (1986 г.) // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1987. – Офис 2, дело 2082. – 119 с.*
9. *Шалекенов У.Х. Отчет «Археологическое изучение Чуйской долины и Восточного Казахстана» (1986 г.) // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1987. – Офис 2, дело 2082. – 119 с.*
10. *Шалекенов У.Х. Отчет «Археологическое изучение Чуйской долины и Восточного Казахстана» (1986 г.) // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1987. – Офис 2, дело 2082. – 119 с.*
11. *Шалекенов У.Х. Отчет «Археологическое изучение Чуйской долины и Восточного Казахстана» (1986 г.) // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1987. – Офис 2, дело 2082. – 119 с.*
12. *Шалекенов У.Х. Отчет по научно-исследовательской работе археологическое изучение Чуйской долины (заключительный) 1989 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Марғұлана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1990. – Офис 2, дело 2270. – 60 с.*

13. Шалеменов У.Х. Отчет «Археологическое изучение Чуйской долины и Восточного Казахстана» (1986 г.) // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана КН МОН РК. – Алма-Ата, 1987. – Офис 2, дело 2082. – 119 с.

14. Қазақстан Республикасының тарихи және мәдени ескерткіштер Жиынтығы. Жамбыл облысы. – Алматы: РМК «ММЕ ФЗЖИ», 2002. – Т.2. – 364 б.

15. Шербаев Р. Мекенжұрт // Жамбыл облысы тарих және мәдениет Ескерткіштерінің жинағы. Мойынқұм ауданы. – Тараз-Алматы, 2012. – с. 171.

16. Жамбыл облысы тарих және мәдениет Ескерткіштерінің жинағы. Мойынқұм ауданы. – Тараз-Алматы, 2012. – 216 б.

17. Ақымбек Е.Ш. Ғылыми-зерттеу жұмысы жөніндегі есеп «Шу өңіріндегі ортағасырлық төрткүлдер (топографиясы, стратиграфиясы, хронологиясы)» // Ә. Х. Марғұлан атындағы Археология институтының архиві. – Алматы, 2018. – Қ. 11, т. 60, іс 3351. – 76 б.

18. Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII–XIII вв. – Алматы, 1994. – 216 с.

List of references

1. memory of history and culture of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. - *Almaty: RGP "NIPI РМК"*, 2002. – Vol.2. – 350 P.

2. Margulan A. H. third season of archaeological work in central Kazakhstan (report of the expedition of 1948) // *Izvestia an Kazssr. The series is archaeological. Almaty, 1951. 3. – No. 108. - P.3-52.*

3. Margulan A. H. third season of archaeological work in central Kazakhstan (report of the expedition of 1948) // *Izvestia an Kazssr. The series is archaeological. Almaty, 1951. 3. – No. 108. - P.3-52.*

4. archaeological map of Kazakhstan: register / Register. In the course of the study, the results of the study were presented. - *Alma-Ata: from-VO Akad. Nauk Kazssr, 1960. – 449 P. - No. 3941-3947.*

5. Alipcheev S., Baibosynov K. SVOD memory history and culture of the Dzhambul region. - *Dzhambul: Dzhambul regional history-kraevedchesiy Museum, 1982. - 208 P.*

6. Shalekenov U. H. scientific report on archaeological excavations in the secondary city of Aktobe in 1981. // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1982. - Office 2, Delo 1791. - 40 p.*

7. Shalekenov U. H. scientific report on archaeological excavations in the secondary city of Aktobe in 1981. // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1982. - Office 2, Delo 1791. - 40 p.*

8. Shalekenov U. H. report "archaeological study of the Chuysky Valley and East Kazakhstan" (1986) // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1987. - Office 2, Delo 2082. - 119 P.*

9. Shalekenov U. H. report "archaeological study of the Chuysky Valley and East Kazakhstan" (1986) // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1987. - Office 2, Delo 2082. - 119 P.*

10. Shalekenov U. H. report "archaeological study of the Chuysky Valley and East Kazakhstan" (1986) // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1987. - Office 2, Delo 2082. - 119 P.*

11. Shalekenov U. H. report "archaeological study of the Chuysky Valley and East Kazakhstan" (1986) // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1987. - Office 2, Delo 2082. - 119 P.*

12. Shalekenov U. H. report on scientific and research work on archaeological study of the Chuysky Valley (occult) in 1989. // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1990. - Office 2, Delo 2270. - 60 p.*

13. Shalekenov U. H. report "archaeological study of the Chuysky Valley and East Kazakhstan" (1986) // archive of the Institute of Archaeology. "I don't know," she said. - *Alma-Ata, 1987. - Office 2, Delo 2082. - 119 P.*

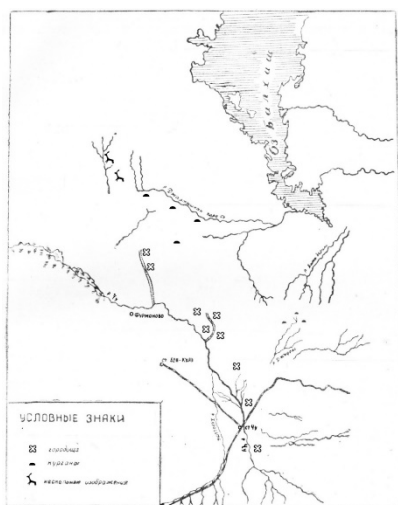
14. collection of historical and cultural monuments of the Republic of Kazakhstan. Zhambyl region. - *Almaty: RSE "Research Institute of Physical Culture and sports", 2002. – Vol. 2. - p. 364.*

15. Sherbayev R. address / / collection of historical and Cultural Monuments of Zhambyl region. Moyinkum district. - *Taraz-Almaty, 2012. - p. 171.*

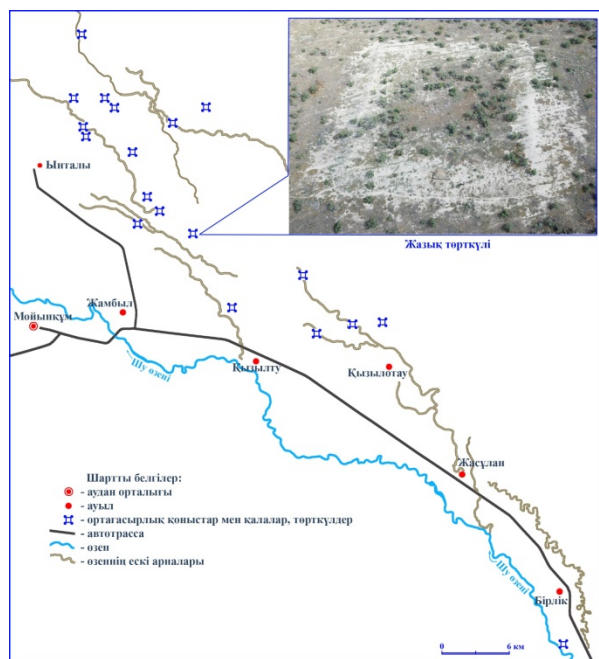
16. collection of historical and Cultural Monuments of Zhambyl region. Moyinkum district. - *Taraz-Almaty, 2012. - 216 P.*

17. Akymbek E. Sh. report on the research work "medieval mounds in the Shu region (topography, stratigraphy, chronology)" // archive of the Institute of Archaeology named after A. H. Margulan. - Almaty, 2018. - 11, vol. 60, case 3351. - 76 P.

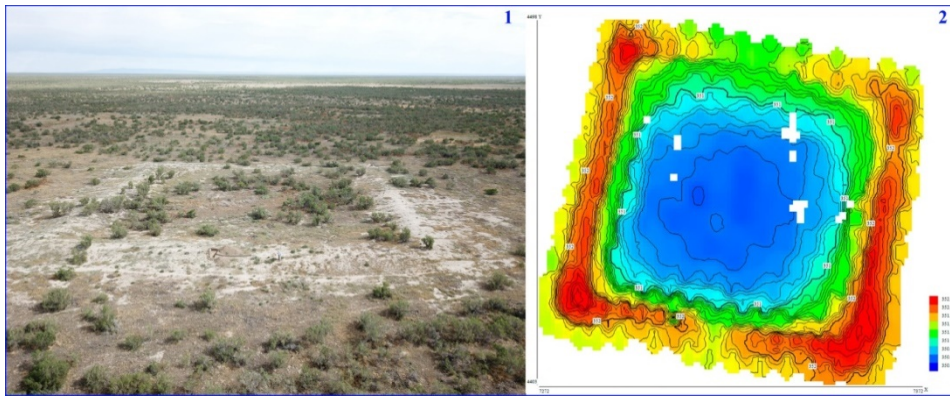
18. Savelyeva T. V. Osedlaya culture of Northern sklons of Zailiyskiy Alatau in VIII–XIII centuries. - Almaty, 1994. - 216 P.

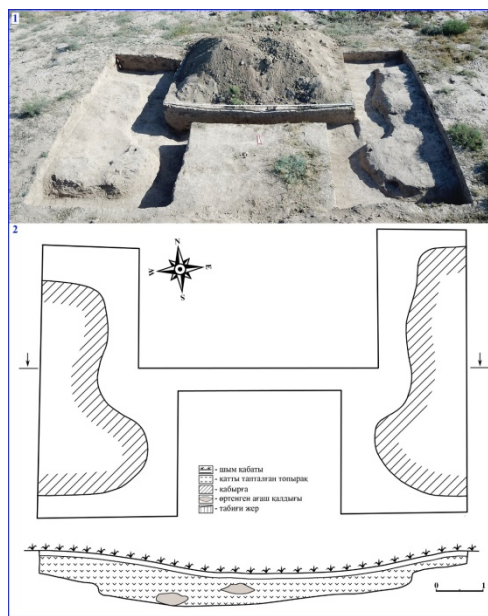
Сурет 1. Шудың орта ағысындағы алқаптың археологиялық картасы. Ә. Х. Марғұлан бойынша

Сурет 2. Шудың орта ағысы алқабындағы ортағасырлық ескерткіштер. Е. Ақымбек бойынша

Сурет 3. Жазық төрткүлі. 1. Әуеден оңтүстік жағынан түсірілген суреті; 2. Топографиялық жоспары

Сурет 4. Жазық төрткүлі. Қақпа. 1. Оңтүстіктен қарағандағы көрінісі; 2. Сызба жоспары

Сурет 5. Жазық төрткүлі. Шурф. 1. Үстінен қарағандағы көрінісі; 2. Стратиграфиялық сызбасы

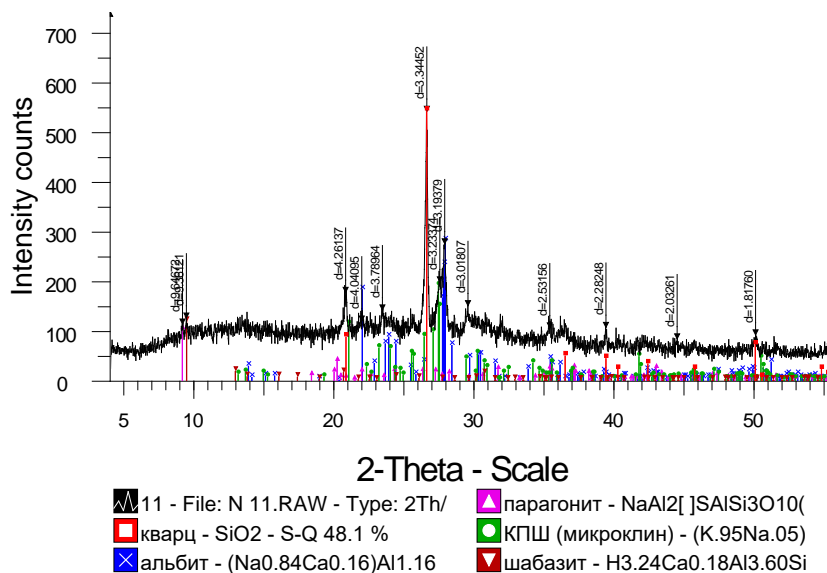
$d, \text{Å}$	$I \%$	
4,26041	32,0	

3,78520	27,1
3,34549	100,0
3,23444	39,4
3,19316	53,8
2,53205	20,9
2,28246	18,8
1,81840	16,4

Кесте 1. Жазық төрткүлі. Керамика. Үлгінің жазықтық аралық қашықтығы мен фазалық құрамы

Минерал	Формула	Концентрация, %
кварц	SiO ₂	48,1
ПШ (альбит)	(Na _{0,84} Ca _{0,16})Al _{1,16} Si _{2,84} O ₈	17,8
парагонит	NaAl ₂ []SAISi ₃ O ₁₀ (OH) ₂	15,0
КПШ (микроклин)	(K _{0,95} Na _{0,05})AlSi ₃ O ₈	12,1
шабазит	H _{3,24} Ca _{0,18} Al _{3,60} Si _{18,40} O ₂₄	7,0

Кесте 2. Жазық төрткүлі. Керамика. Кристалдық фазаға жүргізілген жартылай сандық рентгенофазалық талдаудың нәтижелері

Сурет 6. Жазық төрткүлі. Керамика. Үлгінің диффрактограммасы

d, Å	I %
4,27069	36,6
4,03535	34,4
3,76490	33,3
3,34628	100,0
3,22997	44,6
3,19807	51,0
2,51420	30,9

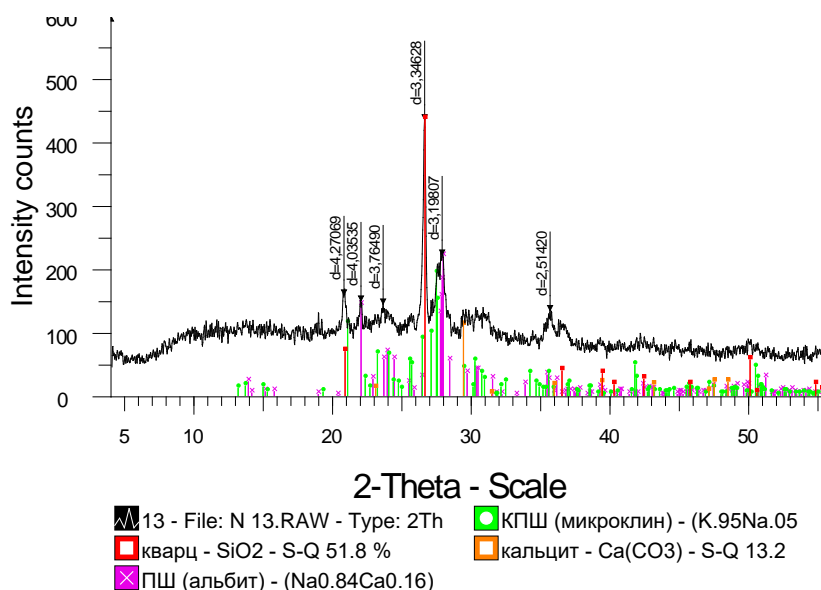

Кесте 3. Жазық төрткүлі. Керамика. Үлгінің жазықтық аралық қашықтығы мен фазалық құрамы

Минерал	Формула	Концентрация, %
кварц	SiO ₂	51,8
ПШ (альбит)	(Na _{0,84} Ca _{0,16})Al _{1,16} Si _{2,84} O ₈	18,7

КПШ (микроклин)	$(K_{0.95}Na_{0.05})AlSi_3O_8$	16,3
кальцит	$Ca(CO_3)$	13,2

Кесте 4. Жазық төрткүлі. Керамика. Кристалдық фазаға жүргізілген жартылай сандық рентгенофазалық талдаудың нәтижелері

Сурет 7. Жазық төрткүлі. Керамика. Үлгінің дифрактограммасы

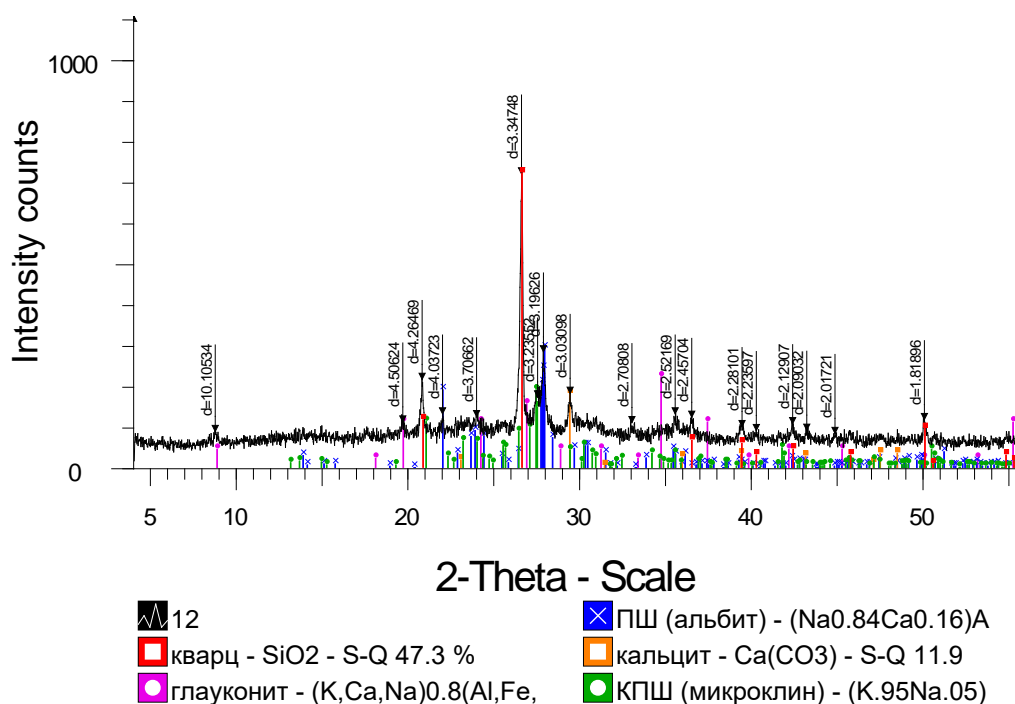
$d, \text{Å}$	$I \%$
10,10706	12,2
4,50237	15,1
4,26585	29,4
4,03859	18,3
3,70069	18,1
3,34803	100,0
3,23624	25,1
3,19679	38,6
3,03121	23,8
2,69914	14,4
2,51257	15,3
2,45732	17,1
2,28121	14,0
2,12990	15,3
1,81923	17,2

Кесте 5. Жазық төрткүлі. Керамика. Үлгінің жазықтық аралық қашықтығы мен фазалық құрамы

Минерал	Формула	Концентрация, %
кварц	SiO ₂	47,3
глауконит	(K,Ca,Na) _{0.8} (Al,Fe,Mg) ₂ (Si,Al) ₄ O ₁₀ (OH) ₂ nH ₂ O	18,2
ПШ (альбит)	(Na _{0.84} Ca _{0.16})Al _{1.16} Si _{2.84} O ₈	13,7
кальцит	Ca(CO ₃)	11,9
гематит	Fe ₂ O ₃	9,5
КПШ (микроклин)	(K _{0.95} Na _{0.05})AlSi ₃ O ₈	8,9

Кесте 6. Жазық төрткүлі. Керамика. Кристалдық фазаға жүргізілген жартылай сандық рентгенофазалық талдаудың нәтижелері

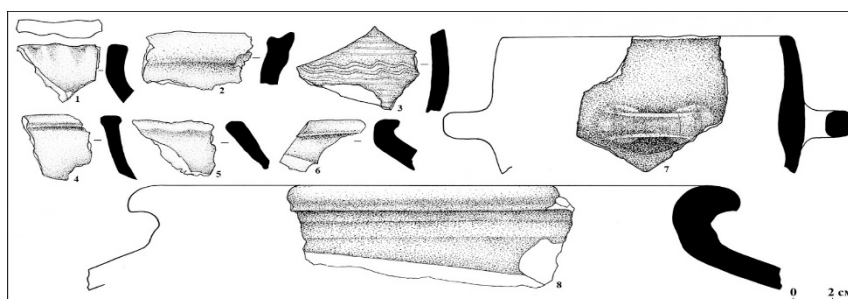
Сурет 8. Жазық төрткүлі. Керамика. Үлгінің дифрактограммасы

№ р/с	Үлгінің атауы	Cu	Pb	Zn	Ni	Co	Mo	Bi	As	Sb	Au	Be
		10 ⁻³	10 ⁻³	10 ⁻³	10 ⁻³	10 ⁻³	10 ⁻⁴	10 ⁻⁴	10 ⁻²	10 ⁻³	10 ⁻⁴	10 ⁻⁴
1	Қож темір	3	2	3	3	2	3	<2	<2	<2	<2	<2
2	Жебе ұшы	10	3	30	2	0,5	10	<2	<2	<2	<2	<2
№ р/с	Үлгінің атауы	Ag	Sn	V	Ti	Mn	Ga	Sr	Si	Ca	Mg	Na
		10 ⁻⁴	10 ⁻⁴	10 ⁻³	10 ⁻²	10 ⁻²	10 ⁻³	10 ⁻²	10 ⁻⁰	10 ⁻⁰	10 ⁻⁰	10 ⁻⁰
1	Қож темір	0,5	3	2	0.1	3	1	<2	0.2	0.3	0.1	0.1
2	Жебе ұшы	1	3	2	1	5	0.7	3	>1.0	1.0	0.5	0.5

Кесте 7. Жазық төрткүлі. Қож темір (1) мен жебе ұшына (2) жүргізілген жартылай сандық спектралды талдаудың нәтижелері, %. (Талдау жұмыстары Қ. И. Сатпаев атындағы Геологиялық ғылымдар институтының зертханасында жасалды. В. Л. Левин)

Сурет 9. Жазық төрткүлі. 1. Жебе ұшы; 2. Қож темір (шлак)

Сурет 10. Жазық төрткүлі. Керамикалар. 1-6 – барлау; 7 – қазба; 8 – шурф
(У. Е. Доспенбетовтің сызбасы)

МРНТИ 03.41.91
ӘӨЖ 902

Бексеитов Ф.Т.¹ Құрманязов И.С.² Каримолдақызы Г.³

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының доценті т.ғ.к.
Қазақстан Республикасы Алматы қ., e-mail: bek_ok@mail.ru

²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының 2 курс докторанты,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: eguret.993@mail.ru

³Арал аудандық тарихи-өлкетану музейінің ғылыми қызметкері
Қазақстан Республикасы, Арал қ., e-mail: gulnar_ilia66@mail.ru

АРАЛ АУДАНДЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ ҚОРЫНДА САҚТАЛҒАН ҚОЛА ДӘУІРІ КЕЗЕҢІНІҢ ҚЫШ ЫДЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Арал аудандық тарихи-өлкетану музейінің қысқаша құрылу тарихы мен орналасуы және қорында сақталған қола дәуірі кезеңінің қыш ыдыстары сипатталады. Музейдің құрылғанын кезінен бастап қазіргі уақытқа дейін Арал ауданы аумағынан көптеген археологиялық барлау экспедициялары жұмыс жасап, көптеген ескерткіштерді ашып тізімге алынған. Сонымен қатар, қызықты деректерді кездейсоқ табылған материалдардан да байқаймыз. Музей қорында жинақталған тас-қола дәуірінің материалдары бойынша Арал теңізі жағалауындағы ежелді халықтардың қоныстану тарихы жайында деректер алуға мүмкіндік береді.

Қола дәуірі кезеңінде Арал маңы оңтүстік-солтүстік және шығыс-батыс бағыттары бойынша өткен көшпелі және жартылай көшпелі тайпалардың тұрақты көші-қон аймағы болды деуге түп негіз бар. Қыш ыдыстар кешеніне қарап, олардың мерзімделуі, қай мәдениетке жақындығы анықталды.

Кілт сөздер: Арал маңы, музей, археология, қыш ыдыстар, қоныс, Жалғыз-ағым, қола дәуірі.

Bekseitov G.T.¹ Kurmaniyazov I.S.² Karimoldakyzы G.³

candidate of Historical Sciences, associate professor of the department of Archeology ethnology and museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. e-mail: bek_ok@mail.ru

²doctoral student of the 3rd course of the Department of Archeology, Ethnology and Museology of Kazakh National University named after al-Farabi Kazakhstan, Almaty, e-mail: egypt.993@mail.ru

³Scientific researcher at the Aralsky District Museum of History and Local Lore. Kazakhstan, Aralsk, e-mail: gulnar_ilia66@mail.ru

CERAMIC VESSELS OF THE ERA OF BRONZE STORED IN THE FUND OF THE ARAL AREA DISTRICT HISTORICAL AND LOCAL LOCAL MUSEUM

Abstract

The article describes the ceramic vessels of the period of the Bronze Age, preserved in the funds, location and a brief history of the creation of the Aral Regional Museum of History and Local Lore. From the moment the museum was created to the present, many archeological exploration expeditions have been operating in the Aral region, which have discovered many monuments. In addition, we observe interesting facts from randomly found materials. The materials of the Stone-Bronze Age collected in the museum funds provide information on the history of the settlement of the steppe peoples on the Aral Sea. During the Bronze Age, the Aral region became a stable migratory zone of nomadic and semi-nomadic tribes, passing along the directions south-north and east-west. By the complex of ceramic vessels, their periodization was established, to which culture is close.

Key words: Aral Sea region, museum, archeology, ceramic vessels, settlement, Zhalgyz-agym, Bronze Age.

Бексеитов Г.Т.¹ Курманиязов И.С.¹ Каримолдакызы Г.³

¹к.и.н, доцент кафедры Археология этнология и музеологии, Казахского национального университета имени аль-Фараби, г.Алматы, Казахстан. e-mail: bek_ok@mail.ru

²докторант 3 курса кафедры Археология, этнология и музеологии Казахского национального университета им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы, e-mail: egypt.993@mail.ru

³Научный сотрудник Аральского районного историко-краеведческий музея. Казахстан, г.Аральск, e-mail: gulnar_ilia66@mail.ru

КЕРАМИЧЕСКИЕ СОСУДЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ, ХРАНЯЩИЕСЯ В ФОНДЕ

АРАЛЬСКОГО РАЙОННОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Аннотация

В статье описываются керамические сосуды периода эпохи бронзы, сохранившиеся в фондах, расположении и краткой истории создания Аральского районного историко-краеведческого музея. С момента создания музея до настоящего времени на территории Аральского района действовало множество археологических разведочных экспедиций, открывших множество памятников. Кроме того, мы наблюдаем интересные факты и из случайных найденных материалов. Материалы - бронзовой эпохи, собранные в фондах музея, позволяют получить данные об истории расселения степных народов на побережье Аральского моря. В период бронзового века Аральский регион стал стабильной миграционной зоной кочевых и полукочевых племен, проходившей по направлениям юго-север и Восток-Запад. По комплексу керамических сосудов было установлено их периодизация, к какой культуре близка.

Ключевые слова: Приаралье, музей, археология, керамические сосуды, поселение, Жалгыз-агым, эпоха бронзы.

Музей – табиғат пен адамзат қоғамының дамуы туралы білімнің алғашқы деректемесі материалдық және рухани мәдениет ескерткіштерін табиғат коллекциялары мен тарихи нұсқаларды жинақтау, сақтау, зерттеу, жәдігерлерін халыққа көрсетіп, насихаттау қызметін атқаратын ғылыми мекеме. Сондай мекемелердің бірі Арал аудандық тарихи-өлкетану музейі болып отыр.

Музей тарихы сонау 1930 жылы шағын бөлмеде ретінде ашылып, 1947 жылы белгісіз себептермен жабылып, қорындағы жинақталған экспонаттар Қызылорда облыстық тарихи өлкетану музейіне тапсырылған.

Араға ұзақ уақыт созылып Арал аудандық тарихи-өлкетану музейі 1988 жылы маусым айында ашылды. Кейін Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің 1988 жылғы 5 тамыздағы қаулысымен шағын дербес мемлекеттік музей болып бекітілді.

Осы уақыт аралығында музей қоры 3000 (үш мыңға) жуық жәдігерлер жиналса, кейіннен жыл сайын 200-300-дей жәдігерлер қорына жиналған.

Ең басты басымдылық әлемді алаңдатып отқан Арал теңізінің кешегі мен бүгінгі жайында, табиғаты, жан-жануарлар дүниесі, тасқа айналып кеткен балықтардың түрлері көрмеге қойылды, сол кезеңдегі күрделі «Арал тағдыры – адам тағдыры» мәселесіне айрықша көңіл бөлінді.

Музей ауданның көне және жаңа тарихын көру мен танысу арқылы жұртшылықтың, әсіресе жастардың көзқарасын қалыптастырып, оларды адамгершілікке, имандылыққа тәрбиелеуде және ұлттық салт-дәстүрлерін үйреніп, бойына молынан сіңіруіне үлкен септігін тигізді.

Арал аудандық тарихи-өлкетану музейі бірнеше көрме залдардан тұрады солардың ішіндегі ауданың тарихына қатысты:

Археология және этнография залында - археологиялық қазбалардың нәтижесінде табылған ортағасырға жататын керамикалық ыдыстар, түркі кезеңіндегі қола қазан, неолит дәуіріне жататын ыдыстар бөлігі, Кердері кесенесі (XIV ғ) жоспары, сызбалары, сәулет ескерткіштері- Бегім ана мұнарасы, Бекетай, Бәсібек, Ұябай, Қыңырбай т.б кесенелері фотолары қойылған. Соның ішіндегі музей қорында сақталған Арал ауданы Жалғыз ағым ауылының маңынан табылған қыш ыдыстар және тас құралдарының жинақтары сақталған.

Арал аудандық тарихи-өлкетану музейінің археология және этнография залының тас дәуіріне арналған сөресінде аймақта археологиялық барлау жұмыстары барысында ашылған ескерткіштертен алынған тас құралдар және қыш ыдыстары қойылған.

Қыш ыдыстар-археологиялық зерттеуде маңызды ақпарат беретін материалдың бірі. Ескерткіштің мәдени байланыстары, кезеңделуі ерекшеліктері секілді бағыттарда маңызда тұжырымдар жасауға негіз бола алады. Арал өңірінің қола дәуірі ескерткішнен табылған қыш ыдыстарды талдау, оларды қола дәуірі тайпаларының өнері дүниетанымымен байланыстыру отандық археологиядағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Солтүстік-Шығыс Арал маңының кейінгі тас ғасыры және қола ескерткіштерін зерттеу жұмыстары жеткілікті түрде жүргізілмеген, тек барлау жұмыстармен ғана шектелген. Бұл аймақтардан неолит дәуірінің тұрақтары мен қола кезеңінің қоныстары көптеп анықталып отыр. Зерттеулер тарихына келетін болсақ И.А. Кастанье 1904 жылы хабарламасында Сексеуіл станциясынан шығысқа қарай 4 км жерде 5 обалардың бар екенін атап өтеді [1]. Арал теңізін

зерттеген геологтар мен биологтардың еңбектерінде тұрақтар жайлы хабарламалар кездескен. Соның ішіндегі 1944 жылы ашылған Сексеуіл тұрағы болатын. Осы тұрақтан ашық түрдегі топырақтың беткі қабатынан жиналып алынған тас құралдарын жинап алу нәтижесінде зерттеуші А.А. Формозов оны Кельтеминар мәдениетінің ескерткішінің шекарасына жатқызған [2,3-5; 3, 24-25; 4, 13; 5,647-648].

С.Е. Максимованың Арал ауданы маңынан табылған палеолиттік тұрақтар жайлы хабарламасында аймақтың ежелгі тарихына тоқталған [6,167-168].

1955 жылы А.В. Виноградов Арал ауданы аумағына барлау жұмыстарын жүргізіп, Сексеуіл тұрағынан бөлек басқа да тұрақтар орнын ашып, жердің бетінен археологиялық материалдарды жинап, шағын қазба жұмыстарын жүргізеді.

Жоғарыда аталған Сексеуіл тұрағына шағын қазба жұмыстары барысында беткі қабатындағы материалдарды жинап алған. Осы зерттеу жұмыстарының нәтижелері 1955 жылы «Археологическая разведка в районе Аральска-Саксаульской в 1955 году» атты А.В. Виноградовтың мақаласы жарық көрді. Бұл мақалада Сексеуіл ескерткішінен табылған тас құралдары мен қыш ыдыстар кешеннің ерте неолит екенін дәлелдеп көрсетіп, көп заттың ұқсастығы кельтеминар мәдениетінің алғашқы ескерткіші Әмудария өзенінің төменгі ағысы Джанбас 4 ескерткішінен табылған заттармен ұқсастығын атап көрсеткен [7,76-81].

А.В.Виноградов барлау жұмыстарын жүргізу барысында жоғарыда айтылғандай бұл аймақтан жирымаға жуық ескерткіш орынын анықтаған. Ең басты шикізат жақын жерде өндірілген тау тастары, малта тас, яшма, халцедон болып табылған. Олардан көбінесе жебе ұштарын, найза ұштары мен дротиктердің басы, қырғыштар, қыстырмалы тілекшілер, тескіштер, жүзі өңделген пышак тілікшелер, бақалшақтардан жасалған әшекей заттар жасалған.

Қыш ыдыстар мен тас құралдарының жиынтығына қарап Сексеуіл II тұрағымен және Ақшадария арнасының маңынан табылған Қауынды 3, Таджи-Қазған 2,3,6 тұрақтарынан табылған заттарға ұқсас болып келген [8,65;9,34-77; 10, 78].

1955 жылы барлау жұмыстары барысында Солтүстік-Шығыс Арал маңының неолит және қола дәуірінің Көнту, Жалғыз ағым, Тәмпі, Шөлқұм, Қара-сандық, Ақеспе тұрақтары мен тұрақтарының топтары ашылған. Бұл тұрақтардың көбінесін неолит немесе қола дәуірімен мерзімдеуге болады, қазіргі уақытта осы тұрақтардың орындары сақталмаған. Кейінгі осы қоныстар жайлы 1960 жылы «Археологическая карта Казахстана» атты еңбекте осы тұрақтар жайлы мәліметтер берілген [11,192-193].

Арал маңынан қола дәуірі кезеңі ескерткіштері археологиялық зерттеулер бойынша Сырдарияның төменгі ағысынан қазіргі Қызылорда облысы Қазалы, Қармақшы, Жалағаш Сырдария аудандарынан ашылып отыр. Зерттелу тарихы 1972 жылы Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының барлау жұмыстарының нәтижесінде арналардың жиегінен үрлемелі құмның әсерінен ашылып қалған шағын қоныс орындарынан қыш ыдыстар сынықтарын анықтап, кейінгі қола дәуірімен мерзімделген. Ашылған қоныстар ортаңғы Іңкәрдария арнасының жағаларынан Көк Сенгір шатқалынан ашылып, олардың шартты атауы Тас 1-3 қоныстары және оңтүстік Іңкәрдария арнасының жағалауларынан Баян шатқалынан Егізкөк қоныстары деген атауларын береді [12,12-16].

Бұл қоныстарды мекендеген адамдардың мал шаруашылығымен айналысқаны және осы ескерткіштер қола дәуірінің ең соңғы кезеңімен мерзімделеді. Қыш ыдыс сынықтары жақындығы жағынан Солтүстік Түгіскен кесенесінен табылған ыдыстарға және замараев, әмірабад мәдениеттерімен ұқсас болып келген, мерзімі шамамен б.з.д II ғ соңы мен I ғасырларға жатады.

Сырдарияның төменгі ағысы Іңкәрдарияның тармақтарынан мал шаруашылығына негізделген тайпалар қоныстанған, қыш ыдыстар арнаның жиектерінің шетінен табылған, көне бақташылар, қазіргі уақыттағы малшылар сияқты өздерінің малдарын құмдарда жайланға ұқсайды.

Сырдарияның төменгі ағысы қола дәуірі хорезмдік әмірабад керамикасы Іңкәрдария бойының барлығында ұшырасады [12].

Қола дәуірінің дамыған және соңғы қола кезеңдеріне тән отырықшылық қоныстар Сырдария бойында жоқ. Осы жағдай, сондай-ақ Сырдария атырабының жер бедері-климат жағдайларының өзіндік ерекшелігі жергілікті тұрғындардың шаруашылығындағы негізгі бағыт мал шаруашылығы болғандығын көрсетеді. Алайда оңтүстікпен екі арадағы, Солтүстік Түгіскеннің материалдарында айқын көретін мәдени байланыстар, сондай-ақ шағын алқаптарда суармалы егіншіліктің болу мүмкіндігі Сырдарияның төменгі бойында соңғы қола дәуірінің шаруашылығы кешенді, жартылай отырықшы мал шаруашылығы мен егіншілік болды деген қорытындыға келтіреді.

Еуразия құрылысында қола дәуірінің жерлеу орындары мен материалдық мәдениетке бай Солтүстік Түгіскен ескерткіші болып қала береді. Бұл жерлеу құрылысында белгілі адамдарды

жерленген. Көне заманан бастап тоналған бұл қорымда ХАЭЭ-сы зерттеулер жүргізу барысында алтынан, күмістен жасалаған бұйымдар тапқан.

Солтүстік-Шығыс Арал маңынан неолит ескерткіштерінен басқа палеолит тұрақтары 1979 жылдан бастап ашыла бастады. Кіші Борсық құмында зерттеу жұмыстарын жүргізген Ж.М. Кулумбаев, Б.Ж.Аубекеров, Д.П.Позднышева, А.А. Словарев, О.А.Артюхова сияқты ғалымдар алғаш тауып зерттеген. Ашылған Арал 1, Арал 2, Арал 3, жердің беткі қабатынан тас құралдары жиналып алынып, мақалалары жарияланған [13,32-38].

Бұл аймақта 1999-2000 жылдары Х.А.Ясауи атындағы университет әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақстанның палеолит дәуірінің аридтік зонасы» жобасы аясында бірлескен Қазақстан-Ресей экспедициясы барлау жұмыстарын жүргізіп Солтүстік Арал маңында Қосаман және Ырғыз тұрақтары орындарын ашты [14,63-72].

2002-2005 және 2008-2010 Арал теңізінің кепкен табанында Ресей Ғылым Академиясы Сібір бөлімшесі В.С. Соболев атындағы геология және минерология институтының ғылыми қызметкерлері және шетел ғалымдары геоморфологиялық және геoarхеологиялық зерттеулер ұйымдастырып Арал теңізінің өмір сүру жасын анықтау үшін кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізді [15,46-53].

2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Шірік-Рабат археологиялық экспедициясы жасақталып Солтүстік-Шығыс Арал маңын ескерткіштеріне барлау жүргізіп және «Қызылорда облысы ескерткіштерінің ескерткіштер жинағын» шығару үшін зерттеу жұмыстарын тас ғасыры мен қола дәуірінің ескерткіштері енгізілді [16].

Кейінгі археологиялық зерттеулер нәтижесінде Аралдың солтүстік маңында Арал маңы Қарақұмынан 2010-2013 жылдары Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің «Археология және этнография» ғылыми-зерттеу орталығы ғалымдары бұл аймақтардан Арал ауданынан Ермбет-жаға қонысын және Қазалы ауданы, Әйтеке би кентінен солтүстік-шығысқа қарай 80 км жерде орналасқан Тапа ауылының жанындағы Тапа 1,2 қола дәуірінің ескерткіштерін ашқан [17, 438-440; 18 160-170].

Кейінгі зерттеулер бұл аймақтан Солтүстік Арал маңы мен Арал маңы Қарақұмнан жаңадан жаңа ескерткіштер ашылу үстінде Солардың бірі 2019-2020 жылдар аралығында тас дәуірі және қола дәуірінің қоныстары көптеп табылып отыр. Солардың ішіндегі Шөміш ауылының маңынан Сарышоқы қонысынан табылған остеоологиялық материалдар аймақтың қола дәуірінде қандай жануарлар өмір сүргендігін фаунасын табиғатың қандай болғанын білуге болады.

Бұл ескерткіштердің ашылған жердің аймағы шөлді құмды аймақ және арналар мен өзендер жүйесі орналаспаған. Қазіргі уақытта мекендеген халық суды қолдан қазылған құдықтар арқылы тұтынып шаруашылыққа пайдаланып келеді. Ескерткіштердің орналасуы үрлемелі құмның әсерінен нақты аймағы белгісіз, беткі қабатынан қыш ыдыстар және тас еңбек құралдары жиналып алынған.

Қазіргі таңдағы Арал аудандық тарихи өлкетану музейі қорында 1990 жылы Арал қаласына жақын орналасқан Жалғыз-ағым елді мекенінің «Берёзка» әскери базасының сарбазы осы маңынан жиналып алынған қыш ыдыстары мен тас құралдарды аудандық музейге өткізген. Музей қорындағы қыш ыдыстарының сынықтар саны 33 дана.

Жалғыз-ағым қонысы жоғарыда айтып өткендей 1955 жылы Хорезм экспедициясы А.Виноградовтың барлау тобы ашқан болатын беткі қабатынан жиналып алынған материалдарға қарап қола дәуіріне жатқызған. Сол жылғы зерттеулер бойынша Жалғыз ағым I,II,III,IV деп шарты атаулармен беріледі.

Бүтін күйінде сақталған ыдыстар жоқ тек қана ернеулері ғана сақталған және өрнектелген қола дәуіріне тиісті орнаменттер кездесіп отыр. Қазіргі таңда зертханалық талдаулар, сипаттамалары жасалану және суреттері салыну үстінде, 2020 жылдың қаңтар айында музей қорында жұмыс жасау барысында суретке түсірілді бұл шағын зерттеулеріміз алдағы жұмыстарымыздың басы деп есептейміз.

Жалғыз-ағым қонысынан қыш ыдыстар өрнектері Қазақстанның басқа аймақтарынан кездесіп отыр, соның ішіндегі көршілес Ақтөбе облысы, Тастыбұтақ қонысынан Хорезм аумағынан ашылған Анка 5, Кават 5, Кокча 15, 16, қоныстары мен қорымдарынан табылған ыдыстарға жақындағы бар және осыған ұқсас болып келген жақын маңдағы ескерткіш Ермбет жаға қонысынан табылған қыш ыдыстары ұқсастығы бар екендігі анықталып отыр.

Арал аудандық тарихи өлкетану музейі қорында сақталған қыш ыдыстар сынықтары коллекциясы Қазақстандағы қола дәуірінің коллекцияларымен бірге ғылыми каталогтау, археология, тарих антропология, этнология гуманитарлық ғылымдар саласындағы зерттеулердің дереккөздерін

толықтырып, тың ізденістерге негіз болуға септігін тигізетін материалдар ретінде Қазақстан аймағынан табылған басқа қола дәуір ескерткіштерімен бірге халықтың рухани игілігіне айналса дейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. — Труды Оренб. уч. архив. ком., 1910, вып. 22, 332 с.
2. Формозов А.А. Об открытии кельтеминарской культуры в Казахстане. «Вестник КазФАН», 1945, №2, Алма-Ата. С.3-5
3. Формозов А.А. Новые точки кельтеминарской культуры в Казахстане // Вестник Казахстанского филиала АН. СССР 1946. №5 С.24-25.
4. Формозов А.А. Кельтеминарская культура в Западном Казахстане. КС ИИМК. Вып. XXI, 1950.
5. Янин А.Л. Геология Северного Приаралья М. Московское общество испытателей природы. 1953. 736 с.
6. Максимов С.Е. Находка палеолита в районе Аральского моря // Ученые записки Ленинградского университета. Серия Геология 1944 Вып. II С.167-168.
7. Виноградов А.В. Археологическая разведка в районе Аральска –Саксаульской в 1955 г. // Труды ИИАЭ АН КазССР. Т. 7. 1959. С. 76-81.
8. Толстов С.П. Древний Хорезм М. 1948. С.65
9. Толстов С.П. По следам древних хорезмский цивилизаций М. 1948 С.34-77.
10. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962. С. 78.
11. Археологическая карта Казахстана. Реестр Алма–Ата, Изд-во АН КазССР. 1960, 450 с.
12. Итина М.А., Яблонский Л.Т. Мавзолеи Северного Тагискена. Поздний бронзовый век Нижней Сырдарьи. М., 2001.
13. Артюхова О.А. Палеолите Приаралья // Известия МОН РК НАН РК. Серия общественных наук 2001 №1. С.32-38.
14. Чеха А.М., Кулик Н.А. Каменные сырье палеолитических местонахождений Северного Приаралья (По материалам пункта Арал 1) // Журнал Археология и Антропология Евразии С.63-72.
15. С.К. Кривоногов Арал умер. Да здравствует Арал // журнал Природа №8, 2012 С.46-53.
16. Курманкулов Ж., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Свод памятников истории культуры Республики Казахстан. Кызылординская область. – Алматы. Аруна, 2007. 376 с.
17. Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т. Еримбет-жага – стоянка эпохи бронзы // Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий. Материалы и исследования по археологии России №3. Москва, 2010. С. 438-440.
18. Тажекеев А.А., Онгар А., Шораев Б.К. Тапа – памятник эпохи бронзы Северо-восточного Приаралья // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Астана, 2013. Т. 2. С. 167-170.

List of references:

1. castanets I. A. the traditions of the Kyrgyz steppe and the Orenburg region. Orenb Asked. UCH. archive. com., 1910, VIP. 22, 332 P.
2. Formozov A.A. On the opening of Celtic culture in Kazakhstan. "Bulletin Of Kazfan", 1945, No. 2, Alma-Ata. С.3-5
3. Formozov A. A. New points of Celtic culture in Kazakhstan // Bulletin of the Kazakh branch of The an. USSR 1946. NO. 5 PP. 24-25.
- 4 Formozov A. A. Keltiminarskaya culture in western Kazakhstan. KS IMC. "No," I said. XXI, 1950.
5. Yanshin A. L. geology of the Northern Priaralia M. Moskovskoe Society of priirdas. 1953. 736 P.
6. Maksimov S. E. Nakhodka Paleolithic in the District of the Aral Sea // scientific records of Leningrad University. Series Geology 1944 VP. II PP. 167-168.
7. Vinogradov A.V. Archaeological Research in the Aralsk –Saksaulsky district in 1955. VOL. 7. 1959. PP. 76-81.
8. Tolstov S. P. Drevny Khorezm M. 1948.P. 65
9. Tolstov S. P. on the path of the drevnikh khorezmsky civilization M. 1948 pp. 34-77.
10. Tolstov S. P. on the drevnim deltas of Oksa and Yaksarta. MOSCOW, 1962. P. 78.
11. archaeological map of Kazakhstan. "I don't know," he said. 1960, 450 P.

12. Itina M. A., Yablonsky L. T. Mausoleums Of The Northern Tagiskene. The sun's bronzed eyelids are lower than the Syrdarya. Moscow, 2001.

13. Artyukhova O. A. Paleolithic Priaralia // Izvestia Mon RK NAN RK. Series of Public Science 2001 No. 1. pp. 32-38.

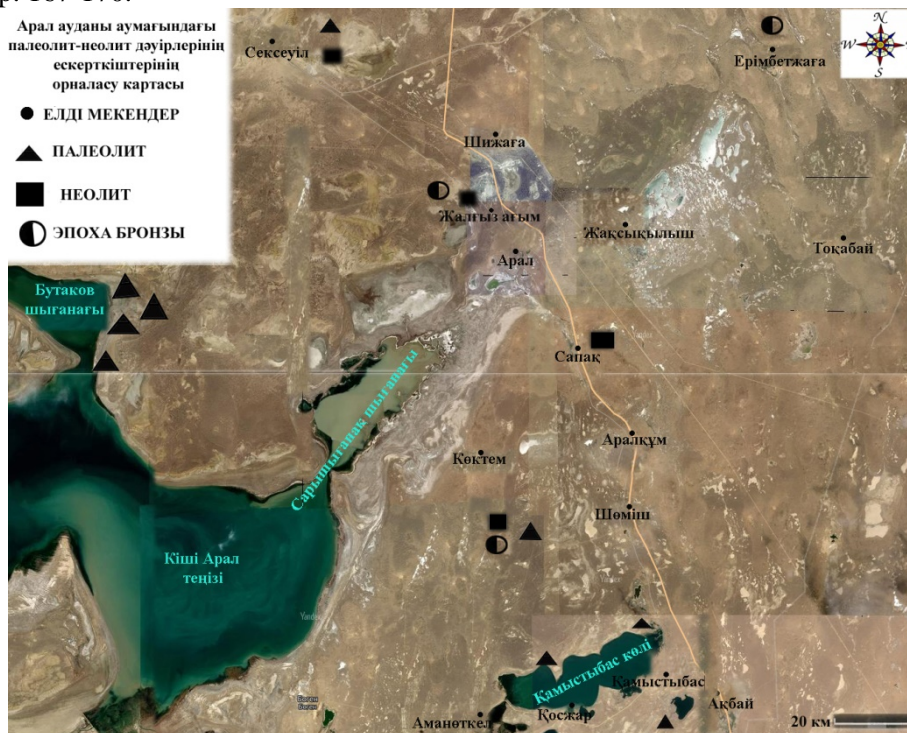
14. Cheka a.m., Kulik N. A. Stone rocks of Paleolithic sites of the Northern Priaralia (on the material of point Aral Sea 1) // Journal of Archaeology and Anthropology of Eurasia P.63-72.

15. S. K. Krivonogov Aral Umer. The island is also healthy // Priroda magazine No. 8, 2012 pp. 46-53.

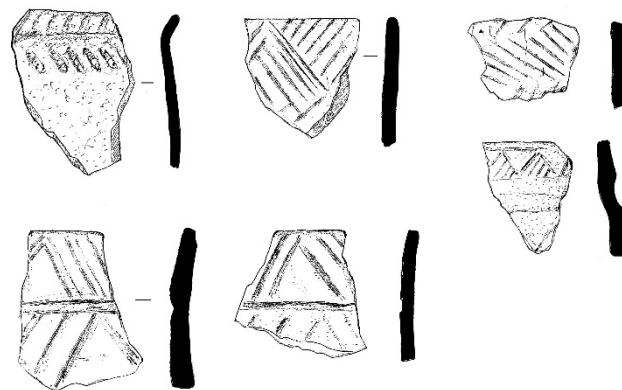
16. Kurmankulov zh., Tazhekeev A. A., Darменов R. T. SVOD memory history of culture of the Republic of Kazakhstan. Kyzylorda region. - Almaty. Aruna, 2007. 376 P.

17. Tazhekeev A. A., Darменов R. T. erimbet – Zhaga-stoyanka epochs bronzes // Archeology and Paleoanthropology of the Eurasian steppe and communal territories. Material and research on archaeology of Russia No. 3. Moscow, 2010, pp. 438-440.

18. Tazhekeyev A. A., Ongar A., Shoraev B. K. Tapa – memory of epochs of bronzes of the Northern-Eastern Priaralya // Truda branch of the Institute of Archaeology. A. H. Margulana V. G. Astana. Astana, 2013. Vol. 2. Pp. 167-170.

Сурет 1. Арал ауданы аумағында орналасқан палеолит- неолит-қола дәуірлерінің орналасу картасы

Сурет 2. Жалғыз ағым қонысы. Арал аудантық тарихи-өлкетану музей қорында сақталған қола дәуірінің қыш ыдыстары

ГРНТИ 03.41.91
УДК 902 (49)

Кожя М.Б.¹ Бегалиева А.К.²

*¹Д.и.н, проф. Научно-исследовательский институт Археологии
Международного казахско-турецкого университета им. Х.А.Ясауи,
Туркестан, Казахстан*

² Старший преподаватель КазНУ им. Аль-Фараби

МАВЗОЛЕЙ ТОЛЕНА В ОГУЗТАУ – МАЛОИЗВЕСТНЫЙ ПАМЯТНИК ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация

Статья посвящена памятникам урочища Огузтау, которая находится в горах Каратауского хребта в Туркестанском регионе РК. Излагается история изучения памятников Огузтау. Отождествляются памятники археологии и этнологии с упомянутым в историческом сочинении «Таварих-И Гузида-Йи Нусрат-Наме» и других восточных произведениях, русских документов XVI века и карт XVIII века. В научный оборот вводится мавзолей Толена. Дано описание архитектурного сооружения, датировка, информация о захороненных здесь лицах. Впервые публикуется план мавзолея. В заключении сделан вывод о включении мавзолея Толена как редкий образец местной архитектуры конца XIX века в список памятников Туркестанского региона Казахстана.

Ключевые слова: Казахстан, Туркестанская область, горы Каратау, урочище Огузтау, археология, история, город Огузтау, мавзолей Толена.

Кожя М. Б.¹ Бегалиева А. К.²

*¹Х.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
Археология ғылыми-зерттеу институты,
Туркестан, Казахстан*

²ҚазҰУ-дың аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ АЗ ЗЕРТТЕЛГЕН ЕСКЕРТКІШ ОҒЫЗТАУДАҒЫ ТӨЛЕН КЕСЕНЕСІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасы Түркістан облысындағы Қаратау жотасының тауларында орналасқан Оғызтау трактатының ескерткіштеріне арналған. Оғызтау ескерткіштерін зерттеу тарихы сипатталған. Археология мен этнология ескерткіштері «Таварих-И Гузида-Йи Нусрат-Наме» тарихи композициясында және басқа да шығыстық шығармаларда, XVI ғасырдағы орыс құжаттарында және XVI ғасырдың карталарында қаралған. Төлен кесенесі ғылыми айналымға енгізілді. Сәулет құрылымының сипаттамасы, танысу, осында жерленген адамдар туралы мәліметтер келтірілген. Алғаш рет кесененің жоспары жарияланды. Қорытындылай келе, Төлен кесенесі XIX ғасырдың

аяғындағы жергілікті сәулет өнерінің сирек кездесетін үлгісі ретінде Қазақстанның Түркістан облысы ескерткіштерінің тізіміне енгізілді.

Түйін сөздер: Қазақстан, Түркістан облысы, Қаратау таулары, Оғызтау трактаты, археология, тарих, Оғызтау қаласы, Төлен кесенесі.

Kozha M.B.¹, Begalieva A.K.¹

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Institute of Archeology of the International Kazakh-Turkish University H.A. Yasavi, Turkestan, Kazakhstan

²Senior Lecturer, KazNU Al-farabi

THE MAUSOLEUM OF TOLENA IN THE AREA OF AUGUSTOW

Abstract

The article is sanctified to the monuments of natural boundary of Огузтау, that is in the mountains of Каратауского of backbone in the Turkestan region of РК. History of study of monuments of Огузтау is expounded. The monuments of archaeology and ethnology equate with mentioned in historical composition of "Таварих-И Гузида-Йи Нусрат Наме" and other east works, Russian documents of the XVI century and maps of XVIII century. The mausoleum of Толена is entered in a scientific turn. Description of architectural building, dating, information about the persons buried here, is Given. The plan of mausoleum is first published. In a conclusion drawn conclusion about including of mausoleum of Толена as a rare standard of local architecture of end of XIX century in the list of monuments of the Turkestan region of Kazakhstan.

Keywords: Kazakhstan, Turkestan area, mountains Каратау, natural boundary of Огузтау, archaeology, history, city Огузтау, mausoleum of Tolena.

Введение. Памятники урочища Огузтау, расположенного в межгорной долине внутри южного хребта Каратау, что в 50 км северо-восточнее г. Туркестана, впервые были исследованы в 1996 г. Каратауской археологической экспедицией КазНУ имени аль-Фараби под руководством проф. М. Елеуова [1, с. 104-105]. Исследованиями в межгорной долине выявлены курганные могильники раннежелезного века и древнетюркского времени. В этом же урочище выявлено позднесредневековое городище, обозначенный археологами как Огузтау I. Постройки Огузтау I сложены из скальных плит. В 200 м к юго-западу от городища располагается тепе с площадкой, обозначенный археологами как Огузтау II. Подъемный материал позволил датировать археологический памятник X-XII вв. [1, с. 104-105]. Однако в книге «Түркістан өңіріндегі тарих-мәдени ескерткіштер» Огузтау II отнесен к VI-VIII вв. [2, 62 б.]. Г ородок Огузтау упоминается в историческом сочинении «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» и других восточных произведениях XVI в. при описании военных действий между отрядами Шайбани-хана и казахских правителях [3, с. 31, 83, 117]. В комментариях к указанным историческим летописям обычно название Окуз-Таги интерпретируется как «горы, находящейся между г. Сузаком и г. Йасы» [3, с. 501, прим. 154; 4, с. 221, прим. 9]. Глава крепости в источниках именуется «сотник Окуз-Тага», «юзбеги Окуз-Таги, по имени Кушчи» [3, с. 31, 117]. В русских источниках середины XVIII в. Огузтау назван среди подчиненных султану Бараку городков [5, с. 487]. В атласе И.И. Красильникова 1755 г. городок обозначен как Угустау, или как Августау [6, с. 350]. В «Насаб-нама» упоминается как Укуз-Таг [7, с. 115]. По данным П.И. Рычкова, к середине XVIII в. в Огустау проживало около 40 семей [8, с. 77]. Подъемный материал с городища археологи относят к позднесредневековому времени [1, с. 104-105]. Во время посещения 22. 08. 2013 г. района Огузтау наше внимание привлекло одинокое мемориальное сооружение (Рис. 1) не отмеченное в литературе о памятниках урочища Огузтау. Плита на стене при входе в здание указывало, что это мавзолей Толена – «Төлен сағанасы». Мавзолей не упоминается в «Своде памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область» [9], в изданном в 2016 г. описании историко-культурных памятников Туркестанского оазиса [2], в сводной книге по географии сакральных мест Туркестанской области [10]. Предварительные итоги обследования мавзолея были опубликованы нами [11, с. 152-155; 12, 407-408 бб.]. Настоящая статья написана на материалах, полученных ввремя посещения 02. 11. 2019 г. урочища Огузтау и включает уточненное описание, обмеры, план памятника.

Методы исследования. Для рассмотрения указанных выше вопросов были применены общеизвестные разработки ученых в области исторической науки. Применялся междисциплинарный подход, который воссоздает прошлое с использованием данных различных исторических дисциплин, подкрепляющих и дополняющих одна другую [13, с. 20-21].

Основная часть.

Географические координаты мавзолей Толена: 43° 39' 095'', 068 ° 20 '106''. Объект расположен на высоте 614 м над уровнем моря среди старого кладбища. Домонгольский Огузтау локализуется на месте тобе с площадкой - поселение Огузтау II, что располагается к юго-западу от позднесредневекового городища. Географические координаты Огузтау II: 43° 39' 287'', 068 ° 20 '182''. На высоте 635 м над уровнем моря. Среди местных жителей позднесредневековое городище Огузтау I известно и как Таскорган, т.е. «каменная крепость».

Мавзолей Толена представляет двухкамерное сооружение, вытянутое с северо-востока на юго-запад. Длина сооружения составляет 9,7 м, ширина заднего фасада – 6 м, главного фасада – 6,5 м (Рис. 2). Возведен из обожжённого кирпича на глиняном растворе. Параметры кирпича, использованного для возведения стен мавзолея 25-27 х ? х 6-7 см. Вход расположен на юго-западном фасаде. Угловые башенки имеют куполовидное завершение. Параметры кирпича, использованного для возведения стен башен равны 20-21 х ? х 6-7 см.

К сожалению часть стены главного фасада (в некоторой части почти до основания), верхушка башен и перекрытия первой камеры были разобраны в 1954-1955 гг. для возведения памятника Сталину жителем близлежащего села Серт. В 1999 г. на средства потомков Толена ряд разобранных частей мавзолея были восстановлены [14, 237 б.]. Остается неизвестным перекрытие входного помещения, которое в настоящее время выполнено из современных материалов. Стрельчатый вход и ниша - световой проем с прилегающими участками в фасадной части также относятся к вновь восстановленной части мавзолея. Остальные три фасада мавзолея являются оригинальными. Они декорированы прямоугольными филёнками (Рис. 3). В верхних частях памятника местами кирпич крошится и разрушается.

Рис. 1. Мавзолей Толена на фоне горы Огизтау.

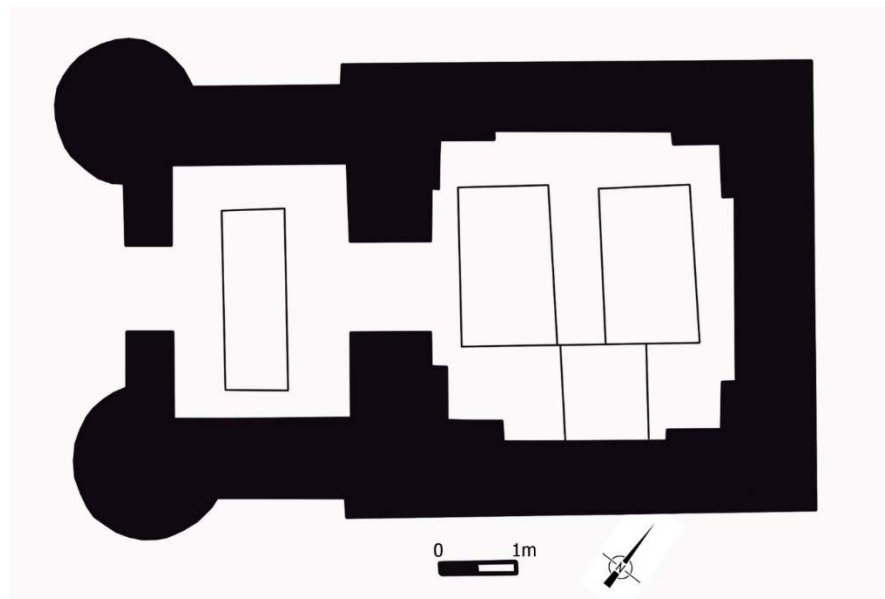

Рис. 2. План мавзолея Толена

Продольно-осевая планировочная структура сформирована из входного помещения и усыпальницы. Передняя камера прямоугольная в плане, размерами 2,6 x 3,4 м. В центре подпрямоугольное ограждение из обожжённого кирпича. Возможно место погребения. В верхней части боковых стен сделаны три световых проема. На стенах отсутствуют следы штукатурки. Через низкий проем шириной в 1,2 м в северо-восточной стене попадаем в следующее помещение. Уровень пола второго помещения 0,5 м ниже первого.

Усыпальница имеет размеры: 3,77 x 3,65 x 3,83 x 3,72 м. Стены данного помещения массивные толщиной 108 см. Стены квадратного помещения переходят в восьмигранный барабан на котором покоится сферический купол. В интерьере по осям помещения устроены стрельчатые арки. Через щитовидные паруса осуществлен переход к куполу (Рис. 4). В восьмигранном барабане на высоте 3,6 м от пола располагаются 4 световых проема шириной около 60 см. Стены помещения оштукатурены и побелены, что, скорее всего, относится к 90 годам XX в.

В усыпальнице располагаются три надгробия (Рис. 5). Ближе к двери 3-ступенчатое надгробие, которое согласно надписи, принадлежит сыну Толена Тауасар (Төлөнұлы Тауасар). В глубине помещения, у северо-восточной стены располагается надгробие Қарабайұлы Төлена, покрытое белой материей. Здесь на современной плите указаны годы жизни погребенного – 1800-1868 гг. и принадлежность его к роду Божбан. Еще одно надгробие меньшего размера украшен рогами архара. В помещении также находится плита, где указаны 8 сыновей Толена: Байзак, Жанзак, Шерімбет, Мұсабек, Тауасар, Омар, Оспан, Сыздык. На одно из надгробий положены рога архара.

Судя по использованию в качестве строительного материала кирпича царского времени памятник относится к концу XIX - начала XX в. Информация на каменной плите, установленной на портале мавзолей, отмечается, что она построена в 1893 г. На другой современной плите, установленной около памятника год возведения сооружения отнесен к 1892-1893 гг. Причем отмечено, что инициатором постройки был младший сын Толена Сыздык.

Рис. 5. Надгробия в усыпальнице мавзолея Толена.

Согласно рассказам потомков Толена отец Төлена Қарабай проживал в районе Алтынтау, Кумісті, Аксумбе на северных склонах Караиау. После смерти отца Толен возглавил группу рода Божбан. Он был инициатором покупки урочища Огузтау за 350-400 баранов и перемещения своих сородичей в новый район, расположенный близко к г. Туркестану. При жизни Толена в период Кокандского ханства его сын Кобелек (Муса) становится волостным правителем. После смерти отца именно Кобелек заказал строительство мавзолея Толена. В настоящее время более 150 семей являются потомками Толена [14, 236-237 бб.].

Прямоугольными филёнками декорирован не только мавзолей Толена, но и мазар Рустамбека (XIX - нач. XX в.), мавзолей Бектыбая 1911 г. в Сузакском районе Туркестанской обл. [18, с. 258-259; 19, с. 259]. Использование кирпича европейского образца и приемы архитектурного оформления мавзолея Толена позволяют относить данный мавзолей к числу памятников местного зодчества конца XIX в. В связи с этим версия о времени построения мавзолея в 1892-1893 гг., указанная на плитах, поставленных потомками Толена, не вызывает возражения.

Заключение. Мавзолей Толена из урочища Огузтау датируется концом XIX в. Памятник как редкий образец местной архитектуры конца XIX в., соединивший как приемы позднесредневековой и русской архитектуры, необходимо взять на учет и включить в список памятников Туркестанской области РК.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Елеуов М. Археологические памятники урочища Огузтау // *Международный Казахско-Турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Яссави. Новости археологии.* 1997. № 1. С. 104-105.
2. Тұяқбаев М.Қ., Кәрім А., Әбсадық Ж., Жолдасов Т. *Түркістан өңіріндегі тарихи-мәдени ескерткіштер.* Алматы, 2016.
3. *Материалы по истории казахских ханств,* Алматы. 1969.
4. *История Казахстана в персидских источниках. Т.5.* Алматы, 2007.
5. *Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках.* Алма-Ата. 1961.
6. Ерофеева И.В. *Географические карты XVIII века как источник по истории, этнографии и исторической топонимике Казахстана // История Казахстана в документах и материалах. Альманах. Вып. I.* Алматы, 2011. С. 330-357.
7. *Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии.* Алматы-Берн-Ташкент-Блумингтон, 2008.
8. *История Казахстана в русских источниках XVI-XX вв. Т.6.* Алматы, 2007.
9. *Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область.* - Алматы, 1994.

10. Түркістан облысындағы киелі жерлердің географиясы. Алматы, 2018.
11. Қожжа М.Б. Мавзолей Толена в урочище Огузтау // Материалы международной научно-методической конференции «XI ОРАЗБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ». Алматы, 2019. с. 152-155.
12. Қожжа М. Толен кесенесі // «Түркістан – руханият бесігі». Лингво-өлкетану энциклопедиясы. Бірінші кітап. Нұрсұлтан, 2019. 407-408 бб.
13. Фебр Л. Бои за историю. М., 1991.
14. Ділдәбеков Б.Д. Ұржық (қараишор) божбан ұрпақтары. Шымкент, 2013.
15. Мухамедиева Н.Н. Мазар Имам-Маркози // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994. С.313.
16. Герасимов Г.Г. Памятники архитектуры Каратау // Известия АН Каз. ССР. Серия архитектурная. 1950. Вып.2. С.55-81.
17. Камалова Г.М. Мечеть Ногай-Ишана // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994. С.253.
18. Байтенов Э.М. Мавзолей Рустамбека // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.с. 258-259.
19. Байтенов Э.М. Мавзолей Бектыбая // Свод памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область. Алматы, 1994.с. 259.

List of references:

1. Eleuov M. archaeological monuments of the University of Oguztau // International Kazakh-Turkish university named after Khoja Ahmed Yasawi. Archeology news. 1997. No. 1. pp. 104-105.
2. Tuyakbayev M. K., Karim A., Absadyk zh., Zholdasov T. historical and cultural monuments of the Turkestan region. Almaty, 2016.
3. material on the history of Kazakh Khans, Almaty. 1969.
- 4.history of Kazakhstan in Persian sources. Vol. 5. Almaty, 2007.
- 5.Kazakh-Russian relations in the XVI-XVIII centuries. Alma-Ata. 1961.
6. Yerofeeva I. V. geographical maps of the XVIII century as a source of history, ethnography and historical toponymy of Kazakhstan // history of Kazakhstan in documents and materials. The almanac. "No," I said.1. Almaty, 2011. Pp. 330-357.
7. Islamization and sacred roots in Central Asia. Almaty-Bern-Tashkent-Bloomington, 2008.
8. History of Kazakhstan in Russian sources XVI-XX centuries. Vol.6. Almaty, 2007.
- 9.memory of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. - Almaty, 1994.
- 10.geography of sacred places in the Turkestan region. Almaty, 2018.
11. Kozha M. B. mausoleum of Tolena in the city of Oguztau // material of the international scientific and methodological conference "Xi ORAZBAEVSKY readings". Almaty, 2019. pp. 152-155.
12. mausoleum of Khoja M. Tolen // "Turkestan –the cradle of spirituality". Encyclopedia of Linguo-local lore. The first book. Nursultan, 2019. op 407-408.
13. February L. fighting for history. Moscow, 1991.
14. Dildabekov B. D. descendants of Urzhyk (karashor) bozhban. Shymkent, 2013.
15. Mukhamedieva N. N. Mazar Imam-Markozi // history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. Almaty, 1994. P. 313.
16. Gerasimov G. G. Architecture of memory Karatau // Izvestia an Kaz. The USSR. The series is architectural. 1950. VIP.2. pp. 55-81.
17. Kamalova G. M. dream of Nogai-Ishana // memory of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. Almaty, 1994.P. 253.
18. Baitenov E. M. mausoleum of Rustambek // memory of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. Almaty, 1994. pp. 258-259.
19. Baitenov E. M. mausoleum of Bektybaya // memory of history and culture of Kazakhstan. South Kazakhstan region. Almaty, 1994. p. 259.

**ӘОЖ 323. «(574)»1989/2019»
ГРНТИ 03.61.91**

Қ.А. Енсенев¹

*¹ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жетекші ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты
Нұр-Сұлтан қ.*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ
ОРТАЛЫҚТАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ (1989-2019 жж.)**

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасында тәуелсіздік жылдарында этносаралық келісім, этномәдени орталықтардың құрылуы және қызметі қарастырылған. Сондай-ақ, Қазақстан халқы Ассамблеясының Президент жанындағы консультативті-кеңесші орган ретінде құрылуы, облыстарда Кіші Ассамблеялардың қалыптасуы және республика бойынша этномәдени орталықтардың құрылуы мен атқарған жұмыстары туралы нақты мәліметтер келтірілген.

Қазақстандағы этномәдени орталықтардың 1989-2019 жылдар аралығындағы қызметі туралы деректер облыстық және республикалық архивтерде сақталған. Сондықтан, архив деректері мен ғылыми әдебиеттер пайдаланылып, қоғамдық келісімнің дамуы мен тұрақтылықтың қалыптасуына қызметі зерделенген.

Түйінді сөздер: Қазақстан, Республика, Тәуелсіздік, Ассамблея, Толеранттылық, Келісім, Этномәдени орталықтар, Халық, Ұлт, Диаспора.

Yensenov Kanat Alexeiuly¹

*¹Candidate in historical sciences, Department of Source Studies, Historiography and National History,
Institute of History of the State Committee of Science MES of the Republic of Kazakhstan, post code.:
010000. 8 Mangilik El Str., Astana, Republic of Kazakhstan. Phone: +7707-834-96-85,
Email: kanat-02-79@mail.ru*

**ACTIVITY OF ETHNOCULTURAL CENTERS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
(1989-2019)**

Abstract

In addition to the status of the intermigration of interregional mediation, ethnic and cultural centers functioning in the Republic of Kazakhstan. In addition, the information provided by the Assembly of the People of Kazakhstan in its advisory body on the President, the Formation of the Malay Assembly in the regions and the functions of the ethnic language system is stored in the Assembly.

Information on the ethnocultural centers of Kazakhstan in 1989-2019 years was published in the regional and republican archives. By the way, the archives of the book and the educational literature were used, and a greater role in the production of social harmony and the stability of the text.

Key words: Kazakhstan, Republic, Indissolubility, Assembly, Tolerance, Harmony, Ethnocultural centers, Narod, Nation, Diaspora.

Енсенов К.А.¹

¹Кандидат исторических наук, Ведущий научный сотрудник
Института истории государства КН МОН РК,
г. Нур-Султан

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН (1989-2019 гг.)

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы межэтнического согласия, создания и функционирования этнокультурных центров за годы независимости в Республике Казахстан. В нем также содержится подробная информация о создании Ассамблеи народа Казахстана в качестве консультативно-совещательного органа при Президенте, формировании Малой Ассамблеи в областях и создании и функционировании этнических культурных центров в стране.

Данные о деятельности этнокультурных центров Казахстана за 1989-2019 годы хранятся в областном и республиканском архивах. Поэтому были использованы архивные источники и научная литература, и их роль в продвижении социальной гармонии и стабильности была изучена.

Ключевые слова: Казахстан, Республика, Независимость, Ассамблея, Толерантность, Гармония, Этнокультурные центры, Народ, Нация, Диаспора.

Бұрынғы кеңестік республикалардың бірде-бірі дәл Қазақстан секілді қарқынды көші-қонның шамадан тыс ауыртпалығына ұшыраған емес. Өмірдің қиын-қыстау кезеңдерінде, бірлесіп еңбек етуде, күнделікті тіршілік пен мейрамдарда Қазақстан халықтарының полиэтникалық ортақтығы қалана келіп, бүгінгі келбетін қалыптастырды. Біздің жеріміздегі бейбітшілік пен келісім – осында тұратын адамдардың шынайы келісімі мен тұрақтылығының нәтижесі.

Еліміздегі халықтардың татулығы жайында Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев 1994 жылы «Тарихи зерде кешіндегі сөз» тақырыбындағы баяндамасында: «...Жас мемлекетіміздің қуаттылығы, оның танылуы мемлекеттің өзіндік дербес жүргізіп жатқан ұлт саясаты мен халқының бірлігіне, ұйымшылдығына, ынтымақшылдығына және отаншылдығына байланысты болмақ. Шынайы тәуелсіздікке жетуіміз барлығымызға бұрынғыдан да гөрі салмақтырақ жауапкершілік артты. Олардың ішінде әсіресе ұлтаралық жарасымдылықты республикамыздағы көршілес, жері іргелес елдермен өзара достық, өзара тиімді экономикалық мәдени, рухани байланысты нығайту үшін де аса маңызды алғышарт болып табылады» [1], - деді.

Одан кейін 1995 жылы 16 ақпанда Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев ұлттық мәдени орталықтардың жетекшілерімен кездесті. Пікір алмасу болды, оның негізгі нәтижесі этносаралық және конфессияаралық келісімнің негізінде қоғамдық келісімнің мемлекеттік доктринасын қалыптастыру болды. Ассамблеяның тарихи бірінші сессиясынан кейін, мемлекеттік құрылыс тәжірибесіне және ерекше, қазақстандық түрдегі қоғамдық ойлар жүйесіне этносаралық қатынастарды реттудің өте бірегей механизімі кірді. 1995 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Президенті жанындағы консультативті-кеңесші орган ретінде құрылды. Одан кейін облыстарда Кіші Ассамблеялар құрыла бастады. Олардың құрамында этномәдени орталықтар қалыптаса түсті [2]. Бұл қоғамдық келісім мен татулықты нығайтудың нақты қадамдары болды.

Еліміздегі этномәдени орталықтар негізінен 1989 жылдан бастап құрыла бастады. Олардың қызметі және қалыптасуына назар аударсақ, әр жылдарда құрыла бастаған этномәдени орталықтардың бар екендігін байқаймыз.

Мысалы, Оңтүстік Қазақстан өңірлік мемлекеттік мұрағатында түрлі этнос өкілдерінің этномәдени орталықтарының қызметіне қатысты деректер сақталған. Мәселен, 1 мың мүшесі бар «Часон» кәріс мәдени орталығы 1989 жылы шілде айында құрылды. Аталған мерзімде облыста 15 мың кәріс ұлты мекендеген. Сол кездегі Шымкент облыстық партия комитетінің басшысы С.А. Терещенконың шешімімен кәріс қоғамдастығына 35 гектар жер учаскесі бөлініп, олар ұлттық орталығына қажетті ауыл шаруашылық өнімдерін өсіріп, мәдени іс-шаралар өткізіп облыс жұртшылығына кәріс ұлтының салт-дәстүрін кеңінен көрсете бастады. Облыс басшылығы 1991 жылы 27 қаңтар-ақпан аралығында Оңтүстік Кореяға арнайы шақырумен Оңтүстік Қазақстан облысының

кәріс жастарынан құралған делегация жіберді. Қоғамдастық ата-аналарға, ата-әжелерге ұмыт болған кәріс тілін балалары мен немерелеріне үйретуге бағыттап үндеу тастады. Шымкент қаласында 945 кәріс ұлты оқушыларының тізімі анықталып, оларды мектептерде 6 топқа біріктіріп, ұлттық тілін үйрету жұмысы қолға алынды [3].

Оңтүстік Қазақстан облысындағы 1991 жылы ақпанда құрылған «Қайта өрлеу» («Возрождение») атты неміс ұлттық-мәдени орталығы басқа ұлттық-мәдени орталықтарға қарағанда ұйымдастыруы және атқарған қоғамдық іс-шаралары жағынан жоғары деңгейде болды. Бұл орталық әділет басқармасында заңды тұлға ретінде тіркеліп банкте өзінің есеп шотын ашып, мөрі мен тіркеліп, мөрі мен штампы, арнайы бланкі, эмблемасы, символикасы және жарғысын шығарды. Қоғамдық ұйым болғанымен өндірістік-шаруашылық және қаржы саласымен айналысуға құқылы. Сонымен қатар оңтүстік өңірдегі қоғамдық-саяси, мәдени-ағарту жұмыстарына қатысуға құқылы болды.

Ұйымның жалпы жиналыстарында кеңестік кезеңдегі Шымкент облыстық атқару кеңесінің неміс ұлты өкілдерінің Германияға қайтуына кедергі келтіретін шешімдерін де айыптап, өз позициясын батыл қорғай білді. Неміс орталығы тек Германиямен ғана емес, неміс ұлты өкілдері мекендейтін ТМД республикаларымен де мәдени байланысты болуды мақсат етті. «Орталық» 1990 жылдардың басында неміс ұлтының Германияға қоныс аударуларына көмек жасады. Қазақстандағы Германия елшілігімен тығыз жұмыс жасай отырып, елшілік арқылы Германиядан экономикалық, техникалық, гуманитарлық көмектер алып тұрды [4].

Оңтүстік Қазақстан облысында 1994 жылғы мамыр айындағы дерек бойынша 35 мың татар, 2 мың башқұрт ұлты өкілдері мекендеді. Қоғамдастық татар ұлтынан шыққан белгілі этнограф, түркітанушы, лингвист ғалым Әбубәкір Диваевтың 110 жылдығын атап өту, «Татар жыры» ән-жыр фестивалін өткізуге дайындық жұмыстарын қолға алды. Татар тілінде «Чима» газетін шығару қолға алып, алғашқы нөмірлері жарық көрді. Орталық бастамасымен Шымкенттегі №3,33,38 мектептерде 1993-1994 жылдары татар тілі факультатив сабақтары ретінде жүргізілді. Әр топтағы оқушылар саны 12-13-ке жетті. «Умырзая» ансамбіліне 30 оқушы қатысып, татар-башқұрт ән-күйлерін үйренді [5].

Архив деректері облыс басшылығының «Славян орталығымен» тығыз байланыс жасағандығын көрсетеді. Ұйымның бастамасымен «Славян жазуы мен мәдениеті» күндері және орыстың ұлы ақыны А.С. Пушкиннің туғанына 200 жылдығына арналған әдеби іс-шаралар өткізді. Өңірлерге славяндардың «Рождество», «Масленица» мейрамдары ұйымдастырылды.

Оңтүстік Қазақстан облысындағы ұйғыр мәдени орталығы 1995 жылы бірқатар жұмыстар атқарды. Ұйғыр диаспорасы өздерінің әліпбиін, салт-дәстүрін, мәдениетін үйрену жұмыстарын жалғастырды. Өңірде ұйымдастырылған мемлекеттік, халықтық мейрамдарды мерекелеуге белсене қатысты. 1995 жылы еліміздің жаңа Конституция жобасын талқылауға және оны қабылдауға дауыс беруге, Республика Президентінің өкілеттік мерзімін ұзартуға арналған референдумға қатысуға үн қосып, ұйғыр этносы өкілдерін мемлекет басшысының саясатын қолдауға шақырып, үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді. Облыстық әкімдік те ұйғыр мәдени орталығының жұмысына қажетті 900 мың теңге көмегін берді [6].

Шымкент қаласында «Славян орталығының» бастамасымен 1999 жылы Санкт-Петербург қаласындағы жоғары оқу орындарына студенттер қабылдайтын емтихандар ұйымдастырылды. Ұйым мүшелері Омбының жоғары оқу орындарымен байланыс жасап оқуға балалар жіберді. 1995 жылы ұйым мүшелері облыс өңірлерін аралап қоғамдық-саяси тақырыптарға 50 лекция оқыды [7].

Қазақстан халқының рухани жағынан жаңғыруына үлес қосып келе жатқан республикамызда бірқатар этномәдеи орталықтар бар. Солардың алғашқыларына байланысты 1995 жылғы деректерге қарағанда Алматы қаласында орналасты. Оларға байланысты мұрағат деректеріне назар аударсақ және ұлттық-мәдени орталықтарды атай кетсек төмендегідей: «Қазақ тілі» республикалық қоғамдастығы; Қазақстан Республикасындағы «Орыс» қоғамдастығы; «Орыс одағы»; «Татар» республикалық мәдени-орталығы; «Татар-башқұрт» мәдени орталығының ассоциациясы; «Ұйғыр мәдени-қоғамдастығы»; Республикааралық «Ұйғыр» ассоциациясы; Қазақстан «Немістер» кеңесі; Неміс қоғамдастығы «Возрождение»; Қалалық «Неміс мәдени орталығы»; Қазақстан азербайжандарының мәдени-орталығы «Тұран»; «Чуваш мәдени орталығы»; «Корей республикалық ассоциациясы»; Республикалық «Шешен-ингуш мәдени орталығы»; «Беларусь орталығы»; «Қырғыз мәдени орталығы»; «Өзбек мәдени орталығы»; Қалалық «Армян мәдени орталығы»; «Грек мәдени орталығы»; Республикалық «Поляк мәдени орталығы»; «Еврей мәдени орталығы»; «Дүнген мәдени орталығы» тіркелген [8]. Бұл аталған әртүрлі ұлттардың мәдени орталықтары оқу-ағарту, тіл үйретудің жексенбілік мектептерін ұйымдастыру және салт-дәстүрді насихаттау ісімен айналысады.

Яғни, этномәдени орталықтар қызметтері де Қазақстан Республикасының халқы арасында этносаралық келісім мен татулықты насихаттауға жұмыс жасап келе жатыр.

Этномәдени мүдделердің негізгі құқықтық кепілі ретінде Қазақстан Республикасының Конституциясы танылады. Қазіргі мемлекетімізде азаматтарды этникалық белгісіне қарай құқығын шектеуге бағытталған ережелері бар заңның қабылданбауының құқықтық іргетасы болып табылады. Елімізде ешкімге де жынысына, ұлтына, нәсіліне, тіліне, діни-наным сеніміне, көзқарасына, тұрғылықты жеріне немесе тағы да басқа белгілеріне қатысты кемсітушілік көрсетілмейді. Бұл Қазақстан Республикасы Конституциясының 14 бабының 2 бөлімінде нақты көрсетілген. Ал Негізгі заңның 74 бабында: «Конституцияда бекітілген адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарына шек қоятын заңдар мен нормативтік актілер қолданысқа кіргізілмейді және жойылады» [9], - деп көрсетілген.

Ассамблеяның тікелей араласуымен қазіргі кезде Қазақстанда 621-ге жуық этномәдени бірлестік қызмет жасайды. Сонымен қатар республикада 11 тілде газет-журнал шығарылып, 8 тілде радиохабарлар таратылады және 7 тілде телехабарлар көрсетіледі. Әрине, мұның барлығы мемлекеттік саясатымыздың ұлтаралық және дінаралық келісім мен саяси тұрақтылықты сақтап, нығайтудағы бағытының дұрыстығын дәлелдейді.

Еліміздің ең басты байлығы тәуелсіздік пен бейбітшілік екенін ескерсек, келешек ұрпаққа аманат етуді мақсат тұтуда да этномәдени орталықтардың атқаратын қызметі маңызды. Татулықтың тірегіне негіз болып отырған сарабал саясат шеңберіндегі атқарылып жатқан тындырымды жұмыстар да өз жалғасын табуда. Этномәдени бірлестіктердің қызметі арқылы қоғамдық-саяси ахуалға, этносаралық келісім мен бейбітшіліктің нығаюына оң ықпал ететін факторларға оң бағыт беру керек.

Соның бір дәлелі ретінде ұлттық татулыққа, бірлікке шақыратын мерекелерде түрлі ұлт өкілдерінің жылы лебіздері, ыстық ықыластары қазақстандықтардың ынтымақта, бірлікте бір шаңырақ астында жемісті еңбек ететіндігін, ұлттық бірлікті насихаттауға баса назар аударатындықтарын анық аңғарғандаймыз.

Халықтың экономикалық тұрғыдағы теңдігі, саяси, мәдени дамуы өзара достықты, түрлі ұлт өкілдерінің бір-біріне деген құрметін көрсетеді. Жаңа ғасырға қадам басқан еліміз үшін ең қымбат қазына – ұлтаралық татулықты, конфессияаралық келісімді, өзара түсіністік пен құрмет сезімін және жарастықты қастерлей отырып төрімізге енгені белгілі. Мемлекеттің стратегиялық мақсаттары мен әлеуметтік жобаларын жүзеге асыруда ел бірлігін жарастыра білудің маңызы арта түсті.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың ауызбіршілік, тұрақтылық пен ұлтаралық қарым-қатынастың нәтижесінде бейбіт қоғамның шынайы бейнесі қалыптасты. Тәуелсіздіктің арқасында Отанымыз достығы нығайып, бірлігі бекемделіп, тұтастай ынтымақтастық ортасына айналып отыр. Қазіргі күні де осы көпұлттылық пен татулықты сақтау бүгінгі күннің өзекті міндеті деп сезіну қажет. Бұл жөнінде Елбасымыз «Біз өзіміздің жатсынбас тұрпатымызбен, этносаралық, конфессияаралық татулығымызбен және өзара үндесуімізбен күллі әлемге таныламыз» [10], - деп ерекше атағанын айтуға болады.

Тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігі мен саяси тұрақтылығының басты тұғыры – этносаралық бейбітшілік пен келісім болып табылады. Ұлтаралық келісім мен саяси тұрақтылықты – ел бірлігінің негізі екенін ескерсек, татулықты сақтау бағытындағы жұмыстар - алдағы уақытта да жалғасын таба бермек.

Этносты әлеуметтік топ ретінде тану ұлтшылдықтың нақты көрініс беретін саласы мәдениет екендігі белгілі. Осыған байланысты адамдардың этникалық идентификация үдерісі немесе белгілі бір ұлтқа тәуелділігін анықтау барысында өзінің халқының мәдениетін танып, оның құрамдас бөлігі екендігін сезінуі тосын жағдай емес. Сондықтан да, әлемдік тарихтағы белгілі бір ұлттың өзіндік мәдениетін дамыту құқығына тиым салу әрекетінің арты ұлтаралық қақтығыстар мен азамат соғыстарына алып келуі таңқаларлық жағдай болмауы да заңды құбылыс.

Міне, дәл осындай қиын тарихи жағдайда біздің мемлекетіміз қоғамдық-саяси жүйенің негізгі принциптерінің бірі – этномәдени мүдделердің қорғалуы мен жүзеге асырылуын қамтамасыз ететін мемлекеттіліктің құрылымын жасауға бел буды. Қоғамның барлық салаларының өзгеруі мен жаңаруына әсер еткен өтпелі кезеңнің қиындықтарына қарамастан, Қазақстан мемлекеті этникалық мәдени плюрализм мен ауызбіршілікті дамытуға негізделген саясаттың бағытынан ауытқыған жоқ [11], - деп көрсетілген.

Қазіргі таңда елімізде 140-тан астам ұлт өкілерді өмір сүруде. Солардың басын біріктіріп отырған тәуелсіз елдің ертеңі шынтуайтына келгенде осы ұлтаралық қарым-қатынастарға тікелей байланысты. Бұл орайда Қазақстан халқы Ассамблеясының алар орны ерекше.

Қазіргі кезде елімізде 100-ден астам этностық мектептер, 170 жексенбілік тіл үйрететін орталықтар және ұлттық құндылықтарды жандандыруға бағытталған 29 бөлімше 11 тілді оқытумен айналысады. Сондай-ақ, 471 ұлттық-мәдени орталық жұмыс істесе, олар 20-ға тарта республикалық және аймақтық ұлттық басылымдарын шығарады және теле-радио хабарлар таратады. Елімізде тұратын өзге ұлт өкілдерінің 6 ұлттық театрлары бар. Осылардың барлығы бюджеттен қаржыландырады. Мұндай қолдау, қамқорлық әлемінің ешбір елінде бұрын-соңды болған емес [12].

Республиканың белгілі бір ұлт өкілдері тығыз орналасқан аудандарында тәжік, өзбек, ұйғыр, украин тілдеріндегі мектептер ашылған. Мемлекетіміздің 126 орта мектептерінде Қазақстан халықтарының 15 тілі оқытылады. Аталған тілдер қатарына; әзірбайжан, армян, белорусь, грек, дүнген, иврит, кәріс, күрд, поляк, татар, түрік, ұйғыр, украин, шешен тілдері жатады. Ал 76 жалпы білім беру мектептерінде үйірме мен қосымша дәрістерде қазақстандық азаматтардың өз ана тілдері оқытылады. Бұлардан басқа республика аумағында 196 жексенбілік мектеп пен Өскемен, Петропавл және Павлодар қалаларында 30 астам тілі оқытылатын үш ұлттық жаңару мектептері жұмыс істейді. Қазақстанда 19 республикалық және аймақтық деңгейдегі ұлттық газеттер мен радио-теле бағдарламалар таратылып, 6 ұлттық театр жұмыс жасауда.

Республикада қазақ, орыс театрларынан басқа өзбек, ұйғыр, кәріс және неміс театры жұмыс жасайды. 1999 жылғы халық санағы бойынша 130 астам этнос өкілдері мен 45 діни конфессия бар екендігі анықталған [13].

Қорытындылай келгенде, кейінгі мәліметтерге назар аударсақ, Қазақстан Республикасында 1673 мектепте сабақ орыс тілінде жүргізіледі. Өзбек, тәжік және ұйғыр тілдерінде оқитын 81 мектеп бар. 108 мектепте Қазақстанның 22 этностың тілдері өзіндік пән ретінде оқытылады. 195 мамандандырылған этнолингвистикалық орталық ашылған, онда балар мен ересектер 30 этнос тілдерін үйрене алады [14]. Жалпы, елімізде этносаралық келісім мен татулықты сақтау үшін этномәдени орталықтардың жұмысын жақсарту керек. Өртүрлі ұлттың өкілдері өзінің салт-дәстүрі, тілін білуі қажет. Осындай жатқарылатын жұмыстардың барлығы ұлттық рухани жаңғыруға өзіндік оң ықпалын тигізеді анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасы Президент архиві (ҚР ПА). 5-н-қ., 1-т., 3378-іс. 21-п.*
2. *Тоғжанов Е.Л., Кан Г.В. Қазақстан халқы Ассамблеясы: тарихи очерк. – Алматы: Паритет, 2010. – 94-б.*
3. *Түркістан облысының қоғамдық-саяси тарихының архиві (ТОҚСТА). 184-қ., 1-т., 13-іс, 2,9-пп.*
4. *ТОҚСТА. 184-қ., 8-т., 40-іс, 2-3-пп.*
5. *ТОҚСТА. 184-қ., 8-т., 6-іс, 1-3-пп.*
6. *Дүйсен С.Ж. Оңтүстік Қазақстан облысындағы ұлттық-мәдени орталықтар қызмет архив деректерінде (XX ғасырдың 90 жылдары) // Қазақстан мұрағаттары. 2018. - №3 (№4). - 42-44-бб.*
7. *ТОҚСТА. 184-қ., 9-т., 1-іс, 2-п.*
8. *ҚР ПА. 5-н-қ., 1-т., 5676-іс. 1-4-пп.*
9. *Мамырайымов Т. Этномәдени мүдделерді қорғау мен жүзеге асыруға қатысты мемлекеттің саясаты // Қоғам және дәуір. – 2008. - №4– 19 б.*
10. *«Қазақстан – 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. ҚР Президенті - Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 14 желтоқсан, 2012. – 1 б.*
11. *Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының «Елдің қуаты - халықтың бірлігінде» атты XIV сессиясында сөйлеген сөзі. - Астана, 23 қазан, 2009. – 14-б.*
12. *Назарбаев Н.Ә. Әрқашан бірге, әрдайым алда болайық // Егемен Қазақстан, 25 қазан, 2006. - 1-2-бб.*
13. *Мұқажанова А. Қазақстан халқының патриотизмі – ұлтаралық қарым-қатынас мәдениетінің негізі // Ақиқат, 2010. – № 2. – 12 б.*
14. *«Қазақстан этностары» фотокітап. ҚХА. Алматы: 2016. – 36-б.*

List of references:

- 1.archive of the president of the Republic of Kazakhstan (PA RK). 5-p., 1-T., case 3378. 21-P.

2. Tugzhanov E. L., Kan G. V. Assembly of people of Kazakhstan: a historical essay. - Almaty: rarity, 2010.-p. 94.
- 3.archive of socio-political history of Turkestan region (ТОКСТА). 184-Р., 1-р., 13-ср., 2,9-РР.
- 4.in the tux. P. 184, P. 8, case 40, pp. 2-3.
- 5.in the current. 184-Р., P. 8, case 6, pp. 1-3.
6. Dyusen S. zh.in archival data of the activities of national and cultural centers of the South Kazakhstan region (90s of the XX century) // archives of Kazakhstan. 2018. - №3 (№4). - 42-44-РР.
- 7.in the tux. 184-Р., Т. 9, Case 1, p.2
8. PA RK. 5-N-P., 1-T., case 5676. 1-4-РР.
9. Mamiraimov T. policy of the state in relation to the protection and implementation of ethno-cultural interests // Society and epoch. – 2008. - No. 4– 19 p.
10. Strategy "Kazakhstan-2050" - a new political course of the established state. Address of the president of the Republic of Kazakhstan - Elbasy N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. December 14, 2012. - 1 p.
- 11.speech of the head of State Nursultan Nazarbayev at the XIV session of the assembly of people of Kazakhstan "the power of the country is in the unity of the people". - Astana, October 23, 2009.-p. 14.
12. Nazarbayev N. A. Let's always be together, always ahead / / sovereign Kazakhstan, October 25, 2006.-РР 1-2.
13. Mukazhanova A. patriotism of the people of Kazakhstan – the basis of the culture of interethnic communication // truth, 2010.-№. 2. – p.12.
- 14 photo book "ethnic groups of Kazakhstan". APK. Almaty: 2016. – P.36.

ГРНТИ03.41.91
УДК902.54

В.Ф.Зайберт¹, Д.С.Байгунаков², Г.Е.Сабденова³

*¹доктор исторических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, E-mail: zaibert_ki@mail.ru*

*²доктор исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, E-mail: dosbol_bs@mail.ru*

*³кандидат исторических наук, доцент КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, E-mail: gulmiras2801@gmail.com*

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ БОТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ (К 40-ЛЕТИЮ ОТКРЫТИЯ)

Аннотация

Развитие гуманитарных, естественных и прикладных наук существенно расширили источниковедческую базу исторической науки и ее информативность. Особенно в последние годы развивается отечественная археология. Здесь для примера можно привести комплексные исследования на поселений Ботай, получивший широкую известность в мировой археологии. В вышеназванном комплексе используя традиционные и инновационные методы изучения археологических, палеозоологических и палеогеографических источников специалисты получили информацию о том, что Казахстан является первой территорией доместикации лошади. 40-летние комплексные исследования Ботайского поселения дали для науки уникальные материалы, которые свидетельствуют о зарождениях и развитии всаднической культуры, об истоках степной цивилизации. За этот период в частности определена культурная принадлежность, абсолютная и относительная хронология памятников ботайского типа, реконструированы ее экономические, социально-этнические, духовные составляющие, формы и направления развития, причины кризиса культуры и векторы её трансформации; в зарубежных лабораториях доказано употребление ботайцами кумыса; разработана теория археологической ботайской культуры с ее внутренними историческими, этнографическими, идеологическими, экономическими, социальными контекстами.

В качестве исследовательской задачи авторами была определена попытка оценить итоги многолетних трудов по проблемам ботайской культуры.

Ключевые слова: Казахстан, археология, энеолит, ботайская культура, всадничество, конь

В.Ф.Зайберт¹, Д.С.Байгунаков², Г.Е.Сабденова³

¹*тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры,
Алматы, E-mail: zaibert_ku@mail.ru*

²*тарих ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті,
Алматы, E-mail: dosbol_bs@mail.ru*

³*тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті,
Алматы, E-mail: gulmiras2801@gmail.com*

БОТАЙ МӘДЕНИЕТІНІҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МӘНІ (АШЫЛУЫНЫҢ 40 ЖЫЛДЫҒЫНА ОРАЙ)

Аңдатпа

Гуманитарлық, жаратылыстану және қолданбалы ғылымдардың дамуы тарих ғылымының деректанулық қорын және ақпараттылығын мейлінше кеңейтті. Әсіресе соңғы жылдары отандық археология қарқынды даму үстінде. Бұл жерде үлгі ретінде әлемдік археологияда кеңінен танымалдылыққа ие болған Ботай қонысындағы кешенді зерттеулерді айтса болады. Осы аталған кешенде археологиялық, палеозоологиялық және палеогеографиялық деректерге дәстүрлі және инновациялық әдістерді пайдаланған мамандар Қазақстан алғаш рет жылқыны қолға үйреткен аймақ екендігі жайлы ақпараттар алды. Ботай қонысында жүргізілген 40-жылдық зерттеулер ғылым үшін бірегей материалдар берді, олар атқа міну мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы, далалық өркениеттің қайнар-бастауларының куәсі іспеттес. Осы аралықта ботай мәдениетінің негізін көрсететін мәдени тиесілік, ескерткіштердің абсолюттік және салыстырмалы хронологиясы, оның экономикалық, әлеуметтік-этникалық, рухани құрамы, дамуының формасы мен бағыттары, мәдениетте орын алған дағдарыс себептері мен оның трансформациясындағы векторлар анықталды; шетелдік зертханаларда қымызды ботайлықтардың пайдаланғандығы дәлелденді; археологиялық ботай мәдениетінің ішкі тарихи, этнографиялық, идеологиялық, экономикалық, әлеуметтік контекстері бар екендігі туралы теория жасалды. Авторлар тарапынан зерттеу міндеті ретінде ботай мәдениетінің проблемаларына қатысты көп жылдарға созылған жұмыстарды қорытындылап кету қойылды.

Түйін сөздер: Қазақстан, археология, энеолит, ботай мәдениеті, атқа отыру, жылқы

V.Zaibert¹, D.Baigunakov², G.Sabdenova³

¹*Doctor of historical sciences, professor of KazNU Al-Farabi,
Almaty, E-mail: zaibert_ku@mail.ru*

²*Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of KazNU Al-Farabi,
Almaty, E-mail: dosbol_bs@mail.ru*

³*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of KazNU Al-Farabi,
Almaty, Email: gulmiras2801@gmail.com*

BOTAI'S HISTORICAL AND CULTURAL SIGNIFICANCE (FOR THE 40TH ANNIVERSARY OF THE OPENING)

Abstract

The development of the Humanities, natural and applied Sciences has significantly expanded the source base of historical science and its informative value. Especially in recent years, Kazakh archaeology has been developing. Here, for example, we can give a comprehensive study of the Botai settlement, which has become widely known in the world of archaeology. In the above-mentioned complex, using traditional and innovative methods of studying archaeological, paleozoological and paleogeographic sources, specialists received information that Kazakhstan is the first territory of horse domestication. 40-year comprehensive research of Botai settlement has given unique materials for science, which testify to the origin and

development of horseman culture, the origins of the steppe civilization. During this period, in particular, the cultural identity, absolute and relative chronology of Botai-type monuments were determined, economic, socio-ethnic, spiritual components of Botai culture, forms and directions of development, causes of the cultural crisis and vectors of its transformation were reconstructed; the use of kumiss by Botai people was proved in foreign laboratories; the theory of archaeological Botai culture with its internal historical, ethnographic, ideological, economic, and social contexts is developed. As a research task, the authors determined an attempt to evaluate the results of many years of work on the problems of Botai culture.

Keyword: Kazakhstan, archaeology, Eneolithic, Botai culture, horsemanship, horse

Введение

Все древние материальные и духовные богатства народа отражены в историко-археологическом источнике. Через него проявляется душа народа, его многовековая мудрость, его видение окружающего мира и своеобразная история, жизненный опыт и т.д. Историко-археологическое наследие – это мощная энергия, наполненная образами, практикой и повседневной жизнью предшествующих поколений. Такие моменты всегда определяет повышенный интерес к археологической культуре, являющегося самостоятельной частью цивилизации. У истоков любой цивилизации прежде всего всегда стоит человек. Ботайский человек стоял у истоков Степной цивилизации и положил начало культуругенеза казахов. Поэтому необходимость обобщения полученного исторического материала из комплексов ботайской культуры и результаты его исследования не только обуславливает актуальность нашей темы, а так же представляет большой научный интерес для специалистов самых разных областей знания, привлекающих в свои исследования данные энеолитических объектов или изучающих его аспекты.

Работавшие в составе экспедиции А.А.Плешаков, Т.А.Даниленко, В.И.Зайтов, О.И.Мартынюк, А.М.Кисленко, И.Л.Чернай, В.С.Мосин и другие опубликовали свои труды по разным аспектам ботайской культуры. Были зарубежные совместные публикации с членами СКАЭ.

В отечественной археологии в последнее десятилетие заметно усилилось внимание к историографическим аспектам данной науки. Благодаря усилиям археологов Х.Алпысбаева, В.Ф.Зайберта, Ж.Таймагамбетова, О.А.Артюховой, В.Логвина, В.К.Мерца, Г.Т.Искакова, С.В.Захарова, Т.Б.Мамирова, Д.С.Байгунакова и других история изучения каменного века и эпохи палеометалла систематизированы. Особенно С.В.Захаров в своем исследовании «Изучение энеолита Северного Казахстана и Южного Зауралья» изучил и описал историю изучения памятников энеолита, содержание проблемы культурной атрибуции, анализировал вопросы моделирования экономического контекста и культурных общностей в энеолите вышеупомянутого региона (Захаров, 2009: 12-20). Позже опубликована статья Д.С.Байгунакова, где автор попытался по всему Казахстану выделить особенности энеолитических культур и комплексов. Он акцентировал свое внимание на перспективные историко-культурные районы, где выделены энеолитические объекты, этапы истории изучения меднокаменного века, а так же были раскрыты содержание происходивших в них историко-культурных процессов (Baigunakov, 2013: 94-96).

Данные археологического материала в казахстанской археологии широко используются для изучения и реконструкции истории духовной культуры древних насельников страны. Артефакт, несущий хронологически глубокую и разноплановую информацию, разумеется, интересен для истории культуры. Изучение отдельных артефактов и историко-археологических комплексов углубляет далекую историю, стимулирует историческое и типологическое осмысление уникальных явлений, его основных моментов. Трудно переоценить роль археологического артефакта в реконструкции культуры, особенно если речь идет о разработке проблем семантики и интерпретации различных парадигм. Исторический артефакт как отражение элементов культуры имеет прямое отношение к мифологии, архаичным и религиозным представлениям. По таким же параметрам специалистами в виде отдельной монографии воссозданы сакральные контексты ботайской культуры (Зайберт, Хазбулатов, Оутрам, Байгунаков, Бексеитов, Наурызбаева, Каражигитова, Сала, Деом: 2018). В ней анализированы сакральные и профанные контексты, мировоззрение и идеология насельников вышеназванной культуры.

Образовав специфическую подсистему, ботайская культура выполняла весьма важную роль в системе степной цивилизации. В своеобразной форме интегрировалась, закреплялась и аккумулировалась традиционная информация, выработанная ботайским этносом. Она заложила свои основы в степной части Евразии, позже исторический опыт у ботайцев переняли другие.

Некоторые итоги изучения

В результате 40-летних исследований Северо-Казахстанской и Кокшетауской археологических экспедиций на территории нынешних Северо-Казахстанской и Акмолинской областей открыто и частично исследовано несколько тысяч памятников археологии и истории. Следует отметить, что в Казахстане к 80-ым годам прошлого столетия энеолит еще не был известен в достаточной мере. Благодаря кропотливым трудам членов вышеназванных археологических экспедиции, удалось реконструировать историческое прошлое региона.

Поселение Ботай было открыто в 1980 году, археологической экспедицией под руководством В.Ф.Зайберта. Тогда же найденные многотысячные находки показали перспективность и уникальность объекта (Зайберт, 1981: 435-436). Новый объект сразу же заинтересовал широкий круг научной общественности (Даниленко, 1985: 34-47). Выступления членов археологической экспедиции с докладами в научных форумах, вызвали настоящую сенсацию среди специалистов евразийской археологии (Зайтов, 1985: 17-33; Плешаков, Зайберт, 1985: 48-59).

В 1983 году на Ботае был проведен Всесоюзный археологический семинар, на котором собрался весь цвет ученых первобытной археологии Евразии, Москвы, Ленинграда, Киева, Челябинска, Самары, Екатеринбурга, Новосибирска, Красноярска, Алматы, Караганды, Кустаная и многих других городов Союза. Уникальность поселения тогда была признана научной общественностью, о Ботае заговорили ученые дальнего зарубежья.

После обретения независимости Казахстана, поселение Ботай посетили ученые из Англии, США, ФРГ. В ходе их визитов были приняты совместные программы исследований материалов Ботая, которые включали посещение В.Ф.Зайберта в 1994 году ряд Британских университетов с лекциями о Ботае и организацию в Кембриджском археологическом музее выставки о ботайской культуре, а также организацию международного симпозиума «Ранние коневоды Евразии» на Ботае в 1995 году, на котором приняло участие 80 ученых из 16 стран дальнего и ближнего зарубежья. Помимо археологов, симпозиум посетили ученые естественных наук (палеозоологи, палеобиологи и др.), они также заинтересовались проблемами ботайской культуры.

В 1996 году были начаты совместные Казахстано-Германские исследования материалов Ботая и раскопки курганов раннего железного века. Открытие Ботая и других подобных объектов, их многолетнее исследование имело большое значение для поднятия авторитета археологии и исторической науки в Северо-Казахстанском регионе и республике в целом (Sandra, 1997; Anthony, Brown, 1998).

В 2000 году поселение Ботай было включено в состав государственного национального парка природы «Кокшетау». С этого времени на поселении начаты комплексные охранные мероприятия, сочетающие создание охранной зоны, рекультивацию оврагов разрезающих культурный слой, и охранные раскопки в береговой части памятника.

Важнейший этап в исследовании поселения Ботай был связан с реализацией государственной программы: «Изучения и сохранения историко-культурного наследия РК». В 2004-2006 годах Кокшетауской археологической экспедицией (руководитель В.Ф.Зайберт) были проведены масштабные научные и охранные работы на поселении Ботай, позволившие обеспечить относительную безопасность культурного слоя памятника от разрушения оврагами и изложить основные результаты исследований в коллективной монографии «Тайны древней степи» (Зайберт, Тюлебаев, Задорожный, Кулаков, 2007). Основные результаты комплексного изучения и сохранения поселения Ботай излагаются в данной книге. В ней широко представлены материалы многолетних раскопок. Авторами были восстановлены отдельные находки, проведен статистический анализ артефактов, опыт реконструкции ботайского социума и т.д.

В 2009 году по Национальной Стратегической программе «Культурное наследие» была издана итоговая монография «Ботайская культура» под авторством В.Ф.Зайберта. В этой фундаментальной книге были подняты проблемы археологических дефиниций и исторических реконструкций, различные проблемы поселения Ботай и памятников ботайского типа, обоснована роль ботайской культуры в мировой археологии, анализирована палеоэкономическая модель носителей вышеупомянутой культуры, изучен ботайский хозяйственно-культурный тип и социум (Зайберт, 2009).

В 2011 году началась реализация международного проекта (Казахстан, Великобритания, Китай, Литва) по изучению поселения Ботай. Раскопки организованные по линии Министерства культуры РК сочетались с исследованиями окружающей среды в Ботайское время и поисками следов

возможного земледелия у ботайцев. Косвенно а возможности земледелия свидетельствуют ряд артефактов и визуальных наблюдений (землеройные костяные и каменные орудия, абразивные плиты (зернотерки?) фундаментальность жилищной архитектуры и устройства закрытых очагов (тандыров?) топографическая приуроченность поселений Ботайской культуры к качественным мелко-зернистым, разноцветным суглинкам четвертичного и раннеголоценового происхождения.

Каждый год со дня открытия поселение Ботай и другие памятники ботайской культуры были исследованы учеными, в полевой работе принимали участие студенты, школьники и другие энтузиасты. Столь высокий интерес к объекту эпохи энеолита (4-3 тыс. до н.э.) был вызван прежде всего тем, что поселение Ботай было новым памятником, большим по размерам (20 га), информативности, богатству археологического и остеологического материалов (350 тыс. единиц), который изучается уже 40 лет, а исчерпывающаяся информация о памятнике может быть получена только через двести лет. Следует иметь ввиду не только объемность археологического источника, но и заложенный в нем научно значимый исторический контекст, который реконструируется при помощи традиционных типолого-статистических методов и возможностей инновационных технологий. В результате коллективной деятельности отечественных и зарубежных специалистов из Германии, Англии и США были выявлены определенные закономерности развития древних этносов Центральной части Евразии и сделан ряд научных открытий, позволившие реконструировать основные особенности историко-культурного развития в степной зоне. Естественно, комплексные международные исследования повышали верификацию выводов исследований и их объективность. С другой стороны они заложили основу всемирной славы ботайской культуры.

2018 году 31 марта принято Постановление Правительства РК №150. Правительство Республики Казахстан постановило реорганизовать республиканское государственное казенное предприятие «Музей мира и согласия» Министерства культуры и спорта Республики Казахстан путем выделения из него республиканского государственного казенного предприятия «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Ботай».

В том же году 7 июля на территории национального парка «Бурабай» (Акмолинская область) под открытым небом состоялось торжественное открытие культурно-исторического музея «Ботай - Бурабай» (визит центр).

Все вышеперечисленные мероприятия реализовались в рамках проекта «Сакральная география» программы «Рухани жангыру».

Такой интерес со стороны государства и общественности, показывает значимость работы по проблемам ботайской культуры. Ведь для современного общества нужны прикладные программы историко-культурного, этно-культурного и патриотического воспитания граждан. Это могут быть музейно- археологические и этнографические комплексы под открытым небом, где наглядными привлекательными инновационными методами демонстрируется уникальная история нашей страны.

Ботайская культура: в прошлом и настоящем

Историческое значение результатов исследований ботайской культуры заключается в следующем: в степях Северного и Центрального Казахстана впервые на планете в IV тыс. до н. э. была одомашнена лошадь.

После нескольких миллионов лет эволюции от пешей коммуникации человечество перешло к конной. Этот момент и был началом степной цивилизации, динамичным ускорителем мирового исторического процесса. Начиная с IV тыс. до н. э. – времени сложения ботайской культуры ранних коневодов Евразии – вплоть до индустриальной эпохи XVII-XVIII вв. лошадь играла основную роль в эволюции цивилизационных процессов не только в Великой степи, но и в остальной ойкумене Старого Света.

Если судить по археологическим материалам, то ботайское население вело полусёдлый образ жизни. Впервые в степях люди стали строить капитальные деревянные сооружения с использованием оригинальных архитектурных приёмов. Жилые полу наземные дома строились из дерева, глины, костей лошади, бересты и земляных пластов. Дома доходили по площади до 120 кв м (Кисленко, 1993: 117-137). Они были многоугольными по форме, а сводчатое перекрытие держалось очень прочно без опорных столбов.

Ботайцы за две тысячи лет до эпохи бронзы пользовались медными инструментами и предметами. Они были искусными мастерами, медиками, художниками и ювелирами. Трепанация

череп в условиях того времени граничит с фантастикой. Ряд изделий выполнены таким совершенным образом, что невозможно зачастую представить себе технологии каменного века.

Жизнь в степи заставляла население выработать календарные циклы скотоводов. Зимой они переходили в большие поселения и стационарные дома, а весной часть жителей поселков вместе с лошадьми уходили в открытые степные районы Тургайской ложбины и отрогов Улутау в Джезказганском регионе. Фактом является рисунок на глиняном горшке изображающий два колеса и стилизованное изображение лошади между ними (Мартынюк, 1985: 59-72). Для временного жилья использовалось лёгкое жилище, сделанное из тала и шкур лошадей, а эврикой для создания первых юрт была обыкновенная плетёная из тальника корзина, которая своей простой и прочной конструкцией завораживала людей, давая им инструмент лова рыбы, остова, обмазанного глиной (будущий сосуд). Нагляден макет перевёрнутой вверх дном корзины как прообраз ботайского жилища или юрты (Кисленко, 1993: 117-137). Все значительные и малые открытия первых коневонов внедрялись в повседневную практику, закреплялись в процессе традиционного воспитания, передавались из поколения в поколение на протяжении тысячелетий и распространялись по степным и лесостепным просторам Евразии.

Достаточно простого перечисления достижений носителей ботайской культуры в IV-III тыс. лет. до н.э. застежки пут для лошадей из кости и дерева, скальпели для кастрации жеребцов в виде трубчатых проколов из птичьих костей, костяные и волосяные удила, недоуздки из ремней, домостроительная и хозяйственная архитектура многоугольной круговой планировки купольного типа, укрюк – длинная палка с петлей на конце – орудие табунщика для ловли лошадей, боласы – метательные каменные шары для охоты на мелких животных, птиц и парнокопытных и др., метательные дротики, лук и стрелы, копьё метательные, транспорт колесный, шестерёночные каменные диски для скручивания веревок, каменные диски с отверстием в центре в качестве маховиков станковых сверл, консервные ямы и принцип консервации мяса, очажная печь или прототандыр – защитный усеченный конус над костром в жилищах, сделанный из обмазанной глиной корзины без дна, первичный экономический придомный комплекс – жилищно-производственное помещение коневода и примыкающий к нему загон для лошадей (дойных кобылиц и жеребят), уникальные ювелирные изделия – каменные бусины, костяные долота – стамески, цилиндрические костяные штампы, пластина из самородной меди (Зайберт, 1993; Зайберт, Тюлебаев, Задорожный, Кулаков, 2007).

В последние годы назрели новые аспекты исследования ботайской культуры, связаны они с такими проблемами как ее происхождение, соотношение автохтонного и инновационного формирования данного историко-культурного явления, вопросы соотношения хозяйственной деятельности носителей вышеназванной культуры и ее роль в сложении культур эпохи бронзы степной Евразии.

В результате многолетних исследований создана модель доместикации лошади, которая связана с природно-ландшафтным контекстом (Alan K. Outram, Natalie A. Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed, 2010). Доместикация лошади стимулировала развитие производящей экономики в ее многоотраслевой форме с доминантой коневодства. Это в свою очередь привело к развитию домашних производств, интеграции трудовой деятельности и образованию крупных поселений.

Переход к многоотраслевой экономике детерминировал социальное устройство и общественную организацию, нормы общежития. Ботайцы взаимодействовали внутри своего многоукладного хозяйства. Оно регулировалось социальными потребностями и состоянием биосферы и гидросферы. При возрастании роли рыбного и охотничьего промыслов уменьшается доля мясного рациона обеспечиваемого лошадьми, и наоборот - при экстремальных условиях для присваивающих форм добычи увеличивалось потребление домашних лошадей. Смена «меню» происходила динамично в процессе утилизации различных ландшафтных и климатических районов в рамках зоны обитания ботайцев. Весной часть ботайцев уходила с лошадьми в юго-западном направлении от Кокчетавских сопков в Верхнее Приишимье и Притоболье. Здесь ненадолго оживали многочисленные речки и озера с временным стоком. В это время все больше употреблялись в пищу продукция охоты и рыболовства, широко использовалась и молочная пища. К осенне-зимнему периоду, когда ботайцы собирались в поселках, возрастала роль мясной продукции, так как начинался забой лошадей (Зайберт, 2009: 293-298). Археологически это подтверждается обилием артефактов, относящихся к сфере домашних промыслов и формам хозяйства как на стационарных круглогодичных поселениях типа Ботай,

Красный Яр, так и на сезонных, весенне-летних стоянках типа Терсек, Кожай, Соленое озеро и других (Калиева, Логвин, 1997).

Новая система конной коммуникации эпохи энеолита на несколько тысячелетий в перспективе определила характер взаимодействия человека и окружающей среды. Возможности конной коммуникации определили уровень развития производительных сил, новые пространственные возможности освоения человеком территории, определили историческую преемственность систем жизнеобеспечения, канонизировали содержательную часть понятий «степняки», «скотоводы», «кочевники» и «номады». Степные культуры, переживающие на протяжении тысячелетий развитие и регрессию освоения технических открытий, трансформируясь культурно и этнически, сохраняли адаптивные системы.

Выводы

Историю отечественной археологии трудно представить себе без такого события, как 40-летнее исследование ботайской культуры. Впервые представив перед специалистами материалы поселения Ботай в 1980 году, постепенно получили широкую известность не только на Родине, но и в дальнем зарубежье. Поселение Ботай впоследствии, оказался тем полигоном, на котором применялись и совершенствовались методы исторических и естественнонаучных исследований. Именно здесь был сделан первый опыт восстановления жилищ энеолитических комплексов в Казахстане. Благодаря раскопкам памятников ботайской культуры отечественная историческая наука обогатилась целым спектром исследовательских изысканий и реконструкций.

В отличие от памятников палеометалла Казахстана, история дальнейших раскопок поселения Ботай определила его уникальную судьбу: от постепенного совершенствования методики раскопок к уточнению исторических выводов, путем применения различных методов естественных наук. Использование в археологических разведках геомагнитных методик, космических фотоматериалов, применения инновационных технологии (GPS и др.), моделирование ситуационных планов, различные анализы и другие дали толчок по новому взглянуть на проблемы отечественной археологии.

Открытие поселения Ботай и соотнесение его к эталону энеолитических комплексов было тесно связано с процессом расширения и удревления ареала памятников Степной цивилизации. Ряд исследователей справедливо ставили ботайскую культуру у ее истоков. Степная цивилизация – это самовоспроизводящаяся независимая социально-экономическая, культурно-политическая и идеологическая система, актуализирующая по мере потребности культурные инновации. На основе степной цивилизации в исторические времена происходит сложение и трансформация традиционных культур.

Крупнейшее в регионе энеолитическое поселение Ботай являлось на протяжении энеолита центром сложнейших исторических процессов. Особое место ботайской культуры определяется исключительностью его географического положения. Возникновения и существования этой культуры осуществлялось на местной основе. Некоторое время сосуществовавшие с представителями неолитической атбасарской археологической культуры, ботайцы постепенно доминировали и со временем стали хозяевами на огромном степном пространстве. Занимаясь коневодством представители ботайской культуры на протяжении веков выполняли роль связующего звена между насельниками Центральной Азии. По археологическим материалам частично можно воссоздать различные элементы этнокультурного взаимопроникновения, так как некоторые материалы были привезены сюда из Сибири, Средней Азии.

Исторический опыт в коневодстве ботайцев, передавались из поколения в поколение на протяжении многих веков. Археологические материалы ботайской культуры, их предметы труда, произведения искусства, архитектурные комплексы, религиозные вещи и жизненный повседневный опыт, сделали их достоянием всего человечества на территориях Евразии.

Список использованной литературы:

1. Даниленко Т.А. (1985). *Костяной инвентарь поселения Ботай. Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск*
2. Зайберт В.Ф. (1981). *Исследования в Северном Казахстане. Археологические открытия 1980 года. Москва: Наука*

3. Зайберт В.Ф. (1993). Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск Зайберт В.Ф. (2009). Ботайская культура. Алматы: «КазАқпарат»
 4. Зайберт В.Ф., Тюлебаев А.Ж., Задорожный А.В., Кулаков Ю.В. (2007). Тайны древней степи. Петропавловск
 5. Зайберт В.Ф., Хазбулатов А.Р., Оутрам Алан, Байгунаков Д.С., Бексеитов Г.Т., Наурызбаева Э.К., Каражигитова А.Е., Ренато Сала, Жан-Марк Деом. (2018). Сакральные контексты ботайской культуры. Астана: Казахский научно-исследовательский институт культуры
 6. Зайтов В.И. Характеристика каменных орудий поселения Ботай. Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск.
 7. Захаров С.В. (2009). Изучение энеолита Северного Казахстана и Южного Зауралья. Автореферат дисс... канд. истор. наук: 07.00.06. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана
 8. Калиева С.С., Логвин В.Н. (1997). Скотоводы Тургай в третьем тысячелетии до нашей эры. Кустанай
 9. Кисленко А.М. (1993). Опыт реконструкции энеолитического жилища. Проблемы реконструкции хозяйства и технологий по данным археологии. Петропавловск
 10. Мартынюк О.И. (1985). Керамика поселения Ботай. Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск
 11. Плешаков А.А., Зайберт В.Ф. (1985). Рубящие орудия поселения Ботай. Энеолит и бронзовый век Урало-Иртышского междуречья. Межвузовский сборник. Челябинск
 12. Alan K. Outram, Natalie A. Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed. (2010). The Earliest Horse Harnessing and Milking. SCIENCE. 6 march. VOL. 323.
 13. Anthony D., Brown D. (1998). Bit Wear Horseback Riding and the Botai Site in Kazakstan. - New York.
 14. Baigunakov D.S. (2013). From the History of the Kazakhstan's Eneolithic study. 2nd International scientific conference "European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches". 18-19th February 2013. Volume 1. Stuttgart, Germany
 15. Sandra O. (1997). A Model For Incipient Horse Domestication Based on the Eneolithic Botai Culture and Modern Kazak Pastoralism. Paper delivered at the 62nd Annual Conference of the Society for American Archaeology, Nashville.
- References:
1. Danilenko T. A. (1985). Bone inventory of the Botai settlement. Eneolithic and Bronze Age of the Ural-Irtysh interfluve. Interuniversity collection. Chelyabinsk
 2. Seibert V. F. (1981). Research in Northern Kazakhstan. Archaeological discoveries of 1980. Moscow: Nauka
 3. Seibert V. F. (1993). Eneolite of the Ural-Irtysh interfluve. Petropavlovsk Seibert V. F. (2009). Botay culture. Almaty: "KazAqparat»
 4. Seibert V. F., Tyulebaev A. Zh., Zadorozhny A.V., Kulakov Yu. V. (2007). Secrets of the ancient steppe. Petropavlovsk
 5. Seibert V. F., Khazbulatov A. R., Outram Alan, Baigunakov D. S., Bekseitov G. T., Nauryzbayeva E. K., Karazhigitova A. E., Renato Sala, Jean-Marc Deaume. (2018). Sacred contexts of Botai culture. Astana: Kazakh Research Institute of Culture
 6. Zaitov V. I. Characteristics of stone tools of the Botay settlement. Eneolithic and Bronze Age of the Ural-Irtysh interfluve. Interuniversity collection. Chelyabinsk.
 7. Zakharov S. V. (2009). Study of the Eneolithic of Northern Kazakhstan and Southern Trans-Urals. Autoreferat diss... cand. history of Sciences: 07.00.06. Almaty: A. Kh. Margulan Institute of Archeology
 8. Kalieva S. S., Logvin V. N. (1997). Turgai cattle breeders in the third millennium BC. Kustanai
 9. Kislenco A.M. (1993). Experience of reconstruction of the Eneolithic dwelling. Problems of reconstruction of economy and technologies according to archeology. Petropavlovsk
 10. Martynyuk O. I. (1985). Ceramics of the Botay settlement. Eneolithic and Bronze Age of the Ural-Irtysh interfluve. Interuniversity collection. Chelyabinsk
 11. Pleshakov A. A., Seibert V. F. (1985). Chopping tools of the Botai settlement. Eneolithic and Bronze Age of the Ural-Irtysh interfluve. Interuniversity collection. Chelyabinsk

12. Alan K. Outram, Natalie A. Stear, Robin Bendrey, Sandra Olsen, Alexei Kasparov, Victor Zaibert, Nick Thorpe, Richard P. Evershed. (2010). The Earliest Horse Harnessing and Milking. SCIENCE. 6 march. VOL. 323.

13. Anthony D., Brown D. (1998). Bit Wear Horseback Riding and the Botai Site in Kazakstan. - New York.

14. Baigunakov D.S. (2013). From the History of the Kazakhstan's Eneolithic study. 2nd International scientific conference "European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches". 18-19th February 2013. Volume 1. Stuttgart, Germany

15. Sandra O. (1997). A Model For Incipient Horse Domestication Based on the Eneolithic Botai Culture and Modern Kazak Pastoralism. Paper delivered at the 62nd Annual Conference of the Society for American Archaeology, Nashville.

МРНТИ 03.41.00

УДК: 903/904 (574.5) «637» / «638

С.Мургабаев¹, Л.Малдыбекова²

*¹ Казахский Национальный университет им. аль-Фараби,
Докторант кафедры «Археология, этнология и музеология»
e-mail: saginbay@mail.ru*

*² Международный казахско-турецкий университет им.Х.А.Яссави,
научно-исследовательский институт археологии
Туркестан, Казахстан e-mail: m.laz69@mail.ru*

ВОПРОСЫ ОХРАНЫ ЛАНДШАФТА В ЗОНЕ РАСПОЛОЖЕНИЯ ПЕТРОГЛИФОВ САУЫСКАНДЫК

Аннотация

В статье дана общая характеристика уникального памятника наскального искусства Сауыскандык, открытого в 2004 году в ходе работ Туранской археологической экспедиции Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Яссави в северо-западной части Каратау. Также в статье затрагиваются вопросы режима содержания зоны охраны ландшафта в районе расположения петроглифов Сауыскандык, с целью сохранения естественной среды, взаимосвязанной с наскальными рисунками и древними памятниками, для создания благоприятных для сохранения и туристского показа петроглифов, поддержания экологического равновесия.

Ключевые слова: наскальные изображения, петроглифы, Каратау, Сауыскандык, охранный режим содержания, охрана ландшафта.

С.Мургабаев¹, Л.Малдыбекова²

*¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Археология, этнология және музеология кафедрасының докторанты*

*² Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Археология ғылыми-зерттеу институты*

САУЫСҚАНДЫҚ ПЕТРОГЛИФТЕРІ АУМАҒЫНДАҒЫ ЛАНДШАФТЫ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 2004 жылы Қаратаудың солтүстік-батыс бөлігіндегі орналасқан Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Археология ғылыми-зерттеу орталығының Тұран археологиялық экспедициясының далалық жұмыстары кезінде ашылған Сауыскандық бейнелеу өнерінің бірегей ескерткіші туралы жалпы сипаттама берілген. Мақалада сонымен қатар Сауыскандық петроглифтері аумағындағы ландшафтты қорғау аймағын сақтау режимі, жартастық кескіндемелермен және ежелгі ескерткіштермен өзара байланысты табиғи ортаны сақтау, туристік

көріністерді сақтау және сақтауға қолайлы петроглифтер құру, экологиялық тепе-теңдікті сақтау мәселелері қарастырылған.

Кілт сөздер: тасқа салынған суреттер, петроглиф, Қаратау, Сауыскандық, қорғау аймағы, пайдалану тәртібі, ландшафтты қорғау.

S. Murgabayev¹, L. Maldibekova²

¹*National Al-Farabi University, Department of Archeology, Ethnology and Museology, doctoral student*

²*International Kazakh-Turkish University named after H.A. Yassavi, Archeology Research Institute*

LANDSCAPE PROTECTION ISSUES IN THE SAUYSKANDYK PETROGLYPH SITES

Abstract

In the article of дана there is general description of unique monument of rock art of Sauskandyk, open in 2004 during works of Turan of archaeological expedition of the International Kazakh-Turkish university of the name Ahmed Yassau in north-western part of Karatau. Also in the article the questions of the mode of maintenance of zone of guard of landscape are affected in the district of location of petroglyphs of Sauskandyk, with the purpose of maintenance of natural environment associate with rock pictures and ancient monuments, for creation friendly to maintenance and tourist show of petroglyphs, maintenance of ecological equilibrium.

Keywords: cave paintings, petroglyphs, Karatau, Sauyskandyk, security zone, maintenance regime, landscape protection.

Введение. Южный Казахстан, а особенно регион хребта Каратау, в археологическом плане является одним из самых интересных и в то же время наименее изученных регионов Центральной Азии.

Хребет Каратау – крупный северо-западный отрог Тянь-Шаня- начинается от перевала Чакпак, Куйкасу (50-60км к ЮЗЗ от г. Тараз) и тянется по азимуту 30° в северо-западном направлении более 400 км охватывая территорию Жамбылской и Южно-Казахстанской областей, до гор Даут (или Жетим Шоқы (269м н.у.м.)) Кызылординской области. Хребет Каратау представлен двумя субпараллельно расположенными отрогами- северо-восточный отрог получил названия Малый (Киши) Каратау и юго-западный Большой (Улкен) Каратау. Малый и Большой Каратау разделен межгорной впадиной. Рельеф Большого Каратау колеблется от среднегорья до низкого холмистого и постенно понижается к северо-западу и, оканчиваясь у горы Даут переходит в слабовсхолмленную пустынную равнину Дариялык-Такыр.

Большой Каратау в основном расположен на территории Южно-Казахстанской области и заходит своими западными отрогами, постепенно понижаясь, в юго-восточную часть Кызылординской области. Он пересекает эти области по диагонали с ЮВ на СЗ. Многочисленные горные речки скатываются с вершин хребта по северо-восточным и юго-западным склонам его. Климат хребта Каратау определяется его своеобразным географическим положением, прежде всего удаленностью от океана и соседством с пустынями на севере Бетпак Далой и Моюнкумами, на юге Кызылкумами. Эти факторы обуславливают его континентальность, значительные суточные и сезонные колебания температуры воздуха, сухость в горах, Хребет Каратау богато снабженный водными источниками, является довольно благоприятным субрегионом южных окраин казахстанской территории, что обусловило наличие здесь издревне важнейших путей сообщения, соединяющих Маргиану и Бактрию, северный Иран, Западный и Центральный Казахстан, Урал. Разной интенсивности контакты на протяжении многих поколений не могли не отразиться на облике материальной культуры региона.

Методология. В ходе научных изысканий Туранской археологической экспедиции Международного Казахско-Турецкого университета им. А. Ясави под руководством М. Елеуова в 2004 году (начальник отряда С. Мургабаев) в северо-западной части Каратау был открыт уникальный памятник изобразительного искусства в урочище Сауыскандык [1, 11-110]; [2, 386-391].

Большая концентрация уникальных и разновременных петроглифов на участке береговой полосы, протяженностью в 5 км, ставит Сауыскандык в один ряд с такими выдающимися памятниками наскального искусства как Тамгалы, Ешкиольмес и Арпаузен, поэтому создание на его базе историко-культурного заповедника или заказника и включение, при формировании

соответствующей инфраструктуры, в систему местного и международного туризма, представляется вполне возможным.

Наскальные изображения Сауыскандык находятся в 50 км к северу от пос. Енбекши Шиелинского района Кызылординской области РК, в 3,5 км от трассы Шиели-Тайканыр, на самой западной оконечности хребта Большой Каратау.

Для удобства работы участки с наскальными изображениями подразделены нами, по естественным границам, на девять условных групп, причем, семь из них - на правом берегу и две группы – на левом.

Известно, что выбор экспозиции скальных плоскостей для выбивки рисунков должен всегда соответствовать идеологическим, религиозным, эстетическим, эмоционально ориентированным представлениям и запросам и в некоторой степени - соображениям, связанным с техникой выполнения петроглифов. Выбор каждой скальной поверхности, в основном, был продиктован тем принципом, что древний художник искал, прежде всего, гладкую и твердую поверхность, которая вполне подходила бы для нанесения рисунков. Однако, в ряде случаев наблюдается, что древний художник явно игнорируя более подходящую плоскость камня выбирал менее удачную с точки зрения удобства для рисования, поскольку она по каким-то параметрам не соответствовала предъявляемым требованиям. Расположение камней с рисунками не случайно: петроглифы локализованы в очень удобных местах ландшафта - часто близ водных источников, вокруг вершин, либо на местах переходов и перевалов. В комплексе Сауыскандык присутствуют все эти признаки: вершина Улкен Сауыскандык (794,6 м) одна из высоких точек северо-западного Каратау; во-вторых, параллельно вершине протекает речка Бала Сауыскандык, не пересыхающая круглый год; в третьих, здесь большое количество удобных для выбивания рисунков ровных плоскостей; наличие небольших долин с родниками, удобных для проведения ритуальных действий [3; 68-74]; [4; 22-28].

По степени насыщенности плоскостями с рисунками группы неравноценны. Самое большое количество удобных для выбивания рисунков плоскости зафиксировано в третьей группе. Здесь, соответственно, преобладают мотивы и сюжеты бронзового века [5; 52-65]. Однако, самые редкие и выдающиеся произведения наскального изобразительного искусства раннего железного века, выполненные в скифо-сибирском зверином стиле также зафиксированы в этой группе [6; 258-266]; [7; 62-75]. Древнетюркский пласт гравюр представлен образом конного воина и охотничьими и батальными сюжетами [8].

Основная масса рисунков урочища Сауыскандык выбита на плоскостях камней, расположенных на правом берегу реки Бала Сауыскандык и охватывает время от эпохи бронзы до средневековья включительно. Встречаются этнографические рисунки и тамги казахов [8].

Большая часть рисунков нанесена на обнаженных гладких плоскостях коренных пород. Экспозиция петроглифов преимущественно наклонная, с обращением на юг, к речке. Общее число плит с рисунками составляет более 2000.

Своеобразие местонахождения является также организация композиций по круговому или вертикальному принципам.

Петроглифы Сауыскандык занимают территорию **133,22 га**. В целом размеры территории охранной зоны **219,1 га**, охраняемой природно-ландшафтной зоны **326,48 га**. Вместе они составляют охранную зону – территорию с общей площадью **678,8 га**.

Зона регулируемой застройки **3 га**. В охранную зону входит проблемная территория площадью в **1 га**, находящаяся во владении ТОО «Балауса».

Петроглифы правобережья р. Бала Сауыскандык

Группа I. Наскальные изображения первой группы расположены в юго-восточной части небольшой сопки на правом берегу водопада Куркуреу, на юго-западном повороте реки Бала-Сауыскандык. У подножья сопки с петроглифами на широкой площадке с родником многие годы функционировали загон для скота и жилые постройки.

Подгруппа Ia- самая северо-западная подгруппа наскальных рисунков Сауыскандык, находится на правом берегу речки Бала-Сауыскандык, к северу от водопада Куркуреу, на юго-западном повороте русла речки. Основное скопление рисунков сосредоточено на юго-западной и часть рисунков на северо-восточной части сопки. Экспозиция петроглифов преимущественно наклонная, с обращением на юго-запад. Плоскости с рисунками занимают территорию **10,6 га**. Охранная зона проходит на расстоянии 50 м от наскальных полотен с петроглифами и занимает в общем **8,8 га**.

Подгруппа I б,в в северной части небольшой долины с родником, на небольшом холме. Плоскости с петроглифами обращены на юг. Рисунки занимают территорию **2,02 га** (подгруппа Iб) и **1,3 га** (подгруппа Iв). Охранная зона проходит на расстоянии 50м от плоскостей с рисунками.

Группа II. Сопка с петроглифами протянулась с запада на восток вдоль правого берега речки Сауыскандык. Большая часть рисунков сосредоточена в западной части склона. У подножья сопки, на ровной площадке сохранился комплекс современных построек, вокруг которых нами были зафиксированы погребальные памятники. Здесь часть археологических объектов оказалась под толщей хозяйственного мусора. Плоскости с рисунками занимают **14,5 га**, охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

Группа III - самая большая по площади и количеству и видовому составу и тематике сюжетов наскальных изображений группа. Общее количество плит с рисунками – более 360, в большинстве это многофигурные композиции. Плоскости с рисунками занимают **33 га**, охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

Здесь, на южном склоне сопки сохранился участок тропы, выровненный плоскими плитами. Подобный случай зафиксирован в Туве. Имеет ли эта тропа отношение к рисункам, неясно.

Рисунки выбиты на удобных плоскостях с плотной патиной и чаще всего составляют многофигурные композиции.

Группа IV. Здесь сопка непосредственно подходит к правому берегу реки Сауыскандык. Основная часть изображений сосредоточена у подножья и среднем уровне скальных обнажений. Плоскости с рисунками занимают **8,8 га**, охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

Группы V, VI. Петроглифы данных групп расположены на восточной оконечности горной гряды. Плоскости с рисунками занимают **13 га** (группа V) и **14,6 га** (группа VI), охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

Группа VII – последний объект на равнине в конце горной цепочки на правом берегу родника Бала Сауыскандык. В восточной, северо-восточной части этой группы расположена равнина благоприятная для жизни. Здесь берут начало несколько родников и еще со времен Советской власти здесь сохранились небольшие дома для чабанов и сад. Местность использовалась древними насельниками в качестве временной стоянки и для проведения каких-либо ритуальных действий. Количество рисунков этой группы по сравнению с V-VI гр. гораздо больше. Плоскости с рисунками имеют высокую патинизацию, цвет красноватый или же краско-коричневый. Плоскости с рисунками занимают **14,4 га**, охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

Петроглифы левобережья р. Бала Сауыскандык

Группа VIII - рисунки расположены напротив рисунков II группы, на левом берегу реки на скалах у реки. Сохранность большинства рисунков плохая, это связано с отслаиванием поверхностной корки камней на целом ряде участков, но в западной части этой группы на горизонтальных или ориентированных на юг, юго-восток плитах сохранились рисунки древнего периода. Плоскости с рисунками занимают **10 га**, часть рисунков в 50 метрах к северо-западу от основного скопления рисунков на другой стороне горной дороги, ведущей к вахтовому городку завода ТОО «Балауса» занимают территорию **3 га**, охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

В верхней части сопки обнаружено полуразрушенное погребение раннетюркского периода. В 2012г. на погребение были произведены раскопочные работы.

Группа IX. Здесь рисунки расположены на восток от группы VIII вверх по течению реки, напротив группы Сауыскандык III. Плоскости с рисунками занимают **8 га**, охранная зона проходит на расстоянии 50м от скалы с рисунками.

Основная часть плоскостей этой группы ориентирована на север, т.е. бледный загар, склонны к природному разрушению. Поэтому рисунки нанесены на плоскости ориентированные на восток, юго-восток с высокой степенью загара.

Режим содержания зоны и использования зон охраны петроглифов Сауыскандык

В пределах зон охраны петроглифов Сауыскандык запрещаются строительные, земляные и взрывные работы, выпас скота, прокладка линий связей и электропередач, расположение мест отдыха туристов, проезд гусеничного и колесного транспорта, складирование мусора, выбивка новых надписей и изображений. Использование зоны должно быть подчинено цели сохранения петроглифов

Сауыскандык, направлено на проведение научно-исследовательской работы и на развитие ограниченного специализированного туризма.

Состояние на данный момент:

1) на юго-западной части подгруппы I а и через центр VIII группы проходит электролиния для электроснабжения вахтового городка ТОО «Балауса» т.е. ЛЭП проходит в границах охранной зоны.

2) Между заводом и вахтовым городком пролегает грунтовая дорога (вдоль северной, северо-восточной VIII группы петроглифов, т.е. дорога расположена в центре охранной зоны, вибрация от движений тяжелого автотранспорта оказывает негативное влияние на скальную поверхность).

3) Для отопления зданий вахтового городка, бани используется твердое топливо – уголь; образующийся в результате сгорания дым, выхлопные газы, другие агрессивные примеси, содержащиеся в воздухе (углекислота, окислы азота и др.) - так называемые кислотные дожди, которые являются последствиями индустриального развития также оказывают разрушающее действие на скальную поверхность и относятся к антропогенным факторам разрушения. В результате деятельности завода ТОО «Балауса», жизнедеятельности рабочих завода на территории охранной зоны складывается мусор, засоряющий окружающую местность.

4) В будущем необходимо перекрыть грунтовые дороги для автотранспорта, пролегающие посередине комплекса

5) Рядом с I и II группами петроглифов находятся жилые и хозяйственные постройки местных чабанов, в будущем стоит вопрос о перенесении их за пределы ландшафтной зоны, так как в пределах ландшафтной зоны выпас скота недопустим. К примеру, в долине, расположенной рядом со II группой по словам местных жителей находится могильник эпохи бронзы, а в этой части дневная поверхность земли повышена на 15-20см за счет слежавшегося овечьего помета и другого мусора.

6) Необходим постоянный мониторинг влияния взрывов на памятник, контроль тротилового эквивалента взрывов, проводимых на карьере завода ТОО «Балауса».

**Режим содержания зоны охраны ландшафта в районе расположения петроглифов
Сауыскандык**

Цель создания зоны: сохранение естественной среды, взаимосвязанной с наскальными рисунками и древними памятниками, для создания благоприятных для сохранения и туристского показа петроглифов, поддержания экологического равновесия. На территории зоны охраняемого ландшафта требуется поддержание существующего состояния, рекомендуется вынос за пределы зоны воздушных линий различного назначения. Запрещаются различные земляные, взрывные работы. Не разрешается строительство зданий, искажающих ландшафт и не связанных с охраной и использованием петроглифов.

Рекомендуемое использование зоны: размещение объектов туристского показа, прокладка туристических маршрутов.

Использование зоны должно быть подчинено цели сохранения петроглифов Сауыскандык и других археологических памятников, направлено на проведение научно-исследовательской работы и на развитие ограниченного специализированного туризма.

Заключение. Учитывая вышесказанное, зона регулируемой застройки должна находиться за пределами ландшафтной зоны. У входа в ущелье возле горной дороги отходящей от трассы Шиели-Тайканыр в северо-западной части комплекса есть подходящая территория (3 га) для строительства посетительского центра и офиса (местоположение зафиксировано на карте). Выбор местности должен отвечать следующим требованиям:

- должен контролировать входную часть в ущелье;
- основание под строением должно быть твердым и каменистым, чтобы не было необходимости в устройстве фундаментов;
- на месте его установки не должно быть археологических остатков.

Список использованной литературы:

1. Қызылорда облысының тарихи ескерткіштерінің жинағын баспаға даярлау (қорытынды). Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. - Түркістан, 2005. - 115 б. / А. Ясауи атындағы ХҚТУ АҒЗО архиві.

2. Мургабаев С.С.(2006). Қаратау петроглифтерінің гұрыптық сипаттағы антропоморфты көріністері // II халықаралық туркология конгресі. Қазіргі заманғы туркология: Теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. II бөлім. – Түркістан. - 386-391- бб.

3. Мургабаев С., Самашев З., Елеуов М (2006). Үлкен Қаратау петроглифтері // ҚазҰУ Хабаршысы. – Алматы, № 3 (42). - 68-74 - бб.
4. Швец И.Н., Самашев З.С., Мургабаев С.С. Бедельбаева М.(2008) Петроглифы местонахождения Сауыскандык: к проблеме культурных контактов древнего населения Евразии. // История чтения памяти М.П.Грязнова. Омск. С. 342-348
5. Мургабаев С.С. (2013) Проблемы хронологии и культурных связей ранних петроглифов Каратау // Научная обзрение Саяно-Алтая . –Абакан: ГБНИУ РХ «ХакНИИЯЛИ».- № 1(5), 2013. Серия: Археология. Вып.1. – С. 52-66.
6. Мургабаев С.С. (2008) Үлкен Қаратау петроглифтеріндегі ерте темір кезеңінің бейнелері // «Қазақ даласының көшпенділері: Еуразиядағы скиф-сақ дәуіріндегі этно-әлеуметтік мәдени үрдістер мен қарым-қатынастар» халықаралық ғылыми конференциясының материалдары. - Астана, 2008. - 258-266 – бб
7. Some Questions Regarding the rock art of Kazakhstan (Каталог Культуры и искусство Казахстана) // Nomads and Networks. The Ancient and Culture of Kazakhstan. Нью-Йорк, 2012. pp. 62-75
8. Самашев З.,Мургабаев С.С, Елеуов М.(2014) Петроглифы урочище Сауыскандык Издательская группа филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. – 350 с.

References:

1. Kyzylorda oblysynyn tarikhi eskertkisherinin zhinagyn baspaga dayarlau (korytyndy). Gylym-zertteu zhymystary turaly esep. - Turkistan,2005. - 115 b. / A. Yasaui atyndagy HKTU AGZO archivi.
2. Murgabaev S. S.(2006). Karatau petroglypterinin guryptyk sipattagi antropomorfty korinisteri // II halykaralyk turkologiya kongresi. Kazirgi zamangy turkologiya: Teoriyasy, praktikasy zhane aldagi mindetteri. II bolim – - Turkistan. - 386-391-bb.
3. Murgabaev S., Samashev Z., Eleuov M. (2006). Ulken Karatau petroglifteri // KazUU Khabarshysy. - Almaty, № 3 (42). - 68-74 - bb.
4. Shvets I. N., Samashev Z. S., Murgabaev S. S. Bedelbaeva M. (2008) Petroglyphs of the location of Sauyskandyk: to the problem of cultural contacts of the ancient population of Eurasia. // History of reading in memory of M. P. Gryaznov. Omsk. C. 342-348
5. Murgabaev S. S. (2013) Problems of chronology and cultural relations of the early petroglyphs of Karatau . - Abakan: GBNIU RH "Hakniiyali".- № 1(5), 2013. Series: Archeology. Issue 1. - pp. 52-66.
6. Murgabaev S. S. (2008) Ulken Karatau petroglypterindegi erte temir kezeninin beineleri // "Kazak dalasynyn koshpendileri: Euraziyadagi skif-sak dauirindegi ethno-aleumettik madeni urdister men karym-katynastar" halykaralyk gylym konferentsiyasynyn materialdary. - Astana, 2008. - 258-266-bb
7. Some Questions Regarding the rock art of Kazakhstan (Catalog of Culture and art of Kazakhstan) // Nomads and Networks. The Ancient and Culture of Kazakhstan. New York, 2012. pp. 62-75
8. Samashev Z., Murgabaev S. S., Eleuov M. (2014) Petroglyphs of the Sauyskandyk tract Publishing group of the branch of the A. Kh. Margulan Institute of Archeology in Astana. - 350 p.

Аннотация

Во второй части публикации автор продолжает раскрывать тему реконструкции палеоклиматических условий первой половины голоцена на территории Тургайского прогиба. В первой части статьи были представлены результаты о палеоклиматических условиях в этом регионе, опираясь на результаты спорово-пыльцевого анализа торфяников в Костанайской области и последние реконструкции климата и природной среды эпохи голоцена на сопредельных территориях. Во второй части публикации палеоклиматические условия в регионе Тургайского прогиба в первой половине голоцена реконструируются с привлечением сведений о колебании уровня Арала и климатической обстановки в среднеазиатских пустынях. В статье создаётся представление о ландшафте на территории Тургайского прогиба в первой половине голоцена, с привлечением вопроса о происхождении и возрасте островных лесов.

Ключевые слова: голоцен, палеоклиматология, льявляканский плювиал, палинология, аридизация, бореальный период, атлантический период, суббореальный период, климатический оптимум.

Е.В. Подзубан

*т.ғ.к., тарихи-мәдени мұраның мониторингі жөніндегі әдіскер,
«Қостанай облыстық тарихи-өлкетану музейі» КММ
Қостанай қ., Қазақстан*

**ТОРҒАЙ ИІНІ АУМАҒЫНДАҒЫ ГОЛОЦЕННІҢ БІРІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ
ПАЛЕОКЛИМАТТЫҚ ШАРТТАРЫ**

Аңдатпа

Басылымның екінші бөлімінде автор Торғай ойпаты территориясындағы голоценнің бірінші жартысындағы палеоклиматтық жағдайды қалпына келтіру туралы талқылауды жалғастырады. Мақаланың бірінші бөлімінде осы аймақтағы палеоклиматтық жағдайлардың нәтижелері, Қостанай облысындағы шымтезекті жерлерді спора-тозаңдық талдау нәтижелері және көршілес аймақтардағы голоцен дәуірінің климаты мен табиғи ортасын жақында қайта құру нәтижелері жайлы айтылған болатын. Басылымның екінші бөлімінде Торғай ойпатындағы голоценнің бірінші жартысындағы палеоклиматтық жағдайлар Арал теңізі деңгейінің ауытқуы мен Орта Азия шөлдеріндегі климаттық жағдайлар туралы деректерді қолдана отырып қалпына келтірілген. Мақалада аралдық ормандардың пайда болуы мен жасына қатысты мәселелерді ескере отырып, голоценнің бірінші жартысындағы Торғай ойпаты аумағындағы ландшафт туралы түсінік қалыптасады.

Негізгі сөздер: голоцен, палеоклиматология, Льявлякан плювиалы, палинология, аридизация, бореальды кезең, Атлант кезеңі, суббореальды кезең, климаттық оңтайлылық.

Podzuban E.V.

*Candidate of historical sciences, methodologist for monitoring historical and cultural legacy,
Municipal Public Institution “Kostanay Regional Museum of Local History”
Kostanay, Kazakhstan*

**PALEOCLIMATIC CONDITIONS IN THE FIRST HALF OF THE HOLOCENE ON THE
TERRITORY OF THE TURGAY TROUGH**

Abstract

In the second part of the article the author continues to discuss the reconstructions of the paleoclimatic conditions of the first half of the Holocene on the territory of the Turgay trough. In the first part of the article

the results on paleoclimatic conditions in this region were presented. They were obtained using spore-pollen analysis of peatlands in the Kostanay region and recent reconstructions of the climate and natural environment of the Holocene era on adjacent territories. In the second part of the article the paleoclimatic conditions in the Turgay trough region in the first half of the Holocene are reconstructed using the data on fluctuations in the Aral Sea level and climatic conditions in the Central Asian deserts. The article creates an idea of the landscape on the territory of the Turgay trough in the first half of the Holocene, involving the issue of the origin and age of island forests.

Key words: Holocene, paleoclimatology, Lyavljakan pluvial, palynology, aridization, boreal period, Atlantic period, subboreal period, climatic optimum

Если вопрос об изменениях температуры в голоцене, судя по последним публикациям, более или менее решен, то вопрос об изменениях увлажненности до сих пор дискуссионен. Чтобы лучше разобраться в этом вопросе, посмотрим, какая климатическая обстановка в голоцене складывалась южнее Тургайского прогиба, в среднеазиатских пустынях. Благодаря комплексным исследованиям Ташкентского университета и Института этнографии АН СССР, проведенным в 1966–1975 гг., были получены новые данные о климате Каракумов и Кызылкумов в голоцене. Результаты этих исследований были опубликованы в работах А.В. Виноградова, Э.Д. Мамедова, И.Н. Степанова. Эти авторы на основании многолетних археологических, геоморфологических и почвенных исследований показали, что с конца позднего плейстоцена или начала голоцена до первой половины среднего голоцена в среднеазиатских пустынях существовал более влажный климат, получивший название льяляканский плювиал [19, с. 171]. Э.Д. Мамедов считает, что климатические условия этой эпохи сходны с условиями современной степной зоны.

Аналогичные процессы увлажнения климата, известные как голоценовый плювиальный феномен, протекали на территории Северной Африки, Передней и Юго-Восточной Азии в древнем и среднем голоцене. Главной особенностью этого периода можно считать активное расширение степной зоны на всю зону современных пустынь, полупустынь умеренного и субтропического поясов.

Морфологический, физико-химический и минералогический анализы древних почв Кызылкумов указывают, по данным А.В. Виноградова [4, 35–43], что климат в плювиальную эпоху был более влажным, чем современный. В это время на месте среднеазиатских пустынь были развиты плодородные почвы (карбонатные иловато-супесчаные до 2–3 м) с близкими пресными грунтовыми водами и пышным лугово-степным и степным травостоем [22, с. 31]. Эта благоприятная климатическая обстановка способствовала расселению человека в эпоху неолита в Среднеазиатском междуречье и на Устюрте.

В конце льяляканского плювиала (4 тыс. л.н.) наступает аридизация климата, которая продолжается до наших дней и характеризуется формированием песчаных наносов с эпохи энеолита [22, с. 31]. Что касается северной границы распространения степной зоны, то, судя по картам В.П. Гричука, она была статичной в разные периоды голоцена и располагалась под 55° с.ш. в Восточной Европе [8, 43–53]. Эти сведения вполне согласуются с мнением западносибирских исследователей, которые предполагают, что продвижение степных ландшафтов на север в Западной Сибири произошло 6–5 тыс. л.н. (климатический оптимум) до 56° с.ш. [12, с. 187].

Некоторые исследователи [15, с. 185–197] пытались реконструировать основные черты климата этого региона, используя колебания уровня Арала. По их мнению, будучи внутренним водоемом, Арал должен был очень чутко реагировать на изменения общей увлажненности региона. Среди исследователей так и не сложилась единая точка зрения на причины, вызвавшие в прошлом колебания уровня Аральского моря. В связи с этим палеоклиматические построения на основе колебания Арала чрезвычайно спорны.

При всей дискуссионности этого вопроса нельзя оставить без внимания исследования И.Г. Вейнбергса и В.Я. Стеле [2, с. 175–180]. Они, используя палинологические данные, попытались соотнести стадии развития Аральского моря в позднеледниковом времени с изменениями климатических условий этого времени. Возраст первой стадии, паскевичской, определен по данным спорово-пыльцевого состава одноименных отложений и связывается с поздним плейстоценом – ранним голоценом до начала климатического оптимума. Исходя из палинологического состава паскевичских отложений, последние этапы плейстоцена характеризуются тундрово-степным типом растительности. В раннем голоцене происходит потепление, результатом которого становится

постепенное вытеснение зеленых мхов и распространение травянистой растительности. На начало климатического оптимума приходится почти полное вытеснение мхов и небольшое увеличение пыльцы древесных пород [2, с. 178]. В паскевичское время уровень бассейна был низкий. Арал переживал регрессивную стадию своего развития. Дельтовые районы Сырдарьи и Амударьи в это время выдвигались к центральной части нынешнего Аральского моря. Исследователи предполагают, что Арал в это время распался на два самостоятельных водоема – бассейн Малого моря и бассейн, занимающий остальные его водоемы [2, с. 178].

Последующие стадии – таранглыкская, куландинская, шомышкольская связаны с этапами стабилизации уровня Аральского моря во время его подъема после паскевичской стадии. В послепаскевичское время Арал вступает в трансгрессивную стадию развития, совпадающую по времени с климатическим оптимумом. Максимум послепаскевичской трансгрессии связывается с древнеаральской стадией существования бассейна. Время существования бассейна древнеаральской стадии – III тыс. до н.э.

Палинологические данные бассейновых отложений, перекрывающих берег куландинской стадии, характеризуется доминированием пыльцы травянистых растений. Среди них господствует пыльца полыни и маревые. Пыльца древесных пород – березы, сосны, ольхи – встречается в незначительных количествах [2, с. 179]. Возраст отложений, перекрывающих береговые формы куландинской стадии, определяется этими исследователями не позднее 4 700 лет, т.е. временем после климатического оптимума. Таким образом, засушливый климат с преобладанием травянистых растений наступает после климатического оптимума. С этим голоценовым периодом совпадает начало последревнеаральской регрессии.

Начиная с раннего голоцена, судя по палинологическим данным Аральского бассейна, намечается потепление, которое способствовало распространению травянистых растений вплоть до завершения климатического оптимума. Эти выводы И.Г. Вейнбергса и В.Я. Стеле вполне согласуются с результатами исследований ташкентской экспедиции.

Помимо этого, следует учитывать, что вопросы водного баланса древнего Арало-Сарыкамышского водоёма, его размеров и колебания напрямую связаны с проблемой оценки стока по руслу Узбоя. Наиболее полно история Узбоя отражена в работах А.С. Кесь. По палеогеографической схеме А.С. Кесь, в конце позднего плейстоцена и в течение значительной части голоцена воды Амударьи стекали в Сарыкамышскую впадину и далее по Узбою в Каспий [14, с. 19–23]. По геологическим и археологическим данным начало стока по Узбою относится к раннему голоцену (6-5 тыс. лет до н.э.). Во 2 тысячелетии до н.э., в связи с понижением уровня Арала, сток по Узбою затухает. Таким образом, древнеаральский бассейн существовал в интервале времени 8-5 тыс. л. н. [23, с. 72, 75].

В связи с мнениями, рассмотренными выше, интересны взгляды московских специалистов. Они считают, что 6–5 тыс. л.н., т.е. в период климатического оптимума, южнее 52–50° с. ш., зоны растительности были такими же, что и в современное время. Иначе говоря, на территории Средней Азии как 6–5 тыс.л.н., так и в настоящее время, судя по карте-схеме растительных зон в эпоху оптимума голоцена, была пустыня [20, с. 45]. Ссылаясь на мнения И.П. Герасимова и К.К. Маркова о том, что послеледниковый климатический оптимум был в основном температурным, московские специалисты пришли к выводу, что никаких существенных изменений не происходило в границах зон степи, полупустыни, пустыни, расположенных на юге нашей страны. Не учитываются московскими исследователями работы И.Н. Степанова, Э.Д. Мамедова, А.В. Виноградова. Правда, они оговаривают тот факт, что в работе использовались в основном интерполяционные методы и в дальнейшем карта-схема будет уточняться при получении прямых данных из отдельных регионов.

В данном исследовании локальной территорией является Тургайский прогиб, находящийся между Западной Сибирью и Средней Азией и генетически связывающий их. По мнению геологов, Тургайский прогиб сформировался в олигоценное время и через него осуществлялась связь между Тургасским озером-морем и южным Байгубекским морем [16, с. 230–233]. Ряд отечественных исследователей (И.А. Волков, В.С. Волкова [5], С.П. Казьмин [6] и др.), занимавшихся геологическим картированием и проблемами палеогеографии дегляциации последнего оледенения, высказали гипотезу о том, что в период сартанского оледенения коренным образом изменился характер гидросети в Западной Сибири. Континентальное оледенение блокировало сток на север всех крупных рек Сибири – Лены, Енисея, Оби, и в результате возникла единая трансконтинентальная система стока талых вод ледника общего западо-юго-западного направления: от низовьев Лены к

Енисейскому озеру, по Кас-Кетскому протоку-спиллвею в Мансийское озеро, а по Убаган-Тургайской долине избыток озёрных вод стекал на юго-запад, в Северное Приаралье и далее в Каспийское море, отсюда в Чёрное море и далее на запад в Средиземноморье. Среди единой трансконтинентальной системы стока талых вод в сартанское оледенение Мансийское приледниковое озеро было наиболее обширным. Оно простиралось на юг от Сибирских Увалов до южных районов Западной Сибири. В максимум его распространения уровень этого озера был близок 130 м. В результате геологических и геоморфологических исследований в Западной Сибири было установлено, что Мансийское озеро имеет сартанский возраст (20–15 тыс. л.н.) и было сточным только во время дегляциации [5, с. 230–241; 6, с. 5–7]. Гипотеза о существовании в сартанское оледенение на территории центральной части Западно-Сибирской равнины Мансийского озера ставит под сомнение возможность обитания в этом регионе в данный период крупных млекопитающих и человека, что противоречит накопленным археологическим сведениям по расселению палеолитического человека. На территории предполагаемого Мансийского озера обнаружены палеолитические памятники Гари, Шикаевка II, Могочино I, Томская стоянка, Луговское, датированные радиоуглеродным методом в диапазоне 10–30 тыс. л.н. [11, с. 14–18].

Ряд исследователей [9, с. 1–4] высказали гипотезу о проникновении вод Аральского моря через Тургайский прогиб на юг Западной Сибири в климатический оптимум голоцена 6–5 тыс. л.н. Данное предположение связано с находками арало-каспийских фораминифер первоначально в районе Чановской системы озёр, а затем в разрезах Тургайского прогиба. Дальнейшая работа над этой гипотезой, основанной на данных полученных в скв. М-2, позволило учёным высказать следующее предположение. Первоначально происходит катастрофическое внедрение вод с юга в акваторию Аральского моря с последующим «выносом» вод, грунтов и аральской фауны на территорию юга Западной Сибири и Тургайской ложбины. Полученные даты в районе озера Саргуль и на Арале практически совпадают, а это позволило исследователям сделать выводы о том, что появление аральских фораминифер на юге Западной Сибири и проявление процесса переотложения осадков в Арале происходило практически одновременно 7–6 тыс. л.н. [10, с. 214].

Рассмотренные выше гипотезы, несомненно, требуют дальнейшей проверки и доказательств. Для нас важно, что и в том, и в другом случае Тургайский прогиб, по образному выражению костанайского геолога А.Я. Брагина [1, с. 307], выполнял роль «канализационной трубы». Это яркое определение близко к истине. По мнению А.Я. Брагина, лик Тургайского прогиба окончательно сформировался в бореальный период. Все катаклизмы в Западной Сибири гасились в Тургайском прогибе. В это время шло интенсивное вытаивание всех форм подземного льда. В результате в северной части прогиба образовались озерные котловины, западины и болотистые низины [1].

Возвращаясь к реконструкции климата, надо сказать, что в Средней Азии льявляканский плювиал приходится на бореальный и атлантический периоды. В это время климат был более влажный, чем современный. На территории Западной Сибири по последним данным также отмечаются климатические изменения с голоценового времени в сторону потепления. Т.П. Левина и Л.А. Орлова составили для юга Западной Сибири палеоклиматическую кривую по палинологическим данным и результатам радиоуглеродного датирования [18, с. 38–53]. На указанной территории с учетом климатической кривой голоцен разделен на 10 тысячелетних ритмов. Каждый из них длился одно тысячелетие. В свою очередь для каждого ритма выделены два интервала: теплый и холодный, каждый продолжительностью по 500–600 лет. Интервалы состоят из двух фаз: тепло-сухой, тепло-влажной и холодно-влажной, холодно-сухой, продолжительностью в среднем 250–300 лет каждая [13, с. 221].

В свое время Н.А. Хотинский пришел к выводу о том, что в Западной Сибири климатический оптимум начинается в бореальный период и заканчивается рубежом атлантик-суббореал [24, с. 180]. Новые сведения о ритмах и фазах климата в голоцене внесли детальное представление о частоте изменения климата. Судя по климатической кривой юга Западной Сибири, на протяжении всего голоцена лес неоднократно наступал на степь и наоборот. В первой половине голоцена до климатического оптимума (6 500 л.н.) трижды преобладали степные ксерофитные ассоциации, климат, видимо, был более сухим, чем в настоящее время. Во второй половине голоцена древесные значительно продвинулись на юг, климат в это время был более влажным [13, с. 223].

Если говорить в целом о ландшафте рассматриваемого региона, нельзя оставить без внимания вопрос о происхождении и возрасте островных лесов Тургайского прогиба, который решается далеко не однозначно. Предпочтение отдается мнению, что в подавляющем большинстве они представляют

собой разобщенные реликты некогда более или менее обширных лесов. Древесная растительность в Тургайском регионе, по всей видимости, существовала, начиная с третичного времени. По мнению А.Я. Брагина, реликтовыми лесами среднего плейстоцена являются боры Терсек, Аманкарагай, лесок Белькарагай и другие колки и ленты березняков и осинников, приуроченные к контакту миоценовых песков и чеганских глин. Реликтовым он считает ольхово-сосновый лес в крупных логах и оврагах юго-восточного склона оз. Кушмурун. Сосновые боры (Наурзум, Кояндыаташ) на эоловых песках однозначно признаются им образованиями голоцена [1, с. 308]. И.А. Крупеников уточнял, что Наурзумский бор существовал уже в бореальный период [17, с. 664–665]. А.Г. Гаель и Н.А. Воронков говорят, что он появился только в позднем голоцене [7, с. 136–139]. Несомненно только одно, что островные леса существовали в этом регионе, вероятнее всего, даже с третичного периода.

Итак, мы не можем определенно говорить обо всех климатических ритмах в рассматриваемом регионе, но вполне очевидно, что в бореальном и атлантическом периодах климатическая обстановка на территории Тургайского прогиба соответствовала климатическим процессам, которые происходили на сопредельных территориях. Сведения о льяляканском плювиале позволяют предполагать, что на территории Тургайского прогиба климат первой половины голоцена был более влажным. Хотя на фоне повышенной увлажненности в бореале-атлантике были периоды относительного уменьшения степени увлажненности. Палеоклиматическая кривая юга Западной Сибири тому прямое доказательство. По крайней мере, схожие процессы, связанные с аридизацией климата, протекают в начале и конце атлантика как на территории Тургайского прогиба, так и в Западной Сибири.

В конце бореального периода на рассматриваемой территории климат был, вероятно, более влажный, чем современный. Благодаря этому получили распространение березово-сосновые редколесья с ольхой. Вывод о такой климатической обстановке находит подтверждение в спорово-пыльцевой диаграмме отложений Наурзумского торфяника. В начале атлантического периода (7 тыс. л.н.) климат, видимо, стал более сухим, что повлияло на распространение степных ландшафтов. На рубеже атлантического и суббореального периодов на территории Тургайского прогиба вновь проявилась аридизация, которая примерно в середине II тыс. до н.э. сменилась более влажным периодом.

Температурный режим в атлантический период был близок современному. По сведениям В.П. Гричука, во время голоценового оптимума средняя температура июля была примерно равна современной [8, с. 51–52]. Различия между почвами современными и атлантического оптимума были незначительными. На протяжении атлантического оптимума как в Казахстане, так и в Западной Сибири интенсивно шел процесс черноземообразования [21, с. 24]. По характеру ландшафта регион Тургайского прогиба на протяжении голоцена представлял собой степь с островными лесами.

Список использованной литературы:

1. Брагин А.Я. Лик Тургая // *Топорковские чтения / Министерство образования и науки РК. Рудненский индустриальный институт. Академия минеральных ресурсов РК. Министерство энергетики и минеральных ресурсов РК. Территориальное управление «Севказнедра».* – Рудный, 2001. – Вып. V. – С. 306–309.
2. Вейнсбергс И.Г., Стеле В.Я. Позднечетвертичные стадии развития Аральского моря и их связь с изменениями климатических условий этого времени // *Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене.* – М.: Наука, 1980. – С. 175–181.
3. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. – М.: Наука, 1981. – 172 с.
4. Виноградов А.В., Мамедов Э.Д., Степанов И.Н. О древних почвах в песках Кызылкумов (оз. Льялякан) // *Почвоведение.* – 1969. – № 9. – С. 33–45.
5. Волков И.А., Волкова В.С. Фазы обводнения внеледниковой полосы Западно-Сибирской низменности // *Основные проблемы изучения четвертичного периода.* – М.: Наука, 1965. – С. 227–242.
6. Волков И.А., Казьмин С.П. Сток вод последнего оледенения Севера Евразии // *География и природные ресурсы.* – 2007. – № 4. – С. 5–10.
7. Гаель А.Г., Воронков Н.А. О взаимоотношениях древесной и травянистой растительности в островных борах Казахстана // *Научные доклады высшей школы. Биологические науки.* – 1963. – № 2. – С. 131–139.
8. Гричук В.П. Опыт реконструкции некоторых элементов климата северного полушария в атлантический период голоцена // *Голоцен.* – М.: Наука, 1969. – С. 41–57.

9. Гуськов С.А., Каныгин А.В., Кузьмин Я.В., Бурр Дж.С., Джалл Э. Дж. Т., Хазин Л.Б. Проникновение вод Аральского моря на юг Западной Сибири в голоцене: палеонтологические свидетельства, хронология // Доклады АН. – 2007. – № 2. – Т. 418. – С. 1–4.

10. Жаков Е.Ю., Гуськов С.А. и др. Особенности распределения микрофауны в голоценовых отложениях Аральского моря // VI Всероссийское совещание по изучению четвертичного периода: «Фундаментальные проблемы квартера: итоги изучения и основные направления дальнейших исследований». – Новосибирск, 2009. – С. 211–214.

11. Зенин В.Н. Поздний палеолит Западно-Сибирской равнины: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. – Новосибирск, 2003. – 58 с.

12. Зыкин В.С., Зыкина В.С., Орлова Л.А., Круковер А.А., Форонова И.В. Изменение природной среды и климата в четвертичном периоде юга Западной Сибири // Проблемы реконструкции климата и природной среды голоцена и плейстоцена Сибири. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 1998. – С. 175–190.

13. Зыкин В.С., Зыкина В.С., Орлова Л.А. Основные закономерности изменения природной среды и климата в плейстоцене и голоцене Западной Сибири // Проблемы реконструкции климата и природной среды голоцена и плейстоцена Сибири. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2000. – Вып. 2. – С. 208–228.

14. Кесь А.С. Аральское море в голоцене // Этнография и археология Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С. 19–23.

15. Кесь А.С., Андрианов Б.В., Итина М.А. Динамика гидрографической сети и изменения уровня Аральского моря // Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. – М.: Наука, 1980. – С. 185–197.

16. Кузьмина О.Б., Волкова В.С. Первые находки динофлагеллат в континентальных верхнеолигоценовых отложениях журавской свиты (Западная Сибирь) // Доклады АН. – 2004. – № 2. – Т. 394. – С. 229–233.

17. Левина Т.П., Орлова Л.А. Климатические ритмы голоцена юга Западной Сибири // Геология и геофизика. – 1993. – № 3. – Т. 34. – С. 36–55.

18. Крупеников И.А. К истории островных лесов Кустанайской области // Доклады АН СССР. – 1941. – № 7. – Т. 30. – С. 664–665.

19. Левина Т.П., Орлова Л.А. Климатические ритмы голоцена юга Западной Сибири // Геология и геофизика. – 1993. – № 3. – Т. 34. – С. 36–55.

20. Мамедов Э. Изменения климата среднеазиатских пустынь в голоцене // Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. – М.: Наука, 1980. – С. 170–175.

21. Муратова М.В., Суетова И.А., Бурашикова Г.А., Кроличенко Е.И. Климат и растительные зоны на территории СССР 6-5 тыс. л.н. // Природа. – 1980. – № 7. – С. 42–45.

22. Рысков Я.Г., Демкин В.А. Развитие почв и природной среды степей Южного Урала в голоцене. – Пуццо: ОНТИ ПНЦ РАН, 1997. – 168 с.

23. Степанов И.Н. Периодическая повторяемость почвообразования в плейстоцене-голоцене Арало-Каспийского региона // Колебания увлажненности Арало-Каспийского региона в голоцене. – М.: Наука, 1980. – С. 22–35.

24. Трофимов Г.Н. Палеоклиматическая ситуация, сток древних рек и водный баланс Арала в позднем плейстоцене и голоцене // Арал: история исчезающего моря / Аширбеков У., Зонн И. – Душанбе, 2003. – С. 64–78.

25. Хотинский Н.А. Голоцен Северной Евразии. – М.: Наука, 1977. – 200 с.

References:

1. Bragin A. Ya. The Face of Turgai // Toporkov readings / Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. Rudnensky Industrial Institute. Academy of Mineral Resources of the Republic of Kazakhstan. Ministry of Energy and Mineral Resources of the Republic of Kazakhstan. Territorial administration "Sevkaznedra". - Rudny, 2001. - Issue V.-p. 306-309.

2. Veinsbergs I. G., Stele V. Ya. Late Quaternary stages of the development of the Aral Sea and their connection with changes in climatic conditions of this time // Fluctuations in the humidity of the Aral-Caspian region in the Holocene. - Moscow: Nauka, 1980. - p. 175-181.

3. Vinogradov A.V. Ancient hunters and fishermen of the Central Asian mesopotamia. - Moscow: Nauka, 1981. - 172 p.

4. Vinogradov A.V., Mamedov E. D., Stepanov I. N. On ancient soils in the sands of Kyzylkum (Lake Lyavkan) // *Pochvovedenie*. – 1969. – No. 9. – P. 33-45.
5. Volkov I. A., Volkova, V. S. Phase irrigation velednikov stripes of the West Siberian bottom of mennoti // *Basic issues in the study of the Quaternary period*. – M.: Nauka, 1965. – P. 227-242.
6. Volkov I. A., S. P. Kazmin the Flow of the waters of the last glaciation of Northern Eurasia // *Geography and natural resources*. - 2007. - No. 4. - p. 5-10.
7. Gael A. G., Voronkov N. A. On the relationship of woody and herbaceous vegetation in the island forests of Kazakhstan // *Scientific reports of the higher school. Biological sciences*. - 1963. - No. 2. - p. 131-139.
8. Grichuk V. P. Experience of reconstruction of some elements of the climate of the northern hemisphere in the Atlantic period of the Holocene // *Holocene*. - M.: Nauka, 1969. - pp. 41-57.
9. Guskov S. A., Kanygin A.V., Kuzmin Ya. V., Burr J. S., Jall E. J. T., Khazin L. B. Penetration of the Aral Sea waters to the south of Western Siberia in the Holocene: paleontological evidence, chronology // *Reports of AN*. - 2007. - No. 2. - T. 418. - p. 1-4.
10. Zhakov E. Yu., Guskov S. A., etc. Features of microfauna distribution in the Holocene deposits of the Aral Sea // VI All-Russian conference on the study of the Quaternary period: "Fundamental problems of the Quaternary: the results of the study and the main directions of further research". Novosibirsk, 2009, pp. 211-214.
11. Zenin V. N. The Late Paleolithic of the West Siberian plain: Autoref. dis. ... doctor of historical sciences. - Novosibirsk, 2003. - 58 p.
12. Zykin V. S., Zykina V. S., Orlova L. A., Krukover A. A., Foronova I. V. Change of the natural environment and climate in the Quaternary period of the South of Western Siberia // *Problems of reconstruction of the climate and natural environment of the Holocene and Pleistocene of Siberia*. Novosibirsk: Publishing House of the Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, 1998, pp. 175-190.
13. Zykin V. S., Zykina V. S., Orlova L. A. Basic regularities of changes in the natural environment and climate in the Pleistocene and Holocene of Western Siberia // *Problems of reconstruction of the climate and natural environment of the Holocene and Pleistocene of Siberia*. - Novosibirsk: Publishing House of the Institute of Archeology and Ethnography SB RAS, 2000. - Issue 2. - p. 208-228
14. Kes A. S. The Aral Sea in the Holocene // *Ethnography and Archeology of Central Asia*. - Moscow: Nauka, 1979. - p. 19-23.
15. CES A. S., Andrianov, B. V., M. A. itina Dynamics of the hydrographic network and changes in the level of the Aral sea // *fluctuations in the moisture content of the Aral-Caspian region during the Holocene*. – M.: Nauka, 1980. – P. 185-197.
16. Kuzmina O. B., V. S. Volkova First finds dinoflagellate in the continental vernalisation sediments Zhuravskaya Suite (Western Siberia) // *Doklady an*. – 2004. – No. 2. – T. 394. – P. 229-233.
17. Levina, T. P., Orlova L. A., Climatic rhythms of the Holocene in the South of Western Siberia // *Russian Geology and Geophysics*. - 1993. - No. 3. - Vol. 34. - p. 36-55.
18. Krupenikov I. A. On the history of the island forests of the Kostanay region // *Reports of the USSR Academy of Sciences* – - 1941. - No. 7. - Vol. 30. - pp. 664-665.
19. Levina T. P., Orlova L. A. Climatic rhythms of the Holocene of the South of Western Siberia. – 1993. – No. 3. – T. 34. – P. 36-55.
20. Mamedov, E. climate Change the Central Asian deserts during the Holocene // *fluctuations in the moisture content of the Aral-Caspian region during the Holocene*. – M.: Nauka, 1980. – P. 170-175.
21. Muratov, M. V., Suetova I. A., Burashnikova G. A., Kalichenko E. I. Climate and vegetation zones on the territory of the Soviet Union 6-5 thousand B. L. // *Nature*. - 1980. - No. 7. - pp. 42-45.
22. Ryskov Ya. G., Demkin V. A. Development of soils and the natural environment of the steppes of the Southern Urals in the Holocene. - Pushchino: ONTI PNC RAS, 1997. - 168 p.
23. Stepanov I. N. The periodic recurrence of soil formation in the Pleistocene-Holocene of the Aral-Caspian region // *fluctuations in the moisture content of the Aral-Caspian region during the Holocene*. – M.: Nauka, 1980. – P. 22-35.
24. Trofimov, G. N. Paleoclimatic situation, Stoke ancient rivers and water balance of the Aral sea in the late Pleistocene and Holocene // *the Aral sea: a history of the vanishing sea / Ashirbekov U., Zonn I*. – Dushanbe, 2003. – P. 64-78.
25. Khotinsky N. A. Holocene of Northern Eurasia. - M.: Nauka, 1977. - 200 p.

ӘӨЖ 94(=512.1+=16)
ГРНТИ 03.20

Г.Б. Хабижанова¹, Н.А. Байғараев², А.Н. Сагинаева³

¹*т.ғ.д., профессор. Қазақстан тарихы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан, Алматы. e-mail: gulnara02011966@mail.ru*

²*PhD, доценті м.а.Таяу Шығыс және Оңтүстік Азия кафедрасы Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы. e-mail: nurlan.baygaraev@kaznu.kz*

³*PhD, аға оқытушы. Қазақстан тарихы кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қазақстан, Алматы. e-mail: aikos-1978@mail.ru*

СОЛТҮСТІК АЛТАЙДАҒЫ ҚОМАН-ҚЫПШАҚТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ТАМЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада VI-VIII ғасырларда Алтайдың солтүстігіндегі Со аймағын қоныстанған қоман-қыпшақтарының этникалық қалыптасу тарихы зерттеледі. Мәселені зерттеу пәнаралық тұрғыда, әр түрлі деңгейдегі деректерді салыстыра талдау негізінде жүзеге асырылды. Қоман-қыпшақтардың ата-бабаларының Солтүстік Алтайдан тарайтындығын деректермен қатар, ауыз әдебиеті үлгілері, генетик ғалымдардың зерттеулерінің нәтижесі, археологиялық және этнографиялық материалдар негізінде расталып отыр.

Қоман-қыпшақтардың шығу тегінің Солтүстік Алтаймен байланыстылығын халықтың жадында жазулы хаттай сақталып келген аңыздардан көру болады. Онда халықтың қалыптасу кезеңі, тарихы мен мәдениетінің даму кезеңдерінен ақпараттар сақталған. Осындай деректер мен зерттеулер негізінде мақалада қомандардың қыпшақ тайпалық бірлестігіне кіргенге дейін, VI-VIII ғасыр аралығында Алтайдың солтүстігіндегі Со аймағын қоныстанғаны зерттелді. Сондай-ақ, мақалада қоман-қыпшақтарының этникалық тарихындағы динлин, теле тайпаларының алатын орыны да қарастырылды.

Түйін сөздер: Солтүстік Алтай, түркілер, қоман-қыпшақтар, құмандар, аңыздар, этникалық тарих.

G.B. Khabizhanova¹, N.A. Baigarayev², A.N. Saginayeva³

¹*d.h.s., Professor, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnara02011966@mail.ru*

²*PhD, acting Associate Professor, Department of Middle Eastern and South Asian Studies,
Al-Farabi Kazakh National University,*

Kazakhstan, Almaty, e-mail: nurlan.baygaraev@kaznu.kz

³*PhD, senior lecturer, Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: aikos-1978@mail.ru*

HISTORICAL ROOTS OF KOMAN-KIPCHAKS IN the NORTHERN ALTAI

Abstract

This article considers the problems of the formation of the ethnic history of the Koman-Kipchaks in the VI-VIII centuries, when they inhabited the Co region in Northern Altai. The problem research was conducted on the basis of interdisciplinary approach and comparative analysis of different sources. That the ancestors of the Koman-Kipchaks lived in the Northern Altai is confirmed by the sources, as well as by the work of traditional folklore, as well as the results of genetic research of geneticists, and materials of archeology and ethnography.

The origin of the Koman-Kipchaks is connected with the Northern Altai, about which there are legends that were preserved in the memory of the people as written sources. These legends preserved information about the periods of formation, history and culture of the people. Based on such sources and research, the article considers the history of the communities inhabiting the region of Co in Northern Altai in the VI-VIII centuries, before their entry into the Kipchak tribal association. Also, the place of the Dinlin and Tele tribes in the ethnic history of the Koman-Kipchaks were considered in the article.

Keywords: Northern Altai, Türks, Koman-Kipchaks, Kumans, legends, ethnic history.

Г.Б. Хабижанова¹, Н.А. Байғараев², А.Н. Сагинаева³

¹д.и.н., профессор кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы. e-mail: gulnara02011966@mail.ru

²PhD, и.о. доцента кафедры Ближнего Востока и Южной Азии КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы. e-mail: nurlan.baygaraev@kaznu.kz

³PhD, ст.преподаватель кафедры Истории Казахстана КазНУ имени аль-Фараби,
Казахстан, Алматы. e-mail: aikos-1978@mail.ru

ИСТОРИЧЕСКИЕ КОРНИ КОМАН-КЫПЧАКОВ В СЕВЕРНОМ АЛТАЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы становления этнической истории коман-кыпчаков VI-VIII веках, когда они населяли регион Со в Северном Алтае. Исследование проблемы проводилось на основании междисциплинарного подхода и сравнительного анализа различных источников. То, что предки коман-кыпчаков жили в Северном Алтае подтверждается источниками и еще устным народным творчеством, а также результатами генетических исследований ученых генетиков, и материалами археологии и этнографии.

Происхождение коман-кыпчаков связано с Северным Алтаем, об этом свидетельствует легенды, которые сохранились в памяти народа как письменные источники. В этих легендах сохранились информации касающиеся периодов становления, истории и культуры народа. На основании таких источников и исследований в статье рассматривается история команов населявших регион Со Северного Алтая в VI-VIII веках, до вступления их в состав кыпчакского племенного объединения. А также, в статье рассматривалась место племен динлин и теле в этнической истории коман-кыпчаков.

Ключевые слова: Северный Алтай, тюрки, коман-кыпчаки, куманы, легенды, этническая история.

Ерте ортағасырлардағы Ұлы Даланың көшпелі халықтарының басынан өткерген саяси оқиғалары олардың ұрпақтары коман-кыпшақтарының да тарихында өз ізін қалдырды. Яғни, коман – кыпшақтарының ұзақ кезеңге созылған қалыптасу тарихы, өз бастауын сонау түркі кезеңінен алады.

Көптеген түркі тілдес халықтардың қалыптасу тарихы сияқты, коман-кыпшақтарының шығу тарихы да Солтүстік Алтай өңірімен байланысты.

Шығыстанушы Н.А. Аристовтың көрсетуінше, тарихтан белгілісі кыпшақ бірлестігіне енген тайпалардың ең алғашқы қоныстанған территориясы Саян-Алтай өңірі, олар осы территорияны қоныстанған түркі тілдес халықтардан тараған, кейін батысқа қоныс аударған [1, с.453]. Алтай өңірін қоныстанған түркі тілдес халықтардың қатарында командар да айтылады, нақтырақ айтсақ «...командар Алтайдың солтүстігіндегі Со аймағын қоныстанған» [1, с.279].

Кимек, кыпшақтар тарихын зерттеуге жарты ғасырдан астам уақытын арнаған ғалым Б.Е. Көмековтің пікірінше, командардың бастапқы қоныстары Оңтүстік Сібір, Солтүстік Алтай жерінде болған.VIII ғасырдың соңында кыпшақтардың бірнеше тайпалары, соның ішінде командар да бар кимектерден бөлініп, солтүстік-батыс Алтай жерінен ығысып, Ертістің батысындағы жерлерге қоныс аударған [2, с.45].

Ғалымның бұл пікірін ресейлік шығыстанушы ғалым С.Г. Кляшторный да мақұлдаған, ол: «Бірінші мыңжылдықтың бас кезінде қазіргі Қазақстан аумағына қоныс аударған тайпалардың алғашқы қоныстанған аумағы Алтай территориясы, Оңтүстік Сібір, Енесай мен Тынық мұхиты аралығындағы жерлер, Моңғолия, Манчжурия және қазіргі Қытайдың солтүстігіндегі аймақтар болған», -деп жазған [3, с.53].

Орта ғасырлардағы түркі тілдес халықтардың этно және глоттогенезінің (яғни, осы этностардың қалыптасу аймағы мен тілінің) ежелгі ошағы Еуразия континентінің шығыс бөлігі-Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірмен, батысында Алтайдан бастап, шығысында Хинганға дейінгі аймақпен тығыз байланысты. Бұл ұлан-ғайыр өлке көршілес мәдениет ошақтарынан алыстамады. Көші-қон үдерісі бірде үдеп, бірде бәсеңдеп Ұлы даланы шарпып тұрды. Ұлы даладағы этногенетикалық үдерістердің айрықша белгісі жылжымалылығында еді, яғни бір территорияда тұрақтап қоныстанып қалмай, үнемі қозғалыс үстінде болуына байланысты болды. Ортағасырлардағы барлық түркі тілдес халықтарға көшпелі өмір сүру салты, мобилділік, қоныстану аумағын оңай ауыстыра алуы, жаңадан құрылып

жатқан тайпалық бірлестіктің құрамында жылдам бейімделу қасиеттері тән. Белгілі – бір әулеттің немесе ру-тайпалық топтың белсенділігімен құрылған этно-саяси бірлестіктің аясында ғана бейберекет көші-қон үдерісі бағыт-бағдарлы үдеріске айналып отырған. Тек ауқымды хронологиялық кезеңді алып қарастырғанда ғана көші-қон үдерісінің жалпы заңдылыққа бағынып, түркі тілдес халықтардың шығыстан батысқа қарай бірін-бірі ығыстырғанын байқауға болады [3, с. 91].

Түркітануда қоман-қыпшақ тайпаларының этногенезі өте күрделі және таласты мәселе болып табылады. Бірнеше ру-тайпадан құралған бірлестіктің тарихы ұзақ қалыптасу үдерісін бастан кешірген, бұл үдерістің күрделі кезеңде жүзеге асқанын қыпшақ одағы мен тармақтарының этнонимиялық әр түрлілігі дәлелдейді.

Қоман-қыпшақтарының қыпшақ бірлестігі құрамындағы этникалық топ ретінде танылған кезеңі XI-XIII ғасырлар аралығын қамтиды. Жалпы қыпшақтардың халықаралық қатынастың жеке субъектісі ретінде танылғаны уақыты көне түркі жазбасында аты алғаш рет аталған кезеңнен басталады. VIII ғасырдың ортасында ұйғыр билеушісі Баян-шор қағанның құрметіне қойылған ескерткіште қыпшақтардың түркілермен тең дәрежеде билік жүргізгені баяндалған [4, с.82]. Онда: «...түркі-қыпшақтар бізді елу жыл бағындырған кезде» деп жазылған, тарихта 691-742 жылдарда ұйғырлар мен тоғыз-оғыздар шын мәнінде түркілерге бағынышты болған [5, с.153-154].

Аңыздардың әлеуметтенуі мен оның тарихпен байланысын зерттеуші ғалымдардың айтуынша, аңызда белгілі-бір дәрежеде тарихи шындық орын алады. Қазіргі кезде тарих ғылымында дерек ретінде автордың баяндауын қабылдайды, соның ішінде ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа ауызша айтылып келе жатқан аңыздар да бар. Аңыздар негізінен тарихи болған оқиғаларды халық жадында сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа үздіксіз ауызша жеткізіп отырған. Сондай аңыздың бірі, Со мемлекеті туралы аңыз болып табылады. Бұл мемлекет Саян-Алтай аймағында болған. Қазіргі кезде «со» атауы солтүстік алтайлықтар құмандылардың бір руының атауы ретінде сақталған. Аңыз бойынша шаманның қуға айналған ұлынан тараған ұрпақ «куулар» атымен тувалықтар мен солтүстік алтайлықтар арасында тараған. Бүгінде Саян-Алтай тұрғындары – тувалықтар, хакастар, телеуіттер, құмандылар арасында аққу туралы төтемдік таным қалыптасқан [6, с.74].

Аңыздар халықтардың шығу тарихын сақтаушы және ұрпақтан-ұрпаққа сөзбе-сөз жеткізуші тарихи дерек екенін ескерсек, онда VIII ғасырларда қоман-қыпшақтары батыс бағытында қоныс аударғанға дейін Саян-Алтай маңын қоныстанған және куу тайпасы аталған болуы мүмкін.

Н.Аристовтың еңбегінде Би өзенімен Лебеди өзенінің қосылған жерінде Со деп аталатын жоғары-құманды болысының халқы, ал жанында кубанды немесе құманды деп аталатын басқада халықтардың тұратыны, сондай-ақ, жергілікті халық құманды руының атын өзен атымен байланыстырып, ертеректе оларды Ку (Ақку) өзенін қоныстанған ку-кісілері, ку-адамдары деп атағанын жазған [1, с.279].

Негізінде «қоман» атауының шығу тарихы туралы да нақты дерек жоқ. Аңызға сүйенетін болсақ, Алтайдың солтүстігін қоныстанған ку тайпасының атына «жер», «ел» ұғымын білдіретін «бан» немесе «ман» жалғанып, кубан, куман немесе қоман атауы пайда болған екен. Қомандардың шығу тегін белгілі этнограф Н.А. Аристов шамамен 535-558 жылдары «Солтүстік Вей әулетінің тарихында» түркі елшілерінің айтуымен жазылған аңызбен байланыстырады. Аңыз бойынша түркілердің арғы атасы ғұндардың солтүстігіндегі Со ұлысында өмір сүрген. Кейін оның бөріден тараған бір ұрпағы тылсым күшке ие болған екен. Оның екі әйелі, Аспан құдайының қызы мен қыс жебеушісінің қызы болған. Бірінші әйелінен төрт ұлы болыпты, оның біреуі «аққуға» айналады, келесі ұлы Афу мен Гянь өзендері арасында мемлекет құрады, үшіншісі Шуси өзені маңында хандық құрған, ал төртінші үлкен ұлы Надулуше әкесінің ордасына ие болып Басы-шу-си-ши тауында тұрады. Ол суық кездерде от жағуды үйреніп, елін аман алып қалғаны үшін оны ту-кю деп атап, барлығы жоғары билікті соған тапсырады. Осы аңызда аты аталған Со аймағы Алтайдың солтүстігі болып табылады, өйткені оның оңтүстігіндегі жерлер ғұндардың иелігіне кірген. Қазіргі Би өзені мен оған Лебедь (Ақку) өзенінің құяр сағасында екі ру со мен құбанды немесе құманды қоныстанған. Ол аңызда аты аталған Ақку үш ағасы сияқты хандық құрып ку тайпасының негізін қалаған. Кейін осы Алтайдың солтүстігін қоныстанған ку тайпасының атына «жер», «ел» ұғымын білдіретін «бан» немесе «ман» жалғанып, кубан, куман атанды [1, с. 2-4].

Қомандардың шығу тегі аққумен байланыстырылғаны сияқты, қомандармен шығу тегі бір деп саналып жүрген құмандылардың арасында да әлі күнге аққу құсымен байланысты аңыздар сақталған. Аңыз бойынша, аспаннан түскен үш аққу құс қыздарға айналады да, суға шомылмақ болып, киімдерін жағалауға тастап суға сүңгіп кеткен кезде бір аңшы бір қыздың киімін жасырып қояды.

Судан шыққан қыздар киімді таба алмай, екеуі ғана киініп, аққуға айналып ұшып кетеді. Қалып қойған қыз аңшыға тұрмысқа шығып, құмандылар солардан тараған деген пікір қалыптасқан [7, с. 268].

Осы айтылған аңыздар желісінен қоман-қыпшақтары мен құмандылардың шығу тегі бір, тайпалық тотемі аққу болған деген ой түйеміз. Өйткені, аңыз тек тарихи жады ғана емес, ол ақпаратты сақтаушы болып та табылады.

Қоман-құман-құбан этнонимі Алтайдағы құбанды-құманды тайпасының атауында сақталған. Олар Солтүстік Алтайда Қуу, Бии өзендерін қоныстанып отырған халықтар. IX ғасырда басталған көші-қон үдерісі нәтижесінде командалар Ертіс бойына келіп, одан ары қарай батысқа бет алады. Олардың батысқа қоныс аударуының бір себебі Бетпақ дала бағытында көшу мүмкін емес болатын. Сондықтан олар жайылымдық жерді ендігі кезекте батыстан іздеді. Ал, кимек-қыпшақтардың қол астында қалған командалардан бір бөлігі бүгінгі Орталық Қазақстан аумағын қоныстанып қала берді де, кейін қазақ халқының Орта жүзін құраған ірі тайпаның бірі Арғындардың құрамына кірген 12 рудың ішінде Қуандық (Құмандық, Құбандық) руы да аталады. Оның бір тармағы Алтайдан таратылады [8, с. 12].

Қыпшақтардың ата-бабалары Сје (Се) және Яньто тайпаларынан құралған, теле ұрпақтарының ішіндегі ең мықтысы болған деп атап көрсеткен еді орыс қытайтанушысы Н.Я. Бичурин [9, с.263]. Қыпшақтардың VI-VII ғасырларда бірлесе өмір сүрген Се-Яньто тайпаларының ұрпақтары екендігін және олардың Екінші Шығыс түрік қағанаты билеушілері Қапаған (Мочжо) мен Білге қағанның билік жүргізген кезеңінде билікке қол жеткізіп, басқарушы тайпа ретінде мойындалғанын ғалым Т.Омарбеков қытай деректері бойынша дәлелдейді [10, б.55]. Яғни, тарихшы ғалым Т.О. Омарбеков қыпшақтар тарихын Телек одағында болған Сір-Енда (Сеяньто) тайпаларынан бастайды. Академиктің пікірінше, 647 жылы Сір-Енда ұлысын, біріккен ұйғырлар мен Таң әскерлері талқандағаннан кейін, ендалықтар батысқа - Ертіс бойына көшіп кеткен де, сірлер шығыс түріктерінің қоластында қалған. Кейіннен сірлер Шығыс Түрік қағанатында билеуші тайпаға айналған уақытында жаңа қыпшақ атауын алған. Өйткені, жаңа қағанатта өздеріне тағы билік жасай бастаған байырғы сірлерді ұнатпағандықтан, ұйғыр оғыздары оларды қыпшақтар («шіріген ағаштың қабығы») деп атаған [10, б.95-96].

Көне түркі жазба ескерткіштерін зерттеген В.В. Радлов пен профессор Хирт қытай деректерінде жиі кездесетін сеянто бұл сир-тардуш сөзінің транскрипциясы деп есептеген. Олар ғалымдардың пікірінше, Қарақұм даласында қоныстанған, саяси аренада күштері әлсіреген кезеңде Елтеріске қосылған және бұрынғы этникалық атауын жоғалтқан [11, с.316].

«Вэй-ле» мәліметі бойынша динлиндер құрамына кіретін тайпалар ерте кезден-ақ, қаңлылардың солтүстігінде, үйсіндердің батысында, яғни Ертістің маңын қоныстанған. «Тан-шуда» Саян-Алтайды қоныстанған динлиндер ұсақ руларға бөлінген және ортақ басшысы болмаған. Сол себептен де олар түркі халықтарына тез сіңісіп кеткен, бірақ жерлеу салттарын сақтап қалған. Оларда қорғандар, тастан қаланған қабірлермен қатар, тас кемпірлерді жасау дәстүрі болған [12, с. 53-54].

Н.А. Аристов алтайлықтар мен телеуіттер өздерін ойрат немесе шу-кісі, ұлан, телес деп атайтынын жазады да, олардың руларының ішінде қоман-қыпшақтарының бар екенін атап өткен [13, с.127]. Сондықтан, зерттеушілер қоман-қыпшақтарының шығу тарихын осы аталған теле, телес тайпаларымен байланыста қарастырады [13, с.127].

Ерте ортағасырлық Орталық Азия мен Оңтүстік Сібірдің этникалық тарихында екі түркі тілдес көшпелі тайпа маңызды орын алған. Олар ғұндар мен динлиндердің мұрагерлері болып табылатын теле мен түркі тайпалары еді. Динлиндер солтүстік және батыс деп екіге бөлінген. Солтүстік динлиндер «аттың тұяғының» болуымен және жүйріктігімен ерекшеленді. Бұл аңыздың таралуы туралы тарихшылар «...солтүстік динлиндер жылқының аяқ терісінен аяқ киім тігіп киетін болған, сондықтан да оларды солай атаған болу керек», - деп есептейді [6, с.66].

Қытай жылнамаларында динлиндер, теле деп, кейде солардан тараған ұрпақ ретінде де аталады. Олардың VI ғасырларда қазіргі Моңғолия жерінде және Сібірдің оңтүстігінде, Тыва мен Таулы Алтайға дейінгі жерлерде көшіп-қонып жүргені жазылған [12, с. 38].

VI ғасырда қытай жылнамаларында «теле» аталған тайпалық одақ түркі-моңғолдық «тегрег» сөзі, яғни арба, арбабаға мініп жүретіндер дегеннен шыққаны айтылады. Теле тайпаларының шығу тегін қарастырып жүрген ғалым А.С. Шабалов динлиндерді, IV ғасырда Байкал маңында өмір сүрген финугорлық немесе самодийлық тайпа болған деп көрсетеді. Р.В. Вяткин мен В.С. Таскин бастаған ғалымдардың динлиндерді түркілерге жатқызуы негізсіз деп есептейді [14, с.10].

Ғұндар мен динлиндер туыс тайпалар болған және қоныстану аумақтары бойынша да жақын орналасқан. Кейін осы екі тайпалардан түркі тілдес бірнеше тайпалар бөлініп, жеке қағанаттар құрып, тарих сахнасында өздерінің этникалық атауларымен танымал болған. Халықтың жанды жадысы болып табылатын аңыздар көне түркілер мен қоман-қыпшақтарының этникалық бастауларын осылардан бастап таратады.

Аңыздарда қоман-қыпшақтары солтүстік ғұндардың ұрпақтары, түркілерден таратылады және тайпалық тотемі «қуу» (аққу) болған деп баяндалады. Атап айтқанда, түркілердің ата-бабаларының солтүстік ғұндар болғаны туралы екі аңыз бар. Біріншісі, жаугершілік заманда ғұндардың бір руының он жасар ұлын қасқырдың ұрғашысы аман алып қалып, таудағы үңгірге жасырады. Кейін екеуінен 10 ұл дүниеге келіп, өсіп өніп, таудан түсіп, жужан тайпаларында ұста болады. Солардың ішінде болашақ түркі қағанатының негізін салушы Ашина да болған [6, с.67]. Екінші аңыз бойынша, Солтүстік ғұндардың мемлекет басшысының ағасы қасқырдың ұрғашысынан туылған шаман болған екен. Оның бір баласы қуға(аққу) айналып, қу тайпасының негізін салыпты. Оның ұлы Шуе өзенінің билеушісі болады, ал оның төртінші ұлы Нортұлы-шад Со аймағында тұрған. Нортұлы-шадтың күннен туған ұлының аты Ашина болыпты, әкесі қайтыс болған соң осы Ашина Ахиен-шад атымен таққа отырады. Осы Ахиен-шадтың Түмен атты немересі түркі қағанатының негізін салушы тарихи тұлға ретінде қытай деректерінде айтылады [1, С.277-278].

Бірінші аңыз бізге өте жақсы танымал түркі қағанатының негізін салушы Ашина тайпасының шығу тарихынан сыр шертсе, екінші аңызда қоман-қыпшақтары тараған қуу тайпасының шығу тарихынан ақпарат алуға болады және ерте тарихы түркі тайларымен жақындығын көрсетеді.

Мұны сондай-ақ, VIII ғасырларда Солтүстік Алтайды қоныстанған және кейін Ертіс маңына қоныс аударған халықтардың, көші-қон үдерісіне ілеспей сол жерде тұрақтап қалған халықтармен этникалық жақындығын қазіргі кезеңдегі хакас халықтарының этникалық тарихын қарастырып жүрген тарихшы ғалым В.Я. Бутанаев та өз зерттеулерінде атап көрсеткен және оны аңыздардың тарихи дерек ретінде растайтынын алға тартады [15, с.256].

Сонымен бірге, хакас, қырғыз, қыпшақ тайпаларында құстар – аққу мен қаздың тотем болғаны белгілі [14, с.71].

Командардың Алтай маңынан қоныс аударғанын және қоман этнонимінің аққу құсымен байланыстырылатынын генетик ғалымдар да растайды. Олар зерттеу нысанына алынған халықтардың фольклорындағы деректер көп жағдайда шындыққа жанасатынын мойындап отыр. Мысалы, ортағасырлық қоман-қыпшақтарының ДНК сараптамаларының нәтижесі аңыздағы дерекке сәйкес келеді, ол бойынша «қоман» этнонимі «құсқа табынушылар» немесе құстан тарағандар, яғни қу(аққу, құс)+ұрпағы (ман) мағынасын беретінін айтады [16, с.539].

Генетик ғалымдар зерттеулерінде командардың бастапқыда Алтайда қоныстанғаны, одан кейін Ертіс бойындағы жерлер мен Орал тауларының оңтүстігіндегі аймақтарда Дешті-Қыпшақтың құрамында болғаны, кейін батысқа қарай ығысып, Дунай Бұлғарлары жеріне дейін жетіп, еуропалық хроникаларда аты қалғанын дәлелдеп отыр [16, с.544].

Бүгінгі таңда командардың ата-қонысында олардың ұрпақтары саналатын құмандылықтар қоныстанып отыр, одан басқа командардың R1b-M73 (DYS390=19) кластері қазақтың ішінде қарақыпшақтарда, башқұрттарда, қарақалпақтардың ырғақлы-қыпшақ, украин және орыс черкастарында, қырым қыпшақтарында, балқар, құмық, құмдық ноғайлар, телеуіттер арасында кездеседі екен, Жалпы, аталған кластер таралуы бойынша Алтайдың сир, қытай деректеріндегі сә тайпаларымен байланысты. Сирлар бұл ертедегі теле тайпалары. Олар ұйғырлармен соғыста жеңіліп, біразы меркіттер мен телеуіттердің құрамында Сібірде қалса, бір бөлігі батысқа қоныс аударды [16, с.546].

Сонымен бірге генетикалық зерттеулердің нәтижелері түркі тілдес халықтардың арасында таралған қыпшақ, қоман, құман, құманды этнонимдерінің шығу тегінің, генетикалық жағынан жақындығын дәлелдеп отыр.

Генетик-ғалымдар башқұрт, қазақ, қарақалпақ, қырғыз, оңтүстік Алтай қыпшақтарын бірнеше гаплотоптарға, өз ішінде оларды ұсақ генетикалық тармақтарға (субкладтар мен кластерлер) бөліп жіктеп зерттей келе, белгілі бір этностар мен этнотерриториялық топтарға біріктіреді. Олар бүгінгі таңда жоғарыда аталған халықтардың құрамындағы қыпшақтардың барлығы бір гаплотоптарға жатқызылмайтынын анықтаған. Тек екі этнос солтүстік алтайлық этникалық топ құмандылар мен қыпшақтар арасында ежелден байланысы болған деп көрсетеді. Құмандылардың бастапқы кездегі аты қоман болған. Генетикалық жағынан туыстығы мен этнонимдердің аталуының нақтылығына байланысты қазақ, башқұрт, қарақалпақ қыпшақтары мен құмандылардың ортағасырлардағы ата

бабалары бір коман-қыпшақ этнонимінен бастау алады. Бұл топтағылардың барлығы генетикалық кластер бойынша R1b-M73 (DYS390=19) деп маркерленген [17, с.299].

Сонымен қатар, R1b-M73 (DYS390=19) генетикалық белгісі коман және қыпшақ этнониміне жатпайтын тубалар, тобыл-ертіс татарларында, томск түркілерінде, тувалықтарда, марий, моңғол, Еділ бойы татарларында, черкестерде, қабардылар, украиндар, ноғайлар, қалмықтар, тянь-шань қырғыздары мен ұйғырларында да кездеседі. Әр түрлі халықтардың құрамындағы осы генетикалық желіге жататын топтарды екі топқа бөлуге болады. Біріншісі, қыпшақ этнонимімен аталып жүрген рулар, ал екіншісі қыпшақтарға жақын саналатын коман-қыпшақтарынан тараған рулар [17, с.299].

Бұл генетикалық талдау қорытындыларын көріп тұрғанымыздай коман-қыпшақтары туба, тобыл-ертіс татарлары, томск түркілері, тувалықтар, марийлер, моңғол, Еділ бойы татарлары, черкестер, қабардылар, украиндар, ноғайлар, қалмықтар, тянь-шань қырғыздары мен ұйғырлары көші-қон үдерісі нәтижесінде араласып, генетикалық жағынан қыпшақ бірлестігіне енген халықтарды құраған.

Коман мен құмандылардың жақындығын және олардың қазақ жеріне қоныс аударғаннан кейінгі кезеңдерде наным-сенімін жергілікті халық арасына таратқанын этнографиялық мәліметтер де растайды. Құмандылар христиан дінінің православиелік ағымын ресми қабылдаған деп есептелінгенмен, олар өздерінің ата-бабаларынан келе жатқан тәңірге (Үлгенге), суға (Суу ээзи), отқа (От ээзи) табыну дәстүрін сақтап қалған. Әлі күнге Үлгене құмандылардың: қыпшақ, мұндұс, кергіл, тодош, ошы, шапты руларының қорғаушысы саналады. Сондай-ақ, әйелдері орамалын тастамаған, етек-жеңін жауып киім киген, күйеуінің туыстарының атын атамайтын болған [18, с.181-184]. Бір қызығы осы аталған салт-дәстүрлер қазақ қоғамына да жат емес. Яғни, коман-қыпшақтарының, құмандылардың діни-сенімі, ертедегі дүние танымы қазақ жеріне олардың көші-қон үдерісінің нәтижесінде келуімен байланысты тараған шығар деген ой туады.

Солтүстік алтайлықтарға жататын үш этникалық топтың: құмандылар, шелқандықтар және тубалардың қалыптасуында түркі тайпаларының ықпалы болғанын генетикалық зерттеулер нәтижесі де дәлелдеп отыр [19, с.675].

Негізінен бұл халықтардың қоныстану аумағы Орталық Қазақстан, Оңтүстік Сібір, Башқұртстан, Моңғолия, Тува, Қырғызстан территорияларына қамтиды [17, с.300].

Осы топқа жататын халықтардың территориялық жағынан орналасуы негізінен орта ғасырларда шын мәнінде тарихта қыпшақтар қоныстанған аймақтармен сәйкес келеді.

Солтүстік Алтай мен Батыс Сібірдің оңтүстік аудандарындағы сrostкин мәдениетін бірінші мыңжылдықтың соңында жергілікті төрт мәдениет: солтүстік-алтайлық, батыс-алтайлық, новосібірлік және кемеровтік құраған және бұл мәдениеттер Ертіс бойы (жоғары Ертіс, Павлодар, Омбы) қимақтарының мәдениетімен ұқсас болған. Қазіргі Томск облысының аумағында ортағасырларда коман-қыпшақтарының болғанын генетикалық мәліметтер бойынша анықтаған В.Г. Волковтың пікірінше коман-қыпшақтарының бір бөлігі Томск облысының территориясына қоныстанып, жергілікті халықтың түркілену үдерісінің аяқталуына ықпал еткен. Бұған Басандай мәдениетіндегі мәйітті жерлеу дәстүрі қыпшақтардың жерлеу дәстүрімен бірдей болуы дәлел бола алады [17, с.71].

Сонымен қатар, бұл территорияда коман-қыпшақтарының болғандығын археологиялық зерттеулер көрсеткендей қорымға жылқыны немесе жылқының басын жерлеу дәстүрі, құрылыстарда сазды қолдану, әскери жерлеу орындарындағы ұқсастықтар, қару-жарақтары және т.б. дәлелдейді. Кірме компоненттер бойынша анықталғаны қимақ-қыпшақ тайпаларының бұл өңірге келген уақыты шамамен XI ғасырдың 30 жылдары болып табылады. Археологиялық деректер нәтижесі бойынша Басандай мәдениетінде түркілік қабаттың болуы мен жергілікті халықтың этникалық тарихына қимақ, қыпшақтардың ықпалы болғанынан жаңа этникалық топ, томск татарлары қалыптасқан деген болжам айтады тарихшы О.Б. Беликова [20, с.31].

Осындай археологиялық материалдар Еуразия даласында коман-қыпшақтары шекаралас көрші халықтармен бір тарих пен бір мәдениет аясында бірігіп, бір өркениетті жасап, мол мұра қалдырғанын дәлелдейді.

Солтүстік Алтай мен Батыс Сібірдің оңтүстік аудандарын қоныстанған тайпалар VIII ғасырларда ұйғырлар тарапынан қуғындауға ұшыраған кезеңде, коман-қыпшақтары да батыс бағытында қоныс аударып, туыс кимек тайпаларының қасына, Ертістің орта ағысына келіп қоныстанған.

Көші-қон үдерісінің орын алғанын Солтүстік Алтай мен Моңғолия аймақтарынан басталып, батыста сонау Шығыс Еуропаға дейінгі аралықта таралып жатқан коман-қыпшақтарының «кемпір

тастарының» өздері-ақ дәлел бола алады. Қоман-қыпшақтары қандай қиын-қыстау кезең туса да, ата-бабасынан келе жатқан салт-дәстүрін бұзбастан, қалтқысыз орындап, дүниеден өткен батырларына балбал тастардан ескерткіш орнатып отырған.

Сонымен, қорыта келе айтарымыз жазба деректер, генетикалық зерттеу нәтижелерінің мәліметтері, халық ауыз әдебиеті үлгілері, археологиялық және этнографиялық материалдар барлығы дерлік қоман-қыпшақтарының шығу тарихын Солтүстік Алтай өңірімен байланыстырады. Яғни, қыпшақ бірлестігіне кірген қоман-қыпшақтары бастапқыда, VI-VIII ғасырларда Алтайдың солтүстігіндегі Со аймағын қоныстанған. Кейін, VIII-IX ғасырларда олар бүгінгі Орталық Қазақстан аумағына қоныс аудара бастаған. Ал, IX-XI ғасырларда кимек бірлестігінің құрамында болған қоман-қыпшақтары қазіргі батыс Қазақстан аумағын қоныстанып, XI ғасырдың орта шенінде батыс бағытында көші-қон үдерісін жалғастырған және ортағасырлық еуропалықтарға қоман атымен танымал болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // *Живая старина*. – вып. 3-4. – СПб.1896. – С.2-456.

2 Кумеков Б.Е. Кимакский каганат // *История татар Западного Приуралья. Том I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Коллективная монография*. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. – С. 39-45.

3 Кляшторный С.Г. Этнолингвистическая ситуация в Великой Степи в начале I тыс.н.э. // *Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Государства и народы Евразийских степей. Древность и средневековье*. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2004: 2-е изд., исправл. и доп. – С. 53-94.

4 Ахинжанов С.М. Об этническом составе кипчаков средневекового Казахстана // *Прошлое Казахстана по археологическим источникам*. Алма-Ата: Наука, 1976. – С. 81-93.

5 Кляшторный С.Г. Кипчаки в рунических памятниках // *Türkologica. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова*. Л.: Наука, 1986. С.153–164.

6 Ципоруха М.И. *Покорение Сибири. От Ермака до Беринга*. – М.: Вече, 2004. – 400 с.

7 Киндикова Н.М. Размышления о куманах и не только о них: общеизвестные и неизвестные факты // *Культура и традиции коренных народов Северного Алтая*. СПб:Издательский дом СПбГУ, 2008. – С.267-273.

8 Инсебаев Т.А. *Кыпчакский след: том3/ гл.ред. А. Нухулы*. – Павлодар: ПГПИ, 2017. – 286 с.

9 Бичурин Н. Я. [Иакинф]. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. М-Л.: АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая, 1950. –656 с.

10 Омарбеков Т. *Қазақ түркілерінің мемлекеттілігі: қағанаттар, ұлыстар мен хандықтар баяны: монография / Т. Омарбеков*. Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 192 б.

11 Бартольд В.В. *Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов*. Сочинения. Т.V. М.: Наука, 1968. – 759 с.

12 Грум-Гржимайло Г.Е. *Западная Монголия и Урянхайский край. Исторический очерк этих стран в связи с историей Средней Азии*. Ленинград: Типография Главного Ботанического Сада, 1926. Т.II. – 898 с.

13 Аристов Н.А. *Труды по истории и этническому составу тюркских племен /отв.ред.акад. В.М. Плоских*. – Бишкек: Илим, 2003. – 460 с.

14 Шабалов А.С. *Происхождение уйгуров, ойратов (калмыков) и других телэских племен XVIII в. до н.э. – XIV в. н.э.: Историко-ониматическое исследование по российским и казахстанским материалам*. – Иркутск: Изд. ИГТУ, 2014. – 248 с.

15 Бутанаев В.Я. *Происхождение и расселение хакасских сеоков // Этническая история народов Южной Сибири и Центральной Азии*. Новосибирск: Наука, 1993. - С.235-263.

16 Муратов Б.А. *Потомки кланов Дешти-Кипчака-куманов и сиров // БЭИП «Суюн»; Том.3, Май 2016, №5*. – С.539-552.

17 Волков В.Г. *К вопросу о миграциях и прародине кыпчаков. Генетический аспект // Золотоордынская цивилизация*. 2016, №9. – С. 298-308.

18 Шатинова Н.И. *Алтайско-кумандинские этнографические параллели // Культура и традиции коренных народов Северного Алтая*. СПб:Издательский дом СПбГУ, 2008. – С.181-185.

19 Харьков В.Н., Степанов В.А., Медведева О.Ф., Спиридонова М.Г., Воевода М.И., Тадинова В.Н., Пузырев В.П. Различия структуры генофондов северных и южных алтайцев по гаплогруппам Y-хромосомы // *Генетика*, 2007. Том 43. N5. – С.675-687.

20 Беликова О.Б. Басандайская культура // *Народы и культуры Томско-Нарымского Приобья*. Томск: изд-во Томского государственного уни-та, 2001. – С. 30-32.

List of references:

1 Aristov N. A. measures on the ethnic composition of the Turkic people and their nationality // *Living old. "come on."* 3-4. - SPB.1896. - pp. 2-456.

2 Kumekov B. E. Kimaksky kaganat // history of the Tatar Reserve. Tom I. Shepherds of the Great Steppe in the Priuralye. Tatar middle-class state. Collective monograph. - Kazan: Institute of history im. Sh. Marjani an RT, 2016. pp. 39-45.

3 Klyashtorny S. G. ethnolinguistic situation in the Great Steppe at the beginning of i beyond.N. E. // Klyashtorny S. G., Sultanov T. I. State and people of the Eurasian steppe. "I'm sorry," I said. "No," I said. St. Petersburg Vostokovedenie publ., 2004: 2nd ed., corrected. and the ball. - Pp. 53-94.

4 Akhinzhanov S. M. about the ethnic composition of kipchakov in the middle Kazakhstan // last Kazakhstan on archaeological sources. Alma-Ata: Nauka Publ., 1976, Pp. 81-93.

5 Klyashtorny S. G. Kipchak in Runic monuments // *Türcollogica*. To the east of the Academy Kononova A. N. L.: Nauka Publ., 1986, Pp. 153-164.

6 Tsiporukha M. I. Submission To Siberia. From Yermaka to Bering. Moscow: Veche publ., 2004. – 400 P.

7 Kindikova N. M. distribution of Cumans and not only about them: common and unknown facts // culture and traditions of ancient peoples of Northern Altai. SPB: Izdatelsky Dom Spbggu, 2008. - pp. 267-273.

8 Insebaev T. A. kipchaksky sled: Vol. 3 / GL.Ed. A. Nuhuly. - Pavlodar: PGPI, 2017 – - 286 P.

9 Bichurin N. Ya. [Iakin]. Collecting information about the people who lived in Middle Asia in the Middle Ages. M. L.: An USSR, Institute of ethnography im. Mikluho-Maklaya, 1950. -656 P.

10 Omarbekov T. statehood of the Kazakh Turks: history of khaganates, uluses and khanates: monograph / T. Omarbekov. Almaty: Kazakh university, 2015. - 192 P.

11 Barthold V. V. works on the history and Philology of the Turkic and Mongolian peoples. "No," she said. T. V. M.: Nauka publ., 1968. - 759 P.

12 Grum-Grzhimailo G. E. Zapadnaya Mongolia and Uryankhaysky Krai. Historical essay these countries are related to the history of Middle Asia. Leningrad: typography of the main Botanical Garden, 1926. Vol. II. - 898 P.

13 Aristov N. A. Tru on history and ethnic composition of the Turkic people / OTV.Ed.akad. V. M. Flatkikh. Bishkek: Ilim, 2003 – - 460 P.

14 Shabalov A. S. Examination of uygurov, oiratov (Kalmykov) and other TV films XVIII V. to N. E. – XIV V. N. E.: historical and onomastic research on Russian and Kazakh materials. - Irkutsk: Izd. IGTV, 2014. - 248 P.

15 Butanaev V. Ya.progress and dissolution of Khakass seokov // ethnic history of the peoples of South Siberia and Central Asia. Novosibirsk: Nauka Publ., 1993, Pp. 235-263.

16 Muratov B. A. Potomki klanovs Deshti-Kipchak-Kumanov and sirov // BEIP "Suyun"; Vol.3, May 2016, No. 5. – Pp. 539-552.

17 Volkov V. G. to the question of migration and the advantages of kipchakov. Genetic aspect // Zolotoordinskaya civilization. 2016, No. 9. - pp. 298-308.

18 Shatinova N. I. altaysko-kumandinsky ethnographic parallels // culture and traditions of ancient peoples of Northern Altai. SPB: Izdatelsky Dom Spbggu, 2008. - pp. 181-185.

19 Kharkiv V. N., Stepanov V. A., Medvedeva O. F., Spiridonova M. G., Voevoda M. I., Tadinova V. N., Puzyrev V. P. Razlichia Structura gene pool of northern and southern altaytsev on haplogroups Y-chromosome // *Genetics*, 2007.Vol. 43.N5. - Pp. 675-687.

20 Belikova O. B. Basandayskaya Kultura // *Narodniks and cultures of Tomsko-Narymsky Priobya*. Tomsk: from-in Tomsk State University, 2001, pp. 30-32.

УДК 908(574.42)
МРНТИ 03.20

L.P. Turova¹ M.I. Kikina² V.V. Gersonskaya³

¹Candidate of Historical Sciences, associate professor, Kazakh American Free University,
Ust-Kamenogorsk, The Republic of Kazakhstan
Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Kazakh American Free University,
Ust-Kamenogorsk, The Republic of Kazakhstan
³MEd., associate professor, Kazakh American Free University,
Ust-Kamenogorsk, The Republic of Kazakhstan

EAST KAZAKHSTAN LOCAL HISTORY STUDIES IN THE XX CENTURY (HISTORIOGRAPHY AND GENERAL HISTORY MATERIALS)

Abstract

The article is an overview of research in local history the relevance of which is stipulated by the *Ruhani Zhangyru* National Program, declaring that, to provide development of spiritual culture and education, reconstruction and research of significant historic, cultural and architectural monuments is particularly relevant for the Motherland.

The article is a historiographic review of works on the formation and development of local history in East Kazakhstan. Some issues of research in local history are found in thematically diverse works: the history of the Semipalatinsk branch of the Russian Geographical Society (and the Society for the Study of Kazakhstan), the history of East Kazakhstan regional, city, district, school, factory museums, and archives.

The contribution of famous local historians, scientists, archivists, writers and journalists to the study of Eastern Kazakhstan is revealed.

Key words: local history, local historians, archives, fund, essay, museum, historiography, brochure.

Л.П.Турова¹ М.И.Кикина² В.В. Герсонская³

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан-Американдық Еркін университеті,
Өскемен, Қазақстан Республикасы
²Педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қазақстан-Американдық Еркін университеті,
Өскемен, Қазақстан Республикасы
³Білім магистрі, доцент, Қазақстан-Американдық Еркін университеті,
Өскемен, Қазақстан Республикасы

XX ҒАСЫРДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӨЛКЕТАНУ (ТАРИХНАМАҒА ЖӘНЕ ЖАЛПЫ ТАРИХҚА ҚАТЫСТЫ МАТЕРИАЛДАР).

Аңдатпа

Бұл мақалада туған өлкенің тарихын зерттеу бойынша ғалымдардың еңбектері ұсынылған. Рухани және білім беру саласын дамыту мақсатында Отан үшін ерекше маңызы бар елеулі тарихи-мәдени және сәулет ескерткіштерін қайта құру және ғылыми зерттеу қажет екендігі айтылған «Рухани Жаңғыру» Ұлттық Бағдарламасы тақырыпты ерекше түрде өзекті етеді.

Бұл мақалада Шығыс Қазақстандағы өлкетанудың қалыптасуы мен дамуы туралы зерттеушілердің тарихнамалық шолуы анықталды. Өлкетану зерттеулерінің кейбір мәселелері тақырыптық бағыты бойынша әртүрлі еңбектерде көрсетілген: Орыс Географиялық Қоғамының Семей филиалының (және Қазақстанды зерттеу қоғамының) тарихы, Шығыс Қазақстан облыстық мұражайларының, өлкеміздің қалалық, аудандық, мектеп, "зауыттық" мұражайларының мен мұрағаттары тарихы.

Шығыс Қазақстанның зерттеуіндегі белгілі өлкетанушылардың, ғалымдардың, мұрағатшылардың, жазушылар мен журналистердің үлесі көрсетілді.

Түйін сөздер: өлкетану, өлкетанушылар, мұрағаттар, қор, очерк, мұражай, тарихнама, брошюра.

Л.П.Турова¹ М.И.Кикина² В.В. Герсонская³

¹Кандидат исторических наук, доцент, Казахстанско-Американский свободный университет,

Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

²*Кандидат педагогических наук, доцент, Казахстанско-Американский свободный Университет, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан*

³*Магистр образования, доцент, Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, Республика Казахстан*

КРАЕВЕДЕНИЕ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ XX ВЕКА (МАТЕРИАЛЫ, КАСАЮЩИЕСЯ ИСТОРИОГРАФИИ И ИСТОРИИ)

Аннотация

В данной статье представлены труды ученых по изучению истории родного края. Особенно актуализирует тему принятая Национальная Программа «Рухани Жаңғыру», в которой говорится, что в целях развития духовной и образовательной сферы необходимо воссоздание и научное исследование значительных историко-культурных и архитектурных памятников, имеющих особое значение для Родины.

В данной статье выявлен историографический обзор исследователей о становлении и развитии краеведения в Восточном Казахстане. Отдельные вопросы краеведческих исследований в той или иной мере, отражены в трудах, разнообразных по тематической направленности: история Семипалатинского филиала РГО (и Общества изучения Казахстана), история областных музеев Восточного Казахстана, городских, районных, школьных, «заводских» музеев и архивов края.

Показан вклад известных краеведов, ученых, архивистов, писателей и журналистов в исследовании восточного Казахстана.

Ключевые слова: краеведение, краеведы, архивы, фонд, очерк, музей, историография, брошюра.

The history of regional studies of East Kazakhstan was first in the focus of independent research in 1989, in R.S. Fedorova's dissertation of the Candidate of Historical Sciences, where the subject of research was the historic period outlined from the first millennium to the new era (starting from the news of Herodotus) and until October 1917 [1].

In 2002, the Pavlodar collection published R.S. Fedorova's article *The First Stages of Formation and Development of Soviet Regional Studies in Kazakhstan (December 1919 to April 25, 1938): the Positive and Negative Experience (Stanovlenie i razvitie, na pervykh etapakh, sovetskogo kraevedeniya v Kazakhstane (ot dekabrya 1919 goda do 25 aprelya 1938 goda))* [2, 83-89].

In her article, R.S. Fedorova stated that the chronological framework of her work is "prompted" by sources she worked with. Referring to Kh.I. Bisenova's Ph.D. thesis, she emphasized: "The first attempt the Soviet government made to create for Kazakhstan a scientific center of its own was made in December 1919. Then, in Orenburg, at Kirvoenkomat they established the "Historical and Statistical Department" with the goal of studying the 'Kyrgyz issues' [2, 83-84].

Of other works, directly related to the topic, of primary interest are those reflecting the history of the Semipalatinsk branch of the Russian Geographical Society (and the Society for the Study of Kazakhstan). After all, his 'mission' of local historian began at the very beginning of the twentieth century and ceased at the end of 1941 [3].

The Semipalatinsk branch of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society commemorated its 10th anniversary with a special *Chronicle (Letopis')*. It was placed in the *Notes* of the branch in 1912. This *Chronicle* gives many details from the life of the department, beginning in 1902 [4].

There is also *Scientific Chronicle (Nauchnye khroniki)*, as well as *Reports (Otchyoty)* published in the *Notes (Zametki)* of the Semipalatinsk branch of the Russian Geographical Society, with data on the history of its activities [5; 6; 7]. Priest B.G. Gerasimov (1872-1938), a well-known local historian, was mainly involved in their compilation.

Of all B.G. Gerasimov's works on the history of the Semipalatinsk branch of the Russian Geographical Society (before it became a Department of the Society for the Study of Kazakhstan), the essay, published in Kzyl-Orda by the Society for the Study of Kazakhstan in 1927, the 25th anniversary of the Semipalatinsk Geographical Association, is of particular historiographic value [8].

In 1974, on the pages of a scientific journal, Zh.K. Kasymbaev and F. Malikov published the article "From the History of the Establishment and Activities of the Semipalatinsk Branch of the West Siberian Division of the Russian Geographical Society" (*Iz istorii otkrytiya i deyatelnosti Semipalatinskogo podotdela*

Russkogo Geograficheskogo Obshchestva). This was one of the first special works, written not by members of the society, but by researchers of its history, who accompanied their narrative with references to the sources used [9].

In 1990, in the published abstracts of his report at a scientific conference, A.K. Abilev shared his vision of *The Contribution of the Semipalatinsk Branch of the West Siberian Department of the Russian Geographical Society to the Scientific Study of Kazakhstan (Vklad Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Russkogo Geograficheskogo Obshchestva v nauchnoe izuchenie Kazakhstana)* [10].

The Semipalatinsk Scientific Society, established in 1902, had a direct relationship with the activities of the Russian Geographical Society for at least 27 years (until May 1929), and a little more than 22 years (until May - September 1924) with the activities of its West Siberian Department). This circumstance obliges researchers, when considering the history of the Semipalatinsk Geographic Association, to refer to the sources that contains information on the Russian Geographical Society and the history of its West Siberian department.

Of the works addressing the history of the West Siberian (Omsk) department of the Russian Geographical Society, the author of this article considers the publication of V.F. Semenov's *Essay on the Fifty Years of Activities of the West Siberian Department of the State Russian Geographical Society. 1877-1927.* (Ocherk pyatidesyatiletnei deyatelnosti Zapadno-Sibirskogo otdela gosudarstvennogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva. 1877-1927) [11].

The work most closely related to the history of the Russian Geographical Society is E. Zh. Valikhanov's *The Activities of the Russian Geographical Society in Studies of the Economic and Social Status of the Kazakh People at the Turn of the XIX-XX Centuries (Deyatelnost Russkogo Geograficheskogo Obshchestva po izucheniyu ekonomicheskogo i obshchestvennogo polozheniya kazakhskogo naroda na rubezhe XIX-XX vekov)* [12].

Reviewing literature related to the historiography of the history of the Semipalatinsk branch of the Russian Geographical Society (and the Society for the Study of Kazakhstan), we cannot but mention two articles written by an author of this article on this issue.

L.P. Turova published the first of her articles in Pavlodar, in 2002, under the name *The History of the Semipalatinsk Public Center for Local History in its "Reports", the Chronicle, the "Scientific Chronicles" and "Essays" Published in 1903-1931.* [13].

The second article by L.P. Turova, published in Almaty in 2003, was called *Semipalatinsk Branch of the Russian Geographical Society and the Society for the Study of Kazakhstan (1902-1941) (Semipalatinskiy filial Pusskogo Georaficheskogo obshchestva i obshchestva izucheniya Kazakhstana)* [14].

B.G. Gerasimov was also the writer of the first publications on the history of museums in East Kazakhstan and their local history activities.

In 1913, B.G. Gerasimov's article *Private Museums of the Semipalatinsk Region* was published in Irkutsk [15].

In 1914, in three issues of the *Semipalatinskiy Krai*, B.G. Gerasimov wrote about the unique *Semipalatinsk Museum of the Beloslyudov Brothers (Semipalatinskiy muzei bratyev Beloslyudovykh)* [16; 17; 18].

The issue was also researched by another famous local historian, S.E. Chernykh who wrote an essay on the Beloslyudov brothers. The essay was published in 1981. As a result, in the historiography of the history of museums of East Kazakhstan, three published works with data on related objects of study are of great significance [19].

The works of B.G. Gerasimov (1913-1914), who was the first to publish some information on the history of museum development in East Kazakhstan, A.A. Adrianov's *A Brief Historical Outline of the Semipalatinsk Museum (Kratkiy istoricheskiy ocherk Semipalatinskogo muzeya)*, published in the *Works on the Semipalatinsk District Museum (Trudy Semipalatinskogo okruzhnogo muzeya)*, was added in 1929 [20].

In 1977, in Alma-Ata, N.P. Ivlev's book acquainted the reader with *The First 'Museum' of Dostoevsky (Pervy 'muzei' Dostoevskogo)* It was an exhibition of the gifts of the disgraced writer left by him to his commander (A.I. Geybovich) in July 1859, before leaving Semipalatinsk. The exhibition of F.M. Dostoevsky's gifts, as well as an archaeological collection was displayed by A.I. Geibovich in his quarters, in Ayaguz-Sergiopol, where he was transferred in the autumn of 1859 [21].

In the 1980s, S.Sh. Akhmetova, in an article, dedicated to the history of local history studies in Kazakhstan museums, drew attention to some details of the Semipalatinsk Museum history [22, 67-72].

In 1984, in the series *History of the Cities of Kazakhstan (Istoriya gorodov Kazakhstana)*, the book *Semipalatinsk* was published. The editorial board of this publication included scientists from the Academy of Sciences: V.Ya. Basin, A.S. Elagin (executive editor), K.N. Nurpeisov, and N.M. Lukyanov [23].

Semipalatinsk also contains information on the history of the main museums of the city, with clarifications of their names, at the time they appeared and in the early 1980s: Semipalatinsk Regional Museum - Semipalatinsk Historical and Local Lore Museum; Abay Kunanbayev Memorial Museum – Abay National Literary and Memorial Museum; Dostoevsky House-Museum - F.M. Dostoevsky Literary and Memorial Museum [23, 145-146, 196-197, 220-221].

On the threshold of the XXI century, in East Kazakhstan as well as in some national daily newspapers, journalists (often in the form of interviews) gave information about the history of almost all regional museums in East Kazakhstan, about the history of some of the city, district, school and factory museums of the region, e.g. M. Alipinova, after interviewing Yu. Nevzorov, the Moscow collector who contributed much to establishing a modern museum of fine arts in Semipalatinsk, headlined her article on the Man and the Museum as *July Nevzorov: My Collection is in Good Hands (Juliy Nevzorov – moya kolleksiya v nadyozhnykh rukakh)* [24].

P. Bortnik and A. Kratenko devoted several of their newspaper articles to the East Kazakhstan Regional Ethnography Museum [25; 26].

S. Veretennikova, N. Mikheeva and D. Shavleva presented their works on the history of the foundation of the East Kazakhstan Regional History and Local Lore Museum in Ust-Kamenogorsk, on its activities in different years and in different fields of science [27; 28; 295].

In local newspapers, L. Kostyuk, L. Semenova and O. Temirbaeva, among other authors, informed the reader of the history of the regional art museum in Ust-Kamenogorsk and drew attention to its various activities [30; 31; 32].

In their articles in the *Kazakhstanskaya Pravda* and the *Rudny Altai*, K. Akzhasarov, Yu. Burykh, A. Lukhtanov, N. Mikheev, L. Polomoshnova, N. Sidorov and V. Shevchenko dwelled on some ‘pages’ from the history of the Zyryanovsk and Ridder museums of local history, of the Tarbagatai district museum of local history, of the Museum of History of the ULBA Metallurgy Plant, and of the Ridder branch of the Museum of Kazzinc JSC History [33; 34; 35; 362; 37; 38; 39].

In the *Kazakhstanskaya Pravda* and the *Rudny Altai*, A. Kratenko, L. Chasnykh and D. Shavleva wrote about the transformation of the Great Abay Memorial Museum into the State Historical, Cultural and Literary Memorial Reserve Museum *Zhidebay Borli*, and the history of the establishment of the Oralkhan Bokey House-Museum in Chinguistai, opened on October 6, 2003, in the Katon-Karagai district of East Kazakhstan region [40, 41, 42].

The *Rudny Altai* articles by Sh. Azmukhambetov, A. Kratenko, K. Kudaibergenov, V. Shlyakhova and G. Shmunk presented interesting information on the history of a number of school museums of the region – those of Toktamys aul (the Abay district), of the village of Leninka (the Ulan district), of the village of Uba-forpost (the Borodulikhinsky district), of the villages of Vydrikha and Rulikha, Sugatovka and Korosteli (the Shemonaikhinsky district) [43; 44; 45; 46; 47; 48; 49; 50].

In the last decade of the past century and in the first years of the XXI century, in Semipalatinsk, Ust-Kamenogorsk and Shemonaikha, several brochures and articles in collections devoted to the history of museums of East Kazakhstan were published [51; 52; 53].

Among new publications there are books with information on the general history of museums in East Kazakhstan, with the disclosure of their role in research and educational activities in the region [54; 55].

The overview of the data on the history of East Kazakhstan museums and their local history activities let us note that:

a) almost all of the works (1913-2003) are, essentially, memories, stories of museum employees, and are mostly journalists’ articles, not written by museum representatives; b) the first generalizations, with only some data on the general history of museums in East Kazakhstan, appeared at the very beginning of the XXI century.

The first article with data on the history of archival centers of East Kazakhstan regional studies appeared in 1927. N.Ya. Konshin gave it a headline in the form of a question: *What can Semipalatinsk archives give local history research?* He gave the answer to the question in the work, pointing out specific facilities of some funds of the named archive within the framework of a specific historic period [56].

Six years later, not in Semipalatinsk, but in Alma-Ata, G. Temchenko published the guide to the archives of Semipalatinsk, expressively headlined *Witnesses of the Past* [57].

In 1988, to N.Ya. Konshina's and G. Temchenko's works, two more papers were added, one of which became a new guide to the archives of the Semipalatinsk region [58], and the second one was - the first reference-book dedicated to the archives of the East Kazakhstan region, the administrative unit that emerged in October 1939 and functioned until May 1997 [59].

Both of the above-mentioned works are still used for their intended purpose - as reference books. However, it does not at all prevent them from being perceived as historiographic sources (containing information not only on the history of archival collections, collections, but also on the history of the archives themselves).

After 1988, the Semipalatinsk archives were written about at least twice. In 1990, a brochure with the title *The State Archive of the Semipalatinsk Region is 70 years old* appeared [60]. In 2000, the booklet *Center for Documentation of the Recent History of the East Kazakhstan Region* was published. It described what is called now the Semipalatinsk Regional State Archive [61].

The available publications on the history of East Kazakhstan archives enable one to come to the conclusion that there have not been any purely historiographic publications, nor there have been any publications in the press that addressed the general history of the archives of the region, with an analysis of their contribution to local history study.

References:

- 1 Федорова Р.С. Краеведение Восточного Казахстана (история его развития с древнейших времен до победы Великого Октября): Дисс...канд. ист. наук – Алма-Ата, 1989. - 179 с., 29 с. – спис. литературы.
- 2 Федорова Р.С. Становление и развитие, на первых этапах, советского краеведения в Казахстане (от декабря 1919 года по 25 апреля 1938 года): опыт позитивный и негативный // *Материалы Республиканской научно-практической конференции «Состояние и перспективы развития краеведения в современных условиях», посвященной 90-летию академика С.Б. Бейсембаева.* – Павлодар: ПГУ им. Торайгырова, 2002. – 444 с.
- 3 Отчетный доклад о работе Семипалатинского Областного бюро Общества изучения Казахстана за второе полугодие 1941 года // ЦГА РК - ф. 693. – оп.2 – д. 61. – 30 с.
- 4 Летопись Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества. 1902-1910 // *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества – Семипалатинск, 1912.* – вып. 6.
- 5 Научная хроника. Экспедиции и поездки. Семипалатинская область. Монголия. Центральный Алтай (1911-1914) // *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества. Семипалатинск, 1914.* – вып. VIII – 30 с.
- 6 Научная хроника. 1915 // *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества. Семипалатинск, 1915.* – вып. X.
- 7 Отчеты о деятельности Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического общества. За 1904 год. За 1905 год. За 1906-1908 гг. За 1909 год. За 1911 год. За 1912 год. За 1913 год. За 1915 год. // *Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества.* - Семипалатинск, 1905-1907-1911-1912-1913-1914. – вып. 2 -3 - 4 – 5 – 6 – 7 – 11.
- 8 Герасимов Б.Г. Двадцатипятилетие Семипалатинского отдела Государственного Русского Географического общества. 1902-1927 – Кзыл-Орда: Издание Об-ва изуч. Казахстана, 1927. – 20 с.
- 9 Касымбаев Ж.К., Маликов Ф. Из истории открытия и деятельности Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества // *Исторические науки – Алма-Ата, 1974.* – вып. 1.
- 10 Абилев А.К. Вклад Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Русского Географического общества в научное изучение Казахстана // *Социально-политическая история Прииртышья (тезисы выступлений на конференции).* – Целиноград, 1990.
- 11 Семенов В.Ф. Очерк пятидесятилетней деятельности Западно-Сибирского Отдела Государственного Русского Географического общества 1877-1927 // *Записки Западно-Сибирского Отдела Государственного Русского Географического общества – Омск, 1927.* – Т. 39.

- 12 Валиханов Э.Ж. Деятельность Русского Географического общества по изучению экономического и общественного положения казахского народа на рубеже XIX-XX вв.: Дисс... канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1989. – 212 с.
- 13 Турова Л.П. История семипалатинского общественного центра краеведения в его опубликованных «Отчетах», в «Летописи», в «Научных хрониках» и «Очерках», опубликованных в 1903-1931// Материалы республиканской научно-практической конференции «Состояние и перспективы развития краеведения в современных условиях», посвященной 90-летию академика С.Б. Бейсембаева — Павлодар: ПГУ им. Торайгырова, 2002. – С.77-83.
- 14 Турова Л.П. Семипалатинский филиал РГО и Общества изучения Казахстана (1902-1941) // Вестник университета «Кайнар» - Алматы – 2003. – С.9-15.
- 15 Герасимов Б.Г. Частные музеи в Семипалатинской области // Сибирский архив – Иркутск, 1913. – №3 – С.154-159.
- 16 Герасимов Б.Г. Семипалатинский музей братьев Белослюдовых // Семипалатинский край – 1914. – 2 февраля – С.2.
- 17 Герасимов Б.Г. Семипалатинский музей братьев Белослюдовых // Семипалатинский край – 1914 – 4 февраля – С.3.
- 18 Герасимов Б.Г. Семипалатинский музей братьев Белослюдовых // Семипалатинский край – 1914. – 5 февраля. - С.2-3
- 19 Черных С.Е. Братья Белослюдовы // Черных С.Е. С берегов Иртыша – Алма-Ата, 1981. – С. 105-141.
- 20 Адрианов А.А. Краткий исторический очерк Семипалатинского музея // Труды Семипалатинского окружного музея Семипалатинск, 1929 – вып.2 – С. 3-13.
- 21 Ивлев Н.П. Первый «музей» Достоевского // Ивлев Н.П. Находки краеведа.- Алма-Ата, 1977. – С.60-65.
- 22 Ахметова С.Ш. Становление музейного краеведения в Казахстане (1917-1931 г.г.) // Известия АН Казахской ССР. Серия общественных наук- 1980. - №3. – С.67-72.
- 23 Семипалатинск – Алма-Ата: Изд-во «Наука», 1984. – 224 с.
- 24 Алипинова М. Юлий Невзоров: моя коллекция в надежных руках // Рудный Алтай – 1999. – 3 июля – С.2.
- 25 Бортник П. Дорогу осилит идущий // Рудный Алтай – 1997. – 12 июля – С.6.
- 26 Кратенко А. Этнографическому музею – 30 лет. Прошлое озарит будущее // Рудный Алтай – 1998. – 30 мая – С.8
- 27 Веретенникова С. История в коробках // Рудный Алтай – 2000. – 8 июля – С.12.
- 28 Михеева Н. Рандеву с музеем на фоне истории // Рудный Алтай – 1997. – 12 июля - С.6.
- 29 Шавлева Д. Главный хранитель музея // Рудный Алтай – 1999. – 4 ноября – С.2.
- 30 Костюк Л. Дорога в мир искусства // Рудный Алтай – 1998. – 26 ноября – С.4.
- 31 Семенова Л. Островок красоты // Рудный Алтай – 2001. – 6 января – С.12.
- 32 Темирбекова О. Волшебная страна // Рудный Алтай – 1998. – 19 сентября – С.12.
- 33 Акжасаров К. Сокровища Тарбагатая // Казахстанская правда – 2004. – 8 февраля – С.8.
- 34 Бурых Ю. Человек, который может всё // Рудный Алтай – 2002. – 19 сентября – С.2.
- 35 Лухтанов А. Зырянская плутония // Рудный Алтай – 2000. – 8 июля – С.3
- 36 Михеева Н. В начале славных дел // Рудный Алтай – 2005. – 15 января – С.8.
- 37 Поломошнова Л. Хранительница истории // Рудный Алтай – 1999. – 17 июля – С.9.
- 38 Сидорова Н. Лауреаты премии // Рудный Алтай – 2004. – 6 марта – С.1.
- 39 Шевченко В. Покоренный уран // Казахстанская правда – 2003 – 29 октября – С.3.
- 40 Кратенко А. Жизнь с азартом // Рудный Алтай – 2003. – 9 октября – С.4.
- 41 Часных Л. Реликвии земли Абая // Казахстанская правда – 2001. – 14 февраля – С.8.
- 42 Шавлева Д. Не зарастет народная тропа... // Рудный Алтай – 2003. - 9 августа – С.10.
- 43 Азмухамбетов Ш. «Автограф» мамонтёнка // Рудный Алтай – 2002. – 28 декабря – С.10.
- 44 Кратенко А. Деревня, теплая душой // Рудный Алтай – 2003. – 17 апреля – С.3.
- 45 Кудайбергенов К. Жили, дружили, верили в счастье // Рудный Алтай – 2004. – 29 апреля – С.12.
- 46 Шляхова В. Школа – всегда форпост // Рудный Алтай – 2004. – 10 августа С.4.
- 47 Шмунк Г. Рулиха: три столетия в школьном музее // Рудный Алтай – 1997. – 25 ноября – С.4.

- 48 Шмунк Г. История Сугатовки – в школьном музее // Рудный Алтай – 2000. – 21 октября – С.3.
- 49 Шмунк Г. Трудные вехи станицы // Рудный Алтай – 2003. – 15 марта – С.2.
- 50 Шмунк Г. Музей славы первоцелинников // Рудный Алтай – 2003. – 2 декабря – С.3.
- 51 Мельникова И.Ф. История Семипалатинского музея Ф.М. Достоевского / сост.: Мельникова И.Ф. – Семипалатинск, 1992 – С.43-49.
- 52 Семипалатинский историко-краеведческий музей. – Семипалатинск, 2000 – 220 с.
- 53 Харченко Н.Г. Шемонаихинский историко-краеведческий музей: история создания и становления // Шемонаихинская земля: время, события, люди. Очерки экономики, истории и культуры. – Шемонаиха, 2002. – С.159-162.
- 54 Восточный Казахстан – феномен неизвестного континента. – Усть-Каменогорск: АО «Интурист», 2001. – С.241-243.
- 55 Культура Восточного Казахстана. Душа и память народа. – Усть-Каменогорск: АО «Интурист», 2003. – С.147-154.
- 56 Коншин Н.Я. Что могут дать Семипалатинские архивы для краеведения? // Записки Семипалатинского отдела Государственного Русского Географического общества – Семипалатинск, 1927. – вып. 16.
- 57 Темченко Г. Свидетели прошлого. Путеводитель по архивам Семипалатинска. – Алма-Ата, 1933.
- 58 Государственный архив Семипалатинской области. Путеводитель. – Алма-Ата: Казахстан, 1988. – 216 с.
- 59 Центр документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области: Буклет. – Семипалатинск: «Семей Полиграфия», 2000. – 4 с.
- 60 Областному архиву – 60 лет. Прошедшего черт (ГАВКО)// Рудный Алтай – 2000. – 2 декабря – С.4.
- 61 Дакенов М., Нурпеисова Б.И., Хасанаев М.Ж. Архивоведение. Учебное пособие. – Алматы: НИЦ «Гылым», 2003. – 144 с

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Федорова р.с. Шығыс Қазақстанның өлкетануы (оның ежелгі дәуірден Ұлы Қазан жеңісіне дейінгі даму тарихы): дисс...канд. ист. ғылым-Алматы, 1989. - 179 б., 29 б. – спис. әдебиет.
- 2 Федорова р.с. Қазақстандағы кеңестік өлкетанудың алғашқы кезеңдеріндегі қалыптасуы мен дамуы (1919 жылғы желтоқсаннан 1938 жылғы 25 сәуірге дейін): позитивті және негативті тәжірибе // академик С. Б. Бейсембаевтың 90 жылдығына арналған "қазіргі жағдайдағы өлкетануды дамытудың жай-күйі мен перспективалары" Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Павлодар: ПМУ. Торайғыров, 2002. – 444 Б.
3. 1941 жылдың екінші жарты жылдығындағы Семей облыстық Қазақстан зерттеу қоғамының жұмысы туралы есеп беру баяндамасы // ҚР АОМ-ф.693. - оп.2-үй 61. – 30 б.
- Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің 4 жылнамасы. 1902-1910 / / Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жазбалары – Семей, 1912. - вып.6.
- 5 ғылыми хроника. Экспедициялар мен сапарлар. Семей облысы. Моңғолия. Орталық Алтай (1911-1914) / / Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жазбалары. Семей, 1914. - вып. VIII-30 б.
- 6 ғылыми хроника. 1915 // Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің жазбалары. Семей, 1915. - вып. X.
- 7 Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің қызметі туралы есептер. 1904 жыл үшін. 1905 жыл үшін. 1906-1908 жылдары 1909 жылы. 1911 жыл үшін. 1912 жыл үшін. 1913 жыл үшін. 1915 жыл үшін. // Записки Семипалатинского отдела Западного Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества. - Семей, 1905-1907-1911-1912-1913-1914. - вып. 2 -3 - 4 – 5 – 6 – 7 – 11.
- 8 Герасимов Б.Г. Мемлекеттік Орыс Географиялық Қоғамының Семей бөлімінің жиырма бес жылдығы. 1902-1927-Қызылорда: обл. Қазақстан, 1927. – 20 б.
- 9 Қасымбаев Ж.К., Маликов Ф. Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің ашылуы мен қызметінің тарихынан // тарихи ғылымдар – Алматы, 1974. - вып. 1.

10 Әбілев А.К. Орыс Географиялық қоғамының Батыс-Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің Қазақстанды ғылыми зерттеуге қосқан үлесі // Ертіс өңірінің әлеуметтік-саяси тарихы (конференцияда сөз сөйлеу тезистері). - Целиноград, 1990.

11 Семенов в. ф.Мемлекеттік Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің елу жылдық қызметі туралы эссе 1877-1927 // Мемлекеттік Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің жазбалары-Омбы, 1927. – Т. 39.

12 Уәлиханов Э.Ж. XIX-XX ғғ. тоғысындағы қазақ халқының экономикалық және қоғамдық жағдайын зерттеу бойынша Орыс Географиялық қоғамының қызметі: Дисс...канд. ист. ғылымдар. – Алма-Ата, 1989. - 212 б.

13 Турова Л.П. Семей өлкетану қоғамдық орталығының тарихы академик С. Б. Бейсембаевтың 90-жылдығына арналған "есептерде", "шежірелерде", "ғылыми шежірелерде" және "очерктерде" жарияланған// академик С. Б. Бейсембаевтың 90-жылдығына арналған "қазіргі заманғы жағдайдағы өлкетанудың жай-күйі мен даму перспективалары" атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары -- Павлодар: ПМУ им. Торайғыров, 2002. – С. 77-83.

14 Турова Л.П. РГО және Қазақстанды зерттеу қоғамының Семей филиалы (1902-1941) // "Қайнар" университетінің хабаршысы - Алматы – 2003. – С. 9-15.

15 Герасимов Б.Г. Семей облысындағы жеке мұражайлар // Сібір мұрағаты – Иркутск, 1913. – №3-Б.154-159.

16 Герасимов Б.Г. ағайынды Белослюдовтардың Семей мұражайы // Семей өлкесі – 1914. – 2 ақпан – С.2.

17 Герасимов Б.Г. ағайынды Белослюдовтардың Семей мұражайы // Семей өлкесі – 1914 – 4 ақпан – 3 б.

18 Герасимов Б.Г. ағайынды Белослюдовтардың Семей мұражайы // Семей өлкесі – 1914. - 5 ақпан. - С. 2-3

19 Черных С. Е. Братья Белослюдовы // Черных С. Е. С берегов Иртыша – Алма-Ата, 1981. – Б.105-141.

20 Адрианов А.А. Семей мұражайының қысқаша тарихи очеркі // Семей округтік музейінің еңбектері Семей, 1929 – вып.2-Б. 3-13.

21 Ивлев н.П. Достоевскийдің алғашқы "мұражайы" // Ивлев н.П. өлкетанушының олжалары.- Алма-Ата, 1977. – С. 60-65.

22 Ахметова С.Ш. Қазақстанда мұражайлық өлкетанудың қалыптасуы (1917-1931 ж. ж.) // Қазақ ССР ҒА-ның Известиясы. Әлеуметтік ғылымдар сериясы-1980. - №3. – С. 67-72.

23 Семей-Алматы: "Ғылым" баспасы, 1984. – 224 б.

24 Алипинова М. Юлий Невзоров: Менің коллекциям сенімді қолда // Рудный Алтай – 1999. – 3 шілде-2 б.

25 Бортник п. жолды жаяу жүріп өтеді // Рудный Алтай-1997. – 12 шілде-Б. 6.

26 Кратенко А. этнографиялық мұражайға - 30 жыл. Өткенді болашақ нұрландырады // Рудный Алтай – 1998. - 30 мамыр-8 Б.

27 Веретенникова с. қораптағы тарих // Рудный Алтай-2000. – 8 шілде-12 б.

28 Михеева Н.Рандеву тарих аясында мұражаймен // Рудный Алтай – 1997. – 12 шілде-Б. 6.

29 шавлева д. мұражайдың бас сақтаушысы // Рудный Алтай-1999. – 4 қараша-2 б.

30 Костюк л. өнер әлеміне жол // Рудный Алтай-1998. – 26 қараша-С.4.

31 Семенова Л. Сұлулық аралы // Рудный Алтай-2001. – 6 қаңтар – 12 б.

32 Темірбекова о. Сикырлы ел // Рудный Алтай-1998. – 19 қыркүйек-12 б.

33 Ақжасаров қ. Тарбағатай қазынасы // Казахстанская правда-2004. – 8 ақпан – с.8.

34 қоңыр Ю.бәрін жасай алатын адам // Рудный Алтай – 2002. – 19 қыркүйек-2 б.

35 Лухтанов А. Зырянская плутония // Рудный Алтай-2000. - 8 шілде-3 Б.

36 Михеева Н. даңқты істердің басында // Рудный Алтай – 2005. – 15 қаңтар-с.8.

37 Поломошнова л. тарихты сақтаушы // Рудный Алтай -1999. – 17 шілде-с.9.

38 Сидорова Н. сыйлық лауреаттары // Рудный Алтай -2004. – 6 наурыз – 1 б.

39 Шевченко в.жаулап алынған уран // Казахстанская правда – 2003 – 29 қазан – С. 3.

40 Кратенко А. құмарлықпен өмір сүру // Рудный Алтай -2003. – 9 қазан-4 б.

Абай жерінің 41 сағаттық Л. жәдігерлері // Казахстанская правда – 2001. – 14 ақпан-с.8.

42 Шавлева д. халық жолымен өспейді ... // Рудный Алтай -2003. - 9 тамыз-10 Б.

43 Азмухамбетов Ш. мамонтенканың "автографы" // Рудный Алтай -2002. – 28 желтоқсан-Б.10.

- 44 Кратенко А. Ауыл, жылы жан // Рудный Алтай-2003. – 17 сәуір-3 б.
- 45 К. Құдайбергенов өмір сүрді, дос болды, бақытқа сенді // Рудный Алтай – 2004. – 29 сәуір-12 б.
- 46 Шляхова в. мектеп-әрқашан форпост // Рудный Алтай-2004. – 10 тамыз 4 Б.
- 47 Шмунк г. Рулиха: мектеп мұражайында үш ғасыр // Рудный Алтай – 1997. – 25 қараша-С.4.
- 48 Шмунк г. Сугатовка тарихы-мектеп мұражайында // Рудный Алтай-2000. – 21 қазан-3 б.
- 49 Шмунк г. станицаның қиын кезеңдері // Рудный Алтай – 2003. – 15 наурыз-2 б.
- 50 Шмунк, алғашқы тың игерушілер даңқы мұражайы // Рудный Алтай-2003. – 2 желтоқсан-С. 3.
- 51 Мельникова и. Ф. Семей мұражайының тарихы ф. м. Достоевский / құраст . : Мельникова И. Ф. - Семей, 1992-С.43-49.
- 52 Семей тарихи-өлкетану мұражайы. - Семей, 2000-220 б.
- 53 Харченко Н.г. Шемонаиха тарихи-өлкетану мұражайы: құрылу және қалыптасу тарихы // Шемонаиха жері: уақыт, оқиғалар, адамдар. Экономика, тарих және мәдениет очерктері. - Шемонаиха, 2002. – Б.159-162.
- 54 Шығыс Қазақстан-белгісіз континент феномені. - Өскемен: "Интурист" АҚ, 2001. -Б.241-243.
- 55 Шығыс Қазақстан Мәдениеті. Қанатым. - Өскемен: "Интурист" АҚ, 2003. – Б.147-154.
- 56 Коншин Н.Я. Семей мұрағаттары өлкетану үшін не бере алады? // Записки Семейского отдела Государственного Русского Географического общества-Семей, 1927. - вып. 16.
- 57 Темченко г. өткеннің куәгерлері. Семей мұрағаты бойынша жолсілтеме. – Алма-Ата, 1933.
- 58 Семей облысының мемлекеттік мұрағаты. Жол көрсеткіш. – Алматы: Қазақстан, 1988. – 216 б.
- 59 Шығыс Қазақстан облысының қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы: Буклет. – Семей: "Семей Полиграфия", 2000. – 4 б.
- 60 облыстық архивке-60 жыл. Өткен шегін (ШҚОММ)// Дидар – 2000. - 2 желтоқсан-С. 4.
- 61 Дакенов М., Нурпеисова Б. И., Хасанаев М. Ж. Мұрағаттану. Оқу құралы. – Алматы: "Ғылым" ҒЗО, 2003. – 144 с

ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ TEACHING HISTORY

**УДК478
ГРНТИ 03.20.02**

Д. Асымова¹ Әлия Болатхан²

¹ *PhD Абай атындағы ҚазҰПУ*

² *докторант, Сүлеймен Демирел атындағы университетінің ғылыми бөлімінің бас маманы*

1917-1980 жж. КЕҢЕСТІК ҚАЗАҚСТАН МЕКТЕПТЕРІНДЕГІ ТАРИХТЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Аңдатпа

Мақалада Кеңес елі мектептерінде 1917 – 1980 жылдар аралығында тарихты оқыту әдістемесінің қалыптасуы мен даму тарихы қарастырылады. Жоғарыда көрсетілген кезеңнің КСРО-дағы тарихи білімнің құрылымы өткен дәуірлер жайлы білімді беруге бағытталған теориялық, оқу - әдістемелік, кадрлық және материалды – техникалық кешендерден тұрады. Тарихи білім беру әдістемесі атаулы кезеңдердегі кеңестік қоғамының саяси жүйесі мен идеологиясын, саяси режим сипаты мен мемлекеттік биліктің құрылымын, әлде қайда жинақталған күйде көрсетеді.

Атаулы мәселелерді зерттеу пәнаралық ізденіс негізінде ғана мүмкін. Тарихты оқыту әдістемесінің қалыптасу тарихын өңдеу үшін өткенді танып білуге арналған арнайы әдістер маңызы зор: тарихи – салыстырмалы, тарихи – жүйелі.

Тарихты оқыту әдістемесі астарынан біз адам, қоғам, мемлекет мүддесінде мақсатты түрде тарихты оқыту мен тарихи тәрбие беру процесін көреме аламыз.

Тірек сөздер: Кеңес заманы, кеңестік Қазақстан мектебі, кеңестік әдістеме, кеңестік тарих, кеңестік билік, кеңестік идеология

Dariya Assymova¹ Aliya Bolatkhan²

¹ *PhD KazNPU named after Abay,*

² *PhD candidate, chief expert of science department Suleiman Demirel university*

EXPERIENCE OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF METHODS OF TEACHING HISTORY IN SOVIET SCHOOLS 1917-1980 Y.Y

Abstract

The article examines the history of the formation and development of methods of teaching history in schools of the Soviet country from 1917 to 1980. The structure of historical education in the USSR of the above period consists of theoretical, educational, methodological, personnel and material – technical complexes aimed at transferring knowledge about past epochs. The methodology of historical education reflects the political system and ideology of Soviet society in significant periods, the nature of the political regime and the structure of state power, in a more complex state.

Research of named problems is possible only on the basis of an interdisciplinary search. To process the history of the formation of the methodology of teaching history, special methods of cognition of the past are important: historical-comparative, historical-system. From the point of view of methods of teaching history we see the teaching of history and historical education in the interests of man, society, state.

Keywords: Soviet times, school of Soviet Kazakhstan, Soviet methodology, Soviet history, Soviet power, Soviet ideology

Дария Асымова¹ А. Болатхан²

¹PhD, КазНПУ имени Абая,

²докторант, главный специалист научного отдела университета имени Сулеймана Демиреля

ОПЫТ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ИСТОРИИ В СОВЕТСКИХ ШКОЛАХ 1917-1980 гг.

Аннотация

В статье рассматривается история становления и развития методики преподавания истории в школах Советской страны с 1917 по 1980 годы. Структура исторического образования в СССР вышеуказанного периода состоит из теоретического, учебно - методического, кадрового и материально – технического комплексов, направленных на передачу знаний о прошлых эпохах. Методика исторического образования отражает политическую систему и идеологию советского общества в знаменательные периоды, характер политического режима и структуру государственной власти, в более сложном состоянии. Исследование именных проблем возможно только на основе междисциплинарного поиска. Для обработки истории становления методики преподавания истории важны специальные методы познания прошлого: историко – сравнительный, историко – системный. С точки зрения методики преподавания истории мы целенаправленно видим процесс преподавания истории и исторического воспитания в интересах человека, общества, государства.

Ключевые слова: Советское время, школа советского Казахстана, советская методика, советская история, советская власть, советская идеология

1917 жылдың қазан айында ағартылушылық бойынша Халықтық Комиссариат ұйымдастырылды. Ал, 9 қарашада ағартушылық бойынша мемлекеттік комиссия. А. Луначарский мен М. Покровский тарихи білімнің онды маңыздылығын теріске шығарып, азаматтық тарихты еңбек және элеуметтану тарихымен алматыруды ұсынды. 1 этапта (1917- 1930 басы) тарихтың орнына қоғамтану курсы жүргізілді. Тарих курсының марксистік бағытта жандандырылған және жаңа іріктеуден өткізілген жекелеген элементтері қалтырылды. 1918 жылдың шілде айында реформаның бөлім меңгерушісі П. Лепешинский кеңестік еңбектік мектептің ұйымдастырылуын былай анықтады:

Оқу процесі жыл бойы жалғасады, үзілістер климаттық жағдайларға ғана байланысты болады. Сабақ 7 күн жалғасқанымен, оның 2-і экскурсияларға жіберілуі мүмкін. Сыныптық оқыту еңбектікке ауыстырылады, бағдарламаларда ұсынымды сипат болады. Мұғалімдер оқулықтарды пайдаланбайды, олар анықтамалар иеленіп, оқушылармен кеңесемелер жүргізуге тиіс.

Емтихандар, білімді балмен бағалау, үй тапсырмалары жойылды. Сондай – ақ, педагогикалық кеңес шақыруы бойынша мектептен аудару мен шығарулар. Сыныптар орнына – ұсақ топтор - бригадалар, сабақтар орнына - студиялық зертханалық жұмыстар. Сабақтың жүргізілуі америкалық Дальтон – жоспар бойынша.

1918 жыл, қазан, БОАК (ВЦИК). Бірінғай еңбек мектебі жайлы. Мектеп 2 бағаннан тұрды: 8 - 13 жас аралығы (5жас) және 13-17 (4) жас аралығындағылар оқитын. Ұлдар мен қыздарды араластыра оқытатын ақсүйектік тегін оқыту. 1-ші кезеңде оқытудың 3-ші жылынан бастап орыс тарихының қарапайым курсы, соңғы, бітіретін жылы Конституция оқытылды. Әңгімелесу және экскурсия кездерінде басты назар туған өлкенің тарихын зерттеуге аударылды.

1920 жылы тарих бойынша бағдарламаны ендіруге талпыныс жасалғанымен оны қабылдамай тастады да, 1921 жылы қоғамтану курсы енгізілді. 1923 жылы пәндік оқытудан бас тартып, 1923 жылға дейін кешендік бағдарлама бойынша жұмыс жасай бастады.

Қоғамтану құрылымы және оны оқыту әдістері.

Өмірлік кешендерді оқыту қажет; табиғат, қоғам, еңбек. Басты мақсат - адамдардың еңбектік қайраткерлігі және өзіндік шығармашылыққа сүйене оқушылардың білім алуы. Тарихи деректер жұмысшы қозғалыстарының, капитализмнің шығуымен байланысты. Оқушылардың дамуына еңбектік, зертханалық-бригадалық, зерттеушілік әдістер ықпал етуі керек еді. Жоғарғы сыныптарға арналған А. Введенский мен А. Предтеченскийдің жұмысшы кітаптары бойынша оқушылар мақсаттық құрылыммен танысты, деректерді оқыды, сұрақтарға жауаптар іздеді. Оқушылардың баяндамалары оқылатын конференция мен мұғалімнің қорытынды сөзімен аяқталды. [1 6.27-58].

Зерттеушілік әдістерге – қатарлық тапсырыстарды орындау, оларға сызбаларды, карталарды салу, модельдеу, костюмдер мен керек – жарақтар жасау жатты. Бригаданың 2-3 рисовальщиктері жылдық есеп беруге дайындалу барысында күні-түні тынбай жұмыс жасады. Көктем қарсаңында көрме ұйымдастырылды. Қоғамтану бойынша Б. Жаворонков пен С. Дзюбинскийдің зертханалық жұмыстары экскурсияға материалдардың жиналуын қарастырды. Сурет салу, сызу, модельдеу, драматизация, ән салу - Лайдың осы идеяларының бәрі еңбек әдістерінің негізіне жатты. Еңбектік мектепте әрекеттен білімге жүрсе, Лайдың мектебінде керісінше. Білім алу тарихи моделдеу, түрлі тарихи объектілерді реконструкциялау процесінде жүрді. Білім алу практика жүзінде тексерілді; шаруалармен, жұмысшылармен әңгімелесу, революциялық мейрам күндерінде.

XX ғасырды 30-шы жылдарында тарихты оқыту әдістемесінде жаңа этап басталып, тарих оқытылатын пәнге айналды. Биғадалық – зертханалық әдістен бас тартылып, оқушылар тобына жүргізетін сабақ анықталған кесте бойынша қатал түрде өтілетін жүйеге бейімделді, Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының орталық комитетінің 1931 жыл 5 қыркүйектен «Бастауыш және орта мектеп жайлы» және «Бастауыш және орта мектеп режимі мен оқу бағдарламалары жайлы» қаулының мақсаты оқушыларды ғылымдар негізімен қаруландыру болды.

Жоғарғы оқу орындарында тарихи деректер қалыпқа келтіріліп әдістеме кафедралары пайда болды. 1933 жылдың жазында тарих бойынша бағдарламалар шығарылды. Әрине олар маркстік қоғамдық – экономикалық формация теориясы негізінде еді. Ежелгі дүние және орта ғасырлар тарихы баяндалған алғашқы оқулық жарық көрді. Ал төл тарих жекелеген кіріспелер ретінде берілді. 1934 жылдың мамыр айында «СССР мектептерінде азаматтық тарихты оқыту жайлы» қаулы қабылданды. Курс негізінде хронологиялық реттегі түзулік ұстаным, отандық және жалпы тарихтың дербес курсы қалыптасты. [2 б.38-71].

1935-1941 жылдардан бастап, мектепте тарих сабағы аптасына 14-тен 25, 5-ке дейін көбейтілді. «Орта мектептеріндегі тарих» атты журнал, жаңа бағдарламалар мен оқулықтар шыға бастады.

1936 жылы 3 наурызында бастауыш сыныптарға арналған ең үздік тарих оқулығы үшін байқау жарияланып, 1937 жылы тамызында 46 қолтаңба ұсынылды. Параграфтар соңында атаулар мен түрлі-түсті көрнекіліктер пайда болды. Алаңда сұрақтар мен тапсырмалар, сызбалар мен кестелер болмады. Дегенмен, оның концепциясы тарих бойынша барлық оқулықтардың негізіне алынды. 1939 жылы тарих жалпы және СССР тарихы пәні бойынша бағдарламалар жаңартылды.

Ұлы Отан Соғысы кезінде тәрбиелік мақсат бірінші орынға қойылды; ұлттық бірлік пен патриотизмді күшейту орта ғасырларды оқыған кезде славян халықтардың алатын орны, мәдени мұраның, олардың жаулаушылармен бірлесе күрестерінің маңыздылығы.

Варварлар арасындағы немістердің мәдениеті жайлы фашистік миф теріске шығарылды. Кеңестік тарихтың ерлікке толы мәтіндерден тұратын іріктеу кітабы құрастырылды. [3 б.45-68].

Соғыстан кейінгі жылдары тарихты оқыту әдістемесі бойынша жазылған жұмыстарда тарих сабағының дидактикалық талаптары қарастырылды: тарихты оқытудағы көрнекіліктер, тарихи білімдерді меңгеру психологиясы, қайталау сабақтарының әдістемесі, түсіністік және фактілік білімдердің қалыптасу жүйесі, тарихты оқытудың әдістемелік жүйесі дәл осы кезеңде идеологиялық құрылым бой ала бастады. Оқушылар халық батырларына еліктеп, өз отанын бәрінен артық деп есептеуге баулынды. 1950 жылдың аяғында оқулықтар құрамына оқушылардың өзіндік жұмыстары үшін құжаттар ендіріле бастады. Ежелгі дүние және орта ғасыр тарихы бойынша дәптерлер біраз ғана тираждармен тәжірибелі оқу құралы ретінде тереңбаума шығарылды және екінші қайта басылмады. Түзулік ұстаным орнына концентризм ұстаным енгізілді, өйткені жетінші сыныптан кейін шет мемлекеттердің жаңа және қазіргі заман тарихымен таныспайтын еді. 1939 жылы 8 қыркүйегінде қабылданған «Мектептерде тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер жайлы» қаулы бойынша жалпыға міндетті білім – 8, ниеттілерге – 11 жылдық болып бекіді. КСРО тарихының курсы шетелдік тарихты сол бір хронологиялық шеңберде қарастыруға мүмкіндік берді. Қазіргі заманғы оқиғаларды кең қолтық зерттеу ежелгі және орта ғасырлар бойынша бағдарламалардың қысқартылуы есебінен жүзеге асады [4 б.64-85].

1960-шы жылдары тарихты оқыту әдістемесінің дамуындағы жаңа тенденциялар.

Социалистік қоғамның жетілуі өсіп келе жатқан ұрпақты арман қарай тәрбиелеу мен оларға заманға сай білім берудің тапсырмаларын айқындады. Ғылыми – техникалық төкеріске байланысты өздігінше білім тауып, өз бетімен ақпараттар негізінде бағыт табу қажеттілігі туды. Ал, қоршаған орта өзінің идеологиялық позицияларын, социализм негіздерін ұстап қалуға баулынды. 1959 жылы 8

қазанында «Мектептерде тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер жайлы» қаулы қабылданды. Онда жастарды коммунистік идея рухында, буржуазиялық идеологияға төзбеуге тәрбиелеу көзделді.

Сыныптарда:

4 – эпизод әңгімелер;

5 – ежелгі дүние тарихы;

6 – орта ғасыр тарихы;

7 – шет мемлекеттердің жаңа және қазіргі заман тарихы бойынша мағлұматтар қамтылатын СССР тарихы;

9 – шет мемлекеттердің жаңа және қазіргі заман тарихы;

10 – СССР тарихы;

Сондай-ақ, Кеңестік Республикалар тарихына аса назар аударылып, Африка, Азия, Латын Америка халықтарының қазіргі замандағы дамуларының зерттелуіне ден қойылды. Бірақ, Ежелгі дүние және орта ғасыр тарихы бойынша бағдарламалар қысқартылды. 1962-1963 жылы қоғамтану курсы енгізілді. Шаруашылық пен мәдениеттің дамуы жаңа мамандардың дайындалуын, 8 жылдық мектеп беретін білімнен әлде қайда тереңдетілген білім жүйесін талап етті. Сондықтан, 1965-66 жылдары Арнайы орта оқу орындарында, Кешкі мектептерде орта білім беру енгізілді. Жалпыға міндетті орта білімге көшу жүзеге аса бастады. 1965 жылдың 14 мамырында «мектептерде тарихты оқыту тәртіптерінің өзгертілуі жайлы» қабылданған қаулы бойынша 4, 5, 6 сынып енгізілмегенімен, 7-10 сыныптарда тарихтың бірегей курсы енгізілді, ал 8-10 сыныптарда жаңа және қазіргі тарих. Осылайша, 1961 жылы білім берудің 10 жылдық мерзімі қайта орнатылды. Материалдармен фактілерді іріктеу үнемшіл бола түсті, қоғамның Ежелгі этаптары қысқартылды. Қазіргі заманғы тереңірек зерттелді. Қазіргі заманғы және шет елдік тарихты баяндаудың синхрондылық, факультативтік, курстар мен Маркстік – Лениндік негіздерді оқыту маңызды орынды алды. Білімді беріп қана қоймай оны бекітетін, оқушыларды дамытатын тарих оқулықтарының жаңа типтері шығарылды, авторлық мәтіндер, құжаттар, сызбалар, кестелер иллюстрациялар, түрлі анықтамалық материалдармен өз бетінше жұмыс жасауға үйретеді. [5 б.29-41].

Параграфтар мен тараулар аяғында, мәтіннің өзінде иллюстрацияларға тапсырмалар мен сұрақтар жазылды. Бұл дамушы білім беру идеяларын жүзеге асыруға бағытталған еді.

1970-80 жылдары тарихты оқыту әдістемесі мен тарихи білім берудің кезегарлық мінездемесі.

Мектептегі тарих курстарында болған келесі өзгерістер жалпыға бірдей білім беруге көшумен байланысты. 1970 жылдары тарихи білім беруде болған өзгерістер нәтижесінде келесідей құрылым қалыптасты:

- 5 сыныпта – Отандық тарих бойынша эпизод әңгімелер (2 сағат);
- 6 сынып – Ежелгі дүние тарихы (2 сағат);
- 7 сынып – Орта ғасырлар тарихы (2 сағат);
- 8 сынып – XVIII ғасырға дейінгі Отан тарихы (2 сағат);
- 9 сынып – Жаңа тарих (2 сағат), 19 ғасыр Отан тарихы;
- 10 сынып – Жаңа тарих (2 сағат);
- XX ғасырдың басынан 30 жылға дейінгі Отан тарихы және 30-шы жылдардың аяғына дейінгі қазіргі заман тарихы (4 сағат);
- 11 сынып – Қазіргі заманға дейінгі отандық тарих, 1939 жылдардың қазіргі заманға дейінгі тарих (3 сағат).

Тарих пәніне аптасына 18, жылына 6/2 сағат бөлінді.

Әдістемелік маңызды мәселе – КСРО тарихы курсымен байланыста Кеңестік Республикалардың тарихын зерттеу еді. «Біздің өлке» тақырыптарында Кеңестік Республикалар тарихы бойынша оқулықтар құрылды, ал өлкелер мен облыстарда - өлкетану құралдары.

1970 жылдары тарихты оқытуда оқушыларға нәтижелі білім беру жолдарын іздестіру бойынша мұғалімге көмекші құралдар мен тәсілдер өңдеп шығарылды, оқушыларды өз бетімен білім алуға және қарқындаушы ақпараттар легінде белгілі бір бағыт ұстана білуге үйрету мақсат етілді.

Дидактикада мектеп оқушыларының оқу процесіндегі дербестіктері мен белсенділіктерін күшейту, білім беруде тәрбие рөлінің арттырылу, сабақ интенсификациясы, оқытуда проблемалықты ендіру мәселелері қарастырылды.[6 б.29-37]. 1960-1980 жылдарда басты мақсат оқушылардың дербестіктері мен белсенділіктерін арттыру болғандықтан танымдық қайраткерлікті арттыру мәселесіне, біліктіліктерді қалыптастыруға, жұмыс тәсілдеріне басты назар аударылып, дамып келе жатқан оқыту жайлы сұрақтар көтеріле бастады.

1933 жылға дейін тарихи материалдар жалпы тарихты тиісті бөлімдерінде берілді. Оқулықтар мен оқу құралдары болмады, білімнің негізгі көзі мұғалімнің ауызша сөзі болды.

1930 жылы мектептің тарих курсына ғалымдар мен әдіскерлердің әдістемелік өзара қарым-қатынастары болмады. Сол заманның әдістемесінің деңгейін көрсететін материалды жеткізу мінезі мен педагогиканың идеялары сол баяғыдай қалып қойған оқулықтар болды. Кемшіліктері ретінде құжаттар басы аяғымен жоқ бола тұра, аттар, деректер, тарихи мерзімдердің тым көп берілуін, сұрақтар мен жауаптардың болмауын алуға болады, сондай-ақ, мұғалімнің әңгімеленуі бірінші орында болып, өзіндік жұмыстың екінші орынға ығыстырылуын және назардың субъектісі емес, объект ретінде қарастырылуын айтуға болады.

1950-ші жылдардың соңында тарих-әдістемелік ой психология-педагогикалық ғылымдармен байланысты күшейту түзуімен жүрді. Материалды қалай баяндау; қалай әңгімелесу, суреттерді, карталарды қалай пайдалану жайлы оқытудың тәсілдері жетілдірілді. Бірақ, кері байланыс болмады, сабақта оқыту не істейтіндігі, қалай ол тарихты танитындығы түсініксіз болады.

Тарихи білімнің құрылымына тек ғылымдар негізінің білім жүйесімен қатар қайраткерлік әдістері мен оқушылардың жалпы тарихи дамуы енді. Білім беру КПСС –ң саяси тапсырысын орындады. Ал, тарих Маркстік – Лениндік идеологиясына тәрбиелі құрал болды. [7 б.11-26].

Ауқымды зерттеу жұмыстары мен алдыңғы тәжірибелерді тиімді қолдану нәтижесінде 1980 жылдары тарих бойынша бағдарламалар жетілдірілді, тарихи білім мазмұнының идея-теориялық деңгейі көтерілді, оқыту жылдары бойынша оның дамушы және тәрбиелік тапсырмалары айқын әрі нақты көтерілді. Бағдарламаларға негізгі түсініктер мен идеялар, пәнаралық және курсаралық байланыстар, біліктер мен дағдылар енгізілді. 1980 жылдары алдыңғы қоғамдық қатнастар құлдырауының кесірінен білім беруде күйзелістік құбылыстар бел алды. Қоғам дамуының жаңа тенденцияларына сай келетін білім берудің жаңа конструкциялары қарастырыла бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Тұрлығұл Т.Т. Мектепте Қазақстан тарихын оқытудың теориясы мен әдістемесі. - Алматы: Ғылым, 2003 ж.*
2. *Историческая наука и историческое образование на рубеже XX-XXI столетий: Четвертые всероссийские историко-педагогические чтения. - Екатеринбург: УрГПУ, Банк культурной информации, 2000.*
3. *Ушмаева А.В. Историческое образование как объект исследования- Москва, 2005.*
4. *Фишев А.В. Методика обучения истории. - Екатеринбург, 2003.*
5. *Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе: Практическое пособие. - Москва: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1999.*
6. *Короткова М.В., Студеникин М.Т. Методика обучения истории в схемах, таблицах, описаниях: Практическое пособие для учителей. - Москва: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 1999.*
7. *Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе: Учебник для студентов высших учебных заведений. - Москва: Гуманит. издат. центр ВЛАДОС, 2003.*

List of references:

1. *Turlygul T. T. theory and methodology of teaching the history of Kazakhstan in school. - Almaty: Nauka, 2003.*
2. *historical science and historical education across the XX-XXI tables: four historical and pedagogical readings. - Yekaterinburg: Ndpi, Culture Information Bank, 2000.*
3. *Ushmaeva A.V. historical education as an object of research - Moscow, 2005.*
4. *Fishev A.V. methodology of teaching history. - Yekaterinburg, 2003.*
5. *Vyazemsky E. E., Strelova O. Yu. methodology of teaching history in school: practical benefits. - Moscow: Humanitarian. "no," I said. VLADOS Center, 1999.*
6. *Korotkova M. V., Studenikin M. T. methodology of teaching history in schemes, tables, descriptions: practical benefits for teachers. - Moscow: Humanitarian. "no," I said. VLADOS Center, 1999.*
7. *Studenikin M. T. methodology of teaching history in school: textbooks for students of higher educational institutions. - Moscow: Humanitarian. "no," I said. VLADOS Center, 2003.*

УДК 930.1
МРНТИ 63373

Р. Сейтқазиев¹, Д. Маджаров²

¹ PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

² PhD доктор. доцент. Св. Климент Охридский атындағы София университеті.
Болгария Республикасы

ТАРИХИ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТАРИХИ ТІЗБЕКТИҢ ОҚЫТЫЛУЫН УАҚЫТ ФЕНОМЕНІМЕН ЗЕРТТЕП, УАҚЫТ ПЕН ТАРИХТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫН ОҚУЛЫҚ РЕСУРСТАРЫМЕН ҚАТАР ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Орта мектеп оқушыларына тарих пәнін оқыту кезінде жас ерекшеліктерін ескерудің жолдарын психологиялық алғышарттармен зерделеу. Тарихи білімнің алғашқы оқытылу кезінде баланың қиялының дамуына, тарихи оқиғаны мифтік аңыздар арқылы әңгімелеп жеткізудің тиімділігін арттыру жолдары қарастырылады. Адам психологиясына тарих ғылымының қажет қырлары мен қоғамдық сананың дұрыс қалыптасуына өткенін білудің маңызды шақтары талданады.

Тарихты оқытудың негізгі мәнін тарқата келіп, ұлттың болашағын дұрыс қалуыптастыруда баланың таным түсінігіне тарихи тізбектің уақытпен қарым-қатынасын, адамның уақыт ішіндегі рөлі баяндалады. Жаңаша зерттеулердегі ғылымдардың еңбектеріне шолу жасалып, академиялық білімде тарихты оқыту жүйесінің әдіс-тәсілдерінен мысалдар берілді.

Түйін сөздер: мектеп, оқушы, тарих пәні, білім беру.

Seitkazyiyev R.¹, Madzharov D.²

¹ PhD doctoral student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai,
Almaty, Republic of Kazakhstan

² PhD doctor. assistant professor. Sofia University named after St. Clement of Ohrid.
Sofia city. Bulgaria

STUDYING THE STUDY OF HISTORICAL STRUCTURE IN HISTORICAL EDUCATION BY THE PHENOMENON OF TIME USING THE CONNECTION OF TIME AND HISTORY WITH RESOURCES OF TEXTBOOKS.

Abstract

Psychological study of ways to take into account age-related characteristics when teaching high school students the subject of history. During the initial training in historical knowledge, we will look at ways to increase the student's imagination and increase the effectiveness of storytelling through historical legends. Human psychology analyzes important aspects of knowing the right aspects of historical science and the transition to the correct formation of social consciousness.

Understanding the importance of historical doctrine in time, the role of time in the historical chain and the role of man in time in shaping the future of a nation in shaping the future of a nation. A new study analyzed the work of scholars in their research and provided examples of how history is taught in academic education.

Key words: school, students, subject of history, education.

Сейтқазиев Р.¹, Маджаров Д.².

*1. PhD докторант, Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, Республика Казахстан*

*2. PhD доктор. доцент. Софийский университет имени Св. Климент Охридского.
г. София. Болгария*

ИЗУЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБРАЗОВАНИИ ЯВЛЕНИЕМ ВРЕМЕНИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СВЯЗИ ВРЕМЕНИ И ИСТОРИИ С РЕСУРСАМИ УЧЕБНИКОВ.

Аннотация

Психологическое изучение способов учета возрастных особенностей при обучении старшеклассников предмету истории. Во время первоначального обучения историческим знаниям мы рассмотрим способы повышения воображения ученика и повышения эффективности рассказывания историй посредством исторических легенд. Психология человека анализирует важные аспекты познания правильных аспектов исторической науки и перехода к правильному формированию общественного сознания.

Понимание важности исторического учения во времени, роли времени в исторической цепи и роли человека во времени в формировании будущего нации в формировании будущего нации. Новое исследование проанализировало работу ученых в их исследованиях и предоставило примеры того, как история преподается в академическом образовании.

Ключевые слова: школа, ученик, история, образования.

«Адамзат өмірінің шындығын тарихи тізбектен үзіп алып түсіну мүмкін емес». Бұл кемел ойдың иесі философ, Эрвин Штраус өзінің «Оқиға мен тарих» еңбегінде баяндайды. Академиялық ғылымда «тізбек» және «үзбек» деген ұғымдар бар. Аталған терминдердің мағынасын дұрыс түсіну үшін тарқатайық. Жер бетіндегі жаратылыс иесі Адамнан басқа тіршілік етушілер, жан-жануарлардың барлығы үзбекте өмір сүреді. Инстинкт қалай тіршілік ету керектігін сездіргендіктен, қалай өмір сүрем деп ойланбайды. Мақсатты жаратылысын жалғастыра береді. Адамзат мәнді өмір сүру үшін, тарихи тізбекке кіреді. Дүние жаралғаннан бергі тарихты тарқата отырып, өзінің өміріне дейінгі ұлы ойшылдар мен даналардың ілім-біліміне мұқтаж болады. Тізбектегі бір дәуір үзіліп кетсе, соның әсерінен қазіргі заманына кері әсерін береді. Тарихи тізбектің бір-біріне жалғанып тұруы не үшін адамға қажет? Біздіңше, ол – өмірдің мәні. Жоғарыда айтылған ойдың дұрыс болуын адам қоғамда неврозбен жолыққанда толық көзі жетеді. Неврозға шалдыққан типтегі адам тарихи тізбекті мойындай алмайды. Өзінің амбициясын алдыға шығарып, өмір сүруін алғашқы адамның өмірінен бөлек деп дауласады.

Әдетте адам тарихи тізбекті әңгімелеп бергенді қалайды. Homo sapiens – әңгімеге әуес жануар, оның ойлау жүйесі сандар мен графиктерге емес, әңгімелерге құрылған; оның түсінігіндегі ғалам – өмірлік тартысты суреттейтін, қаһармандар мен жауыздар сияқты кейіпкерлері бар[1].

Адам уақыттық жаратылыс емес, тарихи жаратылыс деген түсінік бар. Адам тарихи тізбекте дүние есігін ашады, кейіннен тарихқа сіңіп кетеді. Адамнан басқаның(Dasein-халіндегі болмыс) барлығын мақсатты жаратылыс деп түсінетін боламыз. Тарихи жаратылыс дегенімізге тоқталатын болсақ. Осы жерде біздің зерттеуімізге Экзистенция ғылымы жақсы анықтама береді. Кез-келген адам қоғамдық жаратылыс. Оның дәлелі адамнан басқа жаратылыс(sein-халінде) иелерінің қуыршақ (личинка) кезінен немесе жұмыртқадан жарып шығады, қалай өмір сүру керектігінен хабардар болып, бәрін біліп тұрады. Ешқандай сабақ, үйретуді қажет етпейді. Бізде көнеден келе жатқан көзқарас бар. Адам балабақшада үйреніп, мектепте білім алып, университетте маманданып, жоғары қызметте кемелденіп келе-келе қоғамдасады деген ойды құптай алмаймыз. Келе-келе қоғамдаспайды, ол әлдеқашан қоғамдасып, потенциалық ортаға мұқтаж онтологиялық тұрғыда туылды деп айтамыз. Мектептегі, университеттегі, қызметтегі сәттерінің бәрінде үйреніп қоғамнан дараланып шығатын жері дейміз. Сонымен адамның адамсыз күні жоқ, бір қолыңды бір қолың жуады деген сөз осыдан қалған. Адамның әлеуметтенуі мен қоғамдасуының артында кем дегенде табан тірейтін ата-анасы

немесе араласатын ортасы(тобыр, партия, жамағат, ұйым) тұрады. Егер қоғаммен тарихи тұрғыда байланыс орната алмаған адамның онтологиялық жаратылысындағы әлеуметпен байланыс түзетін санасында, ақылы мен парасаттылығының психологиялық қырында мәселе болады. Осындай мәселесі бар субъектіні біз жоғарыда невротик деп атадық.

Өзінің өткенін тарихпен тарқатып, ата бабасынан келе жатқан құндылықтарды тарихи тізбекте баяндайтын адамның уақытпен арақатынасы дегенді академиялық ғылымға көтерді. Уақыт дегенді онтологиялық өлшем бірлігі ретінде түсінетін субъектінің зерттеу аймағын ұлғайтуымыз қажет. Ол үшін уақытты өлшем бірлігі емес, феномен(құбылыс) ретінде қарастырғанымыз дұрыс. Алғашқы сұрағымызға оралатын болсақ. Адам неге тарихи жаратылыс. Өйткені уақыттың ішінде туады. Біз уақыт дегенді феномен(құбылыс) деп қарастырып. Өмірге адам шектеліп келеді. Белгілі отбасында, белгілі бір елде, сол елдегі көп ұлттың бірінде, уақыттың ішіндегі бір жылда, т.б. осындай шектелу, бұл адамның өзінің таңдауы емес болғандықтан айтылып тұр. Адам өмірі қанша шектелгенімен, өзіндік амбициясы, еркіндігі бар. Еркіндік адам тағдырының екі сәтінде болмайды. Бірі туылған сәбилік шағында(ата-анасына, ортасына тәуелді), екіншісі ажал уақыты келгенде еркіндігі жоқ дейді. Бұл жайлы Шәкәрім Құдайбердіұлының мына өлең жолдарынан байқаймыз:

*Тумақ өлмек тағдырдың шын қазасы,
Ортасы өмір, жоқтыққой екі басы.
Сағымдай екі жоқтың арасында,
Тіршілік деп аталар біраз жасы [2].*

Біз айтып отырған тарихи тізбектегі жаратылыс деген адамның уақытпен ара қатынасы жайлы баяндалып тұр. Егер болмыс уақытпен дұрыс қарым- қатынаста болмаса қандай қателіктер өмірінде орын алатынын экзистенция психологиясы ғылымының зерттеулеріндегі жазбаларынан мысалдар берейік. Адамның ғана бүгін, кеше, ертең деген түсінігі бар. Бұл жерде айтылып отырған кеше, бүгін, ертең дегеніміз тарихты құраушы адамның қарапайым танымнан туындаған уақытты реттеу әдісі. Уақытқа бөліп тастаудың негізгі мәні не? Адамзат баласы ежелгі тарихын күнделікті өмірінде еске алуда қарапайым психологиялық таным түсінігімен анықтап отырған. Өткеніне көз жүгірткен адам әр шақтарын еске түсіру үшін үш шақты пайдаланған. Олар өткен шақ, осы шақ, келер шақ. Айтылып отырған шақтарды адам өзінің санасында бір сызық бойына қою арқылы, өзіне шешім қабылдайтын болған. Осы шақта отырған адам, өткен тарихындағы жеткен жетістіктерін, жоспарларын, керемет ойларын, мақсатты іс-әрекеттерінің ішіндегі сенімді серік бола алатындарын еске түсіріп. Асыра сілтеушілері мен кемел ойлы сәттерін сараптап, өмірлік ұстаным болып сабақ алатындарын, сәтті шыққандарын алып осы шаққа әкеледі. Жақсы шыққан, кемел ой түюге ықпал болатындарын синтездеп, келер шаққа қойып, болашағын анықтай береді. Сонда осы шақ, өткен шақты анықтайды, өткен шақ келер шақты анықтай алған. Үш шақты бір сызық бойына қою - адам үшін зор нығмет. Оны қалай сызсақ адам өмірі бұлыңғырланбай, ойлағанындай дұрыс болып шығады. Егер адам осы уақытпен қарым-қатынасты дұрыс құрмаса, тарихи тізбектің шақтарын дұрыс сызбаса, адам санасына кері әсер береді. Тарихи процестің бұзылуы, адам психологиясына өзгеріс әкеледі. Адам тарихи кеңістікте бағытын анықтай алмай, әр шақтың құрсауына түсіп қалады.

Нақ осы шақта уақытты дұрыс жүйеге қоймаған адамның санасы, бүгінгі күнмен есептесіп өмір сүреді. Ол адамда болашақ көрінбейді. Болашаққа жоспар құралмайды. Болашақты жоспарлай алмауы, келер шақтың көрінбей қалуының себебінен шығады. Оның басталған жері мына тарихи оқиғалардан көруімізге болады. СССР империясы кезінде орта мектепте Кеңес тарихын оқытты. Қазақтың өзінің тарихы бүркемеленіп, ақиқаты теріс насихатталды. Кеңестік идеология 1923 жылдан бастап атеизмді насихаттайды. 1931-32 жылдары аштық басталады.1935-37 жылдары репрессия жүреді.1939-1945 жылдары соғысқа айдайды. 1930 жылдардағы аштықтың салдарынан миллиондаған адам қырылды. Жаппай жасалған қиянаттың әсері тарихты үзбекке әкеліп тіреді. Айтыс, жыршылық, суырып-салма ақындығы, қиссашылық, хикметші, қарилық өнердің тізбегі тоқтады. Қазақ тарихы оқулығында құнды деректер жоқ болғандықтан, ұлт тарихи үзбекке түсіп қалды. Өткен тарихын оқытпау, болмыстың потенциалын тұншықтыра береді. Сондықтан да, қоғамдық сана бүгінгі күннен аспайтын ойлармен шектеліп, бейтараптық күйде жауапкершілік арқаламай өмір сүретін адамға айналды.

Егер адам өмірлік сәттерін реттей алмай Өткен шақтағы тарихына байланып өмір сүрсе қандай неврозға шалдығады. Алдағы жерде өткен шағынан көп үміттенетін, мәнді-мағыналы істерді

өткенінен іздеп соны абырой санайтын адамдар. Бұлар уақытты дұрыс жүйеге қоймаған адамның санасында кездесетін невроздар түрі, бұларды ғылымда статик деп атау берген. Мұндайларда адамның бір типі. Осындай адамдар қоғамға қарап реалист болу керек – деп үндеу айтып, болашақтың қамын жасап жатырмыз деп айтып жүреді. Бұндай әрекеттерін псевдорелист деп те атайды. Себеп біреу, болашақтың кемел, стратегиялық жоспарларының жауапкершіліктерін арқалаудан қашатын болады. Айқын көрінісі ретінде қоғамда көптеп кездесетін болса ондайлар өткен өміріндегі қызықты сәттерін ситуациялық ортаға қарамай мақтан ретінде айтып отыратындар жатады. Мысалы: Әскерде болғанын, университетте жүрген шақтарын, көрген қызықтарын, т.б.

«Келер шаққа» шектеліп, келешекке көз тігіп, өмірінде болашақтан қатты үміт күтетіндер типі. Бұлар өткен тарихты, салт-дәстүрді, ұлттық құндылықтарды агрессивті оймен қабылдайтындар. Алдағы жерде технологияға табынып, ғылыми техникалық прогресстерге үмітпен қарап, бізді осы жол құтқарады деп сенетіндер. Болашаққа көз тігетіндердің жақсы жағы инновациямен қатарласып, ғылыми техникалық жаңалықтарды игеріп, ертеңгі күннен жақсы жаңалық күтіп отыра береді. Қауіпті жағы әлі айқындалмаған, болмаған, анық емес болашақты басқаша оқиғамен бұрылып кетеме деген ойда болғандықтан, әрқашан депрессияда жүреді. Өткен шақпен байланыс болмағандықтан, ойлағаны теріс бұрылып кетсе суицидке ұрыныпта жатады.

Адам уақыттың ішінде тумайды, тарихта туады дегенді айттық. Адам өміріндегі үш шақты дұрыс игере алмай, соның біріне байланып қалған болса уақыттың құрсауына түсу дейміз. Уақыттың құрсауынан адамды босатып алу үшін, үш шақты объективті мән арқылы бір жүйеге байлау қажет екенін түсіндірдік. Тарихты біліп, оның мәнін ұғынған болмыс баянды ғұмыр кешетін болып тұр. Ежелгі дүниеден бері, бүгінгі күнге дейінгі аралықтағы болған оқиғаны оқушыға жеткізу академиялық білімде дұрыс ретке қойылған. Тарих ғылымы орта мектептерде өзінің пән ретінде оқытылуын бесінші сыныпта бастайды. Алғаш рет тарих пәнінде Ежелгі Қазақстан тарихы оқулығын ашып отырған баланың ойында не орын алып жатқанын біз анықтай аламызба. Бұны бір ауыз сөзбен жеткізген оңай сияқты. Дегенмен нақтырақ зерттеу үшін біз баланың жас ерекшелігін, таным түсінігін, беріп отырған ақпаратымыздың қаншалықты ақиқат екенін ескергеніміз дұрыс. Сондықтан бесінші сыныптың қолданыстағы ресурс көзі болып табылатын оқулықтың авторы немесе баспасын нысанаға алсақ шиеленіс туындауы мүмкін. Психологиялық және педагогикалық талаптардың толық сақталуына көз жеткізу үшін біз мазмұнын зерделеп көргеніміз абзал.

Баланың қалыптасуындағы таным түсінігі мен жас ерекшеліктерін өз уақытында дұрыс игеру жайында ағылшындық тарихшы Карен Армстронгтың «Битва за Бога» еңбегінде таным түсінігі жайлы жақсы ақпарат ұсынады. Көне заманнан бері өркениетті елдерде дүниетанымның негізгі екі түрі қалыптасқан. Ежелгі гректер оны «миф» және «логос» деп атаған. Олардың екеуі де маңызды қызмет атқарып, бірін бірі толықтырып отырады. Бұл дүниетанымның екеуі де, өз орнымен қолданылған. Логос («сана, ақыл») – табиғатты игеруге көмектесетін рационалды-прагматикалық ойлау түрі. Мәселен, үй салып, қоғам құрып, тұрмыстық тіршілікті реттегенде немесе тағы басқа дүние істерін жасағанда біз міндетті түрде логосқа сүйенеміз. Логос ескірген көзқарастарды дамытып, жаңартуға қабілетті. Ол күнделікті өмірімізде көп қолданысқа түседі. Логос өткен заманға емес, сізді болашаққа назар салдырады. Миф керісінше, келешекке емес, өткенге назар аудартады. Миф бастапқы болып саналды, өйткені біздің болмысымыздың шексіз және тұрақты құрамдас бөліктерімен байланысты. Миф өмірдің шығу тегі, мәдениеттің негіздері, адам санасының терең қабаттары туралы баяндайды. Миф практикалық қолданумен байланысты емес, мағыналары мен оқиғаларменмен байланысты. Өмірдің мағынасын таба алмай, біз оңай үмітсіздікке душар боламыз. Әлеуметтік миф адамның назарын мәңгілікке және жалпыға бірдей бағыттап отырып, өзінің күнделікті өмірін мазмұнмен толықтырып, бізге тұтынатын контекст берді. Мифті оқыған бала қиялымен қабылдайтын болғандықтан, мәтіннің барысы міндетті түрде оқиғамен басталды. Логостық танымдағы нақты деректермен жазылған тарихты, миф түрлі құндылықтармен толықтырып байытып отырады. Сонымен қатар, миф қазір біз бейсаналық деп атайтын нәрсеге негізделген. Сөзбе-сөз түсіндіруге арналмаған, әртүрлі мифологиялық тақырыптар ежелгі уақытта психологияның міндетін атқарған. Жер астына түсетін, лабиринттерді және құбыжықтарды жеңіп шыққан кейіпкерлердің ертегілері біздің ақыл-ойдың қара түстерін ерекше атап өтеді. Олар ақыл-ойдың қолынан келмейді, бірақ біздің мінез-құлқымыз бен тәжірибемізге қатты әсер етеді. Қазіргі қоғамда, мифке сену азайғалы, біздің ішкі әлемімізге ену үшін психоанализ қызметіне жүгінуге тура келеді[3]. Миф пен логостың бала өміріне қажет екендігі анық. Себебі бала онекі жасқа дейін мифтік таныммен өмір сүреді. Он екі жастан асқан соң логостық таныммен өмірлік мақсат-мұратын анықтайды. Қазақтың

дәстүрлі түсінігінде он екі жасқа толған баланы балиғат жасқа толу деп атағаны бекер емес екендігі көрінеді. Психология ғылымында өтпелі жас(переходной возраст) деген анықтама береді. Баланы оқыту кезінде жас ерекшелігін ескеруіміз қажет болса, біз алдымен академиялық білімде археологиялық, жазбаша, ауызша деректермен қатар мифтік аңыздар, қиссалар, әфсаналарды бергеніміз дұрыс болады. Орта мектептің бесінші және алтыншы сынып оқушыларының жас мөлшері 10-12 жас аралығында. Бұл жастағы балалар әлі де болса мифтік танымдары өзгеріске өте қоймағанын білеміз. Бұл оқушылардың нақты оқиғаларды бағамдағаннан көрі, қиял ғажайыптар арқылы тарихты көркемдеп жеткізсек әлдеқайда сіңімді болары сөзсіз. Ежелгі Қазақстан тарихын оқыту барысында заттай, жазбаша, ауызша деректерді пайдаланумен қатар көркем шығармаларды мазмұнмен сәйкестігін анықтап оқытқанымыз дұрыс болары сөзсіз.

Мифтік әңгімелердің қызықтылығы соншалық, оны қиялдан шығарылған деп ойларсыз. Сондада ішіндегі құндылығы нағыз ақиқаттың өзі, олай дейтініміз Қазақ халқы бұрындары мифтік аңыздарды көбінесе қисса, әфсана деп атаған. Қиссалар болған оқиғалардың желісімен айтылған әңгімелер. Әрқайсының ішінде ақиқаттың дәні бар. Аңыздар сол дәнді келесі ұрпаққа егіп отырушы. Келер ұрпақ ақиқаттың дәнінен өткенін ұмытпай жүретін нағыз ақылды адамға айналары сөзсіз. Осы арада мысал ретінде мына бір аңызды берейік. Бұл жердегі мәтінде құндылығы мен ақиқатын нақты түсінеміз. Тас дәуірінің адамның ең алғаш отты пайдаланғанын, оны шақпақ тасты бір-біріне ұрып, ұшқынмен отты тұтандырған дейміз. Негізі аңызда былай баяндалады: *«Адам баласы ең алғаш жер бетіне түскенде, қатты тоңып, қарны ашады. Сонда Адам құдайына жалынып, жаурағанын айтып дұға жасайды. Құдай Адамға періштені жібереді. Періште Адамға сол кезде тозақтан бір түйір отты әкеліп береді. От адамның алақанына тұрмай ыршып суға түседіде, өшеді. Періште отты бірнеше рет әкелгенімен, сол оқиға қайталанатын. Сонда періште оттан неге Адамның алақанына тұрмадың дегенде. От – Адамның алақанын күйдіріп алсам, құдайдан ұят боладығой. Оны құдай жаратқанғой, мен не деп жауап берем дейді. Содан періште тағыда отты әкеліп, жердегі қатпар тастың ішіне салып жібереді. Адамға от жағып, жылыңғың келсе тасты-тасқа ұр сонда ішінен от аласың депті. Сонымен Адам отты жағуды осылай үйренген екен. Біз айтқан Адам дегеніміз ол алғашқы пайғамбар Адам Ата болыпты»*[4].

Адамның санасындағы уақыт факторын қирататын, болмысты тарихи процеске жалғайтын бірғана құндылық бар. Ол – қазақ қоғамында ауызша тараған аңыз-әңгіме, мифтер, қисса – дастандар, әфсаналар. Қиссалар, аңыздар, әңгімелер айтылған жерде адамның қызығушылығы оянып, қалай өзі тыңдап, сол айтылып жатқан әңгіме магнит қуаты бардай адамды өзіне баурап бара жатқанын байқай алмайды. Адамзат баласының бізге қалдырып кеткен бай мұралары өте көп. Қанша уақыт өтсе де ешқайсысы ескірген емес. Сол әңгімелерді естігенде, кітаптардан оқығанда санғасырлар бұрын жазып қалдырған адамдардың рухымен тілдескендей боламыз. Оның жақсы мінез-құлықтарын бойымызға дарытып, соларға еліктегіміз келіп тұрады. Айтқан жақсы ойларын бойымызға сіңіріп, оны әрмен қарай дамыта аламыз. Балалар кіші кезден бастап тыңдап өскен ертегілері, ой қиялын дамытатын болса, оқиғадағы кейіпкерлердің орнына оқырман өзін қойып сомдап отырады. Сондықтан болар ертегі кейіпкері ешқашан өлмейді және әрқашан арман мұратына жетіпті деп аяқталып отырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Харари Ю.Б. XXI ғасырға - 21 сабақ. – Алматы: 2019 ж. -293 б.
2. Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: «Арыс». 2000. -321б.
3. Армстронг К. Битва за Бога: История фундаментализма. – Москва: 2018г. -502 ст.
4. М.Төлеген, Ә.Нәби, Б.Бопайұлы, С.Керімбай. Әлдиден эпосқа дейін. – Алматы: «Орхон». 2016ж. -361б.
5. М.Төлеген, Ә.Нәби, С.Тайғарин, С.Керімбай. Логотерапи я немесе өмірге құштарлық . – Алматы: «Орхон». 2016ж. -472 б.
6. Кови Стивен Р. Жасампаз жандардың 7 дағдысы: Тұлғаны дамытудың тегеуріді тетіктері. – Алматы: ҰАБ. -2018 ж. -352б.
7. Шульц Д.И, Шульц С.Э. Қазіргі психология тарихы . Алматы:ҰАБ. 2018ж. -448 б.

List of references.

1. Harari Yu. H. to the XXI Century-21 Lessons. - Almaty: 2019-293 P.
2. Kudaiberdiuly Sh. Imanym. - Almaty: "Arys". 2000. - 321b.
3. Armstrong K. battle for God: the history of fundamentalism. - Moscow: 2018-502 St.

4. M. Tolegen, A. Nabi, B. Bopayuly, S. Kerimbay. *From Aldi to Epic*. - Almaty: "Orkhon". 2016-361b.

5. M. Tolegen, A. Nabi, S. Taigarin, S. Kerimbay. *Logotherapy I or passion for life*. - Almaty: "Orkhon". 2016-472 P.

6. Covey Stephen R. *7 skills of creative people: driving mechanisms of personal development*. - Almaty: NAB. -2018-352b.

7. Schultz D. I., Schultz S. E. *history of modern psychology. "I don't know," he said*. 2018-448 P.

ӘОЖ 378. (574):
МҒТАР 03.20.11

Р.С.Чекетаева¹, А.А.Ислямова²

¹т.ғ.к., «БАҰО «Өрлеу» АҚ филиалы Шығыс Қазақстан облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,

Өскемен қ., Қазақстан

²тарих магистрі, «БАҰО «Өрлеу» АҚ филиалы Шығыс Қазақстан облысы бойынша педагог қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты,

Өскемен қ., Қазақстан

ТАРИХ САБАҒЫНДА САРАЛАУ ТӘСІЛДЕРІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада оқушыларды алға жылжыту үшін саралауды қолдану жайлы қарастырылған. Тарих пәніндегі саралау оқыту мәселелері, саралаудың түрлері мен деңгейлеріне қысқаша талдау берілген. Балалардың шығармашылық ойлауын дамытуға ықпал ететін, білімді неғұрлым терең игеруге, жеке қабілеттерін дамытуға бағытталған деңгейлік тапсырма арқылы саралау туралы жазылған.

Түйін сөздер: оқушы, саралау, оқытуды саралау, саралау оқыту, деңгейлік тапсырма, жіктеу.

Cheketaeva R.S.¹, Islyamova A.A.²

¹Candidate of Historical Sciences, Institute for Continuing Education of Teachers of the East Kazakhstan Region, a branch of JSC "National Center" Orleu ",

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

² Master of History, Institute for Continuing Education of Teachers of the East Kazakhstan Region, a branch of JSC "NCPD" Orleu ",

Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF USING DIFFERENTIATION METHODS IN HISTORY LESSONS

Abstract

The article provides a brief analysis of the problem of differentiation of learning, types and levels of differentiation in history. Special attention is paid to level differentiation, which contributes to a more solid and deep learning of knowledge, the development of individual abilities, the development of independent creative thinking of children.

Key words: student, differentiation, differentiation of training, differentiated instruction, leveled homework, classification.

Чекетаева Р.С.¹, Ислямова А.А.²

¹Кандидат исторических наук, Институт повышения квалификации учителей Восточно-Казахстанской области, филиал АО «НЦПК» Орлеу»,

Усть-Каменогорск, Казахстан

² Магистр истории, Институт повышения квалификации учителей
Восточно-Казахстанской области, филиал АО «НЦПД» Орлеу»,
Усть-Каменогорск, Казахстан

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ НА УРОКАХ ИСТОРИИ

Аннотация

В статье проводится краткий анализ проблемы дифференциации обучения, виды и уровни дифференциации по истории. Особое внимание уделяется уровневой дифференциации, способствующей более прочному и глубокому усвоению знаний, развитию индивидуальных способностей, развитию самостоятельного творческого мышления детей.

Ключевые слова: ученик, дифференциация, дифференциация обучения, дифференцированное обучение, уровневое задание, классификация.

Мұхтар Әуезов «Мұғалімнің ұдайы жақсы оқитын балаларға ғана сүйсініп, ылғи соларды ғана оқытуы дұрыс емес» деген пікірінің астында терең мағына жатыр. Ойланып қарасақ, бұл ойдың астында саралап оқыту жатыр. Саралап оқыту — орта мектепте оқыту тәсілі, оқушылардың танымы, бейімі мен қабілетіне, білім деңгейіне қарай жіктеу. Сөздіктерде берілгендей «Difference» – латын тілінен аударғанда бүтінді түрлі формаға, элементке, бөлшекке мүшелеп бөлу, саралау дегенді білдіреді.

Оқытуды саралау дегеніміз - оқушылардың қажеттіліктері мен қабілеттеріне сәйкес әртүрлі сыныптар, топтар, мектептер үшін әртүрлі оқу ортасын құру. Әртүрлі топтарда оқытуды қамтамасыз ететін әдістемелік, психолого-педагогикалық және ұйымдастырушылық шаралардың кешені.

Саралап оқыту дегеніміз - оқыту мен оқуға қатысты анықталған ортақ қасиеттері ескере отырып дайындалған, оқушылар тобына мұғалімнің оқу үдерісін ұйымдастыру нысаны; Әртүрлі оқушылар тобы үшін арнайы оқу үдерісін қамтамасыз ететін дидактика жүйесінің бір бөлігі [1].

Жағымды аспектілері: мұғалімде әлсіздерге көмектесуге, мықтыларға назар аударуға мүмкіндік болады. Қоғамдық нормаларға бейімделе алмайтын қиын балалармен тиімді жұмыс істеуге мүмкіндік туады. Мықты оқушылардың білім беру үдерісінде жылдам және тереңінен білім алуға деген ынталары жанданады.

«Оқу үдерісінде оқушылардың «өте қатты қобалжу» мен «зерігу» сәттері кездеседі. Қобалжу - мұғалім оқушыдан тым көп нәрсені күткенде, ал зерігу – оқушыға өте аз ұсынғанда пайда болады» [2], - деген Михай Чиксентмихай талап ету және оқу теориясы бойынша саралау дұрыс жүргізілсе оқушы ағымнан қалмай жұмыс жасайды. Саралап оқытудың бірнеше мақсаттары бар:

Әлеуметтік тұрғыдан: қоғамның шығармашылық, зияткерлік және кәсіби әлеуетін қалыптастыруға ықпал етуге бағытталған, қоғамның әрбір мүшесінің мүмкіндіктерін толық пайдалану үшін ұмтылу.

Психологиялық тұрғыдан: «мұғалім-оқушы» жүйесінен «субъект-субъект» қарым-қатынасына көшу үшін қолайлы жағдай туғызу, рефлексияға дағдылану: 1. Мен істеп жатырмын? – пәндік мазмұнның өз әркетіндегі талдауы. 2. Қалай істеп жатырмын? – өз қызметіндегі тәсілдерге талдауы. 3. Не үшін жасап жатырмын? – өз құндылықтарын анықтауы.

Әдістемелік тұрғыдан: білім берудегі мәселелерді сыртқы және ішкі саралау арқылы шешу, әрбір оқушыға жеке білім траекториясымен өсу үшін мүмкіндік туғызу.

Дидактикалық тұрғыдан: жеке оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, оқытудың әдістері мен нысандарын, құралдар жиынтығын іске асыру арқылы әр оқушының қызығушылығын арттыру мен қабілеттерін дамыту [3].

Саралау қолданылатын сыныпта барлық оқушылар өздерінің әр түрлі оқитынын түсінеді және бір бірінің оқу үдерісіне қосқан үлесін бағалауды үйренеді.

Сыныптағы саралау жұмысының жалпы ортақ қабылданған келесі тәсілдерін қарастыруға болады [4]:

Тапсырма арқылы саралау: мұның құрамына білім деңгейі әртүрлі оқушыларға арналған тапсырмалар кіреді. Оқушылардың қажеттіліктеріне қарай (көмек керек пе, әлде күрделі тапсырмалар

беру керек пе) түрлі кестелерді немесе жаттығулар мен тапсырмаларды жасау, күрделілігіне қарай алға ілгерілеп отыратын тапсырмалары бар карточкаларды пайдаланыңыз.

Дереккөздер арқылы саралау: кейбір оқушылар басқа сыныптастарына қарағанда анағұрлым күрделі дереккөздермен жұмыс істей алады. Дереккөздердің ауқымы талқылауға негіз болатын мәтіндерден бастап, анағұрлым қиын сөздерді және күрделі идеяларды түсіндіретін мәтіндерге дейін ауытқып отырады, баспадан шыққан және электронды дереккөздер де пайдалануы мүмкін. Бұл материалды пайдаланудың анағұрлым ауқымды көлемін көрсетеді.

Қарқын арқылы саралау: кейбір оқушылар басқа оқушыларға қарағанда жылдам жұмыс жасайды, қосымша тапсырмаларды көп күш жұмсауды талап ететін оқушылар үшін қолдануға болады. Негізгі тапсырмаларды түсіндіруде көмек қажет ететін оқушыларға да біршама уақыт беріледі. Мұғалім сабақ басталғанда ақ бірден байқайды, сабақтың тақырыбын жазғызғанда аз бөлігі жылдам жазып болып қояды, басқа бөлік жазып жатады, тіпті бая жазатындарда бар. Жазып болып қойған оқушы, зерігіп кетпеу үшін мұғалім оған мәтіннен тірек сөздерді немесе қандай тарихи тұлғаны оқитынын іздете беруге болады. Әйтпесе басқа да тапсырмасын даярлап қою қажет, яғни қарқын арқылы саралауда оқушылардың жылдамдығын ескереміз.

Қорытынды арқылы саралау: барлық оқушылар бір тапсырманы орындаса да олардың нәтижелері әртүрлі болады. Мұғалім тапсырма береді, бірақ жалғыз «дұрыс» жауаптың бағытында жұмыс істеуден гөрі оқушылар өздерінің мықты және әлсіз тұстарына қарай жауап береді, барлық оқушыларға бағытталған нұсқау бере отырып, олардың әрқайсысының өздерінен не күтетіндігін түсінгендеріне көз жеткізу керек.

Диалог және қолдау көрсету арқылы саралау: кейбір оқушыларға тапсырманы орындау барысында жан-жақты әрі нақты көмек қажет болады. Мұғалім оқушыларды ойланту үшін және бірқатар жауаптар алу үшін алдын ала дайындалған сұрақтарды қоюына болады, бұл әдісті қолдану барысында сөзбен қолдау көрсету және ынталандыру да маңызды рөл атқарады.

Бағалау арқылы саралау: оқушылар үнемі бағаланып отырады, педагогикалық қызмет пен саралаудың басқа да түрлері оқушылардың қажеттілігіне қарай үнемі түзеіліп отыруы мүмкін. Педагогикалық қызмет табыстылықты, жақсартуды, түзетуді қажет ететін салаларды анықтайтын әмбебап үдеріс болуы керек. Сонда ғана біз пәнді оқытудан оқушыны оқытуға қарай жылжи аламыз.

Жіктеу арқылы саралауда оқытудың болжалды міндетіне қарай топ құруда пайдалы көптеген тәсілдер бар. Мүдделері ұқсас оқушылар (мысалы, қиындық деңгейі немесе қолдау деңгейі), талаптары әр түрлі оқушылар, жигсо топтары, кәсіби дағдыларына қарай бөлінетін топтар, срапшы топ, гендерлік, аралас гендерлік топ деп жіктеп топтастыруға болады [4, 84 б].

Мысалы, гомогенді топ – топ мүшелерінің зияткерлік деңгейлері шамалас, қызығушылық танытатын салалары ортақ. Гетерогенді топ – топ мүшелерінің танымдық деңгейлері бойынша барлығы күшті немесе төмен. Бұндай құрылымдалған топтарда жұмыс істеу оқушыларға жеңіл. Ал, құрылымдалмаған немесе аралас топтарда оқушылардың бірлескен жұмыстарыда мұғалім дұрыс ұйымдастырса сәтті шығады.

Оқытудың болжалды міндеттеріне қарай топ құрудың өзі саралаудың жіктеу тәсіліне жатады. Бұлай жұмыс істеу тиімді болды. Себебі, «С» оқушы сабақтың басында құрылымдалмаған топта отыруда басқалардың қарқынына ере алмай, өзіне деген сенімсіздік көрсеткен еді. Ал қазір оқудағы жетістігін сезінуге мүмкіндік алды, нәтижесінде Чиксентмихайи айтқан «өзіндік мақсатты» қалыптастыруға арналған жағдайлар болса оқушылар ағыннан қалмай жұмыс жасайтынын ұғып, бірлескен оқу дұрыс ұйымдастырылғандықтан белсенді оқу әдістерін қолдану оқушылардың өзіндік рефлексия жасау дағдыларының дамуына әсер етеді. Дамуы мен өзгерістерін сараланған бағалаудың ерекшеліктері және оқытудағы уәждеу тәсілдері арқылы басқарса болады.

Инклюзивті білім беру – ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке-дара мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылардың білім алуына тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін процесс [5]. Инклюзивті білім беру мен инклюзивті сынып мағынасы арасындағы айырмашылықты мұғалім түсінуі керек. Сабақта тапсырма сараланып берілсе алымы нашар оқушы өз күшіне сенімін жоғалтпай, күштілер орташалар қатарына түспей сыныпта алға ілгерілеу жүреді, бүкіл сынып қамтылады.

Дәстүрлі оқытуда оқушылардың жеке қабілеттеріне бейімделу мүмкіндігі аз. Бағдарлама орташа оқушыға бейімделген. Ал ынтасы, алымы төмен оқушылармен жұмыс істеу, оларды алға ілгерілету үшін не істеу керектігі әрбір мұғалімді мазалайды. Сыныпта сонымен қатар басқа оқушылардан білім, білік, дағдысы бойынша көш ілгері оқушылар отыр. Мұғалімдер сыныптағы алымдары үш

түрлі оқушыларды толық қамтуы мүмкін немесе керісінше не ұмытып кетеді, не керісінше соларға көп көңіл бөліп қояды. Сабақтың интерактивті және инклюзивті болуын қамтамасыз ету дұрыс жолға қойылса аталған кемшіліктерге жол бермеуге болады. Деңгейлік саралаудың мәні – бір сыныпта бір бағдарламамен және бір оқулықпен оқи отырып, оқушылар оқу материалын әр түрлі игереді.

Жаңартылған оқу бағдарламасы бойынша сабақтың мақсаттары оқу мақсаттарымен келісілген болуы керек. Яғни, сабақ мақсаттары оқушылардың қажеттіліктерін ескере отырып, SMART форматында құрастырылады. Мысалы, сабақтың тақырыбы «Абылай ханның ішкі және сыртқы саясаты», осы сабақта қол жеткізілетін оқу мақсаты «7.3.2.3 Абылай ханның ішкі және сыртқы саясатын бағалау» [6]. Осы оқу мақсатынан сараланған сабақ мақсаты шығады.

Барлық оқушылар: Абылай ханның ішкі және сыртқы саясатын бағалау.

Оқушылардың басым бөлігі: Абылай ханның қазақ хандығын нығайту жолындағы қызметіне баға беру.

Кейбір оқушылар: Абылай ханның ішкі саясатта жүргізген реформалары мен сыртқы саясаттағы негізгі бағыттарының ерекшеліктерін дәлелдеу;

Сабақтың қысқа мерзімді жоспарының ішінде осы сабақ мақсаттарын ашатын тапсырмалар берілуі керек. Байқап отырғанымыздай саралау сабақтың мақсатынан басталып тұр. Материалды игеру деңгейін, оны оқу жылдамдығын (қарқынын) және бақылау тәсілдерін таңдауға оқушыларға ерік бере отырып, нәтижеге жете аламыз.

Сабақты оқытуда деңгейлік саралаудың негізгі мақсатты бағыттары төмендегідей: қайталау деңгейдегі тапсырмалар білім берудің міндетті деңгейінен тұрады. Бұл жерде ең бастысы анықтаушы ретінде міндетті дайындық деңгейін атауға болады. Оқушыларға мұндай тапсырмаларды орындау үшін дайын алгоритм беріледі, олар алгоритмге сүйене отырып, тапсырманы біртіндеп орындайды. Мысалы, атлас картадан Түрік қағанатының аумағын кескін картаға түсіруге тапсырма беріледі. Атласта барлығы нақты көрсетіліп оны бала кескін картаға көшірсе де оған орындау үшін алгоритм беріледі. Түрік қағанатының қамтыған аумағының шекарасын кескін картаға түсіріңіз, жаулап алған жерлерін белгіленіз деген сияқты тапсырманы орындау үшін қадамдарды көрсетеміз.

Осы жерде тиімді оқыту және оқудың сегіз тәсілінің модельдеуін көруге болады. Модельдеу барысында іске асып жатқан ойлау үдерістерін түсіндіре отырып мысал ұсыну барысында оқушыларды бір мезгілде пән мазмұны туралы ойлануға және сарапшы ретінде әрекет етуге жетелейді. Модельдеу дегенде бір заттың моделін жасау турғысынан қарастырылмайды (модель сөзі басқашада қолданылады), модельдеу оқушыға тапсырманы орындаудың жолын көрсету, қадамын беру мағынасында қарастырылады. Ерекше көмекті қажет ететін оқушылардың ресурстармен қамтамасыз етілгендігіне немесе берілген материалды мұғалімнің, сыныптасының көмегімен алатындығына көз жеткізуіміз керек.

Орта (өнімді) деңгейдегі тапсырмалар жаңа материалды жалпылауды қажет етеді, қорытындылар жасауға, жаңадан туындаған жағдайларда өз білімін қолдана білуге итермелейді [7]. Мұнда оқушыларға мұғалім берген дайын мәліметтерді немесе мәселенің жалпы шешімін негізге ала отырып, тапсырманы орындау ұсынылады. Мұғалім берілген тапсырманы шешудің бір нұсқасын өзі көрсетуі мүмкін, ал оқушылар ойланып, өздерінің шешу жолдарын жүзеге асыруы тиіс. Мысалы, өтіліп жатқан тақырып бойынша тезис әзірлетуге кәртішке, оқулықтың сұрақтары бойынша (өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар) тапсырмаларды орындатуға болады.

Жоғары (шығармашылық) деңгей - шығармашылық элементтерден құралған тапсырмаларды орындаудан тұрады. Блум таксономиясының талдау, жинақтау, бағалау сатылары кіреді. Мектеп оқулықтарында көбіне шартты * белгісімен шығармашылық тапсырма деп көрсетіледі. Бұл топқа жататын оқушылар тапсырмаларды өз бетінше орындайды, осылайша «күшті» балаларға өз қабілеттерін барынша көрсетіп, тиісті бағасын алуға мүмкіндік туады. Оның жетістіктері материалды игеру бойынша қажетті шағын талаптарды оқушының орындағанының айғағы болып табылады. Бұл деңгейдің негізінде материалды игерудің жоғары деңгейі қалыптасады.

Осылайша ілгерілемелі үдеріс бойынша оқушы алғашқы (төменгі) сатыдан бастап, өз мүмкіндігіне сәйкес деңгейге дейін көтеріле алады. Оқушылардың алға ұмтылуына мұғалім ықпал ете отырып, оқушыны өзі орындап отырған тапсырма деңгейінен келесі деңгейге жеткізуге жұмыс істеу қажет. Ескеру қажет ететіні оқушыны деңгейге бөлген дұрыс емес, тапсырма деңгейлі болады. Алдымыздағы барлық оқушы тең құқылы.

Тапсырма арқылы саралауда *күрделігіне қарай алға ілгерілеп отыратын тапсырма арқылы саралауға* болады.

I-деңгей.

1. Оқулықта берілген мәтінді оқып Византияның дипломатиялық саясатының бағыттарын анықтаныз.

2. Византия қай мемлекеттермен дипломатиялық байланыстар жасағанын картадан көрсетіңіз.

II-деңгей.

1. Берілген қосымша мәтінді оқып (оқып отырған мұғалімдерге ескерту бұл дереккөз арқылы саралауға да жатады), екі билеушінің сарайларының ұқсас жақтары мен айырмашылықтарын салыстырыңыз.

Земархтың айтуы бойынша Менандрдың «Агафия тарихының жалғасы» деген еңбегінен	Византияда болған герман елшісінің жазбаларынан
<p>Қаған шатыр ішінде екі дөңгелекті алтын тақ үстінде жайғасыпты. Бұл қос дөңгелекті алтын тақты қажет кезінде бір атқа жегіп жүруге болады екен. Земарх варварлардың әдет-ғұрпы бойынша тізе бүгіп, бас иіп амандасып, өзінің сыйлықтарын тапсырды. Бұл сыйлықтарды тиісті адамдар қабылдап алды. Бұдан кейін олар күні бойы той тойлады, соның ішінде шатырдың ішінде де тамақтанды.</p> <p>Келесі күні олар басқа бөлмеге жайғасты, мұнда алтын жалатқан ағаш тіреулері бар, төрт алтын тауыс бейнелі аяқтары бар алтындатылған тақтаға отырды. Бұл бөлменің алдында қораптары күміске, тағамдарға толы себеттер тиелген көп арбалардан көз сүрінгендей еді. Арбалардың үстінде жасалу сапасы біздің елдегіден кем түспейтін төрт аяқты күміс бұйымдар да көп еді. Қағанның алтыннан жасалған төрт тауыс құс көтеріп тұратын төсегі, түрлі аңдардың күмістен жасалған бейнелері византиялық өнер үлгілерінен кем түспейтін еді. Түрік патшасының сән-салтанаты осындай екен</p>	<p>Константинопольде император сарайына тіркесе салынған таңғажайып салтанаты әсем зал бар. Император тағынын алдында жезден жасалған, бірақ алтынмен апталған ағаш тұр. Оның бұтақтары қоладан соғылған. Әр алуан құстарға толы. Әр құс өзіне ғана тән айрықша әуенмен сайрайды. Ал император тағының шебер жасалғаны соншалық, әуелі ол тіпті аласа жер деңгейімен бірдей сияқты, одан кейін әлгіден анағұрлым биігірек, ақыр соңында ауада қалықтап тұрғандай болып көрінеді. Өте үлкен тақты, сақшылар тәрізді, алтындалған арыстандар қоршаған, олар құрықтарымен жерді айбарлана сабалап, ауыздарын арандай ашып, тілдерін салақтатып, зор дауыспен гүрілдейді. Мен, белгіленген рәсім бойынша, императордың алдында оны құрметтеп үшінші рет иіліп, басымды көтергенімде император мүлде басқа киімде залдың нақ төбесінде тұрғандай болып көрінді</p>

III-деңгей.

1. Параграфтағы мәтінді, берілген қосымша деректерді пайдаланып салыстыру кестесін толтырыңыз.

Салыстыру сұрақтары	Византия	Түрік қағанаты
Иранмен қақтығыстардың саяси себептері қандай?		
Билеушілердің есімдері		
Елшілікті жіберудегі мақсат, мүдделері		
Елшілері		
Елшіліктің нәтижелері		
Тарихи құжаттар мен мәліметтер, деректер		

Үш деңгейлі тапсырманы орындау барысында барлық оқушыны уақытпен шектеуге болады. Үш деңгейді орындап шығуға 10 минут берсек сол уақытта кейбір оқушылар барлық тапсырманы орындаса, басым бөлігі 2 деңгейді, ал біреулері тек бастапқы тапсырмаға ғана үлгеруі мүмкін. Жиі, жиі деңгейлік тапсырмаларды орындатуға жаттыққан оқушы міндетті түрде алдыға жылжиды.

Тапсырма арқылы саралауда оқушылардың қажеттіліктеріне қарай (көмек керек пе, әлде түрлі тапсырмалар беру керек пе?) сараланады. Мысалы, сабақта оқушылардың қажеттіліктеріне қарай оқушыларға кәртішкемен тапсырмалар беруге болады.

Қолдауды көп қажет ететін оқушыларға:

Византияның дипломатиялық саясатының дұрыс берілген бағыттарын көрсетіңіз:

- а) Саяси, экономикалық, мәдени;
- ә) Қоғамдық, саяси;
- б) Мәдени, рухани.

Қолдауды аз қажет ететін оқушыларға:

Византияның сыртқы саясатының негізгі бағыттарын жазыңыз:

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____

Қолдауды қажет етпейтін оқушыларға:

Византияның сасанилер, эфталиттер, түріктермен сыртқы саясатта қандай дипломатиялық байланыс жасағанын жазыңыз:

- 1) Сасанилер _____
- 2) Эфталиттер _____
- 3) Түріктер _____

Білім, білік, дағдысы деңгейі әр түрлі оқушыларға арналған тапсырмалар да саралау тапсырмаларына кіреді. Сабақта тақтаға немесе конвертке үш түрлі түсті қағазға жазылған сұрақтарды беруге болады. Оқушыларға түс бойынша сұрақтардың қиындық деңгейлері айтылады.

Жасыл түс: Византия көрші мемлекеттермен қандай байланыстар жасады?

Сары түс: Түрік қағаны Истемиге 568 жылы Византия неліктен елші жіберді?

Қызыл түс: Византияның сыртқы саясатының қандай ұтымды және ұтымсыз жақтары болды?

Осылайша қиындық деңгейіне байланысты сұрақ арқылы саралауда барлық оқушылардың жауап беруіне мүмкіндік беріледі. Мұғалім сұрақ қойғанда да саралап қояды. Егер сыныптағы С оқушыға қиын сұрақ қойсаңыз әрине жауап бере алмайды, ал сұрақты оның алымы бойынша саралап қойсақ ол жауап бере отырып өзіне деген сенімділігі арта түседі. Бірақ оқушы сұрақтың, тапсырманың сол деңгейінде қалып қалмай алға ілгерілеуі керек. Оқушылар мұны үнемі байқап қойып мұғалімдерге айтып жатады басқа балаларға жеңіл сұрақ қойдыңыз, маған қиын сұрақ қойдыңыз деп. Сабақта жабық та, ашық та сұрақтар қолданылса тиімділігі артады. Жоғары деңгейлі сұрақтарды қолдану арқылы оқушылардың жоғары деңгей ойлау дағдыларын іске қосуға ынталандырамыз. Жабық сұрақтардың жауабы оқулықта бар, ашық сұрақтар талдауды, жинақтауды, бағалауды қажет етеді. Көбіне оқушы оқулықтан алған білімін біліп, түсінуі бойынша ашық сұраққа жауап іздейді. Білмесе түсінбейді, түсінбесе қолданбайды, білімін қолдана алмаса талдай алмайды. Қазіргі таңда ғалымдар «барлығына жарамды» моделі бір адамға да онша пайдалы емес, ең оңтайлысы – «біреуіне жарамды» оқыту деп отыр.

Фриман деген ғалым дарынды оқушыларды тексеру парақтары мұғалімдерді шатастырып, дарынды балаларды анықтау барысында қате бағыт беретіні жайында зерттеулерге мысал келтіреді. Дегенмен ең үздік оқушыларды анықтайтын сенімді өлшемдерді тиімді пайдалануға болады. Олар: «Есте сақтау және білім», «Өз білімін жетілдіру», «Ойлау қабілетінің жылдамдығы», «Мәселені шешу», «Икемділік», «Күрделілікке деген сүйіспеншілік», «Шоғырлану», «Ерте символдық белсенділік [8, 67 б.]. Мұғалімдер осы өлшемдердің біріне дәл келетін оқушыларды ескеруге тиіс және тапсырмаларды құру кезінде оларды ойлауға қажет. Дарынды оқушылардың өзіне тапсырманы сараламай берсек оларда да алға ілгерілеуде кедергілер болады. Себебі, егер саралау қолданылмаса дарынды балалар үшін қиындық олар сияқты тез оқымайтын балалармен уақыт өткізу болып табылады. Ал, тез оқымайтын оқушыда басқалардан артта қалып қалу сезімі пайда болады. Ол ішкі уәжді жоғалтуы мүмкін.

«Гүл» деген сөзді қарасақ өмірде әр түрлі гүл бар. Оларды түстері, жупар исі, күлтелері, түсі, тамыры, жапырағы, гүлдеу мерзімі, шыққан отаны т.б. бойынша жіктей аламыз. Бір гүл ұғымына біріктіріп тұрған гүлдердің бәріне бірдей күтім жасасақ, олардың көбі өспей қалады. Себебі, әр гүл тұқымына әр түрлі күтім қажет. Сонда ғана ол құлпырып гүлдейді. Аяқ киім ұғымына біріктіріп тұрған әр түрлі аяқ киімдерді де бір қара түсті креммен боямаймыз. Ал сабаққа келгенде сыныпта

отырған әр түрлі оқушыға бірдей тапсырма бере саламыз. Сыныпта төрт қадам бар екені бәрімізге мәлім. Жекелей, жұптық, топтық, бүкіл сыныппен жүргізілетін тапсырмалар бар. Бірдей тапсырманы бүкіл сыныппен жұмыста беруге болатын шығар. Оның өзінде мұғалім сұрақты да, кері байланысты да саралап береді. Саралау дұрыс қолданылса сыныптағы әр оқушы алға ілгерілейді, оқу мақсатына қол жеткізеді, оқуға ынталы болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Андирова В. Саралап оқыту туралы ойлар. -2018. – 05 ақпан. https://www.cpm.kz/ru/portal/blogs/?page=post&blog=Venera_Andirova&post_id=saralap-okitu-turaly-oilar
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Үшінші (негізгі) деңгей.- «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ, 2012. – 306 б.
3. Антропова М.В., Манке Г.Г., Кузнецова Л.М., Бородкина Г.В., «Дифференциация обучения: Педагогическая и физиолого-гигиеническая оценка». // Педагогика. - 1992. - №9-10.
4. Мұғалімге арналған үлестірме материалдар. Жаңартылған білім мазмұны бойынша «Дүниежүзі тарихы» және «Құқық негіздері» біліктілікті арттыру курсы. «Назарбаев Зияткерлік мектебі» ДББҰ. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.
5. Негізгі орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. «Білім берудің тиісті деңгейлерінің мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарттарын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы № 1080 қаулысына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2016 жылғы «13» мамырдағы № 292 қаулысына б-қосымша.
6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі м.а. 2017 жылғы 25 қазандағы № 545 бұйрығына 18-қосымша Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 206-қосымша. Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9-сыныптарына арналған «Қазақстан тарихы» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.
7. Селевко Г. К. и др. Дифференциация обучения. Ярославль, 1995.
8. «Тиімді оқыту мен оқу» мұғалімге арналған нұсқаулық. Астана, «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016.

List of literature used:

- 1 Andirova V. reflections on differentiated learning. -2018. - 05 February. https://www.cpm.kz/ru/portal/blogs/?page=post&blog=Venera_Andirova&post_id=saralap-okitu-turaly-oilar
- 2.teacher's guide. The third (main) level.- AEO "Nazarbayev Intellectual school", 2012. – 306 P.
3. Antropova M. V., Manke G. G., Kuznetsova L. M., Borodkina G. V., "differentiation of teaching: pedagogical and physiologo-hygienic assessment". // Pedagogy. - 1992. - №9-10.
- 4.handouts for the teacher. Advanced training courses "World History" and "fundamentals of law" on the updated content of Education. AEO "Nazarbayev Intellectual school". Center for pedagogical excellence, 2016.
- 5.state mandatory standard of Basic Secondary Education. Appendix 6 to the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2016 No. 292 on amendments and additions to the resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated August 23, 2012 No. 1080" on approval of State mandatory educational standards of the relevant levels of Education".
- 6.appendix 18 to Order No. 545 of the Acting Minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated October 25, 2017 appendix 206 to Order No. 115 of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated April 3, 2013. Standard curriculum of updated content on the subject "history of Kazakhstan" for grades 5-9 of the level of Basic Secondary Education.
7. Selevko G. K. I. Dr. Differentiation of learning. Yaroslavl, 1995.
- 8.teacher's guide" effective teaching and learning". Astana, Center for pedagogical excellence of AEO" Nazarbayev Intellectual Schools", 2016.

**ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛАР
ПЕРСОНАЛИИ
PERSONALITY**

**ӘӨЖ 902.5 (574)(092)
МРНТИ 13.71.15**

Н.К. Алпысбаева¹ М.Шәріпанова²

*¹т.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ, дүние жүзі тарихы,
тарихнама және деректану кафедрасының профессоры м.а.,
Алматы қ., Қазақстан*

*²әл-Фараби атындағы Қаз ҰУ, мұрағаттану, құжаттану және
құжаттаманы басқаруды қамтамасыз ету мамандығының I курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан*

MARAT HASANAEV – KAZAKHSTAN'S ARCHIVAL AFFAIRS MAINTENANCE

Аңдатпа

Марат Жаксыбайұлы Хасанаев - Қазақстан Республикасының қоғам қайраткері, тарихшы-архивист, 1980-1994 жж. және 2000-2002 жылдары ҚР Орталық мемлекеттік архивінің директоры, 1994-1996 жылдары Қазақстан Республикасы Бас архив басқармасының бастығы болып қызмет атқарды, «ҚР Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңының авторларының бірі. Мақалада М. Хасанаевтың ұйымдастырушылық қызметі қарастырылады, яғни, оның басшылығымен архивтің ғылыми және әдістемелік жұмыстары жақсартылды, мақсатты түрде архивті толықтыру көздерімен жұмыс жүргізілді. Ол архив саласындағы проблемаларды ашық көтерді, атап айтсақ, архив заңнамасының қажеттілігін, архив қоймасының толып қалуын, архив қызметкерлерінің еңбекақысының төмендігін, шетелдік архивтермен ынтымақтастық орнату мәселелерін және т.б.

Мақалада ғалым ретінде оның зерттеу және археографиялық қызметіне де көп көңіл бөлінген. Ол архив құжаттарын құпиясыздандыруға қатысып, Қазақстан тарихының «ақтаңдақтарын» ашты. Тарихи тұлғаларды зерттеумен айналысты. Сондай-ақ «Әділет» тарихи-ағартушылық қоғамының қызметі мен ұйымдастырылуына белсене атсалысты.

Түйін сөздер: архивтер, Ұлттық архив қоры, архив құжаттары, Халықаралық архивтер кеңесі, толықтыру, археография.

N.K. Alpysbaeva¹ M. Sharipanova²

*¹cand. of hist. sc. acting Professor of the Department of world history, historiography and source studies of
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

*²2st degree master's student of the specialty "Archival science, documentation and document provision" of al-
Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

MARAT HASANAEV - ASSOCIATE OF THE ARCHIVAL AFFAIRS OF KAZAKHSTAN

Abstract

Marat Zhaksybaevich Hasanaev - public figure of the Republic of Kazakhstan, historian and archivist, 1980-1994 and 2000 to 2002 he worked as the Director of the Central state archive of the Republic of Kazakhstan, head of the main archival administration of the Republic of Kazakhstan in 1994-1996, one of the authors of the Law «On National archive Fund and archives». The article discusses the organizational activities of M. Khasanayev, under his leadership, the archive improved scientific and methodological work, purposeful and intensive work was carried out with the sources of completing the archive. He spoke openly

about the problems of the archive industry, such as the need for archival legislation, the problem of archives, the low salary of archive employees, and cooperation with foreign archives.

In the article great attention is also paid to the research and archaeological activities as a scientist. He took part in declassification of archival documents, revealed the "white spots" of the history of Kazakhstan. He studied historical figures. Actively participated in the organization and activities of the historical and educational the origins of the «Adilet».

Keywords: archives, the national archives, archival document, The International Council of Archives, acquisition, and science of archeography.

Н.К.Алтысбаева¹ М. Шарипанова²

*¹к.и.н., и.о. профессор кафедры всемирной истории, историографии и источниковедения
КазНУ им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан*

*²магистрант 1 курса специальности «Архивоведение, документоведение и документационное
обеспечение» КазНУ им. аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан*

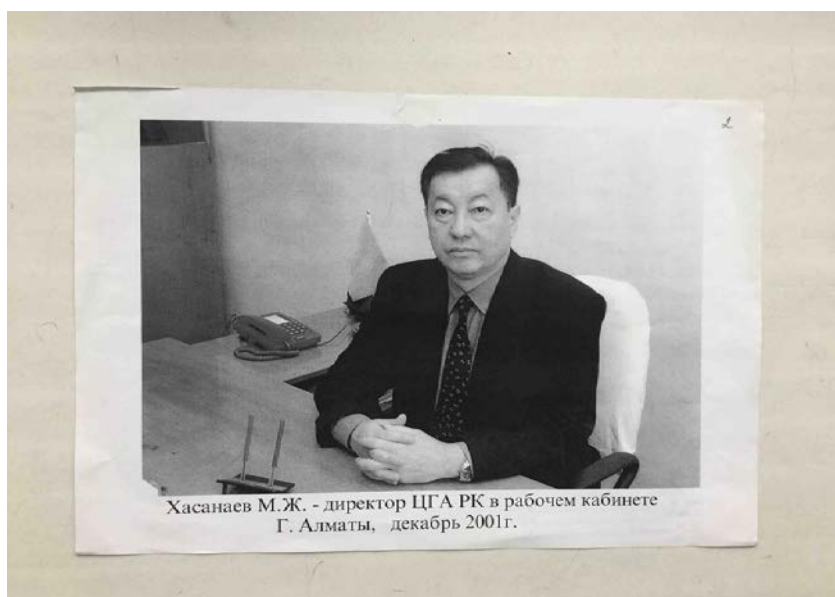
МАРАТ ХАСАНАЕВ - ПОДВИЖНИК АРХИВНОГО ДЕЛА КАЗАХСТАНА

Аннотация

Марат Жаксыбаевич Хасанаев - общественный деятель Республики Казахстан, историк-архивист, 1980-1994 годы и 2000 по 2002 годы работал директором Центрального государственного архива РК, 1994-1996 гг- начальник Главного архивного управления Республики Казахстан в 1994-1996 гг, один из авторов Закона РК «О Национальном архивном фонде и архивах». В статье рассматривается организаторская деятельность М. Хасанаева. Под его руководством в архиве была усилена научная и методическая работа, целенаправленно и интенсивно велась работа с источниками комплектования архива. Он открыто говорил о проблемах архивной отрасли, таких как необходимость архивного законодательства, о переполненности архивохранилищ, о низкой зарплате сотрудников архива, необходимости сотрудничества с зарубежными архивами.

В статье большое внимание уделено также его исследовательской и археографической деятельности как ученого. Он принимал участие в рассекречивании архивных документов, открыл ряд «белых пятен» в истории Казахстана, занимался изучением исторических личностей. Активно участвовал в организации и деятельности историко-просветительского общества «Әділет».

Ключевые слова: архивы, Национальный архивный фонд, архивный документ, Международный совет архивов, комплектование, археография.

Әр қандай бір ұлт тарихы жеке тұлғалармен біте қайнасып жатады. Әр дәуірдегі тарихи тұлғалардың өмірлік жолы, сол дәуірдегі тарихи оқиғалардың төл тумасы. Сондықтан, қазақ халқының біртуар тарихи тұлғаларын тану және олардың рухани мұраларын зерттеу бүгінгі болашақ ұрпаққа да, келер өркенге де өнеге, ұлағат. Ғылым, әдебиет, өнер, мәдениет және басқа да салаларда ерекше еңбегімен танылған, халыққа еңбегі сіңген, мемлекеттің көркейіп-гүлденуіне, дамуына үлес қосқан тұлғаларымыз аз емес. Осындай тұлғаларымыздың бірі - кәсіпқой архивист Марат Хасанаев. «Шынайы ұлылыққа ештеңе жетпейді» - деген Марат Хасанаевтың өмірлік ұраны. Осы сөздердің астарынан оның тұлғалық ерекшеліктерін, ойларының тереңділігін, өмірге, жұмысқа деген құлшынысын, адалдылығын, табандылығын, ғылыми ізденімпаздық қабілетін байқауға болады.

Марат Жақсыбайұлы Хасанаев 1946 жылы 21-ші мамырда Алматы облысы, Жамбыл ауданының Қоғамшыл ауылында, мұғалімдер отбасында дүниеге келген. Әкесі Жақсыбай Хасанаев Орта Азия мемлекеттік университетін бітірген, Ұлы Отан соғысының ардагері, 1951 жылы қайтыс болған. Анасы Дәриға Сарсенбиева Түрген педагогикалы училищесін бітірген, 1984 жылы дүниеден өткен. Ол 1963 жылы Дегерес орта мектебінің алтын медальмен бітіріп, сол жылы В.И.Ленин (қазіргі Қ. Сәтбаев) атындағы Қазақ политехникалық институтының металлургия факультетіне оқуға түседі. 1966 жылы әскерге шақырылып, 1969 жылы Мәскеу мемлекеттік тарих-архив институтына түсіп (қазіргі - Ресей мемлекеттік гуманитарлық университеті), оны 1974 жылы үздік бітіреді [1]. Жас архивист маман ретінде ҚСР Министрлер кеңесінің жанындағы Бас архив басқармасына жолдама алады. Осы жылы өзінің еңбек жолын Қазақ ССР Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архивінде аға ғылыми қызметкер болып бастады. Кейін Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Бас архив басқармасының инспекторы, аға инспекторы, 1979-1994 жылдары Орталық мемлекеттік архивтің директоры, 1994-1997 жылдары ҚР Министрлер Кабинетінің архивтер және құжаттама басқармасының басшысы, 1997-1999 жылдары Абай атындағы Алматы мемлекеттік университетінде аға оқытушы, 1999-2001 жылдар аралығында «Қазақстан - Сорос» қорында сарапшы, Қазақстанның тарихи - ағарту «Әділет» қоғамы төрағасының орынбасары, 1999 ҚР Орталық мемлекеттік архивінің директоры болып қайта тағайындалып 2002 жылдың қаңтарына дейін қызмет атқарды [1, 7-п]. Ол 1990 Қазақ КСР -ң Халық депутаттылығына, ал 1992 жылы ҚР Жоғары Кеңесі депутаттығына кандидат ретінде ұсынды. Яғни, оның бүкіл өмірі архив саласымен байланысты болды.

Басшы болып қызмет еткен кезінде М. Хасанаев мына мәселелерге баса назар аударды: ҚазКСР кезіндегі Қазақстанның Орталық мемлекеттік архивін құжаттармен толықтыру, барлық құжаттарды бір орталыққа топтастыру, архив құжаттарының физикалық сақталуын қамтамасыз ету үшін ең бастысы бөлмелердің ауа ылғалдылығын, температурасын сақтау, ауаның аса қатты құрғақ болмауы оның ылғалдылығының тепе-теңдігінің дұрыс болуы, бөлмелерді кондиционерлермен қамтамасыз ету, яғни тиісті температуралық-ылғалдық режимді ұстану, ғимаратты тәулік бойы күзету сынды мәселелер өзінің 1988-1989 жылдары атқарған жұмыстары туралы есебінде айқындап берді [2].

М. Хасанаев «Қазақстандағы архив ісінің кейбір мәселелері» атты мақаласында республикадағы архив ісінің ішкі жағдай мәселелері қиындау екенін көрсетті: «Қазіргі таңда республикамыздағы мекемелердің архиві бар жоғы – 300-ге жуық. Оның ішінде 4 республикалық архив, 19 облыстық басқару органдарының, 43 оның филиалдарының, 2 орталық – Алматы және Ленинск, 18 аудандық және 25 қалалық архивтер мен бір республикалық микрофильмдеу және құжаттарды реставрациялау лабораториясы. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында –ақ құжаттарды мемлекеттік сақтауға 12 мыңнан астам мекемелер, ұйымдар мен жеке құрам қорларының құжаттары келіп түсті. Архивтер тез арада 2-3 жыл ішінде құжаттармен толып қалды. Сондықтан, құжаттардың көлемінің қарқынды өсуіне байланысты архив қоймаларын кеңейту қажеттілігін ұсынды [3]. Осыған байланысты Бас архив басқармасы бірнеше рет облыстық администрациялардың жиналысында мемлекеттік архивке қосымша мекемелер мен қоймалардың беруін сұрағандығын, алайда бұл мәселе ешқандай нәтиже бермегендігін де атап өтті [3, 5- п.].

Осы кезеңде ақпараттық технологияның архивте жоқтығы да мекеме басшысын қатты толғандырды, ол өзінің баяндамасында «Қазақстанның архивтерінің алға жылжуына болған негізгі кедергілердің бірі – технология. Себебі, қазіргі кезде бүкіл әлем компьютер заманына өтіп жатыр, ал біз болсақ әлі де қолмен жұмыс жасаймыз. Тіпті, полиграфиялық база да жоқ. Көрші Қытай мемлекетінде галлографиялық және виртуалдық архивтер кездеседі» - деп өз ойларын білдірді [3, 4- п.].

М.Хасанаев 1994 жылы Қазақстан Республикасының «Ұлттық архив қоры және архивтер туралы» заңының негізгі нұсқасын жасаушылардың бірі.

Жоғарыдағы айтылған проблемаларды шешу үшін архив саласына толыққанды заңдық базаны құру қажеттілігін көрсетті: «Шыны керек, Қазақстан Республикасының Бас архиві өзінің 75-жылдығын заңсыз түрде қарсы алып жатыр деуге де болады. 1991-жылғы тәуелсіздігімізді алғалы бері біз бірнеше рет архив саласына байланысты заңдарды қарастырдық. Қазақстанның архивтерінің қалыптасуына ары қарай дамуына заң қажет - дейді» [4]. Ол өзі архив ісіне қатысты заңның жобасын жасауға атсалысады, жобаның нұсқасы бірнеше талқыланды, Жоғарғы Кеңестің бірінші оқылымында қаралды, ескертулер мен ұсыныстар түпкілікті түзетілді. 1994 жылы заң жобасы Министрлер Кабинетінде қосымша сынақтан өтті. Бірнеше талқылаулардан, толықтырулар мен өзгерістерден кейін 1998 жылы 22 желтоқсанда «ҚР Ұлттық архив қоры және архивтер» туралы Заң қабылданады. Бұл сол кезеңдегі архив саласындағы үлкен жетістік болды.

Марат Жақсыбайұлы білікті әрі әділ басшы болды. Жұмысқа жұртты жұмылдырып, қызметкерлердің тұрмыстық жеке мәселелерін шешуге уақыт таба беретін. Ол туралы өзі былай дейді: «...Осында директорлық қызметте жүргеніме 11 жыл болыпты. Қазақстанның ХVІІІ ғасырдан бергі тарихы сақтаулы бізде. Әлеуметтік рөліміз зор болса да экономикалық және әлеуметтік жағдайымыз нашар екенін мойындау керек [5]. Содан да болар, кадр тұрақтамаушылығы орын алды. Мен қалыптасқан ахуалды жақсартудың мұндай ереуілдік әдісіне қарсымын. Жұмысты тоқтату- лажсыз шара деп білемін. Бұдан біздің оқырмандарымыз – архивке келген зертеушілер, ғалымдар зиян шегеді... Казір қоғамдық пікірдің белсенділігі оған үлкен жауапкершілікпен қарауды талап етеді. Жалақына көбейту міндетті түрде талап етіледі. Қалыптасқан жағдайдан шығудың бірден – бір жолы коллективтің экономикалық проблемаларын шешу, әлеуметтік жағдайын жақсарту...» [5, 9-п.]. Яғни, қол астындағы қызметкерлерінің еңбек ақы төлеу және т. б. соған байланысты бірқатар проблемаларын көтерді.

Тәуелсіз жылдардағы архив ісінің дамуындағы жетістіктері туралы ол «Архивному делу Казахстана 200 лет» атты мақаласында Қазақстан Республикасының Ұлттық архив қорының толықтырылуы, Ұлттық архив қорының құжаттарының жалпы көлемі 13 миллион сақтау бірлігі бар екендігін, жарты миллионнан астам ғылыми- техникалық құжаттама, кинофотофоно мен дыбыс- жазба құжаттары, 1991 және 1992 жылдары Ұлттық архив қоры Қазақстан Компартиясының Орталық комитетінің бұрынғы архивтерінің құжаттарымен толықтырылды деп көрсетті. Сондай-ақ, тұрақты сақтауға қоғам және мемлекет қайраткерлері мен республикаға еңбегі сіңген тарихи тұлғалардың жеке текті құжаттарымен толықтырылып жатқандығын да атап өтті [6].

Осы тұста ерекше назар аудартатын мәселе - архивтің аса құнды құжаттарына сақтандыру қорын құру. Мемлекет үшін маңызы бар және жоғалғанда орны толмайтын аса құнды құжаттарының сақтық көшірмелері жасақталып, мемлекеттік сақтауға өткізілді [7].

Архив ісі саласында халықаралық ынтымақтастықты нығайтуда Марат Жақсыбайұлы барлық күш жігерін салды.

1992 жылы Ресей Федерациясының Мемлекеттік архив қызметі арасындағы ынтымақтастық туралы шарты жасалды. Осы шарт негізінде архивтану, құжаттану және археография салаларында бірлесе зерттеулер жүзгізу, зерттеулердің нәтижелерін архив мекемелерінің жұмысына енгізу, сондай-ақ бірнеше ғылыми-теориялық және ғылыми-практикалық семинарлар өткізізу көзделді [8]. Осындай шарт 1993 жылы Грузия Республикасының Архив департаментімен жасалды. Екі мемлекеттің архив мекемелерінің ынтымақтастықтығын одан әрі дамыту мақсатында архив ісіне қатысты ақпараттарды бір-бірімен алмасу және маман-архивистер арасында тәжірибе алмасу мәселелері қаралды [9]. 1995 жылы 27 қыркүйекте Украина Республикасының Министрлер Кабинеті жанындағы архивтер мен құжаттама Бас басқармасымен да келісім жасалды [10]. 1994 жылы 28 желтоқсанда Малайзияның Ұлттық архивімен тәжірибе алмасу жөнінде Г. Савумтарараджбен келісім - шарт жасасты [11].

1994 жылы Қазақстан Халықаралық Архивтер Кеңесінің тұрақты мүшесі болды. М. Хасанаев Бас басқарма басшысы ретінде осы кеңестің 12-15 қазан айында Салоники қаласында (Греция) өткен кезекті дөңгелек үстел жұмысына қатысып, халықаралық архивистер кеңесі тарапынан архив ісіне қатысты АҚШ, Германия, Голландия, Франция және т.б. мемлекеттердің басылымдар серияларын, бюллетендер мен журналдарын алды [12]. Қазақстанның Халықаралық Архивистер кеңесінің мүшелігі болу туралы Бас басқармасының басшысы М. Хасанаевтың ҚР қаржы Министрлігіне 1994 жылы 6 мамырда жолдаған хаты да дәлелдейді. Ол хатында мүшелікке өтуге байланысты республикалық бюджеті қайта қарап, бас архивтің валюталық қаржыландыру қызметін қайта қарауды сұранады [13]. Сондай-ақ оның алдында тұрған міндеттердің бірі қазақ халқының тарихына

қатысты құнды құжаттарды жинақтау. Осы мақсатта ол Бүкіл дүние жүзі қазақтары қайымдастығының төрағасының бірінші орынбасары Қ. Найманбаевқа жолдаған хатында бүкіл дүние жүзі қазақтары туралы мәліметтерді, қай мемлекеттерде, Қазақстан тарихы бойынша қолында құжаттары бар адамдардың аты-жөндері, мекен жайлары, байланыс телефондарын басқармаға алып беруды сұранды [14]. Осындай көлемді жұмыстарды беріліп атқарған үшін Марат Жақсыбайұлы кәсіпқой маман ретінде 1982 жылы «КСРО архив ісінің үздігі» белгісімен, КСРО халық шаруашылығы жетістіктері көрмесінің «Алтын медалімен» марапатталды.

М. Хасанаев тарихшы-ғалым, археограф.

1979 – 1991 жылдары Марат Хасанаев «XIX ғ. аяғы қазіргі уақытқа дейінгі Қазақстанның мемлекеттік архивтерінің тарихы» деген, кейін «Қазақстандағы архив құрылысы (1917 - 1941 жж.)» деп өзгертілген тақырыптағы кандидаттық диссертациясымен шұғылданды.

Тарихшы-ғалым Әзімбай Ғалиев ол туралы: «Марат Хасанаев ғалым еді. Сол мұрағатқа келгенде, өзі біз білмейтін, естімеген қаншама деректерді айтып, бағыт беріп, ғылыми жетекші рөлін атқаратын. Сондай бір көңілі мырза жан еді. Кейбір деректерді зерттеушілер өздеріне жеке тақырыпқа қалдырып қоятын. ...Екінші жағы, ол Мараттың жеке басының қайраткерлігі. Марат өзі мемлекеттік қызметте болса да, қоғамды демократияландыруға атсалысты. Біздің ең алғашқы назар аударғанымыз – өзінің жеке ізденістерімен, публицистикасымен көзге түсті. Сондай жазғыш, зерттегіш үлкен қабілеті бар еді. Алғашқы тақырыптарының бірі, ол – ашаршылық жылдарындағы адам шығыны болды... Әсіресе, Алаш қайраткерлерінің дүниелерін шығаруға көп еңбек сіңірді, қандай бір тарихи, келелі проблемаларыңмен келсең, өзіңнің ойыңды кеңейтіп, алдына төгіп тастап, өзі соны саралап, жүйелеп беретін» - дейді [15, 125 б.].

Оның ғылыми ізденістерінің де ауқымы да кең болды. Ол архив материалдарына сүйене отырып, Ұлы Абайдың өмірінің белгісіз сәттерін ашты. Шоқан Уәлихановтың зиратының ашылу тарихын жазды. Ежелгі Түркістан мен ондағы қазақтың хандары, билеуші тұлғалары жерленген пантеон жайында қалам тербеді. Ол Алматыдағы Баум тоғайының жасалу тарихын және оны еккен бағбанның тағдырын жаңғыртты. Атақты географ Прежевальскийдің Орталық Азияға соңғы сапарының тарихы жайлы, 1916 жылғы көтеріліс, саяси қуғын-сүргін, аштық мәселесі, тіл саясаты, Желтоқсан оқиғасы туралы жазды.

Отандық тарихнамада тұлғатану бағытын дамытуға да М. Хасанаевтың қосқан үлесі мол. Архив құжаттары негізінде ағартушы –ғалым Ш.Уәлихановтың балалық шағын, әсіресе Шоқанның петербургтік кезеңі толыққанды зерттелмегенін, Омбы кезеңі тарихында ақтандықтар кездесетіндігін, ғалым туралы зерттелген дүниелердің өзі жаңа сындарлы бағытта жазу қажеттілігін көрсетті [16].

Ұлы Отан соғысы кезінде елін, жерін қорғаған қазақ халқының пулеметші қызы Мәншүктің ерлігі мен оның отанына деген сүйіспеншілігін, қайтпас қайсар мінезін, яғни жеке тұлғалық қасиеттерін архив құжаттары, фотоқұжаттары мен оның достарына, анасына жазған хаттары негізінде зерттеп көрсетті [17]. Сонымен қатар, М. Хасанаев қазақ халқының тағы данқты қыздарының бірі Ә. Молдағұлованың ерліктерін архив материалдары негізінде оның нәзік те жұмсақ мінезін, өз отанының алдында парызын орындаған снайперші тұлға ретінде көрсете білді [18].

Сондай-ақ тарихқа белгілі тұлғалар Исатай Тайманов, Әлихан Бөкейханов, Мұстафа Шоқай, Ізмұқан Құрамысов, Ұзақбай Құлымбетов, Қалибек Қуанышбаев, Қажымұқан Мұңайтпасұлы, Діңмұхаммед Қонаев, Бауыржан Момышұлы және т.б. тұлғалардың өмірбаянына, қызметіне қатысты тың архив құжаттарын ғылыми айналымға енгізді.

Марат Жақсыбайұлы Қазақстанның археография ғылымына да үлкен үлесін қосқан ғалым. «Жаппай саяси қуғын-сүргіндер құрбандарын ақтау туралы» 1993 жылғы 14 сәуірдегі ҚР Заңын іске асыру мақсатында жаппай қуғын-сүргіндерді қолдануға және адам құқына қол сұғуға негіз болған заң актілерін, үкімет, партия және басқа органдардың шешімдерін, сондай-ақ ведомстволық актілерді құпиясыздандыру жөнінде ведомствоаралық комиссия құрылды, оның құрамында М.Қозыбаев, О.Сүлейменов, Ш.Уәлиханов, С. Байжанов, С.Жандосовпен қатар М. Хасанаев та болды, осы комиссияның мүшесі ретінде құжаттарды құпиясыздандыруға қатысып талай игі шараларды іске асырды. Заңын іске асыру жөніндегі кең ауқымды шаралар барысында, республика архивтерінде үлкен көлемді ізденіс жұмыстары жүргізіліп, «құпия», «ерекше құпия», «жариялауға жатпайды», «ерекше папка» деген белгілер соғылған архив құжаттарынан шектеу белгілері алынып, саяси қуғын-сүргін құрбандарына жалған қылмыстық іс қозғау негізінде заңсыз үкімдер шығарған БМСБ (ОГПУ)-ПХК-ның (НКВД-нің) «үштік» жеке істері мен «ерекше кеңесу» соттарының материалдары зерттелді. Осының нәтижесінде қазақ тарихының «ақтаңдақтарын» зерттеуге мүмкіндік алды. Ә. Бөкейханов, А.

Байтұрсынов, Ш.Кұдайбердиев, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, К.Кемеңгеров, С.Сәдуақасов және басқалардың саяси ақталуы жаңа серпін берді. Олардың шығармалары мен құжаттық мұраларының жариялана бастауы тарихи шындықты қалпына келтіруге жаңа жол ашты.

Ең алғашқылардың бірі болып 1930-шы жылдарғы Қазақстандағы алапат ашаршылық шындығын баспасөз бетінде көтерді. Аштық куәгері болған бір жас орыс қызының көз алдында бір түйір нанға зар боп бұралып өлген адамдарды көргендегі әсері, жан түршіктірер сырын түйген өлеңін ол 1988 жылы жариялады [19,12 б.]. Сонымен қатар, ашаршылық кезінде балалардың аса ауыр зардап шеккені, аштықтың себеп-салдарын архив құжаттары негізінде зерттеді.

Марат Хасанаев «Әділет» тарихи-ағарту қоғамының қызметі мен ұйымдастырылуына белсене атсалысты. 1937-1946 жылдар аралығында саяси айыппен атылған 4 мыңнан аса отандасымыздың сүйегі жатқан жер тауып, Алматы облысындағы Жаңалық ауылы маңында жерленгендердің тізімі «Азалы кітапқа» енгізілді.

Ол 20-дан астам архив құжаттары жинағының, 200-ге жуық тарихи, құжаттық ғылыми мақалалардың авторы. Соның ішінде «Әліби Жангелдиннің қызыл керуені», «Революционерлерге көмек берудің халықаралық ұйымы», «Архивное строительство в Казахской ССР (1918-1980 гг.)», XX ғасырдың 20-шы және 30- жылдарғы ашаршылық және ұжымдастыру кезеңі бойынша құжаттық жинақтарын жариялады.

Көпшілікке архив құжаттарын насихаттау мақсатында М. Хасанаев мерзімді басылым беттеріне де архив қорындағы құжаттарын жариялап отырды. Мысалы «Казахстан: Экономика и жизнь» журналының беттерінде «Деятельность Совета Народных Комиссаров в документах» тақырыбында архив құжаттарын жарыққа шығарды [20]. Ол жеке текті құжаттарды жариялау мәселесіне де баса назар аударды. Осындай белсенді жүргізілген басылымдық қызметінің нәтижесінде М. Хасанаев И. Тайманов пен М. Өтемісовтың хаттарын жариялағаны үшін мақтау, құрмет грамоталарымен, сонымен қатар «Культурное строительство в Казахстане» (1933 - 1941 гг.) деп аталатын жинақты құрастырып, республикалық конкурста I - ші орын алғаны үшін дипломмен марапатталды.

2002 жылы М. Хасанаевтың зайыбы Ж.Нұрманбетқызы оның құжаттық мұрасын сый ретінде ҚР Орталық мемлекеттік архивіне тапсырды, бүгінгі күні оның жеке қоры №2222 сақталуда.

Қорыта келе келгенде, Марат Жақсыбайұлы Хасанаевтың қоғамдық қызметіндегі жетістіктерінің өзіндік себептері қатарына: біріншіден, оның ұйымдастырушылық қабілетін, кәсіби біліктілігін, екіншіден, жеке басының мүддесінен қоғам мүддесін жоғары қойғандығын жатқызуға болады. Марат Хасанаевтың архив ісі саласында атқарған ерен еңбектері бүгінгі ұрпақтың жадында сақталатындығы және оның өткен өмір жолы болашаққа сабақ болары ақиқат.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 М. Хасанаевтың өзі жазған өмірбаяндары // ҚР ОМА. – 2222-қ. – Т.1. -22-іс. – 8-п.
- 2 М.Хасанаевтың 1988,1989 жылдары атқарған жұмыстары туралы есебі // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 48-іс. – 19-п.
- 3 «Қазақстандағы архив ісінің кейбір мәселелері» мақала // ҚР ОМА - Қ.2222 - Т.1 – 138-іс. – 2-п.
- 4 М. Хасанаевтың ҚР ОМА-ның 75 жылдығы туралы кіріспе сөзі (баяндамасы) // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 232-іс. – 7-п.
- 5 «Архивте не болып жатыр?» Архивте қалыптасқан жағдай жөнінде М. Хасанаевтың сұхбаты // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 241-іс. – 8-п.
- 6 «Архивному делу 200 лет» сборник статей // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 59-іс. – 3-п.
- 7 КОКП Орталық комитетінің 1983 маусым айындағы шешіміне орай Қазақ КСР архивіндегі жұмысты орындау барысы // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 225 -іс. – 7-п.
- 8 ҚР Министрлер Кабинеті жанындағы Архивтер мен құжаттама бас басқармасы мен Ресей Федерациясының мемлекеттік архив қызметі департаменті арасындағы ынтымақтастық туралы келісім // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 67-іс. – 2-п.
- 9 ҚР архивтер мен құжаттама бас басқармасы мен Грузияның архивтік департаменті арасындағы ынтымақтастық туралы келісім // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 72-іс. – 9-п.
- 10 Украин Министрлер Кабинеті жанындағы архивтер мен құжаттама Бас басқармасы мен ҚР Министрлер Кабинеті жанындағы архивтер мен құжаттама Бас басқармасының арасындағы ынтымақтастық туралы келісім // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 75-іс. – 8-п.
- 11 Малайзияның Ұлттық архивімен тәжірбие алмасу жөнінде Г.Савумтарарджен жасасқан келісімшарты // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 68 -іс. -11-п.

12 ҚР Бас архивінің халықаралық ұйымдармен байланыстары мен келісім-шарттар // ҚР ҰА. - 41-Қ. – Т.1. – 140-іс. - 17- байлам. – 1-2-пп.

13 Бас Архив басқарамасының ҚР қаржы Министрлігіне хаты // ҚР ҰА. -41-Қ. – Т.1. – 96-іс. – 96 байлам. – 63-пп.

14 Бас басқарма бастығының Бүкіл дүние жүзі қазақтары қайымдастығының төрағасының бірінші орынбасары Қ. Найманбаевқа хаты // ҚР ҰА. -41-Қ. – Т.1. – 96-іс. – 96 байлам. – 92-пп.

15 Құсанбек. Б. Бір сәт және бүкіл ғұмыр. – Алматы, 2012. – 216 б.

16 «Первый памятник Чокану Уалихану». Мақалалар // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 135-іс. –10-п.

17 «Верная дочь народа», «Я хочу быть чапаевской Анкой» т.б. М. Мәметова туралы мақалалар // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 115-іс. –5-п.

18 «Жизнь как песня», « И жизнь как песня» // ҚР ОМА. – Қ.2222. – Т.1. – 117-іс. – 6-п.

19 Қойшыбаев Б. Парыз-Долг. Сұхбаттар, мақалалар – Алматы: Арыс баспасы, 2013. – 192 б.

20 Хасанаев М.Ж. Деятельность Совета Народных Комиссаров КАССР в документах // Казахстан: экономика и жизнь. – 1991.-№1. – С.66-68.; - №3. –С.67-71.; -№7. –С.56-58. -№8. –С.56-57.; -№9. –С.51-53.; -№11. –С.50-52.

List of references:

1 biographies of M. Khasanaev himself // OMA RK. – 2222-P.-T.1. - case 22. - 8-p.

2 report of M. Khasanayev on the work done in 1988,1989 // Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 48. - 19-p.

3 article" some issues of archival affairs in Kazakhstan " / / Secondary School of the Republic of Kazakhstan - 2222 - Vol.1 – 138. - 2-p.

4 introductory speech (report) of M. Khasanayev on the 75th anniversary of the OMA of the Republic of Kazakhstan // OMA of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 232. - 7-p.

5 "What is happening in the archive?"Interview of M. Khasanayev on the current situation in the archive // Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 241. - 8-p.

6 "archival affairs for 200 years" collection of articles / / Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 59. - 3-p.

7 progress of work in the archive of the Kazakh SSR by the decision of the Central Committee of the CPSU of June 1983 // Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K. 2222. – Т. 1.- case 225. - 7-p.

8 agreement on cooperation between the main Department of Archives and documentation under the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan and the Department of State archival service of the Russian Federation // Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 67. - 2-p.

9 agreement on cooperation between the main Department of archives and documentation of the Republic of Kazakhstan and the Archive Department of Georgia // secondary school of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 72. - 9-p.

10 Agreement on cooperation between the Main Department of archives and documentation at the Cabinet of Ministers of Ukraine and the Main Department of archives and documentation at the Cabinet of Ministers of the Republic of Kazakhstan // OMA of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 75. - 8-p.

11 foreign cooperation with the National Archive of Malaysia on the exchange of experience with G. Savumtararj // OMA of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.- case 68. - 11-p.

12 relations and contracts of the main archive of the Republic of Kazakhstan with international organizations // National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. - P. 41 – Т.1.-case 140. - Bundle 17. - 1-2-PP.

13 letter of the Chief Archive administration to the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan // National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. - P. 41-T.1. - case 96. - 96 bundles. - 63-PP.

14 letter of the head of the main department to the first deputy chairman of the World Association of Kazakhs K. Naimanbayev // National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. - P. 41-T.1. - case 96. - 96 bundles. - 92-PP.

15 Kusanbek. B. one moment and a whole life. - Almaty, 2012. - 216 P.

16 "the first memory of Chokanu Ualihanu". Articles / / Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 135. - 10-p.

17" the true daughter of the people", "I want to be chapaevsky anchor", etc.articles about M. Mametova // Secondary School of the Republic of Kazakhstan. - K.2222. – Т. 1.-case 115. - 5-p.

18 "life as a song", " and life as a song " // *Secondary School of the Republic of Kazakhstan*. - K.2222. – T. 1.-case 117. - 6-p.

19 Koishybayev B. *Paryz-Dolg. Interviews, articles-Almaty: arys publishing house, 2013. - 192 P.*

20 Khasanaev M. *zh.activity of the Council of people's commissars in documents // from Kazakh: economy and life. – 1991. - NO. 1. - P. 66-68.; - NO. 3. –P. 67-71.;- NO. 7. –P. 56-58.- NO. 8. –P. 56-57.;- NO. 9. –P. 51-53.;- NO. 11. –P.50-52.*

ӘОЖ 9 – 378.10 (574):

МҒТАР 14.09.93

Әбдіғұлова Б. Қ.¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
«Әлем тарихы кафедрасы», п.ғ.д., профессор
Алматы қ., Қазақстан*

**КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМ, ТАРИХШЫ ЕРМҰҚАН БЕКМАХАНҰЛЫ БЕКМАХАНОВТЫҢ
ТУҒАНЫНА – 105 ЖЫЛ
(Ермұқан Бекмахановтың туғанына 105 жылға арналады)**

Аңдатпа

Мақала Ермұқан Бекмаханұлы Бекмаханов (1915-1966 жж.)—тарихшы, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент мүшесі, қоғам қайраткерінің өмірі мен қызметіне арналады. Қазақ тарихының ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы шежіре аңыздарын жинақтап, соларды жүйелеп және қорытып, көшпелілердің өткені туралы тамаша деректерді талдаған. Е.Бекмаханов әрі іргелі зерттеулер жазған дарынды ғалым. Қазақ тарихын кәсіптік деңгейге көтеруге ат салысқандардың бірі - Ермұхан Бекмаханов еді. Е.Бекмаханов "Қазақстан тарихын" мектепте және жоғарғы оқу орындарында оқытудың алғашқы әдістемелік – тәжірибелік еңбектерін жазды. Қазақтың аяулы азаматы, алғашқы профессионал тарихшысы Е.Бекмаханов бұл өмірден қыршын жас, небәрі елу жасында кетті. Оның артында мол ғылыми мұра, қалыптасқан зерттеу әдістері мен тәжірибе, қазақ тарихының қилы кезеңдері мен оқиғалары туралы ой нышандары қалды.

Түйін сөздер: тарих, Қазақстан тарихы, буржуазияшыл ұлтшыл, бұрмалау.

Abdugulova B.K. ¹

¹*d.p.s., professor of the Institute of History and Law at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

**105 YEARS SINCE THE BIRTH OF AN OUTSTANDING SCIENTIST, HISTORIAN
ERMUKHAN BEKMAKHANOVICH BEKMAKHANOV**

Abstract

The article is dedicated to the life and work of Bekmakhanov Yermukan Bekmakhanovich (1915-1966) - historian, outstanding scientist, doctor of historical sciences, professor, corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, public figure. E. Bekmakhanov is a talented scientist who has written fundamental research. Ermukhan Bekmakhanov was one of those who helped raise the level of history of Kazakhstan to a professional level. E. Bekmakhanov wrote the first methodological and practical works on teaching the "History of Kazakhstan" in schools and universities. The first professional historian E. Bekmakhanov died at the age of fifty. He left behind a rich scientific heritage, proven methods and research experience, symbols of thought about critical periods and events of Kazakh history.

Keywords: history, history of Kazakhstan, bourgeois nationalist, distortion.

Абдуғұлова Б.К.¹

¹ д.п.н., профессор, Институт Истории и право при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

105 ЛЕТИЕ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ВЫДАЮЩЕГОСЯ УЧЕНОГО, ИСТОРИКА ЕРМУХАНА БЕКМАХАНОВИЧА БЕКМАХАНОВА

Аннотация

Статья посвящена жизни и творчеству Бекмаханова Ермухана Бекмахановича (1915-1966) - историка, выдающегося ученого, доктора исторических наук, профессора, члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР, общественного деятеля. Е. Бекмаханов - талантливый ученый, написавший фундаментальные исследования. Ермухан Бекмаханов был одним из тех, кто помог поднять уровень истории Казахстана до профессионального уровня. Е. Бекмаханов написал первые методические и практические работы по преподаванию «Истории Казахстана» в школах и вузах. Первый профессиональный историк Е. Бекмаханов скончался в возрасте пятидесяти лет. Он оставил после себя богатое научное наследие, наработанные методы и опыт исследований, символы мысли о критических периодах и событиях казахской истории.

Ключевые слова: история, история Казахстана, буржуазный националист, искажение.

Ермұқан Бекмаханұлы Бекмаханов (1915-1966жж.)—*тарихшы, көрнекті ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ КСР ҒА-ның корреспондент мүшесі, қоғам қайраткері.*

Ол Павлодар облысы Баянауыл ауданында Жасыбай деген жерде, кедей шаруа Бекмахан Бегенұлының шаңырағында дүниеге келді. Е.Бекмаханов – Абылай ханның ұрпағы. Абылай ханның баласы Уәлидің он төрт ұлы болған. «Соның біреуі –Тәуке, Тәукеден Жанпейіс, одан Жанбабек тараған. Жанбабек үш ұл көрген: Бегедай, Беген, Жошы. Бегеннен Бекмахан мен Жармұхамед тарайды. Бекмаханнан Тоқаш, Дінше және Ермұқан туады»-деп жазады Шот-Аман Ыдырысұлы Уәлиханов.

Әкесі Ермұхан алты жасқа келгенде дүниеден өтті, ал анасы Бәпіш пен қарындасы ашаршылықта көз жұмады. Еш сүйері жоқ Ермұхан алдымен Әбдір ауылында мектепте үш жыл оқыған соң, Баянауылдағы орыс мектебінің 1 класына түсіп, жеті жылдықты бітірді. Одан кейін Семейдегі жоғары оқу орнына даярлайтын бір жылдық курсты тәмамдайды.

«Ермұқан ылғи үздік оқитын. Қолтаңбасы әдемі, тізген маржандай, әрі орыс тілінде қатесіз жазатын сиректердің бірі сол еді»... «Ермұқан қай пәнге болмасын өте ұқыптылықпен дайындалатын, бастаған ісін толық аяқтауға тырысатын. Ұстамдылықтың, әдептіліктің, турашыл принципшілдіктің белгілері сол кездің өзінде-ақ оның іс-әрекеттерінен, жүріс-тұрысынан байқалатын. Музыканы сүйетін, аздап домбыра, мандолин шерте білетін, өлең шығарумен де айналысатындығы барды» - деп еске алады онымен бірге оқыған достары (1,32).

«Ермұқан жастайынан өте зерек, алғыр, кішіпейіл болып өсті. Үнемі үлкендердің арасында жүретін, олардың айтқан әңгімелеріне құлақ түріп, оған терең ой жүгіртіп, өзіне керектісін ойға түйетін. Әлсіздерді қорғап, шындықтың әділет құруына күш салатын. Ауылдағы көлденең әңгіме, өсек аяндарды, көре алмаушылықты жанымен жек көретін. Осының бәрін ол болашағы жоқ елдің жаман әдеті деп есептейтін. Мұның өзге жұртқа қару болатынын, ауызбірлік, туысқандық болмаған жерде қазақ елінің болашағының көмескі, оның құрдымға айналатынын үнемі еске салып отыратын-ды.

Ғұлама ғалымның бауырмалдығы, ақ жарқындығы, жібектей мінезі, жолдастарға деген шынайы достығы, адамгершілігі өмірінің соңғы сәттеріне дейін жоғалған емес»,- деп еске алады *Сержан Жармұхамбетов* ғалымның немере ағасы (2,33-34).

1937 жылы ол Воронеж қаласындағы педагогикалық институттың тарих факультетін бітірген. Ермұқан Бекмаханов 1933 -1937 жылдары Воронеж қаласында оқып жүрген кезінде жер аударылған Алаш зиялысы Халел Досмұхамедовпен танысады. Халел Досмұхамедов өзі дәрігер болғанымен, тарихты жақсы білген. Содан Ермұхан Бекмахановқа Кенесары ханды зерттеуге бағыт береді. Ермұхан Бекмаханов *1943 жылы Мәскеуде Кенесары хан жайында кандидаттық ғылыми диссертациясын* сәтті қорғайды. Ермұқан Бекмаханов «XIX ғасырдың 20–40 жылдарындағы Қазақстан тарихы» еңбегінде халықтың бет-бейнесін, тұрмыс тіршілігін, қиын қыстау кезеңін Кенесары көтерілісі арқылы суреттеп берді (3).

Елге оралған соң, Алматыдағы Қазақ КСР халық ағарту комиссариатының жанындағы Ғылыми зерттеу педагогикалық институтында (қазіргі Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ Білім академиясы) ғылыми қызметкер, кейін директор болып қызмет атқарған (4).

Ұлы Отан соғысы жылдарында Халық Ағарту Комиссариатында басқарма бастығы болды және Алматының жоғарғы оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарған.

1946-1947 жылдарда Қазақ КСР Ғылым академиясында жаңадан құрылған Тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары болды.

1947 жылдан 1966 жылдың 6 мамырына дейін, 50 жылдарда «буржуазияшыл ұлтшыл», «антисоветчик» аталып айдауда болған жылдарды ескермегенде, Қазақ Мемлекеттік университетінде Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі болды.

Е.Бекмахановтың ғылыми еңбектерінің тақырыптары алуан түрлігімен, тарихи мәселелерді терең, жан-жақты зерделенуі айшықталады. *1946 жылы Мәскеуде тарих мамандығы бойынша докторлық диссертация* қорғаған(3).

Халима Бекмұхамедовна -атақты ғалымның жұбайы қазақтың тарих саласындағы тұңғыш ғылым докторының диссертациясы қалай қорғалғанын көрген куәгердің естелігіне көз жүгіртейік.

«— Осынау күндерде Ермұқан Мәскеу мен Ленинградта қорғауға қатысты шаруалармен ерінбей-жалықпай, үздіксіз айналысумен болды. Салтыков-Щедрин кітапханасына барғыштап, әлде бір қағаздарды қайта бастырды. Айтқандай, бізге көмектескен машинка басушы «Англетер» қонақ үйіндегі Сергей Есенин асылып өлген бөлмеде жұмыс істейді екен. Бос уақытымызда Эрмитажға, Орыс музейіне, Пушкиннің Мойкадағы музей-үйіне баратынбыз. Кейде Ермұқан букинистік дүкендерде сағаттап отырып кітап ақтаратын. Ол осылай Н.И.Веселовскийдің редакциясымен 1904 жылы Санкт-Петербургте басылған Шоқан Уәлиханов шығармаларын тауып алған-ды. Ақшасының аздығына қарамай С.М.Соловьевтің «Ресей тарихын» сатып алғаны да жадымда.

Ылғи ресторанның тамақтану қалтаны жұқартып бара жатқасын мен қажетті ыдыс-аяқ пен электр плитасын сатып алып, мейманхана нөмірінде «контрабандалық» жолмен ас пісірдім. Ермұқан сағат сайын ыстық шай ішуді жақсы көретін. Сөйтіп, мен оны осы рахатқа кенелдірдім. Қой етінің сорпасын да ұнатушы еді. Сол үшін күнде базарға барып, аз-аздан қой етін әкелемін, вермишель немесе макарон салып пісіремін. Ленинградта профессор Михаил Порфирьевич Вяткинді өзбек палауына шақырып риза қылғанбыз.

1946 жылдың 14 қазаны – Ермұқанның докторлық диссертация қорғайтын күні де жетті. Волхонка 14-тегі көне үй, КСРО Ғылым академиясы Тарих институтының үлкен залы. Қорғау осында өтті. Алқалы төрде академик Борис Дмитриевич Греков төрағалық ететін салықалы Ғылыми кеңес. Кеңес мүшелері – *академиктер Анна Михайловна Панкратова, Николай Михайлович Дружинин, Мелица Васильевна Нечкина* және басқа тарих ғылымдарының докторлары. Қазақ зиялылары залға лықа толды. Биолог *Кәрім Мыңбаев*, химик *Ерден Әзірбаев*, әскери жазушы, гвардия полковнигі *Бауыржан Момышұлы*. Баукең 1943 жылы-ақ майданда «Қазақ КСР тарихының» бірінші басылымын оқып, бұрыннан таныс А.Панкратоваға Қазақстандағы кейбір тарихи оқиғаларға қатысты өз пікірін білдірген. Кеңес Одағының Батыры, әдебиетші-жазушы *Мәлік Ғабдуллин мен көптеген аспиранттар* Ермұқанның қорғауын тыңдауға келіпті (2).

«Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті *Қаныш Имантайұлы Сәтбаев*тың келуіне залдағылар әрі қуанып, әрі танданды. Ғылыми кеңестің бірсыпыра мүшелері оған төрден бастарын изеп, құрмет көрсете амандасып жатты. Осының алдында қатты ауырып жүдеген боп-боз Ермұқан өз диссертациясының мазмұнын егжей-тегжейлі баяндап берді. Оның оппоненттері Н.Дружинин, М.Вяткин, С.Юшков *диссертацияны жіліктеп талдап, жекелеген кемшіліктерін жіпке тізді. Сұрақтар көп қойылды.Оппоненттердің барлық ескертпелеріне, Кеңес мүшелерінің сұрақтарына Ермұқан сақылдатып сайлы жауаптар берді. Өз дәйектемелерін архив құжаттарымен және тарихшылардың еңбектерімен негіздеп отырды.* Диссертацияда қозғалған ғылыми мәселелер бойынша пікірталас өршіді. Ермұқан өз көзқарастарын қорғап, зерттелген проблема, архивтік дерек көздер орайында *терең білімдарлығын танытып, жалпы тақырып бойынша ой өрісінің кеңдігін көрсетті.* Тек бір дауыс қана қарсы болып, Ғылыми кеңес мүшелерінің басым көпшілігі тарих ғылымдарының докторы атағы берілуін жақтады. Қаныш Сәтбаев Ермұқанды үлкен ризашылықпен құттықтап, банкет жасауға ақша берді»-, деп еске алады Х.Адамовна(1). 31жаста 1946 жылы ол Москвада тарих ғылымынан докторлық диссертациясын қорғады. Осы сүбелі еңбектің негізінде 1947 жылы «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деген атпен орыс тілінде монография жариялады (3).

1943 жылы жарияланған «Қазақ КСР тарихы» еңбегінің авторлары КСРО ҒА мүше-корреспонденті А.М. Панкратова бастаған бір топ ғалымдар еді (4). Кітап жазылып болған соң КСРО-ның көрнекті тарихшылары қатынасқан кеңесте бір ғалымдар бұл еңбекті *одақтас республиканың тарихын зерттеудегі алғашқы және сәтті ұмтылыс десе, енді бір ғалымдар, орысқа қарсы жазылған деп бағалап, онда Ресейге қарсы ұлттық көтерілістер дәріптелген* деді. Соның ішінде, 14 тарау Кенесары Қасымовтың басшылығымен болған көтеріліс жөніндегі үлкен сындар айтылды (4). Бұл тарауды 28 жасар Ермұқан Бекмаханов жазды. Осы айыптау ғалымның өмірінде теріс ықпалы мен кесірін тигізді.

Ермахан Бекмаханов жөнінде Халық қаһарманы, академик **Шапық Шөкин** былайша еске алады: "Ұлтымыздың аса көрнекті тарихшысы *Ермахан Бекмаханов уақыт бедеріне бағынбаған, шыншыл ғалым болатын.* Ол докторлығын екі рет қорғады. Еңбегінің нашарлығынан емес, тыйым салынған Кенесары тақырыбына жазылғандықтан. 1947 жылы Қазан төңкерісінің 30 жылдығына байланысты Одақтық Академия бойынша үлкен салтанатты кеңес өтуі керек болатын. КСРО ҒА-ның басшысы Вавилов Сәтбаевқа телефон соғып, Қазақстан тарапынан баяндама жасайтын адамды айтуды сұрайды. Қаныш Бекмахановты ұсынады. *Жиналыста қағазсыз сөйлеген жас баяндамашыға ғалымдар таң-тамаша болады*"(5).

Халима Бекмұхамедовна-ғалымның жұбайы «Мехнат бізді мойыта алмады» деген *мақаласында былай еске алады.*

«— Халима апай, Ермұқан аға алғаш кездескен кездерде қандай әсер қалдырды? Бас қосуларыңыздың жай-жапсары қалай болды?

— Қарағым, мен өзім осал жердің қызы емеспін. Нағашы атам Бидахмет Бәбікенов Зайсанның атақты көпесі болған, Бобкин атымен белгілі, сонау Нижний Новгород жәрмеңкесіне дейін барып сауда жүргізген кісі. Анамыз Айша әуелі медреседе оқып, сосын Семей мен Уфаның гимназиясын бітірген, екі-үш тілде бірдей сөйлеп, жазатын сауатты адам еді. Әкем Адамбек Бекмұхамедов алашордашы. 30-шы жылдардың басында әкем қайтқаннан кейін қудалаудан қашқан отбасымыз Семейден кетіп, Ташкентке келіп паналады.

Ермұқанмен 1946 жылдың мамырында Ташкентте, Әлішер Науаи атындағы кітапханада кездестік. Мен диплом жұмысын жазып жүргем, ол докторлық диссертациясын толықтыруға келген екен. Арамыздағы 10 жас айырмашылық көңіліміздің жарасуына бөгет болмады. Ермұқан өз қатарластарынан жас көрінетін. Келбет-көркі *соншалықты тартымды* болатын, ер жігітке үйлескен *сырлы сымбатымен кімді болса да баурап алатын.* Белгілі сазгер *Е.Брусиловскийдің бір* жолы: «*Бекмахановтың сырт келбеті кинематографқа лайық*»,—деп айтқаны есімде. Сол кезде оның «Түркістан жинақтарын» еліге зерттеп жүргеніне қызығушы едім. Архивтен тапқан олжалары жайында құлшынып әңгімелейтін. Әсіресе, бір диссертация қорғалып жатқанда Ермұқанның биресми оппонент ретінде *тамаша сөз сөйлеп*, сонда белгілі археолог ғалым М.Массонмен пікір таластырғанына *сүйсіне таң қалғаным* бар.

Ермұқан *табиғатынан жинақы, мұқият, ұқыпты әрі уәдеге берік* еді. Басқалар тарапынан осындайды көрмесе дегбірсізденетін. Сондықтан, мен оның бұл талабына әр уақыт сай болуға тырыстым. Алғашқы апталардағы кездесулеріміздің бірінде театрдан «Фархад пен Шырын» операсын көріп шыққаннан кейін Ермұқан өз папкасынан маған бір кітап алып сыйлады. Бұл Мұхтар Әуезовтің жаңа шыққан «Абай» романы екен. Бір қызығы, ол сол арада маған Абайдың «Айттым сәлем, Қаламқас» әнінің әуенін акырын сызылтып, бұл әннің қазір Қазақстанда кең таралып, ауыздан түспей тұрғанын айтты. Әннің өлеңі біздің жан күйімізді кереметтей дәл бейнеледі. Мен кейін бұл әнді үйреніп алып, сол кешті еске түсіріп, сағынышты сезіммен ерекше шаттанып айтушы едім. Кітаптың ішкі бетіндегі: «Мәңгілік естелік болсын», деген қолтаңбасы да бейнелі сыр шерткендей. Осы қымбатты кітап біздің үйдің кітапханасында әлі күнге дейін сақтаулы тұр.

Ермұқанды біздің отбасының бастан кешкен тағдыр-талайы қатты толғандырды. Анам да оның *қарапайым ақ жарқындығын, оқымыстылығын, көрік-келбетін ұнатты.* Маған өзбектің небір дүлдүл жігіттері үздіге сөз салып жүрсе де, ол қызының күйеуге тек қазаққа, өз қандасына шыққанын қалады. Ермұқан ішінде сыр бүкпеді, үйлі-баранды екенін де, әйелімен арадағы келіспеушілік-кикілжің ушығып, үзілер шекке келгенін де жасырмады. Сөйтіп, сол жылдың күзінде Ермұқан Мәскеуде докторлығын қорғап жатқан күндерде екеуміздің жүрегіміз мәңгілікке қосылып, бақыт-шаттығы мол, шер-мұңы да жетерлік, *қуаныш пен қасіреті қатар өрілген жиырма жылдық жұбайлық өмірге жалғасты*» (2).

Москвада тарих ғылымынан докторлық диссертациясын қорғаған соң, осы еңбектің негізінде 1947 жылы «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деген атпен орыс тілінде монография жариялады.

Бірақ Жоғарғы аттестациялық комиссия осы докторлық атақты екі жылдан соң ғана бекітті. «– Иә, бекіту кешеуілдей берді. Ермұқанда да маза болмады. Қарсыластары мен күндеушілер оны феодалдық-монархиялық құрылысты мадақтайды, хандықты көксейді, ұлтшыл деп кінәлап, екінші біреулері ол бәрін Рязанов қолжазбаларынан көшіріп алған деп жала жауып, ЖАК-қа жазып жатты. Бұған налыған Ермұқанды *Қаныш Имантайұлы ғалымның жолы ылғи даңғыл бола бермейді, кедергілер де кездеседі, шыда, шырағым деп жұбатыпты*. Ғалымның алтын уақыты көре алмаушылармен, айла-шарғышылармен күреске кетпеуі керектігін ескертіпті. Ол Қаныш ағаны пір тұтып, ғалым ретінде бағалап, абыз ақсақал ретінде құрметтеуші еді. Қайткенде де Ермұқан Мәскеуге талай рет баруға, өзін қызыл кеңірдек болып қорғауға, түсінісуге мәжбүр болды. Докторлығы бекігенге дейін, осы жылдарда қанша уайым шекпеді десеңізші! Тыныштық таппай, атағы бекімей тұрып-ақ қолжазбасын баспаға дайындады. «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» монографиясы 1947 жылдың жазында жеке кітап болып шықты (2). Осыған байланысты қуанышты бөлісуге бірінші баспахана қызметкерлерін шақырып еді үйге», - деп еске алады Х.Адамовна.

Ермұхан Бекмаханов қазақ тарихшыларының ішіндегі тұңғыш ғылым докторы болды. «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40-жылдарында» атты еңбекке пікір айтушылардың кейбіреулері оны Кенесары Қасымов бастаған қозғалыстың тарихын ақтау тұрғысынан көрсеткен еңбек деп бағалап, оны буржуазияшыл-ұлтшыл идеологияны дәріптеуші деген саяси кінәға ұшыратты. Е.Бекмаханов еңбегіне байланысты пікір таластар 1947 жылдың екінші жартысында күшейе түсті.

Е.Бекмахановтың бұл еңбегі Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ КСР ҒА-ның тіл және әдебиет институтының жұмысындағы өрескел саяси қателіктер туралы» деген қаулысымен (1947ж. қаңтар) сай келді. Мәскеуде КСРО ҒА Тарих институтында Е. Бекмахановтың монографиясына арналған алғашқы пікір-талас өтті. Кітап жарық көрісімен-ақ пікір айтушылардың кейбіреулері ғалымды қайтадан Кенесары ханды асыра дәріптеді, ұлтшыл деп айыптады.

Алматыда 1948 жылы 14-19 шілдеде Ғылым академиясында лық толы залда *бес күн бойы пікірталас* жүрді. 15-тен аса сөйлеген адамның жетеуі: *И.Я.Будовниц, Б.Аспандияров, Е.Ділмұхамедов, Ә.Жиреншин, А.Нүсіпбеков, Т.Елеуов, Х.Әділгереев Бекмаханов* идеяларын қолдап шықты. Қалған пікір білдірушілер «Кенесары Қасымов бастаған қозғалыс ұлт-азаттық деуге жатпайды, қалың бұқара оған қосылмаған, ол зиянды, кертартпа қозғалыс деп көрсетті»(3). Ермұқан Бекмаханов қорытынды сөзінде С.Толыбековке, Х.Айдароваға, Т.Шойынбаевқа дәлелді түрде тойтарыс берді.

1947-1950 жылдары Е. Бекмахановқа буржуазияшыл-ұлтшылдықты насихаттады деп айып тағылды. Ол ғылыми дәрежесінен айырылды. Ермахан Бекмаханов бірақ *айтқанынан қайтпады. Халқы үшін жан аямай күрескен Кенесары Қасымовтың батыр екенін дәлелдеген, оның кітабын да, өзін де қызыл империя аямай жазалады* (6).

1947-1950 жылдар Е.Бекмаханов үшін өте ауыр болды, моральдық соққы арта берді.

1950 жылдың 26 желтоқсанында Т.Шойынбаев, Х.Айдарова және А.Якуниннің «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын», -деп аталатын мақаласы жарияланды. «*Ермұқан үшін, біздің отбасымыз үшін аса ауыр соққан 50-ші жылдардың бірінші жартысының бүкіл тауқыметтері мен тақсіреттері осы мақаладан басталды*. Өзін арашалауға қанша жан салса да, биліктің қудалауынан құтыла алмады» деп еске алады Халима Адамовна.

Республика басшылығы «ұлтшыл» Бекмахановты қатаң айыптаумен қатар, Қазақ ССР Ғылым академиясын аяусыз сынады. Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеуші Есмағамбет Ысмайылов, Қажым Жұмалиев, т.б. ғалымдар да сотталды. Қаныш Сәтбаев, Мұхтар Әуезов Мәскеуге кетуге мәжбүр болды (7).

16 сәуірде Бекмаханов партия қатарынан шығарылып, институттағы қызметінен босату мәселесі күн тәртібіне қойылды.

1951 жылы маусым айында Қазақ ССР ҒА төралқасы «Қазақстан К(б)П ОК бюросының сәуірдің 10-дағы қаулысын жүзеге асыру шаралары туралы» қаулы қабылдады. Ал қазанның 6-ы жоғары аттестациялық комиссия *Е. Бекмахановты ғылыми дәрежесі мен атақтарынан айырды*. Қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымының докторы Ермұқан Бекмаханов 25 жылға сотталды.

Ғалым ауылдық мектепте мұғалім болуға рұқсат алу үшін қаншама бастықтың табалдырығын тоздырды десеңізші. Алдымен Алматы облысындағы Нарынқол ауданының мектебіне жіберді,

мектепте тарих пәнінен сабақ берді. Бірақ бір оқу тоқсаны аяқталмай Жамбыл облысы, Шу ауданы, Новотроицк ауылындағы Горький атындағы мектепке ауыстырды. Новотроицкіде бұрынғы студенті Ахметжан Тілеубергенов және мектеп басшылары, мұғалімдер жер аударылған ғалымды жақсы қарсы алды.

1952 жылы 5 қыркүйекте Е. Бекмаханов тұтқындалып, екі айға жуық тергеу жұмысы жүріп, 2 желтоқсанда Қазақ КСР Жоғарғы Сотының Қылмысты істер жөніндегі алқасының үкімімен ол 25 жыл мерзімге бас бостандығынан айырылып, ГУЛАГ-тың алыстағы лагерінің біріне айдалды.

Халима апай, Е. Бекмаханов өмірінің ең ауыр кезеңі – оны 25 жылға кескен соттың жайы туралы былай жазады.

«– 1952 жылдың 30 тамызында Ермұқанды Новотроицкіге шығарып салдым. Кеткісі келмей, бірдеңе сезгендей, мазасыз күй кешіп еді. Айтқандай-ақ, 5 қыркүйекте оны тұтқындап, Алматыға әкеліпті. Сол күні біздің үйде де тінту жүргізілді. Кешкі сағат 10-да жұмыстан келсем, үйдің есігі ашық тұр. Бір бейтаныс қазақ тінтуге құжат көрсетті. Ермұқанға бірдеңе болғанын сездім. Ас-су беруге рұқсатты табаннан тозып жүріп бір ай дегенде әрең алдым.

Тергеу үш айға созылды. «Тергеу әдістері жайында жиркенішсіз еске түсіре алмаймын, – деп жазды Ермұқан өзі Қазақстан КП Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Жұмабай Шаяхметовке.

– Тергеудің өн бойында қорқыту мен қоқан-лоққы қатар жүрді. Сол үшін барлық тәсілдерді пайдаланып тырысса да мен жекелеген адал адамдарды қаралай алмадым». Ерекең бұл арада Сәтбаев пен Әуезов жөнінде айтып тұр»(1,34).

Сот 1952 жылдың 2 желтоқсанында болды. «Ермұқанды 4 солдат айдап алып келді. Ол маған жақындамақшы болған, мен де ұмтылдым, бірақ бізді айырып жіберді. Соттың үш күнінде көптеген куәлар келіп, кетіп жатты...

4 желтоқсанда үкімді жария еткен кезде менің қатысуыма рұқсат берді. Көз жасы еріксіз сорғалаған Ермұқан маған қарады да отырды. Үкімді естігенде жылап жіберді. Мұндай әділетсіз, қатал үкімге қалай жыламассың! Онда: «...айыпталушы Бекмаханов өзінің тарих ғылымы саласындағы ғылыми қызметкер жағдайын пайдаланып 1942-1951 жылдардың өне бойында өз жұмыстарында тарихи фактілерді өңін айналдырып бұрмалаған, сөйлеген сөздерінде буржуазиялық-ұлтшылдық идеологияны насихаттаған, феодалдық-байлық құрылыс пен оның орыс халқына қарсы күресуші хәм Қазақстанда орта ғасырлық тәртіптерді сақтап қалуға ұмтылушы кертартпа хандары мен сұлтандарын мадақтаған. Ол өзінің буржуазиялық-ұлтшылдық көзқарастарын негіздеу үшін кертартпа ақындардың, сондай-ақ Кеңес өкіметіне қарсы күрескен халық жаулары – алашордашылардың шығармаларын пайдаланды. Нақ осы ұлтшылдық идеологияны таныстарының арасында да жүргізді», – деп жазылып, сот тергеуі осыларды анықтағанын және айыпталушы Бекмахановтың мойнына қойылғанын айтады» (2,65).

«– Бұдан кейінгі өз жай-күйіңіз қалай болды? – Жол бойы қамығып жылап үйге қалай жеткенімді білмеймін. Үйде көз жасын көрсетуге, анамды, нағашы апайымды және балаларды ренжітуге болмайтынын түсіндім. Алматыдан әлдебір жаққа кетіп, Ермұқанды құтқарғым, бейнетін жеңілдеткім келді. Жұрт: «Мынау халық жауының әйелі», – деп көзіме шұкитындай көрінді. Өздері шығарғанын күтпей ЖенПИ-ден де, құрылыс техникумы мен №12 мектеп-интернатынан да өтініш жазып өзім кеттім. Сөйттім де күйеуіме араша түсуді және ісін қайта қарауды сұрап Бас прокуратураға өтініш түсіру үшін Мәскеуге аттандым.

Ермұқанның досы Исаак Урэльевич Будовниц қорықпай-үрікпей Бас прокурорға шағым арыз жазуға көмектесті. А.Панкратовамен үйінде жолықтым. Ол кісі болған жайға өкініш білдіріп, Ермұқанның нақақтан күйіп кеткенін, мүмкіндік туған бетте оның ақталуына көмектесетінін айтты. Ол кезде Анна Михайловна Орталық Комитеттің мүшесі еді. Демек, 25 жылға сотталған, саяси сенімсіз адамға араша түсуге оның құқығы жоқ болатын. Бірақ ізгі жүректі орыс әйелі оған қарамады. Маған ақшалай көмек ұсынып еді, бас тарттым. Не істерге білмей, Тбилиси, Бакуге дейін бардым. 1953 жылдың наурыз күндері еді. Сталиннің қайтыс болған хабарына грузин халқының қатты қайғырғанын көрдім. Мен болсам іштей осы жағдай Ермұқанның тағдырын жеңілдетер деп үміттендім. Ақыры, солай болды да. Елеусіздеу қыздар педучилищесінен жұмыс тауып, Ташкентте тұрақтадым.

– Ермұқаннан көпке шейін хабар-ошар болмады. Баратын жердің жолы ұзақ қой. Ақыры, сарғайтып күттірген хат та келді. Ол Лена өзені бойымен, Иркутск облысын басып Бодайбо қаласына жеткенге дейінгі жолдың машақатын жазыпты. *Өмірдің небір соққы, қиындықтарына қарамастан, менің ер азаматым, менің Ермұқаным мойымады, еңсесін түсірмеді. Түбінде бәрі дұрыс*

болатынына, қалпына келетініне, әділдік жеңетініне сенді. Тек шыдам, сабыр қажеттігін түсінді. Мен де өз хаттарымда оған жігер беруге тырыстым. Бодайбодан келген хаттардан өмірге құштарлық көзге ұратын, жабырқау мен кектену әсте байқалмайтын»(2).

Ермұқан Хрущевтің атына 16 беттік ұзақ арыз хат жолдады. 25 жылға не үшін кескенін егжей-тегжейлі баяндап, амалсыздан Кенесары көтерілісін түсіндірудегі өз қателігін мойындауға мәжбүр болды.

Ермұқан Бекмаханов сол кездегі Қазақстан басшысы Жұмабай Шаяхметовке де жазды. Осы арыз хаттар, сондай-ақ А.Панкратованың өтініші Бекмахановтың ісі тезірек қайта қаралуына септігін тигізді. «Ол кісінің лагерьден тиісті органдарға жазған көптеген арыздарының нәтижесінде, академик, қоғам қайраткері Анна Михайловна Панкратова сияқты қайырымды адамдардың көмегінің арқасында Берия атылғаннан кейін Е. Бекмахановтың ісі қайта қаралды. Ермұқанды Бодайбодан Мәскеуге жеткізді. 1954 жылдың 16 ақпанында Лубянкадағы Бутырка абақтысында оның қолына ісі тоқтатылғаны туралы анықтама қағазын береді. Болған білместік жайға кешірім өтінілді. Басына түскен осындай қиыншылықтарды қайсар да қайратты ғалым жеңе білді» (7).

«—Ойпырмай, қуанышта шек болмаған шығар?

— Сібірдің суығы өкпесін тесіп, денсаулығын құртқан Ермұқан шипажайда емделіп демалудан да бас тартып, тек үйіне, отбасына, әйеліне, балаларына асықты. Үстіндегі түрме киімімен Анна Михайловнаның үйіне барды. Оның да қуанышы қойнына сыймай, Ермұқанды бастан-аяқ су жаңа етіп киіндірді. «Сенің достарың көп, бірақ дұшпандарың да бар. Сондықтан, жақсы киінуің керек», - дейді ол кісі (2). Ермұқан Анна Михайловнаның осындай қамқорлығын, өзіне жасаған барша жақсылығын өмір бойы ұмытпай өтті.

1957 жылы Мәскеуде КСРО Ғылым академиясының баспасынан «Қазақстанның Ресейге қосылуы» монографиясы жарық көрді. Ғалым университет кафедрасына жұмысқа қайта оралып, екінші рет докторлық диссертациясын қорғады. *Қазақ мемлекеттік университетінде «Қазақстан тарихы» кафедрасының негізін қалады. Қазақстан тарихы бойынша кандидаттық диссертациялар қорғау жөніндегі Ғылыми кеңестің төрағасы болды.*

Е.Бекмаханов өзінің жемісті еңбегіне сай ғылым мен қоғамдағы орнын қайтадан алды. Оған университеттегі өзі ұйымдастырған кафедрасы қайтарылып берілді. *1962 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланды.*

Өмірінің соңғы он жылында өнімді еңбек етіп, терең мазмұнды ғылыми шығармалар жазды, орта мектептер үшін Қазақ КСР тарихының оқулығын жазды. *Олар кезінде үздік оқулықтар саналды. Ғалым орта мектеп үшін Қазақ КСР тарихынан алғашқы оқулық, хрестоматия, ғылыми-мақалалар жазды (8; 9; 10;11) .*

Көрнекті тарихшы Ермұқан Бекмаханов *әдіскер –ғалымда* болды. Биыл мектепке арналған тұңғыш Қазақ КСР тарихы оқулығының жарық көргеніне 56 жыл толды. Бұл оқулықты көрнекті ғалым-тарихшы Е.Бекмаханов жазды.

КОКП Орталық Комитеті мен КСРО Министрлер Кеңесінің 1959 жылғы 8 қазанындағы “Мектепте тарихты оқытудағы кейбір өзгерістер туралы” қабылданған қаулыға сәйкес республика мектептерінде “Қазақ КСР тарихы” алғаш рет КСРО тарихының құрамында курс болып оқытылды. Осы жылдары Қазақ КСР тарихы курсының бағдарламасы, оқулықтары, хрестоматиясы, оқу құралдары дайындалып, тарихи карталардың тізімін бекітілді (10).

Е.Бекмаханов-Қазақстан тарихы мектеп курсының ғылыми-әдістемелік негізін салған алғашқы әдіскер, тарихшы-ғылым. Оның “Қазақ КСР тарихының 8-9 кластарға арналған оқу құралы” (1959 ж.) және “Қазақ КСР тарихының 10 класқа арналған оқу құралы”(1960 ж.) ал, 1962-63 жылдары сегізжылдық мектептің 7-8 сыныптарына және онбіржылдық мектептің 9-11 сыныптарына арналған оқулықтары мен соған сәйкес жазылған бағдарламасын дайындады (8; 9;10;11).

Ғалымның оқулықтарында тарих оқулығының міндеті мен ролі жөніндегі жаңаша көзқарас көрініс тапты. Оқулықтарда оқушылардың жас ерекшелігі ескерілген, түрлі мұрағат материалдары, еліміздің сол кезеңдегі өзгерістерін айқындайтын құжаттар енгізілген. Оқу материалының ғылымилығы, дидактикалық талаптары орынды ескерілген. “Преподавания истории в школе” журналында А.Кариннің “Одақтас республикалардың оқулықтары” атты мақаласында “Е.Бекмаханов оқулықтарын жоғары бағалап, тәрбиелік-танымдық маңызы зор екенін, Қазақстан тарихында белгілі орын алған жеке қайраткерлер туралы эмоционалды материал енгізілгендігін”-атап көрсеткен.

Белгілі ғалым мектеп пен жоғары оқу орындарына арналған әдістемелік еңбектер, мақалалар жазды: «Қазақ КСР тарихының хрестоматиясы. Он бір жылдық мектепке арналған» (1962, 1965),

«XIX ғасырдағы Қазақстан тарихының очерктері. Мұғалімдерге арналған көмекші құрал» (1967ж.) т.б. (11).

Көрнекті ғалым қайтыс болғаннан кейін қызы академик, тарих ғылымдарының докторы, профессор Нәйла Ермұқанқызы оқулықтарды уақыт талабына сай жетілдіру, өңдеу нәтижесінде Қазақстан тарихы оқулықтары еліміздің мектептерінде отыз жылдан аса пайдаланылды. Тарих оқулықтарына қойылатын талаптардың күрделене түсуіне байланысты Н.Е.Бекмаханова Қазақ КСР тарихының жоғары сыныптарға арналған оқулықтарын үнемі жетілдіріп, заман талабына сай толықтырып отырды.

Сөйтіп, Қазақстан тарихы оқулығын жазуда белгілі дәрежеде оң тәжірибе жинақталды, бұл тұңғыш оқулықтар жеткіншек жастарға тарихи білім, отаншылдық тәрбие беруге септігін тигізді.

Е.Бекмаханов бірнеше жас ғалымдарды даярлауда ат салысты. Шәкірттері бүгінде Республика Ғылым академиясының мүшесі, ғылым докторы, профессор дәрежелеріне жетіп, ұстаздарының ғылыми өмірін жалғастыруда.

ГУЛАГ-тың лагеріндегі адам төзгісіз азапты күндерді басынан кешкеніне қарамастан, қайсар ғалым, халықтың игілігіне айналған мол ғылыми мұраларын қалдырды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Е. Бекмахановтың басты еңбегі — "XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан" ақталып, орыс және қазақ тілдеріндегі нұсқалары "Қазақ университеті" (қазіргі "Санат") баспасынан жарық көрді.

Көрнекті ғалымның өмір жолы туралы профессор Ә. Тәкенов, М. Қозыбаев, К. Нұрпейіс, Т. Омарбеков, С. Ф. Мажитов ой талғамдарын жазды (12; 13; 14; 15) . Тұлғалы ғалымның зайыбы педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, ғалым Халима Адамқызы Бекмұхамедова «Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер», «20 жыл бірге» атты естеліктер мен мақалалар жазды (1; 2; 18,55).

Ғалымның 90 жылдығына орай туған жеріндегі С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті 7 томдық шығармалар жинағын басып шығарды. «Ерен еңбекті атақты жазушы Медеу Сәрсекке жасады. Оның «Ермұқан Бекмаханов» атты ғұмырнамасы Ерекеңе әзірге дейін тұрғызылған ең зор ескерткіш деп білемін (1). Бұл кітап қазақ және орыс тілдерінде 2011 жылы Астанадағы «Фолиант» баспасынан, сондай-ақ, Мәскеудегі атақты «ЖЗЛ» сериясымен жарық көргені маған да мақтаныш, елімізге де мерей», - деп жазады Х.Адамовна (18).

Қазірде әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде аудитория, Алматы қаласында көше, Павлодар және Жамбыл облыстарындағы екі мектеп Е.Бекмаханов атымен аталуда.

2013 жылы «Қазақ КСР-інің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі тарихы» атты еңбектің 1943 жылғы басылымы қайта басылып шықты. «Ермұқанның рухын елге алғаш танытқан атақты ұжымдық еңбек қой. Бәрімізге ыстық әрі қымбат. Біздің бір ауыз өтінішімізді жерде қалдырмай, осы кітаптың жоғалып кетуіне жол бермей, жарық көруіне демеуші болған Болатхан Тайжан атындағы Қорға, оның басшысы Мұхтар балама алғысым шексіз. Осындай ұрпақ Ермұқанның арманы болған. Бақыты да осы шығар!».- дейді Х.Адамовна (19).

Бүгінгі күнде Бекмахановтар әулетінің түтінін түтетіп, алты немере мен олардан тараған шөберелердің әжесі болып отырған Халима әжей (95 жаста) әңгімесін түйіндегі келе, сөзінің соңында ел болашағы–жастарға арнайы тілек білдірді: « —Менің жасым 85-ке келді, талай қиындықты да, қуанышты да күндерді бастан өткерген тірі тарихпын десем де болады. Ермұхан сияқты мықты қазақпен бір шаңырақта жиырма жыл ғұмыр кешу дегеннің өзі қандай бақыт десеңізші.Ол кісіден үйренгенім көп. Өмірдің де талай қиыншылығын кешірген, шынығып, шымыр болған адаммын мен. Осы тұрғыдан өзімнің немере, шөберелеріммен замандас жастарға сөз арнасам сөкеттігі болмас. Қазір, Аллаға шүкір, оқимын, адам боламын деп алға ұмтылған жастарға мүмкіндіктер жеткілікті. Біздің көрген қиындығымыз жастарды айналып өтсе екен деп тілеймін. Қазақ деген елдің көшін алға сүйрейтін жастарға тілерім, рухтарың мықты болсын, сонда ғана өмірдің қиындықтарын жеңе аласыңдар. Бүгін бар да, ертең жоқ жалт-жұлт еткен дүниеге емес, адамды қайда жүрсе де, кіммен жолдас болса да сатып кетпейтін, өлсең өзіңмен кететін рухани байлыққа құмар болыңдар»(2). Біз тарыдай шашыраған аз ғана халықпыз, жан-жағымыздағы алып мемлекеттермен салыстырғанда теңіздің тамшысындаймыз, бірақ бірлігіміз мықты болса, бізді жау да, дау да ала алмайды. Ол үшін жастар мықты, саналы болсын, ал үлкендер оларды құр кінәлаудан аулақ болып, үлгі көрсете білейік. Ең бастысы еліміз аман, заманымыз тыныш болсын!-деп тілек білдіреді Х.А.Бекмұхамедовна (1).

Ғұлама ғалымдар мен ойшылдарының бізге қалдырған тәрбиелік ой-парасат мұрасы өте мол. Халқымызда дара тұлғалардың ішінде Ермұқан Бекмахановтың әр қилы өмірі, қиыншылық пен

қуаныш, ұлттың шын тарихын айту жолындағы тағдыры жарық жұлдыздай жарқырап көрінеді. Ермұхан Бекмаханов қазақ тарихшыларының ішіндегі тұңғыш ғылым докторы. Ежелгі дәуірден сол кезге дейінгі кезеңді қамтитын «Қазақ ССР тарихы» халқымыздың тұңғыш дербес тарихын жазудың бастамасы болды. Бұл еңбекті жазуға беделді ғалымдар атсалысты. 2013 жылы Е.Бекмахановтың "Қазақ ССР тарихы" ұжымдық еңбегінің қайта жарық көруіне арналған баспасөз мәслихатында «Бұл 1917 жылға дейінгі ұлт-азаттық қозғалыстар тарихының алғашқы және идеологиялық тұрғыдан шектелмеген шынайы ғылыми нұсқасы болды», - деп жазады әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымының докторы Талас Омарбеков. "Бұл кітаптың ең басты құндылығы – біздің ұлт азаттық қозғалыстарымыздың тарихы тұңғыш рет шынайы жазылған. Мұнда "Қазақстан отар ел" деп аталатын тарау бар. Сырым Датов, Исатай Таймановтардан бастап Амангелді Имановқа дейінгі кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыстар бұрын ешуақытта шынайы ғылыми түрде жазылмаған болатын", - дейді Т. Омарбеков(12).

Ермұқан Бекмаханов тарихта үлкен із қалдырған, қазақтың кәсіби тарихнамасын жазған қайсар мінезді, дарынды тұлға. Ғалымның қазақ тарихы жөніндегі озық ойларын, ой-тұжырымдары мен еңбектерін бүгінгі Тәуелсіз Қазақстан жағдайында терең зерделеу жастарымыздың ой-өрісін, ұлттық сана-сезімін, тілін дамытып, олардың толыққанды тұлға болып қалыптасуына зор ықпалы бар. Өткен тарихымызға тағзым жасап, бүгінгі тарихымызды сыни тұрғыдан жан-жақты терең зерттеу арқылы шынайы жазу, бабалардан мирас болған ұлы мұраны қадірлеу, жас ұрпаққа аманат етіп, табыстау маңызды. Осы орайда, ұлттық тарихымызды, дәстүрді қастерлеу, ұлтына, еліне, мәдениетіне шынайы сүйіспеншілікті тәрбиелеу маңызды мәселенің бірі болып табылады.

Бүгінгі таңда Е.Бекмахановтың есімі, оның қалдырған мұрасы ұлттық тарихымыздың жаңа белеске көтерілуіне, халқымыздың оянуына, жас ұрпақтың туған жерге, оның тарихына деген құштарлығын тәрбиелеуде маңызы зор.

Осы орайда, Қазақстан тарихы ғылымын жетілдіру, оны нақты шындық тұрғысынан насихаттау, осы бағытта орта мектептен бастап жоғары оқу орындарына дейін отандық тарихты оқытудың ерекшеліктері, маңызы мен замануи талаптарға сай инновациялық технологияларды пайдаланудың жолдарын меңгеру және айқындау, оларды күнделікте өмір тәжірибесінде қолдану жолындағы ауқымды жұмыстарда атқару тарих ғылымының дамуының жаңа кезеңіне жол ашып, ұлттық тарихты жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бекмухамедова Х.А. Е.Бекмаханов туралы естеліктер.- Алматы: Азимир, 2005.
2. Бекмухамедова Х.А. Вместе 20 лет. –Алматы, 2000. 76 с.
3. Бекмаханов Е. Б. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан.- Алматы.,1947.
4. Бекмаханов Е.Б.Қазақ ССР тарихы.-Алматы.,1943.
5. Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында: оқу құралы / - Алматы.: Санат, 1994. - 416 б.
6. Бекмухамедова Х.А. Зобалаң немесе қапасақа қамалған рух // Егемен Қазақстан, 15 ақпан, 2013.
7. Сәрсекке М. Ермахан Бекмаханов. — Алматы., 2010. 533 бет.
8. Бекмаханов Е.Қазақ ССР тарихы. VII-VIII кл.арналған оқу құралы.-Алматы: Мектеп,1967.
9. Бекмаханов Е. Қазақ ССР тарихы. Хрестоматия.-Алматы: Мектеп,1962.
10. Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40 годы XIX в.ска.-Алматы: Қазақ университеті,1992.200 с.
11. Бекмаханов Е., Бекмаханова Н. Қазақ ССР тарихы. 9-10 кластарға арналған оқу құралы.- Алматы: Мектеп,1981.128 б.
12. Омарбеков Т. «Қазақстан тарихы" ұжымдық еңбегі қайта басылып шықты// Егемен Қазақстан, 7 қараша, 2011.
13. Шокин Ш. Дарынды ғалым, ұлағатты ұстаз. Е.Бекмаханов туралы естелік - Алматы, 2005.
14. Тәкенов А. Менің ғылыми жетекшім. Е. Бекмаханов туралы естелік. - Алматы., 2005.
15. Қозыбаев М.К. Ұстазым туралы бір екі сөз// Егемен Қазақстан, 2005. 16 ақпан.
16. Нұрпейіс К. Тағдыры күрделі қайсар талант// Егемен Қазақстан, 2005. 16 желтоқсан.
17. Мажитов С.Ф. Е.Бекмаханов кәсіпқой тарихшы// Отан тарихы, 2010.
18. Бекмухамедова Х.А. 20 жыл бірге.-Алматы.,2000.
19. Сәрсекке М. Ермахан Бекмаханов. — Алматы., 2010. 533 бет.
20. Бекмаханов Е.Б.Присоединение Казахстана к Росси.- М., 1957;
21. Бекмаханов Е.Б. Очерки истории Казахстана XIX в. Алматы., 1966.

22. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол»//Егемен Қазақстан, 2014 жылғы 11 қараша.

List of references:

1. Bekmukhamedova H. A. Memoirs Of E. Bekmakhanov.- Almaty: Azimir Publ., 2005.
2. Bekmukhamedova H. A. together 20 years. - Almaty, 2000. 76 P.
3. Bekmakhanov E. B. Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century.- Almaty.,1947.
4. Bekmakhanov E. B. history of the Kazakh SSR.- Almaty.,1943.
5. Bekmakhanov E. Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century: textbook / - Almaty.: Category, 1994. - 416 P.
6. Bekmukhamedova H. A. zobalan or the imprisoned spirit of kapas // Egemen Kazakhstan, February 15, 2013.
7. Sarseke M. Yermakhan Bekmakhanov. - Almaty., 2010. 533 pages.
8. Bekmakhanov E. history of the Kazakh SSR. U11-U111kl.training manual for.- Almaty: School,1967.
9. Bekmakhanov E. history of the Kazakh SSR. "I don't know," he said.- Almaty: School,1962.
10. Bekmakhanov E. Kazakhstan in 20-40 years XIX VSK.- Almaty: Kazakh University,1992.200 P.
11. Bekmakhanov E., Bekmakhanova N. history of the Kazakh SSR. Manual for grades 9-10.- Almaty: School,1981.128 P.
12. omarbekov T. collective work "history of Kazakhstan" reprinted// Egemen Kazakhstan, November 7, 2011.
13. Shokin Sh. talented scientist, great teacher. Memory of E. Bekmakhanov-Almaty, 2005.
14. Takenov A. My supervisor. Memory of E. Bekmakhanov.- Almaty., 2005.
15. Kozybaev M. K. A Word or two about my teacher// Egemen Kazakhstan, 2005. February 16.
16. Nurpeis K. Kaisar talant, whose fate is difficult// Egemen Kazakhstan, 2005. December 16.
17. Mazhitov S. F. E. Bekmakhanov professional historian// history of the motherland, 2010.
18. Bekmukhamedova H. A. 20 years together.- Almaty.,2000.
19. Sarseke M. Yermakhan Bekmakhanov. - Almaty., 2010. 533 pages.
20. Bekmakhanov E. B. accession of Kazakhstan to Russia.- Moscow, 1957;
21. Bekmakhanov E. B. essays on the history of Kazakhstan XIX V. Almaty. , 1966.
- 22.address of the president of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev to the people of Kazakhstan. "Nurly Zhol – the way to the future" // sovereign Kazakhstan, November 11, 2014.

UDC 94 «1960/1970»(574)

IRSTI 03.20.

Yedgina G.T.¹, Zhumashev R.M.², Tulegenova A.Zh.³, Shapagatova D.D.⁴, Muratova M.B.⁵

*¹PhD student of Ye.A.Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan*

*²Professor of Ye.A.Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan*

*³Senior teacher of Ye.A.Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan*

*⁴Teacher of Ye.A.Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan*

*⁵Teacher of Ye.A.Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan*

LABOR ACTIVITY OF N.A. NAZARBAYEV IN 1960-1969

Abstract

On May 9, 1960, N. Nazarbayev began his career at the Karaganda Metallurgical Plant. Here he went through a good school from the worker of the department of Domenstroy of the Kazmetallurgstroy trust, the furnaceman of the furnace shop of the Karaganda Metallurgical Plant, to the second secretary of the

Karaganda Regional Committee of the Communist Party of Kazakhstan. Due to the materials of the periodical press of the 1960s, many of which were introduced into scientific circulation for the first time, the authors were able to clearly reconstruct the chronology of the events. The authors cite the original texts of the articles and notes of the Soviet periodical press, which contained information about N. Nazarbayev. An analysis of the articles of Soviet periodicals allowed the authors to conclude that in the 1960s, the furnaceman N. Nazarbayev established himself as a responsible activist and professional worker; he was respected by his colleagues; his opinion was considered authoritative and significant among his co-workers. This is evidenced by the articles published on the pages of Soviet newspapers.

Keywords: Komsomol, Republic of Kazakhstan, First President, history, labor activity, Communist, Kazakhstan Magnitka

Едгина Г.Т.¹, Жұмашев Р.М.², Тулегенова А.Ж.³, Шапагатова Д.Д.⁴, Муратова М.Б.⁵

*¹Докторант, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан*

*²Профессор, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан*

*³Аға оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан*

*⁴Оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан*

*⁵ Оқытушы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды, Қазақстан*

Н.А. НАЗАРБАЕВТЫҢ 1960-1969 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЕҢБЕК ЖОЛЫ

Андатпа

1960 жылы 9 мамырда Қарағанды металлургия зауытында Н.Назарбаевтың еңбек жолы басталды. Мұнда ол "Казметаллургстрой" трестінің "Доменстрой" басқармасының жұмысшысы, Қарағанды Металлургиялық комбинатының домна цехының горновойынан Қазақстан Компартиясы Қарағанды облыстық комитетінің екінші хатшысына дейінгі жақсы еңбек мектебінен өтті. Басым көпшілігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырылған, 1960-шы жж. мерзімді баспасөз материалдарына сүйене отырып, авторлар оқиғалар хронологиясын нақты түрде қайта құрастыра алды. Сонымен қатар авторлар Н. Назарбаев туралы мағлұматтарды жариялаған кеңестік мерзімді басылымдардағы мақалалар мен жазбалардың түпнұсқалық мәтіндерін келтіреді. Кеңестік мерзімді басылымдардың мақалаларын талдау авторларға 1960-шы жылдары горновой Н. Назарбаевтың өзін жауапкершілігі зор белсенді және өз ісінің шебері ретінде көрсете білгендігі туралы, қызметтестердің құрметіне ие болып, оның пікірі мұқият тыңдалып, маңызды болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Бұған кеңес газеттерінің беттерінде жарияланған мақалалар дәлел бола алады.

Кілт сөздер: Комсомол, Қазақстан Республикасы, Тұңғыш Президент, тарих, еңбек қызметі, коммунист, Қазақстан Магнитка

Едгина Г.Т.¹, Жұмашев Р.М.², Тулегенова А.Ж.³, Шапагатова Д.Д.⁴, Муратова М.Б.⁵

*¹Докторант, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,
Караганда, Казахстан*

²Профессор, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,

Караганда, Казахстан

³ *Старший преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан*

⁴ *Преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан*

⁵ *Преподаватель, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Казахстан*

ТРУДОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Н.А. НАЗАРБАЕВА В 1960-1969 гг.

Аннотация

9 мая 1960 г. началась трудовая деятельность Н.Назарбаева на Карагандинском металлургическом заводе. Здесь он прошел хорошую школу от рабочего управления «Доменстрой» треста «Казметаллургстрой», горнового доменного цеха Карагандинского Металлургического комбината до второго секретаря Карагандинского обкома Компартии Казахстана. Благодаря материалам периодической печати 1960-х гг., многие из которых вводятся в научный оборот впервые, авторам удалось четко реконструировать хронологию событий. Авторы приводят оригинальные тексты статей и заметок советской периодической печати, публиковавших информацию о Н. Назарбаеве. Анализ статей советских периодических изданий позволили авторам прийти к выводу, что в 1960-е годы горновой Н. Назарбаев зарекомендовал себя как ответственный активист и профессионал своего дела, пользовался уважением сослуживцев, его мнение считалось авторитетным и значимым. Об этом свидетельствуют статьи, опубликованные на страницах Советских газет.

Ключевые слова: Комсомол, Республика Казахстан, Первый Президент, история, трудовая деятельность, коммунист, Казахстанская Магнитка

Introduction

On May 9, 1960, N. Nazarbayev, a twenty-year-old boy from South Kazakhstan, was appointed as a laborer in the Domenstroy construction department, where he worked for a month and a half as a concrete worker [1].

On June 27, 1960, he was transferred to the Karaganda Metallurgical Plant to work as the furnaceman of the blast furnaces [2] and on July 1 was appointed as the 5th grade cast iron worker of the casting machines of the Karaganda Metallurgical Plant blast furnace shop.

From the first days, N. Nazarbayev proved himself to be a responsible worker, activist and person always ready to learn new things. This is evidenced by all publications of the Soviet periodical press of that period, which make it possible to reconstruct all the stages of N. Nazarbayev's labor activity in the Karaganda period.

Having earned authority among his colleagues, N. Nazarbayev spoke at the Komsomol meetings, took part in the process of nominating candidates for the supreme body of state power of the republic. His comrades carefully listened to his opinion.

Methodology and research methods

The methodological basis of the study was the principle of historicism, which allowed to examine the subject of research in the development and interrelation of the main social factors and conditions. The principle of scientific objectivity made it possible to analyze the subject under study taking into account the realities of social and political changes in society.

Historical science has accumulated and has a significant methodological toolkit, which allowed to create a research base of this work, which is based on complementary different methods.

Discussion

On February 2, 1963, "Temirtauskyi rabochyi" newspaper published an article entitled "First Names" [3] about one of such meetings: The red corner of the blast furnace shop was filled to the full with the metallurgist of the Kazakhstan's Magnitka. They came to the pre-election meeting to nominate candidates for the supreme body of state power of the republic. The word is taken by the deputy head of the workshop B.Ye. Sundryn.

Our team, he says, had the honor of being the first to name their representatives in the Supreme Council of the Kazakh SSR.

Domna workers, present at the meeting, with stormy applause greet his proposal to nominate a member of the Presidium of the Central Committee of the Soviet Union Communist Party, the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine Nikolai Viktorovich Podgorny as a candidate for deputy to the Supreme Council of the Republic.

The candidacy of comrade N.V. Podgorny was warmly supported by the blast furnaceman Nursultan Nazarbayev. At the same time, he made a proposal to nominate a senior master of the blast furnace shop Kuzma Pavlovich Gerashchenko as a candidate for deputy to the Kaz. SSR Supreme Council. For more than 30 years, Gerashchenko has been smelting cast iron in blast furnaces. He is well-known among the domna workers of the Dnipropetrovsk and Chelyabinsk metallurgical plants. From 1959 to the present, K.P. Gerashchenko skillfully led the work of the metallurgists of the Kazakhstan's Magnitka. For selfless work he was awarded several orders and medals by the government.

- During his work in the blast furnace shop of the Karaganda Metallurgical Plant, the communist Gerashchenko raised many young metallurgists,- Nazarbayev said. - One of his students is me. I remember the difficult start-up time and the development of the first blast furnace. It was not easy for our team then. But Kuzma Pavlovich Gerashchenko was always there, his many years of experience, friendly advice helped us become real domna workers.

Candidates of comrade N.V. Podgorny and K.P. Gerashchenko were also supported by the blast furnacemen I. Kurdyukov, plumber T. Likhomanov, shift supervisor V. Veretennikov.

Participants of the election meeting unanimously decided to nominate comrades Podgorny Nikolai Viktorovich and Gerashchenko Kuzma Pavlovich as candidates for deputies to the Supreme Council of Kazakhstan in the factory electoral district No. 133 and ask them to give their consent to run for this district. Representatives to the district election meeting were elected.

In 1960s, the Karaganda Metallurgical Plant was badly in need of highly skilled workers. In this regard, the party bureau decided to ensure that every workshop 's laborer was engaged in study. Newspapers began to regularly write about the workers who combined work and study at the same time, urging young people to do the same. In such articles, the name of N. Nazarbayev was mentioned more than once. Such was the article "Campaign for Knowledge" [4] in the newspaper "Metallurg-Temir-Tau" dated December 5, 1963: The XX century is a century of great discoveries, a century of electronics and cybernetics, a century of rapid space exploration. It is characterized by the unprecedented craving of a Soviet man for knowledge, for the unraveling of the secrets of nature.

This, figuratively speaking, thirst for knowledge is clearly manifested in the Kazakhstan Magnitogorsk. For example, our main workshop, the blast furnaceshop. Here, 70 people already have higher and secondary - technical education, 61 persons study in higher educational institutions at this moment, 26 persons study in technical schools, 42 persons study in schools for working youth and 20 persons study in the school of foremen. And 129 workers are trained in the network of political education.

Such results are the result of a lot of agitation and outreach. The party bureau specifically demanded from each shift supervisor to identify those who are not yet studying. Politburo members and shift supervisors conducted individual conversations with such persons. And that warm, that harsh word reached people. As a result, all communists were embraced by one of the types of study. The party bureau decided to get every worker in the workshop to study.

And what does it give to the production at the moment? Does it only increase the general educational or political level of people? Of course, not. Daily studies give their profits. First of all, it helps to deal well with staff turnover. Those who study leave their jobs less often. They have no time to move from place to place, there is nothing to look for.

And there are many of them among the domna workers. Furnacemen K. Sarekenov, Karimov, Nazyrbayev, the driver of the weights wagon Dzhumabekov study at institutes, and furnaceman I. Zapuskalov, railroad trader K. Kupayev graduate from the institute of higher education. And they are all excellent production workers. Here is an example. Comrade Girich works as a gutter worker on the iron casting production and studies at the institute at the same time. He does his job well. He is respected among his comrades. And who knows, maybe one of today's students, domna workers, will please the twentieth century with a new scientific feat. After all, a wide road to everywhere is opened for the Soviet people. This is guaranteed by the Constitution of the USSR.

The photographs of the brigade, in which N. Nazarbayev worked, with the names of the brigade's members were periodically published. In 1963, the 7th issue of the newspaper "Metallurg" [5] published the brigade's photo by N. Syurin with the following inscription: Karaganda Metallurgical Plant. The team of

communist labor, led by the senior furnaceman K. Akhmetzyanov (from left to right): V. Toropov, K. Akhmetzyanov, A. Klimov, V. Mazula and N. Nazyrbayev. And on January 20 of the same year, "Socialisticheskaya Karaganda" [6] newspaper published the same photograph and a short note: In the competition of the Kazakhstan's Magnitka metallurgists, the first furnace workers occupy the first place from the first days of January. Here, one of the best teams is the team of the senior furnaceman Karym Akhmetzyanov. In the picture; (from left to right) Valentin Toropov, Karym Akhmetzyanov, Alexey Klimov, Vasiliy Mazula and Nursultan Nazyrbayev, the brigade members.

Another small note "Above the banner of the nationwide competition!" about the championship of the Nazarbayev brigade and his photo in the metallurgist's hat (made by N. Syurin) were published in the "Socialisticheskaya Karaganda" newspaper on March 14 of the same year [7]. N. Nazarbayev was mentioned as an active social activist, a member of the Komsomol Central Committee: The brigade of Karym Akhmetzyanov of the Karaganda Metallurgical Plant was one of the first at the enterprise to be awarded the honorary title of the collective of communist labor. Metallurgists hold their mark with honor. Each team member constantly covers shift tasks, strictly monitors the quality of products. In the photo: the first furnaceman of the furnace shop Nursultan Nazarbayev, an active social activist, member of the Central Committee of the Komsomol.

On September 28, 1963 the newspaper "Industrialnaya Karaganda" published an article entitled "There should be no lagging mines!" [8] on the work of the Karaganda region coal mines: The slogan of Temirtau chemists clearly sounded throughout Kazakhstan. The workers of the region and the staff of the Karaganda mine No. 38 called to the mark of the 46th anniversary of the Great October Revolution with worthy gifts. This new patriotic initiative found active support among the coal basin workers.

Every day the editorial office receives good news about the successes achieved by the miners on the pre-October shift. The initiators of the competition keep their word with honor. The miners of the thirty-eighth mine produced over 5,000 tons of coal over the plan in September, and forty-four trains of coal from the beginning of the year.

There was no day without a red star, lighting up on the copra of the front mine. Its lights clearly reflect the high labor intensity that prevails in the cleaning and preparatory faces.

Many mines are operating in the struggle for "Karaganda day" ahead of the state plan. The miners of the Leninugol trust completed the nine-month task six days earlier. More than one thousand tons of coal has already been mined due to the assignment of the last quarter by the collectives of the mines No. 35, 19, 22, 37, 101, 6-7, 18, 36, 33-34. The economic leaders, party, trade union and Komsomol organizations of these and other advanced enterprises of the basin were able to really direct the labor energy and creative initiative of the masses towards the unconditional fulfillment and overfulfillment of the plan.

The facts show that the mines with favorable conditions for the miners achieve good results. And vice versa. Where the implementation of the production program is left to chance, there is always a failure. In our freelance correspondent's article published today, the reasons for the backlog of the mine No. 23 are revealed. Only this month, it did not complete the plan for more than six thousand tons of coal. But more recently, it served as a lighthouse in the coal basin! Maybe something has changed here? No, it hasn't.

The star on the copra went out for only one reason. The results of the first half of the year turned the heads of the mine's chief N.V. Kalashnikov and party secretary Sh.A. Yeshkeyev. Calmed down by the successes of the first half of the year, they weakened attention to production. Massive downtime and frequent accidents on mechanisms take away much harvesting brigades' valuable time, disrupt the fulfillment of shift tasks and socialist obligations.

"Vertical" mine No. 1 deteriorated its work in September. Violations of mining rules are very frequent here. On the ninth of September, the lava of the sixth section collapsed. For three days the team did not mine coal. In the fourth and sixth sections, careful care of the mechanisms was not organized. And this led to the accidents of combines and conveyors. As a result, five thousand tons of debt grew in September alone. Not to see this means to lose a sense of responsibility for the task entrusted.

Kostenko mine is among the lagging ones. Here, the lava of the seventh section collapsed at the end of August. It was updated only in mid-September. At such rate it's impossible to get further! Or another fact. The staff of the fifth site worked out their lava. And the new one was not prepared for them on time. And instead of mining coal, they carried out unproductive work for a long period of time.

In general, the Saran and Abay trusts' mines No. 121, 122, 107, 120, 1 ("Churubay-Nurinskaya"), 13, 31 do not fulfill the state plan as a whole. It is particularly alarming that the number of lagging enterprises in the coal basin increased in September versus August. Almost half of the mines today can not cope with the

production program. A low level of coal production reduces all technical and economic indicators. It is no accident that in eight months the plant completed the task of labor productivity by 99.8 percent, and the Saran trust exceeded the cost of fuel by four hundred thousand rubles.

It is impossible to accept this situation any further. Everything must be done in order to drastically increase the pace of coal production. The Karaganda Coal Combine has developed practical measures to ensure the fulfillment of the production plan by all enterprises. It is important that these activities do not remain just on paper.

Leading employees of the plant and trusts are obliged to visit mines more often, help collectives to organize the technological process correctly, and use all reserves. And there are a lot of them. They lie mainly in the cyclical organization of labor, the skillful use of mechanisms, and the compaction of the working day.

The work of the lagging mines should be taken under consideration of the groups promoting the state-party control. It is necessary to demand more strictly from those leaders who forget that the state plan is an obligatory minimum and no one is given the right not to fulfill it.

The direct duty of the city and district committees of the party of Karaganda, Saran, Abay and Shakhtinsk, the primary party organizations of the mines is to lead the struggle of the collectives for a worthy meeting of the 46th anniversary of the Great October Revolution, to achieve high competition efficiency. Particular attention should be paid to the completion of the preparation of the enterprise for winters in the very next few days, we must not forget that the operation of the coal basin in the fourth, final quarter of the fifth year of the seven-year period, will depend on this.

There should not be a single lagging mine in the basin! May the contribution of the miners of the third coal stoker of the country to the creation of the material and technical base of communism grow every year! And as an edification, above the article there was a photo of N. Nazarbayev in a metallurgist's hat and a short note [8]: Nursultan Nazarbayev is one of the best blast furnacemen of the Karaganda metallurgical plant. Having embarked on a pre-October labor shift in honor of the 45th anniversary of the Great October Revolution, he and his team produced hundreds of tons of superplanned cast iron.

On October 30, 1963, the newspaper "Industrialnaya Karaganda" published an article by the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union "Komsomol members' good deeds" [9]. It described the "good deeds" of three Komsomol members, one of which was N. Nazarbayev: Vladimir Volkov (picture above) is not a hereditary miner. The slagheaps of coal enterprises did not fit in the picturesque landscape of the Odessa region, where he was born and spent his childhood. But Vladimir inherited his fellow countrymen's hard work, stamina, and ability to overcome difficulties, i.e. the qualities that are so necessary for a real miner. He was willingly admitted to the mining family of the mine No. 31. A few months later, Vladimir became a coal processor engineer and leader of the brigade. When the forum of the Lenin Komsomol of the Republic took place, he was elected a member of the Komsomol of Kazakhstan.

Nursultan Nazarbayev (picture on the right) has a labor shift at the blast furnace, as befits a Komsomol member. And when the collective of the Karaganda Metallurgical Plant produces superplanned cast iron, then the contribution of the furnaceman Nazarbayev is a considerable merit. The Komsomol Committee of the Karaganda Pedagogical Institute summed up the two-month work of the student construction team. 170 people worked at the state farms of Karsakpay, Algabas, Karakengir, Baikonur, Zhetikonur, Amangeldy, Shenber of the Dzhedzinsky production department. They built a repair and technical workshop, a garage, three granaries with a capacity of 5,000 to 15,000 tons each, 15 semi-detached houses, 3 sports facilities, a new school, a hostel for state farm workers, and about 10 storage rooms. On the picture are students of the Karaganda Pedagogical Institute B. Kadomtsev, V. Makarova and M. Khomich. Photo by S. Syurin.

On December 25, 1963, the newspaper "Industrialnaya Karaganda" [10] once more published N. Syurin's photo of the brigade of N. Nazarbayev with a small note: Thousands of tons of cast iron have already been produced for the fifth year of the seven-year period by the furnacemen of the Karaganda Metallurgical Plant. A large contribution to the early completion of the annual production program was made by the team of the first blast furnace.

On the picture is the best mining team led by Karim Akhmetzyanov. From left to right: Valentin Toropov, Karim Akhmetzyanov, Alexey Klimov, Vasilyi Mazula and Nursultan Nazarbayev.

On January 19, 1963, the newspaper "Industrialnaya Karaganda" [11] published a three-part article on the successful work of metallurgists, coke chemists and miners. The first part, of course, spoke about N. Nazarbayev:

1. "Step wider!!!" Good labor successes are achieved in the first days of the new year by the furnacemen of the Kazakhstan Magnitka. They have already produced a lot of cast iron in excess of the plan. On the picture (from left to right) are the first furnaceman of the first blast furnace Karam Akhmetyanov, the second furnaceman Nursultan Nazarbayev and the foreman Vladimir Isachenkov before the start of another smelting. Photo by S. Blinnikov.

2. "Coke chemists decided this way". Last year, the team of coke chemists of the Karaganda Metallurgical Plant coped with the program ahead of schedule and produced an additional large amount of ammonium sulfate, tar, coke and other products. Entering the sixth year of the seven-year plan, workers and engineering workers decided to achieve new production successes. They pledged to produce 6.100 tons of coke over the annual plan, two thousand tons of tar, one and a half thousand tons of ammonium sulfate, 80 tons of pressed naphthalene, 15 tons of sodium phenolate, 400 tons of pitch coke, to fulfill the annual plan for the production of benzol by 103 percent, and to fulfill the plan for producing clean products in rectification shops ahead of schedule.

The team also pledged to use the design capacity of the tar distillery and coke plant, reduce the loss of crude benzene by one and a half percent, master the production of benzene for synthesis in the first half of the year, increase labor productivity by two percent, save 300 thousand rubles by reducing production costs, and make 140 rationalization proposals with an economic effect of at least 70 thousand rubles.

Implementing the decisions of the December Plenum of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, coke chemists decided to conduct research on a semi-industrial installation with the aim of obtaining initial data for the design of industrial equipment and producing diammonium phosphate this year. Under laboratory conditions, it is planned to develop accelerating substances. (Our correspondent).
Temir- Tau.

3. "The pace is growing". In the first days of the new year, work at the mine No. 38 did not go well. The pace of coal mining was limited by insufficient ventilation of the faces. The elimination of this obstacle enabled the team to catch up. Now the team has more than two hundred tons of coal mined in excess of the plan since the beginning of January. There are four sections at the mine. Three of them are working ahead of schedule. The team of the fourth works especially rhythmically. It is developing two lavas. Over a half-month, about six hundred tons of fuel were additionally produced of the first one, and more than four hundred tons were produced of the second one.

The announcement of the convening of an extraordinary plenum of the Central Committee of the Soviet Union Communist Party caused a new wave of labor growth in the mine.

On December 3, 1964, the production commission of the factory union committee addressed the staff of the Karaganda Metallurgical Plant from the pages of the newspaper "Metallurg-Temir-Tau" [12]. The authors of the article "We bring it to your discussion" asked the team to send their comments and suggestions on the candidates for the assignment of the rank of the communist labor to the plant manager: The production committee of the factory union committee appeals to the plant's staff to discuss candidates for the assignment of the rank of the communist labor shockworkers of the network and substation workshop's workers. Send your comments and suggestions to the plant manager on the following candidates: electrician Chernikov U.F., electrician Martyn V.F., electrician Nazarbayev S.A., carpenter Beifus Y.I., electrician Akhmetyanova L.G., electrician Karin N.I., electricians' foreman Tregubchak A.I., electrician V. Vetrov, electrician Moshkov M.M., electrician Kim D.N., electrician Rogatin A.S., foreman of electricians Prozorov A.I., electrician Gubanov L.A., electrician Mzhelskaya Ye.I., electrician Usachev N.V., electrician Seliverst M.A., electrician Iskra V.K., electrician Segodin V.M., electrician Petrov S.N., turner Urimagov V.N., electrician Serenkov V.A., electrician Plahotnik V.R.

On March 15, 1965, the newspaper "Metallurg-Temir-Tau" published an article "On the 5th anniversary of the plant" [13], dedicated to the 5th anniversary of the plant: July 3 this year marks five years since the launch of the first blast furnace of the plant, when the country received the first Kazakhstan cast iron. This day was the birthday of the Karaganda Metallurgical Plant, the day when its team began its labor path to the great future.

The TIB (Technical Inventory Bureau) of the plant is planning to produce a poster dedicated to this event, which will be issued by July 3. It will clearly reflect the stages of the long road of the plant's construction, the commissioning of its main facilities, and briefly speak about people who came to us from their places of residence, as well as about those who received a ticket to working life at the plant, about people who became metallurgists here and loved their profession.

It will contain interesting figures and facts about the builders. After the XX Soviet Union Communist Party Congress, where the question of creating the third metallurgical base of the country was resolved, the question of the construction of the Karaganda Metallurgical Plant was raised in a new way. The Kazmetallurgstroy trust, replenished by specialists, concentrated its forces on the construction of the Kazakhstan Magnitka. In addition, dozens of specialized construction and montage organizations were involved.

The whole country helped build the Kazakhstan Magnitka. Construction orders were carried out by 389 enterprises, 75 economic councils; and the countries of people's democracy, the GDR, Hungary, Bulgariain, participated in the supply of some equipment.

The ceremonial laying of the foundation of the first blast furnace took place on December 3, 1957. The success of the matter was accomplished by builders and installers representing more than 50 nationalities.

July 3, 1960 was the day of a great holiday for builders, installers, and maintenance workers. It was the great joy of many thousands of people.

A second blast furnace, four coke oven batteries with chemical production, a high-performance sinter plant, a slag processing plant, an open-hearth furnace complex with two high-power furnaces, and a complex of modern auxiliary workshops were commissioned during these 5 years. A coal processing plant, a rolling mill and other facilities are currently under construction. Nearby is the time when the metal of the plant will become one of the cheapest in the country.

During this five-year period, the following metallurgical staff was developed becoming good production workers: the furnacemen N. Nazarbayev, R. Myrzabayev, K. Sarekenov, M. Mukhametzhanov, S. Kabdulov, B. Dzhesenov; gutter workers D. Narymbayev, M. Atikeyev, B. Tulegenov, K. Omarbekov, hatch operator N. Arynbekov, cast iron operator Syzdykov and others.

In 1959 - 1960, more than 700 highly qualified, experienced metallurgists arrived at the plant, including domna foremen K.P. Gerashchenko, A.I. Scriabin, N.V. Tsytovich, gas workers B. Dosaliyev, I.Ye. Sukovatitsyn, S. Zhylkaidarov, senior furnaceman A. Nabiullin. The poster will also speak about the technical progress at the plant, about the ways of fighting for product quality and technological processes improving. In a word, it will briefly show the five-year history of the plant. The workers of our plant and other related enterprises will read this poster with interest. Ye. Ivanova.

Conclusion

Thus, the materials, published in the 1960s, provide an opportunity to reconstruct the activities of N. Nazarbayev in the 1960s. An analysis of the articles of the Soviet periodicals allowed the authors to conclude that the furnaceman N. Nazarbayev established himself as a responsible activist and professional worker; he was respected by his colleagues; his opinion was considered authoritative and significant among the co-workers. This is evidenced by the articles published on the pages of the Soviet newspapers.

Recommendations

Labor and political activity of N.A. Nazarbayev in the Karaganda region in the 1960-1969 was not the subject of a special study. Modern Kazakhstani historical science lacks comprehensive and generalizing studies examining various aspects of this problem. Nevertheless, it demands further study.

References:

- 1 Государственный архив города Темиртау (ГАГТ), ф. 116, оп. 14, д. 195, л.118
- 2 Государственный архив города Темиртау, ф. 116, оп. 14, д. 195, л.478
- 3 Темиртауский рабочий.- 1963.- 2 февраля
- 4 Металлург- Темир-Тау.- 1963.- 5 декабря
- 5 Металлург.- 1963.- №7
- 6 Социалистическая Караганда.- 1963.- 20 января
- 7 Социалистическая Караганда.- 1963.- 14 марта
- 8 Индустриальная Караганда.- 1963.- 28 сентября
- 9 Индустриальная Караганда.- 1963.- 30 октября
- 10 Индустриальная Караганда.- 1963.- 25 декабря
- 11 Индустриальная Караганда.- 1964.- 19 января
- 12 Металлург- Темир-Тау.- 1964.- 3 декабря
- 13 Металлург- Темир-Тау.- 1965.- 15 марта

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Теміртау қаласының мемлекеттік мұрағаты (ГАГТ), ф. 116, оп. 14, 195 үй, 118 бет

- 2 Теміртау қаласының мемлекеттік мұрағаты, Н. 116, оп. 14, 195 үй, 478 бет
- 3 Теміртау жұмысшысы.- 1963.- 2 ақпан
- 4 Металлург-Темір-Тау.- 1963.- 5 желтоқсан
- 5 Металлург.- 1963.- №7
- 6 Социалистік Қарағанды.- 1963.- 20 қаңтар
- 7 Социалистік Қарағанды.- 1963.- 14 наурыз
- 8 Индустриальная Караганда.- 1963.- 28 қыркүйек
- 9 Индустриалды Қарағанды.- 1963.- 30 қазан
- 10 Индустриальная Караганда.- 1963.- 25 желтоқсан
- 11 Индустриалды Қарағанды.- 1964.- 19 қаңтар
- 12 Металлург-Темір-Тау.- 1964.- 3 желтоқсан
- 13 Металлург-Темір-Тау.- 1965.- 15 наурыз

ГРНТИ 03.01.09
ӘӘЖ 930 (091)

Қозғамбаева Г.Б.¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru*

СҰЛТАНБЕК ҚОЖАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада Түркістан республикасының оқу ағарту саласын дамытудағы С.Қожановтың ағартушылық қызметі қарастырылған. Сұлтанбек Қожанов XX ғасырдың 20-жылдарында Түркістан республикасы мен Қазақ АССР-де білім мен оқу-ағарту саласын дамыту және мәдениетін көтеруде көп іс тыңдырды. Оның Халық ағарту комиссариаты қызметі барысында халыққа білім беру жүйесін түбегейлі қайта ұйымдастыру, мектептерді оқытушы кадрлармен қамтамасыз ету, мектептер мен басқа да балалар мекемелерінің материалдық базасын нығайту бойынша қиын жұмыстарды жүзеге асырылды. С.Қожанов кеңес мектебін құру жолында кездескен кедергілер мен кемшіліктерге жол берілгеніне қарамастан, елде сауаттандыру жұмысы бойынша көп жұмыстар жүргізіп, белгілі бәр нәтижеге жете білді. С. Қожанов азаматтықтың, халыққа қызмет етудің асқан үлгісін көрсетіп, елінің есінде қаларлық талай тарихи жұмыстардың басы-қасында жүрді. Ол Халық-Ағарту комиссары ретінде «Ақ жол» газетіне ғана емес, республикада баспасөз және баспасөз ақпарат құралдарының дамуына ерекше көңіл бөлді.

Кілт сөздер: ұлт зиялылары, оқу ағарту, білім беру, ағартушылық қызметі, мектеп.

Kozgambayeva G.B.¹

*¹al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru*

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF SULTANBEK KOZHANOV

Abstract

The article discusses the educational activities of S. Kozhanov in the development of education in the republic. At the 20 years of the twentieth century S. Kozhanov was appointed People's Commissar of Internal Affairs of the Turkestan ASSR and the People's Commissar of Education of the Turkestan ASSR. During its activity the People's Commissariat of Education undertook a comprehensive work on the radical reorganization of public education, providing teachers with teaching staff and strengthen the material base of schools and other children's institutions. Despite the obstacles and shortcomings that arise on the way to creating a school, S. Kozhanov did a great job in the field of education in the republic and achieved results. In the field of education, he advocated teaching in the language of the local population. He was the organizer

of the creation and publication of the “Ak Zhol” newspaper and the first editor of this newspaper. He made a significant contribution to the development of the press in the republic.

Key words: national intelligentsia, education, upbringing, educational activities, school.

Козгамбаева Г.Б.¹

*¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnar.kozgambaeva@mail.ru*

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СУЛТАНБЕКА КОЖАНОВА

Аннотация

В статье рассматривается просветительская деятельность С.Кожанова в развитии образовательной сферы Туркестанской республики. В 20-х годах XX века Султанбек Кожанов проделал огромную работу в области просвещения и повышения культуры в Республике Туркестан и Казахской АССР. В ходе его деятельности в составе комиссариата народного просвещения была проделана сложная работа по кардинальной реорганизации системы народного образования, обеспечению школ преподавательскими кадрами, укреплению материальной базы школ и других детских учреждений. Несмотря на многие препятствия и недостатки, возникающие на пути к созданию школы, С.Кожанов добился хороших результатов в области просветительской деятельности в республике. С. Кожанов продемонстрировал высокий уровень гражданственности в служении народу, провел немало исследований по изучению исторической составляющей родного края, которые запомнились своей стране. Он, как народный комиссар просвещения, уделил особое внимание не только газете «Ак жол», но и развитию печатных изданий средств массовой информации в республике.

Ключевые слова: национальная интеллигенция, образование, воспитание, просветительская деятельность, школа.

XX ғасырдың 20 жылдарында ұлттық-демократиялық қазақ зиялылары бүкіл қазақ халқы атынан іс-қимыл жасай отырып, елді экономикалық және рухани дағдарыстан шығару жолын іздестірді және өз халқының мемлекеттілігін қалпына келтіріп, қазақтарды жалпы азаматтық қазыналармен таныстыруға ұмтылды. Бірақ билік басындағы Кеңес өкіметі кезінде көп уақыт бойы отандық тарихта орныққан таптық көзқарас пен қағида XX ғасырдың 20-30 жылдары республикада мәдени, оқу-ағарту салалары және оны дамыту мәселелерімен айналысқан сол кездегі Алаш қайраткерлері мен қазақ зиялыларының қызметін объективті зерттеуге кедергі жасады. Қазақстанның тәуелсіздік алуы Отан тарихындағы тарихи ақтандықтарды зерттеуге жол ашылып, Алаш қайраткерлері мен ұлт зиялыларының қоғамдық саяси өмірі мен мәдениет пен оқу-ағарту салаларын дамытуда атқарған қызметін жан-жақты зерттеу жолға қойылды.

Кеңестік билікке дейін және кеңес үкіметінің алғашқы жылдарында-ақ көзі ашық көкірегі ояу қазақ зиялылары республикадағы халықты сауаттандыру, халық ағарту ісі мен мәдени тұрғыдан жұмыстарын жүргізуге ерекше мән берген. Оқу-ағарту мен мәдени салаланы дамытуға күш салған алаш қайраткерлері мен ұлт зиялылары 1917 ж. төңкерістерінен кейін Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, Ж. Досмұхамедов, Х. Досмұхамедов, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Қ. Болғанбаев, Қ. Кемеңгеров, т.б. кеңестік биліктің қазақ қоғамын жаңалау саясатында ұлттық мүдде үшін күрес жүргізді. Өлкедегі мұсылмандық қозғалыстың бастауында М. Шоқай, С. Лапин сияқты қайраткерлер тұрды. Олардың тікелей араласуымен құрылған Түркістан мұхтариаты Уақытша үкіметінің басшылық құрамына қазақ зиялылары енді, ал кеңестік билік құрылымдарына да қазақтың зиялы қауым өкілдері де белсене араласқаны белгілі.

Ал, XX ғасырдың 20 жылдары Түркістанның жергілікті халықтары арасынан шығып, биліктің жоғары эшелонына араласқан қайраткерлер қатарында Т. Рысқұлов, С. Сегізбаев, Н. Төреқұлов, С. Кожанов және т.б. ұлтжанды тұлғалар болды. Бұл тұлғалардың көпшілігі XX ғасырдың 30-жылдардағы саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болғандықтан, олар туралы жан – жақты терең ғылыми зерттеулер 80-жылдардың ортасына қарай жүргізілді. Саяси қуғынға ұшыраған түркістандық қайраткерлердің арасында көрнекті қоғам және мемлекет қайраткерлерін зерттеу қолға алынды. Сондай тұлғалардың бірегейі С. Кожанов туралы да зерттеулер жүргізілді.

Ташкент қаласындағы мұғалімдер семинариясының түлегі, өлкелік биліктің жоғары эшелонында қызмет істеген С. Қожановтың қоғамдық қызметіне қатысты Р.Я.Раджапова, С.Тілеуқұлов, Р.Бердібай, А.Арапов, Т.Қожакеев, Ә.Тәкенов, М.Қойгелдиев, Қ.Ергөбек, Б.Қойшыбаев, Ж.Әлмашұлы, Х.Тұрсұн, Ж.Симтиков және т.б. тарихшы, әдебиетші ғалымдардың еңбектері жарық көрді. С.Қожанов Ташкент қаласындағы үш жылдық мұғалімдер семинариясында оқып аяқтағаннан кейін, жолдамамен Әндижан уезіндегі мектепте 1 жыл көлемінде мұғалім болып, одан кейін туған жеріне келіп ауыл мектебінде жұмыс істейді. Оның білім беру мен ағартушылық қызметінің бастауы қарапайым мұғалім ретінде мектепте білім беруден бастау алады.

Сұлтанбек Қожанов ХХ ғасырдың 20-жылдарында Түркістан республикасы мен Қазақ АССР-і еңбекшілерінің сауатын ашып, білім мен оқу-ағарту саласын дамыту және мәдениетін көтеруде көп іс тындырды.

Қазақ даласы мен Түркістанда билік басына келген кеңес өкіметі, патшалық Ресей империясы кезіндегіден де күшті диктатураның, бюрократиялық жүйенің орнауына әкелді. Мемлекеттік түрге оранған революциялық зорлық-зомбылық жаңа қоғамдық қарым-қатынасты енгізді. Бірақ кеңестік билік енгізген жаңа білім саясаты білім саласында біршама модернизациялау принциптеріне жауап беретін мәселелерді шешуге ықпалы болды. Сондай принциптерге мысалы, білім саласында таптық артықшылықтарды жою қажеттілігін талап ету, жалпы сауатсыздыққа жол бермеу, діни ұйымдар мен оқу орындарын мемлекеттен ажырату, мектеп жасындағы балалардың барлығын мектеппен қамтамасыз ету және т.б. Шіркеуді мектептен ажырату туралы декретке сәйкес мектеп бағдарламасынан барлық дін сабақтары алынып тасталды, кейіннен педагогикалық кеңестер мүшесі ретінде қызмет атқаратын барлық діни қызметкерлер жұмыстан шығарылды. Қазан төңкерісінен кейін мектеп ісінің көптеген прогрессивтік қадамдары тоқтап қалды. Большевиктер үкіметі революцияға дейінгі білім беру мекемелерінің құрылымын жойып, халыққа білім берудің социалистік желісін қалыптастыра бастады, оқу-тәрбие жұмыстарын терең саясаттандыру жұмыстарын жолға қойды [1, 128б.].

Барлық ескі әдістегі мектептердің барлығына алғашқы шара ретінде жаңа әдістегі білім беру мектебіне көшу ұсынылды. Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдарынан бастап С.Қожанов халқының мүддесі, үшін қызмет еткен тұлғалардың бірі. Қазақ оқығандары өнер білім тарату ісіне ерекше мән берген, бұл салаға жаның салған, жалынын жұмсаған. ... Өздері осы ігі де ізгі жұмыстың әрі ұйымдастырушысы, әрі тікелей жүзеге асырушысы болған. Біздегі оқу – ағарту майданының қайраткерлері қатарында, бұл саладағы ірі тұлғалардың тобында С.Қожанов та тұр. Ол 20 –шы жылдарда Түркістан республикасы мен Қазақ АССР-і еңбекшілерінің көзін ашып, санасын оятуда, сауаттандырып, мәдениетін көтеруде көп іс тындырғандардың бірі [2, 110б.].

Сұлтанбаектің оқу, оқыту және тәрбие ісімен шұғылдануына екі түрлі себеп болған. Біріншіден қызмет бабы, лауазымы, яғни Түркістан Орталық атқару комитетінің орынбасары, төрағасы, сол республика Орталық партия комитетінің хатшысы, БК Орталық комитетінің нұсқаушысы, Орта Азия Бюросының үгіт-насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары болуы оның халық ағарту ісімен тынбай шұғылдануын, ұйымдастыру жағынан басшылық етуін қажет еткен. Екіншіден, «Бірлік туы», «Ақ жол» газеттеріне редакторлық етуі, Орта Азия политехникалық институтының директоры болуы оның жалпы жұртты, студент жастарды оқытып, тәрбиелеумен тікелей айналыстырған [3, 123б.].

Түркістан Орталық Атқару Комитеті кеңесінің 1922 жылы 31 тамыздағы жиналысында С.Қожанов Халық ағарту халық комиссары болып бекітілді. 1922 жылы желтоқсан айының басында өткен Түркістан Республикасы Кеңестерінің XI съезі өтеді. Съезде С.Қожанов басқарған Халық ағарту халық комиссариатының осы саланы одан әрі дамытудың жылдық бағдарламасы қаралды. Түркістандағы оқу-ағарту ең күрделі шешімін таппаған салаға айналды. С.Қожановтың жасаған баяндамасында Түркістан Республикасының мәдени-ағарту мекемелері 1921 жылы өздеріне бөлінуге тиісті қаржының төмендегі мөлшерімен ғана қанағаттандырылған: интернаттарды киім-кешекпен жабдықтау үшін берілетін ақша – 5%, аяқ киімге – 3%, жазу-сызу құралдарына – 1% , кітапханаға арналған, кітаптарға мүлдем жоқ, отынға – 0,5%, азық-түлікке – 60%, оқулықтарға – 10%, мектепке қажетті құрал-саймандарға – 3% шамасында делініп, мектеп ісіндегі, оқыту жұмысының олқылықтары мен тұрмыс қиыншылықтарына тоқталады .

Съезден кейін халық-ағарту ісіне мемлекеттік бюджеттің 30% дейінгі, ал жергілікті бюджеттің 24% -на дейінгі бөлігін босатуға шешім қабылдайды [4, 103б.]. Алайда үкіметтің орасан зор күш-жігер жұмсауына қарамай-ақ, республикада оқу-ағарту ісінің жағдайы аса ауыр халде еді. Мәселен, оқу құралдарының жетіспеушілігі жергілікті халық арасында, соның ішінде қазақ мектептеріндегі білім беру ісін едәуір тоқтатты. 1923 жылы күзде Түркістан Республикасында сауатсыздықты жою

мектептерінің саны үздіксіз өсіп, 1 қазанда – 124, 1 қарашада – 235, желтоқсан айының басында – 317, 1 ақпанда – 367-ге жетеді. Жергілікті тұрғындар балаларына арналған I және II сатыдағы мектептер, балалар үйлері, интернаттар және басқа да мекемелер тез көбейе бастады. 1924 жылы барлық мектепте оқитын балалардың 63,3% және 1925 жылы 58,3% жергілікті ұлт өкілдері болды. Үкіметті басқарған қазақ зиялылары жыл сайын мектептерді ана тіліндегі оқулықтар, оқу бағдарламалары, жоспарлар мен көмекші құралдармен қамтамасыз ету қорларын толықтырды. Бөлінетін қағаз, баспа құралдары қоры ұлғая бастады, бұл қазақ мектептерін және басқа да оқу орындарын оқулықтар, оқу-әдістемелік әдебиеттер, дәптерлер, кеңсе-мектеп құралдарымен қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Бірақ, қазақ тілінде шығарылған оқулықтар жеткіліксіз еді, бұл кемшілік қазақ тіліндегі авторлық, құрастыратын ұжымның аздығымен түсіндірілді. 1924-1925 жылдары Түркістандағы қазақ мектептерінің күрт өсуі мектеп әдебиеттерін одан әрі басып шығаруды талап етті. Мемлекеттік Ғылыми кеңестің алдында ұлттық оқулықтар құрастыру мен орталықтан алынған мектеп әдебиетін қазақ тіліне аударуда үлкен міндет қойылды. Кеңес мемлекеті мектептерді оқулықтармен, оқу құралдарымен қамтамасыз етуде, оларды жөндеу мен жаңа мектептер салу мен оларды құрал-жабдықтармен толықтыруға ерекше назар аударды. Түркістан коммунистік партиясы ОК-нің басшылығымен 1924-1925 оқу жылына мектептерді дайындау мен ағарту апталығын өткізу жөніндегі жұмыстары мектеп ғимараттарына жөндеу жұмыстарын табысты жүргізуге пайдаланылды [5, 91 б.].

Сұлтанбек Қожанов Халық-ағарту Халық Комиссары және Түркістан Орталық Атқару Комитетінің Кеңестерінің төрағасының орынбасары ретінде республиканың экономикасы үшін білікті мамандар даярлау ісіне де көп көңіл бөлді. Республикаға халық шаруашылығының түрліше салалары үшін техникалық мамандар жетіспейтін. Техникалық білімді қажет ететін салаларда жергілікті халықтың өкілдері аз еді. С.Қожанов негізгі көңілді осы бағытқа бөлді. Республикада көптеген техникалық арнаулы оқу орындары ашылып, онда жергілікті халықтың өкілдері көптеп қабылданды. Мысалы, 1922 жылдың басында республикада 32 техникалық және техника экономикалық арнаулы орындарындағы 3170 оқушының небәрі 200-і ғана жергілікті халықтың өкілдері болатын. Осы кемшіліктердің орнын толтыру үшін 1922 жылдың екінші жартысынан бастап 1923 жылдың өн бойында оқу орындары мен мекемелердің жанынан көптеген мектептер мен арнайы курстар ұйымдастырылды. 1923/24 оқу жылында республикалық жергілікті шаруашылығы үшін 150 адамдық кооперативтік, 100 адамдық су шаруашылығы мамандығы бойынша, Халық Шаруашылығының Орталық Кеңесі жанынан - 100 адамдық, Орталық Есептеу басқармасы жанынан - 100 адамдық арнайы курстар ашылды [6, 86б.].

Кеңес мектебін құру жолында үлкен кедергілер кездесті, жекелеген қателіктер мен кемшіліктерге жол берілді. Мектептерде сабақтың уақытылы басталмауы, олардың Түркістан республикасында біркелкі орындастырылмауы, кейбір мектептерде ескі оқулықтардың пайдалануы секілді жағдайлар байқалды. Шеберханаларды жабдықтаудың қиындығына байланысты көп мектептерде қол еңбегі енгізілмеді. Жергілікті халық мектептерінде салт-дәстүрге байланысты осы кезеңде бірігіп оқытуды жүргізу мен мұсылман діні сабақтарын толығымен алып тастау мүмкін болмады. Түркістан АКСР-ның Халық ағарту комиссариатының 1918 жылғы 14 желтоқсандағы өкімімен түрлі училищелер, шіркеу, орыс-түзем, орыс-еврей және басқа да мектептер жойылып, олардың орнына кеңестік мектеп үлгісінің алғашқы түрі «Бірыңғай еңбек мектебі» құрылды.

Түркістан Республикасының үкіметінде қызмет атқарған қазақ зиялылары мектептерде оқытудың ана тілінде жүргізілуіне шешуші маңыз берді. Өйткені Түркістандағы жергілікті ұлт зиялылары ана тілді көтеру арқылы ұлттық мәдениетті көтеруге тырысты. Түркістан Коммунистік партиясының I съезінде алға қойылған бүкіл республикада жергілікті халықтың тілі – түрік тілін мойындау жөніндегі шаралардың негізінде әзірленген «Түркістан автономиялық республикасының аумағында мемлекеттік тілді енгізу туралы» Ережеде, I саты мектептерінде оқыту орыс және мемлекеттік тілдерімен қатар, ана тілінде де жүргізілетіндігі көрсетілді. Осы Ережені басшылыққа ала отырып, 1918 жылы 12 желтоқсанда Халық Ағарту комиссариаты «Ұлт мектептерінде оқитын балаларға ана тілінде білім алу құқын беру туралы» қаулы шығарады [7, 96 б.].

Халыққа білім беру органдары мектеп жасындағы балаларды толықтай мектеппен қамти алмады. Осындай қиындықтармен жан аямай күресе отырып С.Қожанов басқарған Оқу-ағарту халық комиссариаты оқу-ағарту ісін одан әрі ерекше жігермен дамыта білді. Ол туралы архив материалдары бойынша Қ. Симтиковтың еңбегінде : «1923 жылы 13-қаңтарда ТКП Орталық Комитеті атқару бюросының мәжілісінде С.Қожанов халық-ағарту жұмысы жөнінде баяндама жасап, соған сәйкес жиналысқа қатысқандар «орыс тілі оқыту тілі ретінде тек орта және жоғары оқу орындарында әрі ана

тілінде оқыту мүмкіндігі жоқ болған жағдайда қолданылсын» , «алғашқы үш жылда оқыту тек ана тілінде жүргізілсін» , - деген қаулы қабылдады» [6, 91 б.] деген мәліметтер береді. Бұл мәліметтен біз, С.Қожановтың оқу-ағарту саласындағы жұмысында да білім беруді ұлттық тілде жүргізу мәселесін көтеріп, халқының болашағын ойлаған ұлтжандылығын аңғарамыз.

Түркістандағы қазақ зиялыларының қоғамда болып жатқан саяси және мәдени оқиғаларды жіті бақылап, оған өздерінің ой-пікірлерін білдіріп, жан-жақты талдауларын жүргізді. Мұстафа Шоқай, Сұлтанбек Қожанов және тағы басқа да қазақ зиялылары мен қайраткерлері жұртшылыққа большевиктердің жасаған қылмыстарын баспасөз беттерінде, соның ішінде «Бірлік туы» газетінде дәлелдеуге тырысты. 1917 жылдың тамызынан 1918 жылдың сәуіріне дейін 29 саны жарық көрген «Бірлік туы» газетіне М.Шоқай, С.Қожанов, Қ.Болғанбаевтар басшылық жасады. «Бірлік туының» бастапқы екі нөміріне - М.Шоқайұлы, мұнан кейінгі он төрт санына – Х.Болғанбайұлы, он алтыншы санына соңғы нөмірлеріне дейін – С.Қожанұлы редакторлық жасаған. 1918 жылы «Бірлік туы» газеті большевиктер тарапынан қысымға алынып, ақыры жабылады. «Ақ жол» газетінде Түркістанда орын алып отырған саяси және мәдени-ағартушылық мәселелерді талқылауда және оның өсіп өркендеуіне С.Қожановта өз үлесін қосты. Ол Халық-Ағарту комиссары ретінде «Ақ жол» газетіне ғана емес, республикада баспасөз және бұхаралық ақпарат құралдарының дамуына ерекше көңіл бөлді.

С.Қожановтың 1923 ж. Шолпан журналының №4-5 санында жарияланған мақаласында: «...Қырғыз - қазақ халқының жалпы қара бұқарасына ең керекті ұлт мектебі. Бір мектепте оқу белгілі бір ұлттың тілімен жүргізілсе, ол мектеп сол ұлттың мектебі деп, саналады. Әзірде қырғыз – қазақ халқының ең болмағанда бастауыш мектептері ана тілінде болуы керек, һәм саны жеткілікті болуы керек. Қырғыз – қазақ еңбекшілерінің балалары тегіс әуелі ана тілі мектептерінде тәрбие алуы тиіс.... Қырғыз - қазақтың ана тіліндегі ұлт мектебі. Халық ағарту мәселесінің негізі де – бастауыш мектеп мәселесінде. Осыны ұмытпау керек. Басқа халық ағарту жұмыстары да бастауыш мектепсіз орындалмақ емес» [8, 123б.]. Бұл жерде де білім мен тәрбиенің негізі бастауышта екендігін ден қойылып, бастауышта ұлттық тілде білім беруді айтады. С.Қожанов жариялаған мақалаларының қай-қайсысы да ең алдымен күнделікті тіршіліктің талаптарына, оқу ағарту саласының дамуына байланысты сұраныс-сауалдарына жауап беруімен өзекті.

Халық ағарту комиссариаты қызметінде С.Қожанов республикада баспасөз және бұхаралық ақпарат құралдарының дамуына ерекше көңіл бөлді. 1921-1922 жылдары Ташкент қаласында өзбек тілінде «Түркістан», қазақ тілінде «Ақ жол», орыс тілінде «Туркестанская правда» және т.б. көптеген республикалық газеттер мен өзбек тілінде «Инкилоб» түркімен тілінде «Түркімен или», қазақ тілінде «Шолпан» және т.б. айына екі рет шығатын журналдар жарияланып тұрды.

Түркістандағы кеңестік биліктің ресми газеті болған «Ақ жол» қазақ зиялыларының ағартушылық қызметін атқаруда маңызды болды. Түркістан коммунистік партиясының Орталық Комитеті Атқару бюросы халықпен жүргізетін идеологиялық жұмыстар кешенінің бірі ретінде 1920 жылы 19 қазандағы мәжілісінде «Қырғыз газеті туралы» мәселе қарап, ТКП ОК мен ТүркОАК органы ретінде «Ақ жол» газетін шығаруға; газеттің аптасына кем дегенде 2 рет жарты баспа табақ көлемінде 12 мың данамен шығаруға шешім қабылдап, жауапты редакторлыққа Сұлтанбек Қожановты, жауапты хатшылыққа Міржақып Дулатовты тағайындайды [5, 96б.].

«Ақ жол» газетінде Н.Төреқұлов, С.Қожанов, С.Асфендияров, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, Қ.Болғанбаев, Х.Досмұхамедов, Қ.Қожықов, Қ.Кемеңгеров, М.Әуезов, С. Өтегенов, И.Тоқтыбаев және т.б. қазақтың ұлтжанды зиялы қауым өкілдері өз мақалаларын жариялап, әдебиет пен баспасөздің түрлі жанрларына қалам тартты. Олардың мақалалары газеттің танымдық және көркемдік деңгейін жоғары көтерді [9, с. 453-454].

С.Қожановтың басшылық етуімен шыққан «Ақ жол» газетінде әйел, оқу, әдебиет және т.б. осы сияқты өзекті мәселелер турасында жалпы ұлттық мүдде тұрғысында жазылған мақалалар авторлары, негізінен, М.Дулатов, Х.Досмұхамедов, М.Жұмабаев, Б.Сүлеев, Т.Шонанов, И.Тоқтыбаев, А.Байтасов, Ж.Аймауытов т.б. қазақ зиялылары болды.

С.Қожановта Халық-Ағарту комиссары ретінде «Ақ жол» газетіне ғана емес сонымен қатар республикада баспасөз және бұхаралық ақпарат құралдарының өсіп- өркендеуіне ерекше көңіл бөлді. 1924 жылдың басында республикада 46 газет және 22 журнал шығып тұрды. Сол жылдарда республикада барлығы 123 кітапхана (кітап қоры 616 000 – дана), 117 клуб, 13 театр, 18 кинотеатр, 4 музей және т.б. көпшілік мәдени орталықтар жұмыс істеді. [10, с.132]. Қандай жауапты қызметте жүрсе де, С.Қожанов ағартушылық қызметін тастамаған қайраткер еді. Оның «Қармақшы мектебі» («Ақ жол», 1921, 16 қаңтар), «Халық ағарту-оқу майданына күшті аудару керек» («Ақ жол», 1922, 21 қазан),

«Соқырдың тілегені екі көзі» («Ақ жол», 1923, 27 мамыр), «Оқу жұмыстары жұртшылықтың туы, жұртшылыққа құрал болуға тиіс» («Ақ жол», 1923, 8 ақпан), «Орнықты шын жұртшылық ағарту арқылы ғана табылады» («Ақ жол», 1923, 10 ақпан), «Қазақ-қырғыздың ұлт мектебін жасауға кірісіңдер» («Ақ жол», 1923, 31 наурыз) атты мақалалары осыған дәлел. С.Қожановтың бұл мақалаларында оның ағартушылық көзқарастары әр қырынан көрініс тапқан және республикадағы ағарту ісіндегі кемшіліктер мен кейбір қателіктерді ашық көрсетілген. С.Қожановтың тұсында Халық Ағарту комиссариаты «Ағарту хабаршысы» «Коммунистік мәдениет» атты журналы мен газетін шығарған.

Түркістандағы мәдени-ағарту саласын дамыту және оқу-білім саласындағы міндеттерді шешуде қазақ зиялылары Талап қоғамын құрады. Қоғамның мақсаттары мен міндеттері көрсетілген жарғысы 1922 жылы 4 желтоқсанда Түркістан Халық ағарту комиссариатының ғылыми кеңесінде бекітілді. Жарғыда Талап қоғамының басты мақсаттары ретінде қазақ халқының әдеби тілін зерттеу, ғылыми терминология қалыптастыру, ұлт өнерін, халықтың салт-дәстүрлерін зерттеу мен насихаттау, мектептердің жұмыстарын жақсартуға көмектесу сияқты мәселелер анықталған. Сондай ақ қазақ зиялылар арасында апта сайын тұрақты түрде әртүрлі өзекті тақырыптарды талқылаулар, дәрістер өткізілді. Мәселен, ... ауылдағы халық ағарту ісінің мәселелері бойынша С.Қожанов дәріс оқыды [5, 93б.]. Талап қоғамының ұйымдастыруымен ең алдымен қазақ мектептеріне арнап оқулықтар шығару, сол арқылы ана тілінде білім беру сапасын арттыру қарастырылды. Бұл қоғамның мүшелеріне Халық Ағарту комиссары С.Қожанов та қол ұшын беріп отырған. Ол ауыр да жауапты міндеттерін атқара жүріп, ол қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік, әдебиет тақырыптарына жазған мақалаларымен баспасөзге атсалысты, тіпті, "Есеп тану құралы" деген алғашқы советтік қазақ мектеп оқушыларына арналған оқулық та жазды [11, 132б.]. Оның «Есеп тану» туралы оқулығы да осы кезде жазылғаны белгілі, бірақ, белгісіз себептермен кейінірек 1924 жылы жарық көрді. Қоғам өзінің жұмысын 1925 жылы 21 қарашада «ұлтшыл» деген айыппен тоқтатады. Оның кітапхана қоры мен қаржылары және іс қағаздары Қазақстанның сол кездегі астанасы Қызылордадағы Қазақстан өлкетану қоғамына тапсырылады [5, 98б.].

Ұлтжанды қоғам қайраткері С. Қожанов та өз елінің өткенін, мәдениетін, әдебиетін жетік біліп, өмірін ұлтының болашағына қызмет етуге арнады. Біз қарастырып отырған ағартушылық саласы тұлға қызметінің бір қыры ғана. Сұлтанбек Қожановтың адамгершілік, іскерлік, ұйымдастырушылық, қарапайымдылық, қайраткерлік және т.б. жан-жақты азамат екендігін туралы зерттеулер жүргізілуде. Тарихшы, ғалым Х.Тұрсын: « С.Қожановтың қоғамдық-саяси қызметін ғылыми танымның игілігіне айналдыру үшін ең алдымен оның өмірі мен қызметіне қатысты материалдар мен құжаттардың және шығармаларының жинақтарын ғылыми айналымға ұсыну. Алматы, Ташкент, Мәскеу, Орынбор архивтеріндегі құжаттардың басым бөлігі ғылыми жұртшылыққа жетпей жатыр. Оның әдеби шығармаларының өзі қомақты дүние, соңына қалдырған құжаттық деректерінің арасында бүгінгі ғылыми танымның қажетіне жарайтын, ұлттың рухын көтеруге қызмет ететін дүниелер аз емес», деп көрсетеді [12]. Сұлтанбек Қожановтың өмірі мен қоғамдық қызметін жалпы қайраткерлік тұлғасын зерттеуде ғылым Х. Тұрсынның Қазақстанда ғана емес басқа республика мұрағаттарынан табылған құжаттар негізінде жарыққа шыққан көп томды еңбектерінде ұлттық тұлғаның бізге осы уақытқа дейін беймәлім болып келген қырларын тануға толық негіз бар.

Қорыта айтқанда, Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Түркістан республикасында халық ағарту ісінде, ғылым және мәдениет мекемелерінің сан-салалы қызметін жүргізуде және еліміздің ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуында үлкен еңбек еткен қазақ зиялыларының бірегейі – Сұлтанбек Қожанов болды. Кеңес өкіметі орнаған Түркістан республикасының оқу ағарту саласын дамытуда С.Қожанов аз уақыт ішінде өте үлкен жұмыс атқарды. Сол жылдары халыққа білім берудің барлық жүйесін түбегейлі қайта ұйымдастыру, мектептерді оқытушы кадрлармен қамтамасыз ету, мектептер мен басқа да балалар мекемелерінің материалдық базасын нығайту бойынша қиын жұмыстарды жүзеге асырылды. Кеңес мектебін құру жолында үлкен кедергілер кездесті, жекелеген қателіктер мен кемшіліктерге жол берілгеніне қарамастан Халық ағарту комиссариаты қызметінде С.Қожанов елді сауаттандыру жұмысы бойынша көп жұмыстар жүргізіп, белгілі бәр нәтижеге жете білді. Оның халық ағарту комиссариатындағы қызметін жергілікті партия басшылығы да елеп, жоғары бағалағаны белгілі. С. Қожанов азаматтықтың, халыққа қызмет етудің асқан үлгісін көрсетіп, елінің есінде қаларлық талай-талай тарихи жұмыстардың басы-қасында жүрді. Жаңадан құрылған мемлекеттің шеғарасын межелеп, ел экономикасын өркендету, қазақ халқының ұлттық құндылықтарын сақтап, ұлттық дәстүрлерін, әдебиеті мен мәдениетін дамыта түсу жолында қыруар жұмыстар атқарды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қозғамбаева Г.Б., Егизбаева М.К. Түркістан автономиялы кеңестік республикасында сауатсыздықты жою жолындағы күрес пен білім беру ісі тарихынан. // ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы, - 2016. - № 4. - С. 128-132.
2. Қожакеев Т. Көк сеңгірлер. Алматы: қазақ университеті, 1992. – 272 бет.
3. Қожанова З., Жармұхамедұлы М. Алаш арысы: - Алматы:ҚАЗАқпарат, -2011.- 320 бет.
4. Бюллетени и постановления XI Всетуркестанского съезда Советов от 2 по 6 декабря 1922 г. – Ташкент, 1922. - № 4. - С. 1-105.
5. Рашиева Г.У. Түркістан Кеңестік Автономиялық Республикасында қазақ зиялылар ының ағартушылық қызметі (1918-1925жж) тар.ғыл.канд....дисс.– Алматы , - 2010. -142 бет.
6. Симтиков Қ. Сұлтанбек Қожановтың қоғамдық саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі 1916 -1924 жж.) Алматы 1997.- 194 б.
7. Шілдебай С.Қ. Түрікішідік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс. – Алматы: Ғылым, 2002. – 214 б.
8. Қожанұлы С. Шығармалары. - Алматы: «Арыс» баспасы, - 2009. – 352 бет.
9. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1917 годы). – М.: Академия педагогических наук РСФСР, 1962. – 602 с.
10. Вахабов М. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент 1961,с.-367.
11. Бейбіт Қойшыбаев:Түнектен оралған есімдер:тұлға және тарих. Алматы: «РухБГ» баспасы, 2016. -240б.
12. Х.Тұрсын Сұлтанбек Қожанов – советтік билік жағдайында алаштық идеяны жалғастырушы. 16.11.2019.<https://e-history.kz/kz/publications/view/1614>

List of references:

1. Kozgambayeva G. B., Egizbaeva M. K. from the history of education and the struggle for the elimination of illiteracy in the Autonomous Soviet Republic of Turkestan. // Bulletin Of Kaznu. History Series, - 2016. - No. 4. - pp. 128-132.
2. Kozhakeev T. Kok sengirler. Almaty: Kazakh University, 1992. - 272 pages.
3. Kozhanova Z., Zharmukhameduly M. arys of Alash: - Almaty: Kazinform, -2011. - 320 pages.
4. ballots and postings at the XI all – Turkestan Congress of Soviets from 2 to 6 December 1922 - Tashkent, 1922. - No. 4. - pp. 1-105.
5. Rasheva G. U. educational activity of the Kazakh intelligentsia in the Turkestan Soviet Autonomous Republic (1918-1925).science.Kand....diss.- Almaty , - 2010.-142 pages.
6. simtikov K. socio-political and public activities of Sultanbek Kozhanov. (Turkestan period 1916-1924.) Almaty 1997. - 194 P.
7. Shildebay S. K. Turkism and the national liberation movement in Kazakhstan. Almaty: Nauka publ., 2002. – 214 P.
8. Works Of S. Kozhanuly. Almaty: arys publishing house, 2009. - 352 pages.
9. Bendrikov K. E. essays on the history of people's education in Turkestan (1865-1917). Moscow: Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR, 1962 – - 602 P.
10. Vahabov M. formation of the Uzbek socialist nation. Tashkent 1961, P. -367.
11. Beibit Koishybayev: names from darkness: personality and history. Almaty: Rukhbg publishing house, 2016. - 240B.
12. H. Tursyn Sultanbek Kozhanov-continuation of the Alash idea in the conditions of Soviet power. 16. 11. 2019. <https://e-history.kz/kz/publications/view/1614>

ГРНТИ 03.01.09

ӘӘЖ930.001

Қозыбақова Ф.А.¹ Джолдыбаева У.М. ²

¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті,
«Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры м.а., т.ғ.к.

²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Тарих, археология және этнология факультеті
«Қазақстан тарихы» кафедрасының доценті, т.ғ.к.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ДЕМОКРАТИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аңдатпа

Мақалада Ш. Уәлихановтың ғылыми көкжиегінің кеңдігі, сан-салалы білімі, жемісті ой-тұжырымдары бізге жеткен еңбектері арқылы зерделеніп қарастырылады. Бүгінгі зерттеушілерді Ш.Уәлихановтың еңбектеріндегі деректік материалдардың молынан қамтылуы, қаралатын мәселелер аясының кеңдігі, көптеген шешімдердің негізділігі мен дерек көздерінің біркелкілігі қызықтырады. Сонымен қатар түркі халықтарының шығу тегі, тіл туыстығы, тарихи тағдырларының ортақтығы сынды маңызды мәселелермен қатар ғалымның Орталық Азиядағы түркі әлемінің бірлігі идеясын өзі жазған зерттеулерінен көре аламыз. Ш.Уәлихановтың еңбектерінен оның өзінің түркілік рухын өзгертпей ұстанғанын байқаймыз, сондай-ақ, түркі халықтарының белді өкілі ретінде қазақтың халықтық дәстүрлері мен аңыз-әңгімелерін, ең қасіретті кезеңдерін кең көлемде және терең зерттеуге бағытталған ғылыми еңбектер екендігіне көз жеткіземіз.

Тірек сөздер: Орта Азия, Қазақстан, Сібір, Шығыс Түркістан, этнография, энциклопедия, демократ, фольклоршы.

Kozybakova F.A.¹ Dzholdybaeva U.M.²

¹ *Kazakh National University Al-Farabi, Department of History, Archeology and Ethnology, acting Professor, Department of History of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences*

² *Kazakh National University Al-Farabi, Department of History, Archeology and Ethnology, acting Professor, Department of History of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences*

THE FORMATION OF EDUCATIONAL IDEAS AND DEMOCRATICAL VIEWS VALIKHANOV CH.

Abstract

Presently modern researchers show enormous interest in the study of researches of Valikhanov Ch the breadth of scientific horizon, all-round education, open up In the article, the fruitful conclusions of through Valikhanov Ch his labours reaching to our days. Also the general historical fates of turkich people are examined in labours of scientist, unity of turkish language people inhabiting Central Asia: cognation of languages, tradition, customs and ceremonies, legends and stories of the Kazakh people. Researchers are attracted by the abundance of documentary material, homogeneity and validity of sources in historical and ethnographic labours of great scientist.

Keywords: Central Asia, Kazakh, Siberia, East Turkistan, ethnography, encyclopaedia, democrat, specialist in folklore.

Козыбакова Ф.А. Джолдыбаева У.М.²

¹ *Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, и.о. профессор кафедры «История Казахстана», кандидат исторических наук*

² *Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии, и.о. профессор кафедры «История Казахстана», кандидат исторических наук.*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ИДЕЙ И ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ Ч.ВАЛИХАНОВА

Аннотация

В настоящее время современные исследователи проявляют огромный интерес к изучению исследований Ч.Валиханова В статье раскрываются широта научного горизонта, всестороннее образование, плодотворные выводы Ч.Валиханова через его труды дошедшие до наших дней. Также в трудах ученого рассматриваются общие исторические судьбы тюркских народов, единение тюркоязычных народов населяющих Среднюю Азию: родство языков, традиции, обычаи и обряды,

легенды и рассказы казахского народа. Исследователей привлекает изобилие документального материала, однородность и обоснованность источников в исторических и этнографических трудах великого ученого.

Ключевые слова: Средняя Азия, Казахстан, Сибирь, Восточный Туркестан, этнография, энциклопедия, демократ, фольклорист.

Халқымыздың дана перзенттері біртұтас бір тарихи кезеңдегі халықтың мәдени өлшеміне, рухани биігіне айналып отырған. Сондай даналардың бірі -өткен ғасырда өмір сүрген, кейінгі ұрпаққа рухани-элеуметтік мұра қалдырған, әлем мойындаған дана ғалым, қазақ халқының біртуар ұлы - Шоқан Уәлиханов. 2020 жылдың қараша айында халқымыздың тарихи болмысының биігінде мәңгілікке жарқырап тұрған жұлдыз Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың (1835-1865) туғанына 185 жыл толады. Ш.Уәлихановтың шығармашылығы көзі тірісінде-ақ әлемге танылып, бүгінгі күнге дейін ғылыми құндылығын жойған жоқ. Ш.Уәлиханов әлемдік ғылымға қомақты үлес қосқан алғашқы қазақ ғалымы. Оның еңбектерінен қоғамдық-гуманитарлық, жаратылыстану ғылымдарының зерттеушілері мол әрі маңызды деректер алып келеді.

Шоқан Уәлиханов - ұлы ағартушы, демократ, қазақтың ғұлама ғалымы, шығыстанушы, географ, тарихшы, этнограф, фольклорист. Ол өзінің асқан талантымен, білімпаздығымен, көпқырлы ғылыми білгірлігімен және интеллектуалдық тереңдігімен орыстың зиялы қауымын ғана емес, сонымен қатар Еуропа мәдениетін таңдай қақтырып, тәнті етті. Өзінің қысқа ғұмырының ішінде ғалым Орталық Азияның, Қазақстанның, Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістанның тарихы мен географиясын, мәдениеті мен экономикасын, фольклоры мен этнография салаларын терең ғылыми зерттеулерімен толықтырды.

Бұл мақаланың арқауы болған ғалым Ш.Уәлихановтың Қашқарға сапары: «Марко Поло (XIII ғ.) заманынан кейін Орталық Азияның зерттелмеген түкпірін Еуропалық ғылыми қауымдастыққа таныстырып жан-жақты ғылыми сипаттама берген алғашқы ғылыми ерлік болды» - деген Б.Е.Көмековтің пікірмен нақтылай аламыз [1].

Мәселенің теориялық-методологиялық негізіне XIX ғасырдағы тарихи үдерістермен қатар Ресей әкімшілігінің самодержавиелік саясатын Ш.Уәлихановтың өз халқының тағдыры жайындағы ұстанымы, көзқарастары жатқызылатыны анық.

Ш. Уәлихановтың ата-бабалары байырғы сұлтандар әулетіне жатады. Ш.Уәлиханов тегін туған атасы Уәли есімінен алған. Шоқанның әкесі, Абылай ханның немересі Шыңғыс Уәлиев 1811 жылы Қызылағашта дүниеге келген. Уәлихан қайтыс болғаннан кейін отбасына Уәлиханның жесірі Шоқанның әжесі Айғаным (1783-1853) бас болады. Айғаным ақылды, көреген, өзінің заманына сай білімді әйел болғаны белгілі. Айғаным орысша білім алудың маңызын жақсы түсініп, ол Шоқанның әкесі Шыңғысты 1827 жылы Сібірдегі шептік казактардың әскери училищесіне оқуға береді. Шыңғыс жеті жылдық білім алғаннан кейін училищеден жеткілікті дәрежеде ғылым, әдебиет және өнерден хабардар болып, тарих пен географиядан, өз елінің статистикасынан терең мағлұмат алып шықты. Ол орыс тілін жетік меңгерген алғашқы қазақтардың бірі болды. Әскери училищені бітірген жылы 23 жасында жаңа құрылған Аманқарағай округіне аға сұлтан болып тағайындалады, оған майор, кейіннен полковник шені беріледі. 1834 жылы Шыңғыс Аманқарағайға келгеннен кейін дәстүр бойынша атастырып қойған қалыңдығы Зейнеп Шормановаға үйленеді.

1835 жылдың қараша айында Шоқан Уәлиханов Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген. Оны белгілі ғалым, саяхатшы П.Семенов Тянь-Шаньский: «Шоқанның әжесі, Уәлиханның жесірі Айғаным ғана өзінің балаларымен бірге Ресейге адал болып қалды. Александр I Уәли ханның жесіріне үлкен ілтипат көрсетіп, Қырғыз даласында оған арнап үй салдыруға әмір еткен. Шоқан Уәлиханов сол үйде туған» - деп жазды өз еңбегінде [2].

Шоқан балалық шағын ата-бабаларының мекені болған Сырымбетте өткізді. Бала Шоқанның рухани жағынан қалыптасуына әжесі Айғаным зор ықпал еткен. Тумысынан сезімтал әрі дарынды балаға әжесі білім мен халық даналығының сарқылмас көзі бола білді. Ол Шоқанның бойына қазақтың ежелгі аңыздары мен хикаяларын, халықтың озық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын сіңіргені мәлім. Шоқан әуелі Құсмұрындағы жеке қазақ мектебінде оқыды. Мұнда ол арабша хат танып қыпшақ және шағатай тілдеріндегі ортағасырлық әдеби мұраларды оқумен, ауызекі араб және парсы сөздерін білумен жаттығып шығыс ақындарының өлеңдерін жатқа оқумен айналысқан. Себебі, дәстүр бойынша сұлтанның балалары бірнеше шығыс тілдерін үйренуі, яғни «жеті жұрттың тілін білуі» міндет болған. Бұл дәстүр ол кезде әлі сақталып тұрған, сондықтан да Шоқан архив

деректерінде көрсетілгендей шығыс тілдерін оқумен айналысып әуелі араб жазуын, кейіннен ұйғыр жазуын да жақсы меңгерген. Шоқанның бала кезінде құмартқан өнерінің бірі - сурет салу болды. Бұл өнерді ол Құсмұрын бекінісіндегі Уәлихановтар үйінде ұзақ уақыт тұрған орыстың суретші-топографторы мен геодезистерінен үйренді. Уәлихановтар ауылында жиі қонақ болған орыс ғалымдары, инженерлер мен білімді офицерлер қабілетті баланы өнер мен әдебиетке құштарландырды. Бұл жас Шоқанның ғылымға қызығушылығын қалыптастыруға әкесі Шыңғыстың және оның алдыңғы қатарлы зиялы орыс қауымы өкілдерімен байланыста болуы көп әсер еткенін байқаймыз.

Солтүстік Қазақстанға ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізу үшін келген ғалымдарға Шыңғыс жан-жақты көмектесіп отырған. Сондай-ақ, ол қазақтар туралы жазған: С.Сотниковке, И.И.Ибрагимов пен А.К.Гейнске, А.К.Крохалевке тағы басқа да зерттеушілерге өзінің заңға қатысты және статистикалық мәліметтерімен жиі көмектесіп тұрған. Ғылыми мекемелер мен жекелеген ғалымдардың өтініші бойынша қазақ фольклоры мен этнографиясы жөнінде материалдар жинап М.В.Ладыженскийге, Н.Ф.Костылецкийге, Г.Н.Потанинге, Қазан университеті жанындағы антропология және этнология қоғамына табыс еткен. Сол сияқты Шоқанның ұстазы Н.Ф.Костылецкий 1852 жылы профессор И.Н.Березинге жолдаған хаттарының бірінде: «Сізді бұл тізім Орта жүздің соңғы ханы, Уәлидің баласы, Құсмұрын приказының аға сұлтаны Шыңғыс қайтыс болған таныстарымның біріне табыс еткен «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» халық поэмасының мазмұнымен таныстырғым келеді»- деп көрсетеді [3].

Шыңғысты орыс ғылымы мен ағарту ісінің қазақ даласындағы жақтаушысы ретінде Мәскеу мен Петербордағы географиялық және антропологиялық қоғамдары мүшелері жақсы білген. Тіпті Ресей Орта Азияны қосып алғаннан кейінгі кезеңде Мәскеуде ұйымдастырылған өнеркәсіп көрмесінде қазақтардың өмірінен алынған сирек кездесетін этнографиялық жәдігерлерінен көп деректер бергені анықталған. Оның этнографиялық коллекциялары В.Григорьевтің өтініші бойынша жинаған жекелеген заттары бүгінде Петербордың, Мәскеу мен Гамбургтың музейлерінде сақтаулы [4].

Академик А.И.Шренк, Сібір қазақтарының облыстық басқармасында қызмет істеген декабристер С.М.Семенов, В.И.Штейнгель, Н.В.Басаргин, Қазан университетінің түлектері С.Сотников, Н.Ф.Костылецкий, Т.Сейфуллин сынды жоғары білімді азаматтар да Шыңғыс ауылында болған. Қазақстанды зерттеп жүрген орыс ғалымдары үшін түрлі материалдар жинап оларды дайындауға Шыңғыс ұлы Шоқанды жиі қатыстырып отырған. Шоқанның көмегімен қазақ әндері мен аңыздарын жаздырып, оларды Омбыға жіберіп отырған [5]. Шоқан ауылда жүрген кезінде шығыс классиктері өлеңдерін оқудан бас көтермей, шығыс поэзиясына деген сүйіспеншілігін өмір бойы сақтап қалады. Бұл Шоқанның білімге деген құштарлығын барған сайын күшейтті. «Шоқан ақынжанды және шығыстық кейіптегі адам еді» - деп жазды Шоқанның жақын досы, белгілі публицист Н.М.Ядренцев [6].

1847 жылдың күзінде 12 жасар Шоқанды әкесі Омбыдағы Сібір кадет корпусына оқуға түсіреді. Сібір кадет корпусы 1845 жылы Сібір қазақтарының әскери училищесі негізінде құрылған сол кездегі ең жақсы оқу орны болып саналған. Омбы қаласы ауылдан келген қабілетті балаға қатты әсер етті. Ол зор сүйіспеншілікпен қала көріністерін қарындашпен қағаз бетіне түсіреді. Бұл жөнінде: «Орыстың қаласы баланы таңқалдырып, ол қарындашпен қала көріністерінің бірін салды» - деп еске алады Г.Н.Потанин [7].

Аталған оқу орнында аса көрнекті қоғамдық және әскери қайраткерлер, ғалымдар мен публицистер тәрбиеленіп шықты. Омбы кадет корпусында аса көрнекті саяхатшы, сондай-ақ, Сібір, Қазақстан, Монғолия мен Орталық Азия зерттеушісі Г.Н.Потанин де оқыған. Шоқанның өмірі ХІХ ғасырдағы Қазақстан мен Сібір халықтарын зерттеуші, орыс қоғамдық ойшылдары көрнекті өкілдерінің бірі публицист - Н.М.Ядринцевтің, атақты ғалым, статист және публицист - Н.Ф.Анненскийдің есімдерімен де тығыз байланысты. Кадет корпусындағы оқуы Шоқан Уәлихановтың да ғалым болып қалыптасуына игі ықпал тигізді. Кадет корпусы жан-жақты және жалпы білім беретін оқу орны болды. Корпустың оқу бағдарламаларында орыс, француз және неміс тілдері оқытылды. Оған қоса корпуста шығыс тілдерінің арнайы сыныбы да болды. Онда түрік, монғол, араб, парсы тілдері сонымен қатар қазақ, татар, шағатай тілдері де оқытылды [8].

Оқу бағдарламасын аяқтағанда шәкірттер бұл тілдерді тәп-тәуір игеріп, еркін сөйлеп, түсінісе алатын. Бастауыш сыныптардан-ақ, кадетте Ежелгі заман тарихын, Еуропа географиясын өтті. Төртінші және бесінші сыныптарда Әдебиет теориясы, Орыс және Батыс Еуропа әдебиетінің тарихы, Ресей империясының тарихы мен географиясы оқытылды. Географияға пән ретінде этнография мен антропология, адамзат нәсілдерін зерттеу, тілдерді топтастыру, туыстас тілдерді басты топтарға бөлу,

халықтарды діни түсініктеріне және өмір салтына қарай бөлу енгізілді. Азия елдерін, Қытайды, Үндістанды, Ауғанстанды, Иранды зерттеуге үлкен маңыз берілді. Мұнда: Азия халықтары, олардың шығу тарихы, діндері, тұрмыс-салты; Қытай империясы, оның жері, құрылымы мен басқарылуы; Қытай билігіндегі және оның қанаты астындағы жерлер, Тұранның географиялық және саяси тұрғыдан бөлінуі; Бұқара, Қоқан, Хиуа хандықтары; Шығыс Үндістан мен Арабия мемлекеттері қаралды [9].

Сонымен қатар Қазақстан географиясына да зор көңіл бөлінді, алайда оның табиғи байлықтарын зерттеп, игеру мақсатында емес, әскери-стратегиялық тұрғыда әскери отарлау тұрғысынан қарастырылды. Онда «Қырғыз даласының шекаралары, жері, жер сипаты, өзендер мен көлдер, судың ерекшеліктері, қатынас жолдары, керуендер жүретін тау жолдары, шүйгін алқаптар, ауа райы және табиғи байлық мәселелері оқытылды. Қырғыздардың саны, тегі, тілі мен діні, бодандықтың басталуы, хандық өкімет билігінің жойылу кезеңі мен Бөкей Ордасының пайда болуы; сол кездегі ордалардың саны, географиялық орналасуы, Бөкей, Орынбор, Сібір қырғыздарын басқару және соңғыларының ішкі құрылымы; Ресейдің Ұлы жүзді қарауына алуы; Қырғыз даласындағы бекініс орындары және станицалар туралы мәселелерін де қамтыды [10]. Омбы кадет корпусында оқытылған көлемді курстардан бұл әдеттегі орта білім оқу орындарынан көш ілгері тұрғанын көрсетеді. Кадет корпусы Ресейдің шет аймақтары зәру жоғары білікті және жан-жақты білімді мамандар даярлауды жүзеге асырды. Оқытушылар мен профессорлар қатарында университеттік білім алған қабілетті педагогтар да көп еді.

«Шоқан кадет корпусына келгенде орыс тілін жақсы білмейтін, алайда сирек кездесетін қабілетінің арқасында осы қиыншылықты жеңіп шықты» - деп көрсетеді Г.Н.Потанин [11]. Екі-үш жыл өткеннен кейін-ақ, Шоқан өз сыныбының алды болып қана қоймай, ерекше зеректігімен жоғары сынып оқушыларын да басып озған. Шоқанның жан-жақты дамуына Қазан университеті шығыс факультетінің түлегі кадет корпусында орыс әдебиетінен сабақ берген әдебиетші және шығыстанушы Н.Ф.Костылецкий (1818-1867) мен жер аударылған ғалым өркениеттер тарихынан сабақ берген П.В.Гонсевскиймен қатар Н.Г.Чернышевскийдің идеяларын жақтаушы әдебиетші П.В.Лободовскийлер көп ықпал етті [12]. Омбы қаласында Н.Ф.Костылецкийдің қолында Обаған өлкесінде Шоқанның өзі қағаз бетіне түсіріп кейіннен өзі табыс еткен белгілі «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бірнеше үлгісі мен қазақ халқы поэзиясынан жинақталған қолжазбалар, бұл әдеби байланысты жандандыра түсті [13].

Қазақ халқы әдебиетінің қазынасын ғылыми ортада таралуына ықпал ету үшін Н.Ф.Костылецкий бұл материалды Петерборға, профессор И.Н.Березинге жібергені туралы мәліметтер бүгінгі күнге дейін ғалымның мұрағат қорында сақтаулы [14]. Н.Ф.Костылецкий болашағынан зор үміт күттірген жас ғалым Шоқанның ең жақсы ұстазы болды. Ғалымдар біраз жылдар бойы бірге қазақтың халық эпосын зерттеумен аса зор сүйіспеншілікпен шұғылданғанын байқаймыз. Олардың бұл саладағы жұмысы жемісті әрі нәтижелі болды. Тұңғыш рет «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» поэмасының ежелгі нұсқасын орыс тіліне аударғаны соған дәлел бола алады. 1852 жылдан бастап Н.Ф.Костылецкий арқылы Шоқан мен И.Н.Березиннің арасында достық байланыс орнады. И.Н.Березинге хан жарлықтарында кездесетін кейбір терминдерді талдап түсіндіру үшін көмек керек болды. Алайда Н.Ф.Костылецкий И.Н.Березинге хатында: «Тоқтамыстың жарлығындағы» талдауға мүлдем келмейтін кейбір сөздер жөнінде бар ықыласыммен көмектесейін-ақ десем де сіздің қасіретіңізді жеңілдетуге шарасыз болып отырмын» - деп жауап қайтарып, оған бұл мәселе туралы Шоқан Уәлихановпен байланысуын өтінеді [15]. Осылайша, И.Н.Березин мен Ш.Уәлихановтың арасындағы хат арқылы достық байланыс орнайды. И.Н.Березинге Ш.Уәлихановтың жазған жауап хаты бүгінге дейін жетіп отыр. Бұл хатында Ш.Уәлиханов И.Н.Березиннің барлық сұрақтарына толық жауап береді [16]. Шоқан Уәлиханов «Тоқтамыстың жарлығындағы» бүгінде татар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын қырғыз тілінен іздестіру жөніндегі сіздің ұсынысыңызды өзімнің бұрынғы ұстазым Н.Ф.Костылецкийден естігеннен кейін мен қазақ қарияларынан сұрастыра жүріп, біздің тілімізден бірсыпыра сөздер таптым, оларды сізге жіберуге асық болып отырмын» - деп жазған [17]

Шоқанның дамуына Г.Н.Потанин көрсеткендей оның жеке басының дарындылығы мен кадет корпусында қазақ халқының жалғыз өкілі ретінде оған ерекше назар аударылуы да себеп болды. Шоқан Уәлихановқа тек корпусының оқытушылары ғана емес, сонымен бірге Омбы зиялыларының кейбір өкілдері де зейін қойды. Шоқан алғашқы оқу жылдарында шығыстанушы Сотниковтың отбасында болып, кейін сурет пәнінің оқытушысы Померанцевтің үйіне барып тұрды. Корпусының оқудың соңғы жылдарында ол білімді офицер К.К.Гутковскийдің отбасында жиі қонақта болып

тұрған. Осындай байланыстар мен таныстықтардың арқасында Ш.Уәлихановтың кемелденуі, ғылымға деген құлшынысы таныстық шеңбері әдетте кадет корпусының шеңберінен әрі аспайтын құрбы-құрдастарына қарағанда тез және жоғары болғанын байқауға болады. «Оның кемелденуіне, және оның жалпы тағдырына Гутковскийдің және оның туысы Капустиндер отбасының маңызы зор болды - деп жазды Г.Н.Потанин [18]. Н.Ф.Костылецкийден кейін Ш.Уәлихановтың ой-өрісінің кеңеюіне ықпал жасаған педагог, тарих пәнінің оқытушысы, ғылыми қызметке дайындалып жүрген аса білімді ұстазы - Гонсевский болды. Ол корпуста қоғамдық қозғалыстар тарихы жөнінде дәріс оқыды және оның дәрістері біздер үшін өте маңызды болды» - дейді Г.Н.Потанин [19]. Шоқан корпуста оқып жүргенде-ақ, буржуазиялық қоғамда шынайы қалпында көрсетілген философиялық трактаттар мен әлеуметтік жағдайларды терең зерттеді. В.Г.Белинский мен А.И.Герценнің әшкерелеуші мақалалары, Н.В.Гогольдің ащы мысқылы жас Шоқанға қатты әсер ететін. Шоқан философиялық танымын көбінесе В.Г.Белинский, А.И.Герцен, кейінірек Н.Г.Чернышевский мен Н.А.Добролюбов сынды ұлы орыс ойшылдарының шығармалары арқылы жетілдіріп отырды. Сонымен бірге Шоқанға А.С.Пушкин мен М.Ю.Лермонтовтың поэзиясы ерекше әсер етіп, ол ұлы ақындардың өлеңдерін жатқа білді. Шоқан Батыс Еуропа жазушыларынан Ж.Ж.Руссоның, Ч.Диккенстің, У.Теккерейдің еңбектерін бар зейінімен оқыды.

Шоқан Уәлиханов жазғы демалыс кездерінде ауылы Сырымбетке баратын. Бұл сапарлары оған үлкен ләззат алумен қатар туған халқының өмірімен етене танысып, халық аузынан өлең-жырлар, аңыз-ертегілер жазып алуға, ауылдың тұрмыс-тіршілігі көріністерін суретке салу арқылы бейнелеуіне мүмкіндік берді. Туған елімен қатар Шығыс елдерін зерттеуге деген қызығушылық Шоқанның бойында кадет корпусында оқып жүрген кезінде пайда болған. Оның арманы «Белгісіз Азия» даласына ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу болды. «Корпус оқытушылары Шоқан-болашақ зерттеуші-ғалым деп таныған тұсында ол небәрі 14-15 жаста болатын» - деген еді Г.Н.Потанин [20].

Шоқан Омбыда оқып жүріп табылуы аса қиын, сирек басылымға жататын тарихи-географиялық әдебиеттерді құлшына да қызыға оқыған. «Шоқан нағыз плебейлік ортаға түсті. Плебейлік ортада өмір сүру - Шоқанның демократиялық идеяларының қалыптасуына, сірә әсер етпей тұра алмаған болуы керек» - деген Г.Н.Потаниннің [21] пікіріне сүйенсек, Шоқан Уәлихановтың ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастары кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ қалыптасқандығына көз жеткізуге болады. Ш.Уәлихановтың білімдарлығын, ғылымға деген талпынысын, әсіресе, шығыс әдебиеті саласындағы білімпаздығын белгілі ғалымдар: С.Ф.Дуров, П.П.Семенов Тянь-Шаньский, Г.Н.Потанин, Н.М.Ядринцев сол кездің өзінде-ақ жоғары бағаланған. Сонымен қатар Шоқан Уәлиханов 1853 жылы небары 18 жасында Сібір кадет корпусында өз замандастарынан өресі анағұрлым биік азаматтар қатарында оқып, жан-жақты терең білім алып аяқтайды да, корнет атағына ие болады [22].

Жас Шоқанды өз заманының алдыңғы қатарлы адамдары, кадет корпусының маңдайалды оқытушылары білімге, ғылымға талпындырып, оның ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастарының қалыптасуына ықпал етіп, көмегін берген деген қорытындыға келеміз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Б.Е.Комеков, Ш.Уәлиханов Көптомдық шығармалар жинағы, I том. Алматы. 2010. 6.б.
2. Семенов Тянь-Шаньский П.П. Путешествие в Тянь-Шань, мемуары, Т.II. М., 1946, с.54.
3. Архив Потанина Г.Н., НБТГУ, №1296, Л. 5349.
4. Шоқан Уәлиханов көп томдық шығармалар жинағы, I том, Алматы, 2010. 14-бет.
5. Архив АН СССР, Ф.23, ОП. 1, д. 17, л, 1-2.
6. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове. В книге "Сочинение Ч.Ч.Валиханова" изд. под ред. Веселовского Н.И., ЗРГООЕ, 1904 г XXIX, СПб., с 16.
7. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове. С. 6.
8. Усов Ф.Н. "Очерки по истории Сибирского казачьего войска", Омск 1884, с. 44-45
9. ГАОО, Ф. 19, ОП I.Д. 34,30-43 п. п.
10. ГАОО, Ф. 19, ОП I.Д. 34, Л. Л. 43-44 .
11. Обручев В.А, Григорий Николаевич Потанин, М-Л., 1947, с. 23.
12. Чернышевский Г.Н. полн. собр. соч., Т.1, М.,1939, с. 26, 64.
13. Письмо Н.Ф. Костылецкого к И.Н.Березину НБТГУ, Архив Потанина Г.Н., 1896.
14. ЛОИВ АН СССР, Ф. 5.
15. Архив Потанина Г.Н. НБТГУ, Л.5348; №1296, ЛЛ, 2-4.

16. Шоқан Уәлиханов, Көп томдық шығармалар жинағы, Алматы, 2010, 24-бет.
17. Центральный государственный исторический архив СССР, Ф.118, Оп.1, Д.469, ЛЛ.10-14.
18. Потанин Г.Н. Чокан Валиханов ЦГАЛИ, Ф.395, оп.1, Д.322, лл 12-17.
19. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове, С.8
20. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове. В книге "Сочинение Ч.Ч.Валиханова", изд. под ред. Веселовского Н.И., ЗРГООЕ, 1904 г XXIX, СПб., с 17.
21. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Чокане Валиханове., С.10
22. Об определении в корнеты Ч.Валиханова. ЦГА РК, Ф.374, ОП.1, Д.2812, ЛЛ.1-5.

List of literature used:

1. B. E. Komekov, Sh.Ualikhanov collection of multi-volume Works, Volume I. "No," she said. 2010. 6. p.
2. Semenov Tien-Shansky P. P. journey to the Tien-Shan, memoirs, Vol. II. Moscow, 1946, P. 54.
3. Potanina G. N. Archive, NBTGU, No. 129b, L. 5349.
4. Chokan Valikhanov collection of multi-volume Works, Volume I, Almaty, 2010. p.14.
5. archive of the USSR, F. 23, OP. 1, D. 17, L, 1-2.
6. Potanin G. N. Biographical information about Chokan Valikhanov. In the book "connection of ch.ch.Valikhanova" from. "no," I said. Veselovsky N. I., ZRGOOE, 1904 G XXIX, SPB., C 16.
7. Potanin G. N. biographical information about Chokan Valikhanov. P. 6.
8. Usov F. N. "essays on the history of the Siberian Cossack war", Omsk 1884, pp. 44-45
9. GAO, F. 19, OP 1. D. 34, 30-43 p.p.
10. GAO, F. 19, OP 1. D. 34, L. L. 43-44 .
11. Obruchev V. A., Grigory Nikolaevich Potanin M. L., 1947, p. 23.
12. Chernyshevsky G. N. poln. sobriety. Soch., Vol. 1, Moscow, 1939, pp. 26, 64.
13. Pismo N. F. Kostylevsky to I. N. Berezin of NBTGU, Potanina G. N. Archive, 1896.
14. LOIV AN USSR, F. 5.
15. Archive Potanina G. N. NBTGU, L. 5348; No. 129b, ll, 2-4.
16. Shokan Ualikhanov, collection of multi-volume works, Almaty, 2010, p.24.
17. Central State Historical Archive of the USSR, Vol.118, op.1, D. 469, LL.10-14.
18. Potanin G. N. Chokan Valikhanov TSGALI, P. 395, op.1, p. 322, ll 12-17.
19. Potanin G. N. biographical stories about Chokan Valikhanov, P. 8
20. Potanin G. N. Biographical information about Chokan Valikhanov. In the book "connection of ch.ch.Valikhanov", from. "no," I said. Veselovsky N. I., ZRGOOE, 1904 G XXIX, SPB., C 17.
21. Potanin G. N. biographical stories about Chokan Valikhanov., P. 10
22. on the determination of the cornets of Ch.Valikhanov. TSGA RK, P.374, OP.1, D. 2812, LL.1-5.

ӘӨЖ 185

МРНТИ 03.01.21

Т.Қ. Мекебаев¹ Ж.Ж. Құмғанбаев²

*¹т.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің доценті,
Алматы, Қазақстан*

*²PhD, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің аға оқытушысы,
Алматы, Қазақстан*

**«АЛАШ» ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨСЕМІ ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ ЖӘНЕ
«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ**

Аңдатпа

Мақалада 1913-1918 жылдар аралығында Орынбор қаласында шыққан «Қазақ» газетінен алынған тарихи деректер қарастырылған. «Алаш» өкіметінің басшысы Әлихан Бөкейхановтың мақалалары негізінде қазіргі зерттеулер үшін аса құнды деректер ұсынылған, сонымен қатар Әлихан Бөкейхановтың XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында «Дала уәлаяты», «Степной край», «Степной пионер», «Омичь», «Иртыщ», «Голось степей» «Семипалатинские областные ведомости», «Семипалатински листокъ», «Туркестанские ведомости», «Айқап», «Речь», «Сынъ

отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», «Въ мире мусульманства» басылымдарында жарық көрген мақалалары Алаш өкіметінің тарихы туралы құнды материалдар болып табылады.

Автор мақалада қазіргі зерттеулер мен тарихи деректерге сүйене отырып Қазақ газетінде жарық көрген материалдардың тарихи құндылығын және ұлттық сана мен идеологияны қалыптастырудағы «Қазақ» газеті басылымының және Әлихан Бөкейхановтың қызметін жан-жақты талдаған.

Түйін сөздер: «Қазақ» газеті, Алихан Бөкейханов, Алаш, ұлт зиялылары.

Т.К. Мекебаев¹ Zh.Zh. Kumganbayev²

*¹PhD, Associate Professor of al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan*

*²PhD, Senior lecturer of al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan*

THE LEADER OF «ALASH» MOVEMENT ALIKHAN BUKEIKHANOV AND THE NEWSPAPER «KAZAKH»

Abstract

The article deals with reliable documentary sources of the newspaper «Kazakh», go to Orenburg 1913-1918 gg. On the basis of Articles government leaders of «Alash» A.Bukeyhanov shows valuable information for modern researchers, that gives the opportunity to learn valuable historical materials about the history of Alash Orda autonomy of written article by Bukeikhanov in «Dala ualyaty» newspapers, «Steppe Region», «Omich», «Irtysh», «Semeipalatinskie oblastnye statements», « Semipalatinsk listok», «Turkestan statements», «Айқап», «Speech», «S Our life», «Word», «Eastern Review» unreleased in the late XIXth and early XXth centuries. This article based on current research and historical documents of the author of an analysis of the value of historical documents published by «Kazakh» in the newspaper, and the role of «Kazakh» newspaper and A. Bukeikhanov in the formation of national identity and ideology.

Keywords: «Kazakh» newspaper, Alyhan Bukeikhanov, Alash, national intelligence

Мекебаев Т.К.¹ Кумганбаев Ж.Ж.²

*¹к.и.н., доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

*²PhD, старший преподаватель Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

ЛИДЕР ДВИЖЕНИЯ «АЛАШ» АЛИХАН БУКЕЙХАНОВ И ГАЗЕТА «КАЗАХ»

Аннотация

В статье рассмотрены достоверные документальные источники газеты «Казах», выходившей в г. Оренбург с 1913-1918 гг. На основе статей руководителя правительстве «Алаш» А.Букейханова показаны ценные сведения для современных исследователей, что дает возможность познакомиться исторический ценными материалами об истории Алаш – Ординской автономии из написанных статьей А. Букейханова в газетах «Дала уэляяті», «Степной край», «Степной пионер», «Омичь», «Иртыш», «Голось степей» «Семеипалатинские областные ведомости», «Семипалатински листокъ», «Туркестанские ведомости», «Айқап», «Речь», «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», «Въ мире мусульманства» издававшихся в конце XIX-го и в начале XX-х веков.

В данной статье опираясь на современные исследования и исторические документы автором был проведен анализ ценности исторических документов опубликованных в газете «Казах», и роль газеты «Казах» и А. Бокейханова в формировании национального самосознания и идеологии.

Ключевые слова: газета «Казах», Алихан Бокейханов, Алаш , национальная интеллигенция

Кіріспе

Еліміз егемендік алып, тәуелсіз мемлекет құрғанымызда ел қамын ойлап, сол жолда өздерінің саналы ғұмырын құрбан еткен азаматтардың шынайы ғұмырларын тереңдей зерттеу тек тарихшы ғалымдар ғана емес басқа да ғылым саласындағы ғалымдарымыздың атқарған еңбектері жетерлік. Айтар болсақ филология, журналистика тағы да басқа салалардағы зерттеушілердің еңбектерінен көреміз. Сондай зерттелу үстінде жылдан жылға тың деректермен мәліметтер қатарынан шетелдік, отандық архив мұрағаттарынан табылып жатқан деректерде Алаш зиялылары қызметінің алатын орны ерекше.

Солардың ішінде әліде тың деректерді қажет ететін және қолда бар деректерді деректанулық талдаудан өткізетін Алаш өкіметінің басшысы Ә. Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер молынан керек етеді. Бұл мәселе ұлт көсемі Ә. Бөкейханов туралы ғылыми зерттеулер қаралмай жатыр деген ойымыз емес табылған деректерді дұрыс өз орнына пайдаланып нақтырақ жетілдіру әлі де болса азырақ. Жалпы тақырыбымызда аталғандай ХХ ғасырдың алғашқы ширегінде басылып тұрған сол кезеңдегі мерзімді басылымдардың бірі «Қазақ» газеті бізге Ә. Бөкейхановтың қызметі туралы нақты мәліметтер беретіні анық. Олай дейтініміз «Қазақ» газеті Ә. Бөкейхановтың тікелей араласуымен өмірге келгені баршамызға белгілі. Негізінен келгенде Ә. Бөкейхановтың қызметі туралы зерттеулер жүргізгенде әртүрлі басылымдағы ұлт көсемінің мақалаларына көңіл бөлсек зерттеуіміздің оңтайлы шығатыны анық.

Талдау

Зерттеушілердің пайымдауынша Ә. Бөкейхановтың мыңға жуық мақала мен очерктен және тағы да басқа туындылардан тұратын ғылыми публицистикалар 1917 жылғы Ақпан төңкерісіне дейін және одан кейінгі 1927 жылға дейін 50 ден астам қазақ және орыс газет – журналдарында, төңкеріске дейін ғана 30 ға жуық қазақ-орыс басылымдарында жарық көрген. Ә.Бөкейхановтың қаламынан туып, түрлі мерзімді басылымдарда жарық көрген туындыларының географиясы да қазіргі кең байтақ Еуразия кеңістігін қамтиді. Оның ең алғашқы бір топ мақаласы 1889 жылы Дала генерал губернаторының ресми үнқағазы ретінде Омбыда шығып тұрған «Особые прибавления къ «Акмолинскимъ областнымъ ведомостямъ» газетінің қазақша қосымшасы «Дала уәлаятының газетінен» [1] көрінсе, көп ұзамай оның түрлі бүркеншік есімі көрсетілген туындыларын 1917 жылғы Ақпан төңкерісі мен Қазан бүлігіне дейінгі бір Омбының ғана «Степной край», «Степной пионер», «Омичъ» «Иртыш», «голосъ степей», «Семейдің «Семейпалатинские областные ведомости», «Семипалатинские листокъ», [2] Ташкенттің «Туркестанские ведомости», [3] Орынбордың «Қазақ» газеті [4] мен қазақтың тұңғыш «Айқап» журналынан [5] С.Петербургдың «Речь», «Сынъ отечества», [6] «Наша жизнь», «Слово», «Восточное обозрение», Ресей мұсылмандарының «Въ мире мусулманства», «Мусульманская газета» [7] басылымдарынан және тағыда басқа журналдар беттерінде жарық көрген.

Ә. Бөкейхановтың басылымдарда басылған мақалаларында өз аты тікелей бермей бүркеншік есімдермен берілгендігін атап өтілгенді. Ол зерттеуші ғалымдар зерттеулерінде мынадай есімдер Ә. Бөкейхановтың бүркеншік есімдермен мақала бергенін байқаймыз. «Қыр ұғлы», «Қыр баласы», «Ғали хан», «Әлихан», «Ғ. Б», «Ә. Б», «Арыс ұлы», «Түрік баласы», «Қалмақбай» [8] бұл аталған есімдер қазақша басылған мақалаларда кездесе орыс басылымдарында бұданда асып түсетіндігін мерзімді басылымдардан байқауға болады. Аталған газеттердің ішінде Ә. Бөкейхановтың өмірдегі атқарған қызметінен мол деректер беретін «Қазақ» - қоғамдық саяси және әдеби газеті, 1913 жылы 2 ақпаннан бастап Орынборда аптасына бір рет, 1915 жылы аптасына екі рет шығып тұрған. 1913 жылы №1-44 (ақпан - желтоқсан), 1914 жылы №45 - 92 (қаңтар - желтоқсан), 1915 жылы №93 - 163 (қаңтар - желтоқсан), 1916 жылы №164 - 211 (қаңтар - желтоқсан), 1917 жылы №212 - 257 (қаңтар - желтоқсан), 1918 жылы № 258 - 265 (қаңтар - қыркүйек). Таралымы 3000, кейбір мағлұматтарда 8000 - ға жеткен [9].

Тарихшы ғалым М. Қойгелдиевтің айтуынша «Қазақ» газетінің материалдары екі тұрғыдан құнды деп мәлімдеді. Біріншіден газет материалдары ХХ ғасырдың алғашқы жиырма жылдығындағы қазақ қоғамындағы болып өткен түрлі қоғамдық үрдістерді зерттеп тану үшін аса бағалы деректер көзі болып табылады. Екіншіден, ғасыр басындағы ұлт азаттық қозғалыстың қалыптасып, даму арнасында өмірге келген бұл басылым, ең алдымен, бостандық үшін күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті деп көрсетеді [10]. Тарихшы ғалым М. Қойгелдиевтің түйіндеуінше отарлық езгі мен феодалдық мешеулікке қарсы ұлт зиялылары жүргізген азапты күрестің негізгі идеялық бағыттары мен кезеңдерін «Қазақ» материалдарынсыз мейлінше тура түсіну, әрине, мүмкін емес деген қорытындымен айғақтаған еді «Алаш қозғалысы» атты еңбегінде [11]. Бұл жерде байқағанымыздай Алаш өкіметіне «Қазақ» газетінің тікелей қызмет еткенін еш даусыз байқаймыз

яғни Алаш өкіметінің басшысы Ә.Бөкейхановтың негізгі көзқарастары «Қазақ» газетінде еркін жазылғанына еш күмән келтіре алмаймыз. Аталған «Қазақ» газеті тәуелсіз газет екендігіне көз жеткізуге әбден болады.

Нәтижелер

Қазақ газетіне келер болсақ бірінші редакторы А. Байтұрсынов, екінші редакторы М. Дулатов, бастырушы «Азамат» серіктігі Хұсайнов - Каримов баспаханасында басылып тұрған. Газеттің 1918 жылғы сандарының редакторы Ж. Жәнібеков «Қазақ» газетінің бес жыл бойы 265 нөмірі жарық көрген, қазіргі өлшеммен алсақ бұл тым аз. Бірақ, сол замандағы қалыптасқан ахуал тұрғысынан бағаласақ, отарлық езгідегі елде, отаршылдардың көз алдында, жария түрде тәуелсіздік идеясын насихаттайтын газетті бес жыл бойы шығарып тұру үлкен ерлік болатын. 1917 жылы желтоқсанда Орынборда өткен ІІ жалпықазақ съезі қарар қабылдап, Алашорда өкіметін құрғанда 15 мүшесіне Алашорда өкіметінің ыстық - суығына күйген А. Байтұрсынов пен М.Дулатовтың кірмеуінің негізгі себебі үкіметті сайлауда оның кәсіби деңгейі бірінші кезекте тұрса, тағы бір себебі олар о бастан ағарту ісімен қатар «Қазақ» газетінде редакторлық қызметте отырғандығыда болар. Әрине Алаш өкіметі құрылғанда олар 15 мүшелікке кірмей қалғанымен А. Байтұрсынов пен М.Дулатовтар далада қалған жоқ, білім комиссиясы құрылып, оны А.Байтұрсынов басқарды. Кейіннен А. Байтұрсынов оқу - білім министрі болды.

Ғалым тарихшы М. Қойгелдиевтің мұрағат деректерінен алған материалдары бойынша Орынбор губернаторының 1913 жылы 5 қаңтардағы жоғары баспасөз басқармасына берілген бұйрығында Торғай облысы, Қызылшенгел болысы, 8 - ауылдың қазағы М.А. Оразаевқа және Торғай уезі, Тосын болысы, 5 – ауылдың қазағы А. Байтұрсыновқа Орынбор қаласында қазақ тілінде аптасына бір рет шығатын «Қазақ» газетін төмендегі бағдарламамен шығарып тұруға рұқсат берілгендігі жазылған: Үкімет тарапынан бұйрық – жарлықтар, ішкі және сыртқы хабарлар, қазақтың тарихы мен тұрмыс жайы, этика, тарих, этнография және мәдениет мәселелер, экономика, сауда, кәсіп, ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, халық ағарту, мектеп медресе, тіл және әдебиет мәселелері, тазалық, денсаулық және малдәрігерлік жайы, фельетондар, корреспонденциялармен жеделхаттар, жергілікті хроника, суреттер, почталар (хаттар) және құлақтандырулар [12].

Газеттің екінші редакторы қызметіне М.Дулатовты тағайындау туралы 1914 жылы 19 мамырдағы жоғарғы баспасөз басқармасының Орынбор губернаторына берген бұйрығында былай дейді: «Орынборда А.Байтұрсыновтың редакторлығымен шығып тұрған «Қазақ» газетінің екінші жауапты редакторы қызметін атқаруға Торғай облысы Сарықопа болысы №1 ауылдың қазағы Мир-Якуб Дулатович Дулатовқа рұқсат беріледі [13].

Жалпы аталған «Қазақ» газетінде отаршылдық езгіге қарсы күрес жүргізудің әр түрлі жолдарымен жүріп ұлт зиялыларының жан жақты білім иелері екенін байқаймыз. Мәселен Ә.Бөкейхановтың қазақ қоғамының нағыз реформаторы екенін «Қазақ» газетінің 1913 жылы басылған «Қазақтың тарихы» мақаласында орыстың атты ғаскері казак атанғандықтан біздің қазақ өзінің атынан айырылып, қырғыз атанып жүрмекші емес. Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы ғасырдағы ғылым жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің шарық ғадетіне ыңғайлы қылып «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан қазақ әдебиетін тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы. Орысша оқыған қазақ жастарының мойнына алатын бір жұмысы мекемеден шеткері болған әрбір істі орнында «қырғыз» деген жаңылыс атты қойып, «қазақ» деген атты қолдану тиіс. Бұл болмайтын іс, ағынға қарсы (против течения) деген сөз емес, біз суды теріс ағызған атаның баласымыз [14] деген жолдардан байқағанымыз қазақтың атын қырғыз деп шатастырмауын қазақты өз алдына жеке халық екенін мерзімді баспасөз арқылы ұсынып отырғанынан - ақ көрініп тұр. Қазақтың жер мәселесіне байланысты «Қазақ» деген мақаласынанда «1913 жылы орыс қол астындағы қазақ саны 5 миллион 64 мың болады. Қазақ хәм қырғыз Шыңғысхан заманынан бері жеті жүз жыл шамасында 9 облыс жерінде жүріп тұрды. (Бұл жерде аталған 9 облыс Семей, Ақмола, Торғай, Орал, Закаспи, Сырдария, Жетісу, Ферғана, Самарқан облыстары) Қазақ жерінң шекарасы туралы мәлімет беріп «бұл жердің көбі 10 - 20 жыл мұнан бұрын қазақ пайдасында еді, соңғы 10 - 15 жыл Торғай хәм Ақмола облыстарынан қазақ пайдасындағы жерден көп жер мұжық пайдасына кетті, 1908 жылға шейін мұжыққа қазақтан 4 миллион десятина артық еді, 1913 жылдағы есепте, 1906 - 1912 жылдарда қазақтан мұжыққа алынған жер 6 миллион десятина артық [15] дейді. Ә.Бөкейхановтың аталған мақаладағы алынған адам есебі 1910 жылы жарық көрген «Формы национального движения в современных государствах» [16] СПб кітабындағы мәліметтер бойынша жарияланған болатын. Сонда байқағанымыз біріншіден қазақтың өз ата -

бабасынан қалған жерінде шұрайлы жерлердің өз пайдасына іске аспай отаршылдыққа кеткенін меңзесе, екіншіден қазақ һәм қырғыз деген атуларға жеке тоқталып өткен. Газетіміздің үздіксіз шығуына байланысты сонымен қоса «қазақ» газетін қаржыландыру мәселесі алдыңғы орында тұрғандықтан Ә.Бөкейханов бұл мәселеде тікелей өзі араласқанын аңғаруға болады. «Қазақ» газетіндегі 1913 жылғы № 41 санындағы «Ұры тию» мақаласында. «Үш жылдан бері «Айқап» журналы шығып тұр, бір жылға жақын «Қазақ» газетасы шығып тұр. Бұлардың екеуінің басындағы кісілер газета мен жуанал ісіне оңашалап шықпай, басы басқа қызметке байлаулы күйінде іс жүргізіп отыр. Газетаға оңашаланып шығайын десе, салмақ газетаға түседі, оны көтеретін газетада салып отырған бұлардың сомалары жоқ. Байлар жомарттық қылмады деп қарап отыруға бола ма? Екінші жолмен іс жүргізуге ойлап тұрмыз. Қазақтың кесек сома шығарарлық байлары аз болғанымен аз сомасымен, адамгершілігімен серіктікке жарайтын азаматтары аз емес. Сондықтан «Азамат» серіктігін ашып, «Қазақ» газетасын мұнан былай Алаш азаматтарының серіктесіп қосылған пұлымен жүргізбекшіміз» [17]. «Қазақ» газетінің шығарушы алқасының атынан берілген 1913 жылғы 1 санындағы құлақтандыруда: «Газетіміздің көп мақсатымыздың бірі – басқадан да алып, өзімізде барын жиып, қазақ тілінің бетін жөндеп, жолын ашпақ сондықтан қазақтың мақалалары, тақпақ сөздері, билердің шешендердің айтқан сөздері, басылған өлеңдер, қиссалар бірі де қабыл алынады, басылмай қалған сөздер қайтарылмайды» [18] делінген. Яғни «Қазақ» газетінен тікелей ХХ ғасырдың алғашқы ширегіндегі жан – жақты кең көлемде мағлұматтарды аталған газеттен көруге болады.

Жалпы алғанда Әлихан Бөкейхановтың «Қазақ» газетіндегі мақалалары екі жүзге жуық ең түйінді деген мәселелеріне тоқталған. ХХ ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси әлеуметтік өмірінің ең түйінділеріне, қазақ шаруашылық жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым қатынасына оқу – ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен шежірге арналған мақалалары жарияланған. 1917 жылғы 21 қарашадағы санында Ә.Бөкейхановтың басшылығымен құрылған «Алаш» партиясы програмасының жобасы [19] «Қазақ» газеті арқылы бізге жеткен құнды дерек екендігін мойындаймыз.

Ә. Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде басылған сын мақалаларында мол тарихи – этнографиялық мәліметтер бар. Шәкәрім Құдайбердиевтің 1912 жылы жарық көрген кітабы, «Қалқаман – Мамыр» туралы сын мақаласы газеттің 1915 жылы 121 – санында жарияланған [20]. Сондай - ақ Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабына газеттің 1913 жылғы 12 – санында [21] мақала арнайды. Бұл мақалада қазақ елінің тарихы, шыққан тегі туралы құнды деректер молшылық. 1914 жылы орынборда «Үміт» баспасынан жарық көрген «Қарақыпшақ Қобыланды батыр» кітабына сын мақаласын газеттің 1915 жылғы 126 – 129 сандарында [22] жариялайды. Осы мақалада Ә. Бөкейханов Абай өлеңдеріне, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Шежіресіне» Шоқан Уалихановтың ғылыми еңбектеріне сілтеме жасай отырып, жырдың көркемдігі туралы, тарихы туралы көптеген құнды мәліметтер келтіреді.

Қорытынды

Қорыта келгенде «Қазақ» газеті осынау аз ғұмырының ішінде барша қазақ зиялыларын ортақ мақсат жолында топтастыра алды және ұлттық – демократиялық «Алаш» партиясының ұйымдасуына ұйтқы болған да осы газет. Бірақ іс жүзінде мүлде басқа принципті басшылыққа алған Кеңес өкіметінің қаһарына қарсы тұру мүмкін болмай қалды. Алайда қиын қыстау заманда «Қазақ» газеті өз міндетін атқарды. Және де орта және жоғарғы білімді қазақ зиялыларының басым көпшілігі «Қазаққа» ерді, Ә.Бөкейханов «Қазақтың» басты жетекшісі болып өз нәтижесінде жүргізе алды. Қазақ газетінде қалыптасқан ағартушылықпен бірге қазақ ұлтшылдығы да өмірге келді. Аталған қазақ ұлтшылдығының қалыптасуы да - ХХ ғасырдың басында қазақ ұлтының дұрыс даму жолында түскендігінің көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». Алматы, 1999. 28 – 46 бб.*
2. *<http://www.azattyq.org/> Сұлтан Хан Аққұлұлы. Ә.Бөкейхан шығарған «Омичъ» газеті табылды.*
3. *http://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанские_ведомости.*
4. *«Қазақ» газеті Құрастырушылар: Ү.Сухамбердина, С.Дәуітов, Қ.Сахов. Алматы, 1998. Құрастырылған кітапта 100 ге жуық мақаласы жарық көрген.*
5. *Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». Алматы, 1999. 93 – 247 бб.*
6. *<http://forum-eurasica.ru/>*

7. <http://www.azattyq.org/>

8. «Қазақ» газеті. 1913 жылы ақпан – 1918 қыркүйек. Барлығы 265 саны басылған. Сонымен қоса мақалада айтылған Ә.Бөкейханов жарияланған барлық басылымдарда бүркеншік есімдермен жазылған.

9. Үшкөлтай Сухамбердина «Қазақ халқының атамұралары». Алматы, 1999. 93 – 247 бб.

10. Мәмбет Қойгелдиев. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Алматы, 2008. 181 б.

11. Сонда, 181 б.

12. Сонда, 187 - 188 бб. (Бұл жерде келтірілген мұрағат дерегі) ООММ. 21 – қ., 9 – т 4 – іс. 68, 70 – п.

13. Сонда, 187 - 188 бб. (Бұл жерде келтірілген мұрағат дерегі) ООММ. 21 – қ., 9 – т 4 – іс. 68, 70 – п

14. «Қазақ» газеті, 1913,

15. Сонда, Қыр баласы. Қазақ 1913. №8

16. Букейханов А. Киргизы - Формы национального движения в современных государствах. Под ред. А.И Костелянского. СПб., 1910.С.

17. «Қазақ» газеті, Қыр баласы. Ұры тию. 1913. № 41

18. Сонда, Құрметті оқушылар. Ішкі хабарлар. 1913. № 1.

19. Сонда, «Алаш» партиясының программасының жобасы. 1917. № 251.

20. Сонда, Қыр баласы. Қалқаман – Мамыр (Шәкәрім). 1915. № 221.

21. Сонда, Қыр баласы. «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі». Шәкәрім Құдайбердіұлы. 1913. № 12.

22. Сонда, Қыр баласы. «Қара қыпшақ Қобыланды» . 1915. № 126 – 129

List of references:

1. Ushkoltay Sukhamberdina "atamurs of the Kazakh people". Almaty, 1999. op 28-46.

2nd ed. <http://www.azattyq.org/> / Sultan Khan Akkululy. The newspaper "Omich", published by A. Bukeikhan, was found.

3rd http://ru.wikipedia.org/wiki/Туркестанские_ведомости.

4.compliers of the newspaper" Kazakh": U. Sukhamberdina, S. Dautov, K. Sakhov. Almaty, 1998.the compiled book contains about 100 articles.

5. Ushkoltay Sukhamberdina "atamurs of the Kazakh people". Almaty, 1999.op 93-247.

6. <http://forum-eurasica.ru/>

7. <http://www.azattyq.org/>

8. Kazakh newspaper. February 1913-September 1918. In total, the number 265 was printed. In addition, A. Bukeikhanov, mentioned in the article, is written under pseudonyms in all published publications.

9. Ushkoltay Sukhamberdina "atamurs of the Kazakh people". Almaty, 1999.op 93-247.

10. Mambet Koigeldiev. Alash movement. The first volume. Almaty, 2008. 181 P.

11. then, 181 P.

12. then, op 187-188. (Archive data provided here) ООММ. 21-Р., 9-Т. 4-сәт. 68, 70 – п.

13. then, op 187-188. (Archive data provided here) ООММ. 21-Р., 9-Т. 4-сәт. 68, 70-п

14. Kazakh newspaper, 1913,

15. There, son of a bitch. Kazakh 1913. No. 8

16. Bukeikhanov A. Kirghiz - the form of national movement in modern states. "No," I said. A. I. Kostelyansky. SPB., 1910. s.

17. the newspaper" Kazakh", son of SKR. Thief touch. 1913. № 41

18. then, dear students. Internal messages. 1913. № 1.

19. then, the project of the program of the party "Alash". 1917. № 251.

20. There, son of a bitch. Kalkaman-May (Shakarim). 1915. № 221.

21. There, son of a bitch. "Chronicle of Turkish, Kyrgyz, Kazakh and Khans". "I Don't Know," He Said. 1913. № 12.

22. There, son of a bitch. "Black Kipchak Koblandy". 1915. № 126 – 129

ГРНТИ 03.01.09
ӘӨЖ930.2

Рустамбекова М. Е.¹ Оспанова Алия Абдужапаровна²

¹*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, п.ғ.к., доцент м.а.*

²*Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, PhD доктор, доцент м.а.*

ҰЛЫБРИТАНИЯДАҒЫ «ЖАҢАШЫЛ» БАҒЫТТАҒЫ ЛЕЙБОРИСТТІК ПАРТИЯНЫҢ МОДЕРНИЗАЦИЯЛАНУЫНДА ЭНТОНИ БЛЭРДІҢ РӨЛІ

Аннотация

Мақалада «жаңа бағыттағы» лейборизм ұғымына тоқтала келе, Ұлыбританиядағы осы лейбористтік партияның саяси ұстанымдарын күрт өзгерту арқылы Тони Блэрдің билік басына келу алғышарттары қарастырылған. Сонымен қатар, Т. Блэрдің лейбористтік партияның ішіндегі беделі, өзіндік құндылықтары талданды. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында ағылшын экономикасы жақсы қарқынмен даму жолына түскендігі баяндалған. Жиырма жылға созылған жаңа реформа кезінде қазіргі салалық құрылымдар жоғары қарқынмен дамып, ағылшын өнімдерінің бәсекелестік деңгейі мықты екенін дәлелдей түсті. Өндірілетін өнеркәсіп өнімдерін көбейту жолындағы қызмет көрсету жұмысы алғашқы орынға шықты. Ауыл шаруашылығы саласы да жақсы дамып, халықтың азық-түлікке деген сұранысы қамтамасыз етілді.

Кілтті сөздер: лейборизм, партия, консерваторлар, билік, саяси жүйе, саяси модернизация.

Rustambekova M. E.¹ Ospanova Alia Abduzhaparovna²

¹*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, candidate of pedagogical sciences, acting assistant professor*

²*Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, PhD Doctor, acting Associate Professor*

THE ROLE OF ANTHONY BLAIR IN THE MODERNIZATION OF THE "INNOVATIVE" LABOR PARTY IN THE UK

Abstract

The article focuses on the concept of the “new direction” and discusses the prerequisites for Blair’s coming to power by radically changing the political position of this Labor Party in the UK. The prestige and values of Blair in the Labor Party were analyzed in the article. In the late twentieth and early twenty-first centuries, the British economy began to grow at a good pace.

During a new reform that lasted twenty years, current industry structures developed rapidly, proving that competition for British products was high. Maintenance work to increase industrial production came to the fore. The agricultural sector is also well developed and food demand is satisfied.

Key words: labor, party, conservatives, power, political system, political modernization.

Рустамбекова М. Е.¹ Оспанова Алия Абдужапаровна²

¹*Международный казахско-турецкий Университет им. Ахмеда Ясави, к. п.н., и.о.доцент*

²*Международный казахско-турецкий Университет им. Ахмеда Ясави, PhD доктор, и.о.доцент*

РОЛЬ ЭНТОНИ БЛЭРА В МОДЕРНИЗАЦИИ «ИННОВАЦИОННОЙ» ЛЕЙБОРИСТСКОЙ ПАРТИИ В ВЕЛИКОБРИТАНИИ

Аннотация

В статье основное внимание уделяется понятию «нового направления», а также обсуждаются предпосылки прихода к власти Блэра путем радикального изменения политической позиции этой лейбористской партии в Великобритании. Престиж и ценности Блэра в Лейбористской партии были проанализированы в статье. В конце двадцатого и начале двадцать первого веков британская экономика начала развиваться в хорошем темпе. Во время новой реформы, которая длилась двадцать лет, нынешние отраслевые структуры быстро развивались, доказывая, что уровень конкуренции за британские продукты высок. Работы по техническому обслуживанию для увеличения промышленного производства вышли на первый план. Сельскохозяйственный сектор также хорошо развит, и спрос на продукты питания удовлетворен.

Ключевые слова: труд, партия, консерваторы, власть, политическая система, политическая модернизация.

Ұлыбританияның партия жүйесі «саяси маятник» іспеттес, билік басына не консерваторлар, не лейбористер келіп алмасып отырған парламенттік басқару типіндегі мемлекет.

1994 жылдың мамырында Джон Смит қаза тапқаннан кейін оның орнына Тони Блэр келді. Т.Блэрдің тез арада лейбористтердің билік басына келуі консерваторларға үлкен қауіп туындатқаны бекер болмағаны тарих бізге дәлелдеп отыр. Смит *«бір қалыпты лейборист»* болатын, яғни ол «ескі лейбористтердің» ұстанған сан жылдар бойы *«дұрыс»* деп санаған құндылықтарымен жүруге тырысатын. Атап айтар болсақ ол құндылықтар келесідей:

- әлеуметтік теңдік дәстүрін ұстану.

- бай адамдар үшін, алып капиталисттер үшін салық мөлшерінің жоғары дәрежеде болуын талап ету.

- мемлекеттік коммуналдық қызмет көрсету жүйесін жақсарту.

Тони Блэр болса өзіне «жаңашыл бағыттағы лейборист» атауын жариялап, өзінен алдыңғы партия басшысы Смиттің сайлау алды саясатын бұрыс деп есептеді. Смит британдық электораттардың қолдауына ие болғанымен оппозиционер ретінде стратег-консерваторлар оны әлсіз қарсылас деп санайтын.

Ғалым, тарихшы, А. Валуев Тони Блэрге-саяси тұлға ретінде портрет жасауға тырысып, осы тұлғаның Ұлыбританияның дамуында атқарған роліне де талдау жасады[1]. Тарихшы Ұлыбританиядағы партиялық жүйенің өз Тони Блэрдің биліктегі мансабын саяси өзгергіштіктің бейнесі деп атап, 1994 жылы лейбористтер партиясы сайлаудағы жеңіліске жетуі себебінен толығымен партия ыдырай бастады, сондай-ақ партия басшылары билікке қайта келуге ықпал ететін әрбір мүмкіндікті пайдалануды жөн санады. Амбициялы парламентарий-лейбористтері әрдайым оппозицияда болудан шаршағандығын білдіре бастады. Сондықтан партия басшыларына парламенттегі билікке жеткіздіретін басшы керек болатын. Осы мақсатқа қол жеткізетін басшы ретінде Блэр таңдап алынды. Бірақ лейбористтер партиясының басшыларының бірде бірі Блэрдің осы партияның атынан шыққанымен, партияның құндылықтары мен ұстанымдарын қаншалықты қолдамайтындығын сезінген де жоқ, ешкім Блэрдің Екінші Дүние Жүзілік соғыстан кейінгі ел билеген консервативті премьер-министрлердің саясатын жалғастырушы болып шығатынын алдын ала біле де алмады[2, 36-41 бб].

Партияның жаңа басшысы Тони Блэрдің басты ұраны «модернизация» болды. Блэр жаңашылдығы саяси философия емес, нарықтық стратегия ретінде көріне бастады. Дегенмен де бұл саяси ұстаным өз нәтижесін бірден берді: дәл сол жылдың өзінде лейбористтер қоғамдық қолдау мен қоғамдық пікір бойынша консерваторларды жеңіп алға шықты. Әлеуметтанушылардың пікірінше дәл сол жылы парламенттік билікке сайлау жүргізілгенде лейбористтер жеңіп шығар еді.

Ұлыбританияның ХХ ғасырдың соңғы он жылдығындағы сыртқы саясатын зерттеушілер Е.В. Бадьян, Д.О. Ежеский, С.И. Коданева, П.О. Каракчиев, В.К. Ломакин, Л.В. Никитин, В.Ф. Сорокина, Е.А. Суслопарова, В.Г. Шемятенков және т.б. авторлар Блэрдің не істегені емес, Блэрдің саяси стратегияларды қалай жүргізгендігі таң қалдырды деген пікірлер білдіреді. Жаңа лидер билік басына келгенде ол басқаратын лейбористтер партиясы көптеген жылдар қатарынан билікке келе алмай,

бірінен соң бірін жалғастырған жеңілістерден ыдырау үстінде болғандықтан Блэр келесі жеңістерде лейбористтерді жеңіске жеткізе алатын адам ретінде жариялай да бастады.

Блэр лейбористтер партиясының басына келген сәттен бастап партияның құндылықтары мен ұстанымдарын толығымен өзгертті. Бұл өзгертуді Блэр «жаңарту» деп те атауды жөн көрді. Лейборизмнің барлық дәстүрін бұзып қана қоймай, партияның сан жылдар бойы өзгермеген, тұрақты тұжырымдарына өзгерістер енгізді. Блэр билікке келген сәттен бастап солшылдар мен оңшылдар арасында, яғни прогрессивті социалисттер мен реформаторлар арасында пікір-таластар жүргізілуі дәстүрге айналды. Дегенмен де лейбористтер партиясында 1918 жылы қабылданған Лейбористтер партиясының ескі жарғысының танымал социалистік 4 статьясында көрініс тапқан дәстүрлері болды және партияның әрбір мүшесі осы жарғыны құрметтеді. Блэр 4 статьяны жоққа шығаруға батылы жеткен, кейіннен жоққа шығарған да бірінші лейбористтік лидер [3, 139-145 бб]. Нәтижесінде лейбористтік партияның басты құндылықтары аяққа тапталды деп көптеген тарихшылар мойындайды.

Болашақ премьер-министрдің саяси линиясы оның партия лидері ретіндегі алғашқы жариялымдарынан да байқауға болады. Өзінің сайлау алды сөздерінің бірінде Тони Блэр «жаңа оңшыл» лейбористтермен келесі жағдайларда келісетіндігін мәлімдеген болатын, оларға:

- ел басындағы билік шамадан тыс ұжымшылдығымен көзге түседі, осыған қарсылығын білдірді.
- ел билеуше партиясы мен парламентте бюрократия бар деп мойындады, осы фактіні жоюды ұсынды.

- мемлекеттік ел экономикасына араласу көлемі шамадан тыс жоғары деп бағалады.

Блэрдің ойынша лейбористтер дәстүрлі лейборизм концепцияларынан тез арада бас тартып, лейбористтер қарсылық таныту саясатынан үкіметте тәртіп орнату саясатына ауысу керек деген ұстанымда бірінші күннен-ақ білдіруден танбады.

Американдық тарихшылар мен саясаттанушыларды Ұлыбританиядағы саяси билікке келудегі лейбористтік партия концепцияларының ХХ ғасырдың соңғы он жылдығындағы түбегейлі өзгеруі мәселесі қызықтырды. Мысалы, Британия ғалымдарының ұжымдық бірлестігі 1997 жылдың өзінде ел билігіне келген Лейбористтік партияның басшысы Тони Блэрдің елдің саяси өміріндегі күрделі бұрмалаң өзгерістерге алып елуші тұлға ретінде перспективалы үміттермен бағалаған еңбектері жарық көрді. Кейіннен Ұлыбританияның Лейбористтік партиясымен байланысты жариялымдар ел билеуші Блэр үкіметі администрациясының жасап жатқан шынайы қадамдарын тестілеу арқылы партияның өзгеруін сынаушы мақалалар мен зерттеулермен толықтырыла бастады. Ел басқарып отырған неолейбористтік партия басшыларының сөздері мен істерін аналитикалық тұрғыдан сәйкестендіру арқылы ел билеушілеріне оң және теріс пікір айтушы ғалымдардың еңбектерін табуға болады [4].

Партия лидері ретіндегі жасаған бірінші қадамынан-ақ Блэр өзінен алдыңғы лейбористтік лидерлер іспеттес лейбористтік партия мен кәсіподақ қозғалыстарының арасындағы қақтығыстарға тап болды. Жаңа лидер өзінің Даунинг Стрит 10 табалдырығын аттаған сәттен бастап кәсіподақ қозғалыстары өзінің артықшылықтары мен алдыңғы игіліктерінен айырылатындығын жасырған жоқ. Блэрдің ойынша кәсіподақ ұйымы өзіндік кәсіподақ функциясын, ал лейбористтік партия үкіметтегі өзінің функциясын атқаруы керектігін және екеуі бір-біріне еш байланыспау керектігін мәлімдеді.

Блэрдің кәсіподақ қозғалысына қатысты бір беткейлік саясатының өзіндік себептері де болады: 70-жылдардың ортасында кәсіподақ ұйымымен жасалған тарихи келісім-шарты лейбористтер партиясы үшін саяси қауіптілікпен тарихта қалған болатын. Тэтчер үкіметі кәсіподақ құқықтарын қысқартқанда, яғни кәсіподақ қозғалысының заңмен бекітілген «игіліктерге көмілген» немесе саяси билікке араласуға құқығы берілген ұйым статусынан айырған сәтте барлық британ еңбекшілері бұл шешімді қолдаған болатын.

1996 жылдың қыркүйек айында «жаңашыл» лейбористтік партиясының бір лидері Стивен Бауэрс өзінің брифингтерінің бірінде партияның дәстүр бойынша жалғасып келе жатқан кәсіподақ ұйымымен байланысын үзетіндігін жариялады. Лейбористтік партияның «Индепендент» газеті партияда күн сайынғы жаңашылдықтар мен өзгерістер жүргізілгенімен және бұл күтілмеген шешімнің салдары болатындығын ескерген еді.

Газет журналистері «жаңашылдықтардың» бастаушысы болған жаңа лидер, яғни Тони Блэр партия конференцияларында болатын партияшілік талас-тартыстарға дайын болуын ескерді. Сонымен бірге алда болатын сайлау алды кампанияларында лейбористтік партияның кәсіподақ ұйымының қаржылай көмегінсіз партияның жеңіске жетуі екі талай екендігі айтылды, бірақ Блэрдің кәсіподақ ұйымының билігін шектеуі британдық сайлаушылардың көңілінен шыққандығы да айдан анық көрсе-

тілді. Екі күннен кейін солшыл «Гардиан» газетінде Тони Блэрдің осы саяси әрекеттеріне арналған мақала жарияланды. Онда партия лидерінің бірден екі майданда күрес жүргізіп жатқандығы көрсетілді:

1. Консервативті оппозиция.
2. Өз партиясындағы белсенділер.

1996 жылы желтоқсанның соңында «Файнешл Таймс» 1996 жыл Тони Блэр үшін табысты жыл болмады деп жазды. Блэрдің саяси беделінен айырылу себептері ретінде төмендегі факторлар көрсетілді:

1. Қарсылас консерваторлардың күшеюі.
2. Шотландиядағы тәуелсіз парламент құру туралы референдум туралы Тони Блэрдің ұсынысының сенімсіз жариялануы.
3. Партияның жарқын өкілдерінің бірі Харриет Харманның өз ұлын танымал жекешеленген мектепке беруі туралы шешімі, бұл факт «ескі лейбористтердің» арасында ұрыс туындатты.

1997 жылғы сайлауда лейбористтер қоғамдық палатаның басым бөлігінің қолдауына ие бола алды. Осыдан кейін лейбористтер билікке келген сәттен бастап сыртқы саясаттан алдын, елдің ішіндегі реформалау саясатын қарқынды жүргізуді бастады. Ел билігіне дәстүр бойынша солшыл центристтік партия келгенімен, бұл партияны көпшілік қауым ұлттық байлықты аз қамтамасыз етілгендерге бөліп берумен айналысады деп қабылдағанымен, іс жүзінде барлығы мүлдем өзгеше тарихи фактілермен аяқталды[5,103 б].

Негізінен лейборизм ұғымы қарапайым халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартумен, елдің басты кәсіпкерлеріне немесе ірі кәсіпкерлікке салықты көбейту арқылы төменгі тап өкілдерінің әлеуметтік жағдайын жақсартуды көздеуші саяси бағыт деген ұғыммен астарлас. Дегенмен де Блэр «жаңашыл лейбористтер» деген лақап атты енгізуінен бастап елде төмендегідей лейборизм идеясына мүлдем қайшы келетін оқиғалар көрініс тапты. Оларға:

- Елде жекешелендіру саясаты қарқындалды.
- Кәсіподақ ұйымының саяси мүдделері қысқартылды, биліктегі алған орны төмендетілді.
- Ірі кәсіпкерлікке салық мөлшері ұлғайтылмақ түгілі, бұрынғы мөлшерден қысқартылды.

Т.Блэр үкімет басына келген сәтте Ұлыбританияның дамушы елдердің арасындағы әлемдік шаруашылық саласындағы беделінің төмен кезіне тура келді. Осы жәйт Блэрдің алдына елдің сыртқы экономикалық саясатын реттеу мәселесінде бірнеше проблемаларды шешуді талап етті. Ол проблеманың ең алғашқысы, әрі ең маңыздысы-британ монополиясының стратегиялық ұстанымдарындағы экономикасы артта қалған елдердің алатын орнын анықтап алу.

Кейбір ғалымдар тек лейбористтік партия басшыларының ісімен бірге Тони Блэрдің жеке саяси тұлға ретіндегі ішкі және сыртқы саясатты басқарудағы жетістіктері мен кемшіліктеріне талдау жасаған зерттеулер де бар. Мысалы, А Громыко Ұлыбританияның сыртқы саяси бағытындағы партиялық ерекшеліктерге назар аударса[6], Д Харви [7] мен О. Павлова [8] лейбористтік партияның оның ішіндегі Блэрдің үкімет басына келу алғышарттарын зерттеумен айналысты. Ғалымдардың пікірінше дәл сол жылы парламенттік билікке сайлау жүргізілгенде лейбористтер жеңіп шығар еді. Көптеген саясаттанушылар Блэрдің не істегені емес, Блэрдің саяси стратегияларды қалай жүргізгендігі таң қалдырды деген пікірлер білдіреді.

Сонымен, қорытындылай келе, жаңа лидер билік басына келгенде ол басқаратын лейбористтер партиясы көптеген жылдар қатарынан билікке келе алмай, бірінен соң бірін жалғастырған жеңілістерден ыдырау үстінде болғандықтан Блэр келесі жеңістерде лейбористтерді жеңіске жеткізе алатын адам ретінде жариялай да бастады. Блэр лейбористтер партиясының басына келген сәттен бастап партияның құндылықтары мен ұстанымдарын толығымен өзгертті. Бұл өзгертуді Блэр «жаңарту» деп те атауды жөн көрді. Блэр билікке келген сәттен бастап солшылдар мен оңшылдар арасында, яғни прогрессивті социалисттер мен реформаторлар арасында пікір-таластар жүргізілуі дәстүрге айнала бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Валуев А.В. *Европейское направление внешней политики Великобритании при «новых лейбористах»: Автореф. дис. ... канд. ист. наук / А.В. Валуев; СПбГУ. — Санкт-Петербург, 2007.*
2. Павлова О.Ю. *Британские «новые лейбористы» и американские «новые демократы»: сходство и различие в политической судьбе / О.Ю. Павлова // Диалог Атлантика – Урал : сборник научных работ и материалов конференции. – Челябинск : ПИРС, 2006. – С. 36 – 41*

3. Павлова О.Ю. Парламентские выборы 1997 г. в Великобритании : географическое измерение / О.Ю. Павлова // *Материалы конференции по итогам научно-исследовательских работ аспирантов и соискателей ЧГПУ за 2006 г. – Челябинск : Изд-во ЧГПУ, 2007. – С. 139 – 145*
4. Ник Ассиндер. Профиль: Тони Блэр // *BBC News, 20.07.2004 // news.bbc.co.uk*
5. Милин Н. Н. «Третий путь» Тони Блэра // *Международная жизнь. 1999. № 7.-С.103.*
6. Громыко А.А. Модернизация партийно-политической системы Великобритании (1970-е – 2005 гг.) : дис. ... д-ра полит. наук. М., 2005.
7. Харви Д. Краткая история неолиберализма. М., 2007; -48 б
8. Павлова О.Ю. Парламентские выборы 1997 г. в Великобритании : географическое измерение / О.Ю. Павлова // *Материалы конференции по итогам научно-исследовательских работ аспирантов и соискателей ЧГПУ за 2006 г. – Челябинск : Изд-во ЧГПУ, 2007. – С. 139 – 145.*

List of references:

1. Valuev A.V. European direction of foreign policy of Great Britain at the new labour market: abstract. dis. ... Kand. East. nook / A. V. Valuev; Stbgu. - St. Petersburg, 2007.
2. Pavlova O. Yu. British "new laborers" and American "New Democrats": the situation and variety in the political Court / O. Yu. Pavlova // *dialogue Atlantic – Ural : collection of scientific works and materials of the conference. Chelyabinsk: Pierce publ., 2006. - P. 36-41*
3. Pavlova O. Yu. parliamentary elections in 1997 in Great Britain : Geographical Survey / Pavlova O. Yu. / / materials of the conference on the results of scientific and research work of postgraduates and applicants of CHGPU for 2006-Chelyabinsk: from-to CHGPU, 2007. - p. 139 – 145
4. Nick Assins. Profile: Tony Blair // *BBC News, 20.07.2004 // news.bbc.co.uk*
5. Milin N. N." The Third Way " Tony Blair // *international life. 1999. No. 7. - p.103.*
6. Gromyko A. A. modernization of the party and political system of Great Britain (1970-e-2005.): dis. "Dr. Polit. nook. Moscow, 2005.
7. Harvey D. Kratkaya history of neoliberalism. Moscow, 2007; -48 P
8. Pavlova O. Yu. parliamentary elections in 1997 in Great Britain : Geographical Survey / Pavlova O. Yu. // materials of the conference on the results of scientific research work of postgraduates and applicants of CHGPU for 2006-Chelyabinsk : from – to CHGPU, 2007.-p. 139 – 145.

АЛТЫН ОРДА - 750 ЖЫЛ
750-ЛЕТІЕ АЛТЫН ОРДЫ
ALTYN ORDA - 750

ГРНТИ 03.20.01
УДК 94.374

Абдоллаев Н. А¹ Турмагамбетова Г.Н. ²

*¹профессор Актюбинского регионального государственного университета имени Жубанова,
доктор исторических наук,*

²преподаватель Актюбинского регионального государственного университета им.К. Жубанова

АЛТЫН ОРДА - 750: МЫСЛИ ОБ ИСТОКАХ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аннотация

В статье, на основе анализа историографии делается вывод об улусе Джучи как истоке государственности Казахстана, в тесной зависимости от контекста его западной части. Автор считает, что после 1242 года Ұлы Дала - Улус Джучи стал представлять несколько государственных образований: правое (западное) и левое (восточное), при этом приоритет в источниках отдавался правому крылу, представлявшее собой Улус Бату. По утвердившемуся научному выводу и мнению отечественных исследователей запад у монголов традиционно обозначался белым цветом, поэтому Улус Бату в исторических материалах известна как Ак Орда. Она всецело охватывала территорию современного западного Казахстана, Поволжья, Северного Кавказа, донские и днепровские степи, Крым.

Автор подчеркивает и то, что в Послании главы государства объективно отмечена историческая роль Жошы-хана, основателя данного объединения. Аналогичной позиции придерживаются исследователи Международной Тюркской академии, что в целом объективно обосновывает историческую приоритетность обозначенного периода отечественной истории. По мнению автора данное событие всецело связано с периодом властвования Жошы-хана (1182-1227 гг.). Вместе с тем, автор считает вполне объективным брать во внимание материалы устной истории из народных преданий. В частности, обозначенный вывод подтверждается историческим курултаем 1269 года в долине реки Талас, на стыке современного Казахстана и Кыргызстана.

Выводы и суждения в статье обосновываются источниками о Жошы, Чагатае и Угедей – а именно Менгу-Тимур, Бораки Хайду, которые в силу сложившихся военно-политических обстоятельств признали друг друга суверенными правителями, заключив союз против известного по тем временам Хубилая на тот случай, если он не признает их самостоятельность. В этом отношении Таласский курултай 1269 года также следует считать историческим рубежом, когда де-юре, де-факто прекратила существование единая империя Чингисхана. По выводу автора статьи, именно тогда улус Жошы - Улус Улус – Великий Улус-Алтын Орда представляет исток казахской государственности.

Ключевые слова: Президент, Послание, Великая Степь, Независимый Казахстан, Алтын Орда, хан Батый, Джучи, Угедей, Менгу-Тимур, Бораки Хайду, Хубилай, национальный код, государство, история, наука, методология, опыт, сказание.

Абдоллаев Нұртаза Ақшианұлы¹ Тұрмағамбетова Гүлжайнар Нағашыбайқызы²

¹Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің профессоры,
тарих ғылымдарының докторы,

²Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің оқытушысы

АЛТЫН ОРДА - 750 ЖЫЛ: ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ ҚАЙНАР КӨЗДЕРІ ТУРАЛЫ ОЙ

Аңдатпа

Мақалада Республика Президенті Қазақстан халқына Жолдауында Алтын Орданың 750 жылдығын төл тарихымызға, мәдениетіміз бен табиғатымызға әлем назарын аудару қажеттігі туралы міндет аясындағы мәселелер қозғалған. Ел тарихын саралауда Алтын Орданың маңызы мен рөлін анық көрсету міндеті қойылған. Әлем және орыс зерттеушілері тарапынан бұл тарихи кезеңді бағалау аясындағы тұжырымдары мен ұстанымдарын замануи тұрғысынан объективті бағалау қажеттігі де аталған. Екі жүз елу жыл татар-моңғол басқыншылығының езгісінде болып, елдікке азаттық күрестердің нәтижесінде жеттік дейтін тұжырымдардан гөрі ел болып, етек-жеңімізді жинауға Алтын Орданың мемлекеттік жүйесі тікелей ықпал етті деген пікірлерді қайта қаралған жөн. Әрине Алтын Орда ыдырағаннан кейін бой көтеруге ұмтылған Мәскеу мемлекеті Алтын Орда дәстүрімен қалыптастырғаны тарихшыларға аян. Автор пайымдауынша Алтын Орда мұрагері Ұлы Дала төсіндегі қазақ этносы мен оның хандығы, Ресей деген ұстанымда өткен ғасырда басым болып келген.

Осымен қатар мақалада соңғы уақытта «Ұлы хан Батый – Ресей мемлекетінің негізін қалаушы» атты кітабы отандық ғалымдар тарапынан көптеген пікір қайшылықтарын тудырғаны жаналап көрсетілген. Осы тұжырым аясында автор Алтын Орданың ежелгі территориясының қырық пайызы бүгінгі Қазақстан иелігі, байырғы қазақ жұртының ата-мекені екенін дәлелдеу объективті ғылыми мәселе. Олай болса Ұлы Дала төсіндегі Қазақстан Алтын Орданың мұрагері деген ұстанымды мемлекеттік, тарихи-хронологиялық толық құқы бар деп есептейді.

Сайып келгенде, мақалада Алтын Орданың құрылғанына 750 жылдығы шегінде қазақ халқы да ұлт болып қалыптасу жолында қилы-қилы тарихи кезеңді бастан кешкені нақты деректермен дәлелделген. Мақала тұжырымы бойынша қазақтар Алтын Орданың кеңістігін мекендеген «Дешті қыпшақ» бірлестігінің объективті жалғасы деп тұжырымдалған.

Тіректі түсініктері: Президент, Жолдау, Ұлы Дала, Тәуелсіз Қазақстан, Алтын Орда, Батый хан, Жошы, Шағатай, Угедей, Менгу-Тимур, Бораки Хайду, Хубилай, ұлттық код, мемлекет, тарих, ғылым, методология, тәжірибе, аңыз.

Abdulla N. A.¹ Turmagambetova G. N.²

¹ *Professor of Aktobe regional state University named after Zhubanov, doctor of historical Sciences*

² *преподаватель Актюбинского регионального государственного университета им.К. Жубанова*

ALTYN ORDA -750: THOUGHTS ON THE ORIGINS OF THE KAZAKH STATE

Abstract

The article, based on the analysis of historiography, concludes the ulus of Jochi as the source of Kazakhstan's statehood, in close dependence on the context of its western part. The author believes that after 1242, Uly Dala - Ulus Juchi began to represent several state entities: the right (western) and the left (eastern), while the priority in the sources was given to the right wing, which represented the Ulus Batu. According to the established scientific conclusion and opinion of foreign researchers, the West of the Mongols was traditionally designated in white, so Ulus Batu in historical materials is known as Ak Orda. It completely covered the territory of modern Western Kazakhstan, the Volga region, the North Caucasus, don and Dnieper steppes and the Crimea.

The author also emphasizes that in the Message of the Head of State objectively noted the historical role of Joshy Khan, the founder of this association is objectively noted. The researchers of the International Turkic Academy adhere to a similar position, which in general objectively substantiates the historical priority at the

indicated period of national history. According to the author this event is entirely associated with the period of the reign of Zhoša Khan (1182-1227 gg.). However, the author considers it quite objective to take into account the materials of the oral history from folk tales. In particular the indicated conclusion is confirmed by the historical Kurultai of 1269 in the Talas River valley, at the junction of modern Kazakhstan and Kyrgyzstan.

The conclusions and judgments in the article are based on the sources of Josh, Chagatai and Ugeday - namely Mengu Timur, Boraki Haydu, who, due to the prevailing military and political circumstances, recognized each other as sovereign rulers, concluding an alliance against the then known Khubilai in case he does not recognize their independence. In this respect the Talas kurultai of 1269 should also be considered a historical frontier, when the de jure, de facto ceased to exist a single empire of Genghis Khan. According to the author of the article, it was then that the ulus of Zhoshy - Ulug Ulus - the Great Ulus-Altyn Orda represents the source of the Kazakh statehood.

Key words: President, Message, Great Steppe, Independant Kazakhstan, Altyn Orda, Khan Baty, Juchi, Ugedey, Mengu-Timur, Boraki Haydu, Khubilai, national code, state, history, science, methodology, experience, legend.

В Послании народу Президента нашего государства было официально анонсировано празднование 750-летия Алтын Орды. Несколько ранее на Международном туристическом форуме 2019 года роль Улытау была обозначена как золотая колыбель казахского народа, историческим субъектом всемирной истории [1]. Такой вывод аргументирован письменными и устными народными источниками. Государство Алтын Орда впервые было употреблено в 1566 году в историко-публицистическом сочинении «Казанская история», когда самого единого государства уже не существовало. До этого времени слово «Орда» в источниках использовалось без прилагательного «Алтын-Золотая».

С XIX века термин прочно закрепился в историографии и историю улуса Джучи в целом, либо в зависимости от контекста его западной части. Согласно традиционному устройству после 1242 года Ұлы Дала - Улус Джучи стал представлять несколько государственных образований: правое (западное) и левое (восточное), при этом приоритет в источниках отдавался правому крылу, известное в источниках как Улус Бату. Запад у монголов традиционно обозначался белым цветом, поэтому Улус Бату в отечественной литературе известна и как Ак Орда. Она всецело охватывала территорию современного западного Казахстана, Поволжья, Северного Кавказа, донские и днепровские степи, Крым [2].

В мировой литературе и отечественных исследованиях объективно подчеркнута историческая роль Жошы-хана, основателя данного объединения. Аналогичной позиции придерживаются исследователи Международной Тюркской академии, что в целом объективно обосновывает историческую приоритетность обозначенного периода отечественной истории. Это событие всецело связано с периодом властвования Жошы-хана (1182-1227 гг.). По народным преданиям оно также связано с историческим курултаем 1269 года в долине реки Талас, на стыке современного Казахстана и Кыргызстана.

Как свидетельствуют источники, правители улусов Жошы, Чагатай и Угедея – а именно Менгу-Тимур, Бораки Хайду, заключив союз против Хубилая на тот случай, если он не признает их самостоятельность открыто провозгласили друг друга суверенными правителями. Именно поэтому Таласский курултай 1269 года в источниках считается историческим рубежом де-юре, де-факто. Так, реально прекратила свое существование единая империя Чингисхана. В известных источниках и выводах исследователей, это событие обозначено истоком, когда улус Жошы - Улуг Улус – Великий Улус-Алтын Орда окончательно стал отправной точкой независимой государственности [3].

Данный исторический вывод подтверждают и процессы этногенеза на данном пространстве. По выводам авторитетных исследователей на этой территории исконно проживали собственно тюркские (кыпчаки, волжские булгары, башкиры и др.), финно-угорские (мордва, черемисы, вотяки и др.), славянские, северокавказские (ясы, аланы, черкесы и др.) народы. Немногочисленная монгольская верхушка с истечением времени ассимилировалась в среде тюркского объединения. К концу XIV — началу XV в. в ряде исследований население Алтын Орда обозначалось и этнонимом «татары». В современной науке на пространстве между Дунаем и Ертис археологическими изысканиями открыты около 110 городских центров с материальной культурой восточного облика, расцвет которых пришёлся на первую половину XIV в. Общее же число на этой территории городов, как

свидетельствуют мировые источники, составляет 150 единиц. В исторической литературе мира крупными центрами караванной торговли обозначены города Сарай-Бату, Сарай-Берке, Увек, Булгар, Хаджи-Тархан, Бельджамен, Казань, Джукетау, Маджар, Мохши, Азак (Азов), Ургенч и др [4].

Следует подчеркнуть и то, что, даже не преувеличивая «ни на йоту» эти данные и судьбоносные события, сыграли ключевую роль в цивилизационном процессе Евразии и современного Казахстана. На основе имеющихся источников объективен вывод и принципиальном вопросе образования собственно Казахского ханства, 550-летие которого в республике отмечалось в 2015 году. Ведь по хронологии и исторической методологии истоки казахской государственности логично следует искать с Алтын Орды – вместе с Казанским, Крымским, Астраханским, Сибирским ханствами и Ногайской ордой. А основатели Казахского ханства Жанибек и Керей и все последующие его правители, вплоть до Кенесары, принадлежали к Урусидской ветви династии Чингизидов [5, 255 с.].

Их предок Урус-хан – один из правителей Алтын Орды XIV века, которого часть отечественных историков отождествляют с легендарным Алаша-ханом. На наш взгляд, здесь дело не только в династической преемственности. Как известно, этногенез казахов в основном проходил в обозначенной хронологической рамке и на момент его распада не доставало только современного названия «казак», которое утвердилось в итоге ряда этнополитических процессов.

Следует иметь в виду и то, что уже тогда громко заявила о себе единая государственность Дешт-и-Кипчака, от которого напрямую берут начало современные казахи, ногайцы и каракалпаки – этносы, по многим параметрам имеющие идентичное содержание. Волжские и крымские татары, башкиры также по праву считают себя наследниками Алтын Орды. В свое время азахский мыслитель Ш. Уалиханов в своих трудах прямо и косвенно отмечал, что по преданиям своим киргизы почитают себя потомками Алтын Орды.

Принципиальный вопрос насколько объективно ордынское наследие в современной культуре казахов? Основной пласт казахского фольклора, во многом общий с казанскими и крымскими татарами, башкирами, ногайцами и каракалпаками, также восходит к данной эпохе. В силу объективной оценки проблемы перед исследователем на первый план предстают исторические личности Едиге и Асана Кайгы, жизнь и творчество которых непосредственно связаны с великим ордынским правителем. Таковые оценки прямо и косвенно подтверждаются выводами и К. Жалаири, в трудах которого на основе исторических аргументов четко обозначена связь Казахского ханства и Алтын Орды. Ярko отразилось влияние Орды на духовной культуре Ұлы Дала – именно от Орды, от ханов Берке и Озбека был унаследован традиционный ханафитский мазхаб суннизма, с его рациональным подходом и толерантностью. К тому же на земле казахов имеется значительное количество письменных источников и культурных памятников, связанных с историей Алтын Орды [6, 255 с.]. Таким образом, смеем утверждать, что Казахстан объективно представляет кладезь эпиграфических памятников обозначенного времени в Центральной Азии.

Отдельно стоит упомянуть мавзолей Жошы-хана в Улытау. Так ведь не случайно он находится в самом географическом центре республики, а на территории Западного Казахстана Сарайшык – одна из столиц Алтын Орды, где были похоронены известные правители Орды, а позже – казахские ханы Жанибек и Касым. Считаем, что это также весьма символично. Например, название национальной валюты Казахстана – «тенге» происходит от названия валюты в Алтын Орде «данг». Кстати, от него же происходит и русское «деньги» [7, 255 с.]. И решение о переносе столицы уже Независимого Казахстана объективно подтверждается вековой традицией, изначально впечатанную в «национальный код» казахов.

Но если все настолько очевидно, если ордынское наследие на самом деле повсюду и рядом с нами, почему же учебно-научная литература как-то уж скромно дипломатично продолжает освещать это судьбоносное событие этнической истории. Для исследователей загадка предельно проста. Очевидно, она датируется 1944 годом, когда в СССР было официально наложено вето на исследование Алтын Орды. Тогда же был объявлен реакционным историко-героический эпос «Едиге», общий для казахов, ногайцев, каракалпаков, татар и башкир. Тогда же целый ряд видных историков оказались под политико-государственным прессингом правящих структур.

В публикациях советского периода доминировал вывод о непрочном характере государственности Алтын Орды, что стало основой междоусобиц и усиления освободительной борьбы зависимых территории. В материалах и научных исследованиях обозначенного времени доминирующим был вывод и о том, что события данного характера стали главными причинами ослабления и со временем распада его на улусы 14 сыновей Жошы хана. В социально-гуманитарных

исследованиях советского периода истории особо подчеркнута проблема децентрализации власти после смерти хана Менгу-Тимура (1282-1287 гг.). В исторических публикациях обозначенного времени, ожесточенная борьба за властвование и смуты в Алтын Орда в середине XIV в. также считали началом ослабления и распада Алтын Орда [8].

Неофициально, но официально эта тема до распада СССР оставалась под политическим прессингом до середины 80-х годов прошлого века. В то же время в отечественной истории эта тема получила импульсивный резонанс, полный радикально-максималистских выводов научно-демократического духа. Здесь следует отметить ряд произведений в истории данного времени и государствах об этой оригинальной странице отечественной истории, вышедших в итоге творчества мыслителей XX века: Е.Бекмаханова, А.Кекильбаева, А.Алимжанова, О.Сулейменова, И.Есенберлина, М.Аджи, Я. Янцельского, И.Калашникова и части современных исследователей. Но все же в целом знание о подлинной роли Алтын Орды в отечественной истории оставалось достоянием узкого круга специалистов [9]. В школьных и вузовских учебниках продолжала господствовать советская версия истории, согласно которой Казахское ханство якобы прозрачно связано историей Алтын Орда.

К тому же Алтын Орда негласно «мешала» тем, что это было в самом современном смысле слова «государство-state, где реально были развиты городская культура и богатая письменная литература, которое имело широкие связи с Евразийским пространством и огромное влияние в масштабах мира. Согласитесь, на этом фоне казахов и других народы-наследников Алтын Орда стали называть «младшими братьями». Но еще более веская причина была в том, что память об Алтын Орде объединяла тюркские народы, давала им живое чувство единства этногенеза и истории. По этим причинам правящими предпринималось все возможное, чтобы смягчить Алтын Орду в памяти народа. Не кажется ли нам, что этот субъективный подход и тяжелая инерция сформированного тогда исторического «сознания» в современных условиях настоятельно требует глубокого исследования на основе историко-научной объективности и критериев мирового цивилизационного процесса

Резюмируя исторические факты в строгой хронологической рамке вполне объективным и закономерным будет следующий вывод. На территории Улы Дала главные составные Алтын Орды - Дешт-и-кипчак и Ноғайская Орда разделились на два самостоятельных государства. Под руководством наследника известной исторической личности Едиге, Жаңбыршы, Муса, а затем их дети Жүсіп, Мамай, их внуки Телагыс, Алшагыр Дешт-и-кипчак и Ноғайскую Орду с территории Едилы потеснили на пространство Жайық. А последующее поколение Едиге - Ер Таргын, Ер Сайын вновь поселились в Крыму [10]. В результате военно-политических, этнических процессов кипчаки составили в целом казахов, а позже сформировали ру - кипчаки. Данный политико-этнический вывод, на наш взгляд, вполне объективно обоснован известными теоретическими исследованиями и историческим опытом.

Список использованной литературы:

1. К.Ж.Токаев. *Конструктивный общественный диалог –основа стабильности и процветания Казахстана. Астана, 2019.*
2. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Собр. и обработ. В. Г. Тизенгаузеном и др. СПб., 1884. Т. 1; М.; Л., 1941. Т. 2.*
3. *История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. Алма-Ата, Наука, 1982. с.119-130.*
4. Spuler B. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland, 1223–1502. Lpz., 1964.*
5. Федоров-Давыдов Г. А. *Общественный строй Золотой Орды. М., 1973; он же. Золотоордынские города Поволжья. М., 1994;*
6. Егоров В. Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. М., 1985;*
7. *Казахи: историко-этнографическое исследование. Алматы, Казахстан. 1995.*
8. *Советская историческая энциклопедия. Изд. «Советская энциклопедия». М., 1964. Т.5.*
9. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. *Золотая Орда и ее падение. М., 1998.*
10. *История Казахской ССР: Казахстан в XIV- первой половине XV века. Алма-Ата. Наука, 1979. с.149-181.*

References:

1. K. Zh.Tokayev. *Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity of Kazakhstan. Astana, 2019.*

2. *Collection of materials related to the history of the Golden Horde / Collected and processed by V. G. Tizengauzen et al. St. Petersburg, 1884. Vol. 1; M.; L., 1941. Vol. 2.*
3. *History of the Kazakh SSR from ancient times to the present day. Alma-Ata, Nauka, 1982. pp. 119-130.*
4. *Spuler B. Die Goldene Horde. Die Mongolen in Rußland, 1223–1502. Lpz., 1964.*
5. *Fedorov-Davydov G. A. The social system of the Golden Horde. M., 1973; on. Zolotoyor-dynskiye gorody Povolzhya. M., 1994;*
6. *Egorov V. L. Historical geography of the Golden Horde in the XIII-XIV centuries. Moscow, 1985;*
7. *Kazakhs: historical and ethnographic research. Almaty, Kazakhstan. 1995.*
8. *Soviet historical Encyclopedia. Ed. "Soviet Encyclopedia". M., 1964. Vol. 5.*
9. *Grekov B. D., Yakubovsky A. Yu. The Golden Horde and its fall. M., 1998.*
10. *History of the Kazakh SSR: Kazakhstan in the XIV-first half of the XV century. Alma-Ata. Nauka, 1979. pp. 149-181.*

УДК 747.1/.20
ГРНТИ 03.03.09

Маргулан А.С.¹

¹PHD-докторант Института Востоковедения им. Р.Б. Сулейменова
г. Алматы, Казахстан

ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ, В КОНТЕКСТЕ ИЗУЧЕНИЯ ПОНЯТИЙ: «УЛУС ДЖУЧИ» И «ЗОЛОТАЯ ОРДА»

Аннотация

В процессе изучения истории образования империи Чингисхана и разделения ее на отдельные составные части – улусы, нередко возникает необходимость четкого разграничения понятий «Улус Джучи» и «Золотая орда». Так повелось, что многие исследователи ошибочно оценивают период существования и географические границы Золотой орды, преувеличивая ее значимость в сравнении с Улусом Джучи. В то время, как Улус Джучи оценивают в более конкретном отношении.

В данной статье показывается форма государственного устройства Улуса Джучи в потоке истории, как средневекового государства империи великого Чингисхана, в параллели с употреблением названия «Золотой орды», государства основанного сыном Джучи – Бату ханом, в качестве исторического термина, используемого в зарубежной историографии учеными России и Западной Европы с середины XVI века.

Ключевые слова: Империя Чингисхана, Улус Джучи, Золотая орда, средневековые государства, Бату хан, историческая терминология.

Марғұлан А.С.¹

¹Р.Б. Сулейменов атындағы Шығыстану Институтының PHD-докторанты
Алматы қ., Қазақстан

«ЖОШЫ ҰЛЫСЫ» ЖӘНЕ «АЛТЫН ОРДА» ТҮСІНІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ ТҮРҒЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ТЕРМИНОЛОГИЯ

Аннотация

Шыңғысхан империясының пайда болуы мен жекелеген ұлыстарға бөлінуін тарихы зерттеу барысында «Жошы ұлысы» мен «Алтын орда» түсініктерінің аражігін ажырату қажеттілігі туындайды. Көптеген зерттеушілер Алтын орда болған кезең мен оның географиялық шекаралары жайлы болжамды бағалаумен қателесіп, оны Жошы ұлысымен салыстырғанда маңызын тым әсірелеп көрсетеді. Ал Жошы ұлысын әлдеқайда дәл деректермен бағалауға тырысады.

Бұл мақалада тарих ағынындағы Жошы ұлысының ұлы Шыңғысхан империясының орта ғасырдағы мұрагері ретіндегі мемлекеттік құрылым формасы сипатталады, сонымен қатар Жошының ұлы Бату хан негізін қалаған «Алтын орда» атауының XVI ғасырдың ортасында Ресей мен Батыс Еуропа ғалымдарының жазбаларда тарихи термин ретінде бір қатарда қолданылуы қарастырылды.

Кілт сөздер: Шыңғысхан империясы, Жошы ұлысы, Алтын орда, орта ғасырлық мемлекеттер, Бату хан, тарихи терминология.

Margulan A. S.¹

*¹PHD- student of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
Almaty, Kazakhstan*

HISTORICAL TERMINOLOGY, IN THE CONTEXT OF STUDYING THE CONCEPTS: «ULUS JUCHI» AND «GOLDEN HORDE»

In the process of studying the history of the formation of the Empire of Genghis Khan and separation into separate components - uluses, often need for a clear definition of the concepts «Ulus Juchi» and «Golden Horde». It is common cause, that many researchers mistakenly estimate the period of existence and geographical boundaries of the Golden Horde. They are exaggerating its significance in comparison with the Ulus Juchi. While the Juchi Ulus is evaluated in a more specific way.

This article shows the form of government of the ulus of Jochi in the flow of history, as a medieval state of the Empire of the great Genghis Khan, state founded by the son of Jochi – Batu Khan, as a historical term used in foreign historiography by scientists in Russia and Western Europe since the middle of the XVI century.

Keywords: Genghis Khan Empire, Juchi ulus, Golden Horde, medieval States, Batu Khan, historical terminology.

Возникновение Улуса Джучи принято отсчитывать с момента проведения первым сыном Чингисхана удачного похода на народы Западной Сибири в 1207-08 годах и завоевания «лесных народов» современных бурят. С того времени монгольский владыка выделил своему старшему сыну первый земельный надел, располагавшийся в местностях Северо-Западного Казахстана и Западной Сибири. Укрепление Улуса Джучи ознаменовано фактическим разделением империи Чингисхана между наследниками. В 1224 г., Чингисхан разделил свою великую империю между сыновьями – Джучи, Чагатаем, Угэдэем и Тулуем, таким образом, придав более четкие границы, первому образованному Улусу – Улусу Джучи [1, с. 40].

Так, основателем Улуса Джучи является непосредственно старший сын Чингисхана от его старшей жены Бортэ. Именем, которого был назван Улус.

В 1227 году правитель Джучи умер, через полгода скончался и сам Чингисхан. К тому времени, Улус стал подразделяться на правое и левое крыло. Левое крыло включало земли восточного Дешт-и-Кыпчака и носило название Синяя (Кок) орда. В Кок орде правил старший сын Джучи – Орда-Еджен. Правое крыло Улуса охватывало земли западного и северного Дешт-и-Кыпчака, вплоть до завоеванных земель Западной Европы и называлось Белая (Ак) Орда. Правителем Ак орды был второй сын Джучи – хан Бату (Батый) [2, с. 62].

В 1229 году на всеобщем курултае правителем монгольской империи был избран Угэдэй, после чего Бату предпочел остаться при нем, и не ехать в родной улус. Совместно с Угэдэем, Бату участвовал с 1230-34 г., в боевых походах против династии Цзинь, показав на деле преданность

своему дяде. В 1235 г. Угэдэй выделил для своего племянника округ Пинъянфу в провинции Шаньси, с правом сбора дани с местного китайского населения. С 1236 года хан Бату, вернувшись в Ак Орду стал активно участвовать в имперской политике монголов. [3, с. 13]

В 1237 г. Бату хан вторгся в столицу волжских булгар Булгэр, и взял в плен вождя куманов Бачмана. С этого момента началось вторжение монголов в русские княжества, так, рязанский князь был разбит под Воронежом, а в 1237 г. под натиском войска хана Батые пали Москва и Коломна. Подвергся разграблению также город Владимир в 1238 г., затем Ростов и Ярославль. Монголы взяли штурмом города Торжок, Козельск, Переяславль и Чернигов. Куманы стали переселять на земли Венгрии, вслед за ними Бату из Галиции, прошел через Карпаты и поспешил к столице Венгрии город Офен, а затем ордынская конница вторглась в Польшу, и через Верхнюю Селезию в долину реки Рейна взяли крепость Бреслау. Таким образом, к 40-м годам XIII века монголы достигли земель Средней Германии. [4, с. 38]

Еще одним судьбоносным событием в истории завоевательной политики хана Бату, стала смерть великого хана Угэдэя – 11 декабря 1241 г. Данный факт подтолкнул военачальника совершить по европейским городам в Албанию и Сербию. Болгария стала выплачивать дань монгольским ханам, что подтверждается Вильгельмом фон Рубруком в 1253-1254 годах. Монголы продвигались на Запад до крайнего города Мейсен, после завоевания которого далее двигаться они не решились, а Европа не смогла оказать согласованного сопротивления. Позже хан Батый не стал продвигаться с войском на Запад, он осел на берегах Волги, образовав свое легендарное государство Золотую Орду.

В 1251 году состоялся курултай, на котором новым ханом монголов был выбран Мункэ. Хан Бату поддержан нового престолонаследника, посетив старую столицу Каракорум, в свою очередь Мункэ признал за ханом Бату право контролировать земли Руси, Северного Кавказа, завоеванные земли были заново перераспределены между наследниками.

Как человек своего времени хан Бату был знаком с Александром Невским, первая их встреча состоялась еще в 1247 году, а в 1252 году, вернувшись в свои владения на Западе, Бату хан разбил князя Андрей Ярославич, престол которого был воздвигнут Александр Невский, плативший исправно дань монголам. [5, с. 24]

В 1254 г. Бату-хан перенес столицу своего государства в Нижнее Поволжье, основав город Сарай-Бату (ныне Астраханская область, село Селитренное). Император Монке ввел обязательство выплаты по налогам, которая началось зимой 1254-1255 гг. В 1255 году хан Бату, заложив основы империи Золотая Орда, умер в столице Сарай-Бату.

Хан Бату был одним из ярчайших представителей монгольской элиты, именно он основал мощное государство Золотая Орда, которая вела имперскую политику по отношению к городам России и Западной Европы. Русские летописцы описывали хана Бату как жестокого тирана, порабощавшего мирное население, от руки которого они несли несправедливые наказания. В то время как тюркская и монгольская знать оценивала его как сильного правителя, ловкого и умного стратега, и справедливого человека. Кыпчакское государственное образование было создано с наименьшим применением силы, отмечается, что монголы не вели кровопролитных войн, вырезая все местное население. Напротив, города и села присоединялись к монгольскому государству того времени без особых кровопролитий, при том как местное население лишь выплачивало дань.

Фактическое создание государства Золотой орды совпадает со временем проведения завоевательной и колониальной политики хана Бату – 1247 г. Государство протянулось от Алтая на Востоке до Дуная на Западе, включало земли Кавказа на юге, а на севере охватывало города Калугу и Тулу, таким образом подчинив себе Центральную Россию. [6, с. 32] Государство хана Бату, все еще входило в Улус Джучи, и также подразделялось на 4 территориально-административные единицы, с центрами в Хорезме, Сарае, Крыму, и Дешт-и-Кипчаке. Великую Золотую орду составляли около 100 городов, в одном только Сарай-Бату проживало сто тысяч человек. Средневековые города не имели стен, многочисленная конница оберегала жителей от нападений со стороны вражеских соседей. Хана окружали многочисленные помощники и соратники беклярбеки, которые выполняли функции командующих армией, а также визири главы казначейства.

После смерти Бату хана, государством стал управлять его сын Сартак, который умер через полгода, после получения одобрения у Мункэ. Сартак вел дружественные отношения с христианами, после его вошел на престол хан Берке. [7, с. 43] Брат Бату – Берке хан, из политических соображений принял ислам, что помогло хану привлечь на свою сторону арабоязычных ремесленников и торговцев

из Средней Азии. В 1266 году государство Золотая орда, становится полностью независимой от монгольской империи и проводит собственную политику независимого государства. [8, с 54]

Таким образом, при тщательном изучении отечественной истории, в том числе по восточным рукописям, можно отчетливо увидеть, что применение терминологии «Улус Джучи» и «Золотая орда», относится к государственным образованиям, разного периода. Улусом Джучи назывались обширные территории, включавшие как Алтай, так и Западную Сибирь, включали как Кок орду, так и Ак Орду. В то же время термин «Золотая орда» применялся отдельно к имперскому государству, созданного ханом Бату, умело проводившего свою могущественную завоевательную политику, земли которого простирались аж до Западной Европы. В то же время Улус Джучи («Улуг улус») существовал изначально, с момента своего образования в качестве отдельного государства, а наименование «Золотая орда» возникло в зарубежной историографии только в 1566 г., при упоминании его в книге «Казанская история», когда само государство уже перестало существовать.

Список использованной литературы:

- 1 *Абусейтова М.Х. (сост.) История Казахстана в персидских источниках. Том 4. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды – Алматы: Дайк-Пресс, – 2006. – 620 с.*
- 2 *Почекаев Р.Ю. Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Евразия, 2012. – 455 с.*
- 3 *Почекаев Р.Ю. Золотая Орда история в имперском контексте. – СПб.: Наука, 2017. – 206 с.*
- 4 *Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы на Руси. 1223-1502 / пер. с нем. С.Ю. Чупрова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2019. – 415 с.*
- 5 *Хакимов Р.С., Фаверо М.Д. (ред.) Золотая Орда в мировой истории / Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. – 968 с.*
- 6 *Трепавлов В.В. (науч. ред.) Краткая история Золотой Орды и татарских ханств. К 750-летию Золотой Орды. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 136 с.*
- 7 *Шамильоглу Ю. Племенная политика и социальное устройство в Золотой Орде. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2019. – 260 с.*
- 8 *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том I – СПб. – 1884. – 588 с.*

References:

- 1 *Abuseitova M. Kh. (comp.) History of Kazakhstan in Persian sources. Volume 4. Collection of materials related to the history of the Golden Horde-Almaty: Daik-Press, - 2006. - 620 p.*
- 2 *Pochekaev R. Yu. Tsars of the Horde. Biographies of the khans and rulers of the Golden Horde 2nd ed., ispr. and add. - St. Petersburg: Eurasia, 2012. - 455 p.*
- 3 *Pochekaev R. Yu. The Golden Horde history in the Imperial context. - St. Petersburg: Nauka, 2017. - 206 p.*
- 4 *Spuler B. The Golden Horde. Mongols in Russia. 1223-1502 / trans. from the German S. Yu. Chuprov. - M.: ZAO Tsentrpoligraf, 2019 – - 415 p.*
- 5 *Khakimov R. S., Favero M. D. (eds.) The Golden Horde in World History / Collective monograph. - Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2016. - 968 p.*
- 6 *Trepavlov V. V. (scientific ed.) A brief history of the Golden Horde and the Tatar Khanates. To the 750th anniversary of the Golden Horde. - Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2019. - 136 p.*
- 7 *Shamiloglu Yu. Tribal politics and social structure in the Golden Horde. - Kazan: Sh. Marjani Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, 2019. - 260 p.*
- 8 *Tiesenhausen V. G. Collection of materials related to the history of the Golden Horde. Volume I-St. Petersburg. - 1884 – - 588 p.*

УДК 794.11
ГРНТИ 03.20.01

Ф. Х. Халидуллин¹

*¹тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ,
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы, E-mail: kizatulla@mail.ru*

ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ САРАЙШЫҚ ҚАЛАСЫНДА МӘДЕНИЕТ ПЕН ӨНЕР САЛАСЫНЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ САУДА ЖОЛЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада автор ортағасырлық Жошы дәуіріндегі Сарайшық қаласының мәдениеті мен өнердің дамуына және сол кезеңдерде Сарайшық пен Хорезм, Бұқара, Хиуа хандығымен сауда-саттық, мәдени мәселелер мен араласуы негіз болады. Автор бұл мәселені баяндауда Ресей зерттеушілері мен жиһангездерінің, археология және этнология ғылымы мамандарының зерттеулеріне сүйенген. Сарайшық қаласын зерттеуде Алтын Орда тарихының бір кезеңі деп қарастырамыз. Олай болса, Жошы хан дәуірінің мәдениеті мен қалалық даму сатысының белестерін зерттеуі – мақаланың басты ұстанымы.

Түйінді сөздер: Сарайшық, мәдениет, тиын, сауда, ұлыс, археология, жәдігерлер, жол тораптары.

Khalidullin G.Kh.¹

*¹ Doctor of Historical Sciences, KazNPU named after Abay,
Republic of Kazakhstan, Almaty, E-mail: kizatulla@mail.ru*

SOME PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF URBAN CULTURE AND ARTS, PROMOTION OF THE TRADE ROUTE IN MEDIEVAL SARAIKHIK

Abstract

In the article the author reveals the essence of the development of urban culture and the art of the city of SaraiChik by the Ulus of Jochi6 Golden Horde. There are certain shaped caravan tracks from Ural river to Khiva and Bukhara. Researchers have repeatedly relied on a reference written by travelers in Europe and Russia. Thus, the author concludes that the caravan tracks from Saraychik to Urgench and its difficult paths were very easily explored by Russian researchers.

Keywords: SaraiChik, culture, coin, trade, ulus, archaeology, artifacts, caravans.

Халидуллин Г.Х.¹

*¹доктор исторических наук, профессор, КазНПУ им.Абая,
Республика Казахстан, город Алматы, E-mail: kizatulla@mail.ru*

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ И ИСККУСТВА, СТАНОВЛЕНИЕ ТОРГОВОГО ПУТИ СРЕДНЕВЕКОВОГО САРАЙЧИКА

Аннотация

В данной статье автор раскрывает сущность развития городской культуры и искусство города Сарайчика Улуса Джочи Золотой Орды. Показаны определенные сложившиеся караванные пути от Урала до Хиуа и Бухары. Исследователи неоднократно опирались на ссылку, написанную путешественниками Европы и России. Таким образом, автор приходит к выводу о том, что караванные пути от Сарайчика до Ургенша и его трудные пути были очень доступно исследованы русскими исследователями.

Ключевые слова: Сарайчик, культура, монета, торговля, улус, археология, артефакты, караванные пути.

Орта ғасырдың Сарайшық қаласы мәдениеті мен қолөнері дамыған білім мен ғылым ордасы болды. Азия мен Европа мәдениеті мен өнерін қоса қабылдаған қалада мәдениет жылдам өркендеген. Мұнда сәулетті құрылыстар салынып, қала қорымы адамдар тәуіп ететін қасиетті әулиелі орынға айналған. Әсіресе, қолөнер бұйымдары дамып, қыштан ыдыстар мен түрлі бұйымдар жасау өркендеген. Соның нәтижесінде жергілікті маман-қолөнершілер өзінің сапалы әрі сәнді қыш ыдыстарын тауар ретінде сатумен де айналысқан.

Орта Азия мен Оңтүстік Қазақстан жеріндегі қалалардағы қыш өндірісі моңғол шапқыншылығынан соң тоқырауда болса, ал Сарайшық көзешілері халық сұранысын қанағаттандырып отырған.

XIII ғасырда Европа мен Азия арасындағы керуен саудасы кең құлашын жайды. Қытайға теңіз жолы ашылғанға дейін керуен жолдарының мәдени маңызы зор болды. Осы керуен жолындағы ең басты тораптарының бірі – Сарайшық қаласы болатын.

Сарайшық қаласының орнын алғаш зерттеген академик Ә.Х.Марғұлан Бүкіл Одақтық археологтар кеңесіндегі баяндамасында ерекше атап өткен болатын. Қазба нәтижесінде табылған заттардың барлығы да Сарайшықтың өзінде дайындалған, себебі ірі шеберханаларды айтпағанның өзінде, қалада керамикалық ыдыстарды жасау кезіндегі өндірістік қалдықтар өте жиі кездесетін [1].

Ғалымның негіздеуінше көп қызықтыратын заттардың бірі ірі құрылыстардың қабырғаларын әшекейлейтін плиталардың табылуы. Бұл плиталар басқа керамикалық жәдігерлер сияқты өндірістік қалдықтар өте мол кездеседі деп көрсетеді.

Ғұлама ғалым бұл заттарды жасаған жергілікті шеберлер екенін атап көрсеткен және қыш ыдыстардың атауының қазақша баламасын жазған. Бүгінгі күндерде бұл атауларды археологтар сөздік ретінде пайдалануда [2].

«По данным источникам, у кипчаков существовало хорошо развитое гончарное производство. На это указывает перечень названий глиняных сосудов, приводимых в кипчакских словарях, и обилие керамики городов нижней Сырдарьи, Сарайчика и Волжского низовья. По словарю кипчакского языка общее название гончарных изделий – козе, удлиненный глиняный сосуд с раструбом – чигыр козесы, кувшин – бардак и т.д., большой резервуар типа хума-куб или куб. Такой куб с надписью найден в Сарайчике и хранится в Гурьевском краеведческом музее» [3].

Сарайшықта қыш ыдыстарын зерттеген археолог Агеева Е.И. олардың сапасы мен сәнділігіне ерекше баға берген. Орта Азияда керамика өндірісі тоқырауға ұшырағанда, қалада көзе жасау ісі өркендеді. Бұның өзі қалада көзелерді сыртқа сату саудасын жандандырды. Қыш ыдыстарының көркемдігі мен сапасының айрықша екенін И.Тасмағамбетов пен З.Самашевтың «Сарайшық» атты кітабынан көруге болады. Онда керамикалық көзелердің жүздеген үлгісі жарияланған [4].

Сарайлар мен үйлер, мешіттер, кеспелер, т.б. құрылыстар салу үшін құрылыс заттары, қыш кірпіш өндірісі дамыған. Оларды безендіру үшін қаптама, сырлы қыш тақталар, оюлы қыш тақталар т.б. құрылыс материалдары қажет болды. Бұл үшін цехтік кірпіш шеберханалы салынған. Сапалы саз қажет болды. Шикізат үшін, сапалы қыш кеніштері ашылып, саз өндірілген. Бұл өндіріс көп қаража пен адам күшін қажет етті. Цехтік жүйе қалыптасты, өндірісте көлемі ұлғайды. Бұндай ұйымдарда жүздеген адамдар қызмет істеді. Қаладан кірпіш күйдіру ошақ (құмандары) ашылуы осыны көрсетті. Сарайшықтан табылған жазуы бар құмыра ерекше. Оның биіктігі 80 см, ернеуі, көлемі 28,5 см, түбінің көлемі 23 см, қызыл қоңыр түсті белінде 5, шығында 1 қатар толық өрнегі бар. Орта ғасырлардағы керамикалық ыдыстардағы жазу негізінен, Құраннан үзінді, адам аты, шеңбердің таңбасы және өрнек ретінде мағынасыз «араб жазуы» сән ретінде сырлы ыдыстың ернеуіне жазылған.

Ал, ұлы философиялық дастаннан үзінді жариялау өте сирек кездесетін жәйт. Сарайшық халқының сүйікті кітабының бірі Жүсіп Баласағұнның «Құтты білігі» болса керек. Оның дастандарын арнайы тапсырыспен көзешілер, ыдыстарға жазған. 1909 жылы Орал казак-орыс әскерінің генералы Н.Дубасов археологиялық қоғамның шығыс бөліміне хабарлаған. Ол туралы В.В.Бартольд былай деп жазған: «До сих пор приведено в известность очень небольшое число списков Кутадгу Билик: однако находка, сделанная в 1909г. Сарайчиковском поселке при устье Урала первый глиняный кувшин с надписями, заключающим в себе прифаз некоторых стихов Кутадгу Билик, заставляет полагать, что оно произведено было волею же несколько популярнее, чем можно было бы думать по количеству дошедших до нас списков».

Бұл жазуды лингвист К.К.Юдакин 1947 жылы оқып, аударған. Ол араб әрпімен жазылған.

Кісі көркі – жүз, ал жүз көркі – көз, ауыз көркі – тіл, бұл тілдің көркі – саз. Перевод: Красота человека - это лицо, красота этого лица – глаза; Красота глотит это – язык, к красота языка – слова.

Шу өңіріндегі Баласағұн қаласында X-XII ғғ. өмірге келегн дастан XIV ғасырларда өте танымал сүйікті кітап болды.

Сарайшық қаласында туып, өмір сүрген көптеген ғалым-ақындар, ғұламалар есімдері мен олардың еңбектері өкінішке орай бізге жеткен жоқ және белгісіз. Солардың бірі Сайер Сарай (1321-1391жж.) Сарайшықта туып, Мысырда өлген. Қыпшақ ақыны, аудармашы, ғалым. Кейбір деректерде ол Сарайда туған дейді. Ол өз шығармаларын Алтан Орда хандарына тарту еткен. Өмірінің соңғы кезеңдерін мәмлүктер билеген Мысырда Египетте өткізген. 1391 жылы орыс «Гүлстан» атты дидактикалық дастанының түп нұсқасы 1915 жылы табылды, фото көшірмесі 1954 жылдан Анкарада сақтаулы. 1968 жылы орыс графикасына негізделген транскрипциясы Ташкент қаласында жарық көрді. Поэма қыпшақ тілінде жазылған. Сюжеті 1258 жылғы Сағдидің «Гүлстан» поэмасынан алынған. «Гүлстан бит-турки (Түрік тілінде Гүлстан) деп аталады. Оны Сарай қаласында бастап Египетте бітірген. Оның дастаны ағылшын түпнұсқасы Голландияда Лейдек университеті кітапханасында сақтаулы. Ол сегіз тараудан тұрады.

- 1- Ел билеушілер туралы;
- 2- Халық бұқарасы жайында;
- 3- Қанағат – нысаптың пайдасы жөнінде;
- 4- Тілге сақ болу пайдасы туралы;
- 5- Жігіттік шақтың көріністері хақында;
- 6- Кәріліктің адамды кәріп етіп қоятыны туралы;
- 7- Тәлім-тәрбиенің әсері жайында;
- 8- Өңгімелесудегі әдептілік мәселесі туралы.

Мұның бәрі прозалық қисса-хикаят түрінде айтылады. Оның аудармасы еркін өз ой-пікірін, өлеңдерін қоса отырып, қыпшақ тіліне түсінікті қылып аударған:

«Сәулесің білімнің, ұстазысың дарынның
Қайнарысың ғылымның, қарындасысың қашанда
Жаның сенің құшақ-құшақ раушан гүлін қаласа,
Менің осы гүлістанымның бір бетін оқып шық.
Көркемділігін раушанның, ұмытарсың сонда сен,
Ал, гүлстан жаныңды қуанышты толтырар.
Мұнда ғажап тамаша.
Тіпті «Хұсрау мен Шырында» жоқ шығар.
Бұл әсемдіктің гүлстаны гүлбағы
Бұлбұл – сол бақтың жемісі ғана емес пе?»

Сайер Сарай шығыстың ұлы шайыры Сағди Ширазидің «Гүлстан» атты ғажайып шығармасын қыпшақ халқына түсінікті тілде аударып, талай ұрпаққа тәлім-тәрбие берген.

Әлемдік әдебиеттің інжуінің бірі болған еңбек. Ақын өзінің лирикаларын, өзімен тұтас сегіз шайырдың газелдерін енгізген. Сайер шығармашылығы XV ғасырдағы түркі, соның ішіндегі қыпшақ әдебиетінің қалыптасып, дамуына зор ықпал жасаған [5]. Сарайшықта өмір сүрген екінші ғалым Рабғұзи Жәнібек занның тапсыруымен Сарайшықта «Қисса сұл Әмбиян» тақырыбындағы атақты ғылыми еңбегін жазған. Ол шағатай-татар тілінде Қазанда басылды. Ал, қалған ғұламалар аттары мен еңбектері белгісіз.

Сарайшықта ислам дінінің өкілдері: сейіттер, шейхтер, молдалар, қажылар өмір сүріп, қызмет еткен. Мешіттер мен медреселер санының халыққа білім берілген [6].

1333 жылы Сарайшыққа келген Ибн Батута суфийлік мекемеге зави барғанын айтады. Бұл суфилік мешіт болған болса керек. Европа мен Азия мәдениеті мен өнерін қатар қабылдаған қала өз заманында ең өркендеген мәдени орталық болғанын айғақтайды. Қалада бірнеше діни орталықтар бейбіт қатар өмір сүрген. Моңғолдардың бір ерекшелігі діни-нанымдарға қысым көрсетпеуі, әр түрлі діндердің дамуына себеп болған.

Қалада әр түрлі діни миссионерлер өз діндерін уағыздады. Европада христиан мен католик дінінің таратылуына миссионерлер ағылды. Олар сарайшық қаласы арқылы Азияға жол тартты. В.В.Бартольд мынандай дерек келтіреді: «Миссионер Паскале, проековский в 1338г. из Таны в Сарай, из Сарая по Волге и Батинскому (Каспийскому) морю в Сарайчик, оттуда в телегах, заряженных верблюдами в Ургенч».

Қаланың тұрмыстық-мәдени құрылыстары қала халқына қызмет етті. Қоғамдық моншалардың қалдықтары 1997-2005 жж. археологиялық қазбалардан табылды. Моншаларға көлемі 25x25 см қыш кірпіштері пайдаланылып, байланыстыруша ретінде гипс пен ганшты пайдаланған. Қаладағы қалдық суда ағызу үшін қыш құбырлар қолданылған. Хан сарайлары өзіндік сәулет жағынан келген қонақтарды таң-тамаша қалдырған. Қала ішінде саудагерлерге арналған керуен сарайлары мен қонақ үйлер салынған. Жайық өзенінің ағысы, ну орман мен шалғын жанынан салып жатқан өзен қала өміріне нәр беріп, нұrlандырып тұрған. Сол кезеңде қаланың аты бүкіл әлемге әйгілі болған.

Сарайшық қаласы 1580 жылы әлі ірі, бай қалалардың бірі болатын. Ол Батыс Қазақстан аймағындағы Ноғайлы астанасы болды.

«Богатый цветущий Сарайчик находился на древней караванной дороге из Азова в Ургенч, достигал пяти верст в окружности и был защищен высоким земляным валом. Внутри крепости находилась старинная ханская цитадель, стояли кирпичные дворы знати, покрытые мрамором и цветными образцами, находился монетный двор. За городом располагались один из древнейших некрополей эпохи Золотой Орды, где были захоронены многие известные деятели степи. В частности, здесь был мавзолей выдающегося казахского хана Касыма, умершего в 1523 г.»

Бұл кезеңде Сарайшық қаласында 2000-ға жуық тұрғындар өмір сүрген [7].

Сарайшықтың мәдени қабаттарында Жошы ұлысы, одан кейінгі дәуірлердің қарқынды да қайнаған тіршілігі мен өзаралық қарым-қатынастарының, айрықша оқиғаларының айғақтары сақталынған. Сонымен қатар Сарайшықтың қала мәдениетінде оның айналасындағы өңірдің, оған жақын Еділдің төменгі бойы мен Хорезм, Таяу Шығыс қалалар мәдениетінің синхрондық материалдарымен салыстырғанда, Сарайшық далалық өркениетімен терең тамырлас болғандығы, әсіресе Дешті-Қыпшақ және Ұлы Дала империясының басқа да шеткер жақтарымен тығыз қатынасқан ерекшеліктері басым мол екендігі анықталды.

Сарайшықтың нумизматикалық материалдары аталмыш аумақтардың тиын соғылымдарымен салыстырғанда өзіндік ерекшеліктері де бар. Осы қалалардың нумизматикалық мліметтері бойынша әдебиеттер баршылық. Алайда, салыстырмалы анализ жасау үшін Сарайшықтың Жошы Ұлысы, Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығы дәуірлеріндегі саяси және экономикалық өміріндегі бәрсыпыра кезеңдерімен тығыз байланыста өрілген нақты рөлін түсінуге қордаланған материалдар тым жеткіліксіз деп білеміз [8].

XVIII ғасырда Ресей империясы Хиуа хандығына алып баратын қолайлы жолдардың бағыттарын зерттеу мақсатында бірнеше әскери экспедициялар жіберіп отырды. Бұл экспедициялардың бастапқы тірек нүстесі Сарайшық қаласы және Ноғай жолы болды. Экспедиция географиялық аймақтардың табиғаты, жануарлар әлемі, жер бедері, тарихы, мәдениеті туралы ақпараттар жинады. Осындай ғалым-саяхатшылардан И.Г.Гербер, И.П.Фальк, А.И.Левшин, Ф.Ф.Берг, В.Григорьев, А.Е.Алексеев, А.Лоскутов т.с.с зерттеушілер өз еңбектерінде біз үшін құнды деректерді жазып қалдырған [9].

А.И.Левшин «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацских, степей» атты еңбегінде Сарайшық және Хиуа қалалары ортасында сауда керуен жолының төмендегі үш тармағын бөліп көрсетеді. Олар:

1. Сарайшықтан тентек Сорға келіп, одан Білеулі аймағы арқылы, көне бекіністердің бірі болған Ұзынтамның жанынан Сағыз өзенінен өтеді. Кейін Қайнар тауын жағалап отырып, Жем өзеніне жетеді, одан кейін Боқаш әулие қорымы жанынан өтіп, Ұшқанға келеді. Жолдарын желді тауының оң жағасымен жалғастырып, Үстіртке барады. Үстірттен Сам құмы арқылы Айбоғұр алқабымен Айдабол құдығына жетіп одан Ақтөбе Күркіруге жетеді.

2. Жем өзенінен Үстірт арқылы Желді тауының жанымен жүріп өтіп, көптам арқылы Қосбұлақ құдығына жетеді, одан Есекқырған даласымен керуен Үстірттен түсіп ежелгі Үргенішке келеді.

3. Сарайшық бекінісінен Хиуаға қарай баратын жол Қайнар тауының жанынаншығысқа қараай бұрылып, Сарықасқа құдығымен бір күндік алқбаы арқылы Аққаудан бұлағына жетеді. Үстіртке Арсай мен Қарсай жырлары арқылы көтеріліп, Аралға жетеді. Аралды жағалап, Дуаналы құлама мен Құлмағыр шығанақтары арқылы Амудария жағасындағы Қоңырат қаласына жетеді. Ол өзінің саяхаты барысында барған қалалары, керуен сарайлар мен басқа да жер-су атауларына қысқаша мәліметтер келтіреді. Сонымен қатар жоғарыда келтірілген Сарайшық-Хиуа қалалары арасындағы, Ноғай жолы аталатын сауда керуен тармағы көптеген қала мен керуен сарайлардың ішінде көпшілігі қиратылғанын жазған. А.И.Левшин өз еңбегінде Ұзынтам, Боқаш әулие, Ұшқан, Чинке және Көптам керуен сарайларының қиратылғаны туралы мәліметтер қалдырған [10].

А.И.Левшин Сарайшық пен Хиуа (Көне Үргенш) қалалары арасындағы сауда жолының үш тармағын бөліп көрсетсе, кейбір деректерде тек қана екі тармағы көрсетіледі. Мысалы, Сарайшықтан бастау алған сауда-керуен жолдары Жайық өзенінен екі бағытқа бөлінген. Бірі солтүстік тармақ-ол Сарайшықтан бастап Үстірт (Қос-құдық) жазықтығының солтүстік-батыс бөліктеріне дейін болса, оңтүстік тармағы-Қосқұдықтан бастап Көне Үргенішке (Хиуа) дейін барған. Жоғарыдағы бірінші тармақта 1803 жылдары Оренбург зерттеушілері ізденістер алып барған. Зерттеушілер нәтижесінде Сағыз өзені бойындағы Таскешу су асты көпірі Үстірттің солтүстік-батыс шыңында орналасқан Ұшқан ата, Қосқұдық, Көптам, Сам секілді керуенсарайлардың қирандыға айналғандығын келтіреді [11].

Ә.Х. Марғұлан 1951 жылы Бүкіл Одақтың археологтардың кеңесінде жасаған «Сарайшық қазбалары» атты баяндамасында: «Сарайшық қаласы XIII ғасырдың II жартысынан бастап XV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың ең басты қалаларының бірі болды және Шығыс Европа мен Орта Азияны, Қытайды өзара байланыстыратын керуен жолының өте маңызды түйініне айналды» деп баяндады.

Сарайшық ірі сауда орталығы болғаны туралы Ә.Х. Марғұлан былай дейді: «Феодализм туып, көркею заманында және осыған байланысты халықаралық сауда мен айырбастық жандануына сәйкес, сауда жолдарының бойынан елді мекендер пайда болып отырған. Бұлар тіпті географиялық қолайлы орналасу жағдайларына байланысты экономикалық жағынан іріленіп, көрікті қалаларға да айналып, тарихи дамуымызда елеулі із қалдырған. Сондай жолмен Қазақстан территориясында пайда болған «Ортағасырлық қалалардың бірі - Сарайшық».

Қазақ археологиясының негізін ғылыми түрде қалаушы Ә.Х. Марғұлан: «Сарайшық пен Үргеніш арасындағы керуен жолдарында көптеген «Керуен Сарайлар» қалыптасқан. Бұл «Керуен Сарайлар» Сағыз, Қайнар және Жем өзендерінің бойларында өмір сүрген» десе, орыстың белгілі өлкетанушысы П.И.Рычков «Керуен Сарайлар» мен бекеттерде шағын көлемдерде де болса тұрақты, яғни, отырықшы өмір салттары қалыптаса бастаған», - дейді.

Тарихшы ғалым А.Ю.Якубовский: «XIII және XIV ғасырлардағыдай Орта Азия ешуақытта да Шығыс Европа мен бүкіл феодализм дәуірлерінде қарқынды да, жүйелі сауда жасап көрген жоқ. Сарай Бату мен Сарай Берке қалалары ірі қол өнер өндірісі мен сауда орталығы бола тұра XIV ғасырда Қытай, Орта Азия, Кавказ және Персиямен сауда жасауда орасан зор шешулі рөл атқарды – деп, тұжырым жасайды.

Әрине, бұл тұжырымдарда біз Сарайшық қаласының Европа мен Азияны жалғастырудағы мәні жоғарыда аты аталған қалалардан ешқандай кем емес маңызды рөліне күмән келтіре алмаймыз. Себебі, Сарай Бату мен Сарай Берке қалаларынан Орта Азия қатынайтын керуен жолы- тек қана Сарайшық арқылы өткен. Олай болса, Сарайшықтың XIII-XV ғасырлардағы халықаралық және құрылық аралық саудадағы орны барынша нығайған кезеңі. Сондықтан да бұл мәселені айрықша зерттеп, арнайы әңгіме жасауға тұрарлық жай, өйткені «Ұлы Жібек жолы» зерттеген көптеген тарихшы-зиялылар В.К.Бартольд, А.Н.Зеленский, С.П.Толстов тағы басқалары оның тарихы біздің жыл санауымыздан бұрын басталған дәйектеумен қатар, ғасырлар сауда ұлғайып, Хазар мен Хорезм саудасы Сарайшық, Ақтөбе, Тас кешу, Ақмешіт, Ұшқан, Қарашүңгіл, Бейнеу, Құсшы, Білеулі және Қоңырат арқылы Үргенішке жететінін жазады.

Қазіргі кезде Сарайшық қаласы апаттық жағдайда тұр, ол тез арада жойылып кетуге аз-ақ қалды. Сол себептен Сарайшық қаласында жаңа археологиялық құтқару жұмыстарын жүргізу арқылы ғана нақты тарихымыздың шынайы оқиғаларына байланысты аса маңызды мәселелердің шешілуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚРОММ 2415 қор, 5 іс, 18п.
2. Сонда 22п.
3. Левшин В.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орда степей. Алматы, 1996. С.253.
4. И.Тасмағамбетов, З.Самашев. Сарайшық. 2001ж.
5. М.Қашқари «Түбі бір түркі тілі». А., 1998.
6. Мұстафин Ж. Қазақ тарихы. А., 2001. - №4. 75б.
7. Моңғолдардың құпия шежіресі. А., 1998ж.
8. З.Самашев, Р.Бурнашева... Монеты Сарайчика. А., 2006.
9. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан –Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011.-Т.9. -472 б.

10. Маргулан А.Х. *Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана*. – Алма-Ата, 1950.

11. Мендикулов М. *«Памятники народного зодчества Западного Казахстана»*. - Алма-Ата: Онер, 1987.

List of literature used:

1. Kromm 2415 fund, Case 5, 18p.
2. then 22p.
3. Levshin V. I. description of the Kirghiz-Cossack or Kirghiz-kaisatsky horde of stepai. Almaty, 1996.P. 253.
4. I. Tasmagambetov, Z. Samashev. Sarayshyk. 2001.
5. M. Kashgari "one-sided Turkic language". A., 1998.
6. Mustafin zh. Kazakh history. A., 2001. - No. 4. 75B.
7. The Secret Chronicle of the Mongols. A., 1998.
8. Z. Samashev, R. Burnasheva... The Saraychik Coin. A., 2006.
9. Works Of Margulan A. H. Comp. "I Don't Know," He Said. Margulan-Almaty: publishing house" Almaty-Bolashak", 2011.Vol. 9. -472 P.
10. Margulan A. H. from the history of cities and the construction of ancient Kazakhstan. - Alma-Ata, 1950.
11. Mendikulov M. "memory of the people of West Kazakhstan". - Alma-Ata: Oner, 1987.

ҰЛЫ ЖЕҢІСКЕ – 75 ЖЫЛ
75 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ
75th ANNIVERSARY OF THE GREAT VICTORY

УДК 947.1/9
ББК 63.3(2каз)
ГРНТИ 03.20

А.С.Абдирайымова¹, А.Б. Сарсенбаев², Р.С.Жаркынбаева³

*¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА.
Қазақстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru*

*²тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. М.Тынышбаев атындағы ҚазККА.
Қазақстан, Алматы. e-mail: zhigit1991@mail.ru*

*³тарих ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.
Қазақстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru*

ҰЛЫ ЖЕҢІС МЕРЕКЕСІ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ОЙЛАР...

Аңдатпа

Мақалада Ұлы Отан соғысына қатысты мәселелердің әлі де толық зерттелмей жатқаны туралы сөз етіліп, қазіргі кезде көптеген Екінші Дүниежүзілік соғысына жаңа көзқарастардың пайда болғандығы туралы сөз етіледі. Оларға мысал ретінде, соғыс барысында неміс әскері мен Кеңес үкіметі арасындағы қатынастар, ұлтаралық араздықтар, күштеп қоныс аудару, Екінші майданның ашылуы, Ұлыбританияның ресми ұстанған позициясы, т.б. мәселелердің уақыт өткен сайын жаңа қырларымен танытылып келетіндігі. Себебі, бұрыннан құпия болып келген көптеген құжаттардың ашылуы, кейбір мемлекеттердің тарих сахнасынан кетуі, т.б. факторлардың зерттеулерге әсер ете бастауында жатыр. Аталмыш мақалада жоғарыда айтылған мәселелерге жаңаша көзқараспен қарап, авторлар Қазақстанның Екінші дүниежүзілік соғысқа қосқан үлесі мен күшпен көшірілген халықтармен қатынасына тоқталып өткен.

Кілт сөздер: Ұлы Отан Соғысы, Екінші майдан, құпия құжаттардың ашылуы, ұлтаралық қақтығыстар, күштеп қоныс аудару.

A.S. Abdiraiymova¹, A.B. Sarsenbayev², Zharkynbayeva R.S.³

*¹Candidate of historical science, Associate Professor.
Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshpayev,
Kazakhstan, Almaty. e-mail: ard_69@mail.ru*

*²Candidate of historical science, Associate Professor.
Kazakh Academy of Transport and Communications named after M.Tynyshpayev,
Kazakhstan, Almaty. e-mail: zhigit1991@mail.ru*

*³Doctor of Historical science, Professor. Kazakh National University named after al-Farabi.
Kazakhstan, Almaty.e-mail: r_seidali@mail.ru*

ON THE EVE OF THE GREAT VICTORY ...

Abstract

The article presents a new view of the events of the great Patriotic war, since until today many aspects of the Second World war were not sufficiently studied. The war year events as the relationship of the Soviet government with the German army, ethnic conflicts, forced deportation, the opening of the Second front, the official position of the British government, and many other problems are revealed by modern researchers of the war year events from a new point of view. This process recently has been influenced by many identified factors. For example, the declassification facts of many “secret” documents, the disappearance of some states from the historical and political world arena. The authors tried to express a new point of view on the above

events, as well as they assess the role of Kazakhstan in the Second World war and the relationship of the population of our Republic with forcibly deported peoples.

Keywords: Great Patriotic war, Second Front, declassification of archival documents, interethnic conflicts, forced deportation.

А.С. Абдирайымова А.С.¹, А.Б. Сарсенбаев², Р.С.Жаркынбаева³

*¹кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им М.Тынышпаева.
Казахстан, Алматы. e-mail: ard_69@mail.ru*

*²кандидат исторических наук, доцент. КазАТК им.М.Тынышпаева.
Казахстан, Алматы. e-mail: zhigit1991@mail.ru*

*³доктор исторических наук, профессор. КазНУ им. аль-Фараби.
Казахстан, Алматы. e-mail: r_seidali@mail.ru*

В ПРЕДДВЕРИИ ВЕЛИКОЙ ПОБЕДЫ...

Аннотация

В статье представлен новый взгляд на события Великой Отечественной войны, так как до сегодняшнего времени многие аспекты Второй Мировой войны были не достаточно исследованы. Такие события военных лет как межнациональные конфликты, насильственная депортация, открытие Второго фронта, официальная позиция правительства Великобритании и многие другие проблемы раскрываются современными исследователями событий военных лет с новой точки зрения. На данный процесс оказали влияние множество факторов, выявленных в последнее время. Например, рассекречивание многих архивных документов с грифом «секретно», исчезновение некоторых государств из исторической и политической мировой арены и т.п. В данной статье авторы попытались высказать новую точку зрения на вышеуказанные события, а также ими даётся оценка роли Казахстана во Второй мировой войне и на взаимоотношения населения республики с насильственно депортированными народами.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Второй фронт, рассекречивание архивных документов, межнациональные конфликты, насильственная депортация.

Ағымдағы жылы біз еліміздің мемлекеттік мерекесі – Ұлы жеңістің 75 жылдығын атап өткелі отырмыз.

Осыдан 25 жылдан астам уақыт бұрын «Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы» конституциялық заң қабылданғаннан кейін еліміздің дамуында жаңа өзгерістер басталып, тарихымыздың жаңа кезеңдерінің беттері ашылды. Тарихты зерттеудің жаңа жолдары ұсынылып, бұрынғы тарихымыз түбегейлі қайтадан қарала бастады. Атап айтсақ, 1941-1945 жылдары болған соғысты «Отан соғысы деп атауға болмайды, КСРО қазақтардың отаны емес» деген көзқарастар көптеп туындағанымен, тарихшы ретінде айтарымыз, әр адам өз дәуірінің тұлғасы болып келеді. Біздің ойымызша, қазір қатары азайып бара жатқан ардагерлеріміздің отаны – КСРО болғандықтан, бұл атауды сол ардагерлер үшін сақтап қалуымыз керек. Себебі, ол дәуірдің адамдарының саны да, санасы да қазір кезде жаңа дәуірде өзгерістерге ұшырағанымен, тарихтың 50 млн. астам адамның қанымен жазылған бұл «қаралы парағын» санадан жыртып тастау мүмкін емес [1, 3-5 бб.].

Бүгінгідей кең байтақ жері бар, терең тарихы бар қазақ елі шын мәнінде осы ардагерлерімізге қарыздар халық. Қазақ халқы ертеден өршіл, батыр мінезді халық екені анық. Ұлы отан соғысына дейінгі кезеңдерде, қазақ халқы өз тарихында ұлт ретінде талай мәрте жойылып кете жаздап, тағдырдың талай ащы зары мен тауқыметін тартты. Бүгінгі тәуелсіздікке дейінгі аралықта халқымыздың сан ғасырлық аумалы-төкпелі тағдыры, арманы мен болашаққа ұмтылысы, арпалысқа толы күресі жатыр. Тәуелсіздік жолындағы күресте іштей булыққан бұлқынысы мен өкініші, жеңістері мен жеңілістері қатар жүрді [2, 23-25 бб.].

Кең көсілген Арқадан кербез Алатауға дейінгі, алтын тамыр Алтайдан кәрі Каспийге дейінгі аралықтан ұлан-ғайыр даланың ұлы өркениетін қалыптастырған батыр бабаларымыздың қайсар мінезі арқасында орта ғасырда қазақ ұлысы қалыптасып, қазақ хандығының жеке ордасы тігілді.

Бұл кезең қазақ халқының болашағы үшін шешуші тарихи сәттердің бірі болғаны рас. Алайда, жеке хандық құрылғанымен, қазақтың басына баянды бақ пен бейбіт өмір орнай қалмағаны тағы белгілі [3, 11-21 бб.].

Әр ғасыр, әрбір дәуір қазаққа сыны мен сынағын қатар жіберуден танбады. «Ақтабан шұбырынды, алакөл сұлама» тұсында империялардың қыспағына түсіп, халқымыз ошағы мен отанынан айрылып қалудың аз-ақ алдында қалды. Ел басына күн туған сол бір алмағайып замандарда бүкіл қазақ бірігіп, тізе қосуының арқасында Орбұлақ пен Аңырақайдағы тарихи маңызды жойқын жеңістер Азаттықтың ақ туының астында желбіреді. Одан кейін де бостандыққа бұлқынған, еркіндік аңсаған ерлердің күресі толастамады.

Еркіндікті аңсаған, елдікті көксеген ұлтымыздың ұлы рухы ата-бабамызды отаршылдық саясатқа қарсы ұлт-азаттық көтеріліске бастап шықты. Халқымыздың сол асқақ, азат рухы қазақ сахарасында Абылайдың ақ туын жықпауға бар күш-жігерін салған Кенесары, Наурызбай сынды ұлттық батырларымыз бастаған 100 жылдан астам уақыт толастамаған ұлт-азаттық көтерілістерден 1916 жылғы ұлттық көтеріліске ұласқан күрестерде шындала түсті. Осыдан 90 жыл бұрын Алаш ардақтыларына қазақ автономиясын құрғызған да сол өршіл мінез, асқақ арман болатын. Егер сол бір сындарлы шақта қазақ зиялыларының басын бәйгеге тіккен белсенді істері болмағанда бүгінгі күнгі ел егемендігін елестетудің өзі аса қиынға айналары ақиқат еді [4, 128-129 бб.].

1941-1945 жылдардың арасында болған отан соғысы қазақ халқы үшін аса ауыр болды. Осы аралықта 1 млн. астам қазақстандықтың өмірін жалмаған соғыс құрбандарының жарты млн. қазақ ұлтының өкілдері еді [5, 103-105 бб.].

Сұрапыл соғыс, тек соғыс батырларын тудырып қана қойған жоқ, сонымен қатар тыл жұмыстарының ерлерін жарыққа шығарды. Қазақ халқы соғысқа материалдық және рухани жағынан үлкен көмек көрсеткен ұлттың бірі екені анық. Жұмыс күні 12 сағатқа созылып, қарттар мен жастардың шуақты күндерін ұрлап әкеткен болатын. Таңның атысы мен күннің батысына қарамай, масақ теріп, мал жайып, егін еккен қазақ халқы бір мезет болса да мызғыған жоқ. Жас балалардың жастық шағы соғыстың көлеңкесінде қалып қойып, жастардың жалынды кезеңдерінің отты шақтары соғыстың суымен өшірілген болатын. Бірақ, қазақ халқы өз болмысын, өр кеуделі рухы мен табиғи болмысын сақтап қала білді. Сондықтан да, бүгінгі тәуелсіздігімізге отан соғысының тыл және соғыс ардагерлерінің қосқан үлестері салмақты, еңбектері көлемді [6, 63-65 бб.].

Тәуелсіздік жолындағы осындай әрекет-ұмтылыстардың бәрі ел тарихының ең қастерлі «парақтары» ретінде әрқашан жадымызда мәңгі сақталатыныны сөзсіз. Сондықтан да аталардың аманаты мен ел еркіндігі үшін қыршын кеткен боздақтардың, ата-бабаларымыздың рухы алдында әрқашан тағзым етеміз. Ешкімде ұмытылмас, ешкімді де ұмытпаймыз!!!

Жеңістің 75 жылдығына орай, Ұлы Отан соғысының тарихын зерттеу, ақиқатты ашу, тарихты түгендеу тек қана тарихшылардың ғана жұмысы емес, болашақ өскелең жастардың да басты міндеті. Себебі, тарихты тұлғалар жасайды. Ал, әрбір ардагер - бұл тарихи тұлға.

Ел басына күн туған кезде өз ісімен, біліктілігімен танымал әскери мамандар түрмеде отырды және олар азаптау мен қинауды бастарынан өткізді. Олар егерде НКВД тұзағына түспей, соғыс жылдарында өз еліне қызмет етсе Жеңіс күні жақындай түсер ме еді, соғыстағы құрбандықтарымыз да аз болар ма еді деген сұрақ туады.

1941 жылы 22 маусымда Ұлы Отан соғысы басталды. Бұл соғысқа әлем халықтарының 80 пайызы қатысып, 61 мемлекет тартылып, 40 елдің жерін соғыс өрті шарпып, 110 млн адам қолына қару алды. Ал Кеңес Одағы бойынша 35 млн. адам қатысып, 27 млн. астам адам опат болды. Соғыс 1418 күнге созылды, сонда әр 4 сек сайын 1 адам қаза болды деген сөз [7, 33-45 бб.].

Соғыс басталардың алдында, жоғардан берілген бұйрық бойынша Қызыл Армияның жоғары әскери басшылары, яғни 37-38 жылғы жазалау шараларынан аман қалғандары Сталинге қарсы әскери төңкеріс жасауды әзірледі деген айыппен тұтқындалды.

Тұтқындалғандар қатарында: Қару-жарақ Халық комиссары, генерал-полковник Б.Л.Ванников; Кеңестер одағының 2 мәрте батыры, авиацияның генерал-лейтенанты Я.В.Смушкевич; Әуе шабуылының қорғаныс басқармасының бастығы, Кеңестер Одағының батыры, генерал-полковник Г.М.Штерн; Кеңес одағының батыры, авиацияның генерал-лейтенанты П.В.Рычагов; Қорғаныс халық комиссарының орынбасары, генерал-полковник А.Д.Локтионов; Бас артиллерия басқармасының бастығының орын басары, генерал-майор Г.К.Савченко; Әскери әуе Академиясының бастығы, генерал-лейтенант Ф.К.Арженухин; Кеңестер Одағының батыры, генерал-майоры И.И. Проскуров, т.б. Мемлекетке қарсы әскери төңкеріс жасаушылар ретінде айыпталғандар: Азамат соғысының

батырлары; Испаниядағы, Халхи-Гол мен Хасан көліндегі соғысқа қатысқандар; Әскери істің көрнекті теоретиктері мен практиктері, яғни әскери тәжірибесі өте жоғары азаматтардың көпшілігі болған [8, 23-35 бб.].

30-шы жылдардағы әлемдік дағдарыс көптеген мемлекеттердің экономикалық, әлеуметтік және халықаралық қатынастарын шиеленістірді. Бұл жағдай әлемдік билікке талпынған күштердің пайда болуына жол ашты. Осындай күштердің ішіндегі ең қауіптісі – Германияда орнаған фашистік тәртіп еді. Батыс мемлекеттері тарапынан ұйымдасқан қарсылықтың болмауы фашистік агрессияның күшеюіне жол ашты. 1937 жылы фашистік мемлекеттер – Германия мен Италияның милитаристік Жапониямен әскери-саяси одақ құруы екінші дүниежүзілік соғыстың негізі болды [9, 3-7 бб.].

Екінші Дүниежүзілік соғыс 1939 жылы Германияның Польшаны жаулап алуымен басталды. Франция мен Англия Германияға қарсы соғыс ашқанын хабарласа, КСРО осы жылы Германиямен 10 жылдық бейбіт келісімге қол қойды. Бұл құжат тек 1989 жылы алғаш жарияланды. Құпия келісімге сай 1939 жылы Германия мен КСРО Еуропадағы билік жүргізу аймақтарын бөліп, жаулап алу шараларын бір мезгілде бастайды. Осының нәтижесінде Германия Польшаны басып алғаннан кейін, Кеңестер Одағына Польшаның 12 млн. халқы орналасқан 200 000 шаршы км. жері өтті. Кейінірек бұл территория Украина, Белоруссияға қосылды. 1940 жылы Германия Францияны басып алғаннан кейін Литва, Латвия, Эстониядағы мемлекеттік билікті Кеңестер Одағы иеленіп, Литва, Латвия, Эстония Кеңестік Социалистік Республикалары құрылды. Қызыл Армия Прибалтикаға кіргеннен кейін Кеңестер үкіметі Румынияға бұрын Ресей империясының құрамында болған Бессарабия территориясын қайтару туралы ультиматум жіберді. Нәтижесінде Буковина мен Бессарабияның жарты бөлігі Украина КСР-іне, Бессарабияның қалған бөлігі Молдавия КСР-не берілді [10, 112-113 бб.].

Англия мен Франция Германияға соғыс жариялағанымен батыс майданда белсенді іс-қимыл танытпады. Бұл жағдайды Германия өз мүддесіне пайдаланып, 1940 жылы Дания, Норвегия, Нидерланды, Люксембург мемлекеттерін еш қарсылықсыз жаулап алды. Бельгияны жеңгеннен кейін негізгі күштер талқандалды. Нәтижесінде Франция Германиямен бейбіт келісімге қол қойса, Англия АҚШ-тан көмек сұрауға мәжбүр болды [11, 131 бб.].

Сонымен Батыс Еуропадағы әскери іс-қимылды аяқтаған фашистік Германия бастапқы міндеттерінен бас тартып, Кеңестер Одағын басып алуға дайындықты бастайды. Басып алған мемлекеттердің экономикалық, әскери ресурстарын өз мүддесіне пайдаланып, әбден күшейген фашистік Германия Кеңестер Одағына қарсы соғысты аз уақытта жеңіспен аяқтауына күмәнсіз сенді. Ал, Сталин және оның төңірегіндегілер 1939 жылғы келісімге сеніп, Германия тарапынан соғыс қаупін күтпеді.

Соғыстың алдында Розенберг идеясы бойынша, Қазақстан, Орта Азия, Солтүстік Иран, Ауғанстан территорияларын біріктіріп ислам пан-түріктік “Гросс Туркестан” немесе “Пантуркестан” мемлекетін құру көзделеді. Бірақта “Гросс Туркестан” идеясы жүзеге аспады. Оның орнына рейх 26 жаяу батальон, 111 рота және жүк тасушылар колоннасынан тұратын Түркістан легионын құруды жоспарлады. 1942 жылы құрылған Түркістан легионы құрамында неміс әдебиеттерінде 1 миллион, тарихшы Раух 650 000 адам, ал қазақстандық мамандар 180 000 - 250 000 адам болған деген мәлімет береді. Түркістан легионын қолдаушы қазақ зиялысы – М.Шоқай Түркістан легионы құрамындағы әскери құрылымдарды қажет деп таппаған. М.Шоқай фашистер лагерінде зардап шеккен жандарды қайтадан майданға жіберу адамгершілікке жатпайды, керісінше, оларды Германия зауыт-фабрикаларына жіберіп, болашақ Түркістан мемлекетіне маман-кадрларды даярлау идеясын ұсынады [12, 63-95 бб.].

Өкінішке орай, М. Шоқай 1941 жылы 27 желтоқсанда қайтыс болып, бұл идеясы жүзеге аспайды. Фашистер Түркістан легионы құрамындағы бір батальонды 1942 жылы алғаш рет Воронеж майданы маңында қызыл Армияға қарсы соғысқа қатыстырады. 193 легионер соғыспай Қызыл Армия жағына шығып кетеді, ал батальон басшысы Бақыт Байжановты фашистер тұтқындайды. Өйткені легион құрамына әскери тұтқындардың басым бөлігі фашистік концлагерлерден шығу мақсатымен ғана кірген. Олардың көбі жергілікті партизандармен байланысып, фашистерге қарсы партизан қозғалысы құрамында соғысады. Майданға түскен жағдайда Қызыл Армия жағына өткен. Өкінішке орай, бұл жағдай ескерілмеген. Отанында олар “РКФСР Қылмыстық істер кодексінің” 58-1 б, 58-3, 58-9, 59-10, 58-11 баптарымен жазаланып “сатқын” деген лақапқа ие болып, үрім-бұтақтарына дейін қудаланды. Француз тарихшысы Клод Дельпла түркістандықтар партизандық қозғалыстарға көптеп тартылып, үлкен ерліктер танытты дейді. Ал, неміс тарихшысы Патрик фон Мюллер олардың қиын тағдырын аяп, свастика мен қызыл жұлдыз арасында қалғандар деген сипат береді.

Ұлы Отан соғысына тартылған қазақстандықтар санына тоқталайық. Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн. адам тұрды. Соғыс жылдары қолына қару алып, майданға 1,9 млн. адам аттанды. Сталиндік тәртіп 1916 жылғы патша үкіметінің тәжірибесін пайдаланып, арнайы құрылыс батальондарын да құрды. Бұл батальондар Орта Азия және Қазақстанның жергілікті халқынан және құғын-сүргінге түскен халықтардан жасақталды. Қазақстаннан әскери комиссариат арқылы еңбек армиясына 700 мың адам жіберілді. Олар соғыс шебіне жақын аудандарда оқ астында қорғаныс объектілерінде еңбек етті. Осылайша әрбір төртінші қазақстандық қорғаныс және майдан объектілеріне тартылған. Республиканың мобилизациялық деңгейі тіпті Германиядан да жоғары болды, Германия халқының 12% мобилизацияланса, Қазақстанда халықтың 24% мобилизацияланған. Мобилизацияланған халықтың 50-60% қазақ ұлтынан еді. Қорғаныс, көмір, ауыр өнеркәсіп жұмысшылары соғысқа тартылудан босатылса, Қазақстан тұрғындары түгелімен дерлік армияға шақырылды. Өйткені Қазақстанда шаруалар басым болды [13, 43-45 бб.].

Ұлы Отан соғысы майдандарында қаза болған қазақстандықтар санына байланысты түрлі пікірлер бар. Кейінгі жылдардағы мәліметтерде соғыстан оралмаған қазақстандықтардың саны 601 000-ға дейін жетіп отыр, оның 350 мыңнан астамы қазақтар. Бұл қолға қару алып, ұрыс даласында қаза тапқандардың саны. Егер осы тұстағы халықтың жалпы саны мен соғыста қаза тапқан өкілдердің санына шағатын болсақ, қазақтардың шығыны көршілес өзбек, татар, азербайжан, грузиндерден анағұрлым жоғары. Бұл пайыздық шығын жағынан қазақ халқы өз жерінде соғыс қимылдары болған орыстармен, украиндермен, белорустермен деңгейлеседі [14, 50-51 бб.].

Кеңестер Одағының құрамдас бөлігі ретінде жаумен шайқаста қазақстандықтар үлкен ерлік көрсетіп, жеңіс күнін жақындатуға өз үлестерін қосты. Майдандағы ерлігі үшін 520 қазақстандықтың, оның ішінде 100-ден астам қазақтың Кеңес Одағының Батыры атағын алуы – ортақ Отанын қорғауда қазақ ұлтының суырылып алға шыққанын көрсетеді.

Соғыстың алдында Қазақстанда 6,2 млн халық тұратын еді. Соғыс жылдары республикадан 1196164 адам майданға аттанды, ал еңбек әскеріне 700 мың адам жіберілді сонда барлығы 1900 мың адам сапқа тұрған. Соғыс жылдары ерлігі үшін орден және медальдармен марапатталғандардың ішінде 96638 қазақ жауынгері болды. 142 қазақ Даңқ орденінің толық иегері болды. 497 қазақстандық Кеңес Одағының батыры атағын алды, оның 97 қазақ.

Қайсыбір соғыс – ол мемлекет аралық, я болмаса, азаматтық қақтығыстар болмасын – халықтардың шегіне жеткен мүмкіндіктерін, күш-қуатын сарқып, шексіз трагедияға әкеледі. Тарих қойнауына жаңа ғана кеткен ХХ ғ. осы тұрғыдан алғанда адамзаттың ғылым мен техниканы жетілдірудегі таңғаларлық жетістіктерімен қатар сан-алуан теңдесі жоқ әлеуметтік апаттарға әкелгенін біз жақсы білеміз.

“Шынға қарай өрлеу - құлдырауды тереңдете түседі” - деген мәтелде терең сыр жатса керек. Дүниенің байлығын қайта бөлу әрекеті екі бұрынғы-соңды болмаған Дүниежүзілік соғыстарға әкеліп, миллиондаған қыршын жастардың өмірін алып кетті. Гитлер мен Сталиннің жасаған зұлымдықтарымен салыстырсақ, Калигула мен Неронның, Атилла мен Шыңғысханның, Иван-Грозный мен Наполеонның жасағандары баланың ойыншығы сияқты болды емес пе?

Бұл соғыс, әсіресе, қазақ халқына өте ауыр тиді. Бірнеше ғасырға жалғасқан жоңғарлармен күрес, Кеңес заманындағы 30-жылдардағы аштық пен байланысты геноцидке қарамастан, қазақ халқы соңғы қалған күштерін, қызыл қанын елді азат ету жолында аямай төкті, басқа халықтардың арасында өз абыройын жоғары ұстады. Бүгінгі ақпарат құралдары ол жөнінде көп тың деректерді келтіріп, біздің ар-намысымызды көкке көтеруде. Алғашқылардың бірі болып қазақ азаматы Рейхстаққа қызыл жалауды орнатып, Қазақстан азаматтары шешуші кезеңде Волоколам жолында фашистерді Мәскеудің түбінде әрі қарай жібермей тоқтатты емес пе? Ер жүрек қыздарымыз Әлия мен Мәншүкті тудырған халқымызға неге сүйсіне қарамасқа? [15, 33-35 бб.].

Миллиондаған адамдардың осы соғыстың құрбаны болуы адамзатты терең ойларға итермеледі. Ол адам өмірінің нәзіктігін көрсетіп, осы біз не үшін дүниеге келдік, адам өмірінің мән-мағнасы неде? – деген т.б. сан-алуан сұрақтардың пайда болуына әкелді. Десек те, А. Шопенгауердің адамзат өткен қателіктер мен трагедиялардан ешқандай сабақ алмайды, - деген ойымен келісуге болатын сияқты. Атомдық электростанциялармен бірге өмірде атомдық бомбалар пайда болып, Хиросима мен Нагасакидің трагедиясына, Семей полигоны сияқты радиациямен уланған жерлердің көбейуіне, ол жердегі өмір сүріп жатқан адамдардың геноцидке ұшырауына әкеліп соқты. Чернобыль атомдық станциясындағы жарылыс адамзаттың ғылыми тәкәппарлығын су сепкендей басып: “Тоқта, сен Құдай емессің, аяғыңды байқап бас”, - деген сияқты болды.

Өкінішке орай, ядролық соғыс қару-жарақтары әлі де болса жетілуде, ол халықаралық бақылаудың шеңберінен шығып кетіп жатыр. Бұрыннан келе жатқан ядролық қаруы бар бес мемлекетке бүгінгі таңда Үнді, Пәкістан, сияқты елдер қосылды. Біршама елдер ядролық технологияны игеру үстінде (Иран, Солтүстік Корея, Израиль, Оңтүстік Африка республикасы).

Әңгіменің қиындығы - бұл қосылған жаңа елдер халықаралық шиеленістер аймағында орналасқан. 2001 ж. Үнді мен Пәкістан арасындағы қақтығыстар сол елдердің мемлекет басшыларының "ядролық қаруды қолдануымыз мүмкін" деген жантүршігерлік қорқытуымен аяқталғанын білеміз. Бұл проблеманы шешудің негізгі жолы – барлық ядролық елдерді (соның ішінде ешкімге де артықшылық жасамай) халықаралық бақылау негізінде жаппай қарусыздандыру болмақ. Атомның күш-қуаты тек АЭС-терді салу арқылы бейбіт жолға қойылуы керек. Өкінішке орай, ядролық мемлекеттердің "өзімшіл пиғылы" бұл мәселені үзілді-кесілді шешуге кедергі жасауда. Алайда, бұл мәселе ертелі-кеш шешілмейінше, бүкіл адамзат үстіндегі "ядролық дамол қылышы" сол үрейінде тұра бермек.

Осындай жағдайда АҚШ елінде болған Дүниежүзілік саммитте ҚР Тұңғыш президенті - Елбасы Н.Назарбаевтың жасаған баяндамасы, тәуелсіздікті алғаннан бергі істер, әсіресе, ядролық қарудан бас тарту, Семей полигонын жабу, сыртқы саясатта бейбіт бағыт ұстау т.с.с. – тек қана мемлекет қайраткерлеріне емес, бүкіл адамзат қауымының санасында өшпес із қалдырды. Қазақ елі бүкіләлемдік қауымдастыққа бейбіт өмір аңсайтын қоғам болып танылып, мәртебесі көтерілді.

Халықтар арасындағы өзара тәуелділік – олардың мүдделерін келіссөздер арқылы бір-бірімен ұштастыруға тең. Жер бетіндегі локальды (жергілікті) соғыстардың осы уақытқа шейін тоқталмауы, негізінен алғанда, ірі мемлекеттердің кішілерді өз еркіне көндіру саясатынан шығады. Тек бүгінгі таңда ғана Ресей мемлекеті бірте-бірте империялық сана шеңберінен шығып, бұрынғы одақтас мемлекеттермен өзара тәуелділіктің негізінде ғана жақсы тиімді қатынастарды орнатуға болатынын сезгендей. Халықаралық саясаттағы бұл оң өзгерістерге өзінің барша тәжірибесі мен білімі, тапқырлығын қосқан елдің ҚР Тұңғыш президенті - Елбасы Н.Назарбаевтың үлесін асыра бағалау өте қиын. Бүгінгі адамзатына керекті нәрсе - жер бетіндегі Ғарыштың әсем гүлі - өмірді сақтап қалу, ғылымның жетістіктерін адамгершілікпен ұштастырып, жаңа жағдайда "мәңгі сұрақ"- адамның өмірінің мән-мағнасы мен не үшін жаратылғанына - жаңа шешім іздеу, осы жолда бақталастық емес, халықтардың бір-бірін толықтыруы, өзара бір-бірін ақтауы, көмектесуі қажет сияқты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Лоциц М.Ф., Алешин С.Д., Шванков Н.П., и др. *Герои и подвиги. Книга третья: Москва: ВиМО СССР Москва. – 1965 г. 328 с.*
2. А. Белановский, П. Перепеченко: *Героини Войны. Очерки о женищинах - героях Советского Союза: Москва: Государственное издательство политической литературы Москва. – 1963 г. 719 с.*
3. *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. Алматы: «Арыс»-«Қазақстан», - 1998 г. 428 с.*
4. *Казахстан в период Великой отечественной Войны Советского союза 1941-1945 гг. (сборник документов и материалов). Том первый. Июнь 1941-1943 гг. Алма-ата, Издательство «Наука», - 1964 г. 596 с.*
5. Б.С. Сайлан. *Кеңестік Қазақстанның фашизмге қарсы күресі: жаңа көзқарастар мен ұстанымдар. Алматы, «Қазақ университеті», 2016 г. 120 б.*
6. *Депортация народов и проблема прав человека. Материалы семинары. Алматы, 12 июня 1997 г. - Алматы: Фонд «XXI век», 1998 г. 82 с.*
7. *Из истории депортации поляков в Казахстан в период I Мировой войны. – Бишкек, 2013. 214 с. Сборник статей издано при поддержке Посольства Республики Польша в г. Астана. Отпечатано в типографии «TRIADA XPRESS», Кыргызская Республика, г. Бишкек.*
8. *Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) (сборник документов) Алматы – Москва: «Готика», 1997 г. 376 с.*
9. А. Қайыржанова. *Сұрапыл соғыс кезінде көшкендер: [Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанға қоныс аударғандар туралы] //Қазақ елі. - 1998, - 15 мамыр.*
10. Қ. Еңсенов. *Соғыс кезінде қазақ жеріне эвакуацияланған тұрғындар //Қазақстандағы көші-қон және демографиялық ахуал (XX г., 20-50 жж.). -1 т. Астана, 2018 г. 111-134 бб.*

11. К.Т. Дүйсембаева. Ұлы Отан соғысы және соғыстан кейінгі жылдардағы жұмыс күші миграцияның әлеуметтік-экономикалық маңызы //Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы. Педагогика ғылымдары сериясы. 2012. № 1/2. -128-131 бб.

12. Покровский С.Н. Казахстан в период великой отечественной войны советский союза 1941-1945гг. – Алматы, 1964. 596 с.

13. Кнышевский П.Н. Васильева О.Ю. Высоцкий В.В. Саламатин С.А. Скрытая правда войны-Москва: Русская книга, 1992. 348 с.

14. Колыбеков М.Р. История депортированных народов Казахстана (1937-1956гг.)/М.Р. Колыбеков. - Алматы, 1997. - 45-56 стр.

15. Алдажуманов К.С. Депортация народов – преступление сталинского тоталитарного режима/ К.С. Алдажуманов. – Алматы: Дәуір, 2004. -40-49 стр.

List of references:

1. Loschits M. F., Aleshin S. D., Shvankov N. P., and Dr. Heroes and ghosts. Book Third: Moscow: Vimo USSR Moscow. – 1965 G. 328 P.

2. A. Belanovsky, P. Perepechenko: The War Of Heroes. Essays on women-heroes of the Soviet Union: Moscow: State edition of the political literature of Moscow. – 1963 G. 719 P.

3. deportees in Kazakhstan: time and conditions. Almaty: "Arys" - "Kazakhstan", - 1998 G. 428 P.

4. Kazakhstan in the period of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945. (collection of documents and materials). Tom first. June 1941-1943. Alma-Ata, Publishing House "Nauka", - 1964 G. 596 P.

5. B. S. Elan. The struggle of Soviet Kazakhstan against fascism: new views and positions. Almaty, "Kazakh university", 2016 G. 120 P.

6. deportation of people and the problem of human rights. Material seminar. Almaty, June 12, 1997- Almaty: Foundation "XXI century", 1998 82 P.

7. from the history of the deportation of Poles to Kazakhstan in the period I World War. - Bishkek, 2013. 214 S. Sbornik article was approved for the support of the Republic of Poland in Astana. Printed in the printing house "TRIADA XPRESS", Kyrgyz Republic, Bishkek.

8. from the history of the Germans of Kazakhstan (1921-1975).(sbornik documents) Almaty – Moscow: "Gothic", 1997, 376 P.

9. A. Kairzhanova. Those who moved during the Great Patriotic War: [about those who moved to Kazakhstan during the Second World War] //Kazakh Eli. - 1998, - May 15.

10. K. Yensenov. Population evacuated to the Kazakh land during the war // migration and demographic situation in Kazakhstan(XX century, 20-50.). -1 Vol. Astana, 2018 pp. 111-134.

11. Dyusembayeva K. T. Socio-economic significance of labor migration in the Great Patriotic War and post-war years //Bulletin of Abai Kaznpu. Series of Pedagogical Sciences. 2012. No. 1/2.- 128-131 op.

12. Pokrovsky S. N. Kazakhstan in the period of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941-1945. - Almaty, 1964. 596 P.

13. Knyshevsky P. N. Vasilyeva O. Yu Vysotsky V. V. Salamatin S. A. Skrytaya Pravda War-Moscow: Russkaya kniga, 1992. 348 P.

14. Kolybekov M. R. history of deported peoples of Kazakhstan (1937-1956)."I Don't Know," He Said. Almaty, 1997. - 45-56 STR.

15. Aldazhumanov K. S. deportation of narodov – suppression of Stalin's totalitarian regime/ Aldazhumanov K. S. Almaty: Epoch, 2004. - 40-49 STR.

ГРНТИ 03.20.11

ӘӨЖ 974.20

ӨНЕГЕЛІ ӨМІР – ҰЛТ РУХАНИЯТЫНА ҮЛГІ (БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ МЫСАЛЫНДА)

Қаражан Қ.С.¹, Абикенова Г.Е.²

¹әл-Фараби ат. ҚазҰУ профессоры, т.ғ.д.

²әл-Фараби ат. ҚазҰУ қауымд. профессоры., т.ғ.к.

Аңдатпа

Аталған мақалада Кеңес Одағының батыры, Қазақстанның Халық қаһарманы – Бауыржан Момышұлын ерлік істері мен оның өнегелі өмірінің жастар санасы мен ұлт руханиятына қосатын үлесі аталып өтіледі. Тек батырлығымен ғана емес, жазушылық қырымен де танылған Бауыржан Момышұлының кейбір қанатты сөздерінің ел арасында нақылға айналып, қолданысқа түсуі де сөз болады. Батыр шығармалары мен оның құжаттық материалдарына негізделе отырып, «Ұшқан ұя», «Қанмен жазылған кітап» сынды шығармаларының рухани мұрамызға қосар үлесі негізделеді.

Тірек сөздер: фашизм, ұл руханияты, өскелең ұрпақ, қаһарман, ата-дәстүр.

Karazhan Q.C. ¹, Abikenova G.E. ²

¹ *doctor of historical sciences, professor of Al-Farabi Kazakh National University,*
¹ *candidate of historical sciences, associate professor of KazNU named after al-Farabi,*

**MORAL LIFE IS AN EXAMPLE TO THE SPIRIT OF THE NATION
(IN THE EXAMPLE OF BAUYRZHAN MOMYSHULY)**

Abstract

This article mentions the heroic deeds of the Hero of the Soviet Union, People's Hero of Kazakhstan - Baurzhan Momyshuly and the contribution of his moral life to the consciousness of young people and the spirituality of the nation. It is said that some of the words of Baurzhan Momyshuly, known not only for his heroism, but also for his writing, became a proverb in the country. Based on the works of the hero and his documentary materials, the contribution of such works as «Flying Nest» («Ushkan uyia»), «Book written in blood» (Kanmen zhazylgan kitap) to our spiritual heritage is substantiated.

Keywords: fascism, spirituality, growing generation, heroes, national traditions.

Қаражан Қ.С.¹, Абикенова Г.Е.²

¹*доктор исторических наук, профессор КазНУ им аль-Фараби,*
Алматы

¹*кандидат исторических наук, доцент КазНУ им аль-Фараби,*
Алматы

**ПРАВЕНСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ- ПРИМЕР ДУХОВНОСТИ НАЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ)**

Аннотация

В данной статье отмечается вклад в героическое дело Героя Советского Союза, Халық қаһарманы Қазақстанның – Бауыржана Момышұлы и его нравственный жизненный путь в сознании молодежи и духовности нации. Затронуты вопросы не только о героизме Бауыржана Момышұлы, но и крылатые слова которые стали неким наследием для народа в результате его писательской деятельности. На основе произведений героя и его документальных материалов как «Ұшқан ұя», «Қанмен жазылған кітап», обосновывается вклад героя в духовное наследие народа.

Ключевые слова: фашизм, духовность, подрастающее поколение, герой, национальные традиции.

Қазақ елі Кеңес Одағы халықтарының қатарында бір тудың асытында біріге отырып, герман фашизмінің толығымен тұншықтырғанына да 75 жылдың уақыт шегі келіп жетті. Қиын да сұрапыл соғыс бейбітшілікті аңсаған талай боздақтардың жанын қиды. Ал ортамызға аман-сау оралған батырларымыз бен қайсар жауынгерлеріміз халық үшін жасаған ерен ерліктері үшін сый-құрметке ие

болып қана қоймай, өскелең ұрпақ санасына үлгі-өнеге, еліне, Отанына деген сүйіспеншіліктерін арттыруға мысал бола алады. Елімізде «Руани жаңғыру» мәселесі көтеріліп, саналы ұрпақ санатын өткен тарихымызбен байланыстыра отырып, ұлттық рухта тәрбиелеу қажеттігін көтеріп отырғаны белгілі. Дәл осы тұста өзінің нар тұлғасы мен рухани болмысы арқылы халық жадындағы Кеңес Одағының батыры, Қазақстанның Халық қаһарманы – Бауыржан Момышұлын ерекше атап өтуімізге болады. Халық қаһарманы Бауыржан Момышұлы тек батыр ғана емес жастарды батырлық пен өрлікке, адами қасиетке шақырған жазушы болды және оның туғанына да 110 жыл толып отыр.

Ежелден-ақ ата-бабаларымыз өзінің ауыз әдебиеті, оны ішінде батырлар жырлары, аңыз-әңгімелер, ертегілер арқылы балалар мен жасөспірімдер санасына адамгершілік, имандылық, тәлім-тәрбие берді. Ал еліміздің өркендеп өсуі мен дамуы үшін, халықтың әлеуметтік, экономикалық жағдайын көтеруге үлесі бар жастар саясатын да естен шығара алмаймыз. Отанымыздың территориялық бүтіндігін сақтау, халық тыныштығын бұзушы лаңкестерге қарсы күрес, мемлекетке қауіп төнгізетін кез келген ішкі және сыртқы күштерге қарсы тұруда жастарымызды отаншыл рухта тәрбиелеу міндетін шешуде Бауыржан Момышұлы сынды тұлғаның артына қалдырған ерлік істері мен шығармаларын ұсынуға болады.

Елбасы Н.Назарбаев «Қазақ қаламгерлерінің ішінде Бауыржан Момышұлындай өз ұлтын сүйген жазушы жоқ» [1] деп баға беруінің өзі егеменді еліміздің болашағы – жас ұрпақтың ойына батыр есімін сала отырып, ел бейбітшілігі мен бірілігін сақтау, патриоттық рухты көтеру мақсатында айтылса керек.

Қазақтың біртуар азаматы, батыр, жазушы Б. Момышұлының ұлт руханиятының болмысы мен болашағына қатысты жазылған өзекті ой-толғаныстары бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің дамып, өркендеуіне бағыт – бағдар беретіні сөзсіз. Бауыржан Момышұлы: «Жеңіс кілті Отан сүюшілікте. Ол солдатқа жөргекте жатқаннан бастап үйретілуі, қанына кіріп, сіңісуі тиіс. Дәстүр-тәрбиенің басты қайнары. Ал дәстүр ұлттық тәрбиеден өзекті орын алады. Отан сүюшілік, ұлтын сүюшілікті ұлттық дәстүрмен жалғастырып, солдатқа саналы түрде сіңіру керек» [2] - деген ұтымды ойларының өзі осыны аңғартады. Ол өзінің артына өшпес өнеге, ерлікке, патриоттық, сезімге толы бірнеше кітаптарын қалдырып кетті. Атап айтар болсақ, «Офицер жазбалары» (1962), «Артымызда Москва» (1963), «Генерал Панфилов» (1965), «Куба әсерлері» (1969) «Жоңарқа» екі томдық шығармалар жинағы (1969), «Соғыс психологиясы», «Қанмен жазылған кітап» (1990, 1991), «Ұшқан ұя» және т.б.

Бауыржан Момышұлының артына қалдырған бұл мұрасының әр қайсысы қазіргі жастарға өнеге ретінде нұсқап көрсетуге болады. Мәселен, автордың «Ұшқан ұя» кітабы үшін Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты атағына ие болған.

Ал «Қанмен жазылған кітабы» Бауыржан Момышұлы шығармаларының бірегейі болып табылады. Бұл туынды туралы М.Мырзахметов: «Жаңа толқын жас ұрпақты ата дәстүрін қастерлеп, Отан сүю рухында тәрбиелеудің рухани құралы» деп бағаласа, ал ақын Олжас Сүлейменов «Менің бақытыма қолыма Александр Бектің «Волоколом тас жолы» романы түсті. Оның тас түйіні Бауыржаны менің аяулы кейіпкерім болды. Өткір, такабар, әділ, батыл да дана Бауыржан бір мені ғана емес, талайды қазақты қадірлеуге үйретті. Бауыржанның қазақ болғаны мен үшін бақыт еді» деп атап көрсетеді. Бұл орайда тіл жанашыры ретінде де Бауыржан Момышұлы өзінің рухшыл, халықшыл екендігін танытты. Ол «Тіл байлығы, тіл тазалығы – ұлт қасиетінің, салт-санасының негізгі өнеге, нағыз белгісі емес пе?» деп атап өтуінің өзі осыны аңғартады [3].

Сондай-ақ батыр өзінің патриоттық сезіміне, еліне, жеріне деген сүйіспеншілігіне, батырлық сезіміне түрткі болған, осы қазақ тілі екенін айтып өткенді. Мәселен: «Тамыр шымырлатып, жан-жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандырып, керегінде жанға тиіп, ашындырып өтін сыртқа шығарып, қайрап, егеп «Сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендеі ерге, елге медет болып, ер намысын, ел намысын, адамгершілік арын, қан майданда, қырғын соғыста қасиетті тудай жоғары көтеріп, текті сезім оятып-туғызып, адам түгіл жағдайдың көмейіне құм құйып, аузын аштырмай, үнін шығармай қоятын тіл» - дейді [4]. Тіпті Б. Момышұлы ана тілінің қамқоршысы болғанын өз ісімен де дәлелдеген. «Қанмен жазылған кітап» романында Бауыржан Момышұлы былай деп көрсетеді:

«Февральдің 15 күні, кеселканаға түсе салысымен, көңілімді сұрағалы, көптен көріспеген бір таныс әйел Сахарова дейтін келіп отырып, қазақша жазылған бір парақ қағазыма көзі түсіп:

- Бауыржан, почему вы пишете по-казахски, - деп қадала сұрақ қойды.

- Вы меня удвеляете, Нина Александровна, почему я не должен писать по-казахски, на родном языке?- дедім мен.

- Ведь многие казахи не пишут и не разговаривают, потому что не выразишь свои мысли – то, что хочешь сказать не скажешь... До того говорят Ваш язык бедный... – деп, түйеден түскендей, ұялмай-қызармай айтып отыр...

Не дерсің, сөзі өңменімнен өтіп кетті. Ол кісіге, әлімнің келгенінше, теріс ұғымын дұрыстап түсіндірдім», - деп көрсетеді [5].

Қоғамда ұлтының тілі мен оның болашағы үшін жанашырлық танытқан азамат – елінің «патриоты» деп бағалап жүргеніміз белгілі. Осы орайда Б. Момышұлы елінің патриоты бола білді және оны өз болмысы мен іс-әрекетінде көрсете білді. Бұл тұрсында оның замандасы Әзілхан Нұршайықов «Ақиқат пен аңыз» атты роман-диалогында: «Бірінші Бауыржанның болмыс-бітімі ұлт ұланына мынау әлемдегі орнын, яғни, өзі айтқандай, өмірдегі нөмірін іздеп табуды үнемі міндеттеп тұрады» [6] - деп батырдың өр тұлғасы мен халқына деген сүйіспеншілігін жеткізеді.

Қазақстандық патриотизмнің арқауы қазақ мемлекетіне деген сүйіспеншілік, ұлтына сенімі, нанымы, саяси көзқарасы деп жастарға жеткізе отырып, әрбір қазақстандық өзі өмір сүріп, күн көріп отырған мемлекетін - «Отаным» деп тануы, оның негізін салып отырған қазақ ұлтына сыйластық, оның заңдарында бас ию, рәміздеріне құрмет көрсету сынды түсініктер қазақстандық патриотизмнің белгілері болуы қажет. Осы орайда да Б. Момышұлының әр бір ой-тұжырымдарының алар орны ерекше.

Туған халқымыздың өткен тарихына көз жүгіртер болсақ, елімізді қорғаған батырлар мен билердің, ақылгөй даналардың елі мен жері үшін күресуі отанына деген құрметтің нағыз үлгісін береді. Жоңғар шапқыншылығы мен одан кейінгі ұлт азаттық көтерілістерде елін басап жауға қарсы тұрған батырлар бүгінгідей (кеңес дәуіріндегідей) жүйелі патриотизмге тәрбиеленген жоқ. Алайда, елі мен жерінің бостандығы үшін аянып қалған емес. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев: «Әрбір азамат тарих қайнауына ойша тереңдеу арқылы өзінің ата - бабалары қалдырған осындай кең байтақ жердің лайықты мұрагері болуға тиіс» - деп атап өтуінің өзі осыны аңғартады [7].

Бұл тұрғыдан алғанда Бауыржан Момышұлы ХХ ғасырдағы қазақ батырларының бейнесін бере отырып, жастардың рухы мен жігерін көтеруде мысал бола алады. Мәселен, «Егер адамның бойында ұят сезім болмаса, онда ерлік те жасалмас еді», - дей отырып, ар-ождан мен ерліктің қатар жүру қажеттілігін көрсетеді.

Ал ел басына қиыншылық туып, Ұлы Отан соғысының өрті шарпыған тұста Бауыржан Момышұлы қатал да, қайратты мінезімен осы айтылған сөзін дәлелдей білді. «Егер де жау Москваға жетсе бала-шаға, халық қырылады, оған қай бетімізбен қарамақпыз, ер жігіт, отау иесі, патриот деген атымыз бекер болғаны ма?» деп өз естеліктерінде атап өткендей, Халық қаһарманы қол бастап, жауынгерлерін соғысқа бастап барды. Бұл туралы Темір Құсайын өзінің «Бітімі бөлек Баукең» атты еңбегінде: «Баукең жайлы ой толғағанда оны майдан даласында даңқы шыққан қолбасшы, елін қорғауда ерлік көрсеткен қаһарман деп қана тану аз. Ерлік пен қаһармандықтың қалтқысыз үлгісін ол бейбіт өмірде де, тіршіліктің сан қилы тіресі мен күресінде де көрсетіп өткен өр мінезді, өжет жан» деп баға береді.

Б.Момышұлының артына қалдырған шығармаларында өмір тұрмыстан туындаған, уақыттың талап таразысынан өткен, жастарға үлгі-өнеге боларлық қанатты сөздер қатары да аз емес. Батырдың мақал-мәтелдерінде адалдық, әділдік, елдік пен ерлік, отан, өмір мен өлім, дос, дұшпан, жақсы мен жаман, тәртіп туралы өмір тәжірибесінен туған көзқарастар көптеп кездеседі. Автор «Біреулерге», «Омарбекке» деген өлеңдерінде

Қалды ма айыр тұяқ елде малдан,
Жалғыз сиыр қалмады «ет планнан».
Ел етсіз, бала сүтсіз қалып кетті,
Барып ең уәкіл боп сен ауданнан, -

деп, 1930 жылдардағы кеңес үкіметінің асыра сілтеуімен орын алған ашаршылық пен қазақ елінің босқыншылығын көрсетеді. Сондай-ақ Бауыржан Момышұлы «Шындық – бұл ерікке тәрбилеудегі ең бір құжырлы құрал. Өтірік – ақырында тіпті нағыз шындыққа сәйкес келетін ресми материалдарға да сенімсіздік тудыратын ең зиянды у. Өтірік, шынайы емес жазылған мақалалардың беретін пайдасынан зияны көп» - деп атап өтуінің өзі, оның ел тарихына жанашырлық таныта отырып, шындықты еш бүкпесіз жайып салатынын дәлелдейді [8].

Б. Момышұлы тарих ғылымына, соның ішінде Отан тарихы мәселесіне үлкен мән беріп, өзінің көпшілік еңбектерінде өткен тарихтың қоғамдағы алатын орны мен маңызына ерекше тоқталып, өзіндік тұрғыдан ой қозғап, еліміздің арғы-бергі тарихын қаузап және өз заманының алдыңғы қатарлы, озық ойлы, ұлт тарихы туралы батыл да шынайы ғылыми еңбектер жазған Ермұхан Бекмахановты қастерлеп, пікірлес інісі ретінде қарым-қатынаста болған. Сталинизмнің құрбаны болған, кеңес тарих ғылымында тарих ғылымдарының докторы атағына алғаш ие болған, профессор, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент мүшесі, қазақ тарих ғылымының, халқымыздың мақтанышы, әйгілі тарихшы Ермұхан Бекмаханов 1966 жылы ауыр науқастан қайтыс боларының алдында Бауыржан Момышұлымен қоштасарда айтқан соңғы сөзі былай болыпты: «Үлгере алмай кетіп барам, кешіріңіз!». Ал осыған халық атынан кешірім сұрап, жауап бергендей Баукең былай деп жазыпты: «Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде, деп боздар сорлы қазақ мен өлгенде». Осы сөзімді Қанышқа, Мұхтарға арнап жазып едім. Інім едің – сенімен қоштасып, басыңа қойып тұрмын. Жатқан жерің торқа болсын. Әрқашан да есімдесің, бауырым. Жылаушы Б. Момышұлы. 7.05.1966. Алматы» [9].

Бауыржан Момышұлы сондай-ақ соғыс жылдары және соғыстан кейін де тарихшы-ғалым, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі А.М. Панкратовамен, тарих ғылымының докторы, профессор, кейіннен ҚР ҰҒА-ның академигі, Республика ғылымына еңбек сіңірген қайраткер Ақай Нүсіпбековпен және т.б. хат жазысып, пікір алмасып отырған. Мысалы, ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы Б.Момышұлының жеке қорында 1961 жылы 29 қыркүйекте А.Нүсіпбековке Мәскеуден жолдаған хаты сақталған. Онда ол өзінің Орталық мұрағатта жұмыс істеп, И.В. Панфилов туралы материалдар жинап жатқанын, ондағы кездесіп жатқан қиыншылықтар және «Кеңес Одағының Батыры, генерал-майор И.В.Панфиловтың қысқаша биографиялық очеркі» деген тақырыптағы зерттеу жұмысының мақсаты мен жоспарын, мазмұнын баяндаған. Ал, 1943 жылы А.М. Панкратоваға жазған хатында осы жылы баспадан шыққан, «әлі сиясы да кеппеген», жоғары оқу орындарына арналған алғашқы оқулық «Қазақ ССР тарихы» жөніндегі өз пікірін білдірген екен. Аласапыран соғыс кезінде, қан майданның бел ортасында жүріп, қалай уақыт пен мүмкіндік тауып, танысып үлгерген десеңізші! Хатында «Сіздің редакциялауыңызбен жарық көрген бұл еңбек сөз жоқ қазақ халқының өткен тарихы алғаш рет шынайы тұрғыда ғылыми тұжырымдалған құнды үлес болып табылады» деп, оған жоғары баға берген. Сонымен қатар оқулықтың кейбір тараулары бойынша өз ескертпелерін жеткізген [10].

1943 жылы желтоқсан айының соңында Алматыға қан майданнан жараланып емделуге келген батырды астана жұртшылығы құшақ жая, зор қуанышпен қарсы алады. Осы келісінде Б.Момышұлы зиялы топпен, атақты ақын, жыр алыбы Жамбылмен және майданнан хат арқылы хабарласып сырттай танысқан ұлы жазушы Мұхтар Әуезовпен сұхбаттасады. Өзінің 1944 жылы қаңтарда КСРО ғылым академиясының қазақстандық филиалының мәжіліс залында академия басшыларының ұйымдастыруымен тарих, әдебиет, өнер қайраткерлерінің таңдаулы шағын тобына өткізген алты күнге созылған арнаулы әңгіме-дәрісінің негізінде жазылған «Қанмен жазылған кітап» (Соғыс психологиясы) атты шығармасында «Әрбір солдат өзіне өзі төмендегідей сұрақтар қояды. Біздер кім едік? Біздер кіміз? Біздер қандай болмақпыз? - деп келіп, соған былайша жауап береді.

«Сонымен біздер кіміз және біздер кім болмақпыз? Егер сіздердің біріңізге: сіздің атаңыз тамаша адам болған десе, онда сіздің де көңіліңіз көкке көтеріліп қалмай ма, сондықтан да бізден біздер кіміз деп сұрайтын болса, онда біздің өткен тарихымызға, біздің даңқты ата-бабаларымызға деген біздің бойымызда мақтаныш сезімі сезілетіндей етіп жауап беруге тиістіміз.

Мен: «Біз мал едік, қараңғы едік», - деп соғатын кейбір шешенсымақтарға қатты ашу-ызам келеді. Бұл бізде ғана бар көркеуделік емес, басқа ұлттарда да бар нәрсе, тіпті орыстардың арасында да соғысқа дейін өздерінің ата-бабалары жөнінде ұнамсыз нәрселерді айтудан ұялмайтындар табылатын. Суворовтың өзін де жақында ғана көпшілікке насихаттай бастаған жоқ па. Сол кезде, яғни өткен ғасырда өмір сүрген біздің кейбір хандарымыз бен билерімізге, мемлекет қайраткерлерімізге байланысты да осындай көзқараста болдық, ал бізде хан екен, демек антұрған деп қарайтын ұғым-түсінік болды. Мұның өзін парасаттылық еді деп кім айта алады – сөз жоқ ешкім де айта алмақ емес. Өйткені Кенесарыдан оның көзқарасының Маркс көзқарасымен сәйкес келуін талап етуге болмайды! Олар өз заманының мемлекет қайраткерлері әрі жақсы адамдар болған, сірә мұны теріске шығара қоюға болмас, және де оларды мақтаныш етуіміз керек – олар халықтың абыройы ғой. Мұндай сұраққа немере-шөберелері өзінің ата-бабаларына, өзі өмір сүрген қоғамдық формацияда көшке ілескен елеусіз адам емес, жұртқа пайдалы өз заманының прогрессивті, өнегелі адамы

болғанына мақтанатындай етіп айта білу қажет. Өткен тарихымызды аяққа баспай, қиянат жасамай мұны дұрыс ажырата білгеніміз жөн.

Біздер осы кімбіз? Біздер кім болмақпыз? Бұған былай жауап беру керек: жақсы адамдар бар, одан да жақсырақ болуымыз керек. Әйтпесе ертеректе біз мал едік, жылдар өте нағыз адам болыппыздың кері келмей ме. Бұлайша қойылған сауалға жауап қайыру жөнсіздік» [11].

Міне, батыр атамыз сонау соғыс кезінде-ақ, біздің тарихшыларымыз, әдебиетшілеріміз, журналистер, жалпы зиялы қауым өкілдерінің көпшілігі мұнда ғана, яғни КСРО ыдырағаннан кейін айта бастаған мәселені кеңестік тоталитарлық жүйенің шырқау шыңына жетіп, сталиндік жаппай қуғын-сүргін, жазалау шаралары өршіп тұрған кезде өз ойын ашық, анық, батыл баяндағанына таңқаласыз.

Бауыржан Момышұлы осы еңбегінде ерлікке тәрбиелеу мәселесін жан-жақты әрі тереңінен қарастыра келе төмендегідей ой қозғайды:

«... Егер адамды жауынгерлік қасиетке тәрбиелемесе – онда бұл халық жауынгер халық болмағаны. Мұны өткен тарихымызға қатысты, біздің халқымыз жауынгер халық болмаған деп айта аламыз ба? Жоқ, біз бұлай деп айта алмаймыз, өксікті өкінішке орай біздің жауынгерлік, ержүректік қасиеттерімізге соңғы уақыттарда өткенге жаппай тас лақтыру, қаралауға байланысты жатсына, тосырқана қарай бастаған сияқты.

Өткенге жатсына қараушылық орыс және басқа да ұлттарда да болған. Мұның өзін республиканың ескі басшыларының тарапынан жасалған белгілі дәрежедегі зиянды іс деп санаймын. Халықты жауынгерлік асыл қасиеттерге тәрбиелейтін дәстүрлерінен қалай айыруға болады? Игі дәстүрлерді архивтің сөрелеріне қаттап қоюға бола ма екен? Егер біздер қазақ халқының барлық жақсы дәстүрлерін керегі жоқ деп қудалайтын болсақ, ата-бабаларымыздың кім екенін білмейтін болсақ, мұның өзі пайда бере қояр ма екен?

Ал біз не істедік десенізші, өткен тарихымызды барып тұрған хайуандықпен жермен жексен ете аяққа таптап, содан кейін «өткенге қарсы шыққан бунтарлар» деген жалпы қорытынды жасауға келіп тірелдік, ал кейбіреулер бұл игі дәстүрлерді қайта дамыта түсудің орнына, түкке тұрғысыз мәселелермен, ұлттың одан әрі дамып жетілуіне зиянды нәрселермен айналысты. Барлық өткен нәрселерді жаппай, ақ-қарасына көз жеткізбей қаралау қандай жағдайда болса да мақтай қоярлық қылық емес, өте тар өрістілік, қатігездік, надандық, тіпті бұзақылық әрекет. Ол зияннан басқа түк те емес.

Дәстүр тәрбиенің басты қайнарларының бірі болып табылады әрі оның өте үлкен мәні бар» [11, 35-36 бб].

Сондай-ақ Б.Момышұлының күнделікті өмір-тұрмыстан туындаған, уақыттың талап-таразысынан өткен парасатты сөздері көп кездеседі. Ооың қатардағы жауынгерлер жайлы айтқан кейбір қасиетті сөздері халқымыздың есінде. Данқты қолбасшы солдаттың мінез құлқын, парасатын, елі үшін шыбын жанын қиятын ерлігін керемет білген. Соның арқасында оларды ерлік жеңістерге бастап, жігерлендіріп отырған. Бауыржан Момышұлының соғыс жылдарында адуынды да қатал әскери басшы болып қана қойған жоқ, сонымен қатар қарамағындағы жауынгерлер мен офицерлердің ақылғой жетекшісі, зерделі де білгір, байыпты да мейірман тәрбиешісі де бола білді. Оның мақал-мәтелдерінде, адалдық, әділеттік, елдік пен ерлік, ұлттық сезімнен туралы ойлар кеңінен орын алады. Мәселен, «Үлкенді ізетте, кішіні күзетте көр», «Ерлік білекте емес, жүректе», «Отанда опасызға орын жоқ», «Тізе бүгіп тірі жүргеннен, тік тұрып өлген артық», «Опасызда Отан жоқ, Отанда опасызға орын жоқ», «Тәрбиелі – тәртіптің құлы, Тәртіпті – елдің ұлы», «Белдескеннің белін сындыр», «Тірескеннің тізесін бүктірі», «Қарабет болып қашқанша, Қайрат көрсетіп өлген артық» деп, жетпіске тарта нақыл сөздер мен халықтық игі мақсаттарына арнап қанатты сөздер қалдыра білді.

Дастарханға бата ас қайырып, бата бергенде, бұрынғы халықтық бата-тілекті жаңаша жаңғыртып, «я, құдай, дозактың отынан сақта, қаңғыған оқтан сақта, адамды қадірлемес есерден сақта, ұятсыз қызыңнан сақта, қайырымсыз жекжаттан сақта, жалқау баладан сақта, жастарыңда әдеп жоқ, өлгенінде бәтуа жоқ құр айғай шат-шәлекей даңнан сақта» деген батаның тұнып тұрған тәлім, өзіндік үлгі-өнеге, өлмес, ескірмес өсиет екенінде дау жоқ. Бауыржан Момышұлының еңбектерін оқи отырып, оның шығармашылығы тәлім-тәрбиенің қайнар көзі екенін байқаймыз.

Бауыржан Момышұлы өзінің “Соғыс психологиясы: кітап-шежіре” еңбегінде “соғыс көптеген жандарға бақытты шығармашылық өмір жолына шығуға кедергі келтірді, жастық шақтағы армандарға нүкте қойды...” [12,-деп жазып өткеніндей, мәртебелі атағын көзі жұмылған соң

алғанымен, оның әр бір ісі мен артына қалдырған өршіл де өміршең қанатты сөздері, шығармалары халық назарынан тыс қалған емес.

Бүгінгі таңның өскелең ұрпақтарына армандауға, ойлағандарын іске асыруға кедергі жоқ. Бірақ, осы мүмкіндік үшін ата-бабаларымыз елі мен жері үшін аянбай күресіп, ұлан-ғайыр жерді қалдырумен бірге ата дәстүр мен өз ұлтына тән салт-дәстүрін қалдыра білді. Олардың әр қайсысы ел болашағы немесе жас ұрпақтың одан әрі «Мәңгілік ел» іргетасын берік ұстауға негіз болары сөзсіз. Осы қатарда Бауыржан Момышұлы сынды айбынды батырдың халқы үшін жасаған ерлік істері мен одан кейінгі тұстағы өршіл мінезі туралы естеліктері, әсіресе нақыл сөздерін жас ұрпақ санасына сіңіре берсек артық етпейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Ұлы Отан соғысы туралы. // Егемен Қазақстан 8 Мамыр 2010 .*
2. *Ерлік: Әскери әңгімелер жинағы. – Алматы: Жазушы, 1968. – 159б.*
3. *Кенжеахметұлы С. Жеті қазына: Жиган-терген.– Алматы: Ана тілі, 2005. –1-кітап. - 136б.*
4. *Бауыржан Момышұлы шығармалары (екі томдық) Алматы, 1968*
5. *Соғыс және жеңіс. Алматы: «Баласау», 1995 ж. - 25- 27-бет*
6. *Момышұлы Б. Ұшқан ұя. –Алматы, 1975. -384 б.*
7. *Нұршайықов Ә. Ақиқат мен аңыз. –Алматы, 1976. 278-б*
8. *Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. - Алматы: Атамұра, 1999. - 296 б.*
9. *Бауыржан Момышұлы шығармалары (екі томдық) Алматы, 1968*
10. *ҚР Орталық Мемлекеттік мұрағатындағы Б.Момышұлының жеке қорынан.*
11. *Момышұлы Б. Екі томдық шығармалар жинағы. –Т. – Алматы, 2000. -38-39 бб*
12. *Мәмбетов Қ. Бауыржан Момышұлы – соғыстың қатал тілмен жазған жазушы. // Ұлағат. - 2008.№ 3. -14-22 бб.*

List of references:

1. *about the Great Patriotic War. // Sovereign Kazakhstan 8 May 2010 .*
2. *Courage: a collection of Military Stories. - Almaty: writer, 1968. - 159b.*
3. *Kenzheakhmetuly S. Zheti Kazyna: Zhagan-Tergen.- Almaty: Ana Tili, 2005. - book 1. - 136B.*
4. *works of Bauyrzhan Momyshuly (in two volumes) Almaty, 1968*
5. *war and victory. Almaty: "Balausa", 1995- 25- 27-page*
6. *Momyshuly B. The Flying nest. Almaty, 1975. -384 P.*
7. *Nurshaiikov A. truth and Legend. - Almaty, 1976. 278-P*
8. *Nazarbayev N. A. on the wave of history. Almaty: Atamura publ., 1999. - 296 P.*
9. *Works of Bauyrzhan Momyshuly (in two volumes) Almaty, 1968*
10. *personal archive of B. Momyshuly in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan from the foundation.*
11. *Momyshuly B. collection of works in two volumes. - T.-Almaty, 2000. - 38-39 DB*
12. *Mambetov K. Bauyrzhan Momyshuly is a writer who wrote the war in a harsh language. /"No," I said. -2008. No. 3.- 14-22 op.*

ГРНТИ 03.20
УДК 794(001)

Тулекова М.К.¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ-нің т.ғ.д., профессоры
mereke_55@mail.ru*

ЖЕТІСУ АЙМАҒЫНА СОҒЫС ЖЫЛДАРЫНДА ХАЛЫҚТАРДЫ ҚОНЫС АУДАРУ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ МЕН ҚИЫНШЫЛЫҚТАРЫ

Андатпа

Мақала екінші дүниежүзілік соғыстың қазақ жеріне, оның ішінде Жетісу аймағына тигізген әсерін талдауға арналған. Соғыс басталар алдындағы орталықтың шешімімен Қазақстан жеріне күшпен жүргізілген қоныстандыру саясатының жергілікті халықтың этнодемографиялық дамуына тигізген әсері мен салдары талдана отырып оның жергілікті ұлт өкілдерінің сан жағынан пайыздық

үлесінің кемуіне алып келуінің себебі мен салдары салыстырмалы түрде беріледі. Қазақстанға қоныстандырылған немістер, болгарлар, карачайлықтар, көрейлер, татарлар мен гректер т.б. ұлт өкілдерінің қазақ қоғамына алып келген салттары мен дәстүрі, жергілікті шаруашылыққа араласуы мен оған өз үлестерін қосу баяндала отырып қазақтардың сырттан еріксіз отандарын, елі мен жерін тастап келген қарапайым отбасыларын құшақ жая қарсы алған адамгершілігі баяндалады.

Кілт сөздер: миграция, депортация, реэмиграция, репрессия, террор

Tulekova M.K.¹

*¹Doctor of Historical Sciences, Professor of KazNPU Abay
mereke_55@mail.ru*

MIGRATION OF PEOPLES DURING THE WAR AND ITS CONSEQUENCES AND DIFFICULTIES IN THE ZHETYSU REGION

Abstract

The article analyzes the impact of the Second world war on the Kazakh land, including the Zhetisu region. The decision of the pre-war center, analyzing the impact and consequences of forced resettlement policies of Kazakh land to ethnic-demographic development of local populations, characterized by relatively causes and consequences, leading to quantitative reduction in the percentage of representatives of the local nation. The settlement of Germans, Olkars, Karachays, Koreans, Tatars and Greeks, etc and other ethnic groups in Kazakhstan tells about the customs and traditions of the Kazakh people, their involvement in the local economy and their contribution to it, as well as the morality of the Kazakhs, who warmly welcomed ordinary families who had left their homeland and country.

Keywords: migration, deportation, re-migration, repression, terrorism

Тулекова М.К.¹

*доктор исторических наук, профессор КазНПУ им. Абая
mereke_55@mail.ru*

ПЕРЕСЕЛЕНИЯ НАРОДОВ В ГОДЫ ВОЙНЫ И ЕГО ПОСЛЕДСТВИЯ И ТРУДНОСТИ В ЖЕТЫСУСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Статья посвящена анализу влияния второй мировой войны на казахские земли, в том числе в Семиречье. Анализируются влияние и последствия политики вынужденного переселения на земли Казахстана по решению довоенного центра, приводятся причины и следствия его снижения доли коренных народов. Поселились в Казахстане немцы, олкарцы, карачаевцы, корейцы, татары, греки и т.д. в нем рассказывается вовлеченности его в местную экономику об обычаях и традициях казахского народа, и их вкладе в нее, а также о нравственности казахов, которые приняли обычные семьи, покинувшие свою родину, страну и землю.

Ключевые слова: миграция, депортация, повторная миграция, репрессии, терроризм.

Адамзат баласына зор қауіп тудыра отырып өмірінде өшпес ізін қалдырған екінші дүниежүзілік соғыстың да аяқталғанына 75 жыл толып отыр. Соғыс салдары әлемнің барлық жерінде де өз ізін қалдырды. Соның ішінде КСРО құрамындағы одақтас мемлекеттер де өзінің саяси, экономикалық және мәдени дамуында осы соғыстың зардаптары мен салдарын көрді және оның салдары кейінгі халықтың дамуына тікелей әсер етті. Соғыс алдында соғыс майданына жақын жатқан жерлерден өндіріс орындарын Орта Азия аймақтарына, оның ішінде Қазақстан жеріне көшірді, сонымен қатар И.Сталиннің тікелей бұйрығы арқылы «жағымсыз элементтер», «сенімсіз халықтар» қатарына кірген көптеген ұлт өкілдерін бір күннің ішінде шығарылған бұйрықтар мен қараралар негізінде жер аударып, тұрып жатқан аймақтарынан толығымен қуғынға ұшыратты. Олардың сол кездегі көргендері мен кездескен қиындықтарын жеткізу мүмкін емес. Қоныс аударылғандардың көпшілігі Қазақстан жеріне қоныстандырылды. Қолдан жасалынған механикалық қозғалыстан елдің тұрғындарының саны, құрамы, этникалық тобы мен жынысы бір күнде өзгеріп шыға келді. Ал оның салдары кейіннен байқалды, әсересе солтүстік аймақтарда жергілікті ұлт өкілдері өз жерінде тұра отырып аз ұлтқа, пайыздық жағынан аз көрсеткішке ие болып, өз тілінде емес басқа тілде сөйлеуге дейін барды.

Халықтың күнделікті өмірі мен этникалық құрамына, халықтың тұрмысына әсер еткен қоныстандырудың кейіннен де көптеген келеңсіз жақтары болды. оның арнайы зерттеген ғалымдардың еңбектерінен оқып біле аламыз. Осы екінші дүниежүзілік соғыс Қазақстанның жекелеген аймақтарына да әсер етті, соның ішінде Жетісу аймағына да көп өзгерістер алып келді. Жетісу аймағындағы миграциялық қозғалыстардың әсерінен халық саны мен ондағы тұрғындардың этникалық құрамында, жергілікті халықтың шаруашылықтары мен күнделікті өміріне де өзгерістер енді. Сырттан келген басқа ұлт өкілдері өздерінің әдеттерін, шаруашылық жүргізу тәсілдерін, шаруашылықтарының, кәсіптерінің басқа түрлерін, өз қолөнері мен тілін аймаққа ала келді.

Жергілікті қазақ халқы қанына атадан бері сінген әдеті бойынша сырттан келген басқа ұлт өкілдерін құшақ жая қарсы алды, олармен қолдарында барын бөлісе отырып олардың жергілікті шаруашылық пен күнделікті өмірге икемделуіне көмек берді. Сырттан келген отбасылар өздеріне паналата отырып барымен бөліскендерін қазіргі таңда сол кездегі қоныстанушылар өз естеліктерінде, ресми баспасөздерде, рахмет айту күнінде айтып та жатыр, жаричлап та келдеді. ол шындық, болған оқиға, аштықта жеген нанның дәмі кетпес дегендей, қиналғанда қол ұшын берген қазақ халқына деген қоныстанушылардың ризашылығы басым.

1940 жылы РСФСР-дің, Украинаның, әсіресе, Мордовия, Чувашия, Татария және басқа республикалардың жері аз аудандарынан шаруаларды ерікті түрде ұйымдасқан қоныс аудару басталды. Қазақстанға 24,2 мыңнан астам жанұя келді, олар тың жерлерде астық шаруашылығын дамыту үшін солтүстік аудандарға қоныстандырылды. Соғыс жылдарындағы миграциялық процесс Қазақстандағы жергілікті ұлт өкілдерінің мүддесіне қайшы келе отырылып жүргізілді. Батыс аймақтан қоныс аударылған 536 мың адамнан басқа Қазақстан территориясына өздерінің тұрақты жерінен күшпен түгелдей бір халық жер аударылды.

Соғысқа дейін-ақ 1939-1941 жылдары поляктарды Батыс Беларусь мен Батыс Украинадан жер аударған, Балтық бойы халықтарын өз отандарынан күшпен көшіріп әкелген. 1939 жылғы санақ бойынша Қазақстан территориясында 54696 поляк, 3569 латыш, 808 литвиялықтар т. б. болған. Осындай тағдырды КСРО территориясындағы немістерді де күтіп тұрды. 8 тамыз 1941 ж. Қазақстанға 349713 адам қоныстандырылды, ал республикадағы немістердің саны 441713 болды. Немістерді Жетісу аймағына орналастыру үшін 30 қыркүйек 1941 жылы 1265,3 мың сом бөлінді. Грузия, Әзербайжан, Армян ССР-ы жеріндегі немістердің 5000 адамын аймаққа әкелді [1,10 б.].

1944 жылы ақпанда чешендер мен ингуштарды, наурызда-балкарлықтарды, қарашада түрік-месхетиндерді Орталық Азия мен Қазақстан жеріне күшпен жер аударды. Сонымен қатар қырым татарлары, қарачайлар қоныстандырылды.

Жетісу жеріне 17 наурыз 1944 жылы 5541 балкарлықтар, 29089 ингуштар, 2544 жанұя түріктер - 11004 адам, Талдықорғанға-337 жанұя-1441 адам әкелінді. Қоныс аударғандар ішінде ең көбі орыстар, украиндықтар және еврейлер болды [2,266.].

Ұлы Отан соғысы жылдарында шетелге млн. кеңес адамдары барды, сонымен қатар 1 млн. адамды Гитлерлік Герман үкіметі күшпен алып кетті. Олардың барлығы бірдей қайта оралмады. Олардың арасында Қазақстаннан да болды [3,126.].

Қазақстанның территориясында тұтқынға түскен немістер мен жапондықтар да жұмыс істеді, 2,5 млн. адам. Немістердің қалғандарын Қазақстан территориясына әкеп қоныстандыру 1944-1945 жылдары аяқталды.

Соғыс аяқталған соң олардың өз Отанына кері қайтуына рұқсат беріліп 1950 жылы соғыс тұтқындарының қалдықтары отандарына қайтты [4,26 бб.].

Соғыс кезінде 12 ұлт өкілдері күшпен қоныс аударылды. Олар - поляктар, немістер, корейлер, чешендер, күрдтер, қарачайлықтар, қалмақтар, ингуштер, балкарлықтар, қырым татарлары, гректер, месхетиндік түріктер. Осылайша соғыс кезіндегі миграция процесі Қазақстандағы көп ұлтты халықтың қалыптасуына негіз салды. Егер 1941 жылы Қазақстанға 18286 жанұя қоныс аударылса, оның көбі Украинадан, Татарстаннан, Орлов және Курск облысынан болса, 1943-1944 жж. Солтүстік Кавказ және Калмыкиядан КСРО-ның шығыс аудандарына 650 мың чешендер, ингуштер, қалмақтар және қарачайлықтар өздерінің тұрып жатқан жерлерінен қоныс аударылды. 1944 жылы Қазақстанға жалпы 1268 жанұя немесе 4501 қырым татарлары, 7 мыңға таяу болгарлар мен гректер келді [5,19-20 бб.].

7 мамыр 1944 жылғы Л.П. Берияның телеграммасына сай Қрым мен Қара теңіз жағалауындағы курорттар мен қалалардан 330 адамды жер аудару туралы «шешілді»-немістер, австрийлықтар, венгрлер, румындықтар, италяндықтарды. Сонымен Қазақстанға 6300 түрік жанұясы Грузиядан жер аударылды, барлық саны 27833 адам, ал 1945 жылы 574431 жанұя Солтүстік Кавказ, Калмык АССР,

Қрым. АССР, Грузин ССР-нан келді. Олар республикада көп ұлтты этникалық топты құрды. Қазақстан көп ұлтты халықтың Отанына айналды, халықтың этникалық құрамы өзгеріп еліміз көп ұлтты мемлекетке айналды. 1941 жылғы халықтың механикалық жолмен қозғалуын төмендегі кестеден көруге болады [6, 32п.].

Кесте 26

Ор-ны	Келген жері				Кеткендер				Механикалық өсу			
	қала дан	село да н	белгі сіз	барлы ғы	қала ға	село ға	белгі сіз	барл ғы	қала	село	белг ісіз	бар- лығы
Оңт. Қаз.	1622	3043	25	4691	488	687	17	1192	1134	2357	8	3499
Жам был	1190	982	12	2184	362	270	6	638	828	712	6	1546
АА О	4830	4515	29	9374	2640	2202	9	4851	2190	2313	20	4523
Барл ығы	53791	52068	5555	11141 4	1328 2	13798	6166	33246	40509	38270	-611	78168
АА О 1939	13265	10125	365	23755	2757	2502	1433	6692	10508	7623	- 106 8	17063
Оңт. Қаз 1939	5855	6558	612	13025	802	1039	339	2180	5053	5519	273	10845
Жам был 1941	4875	3596	288	8759	465	445	241	1151	4410	3151	47	7608

Осы кестеден көріп отырғанымыздай 1941 жылы халықтың механикалық жолмен өсуі Жетісу аймағында 9374-ке тең болған. Оның 4830-қалаға, ал 4515 ауылдық жерлерге барып қоныстанған. Бұдан біз миграциялық процестің ауылдық жерлерге қарағанда қалалық жерлерде тез жүргенін көреміз. Қайта кеткендер саны 1939 жылы 6692-ге тең болса, ал 1941 ж. 4851-ге тең болып баяулағанын көрсетеді. Көші-қондық қозғалыстың жоғары дамыған аймағыда осы Жетісу аймағы болған. Оны біз 1 желтоқсан 1943, 1944 жылдардағы Қазақстан Республикасы мен облыстардағы халықтың көші-қонынан көре аламыз. 1943 жылы барлық халық саны Алматыда 260,4, табиғи өсу-243, көшіп келгендер саны-2491, көшкендер саны-2075, барлығы 2075; Жетісу аймағында қала халқы 111,4, ауылда-497,3, барлығы-608,7, табиғи өсу қалада-52, ауылда-194, барлығы – 245, көшіп келгендер қалаға-484, ауылдық жерлерге-898, барлығы-1382, көшіп кеткендер саны қаладан-452, ауылдан-797, барлығы-1249; Талдықорған облысында қалада 85,4, ауылда 259,2, барлығы 344,6, табиғи өсу қалада –32, ауылда 21, барлығы –11, көшіп келгендер қалаға 190, ауылға 231, барлығы 421, көшіп кеткендер қаладан 426, ауылдан 792, барлығы 1168; Жамбыл облысында қала халқы 139,2, ауылда-213,3, барлығы-325,5, табиғи өсу қалада-39, ауылда 60, барлығы 21, көшіп келгендер қалаға-1012, ауылға-383, барлығы-1395, көшіп кеткендер қаладан-863, ауылдан-322, барлығы 1185; Оңтүстік Қазақстан облысында қаладағы халық 213,7, ауылда 409,5, барлығы 623,2, табиғи өсу қалада 61, ауылда 192, барлығы 253, көшіп келгендер қалаға 797, ауылға 111, барлығы 908, көшіп кеткендер қаладан 1100, ауылдан 615, барлығы 1715 болды. Барлық халық Қазақстан Республикасы бойынша 1 желтоқсан 1944 жылы қалада 2194,7, ауылда 3948,5, барлығы 6143,2, табиғи өсу қалада –374, ауылда 699, барлығы 325, көшіп келгендер қалаға 13762, ауылға 3196, барлығы 16958, көшіп кеткендер қаладан 16634, ауылдан 9997, барлығы 26631 [6, 10,7,58 пп.].

Қазақстандағы халықтың көші-қонының нәтижесінде қала халқының саны үлкен өзгеріске ұшырады. 1940 жылдан 1947 жылдар аралығында төмен-дегідей болды.

1000 тұрғынға шаққанда:
туғандар өлгендер табиғи өсу
1939 жыл. 41,9 18,2 23,7
1940 жыл 40,8 21,3 19,5
1941 жыл 34,2 19,8 14,4
1942 жыл 26,9 21,8 5,1
1943 жыл 17,1 16,4 0,7

1944 жыл 14,4 15,5 -1,1

1945 жыл 18,0 10,4 7,6

1946 жыл 29,7 9,2 20,5

1947 жыл 38,9 11,9 27,0 болды, ал қала халқының саны 1940-1947 жылдар аралығында халықтың

механикалық түрде қоныс аударуы нәтижесінде төмендегідей өсті.

Қалаға келгендер қаладан кеткендер механикалық өсу[7,158].

1940 жыл 334339 220500 113839

1941 жыл 436744 280050 156694

1942 жыл 304011 209524 94487

1943 жыл 205809 138909 66900

1944 жыл 154284 234308 -80024

1945 жыл 162955 130790 32165

1946 жыл 311985 161103 150882

1947 жыл 355922 200968 154954

1941-1948 жылдары Қазақстанға 774 мың 730 мың адам қоныстандырылады. Қоныс аударылғандардың көпшілігі негізінен әртүрлі саяси айып тағылған ұйым, топ, сондай-ақ тап мүшелері еді. Осындай арнайы жүргізілген күштеп қоныстандыру шараларының нәтижесінде 1954 жылғы 1 қаңтарға қарай Қазақстанға қоныс аударылғандардың саны 2 миллион адамға жуықтап, 1 миллион 976 мың 746 адамға жетеді. Сондай-ақ арнайы қоныстандырылушылардың республика көлемінде орналастыру төмендегідей болды (1952 жылғы 1 шілдедегі мәлімет): Жетісу аймағына-93702 (Алматы облысына -55587, Талдықорған-38115) адам. Үкімет сол кезде Қазақстанға қоныстанушыларға жағдай жасауға, оларды құтқарып қалуға қолдан келгенді жұмылдырғанын архив құжаттары дәлелдейді. Қазақ халқының тікелей өз тарапынан да, жергілікті үкімет тарапынан да қоныстандырылушыларға қал қадірінше көмек көрсетіліп, жағдай жасалғанына тарих куә. Оларға жасалған нақты қамқорлықты төмендегі архив құжаты да растай түседі. КСРО ішкі істер Министрі Чернышов В.В. ... 1/Х-1946 жылы Қазақстан территориясында алынған малдан 5123 арнайы қоныс аударушыларға берілді, соның ішінде 56 қалмақтар жанұясы бар. Грузия жерінен ҚазССР-на 6295 жанұя жер аударылды. IX.1946 жылы олардың саны 6573 жанұя болды. Оларға 1332,3 тонна, әр жанұяға бөлгенде 215 кг. Келеді. Бірақ Грузиядан арнайы қонысаударылғандарға бөлінген мал аз болды. Сондықтан да 165 жанұяға Солтүстік Кавказдан арнайы қоныс аударылғандарға бөлінген мал берілді[8,30-336б.]. Сондай-ақ республика көлемінде қоныстанушыларды арнайы үй-жаймен қамтамасыз ету, жұмысқа орналастыру, балаларын мектепке оқыту мәселесі де назардан тыс қалмаған. Мысалы, 1946 жылға дейін арнайы қоныстандырылушылардың жұмысқа жарамды 169 мың 881 адамының 160 мың 390-ы әртүрлі саласында жұмыс істесе, 1945-1946 жылдары 1000-ға жуық адам әртүрлі зәру мамандықтар бойынша арнайы мамандық алып шығады, олар елімізге сол кезде өте қажет (трактористер-189 адам, комбайншылар- 74 адам, жүргізушілер -159 адам, ұсталар -114 адам, жөндеушілер -432 адам) мамандық иелері болды. Сол жылы 92 мың от басы тұрғын үймен қамтамасыз етіліп, 60800 отбасы колхоз-совхоздарға әртүрлі артельдерге мүшелікке қабылданды. Қазақстан көлемінде сол кездегі қалыптасқан қиын жағдай қоныстандырылушылар балаларының мектепте оқуы тұрғысындағы мәселені көпке дейін шешілмеді. Ол кезде қоныстанушылар өздерінің тұрған жерінен тек НКВД органдарының арнайы рұқсат беруімен ғана шыға алатын еді. Осыдан біз олардың балаларының мектепке не үшін “құлық” танытпағанын түсіне аламыз. Осындай қиындықтар әсерінен 1946-1947 оқу жылында қоныстандырылушылардың мектеп жасындағы 89102 балаларының тек 22000-ның ғана мектеп партасына отыру мүмкіндігі болды. Бостандықты, туған жерін аңсағандар арасында қайта қашқандар да болды. Жалпы қашқандардың жалпы санының жиынтық мөлшері 50 мың 805 адам болғанын ескерсек, темірдей қатал тәртіп олардың 60 пайызынан астамын түрмеден бірақ шығарды. Жалпы халыққа сенімсіздік көрсетіліп отырғанда, қоныстандырылушылардың құқық қорғау орындарында істейтін қызметкерлеріне де сенім көрсетілмегені белгілі. Бұл тұрғыда соғыс аяқталғаннан кейін төрт жылдай уақыт өтсе де КСРО ішкі істер министрлігі тарапынан генерал-лейтенант Рясной қол қойған төмендегідей өкім қабылданады[8].

“КСРО ішкі істер министрлігі бойынша ӨКІМ. Өлкелік және облыстық ішкі істер басқармаларының бастықтарына!

Келіп түскен сұрау салуларға орай КСРО ПМ талап етеді.

Ұлы Отан соғысы кезінде тұрақты тұруға қоныс аударылған халықтардың (чешендер, қарашайлардың, ингуштердің, балкарлықтардың, қалмақтардың, немістердің, қырым татарларының тағы бас-

қаларының) бұрынғы НКВД- НКГБ, МВД(ПМ)- МГБ-дағы (МҚМ) қызметкерлері отбасы мүшелерімен бірге шұғыл түрде жергілікті жердегі арнайы қоныстандырылушылар қатарына есепке алынсын.

КСРО ХКК-нің 1945 жылғы 8 қаңтарда шыққан “Арнайы қоныстандырылушылардың құқықтық жағдайы туралы” №35 санды қаулысын және КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1948 жылғы 26 қарашадағы “Қоныстандырушылардың ...уақытша және тұрақты тұрған жерден қашуына байланысты қылмыстық жауапкершілігі туралы” жарлығын басшылыққа ала отырып, КСРО НКВД-ның 8 мамырдағы №00246 және 1945 жылғы 7 желтоқсандағы жарлықтарына сәйкес (оларға) әкімшілік бақылау күшейтілсін. Орындау жайында мәлімделсін.

Генерал-лейтенант РЯСНОЙ,
КСРО Ішкі істер министрінің орынбасары.
12 наурыз 1949 жыл”.

Осы құжаттан біз Сталин тұсындағы аз ұлттарға жасаған “интернационалистік” саясаттың көрінісін көріп отырмыз. Халықтар көсемінің қайтыс болуына байланысты ұлттар тағдырына қарсы жасалған қастандықтың темір құрсауы босаңсығанмен, ол бірден үзілген жоқ. Ол үзілу КСРО-ның ыдырауымен ғана мүмкін болды.

Қазақстан халқының құрамын одан әрі көп ұлттандыру Ұлы Отан соғысы жылдарында да, соғыстан кейінгі жылдарда да жүре берді. Бірақ жергілікті ұлт өкілдерінің үлесі емес, сырттан келгендердің үлесі арта түсті. Соғыс жылдарында Қазақстанға ағылған миграциялық тасқын күрт ұлғайды. Еліміздің Батыс аудандарынан эвакуацияланған 536 мың адамнан басқа жүздеген мың немістер, чешендер, ингуштар, карачайлар, балкарлар және басқалар Қазақстанға депортацияланды, олардың автономиялық құрылымдары жойылды. XX ғ. 50-ші жылдардың екінші жартысында бұл халықтардың көпшілігі автономиясын қалпына келтірді және басым бөлігі бұрынғы тұрған жеріне қайтып кетті. Бірақ XXғ. 60-шы жылдардың ортасына дейін Қазақстанға миграциялық тасқын толастамады. Осыған қарай отырып біз қалаға келген адамдар санының ең жоғары болған кезі соғыс басталғандағы 1941 жыл болса, одан кейін соғыс аяқталған 1947 жылы өскенін көре аламыз. Ал қаладан кетушілер саны да соғыс басталғанда өсіп, ал соғыс аяқталған 1945 жылы азайғаны көрінеді. Халықтың механикалық жолмен өсуі 1941 жылға сай келеді және соғыстан кейінгі 1947 жылы жоғары көрсеткішті беріп отыр. Жалпы соғыс кезінде халықтың табиғи жолмен өсуі нашарлап кетті, халық санындағы өзгерістерге халық арасындағы көші-қоны әсер етіп отырды. Соғыс аяқталған соң алғашқы екі жыл аралығында қайтадан халықтың табиғи жолмен дамуы өсіп, енді керісінше механикалық қозғалыс кеми бастады.

Соғыс басталғанда қазақ халқының жас жағынан демографиялық құрылымының бір атап өтетіндей ерекшелігі - сол кезде әскер қатарына жастар мен ересек азаматтар пайызының жоғарылығы еді. Соғысқа өз Отанын қорғауға аттанған ұлты қазақ 500 мың ер азаматтың ең кем дегенде 350 мыңы соғыстан қайтқан жоқ. Соғыс жылдары халықтың тұрмысының ауырлап кетуінен өлім деңгейі тағы да көтеріліп, ал туу 2-3 сиреді. Сөйтіп, халқымыз соғыстың тура және жанама шығындарын қосқанда 1941-1945 жж. тағыда 500 мыңнан астам адам зиян шекті. Екінші дүние жүзілік соғыс халықтың өсімін 12 жылдай уақыт тежеді.

Кеңес кездерінде жарық көрген ғылыми еңбектерде стратегиялық ірі өнеркәсіп орталықтарындағы жұмысшылардың санын өсуіне әсер еткен соғыс кезіндегі еңбек көші-қондық процес, яғни көптеген маман жұмысшылар, жастар, коммунистер КСРО-ның басқа аймақтарынан арнайы түрде қоныс аударылуына байланысты- деді. Қажетті мамандарды өнеркәсіп қажеттілігі үшін майданнан арнайы рұқсат қағаздармен алып қалып оларды майданнан алыс жерлерге көшірілген өнеркәсіп орындарымен қоса көшірілді. Сонымен қатар халықтың бір жерден екінші жерге қоныс аударуы, яғни облыс аралық, қала аралық көші-қондық процестер де тоқтамады. Қалалық жерлердегі ірі өнеркәсіп орындарында соғыс кезінде тоқтаусыз жұмыс істеуді қамтамасыз ету үшін жергілікті үкімет адамдары оларды жұмысшы күшімен қамтамасыз етіп отырды. Оның өзі халықтардың қоныс аударуына, араласуына алып келді. Маман кадрларды даярлау орталықтары ашылып онда жастарды өнеркәсіптер үшін оқыту басталды. Соғыс кезінде қаладағы халықтың саны өсті. Екіншіден, Жетісу аймағы табиғаты жағынан халықтардың орналасуына қолайлы жерлердің қатарына орналасты және де соғыс майданынан көптеген өнеркәсіп орталықтары мен оқу орындарының көшірілуі де миграциялық процестің дамуына қолайлы жағдай туғызды. Ұлы Отан соғысы жылдарында майданға және еңбек армиясына Қазақстаннан 1,8 млн-нан астам адам кетіп, оның көбі үйге қайтпай қалды. Тек табиғи өсімнің жоғарлығы, ол салыстырмалы түрде алғанда жалпы одақтық көрсеткіштен жоғары

тұр, сондай-ақ миграция қысқаруы және ертеде қашып кеткендердің қайтадан оралуы 1939 жылғы қазақтар санынан 1979 жылы қалпына келуіне, ал республика халық құрамындағы үлес салмағының бұдан кеш-1989 жылы ғана бұрынғы деңгейге көтерілуіне мүмкіндік берді.

Жарияланған деректерді салыстыра отырып 1944 жылғы республикадағы және облыстардағы халықтардың негізгі саны туралы төмендегідей мәліметтер беруге болады. Жобамен алынған халықтың санына негіз ретінде 1943 жылғы 1 қаңтардағы мәліметтер алынған. Онда көшіп келгендер мен көшіп кеткендер саны есептелген. Содан алынған деректер Қазақстан республикасының Карточкалық Бюросының нанға берілген карточкалар санымен салыстырылып тексеріле отырып берілген. Нәтижесінде басында берілген деректерден халықтың саны 35 мың адамға кемітілді, олар Жетісу аймағы бойынша 4 мыңға, Шығыс Қазақстан облысында 3 мыңға, Қарағандыда 9 мыңға, Солтүстік Қазақстанда 5 мыңға, Семейде 10 мыңға. Соның нәтижесінде 1 қаңтар 1944 жылы Қазақстан республикасының қалалық жерлерінде, облыс орталықтарындағы халық саны төмендегідей болды: Жетісу аймағында 368,1 мың адам. Оның ішінде Алматы қаласында 260,6 мың адам, Жамбыл облысында 139,3 мың адам, Жамбыл қаласында 98,0 мың адам, Оңтүстік Қазақстан облысында 223,2 мың адам, Шымкент қаласында 89,0 мың адам. Барлығы Қазақстан бойынша 2295,2 мың. Оның ішінде облыстық қалаларда 1300,5 мың[9, 526].

Жетісу аймағындағы халық сандары көшіп-қонудың нәтижесінде төмендегідей өзгерістерге ұшырады (1 қаңтар 1948 ж.) [10. , 5,18,28-пп].

Кесте 27

Облыс	Табиғи өсу 1947/-XII			1947/XII- де келгендер			1947/XII- де кеткендер		
	Қала	Село	Барлық	Қала	Село	Барлық	Қала	Село	Барлық
Алматы	381	-	381	3356	-	3356	2363	-	2363
ААО	327	469	796	1867	505	2372	404	640	1044
ТҚО	296	482	778	2880	730	3610	1455	483	1938

Осы кестеден көріп отырғанымыздай Жетісу жерінде табиғи өсу 1947 жылы желтоқсанда 796 адамға тең болса, көшіп келгендер саны 2372 болып, ал көшіп кеткендер саны 1044 болды. Облыстағы көші-қондық процестің оң сальдо бергенін көреміз. ал көші – қоны жағынан ең жоғары орында Алматы қаласы болса, ал көшкендер жағынан сан жағынан алда тұрған да Алматы қаласы.

1926-1941 жылдар аралығында Қазақстандағы халықтың саны механикалық өсуден 1133,3 мыңға өсті, ал табиғи жағдаймен-53,4 мыңға. Қала халқының санының өсуі тек табиғи өсуден ғана емес көші-қондық процестің нәтижесінен болды. Қазақстан территориясында тың жерлерді игеру негізінен жаңа қалалар пайда болып ондағы халықтың саны өсе түсті. Алматы қаласының халқы 5,2 есеге, Астана 3,7 есеге, Атырауда 3,4 есе, Таразда 3,1 есеге, Ақтөбеде 2,3 есеге, Семейде 1,9 есеге өсті[5,30-33 бб.]. Алматы қаласындағы тұрғындардың саны мен құрамын төмендегі кестеден көре аламыз.

кесте 28

Қалалар	Халық саны	Мың адам	өсу % 1941ж.
	1926	1941	1926ж.қарағанда
Ақтөбе	20,9	48,7	233,0
Алматы	45,4	238,5	525,3
Балқаш	-	33,0	-
Атырау	12,0	41,6	346,7
Тараз	24,8	77,7	313,3
Қарағанды	-	187,0	-
Қызылорда	22,1	49,1	217,3
Лениногорск	9,4	50,0	531,9
Павлодар	17,9	31,9	178,2
Петропавл	47,4	100,4	211,8
Семей	56,9	111,8	196,5

Целиноград	12,8	48,1	375,8
Шымкент	21,0	81,0	385,7

Біріншіден көші-қондық қозғалыс жергілікті жердегі этнодемографиялық өзгеріске әсер етті. Жетісу аймағы бойынша 1948 жылы халықтың табиғи өсуі 12147, механикалық қозғалыс бойынша келгендер санынан кеткендер саны 8719 адамға көп. Халықтың өсуі 1948 жылы 3428 адамға тең болды. Олыстан сыртқа кеткендер қатарына: арнайы шақыру бойынша басқа облыстарға 3090 адам, ФЗО және басқа облыстардағы училищелерге 1477 адам. Облсобес есебі бойынша Қызыл Армия қатарынан босатылғандардан облысқа келгендер саны 149 адам. Жетісу аймағының ауылдық тұрғындардың саны жұмысшылар поселкаларының тұрғындарын қосып алғанда 326700 адамға тең. 1949 жылғы 1 қаңтардағы есеп бойынша Жетісу аймағы мен Алматы қаласының халық саны барлығы 574033, оның ішінде 274433 қалалықтар, 299600 ауылдық тұрғындар болды. Алматы қаласында 1 қаңтар 1948 ж.- 253333 адам, жылдық табиғи өсім 4078 адамға тең, бір жыл ішінде келгендер саны 32815, кеткендер- 38155, 1949 жылы 1 қаңтардағы есеп бойынша 252071 адамға тең болған. Бұрындайда тиісінше 4486-107-647-496-4744 болса, Іле жұмысшылар поселкасында 1948 ж.-10415 адам, жылдық табиғи өсім 268, сырттан келгендер 1552, сыртқа кеткендер 2205, 1 қаңтар 1949 жылы -10030 адамға тең, Панфилов жұмысшылар поселкесінде тиісінше: 2043-60-64-81-2086, ал Фабричныйда 4156-100-325-189-4392 болса, жалпы облыс бойынша 1 қаңтар 1948 жылы 274433 адам, жылдық табиғи өсім 4613, сырттан келгендер 35403, сыртқа көшкендер 41126, ал 1 қаңтар 1949 ж. халық- 273323. Ал екінші жағынан, соғыс Қазақстанның шығыс аудандарындағы әлеуметтік- экономикалық дамуға әсер етті. Ұлы Отан соғысы кезінде жау қолында қалған шығыс аудандардан басқа аудандардағы сияқты халықты қоныс аудару жүргізілді. Соғыстан соң осы қоныс аударылғандардың көпшілігі өздерінің бұрынғы тұрған жерлеріне қайтадан қайта бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Литературная газета*, 1988. 7 сентябрь. 10с.
- 2 *Аргументы и факты*. 1988, №29. 8с.; *Казахстанская Правда*. 1987, 7 мая; *Социологические исследования*. 1991, №1, 5, 26 с.
- 3 *Литературная газета*, 1989. 17 мая, 12с.;
- 4 *Московские новости*. 1987, №9, 10с.
- 5 *Искаков У.М. Учет и перепись населения мира и Казахстана /статический справочник/. Алматы: Нацстатагентство. 1996. 441с. 19.20сс.*
- 6 *ҚРОММ*. 1987 қ. 1-т, 17-іс, 32- парақ.
- 7 *ҚРОММ*. 698-қ., 14 –т., 229 а –іс, 158-пар.
- 8 *Қазақстанға басқа ұлт өкілдері қалай қоныс аударған? // Заң және заман №1998, №1. 30-33 беттер.*
- 8 *Қазақ санының өскені мынау, өшкені-анау! Түркістан*, 2000. 7-қаңтар
- 9 *ҚРОММ*. 698-қ., 8 –т., 753 –іс, 52-пар.
- 10 *ҚРОММ*. 698-қ., 8 –т., 782 –іс, 5, 18, 28-нн.

List of references:

- 1 *Literaturnaya Gazeta*, 1988. September 7. 10C.
- 2 *arguments and facts*. 1988, No. 29. 8c.; *Kazakhstanskaya Pravda*. 1987, May 7; *Sociological Research*. 1991, No. 1, 5, 26 P.
- 3 *Literaturnaya Gazeta*, 1989. May 17, 12C.;
- 4 *Moskovsky news*. 1987, No. 9, 10C.
- 5 *Iskakov U. M. take into account and move the population of the world and Kazakhstan /static reference book/. "I Don't Know," He Said. 1996. 441 H. 19.20 Thu.*
- 6 *Kromm. Article 1 of 1987, case 17, Sheet 32.*
- 7 *Kromm. 698-P., 14 –t., 229 a-case, 158-par.*
- 8 *How did representatives of other nationalities move to Kazakhstan? // Law and time No. 1998, No. 1, pp. 30-33.*
- 8 *This is how the number of Kazakhs grew, that's what it is! Turkestan*, January 2000. 7
- 9 *Kromm. 698 –P., 8-t., 753-case, 52-par.*
- 10 *Kromm. 698 –P., 8-t., 782-case, 5, 18, 28-PP.*

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCH OF YOUNG SCIENTISTS**

УДК 902:94(574.52)
ГРНТИ 03.41.01

Алтаев М.¹

¹*Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтінің 2 курс магистранты*

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚҰЛАН ҚАЛАСЫНЫҢ КЕРАМИКАСЫ

Аңдатпа

Мақалада Құлан қаласының қыш ыдыстарының ғылыми сипаттамасы қарастырылған. Сонымен қатар қыш ыдыстардағы өрнектерге де назар аударылды. Ыдыстардың сыртына салынған бедерлерді Э.Сайко, Кверфельд, А.Бернштам секілді ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, жүйелеуге тырысқан. Қыш ыдыстардағы өрнектердің жасалу технологиясы мен өрнектерді жасау құрылғыларын зерттеу соңғы жылдары бірізділікке түсіп, зерттеу сапасы жоғарылап келе жатқанына автор мақала барысында баса назар аударады.

Кілт сөздер: Құлан, археология, керамика, орнамент, хум, құмыра.

Altayev M.¹

¹*2 course master candidate, Institute of archaeology named after A.Kh. Margulan*

CERAMICS OF THE MEDIEVAL TOWN KULAN

Abstract

In the article of except scientific descriptions of pottery were also given serial numbers of graphic Reconstruction and illustrative images of semi-conserved dishes. Furthermore, the author drew attention to the patterns of pottery. There was an attempt to systematize the patterns on the dish, based on the researches of scientists such as E. Saiko, Kverfeld, A. Bernstamm. In the article, author also notes the increase in quality of the technology manufacturing ornaments of pottery devices and their preparations.

Keywords: Kulan, archeology, ceramics, ornaments, hum, pitcher.

Алтаев М.¹

¹*Магистрант 2 курса института археологии им. А.Х.Марғұлана МОН РК*

КЕРАМИКА СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА КУЛАН

Аннотация

В статье рассматривается керамический комплекс городища Кулан. Описывается общие особенности и орнаментации керамических изделий. Кроме того, автор обратил внимание и узорам гончарных посуды. Была попытка систематизировать узоры в посудах, опираясь на исследования ученых как Э. Сайко, Кверфельд, А. Бернштам. В статье также автор отмечает рост качества исследования технологию изготовления орнаментов гончарных посуды и устройств их приготовления.

Ключевые слова: Кулан, археология, керамика, орнамент, хум, кувшин

Құлан қаласының археологиялық сипаттамасы. Қазақстанның ортағасырлық қала мәдениетінің ошағы іспеттес Жетісу өңірінің батыс бөлігі ортағасырларда мәдени-экономикалық жүйесі дамыған аймақ болып табылады. Аталған аймақта бастауын тарихтың терең қойнауынан алатын ірі мәдениет және экономикалық-сауда орталықтары болған қалалар шоғырланған. Сондай ірі орталықтардың бірі

– ортағасырлық Құлан (Луговое) қаласы. Ортағасырлық Құлан қаласы қазіргі Құлан (Луговое) қаласының солтүстік-шығыс шетінде, Қарағұты өзенінің бойында орналасқан. Қаланың цитаделі солтүстік-батыс бұрышында орналасқан. Цитадельдің қазіргі сақталған биіктігі шамамен 7-8 м, пішіні тік төртбұрыш, көлемі 40x40 м болады. Қала шахристаны үлкен тіктөрт бұрышқа ұқсайтын жайылған төбе түрінде сақталған. Бұл төбенің солтүстіктен оңтүстікке дейінгі ұзындығы 350 м, шығыстан батысқа қарай 300 м. шахристанның орталық алаңы айнала бекініс қабырғамен қоршалған. Қабырғалардың бұрыштары дөңгелек пішіндегі мұнарамен қамтамасыз етілген. Мұнаралар бекініс қабырғаның бойында әрбір 30-35 м сайын да салынған. Қаланы айнала тереңдігі 1 м және ені 15 м болатын ор қазылған. Қалаға кіретін екі қақпа болған, біріншісі оңтүстік қақпа, екіншісі шығыс қақпа. Қаланың орталық құландысын айналдыра, сопақ пішінді ұзын қорғанмен қоршаған. Ұзын қорғанның диаметрі 3,7x5,5 шақырым болады. Қала қабырғалары қатты қирап, бүлінгенімен, аэрофото түсірілімде анық байқалады. Қорғаныс қабырғасының ішкі бөлігінде, әсіресе оңтүстік-шығыс бөлігінде тығыз орналасқан құрылыс кешені орналасқан. Аталған аймақтан шамамен 300-ге жуық үй-жайлардың орны анықталып отыр. Қала топографиясында үш үлкен төбе көзге түседі. Бұлар қамал, жеке үй-жайлар және сарай бөлігі. Құлан қаласын археологтар түрлі материалдар кешеніне сүйене отырып VII-XIII ғасырлармен мерзімдейді [1, с. 183-253.].

Құлан қаласы туралы деректер. Қала туралы мәліметтер VII ғасырдың I-жартысындағы жазбаша деректер бойынша белгілі. Тан әулеті тарихында және қытайлық монах Сюань Цзяньның саяхаттық жазбаларында Құлан қаласы «Цзюйлянь» атауымен белгілі болған [2, с. 269.].

Ибн Хордадбех пен Кудам деген географтар Құланды Тараздан батысқа қарай он төрт фарсахта деп көрсеткен [3, с. 181-184.]. Аталған зерттеушілердің еңбегінде: «Тараз бен Құлан аралығының солтүстік жағы құм, ол құм мен малта тастан тұратын шөл дала, ондағы қиын жол қимақ шекарасына дейін созылады» деп жазылған [3].

X ғасырда өмір сүрген араб географы әл-Макдиси Құланды «бекіністі қала» ретінде «алқалы мешіті» бар және ол үлкен Тараз жолында бос қалған» деп жазған [4, с. 80.]. Бұл деректер Құлан қаласының тарихы тереңде жатқанын айғақтайды.

XIII ғасырдың 20-жылдары жазылған «Якут аль-Хами» атты географиялық сөздігінде: «Құлан – түріктер елі шекарасындағы, Мауреннахр жағындағы әдемі қала» деп көрсетілген [4].

Құлан шаһарына қатысты тарихи мәліметтер аз емес. Атап айтқанда, қалада 740 жылы батыс түріктің соңғы қағаны Ашинаның ұлы түргеш князі Курсул өлтірілген. Сонымен қатар 840 жылы араб әскері Құланға дейін жеткен деген мәлімет бар. Бұл, сөзсіз, Құлан қаласының өз заманында ірі орталықтардың бірі болғанын көрсетеді. Бұдан өзге де деректер молынан кездеседі [5, Б. 15.].

Қаланы зерттеуге бағытталған археологиялық жұмыстар XIX ғасырдың аяғында бастау алды. Археолог-ғалым А.Бернштам жетекшілік еткен Жетісу археологиялық экспедициясы 1936 жылы зерттеу жұмыстарын қолға алса [6, с. 10-19.], 1963-1965 жылдар аралығында ҚазКСР ҒА-ның Жетісу археологиялық экспедициясының Луговой отряды да маңызды зерттеулерді жалғастырды. Қазба жұмыстары барысында қала маңынан VII-XIII ғасырға жататын көне жәдігерлер табылды. Атап айтқанда, күмбезденіп жабылған жеті бөлмеден тұратын сарай, шарап жасайтын шеберханасы бар үй-жайдың қалдықтары және т.б. тарихи жәдігерлер табылды.

1989 жылы археологиялық зерттеулер қала орталығынан 2,5 шақырым жерде жүргізілді. Зерттеу жүргізілген аумақтың көлемі – 45x40 метр, биіктігі – 4,5 метр. Орталық төбеге жалғасқан аумақтан құрылыс қалдықтары мен сопақша болып келген шұңқырлар анықталды. Құлан қаласындағы қазба жұмыстары барысында сол кезеңнің сәулеті мен құрылыс техникасын жан-жақты сипаттайтын маңызды материалдар да қолға тиді. Бұл туралы А.Нұржанов пен Е.Ақымбек өз зерттеулерінде төмендегідей сипаттама жасайды: «...Зерттеу кезінде мәлім болғанындай, ғимарат тұрғызудағы құрылыстың негізі шикізатына сары топырақ пайдаланылған екен. Ол кірпіш жасауға, қабырға мен еденді сылауға, су өткізбейтін жабынды материал дайындауға қолданылғаны айқын аңғарылады. Орта ғасырда қыш кірпіш еденнің жекелеген бөліктерін төсеуге пайдаланылса, XI-XII ғасырда одан қамалдағы ғимарат қабырғалары тұрғызылғаны белгілі. Сонымен қатар қала салу жұмысында ағаштың да айтарлықтай үлесі мол болған. Ағаш қабырғаларды күшейтуге, тегіс және құлама шатыр құрылымына пайдаланылды. Сары топырақтың арқасында ғимараттар іргетассыз, шым қабатынан тазартылған алаңда, биік жерде бой көтерді. Кейінірек IX ғасырда және одан кейінгі ғасырларда қабырғалардың іргесін беріктендіруге ортағасырлық құрылыстардағы қиранды үйінділер пайдаланылды. Сол кезде қабырғалар 15-20 сантиметрге тереңдетілген. XI-XII ғасырларда ғимарат қабырға ларындағы қыш кірпіштерге бірқатар жалпақ тастар қойылған. Мұның барлығы

археологиялық қаз ба жұмыстары арқылы алынған мәліметтер. Құлан қаласы құрылысы мен құрылымы бойынша ортаазиялық және шығыс түркістандық үлгіге жақын келеді. Ғимараттар мен үйлерді қалау әдісі, материалдарды дайындау тәсілі, қабырғалардың сыртқы көрінісі осыны меңзейді. Материалдардың ұқсастығы бойынша кірпіштердің үлгісі, сонымен қатар көлемі Шаш, Уструшан, Ферғана, Соғды аумағындағы құрылыстарда, Муг тауындағы және басқа да қамалдар да, Солтүстік Тохаристандағы Зангтепе, Шу өңіріндегі Қызыл қала құрылыстарында кездеседі. Бөлмелердің жабындысына келетін болсақ, олар күмбезді және арқалықты болып келеді. Археологтардың белгілеуі бойынша «Құлан А» нысанындағы ғимараттың күмбезі тікбұрышты кірпіштен құралған көлбеу кесінді техникасында орындалса, «Құлан Г» нысанындағы ғимараттың 8 бөлмесінің күмбезі сүйірленіп қаланғандығы байқалады. Бөлмелердегі екі қабырға арасы 2,7-3 метр шамасында [5, Б. 15.].

Құлан қаласының керамикасына сипаттама.

Жасалу технологиясына қарай керамикалар 3 топқа бөлінеді: қолмен жапсырылып жасалған, арнайы шарықта жасалған және шарықта жасалған сырлы ыдыстан.

Ас үйлік және асханалық ыдыстар: қазан, құмыра, қыш ыдыс қақпақтары, түбектер, дастархан, кесе т.б. Тұрмыстық – шаруашылық мақсаттағы қыш ыдыстар: құмған, шырақ бөлшектері, хум, үлкен көлемдегі құмыра т.б. Зерттеу барысында табылған қыш ыдыстарда түрлі өрнектер бедерленгені анықталған. Археология ғылымында керамикадағы өрнектерді немен жасағаны және қандай мағынаға ие екені зерттеліп, бүгінде біршама жетістіктерге жетіп отыр. Керамикалардағы өрнектерге кеңес заманында ғалымдар тарапынан үлкен қызығушылық танытып, түрлі зерттеулер жүргізілді. Орта Азиялық керамикалардың бедерлерін, оның ішінде фаянс секілді шыңылтыр ыдыстар мен басқа да қыш ыдыстардағы өрнектер Е.М. Пещерованың еңбектерінде көрініс тауып, зерделенді [7, с. 78-87.]. Сонымен қатар, Орта Азиядағы орта ғасырлық қалашықтардың қыш бұйымдарындағы орнамент элементтері Э.Сайконың зерттеулерінде қарастырылған [8, с. 3-10.]. Жетісу жеріндегі Қарлұқтардың қыш бұйымдарындағы бедерлерге А.Н.Бернштам да ерекше тоқталып, қарлұқ керамикаларындағы бедердің шығу тарихын түрлі мәдени байланыстардан іздейді [9, с. 150-160.].

Археологиялық еңбектерде әдетте сырланбаған керамикалардың ою-өрнегінің жасалу әдіс-тәсілдері жайында онша көп мәліметтер айтыла бермейді. Кеңес заманында шығыс керамикасына ерекше назар аударған ғалым Э.К.Кверфельд пен А.Н.Бернштам керамикалардағы өрнектердің жүйесін жасауға тырысып, түрлі ою-өрнек, бедерлерді саралап, негізгі принциптеріне тоқталады, әрі оларды төмендегідей сегіз түрде бөліп сипаттаған:

1. Дөркі бедер; 2. Пуансон. (металлды қысыммен өңдейтін штамптың үстіңгі дөңестеу бөлігі); 3. Оймыш; 4. Мөртаңба; 5. Бұрандалы ою; 6. Ойылып салынған бедер; 7. Саусақпен жасалған бедер; 8. Бұрала өріліп жабыстырылған саз балшық [10, с. 6.].

Келтірілген деректерді талдап қарар болсақ, әр кезеңдегі материалдарды сипаттауда әр түрлі негізге сүйенген. Мәселен соғдылардың керамикасын сипаттағанда, сыртқы сипатына көбірек көңіл бөлінсе, қарлұқтардың керамикасын сипаттағанда, құралдар мен оюды жасау принциптеріне сүйенеді. Мұндай мысалдарды отандық археологияда да байқауға болады. Керамиканың ою-өрнектерін сипаттауда көбіне шыңылтырлы (глазуrlenген) керамикалар таңдалады. Себебі шыңылтырлы керамикалар түрлі суреттермен безендірілген, бірнеше композицияны қатар бейнелейтін болып келеді. Сондай-ақ керамикалардың өрнегіне зерттеу жүргізгенде көбіне өрнекті жасайтын құралдар да қатар сипатталып, зерттеу жұмысында маңызды орын алады. Қыш бұйымдарды осылай жүйелеу қаншама жылдар бойы осы айтылған принциптер негізінде жүргізіліп келеді. Қыш ыдыстағы бедерлерді зерттеген ғалым Э.Сайко осы секілді мысалдарды талдай келе, керамикалардың бұлай жүйеленуін жеткіліксіз деп көрсететеді [11, с. 3.]. Біріншіден, керамикаларға ою салуда пайдаланған құралдардың көптігі және әр түрлілігі; екіншіден, барлық уақытта осы құралдар ғана пайдаланылды деп айтуға болмайды; үшінші, мысалға келтірілген бірлі, екілі құралдар өз кезегінде неше түрлі бейнелер салуға қолданыла береді. Соңғы жылдары археолог мамандар керамика оюларын сипаттауда белгілі бір ортақ ойларға жақындай түсуде. Қыш бұйым классификациясын жасауда ортақ термин сөздер қалыптасып, зерттеу жұмысын жеңілдетте түсті. Соған қарамастан ғылымда керамика оюларының жасалу технологиясы жайында біршама шешімін таппаған мәселелер әлі де бар деп айтуға болады. Қыш бұйымдардағы өрнектердің жасалу технологиясын өткен ғасырдың қыркыншы, жылдарында Э.Кверфельд өз еңбектерінде талдау жүргізеді [12]. Қыш ыдыстардағы өрнектер қола дәуірінен бастау алады деп айтуға болады. Себебі қола дәуіріне қатысты қоныстарды қазу барысында табылған қыш ыдыстарда көбіне штрихталған, үшбұрыштар, зигзагтар, шырша, дөңгелек батырып салынған оюлар мен сызықшалардан тұрады [13, с. 159.]. Сонымен қатар, қола дәуіріндегі қыш

ыдыстарда жануарлар мен өсімдіктер дүниесінің бейнеленуінің өзіндік сырлары бар, ол сол дәуірдегі адамдардың тұрмысы көбіне табиғатқа тәуелді болғандықтан, табиғат күшін киелі рух деп түсініп, жоғарыдағы бейнелерді қыш ыдыстарда бейнелеген [14, с. 42.]. Бедерлері үшбұрышты және ілмек тәрізді болып келетін қыш ыдыс толық сақталмаған. Бедері ерекше. Бұйым қабырғасына терең батырылып жасалған. Бейнелері ілмек секілді бір бағытты көрсетеді. Геометриялы үлгіде нақышталған. Оймыштап өрнек салудың артықшылығы сырттан қарағанда ерекше көрініс беруінде. Себебі керамиканың ішке ойылған жері жарыққа ала көлеңке жасап, сыртқы сипатты әсемдете түседі. Керамиканы бұлай өрнектеу Орта Азияда өте кең тараған. Әсіресе Қараханидтер кезінде бұл әдіс бұрынғыдан да қатты дами түсті. А.Н. Бернштам оймыштап салу ісінің шығу тегін көшпенділердің ағашқа ойып салған өрнектерімен тікелей байланыстырады [9, с. 155.]. Тұрмыстағы қыш бұйымдардағы бұл өрнек IX-X ғасырларда өте жақсы дами түссе, XI-XII ғасырларда штамптап салу әдісіне және сызу арқылы бейнелеу әдісіне аздап жол береді. Солай бола тұрса да, оймыш әдісі керамика ісінде тоқтап қалған емес. Жалпы кез келген уақытта оймыш әдісі өзі айтып тұрғандай қыш бұйымның қабырғасын ою арқылы жасалады. Жұмыс арнайы жүзі өткір, әрі бұрышқа негізделген металлмен немесе ағаш құралмен жасалады. Топталып берілген қыш ыдыстардағы өрнектердің кейбіреулері негізінен өсімдік композициясына негізделіп берілсе, енді бір өрнектер геометриялық бейнемен өңделген, сондай-ақ өрнектерді салу ісінде қатты зат пайдаланылып, терең етіп салынған. Оңтүстікте орналасқан қалалардың қыш ыдыстарында, оның ішінде шыңылтырлы қыш ыдыстарда өсімдік-геометриялық өрнектер қатар бейнелеуі жиі ұшырасатын жағдай. Жалпы қыш ыдыстарға бедерді терең етіп салу, бұл ыдыстың сыртқы кейпін әрлендіре түсетінін біз жоғарыда мысал келтірген Э.Сайконың еңбектерінде айтылған. Соңғы топтамадағы қыш ыдыстарға бедерлер мөртаңбаның көмегімен салынған. Өрнектер дөңлек, жарты ай тәріздес бейнелерді көрсетеді.

Қазақстан мен Орта Азия халықтарының арасындағы ұзақ уақытқа созылған саяси, экономикалық және мәдени байланыстар олардан қалған материалдарда, оның ішінде керамикалық бұйымдарда жақсы көрініс тапқан. Керамикалық материалдар экономикалық және мәдени байланыстардың негізгі жүйесін анықтауға мүмкіндік береді. Түркі-оғыз кезеңінде экономикалық қарым-қатынас Сырдарияның төменгі ағысындағы оғыз халықтары мен Жетісудағы қарлұқ тайпалары және Ташкент оазисіндегі түркі-соғды халықтары арасында өрбіген. Бұл қарым-қатынастар дамып, одан әрі жалғасын таба берген, сонымен қатар мәдени байланыстардың керамикалардан да байқауға болады. Бірақ аса көп емес, себебі бұл кезде оңтүстік және Жетісу өңірлерінде де керамика жасау өндірісі локальды сипатта дамығандығы белгілі. Керамикалардағы өрнектердің жасалу тәсілі, ағаштарға салынған оймышты өрнектер және сүйек ұқсату тәсілдері арасындағы ұқсастықтар Құлан қаласының ортағасырларда көрші аймақтармен тығыз қарым-қатынаста болғанын дәлелдей түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. - Алматы, 2013. - 514 с., илл.
2. Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе // Ранние тюрки; очерк истории и идеологии. – Алматы, 2002. - С. 269.
3. Ибн Хордадбек. Книга путей и стран. Перевод с арабского комментариев, исследование, указатели и карты Н. Велихановой. – Баку: Элм, 1986. – 428 стр.
4. Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды ИИАЭ АН КазССР. - 1960. - Т. 8. - С. 80.
5. Нұржанов А.Ә., Ақымбек Е.Ш. Құлан // Ана тілі. №49-50 (1255-1256). 11 – 18 желтоқсан. 2014 жыл. – 15 бет.
6. Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции «Чуйская долина». Из-во АН СССР. – Москва-Ленинград: 1950. – 249 с.
7. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии. – Москва. 1959. 396 стр.
8. Сайко Э. Керамика как исторический источник. «Наука». – 1989. 177 стр.
9. Бернштам А.Н. Историко – Археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая. Москва. – 1952. 346 стр.
10. Сайко Э.В. Методологические основы исследования древней керамики, М.: - 1977., 52 стр.
11. Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII-XII вв. Душанбе, - 1966. 211стр.

12. Кверфельд Э.К. *Керамика Ближнего Востока*, Л., 1947

13. Шораев Б. *Ежелгі және ортағасырлық Қазақстандағы мәдени генез үдерістері бойынша материалдар мен зерттеулер*. Алматы. - 2012 ж. 165 б.

14. Грязнов М.П. *Пастушеские племена Средней Азии в эпоху ранней и поздней бронзы* // КСИА, 1970, №12

List of references

1. Баупаков К. М. *Drevnyaya and srednevekovaya urbanization of Kazakhstan (on the materials of the South Kazakhstan complex archaeological expedition). Book II. urbanization of Kazakhstan in IX-beginning XIII V.-Almaty, 2013. - 514 P., ill.*

2. Zuev Yu. a. *Chinese news about Suyabe // Rannie Turki; essay history and ideology. - Almaty, 2002. - P. 269.*

3. Ibn Khordadbeq. *Book of the way and country. Translation with Arabic commentary, study, instructions and maps by N. Velikhanov. - Baku: Elm, 1986. - 428 STR.*

4. Volin S. L. *Svedeniya Arab sources IX-XVI VV. about the valley of reci Talas and mixed districts // Tru IIAE an Kazssr. - 1960. - VOL. 8. - P. 80.*

5. Nurzhanov A. A., Akymbek E. Sh. *Kulan // native language. №49-50 (1255-1256). December 11-18. 2014. - 15 pages.*

6. Bernshtam A. N. *Tru of the Semirechensk archaeological expedition "Chuyskaya Valley". From-from an USSR. Moscow-Leningrad: 1950. - 249 P.*

7. Peshchereva E. M. *long-term production in Middle Asia. - Moscow. 1959. 396 STR.*

8. Saiko. E. *ceramics as a historical source. "No," I said. - 1989. 177 STR.*

9. Bernstam A. N. *historical and archaeological essays of the Central Tien Shan and Pamiro-Altai. Moscow. - 1952. 346 STR.*

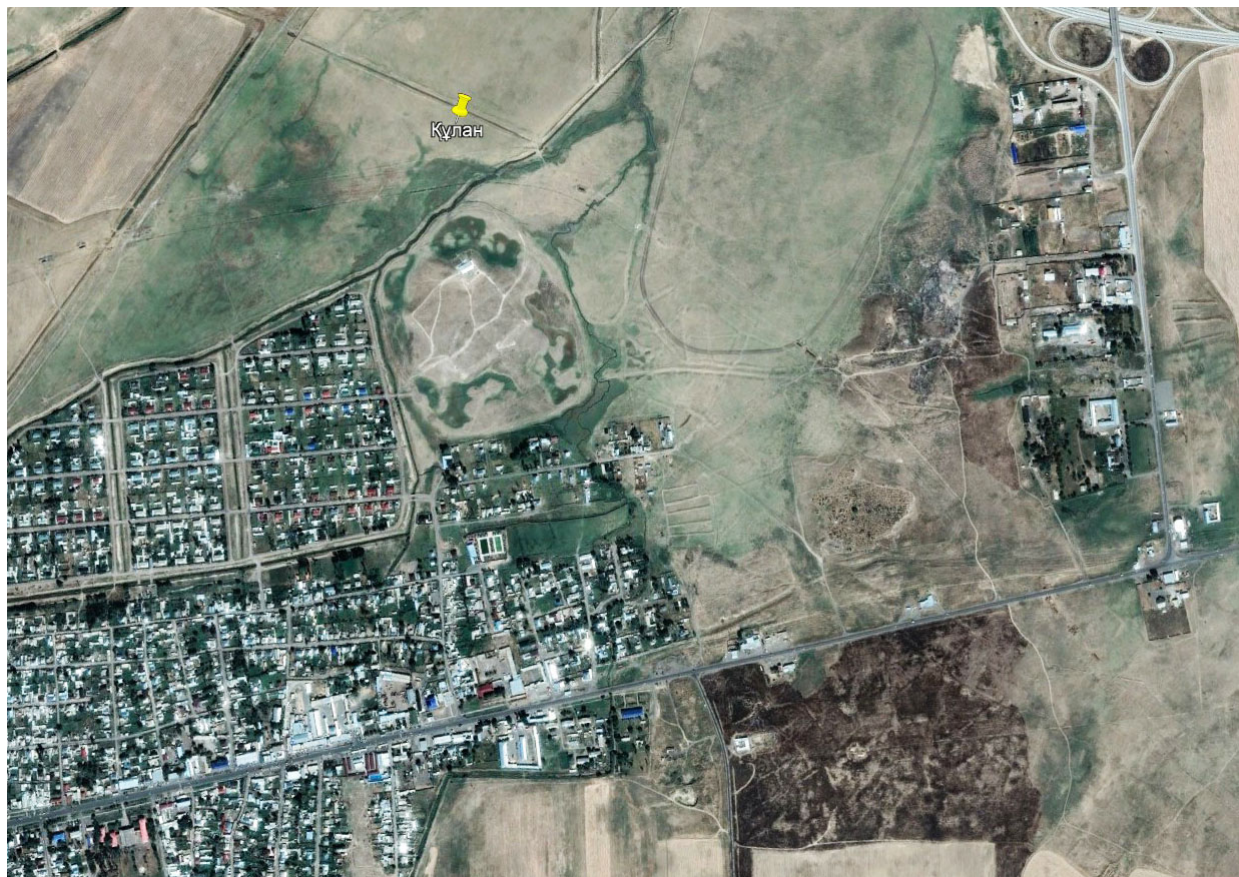
10. Saiko E. V. *methodological foundations of research of ancient ceramics, Moscow: - 1977, 52 STR.*

11. Saiko E. V. *history of ceramic remesla technology of Asia VIII-XII BB. Dushanbe , 1966. 211str.*

12. Querfeld E. K. *Ceramics Of The Near East, L., 1947*

13. Shoraev B. *materials and research on cultural processes in ancient and medieval Kazakhstan. "No," she said. - 165 P. 2012.*

14. Gryaznov M. P. *pastoral pleas of Middle Asia in the era of raw and sunny bronzes // KSIA, 1970, No. 12*

Сурет 1. Ортағасырлық Құлан қаласының ғарыштан түсірілген суреті (сурет Google Earth Pro бағдарламасынан алынды)

Сурет 1. Ортағасырлық Құлан қаласының аэросуреті (сурет silkroads.org.cn порталынан алынды)

Сурет 2. Құлан қаласынан табылған керамика кешені терракоталық тақталар (сурет silkroads.org.cn порталынан алынды)

ГРНТИ 03.20
ӘӨЖ 94. (65.а)

Абиыр С. Е.¹

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің магистранты
Алматы қ., Қазақстан*

ҚЫТАЙДАН КЕЛГЕН ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЖАҢА ӨМІРГЕ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ (1960-1970 жж. Нарынқол өңірі бойынша)

Аңдатпа

Мақалада 1950-1960 жылдары Қытайдан келген қазақтардың ата қонысқа көшіп келгеннен кейінгі әлеуметтік- мәдени тұрмыстық мәселелері (Нарынқол өңірі бойынша) қаралады. Сонымен қатар, 1960-1970 жылдар аралығындағы қандастарымыздың өңірлерге орналасуы мен бейімделуі, мемлекет тарапынан алған жәрдем-ақылары, сондай-ақ, әртүрлі сала бойынша мамандық алып, қоғамдық ортаға бейімделу жағдайлары бойынша архивтік дерек көздерге сүйене отырып, жан-жақты нақты мысалдар негізінде талдау жасалынады.

Түйін сөздер: қазақ, репатриант, ата-жұрт, көші-қон, отан, тарих, отбасы, бейімделу, демография, ауылшаруашылығы.

Abiyr S.E.¹

¹*Undergraduate Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan*

SOCIAL AND CULTURAL ASPECTS THE ADAPTATION OF THE KAZAKHS REPATRIATES FROM CHINA TO A NEW LIFE (1960-1970yy. for the Narynkol region)

Abstract

The article deals with the social and cultural problems of Kazakhs who were repatriated from China in 1950-1960 after migrating to their historical homeland (in the Narynkol region).

Based on the analysis of archival sources and scientific research with specific examples, the received specialties and state benefits, as well as the resettlement of repatriates in the region, their life and adaptation to public life after returning to the land of their ancestors in 1960-1970.

Key words: Kazakh, the immigrant, the land of their ancestors, migration, homeland, history, family, adaptation, demography, agriculture.

Абияр С. Е.¹

*¹Магистрант Казахского национального педагогического университета имени Абая,
г. Алматы, Казахстан*

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ АДАПТАЦИИ КАЗАХОВ-РЕПАТРИАНТОВ ИЗ КИТАЯ К НОВОЙ ЖИЗНИ (1960-1970гг. по Нарынколскому региону)

Аннотация

В статье рассматриваются социально-культурные проблемы казахов-репатриантов из Китая в 1950–1960 гг. после миграции на историческую родину (по Нарынколскому региону).

На основе проведенного анализа архивных источников и научных исследований с конкретными примерами, полученные по прибытию специальности и государственные льготы, также, расселение казахов-репатриантов по региону, их быт и адаптация к общественной жизни после возвращения на землю предков в 1960-1970 годах.

Ключевые слова: казах, репатриант, земля предков, миграция, родина, история, семья, адаптация, демография, сельское хозяйство.

Күні кеше өткен уақиғалар бүгінде тарих беттеріне айналатыны заңды құбылыс. Бұл сонау 1950-1960 жылдардағы Қытайдан келген қазақтардың ата қонысына көшіп келуі. Десе де, қазақ халқының шет ел ауып босып кетуінің себеп-салдары белгілі. Бүгінде еліне оралу үрдісі әлі де жалғасын табуда. Оралу кезеңдері бойынша Қытай Халық Республикасынан 1950-1960 жж. келген қазақтардың отандық тарих ғылымында өзекті тақырыптардың бірі болып келеді және терең зерттеуді қажет етеді.

1954 ж. КСРО мен Қытай мемлекеті арасындағы жасалған келісім шарт оң шешімін тапты. 1954ж. 16-сәуірде № 751-329 аса құпия жарлығы бойынша маусым-тамыз айларында Қытай Халық Республикасындағы «кеңес азаматтарын» тың жерлерді игеруге байланысты көшіру туралы, 1955 ж. 17 қыркүйекте № 1701 «Шекарадан тыс жерлердегі кеңес азаматтарын репатриациялау және оларды КСРО-да еңбекпен қамту» туралы қаулы қабылдайды. Осы қаулылар негізінде Қытайдың Шыңжаң Ұйғыр автономиялы ауданы мен Іле-Қазақ облысынан және т.б. аудандарынан қазақтар өз отанына қайта орала бастады [1,268 б].

1955 жылдың 1-сәуірінен бастап Қытайдан «кеңес азаматтары» арнайы тәртіппен келе бастады. Жалпы репатрианттардың ішінде Республика бойынша қазақтар ғана емес басқа ұлттың өкілдері де болды. Біз сөз еткелі отырған Алматы облысы Нарынқол өңірі бойынша еліміздің Қорғас кеден бекетімен және Нарынқол ауданының Абай елді мекеніндегі уақытша кеден бекетінен Қытайдың Іле-Қазақ облысынан көптеп қазақтар «кеңес азаматтары» деген қолдарында қызыл паспорттары, формасы 3x4 фото суреттері бар репатрианттар шетінен келіп жатты. Репатрианттардың біраз бөлігі Нарынқол өңіріне барып орналасты, себебі басым көпшілігінің ағайын-тума бауырлары осы ауданда өмір сүріп жатқан болатын. Тамырын іздеген қазақтар бірлесіп өмір сүру жағдайларын ойлады. Шекарадан қабылдап алу үшін Алматы облысы көші-қон бөлімінен арнайы өкілдер, Нарынқол ауданының есепшілері және техникалық қызметкерлері арнайы жоспар мен кесте бойынша жұмыстар жүргізді. Барлық пункттер бойынша сауда орындары ашылып, дәрігерлік және мәдени қызмет көрсету шаралары ұйымдастырылған. Алматы облысының мұрағат құжаттарының дереккөзінде көрсетілгендей, 1955ж 12 қарашада шыққын №433-ші КСРО партия комитеті және министрлер кеңесінің қоныс аударушылардың шаруашылық құрылымы туралы шешімінің жоспары бойынша Алматы облысының 17 колхоздарына 415 отбасыны бөліп орналастырған. Нарынқол ауданына 1955 ж 219 отбасы адам саны 518 болса, ал 1956ж 1-ші қазанда Алматы облыстық қоныстандыру бөлімінің көмекшісі А.Өмірзақовтың берген анықтамасы бойынша облыс бойынша басқа аудандарға тұрғын үйдің жоқтығына байланысты риза болмағандықтан қоныс аударушылар басқа елді мекендерге көшіп

кеткендерін айта кетіп, Нарынқол ауданы бойынша 235 отбасы, 560 адамдардың тұрып жатқандығын репатрианттарға 213 үй салынып кіргендігі туралы анықтама есебінде көрсеткен [2, 22 б].

Нарынқол ауданына КХР-нан 1957 жылдың қаңтар айынан бастап жалпылама көптеп көшіп келіп қоныстану басталды. Бірінші кезекте көшіп келушілерді Нарынқол ауылдық кеңесінің тіркеу кітабына өз арыздарымен колхоз мүшеліктеріне қабылдау туралы өтініш жазу арқылы еңгізіле бастады.

Бұдан кейінгі 1958-1963 жылдар аралығында көшіп келген азаматтарды Нарынқол ауданының Ленин атындағы, Крупская, Каганович, Коммунизм, Жамбыл, Энгельс колхоздарына, Текес ауылдық кеңесі тізіміне ретімен есепке алып жайластыру басталды. Бұл азаматтар келе салысымен аудандың шаруалық кітабына тіркеліп келген уақыты көрсетілген реттік нөмірлер берілген. Келген азаматтарға колхоздардың мүшесі деген нөмірленген билеттер берілген. Оларға әрбірінің қызметіне қарай малшы, жылқышы, қойшы, ағаш өңдеушілер сияқты разрядтар берілген. Олардың ішінде жартылай сауатты және сауатсыздар деп есепке алған. Жартылай сауатты деп төрт жылдық мектепті оқып араб әрпі негізінде тете жазу стилімен хат таныттындарды айтқан.

Нарынқол ауданы “Нарынқол” ауылдық кеңесіне тіркелген азаматтар негізінен аудандық жоспарлау мекемесінің басшысы Г.Шарифуллин деген азаматтың басқарма шешімімен орман шаруашылығына жұмысқа тіркелген. Ол кезде орман шаруашылығы мекемесінің бастығы Алдияров деген азаматтың басшылығымен үй-жай, мал қора салып алу үшін құрылыс материалдарымен бірге ағаш бөренелерін беріп тегін жабдықтап отырған. Негізінен ауданға көшіп келген азаматтарды колхоз басшылығы көшіп келушілер деген жанұялық тізім анықтамасын беріп отырған.

Көшіп келушілер өздері мүше болып тіркелген колхоз төрағаларының атына, ауыл кеңесі төрағаларына арыздарын беріп, керек жабдықтарын сұрап отырған. Ауылдық кеңес, колхоз бастықтары әрбір көшіп келушінің арызы бойынша аудандық атқару комитетіне жеке-жеке анықтама хат жазып, керек деген құрылыс материалдарын, азық-түлік, ақшалай жәрдемдерін сұрап алып отырған.

Нарынқол аудандық атқару комитеті 1957 жылы 29 қаңтар №1-11 Каганович колхозына көшіп келген, тіркеуден өткен 35 жанұяға аудандық орман қожалығы мекемесінен әрбіріне 20 м³ мөлшерінде тегін ағаш бөліп берілді. Бұл азаматтардың әрбіріне Каганович атындағы колхоз бастығы Сатаевтың атына өтініш жазып тіркеу кітабына тіркелген нөмірлері арқылы көрсетілген анықтама беріліп отырған.

Алматы облыстық атқару комитетінің шешімімен 1957ж 10-қаңтар №3 үкімі мен Нарынқол аудандық орман шаруашылығы үлестіру қорына 1957 жылға төмендегідей барлығы – 80,55 мың куб, соның ішінде II-топ ағашы – 76,75 мың куб ағаш бөлінеді. (Обл архив . Обл Исполком от 10.01.1957г). Қазақ ССР-ның атқару комитетінің, Қазақ Компартия Партия Орталық Комитетінің 12-қараша 1955 жылғы №731 үкімі мен 6000мың куб ағаш көшіп келгендерге тегін таратылуына рұқсат беріледі. Бұл ағаштарды 1956 жылдың басынан көшіп келген азаматтарға жеке үй құрылысына қолдануына бөлінді. (Обл архив Каз Исп.Ком.КП от 12.11.1955г). Ағаштарды бөлістіру нормасы әрбір жанұяға 18-20мың куб мөлшерінде норма бекітіледі және қатаң қадағалау еңгізіліп, әрбір азаматтан ауылдық кеңестің және жұмыс орындарының анықтамасы арқылы талап етіледі. 17.12.1956ж №18 және 09.01.1957ж №01 үкімдерінің орындалуы аудандық орман шаруашылығы мекемесіне қатаң тапсырылады. Нарынқол аудандық атқару комитетінің 1957 жыл 28 қаңтар №8 аудандық орман шаруашылығы қорға бөлінген ағаштарды аудан колхоздарына ауыл кеңестеріне бөлістіру үкімі шығады. КХР көшіп келген отбасыларға тегін үй жай құрылыс жұмыстарын үлестіру үшін колхоз, ауыл кеңестеріне төмендегіше бөлінген:

1.Каганович атындағы колхоз	1.5мың м ³
2.19 парт съезд атындағы колхоз-Жамбыл ауылы	1.8мың м ³
3.Карл Маркс атындағы колхоз-Текес ауылы	1.8мың м ³
4.Сталин атындағы колхоз	1.7мың м ³
5.Крупская атындағы колхоз- Қайнар ауылы	1.7мың м ³
6.Ленин атындағы колхоз- Сарыбастау ауыл	2.9мың м ³
7.Абай атындағы колхоз-Қаратоган ауылы	2.9мың м ³
8.Калинин атындағы колхоз- Сарыжаз ауылы	2.7мың м ³
9.Ворошилов атындағы колхоз	5.4мың м ³

Аудандық жоспарлау комиссиясының төрағасы Шарифуллин Г-нің колхоз төрағаларына, ауылдық кеңес төрағаларына Қытай Халық республикасынан келгендерге үйлік ағаш босату тәртібі жіберіледі. Әрбір жанұяға ауыл кеңесінің есебінде тұратындығын растайтын жеке меншік үйінің жоқтығы туралы, сол жанұяға колхозда мүше екендігін растайтын анықтамаларды талап еткен. Екі данадан анықтама және колхоз басшылығының хатымен жазылған құжаттар талап етіледі.

Колхоздан билет ұжымдық түрде тегін ағаш алатындарға бір адам келіп алып кеткені жөн деп есептелінеді. [3. 1-5 бб]. 1958-59 жылдары аралығында Нарынқол ауданына 1477 жанұя көшіп келіп, жанұялар құрамында 7728 адам болған. Соның ішіндегі 1094 адам колхоздар үйлерінде жайластырылған, ал қалған 261 жанұя ауданнан бөлінген ссуда есебінен салынған үйлерге жайғастырылған.

1957-1958 жылдар аралығында көшіп келушілер есебінде Қытай Халық республикасынан Ленин атындағы колхозға (төрағасы Ашимбаев А.) келіп 117 жанұя колхозға мүше болып тіркелген. Колхоз басқармасы басшылығымен олардың 75 жанұясына үй салуға 960 мың сом, сиыр алуға 44 жанұяға 132 мың сом сұраныс беріліп, олардың сиыр сатып алуына 35 мың сом, үй салуға 108 мың сом алып берілген. [4, 16]. Ал 1959 жылы тағыда 150 жанұя келіп қосылған. Бұлардың барлығына ауыл шаруашылығы банкісінен кредит алуға сұраныс жәрдем беріліп отырған. 1957 жылдың қаңтар айында Ленин колхозы мүшелерінің саны 418 адам болған. Бұл туралы азамат Қ. Әбиевтің Нарынқол аудандық комитеті мен еңбекшілер депутаттарының аудандық кеңестік «Советтік шекара» газетінің № 31(1357) 14 сәуір 1957ж санында «Жаңа қоныстанушыларға қамқорлық» деп аталатын мақаласы жарыққа шығады. Мақалада соңғы екі жылдың ішінде Ленин атындағы колхозға жаңа қоныстанушылардан 65 түтін көшіп келді. Олар колхоз шаруашылығының әр түрлі салаларына жұмысқа орналастырылды. Жаңа қоныстанушыларға колхоз тарапынан материалдық көмектер көрсетілді. Оларға 211 бас қой 31 сиыр сатылып берілді, қалған 34 түтінге сиыр сатып алу үшін ақша босатылды және 17жанұя тұрғын үйлерге орналасты енді 48 түтінге үй салып беру үшін 400 текшеметр құрылыс ағаштары дайындалды. Қоныстанушылар жанұясы азық-түлікпен түгелдей қамтамасыз етілді, балалары оқуға тартылды деп есеп берген.[5, 1 б].

Осы жылдары октябрьдің 40 жылдығы колхозында КХР-нан келген қоныс аударушыларға 227,809 мың сом ақша 24 жанұяға үй салуға бөлінген. Октябрь колхозына КХР-нан 51 жанұя, ал қалалардан 14 жанұя келген. 1958 жыл бойы колхоздан 75 үй сатып алынған; соның 43-і, КХР-нан келген қоныстанушыларға берілген.

Крупская атындағы колхозда 1955 жылы 138 жанұя болып, жан саны 706 адам болған. Ал 1958 жылы бұлардың саны 211 түтін болып адамдар саны КХР-нан келген қоныс аударушылар есебінен 987-ге келіп жеткен. Бұлардың ішінде колхозда істейтіндер; қой малында-108 адам, сиырда-20 адам, шошқада-2 адам, жылқыда-9адам, түйеде- 1адам, құс фермасында- 2 адам жұмыс істеген.

Колхоз басқару әкімшілігін жұмыстарында 13 адам, одан басқа зоотехник, мал дәрігерлері, ферма бастықтары, трактористтер, өндіріс бригадирлері сияқты мамандар аралас жұмыс атқарған. Өнер, білім беру саласында да жұмыс жүріп жатты. [8, 26]. 1962 ж 1-желтоқсанында осы колхозда 1838 адам болып соның ішінде 677-і жұмысқа жарамды колхозшылар еді. Бұлардың көпшілігі 1959-1962 жылдары Қытай халық республикасынан қоныс аударғандар. Сол жылғы жер көлемі 13781 га болып, соның 9287га ауыл шаруашылығына қарады. Колхозда жұмыс істеушілер егін шаруашылығы яғни бидай,сұлы, жоңышқа, картоп егумен айналысты. Негізінен мал шаруашылығына бейімделген екі сиыр фермасы, екі қой фермасы, жылқы, тауық фермалары және машина,трактор автопаркі, ауыл цехы, орта мектеп, балабақша, мәдениет клубы, байланыс почта мекемесі, ауыл моншасы болды. Осындай мекемелер бойынша колхозшылар жұмыс жасады.[6, 1-26б].

Энгельс атындағы колхоз бойынша тарихи мағлұматта Мирзоян атындағы колхоз болып 1930 жылы құрылған. Сонан бері қарай 1938 ж, 1950ж, 1954 жылдары бірнеше колхоздар бірігіп, Киров атындағы колхоз болып аталады. 1961 жылдары Энгелес атындағы колхоз болып, қайта құрылып жаңа Қарасаз ауылы құрылады – Энгельс колхозы болып Нарынқол ауданы аумағына қараған. Қоныстанушылардың себебінен 1962 жылы колхозда барлығы 2058 адам болып соның 837-і жұмысқа жарамды колхозшылар болған. [7,46].

Карл Маркс атындағы колхозда 1930 жылы құрылған, 1958-жж Қытай Халық республикасынан қоныс аударғандар саны күрт көбейіп, соның себебінен колхозда халық саны 2478 адам саны, соның ішінде жұмысқа жарамды адамдар саны 952-ге жетті, жер көлемі кеңейтілді.[8, 26].

1959 жылдың 26-мамырда Қаз ССР ауылшаруашылығы министрінің №347 шешімімен Нарынқол селолық жасыл аймағы кеңейтіріліп 459га жерді 1-ші топтағы орман аймағына айналдырады. Аты

элементке танымал Тянь-Шань таулы аймағына кіретін 200 шақырым жерді қайыңды, қарағайлы өсетін жерлер және қалың әр түрлі ағаштарға бай ну орманды, тоғайларды иеленуге береді. 1953-1963жж аралығында орман далалары, орман шаруашылықтары 2-топтағы орман ағаштарына айналған, себебін жаңа жас өскін ағаштардың отырғызылмай баптап қаралмағандығымен байланыстырады. Сондықтан орман шаруашылығын қолға алу жұмыстары ,жұмысшылар көптеп тартылуы керектігі жолға қойылды. Қоныстанушылардың басым көпшілігі орман шаруашылығымен, мал шаруашылықтарына көптеп тартылып ауданның аз уақыттың ішінде өркендеп өсуіне зор үлес қосты.

XIX партсъезд атындағы колхозға 1956-1959жж аралығында Қытай халық республикасынан 795 қоныстанушылар келіп ,соның ішінде 361-і жұмысқа жарамдысы болған. Ал 1956-57жж 152 адам келсе оның 67-і жұмысқа жарамды болды. 1958-1959жж 643 адам келді, оның 294-і жұмысқа жарамдысы болған. XIX партсъезд атындағы колхоз қоныстанушыларға осы жылдар аралығында барлығы ссуда есебінен 7 үй салуға берсе, дайын салынған 1 үйді ссуда есебінен берген, құрылыс есебінен 16үйді салуға берілсе, 66 сауынды сиырлар берілген. 36 адам колхоз үйлерінде, 54 адам туыстарында 57 адам шағын үйлерге (временкалар) орналастырып, 243 жанұяға қолдарындағы малдарына жетерлік жем-шөп беріліп отырған. Әрине бұндай жем-шөп беру алғашқы жылдары беріліп отырған себебі жаңа жерге үйренісіп кету оңайға түспегені және қыстың ұзақ әрі қатаң ауа-райына қарай жәрдем беру істері жүрген. Енді 25-ші желтоқсан 1960жылғы есеп бойынша осы аталған колхоздың қоныстанушыларына құрылысшылар күшімен салынған үйлер саны 49 болған , 181 бас ірі қара мал берілген, бөлінген егістік жерлердің ауданы 800га жеткен , 1300 мың сом ақшаны үй салуға немесе мал сатып алуға берсе, құрылыс материалдарына 40 мың сом, орман ағаштарын сатып алуға 244 мың берілген.[9,66].

Коммунизм атындағы колхоздың Қақпақ ауылдық кеңесіне қарасты 1962жылдың аяғында жасаған есебіне байланысты колхозда 546 жанұя болса, соның ішінде 204 жанұясы Қытайдан келген қазақтар ауыл мүшеліктеріне тіркеледі. Колхозда барлығы 2939 адам санақта тұрса, солардың жұмысқа жарамды ер адамдар саны 516, жұмысқа жарамды әйел адамдар саны 521, жас өспірімдер саны 1685 болған. 1963-1967жж аралығында Нарынқол ауданын Кеген ауданына қосып екі ауданның ортақ атауы ретінде Кеген ауданы деп аталады. 1963 жылдың қаңтар айында Кеген өндірістік колхоз-совхоз басқармасына қарасты Коммунизм колхозына ҚХР-нан келген қоныстанушылардың 304-і жанұя яғни 1587 адам,соның ішінде 242 –і оқу жасындағы балалар, соның ішінде 210-ін оқу білімге тартқан.Осы келген жанұяларға қыстың қақаған ортасында келулерін ескере отырып,колхоз тарапынан 1213 центнер бидай, май 30 центнер, ет 64 центнер, кант 81 центнер, чай 68 кг, макарон 270 кг, өсімдік майы 400 кг көмек берілген. Сонымен қатар, жылы киімнен қуфайка 105дана, мақталы шалбар 85дана, пима 73 пар, және тұмақ 5дана берілген. 204 жанұяның 50-іне жаңа салынған үйлер берілсе қалғанына, уақытша тұрып, өздеріне үй салып алғанша тұру үшін үйлер бере отырып, 290 дана темір печь, 15 дана плита, отындық қарағайдан 938мың куб берілген.[10, 2-366].

Білім беру мекемелерінде керекті оқу жабдықтарының жетіспеушіліктерін колхоз басшылары аудандық атқару комитеттеріне өздерінің есеп беру арқылы көптеген олқылықтарын жеткізіп отырған. Қоныстанушылардың өздері мен балаларын сауаттандыру жұмыстары кеште болса қолға алынып, кешкі оқу курстарын ашып хат таныту іс-шаралары жүріп жатты . Әсіресе, ауыл жұмысшыларының күндіз жұмыс істеп, кеште сауат ашу курстарына баруы қолға алынды. Кеңес үкіметінің ешбір адам сауатсыз болмауы керек, барлық адамдар оқу білімге тартылуы керек деген ұстанымдары жақсы нәтиже берді.

Жамбыл ауылдық кеңесіне қарасты ауыл шаруашылығында 1955-1964жж аралығында түгін саны 311 болып,барлық адамдар саны 1629 адам болған. Осы аты аталған ауылға арнайы визамен келген ҚХР нан 10қаңтар 1960ж тізім бойынша 179адам келіп орналасқан, солардың ішінде 25 жанұяға 25 сауынды сиыр беріп, әр сиырды 150 сомнан бағалаған.[11,46].Келген қоныстанушылардың барлығы жаппай жұмыстарға тартылған, мал шаруашылығына, жаңа типтегі базалар салуға, астық қоймаларын жасауға, мәдениет үйлерін салуға, 250 кісілік ауыл клубын, балабақша, ауыл моншасының құрылыстарына тартылған. Ауыл бойынша 65үй салу жоспарланып соның 55 тұрғын үйі салынып біткен. Көгалдандыру жұмыстары жүргізіліп 4000 жас ағаштар отырғызылған.[12, 186].

Нарынқол ауданы бойынша 26 наурыз 1960жылы аудандық еңбекшілер депутаттарының №5 кезекті сессиясында аудан тұрғындарының ,соның ішінде ҚХР-нан келген қоныстанушылардың тұрмыс жағдайы саяси , мәдени, білім беру, АХАЖ тіркеу, денсаулық салаларына тәрбие жұмыстарына аса мән берілуін қадағалауды ауыл төрағаларына, ауылдық кеңес төрағаларына ауыл депутаттарына тапсырмалар беріліп отырған.[13, 546].

Тың және тыңайған жерлерді игерудің 1954жылдан басталған дүбірі таулы өңірдің де ойы мен қырын түгел шарпыды. Ауданның Қақпақ, Сарыжаз, Текес, Нарынқол, Қайнар ауылдарына тың игерушілер келіп қоныстанды.Егістік жердің көлемі едәуір көбейді 1965жылы ол 53мыңға, ал1974жылы 70мың гектарға жетті. Шаруашылықтар суармалы егіншілікпен шұғылдануды бастады. Крупская атындағы колхозда қазіргі Қайнар ауылында «Жаңа жеміс» атты үлкен канал қазылды. Сүмбе мен Қызылшекара ауылдарының арасына үлкен су тоғаны тартылды. Ленин атындағы колхозға ауыл іргесінен су тоспасын жасады. Осындай жұмыстардың бәрі ҚХР-нан келген қоныстанушылардың әсерінен ауыл тұрғындарының өсуі және қол күштерінің нәтижесі. Нарынқол-Алматы облысындағы ірі аудандардың біріне айналды. Мұнда қой шаруашылығында қойдың саны жарты миллионнан асты. Ауданда табыстың 80% малшаруашылығы. Ірі қара мал, жылқы өсіруде тиімді салаға айналды.Бұның ең басты себебі аудан таулы сілемдердің белдеулей өскен қалың орман,қарағайлы тау жоталары,өзен қуалай орналасқан жыныс тоғайлар ,кең жазиралы жазық далаларының арқасында жазда жайлау,күзде күздеуде,қыста қыстау сияқты мал жағдайына байланысты көшіп-қону мал өсіру мүмкіншіліктерінің барлығын қолдана білуінде болды [14,108-111 бб].

Осындай қауырт еңбектің жүру нәтижесінде еңбек ардагерлері және ауданның құрметті азаматтарының шығуы – ол шынайы құбылыс. Еңкейгеннің еңсесін еңбек көтереді демекші қанында мал бағу қасиеті бар жаңа қоныстанушылардың басым көпшілігі малшаруашылығының қой, жылқы,сиыр бағу салаларына кетеді. Төл алу жоспардан тыс көп өнім алу сияқты адал еңбектерімен Кеңес үкіметінің талаптарын орындау арқылы қызу еңбек жолдарын бастап кетті. Еңбек ерлерінің көптігіне еш шүбә келтіру мүмкін емес. Аудан осындай еңбекші халқының арқасында он бірінші бесжылдықта екі рет КПСС Орталық комитетінің « Қызыл Ту» орденімен марапатталған. Бірнеше рет республикалық және облыстық социалистік жарыстардың жеңімпазы болды.[15, 36].

1962 жылы ҚХР-нан келген азамат Мышан Молдасанов отбасымен бірге Ленин атындағы колхозға келіп орнығып малшаруашылығында қой өсіру фермасында қойшы болып еңбек жолын бастап кетеді. Кеңестік партия қаулыларына орай, 1960-1970жж мал басын көбейту жұмыстарын қолға алып, қажырлы еңбегінің нәтижесінде Үкімет тарапынан марапатталады. «Октябрь революциясы» орденімен, екі рет «Қызыл Ту» орденімен, «Жарыс жеңімпазы», « 9-шы бесжылдық екпіндісі», «Көп жылдық еселі еңбегі үшін» деген көптеген марапаттарға ие болған, бүгінде тоқсанға келген көп балалы әке, бірнеше немере-шөбере сүйіп отырған бақытты қария, әлі де болса, осы малшаруашылығының қыр-сырын өз балаларына үйретіп, жеке өз шаруашылығын ашып дөңгелетіп әкетіп отырған кәсіпкер. Осындай алмағайып замандарды басынан кешірген еңбек ерлері мыңдап артылады.Бұндай еңбек ерлері туралы бөлек әңгіме жазылары хақ.[16, 286].

Қорыта келе, 1950-1960жылдары ҚХР-нан келген қазақтардың тарихи отанына оралуының 1960-1970 жылдары жаңа өмірге араласып, бейімделе отырып, қоғамнан өз орындарын таба білді. Қазақстандағы халықтың әлеуметтік–экономикалық дамуына, демографиялық өсуіне тікелей әсер етті. Шет елдегі қандастарымыздың оралуы әлі де жалғасуда және тарихи отанына қайтып келген және болашақта келетін бауырларымыздың елдің экономикасына, әлеуметтік-демографиясына оң ықпалын тигізері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құдайбергенова А.И Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің тарихи демографиялық қыры (1917-1991жж.). – Алматы: Елтаным, 2011. – 416 б.
2. Қазақстан Республикасының Алматы облыстық мемлекеттік архивы. ҚР АОМА. 1747-қ., 2-т., 6-іс.
3. ҚР АОМА. 1234-қ., 2-т., 35-іс.
4. ҚР АОМА. 1253-қ., 1-т., 13-іс.
5. Әбиев. Қ. Жаңа қоныстанушыларға қамқорлық // «Советтік шекара» гезеті. 1957,-14 сәуір
6. ҚР АОМА.1032 -қ., 1-т., 2-іс.
7. ҚР АОМА. 1253-қ., 1-т., 13-іс.
8. ҚР АОМА. 928-қ., 1-т., 81-іс.
9. ҚР АОМА. 1032-қ., 1-т., 35-іс.
10. ҚР АОМА. 1257-қ., 27-т., 9-іс.
11. ҚР АОМА. 1257-қ., 27-т., 4-іс.
12. ҚР АОМА. 953-қ., 1-т., 83-іс.
13. ҚР АОМА. 953-қ., 1-т., 128-іс.

14. ҚР АОМА. 928-қ., 1-т., 104-іс.
15. Әріпов. Р. Аспантаулар аясында.—Алматы; Қайнар, 1985—193б.
16. Жұмақаева.Б. Алмағайып заманда көш бастаған азамат.// Айқын.—2009, -16 шілде.

List of references:

1. Kudaibergenova A. I. historical demographic aspect of migration processes in Kazakhstan (1917-1991.). - Almaty: Eltanym, 2011. - 416 P.
2. Almaty regional state archive of the Republic of Kazakhstan. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1747-P., 2-T., case 6.
3. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1234-P., 2-P., Case 35.
4. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1253-P., 1-T., case 13.
5. "No," I said. K. caring for new settlers. // Gezet "Soviet border". April 14, 1957
6. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1032-P., 1-T., Case 2.
7. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1253-P., 1-T., case 13.
8. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 928-P., 1-T., case 81.
9. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1032-P., 1-T., case 35.
10. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1257-P., 27-T., case 9.
11. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 1257-P., 27-T., case 4.
12. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 953-P., 1-T., case 83.
13. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 953-P., 1-T., case 128.
14. AOMA OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN. 928-P., 1-T., case 104.
15. Aripov. R. In the light of the sky.- Almaty; Kainar, 1985-193b.
16. Zhumakayeva. B. Almagaip is a leading citizen of the time.// Clear.-2009, -16 July.

ГРНТИ03.01.11
ӘӨЖ 574-11

М.Ж. Ахмеджанова¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Тарих және құқық институтының 2 курс магистранты*

КАЮМ НАСЫРИ: АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ ЖАЙЫНАН

Аңдатпа

Мақалада жарияланған деректер мен материалдар негізінде 19 ғасырдың екінші жартысындағы татар ағартушылығының ірі өкілі Каюм Насыридің ағартушылық қызметі мәселесі қарастырылады. Көрнекті ағартушы қырықтан аса кітаптар мен брошюралар жариялады, ондағы мақсаты өзінің оқырмандары аасында жаңа ғылыми білімді таату және насихаттау болды. К.Насыри жаратылыстану, тарих, тіл, әдебиет, гигиена және анатомия бойынша шығармалар жариялады. К.Насыри «Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся помимо влияния на их жизнь суннитского магометанства» (1880 ж.), «Образцы народной литературы казанских татар» (1896 ж.) еңбектерін орыс тілінде жариялайды, онда татар халқының фольклоры, этнографиясы және т.б. сөз етіледі. К. Насыридің жеке тұлғаның дене және рухани дамуына арналған «Тәрбие туралы кітап» шығармасы баға жетпес еңбек болып табылады. 24 жыл бойы ағартушы жылдық күнтізбе шығарып тұрды. Автор ағартушы мұрасының татар мәдениеті үшін тарихи маңызы аса зор болды, ол халыққа мүлтіксіз қызмет етудің тамаша үлгісін көрсете білді деген тұжырым жасайды.

Тірек сөздер: ағартушылық, татар ағартушылық қозғалысы, Каюм Насыри, ағартушылық қызмет

Akhmedzhanova M.Zh.¹

*¹master of 6M011400-History, Institute of History and Law, Kazakhstan at Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan*

KAYUM NASRY: FROM THE HISTORY OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Abstract

Based on published sources and materials, the article highlights the history of the activities of the largest representative of the Tatar enlightenment of the second half of the 19th century, Kayuma Nasyri. A prominent educator has written more than forty books and brochures on various problems of science in order to disseminate and popularize the latest scientific knowledge among his readers. K. Nasyri published works on natural sciences, history, language, literature, hygiene and anatomy, etc. K. Nasyri in his works as “Beliefs and rites of the Kazan Tatars, formed in addition to the influence of Sunni Mohammedanism on their lives” (1880), “Samples of the folk literature of the Kazan Tatars” (1896) published in Russian and telling about folklore, ethnography and other features of the Tatar people. “The book on education” by K. Nasyri is devoted to the problem of the physical and spiritual development of the individual. For 24 years, K. Nasyri published the annual desktop calendar. The author comes to the conclusion that the legacy of the enlightener was of historical importance for the Tatar culture and he showed a model of selfless service to the people.

Keywords: enlightenment, Tatar educational movement, Kayum Nasyri, educational activities.

Ахмеджанова М.Ж.¹

¹магистрант по специальности 6M011400 – История, Института Истории и права при КазНПУ им. Абая

КАЮМ НАСЫРИ: ИЗ ИСТОРИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

На основе опубликованных источников и материалов в статье освещается история деятельности крупнейшего представителя татарского просветительства второй половины 19 века Каюма Насыри. Видный просветитель написал более сорока книг и брошюр по разным проблемам науки с целью распространения и популяризации среди своих читателей новейших научных знаний. К. Насыри опубликовал произведения по естествознанию, истории, языку, литературе, гигиене и анатомии и т.д. К. Насыри в своих трудах как «Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся помимо влияния на их жизнь суннитского магометанства» (1880 г.), «Образцы народной литературы казанских татар» (1896 г.) опубликовал на русском языке и в которых рассказывается о фольклоре, этнографии и о других особенностях татарского народа. «Книга о воспитании» К. Насыри посвящена проблеме физического и духовного развития личности. В течение 24 лет К. Насыри издавал настольный ежегодный календарь. Автор приходит к мнению, что наследие просветителя имело историческое значение для татарской культуры и он показал образец самоотверженного служения народу.

Ключевые слова: просветительство, татарское просветительское движение, Каюм Насыри, просветительская деятельность.

Татар ағартушылық идеологиясы XIX ғасырдың екінші жартысында қалыптасты [1, с. 115]. Оның көрнекті өкілдерінің бірі Каюм Насыри (Габделкаюм Габденнасырович Насыров) болып табылады. К. Насыри XIX ғасырдың екінші жартысындағы татар ағартушысы ретінде танылды. К. Насыри (1825-1902) көрнекті ғалым-ағартушы, жазушы, педагог болатын. Молда кісінің отбасында дүниеге келіп, 1841-1845 жж. «Касимия» медресесінде білім алады. 1855-1871 жж. Қазан діни училищесінде татар тілінен, ал 1871-1876 жж. өзі ашқан орыс-татар мектебінде дәріс береді. Өзінің бүкіл өмірін ағартушылық жұмысқа арнайды, татар әдеби тілін дамытуға атсалысады. Каюм Насыри өз уақытында және қазіргі мезгілде де татар халқы үшін энциклопедист ғалым болып қала береді [2, 105-б.].

Оның алғашқы балаларға арналған еңбегі «Буш вақыт» (Бос сөз) деп аталып, 1860 жылы жарық көрді. «Фә вакиһелжә лә са фил әдәбият» еңбегі 1884 жылы баспа бетін көреді, 40 бөлімнен тұратын бұл шығармасында адамның ақыл-ойы, тәрбиесі, ғылым туралы және т.б. баяндалады. К. Насыри «Поверья и обряды казанских татар, образовавшиеся помимо влияния на их жизнь суннитского магометанства» (1880 жылы), «Образцы народной литературы казанских татар» (1896 жылы)

еңбектерін орыс тілінде жариялайды, онда татарлардың фольклоры, этнографиясы және т.б. сөз етіледі.

К.Насыридің жеке тұлғаның дене және рухани дамуына арналған «Тәрбие туралы кітап» шығармасы баға жетпес еңбек болып табылады. Оның мазмұнына тәлім-тәрбие, оқу тарихы мен нақыл сөздер кірді. Сонымен бірге ағартушы татар-орыс, орыс-татар сөздіктерінің де авторы болды.

Қазан университетіндегі ғылыми мектептер мен дәстүрлер татар ағартушыларының қызығушылықтары мен көзқарастарына оң әсерін тигізді. К.Насыри және т.б. ағартушылар Қазан университетімен ынтымақтасып жұмыс істеді. XIX ғасырдың екінші жартысындағы татар ағартушылары көзқарастарының эволюциясы олардың ағартушылық бағытындағы ой-пікірлерінен айқын байқалады.

Әлем жаратылысының ғылыми түсініктерін, жетістіктерін насихаттау жолында көрнекті ағартушы К.Насыридің сіңірген еңбегі де бір төбе. Оның «Демалыста», «Геометрияның бастуы», «Гүлдер мен шөптер», «География бастауы», «Тән органдары қызметі және тазалық заңдары», күнпарақшасы және т.б. еңбектері татар халқы арасына ғылым, білім жетістіктерін таратуға, насихат етуге арналғаны белгілі. Табиғат заңдарының кейбір жақтары, атап айтқанда, судың қасиеті, оның бұға, суға айналуы қасиеттері қарапайым, жеңіл тілмен арнайы дайындығы жоқ бұқара халыққа тез түсінетіндей етіп берілді. Жел, ауа, газ, қар, және тағы басқа табиғат құбылыстары жөнінде түсінікті етіп баяндалды. «Адам өмірінің негізін құрайтын төрт нәрсе бар, – деп жазады К.Насыри, бірінші және негізгісі, өмір сүру үшін адам баласы ауқаттануы қажет, онсыз тіршілік ету мүмкін емес. Екінші, киім-кешек керек, себебі, киім-кешексіз адам тағы жүре алмайды. Үшінші, әуен қажет. Жақсы дауыспен айтылған жақсы әуенді және әнді есту адамның сезу мүшелеріне жақсы әсер етеді, адамның жанына рухани нәр береді».

Адамның табиғаты мен жануарлар дүниесінде көп ұқсастықтың барын байқаған ағартушы тәрбиенің арқасында адамзат жануарлық ахуалдан шығып, ерекшеленіп, өзіндік табиғатына ие болды дейді. К.Насыри адамзаттың санасын және болмысын айқындағанда осы үдеріс анық байқалады. «Адам жануарлар сияқты ішеді, жейді және ұйықтайды. Ол жануардан санасы арқылы ерекшеленеді, сондықтан ойлай алады, оның тілі бар, сондықтан сөйлей алады», – деген К. Насыри, адам табиғатты өзіне осы ақыл-ойы арқылы бағындырады дейді. Адамның қолы оның қаруы іспеттес, жануарлар әлемінен адамды осы қолдары ерекшелендіреді деп жазады К.Насыри. «Қолдары арқылы адам өзіне қажеттіні жасап алады, қолдары, тілі, ойлау қабілеті оған табиғат сырын ашуға, жер асты байлығын табуға көмектеседі». «Адам ойының жетілуі оның өзін-өзі терең тануында» деп жазады К.Насыри [3, 34-б.].

Әлеуметтік теңсіздіктің не екенін көрсеткен татар ағартушылары еңбек адамдарының ауыр тұрмысын да суреттеп береді. Тұрмыстың ауыр да күйбең көрінісін суреттейді. Жалпы, татар ағартушылары кедей адамның жанашыры іспеттес, оған жандары ашыйды, жақтасқандай болады, сүйемелдегендей болады. Мысалы, К.Насыри кедей жанға болысып, «Кедей жан қанша батыл болса да оны жалтақ дейді, оның қарапайымдылығын әлсіздік деп ұғады, Қанша жөн сөз айтса да мылжың дейді, ал үндемей қойса, сөйлей білмейді деп сөгеді» [3, 382-б.] деп жазды.

К.Насыри сияқты ағартушылар байлықты қуып кеткендерге қарсы, ашкөздікке салынғандарға қарсы, бірақ сонымен бірге ақылменен, еңбекпенен, ынсаппенен, үнемділікпен жиналып, басы құралған молшылықтың болғанын құп көреді. Капиталистік қатынастар ене бастаған татар аулының сұрқай тіршілігі, жоқшылық қысқан деревня тұрғындары, бағаның шарықтап кеткені, жоқшылықтың жомарт жандардың қолын байлауы, байлардың қиналған қарапайым халыққа қайырымсыздығы және т.б. К.Насыридің бауырына жазған хаттарында да көрініс тапқан.

Ағартушы адал еңбекпен табылған дүниені жинап, үнемдеп, көбейте алған жандарды қолдайды. Дүниенің басын құраудың қарапайым жолын үйретеді. Мысалы, К. Насыри «Өзіңнің тапқан пайдаңа қарай шығын жаса, сонда бәлеге ұшырамайсың. Күнде пайданды жинақтап отыруға тырыс. Мәселен, бүгін он тиын таптың дейік, оның жеті-сегізін ғана жарат та, қалғанын жинап, көбейтуге тырыс, сонда кедейшілікке және жоқшылыққа жолықпайсың. Егерде он тиын тауып, он екі тиын жарататын болсаң, онда нең қалады, көп ұзамай, қайранға отырасың. Пайда таппаған күндері нан мен суға риза бол. Кім қаражатын сақтап, көбейте білсе, сол ақылды болмақ» деп, оқушыларын үнемділікке, пайданың көзін қалай адал еңбекпен табуға болатынын үйретеді. Кедей болмаудың жолы кәсіпті игеру дейді ағартушылар. Қолынан іс келмейтін енжар адам, әрине, тұрмыс, тіршілік қамын жасай алмайтыны айқын. Ағартушылар бір өнерді, я кәсіпті игеру үшін оқу-білімнің қажеттілігін алға тосады. Осы орайда К.Насыри «Бір кәсіпті меңгерсең, бай болып кетпессің, алайда құр алақан да

қалмассың. Қажетінді табуға жол ашарсың. Кәсібі жоқтық – ең бір оңбаған құбылыс» [4] деп ескертеді.

Еркіндіктің адам өміріндегі ең бір қымбатты нәрсе екенін, өмірдің бостандықсыз өткені азаптың азабы екенін К. Насыри былайша байқатады: «Жібек киіп, құл болғанша, жұпыны киініп еркін жүрген артық» [5, 206-б.].

Осылайша, татар ағартушылары адам бостандығының негізі әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты екеніне терең болай алмады, дегенмен бұл мәселеге гуманизм бағытынан қарады.

1871 жылдан бастап жыл сайынғы күнтізбе шығарып тұрған К.Насыри әлем тарихының соның ішінде Шығыс тарихының барысы туралы оқырмандарына мәлімет жеткізіп тұрды. Күнтізбенің басылымын К.Насыри 24 жыл бойына үзбей жалғастырып, көпшілікке таратып отырды. Күнтізбені шығарушы К.Насыри француз ағартушылары Д.Дидро, Вольтер, Ж.Руссо сияқты ағартушылармен қатар қоюға тұрарлық тұлға [1, с. 123].

Күнтізбенің бірінші басылымында татар ағартушысы Ресей тарихына арнады. Сонымен бірге К.Насыри татар оқырмандарын Қазан хандығы тарихымен, Азия, Африка тарихымен, Түркияның тарихымен және Орта Азиядағы Хиуа хандығы сияқты мемлекеттер тарихымен таныстырып, татарлар арасына тарихи білім таратып, оларға мүмкіндігінше әлем тарихынан хабар береді. К.Насыри татар тарихына қатысты материалдарды ел ішін аралап жүріп жинаған. Жаз шыға ел аралап, көнекөз қариялардан ескі аңыз-әңгімелерді, фольклорлық шығармаларды және тағы басқаларды жазып алатын болған.

К. Насыридің жанкешті еңбегі далаға кетпеді. Ол этнографиялық сипаттағы материалдары негізінде бірнеше шығармасын жарыққа шығарады. Олардың арасында төмендегідей шығармалары болды: «Археологиялық материалдар», «Татар этнографиясы бойынша материалдар», «Ауызша шежіре бойынша Қазан туралы тарихи жазбалар», «Қазан және оның төңірегіндегі жерлердегі оқымысыты имамдар туралы».

К.Насыри тек татарлар туралы ғана емес, орыстың тарихи тұлғалары туралы да материалдар жинастырып жариялайды. Ишбулат молда, Емельян Пугачев және тағы басқалар туралы да жазды. Ағартушы мол құндылықтарды бойына жиған Шығыстың мәдени мұрасы жайында да татар оқушыларына мағлұматтар беріп отырды. Оның қаламынан «Авиценна туралы повесть» шығармасында татар қауымын ортағасырлық философ Ибн Сина мұраларымен таныстырып өтеді.

Қазан хандығы тұсындағы жазба ескерткіштердің жазуына алғаш назар салған ағартушы К.Насыри болды. Айдарлы, Бақыршы, Нурлаты сияқты ауыл маңындағы жазбаларды зерттеуге талпынады.

К.Насыри тарихты кезеңдерге бөлуге талпынды. Ағартушының пікірінше, тарих жабайылық, көшпелі өмір және отырықшы өркениет кезеңіне бөлінеді. К.Насыри мұндай тарихты кезеңге бөліп қарайтын тұжырымын «Жағырафия ұғымдары» еңбегінде жазды.

XIX ғасырдың екінші жартысында татар тілі өзге түркі тілдері сияқты араб, парсы сөздерімен шұбарланып кеткен еді. Түркі тілі деп аталған тіл ертеректе қалыптасып, соны татар тілінен көп айырмашылықтары байқалып жатты. Қасиетті Құран тілі ретінде араб тілі басымдыққа ие еді. Татар тілі қарапайым бұқараның тілі секілді жағдайды бастан кешті. Бұл тілде маңызды ғылыми шығармалар жазып, оқып білуге бола ма деген де сауалдар туындады.

Татар тілін түрлі араб-парсы сөздерінен, шұбарланудан тазартып, оны ғылым мен мәдениеттің түсінікті тіліне айналдыруда К.Насыри нағыз жанашырлық танытты. Татар тілі ғылым тілі, поэзия тілі бола алмайды, өйткені ол жетілмеген тіл дегендерге қарсылық білдірген К.Насыри тірі татар тілінде жазды. Тірі татар тілі барлығына бірдей түсінікті болды. Және де осы тілде еуропалық мәдениет жетістіктерін меңгеруге жол ашылды. К.Насыри татар әдеби тілін реформалау қажеттігін жете түсінді. Ағартушы татар тілінің мүмкіндігі зор екенін, бұл тілде өлең ұйқастарын жасауға да, ғылыми еңбек жазуға да болады деп дәлелдеуге тырысты. Татар тілін ғылыми жағынан негіздеуге өзі де белсене қатысты. Татар тілін ғылыми негіздеу XVIII ғасырдың соңында басталды. Оның бастауында С.Халфин тұрды, кейіндері И.Халфин, С.Кукляшев, А.Вагапов, Х.Фаизхановтар одан әрі жалғастырды.

К.Насыри татар тілін ғылыми жағынан зерттеуде аянбады, ол татар тілінің ұғымдарын алғашқы болып қолданды, «Татар тілінің грамматикасы» еңбегінде татар тілі түркі тілдерінің бірі екенін және татар тілінде басқа түрік тілдерімен ортақ байланыстары барын көсетіп, сонымен бірге татар тілінің өзіндік ерекшелігі де барын баса айтады. Бұл тұжырымы арқылы К.Насыри татар тілін жалпы түркі

тілі деп шатасудың қателігін аңғартты. Жартығасырлық творчестволық қызметінде ағартушы татар тілінің морфологиясын, грамматикасын зерттеді, түсіндірме сөздіктер жасады, фонетикалық ерекшелігін айқындады, орфографиясын да анықтады.

Қалың татар жұртына татар тілінде түсінікті етіп жазған шығармаларында К.Насыри татар тілінің шұбарлануын болдырмауға, кез келген татар үшін түсінікті, ұғымды тіл етуге тырысты. Ғылыми ұғымдарды татар тілінде беруде ғалымдар бірқыдыру қиындықтарға жолығып отыратын. Ол үшін татар тілінде әр ғылымның терминологиясын жасау қажеттілігі туды. К. Насыри әр ғылымының терминологиясында ерекшелік барын көрсете отырып, математика, география, медицина, техника бойынша терминология жасауға үлес қосты. «Өз өмірімнің 35 жылын татар тілінің қызметіне бердім, сонша жыл азапты да бастан кештім, бірақ татармын дедім, өз ұлтымды татар ұлты деп атадым, өз тілімді де татар тілі дедім» деп еске алады шығармаларының бірінде қайсар мінезді ағартушы. Қанша қарсылыққа ұшыраса да К.Насыри бастаған ісін аяқсыз қалдырмады. Татар драматургиясының, поэзиясы мен прозасының, ғылымының тілін жасауда татар ағартушыларының үлесі еш ұмытылмақ емес. К.Насыри жасаған терминология әлі күнге қолданыстан шықпай, татар тілінің өресін өсіруге қызмет етіп келеді.

Татар тілінің, мәдениетінің орыс тілімен, мәдениетімен қандай байланыста болуы қажет деген сауалдар да татар ағартушыларын көп ойландырды. Бұл мәселеде татар қоғамы екіге жарылды. Біреулер орыс тілін отарлаушылар, миссионерлер тілі деп қабылдап, бұл тілде оқып, жазуға қарсылық танытты, ал К.Насыри секілді ағартушылар болса, орыс тілі арқылы еуропалық өркениет жетістіктерін игеруге болатынына сенді. Татар ағартушылары патша өкіметінің ұлттық-отарлаушылық саясатына қарсы болды, алайда орыс мәдениетін үйренуге, оның озық ғылымы мен білімін үйренудің қауіпсіздігін насихаттады.

Татар ағартушылары орыс және еуропалық өркениетпен жақындасудың жақтаушысы болса, кертартпа кейбір дінбасылар Еуропадан үлгі алудың қажетін жоққа шығарды, осы мәселе төңірегінде қызу айтыс жүрді [6, с.10]. Міне, осындай тартыс кезінде татар әдебиетінің негізін салушы К.Насыри татар тілінде күнтізбелік шығарып, ғылымның әрсаласын қамтыған қаншама пайдалы мәліметтерді жария етті. Бұл татар тіліндегі дінмен байланыспайтын алғашқы кітап болатын. Күнтізбенің шығуын дінбасылар үдере қарсы алды. Алайда К.Насыри олардың қарсылығына қасқая қарсы тұрып, күнтізбенің шығуын тоқтатпай, жыл сайын бөлімдерін кеңейте түсіп, ары қарай жариялай берді. Кейіндері ғылыми-танымдық кітапшаларды, бастауыш сыныптарға арналған оқулықтарды жариялады.

К.Насыри татар халық ертегілерін, өлеңдерін, мақал-мәтелдерін, аңыз әңгімелерін жинастырып алғаш рет баспадан шығарды. Әсіресе, ағартушының татар сөздерінің сөздігін жариялауы да ардақтауға тұрарлық іс болды. Бәрінен де К. Насыридің зор еңбегі аш қалған күндерге, азапты өмірге, тағдырдың тауқыметіне шыдай жүріп, татар баспасөзін түркістандық мистикадан арылтуға және татар тілін өзге тілдердің ықпалынан тазартуға тырысуы еді [6, с.10-11].

Татар ағартушылары өнер мен оның рөлін дұрыс бағалай алды. Мұсылман дін басылары көркем мәдениеттің дамуына көп уақыт кедергі жасады, өйткені әуен, театр және бейнелеу өнері ауыр күнә деп есептеді. Бірақ бұған татар ағартушылары исламда өнерге тиым салатын ережелердің жоқ екенін айтып, қарсы тұрды. К.Насыри да музыканы математикалық пән деп есептеді, өйткені, дыбыстың ұзақтығы мен қысқалығы уақытпен өлшенетіні туралы шығыстық ілімге сүйенеді. К.Насыри әуен адамға, адам өміріне қажет маңызды нәрсе деп жазды.

Татар жұртын Ресейдің тарихының жарқын беттерімен таныстыру мақсатында К.Насыри «Ресейдің қысқаша тарихын» жазып шықты. Насыридің күнделігі арқылы талай татар азаматы орыс тарихы мен мәдениеті жайлы оқып, оның А.Невский, К.Минин мен Д.Пожарский, А.Кутузов пен А.Суворов, Е.Пугачев сияқты ұлттық батырлары, 1 Петр, секілді мемлекеттік қайраткерлері жөнінде мағлұматтар алады. Бұл татар ағартушысының орысшылдығы, я болмаса орыстануға шақырған үгіттері емес, керісінше, орыс мәдениетінің пайдасын көруге, жақсыдан үйренуге деген үндеулері іспеттес.

Кітап шығару және кітап ісі кез келген халықтың сауаттылық пен білімділіктің деңгейін көрсететіні белгілі. XIX ғасырдың бірінші жартысында төрт жүздей ғана кітап шықса, осы ғасырдың екінші жартысында татар баспасынан шыққан кітап саны үш мыңнан асып жығылды және олардың тиражы да артты. К.Насыридің кітап шығару ісіне зор белсенділік көрсетті. Жалпы алғанда, патша өкіметі тұсында татарлар түркі-мұсылман халықтары арасында кітап шығару, баспасөз жариялаудан оқ бойы озып кетті [2, с. 5].

Патша үкіметі ХІХ ғасырдың 70 жылдары мұсылман діни мектептерінің оқшаулануына жол бермеу мақсатында бірқатар шараларды қолға алады. Соның ішінде маңызды бір қадам – жер-жерде зайырлы орыс-татар мектептерін ашып, медресе, мектеп шәкірттеріне орыс тілін оқытуды міндеттеуі болды. Үкіметтің бұл шешімін іске асыру оңайға соқпады. Жергілікті халық та, мұсылман дін қызметкерлері де үре түрегеледі. Екінші шеті орыс тілін жүргізе алатын жергілікті халықтан шыққан кадрлар да тапшы болатын. К.Насыри Қазан қаласындағы жаңа талапқа сай жалғыз оқытушының бірі және бірегейі болды. 1871 жылы Ескітатар слободасының қақ ортасында жаңа мектепті, татар балаларына арналған зайырлы бастауыш мектепті құлшына ұйымдастырған Каюм Насыриден діндестері теріс айналды. Жерлестері, тіпті, «Орыс Каюм» атандырып жіберді. Халық ағарту министрлігінің шенеуніктері де оны жақтыра қоймады, себебі ағартушы миссионерлік қызмет атқару туралы ойдан аулақ болатын. Әйтсе де К.Насыри мектептің бар ауыртпашылығын көтере білді, бар шығынды өзінің азғантай қаражатынын өтеп, жұпыны шәкірттерінің киім-кешегі мен ауқатын да берді. Бірақ та татар училищелерінің инспекторы В.В.Радловпен келіспеушілік кесірінен қысымға ұшырап, ақыры 1876 жылы ағартушы мектептегі қызметін тастап кетеді. Содан соң тек қана шығармашылықпен айналысады. Татар балаларына қажетті шығармалар жазады. Татар тілі, педагогика, оқыту әдісі, әдебиет және тарих саласы бойынша еңбектерін жария етеді. 1871 жылдан бастаған күнтізбесін ары қарай шығара бастайды. Ғылыми ортада тез танылып, ақыры Қазан университетінің археология және этнография қоғамының бірнеше жыл бойы мүшесі болады, сонда тарихи және этнографиялық тақырыпта баяндамалар оқиды. Дегенмен ағартушы тұрмыс тапшылығын басынан көп өткереді. 1885 жылы жеке кітапханасының өртке орануы ағартушының қабырғасын қайыстырғандай болады. Бәрінен безгендей болған ағартушы бұл оқиғадан соң, туған аулына келіп, қара жұмысқа да жегіледі. Қазанға қайта оралған ағартушы өмірінің соңына дейін халқына қызмет етуден жалықпай, кедейшілікке мойымай өтеді. Халықтың қарапайым тобынан қолдау мен түсінушілік көрмесе де ағартушы кәсіби ұлттық әдебиет, театр, өнер және ғылым бастауында тұрған Ғ.Тоқай, Ғ.Әмірхан және т.б. жас татар зиялыларының ілтипатына бөленеді.

К.Насыридің тәрбие және оқыту мәселесіне арналған еңбектері төмендегілер еді:

- «Тәрбия кітабы» (Тәрбие кітабы);
- «Балаларға тәғлим бермәк» (Балаларға тағлым беру);
- «Әхлак рисаләсе» (Этика бойынша трактат);
- «Тәрбия» (Тәрбие);
- «Бала тәрбия кылучы хатыннарга нәсихәт» (Бала тәрбиелеуші әйелдерге насихат);
- «Мугайнетдин» (Мугайнетдин);
- «Мәжмуга» (Үлгі) және т.б.

К.Насыри орыс оқу орындарында жұмыс істеген шағында татар мектептері мен медреселерінің өмір талабы мен прогресстен көш кейін қалғанына көзі жетеді [7, с. 84]. Шәкірттердің тәрбиесі мәселесіне қатысты өз ойларын ортаға салады. Адамның сыртқы дүниесі мен ішкі дүниесінің байланысы жайын қозғайды. Ағартушының пікірінше, адам баласының өсіп-жетілуі үшін тамақ, ұйқы, таза ауа, таза су, дене жаттығулары, тазалық пен денсаулықты сақтау қажет. Адамға қажетті осы нәрселердің алатын орны туралы көпшілікті таныстыру мақсатында кітапшалар да шығарып таратады. Тәрбие адамның дене бітімінің өсуіне ғана тірелмейді, ол сонымен бірге баланың мінез-құлқының іс-әрекеттерінің, адами қалпының қалыптасуымен де байланысты дейді.

Ағартушы адамның физикалық және рухани өсуі қажет деп санайды. Адам ақыл-ойының өсуі, есте сақтау қабілеті, сыртқы дүниені тануы, өзін-өзі тануы – бәрі де тәрбиемен келеді деп есептейді. Адамның жануардан айырмашылығы тәрбие-тәлім алуында, қабылдауында дегенді аңғартады. Адами қасиеттерді дарыту үшін жас баланы тәрбиелеудің маңыздылығын айтады. К.Насыри ойынша, нағыз адамгершілік жақсы қасиеттерді дарытумен келеді, жақсыдан үйреніп, жаманнан жиренгенде дариды, тәрбие адам бойына іскерлікті, жалқаулықтан қашуды, жақсы мен жаманды айыруға бағытталуы тиіс. Еңбек пен кәсіпке баулу тәрбиенің өзегі деп көрсетеді ағартушы. Тәрбие отбасынан басталатынын да айтып өтеді. Көрнекті қылып көрсету үшін өмірден мысал да келтіреді. Балаңыз қолына пышақ алып, өзіне ойыншық жасап алайын десе, үйді шашасың деп тыйым саласыздар дейді ата-аналарға қарата, балалар осылайша қолөнерге талпынады, ал сіздер оны ұға қоймайсыздар дейді [3, 79-б.]. Мұғалім адам алдымен өзі тәрбиелі болуы шарт, тәрбиесіз ұстаз шәкіртіне не өнеге-үлгі бермек дейді ағартушы. Ата-аналар да тәрбиеге баланың жауапты екенін түсінуі тиіс деп көрсетеді ағартушы, әсіресе баланың анасы баланы күтіп-бағуда, әдеттерін қалыптастыруда үлкен рөл атқарады, аналарға баланы бағып-қағуда қажетті кеңестер береді. К.Насыри «Бала тәрбия кылучы хатыннарга нәсихәт»

(Бала тәрбиелеуші әйелдерге насихат) атты еңбегінде бала тәрбиесіне қатысты аналарға келелі кеңестер береді. Сөйтіп, К.Насыри балалар тәрбие көргенде ғана адами қасиеттерге ие болатынына назар аудартады.

Қорыта айтқанда, татар ағартушысы Каюм Насыри мұрасының татар мәдениеті үшін тарихи маңызы аса зор болды. Ол халыққа мүлтіксіз қызмет етудің тамаша үлгісін көрсете білді. Каюм Насыридің ағартушылық қызметі татар ғылымы мен әдебиетінің одан ары дамуына зор үлес қосты және де мәдениеттердің жақындасуына бағытталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Очерки истории татарской общественной мысли / Науч. ред. Р.М. Амирханов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. – 191 с.*
- 2 *Каримуллин А. Татарское государственное издательство и татарская книга России (1917-1932). – Казань: Татар. кн. издательство, 1999. – 320 с.*
- 3 *Насыри К. Сайланма әсәрләр. – Казан, 1953.*
- 4 *Каюм Насыриның мәжмугасы. – Казан, 1922.*
- 5 *Гайнуллин М. Х. Татар әдәбияты. XIX йөз : Югары уку йортлары өчен. – Казан: Таткитнәшр, 1957. – 690 б.*
- 6 *Думава Н. Пробуждение русских татар и их литература. – Казань: «Иман», 1999. -17 с.*
- 7 *Хакимов Х.Х. Создатели первых татарских светских школ // Выдающийся просветитель-демократ Каюм Насыри. – Казань: Казанский филиал АН СССР, 1976. – С. 185-188.*

List of references:

- 1 *essays on the history of the Tatar Public thought / Science. Ed. "I Don't Know," He Said. - Kazan: Tatar. KN. izd-Vo, 2000. - 191 P.*
- 2 *Karimullin A. Tatarsky state publishing house and the Tatar book of Russia (1917-1932). - Kazan: Tatar. KN.. publishing house, 1999-320 P.*
- 3 *Nasyiri K. elected asarlar. - October, 1953.*
- 4 *the majmuga of Kayum Nasirin. - Kazan, 1922.*
- 5 *Gainullin M. H. Tatar customs. XIX yez: Yugar Uku yortlar učen. Kazan: Tatkitnashr, 1957. - 690 P.*
- 6 *Dumavi N. The passage of Russian Tatars and their literature. - Kazan: "Iman", 1999. -17 P.*
- 7 *Khakimov H. H. creators of the first Tatar schools of light // Emancipator-Democrat Kayum Nasyri. - Kazan: Kazan branch of The an USSR, 1976. - pp. 185-188.*

УДК94(510) “19”: 32

МРНТИ 03.03.91

Ф.М. Аманова¹, Н.А. Алдабек²

¹магистрант 2 курса, Казахского Национального Университета имени аль-Фараби,

²д.и.н., профессор, Казахского Национальный Университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ КИТАЯ И СОВРЕМЕННЫЙ ОБЛИК ОБЩЕСТВА

Аннотация

В данной статье модернизация китайского общества характеризуется как сложный, динамичный и неоднородный процесс. Авторы выделяют и дают описание этапов модернизации китайского общества. А также рассмотрена позитивные и негативные последствия экономической модернизации Китая и способы разрешения этих последствий. В статье также исследуются социальные идеалы древней китайской культуры «小康» - (среднезажиточное общество) и «和» - (гармония), которые сыграли важную роль в концепции модернизации современного китайского общества. Основное содержание идеи «человеческой основы» было раскрыто, как важный руководящий принцип модернизации китайского общества. Были определены три уровня понимания философской идеи "человеческой основы". Свободное личностное развитие, улучшение моральных, интеллектуальных и физических качеств людей рассматриваются в качестве основной предпосылки модернизации и долгосрочного развития.

Ключевые слова: модернизация, Китай, экономический рост, среднезажиточное общество, гармоничное общество

Ф.М. Аманова¹, Н.А. Алдабек²

*¹т.ғ.қ., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
²2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ҚЫТАЙДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУ НӘТИЖЕЛЕРІ МЕН ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ КЕЛБЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қытай қоғамының модернизациясы күрделі, динамикалық және біртекті емес процесс ретінде сипатталады. Авторлар қытай қоғамын жаңғыртудың кезеңдерін сипаттайды. Сондай-ақ Қытайдың экономикалық жаңғыруының оң және теріс салдары мен осы салдарды шешу тәсілдері қаралды. Мақалада ежелгі қытай мәдениетінің әлеуметтік идеалдары қазіргі заманғы қытай қоғамын жаңғырту тұжырымдамасында маңызды рөл атқарған «小康» - (орташа табысты қоғам) және «和» - (үйлесімділік) әлеуметтік мұраттары қарастырылады. Бұл идеялардың алға жылжуы бір мезгілде Қытайдағы экономикалық және әлеуметтік индикаторлардың бірлесіп дамуына ықпал ету ниетін көрсетеді деп дәлелденеді. «Адам негізі» идеясының негізгі мазмұны қытай қоғамын модернизациялаудың маңызды жетекші ұстанымы ретінде ашылды. «Адам негізі» туралы философиялық идеяны түсінудің үш деңгейі анықталды. Жеке тұлғаның еркін дамуы, адамгершілік, зияткерлік және физикалық қасиеттерін жетілдіру модернизация мен ұзақ мерзімді дамудың басты шарты болып саналады.

Түйін сөздер: модернизация, Қытай, экономикалық өсу, орташа табысты қоғам, үйлесімді қоғам

F.M. Amanova¹, N.A. Aldabek²

*¹2-year graduate student, Al-Farabi Kazakh National University,
²D.Sc. (History), professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan*

RESULTS OF CHINA'S ECONOMIC MODERNIZATION AND THE MODERN LOOK OF SOCIETY

Abstract

In this article, the modernization of Chinese society is characterized as a complex, dynamic and heterogeneous process. The authors identify and describe the stages of modernization of Chinese society. It also examined the positive and negative consequences of China's economic modernization and ways to resolve these consequences. The article also explores the social ideals of ancient Chinese culture “小康” - (middle-income society) and “和” - (harmony), which played an important role in the concept of modernization of modern Chinese society. The main content of the idea of a “human foundation” was revealed as an important guiding principle for the modernization of Chinese society. Three levels of understanding the philosophical idea of a “human basis” have been identified. Free personal development, improvement of moral, intellectual and physical qualities of people are considered as the main prerequisite for modernization and long-term development.

Keywords: modernization, China, economic growth, middle-income society, harmonious society

Модернизация - это всемирно-исторический процесс с необходимым и универсальным характером. Кроме того, страны, которые хотят адаптироваться к внешним условиям и стремятся достичь высокого уровня развития, чтобы стать конкурентоспособными на мировой арене, должны провести технологическую и экономическую модернизацию. Воздействие внешних факторов (угроза независимости Китая в конце 19-го века) привело к осознанию необходимости импорта новых технологий, а затем новых политических, экономических и социальных институтов в китайское общество.

Благодаря переходу к рыночной экономике, сбалансированному государственному регулированию и другим конкурентным преимуществам, таким как: дешевая рабочая сила, высокие темпы экономического роста, хорошо развитая промышленность, процесс информатизации и ее сочетание с индустриализацией.

Модернизация Китая представляет собой глубокие, постепенные изменения в экономике, политике, культуре и обществе. Эти изменения не означают отказа от существующего режима; это означает реформу существующей системы. Только при условии сохранения стабильности китайское чудо было создано, чтобы поразить мир. В настоящее время становится ясно, что модернизация Китая - это динамичный, сложный, неоднородный и длительный процесс.

В начале XX века, целью Китая было завоевание национальной независимости. После образования КНР, был поиск новых форм государственного устройства, восстановление национальной экономики, а также индустриализация экономики, создание новой идентичности. Последующей целью становится создание прагматичной концепции Дэн Сяопина – развития с учетом национальной специфики, возрождение национального духа китайского народа.

После многих лет государственного управления эпохи Мао, основанного главным образом на идеологических соображениях, не могло быть и речи о внедрении рыночных механизмов без нахождения какой-либо новой идеологической основы для узаконивания этих фундаментальных изменений. Тем не менее, в китайской традиции нелегко внедрять инновации, которые принципиально отличаются от идей прошлого. Эта способность объединять элементы, унаследованные от прошлого (особенно от китайских империй), и новые идеи, появившиеся в процессе модернизации XIX-XX веков, не удивляет синоведа, изучавшего долгую историю китайской мысли. Немецкий исследователь, Николас Зуфри обратил внимание на тот факт, что китайские политические философы всегда чувствовали необходимость поместить новшества, которые они хотели представить, в уста великих философов прошлого. Этот способ представления новых идей был фактически рациональным выбором, чтобы казаться более убедительным, чем если бы они просто предлагали свои новые идеи без какой-либо ссылки на своих предшественников. Зуфри далее объясняет, что «Это недоверие к инновациям может быть объяснено консерватизмом, который типичен для так называемых традиционных обществ, но также и по причинам, более связанным с китайскими особенностями. Внедрение новшеств значит, что модели прошлого требуют некоторой корректировки, что может поставить под сомнение их совершенство, а также не подобает сыновней почтительности к предкам» [1].

Процессы модернизации принесли глубокие изменения в традиционное китайское мышление. Во-первых, традиционное аграрное общество характеризовалось консерватизмом, но процессы информатизации, глобализации и сбыта, происходящие в современном обществе, все чаще заставляют людей смотреть в будущее, ставить новые цели и достигать их. Во-вторых, в традиционном обществе «коллектив» ценился больше, чем «индивидуум». По мере того, как значение «индивидуальности» возрастает в современном китайском обществе, все больше внимания уделяется интеграции, координации и согласованию различных интересов. И, в-третьих, под влиянием современной науки в китайском обществе воспитываются аналитические и критические настроения.

В 1977 году Дэн Сяопин представил первое новшество в культуре КПК, заявив, что необходимо восстановить традиции партии путем «поиска истины из фактов», что, по его словам, является квинтэссенцией маоистского подхода. Таким образом, Дэн Сяопин стремился отстаивать свою легитимность так же, как Хуа Гофэн: апеллируя к маоистскому наследию, то есть к легитимности традиционного типа. Тем не менее, реформисты не были достаточно сильны в 1977 году, чтобы открыто противостоять Хуа, не рискуя выступить против маоистского наследия. Более того, Дэн все еще должен заручиться поддержкой кадров партии, многие из которых остались верны Мао. Чтобы

оценить свою власть в партии, Дэн должен был продемонстрировать соответствие Мао, и эта преемственность была против любых резких изменений.

Идеология, которая глубоко моделировала имперскую бюрократию в течение двух тысяч лет, является уникальным примером стабильности системы мысли, которая составляла идеологическую поддержку имперской власти, несмотря на многие периоды нестабильности. Эта идеология фактически стала применяться во времена династии Хань синтезом, который сочетает в себе ценности конфуцианства, легизма и даосизма. Среди ценностей, составляющих ядро конфуцианской идеологии, стабильность и гармония сохраняются и после распада Империи.

Анализируя эволюцию политической культуры КПК, можно сделать первый вывод: принципы единства и гармонии по-прежнему лежат в основе политической культуры Китая после 1949 года, а также принятие за основу идеологии марксизма-ленинизма, Мао приспособил марксистскую идеологию к китайской ситуации [2]. Даже если существуют значительные различия между традиционной имперской идеологией и марксизмом-ленинизмом, реализация политических идеалов последнего, требует централизованного и единого политического направления под руководством партии. Поэтому принцип единства также лежит в основе новой китайской политической идеологии.

Дэн Сяопин развил идеи Мао, представив основные принципы четырех модернизаций, которые станут дополнительными элементами новой идеологии. Поскольку эти новые элементы будут подтверждены преемниками Дэн Сяопина, они, по нашему мнению, приобретут статус основных элементов «традиционной идеологии КНР». Дэн Сяопин определил аспекты процесса модернизации, установил стиль управления, адаптированный к их реализации.

Именно здесь Дэн представляет фундаментальные инновации рыночных механизмов. Но не следует забывать, что рыночные механизмы вводятся в рамках, значительно отличающихся от западных стран. Новая китайская экономика управляется партией, которая держит под контролем процесс модернизации и обеспечивает единство китайского общества, включая его подструктуры, такие, как экономика и политика.

Второй вывод заключается в том, что структура и формальная организация китайской государственной власти являются четким показателем сохранения ценности единства: (1) Китай является унитарной страной; (2) КПК осуществляет принцип демократического централизма; и (3) существует симбиоз правительства и партии, то есть Китай является государством-партией.

Прежде чем перейти к переосмыслению значения гармонии в дискурсе китайских лидеров (а затем и о его последствиях для государственной политики Китая), позвольте нам просто обобщить стратегию Дэна.

Следует отметить, что конечная цель стратегии Дэн Сяопина не отличается от цели Империи конца XIX века, Сунь Ятсена, Националистов или Мао: восстановить Китай как мировую державу и повысить уровень жизни населения Китая, при этом две цели являются строго взаимозависимыми. Только средства отличаются. На идеологическом уровне Дэн подтверждает четыре основные черты идеологии партии, определяя четыре кардинальных принципа: придерживаться социалистического пути, поддерживать демократическую диктатуру народа, поддерживать руководство коммунистической партией, марксизм-ленинизм и теории Мао Цзэдуна.

Дэн Сяопин ставит целью модернизации Китая, определяя четыре области, необходимые для восстановления силы Китая как внутри страны, так и на международном уровне, а именно: сельское хозяйство, промышленность, наука и техника и национальная оборона.

На оперативном уровне главной целью является улучшение экономических показателей и уровня жизни китайского народа. Средством для достижения этой цели является внедрение рыночных механизмов и открытости для глобальной экономики.

Стратегия-тактика, ориентирующая повседневное осуществление этой обширной политической задачи, может быть определена следующим образом: (1) сохранить руководство партией и восстановить ее легитимность, (2) провести реформы на экспериментальной основе, (3) постепенно реформировать, (4) постепенно и частично приватизировать, оставляя стратегические секторы экономики в руках государства и усиливая макроэкономическую политику государства, (5) поддерживать экономическую, социальную и политическую стабильность, (6) в случае затруднений, замедлиться или остановиться, а затем перезапустить.

Влияние стратегии развития, осуществленной китайскими лидерами, было весьма впечатляющим не только по масштабам внесенных ими изменений, но прежде всего потому, что реформы затрагивают все аспекты китайского общества.

Начнем с того, что классовая структура была полностью разрушена и перестроена: под давлением быстрой модернизации структура занятости претерпела некоторые важные изменения. Сельское население потеряло свое место не только с точки зрения размера, но, что более важно, с точки зрения вклада в ВВП. Более того, под давлением процесса индустриализации все большую часть рабочей силы привлекают городские районы, где миллионы трудящихся-мигрантов ищут трудоустройство, и большую часть времени они получают низкооплачиваемую работу, а также плохие условия труда и социальные условия.

Новый средний класс также развивается в городских районах, и, даже в отличие от социальной структуры прошлого, появляется новый класс частных предпринимателей и частных работников. В попытке контролировать рост численности населения, демографическая структура была значительно изменена ограничительной семейной политикой, которая привела к быстрому старению населения. Это не обязательно отрицательный результат, это можно интерпретировать, как признак социально-экономического развития, как это имело место на Западе. Тем не менее, разница в том, что в Китае старение населения происходит в то время, когда экономика еще недостаточно развита, чтобы покрыть финансовые риски старения населения, особенно в отношении пенсий и медицинского страхования.

Даже на вершине структуры власти в государстве происходят важные изменения. Правда, КПК продолжает играть доминирующую роль в руководстве процессом реформ. Но меняющаяся роль государства, подразумевает приобретение новых технических компетенций, навыков и подходов, которые необходимо разработать. Более того, впечатляющий рост ВВП был достигнут за счет принесения значительного урона окружающей среде [3]. Но в этой статье мы сосредоточимся в основном на экономическом и социальном воздействии реформ, отделяя положительные и отрицательные результаты.

По этим аспектам опубликовано множество исследований как китайских, так и западных ученых. Несмотря на некоторые негативные оценки реформ в Китае, мы можем начать с того, что как западные, так и китайские исследователи считают, что эти реформы позволили добиться огромного экономического роста и значительного улучшения условий жизни китайского народа, даже если существуют значительные различия между жителями деревень и городов [4].

Общий уровень жизни значительно улучшился, хотя он сопровождается растущим неравенством между регионами, провинциями и между отдельными лицами внутри провинций, но несмотря на это, можно отметить, что:

- (1) крайняя бедность была искоренена;
- (2) обеспечение жильем, особенно в прибрежных районах;
- (3) была улучшена инфраструктура связи (железные дороги, дороги, телекоммуникации);
- (4) система образования была улучшена на всех уровнях; почти полностью исчезла неграмотность и т. д.

Тем не менее наряду с положительными результатами, есть и обратная сторона медали.

Одним из наиболее важных последствий рыночного механизма стало развитие различий между провинциями и регионами. Таким образом, разрыв между сельскими и городскими районами, существовавший в эпоху Мао, значительно расширился. Первым следствием этого явления стало появление и рост безработицы (один из факторов, объясняющих бедность), который практически отсутствовал во времена командной экономики. То, что это будет результатом введения рыночных механизмов, можно было легко предсказать либо с помощью обоснованной социально-экономической теории, либо с помощью имеющихся эмпирических данных о пути развития, которому следуют западные страны.

В конце эпохи Мао и командной экономики распределение доходов было довольно справедливым, а число бедных было довольно высоким. Но как только были введены рыночные механизмы, экономическая эффективность повысилась, а уровень бедности резко сократился. Тем не менее, в то же время распределение доходов становилось все более и более неравномерным. Наконец, возникновение безработицы в сочетании с политикой в отношении одного ребенка и последующей деструктуризацией традиционной солидарности должно быть компенсировано установлением другой социальной политики: страхования по безработице [5].

Экономическое развитие усугубило экологическую ситуацию окружающей среды, и это требует установления правил, подкрепленных эффективным контролем. Старение населения, растущее социальное неравенство, безработица, миграция и ухудшение состояния окружающей среды

ухудшают здоровье китайцев, как в сельских, так и в городских районах. Негативным последствием социального неравенства стала миграция из сельских районов в городские районы компетентных людей, работающих в службах здравоохранения, которых привлекают условия трудоустройства и заработной платы, предлагаемые городами [6].

Тем не менее, исследование, проведенное Альбертом Кейделом в рамках Фонда Карнеги за международный мир, посвященное различиям между сельскими районами, принадлежащими к различным провинциям, дает некоторые менее обескураживающие результаты [7]. Это исследование подтверждает, что различия между сельскими районами связаны с уровнем экономического развития провинций, к которым они принадлежат. Различия все время увеличивались между 1985 и 2005 годами, и в будущем они еще больше возросли. Тем не менее, Кейдель предлагает интересную и более обнадеживающую интерпретацию, сопоставляя эти результаты с общей стратегией развития Китая.

Во-первых, темпы роста (с точки зрения как дохода на душу населения, так и потребления) настолько высоки во всех регионах, что вопросы конвергенции или расхождения становятся менее важными. Другими словами, несмотря на увеличивающийся разрыв между сельскими районами, принадлежащими к различным провинциям, общий результат экономического развития Китая настолько важен, что в каждой сельской местности существует значительное улучшение с точки зрения, как доходов на душу населения, так и потребления. Конечно, Кейдель косвенно применяет здесь логику экономического развития, которой придерживаются западные страны с начала промышленной революции, которая привела к общему улучшению доходов на душу населения, несмотря на растущее расхождение между различными категориями людей.

Это мнение подтверждается результатами исследования Де Брау и Джайлза, которое показало, что миграция из сельских районов привела к значительному увеличению потребления на душу населения [8].

Более того, Кейдель полагает, что неравенство будет являться негативным следствием экономического развития, или, наоборот, полезным стимулом для добровольного перемещения рабочей силы в более производительные места и профессии будут зависеть от способности рынка создавать большое количество более высокооплачиваемых рабочих мест в городских районах и способности правительства содействовать развитию инфраструктуры во всех областях (транспорт, связь, энергетика, а также образование, здравоохранение и социальное обеспечение), что будет способствовать более сбалансированному развитию экономики.

В своей книге «Новая стратегия развития Китая» Ху Анган демонстрирует, что фермеры остались далеко позади городских районов (особенно в прибрежных провинциях) [9]. Эта сегрегация усугубляет неравенство в доходах между сельским и городским населением и является причиной сокращения государственных услуг для бедных.

Основываясь на этих выводах, Ху Анганг считает, что самая большая проблема для Китая в XXI веке заключается не в том, как еще больше ускорить экономический рост, а в том, как обеспечить сокращения масштабов нищеты и содействия развитию человека, сосредоточив внимание на цели, как развитие ради процветания, а не развитие ради развития. Подход «все для людей» означает инвестировать в людей, обслуживать людей, развивать экономику для людей и содействовать развитию человеческого потенциала в целях расширения возможностей людей и расширения возможностей их развития.

Официальный курс КНР на современном этапе отражается в двух основных понятиях: во-первых, «Концепция всестороннего построения среднезажиточного общества», предложенная Дэн Сяопином, во-вторых, «Концепция построения гармоничного общества», предложенная бывшим председателем КНР – Ху Цзиньтао. Давайте проанализируем основные категории этих понятий, а именно, «小康» (среднезажиточное общество) и

«和» (гармония), более подробно.

В 90-х годах XX века, когда государству удалось обеспечить людей самым необходимым, следующим шагом станет принятие «Концепции всеобъемлющего построения среднезажиточного общества». Китайское руководство пытается охватить все сферы общественной жизни понятием «всеобъемлющий»: экономика, политика, культура, наука, правовая система, мораль, окружающая среда, потенциал национальной обороны и так далее. Термин «всеобъемлющий» также означает, что во всех частях страны, общее население Китая, как ожидается, достигнет среднезажиточного уровня.

Понятие «和» (гармония) всегда имела большое значение для традиционной культуры Китая. Древнекитайская философия придавала большое значение достижению гармонии и целостности, и следовала принципу золотой середины, под влиянием которого сформировались основные черты традиционного мышления китайцев, как стремление к гармонии.

Традиционная духовная культура продолжает оказывать огромное влияние на общественно-политическую практику. После прихода к власти четвертого поколения главной целью развития было объявлено построение гармоничного общества, соответствующего принципам конфуцианства.

«Концепция построения гармоничного общества» стала логическим продолжением «Концепции построения среднезажиточного общества».

Таким образом, активное построение гармоничного общества можно интерпретировать, как попытку содействовать совместной эволюции экономических и социальных показателей. Неравномерное развитие города и села, западных и восточных регионов является одним из самых слабых мест китайского общества.

Настоящая модернизация общества невозможна без образования «современного человека». Действительно, человек является архитектором научно-технической революции, реформ и прогресса. Развитие производительных сил невозможно без вмешательства человека, его активной работы или творчества. В настоящее время никто не сомневается в том, что человеческий капитал является движущей силой и решающим фактором экономического роста. Инвестиции в человеческий капитал всегда дают положительный эффект. Вот почему большое внимание уделяется идее «человеческой основы» в Китае.

Для современного Китая очень важно содействовать человеческой модернизации и изменению ценностных ориентаций. Должна быть сформирована «человеческая основа»: уважение прав человека, индивидуальной автономии и основных потребностей человека, стремление к полной самореализации человеческой природы.

Основным содержанием этой идеи является понятие «все для людей», поскольку конечной целью любой деятельности является удовлетворение материальных и культурных потребностей человека, а также его всестороннее развитие.

С нашей точки зрения, содержание проблемы развития комплексного человека проявляется в следующих двух аспектах:

Во-первых, это свободное развитие личности, как способности к самореализации, когда человек воспринимает человечество, как основную цель своей жизни.

Во-вторых, всестороннее развитие человека - это развитие его способностей. Комплексное развитие человека означает развитие его физических и интеллектуальных способностей, духовных качеств. Общая структура человека состоит из множества взаимосвязанных и взаимодействующих психофизических факторов, таких как: темперамент, воля, память, идеалы, убеждения, интеллект, самосознание и т. д.

Таким образом, если невозможно полностью устранить возникающие противоречия, возможно, что благодаря их взаимному согласию, адаптации и объединению они могут привести к эффективному и рациональному сочетанию. Для общества очень важно установить взаимное уважение, взаимопомощь и взаимное доверие.

Подводя итог, отметим, что Китай знаком с идеями индивидуализма, науки, свободы и демократии, но они не стали неотъемлемыми для индивидуального и общественного сознания. Общий уровень жизни все еще очень низок. Образование «современного человека» является предпосылкой успешной модернизации и долгосрочного экономического роста.

Список использованной литературы

1. *Nicolas Zufferey, Introduction à la pensée chinoise (Paris: Hachette, 2008), 65-66.*
2. *Paolo Urio Reconciling State, Market and Society in China: The Long March Toward Prosperity (2009)*
3. *Hu Sheng, chief ed., A Concise History of the Communist Party of China (Beijing: Party History Research Centre of the CPC Central Committee, Foreign Language Press, 1994).*
4. *Wang Shaoguang and Hu Angang, The Political Economy of Uneven Development: The Case of China (New York: M.E. Sharpe, 1999)*
5. *Alan De Brauw and John Giles, Migrant Labor Markets and the Welfare of Rural Households in the Developing World: Evidence from China, World Bank (February 10, 2008).*

6. Hu Angang, *Economic and Social Transformation in China* (London: Routledge, 2007), 133-166;
7. Albert Keidel, "The Causes and Impact of Chinese Regional Inequalities in Income and Well-Being". 2007
8. Research by De Brauw and Giles "Migrant Labor Markets and the Welfare of Rural Households in the Developing World", that revealed that migrations from rural villages led to significant increases in consumption per capita, and this effect is stronger for poorer households within villages.
9. Hu Angang, *Great Transformations in China: Challenges and Opportunities* (Beijing: Tsinghua University, 2004), 149.

References

1. Nicolas Zufferey, *Introduction à la pensée chinoise* (Paris: Hachette, 2008), 65-66.
2. Paolo Urio *Reconciling State, Market and Society in China: The Long March Toward Prosperity* (2009)
3. Hu Sheng, chief ed., *A Concise History of the Communist Party of China* (Beijing: Party History Research Centre of the CPC Central Committee, Foreign Language Press, 1994).
4. Wang Shaoguang and Hu Angang, *The Political Economy of Uneven Development: The Case of China* (New York: M.E. Sharpe, 1999)
5. Alan De Brauw and John Giles, *Migrant Labor Markets and the Welfare of Rural Households in the Developing World: Evidence from China*, World Bank (February 10, 2008).
6. Hu Angang, *Economic and Social Transformation in China* (London: Routledge, 2007), 133-166;
7. Albert Keidel, "The Causes and Impact of Chinese Regional Inequalities in Income and Well-Being". 2007
8. Research by De Brauw and Giles "Migrant Labor Markets and the Welfare of Rural Households in the Developing World", that revealed that migrations from rural villages led to significant increases in consumption per capita, and this effect is stronger for poorer households within villages.
9. Hu Angang, *Great Transformations in China: Challenges and Opportunities* (Beijing: Tsinghua University, 2004), 149.

ГРНТИ 03.01.09

ӘӨЖ 145-11

Е.А. Әлімжанов¹, А.Ш. Махаева²

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Тарих және құқық институтының 2 курс магистранты
² тарих ғылымдарының докторы, профессор
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*

МАРЖАНИ – ТАҒЛЫМЫ МОЛ ТАРИХШЫ

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдағы көрнекті шығыстанушы, түркі халықтары тарихының білгірі, философ, ағартушы Шихабеддин Маржанидің өмір жолы және түркі халықтары тарихын жазудағы ғылыми қызметі жайы қарастырылады. Көрнекті тарихшы Ш. Маржани тарихи үрдісті халықтың рухани дамуының көрінісі іспеттес деп есептеді және халықтардың тарихтағы рөлі оның жалпыадамзаттық мәдениетке қосқан үлесімен өлшенеді деп санады. Ш.Маржанидің бір өзінің қаламынан отыздан аса еңбек шыққан. Тарихтың танымдық және тәлімгерлік маңызын бағалай отырып, Ш.Маржани тарихқа өмір мектебі секілді қарады, Ол тарихи өткенді білу халықтың болашағын айқындайтын шарттың бірі деп түсінді. Оқымыстының пікірінше, өткенді білмеу халықтың өзіне деген сенімін азайтады, ал өркениетті халықтар өз жадында тарихи өткен оқиғаларды сақтайды және оған құрметпен қарайды. Халықтың өзін-өзі тануына және бірлігіне шақыра отырып, тарихшы халықты өткенді білуге және тарихи, сондай-ақ мәдени мұраларды мәдени сабақтастықты сақтауға үгіттейді. Мақала авторлары Ш.Маржанидің еңбектерінде тарихи мәселелерге ғылыми тұрғыдан келуге және тарих методологиясы мен пән туралы ғылыми тұжырымдар жасауға талпыныс бар екенін баса көрсетеді.

Тірек сөздер: Ғылым, Маржани, методология, тарих, түркі халықтары.

¹Е.А. Alimzhanov, ²А.Ш. Makhaeva

¹ *master of 6M011400-History, Institute of History and Law, Kazakhstan at Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan*

² *doctor of historical sciences, associate professor KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan*

MARJANI - DISTINGUISHED HISTORIAN

Abstract

The article discusses the life path and scientific activity on the development of the history of Turkic-speaking peoples of a prominent orientalist and expert on the history of Turkic peoples, a philosopher, educator of the XIX century Shigabuddin Marjani. The article discusses the life path and scientific activity on the development of the history of Turkic-speaking peoples of a prominent orientalist and expert on the history of Turkic peoples, a philosopher, educator of the XIX century Shigabuddin Marzhani. The outstanding historian S. Marjani understood the historical process as the spiritual development of peoples and he considered the contribution of universal culture to be a criterion for assessing the role of peoples in history. Only one S. Marzhani was written more than thirty works. S. Marzhani looked at history as a school of life, emphasizing its cognitive and educational significance. He considered the study of the historical past to be a necessary condition for ensuring the future of the people. According to the scientist, ignorance of the past will lead to a weakening of peoples into themselves, and civilized peoples with great respect keep in memory their historical past. The scientist calls on the people to study and preserve their historical and cultural heritage, advocating the awakening of self-consciousness and unity, as well as proving cultural continuity. The authors of the article emphasize that in the works of Sh. Marzhani for the first time an attempt is made to take a scientific approach to historical issues, for the first time they touch upon the methodology of history and scientific theories about the subject. The authors of the article emphasize that in the works of Sh. Marzhani for the first time an attempt is made to take a scientific approach to historical issues, for the first time they touch upon the methodology of history and scientific theories about the subject.

Keywords: Science, Marjani, methodology, history, Turkic peoples.

Алимжанов Е.А.,¹ А.Ш. Махаева²

¹ *магистрант по специальности 6M011400 – История, Института Истории и права при КазНПУ им. Абая, г.Алматы, Казахстан*

² *Доктор исторических наук, профессор Института истории и права КазНПУ им. Абая, г.Алматы, Казахстан*

МАРДЖАНИ - ВЫДАЮЩИЙСЯ ИСТОРИК

Аннотация

В статье рассматривается жизненный путь и научная деятельность по разработке истории тюркоязычных народов видного востоковеда и знатока истории тюркских народов, философа, просветителя XIX века Шигабутдина Маржани. Выдающийся историк Ш. Маржани понимал исторический процесс как духовное развитие народов и он считал критерием для оценки роли народов в истории является их вклад общечеловеческую культуру. Только одним Ш.Маржани было написано более тридцати трудов. Ш.Маржани смотрел на историю как на школу жизни, подчеркивая ее познавательную и воспитательную значимость. Он считал изучение исторического прошлого является необходимым условием обеспечения будущности народа. По мнению ученого незнание прошлого приведет к ослаблению народов в себя, а цивилизованные народы с большим уважением хранят в памяти свое историческое прошлое. Ученый призывает народ к изучению и сохранению своего исторического и культурного наследия, выступая за пробуждение самосознания и единства, а так же доказывая культурную преемственность. Авторы статьи подчеркивают, что в трудах Ш. Маржани впервые дается попытка научного подхода к вопросам истории, впервые в них затрагиваются методология истории и научные теории о предмете.

Ключевые слова: Наука, Маржани, методология, история, тюркские народы.

Жаңа заманда ескі дәстүрден арылу барысы қоғамдық өмірде тарихи ойдың да жаңғыруын талап етті. Осындай жағдайда түбі бір түркі халықтарының да өзінің түп тарихын білуге деген құлшынысы да арта түсті. XIX ғасырдың ұлы ойшылы, ой-пікірлері жәдидшілдік қозғалысына негіз болған, көзі тірісінде-ақ әлемге аты әйгілі болған мәшһүр ғалым Шиһабеддин Маржани сияқты тарихшылар түркі жұртының тарихын жазуда зор еңбек сіңірді. Бірақ оның есімі кеңестік дәуірде кеңінен насихаттала қойған жоқ, соның нәтижесінде, оның түркітанудағы рөлі, түрік халықтары тарихы мен мәдениетінде, қоғамдық ой дамуында алар орны толығымен ашыла қоймады, әрі «татар буржуазиялық тарих ғылымының өкілі» деген айдар тағылған соң, ұзақ жылдар тарихи тағлымы мол еңбектері өзге тілдерге аударылмай көпшіліктің назарынан тыс қалдырылып келді. Дегенмен де соңғы кезде жарық көре бастаған зерттеулер маржанитанудың қолға алына бастағанын, сеңнің сөгілгенін аңғартқандай [1, 64-б.].

Ш. Маржани 1818 жылы 16 қаңтарда Қазан қаласының тубіндегі Ябынчы (Маржан) селениесінде діни қызметкердің отбасында дүниеге келген. Әкесі Багаулдии, атасы Субхан өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу, білімді азаматтары болған. Ташкичу селосының имамдығына сайланған әкесі сол жерде медресе ашады. Бала Шаһабутдин алғашында осы медреседе білім алады. 17 жасқа келгенде, әкесіне медресе оқушыларын тарбиелеуге қолғабыс бере бастайды. Ал 20-ға толған шағында білімін жетілдіру түсу үшін арман аркалап Бұхара қаласына келеді. Ш.Маржани Самарқандағы атақты «Ширдар», онан соң Бұқарадағы«Мір-арабты» медресесінде оқиды. Сөйтіп, Ш. Маржани Бұхара мен Самарқанда болған сәттерінде араб, парсы тілдерін, философия және тарих, сондай-ақ астрономия, математика және геометриямен айналысып, Шығыстың ғұлама ойшылдары әл-Фараби, әл-Бируни, ибн-Сина, ибн-Рушд, әл-Маари, ибн-Халдун тағы басқалардың мұраларымен, Саади, Фирдоуси, Хайям, Низами, Руни, Навои және басқа ақындар шығармаларымен жақын танысады. Кейіннен өзі жазған «Мукаддима китаб вафийат әл-аслаф ва тахийат әл-ахлаф» («Өткендерге салауат, ұрпақтарға өсиет») атты еңбегінде (1883 жылы жазылған) Ибн Синаға, әл-Фарабиге, әл-Бируниге және т.б. ғұмырнама жазып, олардың творчествосына сипаттама береді [2, 5-6-б.].

1849 жылы туған жеріне, Қазанға оралып, мешіттің имамы және оның жанындағы медресенің мударрисі қызметіне тұрады. Қазан университеті жанындағы Археология, тарих және этнография қоғамының мүшелігіне сайланады. Археология, тарих және этнография қоғамында сол кездегі көрнекті ойшыл өкілдер көп жиналған болатын. Шығыс тілдерінің білгірі Ш.Маржани қоғамның жұмысына қызу атсалысады. Ол дінтану, философияға ден қойып, тарихи еңбектер жаза бастайды. XIX ғасырда Шығысты зерттеу Еуропаға қарағанда Ресейде табысты, әрі қарқынды сипат алады. Бұл кезде ғылыми жұмыс жүргізу әдістері барынша жетілдіріле түсіп, Ресей Ғылым академиясында гуманитарлық ғылымдарға, соның ішінде шығыстануға үлкен көңіл бөліне бастаған-ды.

XIX ғасырдың алғашқы онжылдықтарында-ақ Қазан университеті шығыстанудың ірі университеттік орталығына айналады. 1855 жылға дейін, Қазан университетіндегі Шығыс бөлімі жабылғанға дейін, мұнда К. Ф. Фукс, Х. М. Френ, И. Халфин, И. Н. Березин, И. Готвальд секілді әйгілі шығыстанушы ғалымдар жемісті еңбек етті. Ш.Маржани В.В. Радлов, А.К. Казанбек, И. Готвальд сияқты ғалымдармен араласып, ой бөлісіп, пікір алмасуға, орыс мәдениеті мен қоғамдық ой дамуымен танысуға мүмкіндік алады. Өзінің шәкірті, Петербор университетінің оқытушысы Х. Фаизханов арқылы Ш. Маржани петерборлық ориенталист В.В. Вельяминов-Зерновпен де байланыс жасап тұрады. Академик В.В. Вельяминов жақсы сыйластық белгісі ретінде өзінің «Қасымдық патшалар мен мұрагерлер туралы зерттеу» атты еңбегінің Ш.Маржаниге тарту еткен екен.

Ш.Маржани Шығыс қайраткерлері туралы энциклопедиялық сөздік жасаған Ресейдегі бірінші ғалым болды [3, с.7].

«Камско-Волжская газета» басылымының 1873 жылғы 16 қыркүйектегі нөмірі мәлімдеуіне қарағанда, 1858 жылы Қашқарға барған Ш. Уәлиханов Қазанға келген кезінде университеттің кітапханасы мен баспаханасын аралаған, кейін Татар слободасында тұратын ахун Шиһабеддин Маржанидің үйіне келіп түскен. Бұл жайлы Маржанидің өзі де Шоқанның қазақ шежіресі, қазақ хандары жайлы көп мағлұмат алғанын айтып жазған болатын, Келесі бір басылым «Казанский биржевой листок» газеті 1876 жылы 22 наурызда Ш. Маржани үйінде солтүстік полярлық ғылыми экспедициясы мүшелері, соның ішінде А. Бремнің болғандығын, оларды қалада алып жүрген В. В. Радловтың А. Бреммен араб тілінде сөйлескендігін хабарлаған. Араб-парсы тілдерінде еркін сөйлеген Ш.Маржани мұндай мәртебелі қонақтарды жылы қабылдаған. Мұндай алыс-беріс кездерінде Маржани өзгелерді танып қоймай, өзін де таныта білгендігі байқалады. Қазанның ғылыми өміріне

белсене қатысқан Ш. Маржани Казан университеті жанында құрылған Археология, тарих және этнография қоғамының мүшелігіне қабылданған алғашқы мұсылман оқымыстысы еді. Профессор Е. Маловтың айтуына карағанда, үстінде жасыл шапаны, басында ақ сәлдесі бар Маржани археологиялық қоғам мәжілістеріне жиі қатынасқан.

Ш.Маржанидің Бұлғар мемлекеті мен Қазан хандығы туралы алғашқы еңбегін орыс тіліне аударып, бай деректік базасын баса көрсеткен В.В. Радлов болды. 1877 жылы Казанда шақырылған, әр түрлі қалалардан 300-ге жуық ғалымдар қатынасқан Археология, тарих және этнография қоғамының бүкілресейлік IV съезін ұйымдастыруға және онын жұмысына белсене қатынасып, Бұлғар, Казан тарихы бойынша баяндама жасайды. Баяндаманы өзі татар тілінде, ал В.В. Радлов орыс тілінде оқып шығады. Осы екі тілдегі баяндама мазмұны 1884 жылғы съезд материалдарымен бірге жарияланады. Білім өрісі кең оқымысты Маржани көптеген ғылым саласын игерген жан.

Көрнекті ғалым Жамаладдин Валидов «Біздің Геродот» деп Маржаниді кездейсоқ атамаса керек. Ш. Маржани тарихты ғылым деп ұққан және оның деректік материалдармен негізделуіне көп көңіл бөлген. Еділ бұлғарлары мен Қазан хандығы тарихына арналған «Мустафад әл-ахбар фи ахуали Казан уа Бұлғар» (Қазан және Бұлғар тарихы үшін жиналған мәліметтер) еңбегінде өзінің гуманистік-ағартушылық ұмтылысын, түрік тілдес халықтар тарихын, мәдениетін терең білетіндігін жан-жақты көрсетіп берді. Ш. Маржани татар халқының, сонымен қатар Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихына ғылыми негіз салып берді. «Мустафад әл-ахбарда» қыпшақтар туралы Дешті-қыпшақтағы қазақ хандары жайлы деген арнаулы тараулар бар. Қазан, Қырым, Астрахан, Сібір хандықтары, сонымен бірге Ақ орда, Ноғай ордасы секілді мемлекеттер, олардың билеушілерінің саясаты, Шайбани әулетінен, бабуридтерден шыққан билеушілер т. б. туралы тарихи мәліметтер кеңінен қамтылған.

Ш. Маржани еңбегінде X ғасырдан XIX ғасыр дейін жазылған әртүрлі шығармалардың мәліметтеріне сүйенеді. Ибн Русте, ибн Хаукал, әл-Истахри, әл-Масуди, Әбу Нуайм, әл-Бакри (X-XI ғғ.), әл-Идриси, әл-Асир, әл-Гарнати, Якут, Казвини (XII-XIII ғғ.). Шамс әл-дин әл-Шамс ал-дин ад-Димашки, Абдул Фадл Бинакати, ибн Халдун, ибн Баттута, әл- Айни (XIV-XV) секілді араб-парсы авторлары берген мағлұматтарды, сонымен бірге XIV-XIX ғасырлардағы түрік тілдес ғалымдардың – Бабыр, Саид Жанаби, Әбілғазы, Риза-эфенди, Асим-эфенди, Халим Гирей шығармаларын ғылыми айналымға тартқан. Ибн Теймидің еңбегімен орыс зиялыларын алғаш таныстырған оны академик В. В. Бартольд «прогресті ағымның бастау бұлағы» деп бағалаған. Ибн Фадланның қолжазбасының толық нұсқасын, Әмір-Темірдің өз қолымен жазған «Тузлуктарын» түпнұсқадан оқу бақыты Ш. Маржани үлесіне тиген. Еуропалық және орыс зерттеушілері қолына түспеген сирек те көне қолжазбалардың тізімін де Маржани тауып, оқыған екен. Жазба деректерден өзге археологиялық, эпиграфиялық жазбалар, орыс жылнамалары мәліметтеріне де ден қояды. Ш. Маржаниге орыс тіліндегі еңбектердің мазмұнын аударып, жәрдемдескен қазандық әуесқой тарихшы М. Аитов және профессор И. Готвальд, шәкірті Х.Фаизханов болды.

Ш. Маржани халықтың өзін-өзі тануы, тарихи-мәдени дәстүрлерін білуі ғана ұлттық сана-сезімнің орнығуына алып келеді деп негіздей келе, Шығыс халықтарының адамзат прогресіне қосқан үлесін жоғары бағалады және халықтарды тарихы бар, не тарихы жоқ халық деп бөлуге үзілді-кесілді қарсы болды. Батыс пен Шығыстың рухани мәдениетінің өзара әсері күшті екендігіне назар аударта білді. Тарих та, мәдениет те Еуропада дейтін еуроцентристік көзқарастағы зерттеушілерді құптамайтындығын батыл білдіре отырып, Ш. Маржани тарихи фактілерді бұрмалап көрсетуге жол берген Х. Муслими секілді жерілерестері еңбектерін қатаң сынға алды.

Ш. Маржани тарихты барлық ғылыми білімнің анасы, аса маңызды құдіретті ғылым деп бағалап, өз замандастарын оған құрметпен қарауға шақырды. Ол тарихтың міндеті өскелең жас ұрпақты адамгершілікке баулу, оларды адамдар арасында болатын жаман қасиеттерден сақтандыру екенін негіздеуге күш салып, жастарды тарихқа өмір мектебі ретінде қарауға үндеп, тарихты қараңғылықтан алып шығатын шыраққа теңеді. Тарихтың тәрбиелілік функциясына баса мән берген Ш. Маржани адамгершілік қасиеттерді арттыру, жетілдіру негізінде қоғамдық прогреске кең жол ашуда өткен дәуірлердегі жағымды құбылыстар мен оқиғалардан ғана емес, жағымсыз жайттардан да тағылым алу керектігін кеңінен насихаттады [4, с. 112]. Ш.Маржанидің тарихқа деген мұндай көзқарасы бүгінгі таңда тарихтың теориялық-методологиялық мәселелерін зерттеп жүрген ресейлік ғалым Н.И. Басовскаяның «тарих бірінші кезекте, мәңгілік адамгершілік құндылықтарға жету жолындағы жетістіктер мен адасушылықтарды аңғартуы тиіс» деген пікірімен үйлесімділік табады. Ғылыми білімді діни білімге қайшы келмейді, діни наным мен ғылым бейбітқатар өмір сүре алады, ғылыми

білімді насихаттау арқылы қоғамның дамуына негіз жасалады, ал дін өз кезегінде қоғамның адамгершілік тұрғыда жетілуін қамтамасыз етеді деген пікірде болған Ш. Маржани: «Ғылым һәм ағартушылықпен шұғылдану, ақыл, біліммен жетілу – салауаттылықтың көрінісі ... Зерек адамдар мен ақыл иелерінің айтуынша, ақиқаты ашық ғылым – ол ең қадірлі сипаттың бірі, ең мақтаулы жетістік. Ғылым үйрену – рақаттың һәм бақыттың ең жоғары дәрежесі. Пәк Ислам шарияты ғылым үйренуді һәм ағартушылықты жетілдіруге үгіттеп, қызықтырады» [2, 41-42-б.], – деп жазған еді.

Халықты ағарту, білімді әрі жоғары адамгершілік қасиеттегі тұлғаларды тәрбиелеу және өткен дәуірлердегі рухани мұраларды игеру дамудың қайнар көзі деп санаған Ш. Маржани тарихтың қоғамдағы рөлін жоғары бағалады. Ол тарих ғылымын бірегей теориялық әдіс негізінде жасалған білім жүйесі ретінде қарастырып, тарихшының міндеті әрбір оқиға мен құбылыстың себепт-салдарын зерттеу арқылы шынайылықты түсіндіру деп санайды. Соған орай өз шығармаларында тарихи оқиғаларды тізбектеп баяндаумен ғана шектелмей, олардың арасындағы өзара байланысты түсіндіруге баса мән берді. Осылайша, Ш. Маржани тарихилық принципке сай тарих сананы жаңғыртуға және өткен дәуірлердегі оқиғалар мен құбылыстар жайлы түсінігіміздің шынайы болуына қызмет етуі тиістігін, белгілі бір проблеманы зерттеуде өткен дәуір мен өз заманының айырмашылығын көре білу керектігін, объектіні қоршаған ортасынан бөліп алмай онымен контексте қарастыру қажеттігін қолдады.

Барлық халықтар ғылымды игеруде бірдей қабілеттілікке ие, қабілеттілік халықтардың бойына табиғаттан берілген деген тұжырым жасаған Ш. Маржани бұл жөніндегі еуроцентристік көзқарастағылардың ұстанымына бірден қарсы шықты. Сол тарихи кезеңде еуропалық ағартушылар арасында көшпелі немесе дала өркениеті өкілдерін отырықшы өмір салт пен мәдениеттің жауы, «жабайылар» ретінде көрсету, еуропалықтардың Шығыстағы үстемдігін негіздеуде еуроцентристік идеяларды методологиялық тірек ретінде пайдалану орын алған-ды. Мұндай еуроцентристік тұжырымдаманы бірқатар орыс зерттеушілері пайдаланып, патшалық Ресейдің Орталық Азиядағы экспансиялық саясатын «орыстардың өркениеттік миссиясы» ретінде, ондағы отарлық билік орындарын жергілікті халықты еуропалық өркениетпен «байланыстырушы көпір» қызметін атқаратындығын дәлелдеуге тырысып, ұлыдержавалық мүддені жоғары қойған еді. Ш.Маржани еуроцентристік көзқарас шынайылықты көрсетпейді, керісінше, бір халықты екінші халыққа өктем билік жүргізуін, яғни еуропалықтардың үстемдігін ақтауға бағытталған ұстаным деп бағалады. Осыған орай ол өз еңбектерінде Орталық Азия мен Еділ-Жайық өңірлерінде және басқа да мұсылмандық Шығыс аймақтарта озық өркениет ошақтары мен әлемге танымал ғұламалардың болғанын ашып көрсетуге ден қойды.

Мұсылмандық оқу жүйесін түбегейлі өзгертудің, жәдидшілдіктің бастамасын көтерген де Ш. Маржани болды. Ол мұсылмандық жана жүйедегі оқу құралын жасап, онда медреселерден схоластикалық мазмұндағы, пайдасыз кітаптардың алынып тасталуын, медреселерде дүниауи ғылымдардың және орыс тілінің, сонымен қатар құран-хадис пен ислам тарихының оқытылу қажеттілігі айтылады.

Ш.Маржанидің философиялық көзқарастары өз алдына жеке бір тақырып. Дегенмен де, Ш. Маржанидің дінді ғылым жолымен танып-білуге болатынын жақтады, жаратушы-құдай идеясын жоққа шығармады, табиғат пен құдайдың мәңгілігі идеясы бойынша әл-Фараби, ибн Сина және ибн Рушд ұстаған бағытта болды.

«Ғылым білім жинау арқылы келеді, сондықтан оған жау болғандарды ақтаудың еш жөні жоқ. Білім мен ғылымды сөгу, оның маңызын мойындамау – надандық пен сауатсыздық белгісі», – деп баса көрсетіп, Ұлықбектей ғалымдарды, олардың еңбектерін аса жоғары бағады.

«Ақли ғылым ай басында» деген қанатты сөз калдырған Ш. Маржани алғашқылардың бірі болып, бүгіндері туылғанына 1150 жыл толып отырған ғұлама бабамыз, ұлы ойшыл әл-Фарабидің Фараб қаласынан шыққанын, оның түбі түркі екенін «Вафийат әл-асляф» [3] деген еңбегінде жан-жақты дәлелдеп жазады. «Абай және оның дүниетанымы туралы айтқанда ой-танымының, әсіресе шығыстық-діни терең толғамдарының қалыптасуына ықпал еткен тұлғалар туралы тоқталмай кету есте мүмкін емес. Абайға әсер еткен сондай тұлғаның бірі де бірегейі татар халқының ұлы перзенті Ш. Маржани екені белгілі. ... Абай дүниетанымы мен Алаш қайраткерлерінің жаңашыл бағыттағы батыл ойларының астарына терең үңіліп, әділ баға беру үшін Маржани мұрасының жете зерттелуі керек деп ойлаймыз» [5], – деп жазады қазақстандық ғалым Д.Қыдырәлі. Оның «Абай және Маржани дүниетанымы» еңбегі татар ақпарат көздерінде Ұлы Абайдың 175 жылдық мерейтойына орай кең насихатталғаны қуантады.

Жалпы, Ш.Маржанидің тарихи тақырыпқа жазған 30-дан аса шығармалары [6, с.175] түркітану ғылымының дамуына игі әсерін тигізді. Ш.Маржани өз еңбектерінде діни-реформаторлық, ағартушылық идеяларын дамытты, татарлардың тарих ғылымының бастауында тұрды, түркітану ғылымының дамуына үлкен үлесін қосты. Қорыта келе мынадай ұсыныс білдіруге болады:

- Ш.Маржани еңбектерін қазақ тіліне аудару;
- Ш.Маржани мұраларын көпшілікке кеңінен таныстыру;
- Түркі халықтары тарихын дайындауда Ш.Маржани мұраларын пайдалану;
- Маржани танудың қазақстандық тарихнамасын қалыптастыру және т.б.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1 Махаева А. Шаһабутдин Маржани – түркі халықтарының Геродоты // Ақиқат. – 2000. – № 5. – 64-67-б.
- 2 Мәржани Ш. Мөстәфадел-әхбар фи ахвали Казан вә Болгар (Казан һәм Болгар хәлләри турында ғайдаланылған хәбарләр). – Казан: Татар. кит. нәшр., 1989. – 415 б.
- 3 Марджани Ш. Вафиат ал-аслаф ва тахиат ал-ахлаф (Подробное о предшественниках и приветствие потомкам) / Перевод с арабского, комментарии, вступительная статья и примечания А.Н.Юзеева. – Казань: «Иман», 1999. – 125 с.
- 4 Юсупов М.Х. Шаһабутдин Маржани как историк. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1981. – 232 с.
- 5 Қыдырәлі, Дархан. Абай және Маржани дүниетанымы / Д. Қыдырәлі // Егемен Қазақстан. – 2020. – 19 ақпан.
- 6 Очерки Марджани о восточных народах. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2003. – 175 с.

List of literature used:

- 1 Makhaeva A. Shahabutdin Marjani-Herodotus of the Turkic peoples // truth. – 2000. - No. 5 – - pp. 64-67.
- 2 Marzhani Sh. Mustafadel-Ahbar Fi ahvali Kazan WA Bulgar (Kazan and bulgar khallari on tour faidalanylgan khabarlar). - Kazan: Tatar. the whale. "no," I said., 1989. - 415 P.
- 3 Margani Sh. Wafiat Al-Aslaf WA Tahiat Al-ahlaf (Read more about predecessors and advantages) / translation with Arabic, comments, introductory article and reference by A. N. Yuzeeva. - Kazan: "Iman", 1999 – - 125 P.
- 4 Yusupov M. H. Shahabutdin Marjani as a historian. - Kazan: Tatarskoe KN. izd-Vo, 1981 – - 232 P.
- 5 Kudyrali, Darkhan. Abay and Marjani worldview / D. Kudyrali // Egemen Kazakhstan. - 2020. - February 19.
- 6 essays by Marjani on Eastern peoples. - Kazan: Tatar. KN. izd-Vo, 2003 – - 175 P.

УДК 574 (20.2)
МРНТИ 03.20.23

А.Б. Бекқажиев

магистрант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің тарих, археология және этнология факультеті

СОҒЫСТАН КЕЙІНГІ ЖЫЛДАРДАҒЫ ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ (XX ғасырдың 50-60 жылдары)

Аңдатпа

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталар тұстағы Қазақстандағы тарихи білімнің дамуы 1945 жылы КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының жанынан құрылған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының ашылуымен байланысты. Ол 1942 жылы құрылған тіл, әдебиет және тарих базалық институтынан бөлініп шықты. Уәлиханов атындағы институтта 3 сектор болды.

Қаз. КСР ғылым академиясы өзі құрылған 32 жыл ішінде (1946-1978 жж.) Қазақстандағы ғылыми мекемелердің саны 200-ге жетіп, ондағы ғалымдар саны 30 мыңнан асты. Олардың ішінде 7 ғалым Социалистік Еңбек Ері атағын, 18 ғалым Лениндік, 70-тен аса ғалымдар мемлекеттік және

Республикалық силықтар алды. Республикада ол кезе 707 докторлар мен 10840 ғылым кандидаттары еңбек етті.

Соғыстан кейінгі жылдарда, бір өкініштісі, зиялы қауымға қарсы сталиндік қуғын-сүргін саясатының жаңа толқыны басталды. Ленинград пен Мәскеуде идеологиялық тапсырма негізінде қолдан жасалған «Ленинград ісі», «Дәрігерлер ісі», ал Қазақстанда «Бекмаханов ісі» ұйымдастырылды.

Е.Бекмаханов талантты тарихшылардың бірі еді. Соғыс жылдарында белгілі ғалымдармен, тарихшылармен бірге ғылыми шығармашылық жұмыспен белсенді айналысты. Мысалы, соғыс жылдары А.Кучкин, А.Панкратова, Б.Греков, Н.Дружинин сынды белгілі ғалымдар енген авторлық ұжымның құрамында «Қазақ КСР тарихын» жазуға қатысты.

A.B. Bekkazhiev

Master, Al-Farabi Kazakh National University, History, Archeology and the Faculty of Ethnology

HISTORICAL SCIENCE OF THE POST-WAR YEARS DEVELOPMENT (50-60 years of the XX century)

Absrtact

The development of historical knowledge in Kazakhstan at the end of World War II was begun in 1945 by the Kazakh branch of the USSR Academy of Sciences Sh.Sh. In connection with the opening of the Institute of History, Archeology and Ethnography. Valikhanova. It was founded in 1942 from the Main Institute of Language, Literature and History. The Valikhanov Institute had 3 sectors. October During the 32 years of the USSR Academy of Sciences (1946-1978), the number of scientific institutions in Kazakhstan reached 200, in which more than 30,000 scientists worked. Of these, 7 scientists were awarded the title of Hero of Socialist Labor, 18 scientists were awarded the Lenin Prize, more than 70 scientists were awarded state and republican prizes. At that time, 707 doctors and 10,840 candidates of science worked in the country.

Unfortunately, in the post-war years a new wave of Stalinist policy of repression against the intelligentsia began. In Leningrad and Moscow, on the basis of ideological tasks, the artificial Leningrad Case, the Case of Doctors, and in Kazakhstan the Bekmakhanov Case were organized. E. Bekmakhanov was one of the most talented historians. During the war, he was actively engaged in scientific and creative work with famous scientists and historians. For example, during the war years, he participated in writing "History of the Kazakh SSR" as part of a team of authors, which included such famous scientists as A. Kuchkin, A. Pankratova, B. Grekov, N. Druzhinin.

A.B. Беккажиев

*Магистр, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
история, археология и факультет этнологии*

РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ НАУК ГОДЫ ПОСЛЕ ВОЙНЫ (50-60 годы XX века)

Аннотация

Развитие исторических знаний в Казахстане в конце Второй мировой войны было начато в 1945 году Казахским отделением Академии наук СССР Ш.Ш. В связи с открытием Института истории, археологии и этнографии им. Валиханова. Он был основан в 1942 году из Основного института языка, литературы и истории. Валихановский институт имел 3 сектора. Октябрь В течение 32 лет Академии наук СССР (1946-1978) число научных учреждений в Казахстане достигло 200, в которых работало более 30 000 ученых. Из них 7 ученых были удостоены звания Героя Социалистического Труда, 18 ученых были удостоены Ленинской премии, более 70 ученых были удостоены государственных и республиканских премий. В то время в стране работало 707 докторов и 10 840 кандидатов наук.

К сожалению, в послевоенные годы началась новая волна сталинской политики репрессий против интеллигенции. В Ленинграде и Москве на основе идеологических задач были организованы искусственные «Ленинградское дело», «Дело врачей», а в Казахстане «Дело Бекмаханова». Е. Бекмаханов был одним из талантливых историков. Во время войны он активно занимался научной и творческой работой с известными учеными и историками. Например, в годы войны он участвовал в написании «Истории Казахской ССР» в составе авторского коллектива, в который вошли такие известные ученые, как А. Кучкин, А. Панкратова, Б. Греков, Н. Дружинин.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталар тұстағы Қазақстандағы тарихи білімнің дамуы 1945 жылы КСРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының жанынан құрылған Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих, археология және этнография институтының ашылуымен байланысты. Ол 1942 жылы құрылған тіл, әдебиет және тарих базалық институтынан бөлініп шықты. Уәлиханов атындағы институтта 3 сектор болды. Қазақ КСР секторын Х.Г. Айдарова, археологияны А.Х. Марғұлан ал этнография секторын Н.С. Сәбитов басқарды. Жүре келе осы секторлар республика бойынша тарихи білімнің ғылыми ізденісі бойынша жолбасшы рөліндегі орталыққа айналды[3].

1946 ж. 1 - мамырда КСРО ҒА-ның Қазақ филиалы Қазақ КСР Ғылым Академиясы болып қайта құрылды да, өз алдына шаңырақ көтерді. Оның тұңғыш президенті академик Қ.И. Сәтпаев болды. Қазақстанда ірі ғылым ордасы құрылғаннан кейін алғашқы жылдардың өзінде еліміздегі ғалымдар саны өлшеусіз өсіп, ғылыми мекемелердің қатары 20-ға жетті. Ондағы институттар мен бөлімшелерде 1000-ға жуық қызметкерлер жұмыс істесе, олардың 600-ге жуығының ғылыми атақтары болды. Осы аралықта тарих ғылымы саласында Қазақ КСР Ғылым Академиясының академигі С.Н. Покровский, тарих ғылымдарының докторы А.Б. Тұрсынбаев, тарих ғылымдарының кандидаттары А.Х. Марғұлан, В.Ф. Шахматов, А.Н. Нүсіпбеков, Т.Е. Елеуов, Б.С. Сүлейменов т.б. көптеген тарихшы ғалымдар жемісті еңбек етіп жатты. 1946 жылдың соңында штаттағы ғылыми қызметкерлердің саны 37-ге жеткізілді. Онымен бір мезгілде мамандар тапшылығы анық сезілген археология, этнография, деректану және басқа салалар бойынша ғалымдар даярлау ісі де қолға алынып, бұл мәселе 50-жылдардың соңына қарай негізінен өз шешімін табады. Бұл уақытта Ш.Ш. Уәлиханов атындағы институт құрамындағы 7 бөлімдегі ғылыми және ғылыми техникалық қызметкерлердің саны 75-ке өскен еді[3].

Егер, Академияның қоғамдық ғылымдар бөлімінде 1947 ж. басында 8 доктор, 26 кандидат болса, 1949 жылдың басында докторлар саны 12, кандидаттар саны 41-ге жеткен. Жетекші ғалымдар, А.Н. Нүсіпбеков «Воссоединение казахских земель в единое казахское советское государство», Б.С. Сүлейменов пен Х.Г. Айдаровалар ХІХ-ғ-ң соңы мен ХХ-ғ-ң бас-ғы қоғамдық ойдың даму мәселесін зерттеумен айналысса, Ә.Б. Тұрсынбаев Қазақстандағы ауыл шаруашылығын социалистік негізінде қайта құрумен айналысқан. Егер, Қазақстандағы археологиялық жұмыс 1939 жылдан бастап, тұрақты жұмыс істей алмаса, 1946-1947 жж. бастап, оның жұмысында өрлеу байқалды. Ал 1948 жылдың өзінде археологиялық сектордың белсенділігімен 3 ірі археологиялық экспедиция жасалған:

1. Орталық Қазақстанда А.Х. Марғұлан;
2. Оңтүстік Қазақстанда А.Н. Бернштам;
3. Шығыс Қазақстанда С.С. Черников бастаған экспедициялар орта ғасырдағы қалалар, қанлы-оғыз мәдениеті, қола дәуіріндегі көшпелілер тарихынан деректі материалдар жинастырды[2].

Тарих, археология және этнография институты 1947 ж. 14 ірі тақырыптар бойынша жұмыс жасаса, оның ішіндегі ең маңыздылары – ХVІІ-ХVІІІ ғғ. қамтыған Қазақ КСР тарихының материалдары; қазақтардың Ресей бодандығын қабылдауы; Сырдария қазақтарының көтерілісі; Қазақстандағы 1916 жылғы көтеріліс; ұйғыр-дүнгендердің Жетісуға қоныс аударуы; Қазан революциясының жеңісі; Қазақ КСР-ң құрылуы; және бірнеше археологиялық жұмыстар. 1948 ж. институт бойынша 82 тақырып жоспарланса, оның тарих ғылыми бойынша ең ірісі – «Қазақстан тарихын» баспаға беру, «Қазақ КСР тарихының» бес томдығын құрастыру.

Институт құрылғаннан кейінгі он жылдық мерзімде-ақ оның қызметкерлері қазақ халқының шығу тегі, оның қалыптасу мерзімі мен мемлекеттігі, революцияға дейінгі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымы, қазақ қоғамында жеке меншік пен таптық қатынастардың қалыптасу ерекшеліктері, Қазақстанның Ресей империясы құрамына енуі және оның тарихи маңызы, Қазақстандағы азаматтық қозғалыс, оның тарихи кезеңдері мен көріністері, кеңестік биліктің орнауы, социалистік құрылыс, экономика тарихы, жұмысшы, шаруа және басқа әлеуметтік топтар тарихы, қазақ ағартушыларының қоғамдық-саяси көзқарасы сияқты мәселелерді айқындауға қажет жағдай

туғызды. Сөйтіп, Қаз. КСР ғылым академиясы өзі құрылған 32 жыл ішінде (1946-1978 жж.) Қазақстандағы ғылыми мекемелердің саны 200-ге жетіп, ондағы ғалымдар саны 30 мыңнан асты. Олардың ішінде 7 ғалым Социалистік Еңбек Ері атағын, 18 ғалым Лениндік, 70-тен аса ғалымдар мемлекеттік және Республикалық сыйлықтар алды. Республикада ол кезе 707 докторлар мен 10840 ғылым кандидаттары еңбек етті.

Соғыстан кейінгі қоғамдық ғылымдардағы жеткен жетістіктерге қарамастан, Қазақстандағы тарихи – білімдік ой-санадағы қайшылықтар, Қазақстан тарихының маңызды мәселерін анықтауда жіберілген «идеологиялық қателіктерді» түзеу науқанына байланысты өрбіді. Яғни, XX-ғасырдың 40-шы жылдардың екінші жартысы мен 50-ші жылдары одақ көлемінде және республика өмірінде орын алған ғылыми дискуссиялардың тарих ғылымының зерттеу тақырыптары мен бағыттарына идеологиялық ықпалы болғандығы анық. Қазақстандағы кеңес тарих ғылымының таяудағы міндеттерін нұсқаған Қазақстан коммунистік (большевиктер) партиясының Орталық Комитеті өзінің 1945 ж. тамыз айында қабылдаған қаулысында («Қазақ КСР тарихының екінші басылымын даярлау туралы») республиканың тарихын оқып-үйренудің негізгі түрін идеологиялық қателіктерге жол бермеуден іздеді. КОКП ОК-нің Ұлы Отан соғысынан кейін қабылдаған мұндай қаулылары қалың оқырман қауымға беймәлім болатын-ды.

Тарих тағылымы көрсетіп отырғандай, кеңес дәуіріндегі мәдениет тарихының дамуы, өктемдік әдісті пайдаланған партия мен мемлекет рөлінің басымдығымен ерекшеленеді. Мемлекеттік және қоғамдық ұйымдар жүйесінің дүлей күшіне сүйенген коммунистік партия, халыққа білім беру ісі мен мәдени-ағарту, әдебиет және өнер ісін өзінің қатаң бақылауына алып, бұқара арасындағы идеялық-саяси тәрбиелік және тарихи-білімдік жұмыстарды маркстік-лениндік идеология рухында жүргізді. Бұл үрдіс, соғыстан кейінгі жылдары ерекше үстемдік сипатқа ие болса, оның көрінісі рухани мәдениеттегі басшылықтан айқын байқалды. Әсіресе, әдебиет пен өнердегі идеялық-саяси деңгейдің идеологиялық негізін күшейтуге айрықша көңіл бөлініп, мәдениеттегі табиғи үрдістің дамуына мемлекеттік және партия ұйымдарының қисынсыз араласуы сияқты оғаш істерге орын берілді. Әдебиет, музыка және бейнелеу өнерін қамтыған осы әрекеттер, соғысқа дейін басталған «жасандылықпен күрес» идеясының негізінде жүргізілді.

БКП (б) Орталық Комитеті 1946 жылғы 14 тамызында «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы, сол жылғы 26 тамызда «Драма театрларының репертуарлары және оны жақсарту шаралары жөнінде», ал 4-ші қыркүйекте «Үлкен өмір» кинофильмі туралы қаулылар қабылдады. Осы мәселеге байланысты КОКП Орталық Комитетінің секретары А.А. Ждановтың Ленинград партия активінің жиналысында сөйлеген сөзі ұлт жанды интеллигенцияны қуғындауға жол ашып берді. Осылайша, жоғарыдағы қабылданған саяси құжаттар мен А.А. Ждановтың сөзінен кейін, көп кешікпей КСРО-ның мәдени және ғылыми өмірінде тексіз «космополиттермен» саяси күрес науқаны басталып кетті. Дәл осы саяси науқан жекелеген республикаларда, олардың қатарында «буржуазияшыл ұлтшылдармен» күресуге ұласты. (Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, Х. Жұмалиев, Е. Исмаилов, Қ. Мұхаметқанов т.б. сотталды, т.б. бірнеше адам моральдық қуғын-сүргінге ұшырады...) Кеңес халықтарының атын пайдаланып, шындығында тек орыстың тарихы мен мәдениетін, ғылымын таза орысшылдық пиғыл тұрғысынан мадақтап, көп ұлтты кеңес халқының санасына сол пиғылды орнықтыруды мақсат еткен бұл аталмыш қаулылардың саяси астары өте жымсысқы мұрат-мақсатты көздеген болатын. Бұл қаулының астарында жатқан саяси – идеологиялық негізгі мақсаттың бірі-одақтағы түркі тілді халықтардың мұсылмандық шығыспен мың жылдан астам қоян-қолтық араласудан туған рухани байланысты үздірді, ақырында олармен ертеден қалыптасқан халықты ұлттық тарихи білімдік ой-санасынан айырып, тіпті одан мүлде адастыруды көздеді. Міне, осы саяси – идеологиялық мақсат тұрғысынан келіп қоғамдық ғылымдар саласында бұл мәселе туралы зәредей пікір айтуына, зерттеп танып білуге қатаң тиым салынып, тілге кісен, ой, пікірге тұсау салынды. Сол бір күрделі кезеңнің мәдениет мәселесіндегі партия саясатын саралаған тарихшы Т. Омарбеков, XX-ғасырдың 1940-1950-жж. партиялық құжаттар топтамасын ойшыл адамдарды ауыздықтау үшін, үлкен екі мақсат бойынша әдейі жүргізілген іс-шара деп пайымдайды. Оның алғашқысы – идеологиялық ықпалға оңай берілетін интеллигенция өкілдерін пайдаланып, бұқара халықтың тарихи-білімдік ой-санасын «өңдеу», екіншісі, басқаша ойлайтындарға қарсы ашықтан-ашық жазалау және қуғын-сүргін науқанын ұйымдастыру.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің қазақ кеңес әдебиетін және республикадағы театр өнерін дамытуға байланысты шараларын марапаттаған кезде сталинизмнің ауыр соққылары болып табылатын ВКП (б) Орталық Комитетінің «Звезда» және «Ленинград» журналдары туралы (1946 ж.),

сондай-ақ Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателіктер туралы» (1947 ж.) дүмше қаулыларының республиканың белді әдебиеттанушы ғалымдарын, талантты, әдебиет пен өнер қайраткерлерін аяусыз да қатыгездікпен қуғындауға бастау болғаны тарихта өзінің қаратаңбасын қалдырды. Әсіресе, соңғы қаулының шешімдерінде көркем шығармалардың тарихи білімдік мәні Қазақстанның өткен өмірін дәріптеушілік ретінде сыналып, көркем шығарманың негізгі желісі социалистік өмір салтынан ауытқымау керектігі айтылды.

Космополитизм мен қазақ ұлтшылдығын айыптаудың нақты көрінісі – Орталық Комитеттің сол жылдардағы бірінші хатшысы Ж.Шаяхметовтың Алматы қаласында өткен идеология қызметкерлерімен болған жиналыста және оның Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің IV съезінде (1948 жылғы ақпан) осы рухта сөйлеген сөздерінің ғасырлар бойы қазақ халқының мақтанышы болып келген Қазан төңкерісіне дейінгі әдебиетіміздің дарынды өкілдерін – Базарды, Мұратты, Шортанбайды, Шәңгерейді, Омар Қарашевті, С. Торайғыровты буржуазияшыл ұлтшылдар, феодалдық-реакциялық бағытта шығарма жазушылар деп бағалауға жол салғанын, ал кеңестік Қазақстанның көрнекті ғалымдары Б.Кенжебаевты, Т.Нұртазинді, Ә.Қоңыратбаевты, Е.Ысмайыловты республика Жазушылар одағының партия жиналысының ұлтшылдар деп жазалауына саяси негіз қалап бергені де тарихтан белгілі;

Қазақ эпосының «Шора батыр», «Ер Сайын», «Қарасай - Қазы», «Орақ - Мамай», «Қазтуған батыр» тәрізді таңдаулы үлгілерін Алтынорда хандары мен ноғайлы батырларын ғана дәріптейтін шығармалар қатарына жатқызғанымыз да үлкен қателік еді;

Кезінде ВКП (б) Орталық Комитетінің Татар облыстық партия комитетінің жұмысы туралы қаулысында «Едіге батыр» жыры қаталдыққа, зорлық-зомбылыққа және соғысқа шақыратын шығарма деп танылған соң, одан да бойды аулақ салдық.

Осыған орай Қ. Сәтбаевтың жоғарыдағы «Едіге батыр» жырына өзі алғы-сөз жазып, оны жариялағаны үшін «ұлтшыл» атанғанын, ал М. Әуезовтың 1945 жылы жарық көрген «Абай өмірінің және творчествосының биографиялық очеркі» еңбегінің Абайды «реакцияшыл ақындар Шортанбайдың, Жүсіпбектің, Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің ортасында суреттейтін зиянды шығармаға» жатқызғанын, сонымен қатар М. Әуезов сонау 30-шы жылдардың алғашқы жартысында «Абайдың поэтикалық мектебі» деп аталатын «қате» концепцияны ұсынғаны үшін қуғындалғанын, мұның ақыры қазақ халқының таңдаулы ұлдарын республикадан кетірумен аяқталғаны қазір ешкімге жасырын емес. Сол сияқты қазіргі ұрпақ қастерлейтін белгілі ғалымдар Қ. Жұмалиевтің, Ә. Марғұланның, М. Ғабдуллиннің «Қобланды батыр» жырына берген объективті бағалары үшін жазықсыз айыпталғаны да белгілі.

ВКП (б) Орталық Комитетінің 1948 жылы қабылданған «В. Мураделидің «Ұлы достық» операсы туралы» қате де сорақы қаулысынан кейін, Қазақстан КП(б) орталық Комитетінің кезектен тыс Пленумы шақырылып, онда республикадағы қазақ әдебиеті мен театр мәселесі арнайы қаралып, «Қазақ кеңес әдебиетінің жағдайы және одан әрі дамуы туралы» қаулы қабылданды. Оның шешімі бойынша қазақ әдебиетінің ауылдағы тап күресінің жеткілікті аша алмауын мінеп, жекелеген хандар мен «реакциялық» ақындардың әдебиеттегі дәріптелуін сынады. Көп кешікпей, Қазақстан Компартиясының V съезінде жасаған баяндамасында Ж.Шаяхметов «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» операларынан, «Қобыланды», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Ақан сері – Ақтоқты» пьесаларынан идеялық кемшілік іздеді. Сөйтіп, интеллигенцияны ққдалау мен оның ізіне түсу әрекеттері И.В. Сталин қайтыс болғанша толастамады. Соғыстан кейін басталған идеялық соққы, тарихи білімнің ұлттық мәнінен айналып өтпей, оның дамуына да өзінің көлеңкесін түсірді.

Соғыс аяқталысымен партия қойып отырған идеологиялық жаңа міндетті бағдарламалық құжат ретінде бірден қабылдаған Қаз. КСР Ғылым Академиясындағы тарих, археология және этнография институты 1947 ж. 15- 19 мамыр аралығында өзінің алғашқы сессиясын өткізіп, Қазақстан тарихына қатысты бірқатар мәселелерді сын тұрғысынан талқылады. Қазақ КСР Ғылым Академиясының толық мүшесі, профессор С.В. Юшков, «Қазақстандағы тарих ғылымының негізгі міндеттері» - деп аталатын баяндамасында тарихшылардың Қазақстан тарихынан сүбелі еңбектер бере алмай отырғаны көрсетілсе, «Националистические извращения в вопросах истории Казахстана»-деген баяндамасында, тарихшы Х.Г. Айдарова, «қазақ тарихы ұлтшылдық тұрғыдан жазылуда; Ә. Марғұлан бастаған тарих институтының бірқатар қызметкерлері саяси қате пікірге жол берген», – деп сынап отырып, қазақ тарихының жазылуын идеологиялық жағынан күшейтуді жақтады.

Кезіндегі кеңес адамдарының санасында орныққан «Ұлы Отан соғысы» термині КСРО идеологтарының қысылтаяң жағдайында социалистік Отанды қорғау үшін ойластырған тұжырымының нәтижесі болатын. Өйткені, тарихтан білетіміздей, КСРО-ғы «жеңген социализмнің Конституциясы» бүкіл кеңес халқының әлеуметтік жағынан теңескенін заңдастырып, біртұтас социалистік Отан түсінігін орнықтырып үлгерген еді. Осыған байланысты халық, бір жағынан негізгі Заңды мойындау керек болды да, екінші жағынан сол социализмнің шындығына деген өзінің шексіз сенімін қалайда ақтау керек болды. Міне, жалпы халықтың осындай пиғылын дер кезінде байқаған кеңестік идеологтар социалистік Отанға төнген қауіпті «Ұлы Отан соғысы» деген терминмен безендіріп, қиындықтан шығудың жолын тапты.

Шындығына жүгінсек, тарихтағы соғыстар бір ел мен екінші елдің арасында болып келді. Мысалы, «Орыс-Жапон соғысы», «Орыс-Түрік соғысы», «Қазақ-Жоңғар соғысы», т.б. – соның дәлелі. Сол сияқты, 1941-1945 ж.ж. болған соғыс «Ресей-Герман соғысы» болатын. Өйткені, сол соғыс кезіндегі немістер, кеңес құрамындағы орыстан басқа ұлттарды қаперіне де алмай, көбінде орыстың атын атап соғысты. Олар кеңес құрамындағы орыстан басқа ұлттардың бәрін орыстың ықпалында деп санайтын. Осыған байланысты біз, осы тармақшада кеңестік империя құрамында болғанымызды мойындап, өз тақырыбымызды «Кеңес-герман» терминімен байланыстырғанды жөн көрдік.

«Халықтар достығы» термині де дәл осы кезде күш алды. Алайда, бұл да халықтың социализмге деген шексіз сенімінен өсіп шыққан жаңа термин болатын. Нәтижесінде, «Ұлы Отан», «Халықтар достығы» деген түсініктер соғыс басталғанда кеңес адамдарының бәрін көзсіз ерлікке бастады.

Осы соғыс кезіндегі тарихшы Е. Бекмахановтың іс-әрекетін де рухани саладағы үлкен ерлікке жатқызуға болады. Ол, «Халықтар достығы» ұранына сеніп, соғыс жылдарында, тарихи-білімдік ой-санада төңкеріс жасаумен бірге, біздің тарихымыздың ұлттық сипат алуын қайта жандандырды. Бұл, шынында да Ш. Құдайбергенов, М. Тынышбаев, Т. Шонанов, Қ. Кемеңгеров, С. Асфендияров, Х. Досмағамбетов сияқты кезінде дәлелсіз жазаға ұшыраған тарихшылардың ой-саналарында болған ұлттық тарихи білімнің өресін кеңейту ниетіндегі нағыз ерлік еді. Е. Бекмаханов қазақтың соңғы ханы К. Қасымұлы бастаған көтерілістің орыстың отаршылдығына қарсы бағытталған ұлт-азаттық сипатын көрсетумен бірге, қазақ халқының ХІХ ғасырдың 1920-1940 жылдардағы шынайы тарихын жазып, жалпы тарихтың күмәнді жақтарын күлден аршып алудың үлгісін көрсетті. Егер біз, Қасым, Есім, Тәуке сияқты хандарымыздың заңдарын қастерлеп, соны басшылыққа алған бабаларымыздың қазақ елінде сан ғасырлар бойы елдік сананы негіздеген ерліктерін көрсеткен жоғарыдағы тарихшылардың еңбектерін кеңес дәуірі кезінде оқып-таныса алмасaq, Е. Бекмахановтың қазақ халқының ХІХ ғасырдың 1920-1940 жылдардағы тарихын көрсеткен монографиясы қалың көпшілік арасында халықтың сауаты жетілген уақытта таратылып, тарихи –білімдік сананың жандануына әсер еткені ақиқат-шындық.

Е. Бекмахановтың 1950-1960-жылдардағы өмір жолынан жене оның тарихи білімнің болашағына қатысты пікірлері мен жасаған істеріне ұрап мынандай ой түйіндеуге болады:

1. Е. Бекмаханов 1950-1960-жылдардағы еңбегі мен қызметінде, елінің тарихына жанашырлықтың тамаша үлгісін тағы 2 рет байқатқан. Егер Е. Бекмаханов, айдаудан қайтқан біраз жылдың ішінде өзінің доктор, профессор сияқты ғылыми атақ пен дәрежесін қайта алып қана қоймай, 1958-жылы, Қазақстан тарихында тұңғыш рет ҚазМУ сияқты жоғары оқу орнының төрінен «Қазақстан тарихы кафедрасын» ашу арқылы жоғарыдағы лауазымдарға толық лайық екенін делелдеп үлгерсе, осының өзі оның тарих ғылымында жасаған екінші ерлігі болып табылады.

2. Ал егер Е. Бекмаханов, өз төңірегіне таңдаулы тарихшы кадрларды жинай отырып, Қазақстан тарихын пән ретінде жүйелі оқытуға қамқоршы бола алса, онда оның осы әрекетінің өзін Қазақстандағы тарихи білімді дамыту жолындағы үшінші ерлікке жатқызуға әбден болады. Өйткені Е. Бекмаханов Қазақстан тарихы мектеп курсының және жоғары оқу орнында Қазақстан тарихы пәнін жан-жақты оқытудың ғылыми-әдістемелік негізін салған алғашқы әдіскер тарихшы-ғалым болатын. 1959-жылы оның және доценттер М.Б. Ақынжанов пен Н.Н. Дауылбаевтардың құрастыруымен ҚазМУ-дың тарих факультеті мен Республикадағы педагогикалық институттардың тарих-филология факультеттері үшін С. Асфендияровтан кейінгі екінші болып табылатын типтік оқу бағдарлама шығарылса, оған Е. Бекмахановтың өзі басшылық жасаған еді. Бұл бағдарламаның «Алғашқы қауымдық құрылыс және Қазақстан территориясындағы таптық қоғамның пайда болуы» - деп аталатын бірінші бөлімі 6 тарауға бөлініп, оның әрқайсысы 28 тармаққа топтастырылған. Бағдарламаның екінші бөлімі 2 тарау, 9 тармақшадан тұрса, ол бөлімнің аталуы «Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісі және Қазақстанның социализмге көшуі» - деген айдармен

беріліп, «Қазақстанның соғыстан кейінгі дәуірдегі мәдени құрылысының негізгі қорытындылары» - деп аталатын тармақшамен аяқталады. Екі бөлімнен тұратын аталмыш бағдарламаның мазмұнында ежелгі дәуірден бастап И.В. Сталин билік еткен кездегі кеңестік Қазақстанның тарихы толық қамтылса, бұның өзі 1950-1960-жылдардағы тарихи білімді дамыту тарихында болған үлкен жетістік болатын.

Сондай-ақ, Е. Бекмахановтың 1960-жылдары орта мектепке арнап шығарған оқулықтары конкурста жеңіп алу арқылы республика мектептерінде пайдалануға ұсынылса, әрі ол – 30 жыл бойында, еліміз егемендік алғанша оқытылса, онда біз, Е. Бекмахановтың тарихи білімді дамытудағы үшінші ерлігіне ешқандай күмән туғыза алмаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ ССР тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) 5-том – Алматы, 1984, Ғылым, -452 б.
2. М.Б. Мұхамедов, Б.Сырымбетұлы Қазақстан тарихы (екінші басылымы) – Алматы, 2010.

Қарасай, -326б.

3. Б.Т.Берлібаев Қазақстанда тарихи білімнің қалыптасуы мен дамуы: тарихи-теориялық зерттеу (1920-2001жж.) [мәтін]: тарих ғыл. Докт. ...дис./ Б.Т.Берлібаев; -Алматы, 2010. -351б.

4. А. Мамашұлы Бекмахановты қудалауға Қазақстан таришылары себеп болды // Егемен Қазақтан, 201

List of references:

1.history of the Kazakh SSR (from ancient times to the present) volume 5-Almaty, 1984, Nauka, -452 P.

2.M. B. Mukhamedov, B. Syrymbetuly history of Kazakhstan (second edition) – Almaty, 2010. Karasay, -326 P.

3. Berlibayev B. T. formation and development of historical knowledge in Kazakhstan: a historical and theoretical study (1920-2001.) [text]: history science. Doct. ...dis./ B. T. Berlibayev; - Almaty, 2010. - 351b.

4. the reason for the persecution of Bekmakhanov A. Mamashuly was the Taris of Kazakhstan.

УДК 94 (574)

МРНТИ 06.81.23

А.Ш.Бердибеков¹

*Абай атындағы Қаз ҰПУ Тарих және құқық институтының магистранты,
Алматы қ, Қазақстан*

**XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ МЕДРЕСЕЛЕРІНІҢ ЕСКІШЕ ОҚЫТУ ӘДІСІНЕН
ЖАҢА ОҚЫТУ ӘДІСІНЕ КӨШУІНДЕГІ ӨЗЕКТІЛІГІ**

Аңдатпа

Оқу-ағарту жұмысы Қазақ жерінде ерте уақыттан бастау алған. Әсіресе, отырықшыланған өлкелерде орта ғасырлардың өзінде-ақ (VII-VIII ғ.ғ.) көптеген оқу орындары мен медреселер жұмыс істеген. Атақты Әбу Наср әл-Фараби Отырар медресесінде, Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни, Ахмед Йүгінеки, Қожа Ахмет Иасауи, тағыда басқа ұлы ойшылдар діни медреселерде оқып, білім алған. XVIII-XIX ғ.ғ. мұндай медреселер Қазақстанның барлық аймағында ашыла бастады. Ал XIX ғасырдың 50-60 жылдарында ашық және жасырын діни білім беретін жалпы саны 84 оқу орны болған болса, 20 ғасырда ол орындардың күрт азайғандығын көреміз. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қазақ өлкесіндегі оқу-ағарту саласына жаңа бетбұрыс белең алғандығы тарих ақтаңдақтарынан белгілі. Сол уақыттағы қазақ баспа беттерінде білім беру мәселесінде озық ойлы тұлғалар тарапынан түрлі пікірлер орын ала бастады. Соның бірі қадимдік оқытудан жәдидтік оқытуға көшу ісі еді. Осы оқу орындарының түрлі өзгерістерге ұшырағанын, жабылуы себептерін, саяси бағытта жүргізілген тұстарын ашып көрсету қазіргі таңның өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Түйін сөздер: медресе, қадим, жадид, раддия, ишан, молда, мұсылман, ұлт, отан, дін, түркі, казак, отарлану, пташа үкіметі, революция.

A.Sh.Berdibekov¹

*Master student of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai,
Almaty, Kazakhstan*

LENGTH OF THE END OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE CENTURY OF THE XX CENTURY IN THE TRANSLATION FROM A SECOND EDUCATIONAL METHOD TO A NEW EDUCATIONAL METHOD

Abstract

Educational work began in ancient times in the Kazakh land. Especially in the settled areas, even in the Middle Ages (VII-VIII centuries), many educational institutions and madrasahs functioned. Famous Abu Nasr al-Farabi studied and studied in the Otrar madrasah, Mahmoud Kashgari, Jusip Balasaguni, Ahmed Iungineki, Khoja Ahmed Yasawi and other great thinkers. XVIII-XIX centuries such madrasahs began to be opened throughout Kazakhstan. In the 50's and 60's of the nineteenth century, there were 84 open and secret religious educational institutions, and by the 20th century, those places would decrease dramatically. It is known from the end of the 19th and beginning of the 20th centuries that new trends in the education system of the Kazakh region. At that time in the Kazakh print media there were many opinions of leading figures in the field of education. One of these was the transition from Qaddam teaching to Jaddid teaching. One of the topical issues today is the disclosure of the various changes, the reasons for the closure, and the political developments of these institutions.

Key words: madrasah, Kadim, Jadid, raddiya, Ishan, mullah, Muslim, nation, homeland, religion, Turkic, Kazakh, colonial, Tsarist government, revolution.

А.Ш.Бердибеков¹

*магистр института истории и права КазНПУ имени Абая,
г.Алматы, Казахстан*

АКТУАЛЬНОСТЬ КАЗАХСКИХ МЕДРЕСЕ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВЕКОВ В ПЕРЕХОДЕ ОТ МЕТОДА ГРЕБНОГО ОБУЧЕНИЯ НА НОВЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Воспитательная работа началась в древние времена на казахской земле. Особенно в населенных пунктах, даже в средние века (VII-VIII века) функционировали многие учебные заведения и медресе. Знаменитый Абу Наср аль-Фараби учился в Отрарской медресе, и другие великие мыслители как Махмуд Кашгари, Юсиф Баласагуни, Ахмед Юнгинеки, Ходжа Ахмед Ясави получали свои знания в религиозных медресе. XVIII-XIX века такие медресе стали открываться по всему Казахстану. В 50-х и 60-х годах XIX века было 84 открытых и секретных религиозных учебных заведения, и к 20-му веку эти места резко сократились. С конца 19 и начала 20 веков известно, что появились новые тенденции в системе образования казахского региона. В то время в казахстанских печатных СМИ было много мнений ведущих деятелей в сфере образования. Одним из них был переход от кадимского преподавания к джадидскому преподаванию. Одной из актуальных проблем сегодня является раскрытие информации о различных изменениях, причинах закрытия и политическом развитии этих учреждений.

Ключевые слова: медресе, кадим, жадид, раддия, ишан, молла, мусульманин, нация, родина, религия, тюркский, казахский, колониальный, царское правительство, революция.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында түркі халықтары арасында оқу-ағарту бағытында жәдитшілдік қозғалыс барысы жандана түсті. Оның басты себебі, Ресей империясының отарлаған өлкелеріне жүргізген орыстандыру саясатына кереғар мұсылман зиялыларының наразылық көрсете бастауы еді.

Өндіжандағы көтерілістен кейін, мұсылман зиялылары Ресеймен білім бағытында бәсекелесе алатындығына анық сенімді болып, мұсылмандық оқу орындарын қайта құрып жаңашалауға кірісті. Күрес «жәдидшілдік» жаңа қозғалыс сипатында болып, өз кезегімен қуатты күшке айналды [1, 226 б.].

Қоғамның жаңаша өмірге талпыныс жасауы мен мәдени сауаттануына, түрлі педагогикалық ой-пікірлермен жетілуіне, мектеп-медреселердегі оқыту жүйесіне жаңа өзгерістер жасауға сол кездегі мәдени орталық саналған Орынбар, Қазан, Уфа сияқты қалалар мен тікелей байланыс жасалды. Және де аталмыш қалалардан оқу құралдарын баспаға салып қолданысқа шығару жұмыстары одан әрі жандана түсті. Алғашқыда Қырым, Еділ бойындағы татарлардың ішінде қалыптасқан бұл әрекеттер кейіннен Орта Азиядағы бүкіл түркі халықтары арасында жалғасын тауып нышандарын көрсетті. Сонымен жәдидтік қозғалыстың жандануы «жаңа әдісті» мұсылмандық медресе, мектептердің көптеп ашылуына алып келді.

Жәдидшілдіктің басты көсемдері И.Гаспралы, Ш.Маржани, А.Ибрагимов, М.Абдурашидханов, М.Бехбуди, Ф.Ходжаев, т.б. қоғамдық өмірдегі рухани төменденуді сынға алды және өздерінің білім беру бағытындағы күрес барысын патша үкіметінің басты саясатына қарсы бағыттады.

Дегенмен жаңашылықты (жәдидшілдікті) қазақ өлкесі бастапқыда дұрыс қырымен қабылдай алмады. Оның бір айғағы жоғарыда аталған жаңа әдісті ұстанғандардың бірі Исмайыл бек Гаспрински мырзаның бірнеше қызметі бала оқытумен басталған. Бірнеше жыл оқытқаннан кейін, өзіне оңаша мектеп ашып, Еуропада қабыл етілген тәртіппен сабақ оқыта бастаған. Бастапқы уақыттарда халқы шошынып: «мына көсем баламызды орыс қылайын деп жүр-ау» деп, балаларын оқуға беруге қорыққан. Алайда оған қарап Исмайыл мырза бастаған ісін аяқсыз қалдырмады. 4-5 пақыр адамның баласын жалдап алғандай алып, 3-4 ай білім берген соң, сол елдің бас адамдарын шақырып емтихан жасаған. Емтиханда жап-жас балалар тәп-тәуір қағаз танып-жазып, иман-ыждаһад мәселелерін біліп қалғанын көріп, жұрт істің хақиқаттығын түсініп Исмайыл мырзаның тәртібін ұнатқан. [2, 226 б.].

Жаңа бағыттағы оқытуға қарсы пікір айтып, қарсы шығудағы кейбір маңызды әрекеттерді атап көрсетер болсақ, 1911 жылы Жұмағали Арыстанов «жаңа әдістің» мұсылман оқулықтарына қолданылуының мүлде қателігін, бұл бағы зиялыларды ислам дінінен кері кетушілер деп кінәлаған «Раддия» деген арнайы кітап шығарды [3, 215 б.]. Науан хазірет 1914 жылы Көкшетауда қыркүйек айында өткен жәрмеңкеде «жаңа әдісті» оқытушыларға балаларын бермеуге үгіттеген [4, 125 б.].

Алайда жәдидшілердің оқыту үлгісіндегі көзқарастары Түркістан өңірінде кең етек алып, қолданысқа ие болды. «Жаңа әдісті» жақтаушылар жаңа оқу бағдарламасына тарих, география, математика, жаратылыстану, орыс тілі сияқты пәндерді енгізуді керек деген пікірде болды. Жалпы, жәдидшілер «еуропалық оқу жүйесін» оқытуды қалады. Бұл жүйенің «еуропалық оқу жүйесінің» жобасын XIX ғасырдың соңына қарай Санкт-Петербург университетінің Шығыстану факультетінің мұғалімі Хұсайын Файызханов ұсынған болатын. Ол жобасын сақтық саясатпен жүргізуді көздеп татарлардың арасында бұл оқу жүйесіне қарсылық туындырмас үшін шарифат сабағы мен араб тілін де оқытуды қалдыру мәселесін қойды.

Х.Файзхановтың жобасы бойынша медресе 10 сыныпты (класты – С.С.) болып, алғашқы үш сыныбында барлық оқушылар түрік, парсы, араб, орыс тілдерімен қатар география, геометрия, каллиграфия мен оқу мәнері сабақтарын оқуға міндетті болды. Одан әрі бұл сыныптар екі топқа бөлініп, оның біріншісінде діни сабақтармен қоса әдебиет, дүниетаным, математика, астрономия, және медицинаны оқып, меңгерген дін қызметкерлері, ал екінші топта арнайы университетте оқуын жалғастыруды көздейгіндерді даярлау көзделді. Сонымен қатар медресе қазына және жеке азаматтардың есептерінен қаржыландырылады деп көрсетілді [5, 199 б.].

XIX ғасырдың соңына қарай аталған жоба татар оқу орындарында кең көлемде қолданылды және Қазақстан аумағында ашылған мұсылмандық оқу орындары да осы жоба төңірегінде бағындырылды. Жәдидтік қозғалыстың көш басшыларының бірі Исмайыл Гаспринский оқу орындарында діни сабақтармен қатар, жағрафия, математика, тарих, биология сияқты пәндердің аса қажеттігін дәлелдей отырып, ескі қадімшілдіктен жаңа жәдидшілдікке көшуді ұсынып, «Тәржіман» газеті арқылы осы жолды насихаттады. Ол өз идеясын Ресейдегі түркі халықтарының арасында таратып, жәдидшілдік қозғалыстың жандануына үлес қосты.

XX ғасыр басында мұсылман мектептері мен медреселеріндегі оқу жоспары, бағдарламалары жаңа әдістегі жүйемен қайтадан жаңартылып, жаңа оқу құралдары әзірленді. Оқу мерзімі алты жылға белгіленіп, жаңа оқу бағдарламасы «Алты жылдық ибтидаия бағдарламасы» деп аталды. Бұл

бағдарламада мақсаты мен міндеттері айқын көрсетіліп, оқыту әдістемесі мынадай алты шарты белгіленді:

1. Мақсаты: дінді, көркем халықты, Отан сүйгіштікті, Отан пайдасы үшін Отан балаларын жетілдіру (тәрбиелеу).

2. Рухы: Отан және ұлтымызға һәм махаббат.

3. Беретін мағлұматы: тұрмыста тәуелсіз қарекет ете алу, түрлі, күнделікті мәселелер алдында абдырап қалмау, өзінің ахуалы мен мұқтажының талабына жарата аларлық, шетке шыққанда, өзін тәрбие айтып, алып кетерлік бір білімі ақтар.

4. Оқылатын пәндер: 1. Дін. 2. Ана тілі. 3. Есеп. 4. Орыс тілі. 5. Жағрафия. 6. Табиғат тану. 7. Ұлт тарихы. 8. Отан тарихы. 9. Ашқал және рәсім. 10. Күй. 11. Гимнастика.

5. Түйіні: тәуелсіздік (мустақилық).

6. Оқу мерзімі – 6 жыл [6, 19 б.].

Бұл мұсылман мектептері мен медреселері қазына мен жергілікті жердегі құрылтайшылардың есебінен қаржыланып отырды.

Жоғарыда атап өткеніміздей бастапқыда кейбір дін қызметкерлері өздерінің беделдерінен айрылып қалуды ойлап жәдидтік бағытқа көшуді құптамағанымен, сол кездегі бедел емес білім қуалаған кейбір дін қызметкерлерінің де аталмыш бағытқа мойын бұрғаны мұрағат құжаттарынан белгілі болуда. Мәселен, 26.02.1939 жылы Шымкент қаласында тұтқындағы Аппақ Әлауатдин ишанды қосымша тергеудің хаттамасында көрсетілгеніндей 15 жылда 9 мұсылмандық мектептерде білім алған Аппақ ишанның тергеудегі жауаптарында соңғы 3 медресені басып айтқан жөн. Ол өз жауабында білім алған соңғы 3 медресесін былайша таныстырады:

1910 ж. Үргеніштегі (Хиуаға таяу) «Айтмұхаммед ишан» медресесінде жалпы білім беретін пәндерді оқыдым, сөйтіп алған рет өзімнің сауатсыздығымды жойдым, жазу мен оқуды игердім, өйткені соған дейін мен 8 жыл бойы медресете тек Құранды ғана оқуды үйренген едім.

1911 ж. Уфа қаласындағы «Ғалия» медресесіне түсіп, онда 1 жыл білім алдым.

1912 ж. 1 жыл Орынбор қаласындағы «Хусайния» медресесінде оқыдым.

Аталған үш медресе бұл кезде жәдидтік оқу әдісіне көшкен оқу орындары болатын. Соған байланысты болса керек, Әлауатдин ишанның өзі де осы медреселерге жеткенге дейін қанағаттанарлық білім ала алмағандығын мойындаған [7, 460 б.].

Қазақстан мен Орта Азияда «жаңа әдістегі» мектептер мен медреселер 90-шы жылдары ашыла бастады. Осы тұста Қазақстан өңірі бойынша қадимдік мектептердің басым көпшілігі Оңтүстік Қазақстан даласында кең етек жайғандығын ескере келе, қазақ даласындағы халықтардың жадитшілдік қозғалысты қалай қабылдағанын зерделеуде негізгі нысанды Оңтүстік Қазақстан өклесімен салыстыруды жөн көрдік.

Ресей үкіметінің оқу ағарту министірлігінің 1870 жылы 26-шы наурыздағы «Ресейді мекендеуші бұратаналарға білім беру шаралары туралы заңы» негізінде Қазақстандағы оқу ағарту жұмысы діни және азаматтық болып екі бағытта атқарылды. Діни бағытқа ескі жүйедегі білім беру (қадимдік) мектептер, медреселер жатты. Бұл мектептер өз мүмкіндігінше ұстанған бағыты бойынша балалардың сауатын ашуда айтарлықтай қызмет атқарғандығы белгілі. Ал, азаматтық сипаттағы мектептер қазақ өлкесінде XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алып дамыды. Олардың қатарында азаматтық мектеп, қалалық училищелер, кәсіптік гимназиялар, орыс-қазақ және жадидтік мектептерді жатқызуға болады. Мұндай оқу орындары көптеп ашылды, онда қызмет атқарған мұғалімдер Ресейдегі жоғары оқу орындарын бітіріп келген мамандар еді.

Оңтүстік Қазақстан өңірінде алғашқы жаңа әдісті мектептер XX ғасырдың басында ғана ашылып, көбейе түскен [8]. Жыл өткен сайын жәдид мектептері көбейіп, 1905 жылға дейін тек Түркістан өңірінде оның саны 35-ке жеткен [9]. Тек Сырдария обылысының бірінші аудандық инспекциясында 1914 жылы 17 жаңа әдісті мектеп тіркелген [10, 378-п.]. Сонымен қатар, олардың арасында Әулиеата қаласында ашылған «Шәмсие» оқу орыны, Қазалы қаласында «Хусайнов» татар мешіті жанындағы жаңа әдісті медресе, Перовсік қаласында ашылған «Шаги Ахмет Валиуллин» атты жаңа әдісті мектептер сынды оқу-орындары қызмет атқарған.

Жалпы алғанда Оңтүстік Қазақстанда жәдидшіл мектептердің саны ескі мұсылмандық мектептерге қарағанда аз еді. Статистикалық мәліметтерге жүгінсек: 1903 жылы Шымкент уезінде 172 ескі мұсылмандық мектебінде 2496 ер бала, 176 қыз бала оқыды. Сол жылдары Қазалы уезінде 99 ескі әдісті мұсылмандық мектеп жұмыс атқарған [11, 15-п.]. Ал 1905 жылы Шымкент уезінде 172,

Әулиеата уезінде 147, Перовскі уезінде 84, Қазалы уезінде 99 ескі мұсылмандық мектептер жұмыс атқарған. Жалпы облыста 502 ескі әдісті мектеп болды [12, 18-п.].

Ал енді осы аймақтардағы жәдидтік бағыттағы оқу орындардың санын статистикалық есеп бойынша назарға алсақ: Түркістан өлкесінде барлық саны 63 жаңа әдісті мектеп халық қызметінде болған. Оның Сырдария уалаятында 16 жаңа әдісті мектепте 1650 шәкірт білім алғанын көрсек, Жетісу облысында 12 мектепте 825 оқушы білім алған [13]. Оңтүстік Қазақстан өңірінде: Әулиеата қаласында 2 жаңа әдісті мектеп, Перовскіде 2 ер балаларына және 1 қыз баласына арналған жаңа әдісті мектеп, Қазалы қаласында 3 жаңа әдісті мектеп, Шымкент қаласында «Шәми» мешіті маңында басшылық келісімімен ашылған жаңа әдісті мектеп, Түркістан қаласында ашылған 1 жаңа әдісті мектеп халыққа қызмет көрсетіп отырған [14].

Жәдидшілердің ағартушылық реформалары қоғамдық өмірде өз орнын алған феоделдық тәртіп пен патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бағытталды. Олар баспа беттерінде: «Біз мұсылман халықтарының өзінің завод, фабрикаларымен қатар дамыған оқу орындары болып, олардың ерікті әрі өркениетті, болғанын қалаймыз» - деп, басқа елдер секілді тәуелсіз өмір сүруін аңсаған [15, 26 б.]. Патша үкіметі болса, «мұсылман жұртшылығы еуропалық мәдени өркениетке тек қана орыстану арқылы ғана жете алады» - деген ойда болды. Жәдидшілер бұл пікірге қарсы шығып, ұлттық болмысын сақтай отырып, өркениетті елдер қатарына жете алатындарын дәлелдеуге тырысты.

1912 жылы қабылданған «Жәдидшіл мектептерді бақылау» қаулысы қазақ жеріндегі бұл оқу орындарының ілгерлеуіне тысау болды. Жаңашыл әдістегі мектеп-медреселерді жабу жұмыстары бірінші дүниежүзілік соғыс жылдарында өрістеді. Соған қарамастан мұсылман халықтары Ресей империясының орыстандыру саясатына қарсы күресін одан сайын күшейте түсіп, ұлттың мүддесін қорғауға барынша күш жігерлерін жұмсады. Жәдидшілдік қозғалыс ағарту саласында өзіндік із қалдырып, ұлттық оқыту жүйесінің қалыптасып дамуына жол ашты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Вахабов М.Г. *О социальной природе среднеазиатского джадидизма и его эволюции в Великой октябрьской революции / История СССР. – 1963. - № 2.*
2. Бөкейхан Ә., Ақбаев Ж., Ермеков Ә. *Мақалалар, сын-зерттеулер және тергеудегі жауаптар.*
3. Бущик А.П. *Очерк развития школьного исторического образования СССР. – М., 1961.*
4. *Айқап. 1914. №13.*
5. Абдуллин Я.Г. *Татарская просветительская мысль. – Казань, 1976.*
6. Адамбосынов Қ. *Қазақстан медреселеріндегі ұлт тарихы // Қазақ ордасы - Алматы, 2003 - №1.*
7. М.Қойгелдиев, *Алаш қозғалысы: Монография. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. - 656 б.*
8. *ӨРОММ. I-қ., 2-т., 123-і., 7-9-пп.*
9. Бартольд В.В. *История культурной жизни Туркестана. Соч. Т. II. Ч. 1. – М., 1963. – С. 340.*
10. *ӨРОММ. II-47-қ., 1-т., 1150-і., 378-п.*
11. *ӨРОММ. II-48-қ., 1-т., 65-і., 15-п.*
12. *ӨР ӨРОММ. II-47-қ., 1-т., 1150-і., 378-п.*
13. *ОММ. II-47-қ., 1-т., 955-і., 110-111-п.п.*
14. *Сонда.*
15. Заки Уәлиди Тоған, *Bugunki Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. – İstanbul, 1982. – S. 23-25.*

List of references:

1. Vakhobov M. G. *on the social background of middle Asian jadidism and its evolution in the Great October Revolution / history of the USSR. – 1963. - № 2.*
2. Bokeikhan A., Akbayev zh., Ermekov A. *articles, criticism and answers to the investigation.*
3. Buschik A. P. *essay on the development of school historical education of the USSR. Moscow, 1961.*
4. *scream. 1914. №13.*
5. Abdullin Ya. G. *Tatarskaya prosvetitel'skaya mysl. - Kazan, 1976.*
6. Adambosynov K. *history of the nation in madrasas of Kazakhstan // Kazakh horde - Almaty, 2003 - No. 1.*
7. M. Koigeldiev, *Alash movement: monograph. The second book. - Almaty: School, 2017. - 656 P.*
8. *OROMM. I-p., 2-t., 123, 7-9-PP.*
9. Barthold V. V. *history of cultural life of Turkestan. Soch. VOL. II. CH. 1. MOSCOW, 1963. - P. 340.*
10. *OROMM. I-47-K., 1-t., 1150-I., 378-P.*
11. *OROMM. I-48-p., 1-T., 65-I., 15-p.*

12. OROMM. I-47-K., 1-t., 1150-I., 378-P.

13. Ohm. I-47-K., 1-t., 955-I., 110-111-p. p.

14. there.

15. Zaki Ualidi Togan, *Bugunki Turkili Turkestan ve Recent History.* – İstanbul, 1982. – S. 23-25.

ГРНТИ 03.20.19

ӘӨЖ 94.16

Г.Қ. Даурова¹ Л.М. Хасанаева²

¹*Тарих, археология және этнология факультетінің 1-курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,*

Алматы қ., Қазақстан

²*т.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,*

Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОМӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ РУХАНИ МАҢЫЗЫ

(XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы)

Аңдатпа

Қазақ мәдениетінің ерекшеліктері туралы қазақ халқы қалыптасқан уақыттан бастап айтуымызға болады, өйткені этномәдени өзгерістер қандай да бір жылдамдықпен үнемі өзгеріске ұшырап немесе белгілі бір деңгейге жоғарылап тұрады. Сол орайда қазақ халқының әр түрлі кезеңдерде бастан кешкен өзіндік тұрмыс-тіршілігі мен соның нәтижесінде көпэтносты топтардан қалыптасқан халықтардың өзіндік этномәдени ерекшеліктері бар.

Түйін сөздер: этномәдениет, эвдемонизм, этнос, дәстүр модификациясы, қоныс аудару мәселесі, этникалық орта.

G.K. Dayrova¹ L.M. Khassanayeva²

¹*master of history, archaeology and ethnology, Kazakh National University named al- Farabi,
Almaty, Kazakhstan*

²*Kazakh National University named after al - Farabi, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor*

SIGNIFICANCE OF SPIRITUAL VALUE OF ETHNOCULTURE IN KAZAKHSTAN

(Late 20th century and early 20th century)

Abstract

The peculiarities of Kazakh culture can be talked about since the formation of the Kazakh people, as ethnocultural transformations at any speed constantly change or increase to a certain level. In this regard, the Kazakh people have their ethno-cultural characteristics formed from multi-ethnic groups that have experienced different periods of life.

Keywords: Ethnoculture, eudemonism, ethnos, tradition modification, resettlement problem, ethnic environment.

Даурова Г.К.¹ Хасанаева Л.М.²

¹*магистрант 1-курса факультета истории, археологии и этнологии
Казахского Национального Университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

²*к.и.н., доцент, Казахский Национальный Университет им аль-Фараби
Алматы, Казахстан*

ЗНАЧЕНИЕ ДУХОВНОЙ ЦЕННОСТИ ЭТНОКУЛЬТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ

(Конец XIX в. и начало XX в.)

Аннотация

Об особенностях казахской культуры можно говорить со времени становления казахского народа, так как этнокультурные преобразования с какой-либо скоростью постоянно меняются или повышаются на определенный уровень. В связи с этим казахский народ имеет свои этнокультурные особенности, сформированные из многоэтнических групп, которые пережили разные периоды жизни.

Ключевые слова: этнокультура, эвдемонизм, этнос, модификация традиций, проблема переселения, этническая среда.

Барлық тарихи кезеңдерде және барлық халықтарда этникалық және этномәдени процестерді зерттеу рухани болмыстары жағынан өзіндік белгілері мен ерекшеліктері болады. Әлеуметтік-экономикалық, этносаяси, этномәдени факторлардың ықпалымен қазақ халықтарының топтары біріктіріліп, қазақ мәдениетінің жергілікті нұсқалары қалыптасып, оның жеке элементтері өзгерді. Осы үдерістердің нәтижесінде, атап айтқанда, дәстүрлі қазақ (оңтүстік, батыс және солтүстік-шығыс) кешендері қалыптасты. Белгілі бір бағыттардағы этномәдени үрдістер қоныс аударушы шаруалар үшін қазақ жерлерін алып қою, қазақтардың көшпелі өмір сүру салтының біртіндеп өзгеруі, олардың бір бөлігінің отырықшылыққа ауысуы, олардың көпшілігі үшін жаңа мәдениеттерді – егіншілікті, бақша өсіруді дамыту және олардың тұрмыстық мәдениетінің кейіннен заңды өзгеруі.

Руханилық – тек адамға тән маңызды қасиеттердің бірі. Руханилық бастауы әр адам бойында азды-көпті бар, бірақ ақылдың көмегімен, білім алу арқылы руханилыққа жетемін деуге болмайды. Өз бойында адами қасиеттерді дамытып, өз білімін адамгершілікпен ұштастырғанда ғана шын руханилыққа жетеді. Адамгершілікке адам ең жоғарғы құндылықтарға ұмтылу арқылы жетеді. Ар-ұят, адалдық, еңбек махаббат, бақыт, достық, шығармашылық, әділдік тағы да басқа көптеген құндылықтар арқылы адам өз өміріне мән беріп, руханилыққа жетуге ұмтылады [1].

«Руханилықтың арқасында адам мәдениет әлеміне енеді, оның өзіндік ерекшелігін көрсетеді, – дейді М.С. Орынбеков – сонымен бірге, руханилық дамыған адамды заттың, табиғаттың себептерінен ерекшелеп тұратын қыры болып табылады» [2].

Кеңес заманында қазақтардың этномәдени даму бағыты өзгеріссіз қалып, мәдени өзгерістер қарқыны өспеген болатын. Бірнеше жыл ішінде қазақтар отырықшылыққа көшіріліп, олардың дәстүрлі көшпелі және жартылай көшпелі өмір салты іс жүзінде жоғалды десек те болады. Бірнеше онжылдықта Қазақстанның этникалық құрамы түбегейлі өзгеріп, бүгінде қазақтардың едәуір бөлігі аралас ұлттық ортада тұрады. Урбанизациялық үдерістерді қазақ қоғамы да қамтылып, қазақ этносы өмір сүретін осы жаңа жағдайлар оның мәдениетіне біршама жоғары деңгейде әсер етті.

Мәдениеттің мақсаты мен жоғарғы ақыл – ой бір – бірімен сай келеді. Бұл мәдениеттің концепциясы болды – эвдемоналық деген атпен аталды. XIX ғасырдың екінші жартысында «мәдениет» деген ұғым ғылыми терминге айналды. Ол қоғамның жоғарғы дамуы деген қағидадан арылады. Енді «мәдениет» - «өркениет» және «қоғамдық – экономикалық формация», «жаһандану» деген ұғымдармен түйіседі. Сөйтіп, «мәдениет» пен «өркениет» ұғымы қатар қолданылып келді [3].

Қазіргі уақытта біз дәстүрлі мәдениеттен индустриялық мәдениетке жалғасып келе жатқан дәстүрді байқап отырмыз. Бұл өтпелі кезең және жекелеген мәдени дәстүрлердің модификациясы сақталған және тұтас кешендердің дәстүрлі қазақ мәдениеті басқа халықтардың мәдениетінен алынған инновациялармен үйлесуі.

Қазіргі заманғы этномәдени үдерістер Қазақстан халқының жалпы бағыты бар деуімізге болады. Этникалық ортада өмір сүретін қазақтар мен өзге ортадағы қазақтар арасында айрықша өзіндік айырмашылықтар бар. Соңғы жағдайда этномәдени үрдістер айқын анықталады. Ұлттық-аралас ортада этномәдени зерттеу қазіргі уақытта көпэтностық болып табылады және бұл мәселе ерекше маңызға ие.

Этникалық үдерістерді ғылыми мәселе ретінде зерттеу 1960 жылдардың басында нақты тұжырымдалған. "Этникалық үдерістер", олардың типологиясы, қоғамда болып жатқан басқа да үдерістермен арақатынасы, олардың әртүрлі тарихи дәуірдегі көріністері осы этникалық үдерістерге фактор болып анықталған. [4].

Этномәдени үдерістердегі өзгерістерді зерттеу аспектілерінің бірі этнос мәдениетінде жаңа және дәстүрлі арақатынас мәселесі болып табылады. Ол С.А. Арутюнованың этнос мәдениетіне инновациялардың енуінің заңдылықтары мен механизмдерін ашуға арналған зерттеулерінде теориялық мәнін тапты [5].

Теориялық зерттеулермен бір мезгілде этникалық және этномәдени үдерістердің жекелеген халықтардағы, әлемнің әртүрлі елдері мен өңірлерінің тұрғындары арасындағы нақты көріністері айқын түрде талданып, зерттелуде. Қазіргі этникалық үдерістерді зерттеу бүгінгі күні маңызды бағыт болып табылады.

"Қазіргі әлемдегі этникалық үдерістер" зерттеушілер ұжымының еңбектерінің нәтижелері осы жолдағы белгілі бір кезең болып табылады.

Зерттеушілер мен қазақтардың этномәдени бірлестіктері назардан тыс қалған жоқ. "Этникалық үдерістер" ұғымы әлі тұжырымдалмаған кезде қазақтардың мәдениетіне өзгерістерді тіркеу әлдеқашан басталып, қазақтардың тұрмысындағы байланыстар XIX ғасырдағы А. И. Левшин, Г. М. Броневскийдің, Н. И. Красовскийдің еңбектерінде берілген. Дала қазақтарының тұрмысын және олардың жаңа өмір салтына байланысты кейбір мәдени құндылықтардың, мінез-құлық нормаларының, өзіндік санасының тамаша сипаттамасы XX ғасырдың бас кезінде жиналған қырғыздардың жерді пайдалану жөніндегі материалдарда келтіріледі [6]. Бұл өзгерістердің себептерін түсіну, қазақтардың отырықшылығы мен олардың орыс тілімен байланыстарының әсерін талдау да осы XIX ғасырдың соңғы кезеңдеріндегі В. Востров пен Х. А. Кауанованың қазақ материалдық мәдениеті мысалында жасалды". Әдетте, өз жұмыстарын қазақтардың мәдениетіне арнаған ғалымдар тарихи дамуды сипаттайды. Олардың өзгеруін айта отырып, қазіргі уақытқа дейін қазақтардың жекелеген топтары - Алтай, Батыс Сібір, Павлодар, Ертіс өңірінің этникалық және этномәдени процестеріне арналған зерттеулер пайда болды [7].

«Руханилық пен ізгілік, әдемілік пен жақсылық тербелісі адамды нәзік тормен қоршаған; қоғамдық өмірде тек зат пен тауар ауысуы ғана емес, ең алдымен идеялар, мамандық, шеберлік тәжірибелерімен, сезімдік үлгілерімен де ауысу толастамақ емес. Мәдениет игіліктерін жас нәресте анасының ақ сүтін еміп, оның әлди жырымен сезім дариясына шомылып қана адамдық қасиеттерді бойына сіңіре бастайды» - деген сөздің жаны бар [8]. Рухани мәдениет – кейбір мәдениеттанушылар мәдениеттің әр түрін атап, оларды тек қана заттық және рухани мәдениетке жатқызуға болмайтыны да болады дейді.

Қазақтың рухани жан дүниесін, ішкі құбылысын, рухын тануда зерттелетін мәселелер көп. Егер де рух туралы айтар болсақ, ол туралы нақты анықтама беру қиынға соғады. Мысалы, «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» рух дегеніміз табиғи, материалдық бастамалардан өзгеше, затсыз, идеалды бастаманы, қуатты, батылдықты білдіретін ұғым ретінде қарастырылады. Рух әлемі көзге көрініп, қолмен ұстайтын нәрсе емес. А.Х. Қасымжанов тарихта халықтың рухани негізі түрлі қиындықтарға кездеседі, алайда, рух бар жерде халық та болатындығын айта келіп: «Рухани байлық дегеніміз – саналы да, санадан тыс, сезім мен ақыл біріктіретін халық тұрмысының әдептілік тетігі» [9] – деп өз ойын жалғастырады.

Руханилық өз мағынасында адам мен қоғам арасындағы қатынастың дәнекері болатындығын өмірдің өзі дәлелдеп отыр. Өйткені, адам оларды қоғамға тән барлық құндылықтар арқылы бойына сіңіріп отырады. Сол сияқты руханилықтың ата-текке де байланысты қасиеттерін де жоққа шығаруға болмайды. Біздің пікірімізше, адам рухы табиғаттан тыс құндылықтар ретінде сипатталуы қажет, яғни рух адамның дүниені түсіну нәтижесінде қалыптасатын, өз өмірі үшін адамның болуын қажет ететін ұғым ретінде қарастырылады.

Өткенге көз жүгіртсек, түпкі еркіндік пен табиғи құқық ұзақ уақыттар бойы сақталған, өйткені көшпелі өркениет Еуразия кеңістігінде тіршілік еткен, ал Қазақстанда XX ғасырдың басына дейін созылған, ал кей белгілері қазіргі уақытта да кездеседі» дейді белгілі философ М.С. Орынбеков [2].

Адам рухы шектілікті заңдарға, қажеттілікке бағынбайтын өзіндік мәні бар болмыстың маңызды бөлігі және өзіндік ерекшелігі. Адамның қоршаған ортамен байланысы арқылы туындаған руханилық тіршіліктегі, мәдениеттегі, білімдегі ұдайылықты, тұрақтылықты қамтамасыз етіп отырады. Осы рухани тектіліктер арқылы қоғамдағы мағыналы құндылықтар мен қазыналар ұдайы өмір сүреді, олар салт-сана, әдеби, ғылыми, өнер шығармашылығы арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетіп отырады. Сондықтан да адамның руханилығы шексіз. Адам бірегей және әмбебап, қабілетті, ешкімге тең келмес табиғат жаратылысы. Адам – ішкі және сыртқы арақатынаста болады. Адамның рухани әлемі – оның ішкі өмірі, бірақ ол іс-әрекеттің түрлі формаларында, еңбекте, ойында, көркем шығармашылықта көрінеді.

Дүниетаным шексіз, шекарасы жоқ рухани әлем. Адам бар жерде дүниені тану, қабылдау, сезіну бар. Ал, ұлт бар жерде дүниені тану мен қатар игеру, яғни дүниетанымдық құндылықтардың өмір сүрері анық. Қазақ ұлты жердің қадірін оның құнарымен бағалаған, жердің құнарының адамға берер қуатын философиялық деңгейде пайымдаған. Адам баласының рухани қалыптасуының,

элеуметтенілуінің қозғаушы күші – бұл қажеттілік. Сол қажеттіліктерді жүзеге асыру бағытында адам өзінің тәжірибесін қалыптастырады [1].

Адам баласының рухани қалыптасуының, элеуметтенілуінің қозғаушы күші – бұл қажеттілік. Сол қажеттіліктерді жүзеге асыру бағытында адам өзінің тәжірибесін қалыптастырады.

"Қазақстан халықтарының қазіргі заманғы этномәдени үдерістері" тақырыбы бойынша республиканың көпұлтты аудандарында қазақтардың, орыстардың, немістердің, украиндардың, күрдтердің, түрік тілдестердің жергілікті топтары арасында жұмыс жүргізіп және басқа да зерттеулер арқылы этномәдени байланыс аймақтарында осы халықтардың мәдени даму үрдістерін анықтады. Сауалнамадан басқа, барлық тексерілген ауылдық кеңестерде қазіргі заманғы халық саны мен ұлттық құрамы, отбасы құрылымы мен ұлттық аралас отбасылар, халықтың көші-қоны туралы деректер алу үшін шаруашылық кітаптары өңделді [10].

Осы орайда Қазақстан халқының көп ұлтты құрамының қалыптасуына көші-қон процестерінің әсерін көптеген зерттеушілер мойындады. Осыған байланысты "қоныс аудару мәселесі" бірнеше авторлардың тақырыптары болды. Авторлар қоныс аударуға ықпал ететін саяси, экономикалық және психологиялық факторларға сипаттама берді; үкіметтік және еркін қоныс аударудың мақсаттары мен міндеттері қарастырылды; Қазақстанға шаруа көші-қонының кезеңдері анықталды; қолжетімді статистикалық мәліметтер негізінде қоныс аударушылардың сандық және сапалық құрамы талданды; Қазақстан халқының негізгі топтары санының динамикасы анықталды.

Қоныс аудару мәселесі туралы да осы орайда түсіндіріп өтуге болады: қоныс аудару саясатын кезең-кезеңмен жүргізу мәселелерін қарастыра отырып, ғалымдар бірнеше кезеңдерді бөліп көрсетеді: еркін қоныс аудару (XVI-XVII ғғ.), әскери - үкіметтік қоныс аудару (XVIII-XIX ғғ. ортасы), шаруа қоныс аудару (XIX ғасырдың 60 - шы жылдары-XX ғғ. басы) [11].

"Қазақтардағы қазіргі заманғы этномәдени үдерістердің негізгі алғышарттары" - соңғы жеті онжылдықта қазақтардың этномәдени дамуының маңызды факторларын атап көрсетеді: соның барысында көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруашылықтары, сонымен қатар Қазақстан халқының көпұлтты құрамының қалыптасуы және республикадағы урбанизация процестері қарастырылған.

Бұл оқиғалар қазақтардың көшпелі және жартылай көшпелі шаруашылығын, ал онымен бірге олардың көшпелі өмір салтын ығыстырып, оған тән элеуметтік құрылымдарды қоса алғанда, бұл халықтың дәстүрлі мәдениетінің барлық элементтерінің – оның материалдық тұрмысының, мінез-құлық нормаларының, құндылықтарының біртіндеп өзгеруіне әкелді. Сонымен қатар, көші-қон қазақ рулары мен тайпаларының араласуына, қазақ тілінің мәдениеті мен диалекттерінің жергілікті формаларының өзара етене енуіне әкелді.

Қазақтардың қазіргі заманғы этникалық мәдениетін дамыту жолдарын айқындаған басқа да маңызды фактор Қазақстанның этникалық құрамының қазіргі жүзжылдықтағы өзгеруі болды. XIX ғасырдың соңғы онжылдығына дейін қазақтар Қазақстанның барлық дерлік аумағында басым болды. Көші-қонның бірінші ірі толқыны XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында ерекше өрлеумен (орыс, украин, белорусь, немістер) шаруа отарлауымен байланысты болды.

Қазақстанның әр түрлі бөліктері өзінің этникалық құрамы бойынша әртүрлі екенін атап өткен жөн, демек, қазақтардың этникалық ортасы, олардың мәдениетіне айтарлықтай айырмашылығы бар. Барлық солтүстік және солтүстік-шығыс облыстарда еуропалық халық (шығыс славяндар мен немістер) басым болды десек те болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер. Ұжымдық монография / З.К. Шәукенованың жалпы редакциялауымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 2013. – 177 б.*
2. *Орынбеков М.С. Духовные основы консолидации казахов - Алматы: ИД «Арқаим», 2001 - 196 с.*
3. *История мировой культуры. Под редакцией профессора А.Н. Марковой. - Москва, 2000 - С. 12.*
4. *Гарданов В.К., Основные направления этнических процессов у народов СССР. 1961, с. 154.*
5. *Арутюнов С.А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса.// Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. М., 1989. С.160.*
6. *Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Семипалатинская область. 1909. С. 175.*
7. *Востров В.В., Кауанова Х.А. Материальная культура казахского народа на современном этапе. Алма-Ата, 1972.*
8. *Ғабитов Т., Мүтәліпов Ж., Құлсариева А. Мәдениеттану негіздері. – Алматы: «Дәнекер», 2000. – Б. 35.*

9. Касымжанов А.Х., Касымжанова С.А. *Духовное наследие казахского народа. – Алма-Ата, 1991. – 4 с.*

10. Наумова О.Б. *Современные этнокультурные процессы у казахов в многонациональных районах Казахстана. – Москва, 1991. – 154 с.*

11. Краснобаева Н.Л. *Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века. – Восточный Казахстан: Барнаул, 2004. – 194 с.*

List of references:

1. *Kazakh spirituality: historical, philosophical and ethno-cultural foundations. Collective monograph / with general Editing by Z. K. Shaukenova. - Almaty: FSDI of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan, 2013. – 177 P.*

2. Orynbekov M. S. *spiritual foundations of consolidation of Kazakhs - Almaty: ID "Arkaim", 2001 - 196 P.*

3. *History of World Culture. Under the editorial board of Professor A. N. Markovoy. - Moscow, 2000-P. 12.*

4. Gardanov V. K., *main directions of ethnic processes in the people of the USSR. 1961, P. 154.*

5. Harutyunov S. A. *process and legislation of introduction of innovations in the culture of Ethnos.// Narodny and culture. Development and interaction. M., 1989.p. 160.*

6. *materials for agriculture in Kyrgyzstan, collected and developed by expeditions to study steppe areas. Semipalatinsk region. 1909. P. 175.*

7. Vostrov V. V., Kauanova H. A. *material culture of the Kazakh people at the modern stage. Alma-Ata, 1972.*

8. Gabitov T., Mutalipov zh., Kulsarieva A. *fundamentals of Cultural Studies. - Almaty: "Soldier", 2000. - P. 35.*

9. Kasymzhanov A. H., Kasymzhanova S. A. *spiritual heritage of the Kazakh people. - Alma-Ata, 1991. - 4 p.*

10. Naumova O. B. *modern ethnocultural processes in Kazakhs in multi-ethnic areas of Kazakhstan. Moscow, 1991 – - 154 P.*

11. Krasnobayeva N. L. *population of Kazakhstan at the end of the XIX-first Fourth of the XX century. Vostochny Kazakhstan: Barnaul, 2004. - 194 P.*

ГРНТИ 03.03.31

ӘӨЖ 94. 20.(574)

Г.А.Жақсылықова¹

¹Магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Тарих, археология және этнология факультеті Алматы қ., Қазақстан

ПИЙ ХІІ ЖӘНЕ ФАШИЗМ

Аңдатпа

Автор Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Пий ХІІ қызметіне, оның фашизмге, Гитлердің одақтастары мен қарсыластарына, ең бастысы – холокостқа деген қарым-қатынасына қатысты пікірталасқа кірісуге тырысты. Мақалада көптеген зерттеушілердің пікірлері мен Папа Пачеллидің өмірбаяны мен жеке тұлғасына қатысты куәгерлердің дәлелдері келтіріледі, бұл дәлелдер бейтараптықты сақтауға талпыныстарын анықтады, сондай-ақ холокост қатыгездігін көпшілік алдында айыптаудан гөрі жасырын көмек көрсету ауқымының басым болуы анықтайды.

Кілт сөздер: Пий ХІІ, Ватикан, Екінші дүниежүзілік соғыс, фашизм, холокост, антикоммунизм.

G.A. Zhaksylykova¹

¹Master's degree, KazNU. Al-Farabi, faculty of history, archaeology and Ethnology Almaty, Kazakhstan

PIUS XII AND FASCISM

Abstract

The author attempts to enter into the discussion about the activity of Pius XII in the time of the Second World War, his relationship to fascism, Hitler's allies and enemies and the Holocaust. The article documents the testimonies of eyewitnesses and assessments of previous research on the biography and personality of Pope Pacelli who took a stance of official neutrality and favoured offering clandestine help to victims over public condemnation the cruelties of the Holocaust.

Key words: Pius XII, Vatican, World War Two, Fascism, Holocaust, Anti-communism.

Г.А. Жаксылыкова¹

*¹Магистрант, КазНУ им. Аль-Фараби, факультет истории, археологии и этнологии
г. Алматы, Казахстан*

Аннотация

Автор попытался включиться в дискуссию относительно деятельности Пия XII в период Второй мировой войны, его отношение к фашизму, союзникам и противникам Гитлера, а главное – к холокосту. В статье приводятся мнение многих исследователей и свидетельства очевидцев относительно биографии и личности Папы Пачелли, которое определили его попытки сохранить нейтралитет, а также преобладание масштабов тайной помощи преследуемым над количеством публичных осуждений жестокостей холокоста.

Ключевые слова: Пий XII, Ватикан, Вторая мировая война, фашизм, холокост, антикоммунизм.

Эудженио Мария Джузеппе Джованни Пачелли 1876 жылы 2 наурызда Римде католик шіркеуінің жоғары иерархиясымен көп жылдық тығыз байланыста болған бай ақсүйектер отбасында дүниеге келген. Ол семинарияда оқыды; Григорий және Латеран университеттерінде философияны, теорияны және құқықты зерттеді; теология және канондық құқық бойынша доктор дәрежесін алды; осы пәндерді және шіркеу дипломатиясын оқытты. Болашақ папа ешқашан пастырлық қызметпен айналыспады, махалланы немесе епархияны басқармады және дипломатиялық қызметте шіркеу атағын алды. 1901 ж. Э. Пачелли төтенше шіркеу істері Конгрегациясына қызметке түсті және 1907-1919 ж.ж. аралығында каноникалық құқық кодексін қайта қарау үшін болашақ Мемлекеттік хатшы және Кардинал Пьетро Гаспарримен бірге жұмыс істеді. Оның қолдауымен Пачелли осы Конгрегацияның хатшысы болды, 1917 жылы Баварияның нунцийі; 1920-1929 ж.ж. аралығында – Германияның нунцийі болды. Оның дипломатиялық келіссөздері жекелеген неміс «жерлерімен», сондай-ақ католиктер құқығын қорғаған Австриямен және Герман Республикасымен конкордаттың орнығуына әкеп соқтырды [1].

Кардинал Пачелли Латерандық келісімдер туралы келіссөздерге қатысты (1929). 1930 жылы ол Ватиканның Мемлекеттік хатшысы лауазымында кардинал Гаспарриді ауыстырды, Пий XI (Акилле Ратти, 1922-1939) ең жақын кеңесшісі болды және оның өкілі ретінде әлемді шарлады. Епископтармен және түрлі елдердің мемлекеттік қайраткерлерімен ватикандық аудиенцияларда және сапарлар кезінде кездесулер, сондай - ақ көптеген дипломатиялық келіссөздер Пачеллидің Папа Раттидің екінші «тұлғасы» ретінде танылуына ықпал етті[2].

Германияда 17-жыл аралығында өмір сүру Пачеллидің осы елге деген махаббатын айқындады. Екі неміс монах әйелдері оның үй жетекшісі, асүй және жинаушысы болып, жеке хатшылары мен жүргізуші неміс ұлтты болды; сүйікті шымшығының атын Гретель деп қойды. Қажымайтын еңбекқорлық танытып, сөздері мен хаттарын өзі жазатын болған, алайда, бірқатар материалдарды Григорий университетінің моральдік теология профессоры - неміс иезуит Густав Гундлах редакциялады. Демалыс кезінде Пий XII Бетховен мен Вагнердің музыкасын тыңдаған.

Пачелли әрдайым ұлтшыл-социализмге сыни, оны христиандықпен, моральдық және доктриналық тұрғыдан, католик шіркеуінің универсализміне қайшы келеді деп санай отырып қарады. 1933-1939 ж.ж. оның қолымен 60-қа жуық меморандумдар жазылды, және нунций ретінде 44 сөз сөйлеулерінің ішіндегі 40-ы Конкордаттың бұзылуын бейнеледі және ұлтшыл идеологияның қандай да бір аспектісін айыптады. Нюрнберг процесінде «үшінші рейхтың» Сыртқы істер министрі Иоахим фон Риббентроп «ватикандық наразылықтардың толық портфелін» алғандығы жөнінде айтты, және ол оған назар аудармаған. 1935 ж. наурыз айында Пачелли ұлтшылдар туралы «жалған пайғамбарлар, Люцифер сияқты гордистер» деп айтқан. Сол кезде ол «нәсілге және қанға қатысты

ақылға салумен байланысты идеологияларды» айыптап, христиандықты және нацистік нәсілшілдікті өлшеу мүмкін емес екенін атап өтті және Германияны «жаман пастырлар нәсілдік идеологияға тартатын күшті және асыл ел» деп атады. 1937 жылдың сәуір айында «Mit brennenden Sorge» қарсы бағытталған Германия үкіметінің нотасына жауап ретінде кардинал Пачелли Киелі Тақтың большевизмді айыптауы өзге деүстемдікке ұмтылатын саяси және идеологиялық жүйелердің қателіктерін елемеу деген мағына емес екендігін, ал «атеистік коммунизм қауіпін қорғау» христиандықтың рухани күштерін және католик шіркеуінің қызметін шектеу ретінде түсіну керек емес екендігін басып айтқан болатын. Үй билеуші бавариялық монах әйелі Паскуалинаның (Жозефина Ленарт) айтуы бойынша – Пачелли жеке әңгімелерде әдетте ұлтшылдарды «жын-шайтан» деп атаған және «Гитлердің мүлдем есі ауысқан, өйткені оған қажет емес нәрселердің барлығын бұзып жатыр және тіпті мәйіттерді таптауға қабілетті» деп айтқан. Оның хатшыларының бірі – Генрих–Пий XII екі рет Гитлер үстінде сырттай экзорцизм рәсімін жасады деп, «фюрер бейнеленген абсолюттік зұлымдық адам табиғатынан шыға алмайды» деп айтқан [3].

Конклав 1939 жылдың 2 наурызында өтті және 24 сағатқа созылды, ал интронизация 1939 жылдың 12 наурызында өтті. Пий XII 1958 жылдың 9 қазанына дейін 19 жыл басқарды – қоштасу рәсімі жазғы папалық резиденцияда Кастель Гандольфода өтті.

Э. Пачелли мінез-құлқы бойынша импульсивті ізашарына қарағанда әлдеқайде ерекшеленді: үнсіз және ұстамды, тіпті тұйық және жалғыздыққа бейім болды. Оның жақын достары болмады; табиғи жасқаншақтық пен сенімсіздікті айтарлықтай практикалық тәжірибе жасырды. Замандастары Пий XII туа біткен ділмар деп санады, оның сөзі эрудициямен, бірнеше жоғары стильмен, ұстамдылықпен, парасаттылықпен және егжей-тегжейлігімен ерекшеленді. Пий XII Киелі Таққа кіргеннен кейін өте қарапайым түрде өмір сүруді жалғастырды, алайда адамдардың көзінше өзін Папа сөзінің толық мағынасы – Әулие Петрдің мұрагері, барлық адамдардың Әкесі ретінде ұстай бастады. Құжаттар мен сөз сөйлеулерде ол өзі туралы «Біз» деп айтатын; аудиенция кезінде таққа отыратын болған, барлық қатысушылар тұрып тұратын, ал «Оссерваторе Романо» редакторы жазбаларын тізесінің үстінде жасады. Бұл Папа мәселелерді жеке-дара, ешкімнің көзқарасына сүйенбей шешті. Кардиналдың Мемлекеттік хатшысы қызметінде Луиджи Малоньені қалдырып, Пий XII оның қызметін минимумға дейін шектеп, догматикалық және дипломатиялық мәселелерді шешуден оны және Рим Куриясының басқа да ықпалды кардиналдарын алып тастады. Мальони қайтыс болғаннан кейін (1944 тамыз айы) жаңа Мемлекеттік хатшыны тағайындамады. [4]

Кардинал Монтини, Болашақ Папа Павел VI (Джованни Баттиста Монтини, 1963-1978), Пачеллиді еске алғанда оны аса демократиялық, кең пейілді, адами және христиандық тұрғыдан сезімтал, мейірімділік пен қайырымдылық ашық көрсетілмей, үнсіз және жасырын болу керек деп ойлаған адам ретінде елестетті.

Папа Пачеллидің понтификатының уақыты өте қиын болды. Өткен ғасырдың ортасына қарай жер қарама – қарсы дүниетанымдық концепциялары – адам мен қоғамның христиан және коммунистік түсініктері бар екі блокқа бөлінген. Христиандық пен католик шіркеуінің әсерін нығайтуға ұмтыла отырып, Папа Пачелли әрдайым коммунизмді оның «шімірікпейтін материализмімен» және атеизмімен ең қауіпті жау деп санады. Әлбетте, Пий XII КСРО-да болған дін мен шіркеуге деген қарым-қатынасты айыптай алмады. 1918 жылдың соңында ол Баварлық Кеңес республикасының құрылуына куә болды, бұл өз кезегінде көтерілістердің алдындағы қорқынышты күшейтті. Пачелли «*Diveni Redemptoris*» редакциялауға қатысты және оның басқаруы кезінде Пий XII-нің антикоммунистикалық өзгеру үдерісі нығая түсті. Пий XII энцикликаларда, буллаларда, үндеулерінде және сөз сөйлеулерінде 150-ден астам рет коммунизм мен коммунисттарды айыптады, оларды «Құдай жаулары» және «тамұқ әулиеті» деп жариялады. Оған КСРО мен халық демократиясы елдеріне қатысты «темір шымылдығы» және «үнсіздік шіркеуі» терминдерінің авторы деген атау берілді [5]

Папа Пачеллидің ілімі оның ізашарларынан айтарлықтай айырмашылықтарға ие болған жоқ: ол да экономикалық серіктестердің жауапкершілігі мен өзара құрметіне негізделген христиандардың әлеуметтік тәртібіне шақыру мақсатымен сөз сөйледі, қоғамның өзара келісім мен достасу жолымен дамуына жақтасты. Папа Пачелли «әлеуметтік доктрина» ұғымын айналымға енгізіп, логиканы, ішкі ұйымды, сондай-ақ бұрынғы папалардың ұстанымдары мен тұжырымдарының байланысын атап өтті. Ол «христиандық ар-ождан әдетте тұтыну және өндіріс құралдарына меншік құқығын жоққа шығаратын және іс жүзінде мүмкін емес немесе пайдасыз табиғи құқық жасайтын әділ тәртіпті қабылдай алмайды» деп мәлімдеді. Бастапқыда, діни-шіркеу жоспарының келіспеушіліктері болмаған

кезде, нәсілшіл заңдар қабылданбаған, адамгершіліксіз қуғын-сүргіндер мен холокост басталмаған кезде, ол коммунизмнің басталуына қарсы тосқауыл ретінде Муссолини, Франко, Салазар, Хорти және Гитлердің фашистік режимдерін қолдады. 1939 ж. 6 наурызда өзінің Папа ретінде сайлануы туралы хатында, дәстүрге қарамастан жеке өздігінен және латын тілінде емес неміс тілінде жаған хатында, Пий «екі жақтың игілігі үшін өзара келісім мен ынтымақтастық рухында шіркеу мен мемлекет арасындағы қарым-қатынасты орнату үшін бәрін жасайды» деп сендірді. Алайда, бұл хатта, тағы да дәстүрге қарсы, Папа Пачелли Гитлерді «ұлы» емес, «мырза» деп атады.[6]

Пий XII сайланғаннан кейін бірден әлемдік соғыстың басталуының алдын алуға тырысты. 1939 жылдың 24 тамызындағы радиобағдарламада ол әділдікке қарумен емес, ақыл-ой күшімен қол жеткізуге болатынын және «бейбітшілікпен ештеңе жоғалмайды, бірақ соғыспен бәрінен айырылуы мүмкін» деп атай отырып, ізгі ерік, өзара құрмет және өзара түсіністік ұстанымымен келіссөздерге шақырды. Рим Папасы Пачелли 1939 жылдың 31 тамызында Италия, Германия, Польша және Ұлыбритания елшілері арқылы келіссөздерді бастауға шақырумен осы елдердің үкіметтеріне жүгінді, алайда 1 қыркүйекте вермахт әскерлері Польша шекарасына басып кірді. Ол вермахттың 1940 жылы сәуірде Норвегияға, содан кейін Бенито Муссолини аумағына басып кіруін көпшілік алдында айыптап, осы елдердің үкіметтеріне моральдық қолдау, көңіл айту және наразылық білдіру арқылы хат жолдады. Ватикандағы Италияның елшісі Дино Альфери оған неміс үкіметінің осындай көпшілік алдында сөйлеген сөздеріне наразылығы туралы мәлімдеген кезде, Пий XII өз парызын орындап қана қоймай, оны ешкімнің ойы алаңдатпайтыны жайлы, және ол тіпті концлагерге түсуден қорықпайтыны жайлы жауабында баяндап берді. 1940 ж. мамыр айының аяғында және маусым айының басында Папа Пачелли алдымен Бенито Муссолини, содан кейін III Виктор Эммануил короліне барды, оларды бейтараптылықты сақтауға және Гитлер жағында соғысқа кірісуден Италияны ұстап тұру керектігін сендірді. 1939 ж. 24 желтоқсанда Пий XII әдейі агрессия, келісім-шарттарды бұзу және сенімсіздік сияқты соғыс себептері туралы айтты. Ол адамзаттың моральдық жанаруында, шағын елдердің тәуелсіздігін қалпына келтіруде, репарацияларда және жасалған келісімдердің сақталуына кепілдік бере алатын халықаралық ұйымды құруда бейбіт қатар өмір сүрудің негіздерін көрді. Пий XII бүкіл понтификаты барлық халықтардың бейбітшілігі мен бейбіт өмір сүруі үшін белсенді сөз сөйледі, бұл әсіресе оның 19 Рождестволық жолдауларына тән, соғысты айыптаған «тоталитарлық және антихристиандық идеологиялардан тыс жаңа әлем» құру үшін күрескен, бес ең маңызды қағидаттарына негізделетін: адамның құқықтары мен қадір-қасиетін құрметтеу; қоғам мен отбасының бірлігін қорғау; еңбектің қадір-қасиеті мен прерогативін сақтау; заң нормаларын қайта қарау; сондай-ақ мемлекеттің христиан концепцияларын орнату.[7]

Папа Пачелли өзінің саясатын бейтараптылық пен риясыздық қағидаттарында негіздеуге тырысты, барлық адамдарға, халықтар мен елдерге тең қарым-қатынасты көрсете отырып, және олардың бірде-бір тарапын қолдауға тілек білдірмеді. «Оссерваторе Романо» соғыс әрекеттері туралы ресми коммюникені жарияламады, ал соғысқа тартылған немесе оккупацияланған елдердің епископтары егер олар христиан принциптерін сақтаса, жергілікті билікпен адал ынтымақтастық туралы, сондай-ақ олар кім болса да, барлық соғыс құрбандарына моральдық және гуманитарлық көмек көрсетуі керектігі туралы ұйғарым қабылдады. 1939 ж. 18 қыркүйегінде Пий XII жоғарғы пастыр ретінде мемлекеттердің таза бейбіт қайшылықтары мен шекаралық дауларына араласпайтыны жөнінде айтқан болатын, алайда 1941 ж. 22 қарашасында, ол, оның шіркеуі «адамдар Құдайдың заңын ұмытуға немесе қабылдамауға қабілетті барлық қағидатты мәселелер бойынша ар-ождан басшылығы және жарықтандыру рөлінен» бас тартпайтынын және бас тартқысы келмейтіні жөнінде мәлімдеген. 1944 жылы 16 наурызда Папа Пачелли шіркеудің құқығы мен борышы – ауызша немесе жазбаша, амвонмен немесе әдеттегі жолмен сенушілердің назарын «сәттің барлық саяси қауіп-қатерлеріне» аудару және олардың моральдық тұжырымдамаларының, философиялық және діни жүйелер мен мақсаттарының католик Доктринасымен үйлесімділігін немесе үйлесімсіздігін ұғыну қажеттігіне сендіру қажет деп санады.[8]

Итальян тарихшысы Джорджо Канделоро қандай да бір соғысушы тараптың қолдау көрсетудің көрінуіне жол бермеуге тұрақты ұмтылу Папа Пачеллидің айтқан сөздерін әрбір қарсылас өзінше түсініп қолданғаны жайлы атап өтті. «Варварлық әрекеттерді ашық соттау болған жоқ. Мейірімділік пен әділеттіліктің христиан ұстанымдары, адами тектің бірлігі мен ынтымағы және соғыстың қорқыныштарына алаңдату болды», - деп фактыны белгіледі тарихшы.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Папа Пачелли коммунизмді дәстүрлі айыптаумен шектелді және «большевизмге қарсы крест жорығы» ретінде Германияның Ресеймен соғысына батасын бергісі келмеді, Муссолини Киелі Тақ тұсындағы итальяндық елші арқылы сұрағанындай.

Елшіліктің кеңесшісі Фриц Менхаузен, содан кейін Германияның Ватикандағы істеріне сенім білдірілген адам Берлиннің есебінде «большевизмді жойғысы келетін ыстық ықыласқа қарамастан, Киелі Тақ бұл мақсатқа осыншама үлкен қырғынның бағасымен қол жеткізгісі келмейді» деп жазды [9]

1941 жылдың қыркүйегінде АҚШ президенті Франклин Делано Рузвельт КСРО-ғадеген экономикалық көмегі мен өз елінің Кеңес Одағы жағында соғысқа кіруіне қатысты Папа Пачеллимен кеңесті. Вашингтонға Апостолдық делегат жіберілді, олар католиктерді коммунистердің берген қол ұшнан бас тартуға шақыратын «Divini Redemptoris» ережесі Екінші дүниежүзілік соғыс жағдайына қатысты емес екендігін түсіндірді, сондықтан АҚШ-тың «үшінші рейхпен» күресте Кеңестік Ресейге көмектесуге кедергі жасамайтыны жөнінде, оның үстіне Пий XII «орыс халқына тек қана әкелік сезімдерді білдіретіні» жайлы түсіндірді. Ватикан радиосынан папа ашық фактілерді баяндаумен, қандай да бір түсіндірмесіз шектеуді, әсіресе Германияға қатысты саяси пікірталастардан аулақ болуды талап етті. АҚШ елшісі Г. Титманнның айтуынша, Папа Пачелли оған ұлтшылдарды көпшілік алдында айыптамағанын айтты, себебі сол кезде большевиктердің дін мен шіркеуге деген қарым-қатынасын еске салуға тура келеді. 1941 жылы проватикандық «Чивильта Катторика» журналына Кеңес Одағындағы шіркеулердің жағдайы туралы жазуға тыйым салынды, себебі бұл журнал Германияның ұлтшыл ұлтының діни жағдайы туралы жаза алмады.[10]

Католиктік әдет-ғұрып бойынша шоқынған Гитлер билікке келгенге дейін өзін католицизмнің қарсыласы ретінде жариялады және нағыз антисемит болды. Ол кейбір «позитивті христиандықты» жарнамалады, Ескі өсиетті «семиттік» деп қабылдамады, Жаңа өсиетті «жаңарған» түрде оқуды талап етті және «Құдайдың ілімі нәсілдік тазалықты жақтайды», ал Христос – «ең ұлы арий көшбасшысы» деп сендірді.«Үшінші рейхте» шоқыну жаңа салтпен ауыстырылды: ана баланы ұлттық-социалистік рухта тәрбиелеуге салтанатты түрде ант берді, және жаңа туған нәрестелердің үстінде семсер көтерді. Фюрер шіркеулермен қақтығысудан аулақ болған, қолдауды қажет еткенше, содан кейін олардың егемендігін бұзды және байланыстарға шықпады. Ол Папа Пачелли туралы «әрдайым оған қарсы болған және ешқашан бағынбаған жалғыз адам»деп айтқан болатын. 1942 жылдың жазында Германияның Ватиканды басып алу ниеті туралы қатты қауесеттер жүрді. Киелі Тақ тұсындағы Германдық Елші Дьего фон Берген Берлинге ұлтшылдыққа қарсы насихат орталығы Ватикан деп атаған және «Римде де, Еуропада да Папствоға орын болмауы тиіс»деп айтқан хабарламаларын жіберген.

1943 жылдың 27 шілдесінде халықтық ағарту және насихаттау министрінің сарайында, сондай-ақ Йозеф Геббельстің жаппай әскери мобилизациясының империялық уәкілінде ол Риббентроппен бірге Ватиканды басып алу ниетінен Гитлерді айныта алғандығы жөнінде айтылған. Фюрер 1943 жылдың 11 қыркүйегінде Карл Фридрих Вольфтен Ватикан мұрағаттары мен мұражай құндылықтарына қамқорлық жасауды, сондай-ақ Папаны және Рим куриясын Германияға (Мюнхен) немесе бейтарап мемлекетке (Лихтенштейн немесе Швейцария) жер аударуды талап етті. Вольф Гитлерді «католик шіркеуін зақымдамауға, Италиядағы тәртіп кепілдігіне» сендіре алды, оның үстіне «Еуропада неміс режимі орнатылған кезде Папа пайдалы болуы мүмкін». Вольф Киелі Тақты Гитлердің ниеті туралы ескертті және ол, Вольф, Италияда неміс полициясын басқарып отырған тұста қауіп болмайтыны жайлы сендірді.

Папа Пачелли Құдайды жоққа шығарушы нацизм мен коммунизмді «адамгершіліксіз тоталитаризм» деп атады. Алайда, оның пікірінше, Гитлер режимі құлдырайтын болады, ал нацизмнің оның жақындап келе жатқан күйреуінен аман қалуға мүмкіндігі болмады, ал қоғамның саяси ұйымын түсіндіретін коммунистік философияда халықаралық деңгейде таралуға және шіркеуді катакомбаларға алып баруға барлық мүмкіндік бар еді. Сөйтіп, солай болды: Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін Пий XII социалистік лагерь - КСРО мен танымал демократия елдерін нығайту жағдайында Әулие Петрдің Руқын басқарды.[11]

Соғыс жылдарында католик шіркеуі саяси немесе дипломатиялық күшке ие болған жоқ, өйткені ол ешқандай аумақты басқармады, керісінше жергілікті, көбінесе авторитарлық және тоталитарлық биліктің талаптарын ескеруге мәжбүр болды. Киелі Тақ фашистік идеологияны әртүрлі нысандарда жүргізген режимдермен қарым-қатынасты сақтап, оларды «құдайсыз коммунизмнің» әсерінен қорғайтын кедергі ретінде қарастырды. Папа Пачелли дипломатиялық қатынастарды репрессия құрбандарын қорғау үшін пайдалануға тырысты. Киелі Тақтың әсерімен, Гитлермен тығыз қарым-

катынасқа қарамастан, Муссолини итальяндық еврейлерді қудаламады, Францияның жаулап алынған жерлерінен депортациялауды шектеді және сол жерден қашқан көптеген еврейлердің Италияға кетуіне мүмкіндік берді.

Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Рим Папасы Пачеллидің саясатын талдай отырып, «Оссерватор Романо» қазір тарихшыларға сол кездегі пайда болған жағдайды ескеруді ұсынады: ұлтшылдардың толығымен қол астында болған – Голландия, Бельгия, Франция, Польша, Украина, Ресейдің оккупацияланған бөліктері секілді елдерге Қасиетту Тақ ешқандай әсер ете алмайтындығы. Сол кезде неміс епископтары бұл папаға «үн шығарғысы келетін жерге үнсіздік арттырып, ал ол қай жерде әрекет етіп, көмектескісі келсе, оларды шыдамдылықпен күтуге мәжбүр болатындай» етіп әрекет етті деп атап өтті. Осы тұста, гитлерлік Германияның одақтастары өздерін христиандық ел ретінде жариялаған бірқатар елдерде Киелі Тақ кей кездері депортацияны шегіндіре немесе баяулата алды.

Польшадағы нацизмнің 3 миллион құрбандарының арасында католиктер де концлагерьлерде болды: епископтар, діни қызметкерлер, монахтар, семинаристер және қарапайым адамдар. Соғысқа дейін Польшада 4,5 миллион еврей өмір сүрді, ал 1943 жылға қарай 100 мыңға жуық адам тірі қалды. Пачелли Папасына қуғынға ұшыраған Польша үкіметінің президенті Рацкевич оны католиктер мен жаулап алынған Польшадағы еврейлердің жағдайы туралы үндемей отырғаны үшін айыптаған кезде, Рим папасы оны түсінбегені үшін таң қалды, ол өзі анық айтқанына сенімді болған, және одан «мүмкін емес нәрсені талап етіп тұрғанына» өте қатты ренжулі болды.

1943 жылы 22 қаңтарда «Үшінші рейхтің» Орталық қауіпсіздік бюросы Рим папасы Пачеллидің Рождестволық хабарламасын нацизмге тікелей шабуыл ретінде қабылдады: «Құдай барлық ұлттар мен нәсілдерді бірдей дәрежеде назарға ие деп санайды» деп, Рим папасы, әрине, «еврейлердің атынан сөйлейді және неміс халқын оларға әділетсіздікпен қарайды деп айыптайды». Германияның Ватикандағы елшісі арқылы Риббентроп Рим Папасына Киелі Тақтың бейтараптығын одан әрі бұзған жағдайда репрессиямен қорқытты.[12]

Осылайша, гитлерлік идеологиясының және каннибалистік тәжірибенің анализі, көптеген куәгерлердің жазбалары мен мұрағаттық материалдарды Пачелли Папасының не фашист, не Гитлердің «папасы» бола алмайтындығын дәлелдейді, оның холокост туралы «үнсіздігі» ақталған сияқты, өйткені ол еврейледі құтқару үшін қолынан келгенінің барлығын, тіпті одан да көбін жасады. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін және біздің уақытымызға дейін көптеген адамдар оның қоғам алдындағы ұстанымдылық пен белсенді түрде жасалған жасырын жұмыстарында тиімділіктін бар екенін білді және біліп келеді, өйткені бұл мындаған еврейлердің өлімнен құтқарылуына септігін тигізді. Тіпті Папа Пачеллидің қарсыластары да Гитлердің еврейлерді жойып жібергенін ашық айыптауы холокостты тоқтата алады деп дау айтуға тырыспайтындығы тән. Алайда, бұл тақырып барлық қажетті материалдар зерттеуге қол жетімді болмайынша ашық болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шейнман., М.М. *Ватикан между двумя мировыми войнами.* – М., 1948. – С.135.
2. Бровко., Л.Н. *Церковь и Третий Рейх.* – Спб., 2009. – С.46.
3. Григулевич., И.Р. *Папство. Век XX.* – М., 1978. – С. 239.
4. Токарева., Е.С. *Фашизм, церковь и католическое движение в Италии 1922-1943.* – СпБ., 1993. – С. 254.
5. Андреев., М.В. *Политика клерикального антикоммунизма. (Ватикан, 1917-1987).* – М., 1987.- С.21.
6. Шейнман., М.М. *От Пия IX до Павла VI.* – М., 1979. – С.110.
7. Ковальский., Н.А. *Ватикан и мировая политика: Организация внешнеполитической деятельности католического клерикализма.* – М., 1964. – С. 36.
8. Васильева., О. Ю. *Ватикан в горниле войны // Наука и религия. 1995. №6. С. 14 – 15.*
9. Краснов., П.П. *Биморализм европейской политики Ватикана в годы II мировой войны // Матер. докладов XVI междунар. конф. «Ломоносов МГУ» / [Электронный ресурс] – М.: МАКС Пресс, 2009. [Адрес ресурса в сети интернет: [http:// www.lomonosovmsu.ru/2009/](http://www.lomonosovmsu.ru/2009/)].*
10. Краснов., П.П. *Польский вопрос в дипломатии Ватикана в преддверие и первые годы Второй мировой войны // Перспектива. Сборник статей молодых ученых ОГУ №10. – Оренбург: ГОУ ОГУ, 2009. С.63 – 71.*
11. Лебек Э., *Тайная история дипломатии Ватикана М.: Р. классик, 2004. – 302 с.*

12. Максимова.,Н. В., Филиппов Б. А. Ватикан и вторая мировая война // Наука и религия. М., 2000. №5. С 12.

List of references:

1. Sheynman., M. M. Vatican between two World Wars. MOSCOW,1948. - P. 135.
2. Brovko., L. N. Tserkov and the Third Reich. "No," I said., 2009. - p. 46.
3. Grigulevich., I. R. The Papacy. Vek XX. - Moscow, 1978. - p. 239.
4. Tokareva., E. S. fascism, tserkov and the Catholic movement in Italy 1922-1943. – SPB., 1993. - p. 254.
5. Andreev., M. V. politics of clerical anticommunism. (Vatican, 1917-1987). MOSCOW, 1987. - P. 21.
6. Sheynman., M. M. from Pia IX to Paul VI. - Moscow, 1979. - p. 110.
7. Kowalsky., N. A. Vatican and World Politics: Organization of international activities of Catholic clericalism. MOSCOW, 1964. - P. 36.
8. Vasilyeva.Vatican in the mountains // Science and religion. 1995. No. 6, pp. 14 – 15.
9. Krasnov. P. P. Bimoralism of European politics of the Vatican in the years of World War II // Mater."I don't know," he said. conf. Lomonosov MGU / [electronic resource] - Moscow: Max Press, 2009. [resource address in the internet: <http://www.lomonosovmsu.ru/2009/>].
10. Krasnov. P. P. Polsky on the issue of Vatican diplomacy in anticipation and first years of the Second World War // perspective. Collection of articles of young scientists Ogu No. 10. - Orenburg: Gow OGUU publ., 2009.p. 63 – 71.
11. Lebek E., Secret History of diplomacy Vatican M.: R. classic, 2004. - 302 P.
12. Maksimova.N. V., Filippov B. A. Vatican and the Second World War // Science and religion. Moscow, 2000. #5. s 12.

**ӘӨЖ 123- (574)
ГРНТИ 03.01.17**

Қамза А.Т¹

*¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
тарих, археология және этнология факультетінің 2- курс магистранты,
Алматы, Қазақстан Республикасы*

БЕЙМӘЛІМ ҚАЗАҚ-ТҮРІК ҚАТЫНАСЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАҒДАЙЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Рухани жаңғыру бағдарламасы және елбасымыздың Ұлы даланың жеті қыры мақаласы аясына арналған. XVII-XVIII ғғ.соңы Осман империясы мұрағатының құжаттары негізінде ашылған қазақ –түрік қарым-қатынасына арналған баяндама. Автордың басты мақсаты Орталық Азиядағы халықаралық қатынастар тарихына жаңаша көзқарас тудырып және оларға сырттан идеологиялық ықпал етуге мүмкіндік беретін архив құжаттарына талдау жасауы.Түркия, Ресей,Қазақстан елдерінің мұрағат құжаттарындағы қазақ-түрік қарым-қатынасына арналған маңызды деректерге талдау жасалған.

Автор XVII ғасырдың бірінші жартысында - XVIIIғасырдың басында Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының өзара қарым-қатынасы тарихына жарық түсіруге мүмкіндік беретін бұрын жарияланбаған және белгісіз құжаттарды анықтады. Баянаттар, хабарламалар, әртүрлі дипломатиялық және жеке хат алмасулар аймақтағы мұсылман мемлекеттері көшбасшыларының блоктарды құруға және өз ықпалын күшейтуге бағытталған белсенді барлау, саяси және идеологиялық қызметі туралы куәландырады. Бұрын белгісіз құжаттардың негізінде автор халықаралық тарихқа жаңаша қарауға мүмкіндік береді

Түйін сөздер: Хандықтар, империя, сұлтан, грамота, мұрағат, дипломатия.

Kamza Ainura Talgatkyzy¹

*¹ 2nd master student, Kazakh National University after named by Al-Faraby,
faculty history, archeology and ethnology*

HISTORICAL STANDING OF UNKNOWN KAZAKH-TURKISH RELATIONS

Abstract

This article is devoted to the program of Ruhani zhangyru and analysis of the article of the head of state Seven faces of the great steppe. The study is devoted to the Kazakh-Turkish relations at the turn of the XVII -XVIII centuries, revealed on the basis of documents from the archive of the Ottoman Empire. The main goal of the author is to analyze archival documents that allow forming new views on the history of inter-ethnic relations in Central Asia and exerting ideologic influence on them from the outside. The analysis of important data on the Kazakh-Turkish relations in archival documents of Turkey, Russia and Kazakhstan is carried out.

In the first half of the XVII century - the beginning of the XVIII century. the Author found previously unpublished and unknown documents that allow to cover the history of relations between the Ottoman Empire and the khanates of Central Asia. Reports, messages, and various diplomatic and personal correspondence indicate active intelligence, political, and ideological activities of the leaders of the Muslim States in the region, aimed at creating blocs and strengthening their influence. Based on previously unknown documents, the author gives a new look at international history

Keywords the Khanate, the Empire, the Sultan, letter, archive, diplomatic

Қамза Айнура Талғатқызы¹

*¹ магистрант 2 курса Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби,
факультет истории, археологии и этнологии*

ИСТОРИЧЕСКИЙ СТАТУС НЕИЗВЕСТНЫХ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация

Данная статья посвящена программе Рухани жаңғыру и анализу статье главы государства Семь граней великой степи. Исследование посвящено казахско-турецким взаимосвязям на рубеже XVII – XVIII вв, раскрытым на основе документов архива Османской империи. Главной целью автора является анализ архивных документов позволяющих формировать новые взгляды на историю международных отношений в Центральной Азии и оказывать им идеолгическое воздействие извне. Проведен анализ важных данных, посвященных казахско-турецким отношением в архивных документах Турции, России и Казахстана.

В первой половине XVII века - начале XVIII вв. Автор обнаружил ранее неопубликованные и неизвестные документы, позволяющие освещать историю взаимоотношений Османской империи и ханств Центральной Азии. Рапорты, сообщения, различные дипломатические и личные переписки свидетельствуют об активной разведывательной, политической и идеологической деятельности лидеров мусульманских государств региона, направленной на создание блоков и усиление своего влияния. На основе ранее неизвестных документов автор позволяет по-новому взглянуть на международную историю

Ключевые слова: Ханство, империя, султан, грамота, архив, дипломатия.

Қазіргі жаһандану кезеңінде, ұлт тарихының мәдениеті мен құндылықтарын білу, насихаттау әрі сақтау елді бекемдеудің тікелей кепілі. «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы болатын Елбасының тарихи сананы жаңғыртуға бағытталған ұсыныстары мемлекетіміздің нығаюына септігін

тигізетініне күмәнданбаймыз. Айтылып өткен мәдени құндылықтарымыздың қоғам санасының тарихи жаңаруы үшін Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев ұсынып отырған жобалар өз орнын табуда. Оның ішінде, ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын барлық отандық және шетелдік мұрағаттар дүниесіне елеулі іргелі зерттеулер жүргізу үшін «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарлама-сын іске асыру еліміздің төл тарихын зерделеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан мен Түркия арақатынасының маңыздылығын айқындай отыра, тең құқықтыққа, өзара түсіністік пен құрметке негізделген және олар өте қарқынды дамып келе жатқандығын атап өту керек. Түркі әлемі ежелден Қазақстанды – күллі түркі халықтарының қасиетті қарашаңырағы ретінде мойындайды. «Түркі өркениеті: түп-тамырынан қазіргі заманға дейін» атты жобаның аясында Түркі-стан қаласында, тарихи мұраларымыздың негізінде түркі әлемінің орталығын – музейін ашу, өткенмен қазіргі уақыттың тығыз байланысын көрсетумен қатар, келесі ұрпақ үшін де маңызы зор болар еді.

Былтырғы жылы Астанада бауырлас халықтардың тарихынан сыр шертетін, Орта Азия хандықтары мен Османлы мемлекетінің қарым-қатынасы жайлы баяндайтын көрме ашылғаны мәлім. Көрмеге Осман империясы мен Орта Азия хандықтарының қарым-қатынасын баяндайтын 40 құжат қойылған, әсіресе құжаттардың ішіндегі тарихи маңызы зор Қазақ ханы Мұхаммед Қайып пен Осман сұлтанның хаттары кездеседі. Алайда, Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының арасындағы қарым-қатынастарға саяси баға беріле қойған жоқ. Ұсынылған «Архив – 2025» бағдарламасы аясында Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының, әсіресе Қазақ хандығымен саяси және дипломатиялық қарым-қатынастарын түрік және Ресей мұрағаттарынан зерттелінбеген құжаттарын ғылыми айналымға енгізу ең басты мақсаттардың бірі. Жалпы, бұл дегеніміз қазақ-түрік қарым-қатынастарын зерттеудің жаңа кезеңінің бастауы десек болады. Көрмеге ұсынылатын хаттар:

- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедке жолданған сұлтанның хатының көшірмесі (1713 жылғы 21 тамыз);
- Қазақ ханы Қайып Мұхаммед жолдаған бөлек сый-сияпат тіркелген 10 дәптердің көшірмесі (1713 жылғы 21 тамыз);
- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің елшісі Сейіт Мұхаммедқұл бей тапсырған хаттың аудармасының көшірмесі (1714 жыл 16 қаңтар);
- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтің елшісі Мұхаммед құлдың ауызша сәлемінің қағазға түсірілген нұсқасы (1714 жылғы 16 қаңтар);
- Қазақ ханы Қайып Мұхаммедтен келген хаттың көшірмесі (хатта Османлы мемлекетінің шынайы досы екендері, әрдайым дұға ететіндері туралы жазылған, 1716 жылғы 14 желтоқсан);
- М. Лессардың Орта Азия саяхаты туралы «Central Asia No1» деп аталатын рапортының таныстырылымы (1883 жыл);
- Түркістан аймағының Берлинде басылған картасы (1862 жыл) тәрізді маңызды құжаттар бар.

Сондай-ақ Бұхара, Хиуа және Қоқан хандықтары мен Османлы мемлекетінің қарым-қатынастарын көрсететін басқа хаттар, маңызды деректер мен карталар бар. Осы уақытқа дейінгі анықталған материалдар Осман империясы мен Орталық Азия хандықтарының XVII ғасырдың бірінші жартысында-XVIII ғасырдың басында өзара қарым – қатынасы тарихына жарық түсіруге мүмкіндік береді. Бұл Орталық Азиядағы Халықаралық қатынастар тарихына жаңаша көз қарас тудырып және оларға сырттан идеологиялық ықпал етуге мүмкіндік береді. Зерттеушілердің көзқарасы бойынша Орталық Азия кеңістігіндегі Ресей және Британ империяларының саяси қарама-қайшылығы дәстүрлі мәселе болды. Осман империясының Орталық Азияның түркі мемлекеттері үшін тарихи, діни және саяси серіктес ретіндегі рөлі зерттелмеген. Бұл мәселеге Осман империясының сыртқы саясатын жүзеге асыру мәселелеріне арналған түрік, парсы, шағатай тілдеріндегі дереккөздердің едәуір көлемін ғылыми айналымға тарту қажеттілігі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ресей мұрағаттарының қорларында осы аймақтағы түрлі халықаралық саяси күштердің қарым-қатынас тарихына жаңаша қарауға мүмкіндік беретін көптеген материалдар сақталған. Ресей Мемлекеттік Әскери-тарихи мұрағатында (РГВИА), Ресей Федерациясының Мемлекеттік мұрағатында (ГАРФ), Ресейдің сыртқы саясат мұрағатында (АВПР) және т.б.

Түрік мұрағаттарының қорларында Осман империясының билеушілері, саяси және діни қайраткерлері және Орталық Азия мемлекеттерінің жекелеген бодандарымен халықаралық байланыстары мен дипломатиялық қатынастар тарихы бойынша құжаттардың үлкен массиві бар. Орталық Азия мен Осман империясы мемлекеттерінің өзара қарым-қатынасын объективті және жан-жақты талдау үшін отандық тарихшыларға белгісіз Түркия Республикасы премьер-министрі

кабинетінің Осман мұрағатынан алынған материалдар өте маңызды. Бұл қорларда көп жағдайда жағдайды жаңаша бағалауға мүмкіндік беретін және Орталық Азия мемлекеттерінің өзара қарым-қатынастары мен олардың қоршаған ортамен қарым-қатынасы тарихын деректермен толықтыратын құжаттар сақталады. Бауырлас елдердің қарым-қатынастарын айқындайтын құжат қорларына шолу жасасақ, Алайда бұл қорлар ғылыми айналымда толықтай зерттелмеген.

-А.DVN. NMH-Sadaret Divan-i Hümayün Name-i Hümayun Kısmı (диван отырыстарының ресми құжаттары, сұлтан мен визирдің жарлықтары). Бұл қорда османдық ресми тұлғалардың шетелдік елшілермен хат алмасуы, османдық дипломатиялық өкілдерге, сондай-ақ келіссөздер жүргізуге уәкілетті адамдарға берген актілері, шарттары, өкімдері бар.

-А. MKT. MHM-Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Evrakı Жедел және аса маңызды істер бөлімінің меңгерушісі тез шешімді талап ететін аса маңызды істерді анықтап, визирдің қарауына ұсыну, сондай-ақ аналитикалық анықтамалар дайындау қажет болды.

- Ү.ЕЕ-yıldız Esas Evrakı (Сұлтан Абдул Гамид II "Йилдыз" сарайының негізгі іс қағаздарын жүргізу). Сарайда барлық мемлекеттік істерді жүргізу қажеттілігіне байланысты дипломатиялық қатынастар, сондай-ақ мемлекеттік басқару мәселелеріне арналған құжаттары бар мұрағат жасалды.

Екі ел арасындағы, сақталған деректемелерге көз жүгіртетін болсақ, Қазақ хандығы мен Осман империясы арасындағы өзара қарым-қатынас туралы А. И. Исиннің пікірінше, қазақ және Қазақ хандығы туралы алғашқы хабар Қазан үшін күрестің басталуына байланысты XVI ғасырдың 20-шы жылдарында Стамбулға түсе бастады [8]. 1551 жылдың жазында Ноғай орындағы орыс елшісі П. Тургенева Нев, Осман империясының елшісінің аясына келуі туралы Мәскеуге хабарлай отырып, сол кезде Н. Сүлеймен болған түрік сұлтанының жолдауының мәтінін өз грамотасында келтірді. Мәскеу мемлекетіне қарсы мұсылман мемлекеттерінің коалициясын құруға және қазанға қолдау көрсетуге тырысып, түрік билеушісі ноғай мырзасы Исмаилға былай деп жазды: "Казань дей қазір соғысады. Өйткені, біздің вера сенім бұсырмандық (мұсылмандық), және біз барлық бусурманды күлдіріп, қолдаймыз. Өйткені, қазір Қырымда менің патша егілді, ол сияқты жасайды. Астрахандан маған патша сұрайды және аз сағат үшін сендерге ешкілер маған патша сұрайды. Және аз Қырым исі Біркелкі Патшаның сендерге" [Жалғасы ежелгі ресей вивлиофики 1793, 266-267]. Бірнеше әйтпесе құжаттың соңғы үзіндісі орыс тіліне берілді. XIX ғ. тарихшы -зерттеушіде ол былай көрінеді: "... Қырғыз-кайсақ сондай-ақ мені, патшадан сұрайды, Мен оны Қырымнан жібермекпін" (96-97).

Осы құжаттардың ішінде Қазақ ханы Мұхаммед Қайып пен Осман сұлтанның хаттары да бар. Олар 1713 жылы жазылған. Әрине, 2018 жылы Астананың 20 жылдық мерейтойына арналған көрмеге қойылған дүниелер түпнұсқа емес. Алайда қазақ үшін өте құнды, бағалы жәдігерлердің бірі екендігін ешкім жоққа шығармайды. Мәселен, көрмеге: Қайып Мұхаммед ханға Осман сұлтаны III Ахмет жолдаған хаттың көшірмесі, қазақ ханына жолдаған он бөлек сый-сияпат тіркелген дәптердің көшірмесі, Қайып Мұхаммед ханның елшісі Сейіт Мұхамметқұл мырза тапсырған хаттың аудармасы, қазақ елшісінің ауызша жеткізген сәлемінің хатқа түсірілген нұсқасы, Қайып Мұхаммед ханнан Осман сұлтанына келген хаттың көшірмелері де қойылған. Қайып ханға жазған сұлтан хатының мазмұнына келсек, хатта сыпайылық қана байқалады. *«Әділдік пен діндарлық қасиеттерін бойына сіңірген, достық пен бейбітшілік байрақтарын желбіреткен, Ислам шекараларын қорғаушы, білгір Қазақ ханы Қайып Мұхаммед ханға сәлемім мен жылы лебізімді білдіремін. Жіберілген хатыңыз таңдаулы еліңіз Сейітқұл Бахадыр арқылы жеткізілді. Достық лебізіңізбен жазылған хатыңыз оқылды. «Көңіл деген – тізілген сарбаздар секілді бір-бірін таныған жағдайда бірігеді және араласады» хадисінде айтылғандай танысу – рухани және діни бірлесуді қажет етеді. Сіздің хатыңыз да бірлесуімізге негіз болып тұр. Ізгі мақсатпен келген еліңіз өз мақсатын сәтті аяқтады. Еліңізге еліне оралу үшін рұқсат берілді және шапан кигізілді. Қолыңыздағы хат та еліңіз арқылы сізге жөнелтілді»* депті Осман сұлтаны III Ахмет Қайып ханға жазған хатында. Яғни, сіз-бізден арыға бармағанға ұқсайды. Бұл хатта 1713 жылдың 21 тамызына белгіленген, тарихшылардың пайымдауынша, әкелінген сыйлықтардың тізімі бар. Олардың қатарында-жылқылар мен маталар бар, шапандар, қылыштар, қасиетті Құран, Жібек кілемдер, күмістен жасалған шай жиынтықтар, кітаптар кездеседі. Осыған сүйене отырып қазақ халқының мәдениеттілігінің қаншалықты жоғары деңгейде екеніне көз жеткіземіз. Қазақ халқының талайлы тарихының қатпарлы тұстарын аша түсіп, шын мәніндегі рухани сілкініске ұйытқы болғаны ақиқат. Дегенмен, Қайып ханның Осман сұлтанымен байланыс орнатуға не итермелегені жайлы екі көзқарас туады. Біріншіден, өзара сыйластық ретінде. Екіншіден, XVII ғасырдың соңы -XVIII ғасырдың басындағы қазақ халқының басына төнген қайғы-қасірет. Қазақ хандығының сыртқы саяси жағдайына XVIII ғасырдың басында сыртқы қауіп күшейе түсті. Оңтүстік-батыстан орыс-казак әскерлеріне сүйенген Еділ қалмақтары, солтүстіктен Сібір

казактары, башқұрттар, оңтүстіктен Орта Азия хандықтары (Бұқара, Хиуа), шығыстан жоңғарлар оңтайлы сәтті күтіп, шабуыл жасауға дайын тұрды. 1715 жылы Қайып хан Стамбулға Құрбан бек елшісі арқылы Сұлтан III Ахметке аймақтың жай- күйін баяндай келе мұсылман башқұрттардың аянышты жай-күйін, Ресейдің озбырлығы жайлы баяндап, халифа көмек берсе, басқыншыға тойтарыс бере алатынын және халифаның қандай да бір тапсырмасын орындауға дайын екенін айтады. Алайда, жауап хатында Ресеймен жасалған келісім бойынша қазақ ханына көмек бере алмайтынын және Қайып ханның өз қалауы бойынша әрекет жасауына ерікті екенін жазады. Осылайша тығырыққа тірелген тұста, бұл кездері Стамбулдан күткен көмек келмейді. Яғни, Османлы мемлекетімен тікелей байланыс жасап, елінің күңгірт тарта бастаған келешегі үшін уайыммен қараған, бейбіт өмір аңсаған қазақ халқының абыройлы хандарының бірі- Қайып хан. Осыған орай, әйгілі тарихшы З.У Тоғанның еңбегінде көрсетілгендей «Хорезм мен Хиуаға, Башқұрт елінің оңтүстігіне әмірі жүрген, Қазан, Тобыл, Бұхара және Ташкент арасындағы сауда жолының қауіпсіздігін қамтамасыз еткен Құдіретті хан еді.» - делінген. Төніп келген қауіпке, қол қусырып отыруға болмайтынын сезген Қайып хан 1716-1718 жылдары Ресейге елшілер жіберіп, келіссөздер жүргізіп, ұсыныстар жасайды. Одан әрісі тарихтан белгілі. Өкініштісі, елінің келешегіне алаңдап, сауатты келіссөздер жүргізген, елдің іргесін біріктіру үшін жаумен жаға жыртысқан Қайып хан жат қолында емес, тақ жолында мерт болған. Осымен Османлы мемлекетімен қазақ даласы арасындағы байланыс үзіліп қалды десек қателесеміз. Қазақ хандығы мен қазақ халқы туралы деректер Османлы мен Бұқара, Хиуа һәм Қоқан хандықтары арасында жазылған түрлі хаттарда кездеседі. Әсіресе, Патшалық Ресейдің қазақ даласындағы отарлық саясаты бұл хаттарда едәуір көрініс тапқан. Кеңестік тарихшылар еңбектерінде Ресейдің бақылау кезеңінде Ортаазиялық билеушілер мен Осман империясы қарым-қатынастары туралы бірнеше тұжырымдамалар жасалған. Атап айтқанда, XVI–XVIII ғасырларда Қазақ хандығының халықаралық қатынастар саласында Мәскеу (Орыс) мемлекеті болғанын айта аламыз. Өкінішке орай, қазақ-орыс қатынастары туралы ең ерте құжаттар біздің күнге дейін жеткен жоқ, бірақ олардың бар екендігі туралы орыс мұрағаттарының тізімдемесі куәландырады.

Қазіргі заманғы гуманитарлық зерттеулердің қажеттілігі бізден осы мәселе бойынша жалпылама жұмысты талап етеді. Айта кету керек, Қазақ хандығының басқа мемлекеттермен дипломатиялық қарым-қатынасының даму тарихы бойынша әлі күнге дейін жалпылама жұмыстар жоқ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Атыгаев Н. А. *О дипломатических контактах Казахского ханства с мусульманскими государствами (XVI - нач. XVIII в.)*/Н. А. Атыгаев // ҚР ҰҒА баяндамалары = Доклады НАН РК, 2015. - № 3. - С.239-243
2. Моисеев В. А. *Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.)* Алма-Ата, 1991
3. Қамбарбекова Ф. *Тарихқа қатысты тың деректер әлі де көп* // Айқын-апта. No 32 (2664), 19 ақпан, 2015 Бейсенбі.
4. *Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи археографической экспедицией императорской Академии наук. Т.1. 1294–1598 / Гл. ред. А.Ширинский-Шихматов. Санкт-Петербург, 1836*
5. Амангелді ҚҰРМЕТ ХАННЫҢ ХАТЫ АСТАНАҒА КЕЛДІ// Айқын-апта. No 42 (2664), 19 ақпан, 20 МАМЫР 19, 2018
6. Басин В.Я. *Казахстан в системе внешней политики России в первой половине XVIII века.* – Алма-Ата: Наука Каз ССР, 1969. – 203 с.
7. Абен Е., Арын Е. *Первые лица государства: Политические портреты* - Алматы: Білім – 365 с.
8. *Казахстан-Турция: развитие добрых традиций.* // Казахстанская правда. – 2003.
9. Абусейтова М.Х. *Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия.* – Алматы, 1998. – 268 с.
10. Қамбарбекова Ф. *Тарихқа қатысты тың деректер әлі де көп* / Айқын-апта. №32 (2664), 19 ақпан, 2015 Бейсенбі. – 7 б.

List of references:

1. Atygaev N. A. *on diplomatic contacts of the Kazakh Khanate with the Muslim states (XVI - beginning. V. XVIII) / N. A. Atygaev // reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan = Doclady of the Republic of Kazakhstan, 2015. - No. 3. - pp. 239-243*
2. Moiseev V. A. *Jungarsky Khanate and Kazakhs (XVII–XVIII centuries.)* Alma-Ata, 1991
3. Kambarbekova G. *There are still a lot of New Facts About History* // Aikyn-weekly. No. 32 (2664), Thursday 19 February, 2015.

4. *The Act, collected in the libraries and archives of the Russian Empire by the archaeological expedition of the Imperial Academy of Sciences. Vol. 1. 1294-1598 / GL. Ed. A. Shirinsky-Shikhmatov. Saint Petersburg, 1836*

5. *a letter from AMANGELDY KURMET Khan arrived in Astana/ / Aikyn-a week. No. 42 (2664), February 19, May 20, 19, 2018*

6. *Basin V. Ya. Kazakhstan in the system of foreign policy of Russia in the first half of the XVIII century. - Alma-Ata: Nauka Kaz SSR, 1969. - 203 P.*

7. *Aben E., Aryn E. The First faces of the state: political portraits - Almaty: Education-365 P.*

8. *Kazakhstan-Turkey: development of good traditions. /"I don't know," I said. – 2003.*

9. *Abuseitova M. H. Kazakhstan and Central Asia in XV-XVII BB.: history, politics, diplomacy. - Almaty, 1998. - 268 P.*

10. *Kambarbekova G. There are still a lot of New Facts About History / Aikyn-aikyn. No. 32 (2664), Thursday, February 19, 2015. - 7 p.*

ӘӨЖ 541.19

ГРНТИ 03.01.09

Г. М. Мамытова¹

*¹2-курс магистранты, Абай атындағы Қазақ ҰПУ,
Алматы қаласы, Қазақстан, e-mail: gulnaz-mamytova@mail.ru*

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІНІҢ КӨШБАСШЫСЫ.

Аңдатпа

Мақалада қазақ мерзімді баспасөзінің қалыптасуы мен дамуының кейбір тұстары қарастырылды.

«Қазақ» газетінің тарихи дерек ретіндегі қызметі айқындалып, тарихтағы орны көрсетілді. Қазақ баспасөзінің тарихы XIX ғ. көшбасшысы болған – «Қазақ» газетіндегі көтерілген оқу ағарту мәселелеріне арналған. Қараңғылықтың алдын- алып, сауаттандыру үдерісіне ерен еңбек сіңірген басылым мен оның авторлары туралы сөз қозғалады. Қазақ даласында заман талабына сай мектеп-медреселер салу қажеттілігі негізделді. Сонымен қатар өскелең ұрпаққа білімді игерумен қатар тәрбиеге көп көңіл бөлінгендігі аңғарылады.«Қазақ» газетінің негізін қалаушы әрі алғашқы редакторы болған Ахмет Байтұрсынұлының оқу-ағарту саласы бойынша жарық көрген мақалаларына тоқталып, ағартушының рөлі ашып көрсетіледі.

Кілт сөздер: «Қазақ»газеті, оқу, ағартушылық, мектеп, медресе, Ахмет Байтұрсынұлы, сауаттылық.

Mamytova G.M.¹

*¹Master's Degree Student 2nd course Abai Kazakh National Pedagogical University,
e-mail: gulnaz-mamytova@mail.ru*

THE LEADER OF THE KAZAKH PRESS

Abstract

The article considers some aspects of the formation and development of the Kazakh periodical press.

The activity of the newspaper «Kazak» as a historical source was defined, its role in history was reflected. The history of the Kazakh press is devoted to the problems of education raised in the newspaper «Kazak» - the leader of the XIX century. We are talking about the publication and its authors, who made a huge contribution to the process of rationalization and prevention of darkness. In the Kazakh steppe, it is necessary to build a school-madrasah in accordance with modern requirements. It is also noted that the younger generation, along with the assimilation of knowledge, pays great attention to education. In his speech, he focused on the articles of Akhmet Baitursynov, who was the founder and first editor of the newspaper «Kazak», reveals the role of the educator. Abstract

Keywords: newspaper «Kazak», reading, education, school, madrasah, Akhmet Baitursynova, literacy.

¹Магистрантка 2 курса, Казахский педагогический университет им. Абая, Республика Казахстан, г. Алматы, e-mail: gulnaz-mamytova@mail.ru

ЛИДЕР КАЗАХСКОЙ ПРЕССЫ

Аннотация

В статье рассмотрены некоторые моменты становления и развития казахской периодической печати. Была определена деятельность газеты «Қазақ» как исторического источника, отражена его роль в истории. История казахской печати посвящена проблемам просвещения, поднятым в газете «Қазақ» – лидером XIX в. Речь идет о издании и его авторах, внесших огромный вклад в процесс рационализации и предупреждения темноты. В казахской степи обусловлена необходимость строительства школы - медресе в соответствии с современными требованиями. Также отмечается, что подрастающему поколению наряду с усвоением знаний уделяется большое внимание воспитанию. В своем выступлении он остановился на статьях Ахмета Байтурсынова, который был основателем и первым редактором газеты «Қазақ», раскрывает роль просветителя

Ключевые слова: газета «Қазақ», чтение, просвещение, школа, медресе, Ахмет Байтурсынов, грамотность.

Қазақ баспасөзі – XIX ғасырдың екінші жартысында пайда болып, XX ғасырда қазақ баспасөзінің тарихы қоғам өмірінің ажырамас бір бөлігіне айналды. Қазақ баспасөзі – ұлтымыздың ұлы тұлғаларының арманы, өзге жұрттармен қазақ баласының терезесін теңестіруге ұмтылды. Алаш ардақтылары халықтың рухани бостандығын, сана сілкінісін баспасөз арқылы оятатынына сенді [1, 71 б].

Баспасөздің маңыздылығы: жаңалықтарды, тың ақпараттарды халыққа жедел және шынайы әрі нақты жеткізуші басты құрал, күнделікті болып жатқан оқиғаларды қарапайым халықты хабардар етіп, оқырманның оқиғаға деген сезімін оятып, қалыптастырады, оқырманды сол оқиғаға байланысты қимыл-әрекетке шақырады, көпшіліктің көзқарасын қалыптастырады, оқырманның тіл мәдениетін, сауаттылығын қалаптастыруда басты рөл атқарады. Баспасөз құралдарының жалпы адамзат тарихында алатын орны маңызды, ол халықтың рухани, мәдени өмірінің айнымас бөлшегі болып табылады. А. Байтұрсынұлы газеттің маңыздылығын былай анықтаған еді: «... Газет – халыққа білім таратушы. Олай дейтініміз, газеттен жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте-бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, парасаты жетіспекші» [2, 9 б.]. Баспасөз – әлеуметтік мінбер, ол қоғамдық пікір тудыру арқылы елдік мәселелерді күн тәртібіне қояды.

Әр дәуірдің өзіндік ерекшелігі бар. Заман талабы – өмір талабы. Қараңғылықтың шырмауында, ескіліктің, әдет-ғұрпымыздың зиянды жақтарын басынан кешірген халқымыздың тағдыры көңілімізге үлкен ой салды. Осы орайда тұяғымен кең даланы дүбірге бөлеп, талай тұлпарлар өткен, ел бірлігін ойлаған ұлт зиялыларының есімдері тарихымызда алтын әріппен жазылған. «Халқымыздың бай мұрасы, ұмытылмас тарихы бар» – деп, «Қазақ» газеті арқылы мақтаньш еткен. Бүгінгі тақырыбымызға арқау болған «Қазақ» – қоғамдық-саяси және әдеби газеті 1913-1918 жылдар аралығында жаңа өріс алған азаттық күрестің ұйытқысы болды.

Газетте XX ғасырдың басындағы қазақ елінің саяси-әлеуметтік өмірінің ең түйінді мәселелеріне, қазақ шаруашылығының жағдайына, жер мәселесіне, басқа елдермен қарым-қатынасына, оқу-ағарту, бала тәрбиесіне, әдебиет пен мәдениет, әдет-ғұрып, салт-санаға, тарих пен шежіреге арналған құнды мақалалар жарияланды. Газеттің қоғамдық орны, қызмет хақында А. Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетінің алғашқы санында: «Газет-жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдарды газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып отырады» [2, 9 б.], – деген болатын.

Саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелермен қатар өткен ғасырдың бас кезіндегі қазақ өміріндегі өте күрделі мәселердің бірі – оқу-ағарту ісі болды. Оқу-ағарту мәселесіне «Қазақ» газеті көп көңіл бөліп, қазақ даласында жаңадан мектеп-медреселер салудың қажеттілігі осы істің барысы туралы хабарларды кеңінен жариялап отырды. Сондай-ақ, қазақ тілінде шыққан кітаптардың бағыт-бағдары мен алатын орны жөнінде қысқаша сын мақалалар өте көп жарияланып отырды.

Қазақ даласында заман талабына сай жалпы білім беретін негізінен орыс-қазақ мектептері болды. Мұндай алғашқы бастауыш орыс-қазақ мектебі 1841 жылы Жәңгір хан ордасында ашылды. Мектеп

негізінен орталық аппараттың төменгі орындарына писарлар мен тілмаштар даярлау мақсатын ұстанды. Бірте-бірте мектеп ашу ісі белең ала бастады. Бірақ бұл негізінен Ресей империясы саясатының ықпалын күшейте түсуге бағытталған оқу жүйесі болатын. Бұл жерде орыс-қазақ мектептерінің басты көздеген мақсаты жалпы қазақ балаларының ой-санасын, таным-түйсігін жетілдіруге, оларды білімділік пен біліктілікке ұмтылдыру емес, өз кеңселеріне қажетті төменгі дәрежелі қызметкерлер даярлау және ел арасында солардың тәлім-тәртібі арқылы орыстандыру саясатының нарқын арттыру еді.

XX ғасырдың басында ұлт зиялыларының басты арманы – мектеп ашу, оқу құралдарын жазу еді. Сәйкесінше, «Қазақ» газетінің де маңызды қызметі ағартушылық мәселесіне бағытталды. Өнер-білім жағынан қалың қазаққа бас-көз болды. Мысалы: «Оқу жайы», «Қазақша оқу жайы» атты мақалаларда оқудың мән-жайы мен маңызы, білімнің қажеттігі негізделіп, азаттық жолындағы мәні ашылған. Жаны ашыған көкірегі ояу «Қазақтың шаруасына бір жақтан надандықтан кемшілік келгенде, екінші жақтан білімсіздігін көріп тұрғандар басынып, елдігінен теңдігіне қалдырып, тиісті сыбағасына қиянат істеп тұрғаны санасы бар қазаққа ескерерлік іс еді. Бұл заманда қол жетпегендерді теңдікке жеткізетін, әлсіздерге күш беретін өнер-білім, сол өнер-білімге мезгіл өтпей тұрғанда үйренсек, тұрмысымызды түзетіп, басқалардың аяқ астында шаншылмас едік, біз де өз алдымызда бір жұрт екенімізді білдірер едік», – десе, кейбіреулері «орысша оқу орыс қолтығында тұрған жұртқа керек, қазақша оқы, жаза білген соң, шама келсе орысша да білу керек», – деді.

«Қазақ» газетінде 1913 жылы жарияланған 40-қа жуық мақалада оқу-ағарту мәселесі көтеріліп, оқудың мән-жайы мен маңызы халыққа түсіндірілді. Ішкі хабарлар айдарымен әр облыстағы мектеп-медреселер ашу мәселесіне қатысты мақалалар көптеп жарияланып тұрды. «Медреселерден қазақ балалары қандай білім алып шығады және ел-жұртына тигізер пайдасы қандай?» деген сұрақтарға шешім іздеді. Мысалы «Қазақ» газетінің 1913 жылы 2 ақпанда жарияланған Ахмет Жанталиннің «Медреседен оқып шыққан шәкірттерде не болашақ?» атты мақаласында қазақ балаларына оқуға, білуге не керек екендігі туралы ой қозғалды. Мақалаларда көтерілген мәселелердің басым көпшілігінде оқыту үшін не керек, мектеп, оқулық, оқу құралы, мұғалімнің рөлі, мектеп бағдарламасы және т.б. мәселелер күн тәртібінде алға шықты. Жоғарыда айтып өткендей, газет 1913 жылы жарияланған материалдарында оқудың мән жайын, маңызын айтып, көпке түсіндіруге тырысса, 1914 жылы «Бастауыш мектеп» (№61), «Мектеп керектері» (№62), «Оқу мезгілі» сияқты мақалаларда мектеп, медресе жайларын нақты көрсетіп, мұқтаждарын айтады. Аталмыш басылымның 1915 жылғы топтамасында білім мәселесіне тоқталған 25 мақала жарияланған. Газет бетінде жарияланған мақалаларды тек қана қаламгерлер мен ұлт зиялылары ғана емес, сонымен қатар медреселерде білім алып жатқан шәкірттер де жариялап отырған.

Бұдан біздер, әсіресе, XX ғасырдың басында шыға бастаған бейресми ұлттық басылымдарда оқу-тәрбие мәселелерінің бірте-бірте алдыңғы қатарға шығып, халықтың рухани байлығын бұрынғыдан да байыта түсуге, отарлықтың кесірінен барынан айырылғандардың санасын оятуға барынша күш салғандығын байқаймыз.

«Қазақта» көтерілген мәселелерге қарай газеттің қоғамдағы рөлі де арта түсті. Сондай-ақ, қазақ газетінде көтерілген оқу-ағарту мәселесі бойынша сын мақалалар өте көп жазылды. Қазақтың аса көрнекті ағартушысы, қоғам қайраткері, ақын, жазушы, М. Дулатұлының «Қазақ тарихы», Х.Досмұхамедовтың «Тамыр дәрі қақында» және тағы да басқа көптеген авторлардың ұлттық әдет-ғұрып, оқу-тәрбие мәселелеріне арналған мақала, очерк, әңгімелері жарияланған [2, 136 б.].

Қазақ даласындағы мектептердің жай-күйін, бала оқытудың амал-жолдарын газет-журнал беттерінде нақтылы сөз еткен, ағартушы, ғалым, жоғарыда атап өткендей газеттің бас редакторы – А. Байтұрсынұлы еді. Ол тек ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқуға шақырумен шектелмейді, ол сонымен қатар қазан революциясына дейінгі хал-жағдайды да жақсы көрсетеді. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 21 сәуір күнгі нөмірінде «Оқу жайы» деген бас мақала жарияланады. Мұны жазған – А. Байтұрсынұлы еді. Бұл арада бір ескере кететін жайт, «Қазақ» газетінің бас мақаласының көбісін А. Байтұрсынұлы жазып отырған, бірақ әрине, қол қойылмаған, тек өзгелермен бірігіп жазған кейбіреулеріне ғана авторлардың аты-жөні немесе бүркеншік аттары қойылған. Бұл мақалада оқу-білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді: «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді екі-үш есе қымбат түрде сатып алады. Бұл – надандықтан келген кемшілік», [2, 109 б.]– дейді. «Надандық» деп отырғаны, әрине, қазақ халқының білім-ғылымнан қалыс келе жатқандығы. Бұл қалыс қалуға үлкен себеп – қазақ жерінде мектептер аз дейді. Мысалы, Торғай

уезінде 1912 жылдың 1 қаңтарында 570.109 қазақ тұрған болса, қазақ балалары оқитын мектептің саны 132; Қостанай уезінде 1909 жылы 112.657 қазақтан қазақша оқыған еркектер саны 6065, әйелдер саны 379, орысша оқып хат танығандар еркектен 690, әйелден 29 (барлығы 7163) деп санақ мәліметтерін келтіре отырып, тұрғындар санына шаққанда, мектептер саны тым аз екендігін жазады. Сонымен қатар, «Қазақша оқу әлі бір белгілі тәртіпке келіп жеткен жоқ, кемшілігі көп. Қазақша оқу кітаптары жаңа ғана көрініп келеді. Тәртіппен оқытарлық мұғалімдер аз, оқу бағдарламасы, оқу құралдары, тіпті оқу тәртібі, салған мектептер мұғалімдерге арналған айлық, оқытудың қазақша оқуды аймаққа бірдей жеткілікті ететін жасалған өрнек жоқ, оқыту ғылымын үйрететін оқу орындары (педучилище) жоқ» [2,110 б.], – делінген. Мұның үстіне қазақша және орысша, яғни, екі тілде білім алу жүйесін ерекше қолдап, жалпақ жұрттың қолы орысша оқуға түгел жетсін, оқымаған жан қалмасын» деп дәл қазіргі күндегі тәуелсіздік шарттары алға міндет етіп қойып отырған терең білім беру принциптерімен үндес тұжырым жасайды. Оның үстіне сол мектептерде бала оқытатын мамандардың да өте тапшы екендігін ашып айтты. Оның тапшы болу себептерінің бірі – оқытушылар даярланатын оқу орындарына, мысалы, Орынбордағы «Учительская школаға» қазына есебінен 7-8 орын ғана берілетіндігін ашық жазды. Оның жартысы қазақ балаларына, жартысы орыс балаларына бөлінетіндігін айта келіп, оқуға түскісі келген қалған балалар өз қаражатымен оқуға мәжбүр болатындығын жазады. Қаражаты бар, ауқатты қазақтар баласын ақша жұмсап оқытуға ынталы болғандықтан, кедейлердің шамасы келмегендіктен, сол мектепке жылына оқуға түсуге 50-60 бала келсе, солардың тек 4-5-уі ғана түсетіндігін баяндайды. Қазақ халқы қараңғы дегенде кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?», [2,259 б.]– деп образды тілмен білдіреді.

Балаларға білім берудің бірінші басқышы – бастауыш мектеп. Сондықтан А. Байтұрсынұлы осы білім көзінің алғашқы сатысына қатты назар аударады. «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 9 мамырдағы нөмірінде «Бастауыш мектеп» атты көлемді мақаласын жариялайды. Мұнда автор қазақтың бастауыш мектептері қандай болуы керек деген мәселе көтеріп, сол кездегі қазақ жеріндегі ауыл мектептерінің жай-жағдайы мәз емес екендігін, оларда бағдарлама, оқу құралдары, тіпті оқу тәртібі (мектеп режимі) дегендердің жоқтығын, мұғалімдердің жетіспейтіндігін айтады. Қазақ жерінде ашылған бастауыш орыс мектептеріндегі (аулнай, волосной, екі сыныпты мектептердегі) оқыту ісі біршама ілгері болғанмен, оны бітіруші қазақ балалары әрі қарай оқи алмайтындықтан, бұл мектептердің де пайдасы аз екендігін айтады. «Бастауыш мектеп миссионерлік ниеттен (саясаттан) алыс болу керек дей келіп, халық сауатын ана тілінде ашқаны абзал, атап айтқанда, бастауыш мектеп бес жылдық болсын, алғашқы үш жылда балалар ана тілінде, кейінгі екі жылда орысша оқысын», – деген ұсыныс білдіреді. «Оның үстіне ел сирек отырған жерлерде балалар жатып оқитын интернаттар болсын. Бұл бастауыш мектептерде оқу, жазу, дін, ұлт тілі, ұлт тарихы, есеп, жағрафия, шаруа-кәсіп, жаратылыс(тану) пәндері жүргізілсін» [3, 172 б.], – деп, нақты көрсетеді.

«Қазақ» газетінің 1913 жылғы 8 тамыздағы тағы бір нөмірінде жарияланған «Земство» деп аталатын бас мақаласы біздер үшін өте құнды тағы бір мәлімет береді: «Россиядағы халықтың бәрін қосып жіберіп, топтап санағанда, жүз адамнан 20-ақ адам хат білетін болып шығады, біздің қазақ облыстарында жүз кісіден 5-ақ кісі хат біледі» [2, 248 б.], – дейді. Бұл – күні бүгінге дейін қазақ халқының революциядан бұрын 2 %-ы сауатты болған деп келгенімізді жоққа шығарады. Жоғарыда келтірілген Қостанай уезіндегі сандарға қарасақ, 1909 жылдың өзінде сауатты қазақтардың пайызы 8-ден асып түседі, ал А. Байтұрсынұлы шамамен 5% деп келтіріп отыр.

Оқу-ағарту мәселесін А. Байтұрсынұлы жан-жақты сөз етеді. Бірде «Қазақта балаларды оқытатын жосықтар (бағдарламалар) мен кітаптар (оқулықтар) жоқ» дей келіп, оларды жазу қажеттігін және арнаулы мұғалімдік білімі бар мамандар даярлау керектігін жазса, енді бірде «білімнің бас құралы – кітап» [3,181б.], – деп, білім конкурсын жариялау арқылы да оқу-ағарту ісіне ат салысуға болатындығын айтады.

Биыл,ұлы ақын ағартушы, философ Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл. «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39, 40, 41 нөмірлерінде жарияланған «Қазақтың бас ақыны» деген үлкен мақаласы көңіл аударды. Бұл – ұлы Абайдың шығармашылығы туралы арнайы жазылған алғашқы еңбектердің бірі болып саналады. Бұл мақалада: «Қазақтың бас ақыны – Абай. Одан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ даласында біз білетін ақын болған жоқ», – деп, Абайды аса зор бағалаған. Автор әрі қарай ақынның өмірбаянынан қысқаша мәлімет бере келіп, оның орыс әдебиетінен алған танымы мен тәлімін, поэтикасын сөз етеді. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деп басталатын өлеңінің мәтінін тұтас келтіріп; ақынның поэзияға, сөз өнеріне деген көзқарасын, талғамын

танытады. Мақаласын: «Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек. Абайды қолымыздан келгенше қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз» [2, 404 б.], – деп аяқтайды.

Ахмет Байтұрсынұлының ұлттық сана-сезімді ояту, қазақ халқының өз алдына дербес ел болуы, оқу-ағарту, білім беру мәселесін 5 жыл бойы арқау етіп жазған мақалалары жарияланып отырды. А. Байтұрсынұлы алдымен мұғалім мамандарын даярлау қажеттігін негіздеп, оның екі жолын ашып көрсетті. Бірі қысқа курстар арқылы ауыл мұғалімдерін дайындау, екіншісі педагогикалық арнаулы оқу орындарын ашып, ондағы оқу жүйесін күшейту болды. Сондай-ақ сауатты қазақ азаматтарын ағарту жұмысына тартып, қазақ тілінде оқулықтар құрастыру керектігін айтты. Ағартушы, қаламгер – оқу-ағарту, оқулықтар жасау, әліппе, емле, грамматика, жер иегері, кәсіп істеу, халықаралық қатынастар, тарих, қоғамдық күрестер, мәдениет, әдебиет, эстетика проблемаларын тереңнен қозғап, өз кезіндегі қоғамдық-әлеуметтік ойға мұрындық, ұйытқы болған пікірлер айтып, тұжырымдар жасаған. «Олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты», – дей келе, ел мен елді, ұлт пен ұлтты теңгеретін ғылым, өнер екенін айтып, оқуға, ағартушылыққа ден қояды.

Қорыта айтқанда қазақ ағартушылығының мазмұндық және хронологиялық тұрғыдан өз ерекшелігі бар. «Қазақ» газетінің бұған қосқан үлесі де зор. Бүгінде газет бетінде жарық көрген мақалалар ғылыми айналымға кеңінен енуде. Қазақ ағартушылығы ескі феодалдық тәртіп пен қоғамдық қатынастарға, діни фанатизмге қарсы бағытталуымен бірге, ресейлік отарлық езгіден құтылуға, заман сұранысына лайық білім мен ғылымды игеруге үндеді. Демек «Қазақ» газетінің бетінде көрініс тапқан қазақ қоғамындағы ағартушылық мәселелерін жаңаша пайымдау бүгінгі күні күн тәртібінде тұрған білім-ғылым мәселелерін шешуге көмектесері сөзсіз. Қазақ баспасөзінің мәңгілік көшбасшысы – «Қазақ» газеті болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер мен деректер тізімі:

1. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). Ғылыми монография. – Алматы: Қазақ университеті, – 2000. – 358 б.

2. «Қазақ» газеті 1913 жыл / Репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: С. Смағұлова, Ф. Әнес, Т. Замзаева. - Астана: Арыс, – 2009. – 480 б.

3. «Қазақ» газеті 1914 жыл / Репрессияға ұшыраған қазақ зиялыларының мұрасын зерттейтін «Арыс» қоры; құраст.: С. Смағұлова, Ф. Әнес, Т. Замзаева. - Астана: Арыс, – 2009. – 504 б.

List of references and data:

1. Atabayev K. *Kazakh Press source of the history of Kazakhstan (1870-1918). Scientific monograph.* *Almaty: Kazakh University, 2000. - 358 P.*

2. *newspaper" Kazak "1913 / arys Foundation, which studies the heritage of the repressed Kazakh intelligentsia; Comast. "I Don't Know," She Said. - Astana: Arys, – 2009. - 480 P.*

3. *newspaper" Kazak "1914 / arys Foundation, which studies the heritage of the repressed Kazakh intelligentsia; Comast. "I Don't Know," She Said. - Astana: Arys publ., 2009. - 504 P.*

МРНТИ 03.01.17

УДК 83.100

Мырзагелді А.М.¹

¹*Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің 2-курс магистранты*

АВАР ҚАҒАНАТЫ МЕН ВИЗАНТИЯ АРАСЫНДАҒЫ ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР ТАРИХЫ

Аңдатпа

Мақалада, VI-VIII ғасырлардағы халықаралық қатынастар тарихында ерекше орын алатын Авар қағанаты мен Византия арасындағы байланыс сипатталады. Аталған кезеңде Византия империясы әлсіз болып, сыртқы саясатында көптеген мәселелерді дипломатиялық тәсілдермен қол жеткізген. Аварлар мен Византия арасындағы байланыстар, аварлардың Шығыс Еуропа даласына қоныс

аударуы жайындағы құнды мәліметтерді Византияның танымал тарихшыларының қолжазбаларынан кездестіреміз.

Түйін сөздер: Авар қағанаты, Шығыс Рим империясы, Византия, славяндар, аварлар, сыртқы саясат, дипломатиялық келісімдер.

Myrzageldy A. M¹.

¹master 2nd course Kazakh national University al-Farabi

HISTORY OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE AVAR KHAGANATE AND BYZANTIUM

Abstract

The article describes the relationship between the Avar Khaganate and Byzantium, which occupies a special place in the history of international relations of the VI-VIII centuries. During this period, the Byzantine Empire was weak and many issues in foreign policy were achieved by diplomatic methods. In the manuscripts of famous historians of Byzantium, we will find valuable information about the connection between accidents and the Byzantines, and the migration of accidents to the steppes of Eastern Europe.

Keywords: Avar Khaganate, Eastern Roman Empire, Byzantium, Slavs, Avars, foreign policy, diplomatic agreements.

Мырзагелді А.М¹.

¹Магистрант 2-курса Казахского национального университета им. аль-Фараби

ИСТОРИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ АВАРСКИМ КАГАНАТОМ И ВИЗАНТИЕЙ

Аннотация

В статье описывается связь между Аварским каганатом и Византией, которая занимает особое место в истории международных отношений VI-VIII вв. В этот период Византийская империя была слабой и многие вопросы во внешней политике были достигнуты дипломатическими методами. В рукописях известных историков Византии мы встретим ценные сведения о связи между авариями и Византиями, переселении аварий в степи Восточной Европы.

Ключевые слова: Аварский каганат, Восточная Римская империя, Византия, славяне, авары, внешняя политика, дипломатические соглашения.

Кіріспе. Халықтардың Ұлы қоныс аударуының әсерінен, шамамен екі жүз елу жылдай уақыт бойы аварлар Карпат өңірінде (қазіргі Орталық Венгрия, Трансильвания) территориясында қоныстанып, мықты саяси билікті иемденді. Бірақ сонда да алып территорияны жаулап алған және Византия империясын біраз әлсіреткен аварларды, қазіргі таңда жоғалып кеткен халықтардың қатарына жатқызуға болады.

Авар қағанатын құрушылар Еуропа мемлекеттерінің тарихына өзінше ықпал етіп, әсер қалдырушылар болды. Ақырында, қағандық ыдырап жергілікті халықтармен ассимиляцияға ұшыраудың нәтижесінде IX ғасырда тарих сахнасынан кетеді. Авар тайпаларының ежелгі қоныстанған территориясын және оның күнделікті өмірі жайындағы мәліметті Византия, латын жазба деректері береді.

Алғаш рет аварлар туралы (V ғасырдың ортасында) Приск Панийский айтып өтсе, ал неғұрлым соңғы мәліметтер ежелгі авторлар – Феофилакт Симокаттада, Менандр Протекторда, Иоанн Эфесскийде, Фредагар шежіресінде келтірілген. Аварлар Орталық Азиядан жылжып келген және Батыс Түрік қағанатының негізін қалаған авангард болып есептеледі [1, Б. 65].

Авар атауының шығуы, жалпы аварлардың қайдан шыққаны жөнінде тарихта үш түрлі болжам бар:

- 1) аварлар – көшпелі жуан-жуан империясының ұрпақтары;
- 2) аварлар – Орта Азиядан шыққандар және вархониттер, олардың ата-бабалары;

3) аварлар – Венгрия территориясының кейбір қоныс атауларының түбірі «варконь» деген сөз тіркесімен аяқталғандықтан, жергілікті халық болуы мүмкін. Жазба деректерге сүйенетін болсақ, мысалы, Менандр Протектордың хабарлауынша, «568 ж. император Юстиннің билігіне төрт жыл болғанда, Византияға ертеде сақтар деп аталған Түрік қағанатынан елшілік келген, елшілікті Маниах бастап келген» [2, с. 114]. Аварлар жер бетінде ұзақ кезіп жүрудің нәтижесінде, көшпелі мәдениетті дамытып, жалғастырушылар болды.

Негізгі бөлім. VI ғасырдың ортасында аварлар Каспий теңізінің батыс жағалауына басып кіреді. Осы кезеңнен бастап көптеген тайпалардың ішінде авар тайпа ұйымы ерекшелене түседі. Мақалада қазіргі кезге дейін Авар қағанаты мен Византия империясы арасындағы елшілік қатынастар барысын зерттеу тақырыптың өзектілігін арттырады. Сонымен екі ел арасындағы байланыстардың басы елшілік қарым-қатынастарымен ерекшеленеді.

Аварлар алан тайпаларының жеріне келіп, оның көсемі Саросиден көмек ретінде римдіктермен таныстыруын сұрайды. Аландардың көсемі Сароси Лазика маңында орналасқан Византия әскерінің қолбасшысы Германнның баласы Юстинианға келіп, мәлімдеме жасайды. Юстин аварлардың ұсынысын император Юстинианға жеткізеді, император әскер қолбасшысы Юстинге шекарадан Византияға авар елшілігін өткізуін талап етеді.

Авар елшілігін Кандих есімді адам басқарып келеді. Византиялықтарды аварлардың түрлері, бет бейнелері, шаш жинау әдісі таң қалдырады. Кандих императордың алдына келіп былай дейді: «... к тебя приходит самый великий и сильный из народов; племя аварское недолимо; оно способно легко атразить и истребить противников. И потому полезно будет тебя принять Аваров в союзники, и приобрести себе в них отличных защитников; но они только в таком случае тебя дружеских связях с римскою державою, если будут получать от тебя драгоценные подарки и деньги ежегодно и будут поселены тобою на плодотворной земле [3, с. 221].

Біздің ойымызша, император Юстиниан бұл кезде бойында күш қуаты таусылып, бұрынғы ержүректігі қалмаған. Автордың осы сөзінен кейін императордың аварларды соғыссыз басқа жолмен жеңбек болғандығын байқауға болады.

Сонымен, император авар елшілігін жақсы қарсы алып, әскери одаққа келісім береді. Көп ұзамай император аварларға алғашқы Валентин бастаған елшісін жіберіп, оның тәкаппар ұсыныстарын орындау үшін, олардың көңілдерін жұмсартатын алтынмен безендірілген алқалар, арба, жібек киімдер т.б. көптеген сыйлықтар жібереді.

Валентин Юстинианның қолшоқпарларының бірі болған. Валентиннің міндеті – авар тайпаларын Рим Одағына енгізіп, оларды империя жауларына қарсы қою болды. Император бұл елшілікті жіберер алдын өзінің ақылды ойы болғандығын білдіреді: «... патша өте ақылды әдіс ойлап тапты. Себебі, аварлар жеңе мен әлде жеңілсе де, жеңіс Византия жағында болады», - деді. Валентин аварларға келісіммен барлық сыйлықтарды беріп, императордың айтқандарын жеткізеді, сонымен шығыс Рим империясы 558 жылдан бастап, аварларға салық төлеп тұратын болып келіседі.

Византия дипломатиясында саясаттың қыр-сырларының бәрі дамыған, олар тайпаларды бір-біріне айдап салудың әсерінен дұшпандарынан құтылып отырған. Осы саясатты аварларға пайдаланып, оларды славяндарға қарсы айдап салады.

Сонымен Византия империясы қалыптасқан сыртқы саяси жағдайларды, қалпына келтіріп алу үшін, авар одағымен одақтасу өте тиімді болды. Империямен жасасқан келісім шарт бойынша, аварлар Византия империясын Дунай бойындағы шекараларын варвар тайпаларының шапқыншылығынан күзетіп, қорғайтын болады.

Византия мен Авар қағанаты арасындағы сәтті келісімдерден кейін, Византия елшісі Валентин аварларды савир Кутригур, утригур және шығыс славян тайпаларына шабуыл жасауын бұйырады [4, с. 323]

Көп ұзамай аварлар утигурлармен, кейін залдардың (унн тайпасы) және савир тайпаларының күшін күйретеді. Савирлер зал, утигур және кутригурлар сияқты ғұн тайпалары [50, гл. 37]. 559 жылы авар одағы савирлерге, 560 жылы утигурлерге және куртигур тайпаларын тонаушылыққа ұшыратады. Халқын тұтқынға алады.

560 жылдардың басында аварлар Дон өзенінен өтіп, кутригурлар жеріне басып кіреді, бұл тайпалар өзінің батысында орналасқан ант тайпасынан көмек сұрайды. Ант тайпасынан көмек болмаған соң, кутригурлар тайпасы жеңіліп, аварлардың вассалына айналады [5, с. 15].

Аварлардың Азов өңіріне енушілігі, Қара теңіздің солтүстік аймағындағы тепе-теңдігін бұзды, бірақ Батыс Еуразия халықтарының тағдырына жаңа кезеңді бастап берді. Шамамен, 560 жылы

кутригурлар тайпасын бағындырғаннан кейін, Баян өзін Авар одағының көсемі деп жариялайды. Осыдан кейін аварлардың Бессарабияға, анттардың отанына шабуылы жалғасады. 561 жылы анттар тайпасы толық аварларға бағынады. Қаған Мезамирді өлтіріп, ант жерін тонап, халқын құлдыққа алады. Осы жаулаушылық соғыстардан кейін аварлар шамамен 561-562 жылдары төменгі Дунай өлкесіне табан тірейді.

562 жылы Авар қағаны император Юстининнан қоныстану үшін жер сұрап тағы елшілік жібереді. Аварлар күшейіп, бірнеше тайпаларды өзіне бағындырғаннан кейін, Византияға талаптарын күрделендіре түсіреді: олар империя жерінен жер сұрап және бейбітшілікпен, әскери одақтастықты сақтау үшін, жыл сайынғы салықты көбейтуін талап етеді. Империя мен аварлар арасында түсініспеушілік туа бастайды. Авар қағаныты қоныстану үшін шұрайлы жер сұрап императорға елшілік жібереді. Император аварлардың талабын орындап, оларға Эрул жерін қоныстануға береді. Ол жер екінші Панонния (Сав пен Драфтың аралығын Панонния деп атаған) деп аталған.

Менандрдың айтуы бойынша, патша айтты: «Егер аварлар құмарлықпен қоныстанатын болса, бұл жерді беремін деген». Бірақ аварлар өздерінің жерлеріне үйреніп қалғандықтан Скифия жерінен тыс орналасқысы келмеді. Сонымен бұл іс қозғалыссыз қалады. Әскер басшысы Юстин авар елшілерін патшаға жіберіп, Юстинияға аварларды қаладан алшақ ұстасын деп мәлімдейді. Осы жағдайдың барысында Византия императоры аварлардың ішінен өзіне жақтас табады. Ол Икунимо деген аварлық еді. Императорға өз халқын сатып, бар шындығын жайып салып, аварлардың айтқан сөздерін, ойлағандарын императорға жеткізіп отырады. Осыдан бастап екі ел арасындағы елшілік қатынастардың күрделі кезеңіне аяқ басады [6, с. 7].

Авар елшілігі империяға келген мақсаттарына жете алмай, елшілік құрамы түгелімен тұтқынға алынады. Византия императорының елшіліктің қаруларын тартып алып, оларды ұзақ уақыт империя құрамында ұстауы Баян қағанның ашуын туғызады. Бұл екі ел арасындағы дұшпандасудың басталғандығын білдіреді. Осыдан барып, Баян қаған енді Византия империясын талқандауға бел буады.

564 жылы Юстиниан қайтыс болып, таққа II Юстин отырады. Шамамен, 565 жылы Византия мен аварлар арасында қатынас өзгеріске ұшырайды. Императорға аварлар елшілік жіберіп, салықты көбейтетіндерін ескерттеді. Император II Юстин салық төлеуден бастартып, елшілікті қуып жібереді.

574 жылы 7 желтоқсанда II Юстин денсаулығына байланысты тақты және цезарь атағын Тивериге береді. Сонымен, Тивери билікке келісімінен «Авар қағанатымен масқара бейбіт шарт жасасады, бұл шарт бойынша империя аварларға жыл сайын 80 мың алтынды салық ретінде төлеп тұруы тиіс». Есесіне, аварлар империяның мазасыз көршісіне айналған славян жеріне шапқыншылық жасап, жеңуі тиіс болды. Баян қағанның да көздегені осы болды, себебі ол славяндардың байлығының молдығын жақсы білетін.

578 жылы император Тивери Авар қағанатына арасындағы бейбіт келісімнен кейін қағанның елшілері өз иеліктеріне оралады. Скамара елді-мекенінің тұрғындары қайтып бара жатқан аварларды қоршауға алып, аттарын және барлық жүктерін тартып алады. Осы жағдайдан кейін аварлар қайтадан Тивериге елші жіберіп, Скамаралықтардың оларды тонағандығы жайында шағымданып, заттарын қайтарып беруді талап етеді. Осы жағдайдан кейін тоналған заттар дереу қайтарылады [7, с. 148].

580 жылдың басында жыл сайынғы алымды жинап, авар қағаны әскер жинап, Саваға аттанады. Сирмий мен Сингидон арасына лагерь құрып, көпір сала бастайды. Қағанның ойы Сирмий қаласын алу болды. Сингидон қаласын қорғаушы өзен кемелерін жүргізуде мол тәжірибелі римдіктер, тың жоспарып біліп қоймас үшін, жоғарғы Паноннияда, Истр өзенінде көптеген ауыр кемелерді жинап кеме жасау өнерінің ережесіне ұқсамайтын қолда бар құралмен ұзын әскери кеме жасайды. Бұл кемелер римдіктердің Феогнид, Каси және Карвонари аралдарын жаулап алу үшін пайдаланылатын еді.

581 жылы аварлар төменгі Савадағы Сирмийді жаулап алады. Бұл Византия үшін маңызды әскери қорған еді. Әрі қарайғы аварлармен жаулау экспансиясын тоқтату үшін император тез арада аварлармен келісімге келуге асығады.

VII ғасырда Авар қағанаты үшін қарқынды дамушылық кезең болды. Авар жерінің батыс шекарасында франк көпесі Само бастаған аз уақыт өмір сүрген мемлекет құрылды. Бұл уақытта Авар қағанаты ішкі терең дағдарысты басынан кешіріп жатты, себебі дәл осы кезде Баян әулеті билігінің аяқталуына байланысты ішкі қақтығыстарға әкелді. Қағанның қайтыс болуы, алтын тақты иемдену мақсатында кутригур-болғарлар ел ішінде көтеріліс ұйымдастырып, билікке қарсы шығады. Бірақ бұл көтерілісті аварлар басып-жаншиды. Көп ұзамай көтерілістен кейін кутригур болғарлар қағанат жерінен ығыстырылады [8, с. 60].

VII ғасырдың 70-жылдары Византия жылнамаларында Кубрат атты болғар ханының болғандығы және сол ханның бір балаласы Хазар қағанатының құрылуына байланысты өзінің халқымен қайтадан авар территориясына қоныстанған.

VII ғасырда Византия әскері Дунайдан өтіп, Тисс өзенінің бойында аварлармен екі үлкен шайқас өткізіп, бұл шайқаста аварлар жеңіліске ұйырайды.

VIII ғасырдың аяғында аварларға христиан діні тарала бастайды. Оны Тудун есімді адам енгізеді, бірақ аварлар оны кейіннен өлтіреді. Аварлар жеріне христиан діні таратылып, шіркеулер салына бастайды. Көптеген шаруалар епископ пен аббаттарға тәуілді болып, салық төлеуге міндетті болды.

VIII ғасырда аварлар жаңа қаған сайлып, Карлдың баласы Пипично Италийскиймен соғыс жүргізеді. Соғыста аварлар жеңіліп, бір бөлігі Дунайға дейін шегінеді. Екінші бөлігі Тисс өзенінің бойында 809 жылға дейін өмір сүреді. Әрі қарай Еуропада қалған аварлар жергілікті халықпен араласып, сіңіп кетеді [9, с. 74].

Қорытынды. Қорыта келе, Еуропа даласында белгілі бола бастаған авар одағын құрушылар, саяси жағдайларын жөндеп қоныстану үшін, Византия империясымен қатынас жасап, бірнеше елшіліктермен алмасқан. Деректерді талдап зерттеудің барысында, Авар қағанатын құрушылар, Византиямен бейбітшілік және жаулаушылық саясатты қатар жүргізгендігін байқаймыз.

Авар қағанатының үлкен жетістіктерге жетіп, бірнеше тайпаларды бағындыруына, VI-VIII ғасырларда Византия империясының негізгі жауының болуына авар тайпасын ұйымдастырып басшылық еткен Баян Тері болды. Баян Терінің тарихта алар орны ерекше. Оны Шыңғыс хан, Темір және Аттила сияқты ұлы қолбасшылармен салыстыруға болады. Византия авторлары Баян қаған, империяның негізгі дұшпаны болғандықтан, мынадай баға берген: «Баян жадный, вечно стремящийся к наживе и богатству» [61, с. 180].

560 жылы Авар қағандығы құрылып, алғашқы қағаны Баян болады. Баян қаған қайтыс болған соң, империя ішінде талас-тартыс болып, Само бастаған славян тайпаларының үлкен көтерілісі болады. Авар қағандығы әлсіреп, орнына Хазар патшалығы пайда болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мухажанова Т.Н. Авар атауы туралы // ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы. – №4 (27). – 2002. – Б. 65-67.
2. Боровский Я.Е. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 114-119.
3. Жумагулов К.Т. История Аварского каганата // Материалы республиканской научно-теоретической конференции. – Караганда, 2009. – С. 221-226.
4. Успенский Ф.И. История Византийской империи. – М.: Наука, 2001. – 340 с.
5. Литаврин Г.Г. О походе аваров в 602 г. против антов // Славяне и их соседи. Международные отношения в эпоху феодализма. – М., 1989. – С. 15-33.
6. Литаврин Г.Г. Известия Менандра Протектора об отношениях аваров и славян // Византия. Средиземноморье. Славянский мир. – М., 1991. – С. 7-18.
7. Лукина С.Г. Аварский каганат в системе межгосударственных отношений VI-VIII вв. // Взаимодействие народов Евразии в эпоху Великого переселения народов. – Ижевск, 2006. – С. 148-151.
8. Лукина С.Г. Аваро-франкские отношения VIII-IX вв. // Историк и его дело. Серия памяти профессора В.Е.Майера: Межвузовский сб. науч. тр. Вып. 4. – Ижевск: Изд-во УдГУ, 2005. – С. 60-66.
9. Бромлей, Ю. В. Среднее Подунавье в VI IX вв.: Авары. Славяне. Падение Аварского каганата / Ю. В. Бромлей // История Венгрии. – М., 1971. – Т. 1. – С. 74-86.

List of references:

1. Mukhazhanova T. N. about the name of Avar // Bulletin of kaznu. History series. – №4 (27). – 2002. - pp. 65-67.
2. Borovsky Ya. E. Byzantium, staroslavianskiy and starogruzinskiy sources about the state of Russia in VII V. on Tsargrad // Slavic and Rusyns. Moscow: Nauka Publ., 1988. - Pp. 114-119.
3. Zhmagulov K. T. history of Avar kaganate / / material of the Republican scientific-theoretical conference. Karaganda, 2009. - Pp. 221-226.
4. Ouspensky F. I. History of the Byzantine Empire. Moscow: Nauka publ., 2001. – 340 P.
5. Litavrin G. G. about the post of avarov in 602 G. anti-antov / / Slavs and their neighbors. International relations in the era of feudalism. MOSCOW, 1989. - PP. 15-33.

6. Litavrin G. G. *Izvestia Menandra Protectora about the relations of Avars and Slavs // Byzantium. "I'm sorry," he said. Slavyansky world. MOSCOW, 1991. - PP. 7-18.*

7. Lukina S. G. *Avarsky kaganate in the system of international relations VI-VIII BB. // We are the embodiment of the people of Eurasia in the era of the great transition of the people. - Izhevsk, 2006. - Pp. 148-151.*

8. Lukina S. G. *Avaro-Frankish relations VIII-IX BB. // History and its business. Series of memoirs of a professor by V. E. Mayer: Mezhdvuzovsky SB. "no," I said. TR. "No," I said. 4.-Izhevsk: izd – Vo Udgu, 2005. - pp. 60-66.*

9. Bromley, Yu. V. *in the Middle subsoil of VI IX BB.: Avars. The Slavs. Padeniy Avar kaganate / Yu. v. Bromley // history of Hungary. MOSCOW, 1971, VOL. 1 – PP. 74-86.*

ГРНТИ 03.01.20

ӘӨЖ 930.1

Ноғайбаева Ж.С.¹

¹ *әл-Фараби ат. ҚазҰУ-нің 2 курс магистранты*

**XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҢЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ
ЖЕТІСУ АЙМАҒЫНДАҒЫ МӘДЕНИ-АҒАРТУ ЖҰМЫСТАРЫНЫҢ ЖҮРГІЗІЛУІ
(БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа

Мақалада XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басында Жетісу өңіріндегі оқу-ағару саласына қатысты мәліметтер баспасөз материалдары негізінде баяндалады. Әсіресе Верный қаласында ашылған алғашқы ерлер гимназиясы мен оның жұмысы, қыздар гимназиясының жұмысы және онда білім берушілер туралы мәліметтер беріледі. Сонымен қатар аймақтағы алғашқы кітапханалар мен баспаханалардың ашылуы, мәдени-ағарту жұмысымен айналысатын арнайы клуб үйлерінің жұмысына қатысты материалдар баспасөз мәліметтері арқылы дәлелденеді.

Тірек сөздер: Жетісу, баспахана, кітапхана, гимназия, оқу-ағарту, түземдік мектептер, мұсылмандық мектептер.

Nogaybaeva J.S.¹

¹ *graduate student of KazNU al - Farabi*

**CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES IN THE SEMIRECHYE REGION IN THE LATE
XIX - EARLY XX CENTURIES
(BASED ON PRESS MATERIAL)**

Abstract

The article covers information about the educational activities of the sphere in the Semirechie region in the late XIX - early XX centuries. The activities of the first grammar schools for boys and girls in the city of Verna are covered in particular detail. Thus, along with this, the opening of the district's first libraries, publishing houses and the work of specialized clubs engaged in cultural and educational activities can be traced, confirmed by a press release.

Keywords: Semirechye, printing house, library, gymnasium, education, native schools, Muslim schools.

Ногайбаева Ж.С.¹

¹ магистрант КазНУ имени аль-Фараби

КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В СЕМИРЕЧЕНСКОМ РЕГИОНЕ В КОНЦЕ XIX- НАЧАЛЕ XX ВВ. (ПО МАТЕРИАЛОМ ПРЕССЫ)

Аннотация

В статье освещаются сведения об учебно-образовательной деятельности сферы в Семиреченском регионе в конце XIX- начале XX вв. Особенно подробно освещена деятельность первых гимназий для мальчиков и девочек в городе Верный. Таким образом, наряду с этим прослеживается открытие районных первых библиотек, издательств и работы специализированных клубов, занимающихся культурно-просветительской деятельностью, подтверждаются пресс-релизом.

Ключевые слова: Семиречье, типография, библиотека, гимназия, просвещение, туземские школы, мусульманские школы.

Жетісу аймағы еліміздің ежелден танымал елді мекендерінің қатарында екендігі белгілі. Жетісу аймағындағы қазіргі Алматы жері б.з.д. X-IX ғасырларда ертедегі жер өңдеушілер мен малшылардың қонысы болып келсе, ал б.з.д.VII ғасыр мен - б.з.д. дәуірінде сақтардың, кейіннен үйсіндердің тұрғылықты жері болған. Ал ортағасырлық қала мәдениетінің дамуы қарсаңында Алматы қаласы сауда, қолөнер және ауылшаруашылық орталығының біріне айналды[1]. Бұған осы жерде табылған XIII ғасырдың 2 күміс дирхем дәлел болып, дирхемде алғаш рет қаланың аты толығымен аталынады.

Жалпы Жетісу аймағы, ішінде оның XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы Верный қаласының оқу-ағарту ісі мен халықтың тұрмыс тіршілігіне қатысты материалдар Алматы қаласында орналасқан Қазақстан Республикасының Орталық кітапханасының сирек қорында сақталған «Обзор Семиреченской области» атты статистикалық шолуынан көптеген мәліметтер алуға болады. Сонымен бірге тікелей осы тұста Верныйда, кейін Алматыда жарық көрген «Джетысуйская правда», «Джетысуйская искра» және «Правда» сынды баспасөз беттерінен қаланың мәдени дамуына байланысты құнды деректерді кездестіруге болады.

Верный қаласында 1882-1913 жж. аралығындағы «Обзор Семиреченской области» атты статистикалық шолуы материалдары жарық көріп тұрғанын атап өттік, ал ол материалдар топтамасында Верный қаласындағы алғашқы оқу-орындары мен олардың дамуына байланысты мәліметтеріне талдау жасап өтсек:

Қазақ жерінің Ресейге қосылуы өлкенің әлеуметтік-экономикалық даму барысына әсер етіп қана қоймай, білім беру, ағарту саласының кеңеюіне барынша әсер етті. XIX ғасырдың екінші жартысында білім беру жүйесінің дамуы орыс тілінде білім беретін мектептердің ашылуымен байланысты болды. Осы тұста Верный қаласында: ерлер мен әйелдер гимназиясы, халық ағарту министрлігінің қалалық, приходтық және халықтық училищесі, шіркеулік, орыс-түземдік, ауыл-шаруашылық және түземдік мектептері орын тебе бастады[2].

Мәселен, 1886 жылғы мәліметтер бойынша жалпы Жетісуда барлығы 62 оқу орны болған және олардың көпшілігі Верныйда орналасқан. Соның ішіндегі ең ірісі Верныйдағы классикалық ерлер гимназиясы болып саналады. 1876 жылдың 1 қазанында Верный ерлер гимназиясы ашылып, жұмыс жасаған. Ал 1871 жылдың 31 шілдесінде Басқарма бекіткен Халық ағарту министрлігі ведомствосына қарасты прогимназиясының жарғысы негізінде алғашында 4 кластық прогимназиясы ашылса, ол 1879 жылдың 1 шілдесінен бастап 6 кластық болып қайта құрылып, 1881 жылдың 1 шілдесінен бастап толық классикалық гимназия қатарына өтеді.

Аталған оқу орнында білім беру ісі және білім алушылардың саны жыл санап көбейіп отырған. Мәселен, 1882 жылғы мәлімет бойынша Верный ерлер гимназиясында білім алушылардың саны 215 болып тіркелсе, 1901 жылдың 1 қаңтарында 275, 1914 жылдың сол айында олардың саны 361-ге жеткен [3].

Бұл гимназияда негізінен басым бөлігі ауқатты адамдардың балалары білім алған. Мысалы, 1899 жылғы санақ бойынша 260 оқушының ішінде 149-ы дворяндар мен шенеуліктер балалары деп көрсетілсе, 21-і діни адамдардың, 3-еуі бірінші сатылы көпестердің, 48-і мешандардың, қолөнершілердің және екінші топтағы көпестердің балалары, қалғандары 1 шаруа және 17 казактар мен қырғыз балалары болып табылған.

Ал гимназиядағы оқытушылар құрамына тоқталар болсақ: директор, мектеп инспекторлары және түрлі пәндер мен тіл пәндерінен беретін он бір оқытушы, сынып тәлімгерінің екі көмекшісі, шіркеу оқытушысы, ән және гимнастика пәндерінен беретін мұғалімдерден құралған.

Сонымен бірге осы оқу орындарында білім алған қазақ зиялыларының да есімдерін кездестіруге болады. Мәселен, 1876 жылы Верный ерлер гимназиясында қоғам қайраткері, алғашқы қазақ зиялыларының бірі Барлыбек Сыртанов білім алады. Оның оқуға қабілеттілігі мен құштарлығын байқаған гимназия директоры Д. Новак Б. Сыртановтың Ресей қалаларының бірінде жоғары білім алуына арнайы қаражат бөлуіне көмек көрсету мақсатында Жетісу облысының әскери губернаторына нұсқау хат жолдаған [4]. Бұдан кейінгі тұста Барлыбек Сыртановтың елдің жарқын болашағы үшін қазақ жастарының білім алуы қажеттігін түсінеді. Соған орай ол жастарды білім алуға шақырды. Мәселен, Верный ерлер гимназиясын бітіріп шыққан азаматтары қатарынан М. Тынышпаев, С. Аманжолов, Б. Мәмбетов, Н. Жақыпбаев, Қ. Боранбаев, О. Жандосов, Ж. Бәрібаев, Ы. Дүйсенбаев, және т.б. азаматтар есімдерін кездестіруге болады.

Олардың қатарындағы қазақтың тұңғыш инженері М. Тынышпаев 1889-1900 жж. осы Верный ерлер гимназиясын алтын медальмен аяқтап шығады. Ал Жетісудағы 1916 жылғы қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі Тоқаш Бокинда 1898-1906 жылдары аталмыш гимназияда білім алғандығын көруге болады [5].

1877 жылы Верный ерлер гимназиясының пансион ашылды. Пансион 40 оқушыға арналып, оның ішінде 20 оқушы бұратана халықтың балалары болса, қалған 20 оқушы әскери-халықтық басқармада қызметте жүрген шенеуліктер мен офицерлердің балаларынан құралды.

Сонымен бірге пансионның гимназияға түсушілерді оқытатын дайындық кластары болды. Онда негізінен жергілікті ұлт өкілдерінің балалары алынып, оларға орыс тілінде сөйлеу, оқу және жазу, есеп сабақтары өткізіліп отырған.

Мұнда алғаш оқушылардың саны 27 болса, 1887 жылы 32 оқушыны құрап, оның 28-і қырғыз және 4-і орыс оқушыларынан тұрды. Алдыңғы жылдармен салыстырғанда қырғыз балаларының оқу көрсеткіші қанағаттандырлықтай нәтиже көрсетіп, көбінесе оқуда ынталы және қабілетті болған. 1902 жылы оқушылар саны ұлғайып 42 болса, 1914 жылы олардың саны 58 тәрбиеленушіні құраған. Пансионда: дворяндар мен шенеуліктердің 20 баласы, қырғыздардың 19 баласы, көпестер мен құрметті азаматтардың 10, дін қызметшілерінің 3 баласы, казактардың 2 және шетелдіктердің 4 баласы (қытайлық манжур) білім алған. Алайда гимназияның алғашқы ғимараты 1887 жылғы жер сілкінісі кезінде қирап, 1895 жылы сол орнынан архитектор П.В. Гурдэнің жобасы бойынша ағаш ғимарат тұрғызылды [6].

Онымен бірге Верный қаласында әйелдер гимназиясы да жұмыс жасап, онда негізінен дворяндар мен шенеуліктердің, дін өкілдерінің, көпестер мен мешандардың қыздары білім алды. Ол 1876 жылы қыздар педагогикалық курстарның негізінде ашылды. Ал 1908 жылы гимназия жеті сыныптан, бір дайындық және бір қосымша немесе педагогикалық сыныптан тұрды. Әйелдер гимназиясында 1882 жылы білім алушылар саны 123 болып тіркелсе, 1901 жылы 253, 1914 жылдың қаңтарында олардың саны 575-ке жеткен. Олар негізінен педагогикалық мамандықтарды меңгеруге мүмкіндіктер алып отырған [7].

1902 жылы мұнда революциялық әдебиеттер оқумен шұғылданатын жасырын үйірме жұмыс істеді. Совет өкіметі орнағаннан кейін бұл 1-ші кеңес мектебі болып қайта құрылды. 1920 жылы Д.А. Фурмановтың ұсынысымен ауыл мектептеріне мұғалімдер даярлайтын 6 айлық курс ұйымдастырылды. Курстың комсомол ұйымы хатшысы Ғани Мұратбаев болды. 1928 жылы осы курс негізінде Қазақ педагогика институты ашылған болатын.

Сонымен бірге XIX ғасырдың ортасында Жетісу өлкесінде мұсылман мектептері мен медреселері ашыла бастады. Бұл мектептерде әсіресе қазақ балаларынан бөлек, тараншы, татар, дүнген балалары да білім алды. Оқушылар молдалардан шарифат пен құранды, хат оқуды үйренген. Бұл оқу орындарындағы басты пән құранды жатқа үйрету болғандықтан «Иман шарт», «Шарифат ул иман» сияқты діни кітаптар оқытылды. Сонымен қатар көрсетілген мерзім аралығында шәкірттер жазуды, оқуды, есеп шығаруды меңгеруге тиісті болды. 1882 жылғы санақ бойынша қалаларда бес мұсылман

мектебі болған, төртеуі Верный қаласында орналасқан. Оның біреуі қыздарға арналған мұсылман мектебі, оқушылар саны - 32, төртеуі ерлерге арналған, оқушы саны-140 болған. 1895 жылы Верныйда әр қайсысында дәріс беруші 1 молдасы бар 1 тас мешіті, онда 20 ер бала оқыған, 1 дұнған мешіті 24 ер бала, 1 татар мешіті 40 ер бала, 30 қыз бала және 1 сарт мешіті 20 ер бала білім алған. Бұдан байқайтынымыз мұсылман мектептерінде білім алған оқушылардың арасында ер балалардың саны қыздарға қарағанда біршама көп болған [8].

Сонымен біз, XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында Верный қаласында оқу-ағарту ісінің біраз жандана түскендігін және халық арасындағы сауат ашушылардың саны жыл санап ұлғайғандығын көре аламыз. Десек те, сол білім алушылардың арасында қазақ баларының саны аз екендігін және тек ауқатты жанұялар мен шенеуліктер балалары білім алғандығын көруге болады.

Аталған кезеңде Жетісу өлкесі, оның ішінде Верныйда оқу ағарту ісінің жандануымен қатар мәдени-ғылыми саланың да жандана бастағандығы туралы мәліметтерді кездестіреміз. Сол жылдардың кезінде-ақ Верный қаласының мәдениетіне ерекше көңіл бөліп Патша үкіметі мәдени-ағарту мекемелерінің ұдайы өсе беруіне әрдайым қамқорлық жасап келген.

Мәселен, халықтың сауатын ашуға үлкен септігін тигізген кітапхана ісінің де жұмысының жанданғанын көруге болады. 1910 жылғы мәлімет бойынша облыста 1 қоғамдық, Верныйда Л.Н. Толстой атындағы кітапхана және 1 мұсылмандық оқуханасы жұмыс жасаған. Бұл кітапханаларды көзі ашық сауаттылар, әсіресе білім беру ісіне үлес қосушы мамандар пайдаланып отырды. Кітапхана жұмысының жандануы турасында «Джетысуйская правда» газеті беттерінде де аталынып өтіледі. Мәселен, «Культура и просвещение. Библиотечная выставка» атты мақалада «7 қараша күні пролетариат жұмысшыларының жеңісіне 5 жыл толуына орай арнайы қоғамдық кітап көрмесі өтті. Ол 7-8-9 күндеріне дейін өтілді» деп атай отырып, жалпы көрмеге өткен ғасырдың 60-70 жылдарындағы атақты орыс жазушыларының шығармалары қойылғандығы айтылады. Тіпті, көрмеде түрік тілді басылымдардың да бар екендігі және олар арнайы столдарға орналасқандығы сөз болған [9]. Яғни басылым беттері арқылы кітапхана ісінің де өңірде тез дамып, үлкен жұмыстар атқарғандығы байқалады.

Сонымен бірге оқу-ағарту саласы бойынша кітап, журнал және газеттерді жасап шығарып, халық арасында таралуы – баспасөз ісінің дамуына негіз қалады. Соған орай 1895 жылғы мәлімет бойынша Верныйда 4 баспахана жұмыс жасаған. Оның біреуі - Облыстық Басқарма жанында құрылған баспахана, тағы біреуі - Жетісу казак әскерінің әскери басқармасының жанындағы, ал қалған екеуі жеке адамдарға тиесілі баспаханалар болған. Осы баспа ісі туралы «Джетысуйская правда» газетінде «Издательское дело в Джетысуйской области за 1918-1921 годы» атты мақала берілген [10]. Мақалада 1918 жылдың мамыр айынан бастап облыста баспаханаларды мемлекет меншігіне айналдыру ісі жүргізілгендігі баяндалған. Жаңадан құрылған Облыстық халық баспасының құрамына Жетісу облыстық басқармасы, Жетісу әскери басқармасы, Мұсылман қоғамы, Иванов, Зырянов және Обухов баспаханалары кірген. Облыстық халық баспаханасының 1918 жылы атқарылған жұмыстары туралы мәлімет шектеулі, тек Верныйлық мұғалімдер семинарында В.Д. Городецконың 126 беттен тұратын 300 дана болып шыққан «Записки по методике начального естествознания» атты қолжазбасының таратылғаны сөз болады. Осы жылы күнделікті шығарылып отырған газеттер қатарынан бастапқыда «Заря свободы», кейін «Вестник Семиреченского Трудового народа») газеттерін кездесіруге болады. Ал 1919 жылдан бастап баспа ісінің атқарылған жұмыстары туралы мәліметтер толық кездеседі. Мәселен, 1919 жылы орыс тілінде 10 кітап пен кітапша шығып, оның 11500 данасы үлестірілген. Олардың арасында «Детский сад и его работа», Лев Малининнің құрастыруымен «Что такое социализм и как большевики предполагают его осуществить» атты басылымдар жарық көрді [11].

Баспахана ісінің тұрақты жұмысы 1919 жылдың 1 шілдесіне дейін «Вестник Семиреченского трудового народа», ал 1 шілде мен 13 желтоқсан аралығында «Голос Семиречья» атты газеттің жарық көріп отыруынан көруге болады. Жалпы газеттің таралымы 2000 дана болып шығып, кейін осы жылдың желтоқсаннан бастап газеттің атауы «Правда» деп өзгертіліп, таралым саны сол қалпында қалғанын көреміз.

Сонымен бірге Жетісу облыстық атқарушы комитетінің Ұлттық бөлімімен аптасына шамамен екі рет 1500-2000 данада мұсылмандық газеті жарық көрді. Алғашында газет «Джетысу Мухбире» («Вестник Семиреченского Трудового Народа»), кейін «Кумек» («Помощь») атауымен шыға бастаған. Бұдан бөлек, қараша айынан бастап аптасына екі рет 2000 данада «Искра» (Ұшқын) газеті шыға бастады. Сөйтіп, жалпы газеттің 1919 жылы 10 нөмірі жарық көрген[12].

1920 жылы Түркістан компартиясы Жетісу облыстық комитеті мен облыстық әскери-революциялық комитет органдарында «Правда» газеті күнделікті шығып отырды. 1921 жылдың ақпан айынан бастап таралым саны 4600 данаға дейін көбейе түскен.

1920 жылдың алғашқы 5 айында түркі тілінде аптасына 2-3 рет «Учкун» («Искра») газеті шығарылып отырды. Жылдың екінші жартыжылдығында газет «Фукара» (Беднота) деген атаумен өзгертіліп, айына 2-3 реттен шығарыла бастаған. Аталған басылымдардың барлығы сол тұстағы Жетісу аймағының мәдени-рухани дамуынан мол мағлұматтар берумен ерекшеленді.

Сондай-ақ өлкеде мәдени-ағарту жұмыстарының жандануына ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы клубтардың ашылуы, ондағы атқарылған жұмыстар үлкен ықпалын тигізді. Бұл туралы «Правда», «Джетысуйская правда» сынды баспасөз беттерінде «Рабочая жизнь. Как живет и что надо рабочему клубу?», «Профессиональная жизнь. Рабочий клуб», «Рабочая жизнь. Еще о центральном Рабочем клубе», «Рабочая жизнь. На открытии Рабочего клуба», «Клуб молодежи в Джетысу» [13] атты мақалалар жарық көріп, оларға қатысты мол мағлұматтар берілген. Енді солардың біразын талдап, тоқталып өтейік:

Жалпы Жетісу уезіндегі клубтардың саны – 37 болса, олардың саны жағынан ең көбі Верный қаласында шоғырланған. Атап айтар болсақ, «Жұмысшылар клубы», «Жастар клубы» және «Балалар клубы». Клубтарға жүктелген міндет ауыр болды. Кеңестік үлгіге негізделген клуб мекемелерінің басты міндеттерінің біріне қоғамдық кітапханалар, мұражай, кинотеатр, мәдениет және демалыс саябақтары жұмыстарының жүргізілуін қадағалап, сауатсыздықпен күрес жүргізу болды. 1922 жылдың 30 қаңтарында сағат кешкі 6-да Алматыда Ленин атындағы Орталық жұмысшылар клубы ашылды. Клубтың ішінде кітапхана мен мерзімдік басылым залы халықтың сауатын ашу мақсатында жұмыстарын қарқынды жүргізген. Жұмысшылар клубының басты міндеті: а) өндірістік үгіт жүргізу; в) жұмысшылар тобына коммунистік тәрбие беру; с) жұмысшылардың жалпы мәдени деңгейін көтеру болатын. Бұл тапсырмалар қиын әрі көлемді болды. Олар клубтық жұмыстың екі негізгі формасымен жүргізілді: тереңдетілген үйірмелік және көпшілік жұмыстары. Көпшілік жұмыстары – бұл: дәрістер, кеңестер, пікірсайыстар, рефераттар, концерттер, спектакльдер мен әртүрлі спорт ойындарын өткізу болса, тереңдетілген жұмыстар қатарына көркемөнер, саяси, ғылыми мәселелерді меңгеру мақсатында үйірмелер жүргізілді. Сонымен қатар, болашақ ұрпақтың тәрбиесі мен жеке тұлға болып қалыптасуы үшін клубтар ашыла бастады. Соның бірі Облыстық көпшілік кітапханасының негізіндегі-«Балалар клубы». Клуб балалардың жан-жақты дамуы мен өсуіне байланысты барлық талаптарға сай жұмыс істеп, айтарлықтай жақсы нәтижелер көрсеткен. Мысалға, клубта үйірме мүшелерінің қатысуымен балалар концерттері өткізіліп тұрған. Клуб балалары ән айт, би билеу т.б. өнерлерімен халыққа жақсы көңіл-күй сыйлап, өздерінде әрдайым жетілдіріп отырған.

Айта кететін маңызды жәйт, клубтарда орыс қауымынан бөлек, мұсылман зиялылары да саяси және ғылыми үйірмелерді басқарып, тәрбиелеу жұмыстарына жіті араласқан.

Сонымен қатар, клубтық жұмыстар халықтың мәдени-рухани әлеуетін көтеріп қана қоймай, кеңестік саясатты халыққа насихаттауымен де ерекшеленген.

Басылым беттеріне үңіле отырып, Жетісу аймағында арнайы жетімдер үйі турасында да мәліметтерді кездестіреміз. «Джетысуйская правда» газетіндегі «Помощь детям» атты мақаладан жетімдер үйіне көрсетілген түрлі іс-шаралардың өткізілгендігін байқаймыз. Мәселен, 1924-1925 жылдары жетімдер үйінде түрлі қиындықтар туындаған. Осы жылдары жетімдер үйі, педагогикалық, техникалық орындар бірте-бірте қысқартыла бастаған. Аталған жерлердің орындарында жөндеулер уақтылы жүргізілмей, жылу жүйесі аз мөлшерде берілгендігі байқалады. Мысалы, Алматы қаласындағы Перецкой атындағы жетімдер үйінде 8 градустық жылылықты көрсетсе, Абай атындағы жетімдер үйінде жылуға бөлінген қаржының 45% ғана берілгендігі көрсетіледі. Бір баланың тамағына бөлінген сом 1 сәуірге дейін 1 сом 50 тиын болса, 1 сәуірден бастап 4 сом 50 тиынды құраған. Балаларға киім, аяқ киім, төсеніш орындары жетіспеген. Соған орай қайырымдылық қорлары кедейлер мен жетімдерге киім-кешек, азық-түлік, дәрі-дәрмек жағынан көмек көрсетіп отырған [14].

Қорыта айтқанда, ХХ ғасыр басында Жетісу аймағы, оның ішінде Верный қаласы қаласы өлкенің тарихи-мәдени орталығы болып қана қоймай, сол тұстағы нағыз ағарту саласының өзегі болумен ерекшеленіп отыр. Олай дейтініміз, баспасөз беттері мен сол жылдары шығарылып отырған кітаптардың бетінде сақталған деректер мұның нақты дәлелі болып отыр. Аталған кезеңде жарық көрген барлық басылым беттерін ақтара отырып, оларға жекелей талдау жасау арқылы кітапхана ісі, халық сауаттылығын арттыру, клубтық жұмыстар мен баспахана ісінің дамуы, жетімдер үйінің

жұмысы туралы мәліметтер тобын кездестіруге болады. Бұл Жетісу өлкесі мен оның XIX ғасырдың соңы XX ғасыр басындағы мәдени-ағарту жұмыстары туралы мол мағлұматтар бере отырып, өлке тарихына қатысты тарихи мәліметтерді топтасыруға мол мүмкіндік бере алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедиясы. I Том.
2. «Джетысуйская искра» газеті: 1929 ж. № 66.
3. «Джетысуйская правда» газеті: 1922 ж. № 40. 4-б
4. ҚР ОМА, 64-қор, 1-тізбе, 2911-іс, 4-бет
5. «Джетысуйская правда» газеті: 1922 ж. № 44. 2-б
6. «Правда» газеті: 1922 ж. № 31.3-б
7. «Джетысуйская правда» газеті: 1923 ж. № 1.2-3 бб.
8. «Джетысуйская правда» газеті: 1923 ж. № 2. 4-б
9. «Джетысуйская правда» газеті: 1923 ж. № 4. 3-б
10. «Джетысуйская правда» газеті: 1922 ж. № 40. 2-б
11. Обзор Семиреченской области за 1877 год. Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1878.
12. Обзор Семиреченской области за 1890 год. Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1891. 101-104 с.;
13. Обзор Семиреченской области за 1901 год. Верный: Тип. Семир. Обл. Правления, 1902. 52-61 с.
14. «Джетысуйская правда» газеті: 1923 ж. № 4. 3-б

List of references:

1. "Kazakhstan". National Encyclopedia. Volume I.
2. Jetyuyskaya Iskra newspaper: No. 66 of 1929.
3. newspaper "Jetyuyskaya Pravda": No. 40. 4-p. 1922
4. Secondary School of the Republic of Kazakhstan, fund 64, list 1, case 2911, page 4
5. newspaper "Jetyuyskaya Pravda": No. 44. 2-p. 1922
6. Pravda newspaper: No. 31.3-B of 1922
7. newspaper "Jetyuyskaya Pravda": op No. 1.2-3 of 1923.
8. newspaper "Jetyuyskaya Pravda": 1923 No. 2. 4-p
9. newspaper "Jetyuyskaya Pravda": 1923 No. 4. 3-p
10. Newspaper "Jetyuyskaya Pravda": No. 40. 2-p. 1922
11. review of the Semirechensk region in 1877. Verny: Type. Seven. Region. Pravleniya, 1878.
12. review of the Semirechensk region for 1890. Verny: Type. Seven. Region. Pravleniya, 1891. 101-104 P.;
13. review of the Semirechensk region for 1901. Verny: Type. Seven. Region. Pravleniya, 1902. 52-61 P.
14. newspaper "Jetyuyskaya Pravda": 1923 No. 4. 3-p

ӘӨЖ 574.11
ГРНТИ 03.01.09

С.С.Сапарали¹

*¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Тарих, археология және этнология факультетінің 2 курс магистранты
E-mail: 2Isaparaly@gmail.com*

ҚАЗАҚ ЖЕРІНІҢ ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСКЕН ТҮЛҒАЛАРДЫҢ САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада ұлттық саяси элитаның XX ғасырдың басында мемлекеттілік мәселесін көтергенін және, қоғамдық-саяси қызметінің негізгі бағыттарын сол тарихи кезеңдегі қалыптасқан тарихи, саяси, рухани өзгерістермен байланыстыра отырып талдау жасалды.

XX ғасыр басындағы Қазақстандағы саяси-идеялық жағдайларға сипаттама беру және Ресейдің оппозициялық партиялары мен қозғалыстарының Қазақстандағы саяси-құқықтық ой-пікірлердің қалыптасуына тигізген ықпалын айқындау да жан-жақты қарастырылды.

Нақты деректер негізінде патша үкіметі мен кеңес өкіметі тұсындағы қазақ мемлекеттігін жаңғырту, қалыптастыру жолындағы ұлттық саяси элитаның озық өкілдерінің атқарған қызметін, олардың идеялары мен бағыттарын, қазіргі уақыт талабына сай шындық пен объективті тұрғыдан жан-жақты зерттеу болып табылады.

Қазіргі таңда қазақ халқының ұлттық жаңғыру, дербес мемлекет ретінде қалыптасуы және Қазақстан Республикасының дүние жүзілік даму процесінде алатын орны айқындалып келеді. Осындай күрделі процестер мен мемлекеттің болашақ дамуындағы тағдыры шешілер тұста оның төл тарихына, өткенін зерттеуге ден қою артып отыр. Қазақстан Республикасының халықаралық қауымдастық мойындаған ұлттық зайырлы және құқықтық мемлекет дәрежесінде қалыптасуы, қазақ халқының ғасырлар бойындағы отаршылдық пен тоталитарлық жүйеге қарсы жүргізген ұлт-азаттық күресі, ұлттық мемлекеттікке бағытталған күрес нәтижесінде болды.

Түйін сөздер: ұлттық саяси элита, мемлекеттілік, Алашорда, Түркістан, автономия, межелеу, партия.

S.S.Saparali¹

¹Kazakh National University named after al - Farabi, 2nd year master student

Faculty of history, archaeology and Ethnology

E-mail: 21saparaly@gmail.com

ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLITICAL ELITE FOR THE INTEGRITY OF THE KAZAKH STATE

Abstract

The article analyzes the issues of statehood of the national political elite at the beginning of the twentieth century and the main directions of social and political activity related to historical, political, and spiritual changes that have developed in this historical period.

It also considered the political and ideological situation in Kazakhstan at the beginning of the twentieth century and the definition of the influence of Russian opposition parties and movements on the formation of political and legal thought in Kazakhstan.

Based on the actual data, this is a comprehensive study of the role of leading representatives of the national political elite in the process of modernization and formation of the Kazakh state under the tsarist government and the Soviet government, their ideas and directions.

Currently, the role of the Kazakh people in the process of national revival, autonomy and independent development of the Republic of Kazakhstan is being determined. In the face of such complex processes and the fate of the future development of the state, much attention is paid to its history and history. The formation of the Republic of Kazakhstan in the status of a national secular and legal state recognized by the international community is the result of the centuries-old struggle of the Kazakh people against colonialism and the totalitarian system, the struggle against the national state.

Key words: national political elite, the state, Alash Horde, Turkestan, autonomy, demarcation, the party.

C.C.Saparali¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

Магистрант 2 курса Факультета истории, археологии и этнологии

E-mail: 21saparaly@gmail.com

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ ЗА ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Аннотация

В статье проанализированы вопросы государственности национальной политической элиты в начале XX века и основные направления общественно-политической деятельности, связанные с историческими, политическими, духовными изменениями, сложившимися в этот исторический период.

Рассматривалось также политическая и идеологическая ситуация в Казахстане в начале двадцатого века и определение влияния российских оппозиционных партий и движений на формирование политической и правовой мысли в Казахстане.

Исходя из фактических данных, это комплексное исследование роли ведущих представителей национальной политической элиты в процессе модернизации и формирования казахской государственности при царском правительстве и советской власти, их идей и направлений.

В настоящее время определяется роль казахского народа в процессе национального возрождения, автономии и самостоятельного развития Республики Казахстан. Перед лицом таких сложных процессов и судьбы будущего развития государства большое внимание уделяется его истории и становлению Республики Казахстан в статусе национального светского и правового государства, признанного международным сообществом, результат многовековой борьбы казахского народа против колониализма и тоталитарного строя, борьбы против национального государства.

Ключевые слова: национально-политическая элита, государственность, Алашорда, Туркестан, автономия, демаркация, партия.

Кіріспе

XX ғасырдың басында қазақ халқы саяси аренаға, азаттық пен тәуелсіздік күрес жолына, ағартушылыққа шақырған ірі қоғам қайраткерлерін шығарды. Ел арасынан өздерінің табиғи дарынымен, асқақ білімділік деңгейімен, рухани парасатымен суырылып шыққан алаш азаматтары ұлт болашағы үшін жан аямай тер төгіп, бостандық пен бақытты өмір жаршыларының тұңғыш қарлығаштары бола білді. Жақып Ақбаев, Дінмұхамед Сұлтанғазин, Ғұмар Қарашев, Ғабдұлғазиз Мұсағалиев, тағы басқалар, бұл тізімді осылай жалғастыра беруге болады.

Шын мәнінде олар ғұмыр кешкен XX ғасырдың басы алып адамдарды қажет еткен, әрі осыған орай өздерінің ойлау, болжау қасиеттері айырықша, энциклопедиялық білім, талғам-танымдары жан-жақты алыптарды дүниеге келтірген дүбірлі заман болды.

Бірақ жылдар бойы Кеңес өкіметі жүргізген озбырлық пен қырып-жоюға, тарихты өрескел бұрмалауға негізделген саясаттың тікелей салдарынан халқымыздың сана-сезімі өлшеусіз де орын толмас жұтандыққа ұшырап, оның интеллектуалды ауқымының қарыштап, дамуына үлкен нұқсан келді. Соның тікелей кесірінен Қазан төңкерісіне дейінгі жалпы адамзат өркениетінің төрінен орын алған ірі тұлғаларымызға «байшыл», «кертартпа», «діншілдер» деп ойдан шығарылған, цензура арқылы тыйым салынды. Партиялық талап, марксистік-лениндік идеология қазақ халқының дарынды дара перзенттерінің бостандық пен ұлт тәуелсіздігі үшін аянбай тер төккен, қабырғалары қайысқан ерекше еңбектерін большевиктік көзқараспен біржақты бағалап, оларды мемлекетке «қажетсіз» санап, жетпіс жылдан астам мерзімге жоққа шығарды.

XX ғасырдың басында орталық Қазақстанда туып, ұлтының тәуелсіздігі үшін күрескен қазақ зиялылары — Ә. Бөкейханов, Н. Нұрмақов, Ж. Сәдуақасов, Ж. Ақбаев, тағы басқалардың еңбегінде қазақ халқының тәуелсіздігі, жерінің азаттығы, азаматтық құқығының жоқ болуы туралы ой-пікірлер, ұсыныстар, азаттыққа жету жолдары туралы терең тұжырымдар жасалған [1].

Тарихшы-ғалым ретінде Бөкейханов халқының 1916 жылғы қарулы көтерілісінің орасан зор маңызын түсінді. 1926 жылы ол орыстың тарихшысы, профессор Шестаковпен бірігіп, көтерілістің 10 жылғы мерейтойына арнап, «1916–1926» атты еңбек жазып шығарды. Онда қазақ көтерілісінің Ресей Империясының қоластындағы башқұрт, өзбек, қырғыз сияқты халықтардың да бас көтеруіне үлкен себеп болғандығына назар аударады, көтерілістің 1917 жылы патшаны тақтан құлатудағы елеулі ролін айтады, ол қазақ көтерілісінің қаналушының қанаушыға қарсы «таптық» сипатта емес, отаршылдарға қарсы ұлт-азаттық бағытын көрсетеді [2]. Қарусыз бейбіт халықты қырған, патша әскерінің қинаяттық іс-әрекеттерін сынады.

Ә. Бөкейханов қазақ халқының өзіндік ерекшеліктері мен қасиеттері мол мәдениетін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, сенім-нанымын, өнерін зерттеп жазып, айтарлықтай мұра қалдырған. Ол қазақ ұлтының жүздік, рулық-тайпалық құрылымын зерттеген, қазақтың шежіресін жазған. Ол Павлодар мен Қарқаралы уездерін мекендеген қазақтардың және төле мен төлеңгіттердің шежіресін жазып, оны

Ф.А. Щербина экспедициясы «Материалдарының» IV (1903) және IV (1905) томдарында жарияланған [3].

Ә. Бөкейханов жазған «Аңқау елге — арамза молда» [4], немесе «О киргизских поминках» [5], атты мақаласы өте қызық. «Би һәм білік» [6] атты мақаласында қазақтың заң мен билік мәселелері баяндалады. Қазақ халқының тәуелсіздікке қол жеткізуінің бір жолы — ол Мемлекеттік думаға қатысуы арқылы қазақ халқының құқығын қорғауға болады деп сенді. Ол Орыстың география қоғамының Батыс-Сібір бөлімі мүшесі ретінде қоғамның ғылыми мәжіліс-жиналыстарында қазақтың мәдениеті, тұрмыс салты, өнері жайында баяндамалар жасап, дәрістер оқыған. Сол арқылы өз ұлтының басқа ұлттармен қатар тәуелсіз өмір сүруге болатындығын дәлелдеуге ұмтылған. Ол орыстың ғалымы Г.Н. Потанинге қазақ халқының ән-күйін, ою-өрнегін, тұрмыстық құрал-сайманын жинасып, Томск, қаласында қазақтың өлкетану музейін ашуға көмектеседі. Оның әрбір іс-әрекеті Қазақстанның дербес мемлекеттілігін қалпына келтіру мақсатына арналады.

Ә. Бөкейханов Ф.А. Щербина бастаған «Жер жөніндегі министрліктің ғылыми экспедициясына» қатысады. 1896–1901 жылдары аралығында бұл экспедициясы сол кездегі Қазақ өлкесінің Ақмола және Семей облыстарының 12 уезіне жұмыс жүргізді. Әлихан Бөкейханов бұл экспедицияға дейін Тобыл губерниясында жүргізілген санақ жұмыстарына қатысып, тәжірибе жинақтаған. Сондықтан да Щербина экспедициясына жеке зерттеу тобын басқарған. Экспедицияның негізгі мақсаты — XIX ғасырдың 90-жылдарынан бастап Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатының объектісіне айналған қазақ даласын жан-жақты зерттеу [7]. Қазақ шаруашылығын үйді-үй қора-қора басымен есепке алу, жайлау, қыстау, егіндік, шабындық жерлердің көлемін анықтау арқылы, қазақтың жер-суын, орман тоғайын, шөл-даласын есепке алу керек болды. Экспедиция жұмыстары біткеннен кейін жиналған бай материалдарды іріктеп, белгілі тәртіпке келтіріп өңдеп, ғылыми қорытындысын жазысады. Қажетті деген ғылыми есеп кестелерін жасайды. Жер-судың карталарын сызады. Қазақтың шаруашылығына, егіндік, шабындығына, қыстау, жайлауына ғылыми сипаттама береді. Жиналған деректерге сүйене отырып, Павлодар, Қарқаралы, Семей, Омбы уездеріндегі «байырғы тарихи аудандарын» анықтап, оны картаға түсіреді. Қазақ шаруашылығының экономикалық тиімділігін есептеп шығарады. Экспедицияның қорытындылары 1903–1905 жылдары аралығында 13 том болып жарыққа шыққан. Ғалымның «Павлодарский уезд», «Родовые схемы киргиз Каркаралинского уезда», тағы басқа еңбектері жарық көрді [8]. Осы еңбектерінде Ә.Бөкейханов қазақ халқының мүддесін қарапайым мысалдар келтіре отырып қорғағаны байқалады.

Ә. Бөкейхановпен қатар қазақ халқының тарихында саяси ұйымның белсенді көсемдерінің бірі Ә. Ермеков болды. Ол Алаш партиясының мүшесі болып, өмірінің соңына дейін қалады. Оның еңбектерінде ұлт жандылығы, өз принципіне берікті, езілген қазақ халқының қамын ойлап, тек соның азаттығы үшін жұмыс атқарғандығы сезіледі. Ол Кеңес үкіметіндегі басқа партияға мүше болмайды.

«Қазақ» және «Сарыарқа» газеттерінде Алаш партиясының негізгі бағдарламасын насихаттап, қазақтың нағыз жанаршылары осы партияның төңірегіне топтасу керек дейді. Ақпан революциясынан кейін барлық қазақ зиялылар сияқты, Әлімхан Ермековте қазақ үшін бостандық, теңдік күні туды деген рухани серпіліс болады. Ендігі мақсат — автономия алу, оның қаншалықты қажеттігін жан-жақты дәлелдеу мен ұйымдастыру жұмыстарына белсене араласады. Оның пікірінше, Ресей мемлекетінің шет аймақтарындағы өмір салты, даму дәрежесі өзінің ұлттық негізінде болу керек. Қазақ халқы үшін шаруашылығына сәйкес, тұрмыс тіршілігіне, әдет-ғұрпына лайықтап, заң шығару тек қазақ халқының өз үкіметінің міндеті дейді [9]. Ә.Ермеков бастаған семейлік Алаш төңірегіндегі топтасқан ұлт зиялылары құрылтай жиналысына, депутаттар сайлау жұмысына да айналысады. Ол қазақ халқының өзінің басты мақсаты – ұлттық мемлекеттігін қайта қалпына келтіруге тиіс деген ойды өмірінің соңына дейін насихаттайды. Ә.Ермековтың қазақ ұлт-азаттық қозғалысының қалыптасуы, дамуы, әсіресе оның Алаш партиясындағы саяси қызметі, оның қазақ жеріндегі отарлық езгіден азат ету жолындағы саяси күресінің нақты айғағы. Отаршылдық саясаттың ауыр зардабы, ашаршылық пен күйзеліс Уақытша үкіметтің жалған уәделері, қазақ ұлтына теңдік алу жолындағы күресінде кедергі болды. Ә.Ермековтың көзқарасында Қазақ төңкерісінің жеңісімен байланысты жаңа бағыт байқалды. Оның пікірі бойынша, «Ресей халықтары құқықтарының Декларациясы» (1917 ж. 2 қараша) мен Кеңес үкіметінің «Ресей мен Шығыстың барлық мұсылман еңбекшілеріне үндеуінде» (1917 ж. 20 қараша) жарияланған негізгі бағыттардан үлкен үміт күтті. Сол үміттің арқасында ол 1920 жылы Қазақ өлкесін басқару жөніндегі Уақытша әскери революциялық комитет қатарына өтеді. 1917 жылы 17 тамызда Мәскеуде өткен Халық комиссарлары Кеңесінің мәжілісінде Ә. Ермеков қазақтар мен орыс қоныстанушылардың қазақтардан тартып алған жерлерін ежелгі иелеріне қайтаруды талап

етіп, жер реформасын жүргізу және қазақ жерін, оның орыс отарлауына дейінгі шекарасы белгілеуді талап еткен баяндама жасайды. Ә. Ермаковтың қазақ халқы үшін атқарған қоғамдық-саяси қызметінің бір маңызды кезеңі Алаш үкіметі тарихынан кездеседі. Алаш қозғалысының жетекшілерімен бірге ол да қазақ жерінде ұлттық автономия құру туралы шешімді қолдайды. Ақпан революциясы әкелген жалпы демократиялық федерация мен Құрылтай жиналысын қолдап, ел ішіне бүлік салған большевиктердің саясатын сынайды. Ә.Ермаков, басқа қазақ зиялылары сияқты, антибольшевиктік күштерді қолдау арқылы, ең алдымен халықтың амандығын, елдің тұтастығын сақтауға ұмтылады [10]. 1918–1919 жж. бүкіл елді қамтыған шиелініске толы уақытта зиялыларымен бірге Ә. Ермаковте Қазақстанның екі топтың ортасындағы қантөгіс майданынан құтқаруға, қазақ елінің дербестігін қамтамасыз етуге барлық мүмкіндіктерді қолданады. Сол кездегі қазақ күрескерлерінің басында болған Ә.Ермаков ел тәуелсіздігін жоғары қойып, бірін-бірі күшпен алмастырған әр түрлі орыс үкіметтерімен жүргізген келіссөздерге араласып отырды. Ұлттық мүдде үшін туған халқының игілігі үшін күрескен Ә. Ермаков, тағы басқа қазақ зиялылары Кеңес үкіметінің құдалау саясатына тап болды.

Орталық Қазақстанның тарихи тұлғаларының бірі — Ж.Садуақасов. Ол 1924 жылдың қыркүйек айынан 1925 ж. мамыр айына дейінгі аралықта Қызылорда қаласында Қазақ автономиясының Халық Комиссариатының орынбасары болып қызмет атқарады. Осындай қызметте жүргенде Қазақ мемлекетінің өз алдына дербес басқару жүйесін қалыптасуына мәдени-шаруашылық құрылысының дамуына көп еңбек сіңірді. Әсіресе оның 1928 ж. Юстиция Халық Комиссариаты және Республика прокуроры болып қызмет атқарған кезінде Қазақстанда заңдылықты нығайтуға, заң кадрлерін тәрбиелеуге халықтың мүддесіне қажетті заңдарды қабылдауға, мемлекеттік заңдылықты сақтау жолында зор еңбек сіңірді. Оның пікірінше, Қазақстанның заң органдары Орталық әкімшілік органдарға тәуелділігі Қазақстанда тәуелсіз мемлекет ісін алға бастыруға кедергі келтіреді. Кеңес үкіметінің байларға қарсы ашық күресі, қазақ халқының сайлау құқығынан айырудың бір жолы деп түсінді. Қазақстандағы байлардың малын тәркілеу туралы іс-әрекеттің барысында халықтың наразылығы туралы арыздарды талқылай келе, жергілікті билік органдарының, билікті шектен тыс орынсыз пайдалануы болып жатқандығын дәлелдейді. Әсіресе ол ел ішінде орнаған заңсыздықтарды жоғарғы органдарға хабарлауды өзінің мақсаты санайды. Сөйтіп, 1924 ж. 3 қазанда Қазақстан атқару комитетіне жіберген хабарында ол былай деп жазды: «Кеңестік аппараттың жекеленген адамдарының тәркілеу процесінде қылмыстық істер жасағандығы анықталып отыр» [11]. Осылайша Кеңес үкіметінің Қазақстан даласындағы жүргізген саясатының өрескел қателіктерін ашық білдіріп, өз басын қатерге тігеді. Ж.Садуақасов қазақтың басқа зиялыларымен бірге Қазақстандағы мәдени құрылыстың дамуына үлкен үлес қосады. Әсіресе ұлттық баспасөзді күшейті, ғылыми-мәдени мекемелерді ұйымдастыру, қазақ әдебиетінің болашағы туралы және жастарды оқыту мәселесіне, аштықпен күрес жұмыстарына белсене араласып, XX ғ. басындағы тәуелсіз Қазақ автономиясының дамуына өз үлесін қосады.

Орталық Қазақстанның саяси тұлғаларының бірі, қазақтың алғаш заң магистрі Ж.Ақбаев [12].

Өзі заңгер болғандықтан, қазақ даласындағы қоғамдық-саяси жұмыстарға белсене араласып, патша үкіметінің XX ғ. басындағы қазақ даласында жүргізіп отырған отаршылдық саясатын сынап, қазақ халқының атынан атақты «Қарқаралы петициясын» жазып, сол арқылы қазақтың жерін, құқығын, рухани дамуын тежеп отырған фактілерді анықтап, патша атына хат жолдады. Соңғы кездері ғана қазақ зиялылары, соның ішінде Ж.Ақбаевтың өмірі мен қызметі туралы алғашқы зерттеулер шыға бастады [5]. Ол 1905 – 1907 орыс революция жылдарындағы қазақ даласындағы азаттық қозғалыстың басында болды. Қазақтардың арасында сайлау, жер мәселесі, рухани бостандық, саяси теңдік мәселелер жөнінде заңгер ретінде ашық үгіт-насихаттын жүргізді. XX ғ. басында қазақ зиялыларының еңбектерінде тәуелсіздік идеясы басты мақсат болып қойылды. Солардың ерен еңбектерін іс жүзінде шындыққа айналдырып, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуын тарихи белеске көтерген, сол жолда барлық өмірі мен қызметін арнаған ел Президенті де Орталық Қазақстанның өнеркәсіпті, мәдени, тарихи өлкесінде саяси күрескер, тарихи тұлға ретінде қалыптасты. Оның танымдық, тәрбиелік, теориялық мәні жоғары еңбектерінде тәуелсіздік үшін бейбіт замандағы күрес жолдары, асыл арманға жету мақсаттары көрсетілген [13]. Олай болса, бүгінгі Орталық Қазақстан жерінде өмірге келіп, қызмет атқарған тарихи тұлғалардың еңбектерін жас ұрпаққа оқытып үйрету, сол арқылы тәуелсіздікті нығайту — бүгінгі қазақ зиялыларының басты міндеті.

Ел арасынан өздерінің табиғи дарынымен, асқан білімділік деңгейі мен рухани парасатымен танылған алаш азаматтары ұлт болашағы үшін күресін, бостандық пен бақытты өмір сүруге шақырған отансүйгіш азаматтар шықты. Солардың қатарында Павлодар облысы Баянауыл ауданында 1893 жылы туған ұлы ақын Сұлтанмахмұт Торайғыров болды. Ол 1912–1914 жылдары Троицк

қаласында Рахманқұлидың медресесінде оқиды. «Айқап», «Абай» журналдарында, «Сарыарқа» газетінде қызмет атқарды. Ақын көптеген лирика, философиялық толғау, дастан, роман жазды. Қазақ халқының өткен тарихынан мол хабар беретін еңбектер жазды. «Адасқан өмір», «Айтыс», «Кедей», «Кім жазықты», «Қамар сұлу» поэмалары мен романдарды жазып қалдырған. Ақын шығармаларына, оның ішінде «Адасқан өмірге» талдау жасағанда оның қоғамтану көзқарасын пайымдауға болады, яғни Сұлтанмахмұт дүниетанымының қалыптасуының бастауы қазақ халқының рухани қазынасы, төл тарихы, далалық ауызша тарихнама болып табылады. Осы еңбегінде әділдік, адамды адам қанамайтын қоғамдық құрылыс қажет деген пікірде болады. Қазақ қоғамында болып жатқан саяси процестерді бақылай отырып, олардың мәнін өз шығармаларында сипаттап, өзіндік баға беруге ұмтылған. Әсіресе ол «әділдік» жолы оқу, ағарту, тәрбие арқылы келеді деген ұстанымда болды. Өз халқының бойына әділдікті сіңіріп, сол арқылы еркін болуы адамның ары мен рухани дүниесінің егіз екендігін көрсетуге ұмтылған. Қазақ қоғамындағы теңсіздік, оның ішінде әйел құқығының болмауы, би-болыстар халық арасындағы қатынаста теңдіктік, әділеттіліктің жоқтығына қиналып, оны жою жолдарын өнер, ғылым, оқу, мәдениетті дамыту арқылы жетуге болатына сенеді. Ақын өз еңбектерінде «әділдікті» жырлағаны бүгін күнгі «адамға тұлға» деп қарау керек деген ұғыммен үндесіп жатқанын көруге болады. Адам еркін болуы әділетті демократиялық қоғамда орнаған жағдайда ғана іске асады, осыны ақын XX ғ. басында түсіне білді, XX ғ. басындағы өтпелі кезеңде, әсіресе Ақпан төңкерісі нәтижесінде «Бостандық, теңдік, әділеттілік» деген ұрандардың шығып, ел қандай бағытқа бет бұрарын білмей тұрған уақытта қазақ зиялылары ел болып Құрылтай съезін өткізіп, халықтың болашағын қарастырып жатқан уақыт ықпалында Сұлтанмахмұт «Таныстыру» атты поэзиялық тарихи мәні мол еңбегі жарық көрді. Бұл шығарма қазақ елінің алдында тұрған сол кездегі «Кімнің соңынан ереміз, елін бастайтын көшбасшы бар ма?» деген жанды сұраққа жауап бергендей, сол сұрақты шешуде үлес қосқандай болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Өзбекұлы С. Арыстары Алаштың. — Алматы, 1998. - 192 б.*
2. *Бөкейханов Ә. Шығармалар. — Алматы : «Қазақстан», 1994. — 384 б.*
3. *Бөкейханов Ә. Шығармалар. Алаш партиясы программасының жобасы. — 384 б.*
4. *Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. — Алматы, 1995. — 256 б*
5. *Абжанов Х.М. Интеллигенция Казахстана: история, теория, современность. — Алматы, 1992. - 265 б.*
6. *Қойгелдиев М.К. Қазақ демократиялық интеллигенциясының 1905-1907 жж. қоғамдық-саяси қызметі. — Алматы, 234 б.*
7. *Бөкейханов Ә. Шығармалар // Қазақ депутаттары. — 384 б.*
8. *Бөкейханов Ә. Шығармалар // Алаштың Әлихан. — 384 б.*
9. *Әбдіразақов Т. Фибратын ұмылтымас, Әли аға... // Орталық Қазақстан. — 1992. — 202 б.*
10. *Өскембаев Қ.С. Ә.Ә. Ермековтың қоғамдық-саяси және ағартушылық қызметі (1891-1970 жж.) - Қарағанды, 2003 - 249 б.*
11. *Сейфуллин С. Тар жол, тайғақ кешу. — Алматы, 1977 - 387 б.*
12. *Зиманов С. Владимир Ильич Ленин және Қазақстандағы советтік ұлттық мемлекеттілік. — 1970 — 198 б.*
13. *Құл-Мұхаммед М. Алаш қайраткерлерінің саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы. — Алматы, - 224 б.*

List of references:

1. *Ozbekuly S. Arystary Of Alash. Almaty, 1998. - 192 P.*
2. *Bukeikhanov A. Works. Almaty: "Kazakhstan", 1994. - 384 P.*
3. *Bukeikhanov A. Works. Project of the Alash party program. - 384 P.*
4. *Nurpeisov K. Alash and Alashorda. — Almaty, 1995. - 256 P.*
5. *Abzhanov H. M. intelligentsia of Kazakhstan: history, theory, modernity. Almaty, 1992. - 265 P.*
6. *Koigeldiev M. K. development of the Kazakh Democratic intelligentsia in 1905-1907. social and political activities. - Almaty, 234 P.*
7. *Bukeikhanov A. Works // Kazakh deputies. - 384 P.*
8. *Bukeikhanov A. Works // Alikhan Alash. - 384 P.*
9. *Abdrzakov T. Edibasy, Ali Agha... // Central Kazakhstan. — 1992. - 202 P.*

10. Oskembayev K. S.Э. Ermekov's socio-political and educational activity (1891-1970).)- Karaganda, 2003-249 P.
11. Seifullin S. narrow road, slippery slope. - Almaty, 1977-387 P.
12. Zimanov S. Vladimir Ilyich Lenin and Soviet national statehood in Kazakhstan. - 1970-198 P.
13. Kul-Muhammad M. evolution of political and legal views of Alash figures. - Almaty, - 224 P.